B 1,761,298

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
1S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
HX4
Current Serials

5
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uredivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVII
1984 Broj 5

Vidoje Žarković

SKJ u borbi za socijalističko samoupravljanje 623

Dragomir Vojnić

Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije 645

Aleksandar Bajt

»Realne kamate« i kursne razlike 674

Prvoslav Ralić

Savez komunista i »omladinsko pitanje« danas 703

Stipe Orešković

Leszek Kolakowski i filozofija dvorske lude 719

Ivan Bernik

Društvene nejednakosti u socijalizmu 743

Veljko Milatović

Tendencije i uslovi snaženja institucionalne demokratije u Latinskoj Americi 753

Prikazi 760

Digitized by Google

Содержание

Видое Жарković

СКЮ в борьбе за социалистическое самоуправление 623

Драгомир Войнич

Идейно-теоретические основы Долгосрочной программы экономической стабилизации 645

Александр Байт

„Реальные проценты" и курсовая разница 674

Првослав Ралич

Союз коммунистов и „молодежный вопрос" сегодня 703

Стипе Орешкович

Лешек Колаковский и философия шута 719

Иван Берник

Общественные неравенства при социализме 743

Велько Милатович

Тенденции и условия укрепления институциональной демократии в Латинской Америке 753

Рецензии 760

Contents

Vidoje Žarković

The LCY in Struggle for Socialist Self-management 623

Dragomir Vojnić

The Ideological-theoretical Foundations of the Long-term Economic Stabilization Programme 645

Aleksandar Bajt

»Real Interest Rates« and Exchange Differences 674

Prvoslav Ralić

The League of Communists and »Youth Issues« Today 703

Stipe Orešković

Leszek Kolakowski and the Philosophy of the Court Jester 719

Ivan Bernik

Social Inequalities in Socialism 743

Veljko Milatović

Tendencies and Conditions for the Strengthening of Institutional Democracy in Latin America 753

Reviews 760

Digitized by Google

Vidoje Žarković

SKJ u borbi za socijalističko samoupravljanje

Govoreći o organizaciji komunista, Marks i Engels su u Komunističkom manifestu napisali da komunisti »nemaju nikakve interese odvojene od interesa celokupnog proletarijata... Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret... Komunisti su... u praksi onaj deo radničkih partija koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni teoretski prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta... Teorijske postavke komunista su samo opšti izraz stvarnih odnosa postojeće klasne borbe, istorijskog kretanja koje se vrši pred našim očima«[1].

Polazeći od toga, i organizaciona izgradnja i način djelovanja partije komunista moraju proisticati iz konkretnih uslova borbe za realizovanje istorijskih interesa radničke klase na svakoj etapi revolucionarnog razvitka.

Naravno, uporedo sa tim, i prije svega, partija kao »kolektivni intelektualac proletarijata«, kako je to formulisao Antonio Gramši, ima istorijsku misiju i ulogu da osmišljava dugoročne interese radničke klase koji nijesu vječito isti, već se mijenjaju zavisno od revolucionarnih kretanja i dostignuća u borbi za oslobođenje rada.

[1] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 27.

Digitized by Google

Ako komunisti nemaju nikakvih posebnih interesa, odvojenih od interesa proletarijata, onda ni njihova organizacija ne može biti postavljena drugačije niti drugačije raditi, već jedino u skladu sa interesima borbe za ostvarenje ciljeva radničke klase u datim, konkretnim uslovima.

Analiza dosadašnjeg razvoja SKJ pokazuje da on nikada nije stavljao sebe iznad i izvan opštih procesa i razvitka demokratije, socijalizma, transformacije celokupnog našeg društva. Naprotiv, on je svoju organizaciju, način djelovanja i funkcije stalno i svjesno prilagođavao potrebama razvitka socijalizma i socijalističke demokratije u našoj zemlji. »Partija proletera — pisao je drug Tito još 1942. godine u članku *NOB i organizaciono pitanje naše partije*, objavljenom u »Proleteru« — Komunistička partija je živi organizam koji mora neprekidno da se obnavlja i izgrađuje ako neće da je neprijatelji unište, da je događaji pregaze, ako neće da zaostane, ako neće da bude potisnuta u stranu i da bude samo posmatrač i nemoćan očevidac današnjeg sudbonosnog zbivanja.«[2]

Ove Titove riječi su veoma značajne i danas, jer upućuju na odlučnu borbu protiv dogmatizma i idejne okoštalosti. One upućuju na potrebu stvaralačkog pristupa organizaciji i načinu djelovanja Saveza komunista danas u uslovima ostvarivanja revolucionarnih preobražaja, putem razvoja socijalističkog samoupravljanja i borbe za ostvarenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Zbog svega toga, da bismo potpunije sagledali suštinu i način ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista danas, moramo poći ne od samog Saveza komunista, već prije svega od osnovnih karakteristika sadašnje etape našeg društvenog razvitka — od osnovnih uslova i neposrednih ciljeva naše današnje borbe za izgradnju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Samoupravljanje je proizvodni odnos za koji se bore i koji razvijaju sami radnici

Osnovna karakteristika našeg današnjeg društvenog trenutka jeste borba za izgradnju socijalističkog samoupravljanja kao integralnog sistema u kojem će samoupravno organizovani radnici i radni ljudi u udruženom radu imati odlučujuću ulogu u upravljanju tokovima društvene reprodukcije u cjelini, a preko delegatskog sistema i u vođenju cjelokupne društvene politike i, na tim osnovama, borbe za ostvarenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Poslije veoma ubrzanog privrednog razvoja u poslijeratnom periodu, u našoj zemlji su se posljednjih godina snažno zaoštrili neki ekonomski problemi i uzeli maha nepovoljni trendovi u dru-

[2] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, tom I, »Naprijed«, Zagreb, str. 50.

Digitized by Google

štvenoj reprodukciji, koji su izazvali veliku ekonomsku nestabilnost. Došlo je do usporavanja stope rasta, do velikih neusklađenosti u materijalnoj strukturi privrede, do visoke inflacije, pada životnog standarda i zaoštravanja problema nelikvidnosti.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije osvijetlio je uzroke ovakvom stanju i utvrdio pravce neophodnih društvenih aktivnosti i promjena radi izlaska iz sadašnjih teškoća. On je pokazao da nije riječ samo o otklanjanju slabosti mjerama tekuće ekonomske politike, već i o neophodnosti unošenja veoma krupnih promjena u privredni sistem i strategiju privrednog razvoja, o nužnosti mijenjanja ponašanja, svijesti i navika i dovođenja na pravu mjeru mnogih želja, ambicija i prohtjeva.

Sada je u središtu pažnje našeg društva ostvarivanje Dugoročnog programa. Njegova je suština u tome da se, uz maksimalni oslonac na vlastite snage, stabilizuju poremećeni ekonomski tokovi, na osnovama slobodnijeg djelovanja ekonomskih zakonitosti, bržeg podizanja produktivnosti rada i ekonomske efikasnosti, bržeg rasta izvoza, ostvarivanja odgovarajućih promjena u privrednoj strukturi i potpunijeg iskorišćavanja sopstvenih privrednih potencijala, kao i komparativnih prednosti i slično.

U Dugoročnom programu, naročito u njegovim Polaznim osnovama, konstatovano je da je osnovni uzrok našim današnjim ekonomskim i društvenim teškoćama — spori razvoj socijalističkog samoupravljanja i velika snaga birokratizma u našem društvu.

Takođe je rečeno da izlaz iz tih teškoća može obezbijediti jedino dalji razvoj samoupravljanja. Jedino je na tim osnovama moguće prevladati razne monopole i motivisati široke radne mase za izvršavanje mnogobrojnih i teških zadataka od čega zavisi i uspješno ostvarivanje stabilizacije.

Slična misao je zapisana i u Programu SKJ: »Organski oblik u kome se protivurečnosti socijalističkog razvitka mogu i moraju rešavati, postupno, evolucijom, jeste razvoj demokratizma i društvenog samoupravljanja u svim oblicima društvenog života.«[3] Birokratizam »kao bolest slabi ceo organizam socijalističkog društva i time pokreće i jača antisocijalističke snage i tendencije. Birokratizam pre svega neminovno raskida veze između vodećih političkih snaga i radničke klase i time zaoštrava sve unutrašnje društvene suprotnosti.«[4]

S pravom se može tvrditi da su naše današnje ekonomske i društvene teškoće proistekle ne samo, i ne prije svega, iz nedovoljnog poštovanja klasičnih ekonomskih principa ravnoteže (poremećaj odnosa između ponude i tražnje, poremećene materijalne strukture privrede, nesklad između prava i obaveza i slično), već ponajviše zbog toga što se nalazimo u situaciji u kojoj bismo morali učiniti nove konkretne prodore u razvoj samoupravljanja, a mi ih u posljednje vrijeme ne činimo ili to činimo sporo, neodlučno, polovično.

---

[3] *Sedmi kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 297.

[4] Isto, str. 224.

Digitized by Google

Zbog toga je, u interesu ostvarivanja ekonomske stabilizacije i daljeg dinamičnog razvoja našeg društva, glavni strateški pravac akcije SK i drugih subjektivnih snaga u ovom trenutku — razvoj samoupravljanja i socijalističke demokratije i organizovanje subjektivnog faktora za vođenje te akcije. Mi moramo u svakodnevnom životu smjelo što brže da otklanjamo sve ono što nas udaljava od osnovih ciljeva razvoja socijalističkog samoupravljanja i što pothranjuje i jača birokratizam.

Dugoročni program je dao jasne odgovore na pitanje: koje su nam promjene, u interesu stabilizacije, neophodne u razvojnoj i ekonomskoj politici i privrednom sistemu? Međutim, pred nama je zadatak da kritičkom analizom prakse utvrdimo i koje su nam mjere neophodne za dalji razvoj političkog sistema, takođe u interesu uspješnijeg razvoja samoupravljanja.

Samoupravljanje se u svojoj prvoj fazi razvijalo prije svega kao politička institucija radničke klase. Trebalo je da prođe niz godina pa da se samoupravljanje politički učvrsti i afirmiše. To se moralo postizati u sistemu u kojem je socijalistička država imala u velikoj mjeri odlučujuću ulogu gotovo u svim oblastima društvenog života, a naročito u oblasti proširene reprodukcije.

Činjenica je da se u takvim uslovima za relativno kratko vrijeme samoupravljanje afirmisalo kao nezamjenljiva tekovina radničke klase. Ono je, i kao politička institucija, u našoj praksi otvorilo procese postepenog razbijanja i prevazilaženja etatističko-birokratskih odnosa i etatističko-birokratske strukture u svim sferama društvenog života. Otvorilo je procese uključivanja miliona radnika u rješavanje problema vezanih za uslove njihova rada i raspodjelu dohotka koji oni stvaraju. Samoupravljanje je počelo da mijenja cjelokupnu političku nadgradnju i političku strukturu društva. Na nov način su postavljena mnoga pitanja našeg društvenog razvitka: izgradnja privrednog i političkog sistema, odnos između privrede i vanprivrednih djelatnosti, odnos između čovjeka i države i slično.

Zahvaljujući tome, samoupravljanje se u praksi razvilo tako da je sve manje moglo ostajati puka politička institucija, o kojoj se staraju država i društveno-političke organizacije, a sve je više postajalo osnovni proizvodni odnos koji razvijaju i za koji se bore sami radnici.

Nova faza u razvoju samoupravljanja otpočela je ustavnom reformom iz 1971. i 1974. godine, dosljednijom borbom za deetatizaciju odnosâ u oblasti proširene reprodukcije i borbom za dosljedno realizovanje principa raspodjele prema radu, to jest za zasnivanje svih osnovnih društvenih odnosa, na bazi tog principa (među radnim ljudima kao pojedincima, između pojedinca i radnog kolektiva, radnih kolektiva, radnog kolektiva i društveno-političke zajednice, među društveno-političkim zajednicama).

To je otvorilo proces bitnog mijenjanja osnovnih društvenih tokova i uloge pojedinih društvenih subjekata u tim tokovima.

Tu novu etapu karakteriše težnja da oslobođenje radničke klase treba i mora u sve većoj mjeri da se ostvaruje upravo nje-

Digitized by Google

nom aktivnošću. Otvoren je proces kojim radnička klasa treba neposredno da se ostvari kao osnovni i odlučujući činilac društvenog razvoja, osnovni subjekt socijalističke demokratije. Ona svoju vodeću ulogu u preobražaju društva u pravcu komunizma, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, treba da realizuje neposredno, kao subjekt političke akcije, a ne posredstvom svojih političkih institucija — u prvom redu države i partije. Na tome se temelje sve promjene u izgradnji našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema preduzete u posljednjoj deceniji, kao i sve mjere deetatizacije u oblasti privrednog sistema i proširene reprodukcije.

S druge strane, taj proces je morao unijeti, i unio je, bitne promjene i u samu samoupravnu strukturu. Učinio je neminovnim razvijanje i izgradnju odnosâ u kojima radni čovjek može što neposrednije, a ne samo preko svojih izabranih predstavnika u organima samoupravljanja, uticati na uslove svoga rada i na raspodjelu dohotka, i u kojima će radnik sve više neposredno postajati subjekt političke akcije. Takva orijentacija je plod saznanja, stečenih na osnovu dosadašnjih iskustava, da se socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi mogu jačati i razvijati samo ako je radni čovjek što neposrednije uključen u rješavanje svih bitnih pitanja vezanih za uslove svoga rada, sticanje i raspodjelu dohotka.

Novi vidovi konflikata između etatizma i samoupravljanja

Stvaralačka inicijativa i revolucionarna djelatnost radnih ljudi može se u punoj mjeri razviti preko raznih oblika neposrednog odlučivanja i samoupravljanja i preko demokratski izabranih samoupravnih organa.

Samoupravljanje se ne može ostvariti ako se svodi samo na osnovnu organizaciju udruženog rada koja pruža mogućnost svakom radniku da neposredno učestvuje u procesu dogovaranja i odlučivanja u njoj. Savremena tehnologija zahteva čvršću povezanost privrede i društva, pa osnovne organizacije udruženog rada ne mogu postojati niti opstati kao neke izolovane jedinice nepovezane sa većim cjelinama. Pod neposrednim samoupravljanjem se podrazumijeva prije svega potreba da se u konstituisanju cjelokupnog sistema mora poći od radnog čovjeka — proizvođača u osnovnoj organizaciji udruženog rada kao od aktivnog političkog i društvenog subjekta. Tako se, u osnovi, stvaraju mogućnosti da radnik neposredno učestvuje u rješavanju svega onoga što se u uslovima savremene tehnologije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa može na taj način rješavati, a to znači u OOUR i mjesnoj zajednici. Svi ostali oblici konstituisanja društvenog organizma na višim nivoima društvene strukture i organizacije takođe polaze od neposrednog proizvođača u OOUR i od njegovih interesa i potreba, naime, da oni budu njegovo djelo, a ne bilo čiji monopol, to jest da se konstituišu na samoupravnim delegatskim osnovama.

Digitized by Google

Samoupravljanje shvaćeno u ovom smislu najefikasniji je put za prevazilaženje najamne psihologije i otuđenosti dohotka od proizvođačâ. Jedino se u samoupravljanju kao integralnom sistemu zasnovanom na odlučujućoj ulozi radnikâ u OOUR, može konstituisati i izraziti društveno-ekonomski interes radničke klase, radnih ljudi, kao »osnovni trajni pokretač društvenog napretka«[5]. A to je polazna tačka našeg sistema.

Na svim ovim saznanjima temeljili su se napori Saveza komunista čiji je cilj bio da se sprovede ustavna reforma iz 1974. godine, da se afirmišu osnovne organizacije udruženog rada kao osnovna žarišta samoupravljanja, da se izgrađuju odnosi u kojima se dohodak formira i raspodjeljuje na nivou OOUR, da se ubrzaju procesi samoupravnog udruživanja u privredi i vanprivrednim djelatnostima, da se razvije delegatski sistem.

Pri tom treba naglasiti da je Savez komunista, pristupajući ovom revolucionarnom poduhvatu, bio svjestan činjenice da se sve to ne može ostvariti odjednom i da je u pitanju dugoročniji proces. Jer, riječ je o izgradnji kvalitativno novog društvenog odnosa u kojem treba da se ostvaruju najsloženiji društveni procesi kao što su ukidanje ostataka klasnih odnosa, oslobođenje rada, puna afirmacija ljudske ličnosti itd. A taj proces ne može teći glatko. On nužno mora nailaziti, i nailaziće, na niz subjektivnih otpora, a i na objektivne teškoće i sučeljavati se s protivurječnostima. On se može uspešno razvijati samo ako je zahvatio sve oblasti društvenog života, ako mu se prilagođava cjelokupna društvena struktura i ako su vodeće idejno-političke snage na visini svoga istorijskog zadatka.

Polazeći od svega toga, s pravom se može reći da su ustavna reforma iz 1974. godine i odluke posljednjih kongresa SKJ značili, u idejno-političkom smislu, novi veoma krupan korak naprijed u razvoju samoupravljanja kao integralnog društvenog sistema.

Ustav i Zakon o udruženom radu dali su institucionalne preduslove da samoupravno organizovani radnici i radni ljudi uzmu u svoje ruke proširenu i opštedruštvenu reprodukciju. Ali u njihovom sprovođenju nijesmo daleko odmakli. U ostvarivanju tih ciljeva javile su se mnogobrojne, velike teškoće, pa i otpori. S jedne strane, neka konkretna institucionalna rješenja nijesu dosljedno izvođena iz novih proizvodnih odnosa. S druge, pak, strane, uz nove ideje i odnose održale su se stare snage, tendencije i centri moći koji se veoma brzo i vješto prilagođavaju promjenama u društvu, nastojeći da na taj način i dalje zadrže svoju poziciju i ulogu, ali i da uspore tok promjena u pravcu jačanja društvenog položaja, moći i uticaja udruženih radnika. Idejna i politička aktivnost organizovanih snaga socijalističke svijesti na krčenju novih revolucionarnih puteva u praksi i na slamanju otpora nije bila ni približno u skladu sa potrebama istorijskog trenutka.

Tako se desilo da — iako imamo jasnu opštu koncepciju razvoja društva u sadašnjoj fazi ostvarivanja socijalističke revolucije

[5] *Sedmi kongres SKJ*, cit. izd., str. 301.

Digitized by Google

na osnovama socijalističkog samoupravljanja — postoji veliki raskorak između opredjeljenja koja su usvojena u Ustavu i drugim našim osnovnim dokumentima i njihove primjene i ostvarivanja na djelu. Vidan je nesklad između onoga što smo definisali kao ciljeve, kao politiku, i onoga što se u praksi radi i ostvaruje.

Zbog svega toga se u političkom životu našeg društva zaoštrio, tokom minule decenije, u novim vidovima konflikt između etatizma i samoupravljanja. A i dalje se zaoštrava. Pri tom je očigledno da je tehnobirokratizam veoma snažan i da je osnovna moć samoupravno udruženog rada — društvena svojina izložena stihijnim i svjesnim tendencijama otuđivanja, bilo u vidu restauracije privatne i grupne svojine ili u obliku tehnoupravljačkog monopola u raspolaganju društvenim sredstvima i vraćanja upravljanja u nadležnost države i drugih otuđenih centara moći.

Procesi decentralizacije nijesu sprovođeni i kao procesi deetatizacije. To je dovelo do jačanja etatizama na raznim nivoima i do njihovog snažnog sukobljavanja sa socijalističkim samoupravljanjem. Birokratizam se od odanog pobornika savezne vrlo brzo i vješto pretvara u zaštitnika republičke države, favorizujući sve što je posebno, parcijalno, a zanemarujući ono što je zajedničko, i obrnuto. On danas vrši snažan pritisak i na radničku klasu, pa i na sam SKJ s ciljem da parcijalizuje i njenu svijest, da je podstiče na ostvarivanje neposrednih interesa na uštrb istorijskih, da je dijeli po teritorijalnom principu.

Posljedica toga je snažno ispoljavanje dezintegracionih faktora, koji su s različitim intenzitetom i modalitetom zahvatili gotovo svaku oblast društvenog života. Pojave teritorijalnog zatvaranja, cijepanja jedinstvenog tržišta i slično postale su masovne. Veoma je izraženo insistiranje na trenutnim i parcijalnim interesima na štetu dugoročnih i zajedničkih interesa. Zbog toga se sa dosta teškoća postiže dogovor o vitalnim ekonomskim i razvojnim problemima zemlje, a uz to najviše nedosljednosti ima u sprovođenju zajedničke ekonomske politike utvrđene na nivou federacije.

Ukoliko se bude potpunije i dosljednije ostvarivao naš sistem, na odlučujućoj ulozi udruženog rada — kako smo to utvrdili u Ustavu i drugim programskim dokumentima — utoliko će biti sve manje pojava i tendencija autarkizma, jer je interes radničke klase tome suprotan. Interes naše radničke klase je nedjeljiv, i on za SKJ jeste i mora biti osnovni kriterijum za ocjenjivanje političke akcije i ponašanje, kako pri utvrđivanju konkretnih sistemskih rješenja tako i prilikom njihovog ostvarivanja. Kardelj je smatrao da se u našoj višenacionalnoj zajednici klasni i nacionalni interesi moraju izražavati kao jedinstveni interes udruženog rada, jer se time najuspješnije suzbija tendencija ka vještačkom odvajanju nacionalnog od klasnog, bilo sa stanovišta reakcionarnog nacionalizma ili sa stanovišta dogmatsko-centralističke ideologije državno-svojinskog birokratizma.

Jedno od središnjih pitanja, koje nijesmo u dosadašnjoj praksi adekvatno riješili, a koje snažno povećava naše privredne i dru-

Digitized by Google

štvene teškoće danas, jeste samoupravna organizovanost jugoslovenske privrede. Dvije ključne prednosti se obezbjeđuju adekvatnim samoupravnim organizovanjem udruženog rada. Jedna je u tome što se na taj način stvaraju uslovi za skladnu podjelu rada i optimalizaciju cjelokupnog reprodukcionog procesa po mnogim osnovama. Druga je u tome što se tako obezbjeđuju mogućnosti za efikasan i racionalan uticaj udruženog rada na oblikovanje uslovâ privređivanja koji će doprinijeti bržem razvoju proizvodnih snaga i socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa. U stvari, bez adekvatne samoupravne organizovanosti udruženi rad teško može i preuzeti na sebe sve one funkcije koje mu po Ustavu pripadaju u upravljanju cjelokupnim tokovima opštedruštvene reprodukcije. Ni za trenutak se ne smije zaboraviti da snaga radničke klase neposredno zavisi od njene organizovanosti i klasne svijesti — a ni jedno ni drugo ne može proisteći samo iz stihijnih kretanja, već je i plod sistema i djelovanja avangarde — Saveza komunista.

Mi moramo cjelokupnom praktičnom aktivnošću SKJ i drugih subjektivnih snaga našeg društva, kao i mjerama usmjerenim na razvoj našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, doprinositi tome da se sve ove i njima slične društvene protivurječnosti što brže i što dosljednije razrješavaju u korist samoupravljanja.

Moraju se učiniti i napori i prodori, kao i inovacije u sistemu, koji će širiti prostore socijalističkom samoupravljanju, a slabiti elemente i tendencije oživljavanja državnog socijalizma i restauracije građanske parlamentarne demokratije. U tom pogledu u SKJ ne bi trebalo da bude nikakvog dvoumljenja ili kolebanja.

Sa tog stanovišta je besmisleno sporiti se povodom toga da li su razlog našim teškoćama slabosti nekih instrumenata sistema ili slabosti u sprovođenju propisâ. Jer, istina je da su posrijedi obje vrste slabosti. SKJ se nikada nije fetiški odnosio prema konkretnim rješenjima u našem privrednom i političkom sistemu, pa nema razloga da se i sada tako ne ponaša. Ne treba dogmatski braniti ona normativno-institucionalna rješenja koja nijesu izdržala provjeru društvene prakse. Za SKJ su neprikosnoveni njegovi programski ciljevi: socijalističko samoupravljanje i ravnopravnost naših naroda i narodnosti. A instrumenti i mehanizmi su nešto što treba prilagođavati interesima ostvarivanja tih ciljeva. Ali, isto tako, moramo mijenjati svijest i društvenu praksu, a ne instrumente i mehanizme sistema, kada analiza pokaže da uzroci nijesu u slabostima pojedinih sistemskih rješenja, već u njihovom nedosljednom sprovođenju.

Pri tom su vrlo jasni kriterijumi od kojih pri vrednovanju svih prijedloga i ideja treba polaziti.

Nikakvoj reviziji nijesu podložna ustavna načela i rješenja koja jačaju društvenu moć i ulogu udruženog rada. Nema, takođe, mjesta nikakvim raspravama, a kamoli promjenama koje bi značile odstupanje od ustavnih načela i rješenja kojima se obezbjeđuju nacionalna ravnopravnost i prava socijalističkih republika i pokra-

Digitized by Google

jina u odnosu na svoj razvoj i razvoj zemlje u cjelini. Nedopustiva su i ma kakva pomjeranja u političkom sistemu koja bi značila uzmicanje od već ostvarenih i u praksi potvrđenih odnosa u federaciji, koji se grade na osnovama ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, dogovaranja i sporazumijevanja i solidarnosti.

Ali argumentovanoj kritici i promjenama podložno je sve što se pokazalo, i pokazuje, kao kočnica da se ustavna načela i strateška opredjeljenja u izgrađivanju socijalističkog samoupravnog društva i sistema našeg federalnog uređenja potpunije i dosljednije ostvare.

Kada govorimo o potrebi novih prodora u razvoju socijalističkog samoupravljanja, koje moramo brže činiti i radi savlađivanja sadašnjih ekonomskih teškoća, ne smijemo ni za trenutak gubiti iz vida da suština samoupravljanja nije u »autonomnom« pluralizmu samoupravnih organizacija i zajednica, već u tome da oni koji rade i stvaraju — odlučuju i upravljaju, dakle, da samoupravne odluke donose i primjenjuju oni na koje se one odnose. U tom pravcu bi se morale razvijati naše skupštine i druga delegatska tijela.

U ovom našem trenutku je najvažnije da se samoupravljanje ojača i osposobi za prevazilaženje svih oblika parcijalizacije i zatvaranja, za stvaranje dublje društvene i privredne integracije, da se oslobađa svih anarhičnih primjesa i tendencija, da se razvija ne kao sistem proizvoljnih odluka pojedinaca i grupa, već kao sistem slobodnog udruženog rada.

Veću prepreku tome predstavlja činjenica da je materijalna baza samoupravljanja ugrožena. Zaposlenima u osnovnoj organizaciji udruženog rada veliki dio dohotka unapred je zakonima raspoređen, tako da im ostaje da odlučuju o ličnoj potrošnji i, eventualno, o ulaganjima u prostu reprodukciju.

Savez komunista — odlučujući činilac u razrješavanju konflikata između etatizma i samoupravljanja

Sve su to teški i složeni zadaci, koji se ne mogu uspješno rješavati stalnim jačanjem socijalističkog samoupravljanja, bez pojačane aktivnosti Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage naše radničke klase. Oni također određuju i način ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista Jugoslavije, njegov društveni položaj i karakter, kao i način njegovog organizovanja i djelovanja u ovoj etapi našeg društvenog razvitka.

Poodavno je Savez komunista Jugoslavije došao do saznanja da on ne može biti osnovna vodeća snaga u našem društvu na taj način što će u ime radničke klase odlučivati o svim bitnim pitanjima društvenog razvoja, već se mora izboriti za to da radnička klasa, kojoj će on stajati na čelu, postane neposredno osnovni subjekt socijalističkih kretanja koji odlučuje o svojoj sudbini i sudbini socijalizma. Djelovanje Saveza komunista putem

Digitized by Google

nametanja odluka radnom kolektivu, skupštini i ostalim samoupravnim tijelima i organizacijama direktno bi usporavalo razvoj socijalističkog samoupravljanja za koje se SK svom svojom snagom bori.

S druge strane, ako je jačanje samostalnosti svakog subjekta odlučivanja uslov njegove odgovornosti i daljeg razvoja samoupravljanja, to ne znači da Savez komunista treba da se pasivizira, da se povuče i posmatra kako svako radi šta hoće i kako hoće. Da bi na delu bio vodeća idejno-politička snaga koja usmjerava i podstiče socijalistički samoupravni razvoj, Savez komunista mora reagovati na sve što se dešava u društvu, podržavati sve što je progresivno i boriti se svim demokratskim sredstvima protiv svega onoga što se suprotstavlja socijalističkom samoupravnom razvitku, što ga koči i usporava.

Takvo djelovanje Saveza komunista je i u ovoj etapi našeg razvitka osnovni preduslov daljeg revolucionarnog razvoja našeg socijalističkog društva.

Dalje kretanje našeg socijalističkog društva, koje karakteriše razvoj samoupravljanja kao osnovnog društvenog odnosa, nije — kako nam to i naša praksa svakodnevno potvrđuje — neki neprotivurječan proces, miran razvitak koji bi mogao da se samo pod dejstvom stihije automatski ostvaruje, već samim uspostavljanjem odgovarajućeg sistema i mehanizma.

Socijalizam, kao istorijski period preobražaja klasnog u besklasno društvo, u neprekidnom je razvoju. Karakteristika socijalizma je da je on prelazni period, da u njemu ima niz ostataka starog društva, ali i elemenata novog društva — i da se u njemu neprekidno sukobljava, neprekidno vodi borba između starog i novog, i na taj način se probijaju i učvršćuju klice razvoja društva u pravcu komunizma. Zaostajanje u tom razvoju znači konzerviranje odnosâ koji su bili nužni u jednoj etapi, a koji se u drugoj etapi moraju prevazići ako društvo želi da napreduje u pravcu komunizma. Ako se društvena struktura jedne etape okameni, onda nužno dolazi do raznih, većih deformacija.

S druge strane, naša praksa je ubjedljivo potvrdila da u izgradnji socijalizma djeluju mnoge tendencije i protivurječnosti koje, ako se ne razrješavaju svjesnom akcijom, mogu takođe dovesti do deformacija i zabluda.

Mi se borimo za razvoj samoupravljanja i izgradnju socijalizma u uslovima društvene podjele rada i raspodjele prema radu koja rađa društvene nejednakosti i različite interese pojedinih slojeva. U tim se uslovima neminovno kod pojedinih socijalnih kategorija javljaju težnje za sticanjem privilegija. Te težnje se, na ovaj ili onaj način, izražavaju i u djelovanju samoupravnih organa. Mi se svakodnevno susrećemo sa tim problemom u vidu težnje za uravnilovkom, za neopravdanim povećanjem ličnih dohodaka, za preraspodjelom nacionalnog dohotka u korist pojedinih djelatnosti, usljed čega nastaju različite trzavice itd. To je sve potencirano i razlikama u ekonomskom nivou razvijenosti pojedinih naših društveno-političkih zajednica i velikim razlikama u uslo-

Digitized by Google

vima privređivanja, do kojih je došlo na temelju odluka državnih organa.

Za razvoj socijalističkog samoupravljanja borimo se u uslovima robne proizvodnje, koja, ukoliko se ne bi socijalistički usmjeravala, može voditi ka jačanju tendencija pretvaranja rada u najamni rad, ka jačanju moći tehnokratskih struktura i tendencije eksploatacije radnika od strane radnika. Oblici partikularizma, lokalizma, nastojanja da se podizanjem cijena ostvari veći dohodak itd. — samo su izraz tih tendencija.

Borimo se za dalji razvoj samoupravljanja u uslovima postojanja državno-političkih struktura koje nijesu neposredno sastavni dio samoupravnih odnosa, pa postoji latentna opasnost jačanja birokratizma u našem društvu. Sa tendencijama birokratizma susrećemo se svakodnevno u raznim vidovima — u obliku nevjerice u radnika, u obliku uzurpacije samoupravnih prava radnih kolektiva, u obliku težnje za upravljanjem čvrstom rukom itd.

Borimo se za razvoj socijalističkog samoupravljanja u uslovima postojanja i izvorâ socijalnog raslojavanja koji nijesu objektivne prirode, već su posljedica naše slabe politike. Najvažnija su dva izvora širenja neopravdanih socijalnih razlika ove vrste. Prvi je u tome što se u ruke jednog dijela stanovnika neopravdano, mimo raspodjele prema radu, prelivaju ogromna sredstva, novčana ili materijalna, koja potiču od prisvajanja rente, neadekvatne poreske politike, privatizacije društvene svojine, špekulacije sa devizama i slično. Na primjer, vlasnici deviznih računa (od kojih je znatan dio do deviza došao nelegalnim putem) u 1983. godini, zbog kursnih razlika, povećali su dinarsku vrijednost svojih deviznih depozita za više od 420 milijardi dinara[6], a to je suma za 18% veća od sredstava koja je privreda u 1983. godini izdvojila za akumulaciju. Značajna društvena sredstva su prelivana i po osnovu jeftinih, a nevalorizovanih kredita, nenamjenskog korišćenja tih kredita itd. Najgore je to što je u odnosu na sve ovo naša poreska politika gotovo neutralna, što se dio ovih prihoda koji nijesu stečeni radom ne zahvata u korist društva. Drugi izvor socijalnih razlika koje ne proističu iz rada jesu neravnopravni uslovi privređivanja na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru. Pretjerano administriranje u domenu uslovâ privređivanja i društvene reprodukcije neminovno je derogiralo naš princip da samo rad i rezultati rada treba da budu osnova materijalnog položaja svake organizacije udruženog rada. Uslovi privređivanja su vrlo često takvi da odnosi u cijenama i ostvareni dohodak ne odražavaju stvarne rezultate rada i poslovanja. Međugranske razlike u cijenama su veoma velike, i to, po pravilu, na štetu energetsko-sirovinskih, a u korist prerađivačkih sektora.

Socijalne razlike sve više postaju težak problem našeg društva. Zato je neophodno da se u našem sistemu što prije postave prepreke tim tendencijama i nađu rješenja u sistemu kojima će se spriječiti narušavanje osnovnih principa našeg društva i normi

[6] »Statističke informacije Narodne banke Jugoslavije«, br. 35/1983. i br. 7/1984.

Digitized by Google

njegovog morala. S tim u vezi veoma su bitne i značajne promjene u poreskom sistemu koje će obezbijediti da se smjelije i progresivnom stopom oporezuju svi prihodi koji ne potiču od rada, a istovremeno će motivisati za što bolji rad. Također je neophodno što prije i što dosljednije sprovesti stavove Dugoročnog programa o neophodnosti uspostavljanja ravnopravnijih uslova privređivanja i otklanjanja postojećih dispariteta u odnosima cijena, jer je sve to polazna pretpostavka za ostvarivanje principa raspodjele prema radu.

Sve bi se to moglo kratko definisati i na sljedeći način: i u uslovima borbe za socijalističko samoupravljanje dolaze do snažnog izražaja protivurječnosti između neposrednih i istorijskih interesa radničke klase. Istorijski interes radničke klase je ukidanje svih oblika eksploatacije čovjeka i oslobođenje rada. Neposredni interes pojedinih radnih kolektiva je često povećanje dohotka, pa makar i na račun drugoga, na uštrb društva. Marks je u Komunističkom manifestu rekao da su komunisti ona snaga koja zastupa interese klase u cjelini, a ne pojedinih njenih slojeva — »interese cjelokupnog proletarijata« — i koja vodi uvijek računa o istorijskom interesu radničke klase. Smisao postojanja komunističke partije upravo je u razrješavanju te protivurječnosti.

I u današnjim uslovima samoupravljanja SKJ mora sagledavati svu složenost ovih procesa, jer on je ta snaga koja je, kako je to govorio Marks, najodlučnija u borbi za dalji razvoj društva, »koja stalno gura dalje«, »koja prednjači razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta«, koja ne zastupa parcijalne interese ovog ili onog sloja radničke klase, već klase u cjelini, i koja ne zastupa trenutne, već istorijske interese klase, koja gura dalje u pravcu komunizma. Ta snaga treba da se bori protiv etatizma, ali i da razvija takve odnose koji će u najvećoj mjeri omogućiti neposrednu raspodjelu dohotka i spriječiti njegovo otuđenje u korist pojedinaca i grupa, da se bori protiv svih tendencija birokratsko-tehnokratskog monopola, cehovske zatvorenosti, grupašenja.

Današnja etapa našeg društvenog razvoja traži da se prevaziđe i eliminiše praksa da bilo ko — pa i SKJ — odlučuje u ime radnika, da se razvijaju odnosi u kojima će radni ljudi, organizovani u osnovne i druge organizacije udruženog rada, mjesne zajednice i u delegatski sistem, odlučivati o svim pitanjima svoga života, uslovâ i rezultatâ svoga rada. Ako se to ne postigne, u nas će biti usporen društveni razvoj i sve više će se zaoštravati društvene protivurječnosti. S druge strane, današnja etapa našeg društvenog razvitka nalaže da se pojača vodeća idejno-politička uloga Saveza komunista u društvu, jer je to uslov da se spriječe razne deformacije i zastoj u daljem razvoju socijalizma i da se obezbijedi dalje kretanje ka komunizmu. Kao što vidimo, zahtjev je veoma složen i može se uspješno ostvariti samo ako komunisti shvataju svu složenost današnjih uslova našeg socijalističkog razvitka, svoju ulogu i mjesto u društvu danas i ako tome prilagođavaju svoju organizovanost i metod rada.

Digitized by Google

Savez komunista svojim djelovanjem mora omogućiti dalji revolucionarni razvoj socijalizma u pravcu komunizma

U ovakvim uslovima mnoge organizacije Saveza komunista se teško snalaze. Mnoge osnovne organizacije i komiteti, kao i pojedini komunisti, stekli su određene navike, jer su dugo bili u položaju da pojedina pitanja rješavaju sa pozicija vlasti, a ne sa pozicija samoupravljanja. Kad su posljednji kongresi SKJ odlučno upozorili da se, u interesu razvoja socijalističkog samoupravljanja, tako više ne može i ne treba raditi, mnoge organizacije i mnogi komunisti su se pasivizirali i povukli u sebe. Došlo je tu i tamo čak i do toga da nisu reagovali ni na izrazite antisocijalističke tendencije. To je problem koji odavno uočavamo: ili organizacije Saveza komunista uzimaju sve u svoje ruke i sputavaju samoupravljanje ili se pasiviziraju, povlače u sebe. Upravo zbog toga govorimo o zaostajanju Saveza komunista i o potrebi njegovog osposobljavanja za to da i u ovoj etapi socijalističkog razvitka bude onaj društveni činilac koji će svojim djelovanjem omogućiti dalji revolucionarni razvoj socijalizma u pravcu komunizma. To se ne može postići bez stalnog prilagođavanja organizacionih formi okupljanja komunista i načina rada Saveza komunista, kao i unutrašnjih odnosa, izvršavanjem najvažnijih zadataka etape razvoja u kojoj se nalazimo.

Kao vodeća idejno-politička snaga u borbi za dalji revolucionarni razvoj našeg društva, Savez komunista i danas, kao i ranije, mora zauzimati sopstvene stavove o svim bitnim društvenim pitanjima i problemima. Da bi imao svoje stavove, on mora angažovano svakodnevno pratiti zbivanja u društvenom životu, sagledavati složenost razvitka, uočavati razne tendencije u društvu itd. To Savez komunista mora činiti na svim nivoima — od osnovnih organizacija do Centralnog komiteta SKJ. Apsurdna su shvatanja i pitanja u stilu — da li Savez komunista »smije« ili »može« razmatrati ovo ili ono pitanje. On može i mora pratiti i razmatrati sva pitanja i sve probleme koji su povezani sa daljim razvojem revolucije, jačanjem unutrašnje kohezije i učvršćivanjem međunarodnog položaja naše zajednice.

Ali Savez komunista svoje stavove više ne može tretirati kao odluke koje se prenose na organe samoupravljanja i ostale društveno-političke organizacije, s tim da ih oni sprovedu. Poodavno smo se opredijelili za to da Savez komunista više ne može i ne smije imati svoje »transmisije« preko kojih realizuje svoje odluke, zato što bi takvim svojim djelovanjem gušio samoupravljanje.

Danas, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, Savez komunista može sprovoditi svoje stavove samo posredstvom idejnog i političkog uticanja na radne ljude, samo na taj način što će komunisti u organima samoupravljanja i delegatskom sistemu, u SSRNJ i u svim drugim oblicima samoupravnog društveno-političkog organizovanja i života — argumentima, znanjem, praktičnom političkom akcijom djelovati na radne ljude da prihvate

Digitized by Google

najprogresivnija rješenja za pojedine društvene probleme, da prihvate stavove Saveza komunista.

Savez komunista danas nema drugog oružja da obezbijedi da se njegovi stavovi prihvataju i sprovode izuzev očigledne istine da su ti stavovi motivisani stvarnim dugoročnim interesima radnih ljudi.

Prema tome, komunisti danas moraju izići iz uskih okvira osnovnih organizacija i intenzivnije i šire politički djelovati među radnim ljudima, u SSRNJ, delegatskom sistemu, na zborovima radnih ljudi u osnovnim organizacijama i građana u mjesnim zajednicama, u radničkim savjetima, skupštinama SIZ-ova i drugdje.

Pravi rad komunista tek počinje kada se na sjednici osnovne organizacije ili komiteta SK utvrde stavovi, a on se u nekim organizacijama, u stvari, time i završava. Otuda dolazi do neefikasnosti i sterilnosti mnogih sastanaka Saveza komunista i rada mnogih organizacija SK.

Gdje smo, u tom pogledu, u ovom trenutku?

Mnoge organizacije SK svoju pažnju usredsređuju na klasične političke odnose — zaokupljene su poslovima vlasti (one sprečavaju investicije i potrošnju, zabranjuju knjige i slično), a sporo ulaze u samoupravne odnose, kao snaga koja je pozvana da se odlučno bori za dalji razvoj samoupravnih odnosa, kao snaga koja stalno utvrđuje interese radničke klase u svakoj etapi njene klasne borbe i utiče na neprekidno jačanje društvene moći onih faktora koji nose teret borbe za nove društvene odnose. SKJ može biti vodeća snaga najširih demokratskih i socijalistički orijentisanih radnih masa — avangarda radničke klase samo ako se bori za nove političke odnose i deetatizovane oblike koji će biti sve manje etatistički; ako se bori protiv centralizma kao ideologije i separatističkog autarkizma i obezbjeđuje najširu participaciju masa i samog čovjeka.

Socijalistički savez — činilac demokratskog organizovanja i usklađivanja političke akcije samoupravnih subjekata

Sa tog stanovišta, za Savez komunista je izuzetno značajan Socijalistički savez.

Mi imamo dosta jasnu i cjelovitu viziju Socijalističkog saveza. Ali danas je potrebno posebno naglasiti da Socijalistički savez nalazi svoje istorijsko opravdanje baš u tome što može sprečavati sprovođenje politike koja se svodi na prenebregavanje inicijativa, na ograničavanje samoupravnog odlučivanja, na nivelisanje i razna druga sputavanja čovjeka kao proizvođača i stvaraoca. A mi upravo u Socijalističkom savezu imamo ono što traži politički život savremenog društva — demokratsko organizovanje usklađenih i povezanih mnogobrojnih subjekata političke akcije. U njemu ostvarujemo ujedinjavanje svih, uz poštovanje sistemom utvrđenih prava, nadležnosti i funkcije svakoga pojedinačno: ujedinjavanje kon-

Digitized by Google

kretne aktivnosti Saveza komunista, kao još uvijek nužne organizacije partijskog tipa, i niza drugih subjekata kojima se pokreće ljudska inicijativa i obezbjeđuju interesi narodâ, narodnosti i čovjeka, s ciljem da se svi naši zajednički problemi realno sagledavaju i odlučno rješavaju, a ne samo da se stalno ističe njihovo postojanje.

Reafirmacijom Narodnog fronta u obliku socijalističkog saveza razbili smo šablon prema kojem je pokret u društvu bio samo u nadležnosti države i partije ili stvar njihove simbioze. To sve danas ima svoju još snažniju osnovu.

Već je rečeno da se Savez komunista nepotrebno opteretio pitanjima koja on objektivno ne može ni riješiti: da smanji investicije, izvrši raspodjelu, sredi pitanja deviznog tržišta, emisije novca, poreza i drugog. Ta pitanja moraju rješavati samoupravne i druge za to ovlašćene institucije u našem sistemu. I upravo zbog toga da bi one korektno i efikasno funkcionisale potrebna je šira politička osnova — Socijalistički savez. Zato Socijalistički savez i mora biti sposoban da toleriše razlike, da toleriše demokratsku idejnu i političku borbu. Da od raznih strujanja ne pravi opoziciju ni socijalizmu ni Savezu komunista. On mora biti integrišući element u pitanjima politike, od osnovne organizacije do federacije. I naročito u federaciji.

Socijalistički savez zbog toga mora imati razrađeno odgovarajuće unutrašnje uređenje — demokratsko ustrojstvo. Mora se organizaciono i politički izgrađivati. U njemu moramo organizovati kontinuirano diskusije i debate, da bismo u delegatskom sistemu i samoupravnim tijelima mogli donositi valjane odluke.

Delegatski sistem — novi okvir avangardne uloge Saveza komunista u samoupravljanju

Socijalistički savez je najšira politička osnova i konstitutivni element našeg delegatskog i skupštinskog sistema. Međutim, niti Socijalistički savez može u odnosu na delegatski sistem ostvarivati tu svoju ulogu, niti, pak, delegatski sistem može efikasno funkcionisati bez djelovanja i akcije komunista. Savez komunista je u dvostrukom smislu prisutan u delegatskom sistemu, što se ponekad gubi iz vida. Preko svojih članova, kao pojedinaca koji su ravnopravno sa drugim radnim ljudima i građanima birani u delegacije i za delegate, ali i — što je nov moment — preko svojih delegacija u većini delegatskih tijela.

Sve to iziskuje krupne promjene u našem unutarpartijskom životu, kako bi Savez komunista mogao udovoljiti zahtjevima dijalektike razvoja delegatskog sistema i delegatskih odnosa. Bez toga, Savez komunista u pristupu delegatskom sistemu ne bi bio na nivou revolucionarne organizacije, nego na nivou pukog registratora različitih pojava i tendencija. Istovremeno, delegatski sistem bi bez toga postao poprište borbe za vlast tehnokratsko-

Digitized by Google

-birokratskih i drugih antisocijalističkih i antidemokratskih snaga, čime bi presahla njegova demokratska i radničko-klasna suština.

Zbog toga se nov odnos Saveza komunista prema delegatskom sistemu i promjene u našem unutarpartijskom životu, po toj osnovi, ne smiju shvatiti kao fraza, nego kao imperativ funkcionisanja i daljeg razvoja delegatskog sistema i ostvarivanja istorijske uloge radničke klase u društvu. Ovo zbog toga što komunisti u delegatskom sistemu, za razliku od drugih, treba da odigraju posebnu ulogu u ostvarivanju sinteze pluralizma samoupravnih interesa. U današnjim uslovima oni se baš tu moraju potvrditi na djelu kao avangarda radničke klase. Delegatski sistem, naime, ima za cilj da omogući autentično ispoljavanje i neposrednu demokratsku konfrontaciju i sintezu pluralizma samoupravnih interesa. Komunisti, kao i svi ostali radni ljudi i građani, imaju pravo da se u delegatskom sistemu zalažu za ostvarivanje svojih neposrednih interesa koji nastaju na tlu udruženog društvenog rada. Od komunista se u tom smislu ne traže nikakva odricanja. Savez komunista svojim članovima ne uskraćuje nikakva prava u odnosu na druge, niti ih favorizuje. Ali od komunista se traži — a to razvijeniji unutarpartijski život treba da obezbijedi u pogledu ostvarivanja uloge Saveza komunista u delegatskom sistemu — da doprinese tome da se u svakom interesu uoči i sagleda ono što je na liniji progresa i socijalističkog razvoja našeg društva i da se sa tog stanovišta osigura sinteza interesa i, u krajnjoj liniji, obezbijedi prevaga cjeline neposrednog i istorijskog interesa radničke klase.

Sve to zahtijeva nove pristupe, sistematski i strpljiv rad organizacija i rukovodstava Saveza komunista na praćenju djelovanja delegacija i delegata, podsticanju aktivnosti delegatskih skupština, njegovanju delegatskih odnosa, i traži posebnu brigu za rad delegacija i delegata Saveza komunista u delegatskim tijelima. Njima su za efikasan rad i za ostvarivanje uloge Saveza komunista u delegatskom skupštinskom sistemu uvijek potrebni na demokratskoj osnovi izgrađeni stavovi i smjernice Saveza komunista. Oni ne smiju biti prepušteni samima sebi, niti mogu djelovati na temelju uopštenih ocjena. Ukoliko delegacije Saveza komunista budu organizovanije istupale, utoliko će se uspješnije obezbjeđivati i jedinstveno djelovanje svih komunista u skupštinskom delegatskom sistemu. Ostvarivanje vodeće uloge Saveza komunista u delegatskom sistemu upravo stoga postavlja nove obaveze pred sve organe i radna tijela Saveza komunista.

Već godinama ponavljamo određene konstatacije i ocjene o delegatskom sistemu. Govorimo, na primjer, da delegacije nijesu povezane sa svojom samoupravnom bazom, da se delegatski odnos formalizuje, da se u cjelini delegatskog sistema sporo donose odluke, govori se o zatvaranju delegatskog sistema prema širim društvenim uticajima itd. Sve su to nesporne ocjene. Međutim, izostaje odlučna akcija za otklanjanje uočenih slabosti, akcija koja bi morala biti primjerena datim uslovima. Drugim riječima, pristup mora biti usklađen sa prirodom konkretne pojave. Mi se,

Digitized by Google

međutim, još često pridržavamo šablona, zanemarujući različitosti i specifičnosti uslova u kojima funkcioniše i ostvaruje se delegatski sistem. Na jedan način treba pristupati razvoju delegatskih odnosa u osnovnim samoupravnim asocijacijama, a na drugi u opštini, republici, pokrajini i federaciji, jer je riječ o odnosima različitih kvaliteta. Ali, pri svemu tome — i to je dijalektički pristup — u središtu naše pažnje uvijek mora biti delegatski odnos kao viši demokratski odnos podruštvljavanja politike i političkih funkcija i odnosa, pa bilo da je riječ o osnovnim samoupravnim asocijacijama ili, pak, o društveno-političkim zajednicama. Jedino takvim pristupom možemo se danas izboriti za veću primjerenost realnog delegatskog odlučivanja datom stupnju našeg društveno-ekonomskog razvoja, nivou svijesti, socijalnoj heterogenosti, raspoloživim sredstvima komuniciranja itd., ukratko, postići to da delegatski sistem živi i djeluje onako kako stvarno danas to treba i može.

Demokratizacija odnosâ u Savezu komunista i dosljedna primjena principa demokratskog centralizma

Ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge SKJ danas traži veću brigu o kadrovskom sastavu SK.

U dosadašnjoj praksi je došlo do raskoraka između stvarnog društvenog i materijalnog položaja radnika-neposrednog proizvođača i vodeće uloge koju radnička klasa objektivno ima u izgradnji socijalizma.

Neproizvodni radnici, kao socijalna kategorija, nalazili su se, i nalaze — u uslovima djelovanja Saveza komunista kao faktora vlasti, u uslovima postojanja samoupravljanja kao političke institucije — u privilegovanom položaju u odnosu na radnike-neposredne proizvođače, i to kako u pogledu dohotka, stanova, obrazovanja i slično tako i u pogledu mogućnosti učešća u samoupravljanju.

Umjesto da se kao partija radničke klase bori da stvarni položaj i uticaj radnikâ u društvu bude u skladu sa istorijskom misijom radničke klase, mnoge njene organizacije i rukovodstva ne rijetko su i sami svojim sastavom postajali, i postaju, faktor reprodukovanja tih pojava. U članstvu Saveza komunista se duže vremena povećavao broj neproizvodnih radnika i njihov uticaj, a opadao broj i uticaj proizvodnih radnika. Takve tendencije u socijalnom i političkom sastavu Saveza komunista Jugoslavije su, u stvari, posljedica i izraz nerazvijenih samoupravnih odnosa. Jer, u uslovima razvijenog socijalističkog samoupravljanja radnici-proizvođači moraju biti osnovna snaga društvenog napretka. To je snaga na koju Savez komunista mora da se osloni i u organizacijama udruženog rada i van njih — u komuni i u društvu kao cjelini.

Prema tome, Savez komunista mora stalno da ima u središtu pažnje svoju klasnu osnovu. Pogotovu danas, kad je osnovni

Digitized by Google

zadatak dalji razvoj samoupravljanja, SK mora u najvećoj mjeri postati — ne samo svojom ideologijom i generalnom političkom linijom, već i svojom praktičnom djelatnošću i svojim sastavom — komunistička organizacija radničke klase. Jedan od bitnih uslova da Savez komunista i danas ostvari svoju ulogu u društvu jeste da se u SK i oko njega okupljaju najprogresivnije misaone i stvaralačke snage iz redova radništva, inteligencije, omladine.

Radi uspješnog ostvarivanja svoje vodeće idejno-političke uloge i u ovoj etapi razvoja našeg društva, SKJ mora stalno unapređivati svoje unutrašnje odnose njegovim daljim demokratizovanjem, jačanjem uloge članstva Saveza komunista u izgrađivanju politike i smjelijim razvijanjem borbe mišljenja.

Kao što je poznato, do sada su u mnogim sredinama kreativnu ulogu u Savezu komunista imala, i imaju, uglavnom njegova rukovodstva. Utvrđivala su, i utvrđuju stavove i politiku. Od članstva se tražilo, i traži, da ih sprovodi. U unutrašnjim odnosima u Savezu komunista još je dosta izražena hijerarhija i subordinacija, što je karakteristika klasičnih političkih partija. Takvo stanje je danas neodrživo, i to iz više razloga.

Savez komunista ne može svoju generalnu liniju zasnivati na razvijanju socijalističke demokratije i socijalističkog samoupravljanja — a to znači na stvaranju uslovâ za to da se što više razvije stvaralaštvo i inicijativa svih radnih ljudi u rješavanju društvenih problema — a da istovremeno ne razvija takve odnose i u svojim redovima.

S druge strane, danas se glavna bitka za socijalizam premjestila sa područja vlasti na područje samoupravnih odnosa. Osnovni je zadatak komunista da politički djeluju u organima samoupravljanja, u Socijalističkom savezu i delegatskom sistemu, u radnim zajednicama. A to upućuje na potrebu jačanja uloge člana Saveza komunista, na potrebu prevazilaženja forumskog načina rada, što ne treba poistovećivati sa odgovarajućom ulogom organa Saveza komunista kao klasno-političke organizacije.

Mi smo, boreći se za ostvarivanje odluka posljednjih kongresa i Titove ideje o kolektivnom radu i odgovornosti, u ovom periodu dosta postigli u pogledu dalje demokratizacije unutrašnjih odnosa u organizacijama i forumima SK, u smislu prevazilaženja dominirajuće uloge izvršnih organa, razbijanja personalne simbioze između rukovodstava Saveza komunista i izvršnih organa vlasti i društveno-političkih zajednica, osposobljavanja komitetâ SK da budu što manje komandni punktovi u Savezu komunista, a sve više centri do kojih dopiru progresivna mišljenja i strujanja, i u njima se oblikuju u stavove i slično.

Međutim, pritisak tradicionalizma i tekućih teškoća i problema i dalje utiče na održavanje stare prakse, metodâ i odnosâ. I dalje se u mnogim sredinama traži da komiteti rješavaju sve i da daju razrađene direktive o svemu.

S tim u vezi treba naglasiti da je demokratija u Savezu komunista sredstvo za što potpunije ostvarivanja njegove vodeće idejno-

Digitized by Google

-političke uloge u samoupravljanju. Savez komunista je organizacija idejnih istomišljenika, a to znači homogena organizacija. Ona zbog toga mora dosljedno poštovati princip demokratskog centralizma. Mi danas insistiramo na jačanju uloge člana Saveza komunista i na razvijanju borbe mišljenja zato da bismo utvrdili najbolje stavove, a ne da bismo oslabili efikasnost djelovanja Saveza komunista i odgovornost za sprovođenje utvrđene politike.

Sa tog stanovišta posebnu pažnju zaslužuje položaj organizacija Saveza komunista u republikama i pokrajinama. Ima čak i mišljenja da samostalnost republičkih i pokrajinskih organizacija katkad jača i na uštrb jedinstva SKJ. Takva praksa, mora se odmah reći, nije zasnovana na našim statutarnim odlukama i rješenjima. Prema Statutu, Savez komunista je jedinstvena organizacija koju čine organizacije SK u republikama i pokrajinama, koje samostalno, ali u okviru generalne političke linije, utvrđuju i sprovode politiku i odluke, poštujući princip demokratskog centralizma, od osnovne organizacije SK do CK SKJ i kongresa SKJ.

Sigurno je da se ovi principi ostvaruju pod pritiskom nerazvijenih samoupravnih odnosa, zatim tendencija sraščivanja samoupravnih, poslovodnih i političkih struktura, od OOUR do opštine, regiona, pa i šire. Osim toga, na odnose u SKJ naročito negativno utiče birokratizacija u njegovim redovima, koja unosi podjele i zatvaranja, a koji su strani i jedinstvu našeg ekonomskog i političkog sistema i biću samog Saveza komunista. Takve situacije moramo uspješnije identifikovati i odlučno eliminisati. I upravo sve to upućuje nas na potrebu da se pitanjima idejnog osposobljavanja SK za djelovanje u uslovima socijalističke demokratije u federativnoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici poklanja mnogo više pažnje.

U tom smislu posebnu odgovornost imaju organi Saveza komunista, koji moraju obezbijediti stalnu marksističku analizu stanjâ i odnosâ u svojim sredinama i, posebno, u organizacijama SK. Mi se već duže vremena nedovoljno bavimo izgradnjom organâ SK i ne analiziramo njihov rad sa tog stanovišta. To se odnosi kako na CK SKJ tako i na organe SK u republikama i pokrajinama. Centralni komitet SKJ ima najveću ulogu i odgovornost u tom pogledu. On obezbjeđuje idejno-političko i organizaciono jedinstvo SKJ i praktičnu realizaciju kongresnih odluka. Između dva kongresa zauzima političke stavove, definiše političku platformu o najvažnijim pitanjima socijalističke izgradnje, razmatra i ocjenjuje razvoj SK, utvrđuje zadatke organizacija i organâ SK. S obzirom na takav revolucionarni centar Saveza komunista, kako je Statutom formulisana uloga CK SKJ, i organizacije SK u republikama i pokrajinama su odgovorni stvaraoci jedinstvene politike SKJ. Stoga bi i one morale ulagati veće napore u pravcu afirmacije takve uloge CK SKJ. Riječ je o afirmaciji kojom bi se on razvijao kao nosilac inicijative i akcije, idejne i političke sinteze, demokratski izgrađenih stavova, odnosno kao vodeći nosilac revolucionarnog stvaralaštva i jedinstva SKJ i radničke klase

Digitized by Google

na osnovnim pravcima borbe za socijalističko samoupravljanje i za demokratske samoupravne međunacionalne odnose, za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo svih naših naroda i narodnosti.

Cjelokupna akcija Saveza komunista — tješnje oslonjena na revolucionarnu samodjelatnost radničke klase i na inicijativu članstva

U sučeljavanju sa situacijom i izazovima revolucije u ovom trenutku i sa realnim stanjem ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge SKJ u današnjim uslovima ne možemo, niti smijemo, zanemariti raskorak među komunistima u formalnom i akcionom, stvarnom smislu.

Naša Partija, odnosno SKJ, uživa ogromno poverenje radničke klase i radnih ljudi svih naših naroda i narodnosti. Zna se po kolikoj je istorijskoj cijeni to povjerenje sticano. Tačno je da su na jačanje tog povjerenja uticale stvaralačka, marksistička strategija i taktika revolucije, koje su u svakoj etapi izražavale htjenja, želje i stremljenja radnog naroda. Međutim, isto tako je tačno da su tome i takvom povjerenju neprocjenjivo doprinosili komunisti, koji su se nesebično borili za ostvarivanje i oživotvorenje partijske strategije, taktike i politike. Ako treba tražiti odgovor na pitanje kako je naša revolucija uspjela otkriti snagu i energiju klase i naroda, kako je uspjela tu energiju pretočiti i usmjeriti kao maticu rijeke u najboljem pravcu, onda odgovor glasi da je revolucija stvaralački otkrivala životne istine i pronalazila istinske ljude, borce, komuniste koji su se mogli boriti i izboriti za te istine.

A šta se danas u tom pogledu u nas zbiva?

Poslije Dvanaestog kongresa SKJ i nekoliko posljednjih plenuma CK SKJ, kao i poslije naporâ koje su učinila, i čine, rukovodstva SK u republikama i pokrajinama na osvjetljavanju stanjâ i problemâ našeg društva i sistema, mi smo i dalje u svojevrsnom raskoraku. Da samo uzgred napomenem — CK SKJ je poslije Dvanaestog kongresa na šest od svojih dvanaest sjednica raspravljao o privrednim problemima i ostvarivanju stabilizacije, a stvari se negdje sporo, a negdje gotovo uopšte ne mijenjaju. Mi moramo naći odgovor na pitanje zašto je to tako i odlučno djelovati u pravcu izlaska iz takvog stanja. Riječ je o raskoraku između jasne partijske strategije, taktike i politike i praktične akcije mnogih komunista i odnosa prema njihovom oživotvorenju i ostvarivanju. To je samo druga strana raskoraka između povjerenja koje radnička klasa i narod imaju u opšti kurs SKJ i skepse prema praktičnoj aktivnosti i ponašanju niza organizacija i pojedinaca u njima da će taj kurs u praksi i sprovesti. Taj raskorak moramo bez odlaganja savladati da bi naša revolucija i dalje slavila velike pobjede u bitkama, kako je to bilo u prošlosti.

U posljednje vrijeme izrečeno je dosta ocjena o tome da u mnogim organizacijama SKJ stvari ne stoje dobro. Kada se mjeri

Digitized by Google

potreba za snažnom i odlučnom akcijom u borbi za ostvarivanje zaključaka i stavova SKJ o svim aktuelnim pitanjima i problemima sa praktičnom aktivnošću i ponašanjem, onda izgleda kao da nedopušteno dugo stojimo u mjestu. Ponekad se ima utisak da ličimo na veliki organizam kojem kvantitet ne dozvoljava da se kvalitativno, na pravi način, ubaci u prostor i vrijeme.

I danas se uočava jedna veoma opasna slabost u mnogim organizacijama SKJ, zbog koje one ili kasne sa pravom životnom akcijom ili toj akciji prilaze formalistički i beživotno. Naime, u njima dominira mentalitet političkog vladanja, kojem je izložena revolucionarna avangarda radničke klase. Neki komunisti, kad im se povjeri određena samoupravna ili politička društvena funkcija, svoje obaveze pretvaraju i koriste za vladanje, iako postaje sve jasnije da danas radni ljudi ne prihvataju komuniste i organizaciju SK kao vodeću političku snagu zavisno od stepena vlasti u rukama komunista, već od njegovog doprinosa usmjeravanju osnovnih revolucionarnih tokova u društvu, zavisno od toga koliko doprinose podizanju stepena revolucionarne samodjelatnosti radničke klase, njenom sve potpunijem izrastanju u osnovnog društvenog subjekta.

Nekritičko pristupanje prijemu u članstvo SKJ i njegovom omasovljavanju, šablonsko i formalističko gledanje na problem podizanja idejno-političke svijesti i idejnog nivoa članstva, kao i beživotna praktična aktivnost niza organizacija, utjecali su i utiču na to da ogroman potencijal SKJ ostaje nedovoljno angažovan i iskorišćen.

Sve to, kao i zabrinjavajuća raširenost pojava kao što su malograđanska opuštenost, oportunizam i karijerizam, gramzivost i egoizam, pomanjkanje komunističke osjetljivosti i aktivnog odnosa prema deformacijama i prodoru buržoaskih manira i etike, upozoravaju na nizak idejni nivo dobrog dijela članova SK. Taj nivo se ne može samo knjiški i prosvetarski podizati. Pored toga, uslov za idejnu izoštrenost shvatanja i jasna ideološka opredjeljenja je praktična revolucionarna akcija u okviru borbe za društvo, sistem i odnose zasnovane na radničko-klasnom interesu kao trajnom interesu socijalizma. A taj interes nije jednom zauvijek dat. Njega treba otkrivati, osmišljavati i na nov način boriti se za njega na svakoj novoj etapi revolucije. U tome je suština i smisao revolucionarne avangarde i njene integrirajuće funkcije i uloge u istorijskom smislu i značenju te riječi.

Savez komunista se mora još odlučnije boriti za prevazilaženje svih pojava i tendencija odvajanja teorije od njegove prakse i života i protiv svođenja rada na podizanju idejnog nivoa članstva samo na takozvanu proradu materijala i na rad škola i kurseva. Time se razbija jedinstvo procesa konstituisanja stavova i donošenja odluka i idejne borbe i spoznaje suštine društvene prakse. Van toga jedinstva teorija se institucionalizuje i odvaja od prakse, a praksa se deformiše u prakticizam. Savez komunista se mora boriti za to da se teorija proučava radi potrebe sagledavanja, osmišljavanja i mijenjanja prakse.

Digitized by Google

Kada se, i ako se, dogodi da komunisti na bilo kom nivou organizovanja SKJ podlegnu neposrednom, parcijalnom interesu — a to je u nas uzelo prilično maha — onda se, po prirodi stvari, rasplinjava avangardna revolucionarna uloga SK, uz nesagledive štetne posljedice. To je neuporedivo teže ispravljati nego iz temelja stvarati. Mogućnost i šansa da se u ovom smislu efikasno djeluje leži u zaoštravanju pitanja lične i kolektivne odgovornosti članova SK za sprovođenje zaključaka i politike SKJ u sopstvenoj sredini. To zahtijeva punu inicijativu, samostalnost, hrabrost i smjelost u akciji. Savez komunista takvih snaga ima. I ne samo da ih ima, nego su te snage u mnogim njegovim organizacijama, skučene i sputavane birokratizmom i formalizmom, tako reći, venule i čeznule za istinskom životnom akcijom. Sada, kada su naše društvo i naša revolucija suočeni sa teškim problemima i protivurječnostima, prilika je da se stanje izmijeni.

Moramo, ne čekajući ni časa, otvoriti proces diferencijacije u SK, i to ne u obliku bilo kakve kampanje, nego stvaralačkim naporom — da liniju i politiku SKJ dosljedno sprovodimo — svako u svojoj sredini. Tada će se pokazati kakav je ko, za šta se bori i šta mu je u svijesti i na srcu. Nije potrebno posebno naglašavati kakve će se nove snage i energija razviti u društvu koje, duboko sam uvjeren, odavno nestrpljivo očekuje i priželjkuje ofanzivan pohod SKJ protiv svega nesocijalističkog, a što se taložilo u našem društvu pod utjecajem raznih okolnosti koje su kongresi SKJ osvijetlili i razjasnili. U najsudbonosnijim trenucima istorije, kada se postavljalo pitanje — biti ili ne biti, narod je spjevao onu poznatu pjesmu: »Poznaje se ko je komunista, vedra čela i obraza čista«. To nas ispunjava ponosom, ali i trajno obavezuje da u očima svoga naroda i radničke klase jačamo ugled, moralnu čistotu i akcionu sposobnost i efikasnost organizacija, rukovodstava i članova SKJ.

Digitized by Google

Dragomir Vojnić

Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*

1. Uvodne napomene i postavljanje problema

U toku dvogodišnjeg rada Kraigherove komisije koja je imala zadatak da priredi Dugoročni program ekonomske stabilizacije, a isto tako i poslije usvajanja toga programa, u našoj su stručnoj

* Većinu osnovnih teza iz ovoga članka sam izložio u okviru teme koja je pod istim naslovom bila jedan od sadržaja rada »Nedelje marksističkih rasprava '84«, održane u organizaciji Centra za društvena istraživanja Predsjedništva CK SKJ 7. veljače 1984. u Prištini.

Prilikom pisanja ovog rada koristio sam se materijalima i rukopisima koje sam priredio u okviru svoje aktivnosti u svojstvu člana Kraigherove komisije i, kasnije, u svojstvu člana Komisije za pripremu i provođenje Plana ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Također sam se koristio ocjenama i stavovima iz radova koje sam zajedno sa Rikardom Langom i Božom Marendićem priredio u okviru svoje aktivnosti u Ekonomskom institutu — Zagreb. Ti su radovi bili priređeni u sklopu makroprojekata »Privredni sistem SFRJ« i »Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SR Hrvatske«. U pisanju ovog rada sam se služio i svim dokumentima koji su objavljeni u četiri knjige, kao rezultat rada Kraigherove komisije. Zahvaljujem Boži Marendiću koji je prvi čitao ovaj rad i koji mi je u toku njegove pripreme dao niz korisnih primjedbi i vrijednih sugestija. Nije, međutim, ni potrebno posebno naglašavati da odgovornost za sve eventualne greške i propuste pada samo na autora.

Digitized by Google

i političkoj javnosti bile i ostale žive diskusije o različitim aspektima idejno-teorijskih opredjeljenja koja su došla do izražaja u pripremi ovog važnog dokumenta. Tretirajući ovaj sklop problema na veoma svodnoj i načelnoj razini, općenito bi se moglo reći da u temeljnim idejno-teorijskim opredjeljenjima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nema nikakvih bitnih novina. Jer ta su temeljna opredjeljenja već davno dana u nekim najvažnijim političkim dokumentima našeg društva. Spomenimo samo Program SKJ, Ustav SFRJ iz 1974. i Zakon o udruženom radu iz 1976. godine.

Prema tome, kada su u pitanju temeljna opredjeljenja idejno-teorijskog karaktera onda više nije riječ o tome da se ona koja su već davno prihvaćena preciziraju definiranjem i diferenciranjem pojedinih ocjena i stavova revitaliziraju i učine operabilnijim i razumljivijim, nego o tome da se u njih unese neko potpuno novo svjetlo. Kada to kažem, onda, razumije se, nikako ne mislim da nije bilo ili da još uvijek nema različitih problema idejno-teorijskog karaktera koji nam usporavaju mogući tempo kretanja, i to kako sa aspekta razvoja materijalne osnove društva i efikasnosti funkcioniranja privrednog sistema tako i sa aspekta razvoja poželjne kvalitete društvenog odnosa.

U kontekstu ovih razmatranja treba se podsjetiti i na neke ocjene, stavove i formulacije iz Polaznih osnova dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Tamo je, naime, pored ostalog, istaknuto da se težina problema i zadataka koje treba razriješiti i izvršiti sastoji i u tome što nije posrijedi vraćanje na stare, jednom već osvojene tokove društveno-ekonomskog razvoja, već je, naprotiv, stvar u tome da moramo osvajati one tokove za koje smo se i kao društvo i kao njegove subjektivne snage već davno odlučili, ali koje još nikada u našoj razvojnoj praksi nismo uspjeli osvojiti.

U ovoj misli izražena je sva kompleksnost situacije u kojoj se nalaze naša privreda i društvo. Iz ove ocjene i ovog stava, naime, proizlazi da su problemi sa kojima su se u ovoj fazi razvoja sukobili naša privreda i društvo višedimenzionalni i da se, prema tome, ne mogu rješavati nikakvim ni pojednostavnjenim metodama niti skučenim vremenskim okvirima.

To znači da se istodobno i postepeno moraju rješavati i problemi ekonomske i razvojne politike i problemi funkcioniranja ukupnog društveno-ekonomskog sistema, u čemu neki aspekti privrednog sistema, kao što su tržište i plan, sistem raspodjele i proširene reprodukcije, kao i kreditno-monetarni i bankarski sistem, imaju poseban značaj.

Drugim rječima, u samoj žiži promjena koje se moraju ostvarivati u sklopu provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nalaze se kvalitativne promjene u ekonomskoj i razvojnoj politici i kvalitativne promjene u uvjetima privređivanja u kojima, kao robni proizvođači, rade naši osnovni privredni subjekti.

Digitized by Google

Zato je i Rezolucija o društveno-ekonomskom razvoju i ekonomskoj politici SFRJ u 1984. godini upravo ove probleme posebno razradila u svom prvom dijelu, dajući im na taj način visoku specifičnu težinu i ističući njihovo veliko značenje.[1]

Međutim, i pored svega toga, ne treba imati nikakve iluzije da će se neki važni aspekti problemâ idejno-teorijskog karaktera, koji su inače u žiži naših dugoročnih opredjeljenja i na kojima je i plebiscitarnim prihvaćanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije ostvaren visok stupanj jedinstva političke volje i akcije, prekonoć riješiti, odnosno sami po sebi nestati iz okvira naših tekućih društveno-ekonomskih zbivanja. Takva pretpostavka ne bi bila u skladu sa Marxovom povijesno-dijalektičkom metodom analize i ocjene društvenih procesa i pojava. Naime, mnogi su problemi i dileme idejno-teorijskog karaktera nastali u širim vremenskim horizontima, koji se odnose ne samo na period našeg razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja, nego i uopće na povijest razvoja socijalizma kao takvog.

U radu na pripremi, usvajanju i provođenju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije postignut je visok stupanj idejno-teorijske suglasnosti u tome da su mnogi problemi, teškoće i slabosti sa kojima su se sučelili naša privreda i društvo nastali, u krajnjoj liniji, zbog potcenjivanja uloge i mjesta koje imaju i moraju imati objektivne zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja. To potcjenjivanje, međutim, nije nikakva naša specifičnost niti naš specijalitet. Ta se pojava, sa većim ili manjim intenzitetom, manifestira u svim sredinama i svim zemljama u kojima se relativno brzo ostvaruje proces socijalističkog preobražaja privrede i društva. S tim je u vezi netko veoma duhovito primijetio da su veliki problemi razvoja socijalističkih zemalja nastali zbog toga što se socijalizam od prvoga dana »posvađao« sa ekonomskim zakonitostima, općenito, i sa zakonom vrijednosti, posebno.

Istini za volju, i ovom se prilikom treba podsjetiti na Lenjinove kritičke ocjene u vezi sa krahom ratnog komunizma i odlukom o NEP-u, to jest o novoj ekonomskoj politici. Takva je politika, naime, mladu sovjetsku državu u proljeće 1921. godine, po Lenjinovim riječima, dovela do »ozbiljnijeg poraza nego što je bio ma koji poraz koji su nam naneli Kolčak, Denjikin i Pilsudski«, jer nije dovela do rasta proizvodnih snaga.[2] Ove Lenjinove ocjene, kao i pozitivna iskustva NEP-a, imali su, međutim, relativno malo utjecaja na kasnija zbivanja u razvoju prve zemlje socijalizma. Uslijedio je relativno dug period Staljinove komparativne interpretacije djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu i kapitalizmu. U prvom se slučaju njegovo djelovanje komparativno svodi na djelovanje elektriciteta u njegovoj stihij-

[1] Vidi Rezoluciju o društveno-ekonomskom razvoju i ekonomskoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u 1984. godini, »Delegatski vjesnik«, Zagreb, veljača 1984.

[2] V. I. Lenjin, *NEP i zadaci prosvetnih radnika*, »Kultura«, Beograd 1960, str. 403—404.

Digitized by Google

noj formi, to jest u obliku groma, dok se u drugom slučaju, to jest u socijalizmu, djelovanje zakona vrijednosti komparira sa elektricitetom privedenim svojoj svrsi u električnoj mreži.

U svojim poznatim tezama, koje je u vezi sa kritikom udžbenika političke ekonomije pisao neposredno pred svoju smrt, Staljin je učinio pokušaj temeljne kritike (implicite i samokritike) naprijed navedenih stavova, izvrgavajući ruglu one znanstvenike koji misle da sovjetski petogodišnji planovi mogu imati veću snagu od objektivnih zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, snagu kojih uspoređuje sa snagom prirodnih zakona.[3]

Sinusoidna kretanja i kolebanja u vezi sa mjestom i ulogom ekonomskih zakonitosti u razvoju različitih modela socijalizma su, međutim, bila i ostala izražena kako u idejno-teorijskoj domeni tako i u konkretnim društvenim i privrednim zbivanjima svih zemalja u kojima se razvoj ostvaruje na socijalističkim pretpostavkama. U idejno-teorijskoj suštini svih društveno-ekonomskih reformi koje su se u prošlosti i sadašnjosti pripremale i ostvarivale u pojedinim socijalističkim zemljama bio je odnos prema ekonomskim zakonitostima općenito, a prema ulozi i mjestu tržišta i zakona vrijednosti posebno. Razgovori koji su o aktuelnim problemima društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije i SSSR-a nedavno vođeni u Moskvi između sovjetskih i jugoslavenskih ekonomista mislim da su me ponovno uvjerili u ispravnost ovih ocjena i stavova.[4]

U pogledu uzročno-posljedičnih veza društveno-ekonomskih reformi u socijalističkim zemljama, gdje se težište obično stavlja na nešto veću ulogu ekonomskih zakonitosti i tržišta, može se slobodno reći da pod suncem ništa novog nema. Otvaranje takvih procesa, naime, ogromnom snagom djeluje u pravcu redistribucije društveno-ekonomske moći na niže nivoe odlučivanja i privređivanja, sve do osnovnih privrednih subjekata, što birokratske strukture na različitim nivoima panično doživljavaju kao propast, raspad, rušenje ili, u najmanju ruku, veliku opasnost po opstanak socijalizma.

U tome se kontekstu nije ni ovom prilikom suvišno podsjetiti na poznate stavove iz učenja klasikâ marksizma da mladoj socijalističkoj zemlji nakon preuzimanja političke vlasti prijete dvije opasnosti, i to: (1) od restauracije kapitalizma i (2) od vlastite birokracije. Dok se ovu prvu opasnost u praksi suvremenih zbivanja može samo implicite pretpostaviti, ova druga (i premda,

[3] Vidi: J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1981, str. 701—722.

[4] Tema razgovora jugoslavenskih i sovjetskih ekonomista bila je »Aktualni problemi društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije i SSSR-a, s posebnim osvrtom na bilateralne odnose«. Ovi su razgovori vođeni u Institutu za ekonomiku svjetskog socijalističkog sistema Akademije nauka SSSR u Moskvi od 21. do 23. prosinca 1983. godine. Vidi: Dragomir Vojnić, *Neka aktualna pitanja društveno-ekonomskog razvoja*, »Poduzeće — Banka«, br. 11—12/1983, Zagreb.

Digitized by Google

vjerojatno, sa različitim intenzitetom) eksplicite postoji u svim zemljama socijalizma.

Iznoseći ovu ocjenu, nemam, međutim, nikakve iluzije da se socijalistički razvoj može ostvarivati bez veoma aktivne uloge socijalističke države. To se, vjerojatno, odnosi na sve modele socijalizma, uključujući i model socijalističkog samoupravljanja. Ova okolnost da se velika i aktivna uloga socijalističke države sama po sebi objektivno nameće u svim modelima socijalizma (bez obzira na dugoročno idejno opredjeljenje o odumiranju države) potencijalno i olakšava, i pospješuje, i otežava i komplicira proces transformacije privrede i društva. Sve ovisi o tome u kojim je pravcima ta aktivnost prvenstveno usmjerena. Naime, ukoliko je ta aktivnost u osnovi usmjerena na promociju osnovnih privrednih subjekata i na stvaranje više prostora za ekonomsku efikasnost i, u smislu razvoja socijalističke demokracije, na veću slobodu ličnosti, odnosno čovjeka i građanina, onda to sigurno olakšava i pospješuje željene procese, i obrnuto. No, ipak treba imati na umu da je riječ o veoma složenom kompleksu problema koji u sebi uključuje i kriterije i skale vrednovanja kvaliteta društvenih odnosa. A kao što je poznato, u tome pogledu postoje osjetne idejne razlike.

Razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije kao modela razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja, može se slobodno reći, od prvog je dana imao drugačiji odnos prema ulozi i mjestu objektivnih zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja. To je došlo do izražaja u svim temeljnim dokumentima u kojima se određuje kvalitet razvoja našeg socijalističkog i samoupravnog društva. U Programu Saveza komunista Jugoslavije se decidirano kaže da tržište ne samo da ne sputava razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja, nego, naprotiv, predstavlja jedan od bitnih preduvjeta za njegovo funkcioniranje i razvoj.

I premda se navedene ocjene u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije o potcjenjivanju uloge i mjesta ekonomskih zakonitosti u našem društveno-ekonomskom razvoju ne mogu dovoditi u izravnu i paralelnu vezu sa sličnim događanjima u drugim socijalističkim zemljama, ipak se samo po sebi nameće pitanje: kako to da je ova pojava, usprkos jasnim idejno-teorijskim opredjeljenjima, uzela toliko maha u praksi naših stvarnih društvenih i privrednih zbivanja. Iole potpuniji odgovor na to pitanje zahtijevao bi nešto složeniju multidisciplinarnu analizu, što znači ne samo ekonomsku, nego i sociološku, politikološku, psihološku, povijesnu, pravnu itd. Budući to, po prirodi stvari, izlazi iz okvira i pretenzija ovakvih razmatranja, ograničit ću se samo na neke konstatacije. Namjerno naglašavam da je riječ o konstatacijama, što znači da ih ne treba shvatiti kao suviše čvrste ocjene u smislu zaključnih razmatranja, već kao logičan slijed razmišljanja koji u sebi sadrži i procjene i utiske koji su kao takvi podložni i daljim preispitivanjima, pa i mogućim korekcijama.

U proteklom periodu našeg razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja nešto dužem od tri decenije, ostvarivana je

Digitized by Google

jedna od, u povijesti poznatih, najsnažnijih transformacija jugoslavenske privrede i društva. Ova ocjena vrijedi i za intenzitet reproduciranja, u proširenim razmjerima, materijalne osnove društva i za kvalitativnu transformaciju karaktera društvenih odnosa. Ovi su procesi bili praćeni i veoma dinamičnim, bujnim i sadržajnim idejnim kretanjima, odnosno idejno-teorijskim generalizacijama.

S tim u vezi nije nimalo pretjerano reći da su Ustav SFRJ iz 1974. i Zakon o udruženom radu iz 1976. godine prvi put u povijesti definirali i idejno-teorijske i institucionalne osnove razvoja relativno zaokruženog i konzistentnog sistema socijalističkog samoupravljanja. U tom pogledu se čini da nije suviše ni smiono, ni pretenciozno ni riskantno reći da će se upravo na ovim dokumentima i na ovom periodu našeg razvoja temeljiti osnove povijesti samoupravnog socijalizma. Pri tome moramo posebno biti svjesni činjenice da temeljna idejno-teorijska i idejno-politička opredjeljenja nisu uslijedila kao rezultat klasičnog znanstveno-istraživačkog rada, već kao rezultat kreativne primjene marksističke ideologije i filozofije na naše društveno-ekonomske uvjete.

U tome je veliku i odlučnu ulogu imala cijela plejada ideologa, teoretičara i praktičara, velikana naše revolucije, među kojima treba posebno istaći Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića. To je sigurno veliki (da ne ponovim — i povijesni) uspjeh jugoslavenskog socijalističkog, samoupravnog i nesvrstanog društva i njegovih subjektivnih snaga, posebno SKJ. Tu okolnost, posebno kada su u pitanju idejno-teorijske prednosti našeg društva, priznaju nam manje ili više svi u svijetu, i to kako oni svrstani na jednu ili drugu stranu tako i oni nesvrstani. U tom smislu čak ni okolnost da li nas neko, od znanstvenika koji nas u različitim zemljama svijeta profesionalno prate i na tome grade svoju karijeru, u općem idejnom pogledu manje ili više voli i simpatizira, ne igra baš odlučujuću ulogu.

Zato nije pretjerano reći da naša doktrina na veoma prilježčiv način indoktrinira i većinu znanstvenika u svijetu, koji se na jednoj ili na drugoj strani (u tom pogledu nema, čini se, velikih razlika) profesionalno bave komparativnim sistemima, sa posebnim osvrtom na sistem socijalističkog samoupravljanja. Sve bi ovo za nas bilo ne samo veoma interesantno, nego i veoma ugodno da se nisu pojavile tendencije indoktrinacije vlastitom doktrinom i mnogih naših veoma angažiranih teoretičara sistema socijalističkog samoupravljanja. A biti indoktriniran vlastitom doktrinom nije suviše daleko od opasnosti padanja u vlastitu stupicu dogmatizma. Činjenica da u ovom slučaju dogmatizam ima epitet samoupravni nimalo ne umanjuje njegove opasnosti u odnosu na bilo koji drugi dogmatizam.

Da ne bih u bilo kojem pogledu ostao nejasan, posebno ističem da ovi stavovi i ocjene imaju prevashodno ne kritički, već samokritički karakter. Brza transformacija i materijalne osnove društva i kvalitete društvenih odnosa stvorila je privid kao da smo nadohvat takvih produkcionih odnosa u kojima su radnici

Digitized by Google

ovladali cjelinom dohotka. A taj privid stvorio je i jedan drugi u vezi sa sagledivim horizontima društva koje će se u cjelini temeljiti na asocijacijama slobodnih proizvođača. Od ovog privida pa do formiranja idejne osnove o potrebi bitne promjene odnosâ u pogledu uloge i mjesta, koje moraju imati objektivne zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, ne dijeli nas suviše veliki korak.

Jer, ako smo već počeli sagledavati makar i daleke horizonte prelaska društva »iz carstva nužnosti u carstvo slobode«, onda se i pitanja ekonomskih zakonitosti i ekonomske nužde i prinude javljaju u novom, »mnogo ljepšem« svjetlu. U tom kontekstu i institucije dogovaranja i sporazumijevanja i planiranja, u smislu unošenja elemenata znanosti u ekonomsku i razvojnu politiku i uopće nivoa društvene svijesti, također se javljaju u bitno drugačijem i u svakom slučaju ljepšem svjetlu.

Kumulirani problemi našeg društveno-ekonomskog razvoja su nas, međutim, u nizu posljednjih godina veoma drastično počeli navoditi na razmišljanje o tome — da je »nešto trulo u državi Danskoj«. I premda nam u protekloj deceniji ni takozvano »međunarodno okruženje« nije bilo suviše sklono, ipak su u Polaznim osnovama dane veoma jasne i nedvosmislene ocjene da su osnovni uzroci naše ekonomske krize unutrašnjeg karaktera, a da su vanjski utjecaji i uzroci samo ubrzali ispoljavanje unutrašnjim uzrocima potaknutih procesa. U tome kontekstu treba reći da su idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kao crvenu nit, veoma dosljedno provele, protkale i primijenile Marxovu povijesno-dijalektičku metodu.

A kao što je i iz teorije i iz prakse (odnosno iz povijesti) poznato, jedan od bitnih kriterija validnosti provedbe i primjene ove metode odnosi se na funkciju i dimenziju vremena. Svako potcenjivanje ove funkcije i dimenzije samo po sebi degradira i samu metodu i sve na njoj zasnovane analitičke ocjene društvenih fenomena i pojava. To, uostalom, nije ništa novo i opće je poznato da se mnoge veće ili manje nijanse idejnih razlika između nosilaca na *grosso modo* planu istih idejno-teorijskih opredjeljenja javljaju upravo sa ovog naslova. Naše novije razvojno iskustvo i razvojna praksa su nas veoma zorno podučili i upozorili na objektivnu nuždu izrazito dijalektičkog poimanja dimenzije i funkcije vremena. Naime, opetovano smo upozoreni i podučeni da je period — nešto duži od tri decenije — našeg razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja u isto vrijeme i veoma dug i veoma kratak. Veoma je dug kada se poredi sa radnim vijekom jedne generacije. Međutim, on je i veoma kratak kada je u pitanju kvalitativna transformacija društveno-ekonomskih odnosa.

S tim se u vezi, posebno imajući u vidu Marxovu povijesno-dijalektičku metodu, valja podsjetiti na to da svako potcjenjivanje uloge i mjesta koje u danoj fazi razvoja moraju imati ekonomske zakonitosti u stvari znači anticipiranje društvene svijesti. A svako anticipiranje društvene svijesti znači odstupanje od temelja naučnog socijalizma i samim time usporava objektivno mogući tempo

Digitized by Google

pomaka i kretanja na dugotrajnom i mukotrpnom putu ka oslobođenju rada.

Za razliku od drugih modela socijalizma, koji također trpe od ekonomski kriznih pojava koje se ispoljavaju i u svojevrsnom sukobu proizvodnih snaga i odnosa i u visokom stupnju ekonomske neefikasnosti, ali uz nedovoljno jasno definiranu strategiju izlaska iz teškoća sa kriznim karakteristikama, mi imamo veliku prednost upravo u jasno opredijeljenoj strategiji našeg dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja. Ta je strategija naznačena u temeljnim političkim dokumentima našeg društva, uključujući i Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Tako čvrsti i jasni i od našeg društva općeprihvaćeni strateški orijentiri našeg dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja kao što su: socijalističko samoupravljanje; politički federalizam; nesvrstanost; društveno vlasništvo; dohodak i dohodovni odnosi; raspodjela prema radu i rezultatima rada; udruživanje rada i sredstava; ekonomske zakonitosti i tržište; samoupravno planiranje; socijalistička samoupravna demokracija, — već su ispoljili toliko veliku i životnu snagu da se cijelo umijeće svih društvenih i, posebno, subjektivnih snaga svodi na traženje, pronalaženje i primjenu mogućih okvirnih optimuma u kombinaciji njihove međusobne uslovljenosti i međuzavisnosti.

A naša dosadašnja praksa nas je ozbiljno učila i upozoravala da ćemo ta naša strateška dugoročna opredjeljenja neuporedivo efikasnije i dosljednije provoditi ako se budemo koristili ekonomskom nuždom i prinudom, uključujući i svu »prljavštinu, nepravdu i protivurječnosti robne proizvodnje i tržišta«, nego ako se u dobroj namjeri izvrgnemo opasnosti da nam čista forma onemogući i obezvrijedi objekivno moguć i realno dostupan sadržaj. Takav tok stvari bi silom ekonomske logike i nužde djelovao u pravcu produbljivanja kriza, uz velike opasnosti da sve naše strateške orijentire dovedemo u pitanje. Povijest nam to sigurno ne bi oprostila, ali, na sreću, ni subjektivne snage ovog društva to ne bi dopustile. Zato se treba idejno-teorijskim pitanjima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije opetovano vraćati i, oboružani novim saznanjima i iskustvenim spoznajama u vezi sa njegovim ostvarivanjem, izbjegavati opasnosti zapadanja u stupicu vlastitog dogmatizma koji, po prirodi stvari, može samo produbiti ekonomsku krizu, što ni u kom slučaju nećemo, niti smijemo dopustiti.

2. Okviri djelovanja ekonomskih zakonitosti

U dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije veoma velika pažnja je posvećena okvirima djelovanja ekonomskih zakonitosti. Ovakve su razrade posebno došle do izražaja u prvom i posljednjem dokumentu, to jest u Polaznim osnovama i Zaključnom dijelu, a isto tako i u Antiinflacionom programu i Prilagođavanju privrednog sistema zahtjevima ekonomske stabi-

Digitized by Google

lizacije. I premda i tu nema u idejno-teorijskom pogledu nekih bitnih novina, ipak treba reći da su u ovim dokumentima nešto zaokruženije, sistematičnije i cjelovitije tretirani i obrađeni okviri djelovanja ekonomskih zakonitosti nego u nekim drugim političkim dokumentima. U tom kontekstu treba posebno naglasiti da smo se, moglo bi se reći, definitivno odlijepili od parcijalnog i jednostranog tretiranja okvira djelovanja ekonomskih zakonitosti i odnosa tržišta i plana.

Osnovne ocjene i stavovi, s tim u vezi, usmjerene su u tom pravcu da se okviri djelovanja ekonomskih zakonitosti nikako ne mogu ograničiti samo na tržište i tržišne mehanizme, kriterije i odnose (premda je i to vrlo bitno), nego da se moraju shvatiti i koncipirati znatno šire od toga. Ekonomske zakonitosti, naime (kao bitni dio zakonitosti razvoja svakog, pa i našeg socijalističkog samoupravnog društva), u smislu Marxove ekonomske teorije moraju prožimati cjelokupnu oblast društveno-ekonomskog razvoja. Kada kažem da moraju prožimati, onda mislim na to da ove zakonitosti zaista tu cjelokupnu oblast prožimaju, i to objektivno i mimo naše volje. Ukoliko ovu zakonitost i neminovnost više spoznamo, utoliko ćemo imati više uvjeta za planiranje i ostvarivanje efikasnog razvoja i obrnuto.

Sa ovim slijedom misli je u neposrednoj funkcionalnoj vezi i opetovano istican stav da planirati znači unositi elemente znanosti u ekonomsku i razvojnu politiku. S tim su u vezi u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije posebno naglašeni stavovi da okvir djelovanja ekonomskih zakonitosti obuhvaća i područje osnovnih strateških pretpostavki dugoročne razvojne politike, i područje svih privredno-sistemskih rješenja, i područje svih odnosa u sistemu društvene, posebno proširene, reprodukcije i područje svih mjera ekonomske politike. Kada su u pitanju ekonomske zakonitosti u oblasti strategije dugoročnog razvoja, onda se to u nizu drugih posebno odnosi na dvije strateške pretpostavke: (1) na uključivanje jugoslovenske privrede u međunarodne ekonomske tokove i međunarodnu podjelu rada i (2) na ulogu i mjesto znanosti, znanstvenoistraživačkog rada i tehničkog progresa (uključujući i strategiju tehnološkog razvoja) u definiranju i ostvarivanju ukupne koncepcije i strategije našeg društveno-ekonomskog razvoja.[5]

U vezi s prvom strateškom pretpostavkom treba decidirano reći da i ekonomska teorija i praksa pokazuju da su samo one zemlje uspjele ostvariti zadovoljavajuće rezultate razvoja koje su svoju strategiju dugoročnog razvoja temeljile na efikasnom uključivanju u međunarodne ekonomske tokove. I zato se slobodno može reći da već i početni rezultati koje smo u ostvarivanju prve faze Dugoročnog programa do sada postigli nedvojbeno pokazuju ispravnost ove ocjene.

[5] Nešto detaljnije elaboriranje ovih stavova može se naći u knjizi Dragomira Vojnića, *Ekonomska stabilizacija i društvena reprodukcija*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1983.

Digitized by Google

U povodu druge strateške pretpostavke treba također reći da i teorija i praksa pokazuju da se bez vlastitih znanstvenoistraživačkih i razvojnih napora, bez vlastitog znanstvenog kadrovskog potencijala, a bez strategije tehnološkog razvoja ne može ostvarivati efikasan i zadovoljavajući kvantitet i kvalitet društveno-ekonomskog razvoja.

I premda su ovi stavovi posebno naglašeni i u dokumentu u kojem se obrađuju problemi strategije tehnološkog razvoja i u Zaključnom dijelu, može se slobodno tvrditi (za razliku od prve navedene strateške pretpostavke) da u tom pogledu mnogo zaostajemo i da praktički nismo napravili ni početne korake. Od poznatih stavova Edvarda Kardelja, koji su došli do izražaja i u Dugoročnom programu, da je znanost i proizvodni faktor i subjektivna snaga našeg društva, u našoj je konkretnoj praksi veoma malo realizirano. U našoj društvenoj svijesti je tretman znanosti još uvijek daleko više potrošački nego kreativni, proizvodni i razvojni. Čak i tamo gdje su neposredne potrebe za odgovarajućom ulogom znanosti i znanstvenog rada i znanstvenih usluga sasvim očevidne, kao što je to, na primjer, kod studija, istraživanja, projektiranja i priprema pojedinih investicionih projekata (što bitno opredjeljuje kvalitet investicionih odluka), još uvijek nije u dovoljnoj mjeri u praksu prodrla svijest o tome da za te svrhe angažirana sredstva, u pravilu, predstavljaju najefikasnije investicije. U svakom slučaju, u pogledu unapređivanja uloge i mjesta znanosti i znanstvenoistraživačkog rada, kao i definiranja strategije tehnološkog razvoja, potrebno je uložiti još velike društvene napore kako bi se znanost u većoj mjeri stavila u funkciju udruženog rada, odnosno u funkciju našeg ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Za sada, po bilo kojem kriteriju da se vrednuje, nalazimo se na posljednjem mjestu u poređenju sa bilo kojom zemljom sa kojom se možemo i želimo uspoređivati.

Navedene dvije strateške pretpostavke koncepcije dugoročnog razvoja u stvari znače samo dvije komplementarne strane iste medalje, odnosno sjedinjuju se u jednu te istu kvalitetu razvojne politike, kojoj je u žiži izvozna ekspanzija i antiautarkičnost.

Respektiranje i uvažavanje djelovanja ekonomskih zakonitosti na području sistema društvene, posebno proširene, reprodukcije znači, pored ostalog, i ostvarivanje koncepta realnih troškova. To se naročito odnosi na realnu amortizaciju, realnu akumulaciju, realne lične dohotke (u smislu provedbe koncepta raspodjele prema radu i rezultatima rada), na realni tečaj dinara, realnu kamatu i realnu stanarinu. Iz toga se nikako ne smije izvući zaključak da elementi aktivne socijalne politike dolaze u drugi plan. Naprotiv, u ostvarivanju prve faze Dugoročnog programa moraju se elementi aktivne socijalne politike, iz razumljivih razloga, još više potencirati.

Međutim, da bi se socijalna politika podigla na razinu bitnog dijela aktivne ekonomske politike, ona se mora najvećim dijelom relocirati, odnosno preseliti iz reprodukcione sfere u sferu finalne potrošnje, odnosno u sferu finalne raspodjele i preraspo-

Digitized by Google

djele dohotka.[6] To se naročito odnosi na agroindustrijski i stambeno-komunalni kompleks.

U vezi s prvim treba se podsjetiti da moderna poljoprivredna proizvodnja nije neki snabdijevački sektor, odnosno nije proizvodnja jeftinih poljoprivrednih proizvoda, a u vezi s drugim — da smo depresiranom i neekonomskom stanarinom dugi niz godina, u pravilu, subvencionirali one koji imaju društvene stanove i odlagali izvan nužno potrebnih granica dobijanje stana za one koji svoje stambeno pitanje nisu riješili.

Međutim, i pored toga što je u pogledu orijentacije na realne odnose u sistemu društvene reprodukcije i sistemu troškova ostvaren visok stupanj i znanstvene i političke suglasnosti, ipak se u stvarnim privrednim zbivanjima javljaju mnogi problemi, pa i kolebanja. Ti problemi i kolebanja nastaju jednim dijelom i zbog toga što su se u uvjetima kumuliranih devijacija u sistemu društvene reprodkucije, osobito u sistemu raspodjele, sistemu i politici cijena itd., mnoge organizacije udruženog rada u privredi našle u toliko teškoj situaciji da im svaka orijentacija na realne, odnosno realnije troškove predstavlja gotovo nerješiv problem. Naime, dugogodišnja politika nerealnih odnosa u sistemu društvene reprodukcije i realnih troškova stvorila je iluziju o razvojnim i potrošnim potencijalima većim od onih koji su u stvarnosti postojali. To je uticalo i na ukupnu potrošnju od kojih je svaka, počev od investicione, pa preko opće i zajedničke, sve do lične potrošnje, bila na svoj način predimenzionirana.

I sasvim je razumljivo da sada, kada se u skladu s Dugoročnim programom i poštovanjem ekonomskih zakonitosti moramo postepeno vraćati na realnije troškove, i to u uvjetima relativne stagnacije i visoke inflacije, za mnoge organizacije u privredi to predstavlja veoma veliki problem. Ovaj problem je tim veći što nam se prosječna razina ostvarenog dohotka nalazi osjetno ispod mogućeg, imajući u vidu faktore proizvodnje, i to kako nivo primjenjene tehnologije tako i kvalifikacionu strukturu zaposlenih. Za tako slabašni dohodak, kako je netko duhovito primijetio, i nerealni i depresirani troškovi su previsoki, tako da se realni troškovi u tom svjetlu javljaju kao nešto ekstremno prenaglašeno i u osnovi neprihvatljivo.

Sve u svemu, deformirani uvjeti privređivanja su se uvelike odrazili i na deformaciju svijesti, i u pogledu realnih odnosa u sistemu društvene reprodukcije i u pogledu realnih troškova. Te deformacije idu toliko daleko da, kada je riječ o amortizaciji, suviše često zaboravljamo da je ona u isto vrijeme i trošak i izvor proste i proširene reprodukcije.[7] Što se tiče kamata, zaboravljamo da su one u isto vrijeme i trošak i prihod. A kada je riječ o realnom kursu dinara, onda gubimo iz vida da su nas uvjeti

[6] Vidi: Dragomir Vojnić, *Politika društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u godini 1984*, «Informator«, br. 3088, Zagreb, 1983.

[7] Vidi: Mijo Sekulić i Dragomir Vojnić, *Uvod u analizu i planiranje investicija*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1980.

Digitized by Google

privređivanja, u kojima je zbog politike nerealnog kursa bilo stimulativnije uvoziti nego izvoziti, i doveli na rub propasti, odnosno u ekonomsku krizu. Za svaki od navedenih elemenata realnih troškova moglo se u tom smislu mnogo toga reći.

Ostavljajući, međutim, detaljnije elaboracije ovih ocjena i stavova po strani, u kontekstu ovih razmatranja želim posebno naglasiti da u pogledu orijentacije na realne troškove (u čemu naročiti značaj ima politika realnog kursa dinara, koja je, čak i nepovezana i parcijalna, dala vidne rezultate) ne smije niti može biti nikakvih kolebanja. Ta se orijentacija mora održati, jer bi cijena za odstupanje od nje bila veoma visoka i vodila bi ka produbljivanju krize. To što moramo u isto vrijeme rješavati i prijelom u inflacionom trendu, i dinamiziranje proizvodnje i realne troškove, uz otklanjanje niza drugih devijacija u sistemu društvene reprodukcije, doduše, uvelike otežava našu ukupnu ekonomsku situaciju, ali nam istodobno ne daje nikakvo pravo na odstupanja. Jer za rješavanje velikih problema i cijena mora biti visoka. Ukoliko je nismo spremni početi plaćati danas, sutra će biti još viša.

Prema tome, moramo razmišljati upravo o traganju i za onim mjerama i njihovim kombiniranjem što će nas postepeno oslobađati stvorenih iluzija zbog nerealnih i depresiranih troškova, odnosno što će nas postepeno dovesti u situaciju i realnih odnosa u sistemu društvene reprodukcije, a i realnih troškova. Pri tom je od presudne važnosti da u kombinaciji određenih mjera — kao što sada radimo sa zamrzavanjem cijena i zastojem u klizanju kursa dinara — sa vodom ne izbacimo i dijete.

U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije učinjeni su i znatni pomaci u tretiranju tržišta i plana. Ta vječna teorijska i praktična dilema u vezi sa optimalnim odnosima tržišta i plana u načelu je razriješena stavom da trebamo i više tržišta i više plana. Kada je riječ o ekonomskim zakonitostima, onda se one moraju uvažavati na jedinstvenom jugoslavenskom ekonomskom prostoru i na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu.

Ostalo je, međutim, dijelom još uvijek i u teoriji i u praksi nedovoljno razrađeno zašto mi, kada je u pitanju naše jugoslavensko tržište, uvijek posebno naglašavamo da je ono jedinstveno. U teoriji je tržište svake zemlje, u načelu, jedinstveno. Prema tome, pojmu tržišta inherentan je i pojam jedinstvenog. Ako ono to nije, onda se posebno naglašava da je riječ o međunarodnom ili o zajedničkom tržištu. I premda se ponekad i pretjeruje sa isticanjem problema funkcioniranja jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, ipak ostaje ocjena da je ono u nizu aspekata manje jedinstveno nego što je jedinstveno zajedničko tržište nekih evropskih zemalja. Problemi se javljaju u cirkulaciji roba, rada i znanja. Međutim, daleko najveći problemi su vezani za cirkulaciju društvenog kapitala, odnosno sredstava namijenjenih financiranju proširene društvene reprodukcije. I pored jasnih opredjeljenja o udruživanju rada i sredstava, to je bilo i ostalo jedno od najslabije riješenih područja funkcioniranja privrednog sistema.

Digitized by Google

Inače, o ulozi i mjestu tržišta u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja treba reći da nitko nema i ne bi trebao imati iluzije da je tržište neka institucija idealna za razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja. Tržište je povijesno nastala institucija robne proizvodnje u kojoj se ispoljavaju i sve njene protivurječnosti, svi njeni nedostaci i sve njene prednosti. U pogledu idejno-teorijskih konsideracija može biti interesantna činjenica da tržište postoji i djeluje, htjeli mi to ili ne, sviđalo se to nama ili ne, bili mi toga svjesni ili ne. Jer njegovo djelovanje i postojanje može prestati tek sa nestankom i ukidanjem robne proizvodnje kao takve. Ima, razumije se dosta osnova za pretpostavku da će u širim vremenskim horizontima doći do postepene transformacije klasične konkurencije u kooperaciju između sve širih dijelova udruženog rada, što je vjerojatno i put ka postepenom ukidanju klasičnih karakteristika robne proizvodnje. No to je pitanje širih vremenskih horizonata i budućih generacija.

Za ovu fazu našeg društveno-ekonomskog razvoja veoma je važan stav iz Polaznih osnova — da svaki pokušaj nasilnog ukidanja uloge i mjesta koje tržište mora objektivno imati u sadašnjoj etapi razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja ne samo da ne ubrzava, nego, naprotiv, usporava objektivno mogući tempo kretanja ka oslobođenju rada. Uostalom, iskustvo proteklog razvojnog perioda je dalo toliko argumenata i toliko drastičnih upozorenja da svako potcenjivanje tržišta i tržišnih kriterija i odnosa dovodi do birokratskog voluntarizma sa nesagledivim negativnim konzekvencama i po efikasnost razvoja i po kvalitet društvenih odnosa. To je iskustvo, naime, nedvojbeno pokazalo da nam tržište, i uprkos svim mogućim protivurječnostima i unutrašnjim i vanjskim deformacijama i »prljavštinama«, uključujući tu i djelovanje multinacionalnih kompanija i burzovnih sistema i monopola svake vrste, još uvijek daje znatno bolje i prihvatljivije orijentire za racionalno ponašanje nego što to objektivno može učiniti i najpametniji birokrat.

To se posebno odnosi na funkciju relativnih cijena, koja se, kao ekonomski zdrava, racionalna, ravnotežna i stabilna, može ostvarivati samo u relativno slobodnim odnosima ponude i tražnje. Ovdje posebno naglašavam relativno slobodne odnose ponude i tražnje zato što nije riječ o nekom »liberalističko-stihijnom« konceptu tržišta, već, naprotiv, o konceptu organiziranog tržišta, gdje i aktivna ekonomska politika, napose politika robnih, tržišnih i deviznih rezervi, politika realnog kursa dinara, zatim carinska i zaštitna politika itd., mora igrati veoma važnu ulogu.

U konceptu organiziranog tržišta nije manje važna uloga što je ima sistem samoupravnog društvenog planiranja. Osim toga, tržište je i bitan preduvjet za dominaciju ekonomske nužde i prinude i za suzbijanje potrebe za neposrednom administrativnom državnom prinudom, što je bitan postulat razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja. Tržište je, isto tako, i bitna pretpostavka razvoja sistema samoupravnog društvenog planiranja i efi-

Digitized by Google

kasne primjene institucije udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma.

U Polaznim osnovama je naznačeno da je, s obzirom na društveno vlasništvo, samoupravljanje i udruživanje rada, mogućno govoriti i o nešto drugačijim okvirima, sadržajima i konzekvencama funkcioniranja tržišta. U tom je smislu istaknuto da se bar po opredjeljenju, u sistemu socijalističkog samoupravljanja ne može govoriti o klasičnom tržištu kapitala i klasičnom tržištu radne snage. Ovaj je stav izazvao dosta živu diskusiju, koja je još uvijek u toku.

Međutim, bez obzira na to s kakvim se sve argumentima može braniti stav za ili protiv postojanja klasičnog tržišta rada i kapitala, ostaje nepobitna činjenica da se bez odgovarajuće uloge i mjesta tržišta i tržišnih kriterija i odnosa u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja ne može ni teorijski zamisliti, a još manje praktično ostvariti efikasan razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja.

3. Uvjeti privređivanja

Zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, snagom prirodnih zakona, nameću potrebu prinude u funkcioniranju svih do sada poznatih društveno-ekonomskih sistema. Na ovu pojavu, kao takvu, relativno malo utječu razlike u kvaliteti društveno-ekonomskih odnosa. Doduše, kada su u pitanju različiti modeli socijalizma, onda se i karakter ove prinude bitno razlikuje.

U modelima socijalizma centralističko-planskog tipa ponašanje osnovnih privrednih subjekata je, u osnovi, determinirano neposrednom administrativnom, to jest državnom prinudom, a tek marginalno ekonomskom nuždom i prinudom.

Ovi odnosi u modelu socijalističkog samoupravljanja su dijametralno oprečni. Naime, u sistemu socijalističkog samoupravljanja je ponašanje osnovnih privrednih subjekata, to jest udruženih radnika kao robnih proizvođača, u osnovi determinirano ekonomskom nuždom i prinudom, a tek marginalno neposrednom prinudom države. Sa aspekta temeljnih idejno-teorijskih opredjeljenja razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja, koja su došla do izražaja i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, to mora biti ishodišna karakteristika uvjetâ privređivanja u kojima kao robni proizvođači žive i rade osnovni privredni subjekti, to jest radnici organizirani u osnovne i druge organizacije udruženog rada.

I upravo na tim temeljnim i ishodišnim karakteristikama i osnovama funkcioniranja našeg društveno-ekonomskog i, posebno, privrednog sistema dogodile su se i najveće devijacije i deformacije. Dogodilo se, naime, to da je, u nedostatku prostora i mehanizama za djelovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti (što je išlo paralelno sa nedostajanjem samoupravno-planskih informacija i orijentira), ponašanje naših osnovnih privrednih subjekata kao rob-

Digitized by Google

nih proizvođača postalo, u osnovi, determinirano neposrednom administrativnom i državnom prinudom, a tek marginalno ekonomskom nuždom i prinudom.

Time je prostor i za razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa i za razvoj efikasnog sistema privređivanja sveden na minimum. Čak i ako eliminiramo postojeće krajnje palijativne mjere, kao što su zamrzavanje cijena i slično, u nizu proteklih godina je ponašanje radnikâ u udruženom radu bilo u tolikoj mjeri propisano i normirano (čak i u tako trivijalnim stvarima kao što su putni troškovi, reklama, reprezentacija i slično) da smo čak i u tom pogledu veoma suzili prostor za samoupravno odlučivanje i opasno se približili nekim krucijalnim problemima realnog socijalizma.

Kada to kažem, onda posebno mislim na visok stupanj ekonomske neefikasnosti, koja se ispoljava kao jedna od osnovnih manifestacija kriznih pojava u svim zemljama realnog socijalizma, a koja i kod nas već niz godina sve više uzima maha. U tako degradiranim i deformiranim uvjetima privređivanja ne samo da nije moglo doći do većih pomaka u pravcu ovladavanja radnikâ cjelinom dohotka i akumulacije, nego su snagom ekonomske logike i nužde uslijedili zastoj i retardacija u efikasnosti privređivanja, kao i zastoj i retardacija u kvaliteti društveno-ekonomskih odnosa.

Služeći se Marxovom povijesno-dijalektičkim metodom, moramo i možemo relativno lako doći do spoznaje o tome da sve što se kao rezultat tako poremećenih uvjeta privređivanja dogodilo, uključujući i društvene odnose, i stagflaciju, i nezaposlenost, i unutrašnju i vanjsku nelikvidnost itd., u stvari se zakonito moralo dogoditi, odnosno bilo bi pravo čudo da se nije zbilo. S tim se u vezi slobodno može reći da sve pojave ekspanzije birokratizma i etatizma na svim nivoima, a isto tako i tehnomenadžerstva (u negativnom smislu, što posebno naglašavam budući da se ovaj pojam kod nas pežorativno samo u tom smislu upotrebljava, što mislim da nije sasvim ispravno), u krajnjoj liniji, vuku svoje korijenje iz navedenih degradacija i deformacija u uvjetima privređivanja. Zato je upravo ovom sklopu problema u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije poklonjena veoma velika briga i pažnja. Ovim pitanjima također poklanja veliku brigu i pažnju Rezolucija o društveno-ekonomskom razvoju i ekonomskoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u 1984. godini.

Prvi odlučni koraci koji se moraju napraviti u pravcu otklanjanja ovih devijacija, odnosno u pravcu stvaranja takvih uvjeta privređivanja u kojima će ekonomska nužda i prinuda predominantno opredjeljivati ponašanje radnikâ u udruženom radu, odnose se na kompleks tržišta i cijena. U tome se smislu svakim danom sve urgentnije nameće potreba da se cio kompleks sistema i politike cijena stavi u funkciju udruženog rada, što konkretno znači da se većina cijena mora formirati na osnovi odnosa ponude i tražnje, uz odgovarajući pritisak svjetskog tržišta, što se posebno u pogledu pariteta cijena mora ostvarivati i politikom realnog kursa dinara. Takva orijentacija, razumije se, nikako ne isključuje,

Digitized by Google

nego, dapače, podrazumijeva i aktivnu ekonomsku politiku i društvenu kontrolu cijena. Međutim, kada je u pitanju društvena kontrola cijena, onda treba posebno istaći potrebu da se čak i one cijene koje se, po prirodi stvari (infrastrukturni i neki uslužni sektori i slično), ne mogu formirati u direktnim odnosima ponude i tražnje, moraju temeljiti na tržišno simuliranim kriterijima i osnovama.[8]

U tom pogledu nas je život drastično podučio da moramo definitivno odbaciti svaku iluziju o tome da bez tržišne ravnoteže (na našem jedinstvenom i organiziranom jugoslavenskom tržištu) može biti ravnoteže i stabilnosti privrednih kretanja. Ovaj stav i ova ocjena su u ovom momentu posebno važni zbog toga što smo pred veoma teškim zadatkom i teškim problemima da moramo ocijeniti koju bismo to stopu inflacije kao cijenu morali platiti da bismo se počeli postepeno izvlačiti i iz velike neravnoteže privrednih tokova i iz ovako deformiranih uvjeta privređivanja.

U našoj je stručnoj i općoj javnosti stvoren utisak da je inflacija najveće zlo kojega se moramo što prije riješiti, a što je u osnovi točno. Međutim, točno je i to da je još gora ona, makar i manja, inflacija koju kao visoku cijenu naših propusta, problema i grešaka plaćamo, a za koju cijenu kao protivuvrijednost ništa ne dobijamo — ni stabilizaciju tržišta ni izmijenjene uvjete privređivanja.

Na liniji toga toka misli mogla bi se napraviti jedna paralela između tržišta i plana i tržišta i samoupravljanja. Naime, kao što nam je u otklanjanju kumuliranih deformacija u uvjetima privređivanja prijeko potrebno i više tržišta i više plana, isto tako se ove promjene ne mogu ostvariti bez više tržišta i više samoupravljanja. I u jednom i u drugom slučaju tržište se javlja kao bitan uvjet i bitna pretpostavka. Nije, naime, ni teorijski zamislivo kako bi se mogao razvijati sistem samoupravnog društvenog planiranja, a i sistem socijalističkog samoupravljanja, bez odgovarajuće uloge tržišta. U tome se smislu veoma bukvalno potvrđuje pomenuti stav iz Programa SKJ da tržište ne samo što nije u protivurječnosti sa razvojem sistema socijalističkog samoupravljanja, nego je, naprotiv, bitna pretpostavka za to.

Nije zato nimalo pretjerano istaći direktnu funkcionalnu međuzavisnost veće uloge tržišta i više prostora za socijalističko samoupravljanje, i obrnuto. U istom kontekstu također nije pretjerano reći: više tržišta, manje etatizma i birokracije, i obrnuto. *Mutatis mutandis*, može se istaći da cijela povjest socijalizma potvrđuje ispravnost ove postavke. A kada je u pitanju povijest samoupravnog socijalizma, općenito, i njegovog novijeg razvoja, posebno, onda se može slobodno reći da ona ovu postavku potvrđuje bez dileme i bez ostatka. Tako smo suočeni sa fenomenom očite dijalektičke protivurječnosti da jedna u osnovi nečista, kontroverzna i ve-

[8] Vidi: Rikard Lang, Božo Marendić i Dragomir Vojnić, *Aktualni problemi sistema socijalističkog samoupravljanja*, Ekonomski institut Zagreb, 1983.

Digitized by Google

oma nesavršena institucija kao što je tržište predstavlja bitan preduvjet za razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja i za preobražaj društvenih odnosa u pravcu oslobođenja rada.

Međutim, čak i kada napustimo te široke horizonte i kada se ograničimo na ostvarivanje nekih neposrednih zadataka, kao što je konvertibilnost dinara, kao važne pretpostavke i za efikasnije uključivanje u međunarodne ekonomske tokove i za efikasnije funkcioniranje ukupnog privrednog sistema u našoj višenacionalnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti — moramo konstatirati da takve zadatke nismo kadri izvršiti bez odgovarajuće uloge i funkcije tržišta.

Otklanjanje svih pomenutih deformacija u uvjetima privređivanja, odnosno uspostavljanja takvih uvjeta privređivanja u kojima će ponašanje radnikâ u udruženom radu biti predominantno opredijeljeno ekonomskom nuždom i prinudom, a tek marginalno neposrednom prinudom države, predstavlja bitan preduvjet i za razrješavanje niza drugih protivurječnosti koje su se kumulirale i razarajućom snagom ispoljile u razvoju našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. To se odnosi, prije svega na cjelokupan motivacioni sistem koji se, kao što je opće poznato, definira kao funkcija cilja u izrazu maksimiranja dohotka.

S tim je u vezi osnovni zadatak da se pomenutim promjenama u uvjetima privređivanja ovako definirani motivacioni sistem počne ostvarivati predominantno na osnovi kvalitativnih faktora (porasta produktivnosti i sniženja troškova), a tek marginalno na osnovi borbe za promjene relativnih cijena. Osim toga, otklanjanje postojećih deformacija u uvjetima privređivanja mora doprinijeti otklanjanju i nekih drugih defekata u motivacionom sistemu. To se posebno odnosi na radni moral, radnu disciplinu, monopol radnog mjesta zatim i na ponašanje po logici »nitko me toliko malo ne može platiti koliko malo mogu raditi« itd. Potcjenjivanje ekonomskih zakonitosti i ekonomske prinude i anticipiranje društvene svijesti se, dakle, izrazito negativno odrazilo na motivacioni sistem rada i na ukupnu valorizaciju pojma rada. Navedene promjene u uvjetima privređivanja morale bi izazivati *feed back* efekte, u smislu povratnih sprega. U neposrednoj vezi s tim je i pitanje rizika i socijalizacije gubitaka.

Sadašnju situaciju karakteriziraju pojave i tendencije grupno-vlasničkih odnosa kod uspješnih proizvođača, te pojave socijalizacije gubitaka onih koji imaju gubitke. U izmijenjenim uvjetima privređivanja, u kojima ponašanje privrednih subjekata u odlučnoj mjeri determinira ekonomska nužda i prinuda, uspješni proizvođači moraju, u skladu s načelom raspodjele prema radu i rezultatima rada (u odnosima učešća i međuzavisnosti živog i minulog rada), koristiti sve prednosti poslovnih uspjeha i sve rizike poslovnih neuspjeha.

S tim je u vezi, posvećujući odgovarajuću brigu i pažnju socijalnoj sigurnosti radnika, Antiinflacioni program razradio niz varijanti, koje čekaju da budu primijenjene. Vraćajući radnoj organizaciji ustavne funkcije osnovnog poslovnog subjekta, riješit

Digitized by Google

će se mnogi današnji problemi i nesporazumi. Ako se uspostave pomenuti balansi, koji su danas očito narušeni, unijet će se mnogo više svjetla i u efikasnije funkcioniranje velikih sistema.[9] Na kraju — ne kao manje važno, nego, naprotiv, kao veoma bitno — treba pomenuti još i to da se tek u takvim uvjetima privređivanja u kojima dominira ekonomska, a ne državna prinuda, može očekivati takvo ponašanje udruženog rada koje će se sve više usmjeravati na jačanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada, na jačanje uloge samofinanciranja i slabljenje uloge kredita i funkcije kamate, na povećanje uloge udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma, i kao sinteza svega toga — na intenziviranje procesa ovladavanja radnikâ dohotkom, viškom rada i akumulacijom.

Na liniji takvog slijeda misli, kojem je teško i teorijski i iskustveno osporiti unutrašnju logiku, nije teško izvući zaključak da nas samo takvi uvjeti privređivanja koji se zasnivaju na ekonomskim zakonitostima, na tržištu i tražišnim mehanizmima, na takvim kriterijima i odnosima, kao i na odgovarajućoj ulozi sistema samoupravnog društvenog planiranja, riječju, koji se predominantno temelje na ekonomskoj nuždi i prinudi, — mogu izvući iz postojećih Scila i Haribda etatističke dominacije i izvesti na put efikasnijeg socijalističko-samoupravnog razvoja. U tom pogledu ne može, niti smije, biti nikakvog kolebanja. Jer svako kolebanje takvog karaktera bi nas snagom ekonomske nužde i logike vodilo u druge društvene odnose koje nećemo, niti želimo. Na sreću, takav tok stvari subjektivne snage našeg društva nikada ne bi dopustile. Jedinstvo idejno-teorijskih stavova i političke volje i akcije u vezi sa prihvaćanjem i ostvarivanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i samo po sebi predstavlja veliku garanciju u tom smislu.

4. Društveno vlasništvo, dohodak, dohodovni odnosi i raspodjela prema radu

Iskustvo proteklog perioda razvoja dalo je nebrojeno mnogo argumenata za ocjenu da je reproduciranje u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa neuporedivo složeniji proces nego bilo koji do sada u povijesti poznati oblik vlasništva.

Sada je već i u teoriji i u praksi potvrđeno da za reproduciranje u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa nije dovoljna samo politička vlast radničke klase (premda je i to veoma bitno), već je potrebno ostvariti i niz drugih pretpostavki. S tim je u vezi osobito prijeko potrebno da svi mehanizmi privrednog sistema, napose sistema raspodjele i proširene reprodukcije, tako funkcioniraju da pospješuju jačanje uloge udruženog rada u ovladavanju dohotkom i akumulacijom, kao i da pos-

[9] Grupa autora, *Organizacioni problemi sistema udruženog rada*, Savezni ekonomski savjet i Savezni pravni savjet, Beograd, 1983.

Digitized by Google

pješuju ostvarivanje načela raspodjele prema radu i rezultatima rada.

Ako stupanj ovladavanja dohotkom mjerimo odnosom između samofinanciranja (uključujući i sve nivoe i oblike udruživanja rada i sredstava) i kredita (uključujući i funkciju kamata), te ako ostvarivanje načela raspodjele prema radu mjerimo dugoročnom tendencijom smanjivanja raspona u ličnim dohocima za jednaku kvalitetu i kvalitetu rada, onda postignutim u reproduciranju u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih odnosa nikako ne možemo biti zadovoljni. Nije riječ samo o tome da su nam društveni odnosi hibridni, što je samo po sebi dosta normalno, nego je stvar u tome da je u toj hibridnosti udio grupno-vlasničkih i etatističkih odnosa i utjecaja srazmjerno prevelik, što znači da osjetno remeti i ugrožava razvoj onih poželjnih, to jest društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa.

Osnovni problemi i osnovne deformacije s tim u vezi leže u sistemu raspodjele i sistemu proširene reprodukcije ili — još konkretnije — u sistemu akumulacije, i to kako u sistemu njenog formiranja tako i njene upotrebe. Mi smo se u odnosu na društveni kapital i akumulaciju niz godina, kako je govorio E. Kardelj, tako ponašali kao da je ona slobodno dobro, odnosno kao da je besplatna.[10] Može se slobodno reći da su tek u odgovarajućim dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, posebno u Zaključnom dijelu, definirani nešto određeniji kriteriji, relevantni za sistem raspodjele, sistem i politiku cijena i sistem akumulacije. Tamo je, naime, pored ostalog, rečeno da se u raspodjeli dohotka na akumulaciju i potrošnju mora uvažavati zakonita međuzavisnost bruto ličnih dohodaka po radniku i akumulacije po angažiranim sredstvima. Uvažavanje ove zakonite međuzavisnosti predstavlja objektivizirani kriterij raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju, uzimajući u obzir i ulogu živog i minulog rada i njihovu međusobnu zavisnost i uvjetovanost.

Ne ulazeći na ovom mjestu u niz aspekata u vezi sa praktičnom primjenom ovih stavova, ograničit ću se samo na neke teorijske, dugoročne i politekonomske konsideracije. Praktična primjena ovih stavova i opredjeljenja znači, govoreći veoma relativizirano i u politekonomskom smislu, ostvarivanje dveju veoma važnih dugoročnih tendencija. Prva dugoročna tendencija, koja se mora ostvarivati na liniji poštovanja naprijed navedenih objektiviziranih kriterija raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju, odnosi se na smanjivanje raspona u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada. Druga dugoročna tendencija odnosi se na smanjivanje raspona u akumulativnoj i reproduktivnoj sposobnosti organizacija udruženog rada u različitim sektorima privrede.

Ovdje treba posebno istaći da je i u jednom i u drugom slučaju riječ samo o smanjivanju raspona, a ne o ujednačavanju

[10] Vidi: Edvard Kardelj, *Ustav i zakon su okvir, podsticaj, mogućnost, a praktična rešenja naći će sami ljudi*, »Politika«, 4. decembar 1976.

Digitized by Google

ni bruto ličnih dohodaka po radniku za jednaku kvalitetu i kvantitetu rada ni akumulacije po angažiranim sredstvima. Pri svemu tome se mora imati u vidu da robna proizvodnja kao takva i tehnički progres kao takav izazivaju skokovita kretanja sa posljedicom nejednakomjernosti ovih raspona. Međutim, djelovanje tržišnih mehanizama, kriterija i odnosa na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu, kao i djelovanje sistema samoupravnog planiranja i drugih privredno-sistemskih rješenja i mjera ekonomske politike, moraju biti usmjereni u pravcu ostvarivanja dugoročne tendencije smanjivanja ovih raspona. U stvari, riječ je o dugoročnom oscilirajućem procesu u kojem i bruto lični dohoci po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada i akumulacija u odnosu na angažirana sredstva osciliraju oko nekog prosjeka.[11]

Uzimajući ove odnose kao osnovne kriterije i za mjerenje položaja organizacija udruženog rada u privredi u konkretnim uvjetima privređivanja i za analizu i ocjenu uspješnosti i efikasnosti njihovog poslovanja, kao i za kriterije normalne cijene, može se reći da se ova dva kriterija u praksi društveno-ekonomskih zbivanja moraju slijevati u jedan kriterij, koji se ispoljava u ravnotežnom dohotku.

S tim se u vezi također može istaći da isto onako kao što se zakon vrijednosti ostvaruje na taj način da cijene roba i usluga osciliraju oko njihovih vrijednosti — s tim da je ukupna masa cijena jednaka ukupnoj masi vrijednosti — tako isto i stvarni dohodak organizacija udruženog rada u privredi oscilira oko ravnotežnog dohotka, s tim da se tek u pojedinim sasvim izuzetnim slučajevima samo slučajno potpuno sa njima izjednačuje. Kada je u pitanju osciliranje dekomponiranih dijelova ovog ravnotežnog dohotka, onda isto tako treba reći da se moraju imati u vidu neke razlike koje će se i iz objektivnih razloga ekonomske logike morati tolerirati.Naime, iz objektivnih razloga se moraju tolerirati nešto veće razlike u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada u pojedinim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama, s obzirom na povijesno naslijeđene razlike u stupnju njihove razvijenosti. Isto tako, iz razloga ekonomske logike moraju se tolerirati veće razlike u odnosima između akumulacije i angažiranih sredstava, kada su u pitanju infrastrukturni i ostali sektori privrede.

Budući su postojeći odnosi u sistemu društvene reprodukcije (kao konzekvenca pomanjkanja tržišnih utjecaja, u smislu ekonomske nužde i prinude, a isto tako i kao konzekvenca prevelikih utjecaja voluntarističke arbitraže) veoma deformirani, početak primjene pomenutih kriterija i odnosa, kao i početak ostvarivanja pomenutih dugoročnih tendencija, veoma je bitna pretpostavka efikasnijeg funkcioniranja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. Primjena ovih kriterija i ostvarivanje odgovarajućih odnosa (u smislu oscilirajućih procesa oko ravnotežnog dohotka) pospje-

[11] Vidi: Dragomir Vojnić, *Cijene, tržište i uvjeti privređivanja*, »Ekonomska politika«, br. 1655, 19. decembar 1983. Beograd.

Digitized by Google

šivat će (u uvjetima privređivanja koji se temelje na ekonomskoj nuždi i prinudi, to jest na tržištu i samoupravnom planiranju) takvo ponašanje osnovnih privrednih subjekata koje u većoj mjeri uvažava objektivnu međuzavisnost bruto ličnih dohodaka i akumulacije, a to u isto vrijeme znači i međuzavisnost živog i minulog rada. Zato je prijeko potrebno da se ovi kriteriji i odnosi ugrađuju i u odgovarajuće društvene dogovore i samoupravne sporazume i u odgovarajuća privredno-sistemska rješenja.

S time bi u vezi i akciju Saveza sindikata Jugoslavije, koja je u toku, što prije trebalo dovršiti i početi provoditi u život. U svakom slučaju je na koncu ovih razmatranja važno istaći da veće objektiviziranje raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju predstavlja jedan od bitnih preduvjeta i za dosljednije ostvarivanje društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa i za efikasnije funkcioniranje sistema raspodjele i akumulacije, a samim tim i za efikasnije funkcioniranje i razvoj ukupnog sistema socijalističkog samoupravljanja. Zato je sasvim razumljivo da su i odgovarajući dokumenti Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije baš ovim pitanjima posvetili veliku brigu i pažnju.

5. Udruživanje rada i sredstava

I pored veoma jasnih i decidiranih idejno-teorijskih opredjeljenja u pogledu uloge i mjesta institucije udruživanja rada i sredstava, na osnovama dogovora i sporazuma, u razvoju našeg sistema socijalističkog samoupravljanja, još smo veoma daleko od toga da ova institucija postane osnovna poluga sistema samoupravnog planiranja proširene društvene reprodukcije. Razloge ovoj pojavi treba tražiti u svim onim problemima i deformacijama koji su razmatrani u prethodnom odjeljku u vezi sa uvjetima reproduciranja društvenog vlasništva i društveno-vlasničkih odnosa. Naime, u takvim uvjetima privređivanja u kojima se nisu manifestirale dugoročne tendencije smanjivanja raspona ni u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada ni u akumulativnoj i reproduktivnoj sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, ponašanje osnovnih privrednih subjekata, po prirodi stvari, nije moglo ići u pravcu davanja prednosti udruživanju rada i sredstava.[12]

Drugim riječima, one organizacije udruženog rada koje su bile u povoljnijem, to jest iznadprosječnom (ili, da tako kažem, iznadparitetnom) položaju, nisu bile stimulirane da udružuju rad i sredstva sa onim organizacijama udruženog rada, sa kojima su inače dohodovno i tehnološki međuzavisne, koje se nalaze u nepovoljnijem, to jest u ispodparitetnom položaju u sistemu društvene reprodukcije. Prema tome, promjena uvjetâ privređivanja u pravcu

[12] Vidi: Pero Jurković i drugi (redakcija) i grupa autora, *Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1983. str. 91—104.

Digitized by Google

njihovog većeg ujednačavanja pod utjecajem tržišta i plana, odnosno pod utjecajem ekonomske nužde i prinude predstavlja jedan od bitnih zadataka i preduvjeta i za povećavanje značaja uloge i mjesta institucije udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma. To znači da se važnost ostvarivanja ranije pomenutih dugoročnih tendencija, u smislu smanjivanja raspona u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada, kao i u smislu smanjivanja raspona u stopama akumulativne i reproduktivne sposobnosti različitih proizvodnih grupacija, neposredno odnosi i na stvaranje takvih uvjeta privređivanja koji će stimulirati ponašanje osnovnih privrednih subjekata u pravcu udruživanja rada i sredstava.

Pored navedenog, treba posebno pomenuti, uz niz drugih, i još jedan moment važan za stvaranje takvih uvjeta privređivanja u kojima će institucija udruživanja rada i sredstava postati osnovna poluga međugranske i međuregionalne cirkulacije i koncentracije sredstava namijenjenih financiranju proširene društvene reprodukcije. Taj moment se odnosi na prijeku potrebu ukidanja tendencija grupno-vlasničkog ponašanja (koje se posebno manifestira, neopravdano i neprihvatljivo, u velikim rasponima u bruto ličnim dohocima po radniku za jednaku kvantitetu i kvalitetu rada) kod uspješnih organizacija udruženog rada i socijalizacije gubitaka kod onih neuspješnih. S tim u vezi ne treba više imati nikakvih iluzija. Dok se to stanje bitno ne izmijeni, manifestirat će se snažna tendencija teritorijalnog zatvaranja, odnosno teritorijalizacije akumulacije.

Naime, u uvjetima privređivanja u kojima se u tolikoj mjeri socijaliziraju rizici i gubici potpuno se deformira motivacioni sistem dohotka. Jer, umjesto takvog ponašanja osnovnih privrednih subjekata koje težište motivacionog sistema stavlja i na maksimiranje bruto ličnih dohodaka i na maksimiranje akumulacije, težište ponašanja i odlučivanja se usmjerava ka drugim ciljevima, kao što su lokalna zaposlenost, lokalni prihodi za alimentiranje opće i zajedničke potrošnje i slično. Osim na ova dva, sa raznih aspekata posmatrano, temeljna momenta, koji destimuliraju takvo ponašanje osnovnih privrednih subjekata što težište razvojne politike, u smislu proširene reprodukcije, stavljaju na udruživanje rada i sredstava, iskustvo proteklog razvoja ukazuje i na još neke.

U nizu poznatih, čini se da treba posebno pomenuti još i ove momente: (1) Pomanjkanje strategije tehnološkog razvoja i postojeća stihija u transferu tehnologije djelovali su u tom pravcu da su različite organizacije udruženog rada lakše nalazile svoj interes za udruživanjem sa stranim partnerima nego sa tehnološki i dohodovno međuzavisnim organizacijama na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. (2) Pretežnim dijelom niska akumulativna i reproduktivna sposobnost organizacija udruženog rada u privredi, uz veoma veliku nejednakomjernost u alokaciji i distribuciji, te prosječno nisku akumulativnost (što se inače povezuje sa prvim navedenim uzrokom). (3) Nedovoljno izdiferencirani i definirani stavovi o obavezama novoosnovane osnovne organizacije udruže-

Digitized by Google

nog rada prema matičnoj organizaciji. (4) Već ranije pomenuti organizacioni problemi u sistemu udruženog rada, u smislu narušenih balansa između OOUR i OUR i OUR i SOUR. (5) Pomanjkanje, niz godina, odgovarajućih društvenih normi ponašanja u pogledu minimalnog nivoa samofinanciranja (uključujući i sve oblike i nivoe udruživanja rada i sredstava) prilikom zatvaranja pojedinih financijskih konstrukcija.

Na kraju treba, ne kao manje važno, nego naprotiv, kao najvažnije, istaći onu ocjenu koja se opetovano naglašava u ovim razmatranjima — da samo takvi uvjeti privređivanja u kojima se ekonomska nužda i prinuda pojavljuje kao osnovna determinanta ponašanja osnovnih privrednih subjekata, to jest radnikâ organiziranih u osnovne i druge organizacije udruženog rada, obezbjeđuju efikasan razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja, uključujući tu i odgovarajuću ulogu udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovra i sporazuma.[13]

To je u isto vrijeme i veoma važna pretpostavka i za jačanje jedinstva jugoslavenskog tržišta i za svestrano i ekonomski efikasnije povezivanje svih privrednih činilaca na jedinstvenom jugoslavenskom geografskom prostoru. To je uvjet i za efikasnije i plodotvornije ostvarivanje, inače veoma dobrog, opredjeljenja da u žiži ekonomske i razvojne politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih socijalističkih republika i SAP Kosovo bude upravo institucija udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovora i sporazuma. Svaka druga orijentacija, u kom smislu nam je naše razvojno iskustvo dalo već nebrojeno mnogo argumenata, vodi u birokratski voluntarizam i etatizam, sa svim poznatim konzekvencama. A to je ono što subjektivne snage ovoga društva ne mogu niti smiju dopustiti.

Zato je konačno i sačinjen i prihvaćen Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

6. Uloga subjektivnih snaga

U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije u različitom kontekstu i na više mjesta, velika se pažnja poklanja i ulozi subjektivnih snaga u razvoju našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. To je, uostalom, i sasvim razumljivo, jer se više danas ne može ni teorijski zamisliti razvoj jednog modernog, suvremenog društva bez veoma velike integralne uloge subjektivnih snaga. U tome pogledu nema bitnih razlika da li je riječ o razvijenim zemljama Istoka ili Zapada.

Ova velika važnost integralne uloge subjektivnih snaga posebno dolazi do izražaja u modelu socijalizma jugoslavenskog tipa, to jest u modelu socijalističkog samoupravljanja. Ta okolnost je

[13] Vidi: Dražen Kalođera i grupa autora, *Sporazumijevanje, dogovaranje i razvoj*, Centar za društvena istraživanja Predsjedništva SKJ, Beograd, 1982, str. 68—81.

Digitized by Google

objektivno uslovljena, pored ostalog, i time što su, kako je već ranije pomenuto, problemi reproduciranja u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa mnogo složeniji nego što je to u prošlosti bio slučaj sa bilo kojim u povijesti poznatim oblikom vlasništva.

Ako bismo danas sebi postavili pitanje, koje se samo po sebi i u dokumentima Dugoročnog programa (bez obzira na to da li je eksplicite navedeno ili implicite pretpostavljeno) u različitim aspektima postavlja, to jest kako smo sebe, kao socijalističko samoupravno i nesvrstano društvo, doveli u situaciju ekonomske krize, onda se na to pitanje nikako ne može tražiti odgovor u jednodimenzionalnoj niti u monodisciplinarnoj domeni i prostoru.

Jer, ako odgovor na pomenuto pitanje tražimo u tom prostoru (to jest samo u ekonomskoj sferi), onda dolazimo do spoznaje da smo u velikim teškoćama i zbog toga što smo se i preinvestirali i prezadužili, odnosno što smo se našli u situaciji i problemima i unutrašnje i vanjske nelikvidnosti. A takvo bi objašnjenje ostavilo, u krajnjoj liniji, utisak da smo pomiješali uzroke i posljedice. Jer i preinvestiranost, i prezaduženost, i unutrašnja i vanjska nelikvidnost — što su sve pojavni oblici ispoljavanja naše ekonomske krize — više su posljedice nego uzroci problema, teškoća i slabosti sa kojima su sukobljeni naša privreda i društvo.

Zato se kompleksniji i znanstveno fundiraniji odgovor na postavljeno pitanje mora tražiti i nalaziti samo u više dimenzionalnom pristupu i multidisciplinarnoj analizi promatranih procesa i pojava. A to znači da se u traženje odgovora na postavljeno pitanje, pored ekonomskih, moraju uključiti i politikološki i sociološki, povijesni, psihološki, pravni i drugi vidovi analize.

U nemogućnosti jednog iole šireg zahvata i razmatranja tretiranih problema sa multidisciplinarnim pretenzijama, ograničit ću se samo na neke konsideracije, pa i utiske, u vezi sa ulogom subjektivnih snaga.

Mi smo u toku našeg razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja doživljavali veoma burne, bujne i intenzivne procese transformacije naše ukupne društveno-ekonomske i političke strukture. U samoj žiži tih transformacija su bili i ostali socijalističko samoupravljanje i politički federalizam.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije posvetio je odgovarajuću brigu i pažnju i problemima koji su se u proteklom periodu razvoja javljali na području međuzavisnosti ove dvije bitne komponente, koje su opredjeljivale karakter i kvalitetu naše ukupne društveno-ekonomske i političke transformacije, to jest između socijalističkog samoupravljanja i političkog federalizma. S tim su u vezi u idejno-teorijskom pogledu samo dalje učvršćena i potvrđena naša dugoročna opredjeljenja da jedinstvenom jugoslavenskom tržištu i višenacionalnoj zajednici jugoslavenskih naroda i narodnosti najviše odgovara društveno-ekonomski i politički sistem koji se, pored socijalističkog samoupravljanja, temelji na političkom federalizmu. U tom je smislu već davno odbačena svaka

Digitized by Google

dilema o zajedničkom tržištu, jer to ne bi odgovaralo modelu političkog federalizma, već modelu političkog konfederalizma.

U toku rada na izradi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kao i poslije njegovog plebiscitarnog prihvaćanja i početka ostvarivanja, uslijedile su i rasprave o problemima daljeg razvoja našeg političkog sistema. Bilo je i takvih ideja i mišljenja da bi, isto onako kao što smo priredili Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, trebalo sačiniti jedan sličan dokument i sa aspekta rješavanja problemâ i dilema u vezi sa efikasnijim funkcioniranjem političkog sistema.

Ne ulazeći dublje u ovaj sklop problema i ne osporavajući mogućnost da se i tu u nekim nijansama trebaju dogoditi izvjesne promjene, ipak bih se ograničio na ocjenu da se veliki dio ovih problema svodi na mjesto i ulogu subjektivnih snaga.

U posljednjem periodu našeg društveno-ekonomskog razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja, osobito u toku minule decenije, poslije Ustava SFRJ iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine, uslijedili su takvi društveno-ekonomski i politički procesi koje bismo, sa raznih aspekata posmatrano, mogli nazvati završnicom prve faze razvoja našeg ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. I baš u to vrijeme, kada su se naša privreda i društvo, po prirodi stvari, objektivno našli u stanju jednoga grča kvalitativnih transformacija i promjena, stjecajem raznih vanjskih i unutrašnjih nepovoljnih i nesretnih okolnosti (uključujući i sve greške naše ekonomske i razvojne politike) porođajne muke su se pretvorile u teškoće i probleme koji su sve više dobijali karakter ekonomske krize.

Na planu efikasnijeg razvoja i funkcioniranja našeg političkog sistema neke specifične teškoće i problemi pojavili su se i zbog toga što je ekonomska kriza uslijedila baš u završnici prve faze političke demokratizacije našeg društva, u smislu podizanja načela našeg političkog federalizma (a u skladu još sa avnojevskim opredjeljenjima) na kvalitativno viši nivo. Dogodilo se, naime, da smo u procesu te produbljenije političke demokratizacije, prije ekonomske krize, uglavnom bili završili proces, da uvjetno kažem, razgradnje naših političkih odnosa na starim osnovama (koje su u sebi još sadržale i primjese centralističkog etatizma, i unitarizma i hegemonizma itd.), ali još nismo bili završili proces izgradnje svih elemenata našeg novog, federativnog zajedništva.

Da bi stvari postale još kompliciranije, upravo u vrijeme ulaska u ekonomsku krizu, kada su se naša privreda i društvo našli u teškom grču, nestali su za kratko vrijeme sa političke scene velikani naše revolucije, idejni i politički vođi i nosioci kontinuiteta našeg socijalističkog i samoupravnog razvoja — Josip Broz Tito, Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić.

U sklopu procesa političke demokratizacije naših društveno-ekonomskih i političkih odnosa veoma se svestrano i intenzivno u praksi počelo primjenjivati načelo pluralizma samoupravnih interesa. Budući je Jugoslavija, ne samo zbog svoje etničke višenacionalnosti, nego i zbog velikih razlika u nivou razvijenosti po-

Digitized by Google

jedinih republika i pokrajina — što je rezultat povijesnog nasljeđa — objektivno natprosječno bremenita protivurječnim situacijama i konfliktnim interesima, to i ovakav tretman i ovakva primjena načela pluralizma samoupravnih interesa predstavljaju veliki korak naprijed u demokratizaciji našeg društveno-ekonomskog i političkog života.

S tim bi se u vezi, međutim, općenito moglo reći da smo prije upadanja u ekonomsku krizu relativno uspješno savladali tek prvih, i to lakših, 50 posto problema što su se odnosili na efikasnu primjenu načela pluralizma samoupravnih interesa. Tih prvih 50 posto problema vezano je za to što smo naučili da slobodno i bez nepotrebnih ograda, nepovjerenja i predrasuda iznosimo za »zelenim stolom« svoje stavove i svoje interese. Drugih, težih, 50 posto problema, koje još nismo savladali, odnosi se na to što još uvijek nismo uspjeli — u onom smislu kako je o tome govorio Edvard Kardelj — u demokratskoj diskusiji, samoupravnim metodama dogovaranja i sporazumijevanja, efikasno razrješavati konfliktne situacije i protivurječne interese, primjenom načela pluralizma samoupravnih interesa.

Nasuprot tome, i u sredinama udruženog rada i u sredinama društveno-političkih zajednica, da upotrijebimo vojnički termin, »ušančili« smo se bili na svojim interesima. Ne treba posebno ni naglašavati da je takav pristup nespojiv sa efikasnom primjenom demokratskog koncepta i načela pluralizma samoupravnih interesa.

Svi ovi veoma složeni procesi naše društveno-ekonomske transformacije, kao i kumulirani problemi razvoja sa kojima su se, snagom i izrazom ekonomske krize, sukobili naša privreda i društvo, nisu mogli a da negativno ne utječu na subjektivne snage našeg društva, posebno na Savez komunista. Suočen sa veoma velikim deformacijama i u sistemu društvene reprodukcije, i u efikasnosti privređivanja, i u stabilnosti privrednih kretanja, i u stagnaciji, i inflaciji, i u nezaposlenosti, i u unutrašnjoj i vanjskoj nelikvidnosti itd. — Savez komunista se i sam (polazeći, vjerojatno, od postavke da ni najbolje sutra ne vrijedi mnogo ako se ne preživi danas) i suviše mnogo počeo baviti različitim tekućim privrednim problemima, poistovjećujući se, ne rijetko, sa interesima svoje uže sredine.

Ova pojava sama po sebi i ne bi bila tako loša da inercija tekućih problema i, ne rijetko, pragmatična identifikacija sa manje ili više sagledanim ili nesagledanim interesima ili kvaziinteresima svoje uže sredine (radne organizacije u privredi, u društvenim djelatnostima ili društveno-političke zajednice) snagom društveno-ekonomske logike ne dovode do slabljenja integralne i idejno-avangardne uloge Saveza komunista. O nekima od ovih vidova problema raspravljano je i na Dvanaestom kongresu SKJ i na plenumima CK SKJ koji su poslije njega uslijedili.

Imajući u vidu svu složenost naše situacije, što sve proizlazi iz kumuliranih problema sa kojima su sučeljeni naša privreda i društvo, mnogo je osnova za ocjenu da se jedan dio problema koji

Digitized by Google

se pripisuje nedostacima našeg političkog sistema u stvari mora rješavati jačanjem i daljim razvijanjem integralne i idejno-avangardne uloge Saveza komunista.

Naš Savez komunista, kao osnovna integralna i subjektivna snaga našeg društva, morao bi biti osposobljen da, uvjetno govoreći, dijeli packe svima onima koji pod plaštom našeg jugoslavenskog zajedništva tjeraju vodu na mlin centralističkog etatizma i unitarizma, ali isto tako i svima onima koji pod plaštom političkog federalizma zagovaraju usko lokalističke interese i partikularističke tendencije. Ta integralna i avangardna idejno-politička uloga subjektivnih snaga, općenito, i Saveza komunista, posebno, morala bi veoma pozitivno utjecati i na efikasnije savladavanje primjene demokratskog načela i koncepta pluralizma samoupravnih interesa.

U tome bi smislu demokratsko načelo pluralijuma samoupravnih interesa postalo komplementarno sa načelom demokratskog centralizma. A nema nikakve sumnje da bi se sve to veoma pozitivno odrazilo na povećanje efikasnosti funkcioniranja i ekonomskog i političkog sistema.

Takva idejno-politička aktivnost Saveza komunista bi morala (bez pretenzije definitivne arbitraže i uzurpacije onih prerogativa koje, po prirodi stvari, imaju životna praksa i iskustvo i znanstvenoistraživački rad), polazeći od generalizacije vlastitog iskustva u proteklom periodu razvoja, ukazivati na sve opasnosti koje sobom nosi potcjenjivanje uloge i mjesta objektivnih zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, odnosno anticipiranje društvene svijesti. U tome bi se smislu organizacije Saveza komunista, općenito, i naši marksistički centri, posebno, morali još više nego do sada angažirati na proučavanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Pored ovog idejno-političkog rada, bit će, po svemu sudeći, potrebno i još veće angažovanje Saveza komunista na aktiviranju i mobiliziranju svih naših društvenih snaga na provođenju prve faze Dugoročnog programa. Mi bismo se s tim u vezi morali naći u onakvoj istoj ili sličnoj društveno-političkoj aktivnosti u kakvoj smo bili na početku ostvarivanja novog Ustava i Zakona o udruženom radu. Jer bez takve uloge i orijentacije subjektivnih snaga moglo bi nam se dogoditi da riješimo neke ekonomske probleme, da poboljšamo unutrašnju i vanjsku likvidnost, a da ipak ne izađemo iz ekonomske krize.

7. Umjesto zaključnih razmatranja

Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nisu unijele nikakvo bitno novo svjetlo u sferu naših inače poznatih idejnih stavova i opredjeljenja. Međutim, i pored toga što u tom pogledu nema nekih bitno novih momenata ili opredjeljenja, ipak treba veoma decidirano reći da su u dokumentima Dugoročnog programa jasnije i preciznije izdiferencirani mnogi stavovi idejno-teorijskog karaktera koji su od odlučujućeg značaja za savladavanje postojećih teškoća i slabosti sa kojima su, u izrazu

Digitized by Google

ekonomske krize, suočeni naša privreda i društvo. To se naročito odnosi na mjesto i ulogu koje objektivne zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, općenito, i ekonomske i tržišne zakonitosti, posebno, moraju imati u daljem razvoju i efikasnijem funkcioniranju sistema socijalističkog samoupravljanja. S tim su u vezi, na osnovi kritičke analize pređenog puta i uopćavanja nagomilanog razvojnog iskustva, izvučeni čvrsti zaključci da nas svako nasilno preskakanje ili zanemarivanje uloge ekonomskih zakonitosti i tržišta vodi u stihiju etatizma i voluntarizma na svim nivoima privrede i društva.

Jedan od bitnih zaključaka na liniji istog toka misli odnosi se na čvrstu spoznaju o tome da uvažavanje ekonomskih zakonitosti obuhvaća ne samo tržište i tržišne mehanizme, kriterije i odnose, već i znatno šire od toga. A ta znatno šira domena djelovanja ekonomskih zakonitosti znači da one moraju prožimati sve strateške pretpostavke dugoročne koncepcije razvoja i razvojne politike (posebno u sferi ekspanzije izvoza i strategije tehnološkog razvoja), zatim sve odnose u sistemu društvene, osobito proširene reprodukcije, sva privredno-sistemska rješenja i sve mjere ekonomske politike.

Dalji zaključak vezan je za prijeku potrebu izgradnje takvih uvjeta privređivanja u kojima će ponašanje naših osnovnih privrednih subjekata, to jest radnikâ organiziranih u osnovne i druge organizacije udruženog rada, biti u osnovi determinirano ekonomskom nuždom i prinudom, a tek marginalno neposrednom administrativnom prinudom države. A u osnovi takvih uvjeta privređivanja nalaze se ekonomske i tržišne zakonitosti i utjecaji, kao i odgovarajuća uloga sistema samoupravnog društvenog planiranja. Zaključak koji se neposredno oslanja na ovu postavku ukazuje na to da bez razvijenog i jedinstvenog jugoslavenskog tržišta ne može efikasno funkcionirati ni sistem samoupravnog društvenog planiranja.

Važan zaključak se odnosi i na ulogu institucija dogovora i sporazuma koje moraju zauzimati veoma istaknuto mjesto u funkcioniranju ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, ali s tim da moraju biti u funkciji ekonomskih i tržišnih zakonitosti, a ni u kom slučaju njihov supstitut.

Jedna od zaključnih ocjena u vezi sa ulogom i mjestom ekonomskih zakonitosti i tržišta u razvoju sistema socijalističkog samoupravljanja usmjerena je u tom pravcu da svako potcjenjivanje njihove uloge usporava objektivno mogući tempo kretanja na dugotrajnom i mukotrpnom putu ka oslobođenju rada. Iz ove zaključne ocjene se može izvući i jedna druga, također zaključnog i sintetičkog karaktera, u tom smislu da svako potcjenjivanje uloge i mjesta ekonomskih zakonitosti i ekonomske nužde i prinude, u stvari, znači anticipiranje društvene svijesti. A svako anticipiranje društvene svijesti znači odstupanje i od naučnog socijalizma u objašnjavanju uzročno-posljedičnih veza kad je reč o fenomenu društveno-ekonomskog razvoja i od povijesnog materijalizma kao metode njihove analize i ocjene.

Digitized by Google

Zato je, i pored toga što idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije predstavljaju kontinuitet onih idejnih opredjeljenja koja su sadržana u svim temeljnim političkim dokumentima našeg društva, veoma važno i za ostvarivanje ovog programa i za efikasniji razvoj ukupnog sistema socijalističkog samoupravljanja da se na izvršavanju programskih zadataka (i to kako onih idejnog tako i onih praktičnog karaktera) okupe sve subjektivne snage našeg društva. U okviru tih napora posebno mjesto pripada znanosti, i kao proizvodnom faktoru i kao subjektivnoj snazi našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Digitized by Google

Aleksandar Bajt

„Realne kamate" i kursne razlike

Programom ekonomske stabilizacije opredelili smo se za politiku realnih faktora cena i formiranje cena proizvoda na toj osnovi. Realnim cenama smatraju se ravnotežne cene, to jest one koje su u stanju da doprinesu izjednačavanju tražnje i ponude. S obzirom na to da su devize i kapital veoma dugo bili umnogome potcenjeni, opredeljenje za realne cene najaktuelnije je kad je reč o kamatama i kursu dinara. Kombinovanjem faktorâ proizvođači se prilagođavaju cenama tih faktora i izjednačavajući vrednosti finalnih proizvoda sa cenama tih faktora, to jest optimalizacijom svog položaja (maksimalizacijom dohotka), određuju tražene količine faktora, kao i, shodno tražnji proizvoda, ponudu količine proizvodâ. Poskupljenje kapitala trebalo bi da vodi kapitalno i uvozno manje intenzivnim procesima i time većoj zaposlenosti, to jest uklanjanju iz privrede prve od najvećih disproporcija, a poskupljenje deviza, smanjivanjem uvoza i povećanjem izvoza, suficitu u platnom bilansu, potrebnom s obzirom na obaveze prema inostranstvu (vraćanje dugova), to jest uklanjanju druge od najvećih disproporcija u našem privrednom razvoju. To predstavlja konkretizaciju ekonomskih zakonitosti na ova dva najrelevantnija sektora privređivanja.

Očigledno je da se u privredi disproporcije u jednom pravcu kompenzuju kasnijim disproporcijama u suprotnom pravcu. Pre-

Digitized by Google

terana privredna aktivnost kompenzuje se kasnijom recesijom i krizom, odstupanje cene u jednom pravcu njenim kasnijim odstupanjem u drugom i slično. Kad je reč o najvećim našim disproporcijama, dugogodišnje potcenjivanje kapitala, koje je vodilo prekomernoj dinarskoj zaduženosti privrede (kako zbog prevelikih investicija tako i nedovoljnih ušteda), nužno prekomerno povećava iznos kamata koje treba plaćati, a dugogodišnje potcenjivanje deviza i zaduženost koja je iz toga proistekla takođe neizbežno prekomerno povećava potrebe za porastom izvoza, a za smanjenjem uvoza, a to znači nesrazmerno obara kurs dinara. Tek u kasnijem periodu, normalizacijom dinarskog zaduženja, kao i vraćanjem inostranih dugova, smanjila bi se opterećenost privrede i dinarskim i deviznim anuitetima. Tada bi i kurs dinara mogao postati realan, u uobičajenom smislu reči, to jest odražavao bi odnose domaćih i stranih cena dobara i usluga koje su predmet spoljne trgovine. Tek tada bi se stvorili uslovi za konvertibilnost dinara. To je suština objektivnosti ekonomskih zakona na tim područjima.

I visoki dinarski anuiteti privrede i visoki devizni anuiteti stranim zemljama — danak su koji pojedine zadužene OUR i cela (zadužena) privreda moraju plaćati zbog pogrešne politike u prošlosti. Taj se danak ogleda u smanjenom raspoloživom dohotku zaduženih OUR i smanjenom, u sličnoj meri, raspoloživom proizvodu (zadužene) cele privrede, to jest u odlivu dela dohotka (drugim OUR) i dela društvenog proizvoda (drugim privredama). To je teško, jer se umanjuju mogućnosti investiranja, ograničava opšta i zajednička potrošnja, kao i lična potrošnja. Bilo bi nerealno pretpostaviti da bilo ko takvu politiku može prihvatiti sa oduševljenjem. Jedino saznanje o tome da je ona neizbežna ekonomska zakonitost, da će svako posustajanje zahtevati još veće žrtve, može doprineti da se ona sprovede.

U poslednje vreme sve češće se upućuju prigovori politici realnih kamata i realnog kursa dinara. Kao najuverljiviji argument protiv te politike ističu se izuzetno velike kamatne obaveze privrede, kao i ogroman porast zaduženosti usled klizanja kursa. Međutim, sve češće se navode i razlozi protiv politike realnih kamata i realnog kursa *kao takve*, to jest ne zbog spomenutih negativnih posledica koje ona sobom donosi, nego iz načelnih razloga. Takvi prigovori, ukoliko potiču od subjekata čiji se dohodak usled te politike smanjuje, sasvim su razumljivi. Prirodno je i to da republički i regionalni faktori, u želji da koriste »svojoj« privredi, pokušavaju da teret stabilizacije prebace na nekog drugog. Kako su ti delovi privrede svojim pogrešnim odlukama u prošlosti opasno pogoršali ekonomski položaj u njima zaposlenog dela radničke klase, oni će upravo te negativne efekte koristiti kao argumente pri vršenju političkih pritisaka. Racionalno makroekono: ko odlučivanje izloženo je, stoga, velikim rizicima. Međutim, prigovori su delom i čisto ideološke prirode. Oni nastaju kada se problemi posmatraju sa stanovišta političke snage, osećaja da se političkom snagom mogu ekonomski zakoni obezvrediti.

Digitized by Google

I takav politički voluntarizam je razumljiv, ali zbog toga nije nikako manje opasan i štetan. »Srećom«, on je svojim posledicama, sa kojima se sada sukobljavamo, to rečito pokazao i omogućio da se već danas predvide posledice u slučaju njegovog eventualnog održavanja u ekonomskom odlučivanju.

U ovom prilogu pokazaćemo najpre da »realne kamate« i kursne razlike ne samo što nisu štetne, nego se moraju smatrati nepogrešivim instrumentarijumom sistema ukoliko se želi obezbediti proizvodna efikasnost i istinsko samoupravljanje. Prvo se postiže realnim cenama faktora, kapitala i deviza, kao i roba (što omogućava optimalnu alokaciju faktora i proizvoda), a drugo — obezbeđivanjem da o proizvodima rada odlučuju samo njihovi stvaraoci, a to znači — o investicijama samo štediše. Dokazivanje valjanosti te teze pružiće nam odgovore na neka kontroverzna pitanja naše ekonomije, i to naročito u pogledu finansiranja proširene reprodukcije, stabilnosti sistema cena, kao i kreiranja novca. Dalje ćemo pokazati da su, za razliku od opšteprihvaćenih shvatanja, »nepodnošljivo« narasle kamate i kursne razlike dobrodošle, jer utvrđuju najslabije karike u procesu reprodukcije, a time ukazuju ne samo na kojim sektorima, nego i u kojem pravcu je potrebno sprovesti hitna poboljšanja. U zalaganju za finansijsko rešavanje unutrašnje zaduženosti, kada se zna da je ona izraz realne neefikasnosti sistema, uočićemo želju za vraćanjem na stari način privređivanja, u kojem je odgovornost za donošenje odluka ekonomski potpuno nedefinisana. Na kraju ćemo ponovo navesti dokaz da je teza o inflacionim efektima realnog kursa lišena svake ekonomske logike.

»Realne kamate«

a) »Realne kamate« kao razlike u cenama

U većini privreda cene dobara se neprekidno menjaju. Dakle, uvek nastaju razlike u cenama. Suština neprihvatljivo visokih i naraslih »realnih kamata« upravo su razlike u cenama. »Realne kamate« *su* razlike u cenama.

Ako cena kilograma pšenice danas iznosi 12, a za godinu dana 18 dinara, razlika u ceni od 6 dinara je, u stvari, ono što u našem ekonomsko-političkom žargonu nazivamo »realnom kamatom«. Ako je cena stambene zgrade danas 12 milijardi, a za godinu dana 18 milijardi dinara, razlika u ceni od 6 milijardi je »realna kamata«.

Sve dok predmet čija je cena porasla koristi njegov vlasnik, razlike u njegovoj ceni ne predstavljaju nikakav problem. I pre i posle povećanja cene predmet koristi njegov vlasnik, celokupnu vrednost predmeta, i stari i povećani deo njegove vrednosti, razliku u ceni. Ni u kom slučaju razliku u ceni niko ne bi nazvao »realnom kamatom«. Govoreći terminologijom teorije svojine, u takvom se slučaju ne može pojaviti razlika između pravnog i ekonomskog vlasnika predmeta. Govoreći jednostavnijim jezikom raspodele,

Digitized by Google

u takvom se slučaju ne može desiti da proizvedeni predmet (pšenicu, stambenu zgradu), umesto proizvođača, koristi (troši) neko drugi.

U stvarnom životu razlike u cenama predstavljaju problem pošto se cene svim dobrima ne menjaju paralelno, pa su kod nekih proizvoda relativno (procentualno) više, a kod drugih niže. Privredni subjekti nastoje da svoja sredstva ulažu u takve predmete čija vrednost raste relativno brže (nekretnine, zemljišta, devize). Međutim, ovde možemo taj problem zanemariti; jednostavno pretpostavljamo da je rast svih cena paralelan.

Teškoće nastaju kada predmete ne koriste njihovi vlasnici, već druga lica. Ako se izuzmu krađe, sekvestracije, kontribucije, to jest nasilno i protivpravno oduzimanje predmeta, u pitanju su jedino iznajmljivanje predmeta, njegovo pozajmljivanje, bez obzira na to da li je odnos između pozajmljivača-poverilaca i dužnika uspostavljen u obliku klasičnog kreditnog odnosa ili pak u obliku »udruživanja sredstava«. Tada se javlja mogućnost da dužnik po isteku roka predmet pozajmljivanja-unajmljivanja ne vrati u celini, nego samo delimično, a razliku prisvoji.

Sve dok se pozajmljuje u naturi, to jest vraća potpuno isti predmet koji je pozajmljen-unajmljen, nevraćanje dela predmeta po isteku roka u građanskopravnom smislu protivpravan je akt, slično i krađa i drugom protivpravnom prisvajanju. Mada je kod predmeta — trajnih dobara to najjasnije, jer se oni vraćaju *in natura*, u fizičkom-individualnom smislu, zbog umanjivanja njihove vrednosti usled korišćenja, fizičko vraćanje predmeta (na primer, stana, zgrade, mašine) može prikrivati naturalno prisvajanje dela predmeta, to jest njegovo delimično nevraćanje. Jedino ako korisnik, pored samog (delimično istrošenog) predmeta, vrati i utrošeni deo njegove vrednosti, amortizaciju, to jest ako vrati predmet potpuno jednake upotrebne vrednosti kao u času njegovog preuzimanja, predmet je vraćen naturalno u celini. Stoga pozajmljivanje predmeta netrajne prirode, na primer, žita, koje korisnik individualno utroši, to jest uništi, služi kao pogodniji primer vraćanja *in natura*. Ako neko unajmi-pozajmi 100 kg žita za godinu dana, očigledno je da dužnik po isteku te godine mora vratiti 100 kg žita istog kvaliteta, mada ono nije isto, po pravilu je iz nove proizvodnje. Ni u jednom pravnom poretku to nije sporno, čak ni u najprimitivnijima. Čak i u pravnim porecima koji su odbacivali kamate kao nemoralne, na primer, u srednjovekovnom kanonskom pravu, vraćanje pozajmljenog predmeta u celosti nikada nije bilo sporno. Štaviše, u svim pravnim porecima to je jedna od osnova njihovog funkcionisanja.

Stvari se menjaju kada se krediti daju u novcu, odnosno u naturi, ali se pravno (obligaciono-pravno) stipulišu u novcu, novčanoj vrednosti, to jest nominalno. Sve dok nema inflacije, to jest sve dok vrednost (kupovna snaga, transakciona vrednost) novca ostaje neizmenjena, nominalne, novčane veličine tačno odražavaju realne veličine. Pod uslovom da cena dobra, na primer, žita, ostaje konstantna, na primer, 1 din po kg, onaj ko da na zajam 100 din,

Digitized by Google

i po isteku roka mu je vraćeno 100 din, u potpuno je istom položaju kao onaj ko da 100 kg žita, pa mu se posle isteka roka vrati 100 kg žita (istog kvaliteta). Nema sumnje da stipulisanje svih zajmova u novcu predstavlja znatno pojednostavnjenje pravnog i ekonomskog poslovanja i da je u tome osnovni ekonomski razlog što je ono preovladalo u svim pravnim porecima. Ne sme se, međutim, zaboraviti i materijalni interes koji su kreditori u sistemu zlatnog novca i dugoročno padajućih cena imali upravo od nominalnog stipulisanja dugova.

Međutim, kada u sistemu papirnog novca cene počnu sistematski da rastu, kad inflacija postane karakteristika neke privrede, stipulisanje kredita u novcu, u nominalnim veličinama, bez obzira na to da li je kredit novčani ili naturalni, dat u novcu ili robi, omogućava da dužnik prisvaja deo predmeta, (iznosa) kredita. Kada inflacija dostigne 50% godišnje, onaj ko pozajmi 100 kg pšenice ili 100 din u novcu, vraćanjem 100 din, po isteku godine, ne dobija više 100 kg, nego samo 67 kg pšenice ili, u slučaju novčanog kredita, samo 67 din neizmenjene realne vrednosti, to jest samo 67 jedinica dobara. Razliku u ceni, od 1 na 1,5 din, to jest 0,5 din, ili u procentima 33% (računajući na osnovu 100 — 100 : 1,5 = 67, 100 — 67 = 33), prisvaja dužnik. Takav sistem se pretvara u sistem neprekidne eksproprijacije poverioca u korist dužnika, stalne preraspodele društvenog proizvoda, od poverioca na dužnika.

Sve dok su poverioci kapitalisti, subjekti koji su do svojih sredstava došli eksploatacijom radne snage, sa realnog stanovišta, takav sistem može se ne samo braniti, nego i preporučivati. Naime, prisvajanjem razlika u cenama on omogućava sistematsku i trajnu eksproprijaciju eksploatatora. Međutim, u sistemu raspodele prema radu, to jest u sistemu u kojem subjekti stiču dohotke za svoje stvarne, za razliku od svojinskih, doprinose društvenom proizvodu, stipulisanje kredita u novcu, u nominalnim veličinama, prisvajanjem razlika u cenama, svodi se na *sistematsku eksproprijaciju rada od strane nerada*, onih koji su stvorili proizvod od onih koji ga troše, a nisu ga proizveli.

To omogućuje donošenje veoma značajnog zaključka. Kako je suština sadašnjih kreditnih odnosa pravno stipulisanje kredita u novcu, u nominalnim veličinama, a što implikuje eksproprijaciju rada od strane nerada, tu *de facto* suštinu sadašnjih kreditnih odnosa, prisvajanje razlika u cenama, treba u celini odbaciti. To ne znači da se zalažemo za stipulisanje kredita u naturi, u realnim vrednostima. Tehnički-formalne, pravno-tehničke prednosti kreditnih odnosa, prednosti formalnog stipulisanja u novcu, u nominalnim veličinama, treba zadržati, ali je potrebno sistematskim prilagođavanjem nominalno stipulisanih iznosa porastu cena sprečiti prisvajanje razlika u cenama od strane dužnika. To se postiže indeksiranjem svih potraživanja i dugovanja, to jest njihovim povećanjem za iznos porasta cena, razlika u cenama. U našim konkretnim uslovima to znači sprečavanje preraspodele koju omogućava inflacija, to jest uspostavljanje odnosa u raspodeli koji

Digitized by Google

proizlaze iz sistema raspodele prema radu, drugim rečima, uspostavljanje upravo socijalističkih odnosa.

Na kraju, time je moguću i dati objašnjenje zašto razlike u cenama nazivamo »realnim kamatama«, mada u stvari to uopšte nisu kamate. One samo nastupaju u obliku kamata; razlikama u cenama »okamaćuju« se vrednosti dobara nabavljenih po cenama što su niže od apsolutnog nivoa. Zbog toga ih stavljamo među navodnike. Pri tome u pitanje visine prave kamate, naknade za korišćenje sredstava koja subjekt nije proizveo i uštedeo, zbog čega mu je i potreban kredit, uopšte ne ulazimo. Važno je da kamate ne budu realno negativne, to jest da ih stopa inflacije ne pretvori u negativne. Mada se to postiže kamatom, koja je za stopu inflacije veća od nominalne stope kamata, čime je osigurano da realna kamata bude jednaka nominalnoj, to jest u obliku kamate, *ona je u suštini razlika u ceni, kompenzovanje te razlike.* Ako zajmodavac danas posudi 1 kg pšenice, čija je cena 12 din, a zajam se stipuliše u nominalnoj vrednosti, kao kredit 12 din, on posle isteka godine dana jedino »okamaćivanjem« zajma-duga za 50%, to jest valorizacijom na 18 din, dobija vraćen kilogram pšenice čija je cena u međuvremenu porasla na 18 din. U protivnom, vraćeno mu je jedva 0,67 kg pšenice. Isto važi za bilo kakav nominalno stipulisani kredit ako tokom vremena za koji je dat porastu cene dobara. Ukoliko nije »okamaćivan« stopom inflacije, dužnik prisvaja proizvod u visini inflacije. »Realna kamata«, dakle, omogućava da se i u uslovima inflacije privređuje u realnim veličinama, sprečava preraspodelu u korist dužnika.

Na ovom mestu treba skrenuti pažnju na izuzetnu neosetljivost pravnog sistema na promene u faktorima društveno-ekonomskih odnosa. Mada inflacija već nekoliko godina razorno deformiše odnose koji proizlaze iz procesa raspodele, i mada ekonomska politika uvodi realne kamate da bi sprečila takvo deformisanje, pravni sistem se i dalje pridržava obligacionog nominalizma, ignorišući time negativne efekte inflacije. Kada se zna da je funkcionisanje pravnog sistema preduslov funkcionisanja svakog ekonomskog sistema, može se oceniti u kakve nepovoljne uslove funkcionisanja je stavljen ekonomski sistem neadekvatnim funkcionisanjem pravnog sistema. Okamaćivanje na iznos razlika u cenama, stope inflacije — minimum je koji mora obezbediti pravni sistem.

Takvim zaključcima ne želimo reći da kamate u uslovima inflacije ne treba da su realno pozitivne, da je dovoljno da kompenzuju inflaciju, to jest da realno iznose 0%. U prilog realno pozitivnim kamatama, to jest kamatama većim od stope inflacije, govori već i produktivnost ušteda-kapitala u proizvodnji, povećanje proizvoda koje njegovo sudelovanje u proizvodnji omogućava. U teoriji, realne kamate definišu se kao (realna) granična produktivnost ušteda-kapitala. U svakom slučaju, granična produktivnost jedini je materijalni izvor sredstava koja predstavljaju realno pozitivne kamate. Bez te produktivnosti niko ne bi bio spreman da za uštede-kapital plati bilo kakvu pozitivnu realnu kamatu.

Digitized by Google

Naime, realna pozitivnost kamata funkcija je uspešnosti proizvodnje.

Štaviše, u uslovima kada privredni subjekti na devizne uštede dobijaju višu realno pozitivnu kamatnu stopu, a koja je, u suštini, funkcija granične produktivnosti kapitala u stranim privredama, domaći monetarni sistem, kao i sistem društvene reprodukcije (štednje i investiranja), moći će normalno funkcionisati jedino ako kamate na dinarske uštede budu realno najmanje tolike kolike su kamate koje privredni subjekti dobijaju na devizne uštede. U nekoliko navrata tokom poslednjih godina upravo takve kamate utvrdili smo kao jedno od dva optimalna rešenja u svakoj privredi. Međutim, to nije predmet ovoga napisa.

Zalaganje za »realne kamate«, to jest za kamatno kompenzovanje gubitaka-razlika u cenama, koje dužnicima sobom donosi inflacija, ne znači prenebregavanje činjenice da i u našoj privredi ima mnogo subjekata koji svoje dohotke stiču van sistema raspodele prema radu, u suštini na eksploatatorske načine, kao ni to da takvo sticanje jednim delom omogućava svojim propustima i sâm sistem raspodele prema radu. Međutim, sistematska eksproprijacija kreditora od strane dužnika, a što u našem sistemu raspodele u daleko najvećem delu znači eksproprijaciju rada od strane nerada, bila bi pogrešan put rešavanja problema. Pravilan put je dalje izgrađivanje sistema raspodele prema radu, a za slučajeve sticanja dohodaka van tog sistema potrebna je izgradnja odgovarajućeg poreskog sistema, sposobnog da identifikuje takve dohotke i na odgovarajući način ih oporezuje. Pretpostavljanje da su eksploatatorski svi visoki dohoci, svi dohoci koji prevazilaze potrebe neophodne fiziološke reprodukcije radnika, dakle, sve uštede stanovništva — znači uvođenje sistema državne svojine nad sredstvima za proizvodnju i viškom društvenog proizvoda, u suštini, sistema državne svojine nad radnom snagom. Takvi tipovi socijalizma su poznati, ali se naš ne ubraja među njih.

b) »Realne kamate« u društvenoj reprodukciji

U prethodnom izlaganju dali smo opštu »teoriju« realnih kamata. U svom opštom obliku ona se direktno može primeniti na odnose među pojedinim privrednim subjektima, u prvom redu fizičkim licima, ali i društveno-pravnim licima, to jest među pojedinim OOUR. Međutim, kako je materijalni izvor kamata proces reprodukcije, kako su one ekonomski jednake graničnom prinosu kapitala, neophodno je da se sagleda funkcija kamata u procesu društvene reprodukcije, kako akumulacije tako i investiranja. Kao i u prethodnoj tački, najviše ćemo se baviti sada najaktuelnijim problemom — razlikama u cenama koje prouzrokuje inflacija i njihovim kompenzovanjem »realnim kamatama«.

Pretpostavimo da OUR dobija kredit 100 din po kamatnoj stopi od 10%, kada je inflacija u privredi 50%. Realna kamatna stopa koju plaća je negativna —40%. Mada u ekonomskoj teoriji

Digitized by Google

negativna cena ne postoji, praksa time daje primer da kupac — u ovom slučaju subjekt koji kupuje, koristi kapital — umesto da cenu tog korišćenja plaća, on je, u stvari, naplaćuje. Ako kapitalom od 100 din, za koji pretpostavimo da ga u procesu što traje jednu godinu u celini utroši, stvori proizvod koji krajem te godine proda za 150, njegov čisti dohodak, kojim može slobodno raspolagati posle isplate 10 din kamata i vraćanja kapitala od 100 din, iznosi 40 din. Takav proces izgleda veoma uspešan. Prinos od 40% godišnje nije zanemarljiv.

Međutim, kreditu od 100 din, kojim je OUR organizovala svoju proizvodnju, to jest nabavila odgovarajuće faktore proizvodnje, i u celini prenela u svoj proizvod (jednogodišnji proces), uz 50% inflacije, krajem godine odgovara vrednost od 150. Takva je i vrednost pre godinu dana za 100 din nabavljenih faktora proizvodnje. Kako je proizvod prodat za 150 — takva mu je vrednost u istom momentu u kojem nominalna vrednost kredita iznosi 150 — stvarni proizvod procesa organizovanog kreditom 100 je 0, a neto proizvod, po odbijanju kamata, negativan —10. Uprkos tome, OUR je 40 jedinica proizvoda koji nije stvarno stvoren podelila radnicima u obliku ličnih dohodaka, društvenoj režiji u obliku poreza i doprinosa, ostatak akumulisala i investirala, a za uspešnost dobila je, možda, i nagradu nekog fonda za podsticanje rentabilnosti. Razlika u ceni, u ovom slučaju u ceni kapitala, to jest sredstava za proizvodnju nabavljenih kreditom od 100 jedinica, *nekompenzovana »realnom kamatom«*, to jest kamatom od 50%, omogućila je takvu samoobmanu. Da je kredit okamaćen »realnom kamatom« od 50%, OUR bi znala da, uz utrošena sredstva u visini od 150, proizvod od 150 jedinica, uz obavezu plaćanja 10% kamata, nije naročito atraktivan posao. U takav posao OUR se ne bi nikad upuštala.

Pored efekata neokamaćivanja kredita »realnom kamatom« na efikasnost proizvodnje, treba jasno sagledati i njegove distribucione efekte. Ukoliko OUR, koja je kreditom od 100 din organizovala dodatnu proizvodnju, to jest nabavila odgovarajuće faktore proizvodnje, nije dužna da na korišćeni kredit plaća »realnu kamatu«, to jest razliku u ceni nabavljenih proizvodnih sredstava od momenta njihove nabavke do momenta otplate kredita — ona *de facto* prisvaja dohodak-proizvod drugih OUR, privrede kao celine (pošto te druge OUR nisu identifikovane), koji je jednak toj razlici. Umesto da investira vlastita (novčana) sredstva, odnosno da za investiranje udružuje potrebna sredstva sa drugim OUR (u ovom slučaju identifikovanima), on, koristeći kreditni odnos i pogrešno organizovan privredni sistem, konkretno postojanje realno negativnih kamata, izbegava plaćanje i formiranje tih sredstava, prisvaja nabavljena sredstva za proizvodnju u celom iznosu razlike u ceni, »realnih kamata«, koje sistemu nisu poznate. Nešto ekstremniji primer objasniće, možda, problem još jasnije. Pretpostavimo da za 100 din beskamatnog kredita na 10 godina subjekta A subjekt B nabavi 100 jedinica sirovina i drži ih u nepromenjenom obliku 10 godina tokom kojih njihova vrednost poraste de-

Digitized by Google

setostruko. Tada ih proda, vrati subjektu A kredit od 100 din i izvuče dobit od 900 din, u realnom izrazu 90 kg sirovina koje nikada nije platio. Kreditni odnos, ignorišući potrebu okamaćivanja razlika u ceni, »realnih kamata«, omogućio mu je da prisvoji 90 jedinica proizvoda čiji vlasnik je subjekt A, a u sistemu raspodele prema radu proizvod rada subjekta A. Da li su subjekti privatna lica ili OUR, ništa ne menja na stvari. Očiglednu eksploataciju bile bi sposobne da spreče jedino »realne kamate«.

Zaključak koji iz ovog izlaganja sledi bio bi: »Realne kamate« potrebne su kako za pravilno vrednovanje faktora proizvodnje, u ovom slučaju veličine investiranog kapitala, odnosno vrednosti njime nabavljenih sredstava za proizvodnju, tako i za dosledno sprovođenje principa nagrađivanja prema radu. Zahtevaju ih, dakle, i proizvodna i distribuciona efikasnost sistema. *Jedino je u tom slučaju princip samofinansiranja sproveden do kraja i onemogućeno inflaciono finansiranje investicija.* Svaki investitor dužan je da investiciona sredstva u celini uštedi sam, i ne može taj teret prebaciti na neidentifikovane druge subjekte. Ako sam nije sposoban da obezbedi, to jest uštedi za investiciju dovoljna sredstva, sistem realnog okamaćivanja (razlika u cenama) upućuje ga na udruživanje sredstava sa OUR koje njima raspolažu i voljne su da sufinansiraju projekt. Ni u kom slučaju se ne sme dopustiti da investitor sredstva za finansiranje investicionog objekta prisvaja od kreditora, da kreditora primorava da potrebna finansijska (i realna) sredstva uštedi umesto njega, a što je slučaj kada krediti u uslovima inflacije nisu »realno okamaćeni«. Prave kamate, koje »realnim okamaćivanjem« postaju realno pozitivne, investitorima omogućavaju da investicione objekte podižu pre nego što su uštedeli sva za njihovo finansiranje potrebna sredstva; one omogućavaju da ta sredstva plaćaju, to jest i uštede iz dodatnog dohotka koji daju investicije. Pravim kamatama plaća se ta usluga kreditora. Da bi sprečile prisvajanje na račun kreditora, one moraju biti realno pozitivne, to jest uvećane za stopu inflacije.

Prikazani efekti realno neokamaćivanih kredita odlučujući su za formiranje tražnje za kreditima, kao i za ponude kredita. Mogućnost prisvajanja van sistema raspodele prema radu, prividnom efikasnošću procesa, organizovanim kreditima koji nisu realno okamaćivani, praktično neograničeno povećava tražnju za kreditima. Preterano visoka kapitalna intenzivnost proizvodnje, preterana kapitalna intenzivnost izvoza i preterana radna intenzivnost uvoza, a kao rezultat toga nezaposlenost radne snage, predvidljive su posledice takvog vrednovanja kapitala.

Pored preterane tražnje, druga je predvidljiva posledica negativne cene kapitala njegova nedovoljna ponuda, to jest nedovoljna štednja-akumulacija. Stanovništvo štedi samo transakcioni novac, novac koji namerava da utroši za nabavku dobara, dok likvidnosni novac ulaže u devize i trajna dobra. Za privredu je akumulisanje iz vlastitog dohotka neracionalno, jer inflacija ubrzano smanjuje realni sadržaj ušteda i time mogućnosti investiranja. Samofinansiranje je akt neracionalnosti, zbog čega nije slu-

Digitized by Google

čajno što se uštede privrede ograničavaju na one koje su prinudne (amortizacija, rezervni fondovi, obavezna udruživanja sredstava). Velika tražnja za investicijama može se zadovoljavati samo inflacionim formiranjem ušteda-kapitala, to jest novim novcem. Kako su i te uštede prinudne (forced savings), celokupno ostvarivanje ušteda-akumulacije privrede je prinudno, što znači da je privređivanje nenormalno.

Indeksiranje kredita stopom inflacije, to jest okamaćivanje kredita »realnom kamatom«, menja stanje stvari. Štednja, a time i autofinansiranje, postaje moguće. OUR koje štede inflacijom ništa ne gube, njihove uštede inflacija ne prenosi u OUR koje investiraju ne štedeći. Kako do akumulisanja sredstava za realizaciju planiranog investicionog projekta moraju prikupljati potreban novac u bankama, njihova štednja u međuvremenu finansira investicije onih koji se odlučuju za kreditno finansiranje i plaćanje kamata. Neke OUR, čije investicione mogućnosti ne obezbeđuju rentabilnost investicija veću od kamatne stope, investiraće samo finansijski, ulaganjem štednje u banke, čime će doprineti većoj ponudi i mobilnosti kapitala. Realni investitori, to jest investitori u realne investicione objekte, u uslovima realnih kamata, pretežni će deo svojih investicija finansirati vlastitim uštedama, akumulisanim u proteklim periodima, a za manji će deo, s ciljem da što brže iskoriste investicionu mogućnost koja im povećava čiste dohotke iznad kamatne stope, uzimati kredite. Sadašnji uslov bankarskog finansiranja, koji zahteva vlastito učešće u finansiranju investicija, postao bi nepotreban, jer bi OUR same nastojale da to učešće bude ekonomski optimalno.

c) Supstituti »realnih kamata« u sistemu

U našem ekonomskom sistemu postoje instituti koji se mogu smatrati supstitutima »realnih kamata«. Prvi je povremena, sada već svakogodišnja, valorizacija osnovnih sredstava OUR. Pod pretpostavkom da se osnovna sredstva valorizuju faktorom koji je jednak stopi »realne kamate«, ta dva instituta su kvantitativno ekvivalentna.[1] Nebitne razlike su u stopi inflacije-realne kamate koja se koristi (opšta stopa inflacije — porast cena osnovnih sredstava), što se odnosi i na vreme valorizovanja, kao i na to da se valorizuje samo fiksni kapital-osnovna sredstva. Bitna razlika je u subjektu finansiranja i odnosima raspodele. Valorizovanje osnovnih sredstava ne sprečava investiranje na teret drugih OUR, to jest prisvajanje (osnovnih sredstava) bez plaćanja ekvivalenta iz vlastitih ušteda. To znači da deformiše raspodelu i generiše inflaciju.

[1] Kada se sa K označi veličina kredita, kao i vrednost nabavljenih sredstava uz njegovu pomoć, sa r realna kamatna stopa, kao i u obliku kamatne stope izražen faktor valorizovanja, i prva i drugi jednaki stopi inflacije, posle n perioda (godina) valorizovana vrednost osnovnih sredstava iznosi $K(1+r)^n$, a suma plaćanja (glavnice i kamata) investitora kreditoru $K + Kr[(1+r)^n - 1]/r$, što je očigledno jednako.

Digitized by Google

U pogledu proizvodnih efekata valorizacija i »realne kamate« su ekvivalentne.

Drugi supstitut je obaveza OUR da se osnovna sredstva održavaju u neizmenjenoj vrednosti, to jest obaveza njihovog amortizovanja. Ako se pretpostavi da je kredit dat za vreme aktivnog veka osnovnih sredstava, kao i da je investicija 100% finansirana kreditom, OUR mora iz svojih ušteda finansirati i vraćanje glavnice (pored kamata na kredit) i amortizaciju (uz navedenu pretpostavku, te dve sume su jednake). Ukoliko u privredi sa takvim sistemom postoji inflacija koja nije neutralisana »realnim kamatama«, sistem dopušta generisanje inflacije i eksploataciju cele privrede od strane investitora; ukoliko nije uvedena valorizacija osnovnih sredstava, sistem prouzrokuje i negativne proizvodne efekte.

Obaveza vraćanja glavnice i amortizovanja osnovnih sredstava znači da OUR iz svojih sredstava mora izdvojiti istu sumu dva puta. O tome u zapadnoj ekonomici, i to u teoriji samoupravnog preduzeća, postoji obimna literatura. Smatra se da obaveza održavanja neizmenjene vrednosti osnovnih sredstava, uz obavezu vraćanja glavnice, pogoršava međuvremensku alokaciju sredstava, to jest smanjuje obim investicija ispod nivoa optimalnog. Po našem mišljenju, koje smo istakli u radu *Privredni subjekt i društvena akumulacija*[2], sa stanovišta društvene svojine veći je problem vraćanje glavnice, to jest otplata kredita, jer time kapital u formalno-pravnom smislu postaje privatno vlasništvo investitora. Mada je formalno-pravno položaj jednak bez inflacije kao i sa njom, »realne kamate«, u slučaju inflacije, investiciona sredstva u celini pretvaraju u privatnu svojinu i u ekonomskom smislu, jer su u celini finansirana uštedama investitora. Teorijsko rešenje problema je nevraćanje glavnice i trajno plaćanje kamata za kapital koji koriste OUR, u svakom slučaju realno pozitivnih, to jest uvećanih za »realne kamate« — stopu inflacije. Drugim rečima, čak i promena sistema, u smislu uspostavljanja trajnog odnosa udruživanja društvenih sredstava sa individualnim radom (radom individualne OUR), ništa ne bi menjala u pogledu potrebe da se razlike u cenama koje prouzrokuje inflacija tekuće kompenzuju »realnim kamatama«.

Sadašnje dvostruko finansiranje iste veličine iz sredstava investitora (mada uz inflaciju samo delimično, jer drugim delom u finansiranju sudeluje privreda kao celina), amortizacije i otplate glavnice, jedan je od mehanizama koji u našoj privredi smanjuju udeo potrošnje u društvenom proizvodu znatno ispod udela u poredivim kapitalističkim zemljama. Dok u tim zemljama (Grčka, Irska, Portugalija, Španija i Turska), u periodu 1950—1980, udeo privatne potrošnje u društvenom proizvodu iznosi 62%, udeo stanovništva u društvenom materijalnom proizvodu SFRJ manji je od 54%. Verujemo da je razlika od 8 poena sasvim slučajno jednaka udelu amortizacije u našem društvenom proizvodu.

---

[2] »PKJ«, br. 11/1982, str. 37.

Digitized by Google

Kursne razlike

a) Kursne razlike kao razlike u cenama

Slično »realnim kamatama« kojima se kompenzuju razlike u cenama što ih prouzrokuje inflacija, i kursnim se razlikama pokrivaju razlike u cenama, koje su posledica inflacije. U ovom slučaju reč je o razlikama u domaćim cenama u poređenju sa cenama naših spoljnotrgovinskih partnera, to jest relativnim domaćim cenama ili relativnom domaćom inflacijom.

Kada domaće cene, u odnosu na cene naših spoljnotrgovinskih partnera, porastu za 10%, a ostali uslovi ostanu neizmenjeni (stanje platnog bilansa, elastičnost strane tražnje za našim proizvodima i naše tražnje za stranim proizvodima, stanje kapitalskog, kao i deviznog bilansa), naša konkurentnost na spoljnim tržištima i strana konkurentnost na našim tržištima ostaće neizmenjena ako i vrednost deviza poraste za 10% (to jest vrednost dinara padne za 10%). Pri ostalim uslovima to je prosta računica, i ništa više. Pod pretpostavkom da se ta računica uvažava, razlike u cenama dobara ili u slučaju relativne inflacije i razlike u cenama deviza tačno se poklapaju. Da se kurs formira slobodno, razlike u cenama i cenama deviza uvek bi se poklapale.

Međutim, ta računica se ne uvažava uvek. Između domaćih cena i vrednosti stranih deviza pojavljuje se razlika. To ne može ostati bez posledica. Pri ostalim, ali nepromenjenim uslovima, zaostajanje razlika u domaćim cenama (povećanjima domaćih cena) za razlikama u cenama (povećanjima cena) deviza povećava suficit (smanjuje deficit) platnog bilansa, a zaostajanje razlika u cenama (povećanjima cena) deviza za razlikama u domaćim cenama (povećanjima domaćih cena) povećava deficit (smanjuje suficit) platnog bilansa. I kumuliranje deficita u zaduženje prema inostranstvu sasvim je prosta računica.

O potrebi da razlike u cenama deviza prate razlike u domaćim cenama u odnosu na cene naših spoljnotrgovinskih partnera, da se drugima kompenzuju efekti prvih, ovde nećemo govoriti. Tokom poslednje dve godine ovom problemu smo u »PKJ« posvetili najviše napisa, a o kursu kao glavnoj determinanti odnosa u spoljnotrgovinskom i platnom bilansu pisali smo i ranije.[3] Međutim, danas se kao jedan od najznačajnijih argumenata protiv paralelnog kretanja kurseva deviza i domaćih relativnih cena navode upravo razlike u cenama deviza, kursne razlike i njihov porast. Stoga ćemo se bavljenjem kursnim razlikama indirektno ipak baviti i samim kursom, njegovim promptnim prilagođavanjem promenama u relativnim cenama.

Slično cenama dobara, i cene deviza stalno se menjaju. Slično fiksnim (zamrznutim) cenama, i fiksni kursevi mogu u tržišnoj

[3] Videti, na primer, *Anatomiju spoljnotrgovinskog deficita*, EIPF, Ljubljana, 1972.

Digitized by Google

privredi biti samo privremena pojava, ma koliko dugo vremenski trajali. Čak ni Breton Vuds nije bio večit. Sve dok privredni subjekti devize stiču i gube kao vlasnici prodajom-izvozom robe i(ili) njihovom kupovinom, odnosno kupovinom robe-uvozom i(ili) njihovom prodajom, razlike u cenama, porast i pad cena ne izazivaju neke probleme. Adaptiranje privrednih subjekata na promene cena, kako dobara tako i deviza, suština je privređivanja. Adaptiranje je dvostruko: adaptiranje potrošnje i zaliha. Povećanje cena vodi povećanju zaliha i smanjenju potrošnje, kako dobara tako i deviza. Mada je prvi efekt privremen, on je jedino interesantan za našu raspravu, i to još samo u odnosu na devize. U odnosu na dobra, samo u veoma izuzetnim prilikama potrebna je intervencija da se spreči gomilanje zaliha radi kasnije prodaje po višim cenama. Iz tog razloga u prethodnoj tački, u kojoj smo se bavili razlikama u cenama proizvoda (»realnim kamatama«), taj problem nismo ni pomenuli; ovde ga pominjemo samo zbog paralelnosti sa špekulantskim gomilanjem deviza. U pogledu deviza, međutim, takve izuzetne situacije postoje u većini zemalja. Izuzetak su jedino visokorazvijene zemlje sa konvertibilnim valutama. »Gomilanje« dobija oblike kao što su tezaurisanje deviza, držanje deviza na računima u domaćim bankama, odložena prodaja na deviznom tržištu, zadržavanje deviza na računima u inostranstvu, kompenzacije potraživanja i dugovanja, u okviru iste OUR ili u »kooperaciji«, kao i mnogi drugi oblici odložene repatrijacije deviza. Osnovni uzrok je rast cena deviza, a motiv — mogućnost korišćenja razlike u cenama deviza. Umesto da se prodaju ranije po nižoj ceni, prodaju se kasnije po višoj. Sa ovim uzrokom smanjenog deviznog priliva (pored važnijeg širenja 1:1 poslova u međunarodnoj razmeni) suočili smo se u ovoj godini.

Kao što smo nekoliko puta istakli u »PKJ«, jedini način da se spreči zadržavanje deviza i time poveća njihova ponuda na tržištu jesu kamate na dinarske depozite realno veće od kamata koje daje zadržavanje deviza u domaćim i stranim bankama. To je lakše reći nego ostvariti. Zbog toga su za to područje karakteristične mnogobrojne državne intervencije kad je reč o njihovom držanju na računima u inostranstvu, kompenzacijama, repatrijaciji deviza, obaveznoj prodaji ovlašćenim bankama, bruto prilivu, sve u cilju da se obezbedi što brži i potpuniji priliv deviza na tržište. Naš princip da devize pripadaju onima koji su ih stvorili, nepoznat u drugim zemljama, ne olakšava probleme, jer upravo prouzrokuje sve spomenute negativne pojave. Međutim, mada izuzetno važne, kursne razlike u ovom smislu nisu nas navele na pisanje ovog članka. Osim toga, u pogledu njihove ekonomsko-političke ocene ne postoje nikakva neslaganja. Ona postoje samo u pogledu uzroka koji omogućavaju, pa čak i stimulišu korišćenje takvih kursnih razlika (na primer, pripadanje deviza njihovim »stvaraocima«, vezivanje uvoza za izvoz na individualnom nivou).

Digitized by Google

b) Prave kursne razlike

Slično »realnim kamatama«, i prave kursne razlike nastaju kada privredni subjekt kupuje dobra *na kredit*, a ne vlastitim uštođenim sredstvima. Dok je u slučaju »realnih kamata« kredit dinarski, u slučaju kursnih razlika on je devizni. Predmet kupovine uvek su dobra, reprodukcioni materijali i(ili) investicioni objekti, a suština i »realnih kamata« i kursnih razlika jesu razlike u cenama dobara, i to dinarske.

U slučaju kursnih razlika, razlike u cenama dobara mogu se uprošćeno posmatrati kao razlike u cenama deviza. Naime, devize, zavisno od njihove kupovne snage, predstavljaju određene količine (uvoznih) dobara. Razlike u cenama deviza potiču iz dva izvora. Prvi izvor su razlike koje nastaju zbog jačanja ili slabljenja određene konvertibilne valute u odnosu na druge, to jest zbog promene takozvanih unakrsnih kurseva. Ako dolar ojača u odnosu na druge valute, subjekt koji duguje u dolarima mora utrošiti više drugih valuta da bi nabavio dolare i otplatio svoj dolarski dug. To je prvi tip kursnih razlika koji se, u suštini, javlja u obliku razlike u deviznim cenama deviza, na primer, cene dolara u markama, mada se ta razlika, u krajnjoj liniji, izražava kao dinarska razlika u cenama deviza. Drugi izvor kursnih razlika su razlike u dinarskim cenama deviza kao celine, u prosečnom dinarskom kursu deviza. Zbog inflacije (i drugih razloga), dinarska cena deviza se povećava, a to stvara i povećava razliku u dinarskoj ceni deviza. Subjekt koji je dobio devizni kredit mora za vraćanje kredita (za kupovinu deviza koje mora vratiti), bez obzira na kamate, utrošiti više dinara nego što mu ih je devizni kredit nudio u vreme dobijanja kredita i upotrebe deviza. To je kursna razlika koja izaziva revolt.

Kursne razlike tog tipa, »prave« kursne razlike, sasvim su paralelne sa cenovnim razlikama koje se kompenzuju »realnim kamatama«. Razlika, mada prividna, jeste u tome da je nastajanje kursnih razlika objektivne prirode, to jest rezultat odnosa na deviznom tržištu, zbog čega je i obaveza pokrivanja razlika objektivna, data egzogeno, dok je obaveza pokrivanja cenovnih razlika »realnim kamatama« posledica »subjektivne«, »voluntarističke« odluke ekonomskog sistema. Ta razlika je prividna iz jednostavnog razloga što je i odluka o klizajućem kursu »subjektivna«, rezultat odluke ekonomskog sistema, i što, s druge strane, ni kompenzovanje razlika u cenama »realnim kamatama« nije ništa manje objektivno rezultat odnosa na tržištu novca od kursnih razlika kojima se, kada ih plaća korisnik kredita, kompenzuju razlike u cenama deviza. Kada se nekompenzovanje razlika u cenama »realnim kamatama« smatra normalnim, onda je to samo zbog tradicionalnog nominalizma pravnog i ekonomskog sistema. Da postoji slobodno tržište novca, slično slobodnom tržištu deviza, »realne kamate« uvek bi teretile korisnike dinarskih kredita, kao što kursne razlike terete korisnike deviznih kredita. Na potpunu ekvivalentnost ukazuje i činjenica da se istom argumentacijom

Digitized by Google

i ideologijom danas osuđuju i »realne kamate« i kursne razlike. Ne samo »realne kamate«, nego i klizajući dinar smatraju se u nekim, i to istim krugovima proizvoljnim, nepotrebnim, neekonomskim rešenjem.

Ipak, uprkos potpunoj paralelnosti, između »realnih kamata« i kursnih razlika postoji *de facto* razlika. Korisnici deviznih kredita u mnogim slučajevima devize ne utroše sami, to jest za devize ne kupuju-uvoze dobra, nego devize ustupaju na korišćenje drugim subjektima. Ustupanje ima tri oblika: kreditiranje, odnosno rekreditiranje deviza, prodaja deviza i ustupanje na korišćenje bez prodaje i(ili) kreditiranja, eventualno u vidu jednog od samoupravnih oblika udruživanja sredstava. Rekreditiranje ne stvara nikakve probleme. Pravno je i odnos između korisnika kredita i kupca kreditiranih deviza definitivno uređen. Plaćanjem cene deviza ovaj drugi nema više nikakve obaveze prema prvome. Naime, obaveza da vrati devize tereti isključivo korisnika deviznog kredita. U slučaju »ustupanja« deviza na korišćenje bez izričite prodaje ili rekreditiranja, stvar je modaliteta uslovâ ustupanja da li će se devize tretirati kao prodate ili kao rekreditovane.

Veliki deo problema kursnih razlika odnosi se na pitanje da li ugovore između korisnika deviznog kredita i korisnika deviza naknadno reinterpretirati u smislu rekreditiranja, ne samo u trećem slučaju pravne neregulisanosti, nego i u slučaju prodaje deviza. Nema sumnje da je reč o *ad hoc* protivpravnim rešenjima, rešenjima koja, u suštini, negiraju pravni poredak. Argument u prilog takvim rešenjima u ovom poslednjem slučaju bio bi da je prodaja deviza dogovorena u uslovima fiksnog kursa i da su i kupac i prodavac u ugovaranju nabavnih uslova implicitno pretpostavljali fiksni kurs. S obzirom na to da je u posleratnom razvoju malo takvih perioda u kojima bi kurs bio fiksan, pogotovu od početka 1961, dalje devalvacije su bile normalna, mada diskontinuelna, pojava u našoj privredi, neznatan postotak prodaja deviza bilo bi moguće pravno reformulisati u navedenom smislu. Svakako, biće potrebno sporazumno reformulisanje. Takav je slučaj i pravno neeksplicitno definisanih ustupanja deviza (treći slučaj). Treba dodati da je reč o specifično našim problemima, koje smo stvorili sami gotovo sistemskim ignorisanjem potrebe za pravno jasnim regulisanjem odnosa između OUR (svojinskih prava), kao i činjenice da postoje samo dva tipa pravnog regulisanja, kupoprodaja i kredit.

U pogledu regularnih kredita (kao i rekreditiranja), obaveza plaćanja kursnih razlika od strane korisnika deviznog kredita temelji se na istim razlozima kao i obaveza plaćanja »realnih kamata« od strane korisnika dinarskog kredita. Kada subjekt koji je uzeo devizni kredit i za njega nabavio (uvoznu) robu ne bi bio obavezan da plaća kursnu razliku, to bi, slično neplaćanju »realnih kamata«, značilo da njegovu nabavku mora da plaća privreda kao celina. Naime, subjekt koji robu plaća iz kredita prisvajao bi adekvatni deo proizvoda od drugih subjekata a da za to ne bi dao

Digitized by Google

nikakav ekvivalent. Sistem bi mu omogućio eksploataciju drugih subjekata. Uzimanjem deviznog kredita, njegovim pretvaranjem u dinare (prodajom deviza) subjekt kupuje-plaća robu (reprodukcionu i(ili) investicionu) samo u pravnom, a ne i u ekonomskom smislu, jer je ne plaća iz svojih sredstava. Ekonomski, on plaća robu tek *kada potrebna sredstva uštedi i vrati kredit iz svojih ušteda.* Kako mu kredit omogućava da robu plaća postepeno, saglasno sa formiranjem ušteda, očigledno je da je *mora plaćati po ceni koja važi u vreme ekonomskog plaćanja, to jest plaćanja iz vlastitih ušteda.* Dohodak (proizvod), kao i uštede, subjekt uvek stiče po cenama u vreme njihovog sticanja. Ako mu kredit omogućava da iz tog istog dohotka i ušteda, stečenih uz određeni nivo cena, kupuje (ekonomski, vraćanjem nevalorizovanog kredita), po cenama nižeg nivoa (iz prethodnog razdoblja, to jest razdoblja uzimanja kredita), razlika između važeće više cene i niže cene koju plaća otplatom nevalorizovanog kredita, to jest po cenama deviza iz razdoblja uzimanja, a ne otplate kredita, čisti je višak vrednosti, ništa manje eksploatatorski od viška vrednosti koji nastaje u raspodeli unutar preduzeća i prisvaja ga kapitalist. U stvari, znatan deo prisvajanja viška vrednosti od strane kapitalista vrši se pomoću kreditnih odnosa, prevaljivanjem tereta štednje pomoću inflacije (prinudne uštede) na radnike, i to ne vlastitog preduzeća, nego cele privrede. To je, a ne njegova forma, suština modernog kreditnog odnosa. Plaćanje robe po ceni koju roba ima u vreme plaćanja iz vlastitih ušteda, to jest plaćanje kursnih razlika u slučaju da je kredit devizni, jedini je način da se spreči takva eksploatacija u odnosima između OUR koja omogućava njihovo raslojavanje na eksploatatorske i eksploatisane.

U slučaju deviznih kredita vraćanje nevalorizovanih kredita, to jest neplaćanje kursnih razlika, dodatno bi značilo da korisnik kredita nije dužan da ga otplati u devizama. Kada vraća nominalno neizmenjeni, nevalorizovani zajam, to jest kada ne plaća kursne razlike, on ga *de facto* vraća u dinarima, a ne u devizama. Jedino ukoliko se dug valorizuje za depresijaciju dinara, to jest ukoliko se plaćaju kursne razlike, dužnik vraća devizni dug u devizama. Pri tom je irelevantno da li ga vraća u devizama efektivno ili u dinarima, ali po kursu u momentu vraćanja duga. Zajmodavac može, ako to želi, sam da promeni dinarsko plaćanje duga u devizno, bez bilo kakvog gubitka. Pretpostavka je, razume se, da se devize kupuju i prodaju po ravnotežnom kursu.

U pogledu proizvodnih efekata plaćanja kursnih razlika čija je suština adekvatno vrednovanje uvoznih faktora — repromaterijala, opreme, kapitala, ali i potrošnih sredstava koja direktno ulaze u ličnu potrošnju — važi sve što smo rekli u vezi sa efektima »realnih kamata«. Ona omogućavaju subjektima privređivanja da donose pravilne odluke o kombinovanju faktorâ, njihovom trošenju, to jest troškovima, a time i cenama proizvoda. Time ona obezbeđuju pravilno strukturisanje proizvodnje, potrošnje, odnosno upotrebe društvenog proizvoda, kao i izvoza i uvoza (iz-

Digitized by Google

vozne i uvozne tražnje i ponude). U robnoj privredi su pogrešne cene faktorâ i proizvodâ jedan od najznačajnijih faktora suboptimalnih privrednih rezultata.

c) Ekonomski prave kursne razlike

Prave kursne razlike iz prethodne tačke prave su u odnosu na razlike s kojima se suočavaju vlasnici deviza od momenta njihovog nekreditnog sticanja do momenta njihovog nekreditnog otuđenja, ili, rečeno nešto pojednostavnjenije, od trenutka kupovanja deviza dinarima i(ili) robom (izvozom) do trenutka prodaje deviza za dinare i(ili) robu (uvoznu). Mada je reč o kvantitativno sasvim istim razlikama, one u slučaju nekreditnog sticanja i otuđivanja ne prouzrokuju nikakve probleme, jer je sasvim jasno da su stvar njihovog vlasnika, onog koji je deo svoje imovine pretvorio u devize. Sasvim iste kursne razlike, kvalitativno i kvantitativno, postaju problem samo u vezi sa kreditnim odnosima, to jest ukoliko devize nisu stečene vlastitim sredstvima-uštedama, nego iznajmljenim kreditom.

Prave kursne razlike iz prethodne tačke prave su i u ekonomskom smislu samo ukoliko kurs zaista tekuće, bez zaostajanja, prati promene u relativnim cenama, to jest u domaćim cenama, u poređenju sa cenama u inostranstvu (i, razume se, jednake ostale uslove kojima je osigurana polazna, to jest pre promene relativnih cena, realnost kursa). Pretpostavimo da to nije slučaj, da se kurs dinara sa zakašnjenjem prilagođava promenjenim cenama. Više-manje, takav položaj je karakterističan za našu privredu. U takvom slučaju, pored pravih kursnih razlika u smislu prethodne tačke, treba uvesti i pojam *ekonomski* pravih kursnih razlika.

Kada kurs dinara ne prati u korak kretanje relativnih domaćih cena (uz ostale potrebne uslove), domaće cene jednog velikog sektora roba zaostaju za opštim nivoom domaćih cena. To su cene celokupnog uvoznog sektora, cene uvoznih proizvoda i uvoznim proizvodima proizvedene robe, utoliko više što je veći uvozni deo celokupnih (direktnih i indirektnih) proizvodnih inputa neke robe. Situacija je slična kada su cene jednog dela dobara administrativno maksimirane. I cene tog dela dobara zaostaju za opštim nivoom cena. Nema sumnje da zaostajanje jednog dela cena stimuliše njihovu potrošnju i destimuliše njihovu proizvodnju. U slučaju zaostajanja cena uvoznog sektora stimuliše se uvoz tih dobara i njihova potrošnja, a destimuliše domaća proizvodnja supstituta uvoznih proizvoda i njihov izvoz. Pored negativnih proizvodnih efekata, zaostajanje cena jednog sektora dobara, na primer uvoznih, ima i negativne distribucione efekte. Njihova suština je preraspodela društvenog proizvoda — u poređenju sa raspodelom prema radu — od proizvođača-prodavaca na potrošače-kupce tih proizvoda. Ako se nabavljaju na kredit, preraspodela se vrši i od davaoca kredita-poverioca na korisnika kredita-dužnika. O tome je bilo reči u prethodnom izlaganju, pa to ne treba ponavljati.

Digitized by Google

Da bi se sprečili navedeni negativni efekti, proizvodni kao i distribucioni, u položaju kada kurs dinara iz bilo kojih uzroka (osim onih koje predstavljaju platnobilansni-ekonomsko-politički-zadaci) zaostaje za rastom domaćih relativnih cena, bilo bi korisno simulisati kurs koji ide ukorak sa relativnim cenama. Drugim rečima, domaće cene uvoznog sektora bilo bi korisno korigovati (uvećati) za faktor preticanja važećeg kursa od opšteg nivoa cena (svakako, samo predmetâ međunarodne razmene). Razume se, u slučaju zaostajanja cena jednog dela dobara zbog administrativnog maksimiranja to ne dolazi u obzir, jer je cilj maksimiranja upravo zaostajanje cena jednog dela dobara za cenama drugog dela dobara. Ali, u slučaju zaostajanja kursa, direktni je cilj ekonomske politike upravo to zaostajanje, zaostajanje kursa, a ne neizbežno i zaostajanje domaćih cena dobara uvoznog sektora za cenama domaćih sektora.

Sve što smo rekli o zaostajanju cena dobara uvoznog sektora koje prouzrokuje zaostajanje kursa za rastom domaćih cena u (neuvoznih) dobara, može se, *mutatis mutandis*, ponoviti i o zaostajanju izvoznih cena. Kao što znamo, korigovanje cena za faktor preticanja važećeg kursa od opšteg nivoa cena u praksi se vrši izvoznim subvencijama (najraznovrsnijih oblika). Međutim, kao što je poznato iz naših ranijih napisa, nekursno stimulisanje izvoza, bilo da je reč o stvarnom ili o simulisanom kursu, inferiorno je u odnosu na kursno.

Neki značajniji zaključci prethodnog izlaganja

Za razliku od opšteg shvatanja da su »realne kamate«, kao i kursne razlike, negativna pojava, naše izlaganje pokazuje ne samo da nisu negativna pojava, nego da su u inflacionoj privredi upravo *preduslov racionalnog privređivanja*, koje je cilj Dugoročnog programa stabilizacije naše privrede. Stoga se kao jedan od glavnih zadataka politike normalizacije naše privrede javlja *dosledno »realno okamaćivanje«* dinarskih dugova, to jest dosledno plaćanje razlika u dinarskim cenama dobara od strane dužnika-korisnika dinarskih kredita, kao i *dosledno plaćanje kursnih razlika* od strane dužnika-korisnika deviznih kredita. Te institucije moraju postati bitni elementi našeg društveno-ekonomskog sistema. U slučaju da kurs zaostaje za relativnim cenama, korisno je simulisanje kursnih razlika na nivou relativnih cena.

Navedeni zahtevi uslov su racionalnog privređivanja u dva pravca. Prvi je alokaciona efikasnost sistema, koju omogućavaju nedepresirane vrednosti dinarskih i deviznih kredita, a time, u stvari primarno, i cene njima nabavljenih dobara tekuće potrošnje i investicija. A samo cena može u robnoj privredi dati samostalnim robnim proizvođačima informacije o tome koja je kombinacija faktora optimalna. Ekonomsko vrednovanje faktorâ je naročito re-

Digitized by Google

levantno u odnosima domaće privrede sa drugim privredama. Da li se može zamisliti efikasno uključivanje u međunarodnu podelu rada ako je domaća proizvodnja organizovana na osnovi sasvim drugih principa vrednovanja od svetske privrede, ako upravo za nju najređe faktore (minuli rad-kapital i devize-uvoz) potcenjuje cenama svojih proizvoda? Nije li to najsigurniji način da se privreda izloži sistematskoj eksploataciji od strane kapitalističkih privreda? Drugi je distribuciona efikasnost čija je suština da se spreči prisvajanje delova društvenog proizvoda od strane investitorâ koji ne investiraju svoje, nego tuđe uštede, što znači kršenje principa raspodele prema radu, naročito u onoj aplikaciji u kojoj se traži da o upotrebi proizvoda — u prvom redu viška proizvoda — odlučuju oni koji ga stvaraju. Dok je argument alokacione efikasnosti relevantan za svaku privredu, argument distribucione efikasnosti specifičan je za socijalističku privredu. *Upravo da bi se ona mogla nazivati socijalističkom, da bi se sprečilo prisvajanje mimo rada, potrebne su »realne kamate« i kursne razlike.*

Ovo su direktni zaključci što proizlaze iz našeg izlaganja. Čini nam se, međutim, da su mnogo važniji neki indirektni zaključci, jer daju direktne odgovore na neka inače jasno uočena otvorena pitanja našeg privrednog sistema. Oni razrešavaju i neke veoma važne ekonomsko-teorijske i političko-ideološke kontroverze u pogledima na taj sistem. U produžetku, rezimiraćemo ih obuhvatajući glavna područja sistema.

1. *Proširena reprodukcija.* — Jedna od značajnijih kontroverzi, pogotovu u teoriji samoupravnog preduzeća, odnosi se na finansiranje proširene reprodukcije-investicija. Prema u nas opšteprihvaćenoj teoriji, ideal je samofinansiranje, a kreditno finansiranje trebalo bi da je samo dopunsko, izuzetno. Po mišljenju većine ekonomista, domaćih i stranih, upravo je samofinansiranje izvor neefikasnih investicija, a time proizvodnje.

Iz našeg izlaganja proizlazi da treba redefinisati i (samo)finansiranje i kreditiranje. *Samofinansiranje je finansiranje iz vlastitih sredstava,* iz ušteda vlastitog dohotka, pri čemu je irelevantno da li se uštede odnose na raniji, tekući ili budući dohodak. Kreditiranje ušteda za koje subjekt nema mogućnosti (ili volje) investiranja, ili ih nema u određeno vreme, omogućava njihovo prenošenje na druge subjekte koji takve mogućnosti imaju. Investiranje tuđih ušteda, ali uz gubljenje dohotka koji daju kao takve, bez ulaganja radnih i preduzetničkih sposobnosti, to jest bez minimalne akumulativnosti — pravih kamata, pogled je na isti prenos od strane drugog subjekta. *Premošćivanje vremenskog raspona između formiranja vlastitih ušteda i investiranja* individualnih OUR, i to u oba pravca — u pravcu ušteda koje se (još) ne investiraju i u pravcu investicija koje (još) nisu uštođene — suština je finansiranja.

Da bi samofinansiranje zaista bilo samofinansiranje, neizbežno je »realno okamaćivanje«. Bez »realnog okamaćivanja« investitorima je omogućeno investiranje-prisvajanje tuđih ušteda, prisvajanje proizvodâ rada drugih radnika, a to je eksploatacija, a ne

Digitized by Google

samofinansiranje. »Realno okamaćivanje« obezbeđuje da investitor investira samo svoje uštede, već akumulisane i(ili) buduće, i sprečava ga da inflaciono prisvaja (prinudne) uštede-proizvode rada drugih.

U uslovima »realnog okamaćivanja« kredita kreditni odnos pretvara se, prema današnjem stanju, u puki tehnički instrument, formu koja omogućava mobilnost »minulog rada«, a kamate koje prevazilaze »realne kamate« (stopu inflacije), to jest prave, realno pozitivne kamate, u minimalnu akumulativnost ispod koje investiranje nije moguće. Da ne bi došlo do investiranja sa akumulativnošću ispod minimalne, osigurana je mogućnost sticanja minimalne akumulacije (odnosnih kamata) kreditiranjem drugih (banaka), kao i obavezom plaćanja te akumulacije (odnosnih kamata) u slučaju uzimanja kredita.

Drugim rečima, samofinansiranje i kreditiranje nisu suprotnosti koje se isključuju, nego su, uz odgovarajuće druge instrumente (pre svega »realne kamate«), komplementarni. U krajnjem slučaju, *100% samofinansiranje* (u smislu investiranja vlastitih ušteda) *moguće je uz 100% kreditiranje.*

Na kraju, kada je kreditiranje puka forma, pukom formom mogli bismo sa ekonomskog stanovišta smatrati i udruživanje sredstava (sufinansiranje) koje se javlja kao alternativa kreditnim odnosima u finansiranju investicija. Sa stanovišta problema kojim se ovde bavimo, tako stvari i stoje. Da bi udruživanje sredstava, kao alternativa kreditnom odnosu, moglo da ispuni svoje osnovne zadatke, ono *mora kao i kreditiranje, u svojstvu suštinskog socijalističkog odnosa, obuhvatiti »realno okamaćivanje«*, a u cilju dugoročne proizvodne efikasnosti — i prave, realno pozitivne kamate. Međutim, princip samofinansiranja u slučaju da kreditima, po svojoj prirodi bilateralnima, ne obezbeđuje dovoljna sredstva, udruživanje sredstava-ušteda proizvoda rada više proizvođača nameće se kao najprirodnije rešenje. »Realne kamate« onemogućavaju, naime, kreditno »udruživanje« sredstava sa nepoznatim subjektima, u stvari, inflaciono prisvajanje proizvoda rada — prinudnih ušteda — neidentifikovanih drugih subjekata.

2. *Cenovna stabilnost sistema.* — Druga od značajnijih kontroverzi odnosi se na izvore inflacije. Prema jednima, inflaciju generišu investicije; prema drugima, lični dohoci. Sada su realno smanjene i investicije i lični dohoci. Očigledno je, dakle, da mogu i one prve i oni drugi generisati inflaciju samo na način kako su finansirani, svojom nominalnom dimenzijom, a to znači deficitnim finansiranjem.

Tipičan oblik deficitnog finansiranja je kreditiranje. Kreditima privredni subjekti stiču kupovnu snagu koja ne potiče iz proizvedenog i realizovanog proizvoda i koja, zbog toga, na tržištu pri datim cenama nema odgovarajući ekvivalent. Rezultat toga je pritisak na cene, inflacija, kojom se subjektima-vlasnicima faktorâ, koji su stvorili proizvod i za taj proizvod primili odgovarajuće lične doho-

Digitized by Google

tke, ti lični dohoci realno devalviraju, a rastom cena dobara koja za njih nabavljaju realno se smanjuju. Prinuđeni su da štede, jer za svoje dohotke jednostavno ne dobijaju realni ekvivalent, nego za stopu inflacije manje realne dohotke. Razliku, to jest prinudne uštede, prisvajaju korisnici kredita.

Kreditiranje je samo jedan oblik deficitnog finansiranja. U onom momentu kada privredni subjekt za svoj proizvod dobije-uzme veći nominalni dohodak nego do tog momenta, što znači da povećava cenu — dohodak po jedinici — svoje usluge proizvodnji, višak nominalnog dohotka ekvivalentan je deficitnom finansiranju. Efekti na cene su sasvim jednaki kao u slučaju kreditiranja. U takvom deficitnom finansiranju ne sudeluju samo investitori — čiji je proizvod u onom delu u kojem njihove investicije prevazilaze njihove uštede jednak nuli — nego i drugi subjekti (radnici, subjekti opšte i zajedničke potrošnje).

Ipak, ne samo investiciono, nego i svako drugo deficitno finansiranje, ukoliko nije kompenzovano suficitom-smanjenjem dohodaka nekih drugih subjekata u okviru primarne raspodele unutar istog procesa proizvodnje, vrši se prilivom dodatnog novca spolja, bilo pomoću kredita bilo podizanjem prodajne cene, u svakom slučaju izvan procesa u kojima su zaposleni i iz kojih pritiču njihovi dohoci.

U svojim kritikama objašnjavanja inflacije prevelikom tražnjom, kao i ličnim dohocima, neki naši ekonomisti ukazuju na sam proces reprodukcije, načine njegovog finansiranja kao izvorne generatore inflacije. Dati prikaz izvora inflacije ide u susret takvim kritikama. Međutim, u onom momentu u kojem se kao izvor inflacije smatra deficitno, u praksi u daleko najvećem delu kreditno finansiranje, u prvom redu proširene reprodukcije, postaje nesporno da, u cilju uklanjanja inflacije, nešto treba menjati na području kreditiranja. Sadašnji predlozi idu u pravcu likvidacije kreditnih odnosa i svega što je povezano sa njima, u prvom redu kamata. Na tom pravcu razmišljanja nastaju najoštriji prigovori realnim kamatama. Međutim, kako su kreditni odnosi, slično kao i odnosi udruživanja sredstava, tehnički instituti, forme, koji samo uz dodatne uslove, konkretno, inflaciju i istrajavanje na nominalističkim konceptima, to jest inflaciju čiji razarajući efekti nisu kompenzovani odgovarajućim neutralizujućim instrumentima, omogućavaju prisvajanje ušteda-proizvoda rada drugih proizvođača, predlozi u navedenom pravcu su *non sequitur. Bitni su upravo neutralizujući instrumenti, a to su instrumenti koji sprečavaju da se kreditni odnosi koriste u cilju prinuđivanja drugih subjekata na realnu štednju, prouzrokovanu kreditima, porastom tražnjom i odgovarajuće porastim cenama.* U prethodnim tačkama utvrdili smo da su to upravo »realne kamate«, tekuća valorizacija kredita za stopu inflacije.

3. *Emisija novca i stvaranje kapitala.* — Rastući društveni proizvod iziskuje rast ponude novca (količine novca u opticaju). Dodatne količine novca može stvarati centralna banka, direktno kre-

Digitized by Google

ditirajući finalne korisnike društvenog proizvoda, državu i, pre svega, investitore. U poslednjem slučaju javlja se ne samo kao kreator novca, nego i kapitala. U takvom sistemu, a takav je još i sada velikim delom naš emisioni sistem, deficitno finansiranje ne mora delovati inflatorno. Ako novac pritiče u privredu paralelno sa rastom njegovog proizvoda (i tražnja za likvidnosnim novcem se ne menja), dodatni novac ne povećava cene.

U stvarnom životu situacija je obrnuta. Upravo takav emisioni sistem, oslobađanjem privrede da sama stvara kapital, pretvara se u snažan generator inflacije. Razume se, »realnim okamaćivanjem« i u ovom sistemu kao krajnji štediša, vraćanjem valorizovanog duga, mogao bi se javiti upravo investitor. Međutim, već i zbog činjenice da se inicijativa u proširivanju reprodukcije i akumulaciji prepušta investitorima, umesto štedišama, institucija »realnih kamata« ne uklapa se najbolje u taj sistem. Mnogo je konzistentnije sistematsko prevaljivanje tereta akumulacije na samu banku, a to znači sistemsko inflaciono prisvajanje mimo rada jednog dela društvenog proizvoda od strane investitorâ, na račun ostale privrede koja se time pretvara u prinudnog štedišu. Inflacija je u *de facto* smislu imanentna takvom sistemu.

Iz toga se mora zaključiti da je potrebno praviti rigoroznu razliku između stvaranja novca i stvaranja kapitala. *Novac stvara bankovni sistem zajedno sa privredom*, u krajnjoj liniji, centralna banka rediskontiranjem kratkoročnih papira privrede. Stvaranje kapitala, to jest akumulacija, isključivo je funkcija privrede. Samo onaj subjekt koji štedi može investirati. Nema investiranja bez ušteda. *Jednakost ušteda i investicija treba postići na individualnom nivou* i time na mikro nivou osigurati makro *ex ante* jednakost ušteda i investicija. To se postiže »realnom kamatom«. Zadatak bankovnog sistema je prikupljanje slobodne akumulacije-štednje i njeno prenošenje-usmeravanje u investicije posuđivanjem investitorima, a ne emisija »akumulacije«.

U takvom sistemu mogućnosti nekreditnih oblika deficitnog finansiranja, na primer, povećanja ličnih dohodaka po jedinici radnih usluga, mnogo su manje.

Kursne razlike i »realne kamate« kao argumenti protiv realnog kursa i realnih kamata

Nema sumnje, ogromna i rastuća kamatna plaćanja prouzrokovana »realnim okamaćivanjem«, kao i rastuće kursne razlike prouzrokovane padom vrednosti dinara, glavni su »moderni« argumenti protiv realnih kamata i protiv realnog kursa. Nemogućnost njihovog plaćanja iz sredstava dinarskih i deviznih korisnika zajmova praktički su dokaz koji se ne može poreći. O nekim, danas »najkurentnijim« teorijskim varijantama tog dokaza biće reči u ovom poslednjem delu članka. Počećemo sa kamatama.

Digitized by Google

a) Realne kamate

Povećanjem kamata u pravcu njihove realnosti, mada su i dalje realno negativne, povećale su se finansijske obaveze privrede za izuzetno visoke sume. Celokupna finansijska struktura privrede je njima opterećena, čime se onemogućava normalni tok reprodukcije. Po nekim mišljenjima, unutrašnje dinarsko zaduženje postalo je veći problem nego spoljno, ma koliko teško ovo bilo. Odnosi su toliko »napregnuti« da moraju da »puknu«. Privredi preti finansijski kolaps, razbijanje celokupne finansijske strukture. Da banka i OUR naprave svoje »prave« bilanse, sve bi to bili sami gubici. Praksa je dokazala teorijske stavove o tome da je politika realnih kamata (kao i realnog kursa, jer su posledice realnog »okamaćivanja« dinarskih i deviznih dugova jednake) samouništavajući mehanizam, samoubilački akt, i to u odnosu na privredu kao takvu, a posebno na dinar i njegovu vrednost. To su glavne varijante dokaza o neprihvatljivosti realnih kamata.

Ne bi se smelo prevideti da, osim bombastičkih reči kojima se dramatizuje položaj, sve te varijante ne nude ni jedan stvarni argument. Jedini je argument praktične prirode — visoke i rastuće kamate i time teške finansijske obaveze privrede. Pre svega se zaboravlja da je za karakterisanje bilo čega kao »visokog«, odnosno »previsokog«, potrebno raspolagati kriterijumom šta je visoko, a šta nisko. Za sada, u ekonomiji u odnosu na kamate, u uslovima inflacije, ne postoji nikakav drugi kriterijum nego stopa inflacije. Ako je kamatna stopa niža od stope inflacije, ma koliko ova bila visoka, 50% i više, ona je niska, a ekonomsko-politički preniska. Ako je neko uz stabilne cene navikao na kamatnu stopu od 5%, pa se ona uz inflaciju od 20% popne na 10%, ona se popela samo računski i psihološki, ali ne i ekonomski. Ekonomski, ona je opala za 15 procentnih poena i realno je negativna. To je jedino što ekonomska nauka, marksistička ili buržoaska, o tom pitanju ima da kaže. Uostalom, kamatne stope od 50% niske su u poređenju sa onima od 100% ili 200%, čak i u čisto računskom smislu. Zamislimo da živimo u periodu, ili zemlji, sa 100% kamatnim stopama na koje se u uslovima nešto manje inflacije adaptirao celokupan privredni život. Kamatna stopa od 50% bila bi niska i preniska i u psihološkom smislu. Posmatranje visine kamatne stope nezavisno od stope inflacije slično je posmatranju kupovne snage novca nezavisno od cena. I prvo i drugo je čista monetarna iluzija. Činjenica da joj je potčinjena ogromna većina ljudi ne negira tu konstataciju. Činjenica da su joj potčinjeni i ekonomisti dokazuje samo to da su i oni ljudi, a to se može shvatiti i kao kompliment.

Teza da je unutrašnja zaduženost mnogo teže savladljiv problem od spoljne ne zaslužuje ozbiljnu pažnju. Pre izvesnog vremena predsednica SIV-a ironično je primetila da smo u proizvodnji domaćeg novca još nekako uspešni (očigledno suviše uspešni), ali da u pogledu dolara to nikako ne postižemo. Kada bi ekonomska politika odlučila da reši problem unutrašnje prezaduženosti, ona bi ga mogla veoma efikasno rešiti. Ekspanzija emisije novca, op-

Digitized by Google

šte poboljšanje likvidnosti i dalja ubrzana inflacija — jedan je od pravaca rešavanja problema. Drugi je poznati institut našeg privrednog sistema — otpis dugova. Da krenemo tim pravcima?

Ukoliko se ograničimo na porast plaćanja dugova koji je posledica povećanja dinarskih kamata, onda treba reći da se pri kritikama realnih kamata zaboravlja da povećanje kamata tačno u onom istom iznosu u kojem se povećavaju izdavanja-obaveze jednog subjekta, povećavaju primanja-potraživanja drugih subjekata. Privreda kao celina (uključujući banke), zbog povećanja dinarskih kamata, ne može ni gubiti ni dobijati. To je čist instrument raspodele. Razlika je u tome što su prvi veoma glasni, dramatizuju svoj položaj prikazujući ga kao opštedruštveni problem i, po pravilu, uživaju podršku političkih faktora-saučesnika u njihovim investicionim odlukama, dok drugi mirno rade, uzdajući se u svoj rad i njegove rezultate. Povećanje kamatnih stopa očigledno diferencira OUR na one koje se zadužuju i one koje štede, to jest na one koje od drugih prisvajaju delove društvenog proizvoda mimo rada i one na račun kojih se to čini. Tako one koje se zadužuju a ne štede povećavaju inflaciju, jer do investicionih sredstava dolaze pomoću porasta cena koji prouzrokuju, pa je ova informacija koju nam pružaju povećane kamate veoma dragocena. Ona upravo pokazuje gde su žarišta inflacije i ekonomski neodgovornog privređivanja. Mišljenje da se ta žarišta otkrivaju bilateralnim i multilateralnim kompenzacijama dugova i potraživanja — pogrešna su. Ne bruto ili neto iznos potraživanja i dugovanja, nego upravo njihova realna veličina, njihovo valorizovanje na realni obim, to jest obim koji odgovara nivou cena u datom trenutku, povećanje kamata na njihov realni nivo — »*realno okamaćivanje*« — *sredstvo je da se izvrši ekonomska diferencijacija u privredi.* To je ujedno i jedini ekonomski smislen sadržaj koji se može dati sada veoma propagiranom zahtevu za većom odgovornošću u ekonomskom odlučivanju. Bez realnog okamaćivanja kredita privređivanje je u uslovima inflacije, po definiciji, neodgovorno, čisti Hobsov *bellum omnium contra omnes,* poznat u ekonomici kao prvobitna akumulacija južnoameričkog tipa.

Poznato je da investicije u našoj privredi povećavaju proizvod jedva za polovinu povećanja u poredivim kapitalističkim zemljama. U takvim realnim prilikama, u uslovima izuzetno realne neefikasnosti privređivanja, nenormalno bi bilo kada bi bilansi OUR i banaka pokazivali visoke dohotke i profite, visoku rentabilnost koja bi stimulisala apetite u raspodeli. Ne realni gubici, koje finansijski bilansi na odgovarajući način prikazuju, *nego realni gubici koji su prikriveni finansijski uspešnim poslovanjem,* inflatornim dohotkom i njegovom raspodelom, *doveli su nas u sadašnju situaciju.* Stoga, umesto jadikovanja zbog nepovoljne finansijske situacije, praktičnije bi bilo da je iskoristimo kao sredstvo za diferencijaciju potrošača od proizvođača, investitora od štediša, onih koji prisvajaju zahvaljujući inflaciji od onih na čiji teret se to prisvajanje vrši. Zalaganje za niske, realno negativne kamate, predlozi da se kamate vrate na nivo pre pola godine ili godinu dana, *objektivno znači*

Digitized by Google

zalaganje za stari, inflacioni, neodgovorni način privređivanja. Upravo realne kamate (i realni kurs) najsigurnije su ekonomsko sredstvo i za idejnu diferencijaciju između prividno socijalističkog, samoupravnog i društvenog, a u stvari neefikasnog, gubitke socijalizirajućeg, te prividno (po formama, kao što su kamate i kurs) kapitalističkog, ali u stvari dosledno izgrađenog na radu i rezultatima rada, i zaista samoupravnog odlučivanja, to jest odlučivanja o radu i proizvodima vlastitog rada, investiranju svojih vlastitih ušteda, a time i postizanju efikasnog privređivanja.

Mnogi priznaju da su, u principu, realno pozitivne kamate pravilno rešenje, ali da su zbog izuzetno poremećenih privrednih odnosa sada neprimenljive. Kada se odnosi srede, privreda strukturno normalizuje, a inflacija ublaži, nastupiće vreme za realno pozitivne kamate. Ne treba mnogo mudrosti da bismo se uverili u to da je takvo shvatanje pogrešno. Kada bi odnosi bili sređeni, privreda strukturno normalizovana, a inflacija ublažena, »realno okamaćivanje«, to jest valorizovanje kreditnih odnosa za stopu inflacije bilo bi izlišno. Nesređeni odnosi u privredi *posledica* su stanja u kojem se privređuje nominalnim, umesto realnim veličinama, a što u uslovima inflacije znači privređivanje tuđim, umesto vlastitim proizvodom rada. »Realne kamate« upravo su sredstvo da se odnosi u privredi srede, privreda strukturno normalizuje, a inflacija ublaži. Mišljenje da bi teret »realnih kamata« u sadašnjim inflacionim uslovima za investitore-dužnike bio pretežak, implicira zahtev da se taj teret smanjuje njegovom socijalizacijom putem inflacije — prinudnih ušteda — umesto racionalnijom proizvodnjom i boljim poslovanjem uopšte.

Ostaje pitanje: šta da se radi? Obaveze nekih delova privrede koje potiču iz poraslih kamata — ogromne su. Na koji način normalizovati stanje? Iz našeg izlaganja to jasno proizlazi. Jedan je put refinansiranje dugova (ni u kom slučaju otpis), razume se, »realno okamaćivanih«, to jest valorizovanih za stopu inflacije. U mnogim slučajevima to neće biti pravo rešenje. Drugi je put udruživanje sredstava (ušteda), finansijsko učešće drugih OUR u investiciji OUR koja sama nije sposobna da je realno finansira, da uštedi realno dovoljne delove proizvoda. Po svoj prilici, u obliku klasičnih kreditnih odnosa to neće biti izvodljivo. Po pravilu, bankovni krediti su u takvoj situaciji već iskorišćeni. Traženje novih da bi se vratili stari — neće pomoći. Biće potrebno udruživanje i u smislu odlučivanja o udruženim sredstvima, o investiciji koju ona finansiraju, i to u cilju da se ona realno učini efikasnom, sposobnom za otplatu valorizovanog kredita, odnosno plaćanje »realnih kamata«. Očigledno, u mnogim slučajevima takvo udruživanje biće u suštini gubljenje samostalnosti, ne samo ekonomski, nego i pravno, pripajanje OUR koja ulaže sredstva i preuzima sanaciju prezaduženog subjekta. Takav će biti i slučaj kada se investicija u rekonstrukciji finansiranja iz vlastitih sredstava pokaže promašenom. Odgovarajućim smanjenjem njene vrednosti, po pravilu, biće mogućno osigurati njeno preuzimanje od strane druge (drugih) OUR.

Digitized by Google

Jasno je da takvo rešenje implicira modifikaciju koncepta samoupravljanja. Ono se nudi u sledećem pravcu. *Istinsko samoupravljanje može se odnositi samo na odlučivanje o vlastitom proizvodu,* proizvodnji i raspodeli vlastitog proizvoda, investiranju vlastitih ušteda. Inflacija koja omogućava odlučivanje o proizvodu drugih, trošenje i investiranje tuđeg proizvoda deformiše samoupravljanje, pretvara ga u prisvajanje proizvoda drugih. OUR koja nije sposobna da proizvede koliko joj je potrebno za potrošnju i investicije, koja u svom privređivanju mora da koristi proizvode drugih OUR neizbežno se mora sa tim OUR dogovoriti o zajedničkom upravljanju. »Realno okamaćivanje« identifikuje te druge OUR individualizira ih u odnosu na inflaciono investiranje realno neokamaćivanih sredstava koje se ostvaruje na račun anonimnih, neindividualizovanih OUR, u biti na račun cele privrede. Moraćemo OUR koncipirati kao neuporedivo elastičniju, a i fluidniju formaciju nego što je po sadašnjim shvatanjima. Nešto uprošćenije rečeno — pošto to nije predmet ovog članka — mada je privređivanje funkcija društvenog i individualnog života, pojedina pravno i ekonomski samostalna privredna jedinica (OUR) ne sme biti funkcija datog radnog kolektiva, nego upravo suprotno, radni kolektiv mora postati funkcija privredne efikasnosti proizvodnje.

b) Realni kurs

Glavni prigovor politici realnog kursa proističe iz inflacionih pritisaka koje kurs vrši na domaće cene. Kada kurs ne bi klizao, kao u 1983. godini, rast domaćih cena, to jest inflacije, bio bi znatno sporiji. Zbog klizajućeg kursa uvozna inflacija ponovo se javlja kao glavni faktor inflacije u zemlji. Prema najnovijim sagledavanjima nekih ekonomista, ovogodišnja inflacija je čak u celini posledica neadekvatne politike kursa, naime, odnosa sa spoljnim svetom. Činjenica da su realni lični dohoci smanjeni, po tom shvatanju, dokaz je da oni ne generišu inflaciju. Razume se, kako su realno smanjene i investicije, kao i opšta i zajednička potrošnja, ni one ne mogu generisati inflaciju. Drugim rečima, iz domaćeg dela privrede inflacija je već iskorenjena. Kurs dinara, njegovo klizanje ostaje jedini uzročnik inflacije u našoj zemlji. Sve je to nekima toliko očigledno da nikakav dokaz i nije potreban. Najsavremenijim, i dalje usavršenim metodima kvantitativne analize utvrđena činjenica da je klizanje dinara prouzrokovalo samo 30% povećanja troškova između proleća 1982. i kraja leta 1983, i da je celokupno ostalo povećanje rezultat domaćih faktora,[4] nije sposobna da poremeti takav tok razmišljanja. On neizbežno rađa predloge kao što su, recimo, da se klizanje dinara u 1984. uspori ispod relativnog rasta domaćih cena, da se, umesto tekućeg klizanja, pređe na povremene (mini) devalvacije, da se kurs dinara zamrzne, da se

[4] Videti: V. Bole, *»Enormni« pritisak troškova kursa i kamata na cene,* »PKJ«, br. 10/1983, tabela 2.

Digitized by Google

klizanje vrši prema planiranom, a ne prema stvarnom rastu cena itd. Kao što ćemo odmah videti u jednoj celovitijoj analizi o kauzalnosti, »prouzrokovanih« 30% povećanja troškova u stvari je *posledica* prethodnog zamrzavanja (fiksiranja) kursa. Naime, porast troškova proizvodnje za 30% može se smatrati posledicom odmrzavanja jedino u vremenski i kauzalno ograničenom smislu.

Upućuje se i značajan drugi prigovor politici realnog kursa. To su upravo kursne razlike koje povećavaju zaduženost uvoznika-deviznog zajmoprimca za porast cena deviza, u suštini relativnih domaćih cena. Međutim, taj prigovor jednak je prigovoru o »realnim kamatama«, koji smo obradili u prethodnoj tački, zbog čega poseban osvrt na taj aspekt realnog kursa nije ni potreban. Stoga se u produžetku ograničavamo na dokaz, dat ko zna po koji put za poslednje dve-tri godine, da je teza o tome da klizanje kursa generiše inflaciju lišena svake ekonomske logike, a predlozi koji iz nje proističu ekonomski štetni.

U prvom redu, spomenuta teza prenebregava činjenicu da kurs nije instrument cena, nego obima i strukture *spoljnotrgovinske razmene*. Realni, u konkretnom slučaju klizajući kurs potreban je da bi se u platnom bilansu postigli planirani rezultati. Zaostajanje kursa za realnim kursom povećava deficite i sprečava postizanje tih rezultata. O tome postoje izuzetno obimna iskustva od 1973. pa nadalje. Dvadeset milijardi dolara duga — posledica je zaostajanja oficijelnog kursa za realnim kursom tokom sedamdesetih godina.

Svaka privredna mera, pored pozitivnih, daje i negativne efekte. Po pravilu, do prvih dolazi na područjima zbog kojih je mera bila preduzeta, a do negativnih — na nekim drugim područjima. Ukoliko bi realni kurs dinara zaista prouzrokovao inflaciju, onda bi se pri njegovoj kompleksnoj oceni morala uzeti u obzir oba efekta i međusobno porediti. Ako bi se ispostavilo da su negativni efekti kursa na cene veći od pozitivnih na spoljne bilanse, da su globalni efekti *per saldo* negativni, onda bi se moralo odustati od politike realnog kursa. Razume se, to bi vodilo smanjivanju spoljnotrgovinske razmene i pretvaranju privrede u autarkičnu, ili, pak, bar se čini tako, stimulisanju izvoza i destimulisanju uvoza nekursnim metodima. Međutim, da bi nekursno stimulisanje izvoza izbeglo pritiske na domaće cene (subvencije treba finansirati cenama), kao i neracionalnost privređivanja, ono bi moralo biti i neekonomsko, fizičko, slično stimulisanju izvoza u zemljama realnog socijalizma. U proteklim godinama čule su se mnoge kritike na račun cenovnog, to jest kursnog stimulisanja međunarodne razmene, ukazivalo se na savremene netržišne metode međunarodne razmene, ali se još uvek čeka da njihovi autori, pored krupnih reči, predlože i nešto konkretno i za platni bilans relevantno. Zbog toga se kao jedina stvarna alternativa realnom kursu javlja pretvaranje privrede u autarkičnu. No na takvu alternativu verovatno niko ne bi pristao. Stoga se može zaključiti da odustajanje od politike realnog kursa u interesu veće interne stabilnosti nije opravdano.

Digitized by Google

Bilo bi neprihvatljivo, ako se pretpostavi nepoznavanje činjenice, smatrati da zaostajanje kursa za realnim pogoršava spoljne bilanse. U stvari, predlozi da kurs zaostaje za rastom relativnih cena polaze od dva sasvim neracionalna i neverifikovana očekivanja. Prema prvom, efekti početnih, a to znači i manjih približavanja kursa realnom nivou mnogo su izrazitiji u spoljnoj trgovini nego u cenama, dok se daljim približavanjem kursa realnom nivou prvi postepeno iscrpljuju, a drugi jačaju. Prema drugome, izgleda da je osećaj većine ljudi da male prevare, po pravilu, ostaju neotkrivene i nekažnjene. Staljin je imao snage da se otvoreno suprotstavi ekonomskim zakonitostima. Mi smo svesni njihove prevlasti, pa pokušavamo da ih malim podvalama, realnim, ali ipak ne sasvim realnim kursom, zavedemo, nadajući se da to neće primetiti.

Mada je mnogo relevantnije za objašnjenje ponašanja ekonomske politike nego što to izgleda na prvi pogled, drugim se očekivanjem nećemo baviti. Što se tiče prvog, ono bi se moglo uzeti u obzir kada bi realni kurs zaista prouzrokovao ili povećavao inflaciju. Međutim, to je puka pretpostavka, logički pogrešna i nedokažljiva. Može se dokazati upravo suprotno.

U privredi sa inflacijom, uglavnom svejedno kojeg tipa, tražnje ili troškova, pa i strukturnom, cene svih dobara rastu približno paralelno, više-manje jednakom stopom, pogotovu u srednjoročnim razdobljima. Pretpostavimo sada da vlada zemlje cene jednog sektora proizvodnje maksimira (zamrzne). Uz datu stopu opšte inflacije, cene tog sektora zaostaće za njom. Kasnije odmrzavanje neizbežno pomera zaostajuće cene tog sektora na nivo opšte inflacije. Posmatrano statistički, time se povećava stopa opšte inflacije (prosek rasta svih cena) posle odmrzavanja. Ipak, nikada nikome nije palo na pamet da za to povećanje okrivi *odmrzavanje* cena. Analogno, nikome ne pada na um da stanje posle pomeranja zaostalog dela cena na nivo nemaksimiranih cena smatra nenormalnim. U stvari, nenormalno je bilo zaostajanje maksimiranih sektora za nemaksimiranima. Pre pomeranja cena maksimiranog sektora na nivo cena nemaksimiranog sektora statistička stopa inflacije iskrivljavala je stvarnu sliku inflacije. Dobar deo inflacije bio je statistički prikriven (disguised). Tek pomeranje maksimiranih cena na nivo slobodnih cena omogućilo je uvid u stvarnu inflaciju.

Pretpostavimo sada da se, umesto maksimiranja cena na jednom sektoru privrede, maksimira (fiksira) kurs dinara. Ako se pretpostavi da su cene na spoljnim tržištima (uvozne cene) stabilne, to znači zamrzavanje cena svih uvoznih dobara i, saglasno uvoznom udelu u troškovima proizvodnje, cena svih proizvoda u kojima sudeluju uvozni inputi. Cene svih tih proizvoda zaostaće za cenama domaćih sektora privrede. Kasnije odmrzavanje kursa neizbežno pomera zaostajuće cene uvoznog sektora na nivo opšte inflacije. Posmatrano statistički, time se povećava stopa opšte inflacije (prosek rasta svih cena), na primer za onih 30% u našem slučaju. Međutim, dok u slučaju zamrzavanja cena njihovim maksimiranjem nikome ne pada na pamet da za to kasnije povećanje okrivi od-

Digitized by Google

mrzavanje cena, u slučaju odmrzavanja kursa, to jest njegovog ponovnog usklađivanja sa realnim nivoom, to povećanje cena smatra se dokazom inflacionih efekata kursa. To je sasvim pogrešan zaključak. *»Odmrzavanje« kursa ne prouzrokuje nikakav izvorni porast cena, nego samo omogućava da se zbog »zamrznutog« kursa zaostale cene povećaju do nivoa drugih cena. To je posledica domaće inflacije, a nikako njen uzrok.* Da nije inflacije u zemlji, ni kurs ne bi trebalo da je prati. U slučaju inflacije, nikakvo zamrzavanje kursa ne može sprečiti njen dalji porast. Zamrzavanje je samo priguši, smanji statistički, ali je to čista statistička obmana koja postaje očigledna kada se kurs ponovo odmrzne.

Kada odmrzavanje kursa omogući da se i cene uvoznog sektora podignu na nivo cena na koji ih je dovela domaća inflacija, statističko povećanje cena koje proizlazi iz odmrzavanja ne može se smatrati uvoznom inflacijom. To je *čista domaća inflacija* koja je zamrzavanjem kursa bila prigušena, ali joj je odmrzavanje omogućilo da se ispolji i na uvoznom sektoru. Uvozna inflacija je inflacija koju izazivaju povećanja cena na spoljnim tržištima, uvoznih cena, a ne adaptiranja cena uvoznog sektora na cene roba domaćeg sektora.

Slično maksimiranju domaćih cena, i zamrzavanje kursa, pored privremenog prikrivanja stvarne inflacije, na nivo domaćih cena ipak vrši određeni uticaj — upravo suprotan od pretpostavljenog. Zbog zamrznutih cena jednog dela dobara, dati višak tražnje, kako u slučaju da je inflacija tražnje izvorna tako i kad je samo sekundarni efekt povećanih troškova-dohodaka po jedinici proizvodnih usluga faktorâ, realizuje se na sektoru slobodnih cena. Pošto tržište slobodnih cena predstavlja samo deo ukupne ponude, cene tog dela povećavaju se za veći postotak nego u slučaju da se višak tražnje realizovao na svim sektorima. U odmrzavanju, bilo domaćih cena ili kursa, zaostajuće cene tih sektora pomeraju se na nivo slobodnog dela, zbog realizacije celokupnog viška tražnje nepotrebno visokih cena u njemu. Inflacioni efekt, međutim, posledica je zamrzavanja, a ne odmrzavanja.

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

Savez komunista i „omladinsko pitanje“ danas

»Samo onaj čovek koji preuzme i odgovornost za svoju slobodu može biti slobodan. A samo onaj čovek koji je u položaju da demokratski odlučuje može da preuzme takvu odgovornost. Mislim da bi upravo to saznanje trebalo da bude polazna tačka politike samoupravnog socijalističkog društva u odnosu na mlade generacije« (Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja).*

Ideološki strah od omladine kao alternativnog činioca društvenih promena je neopravdan i on pripada umorenim avangardama. Politička alternativnost omladine tek je onda na socijalnoj sceni kada Savez komunista, načinom i sadržajem svog rada, zatvara mogućnost omladini za njenu svestranu društvenu afirmaciju na svim područjima života, u najranijim godinama — kako se to kaže u Programu SKJ.

Na tu potrebu da se na omladinu gleda kao na relativno samostalan činilac upozoravao je i Lenjin u članku *Omladinska internacionala:* »Često se događa da predstavnici starijih i starih pokolenja ne umeju da priđu kako treba omladini, koja je prinuđena da se približi socijalizmu drugačije, ne onim putem, ne u onoj formi, ne pod onim okolnostima kao njeni očevi. Zbog toga, između ostalog, mi moramo bezuslovno biti za organizacionu

Digitized by Google

samostalnost saveza omladine, i ne samo zbog toga što se oportunisti boje ove samostalnosti, već i zbog same suštine stvari. Jer, bez potpune samostalnosti omladina neće moći da od sebe napravi ni dobre socijaliste, niti da se pripremi da vodi socijalizam napred.«

Za nas je od posebnog značaja Titovo upozorenje koje je dao još daleke 1935. godine, govoreći o uzrocima koji podstiču avangardizam kod mladih. Tom prilikom on je rekao: »Slabom ili gotovo nikakvom brigom o omladini, onda raznim drugim pogreškama, partijska organizacija je sve više gubila ugled u očima omladine. Mi ne mislimo time opravdati razne greške koje čini omladina, njena pogrešna shvatanja o ulozi koju ona igra u radničkom pokretu, nego vas samo upozoravamo na vaše propuste i greške, da ih ubuduće izbjegavate. Nesumnjivo je da omladinci u mnogim stvarima pretjeruju i njima je već u nekim pismima ukazivano na ta pretjerivanja i objašnjavano kakvu ulogu ima omladina u radničkom pokretu. Njoj je kazano i to da nije ona, nego je Partija avangarda proletarijata. Ali omladina to teško razumije, ako partijske organizacije svojim djelom ne pokazuju da su one zaista avangarda proletarijata.«

Društvene i istorijske okolnosti danas su se umnogome promenile od vremena kada su ovi stavovi kazivani. Ali i za naša opredeljenja danas ostalo je ono što je praksa potvrdila kao istinito. A to je da starije generacije ne mogu da traže od omladine da se potpuno integriše u društvo kakvo su oni stvorili, da se mora imati osetljivost za vreme u kojem mladi žive svoju mladost, za njihove nove potrebe, nove duhovne i kulturne podsticaje. Ne sme se, naime, gubiti iz vida to da omladina ima pravo, kao što su to pravo, kao mladi, imali i očevi današnjih mladih, da *stvara* društvo, da učestvuje u njegovom stvaranju. Tu je, zatim, i iskustvo da se avangardnost Saveza komunista i pred omladinom mora dokazivati praksom, stvarnom avangardnom delatnošću komunista i njihovih osnovnih organizacija.

Raspravljajući o omladini, dakle, Savez komunista raspravlja o sebi. Otuda i aktuelnost stavova iz Programa SKJ koji se odnose na omladinu. Uz poziv na »svestranu afirmaciju omladine na svim područjima društvenog života«, u Programu SKJ se kaže:

»Osnova društvenog vaspitanja omladine jeste rad i mobilizacija omladine za ciljeve i zadatke socijalističke izgradnje, kao i učešće i neposredna odgovornost mladih ljudi, još u njihovim najranijim godinama, u društvenim organizacijama i organima društvenog samoupravljanja, to jest neposredno povezivanje omladine s problemima društva i konkretan rad koji proizlazi iz praktičnih društvenih uslova u kojima živi današnja omladina. Apstraktno dociranje bez veze sa životom ne može imati uticaj na formiranje svesti omladine. Vaspitanje, oslonjeno na odgovoran rad u društvu, osposobljavaće omladinu za taj rad, oblikujući i njenu svest. Pošto omladinu prvenstveno vaspitavaju odnosi u društvu, metode vaspitanja treba osloniti na te odnose i na položaj omladine u njima.«

Digitized by Google

Strategija ovih programskih stavova, očevidno, važi i danas. Program SKJ nas dobro opominje da bez »svestrane afirmacije omladine na svim područjima društvenog života« i, što je još važnije, bez »stvaralačkog aktivizma, društvene odgovornosti i radne discipline mladih građana, koji se preko svoje organizacije i sami angažuju na političkom i ideološkom *samoizgrađivanju*, osposobljavajući se za upravljanje društvenim poslovima« — ne može biti rezultatâ u rešavanju životnih pitanja mlade generacije.

I

Jedan od razloga, ako tako možemo da kažemo, zašto »mladi ne mogu da dođu do reči« jeste nezaposlenost ne malog broja kvalifikovane i visokoobrazovane mlade generacije. To je prvi i neuralgični problem i društva i mladih.

Mora se naći odgovor na ovaj problem. Očigledno je reč o pogrešnom sistemskom školskom usmeravanju dela mladih ljudi, o nastojanju da se brzo stigne do bilo kakve diplome, koja postaje papir koji se dugo čuva pre nego što se nađe posao. Nije mali broj nezaposlenih koji imaju formalne kvalifikacije, a za kojima su vrlo male potrebe u društvu. Sve to znatno otežava problem nezaposlenih. Mnogi od njih se, to istraživanja pokazuju, osećaju bespomoćnim i bez ugleda u društvu. To je posledica činjenice što su izvan pozicije rada, stvaranja dohotka, ostvarivanja društvenih zadataka. Isključenost iz sveta rada čini ove mlade ljude često radikalnim kritičarima društva u kojem žive, rađa kod njih nevericu u vrednost samoupravne orijentacije društvenog razvoja. Nezaposleni mladi ljudi su posebno revoltirani zbog izigravanja politike konkursa. Oni, u najvećem delu, izražavaju kritičku sumnju u realizaciju vrednosti bratstva i jedinstva, nagrađivanja prema radu, samoupravnog prava, prava odlučivanja o važnim društvenim pitanjima, uticaja mladih na odlučivanje, jednakih mogućnosti za zapošljavanje.

Na tački zaposleni — nezaposleni podele su naglašeno generacijske, jer je među nezaposlenima najviše mladih. Moramo se glasno pitati: zašto se među nezaposlenima ne nađu i oni koji neće da rade, koji su neradnici, koji drugima zauzimaju radno mesto?

Mladi ljudi s razlogom osuđuju niz pojava koje predstavljaju kočnicu direktnom zapošljavanju mladih. Tu se misli, pre svega, na pojave nepotrebnog rada na osnovu ugovora o delu, na neopravdano angažovanje honorarnih saradnika, zapošljavanje penzionerâ, zadržavanje radnog odnosa s radnicima koji ispunjavaju uslove za penziju, održavanje ljudi s niskim kvalifikacijama na radnim mestima koja zahtevaju više kvalifikacije. Velik je broj neradnika i nestručnjaka, a velik je i broj mladih stručnih ljudi koji ne rade. To se mora promeniti.

Marksisti dvadesetih godina ovog veka verovali su da »stara struktura« (mislilo se na građansku klasu) ne sadrži nove potrebe

Digitized by Google

i ne uspeva da ih zadovolji: stalna ili povremena nezaposlenost intelektualaca jedna je od tipičnih pojava te nesposobnosti, koja dobija oštro obeležje za najmlađe, ukoliko ne pruža »otvorene horizonte«. S druge strane, ta situacija dovodi do »zatvorenih kadrova« feudalno-vojnog karaktera, to jest ona sama izaziva probleme koje ne ume da reši.

Moramo se čuvati da u naše vreme ovaj stav ne bi zazvučao prepoznatljivo. Mislim da on tako i zvuči, ali da su razlozi za to novi i drugačiji. U svakom slučaju, moramo što pre stvoriti politiku i praksu da ne mogu bez posla biti intelektualci, mladi ljudi koji su završili višu ili visoku školu. Bez toga se pada na ispitu usmeravanja socijalističkog razvoja i na ispitu avangardnosti. Bez toga zaista postoje razlozi da se govori o »zatvorenim kadrovima«, koji ne mogu da reše savremene probleme društva.

Prirodno je što nezaposleni mladi ljudi nemaju dovoljno poverenja u to da će problem nezaposlenosti rešiti privredni i politički rukovodioci, zajednice zapošljavanja, razni zakonodavni organi. Nezaposleni mladi ljudi ne veruju ni omladinskoj organizaciji da će taj problem rešavati i rešiti. I iz toga bi trebalo izvući određena iskustva. Veoma je, pak, zanimljiva činjenica da nezaposleni mladi ljudi najmanje nepoverenje, kada je reč o zapošljavanju nezaposlenih, pokazuju prema Savezu komunista. Ta određena vera u Savez komunista od strane nezaposlenih značajan je kapital, koji se i nadalje mora radikalnije koristiti. Mora se, naime, povećati odgovornost Saveza komunista na svim nivoima njegove organizovanosti — od OOSK pa do CK, za jednu kompleksniju, trajniju, realniju i praktičnu, sa vidljivim rezultatima, politiku zapošljavanja omladine u ovoj godini i u godinama koje dolaze. Ako nismo u stanju da zaposlimo mlade visokokvalifikovane i kvalifikovane ljude — onda su naše zastave pale. Nužna nam je praktična politika na delu: što brže i što jeftinije do što više radnih mesta i stanova.

Po svoj prilici, više neće biti dovoljno, a ni opravdano, licitirati o broju ljudi koji će se zaposliti u jednoj godini. Mnogo će biti značajnije ići ka realnim strateškim rešenjima, ali ka onima koja odmah i praktično funkcionišu.

Savez komunista ubuduće neće moći da svojom aktivnošću zamenjuje nedovoljan rad činilaca ekonomskog i političkog sistema. Najveći problem Saveza komunista danas jeste u tome što pojačani dinamizam partijskih foruma nadoknađuje statiku celine društvenog sistema. Ubuduće bi stvari morale ići u drugom smeru: ka stvaranju sistema organizovanog zapošljavanja mladih ljudi, ka jačanju odgovornosti udruženog rada da na podlozi više produktivnosti širi osnove za produktivno zapošljavanje novih mladih, posebno stručnih ljudi, ka stvaralačkijim inicijativama organizovane omladine da iznalazi alternativne sadržaje zaposlenosti mladih svuda tamo gde udruženi rad to više iz objektivnih razloga ne može da učini. Naš kurs bi morao biti takav da otvaramo takva radna mesta koja će sa kreativnog i organizacionog stanovišta biti nova radna mesta. Iz konkursa se

Digitized by Google

mora, kad to nije objektivno nužno, izbaciti zahtev za radnim iskustvom i ići na otvorenu konkurenciju sposobnosti.

Svima nam je danas jasno da je nezaposlenost omladine dobrim delom posledica kretanja savremene tehnologije, energetskih kolebanja i oskudice u svetu u celini. Te posledice osećamo i mi. Naravno, mi imamo i neke svoje izvore nezaposlenosti koji leže, pre svega, u nepovezanosti obrazovnog, kvalifikacionog sistema s realnim kadrovskim potrebama udruženog rada. Nema planiranja kadrova, nema njihovog sistemskog i realnog stipendiranja. Problem nezaposlenosti se stoga u budućnosti, a već i danas, neće moći rešavati posebnim partijskim akcijama, još manje političkim i moralnim apelima, već samo dugoročnim povezivanjem obrazovanja i rada i stvaranjem sasvim praktičnih mogućnih, a i novih, prelaznih i alternativnih oblika zapošljavanja.

Savez komunista i dalje, to je nesumnjivo, snosi odgovornost u traženju i podsticanju da se šire kanali između nezaposlenih mladih ljudi, udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, u društvenim delatnostima. Sve bitne probleme mladog čoveka ne treba identifikovati s potrebom da on preuzme odgovornost starijih, da uđe u svet odraslih — jer mladost ima i svoju antropološku, ljudsku vrednost, isto kao i ljudska starost — ali je takođe tačno da je nezaposlenost osnovni uzrok generacijskog revolta, trauma, pa i nezadovoljstva društvom i njegovim vrednostima, pošto mladi ljudi ne umeju ili ne mogu da reše ovaj problem. Iz činjenice da se mladi pravovremeno ne uključuju u organizovani društveni život, da socijalne razlike zahvataju mladu generaciju od školovanja do rada, proizlaze mnoge idejne, političke i vrednosne posledice po društvo o kojem je reč.

Komunisti i osnovne organizacije SK u materijalnoj proizvodnji moraju zaoštriti pitanje svoje odgovornosti za nezaposlenost, za politiku prijema pripravnikâ. Nužno je podstaći zborove radnih ljudi, radničke savete, sindikalne i omladinske organizacije u kolektivima da o tome trajno vode brigu, da razbijaju logiku grupno-svojinskog ponašanja, zatvaranja, grupnog egoizma zaposlenih prema mladim nezaposlenima.

Posebno su komunisti odgovorni za jačanje odgovornosti svih zaposlenih za sudbinu nezaposlenih. To je i sastavni deo politike ekonomske stabilizacije, oslanjanja na sopstvene snage. Te politike, u to nikog ne treba ubeđivati, nema bez zapošljavanja i bez produktivnog zapošljavanja mlađih stručnih kadrova. Moramo, takođe, prevazići situaciju da mnoge radne organizacije posluju sa gubicima u vreme dok mnogi gotovi stručnjaci, koji bi sprečili takvo poslovanje, šetaju nezaposleni ulicama mnogih naših gradova. Značajan prostor za razrešavanje problema nezaposlenosti mladih leži i u podsticanju većeg korišćenja postojećih, a i novih kapaciteta, u otvaranju više smena tamo gde je to ekonomski produktivno, u daljem osmišljenom razvoju male privrede, u razvoju agrokompleksa itd.

Ovde moramo naglasiti neophodnost diferenciranog pristupa nezaposlenima koji su registrovani kod SIZ-ova. Mora se imati

Digitized by Google

u vidu socijalni položaj u celini, položaj roditeljâ, broj zaposlenih u domaćinstvu; razlikovati nezaposlene koji u jednom gradu imaju roditelje i one koji ih nemaju.

Problem nezaposlenosti mladih ljudi koji su kvalifikovani za društvene delatnosti veoma je izražen zbog stagnacije razvoja ovih delatnosti. Tu još nema trajnijih rešenja. Ona se moraju naći. Treba ići na sve vidove racionalizacije koji ne ugrožavaju kvalitet stvaralaštva i rada. Naročito se treba založiti za penzionisanje onih radnih ljudi koji ispunjavaju uslove za to i omogućiti mnogim talentovanim nezaposlenima da rade na radnim mestima koja zauzimaju, a na njima ne rade, mnogi zaslužni, ali danas neaktivni radnici.

Nezaposlenost mladih je strukturni fenomen i on se ne može u celosti rešiti logikom udruženog rada, čak i kad ne bi postojala sadašnja ekonomska kriza; omladinska organizacija mora razvijati razne vidove samozapošljavanja i omladinske kooperative u društvenoj svojini. Neophodno je dopustiti omladini i njenoj organizaciji da se interesno organizuje i kad je reč o problemu nezaposlenih, da traži mogućnost osnivanja svojih samoupravnih fabrika, galerija, prodavnica knjiga, pružanja intelektualnih usluga raznih vrsta, zatim usluga drugog karaktera, osnivanja studentskih zadruga različitog profila (svršenih studenata), kooperative sa drugim radnim organizacijama pri izradi dela proizvoda. Mogu se koristiti iskustva drugih zemalja u pogledu popodnevnog rada u društvenim fabrikama, razvijati kooperative u poljoprivredi, obavljati razni servisni poslovi, održavati stari zanati. U svakom slučaju, i pored teškoća koje se mogu naslutiti pri tumačenju i pravno-svojinskom regulisanju ovih vidova alternativnog zapošljavanja, mora se povesti politička akcija za razrešenje problemâ alternativnog zapošljavanja, akcija koju posebno mora da vodi omladinska organizacija. To je oblast za novo stvaralaštvo i novu organizovanost, za sve razvijeniju mobilnost mlade generacije i njene organizacije na planu samozapošljavanja na osnovi samoinicijative i samoorganizovanja.

II

Pitanje društveno-ekonomskog položaja mlade generacije ne svodi se samo na pitanje nezaposlenosti, iako je ono najvažnije. Mnoga istraživanja, a i sama praksa, pokazuju da ni onda kada se konačno pređe prag rada i uđe u svet zaposlenih, da ni tada ne prestaju problemi integracije mladog čoveka u društvo. Zagušena je promocija mladih u radu. Mnogi zaposleni mladi ljudi imaju inferioran položaj u radu: za isti posao primaju manji dohodak od starijih kolega, često rade na mestima ispod svoje kvalifikacije, a nedovoljno kvalifikovani drže mesta koja ne bi trebalo da drže. Postoji hijerarhija u vrednovanju rezultatâ rada — što blokira mladu generaciju. Mlađi ljudi su u znatno nepovoljnijem položaju i kada je reč o rešavanju stambenih pitanja.

Digitized by Google

Mora se, sa više sistema i trajnije, rešiti pitanje smeštaja mladih radnika, bar po uzoru na studente, fabričkom izgradnjom stanova za mlade radnike, izgradnjom novih samačkih hotela, uz odobravanje kredita. S druge strane, podaci iz istraživanjâ govore da mladi češće od starijih odlaze na bolovanje (izgleda da je u pitanju »tihi štrajk«), da slabije ispunjavaju norme (i tu se, izgleda, iskazuje protest zbog odnosâ u raspodeli), da često prave disciplinske prekršaje (kao da se time daje do znanja da treba poremetiti red koji uspostavljaju majstori nad visokim stručnjacima). Tačno je zapažanje da je teško reći šta čemu u ovom krugu prethodi, ali je očito da problem komunikacije i integracije mladih u društvu i kod zaposlene omladine i dalje postoji. Mnogi mladi radnici, zbog monopola koji imaju stariji stručnjaci, onemogućeni su i u stručnoj afirmaciji. Monopol često drže stariji radnici koji su se stručno umorili, koji ne uče, ne rade po principima samoupravne organizacije posla, već rukovode ljudima.

III

Odnosi u školstvu, u obrazovnom procesu, danas više nego ikada ranije — zbog ekspanzije školstva, koje je često bilo i stihijno — bitno određuju položaj i ulogu ogromnog dela mladih ljudi koji se školuju. Stihijni rast školske mreže, nepovezanost s udruženim radom, stvaranje stručnih profila nezavisno od društvenih potreba, liferovanje diploma iza kojih ne stoji stvarno umeće — sve su to činjenice koje teško pogađaju mladu generaciju koja se školuje, a time i društvo u celini. Zbog svega toga, u praksi nisu otvorene mogućnosti češćeg prelaska iz radnog u obrazovni proces, nema razvijene samoupravne škole, hijerarhijski odnosi su dominantni, nema učeničke i studentske samouprave, obrazovanje je posredno, preko SIZ-ova, vezano sa udruženim radom, a ne sa dohodovnih odnosima.

Nagoveštavana reforma obrazovanja i njeno sprovođenje samo u nekim detaljima nisu bitno promenili neizvesnu poziciju i položaj onog dela mlade generacije koji je uključen u školski sistem. Stoga smatramo da je tačna ocena da veliki ciljevi socijalističkog vaspitanja i obrazovanja danas nisu mnogo bliži nego onda kada je reforma počela.

Iz činjenice da obrazovanje predugo traje, da nije povezano s udruženim radom, da još uvek nema pravog planiranja kadrova i bržeg zapošljavanja svršenih učenika i diplomiranih studenata itd. — proizlazi i mogućnost, koja stoji na raspolaganju jednom delu mladih, da sve do svojih tridesetih godina, pa i kasnije, budu uključeni u školski sistem. Time se odlaže njihovo uključivanje u radni proces. Posledice i po društvo i po položaj takvih ljudi su jasne.

Tačan je nalaz da su ekonomske teškoće poslednjih godina, praćene povećanjem broja nezaposlenih i snižavanjem stope za-

Digitized by Google

pošljavanja, sigurno objektivno usporile ostvarenje ciljeva reforme obrazovanja. Ali, pored toga objektivnog, postoje i veoma svesni otpori reformisanju stare, građanske škole. U stvari, kritika reforme, karakter te kritike, otkriva da tradicionalnim malograđanskim slojevima ne odgovara nova škola, škola povezana s udruženim radom i društvenim potrebama. Njima odgovara tradicionalna, statusna škola, škola u kojoj su zadržani hijerarhijski odnosi, odnosi neprikosnovenog autoriteta nastavnika i poslušnosti učenika i studenata.

I u visokom obrazovanju se ne ostvaruje konkretan program reforme. Mnogi rokovi su odavno prošli. To nimalo nije slučajno. Još uvek ima ljudi na univerzitetu kojima je stalo do starog, institucionalizovanog, samom sebi dovoljnog fakulteta, »visoke škole od nacionalnog interesa, udaljene od prljave društvene prakse i njenih pragmatičkih zahteva«.

Očigledno je da se reforma univerziteta i njeno integrisanje u jedinstven sistem usmerenog obrazovanja ne može odlagati za neko neodređeno vreme. Takođe, sadašnje izmene u srednjem usmerenom obrazovanju neće dobiti svoj pravi smisao ako se ne stvori jedinstven sistem usmerenog obrazovanja, s punom vertikalnom prohodnošću za sve struke i zanimanja.

Mora se napraviti plan sasvim konkretne akcije za reformu univerziteta. Ona se ne može voditi raspravama koje se ne završavaju nikakvim obavezama ni komunista ni visokoškolskih organa i tela. Moramo se, u stvari, izboriti za usmerenu školu, školu vezanu za udruženi rad, koja daje realnu mogućnost za zapošljavanje učenikâ, mogućnost da se oni iz rada uključe u proces obrazovanja na nekom višem stepenu. Visoko obrazovanje mora prirodno isticati iz jedinstvenog sistema usmerenog obrazovanja, te zato treba objaviti radikalni rat svima onima koji, zbog svojih usko cehovskih interesa, zaustavljaju taj proces. Mora se praktično osnažiti koncept obrazovanja uz rad i za rad, kao i koncept permanentnog obrazovanja. Ono se mora smišljeno vezati za postojeće i moguće potrebe društvenog razvoja. Neizbežno se mora radikalno prevazići raskorak između onoga što se danas uči u usmerenoj školi i onoga što će se kasnije studirati. Treba otkloniti sve osnove za sumnju da stečeno znanje neće biti produktivno u radu, tako što će se znanje sticati zajedno s radom i uz rad. Osobito se mora biti odlučan protiv svih kalkulantskih odnosa prema budućem radu, moraju se sasvim konkretno razvijati ljudske sposobnosti i svakom dati mogućnost da ih na delu potvrdi i dalje afirmiše. Moramo, takođe, stalno imati u vidu koncept školovanja za budućnost, ne vezivati ga za pragmačtine, već za strateške društvene potrebe, osloboditi školovanje pritiska roditeljskih ili porodičnih očekivanja, dati mu više boju mladosti. Stepen obrazovanja u budućnosti se neće morati bezuslovno podudarati s obrazovanjem za rad.

U svakom slučaju, mora se prevladavati jaz između školovanja i društva, obrazovanja i života, intelektualnog i manuelnog ra-

Digitized by Google

da; školovanje za mlade ljude ne sme da bude prosto gubljenje vremena, već istinska ljudska, intelektualna i stručna promocija, koja se u društvu kao takva i valorizuje. Tamo gde se ne živi od rada i gde se dobro i lako živi bez rada ili na osnovi tuđeg rada, u takvom društvu škola i nema potreban društveni autoritet. Moramo biti odlučno protiv takvih odnosa i afirmisati šire vrednosti obrazovanja.

IV

Poznato je da u vremenima krize, zastoja u društvenom razvoju, počinje bitka za kupovinu duše mlade generacije. To je vreme pogodno za manipulisanje delom mladih ljudi od strane nosilaca antikomunističkih i nacionalističkih ideja, građanskih i državotvornih ideologija, za nalete tuđih vrednosti i potrošačke kulture. Našu omladinu, na žalost, pojedini delovi mas-medija, pored ostalog, vaspitavaju za malograđansko i građansko viđenje životnih vrednosti; mladi su zapljusnuti kojekakvim komercijalistički proizvedenim orvelovskim strahovima, iracionalnim predviđanjima kataklizmi, izgubljenosti ljudi ove naše planete. Kada se svemu tome doda suva i indiferentna birokratska reč, sumorni i jalovi govori o našoj društvenoj situaciji, razne defetističke licitacije o stanju ovog društva, razne politikantske igre sužene svesti, parcijalizacije i podele — onda biva jasnije čemu je sve izložena svest i osećajnost naše mlade generacije.

Savez komunista, zajedno s ogromnim delom antinacionalistički orijentisane omladine, mora se odlučno suprotstaviti pokušajima nacionalista da svoje konzervativne, regresivne i antihumanističke ideje prenose na omladinu. Ne krijemo da je deo omladine, srećom manji, podlegao nacionalizmu u naletu. Nacionalisti nastoje da omladinu, kojoj prirodno pripada XXI vek, vrate u XIX vek, nazad, u tamu nacionalističkih isključivosti, sužene plemenske svesti, ka ideologijama krvi i tla. Nacionalizam je poznata ideologija deoba i razdeoba, ideologija nacionalnih mitova i rovarenja po ranama i krvi, ideologija koja truje, razjedinjuje, udaljava, svodi ljudsku svest na svest stada.

Omladini se, ilustracije radi, u ime pozorišne kulture nude mitološke ideje o srpskoj naciji, slave se kraljevi i generali, a ne narod i njegove nacionalnooslobodilačke težnje i borba, ismeva navodni staljinizam partije, i to one partije koja se jedino radikalno i otvoreno suprotstavila i suprotstavlja staljinizmu, plitko se politizira na liniji razdvajanja narodâ u Jugoslaviji. Deo omladine podlegao je unitarnom ili separatnom konceptu nacionalizma. U isto vreme, upravo se socijalistički orijentisana omladina pokazuje veoma borbenom i odgovornom u kritici nacionalizma. Sve to nedvosmisleno govori o tome da se Savez komunista u borbi koju vodi protiv nacionalizma mora osloniti na omladinu. Bez omladine se, u stvari, dugoročno gledajući, ta bitka i ne može dobiti. Bitku za komunističku svest, protiv inercije četničke, us-

Digitized by Google

taške, iredentističke i svake druge nacionalističke svesti, mogu izneti samo komunisti i omladina u zajedničkoj idejnoj i političkoj akciji. Omladina ima stalno otvoreni poziv od svih progresivnih snaga društva da odlučno uđe u bitku protiv nacionalizma i među omladinom, a i u društvu u celini.

Proširuje se broj ljudi koji, u ime kulture, umetnosti, nauke, istoriografije, neguju, u stvari, politizirani pristup prošlosti. U čemu se to ogleda? Pre svega u tome što se patriotizam i rodoljublje premeštaju iz naše novije revolucionarne istorije i savremenosti u daleku prošlost; tvrdi se da je tek tada i isključivo tada patriotizam dolazio do reči i da mu se, zato, preskačući ovo prljavo međuvreme, treba vraćati. Ovde se prošlost, istorija — to je očevidno — podmeće savremenicima, među njima i mladima, kao zamena za savremenost u kojoj nema prostora za vrednosti, za ljudsku borbu, za humanost, kao zamena za odgovornost pred sopstvenim vremenom. Očigledno je da se namerno neguje kultni odnos prema »slavnoj nacionalnoj prošlosti«, ne zbog nje same, nego da bi se devalvirala naša socijalistička revolucija, da bi se obračunalo s komunističkim pokretom i njegovom ulogom u stvaranju države i nacije. Omladina je pozvana da se, po svojim osećajima za nacionalno i za jugoslovenski samoupravni socijalistički patriotizam, s druge strane unitarnog jugoslovenstva, uključi u direktnu borbu sa ovim sejačima ljudske mržnje, falsifikatorima i prošlosti i savremnosti, lažnim emisarima naših nacija, koji naše narode svode samo na delić njihove »slavne prošlosti« i odvajaju ih od njihove sopstvene socijalističke ideje i revolucije.

Organizovana omladina u našem društvu morala bi među prvima da bude u ratu protiv lažnih i veštačkih vrednosti, protiv malograđanskog načina života, protiv raznovrsnih vidova kiča i šunda, protiv koncepcije i prakse da se ne radi a da se dobro živi. Taj rat mora biti javan i radikalan, pogotovo zato što se lažne vrednosti nameću iz naših legalnih institucija, sa dela TV-programa, iz određenih rubrika naše štampe, iz dela estrade, a u poslednje vreme i iz nekih klasičnih i tradicionalnih kulturnih institucija. Ko je to nama, u poslednje vreme, drskije prodro sa šundom u javnost? Nije mnogo teško odgovoriti na to pitanje. To je grupa neradnika, menadžerâ između navodnih »umetnika« i navodne »cenjene publike«, ljudi koji svim silama nastoje da se obogate, i to uspevaju, posredovanjem između niskog ukusa dresirane publike i niskih, kičerskih dela takozvanih novih narodnih umetnika. Mladi ljudi, uz pomoć Saveza komunista, imaju zadatak, poziv da javno postave pitanja i da dobiju odgovore na njih: otkud toliko šunda na delovima programa radija i televizije; mogu li ostati na poslovima novinara ljudi koji sistematski, a vrlo često iz privatističkih interesa, neguju šund u štampi, radiju, televiziji, održavaju određene interesne klanove u monopolskoj poziciji; zašto nema mladih, talentovanih ljudi, mladih istraživača, umetnika, talentovanih mladih đaka, studenata, pevača i muzičara na radio i TV-programima; zašto stalno, pretežno profesionalci i

Digitized by Google

estrada, gostuju u raznim TV-programima, pa i u nekim hronikama, istina, ranije više nego danas? To se mora izmeniti: kreativni mladi ljudi moraju osvojiti sva mesta gde je kreacija nužna i prirodna.

Stanje među omladinom često je bolje nego što je to slučaj s omladinskim i studentskim institucijama i s omladinskim rukovodstvima. Omladinske i studentske kulturne ustanove posebno su izložene manipulaciji politiziranih cehova u kulturi, jer se smatra — uvereni smo, pogrešno — da će se tu naći podrška za nacionalističke ideje, za unitarne i separatne koncepte društva, za ponašanja koja idu protiv jedinstva, za lažno-radikalističke, u suštini, dogmatske ideje. Tu podršku ne pruža omladina, već grupe ostarelih urednika tih kuća, koji politiziraju svoju nekreativnu društvenu poziciju i otvaraju se za programske sadržaje, tribine i drame onih ljudi koji su u zrelim i poodmaklim godinama i kojima politički odgovara manipulacija nad delom mladih ljudi.

Mnogo osmišljenije se mora raditi i na tome da se omladina sa ulice vrati u svoje školske sale, u igru, stvaranje, sport, odmor, da se studenti vrate u svoje centre i da oni, a ne neko drugi, određuju meru i sadržaj modernog, avangardnog, autentičnog. Posebnu pažnju, još veću nego danas, treba posvetiti omladinskim sredstvima masovnog komuniciranja. Ona bi morala biti stalno otvorena škola angažovanog, kritički i komunistički mladog po vrednosti, novinarstva i publicistike. Treba i dalje, više nego do sada, uključivati mlade i u »Mlade istraživače« i u celinu naučnog života, dati im da rade u neiskorišćenim bibliotekama i naučnim liboratorijama. Takođe je od posebnog značaja da mladi u većoj meri ovladaju svojim sopstvenim radnim akcijama, da im daju novi duh, duh koji odgovara sadašnjem vremenu, nove inicijative, koje nisu vezane samo za fizički rad, da ovladaju svojim organizacijama kao što su gorani, ferijalci, sportska društva i mnoge druge organizacije. Tu Savez komunista mora pružiti neposrednu pomoć i podsticaj.

V

Pitanje socijalističke usmerenosti mlade generacije — to je sada očigledno — postaje sve složenije u savremenim našim uslovima. Više nije dovoljno samo govoriti da treba odbaciti pogrešna mišljenja o tome da omladina automatski postaje socijalistička samom činjenicom što živi u socijalističkoj zemlji, da je ne možemo ostaviti spontanom procesu vaspitanja, da je, zato, obaveza komunista i svih socijalističkih snaga da smišljeno i organizovano deluju u pravcu socijalističkog vaspitanja mladog pokolenja. U vremenima ekonomske i društvene krize, posustajanja samoupravljanja, izvesnog pada avangardnosti Saveza komunista, jenjavanja revolucionarnih promena — sve je teže boriti se za socijalističku orijentaciju mlade generacije.

Digitized by Google

Još jedna činjenica je vrlo bitna kada se danas govori o vrednosnim orijentacijama mlade generacije, posebno one urbane. Predugo ostajanje mladih van sveta rada, i to u vreme novih medija, koji komunikaciju čine internacionalnom, stvara osobenu kreativnu marginalnost dela urbane mlade generacije, određenu generacijsku indiferentnost, različite vidove alternativnih ponašanja i kulture, traženje različitih vrsta utočišta, držanje na rastojanju, formiranje svojih svetova itd.

U uslovima društvene krize prirodno je da se deo omladine ne snalazi, ne zna kojim putem da krene, za šta da se založi. Mladoj generaciji danas, zbog protivrečnosti njenog statusa u društvu, imanentan je bunt protiv racionalnog: ona traži muziku, i to ne ovu koja se sluša, već onu koja se »živi«, koja je utočište. Ona traži mesta koja nisu pod kontrolom odraslih, traži viši stepen slobode istraživanja, zajedničkog življenja, ljubavi. Između roditelja i dece, zahvaljujući položaju mladih i načinu njihovog života, nastaje nov način dijaloga, odbacivanje patrijarhalnih pritisaka, autoritarnosti. Traže se, u stvari, novi »projekti življenja«, koji su izvan tradicionalnih ideologija i sistema vrednosti. Sem toga — to smo već naglasili — mladi žive u svetu novih medija, masovnih medija, koji uspostavljaju neku vrstu foruma mladih, koji ima nacionalne ili internacionalne dimenzije. Vrednosti koje mladi smatraju svojim tako se veoma brzo šire, što uslovljava, pored ostalog, izvesne vidove posebne, alternativne kulture mladih, slobodne mode jeftinih materijala, sve kao vid protesta protiv interesnih i klasnih igri u odnosima među starijima, protiv totalitarizma, hegemonije.

Mnogi analitičari savremenog života mladih s pravom govore o izvesnoj emocionalnoj revoluciji u životu mlade urbane generacije, o nekim njenim nastojanjima da stvori projekt neobaveznog hedonizma i horizontalnog zajedništva, zajedništva bez hijerarhije, koje se održava pomoću niza šifara kolektivne osećajnosti. Treba znati da su se mladi — kažu ti analitičari — otprve opredelili za brzinu, za prolaznost, za život bez metafizičkih i utopijskih kerefeka, za večnu sadašnjost, za igru u kojoj neće smetati stari koji su i »krivci« što se mladi moraju »igrati« do tridesete godine.

Produžena mladost o kojoj govorimo s pravom uslovljava izvesne anarhističke, hedonističke i kulturno-pesimističke orijentacije, kao pojavne oblike urbane omladinske kulture. Pisanje po zidovima nije vandalizam, kako misle »matori patrijarhalci«, već pokušaj nasilnog prodora u društvo, skretanje pažnje na mlade da su tu, bez posla, ostareli da pišu po školskoj tabli. Zidne parole su neka vrsta ogledala društva, delatnost mladih kada nema druge delatnosti.

Socijalne protivrečnosti, emocionalna napetost, društvena raslojavanja, utiču na svojevrsne stilove omladinske kulture, te i na njihovu diferencijaciju prema tim stilovima. Omladinskoj supkulturi se prilagođava i industrija robe i svesti. Deo omladine se opre-

Digitized by Google

deljuje za razne vrste angažovanog protesta. Drugi deo za iracionalno navijanje, treći za razna muzička okupljanja kao način života. Tu su i raznovrsni stilovi u odevanju.

Treba još napomenuti da položaj savremene omladine, njeno produženo školovanje i udaljavanje trenutka kada će se mladi čovek zaposliti, na osoben način šire duhovni horizont mladih ljudi — oni postaju osobeni, formiraju svojevrstan proces samoobrazovanja, daju svojevrsni razmah svojoj mašti, postaju privilegovana grupa sanjara.

Nisu mladi tek slučajno brzo prigrlili Titovu misao da je »revolucija nešto drugo od običnog, mirnog života«. Oni neće taj obični, mirni život, koji tako uporno neguju malograđani. Oni ne žele autoritarne ni očeve ni profesore, ne žele lažne hijerarhije, samozvane ideološke vođe i manipulante. Oni s razlogom veruju — istaknimo tu parolu ovde — da je *»maštar proizvodni radnik«*, da se svest mora i može menjati samo u zajednici znanja, rada, stvaralaštva, mašte i komunističke akcije.

Baš zbog toga se moramo oštro suprotstaviti malom broju profesora, neostvarenih političara, koji manipulišu delom studentske omladine, želeći da joj budu neki vođi na liniji politikantskog tumačenja sadašnje društvene situacije, da studentsku omladinu protivstave i njenoj organizaciji i Savezu komunista na liniji političkog partnerstva ili alternativizma.

Jedan broj mladih ljudi sve više zaoštrava odgovornost Saveza komunista za stepen njegove avangardnosti i za njegovo usmeravanje političkog i ekonomskog sistema kakav je stvarno u praksi. Drugi, pak, deo omladine — najčešće zbog nezaposlenosti, zbog stihije privativizma, erozije socijalističkog morala — izlaze i rešenja traži u raznim vidovima levog ili desnog radikalizma. Ovaj deo omladine najlakše i podleže manipulacijama političke prirode, raznim ucenama na toj osnovi. Tu je, najzad, i deo mlade generacije koji se bavi ili alternativnim vidovima života u društvu (preko zabave, muzike i na drugi način, ili je zahvaćen pragmatičkom stihijom, biznis-psihologijom (koju su sigurno od nekog naučili), profitaškom estradom. U isto vreme, jedan manji deo omladine — da odmah kažemo — takođe izolovan od celine omladinske populacije, takozvani omladinski funkcioneri, igra se kopije nekih starijih funkcionera karijerista, ponavlja njihove izborne igre, juri za privilegijama, manifestnim i formalnim predstavljanjem omladine, a veoma se malo, nekada nimalo, bavi pitanjima života, rada, položaja, delovanja, stvaranja i vrednostima mladih. Tu su nužne radikalne izmene. Ubuduće omladinsko rukovodstvo treba birati i ceniti po akcijama koje se vode, a ne po formalnim izborima iza kojih ne stoje radno iskazani rezultati.

Treba jasno ovde reći: omladinu najviše pogađa prevaga regionalističkog kriterija: regionalno školovanje, regionalno zapošljavanje, regionalni vidici. Očigledno su na delu politički i idejni palanački duh, parcijalizacija svesti, vrednosti, delovanja, kretanja, blokada širih inicijativa i sadejstva, hvatanje sopstvenog ćepenka.

Digitized by Google

Savez komunista mora uvažavati ovaj razuman i razložan, potreban otpor mladih, mora mu se staviti na čelo, uz akcije koje pokreću sami mladi u svojoj organizaciji i u SK.

VI

Po mnogim znacima, Savez komunista nema razvijene metode rada sa omladinom pri ovakvoj organizaciji Saveza socijalističke omladine, sa aktivnim forumima i pasivnim članstvom i omladinom koja je, više ili manje, ostavljena svom stihijnom organizovanju. Tu su nam nužne promene. Najpre, potrebno je podstaći osnovnu organizaciju Saveza komunista da se prilikom važnih idejnih i političkih akcija, osobito onih koje se tiču produktivnosti, moderne samoupravne organizacije rada, razvoja nove tehnologije, izvoza, raspodele prema radu, kadrova, zapošljavanja pripravnikâ i drugog, održe zajednički sastanci komunista i omladinske organizacije, gde je ima, a gde je nema, onda sa omladincima, i da se tu dogovori o pravcima i nosiocima akcije u koju će najveći deo omladine biti uključen. Komunisti nisu tako radili. Ubuduće će to morati: zajedno sa omladinom se mora ulaziti i u proizvodne, i u idejne i u političke bitke. Drugi pravac akcije jeste oživljavanje omladinskih organizacija, posebno u osnovnim organizacijama udruženog rada i u mesnim zajednicama, njihovo neposrednije povezivanje sa svim subjektivnim i kreativnim faktorima sredine u kojoj deluju. Programi rada moraju biti životni, iz konkretne sredine u kojoj se živi i radi, i tu se oni i moraju ostvariti.

Moramo reći da Partija, komunisti, OOSK, ne mogu dobiti važne bitke vremena u kojem živimo ako u te bitke ne uključe mladu generaciju, generaciju kojoj je samoupravljanje, bar idejno, maternji jezik. Primera radi: u mnogim kolektivima, zbog otpora starijih, OOSK nemaju snage da povedu akciju smenjivanja neodgovornih rukovodećih ljudi, udaljavanja neradnika, dovođenja sposobnih mlađih kadrova, rešavanja pitanja izvoza, preorijentacije, uvođenja nove tehnologije i unapređivanja organizacije rada. U svim tim kolektivima OOSK bi trebalo da pozove i mobiliše omladinu i da u zajedničkoj političkoj akciji urade ove važne poslove. Bez borbe nema nigde, pa ni ovde, rešenja.

Bitku za stabilizaciju, kao jednu od najvažnijih bitaka našeg vremena, Savez komunista neće moći da dobije ako u nju svestrano ne uključi omladinu. Sve OOSK bile bi obavezne da, zajedno sa omladinskom organizacijom, svestrano upoznaju mlade ljude sa stvarnim ciljevima stabilizacije, da oni neposredno shvate da su ti ciljevi i njihovi ciljevi. Važno je ovde posebno reći da će, u stvari, od toga kako stvarno teče ostvarivanje dugoročnog programa ekonomske stabilizacije zavisiti i rešavanje gotovo svih bitnih materijalnih, egzistencijalnih, a i političkih i idejno-vrednosnih pitanja mlade generacije. Zato i mislimo da je važno da se najveći deo omladine uključi u ostvarivanje te politike na delu. Rukovod-

Digitized by Google

stva omladine nemaju preći posao nego da razrade planove i organizaciju, mobilizaciju omladine grada, sela, u fabrici, u školi, na univerzitetu, u mesnoj zajednici. U tome ih komunisti moraju neposredno podržati.

Mora se ostvarivati politika stalnog prijema omladine u Savez komunista: OOSK bi morale bar dva puta godišnje da se bave prijemom mladih ljudi, a da se u međuvremenu stalno radi sa omladinom i među omladinom. Moramo se dogovoriti o tome da se izbor mladih u naš delegatski sistem ne može prepustiti slučaju i stihiji, već da se mladi biraju, i to u većem procentu nego što je njihovo učešće u društvenom životu, baš zato da bi se prevladala sadašnja situacija nedovoljnog prisustva omladine u političkom i društvenom životu.

Nema društvene afirmacije naše omladine ako se i sam Savez socijalističke omladine ne uključi u osposobljavanje mladih ljudi za odgovorno učešće u sistemu samoupravne demokratije. Politički subjektivitet mlade generacije ne ostvaruje se, u našim uslovima, posredstvom nekog posebnog ideološkog i političkog pokreta mladih, već nastojanjem SSO ne da vrši pritisak na društvo u smislu idejnog paralelizma, već da osposobljava mlade ljude za njihovo svakodnevno odlučivanje o društvenim problemima.

Mladi se moraju, sami i uz podršku Saveza komunista, uključivati u maticu socijalne revolucije kao integralni i aktivni činilac, a ne kao pasivan objekt vaspitnog delovanja. Moramo biti s druge strane pesimističkih konstrukcija: kako se omladina apolitizira, te svoj interes prebacuje na prozaična pitanja standarda i zabave, kako je krajnje zabrinjavajuća diskrepancija između revolucionarnog romantizma skojevske epohe i današnje »socijalne otkačenosti« naše omladine i njenog obožavanja idola muzike i filma, odnosno sve izraženije apatične nezainteresovanosti za politiku uopšte.

Najpre sama omladinska organizacija i Savez komunista moraju učiniti odlučan zaokret, te uložiti mnogo truda da ozbiljnije sagledaju istinska raspoloženja i shvatanja omladine i njenih problema kao prvenstvenog i najznačajnijeg idejnog pitanja, od kojeg zavisi kontinuitet i dalji razvoj tekovina revolucije. »Odnos prema omladini« ili »problem omladine« jeste problem samog društvenog bića Saveza komunista, njegovog razvoja i odnosa prema samom sebi i društvu u celini. Ako omladinska organizacija i Savez komunista budu i dalje zanemarivali interese i nove potrebe mladih i ne budu dovoljno brzo reagovali na znake teskobe i gneva, mladima preostaje jedino delovanje izvan i protiv od sebe odvojenih organizacija i institucija. A to se može prevazići, i već se akcijama koje SK vodi prevazilazi.

Mislim da današnja mlada generacija mora od revolucije svojih očeva uzeti ono pravo — klasnu orijentaciju koja vodi celovitim i ljudskim i nacionalnim slobodama, uzeti izvore i bistre potoke, ali ne i sve ono što se nudi kao tekovina revolucije, a nije to. Ne treba od mladih tražiti da tekovine revolucije shvate kao što ih shvataju učesnici revolucije. Bitno je da oni nose njen osnovni duh: borbenost, kritičnost, solidarnost, želju da društvo napreduje.

Digitized by Google

Organizacija Saveza komunista mora u još većoj meri postati mlada i po broju omladinaca u njoj, a i po tome što će se boriti i za prava mladih na ideale, za vizije, promene, ali i za stvarno rešenje njihovih materijalnih i društvenih potreba — od zaposlenja i stanovanja, sve do učešća u samoupravljanju i društvenom odlučivanju. Savez komunista se, u stvari, mora staviti na čelo jačanja političkog aktivizma mladih, njihovog većeg učešća u samoupravljanju i upravljanju. To je pravi put da ova revolucija ima i prirodni kontinuitet, ali i da se obogati novom revolucionarnošću i kreativnošću mladih.

Digitized by Google

Stipe Orešković

Leszek Kolakowski i filozofija dvorske lude*

O Leszeku Kolakowskom, poljskom filozofu, sociologu, etičaru, književnom kritičaru, teatrologu, glumcu i režiseru u jugoslavenskoj se društvenoj misli, a napose filozofiji, dosta znade. Sada je već jedan od svjetski najinteresantnijih filozofa, uvelike produktivan i nesumnjivo zanimljive intelektualne i političke prošlosti, ali još interesantnije sadašnjosti. Niz prevedenih knjiga, članaka, eseja i kritika objavljenih u našim novinama i časopisima stvara jasnu sliku njegova filozofskog i intelektualnog profila.

Leszek Kolakowski nije tipičan predstavnik poljske filozofsko-sociološke škole, jer se o nekoj školi, pri istinskom pluralizmu idejnih strujanja u filozofiji i sociologiji, kao i u lingvistici i teatrologiji, teško može govoriti. Linija pripadnosti duhovno-nacionalnoj klimi Poljske može se sagledati upravo u tom pluralizmu idejnih orijentacija, kao i u omeđenosti duhovno-političkom klimom državnog i blokovskog socijalizma, sa svim talozima burne i kontroverzne prošlosti. Životni put Kolakowskog duboko je situiran unutar tih proturječja, te ih u svim periodima svoje djelatnosti reflektira i reproducira. Njegova sveučilišna karijera blistavo se odvija. Sa dvadeset i tri godine postaje asistentom logike

* *Napomena:* Ovaj tekst predstavlja uvodni deo obimnije studije S. Oreškovića.

Digitized by Google

na Univerzitetu u Lodzu. Zatim prelazi na katedru za povijest filozofije, te katedru za povijest novije filozofije na Varšavskom univerzitetu, gdje postaje i šef katedre. Svoju sveučilišnu karijeru obogaćuje glumom (Satiričko kazalište u Varšavi), pisanjem za djecu *(Trinaest bajki iz carstva Lajlnije)*, te pisanjem kritika u novinama. Sve to pokazuje koliko je široka oblast njegovog društvenog angažmana. Kad je riječ o filozofiji, osim eseja na osnovnom polju djelatnosti, historiji filozofije, piše o temama u rasponu od historije i filozofije radničkog pokreta pa do kršćanske filozofije, teologije; od Plotina, Parmenida, Jambliha, preko Augustina, Ambrozija, Eurigene, do Eckharta, Cuzanusa, Boehmea, Kanta, Fichtea, Schellinga, do Kauckog, Rose Luxemburg, Labriole, Bernsteina, Jauresa, Plehanova, Adlera, Hilferdinga, Michelsa, Webera, Lasallea i Rennera. Naravno, i Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Ne samo zbog predmeta svoje znanosti, već i zbog vlastitog spoznajnog interesa, piše i o nastanku dijalektike i o hermeneutici, soteriologiji, kršćanskom platonizmu, teogoniji, hegelovskoj ljevici, dijalektici prirode, revizionizmu, ortodoksiji, austromarksizmu, marksizmu, lenjinizmu, staljinizmu.

U njegovim radovima obrađena su djela od *Eneade* do *Materijalizma i empiriokriticizma*, od *De divisione naturae* do *Grundrisse zur Kritik ...*, od *De docta ignorantia* i *Vom Beruf unseren Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* do *Stupova filozofske ortodoksije, Države i revolucije*. Impozantan spektar interesovanja i veoma široko poznavanje povijesti filozofije pokazuje kod Kolakowskog sposobnost ne samo za »filozofska« istraživanja, već i za politički i društveni angažman. Rezultat takve filozofsko-esejističke djelatnosti je niz radova objavljenih u periodu od 1955. godine do danas. Najpoznatiji i najznačajniji radovi svakako su: *Skice o katoličkoj filozofiji* (1955), *Predavanja o srednjovjekovnoj filozofiji* (1955), *Pogled na svijet i svakidašnjica, Pojedinac i nezavršenost — Sloboda i antinomija u Spinozinoj filozofiji, Filozofski eseji, Kultura i fetiši, Bilješke o suvremenoj protivreformaciji*, antologija *Filozofija XVIII vijeka, Swjadomošć religijna i wiez košcielna* (Religijska svijest i crkvena zajednica), prevedeno u Engleskoj kao *Religious Consciousness and the Ties of the Church: Studies in the Non-Denominational Christianity of the Sevententh Century* (1965), prevedeno na francuski kao *Chretiens sans Eglise;* u Engleskoj i Poljskoj objavljeno *The Alienation of Reason: A History of Positivist Thought* (Warszawa, 1966, New York, 1968, London, 1972) — kod nas prevedeno kao *Filozofija pozitivizma, Der Mensch ohne Alternative* (München, 1967), *Marxist Roots of Stalinism, Ključ nebeski* i *Razgovor s đavolom*, te, naravno, *Glavni tokovi marksizma*, objavljeni u Poljskom literarnom institutu u Parizu pod naslovom *Gluwne Nurty marksizmu*, a u Engleskoj prevedeni kao *Main Currents of Marxism*, kao i niz drugih radova.

Neosporno je da toliko opsežno i raznovrsno djelo mora izazvati interesovanje filozofskih i znanstvenih krugova, ali i najšireg

Digitized by Google

kruga literarne i političke javnosti, osobito stoga što Kolakowski ne predstavlja autora koga karakterizira bilo koja vrsta jezičkog hermetizma i intelektualne zatvorenosti. Njegov životni put to, uostalom, potvrđuje. Čini nam se, ipak, da je dodatni interes za Kolakowskog i njegovo djelo izazvao i niz posebnih faktora koji ne spadaju isključivo u domenu znanstvenog i filozofskog interesa. Pomenuli smo dvije osnovne komponente koje filozofiju Kolakowskog čine »otvorenom« i za duhovnu kulturu izvan Poljske i socijalističkog bloka. Jedan je faktor »posebna metoda istraživanja i izlaganja« koju Kolakowski pokušava uspostaviti, te karakteristike duhovno-filozofskog kruga poljske kulture. Druga je činjenica državno-socijalistički kontekst u kojem je nastao ne samo »opus Kolakowski«, već i mnoštvo djela poljske filozofije, sociologije, lingvistike, teorije književnosti, koja su na specifičan način determinirana tim okruženjem. Od najvećeg značaja za političku javnost Istoka i Zapada zacijelo je njegov disidentski status koji »uživa« već petnaestak godina, te snažan teorijski i politički »*salto mortale*« prisutan u posljednjem periodu.

Svi ti faktori čine teorijsku i političku poziciju Kolakowskog, ali neki od njih djeluju reverzibilno, neki pak aproksimativno. Valjalo bi zato razmotriti svaki ponaosob.

Sama činjenica da je Kolakowski Poljak i da pripada duhovno-filozofskoj tradiciji Poljske veoma je značajna i nezaobilazna u analizi korijenâ i pretpostavki njegova mišljenja. On nije izrastao na sivom polju filozofske tradicije, bilo u pogledu njena nacionalnog sadržaja i bogatstva bilo u pogledu interferencija duhovnih procesa u smjeru Istoka i Zapada, ne samo u geografskom smislu, nego i u smislu idejno-teorijskih i političkih orijentacija i naslaga prisutnosti tradicije. Upravo taj kulturni kontekst mnogo je manje poznat kod nas nego sam Kolakowski, iako bi stvari morale biti obrnute. Bar kad je riječ o nekima od vodećih imena poljske filozofije, bez obzira na škole i orijentacije kojima pripadaju ili su pripadali. Ta je činjenica indikativna i s obzirom na motivaciju naših prevodilaca i znanstvenika za istraživanje, prevođenje i populariziranje Kolakowskog.

Sâmo dvadeseto stoljeće, kao i druga polovina devetnaestog stoljeća, predstavlja veoma plodan period u poljskoj filozofskoj misli, period koji je snažno utjecao na stavove Kolakowskog. Sve do Ludwika Krzuywickog (1859—1941), za koga on kaže da je bio jedan od utemeljitelja marksizma u Poljskoj, uz Stanislava Krusinjskog i Bronislawa Bialoblockog koji su osnovali prvi marksistički kružok u Poljskoj i objavili prvi prijevod *Kapitala* na poljski (1884—1890. objavljeno u sveskama).[1]

[1] Još se tada razvija posebna karakteristika marksizma u Poljskoj — otvorenost prema drugim filozofskim orijentacijama i kritičko-analitički stav prema vlastitoj društvenoj praksi. Tako Krzuywicki ulazi u oštre polemike sa socijaldarvinizmom, biologizmom, rasističkom filozofijom historije, sa Spenserom, Gobineauom, Lombrosom.

Digitized by Google

Prva marksistička grupa bavila se veoma širokim pitanjima — od antropologije i lingvistike preko filozofije prava do problemâ historijskog materijalizma. Osim pomenutog kružoka, značajno mjesto u historijatu socijalističke misli[2] u Poljskoj zauzima i Kazimierz Kelles-Kraus[3] sa svojom verzijom nezavisnog socijalizma, Stanislav Brzozowski[4], čija je filozofija okrenuta individualističkom shvaćanju »čina« u prvoj fazi, a marksističkom kolektivnom solipsizmu u drugoj fazi njegovog stvaralaštva.

O značaju Rose Luxemburg ne samo u poljskom radničkom pokretu i marksizmu, već i u cjelokupnom radničkom pokretu i marksističkoj tradiciji, ne bi trebalo posebno govoriti. Uza sve kri-

---

[2] Sam Kolakowski pokazuje posebno interesovanje za pitanja filozofije prava kod Krzuywickog, te s osobitom pažnjom ističe slijedeći stav Krzuywickog: »Bez spomenika rimskog prava možda bi razvoj Evrope kasnio nekoliko stoljeća, a ako bi kasnio, onda bi se nešto drugačije odvijao« *(Pohod ideja,* 1897). Takav odnos prema pravu posebno će doći do izražaja u kritici Lenjina i Boljševičke partije.

[3] »Marksizam razara veze između društvene svijesti shvaćene kao fenomen i spoljašnjeg svijeta, također shvaćenog kao fenomen, a ne između »duha« i »materije«. Tako je proces saznavanja za marksizam predmet samo kao istorijska i društvena pojava, a ne kao čin dopiranja do »same stvari po sebi«. Unatoč tome što registrira stanovitu, pa i značajnu sličnost ovakvog tumačenja spoznajnog procesa sa Labriolinim shvaćanjem, Kolakowski tvrdi da je on »doprinio oživljavanju onoga što bi se moglo nazvati konzervativnom stranom marksizma«. Zato što u »svojoj fenomenalističkoj orijentaciji i u interpretaciji marksizma kao društvene teorije koja ne pretenduje da rješava epistemološka i metafizička pitanja, Kelles-Kraus zasigurno nije bio usamljen slučaj« *(Glavni tokovi marksizma,* tom II, str. 260).

[4] »Stanislav Brzozowski je ličnost praktično nikome poznata izvan Poljske« (str. 263). Ali, Brzozowski je interesantan zbog njegova stava o Drugoj internacionali, te posebno zbog odnosa prema Engelsu i Kauckom. »Ako sada koncentrišemo pažnju na naročitu verziju marksizma koju je skicirao Brzozowski, odmah ćemo zapaziti da je njena borba s dominacijom tadašnje evolucionističke verzije marksizma stekla popularnost zahvaljujući Engelsu i Kauckom. Cijeli marksizam, čiji je on bio suvremenik — sa izuzetkom Labriolinih i Sorelovih djela — tretirao je kao izuzetno efikasan način da ljudski duh učini neosjetljivim na sva bitna pitanja Marxa.« »Nije bilo ni jednog pojma, vrijednog gledišta, ni jedne metode koji ne bi postali, prešavši iz Marxove glave u Engelsovu glavu, nešto sasvim drugo, i ako se radilo o filozofskoj prirodi pojmova, tada je to bilo dijametralno suprotno ...« (»Ideje«, str. 264, ibid., str. 273).

Na taj način je Brzozowski savršen preteča i potvrda teza koje Kolakowski zastupa u odnosu na Engelsa. Zbog toga ipak tvrdi da bi »duhovna kultura Poljske XX stoljeća bila nerazumljiva bez razumijevanja mnogoznačnih i čudnih tragova kakve je u njoj ostavilo njegovo eksplozivno stvaralaštvo«.

Na strani 210. *Glavnih tokova marksizma* Kolakowski piše: »U kasnijem filozofskom stvaralaštvu Engelsa »filozofija prakse« ustupiće mjesto teoriji koja uključuje čovječanstvo u opšte zakone prirode i ljudsku istoriju čini posebnošću tih zakona... To je nova verzija marksističke filozofije koja se toliko razlikuje od prve kao što se pred-darvinska etapa duhovne kulture razlikovala od etape koju je darvinizam započeo.«

Digitized by Google

tike i polemike koje je vodila i doživjela za života (poznati Lenjinovi polemički tekstovi), kao i one poslije smrti (prije svega Lukácsev tekst, ali i staljinizirane verzije napada na nju, s besmislenim tvrdnjama da je utemeljitelj trockizma, kao i napadi iz krila njemačkih komunista — Ruth Fischer i Maslov) — R. Luxemburg se svrstava u najznačajnije marksističke mislioce, ne samo u okviru Druge internacionale. Ne bi se, međutim, mogao dokazati prevelik utjecaj R. Luxemburg na Kolakowskog — dapače, on se i prema njenim ozbiljnijim radovima i prema njenim »lenjinističkim« kritičarima odnosi s izrazitom ironijom. Rosa je bila »orao revolucije«, mada je griješila u teoriji akumulacije, u nacionalnom pitanju, u ocjeni menjševizma, u ocjeni boljševizma i u ocjeni oktobarske revolucije (pitanja spontanosti i partije ne nalaze se na spisku tih grešaka — primjećuje on parafrazirajući Lenjina).[5] Možda je baš u toj točki potrebno usporediti odnos Kolakowskog prema poljskoj filozofskoj tradiciji i njenim utjecajima na kasniji razvoj filozofske misli. Konstatirali smo da, na primjer, za Brzozowskog, koga izvan granica nacionalne kulture ne smatra posebno značajnim i vrijednim, u nacionalnoj tradiciji smatra neizostavnom karikom u lancu poljske misli u toku XX stoljeća. Očito je i iz kojih razloga. Odnos Kolakowskog prema nekima od marksista Druge internacionale pokazuje stav određene filozofske ignorancije; više ih smatra vrijednim popularizatorima, svojevrsnim agitpropom s kraja XIX stoljeća, nego što bi im dao atribucije iole vrednijeg filozofskog mišljenja. To u velikoj mjeri potvrđuje i stav prema, za širu filozofsku i izvannacionalnu publiku nepoznatom i ne previše značajnom misliocu, Augustu Cieszkowskom (1814—1894; značajniji rad *Prolegomena zur Historiosophie).* Njegova se uloga uglavnom iscrpljivala u pokušajima prevladavanja Hegelove dijalektike negacije i svojevrsnim spajanjem filozofije i djelovanja u filozofiju čina. Obrada Cieszkowskog u *Glavnim tokovima marksizma* zauzima posebno mjesto. Ističe se njegov utjecaj na kasniju filozofsku misao. Izvođenjem u kojem dokazuje da je u stvari Cieszkowski vidio evoluciju hegelizma kroz identifikaciju filozofije i praxisa, te kroz to i ukidanje filozofije u dotadašnjem značenju, Kolakovski stvara pretpostavke i za ovakav zaključak: »Pored toga, suštinska uloga Cieszkowskog u preistoriji marksizma nije sporna. Naime, on je hegelovskim jezikom u kontekstu hegelovskih debata izrazio misao o budućem poistovjećenju umnog rada i društvene prakse. Ipak, to je zrno iz kojeg je narasla Marxova eshatologija (sic!). Najčešće citirana Marxova misao: »Filozofi su samo različito interpretirali svijet, radi se o tome da se on izmijeni« — nije ništa drugo do ponavljanje misli Cieszkowskog (tom I, str. 103)«. Kasnije, u fusnoti, Kolakowski dokazuje da je ta misao u stvari nefilozofskog porijekla i zapravo rezultat mladohegelovskog upo-

[5] Koliko njeni radovi: *Die Akumulation des Kapitals, Massenstreik, Partei und Gewerkschaften* zaista zaslužuju takvu ironizaciju — neka poznavaoci Luxemburgove sami procijene.

Digitized by Google

znavanja jakobinske ideologije (nije nakon toga jasno čija je to, u stvari, formulacija — Marxova, Robespierreova ili, pak, Cieszkowskog).

No, iako je autor ponudio samo mogućnost (da ne kažemo, nagađanja) da ta misao nije izvorno Marxova, on nigdje ne citira konkretnu misao Cieszkowskog ili bar kontekst u kojem je ona nastala. Teško se na taj način može izbjeći osjećaj da je ipak riječ o svojevrsnom povijesno-filozofskom natezanju u korist nacionalne povijesti filozofije, a ne o stvarnom i prisutnom uviđanju Cieszkowskog. Čak i da je riječ o spomenutoj rečenici (koja se nigdje ne citira), ipak je mnogo važniji misaoni kontekst filozofa koji ju je izrekao. Kod Marxa je ona ipak rezultat određenog filozofskog razvoja, što, čini nam se, Kolakowski ovdje zanemaruje. Ti su nam primjeri bitni kao dokaz koda koji Kolakowski upotrebljava prilikom otčitavanja poljske filozofske tradicije da bismo mogli zaključiti — shodno njegovom stavu — da »historijski materijal formira naše stavove, a mi ga pak otčitavamo s obzirom na naše namjere«, kako on otčitava poljski historijsko-filozofski materijal.

Sociološka, filozofska, politekonomska i lingvistička misao u Poljskoj tokom XX stoljeća bilježi velike rezultate. Na donekle skiciranoj filozofskoj tradiciji razvija se niz struja, škola i pravaca različitih idejnih, teorijskih i metodoloških izvorišta i pristupa. Zanimljiva je recepcija tih pravaca i škola u našoj društvenoj misli. Prije svega, nedovoljno je poznata (jedva da postoji iole sistematičniji osvrt) i istražena geneza svih tih škola i njihova međusobna intergerencija. Nije znanstveno dat odgovor na pitanje kako je u poslijeratnom kontekstu državnog socijalizma interferirala ili egzistirala orijentacija logičkog pozitivizma ili, na primjer, reizma. Treće, i možda najzanimljivije, jeste pitanje velikog interesovanja u našoj društvenoj misli upravo za Kolakowskog, iako se ne može bez »zadrške« tvrditi da je on najozbiljniji i najutemeljeniji poljski filozof ili sociolog. Ta je činjenica intrigantna zato što se ostala poljska društvena misao nije znatnije ukorijenila niti je izvršila značajniji utjecaj kod nas.

Prisustvo poljske ekonomske škole (O. Lange, C. Bobrowski, W. Brus) i njena nedovoljna istraženost, pa čak i nedovoljan broj prijevoda i recenzija[6], govore o veoma sporadičnom i nesistematskom odnosu prema poljskoj društvenoj misli, u kojoj mnogi autori i teme imaju reference na našu teorijsku i praktičku situaciju. Možda je situacija s poznavanjem i prevođenjem poljskih autora s područja filozofije jezika i logike još lošija. Uz relativno značajno prisustvo A. Schaffa, o predstavnicima poznate lavovsko-warszawske škole T. Kotarbinskom, J. Lukasiewiczu, K. Twardowskom, K. Ajdukiewiczu, T. Czezowskom, S. Lesniewskom, L. Chwisteku i W. Witwickom jedva da se ponešto zna, iako su oni izvršili značajan utjecaj na svjetske tokove semantike i logike,

[6] Na primjer, Lange.

Digitized by Google

pa i na kasnija filozofska istraživanja u Poljskoj. Vrijedni filozofi Kronski, Walicki i Baczko jedva da su poznati i prevođeni kod nas. To se donekle odnosi i na osobito značajnog Morawskog, koji je ipak prevođen; prisustvovao je i znanstvenim skupovima u nas. Poljska sociološka škola — Bauman, Wiatr, Chalasinski, Ossowski, Szczepanski, Znaniecki, Malinowski, Gumplowicz i mnogi drugi prisutni su u našoj sociološkoj misli, ali nedovoljno. Značaj Ossowskog, Znanieckog (najznačajniji rad prvoga preveden je u nas sa zakašnjenjem od cijelih dvadesetak godina) i Baumana ne mjeri se samo relacijama poljske sociologije. Čini se da je poseban interes za Kolakowskog uvjetovan esejističkim karakterom jednog dijela njegovih radova, te posebno statusom disidenta (iako su i drugi nakon poznatih događaja smjenjivanja sa katedri i izbacivanja iz PURP-a završili izvan — kako to na Zapadu kažu — »željezne zavjese«, Kolakowski je najzanimljiviji disident upravo zbog nekih pristupa i karakteristika ne samo za »zapadnu javnost«, već i za dio naše kvaziliberalne javnosti).

Bitno je zaključiti da je misaoni opus Kolakowskog iznikao na bogatoj tradiciji poljske društvene misli, koja nije imala izrazito pravolinijski karakter, a najmanje bi joj se moglo pripisati bilo koju vrstu marksističke ortodoksije. Utjecaj drugih idejnih pravaca na Kolakowskog vidljiv je i iz njegova pristupa i tumačenja povijesti filozofije, a posebno nekih autora koji su ostvarili značajnije radove s područja filozofije, religije ili su se bavili religijskim fenomenima. Nedovoljno se ističe i postojanje i značaj religijske svijesti i pripadnosti u naslagama poljske tradicije, te posvemašnja zaokupljenost religijskim motivima znatnog broja poljskih intelektualaca i stvaralaca uopće. Ta činjenica kod Kolakowskog znači i bitan pretekst otčitavanja povijesti filozofije, a posebno marksizma.

Socijalno-politički kontekst u kojem je Kolakowski djelovao sve do prije petnaestak godina snažan je faktor profilacije političkih i teorijskih stavova i opredjeljenja. Uz značaj tradicije, to je možda najznačajniji agens njegovog djelovanja i u periodu boravka unutar granica državnog socijalizma, ali i u periodu otkad je napustio Poljsku. U znatnom dijelu radova objavljenih u ranijem periodu stvaralaštva prevladava utjecaj tradicije i problemâ koje je postavila teorijska, filozofska i društvena svijest. U tom razdoblju on se kreće u granicama akademskog djelovanja. No, stanje društvenih odnosa, položaj nacije i državni socijalizam sigurno nisu bili bez referenci na njegove misaone tokove. Upravo period dolaska na studij, te rane akademske karijere, predstavljaju vrijeme u kojem je dolazilo do snažnih društvenih sukoba unutar poljskog društva, ali i do snažnih i značajnih konfrontacija s »komunističkom centralom«. Poljska partija, kojoj Kolakowski pripada u vrijeme najvećih previranja, kao, uostalom, i dobar dio komunističkih partija bloka, težila je određenoj autonomiji u odnosu na Staljina i njegovu verziju i viziju socijalizma. Ti su sukobi i u najranijem periodu donijeli teške žrtve

Digitized by Google

za poljsku partiju i njeno rukovodstvo. U staljinskim čistkama »nestali su« vođe poljskog komunističkog pokreta Norski, Kostrzewa i Lenski, dok je V. Gomulka, sekretar KP Poljske, također prošao zatvor, da bi 1956. godine ponovo došao na vlast.

Ti procesi staljinizacije i destaljinizacije neposredno su utjecali i na stanje teorije, filozofije i nauke uopće. Analogno tome, kako su se ispreplitali okršaji vizija i prakse različitih sistema i kako su partije i rukovodstva uspijevali ili padali, tako je i položaj društvene i privredne misli oscilirao.

Nastupanjem procesa destaljinizacije i snaga komunističke revitalizacije nastupala su i teorijska osvježenja i vraćanja izvorima, otkrivanje drugačijih Marxa, Engelsa i Lenjina nego što ih je servirala »službena nauka«. Uzmah političkih revandikacija otvarao je prostor teorijskim osvježenjima, inovacijama.

Način na koji su nastupali Lisenko sa svojim *Stanjem u biološkoj nauci*, ili Bogdanov sa *Filosofijom živogo opyta* ili Sitnikov sa *Problemy otčuždenija v buržuaznoj filosofii i fal'sifikatory marksizma*, uticao je na to da Marx, Lukács ili Labriola »odstupaju«. Uz teorijsku vladavinu filozofije i historije filozofije u verziji Mitina, Judina i Raljčevica s njihovim *Povejle zadačah marksistsko-leninskoj filosofii* nastupali su i zadaci iz usta Ždanova, Staljina ili Višinskog. Bio je to zaista tragičan trenutak deformacije socijalizma i marksizma u kojem je *Misere de la Philosophie* najavila *Reflexion sur la violence*. Silan zalet staljinističke verzije socijalizma kao da je za dugo vrijeme sva pitanja komunizma, teorije i prakse, filozofije i lingvistike, književnosti i sociologije iz duhovne kulture pretvorio u probleme jačanja prvog odjeljka u shemi društvene reprodukcije.

To je imalo pogubne posljedice po stanje društvene misli. Historijska se dijalektika svodila na razrješavanje pitanjâ napretka. Budući da je trebalo ubrzati historijski napredak, destruirati osnovu na kojoj se društvo razvija, a koja još nije kapitalistička u svom najvećem dijelu, problem napretka se razrješavao na dva temeljna načina. Jedan je snažna inverzija koja se posredstvom državnog aparata dešava na relaciji baza — nadgradnja. Dešava se određeni obrat na relaciji proizvodne snage — — proizvodni odnosi. Ideološka pretpostavka takvog pristupa u osnovi je metafizičko vjerovanje da je sudbina budućnosti i historije nešto određeno (funkcija revolucije u utemeljenju ideologije napretka postaje tako više petrifikacija nego što ima funkciju razlaganja postojećih društvenih struktura). Drugi način je postavljanje dijalektike historije na prirodno-historijske osnove, što je glavna odlika filozofije i ideologije dijamata. Posljedica takvog pristupa je da verzija i vizija čovjeka u proizvodnim snagama očito nije imala drugačijeg lika osim onog stahanovskog.

Snažna skrivena energija u PURP-u, kao i u ostalim komunističkim partijama, oslobođena je u godinama nakon Staljinove smrti. Već 1956. Gomulka se vraća na vlast i počinje snažan

Digitized by Google

proces destaljinizacije poljskog društva. Taj proces omogućuje mnogim poljskim filozofima i stvaraocima uopće da aktiviraju svoje kreativne potencijale nakon što su i društvene brane tog otvaranja bile porušene akcijom PURP-a i cijelog društva.

Stvorena je tako snažna enklava društveno-kritičke misli. Kolakowski još 1957. godine, kao mladi profesor Varšavskog sveučilišta, piše: »Godine 1950. jedan marksista je znao da je Lisenkova teorija naslednosti tačna, da je Hegel predstavljao aristokratsku reakciju na francusku revoluciju, da je Dostojevski bio potpuno dekadentan i da teorija rezonantnosti u hemiji predstavlja reakcionarnu besmislicu. Svaki marksista iz 1950. godine znao je to, bez obzira na njegovo znanje o hromozomima, o tome u kom je veku živeo Hegel, bez obzira na to da li je ikada pročitao bilo koju knjigu od Dostojevskog ili prelistao neki fakultetski udžbenik iz hemije. Jedan marksista ništa od toga ne mora znati sve dok se zadovoljava činjenicom da se marksizam stvara u kancelariji.«[7] Kolakowski je već ovdje oslobođen predestinacije tradicijom i pun aktivističkog napona i želje za filozofskim istraživanjima i angažmanom. Cjelokupna djelatnost iz tog perioda odiše angažiranom svrstanošću iako je i prisutna izborom u podijeljenom svijetu. Zbog toga njegova misao iz toga perioda nikako nije neutralna i »apstraktna«. U tom se razdoblju formiraju i njegovi epistemološki stavovi, ali i politički profil.

U periodu do 1967. godine, kada je završio njegov nesretni raskid sa PURP-om, a čini se i komunizmom i marksizmom, Kolakowski je bio angažiran i teorijski i politički »na strani socijalizma«. Tako ne samo da djeluje u PURP-u, već u svojim političkim esejima piše kritički o stanju socijalizma, ponekad i u pretjerano afirmativnom tonu. Tako, na primer, u svom tekstu *Biće i postojanje u pojmu slobode* piše: »Jednu od najvećih sloboda u socijalizmu predstavlja oslobođenje od nezaposlenosti. Mi nismo uvek svesni značaja i veličine moralnog uticaja situacije kojom je u principu likvidirana jedna od velikih opasnosti kapitalističkog života. Likvidacija nezaposlenosti izaziva duboke promene naročito u životu i moralnim stavovima omladine, koja je vaspitana u uslovima socijalističke države. Međutim, likvidirajući osećanja straha i neizvesnosti od života, ta situacija likvidira i jedan od glavnih brutalnih i neumoljivih podsticaja koji pobuđuju ljudsku energiju, stvaralaštvo, pronicljivost i koji pretnjom bede primoravaju na uporno podizanje vlastitih kvalifikacija ili veština... Izlišno je dokazivati nesravnjivu prednost života oslobođenog od nezaposlenosti nad životom u kapitalističkom društvu — takođe i u okvirima njegovih opštih, moralnih efekata.«[8] Ovakvo, više nego afirmativno pisanje o (komparativnim) prednostima državnog socijalizma nije jedino u radovima Ko-

[7] Leszek Kolakowski, *Permanent and Transitory Aspect of Marxism*, u: *Marxism and Beyond*, str. 196.

[8] L. Kolakowski, *Filozofski eseji*, »Nolit«, Beograd, 1975, str. 155.

Digitized by Google

lakowskog. Iako nije izostala kritička nota, ipak bi se moglo govoriti više o hvaljenju nego o analizi društvenog fenomena. On i o problemima slobode u socijalizmu piše nadahnuto, ali ipak na jednom mjestu konstatira da se »marksistička borba protiv ovog pojma slobode, koji su tvorci naučnog socijalizma napadali u *Njemačkoj ideologiji* — mora povezivati s borbom protiv pojma slobode obrnuto lažnog, tj. *protiv hegelovske kasarnsko-manastirske interpretacije slobode*«. Prilično oštro prosuđivanje o Hegelovom poimanju slobode, iako nije izostao kritički kontekst. Posebno što se u ranije eseje pomalo uvlači manira kvalifikacije bez argumentacije, kao što govori i ovaj citat sa veoma ozbiljnom tvrdnjom na račun Hegela. U tom periodu Kolakowski formira i dublje filozofsko-epistemološke osnove svog misaonog sustava. Vrši to i preko istraživanja iz oblasti povijesti filozofije, ali i u autonomnim filozofskim radovima. Pošto želi da dosegne vlastiti epistemološki princip, on se, proučavajući historiju marksizma — kako sam tvrdi — uvjerava u diskontinuitet teorije saznanja. Štoviše, prepoznaje i radikalne lomove na tom pravcu, te zaključuje da je Marxova koncepcija teorije saznanja zamijenjena drukčijom, Engelsovom koncepcijom. Nasljeđe koje Lenjin ostavlja — smatra on — predstavlja prosto-naprosto verziju teorije odraza, odnosno teorije svijesti koja kopira ili imitira stvarnost. Kod Engelsa je to beznadan utjecaj pozitivističkog scijentizma, a kod Lenjina bi to moglo biti pitanje nasljeđa i tradicije ruskog materijalizma. Zbog toga on smatra da filozof nije dužan da svoju filozofiju veže za određeni društveni poduhvat (naglašavajući upravo time »lom« u kontinuitetu stavova u okviru marksističke teorije spoznaje), pod uvjetom da se veza između metafizičkih stanovišta i stanovišta u odnosu na tekuće životne konflikte ne svede na jednoznačnost, da ne bi dovela do potpuno apstraktne autonomije misli. Društvena odgovornost ipak nalaže filozofu da se u samom procesu iznošenja suverenih vrijednosti života ne dopušta mogućnost njihovog podjednako dobrog interpretiranja u krajnje proturječnim praktičkim stavovima.

Kolakowski zbog toga uvodi dva kriterija saznanja. Jedan — da je praksa kao kriterij spoznaje društvena i historijska (za razliku od klasične definicije slaganja stvari i intelekta) i drugi — da je prilikom formuliranja vrijednosnih stavova bitan i opći pogled na svijet, a ne samo znanstveno-tehnička ili teorijska provjerljivost. On to potvrđuje stavom da ovi »praktični stavovi i preferencije neizbježno rješavaju pitanja na koja je nemogućno dati naučno zasnovane odgovore jer su spomenuta tehnička pravila nemoćna u definiranju stanovišta«. Ta njegova »dijalektička epistemologija«, na žalost, kasnije mu služi i za posvemašnji znanstveni relativizam. On ipak svjesno konstatira da se u »spoznavanje ljudskog svijeta u oblasti sociologije, historije ideja, historije kulture, ne može bez izbora određenih vrijednosti, što ne mora *obavezno (kurziv* — S. O.) značiti da su ti izbori sasvim arbitrarni, neuslovljeni ili jednostavno zavisni od slobodne volje

Digitized by Google

pojedinca«. Naravno da takav pristup omogućuje uzdizanje vrijednosnih sudova na razinu teorijskih.

Takav pristup Kolakowski i sasvim praktično konceptualizira tvrdnjom da suprotnost između tekućih i očekivanih vrijednosti ima svoju životnu, ali i spoznajnu funkciju. Kao da je preko formulacije odgovora na to pitanje dao i odgovor na spoznajno-teorijsko pitanje svoje kasnije filozofije: »Nije teško zapaziti da privlačnu snagu oba ta pola određuje prevaga jednog od sledećih faktora koji nas nagone da uopšte tražimo odgovor na to pitanje, potreba za utehom u svakidašnjim patnjama i strah od utapanja života u fikcijama, strah koji se povećava srazmerno doživljenim razočaranjima.«[9] Prolegomena za vlastitu budućnost i historiju. Jer, čitavih dvadesetak godina kasnije E. P. Thompson u otvorenom pismu Kolakowskom piše: »Problem je u tome da nam Vi dokažete da će socijalistički sistem činiti to isto, odnosno da se socijalističke institucije moraju pokazati nemoćne da drukčije usmere ljudima urođenu pohlepu i agresiju ili da spreče takve vrste njihovog ispoljavanja. Ali Vi nam ne pomažete da sagledamo socijalizam ni kao sistem, ni kao proces, niti pak da objasnimo logiku posebnih vrsta etatizma koju ste iskusili. Vi samo kažete: »Živeo sam tamo, propatio sam to, ja znam«.«

Pri analizi uloge teorije spoznaje u ukupnom teorijskom djelu (pa i u kasnijim referencama u teorijskom i u praktično-političkom ponašanju) ne može se smetnuti s uma činjenica da ja Kolakowski u oblasti teorije spoznaje veoma rano objavio tekst *Karl Marx i klasična definicija istine,* koji predstavlja svojevrsnu polemiku s teorijom spoznaje koju je zastupao A. Schaff, a iznesenom prije svega u djelu *Iz problematike marksističke teorije istine.* Druga glava Schaffove knjige nosi naziv »Objektivnost istine«, a prvo poglavlje druge glave »Dijalektički materijalizam i takozvana klasična definicija istine«.

Osnovna karakteristika Schaffova rada je da zastupa stavove teorije odraza u polemici s mnogim drugim orijentacijama, dokazujući da je pravilan stav koji Lenjin zastupa u *Marksizmu i empiriokriticizmu.* I za Schaffa i za Kolakowskog tradicija lavovskog kruga logičara predstavlja nezaobilazan blok svijesti s kojim se oni sukobljavaju svaki na svoj, autentičan način i na različitim pretpostavkama. U vrijeme kad je Kolakowski objavljivao svoj esej *Karl Marx i klasična definicija istine,* kao svojevrstan odgovor Schaffovom tekstu, u poljskoj je filozofiji još snažno izmiješano nasljeđe jednog Tarskog, koji je izvršio snažan utjecaj i na semantičare »Bečkog kruga«[10], Twardovskog[11], Ajdukiewicza, Kotarbinskog i mnogih drugih. U filozofskom nasljeđu,

[9] Ibid., str. 30.

[10] To se odnosi, prije svega, na rad *Pojam istine u jezicima deduktivnih nauka.*

[11] A. Ajdukiewicz, *O primeni kriterija istine.*

Digitized by Google

ali i u postojećoj praksi izmiješali su se utjecaji od Bogdanova i Lenjinove kritike njegova shvaćanja teorije odraza do Jaspersa i njegova *Von der Wahrheit*[12], ili Hempelova *Le probleme de la verité*. Prisustvo Windelbanda, Richerta, Carnapa, Schicha, Poppera ili pak Bogdanova, Pavlova, Czernowa i Lubnickog nosilo je nevjerojatan pluralizam idejnih orijentacija. Od empirizma, racionalizma, neopozitivizma badenske škole do konvencionalizma, skepticizma genetičkog empirizma, empirizma, apriorizma, fizikalizma, postojala je mogućnost da se na tako bogatom polju izgradi vlastita kritička pozicija teorije spoznaje, što su i Schaff i Kolakowski iskoristili svaki na svoj način.[13]

Schaff u prvom periodu ostaje na razini teorije odraza, polemizirajući uglavnom s onim napadima na teoriju odraza koji su predstavljali vulgarizaciju stavova, definirajući odnos prema Aristotelovom nasljeđu, kao i prema Pavlovu, Bogdanovu, Lenjinu itd. On u poglavlju »Objektivnost istine« piše: »Nije teško zapaziti da se linija koja dijeli koncepcije istine poklapa s osnovnom linijom koja razdvaja materijalizam od idealizma u teoriji saznanja. Priznavati da se istinitost sastoji u podudaranju suda s objektivnom stvarnošću znači priznavanje postojanja te objektivne stvarnosti, a to je pravo materijalističko stanovište. Nasuprot tome, vidjeti istinitost u podudaranju s nekakvim principima ili normama znači negirati odnos suda prema objektivnoj stvarnosti ili pak ostavljati taj odnos van sfere naših ispitivanja (pod izgovorom da je to »metafizika« ako se time bavimo). Znači prihvatanje stanovišta subjektivnog idealizma u ovom ili onom njegovom vidu. Borba između pristalica i protivnika takozvane klasične definicije istine prema tome je borba između materijalizma i idealizma, a njeno rešenje implikuje sobom rešenje osnovnog spora materijalizma i idealizma« (ibid., str. 20).

Schaff u tom periodu (knjiga objavljena 1951. godine) tumači marksističku teoriju spoznaje kao nastavak osnovnih elemenata Aristotelove klasične definicije u kojoj se polazi od objektivnog postojanja svijeta kao pretpostavke za mogućnost njegovog saznanja. Ali, po njegovom shvatanju, marksizam tu definiciju diže na viši stupanj (to je klasični terminološki model dijamatskog tumačenja napretka). To uzdizanje vrši se posredstvom dva paralelna procesa. Jedan je preciziranje pojma objektivne stvarnosti pomoću materijalističkog pristupa; na taj način vrši di-

---

[12] A. Schaff piše o toj knjizi: »Kao primer takvog napasanja buržoaske dekadentne filozofije na terminološkoj konfuznosti može nam poslužiti najnovije delo Karla Jaspersa pod naslovom *O istini*, u kome pisac na bezmalo hiljadu stranica teksta nastoji da prokrijumčari apsolutno teoretsko ništavilo pod plaštom naduvene pseudonaučnosti i nejasnosti. Marksizmu je ta pseudonaučna terminologija sasvim tuđa i on se prema njoj neprijateljski odnosi« (A. Schaff, *Neki problemi marksističke teorije istine*, str. 4).

[13] Tako bogata tradicija pokazuje da se prava marksistička teorija ne može amnestirati od teorijskih konfrontacija želi li zaista unapređivati vlastitu poziciju.

Digitized by Google

stinkciju spram objektivnog idealizma. Drugi je tretiranje dijalektičkog procesa saznanja kao jedinstva objektivnog i subjektivnog činioca u odražavanju stvarnosti. Na taj se način on ograđuje i od agnosticizma. Za Schaffa to predstavlja idealnu kombinaciju Aristotelove anticipacije (ne i produžetak njegove teorije u marksizmu) i određenih elemenata dijalektičkog materijalizma. On to formulira osobito u odnosu spram subjektivnog idealizma, kao i u opreci spram novokantovskog pozitivizma, negirajući i na taj način da je u stvari riječ o naivnom realizmu ili pak o mehanicističkom materijalizmu u teoriji spoznaje.

Kolakowski, osam godina kasnije, piše svoj tekst *Karl Marx i klasična definicija istine*, u kojem daje svoju verziju »dijalektičke epistemologije«, nudeći ukidanje jaza između nauke, filozofije i umjetnosti, prije svega preko pokušaja da se obori teza kako bez naučnog pristupa otvaramo prostor iracionalizmu. Taj tekst predstavlja najozbiljniji spoznajno-teorijski pristup u njegovom radu. On se temelji na postavkama iz *Ranih radova*[14] i *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844.* Postavljanje i utemeljenje izvodi neobično sažeto, tvrdeći da je Marxovo postavljanje različito od Engelsovog optimističkog socijalizma, kao i od pragmatizma i individualizma XIX stoljeća kao izraza nastupanja prosvjetiteljstva. Traži kod Marxa utemeljenje čovjeka kao spoznajnog bića, smatrajući da je značenje tog pojma adekvatno značenju teorije opće alijenacije postavljene u *Rukopisima iz 1844.* Kolakowski to formulira ovako: »Polaznu tačku celokupne Marksove refleksije čini uverenje da su odnosi između čoveka i njegove sredine odnosi između vrste i potreba; to se također odnosi i na saznajni kontakt sa stvarima. Marksova rezonovanja mogu se sažeti u sledećim opservacijama: 1. Svet stvari postoji za čoveka samo kao zbir mogućih zadovoljenja potreba koje on oseća; 2. Ali i priroda, apstraktno uzevši, za sebe fiksirana u odvojenosti čoveka od čoveka nije ništa; 3. Ako razni predmeti, kao što su predmeti nauke ili umetnosti, predstavljaju samo deo čovekove svesti, onda su oni u praksi samo deo njegovog života i njegove delatnosti. Priroda predstavlja ljudsko neorgansko telo. Za Hegela priroda je emanacija svesti, pa se usled toga savladavanje alijenacije sastoji u savladavanju same »predmetnosti« predmeta«[15]. To je, međutim, jedino što bi se moglo karakterizirati sustavnim stajalištem, jer sve ostalo kod Kolakowskog predstavlja određenu verziju filozofsko-esejističke preformulacije

[14] Čovjek je neposredno prirodno biće,... predmeti njegova nagona postoje izvan njega, kao od njega nezavisni predmeti, ali ti predmeti su predmeti njegove potrebe, suštinski predmeti koji su neophodni za manifestovanje i potvrđivanje njegovih suštinskih snaga. Da je čovjek tjelesno, prirodno, živo, stvarno, čulno predmetno biće, znači da za predmet svog bića, svog ispoljavanja, ima stvarne, čulne predmete, da svoj život može ispoljavati na stvarnim, čulnim predmetima« (K. Marx, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976, str. 285, 286).

[15] L. Kolakowski, navedeno djelo, str. 205—206.

Digitized by Google

ili parafraze Marxa ili, pak, verbalističke egzibicije (tako, na primjer, on neposredno prije toga tvrdi: »Sa stanovišta istorijske tradicije taj pokušaj približuje Marxove refleksije izvesnim zamislima Spinozinog učenja; slične ideje ponoviće se kasnije u Bergsonovim analizama«). Tako se u formuliranju vlastitih spoznajno-teorijskih pretpostavki sve uglavnom svodi na verbalne akrobacije u stilu »filozofija propovjednika« ili pak »filozofija dvorske lude« koje, na žalost, neki naši pisci predgovora navode kao »stvaralačku filozofsku djelatnost« ili »otvorenu filozofiju«. Prije bismo se složili s tvrdnjom da je riječ o »esejističkoj spoznajnoj teoriji« nego o ozbiljnoj teorijskoj poziciji. Jer, ne možemo kao spoznajno-teorijski relevantan pristup uzimati ovaj stav: »Izjašnjavamo se za filozofiju dvorske budale, a to znači za stav negativne budnosti prema bilo kakvom apsolutu, ne kao rezultat konfrontiranja argumenata, jer u tim stvarima glavni izbori znače vrednovanje. Izjašnjavamo se za mogućnosti vanintelektualnih vrijednosti koje u sebi sadrže onaj stav čije su nam opasnosti i apsurdnosti poznate.« I kao što Schaff uspijeva, na osnovi bogatog i razgranatog predmeta analize, raznih škola i orijentacija da postigne zavidnu teorijsko-saznajnu i analitičku poziciju u djelu *Uvod u semantiku* (1960), kao i kasnije u djelu *Marksizam i ljudska individua* (1965), kritizirajući Kolakowskog da probleme suvremenog svijeta i socijalizma svodi isključivo na mladog Marxa (1959), te ostavljajući »bagage« teorije odraza za sobom — Kolakowski u ozbiljnijim pitanjima teorije spoznaje ipak ostaje »esejist«. Na takvim prilično slabašnim osnovama spoznajno-teorijskog pristupa Kolakowski gradi svoju metodu u istraživanjima iz historije filozofije, ali ulazi i u polemike o smislu sadržaja i funkcije marksizma i znanosti uopće.

Držeći katedru za historiju novije filozofije, raste njegova upućenost u pitanja marksističke tradicije u periodu Prve, Druge i Treće internacionale. Društvena klima u Poljskoj stvara i preduvjete za formiranje raznih opozicionih grupa koje usvajaju programe kritike dogmatizma i staljinizma, i to na više razina. Oni koji žele da zadrže epitete marksista izbjegavaju da epohu staljinizma svedu na pitanje jednog čovjeka i njegove uloge u historiji. S druge strane, slijedi revizija cjelokupne zgrade društvenih odnosa — od analize proizvodnih snaga, pitanjâ odnosa društvenog i privatnog vlasništva, odnosno tržišne ekonomije i dokidanja tržišta i ukupnog razrješavanja modela socijalističke privrede, teorije socijalističke reprodukcije, polemike s ekonometrijskim metodama, ali i njihovog usvajanja, *input-output* analize, do razvoja pitanja ljudske individue, pitanja jezika, filozofske antropologije itd. Ta kritička revalorizacija odnosâ vrši se uglavnom na tri nivoa. Jedan je kritika dogmatizma uopće. Tu je uglavnom riječ o stvaranju klime za postavljanje ozbiljnijih pitanja stanja društva. Drugi je nivo metodološki i sadrži kritiku pravilâ ortodologije. Na tom drugom nivou završava i najveći broj radova Kolakowskog iz područja historije filozofije. Treći nivo je sadr-

Digitized by Google

žinska kritika historijskog materijalizma i svođenje historijskog materijalizma na prirodno-znanstvene probleme kao isključive.

Na svim nivoima se traži objašnjenje društvenih uslova u kojima se kao pojavni oblik i ujedno kao bitan faktor razvijala epoha kulta ličnosti. U mnogim polemikama između okoštale staljinske ortodoksije i novih kritičkih zahtjeva filozofska i sociološka misao kreće različitim pravcima — od vraćanja izvornom Marxu do totalnog revizionizma ili pozitivističkog historicizma. U polemici J. V. Kasjanove i Jerzy Wiatra o sadržaju marksizma ovaj posljednji postavlja tezu koja izražava klasična traženja društvenih nauka u tom času, a objavljuje je u *Polytici:*

»Činjenice koje svjedoče o grubim falsifikatima u marksističkoj sociologiji zahtijevaju prava sociološka objašnjenja, tj. objašnjenja uz čiju pomoć mi shvatamo društvene uslove na osnovi kojih su se raširile ove pojave. To će se moći uraditi tek kad marksistički istoričari i sociolozi naučnim putem nađu objašnjenje za to kako je moglo doći do iskrivljavanja u »epohi kulta ličnosti«. Ali meni nisu poznati radovi koji su kod nas objavljeni o toj temi.«[16]

Od tada se javljaju verzije kritike i grupne platforme, političke i idejne perspektive, pa i koncepcije razvoja poljskog društva. Raznorazne koncepcije kritike, od pozitivističkih do historijsko-materijalističkih, i kod Kolakowskog stvaraju poziciju prema kojoj on razlikuje intelektualni i institucionalni marksizam. Na osnovi tog razlikovanja isprva ne dijeli mišljenje s koncepcijom grupe »Po prostu«, nastale iz varšavskog studentskog lista.[17] Kasnije, međutim, približava se zaključku da granica u metodologiji društvenih nauka uopće i marksizma posebno sve više nestaje. Tvrdi da se »marksista postaje spremnošću da se jedna sadržina akceptira od slučaja do slučaja različito, onako kako je prezentira vlast«. Kasnije, u istom časopisu, ipak postavlja tezu da se marksizam može svesti na sasvim opće metodološke pretpostavke koje imaju marksističku vrijednost. Na taj način on i u okviru spomenute grupacije radikalizira probleme odnosa marksizma i društvenih nauka uopće. S jedne strane, utjecaj Sartrea, koji su konstatirali mnogi autori, i Merleau-Pontyja, čija je pozicija imala veći utjecaj na Kolakowskog negoli na marksizam u Francuskoj, gdje je izazvala polemike (na njegovu knjigu *Les aventures de la Dialectique*, 1955), odgovorili su H. Lefebvre, R.

---

[16] *Ostprobleme*, str. 1082, prema: *Der Mensch ohne Alternative*, citirano prema: J. Habermas, *Teorija i praksa*, str. 459.

[17] To je kasnije uradila koncepcija takozvanog novog trockizma svojim postavkama prema kojima je došlo do stvaranja birokracije kao klase i prema tome je jedini izlaz u novoj revoluciji radničke klase kao agensa mijenjanja društvenih odnosa. Takvim radikalnim stavom u stvari se fetišizira i birokracija i radnička klasa. Glavni nosioci tih tendencija bili su na javnoj sceni J. Kuron i K. Modzelewski. I u događajima 1980. godine i previranjima posredovanim akcijom »Solidarnosti« ponovo se pojavljuju isti autori, uz Adama Michnika.

Digitized by Google

Garaudy, G. Cogniot i drugi knjigom *Mesaventures de l'anti marxism;* s druge strane, neanalitički, apriorno negativan stav prema prirodno-znanstvenoj metodologiji u marksizmu, te spor proces destaljinizacije odveli su ga na pozicije daleko od Marxove metode.

»U istom se časopisu nalaze manje ekstremni prilozi koji žele da revidiraju partijnost teorije samo u odnosu na njeno vezivanje uz partiju, ali ne i uz klasu uopšte, ali čini se da su rigorozni kritičari kova Kolakowskog isprva mogli proći. Oni revizionizam uzdižu do principa teorije uopšte. To znači da se ukupnost trajnog Marxovog doprinosa asimilira u živom razvojnom procesu nauka, pri čemu za neke teze ostaje sačuvano određeno područje primene, druge se dopunjuju, a treće eliminišu. Saznajno-teorijskom nevinošću pozitivističkih marksista, koja je nekad bila karakteristična i za Drugu internacionalu, uzdiže se metodologija egzaktnih nauka do merila dopuštenih iskaza, a da ne reflektuje problem filozofskog uopštavanja i ocenjivanja empirijskih sudova. Naravno, Kolakowski ne usaglašava praktično-kritičko racionalisanje istorije, kakvim, slično Merleau Pontyju, shvata socijalizam, sa svojom pozitivističkom naučnom teorijom. Raspada se dvostruka kritika dogmatizma — naime, na jednoj strani sadržinska, a na drugoj metodološka.«[18] Kolakowski ne uspijeva formulirati osnove svoje metodologije, te se tako čitava filozofija marksizma u njegovoj viziji svodi na opće ocjene ili pak na definiranje njegove filozofije i kritičke pozicije kao »filozofije dvorske lude«. Nije nepoznato i iz jugoslavenske teorije i prakse marksizma da se, zbog nemogućnosti da se zaista razvije metoda pod plaštom antropološkog marksizma, u stvari uvodi neka verzija marksizma kao shvaćanja koje je više stil života nego naučno zasnovan pristup sa svim konzekvencama. Zbog takve situacije moguće je da se »intelektualni stav« — kako to Kolakowski formulira — čija je glavna karakteristika da nije institucionalan, a da pri tome ni jedno ni drugo nije definirano, proglašava za istraživačku metodu »ortodoksnih marksista koji po svaku cijenu žele da sačuvaju čistotu doktrine od miješanja s nevjerničkom krvlju. Najvažnija je, štoviše, dioba na duhovno-naučnu ljevicu i desnicu, koju ne karakteriše konkretna istraživačka metoda, već intelektualni stav«[19]. Jedna od osnovnih karakteristika revizionizma u istočnoevropskim zemljama mogla bi se svesti na tvrdnju jednog našeg filozofa da je usmjeravanje opozicije u državnom socijalizmu u stvari odgovor na karakteristike i stupanj razvijenosti sistema. Struktura društvenih odnosa, razvijenost proizvodnih snaga i političkog sistema, ne odgovaraju liberalnoj državi u svojstvu »noćobdije«. Pogotovo se to ne bi moglo tvrditi za period državnog socijalizma, u kojem su funkcije državnog aparata i ideološki blok partije na vlasti toliko snažni da im se nikako

[18] J. Habermas, *Teorija i praksa*, str. 461.

[19] L. Kolakowski, *Ostprobleme*, op. cit., str. 463.

Digitized by Google

ne bi mogli pridodati epiteti liberalne države iz perioda jednog A. Smitha, Kanta, Rousseaua ili Humea. Pa ipak, paradoksalno je da se opozicija, teorijska i politička, svodi u razini svojih zahtjeva uglavnom na zahtjeve klasičnog liberalizma. Kolika je u svemu tome uloga nerazvijenosti institucija političke demokracije, bilo u njenom buržoasko-parlamentarnom obliku bilo u nekim oblicima neposredne demokracije? Sigurno je da mehanizam državno-partijskog bloka onemogućava kritiku adekvatnog nivoa. Dok, s jedne strane, u mnogim oblicima ratne i krupne industrije razvija najsavršenije oblike državne vlasti i najviše oblike razvoja proizvodnih snaga onako kako to postavlja podržavljeni kapital bez tržišta i privatnog vlasništva), dotle, s druge strane, nerazvijene forme javnog djelovanja, te preskočena faza konstituiranja liberalne javnosti (osim u formama nukleusa iz perioda ranog kapitalizma liberalnog tipa prije socijalističke revolucije) stalno proizvode zahtjeve te vrste. Odnosi u kojima vlast i proizvodnja u međusobnom dopunjavanju previše postaju samosvrhom, bez navedenih formi koje uglavnom predstavljaju do sada poznate oblike formiranja liberalno-kritičke inteligencije[20], dovode do navedene situacije.

Tome se može pridodati shvaćanje zadataka marksizma na jednoj antropološkoj ravni u kojoj je pretežni kriterij za istočnu verziju antropološkog marksizma veliko otkriće *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* i vraćanje *Ranim radovima,* te na osnovu toga postavljanje problema teorije vrijednosti, morala, problema individue, prakse, alijenacije, fetišizma, ili — kako su to neki naši filozofi formulirali — analize društva »opće prostitucije«. Postoji, dakle, takav pristup, uz stvarno izbjegavanje problemâ socijalističkog sistema, njegovih institucija, države u socijalizmu, uloge partije, problemâ klasnih borbi, problemâ sistema reprodukcije, raspodjele viška vrijednosti itd. Jednostavno rečeno: kako probleme »otuđenja« građanskog društva razmotriti posredstvom kategorija zrelog Marxa, odnosno kako proturječnosti objašnjavati ne kao apstrak-

[20] Z. Golubović, str. 169. — »U pokušaju da se sistematizuje pluralitet današnjih pokreta u Sovjetskom Savezu predlažu se različite klasifikacije: Amalrik ih svrstava u tri grupe: pokret koji se inspiriše izvornim »marksizmom-lenjinizmom«, drugi »hrišćanskom ideologijom« i treći »liberalnom ideologijom« (pokret za ljudska prava); Tökés klasifikuje sledeće grupe: moralno-apsolutistički pokret (filozofi, pisci, humanisti), instrumentalno-pragmatički (grupa oko Saharova) i anomično-militantni (nacionalni pokreti); a D. Spechler ističe »socijalni pragmatizam« (orijentacija na defekte sistema i težnja da se oni isprave), »kritički realizam« (koji obraća pažnju uticaju sistema na život ljudi, ukazujući na nepravde prouzrokovane sistemom i zalažući se za pravedni sistem) i »kulturni liberalizam«. A kada se uključi veoma rasprostranjena aktivnost »samizdata«, koji nije samo novo tehničko sredstvo za publikovanje »podzemne literature«, već postaje sve više političko sredstvo slobodnog informisanja i kritičkog delovanja, neki govore i o pokretu »nove levice« u SSSR, upoređujući njihovu kritiku »establishmenta« sa kritikom »nove levice« na Zapadu.«

Digitized by Google

tne kategorije, već kao proturječnosti u okviru društvenog sistema i pretpostavljenog stupnja razvijenosti proizvodnih snaga.[21]

Kombinacije tih komponenti mogle su dovesti do toga da je otvoren prostor za onakvu verziju disidentstva koja se pretvara u antimarksizam. Kolakowski je još 1957. godine imao objašnjenje za probleme i uzroke formiranja disidentskog pokreta. On ga prije svega vidi u odnosima koji su onemogućavali diskusiju i izbor. »Zbog zapostavljanja nekog osnovnog društvenog usredsređenja koje bi njihov kriticizam zadržalo unutar socijalističke misli, disidenti staljinističkog komunizma veoma lako su postali odmetnici.«[22] Na drugom mjestu piše: »Staljinizam je

---

[21] V. Bakarić, govoreći prilikom otvaranja Centra CK SKH za idejno-teorijski rad, kaže: »Dobili smo i knjigu izvadaka iz *Grundrisse zur Kritik der politischen Oekonomie* — Marxovog rukopisa iz 1857/58. To je dragocjen rukopis za razumijevanje Marxove misli. Međutim, i tu je dat predgovor. U prvom redu dat je naslov — on glasi: *Temelji slobode*. Tko išta zna o Marxu, zna to da Marx nikada nikakvom djelu ne bi dao takav naslov. I ovdje se radi o slobodi; Marx piše o slobodi i točno stavlja kamo ta ideja slobode spada. On govori o emancipaciji čovjeka i o stvaranju asocijacije slobodnih proizvođača. Zatim je promijenjen naslov koji je dala prva redakcija (jer rukopis nije imao naslov), tako da je od *Grundrisse*, to jest »skice«, nastalo djelo *Osnovi kritike političke ekonomije*.

... Što bi trebalo o tom rukopisu reći kada bi mu se pristupilo sa stanovišta filozofije, to jest onoga što je Marx naučio, što je recipirao njemačke klasične filozofije toga doba? To je upravo to da je dao kritički pristup pojmovima političke ekonomije, odnosno pristupio da objasni kad su nastale, kako su i zašto nastale osnovne kategorije toga njegovog društva i šta vodi ka njihovoj likvidaciji. I, ako promatrate *Grundrisse*, onda je to dragocjen materijal iz koga se vidi kako se razvijala njegova osnovna teorija koja je kasnije potpuno razvijena u *Kapitalu*. Sad bi trebalo promjeriti kako se to razvijalo i kada se dijalektika upotrebljava, kako se Marx njome koristi da bi analizirao postojeće stanje. Toga, međutim, ovdje nema. Naprotiv, izvlači se nešto drugo — da je Marx tu ostao filozof, da je filozofski dio tu najznačajniji i kao filozofski dio izvlači se to da je Marx tu dao kritiku kao kritiku društva opće korupcije i prostitucije. Da su to i Marxove riječi, to je, doduše, istina i on je dao i kritiku tog društva tako.

... I budući da je ta kritika data na toj bazi, ona se odnosi i na naše društvo, pa i na svako društvo u kome postoji robna proizvodnja, u kome postoji novac. Prema tome, »radikalna« kritika našeg društva također je tu data i data je tu, opet, osnovica za savez s najcrnjom reakcijom, a ne s onima koja rade na tome da se ti društveni odnosi koji su donijeli novac likvidiraju, i na čemu je Marx svojedobno radio.

... Ako pogledate kako je to razvio u tom djelu i kako je to učinio još u *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, onda ćete vidjeti da je tu stvar tamo postavio drugačije i da bi sad filozofski rad trebao ići za tim da objasni zašto je to drugačije i u čemu je to, u čemu je razvoj. Međutim, to se ne postavlja, nego se ide natrag na onaj pravi tekst, za koji i sam Marx kaže da je po obliku idealistički. Dakle, moglo bi se ovdje reći da je karakteristika ovog da nisu razumjeli razvoj dijalektike, razvoj primjene saznanja iz filozofije na nauku koja analizira društvene odnose i u njima traži ono što vodi k budućnosti.«

[22] »Pokušavajući da dokažu što je za Marxovu metodu »esencijalno« ili »bitno«, oni moraju odrediti esencijalne tekstove. Budući da su revizionisti, oni bi mogli istaći kasnije iskvarenost i deformacije u marksističkoj tradiciji; oni kopaju po šljunku i šljaci koji su se na-

Digitized by Google

svaku socijalnu kritiku time onemogućio, što ju je stalno guralo na kontrarevolucionarnu poziciju.[23] Ti argumenti, naravno, ne mogu biti zanemareni, ali se i u slučaju Kolakowskog (koji među njima, disidentima, nije jedini) ne mogu uzeti kao osnovni uzrok padanja na te pozicije. Razlozi su, prije svega, u nivou historijske i materijalističke analize, kao i u nepostojanju adekvatne metode, na što smo već posebno kod Kolakowskog ukazali, te u svođenju marksizma na intelektualni stav tipa »duhovno-naučna ljevica i desnica«[24].

Alaidair Macintyre u svojoj knjizi *Against the Self Images of the Age*, u tekstu »Notes from the Moral Wilderness I«, izvanredno je predvidio budući put Kolakowskog još 1958. godine, upravo zbog teorijsko-metodičkog pristupa i analize. »Isticanje moralnih merila od strane pojedinca je jedna od tekovina istočnog revizionizma. Ali, način na koji se to radi i dalje suviše često ostavlja široki jaz između morala i teorije, vrednosti i činjenica. Kolakowski i drugi njemu slični naglašavaju nemoralnost istorijskog procesa, s jedne, i moralnu odgovornost pojedinca u istoriji, s druge strane. Ali, ovo stavlja moralnog kritičara u ulogu posmatrača, pa kategorički imperativi koje on izriče nemaju stvarne veze s njegovim shvatanjem istorije. Moralni sadržaj u marksizmu se ne može oživeti tako što ćemo uzeti staljinističko shvatanje istorijskog razvoja pa mu prosto pridodati liberalni moral.«[25]

Kolakowski je danas autor čije je djelo jedan od glavnih izvora kontroverzi i polemika u marksizmu (ali ne samo u njemu). Od trenutka kad je, 1968. godine, udaljen sa katedre za noviju filozofiju Varšavskog univerziteta počinje njegova djelatnost, teorijska i politička, s predznakom disidenta. Od strane »službene

---

taložili iznad prvobitne čiste rude koja je dragocena; odbacuju Lenjina i Engelsa; otkrivaju ranog Marxa. Oni prelaze sa »metoda« na »model« — postoji jedan suštinski model, pre ili posle 1844, koji treba da se otkrije; oplođena semiotikom ili strukturalizmom, njihova istraživanja prelaze u oblasti epistemologije o kojima Marx nije ni sanjao; ispredaju jedan čudesan svet tamnih niti, svet koji je »divno urađen, ali ničemu ne koristi«. Kroz ovaj filigranski urađen Marxov svet, čije su konkretne istorijske maštarije »usaglašene s besmislicama kojima su i ograničene«, šetali su zadivljeni« (E. P. Thompson, *Otvoreno pismo Leszeku Kolakowskom*, »Marksizam u svetu«, br. 11—12/1981, str. 348).

[23] L. Kolakowski, *Der Mensch ohne Alternative*, str. 64; prema: P. Vranicki, *Historija marksizma*, str. 150.

[24] Takva neutemeljenost, odnosno tumačenje na osnovu »intelektualnog stava«, pomalo apsurdno podsjeća na Staljinovo razvrstavanje »lijevo i desno«. »Kao što vidite, obje ove opasnosti, i »lijeva« i »desna«, oba ova skretanja s lenjinističke linije i »desno« i »lijevo«, vode do jednog i istog rezultata, iako s raznih strana« (J. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, str. 236).

Definicija duhovno-naučne ljevice i desnice koju daje Kolakowski nema, na žalost, nimalo produbljenu utemeljenost *u metodi* od ove Staljinove.

[25] Citirano prema: E. P. Thompson, *Otvoreno pismo Leszeku Kolakowskom*, cit. izd., str. 432.

Digitized by Google

politike« karakteriziran je već poznatim epitetima, koje uglavnom dobijaju politički bjegunci. Ali, i veoma ozbiljni teoretičari, historičari marksizma, filozofi, ocjenjuju njegovu djelatnost i krajnje kritičkim tonovima. Od oznaka da je antimarksist i antikomunist, pa do toga da je »revizionist«, idealist, agnostik, eklektik, mistik, skolastik, postrevizionist... Na popisu ljudi koji su iznosili svoje kritičke primjedbe, ili čak ozbiljne elaborate, nalaze se imena poput J. Habermasa[26], Ralpha Milibanda[27], Johna Savillea, Leopolda Lebedza, Georga Klinea, Alaidair Macintyrea, A. Schaffa, H. Lefebvrea[28], Z. Ladasa i mnogih drugih. Na svom disidentskom putu prošao je kroz Zapadnu Njemačku, Kanadu (Montreal), Kaliforniju, Englesku, SAD, predavao na Oxfordu, Berkeleyu. Danas predaje na All Souls[29] koledžu.

---

[26] »Rigorozni kritičari kova Kolakowskog revizionizam uzdižu do principa teorije uopšte... On pokušava da od nužde učini vrlinu time što, potpuno u duhu Sartrove egzistencijalističke filozofije, »marksističko« proglašava za držanje koje nije dalje izvodljivo, skoro za neki stil života« (»Teorija in praksa«, str. 461/462).

[27] Milibandove primjedbe, kao i one Lebedzove, Macintyreove i ostalih razmotrit ćemo u kontekstu konkretnih rasprava.

[28] Henry Lefebvre za Kolakowskog kaže: »Kolakowski je Poljak. Napustio je Poljsku... Imao sam utisak, video sam ga nekoliko puta pre par godina, da je opsednut religioznim pitanjem, kao i svi Poljaci. Sasvim je prirodno da on u marksizmu traži ili objašnjenje za religiju ili neku novu religiju...« (Henry Lefebvre u intervjuu za »Student« od 9. novembra 1983).

Kao potvrdu ovakvog stava navest ćemo tekst iz »Književnih novina« pod naslovom *Revolucija kao lepa bolest*, u kojem Kolakowski piše: »Zaobilazeći tu teškoću, dosad nerešenu, revolucija u Kambodži je postigla, kako se čini, najbolje rezultate od svih dosadašnjih. Na njenom osnovu istorijske definicije Totalne revolucije, Novog doba i Novog čoveka daju se formulisati preciznije nego ikad: istrebljenje ljudstva, ropstva, poživotinjenje. Apokalipsa se gotovo ispunila, revolucionarna ideja je gotovo postala telo. *Misao o povratku na Apsolutni početak, na lepu Mladost, otrgnula se od svog religijskog osnova, otelovila se najbolje što je mogla.*«

Pristup religijskim pitanjima ne predstavlja nikakav ekstremni ili eksterni stav u njegovom opusu. Riječ je o njemu imanentnoj metodi unutar koje on razlaganje ideja u historijskom kontekstu zanemaruje, pretpostavlja ih društvenim i psihološkim okolnostima. Takav pristup prije bi se mogao karakterizirati genetičkom nego epistemološkom kritikom, kako to karakterizira i Thompson, tvrdeći da »ovakvim metodama filozofske kritike čovek može veoma brzo doći do određenih rezultata, i to onih koji potvrđuju pretpostavke od kojih je pošao«.

U časopisu »Encounter« Kolakowski tvrdi »da kao nedosljedan ateista smatra da ljudi do razumijevanja sopstvene ličnosti na najbolji način mogu doći kroz religijski simbolizam, te da religijsku svijest postavlja kao čovjekov jedini pokušaj da sebe vidi kao cjelinu!!« Ili, pak: »Svijet kojim bi zavladao komunizam mogao bi opstati blagodareći dominaciji jednog imperijalizma ili bi bio serija beskonačnih ratova među »marksistima« koji vladaju pojedinim zemljama, a marksizam bi vršio religijsku funkciju i njegova bi efikasnost imala religijski karakter.«

[29] Prijevod naziva sveučilišta na kojem predaje na izvjestan način predstavlja slikovit završetak njegove duhovne evolucije.

Digitized by Google

Na jugoslavenskom duhovno-kulturnom polju Kolakowski je prisutan od 1960. godine kada je u časopisu »Delo« objavljen njegov esej *Propovjednik i dvorska budala.*[30] Otada mu je preveden niz knjiga, eseja, članaka i kritika, uključujući i prva dva toma *Glavnih tokova marksizma.*[31] Otkad je Kolakowski krenuo putem disidentstva većina njegovih tekstova takvog karaktera prevođena su na stranicama listova i časopisa za kulturu i društvena pitanja[32] ili su pak njegove teze i argumentacije korištene u »filozofskim raspravama«. Posebno je paradogmatska recepcija njegovih osnovnih filozofskih teza (ako bi se o tezi kao osnovi konzistentnog filozofskog sustava moglo govoriti u okviru naše filozofske javnosti, koju karakterizira nevjerojatan stupanj nekritičnosti i stanovitog filozofsko-antropološkog frazerstva). To frazerstvo, nekritičnost, neinformiranost, pa i ignorancija i konformizam, vidljivi su i iz odnosa prema Kolakowskom. Dok marksiste na Zapadu u polemici s Kolakowskim karakterizira zadovoljavajući nivo rasprava i visok stupanj kritičnosti, kod nas su uglavnom u pitanju dvije vrste apologije.[33] Jedna je zasnovana na »moralno-političkim« obavezama spram sistema, a druga na kompleksima spram takozvane »kritičke inteligencije«. Zbog toga se u dijelu tekstova (uglavnom predgovora i pogovora)[34] konsta-

---

[30] Kasnije je uvršten u knjigu *Filozofski eseji* pod naslovom »O teološkom nasleđu u savremenom mišljenju« u nešto proširenoj verziji.

[31] Oko prevođenja drugog toma Prvoslav Ralić u pogovoru piše: »Ima znakova da se i oko objavljivanja ovog drugog toma *Glavnih tokova marksizma* želi napraviti slična atmosfera. To je, u stvari, atmosfera nepoverenja u snagu naše kritičke javnosti, strah da se ne prepozna u delu opravdane kritike dogmatizma koju obavlja Kolakowski.«

[32] U tome su posebno sistematični »Književna reč«, »Književne novine«, »NIN«, »Ideje«, »Student« i neki dnevni listovi u svojim komentarima. »Duhovna kultura«, kako ju je nazvao sam Kolakowski, očito sasvim dobro funkcionira.

[33] Najbolja potvrda takvog pisanja je slijedeći citat: »Jednom prilikom izvjesni Žan Mišel svoje nadahnuto predavanje o historiji Engleske započeo je frazom: »Gospodo, Engleska je otok!« Najzad, analogno svemu ovome, bilješke u povodu prijevoda knjige Leszeka Kolakowskog *Ključ nebeski* i *Razgovor s đavlom* (Dragan R. Marković, »Borba«, XI 1983).

Tekst kojim Kolakowski započinje svoj prvi tom *Glavnih tokova marksizma* glasi: »Karl Marx je bio njemački filozof. Ova misao nam ne otkriva neku novost. Ali pri približem sagledavanju može nam se ona pokazati manje banalnom i manje očiglednom nego što nam se to na prvi pogled čini. Izražavajući je, slijedeći Žila Mišelea (Jules Michelet), koji je trebalo da počne svoja predavanja o historiji Engleske frazom: »Gospodo, Engleska je ostrvo!« ... (L. Kolakowski, *Glavni tokovi marksizma*, str. 9).

Očigledno je ne samo da je tekst prepisan, nego da autor Julesa Micheleta krsti u Žan Mišel. No, to je i osnovna karakteristika svih epigona koji su kod nas prepisivali Kolakowskog sa mnogo većim pretenzijama i također griješeći već na prvoj strani čitanja Kolakowskog. O tome u kontekstu konkretnih rasprava.

[34] Tako, na primjer, Prvoslav Ralić u pogovoru *Glavnih tokova marksizma* piše: »Bilo bi pak pogrešno, zbog »zaključnih ocena« Ko-

Digitized by Google

tira da su neke teze Kolakowskog antikomunističke, da bi se odmah nakon toga konstatiralo da mu je misao antidogmatska. Riječ je, prije svega, o poziciji za koju su teorijsko-metodološke osnove kod Kolakowskog neproblematične i neupitne, a logično je da na toj osnovi teorijske izvedenice mogu opstajati unatoč svojoj proturječnosti i nekonzistentnosti. Riječ je, prije svega, o shvaćanju dogmatizma kao isključive karakteristike socijalističkog sistema i marksističke misli, kao da se upravo u »desnoj regeneraciji« i u građanskom postvarenju ne radi o dogmatizmu *par excellence*. To onda omogućuje da nekoga karakteriziraju istovremeno antidogmatom i antikomunistom. Ne zapaža se da je politički stav Leszeka Kolakowskog konzekventna posljedica njegove teorijske pozicije. Jer, dogmatizam građanske misli, njena nedijalektičnost, ahistoričnost i nematerijalističnost upravo za posljedicu ima reifikaciju na svim nivoima i planovima analize i društvene svijesti uopće. Najveći je dogmatizam baš vjera u mogućnost perpetuiranja građanskog poretka, dominacije kapitala nad radom, historijska opravdanost i metafizička utemeljenost »prava na razlike« — nejednakosti i sve ostale građanske dogme. Tumačiti dogmatizam isključivo kao staljinizam pretpostavlja kritiku staljinističkog skretanja sa stanovišta građanske misli. U takvom tipu mišljenja utemeljena je i recepcija Kolakowskog kao antidogmate i antistaljiniste.[35]

Osnovno pitanje vezano za djelatnost Kolakowskog (isključivo teorijsko) jest u kojoj je mjeri zaista riječ o znanstvenoj

---

lakowskog, ne uvideti veliku teorijsku vrednost *Glavnih tokova marksizma*. Mora se nedvosmisleno reći da je Kolakovski izvrsni poznavalac istorije marksističkih ideja i sporova koji su se u marksizmu vodili. On marksistička stanovišta izlaže sa osobenim smislom za sinteze. To nije knjiga koja prepričava marksističke tekstove, čemu su, ponekada, skloni neki od naših »istoričara marksizma«. *To je kritička knjiga koja poštuje princip totaliteta*, svestrani pristup idejama jednog mislioca i njegovog bitnog mesta među ostalim marksistima. *Kao apriorno nedogmatičan mislilac (kurziv — S. O.)*, Kolakovski uspešno problematizuje mnoga važna pitanja istorije i teorije marksizma, kao i pitanje prakse savremenog socijalizma. To su, što je posebno važno, često i ona pitanja koja su od značaja za jugoslovensku marksističku misao i njeno kritičko razvijanje...

U svakom slučaju, od Kolakovskog možemo učiti marksizam, svestrano se informisati o njegovim glavnim tokovima. Vrline ove knjige su svakako daleko brojnije od nedoumica koje stvara i granica koje ima.«

Mislim da ovaj citat upravo pokazuje takvu vrstu shvaćanja (str. 634, 636) dogmatizma, kada se kaže da je netko apriori *nedogmatičan mislilac*. Ima li bitnije karakteristike dogmatizma od apriorizma? O totalitetu, sintezi, svestranosti i ostalim uljepšavajućim epitetima kasnije.

[35] Predrag Vranicki u svom djelu *Historija marksizma* piše: »Navodeći nekoliko osnovnih intelektualnih i moralnih preokupacija L. Kolakowskog, vidimo da sa svojom intelektualnom pronicljivošću nije mogao da olako pređe preko tragičnih iskustava staljinizma, kao i ostalih nemoralnih akata suvremenog svijeta... Tom svojom kritičkom, pronicljivom, misaono i stilski svježom filozofskom aktivnošću Kolakowski je ubrzo postao jedan od najviđenijih predstavnika one stru-

Digitized by Google

metodi, o izgrađenom kategorijalnom aparatu, o izgrađenom postupku bez obzira na to da li je u pitanju sociologija ideja, epistemologija, historija filozofije, socijalna povijest ideja ili bilo koja druga disciplina. Čini nam se da kod Kolakowskog o tome nema ni govora. Njegovo tumačenje filozofije kao filozofije koja priznaje i one koja osporava apsolute, kao kritičke i kao konzervativne, kao »desne duhovne kulture« i lijeve duhovne kulture, kao filozofije propovjednika i filozofije dvorske lude (kao dva najopćenitija oblika intelektualne kulture), da bi se kao vrhunac metode uspostavio »intelektualni stav« — zaista vodi u poziciju koju sam Kolakowski imanentno naslućuje, krećući se na razini tumačenja ideja, što je shvaćeno kao genetička, a ne kao epistemološka kritika. Tumačeći mogućnost uspostavljanja vlastitog mišljenja kao metoda, on konstatira da je to ravno vjeri u mogućnost postizanja konačnog metoda (iako su neki naši epigoni odmah bili spremni da mu i to priznaju). »Istorija antičkog skepticizma daje nam u tom pogledu poučan primer: doktrina koja se bazirala na sumnji, uz sve očiglednosti i sve dogme, sama se pretvorila u okamenjenu i jalovu dogmu sumnjanja; kritika imobilizma svih onih principa koji su priznati kao neosporni prerasla je u imobilizam univerzalnog kriticizma, naime, nikakav princip univerzalne kritike ne može izbeći antinomiju lažljivca.«[36]

Zaista je ankiloza zahvatila misao Kolakowskog, ali ne kao od neba i vanjskih okolnosti koje su bile toliko nemilosrdne da su izvršile veliki pritisak, nego od njegovog temeljnog i unutrašnjeg, imanentno nehistorijskog i nematerijalističkog mišljenja. Teško je zato, i upravo besmisleno tumačiti razlike u stavovima, u rasponu od antidogmatskog do antistaljinističkog, kao posljedicu stanovitog *»deus ex machina«* djelovanja historijskih okolnosti. Jer, kao što se bez principa i metode u znanosti može doći do antikomunizma, isto tako je moguće doći i do panegiričkog staljinizma. Jedan dio antropološkog marksizma i njemu pripadajućih mislilaca upravo je imao nesreću da stalno bude ispod nivoa historijskog zbivanja, te ih politička praksa nadilazi, oktroira im principe, koje oni odbacuju sa trona nauke kao »prljavojudejsku praksu«, da bi u krajnjoj instanci bili do kraja uvučeni upravo u najperfidnije i ujedno najgrozomornije principe surove politike dogmatizma. Jedne i druge vrste. Pošto nisu kadri *teo-*

---

je suvremenog marksizma kojoj je ponajprije stalo, s obzirom na smisao i praksu marksizma, do njegove humanističke i kritičke komponente« (tom II, str. 152). — Ovo je izdanje ponovo objavljeno 1978, deset godina nakon što je Kolakowski objavio *Glavne tokove marksizma.* Novinari popularizatori kasnije preuzimaju cijele pasuse takvih tekstova prepisujući ih do besvijesti. Od ozbiljnih tekstova koji se bave Kolakowskim mogli bi se navesti napori Riste Tubića da razluči bitno od nebitnog.

[36] Vidjet ćemo na primjeru tumačenja *Materijalizma i empiriokriticizma* koliko je ta autonomija u djelu Kolakowskog izražena oprečnim tumačenjima u *Filozofiji pozitivizma* i *Glavnim tokovima marksizma.*

Digitized by Google

rijski analizirati praksu, onda se pitanje historijskog kontinuiteta, kao i njegovog kontinuiteta unutar historije, *praktički* pretvara u teorijski i politički diskontinuitet. Na taj je način gubitak prošlosti viza za egzistenciju budućnosti. Koliki je stvarno značaj tog gubitka, neka nam kaže sam Kolakowski, jer se on opredjeljuje za dvorsku ludu naspram propovjednika, jer propovjedništvo je kult prošlosti promatran očima današnjice; ono je nastavak prošlosti u njenom neizmijenjenom vidu u sadašnjem času. Propovjedništvo je na taj način faktičko trajanje stvarnosti koja više ne postoji. Kolakowski je za stav dvorske lude zato što se u njemu realizira ono što je samo mogućnost, postaje stvarno prije svog faktičkog postojanja. Ali, i stav dvorske lude ponekad može značiti gubitak prošlosti. »Zato je strah od smrti — piše Kolakowski — strah od gubitka prošlosti. Sa tog gledišta se totalna amnezija — slučaj veoma rijedak, ali se ipak ponekad dešava — ni po čemu ne razlikuje od smrti takve kakve se plašimo. Biti lišen prošlosti, tj. izgubiti kontinuitet s čitavim ranijim životom, isto je tako katastrofalno kao biti sasvim uništen: onome tko se boji smrti kao gubitka individualnosti ne bi donijela utjehu ni vijest da se može ponovo roditi s totalnim zaboravom ranijeg života. Strah od konkretne smrti tiče se duhovne smrti, gubljenja osjećanja ličnosti.«[37]

Najnoviji tekstovi, intervjui i knjige Kolakowskog pokazuju da je zaista tako.

[37] Kolakowski u posljednjih nekoliko godina najviše objavljuje u listovima i časopisima sumnjivih izvora financiranja: »Social Registeru«, »Daedhalusu«, »Encounteru«. O tome E. P. Thompson piše: »Pretpostavljam da su vam ovi razlozi poznati. Ako nije tako, Vi, i svaki drugi mogući saradnik »Encountera«, trebalo bi da znate za njih. Pored otkrića u »New York Timesu« (7. IV 1966) i nekoliko izdanja Kompantsa, postoji izvanredna studija Christophera Lascha *The Cultural Cold War*, koja se posebno bavi historijom »Encountera«, bar onom koju je moguće otkriti bez upotrebe sprava za aktiviranje laži... Novčana pomoć koju je »Encounteru« davala CIA preko Kongresa za slobodu kulture sada mu dolazi iz Fordove fundacije, čiji je predsjednik McGeorge Bundy, koji je u pismu »New York Timesu« od 10. oktobra 1972. priznao da je Fordov doprinos dat u sklopu interesa koji nas je također rukovodio da pomoć dodijelimo i drugim poznatim časopisima koje je ranije potpomagala CIA (na primjer, »Survey«, »China Quarterly«). Doprinos od 50 hiljada dolara za »Encounter« bio je »dobar izbor u skladu sa ciljevima našeg programa« (E. P. Thompson, *Otvoreno pismo Leszeku Kolakowskom*, »Marksizam u svetu«, br. 11—12/1981, str. 429).

Digitized by Google

Ivan Bernik

Društvene nejednakosti u socijalizmu

(Nekoliko ishodišta i hipoteza)

Broj i šarenilo istraživačkih problema koje dopušta naslov prinuđavaju nas da podrobnije odredimo predmet našeg raspravljanja. Iz kruga mogućnih problema svakako treba najpre isključiti one koji su povezani s pitanjem o samom postojanju društvenih nejednakosti u socijalističkim društvima. Pri tom se možemo osloniti na široku saglasnost o tome da je »postojanje društvene nejednakosti kao značajne činjenice u društvenom životu svih socijalističkih društava očigledno«.[1]

Ta saglasnost o »očiglednosti« nejednakosti u socijalističkim društvima nesumnjivo je uticala na načine istraživanja te pojave — naime, u prvi plan je postavila one istraživačke probleme koji se odnose na deskripciju, merenje i klasifikaciju pojava društvene nejednakosti. Mogla bi se navesti prilično obimna literatura koja se bavi tim istraživačkim pitanjima.[2] Naravno, to još ne znači da raspolažemo sistematičnom i preciznom deskripcijom nejednakosti u socijalističkim društvima, jer je za većinu istraživanja karakteristično da su više ili manje fragmentarna i nepovezana.

---

[1] S. Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, Zagreb, 1974, str. 163.

[2] Vidi, na primer: Z. Golubović i drugi, *Analiza studija o strukturi jugoslavenskog društva*, u: *Klase i slojevi*, Zagreb, 1977; W. Wesolowski in K. M. Slomczynski, *Empirična raziskovanja socialne strukture poljske družbe*, »Teorija in praksa«, br. 4/1979.

Digitized by Google

Nema potrebe posebno naglašavati da i vrlo dobri opisi pojava društvene nejednakosti još ništa ne govore o mestu i ulozi nejednakosti u pojedinim društvima. Zbog toga se proučavanje društvenih nejednakosti u socijalističkim društvima ne može ograničiti samo na njihovu deskripciju, već u istraživačka pitanja treba nužno uključiti i pitanja o društvenoj nejednakosti kao faktoru reprodukcije (i transformacije) socijalističkih društava.

Neosnovana bi bila tvrdnja da se u dosadašnjim istraživanjima (kako jugoslovenskim tako i stranim) to pitanje nije uzimalo u obzir. Štaviše, i na tom području se, bar na prvi pogled, pokazuje prilična saglasnost, koju dobro ilustruje sledeća konstatacija: »Svako raspravljanje o problemima društvene nejednakosti ili raspodele u socijalizmu je ujedno uvek i raspravljanje o organizaciji proizvodnje i o samoj suštini socijalizma kao takvog.«[3] Navedena rečenica eksplicitno pripisuje istraživanju društvene nejednakosti privilegovan teorijski status, jer bi upravo istraživanje nejednakosti trebalo da otvori mogućnost za otkrivanje »suštine socijalizma«. Ukratko, istraživanje društvenih nejednakosti trebalo bi da bude od ključnog značaja za razumevanje strukture socijalističkih društava; ako ne već zbog toga što bi se u njemu neposredno razotkrivala »suština« tih društava, a ono bar zbog toga što je ono najprikladnija tačka za pristup istraživanju socijalističkog društva.

Mada su ova shvatanja o izuzetnom teorijskom značaju istraživanja društvenih nejednakosti za razumevanje socijalističkih društava preovlađujuća, ipak ona nisu jedina. Za stanovišta koja unose i disonance u prividnu saglasnost naročito su ilustrativne konstatacije S. Šuvara. On, naime, naglašava da pri obradi raspodele (a time i nejednakosti) u socijalizmu treba posebno voditi računa o činjenici da se problemi socijalizma ne mogu svoditi na probleme raspodele (a time i nejednakosti). Nedovoljno uvažavanje te činjenice vodi, po njegovom mišljenju, tome »da se baš pri postavljanju pitanja raspodele u socijalizmu najviše mistificira i da je to zahvalno područje za socijalnu demagogiju svih vrsta i motiva«.[4] O nekim konsekvencama takvog stanovišta još ćemo govoriti kasnije, a ovde bismo istakli samo to da ono odriče »primarnu« ulogu raspodeli, odnosno društvenoj nejednakosti prilikom objašnjavanja socijalističkih društava.

Razlike među gledištima su takve prirode da neizostavno zahtevaju nešto podrobniju analizu. Takva analiza je posebno opravdana zbog toga što oba gledišta pretenduju da budu marksistička i, bar posredno, pozivaju se na one klasične marksističke tekstove koji se podrobnije bave karakteristikama društva »prelaznog perioda«. Pošto među tim tekstovima Marxova *Kritika Gotskog programa* (u daljem tekstu: *Kritika)* ima središnje mesto, pogledaćemo malo izbliže onaj deo teksta koji se odnosi na pitanje distribucije materijalnih dobara u »prvoj fazi komunističkog društva«,

[3] I. Brkljačić, *Teorije o raspodjeli u socijalizmu*, Zagreb, 1977, str. 187.

[4] S. Šuvar, *Samoupravljanje i alternative*, Zagreb, 1978, str. 150.

Digitized by Google

pri čemu će nas naročito zanimati ona mesta koja — bar implicitno — dopuštaju razlike u shvatanjima o značaju proučavanja društvenih nejednakosti u socijalizmu.

Pomenuti tekst iz *Kritike* ima, bar na prvi pogled, izrazitu dihotomnu strukturu. U prvom delu su podrobnije skicirane osnovne karakteristike distribucije »sredstava potrošnje« (to jest onoga dela društvenog proizvoda koji se raspodeljuje individualnim proizvođačima). Ova distribucija se reguliše po načelu: »Pravo proizvođačâ proporcionalno je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši jednakim merilom — radom.«[5] Međutim, jednako pravo, naglašava Marx, zbog razlika u obdarenosti i radnoj sposobnosti i zbog različitih društvenih okolnosti u kojima se proizvođači nalaze, nužno vodi nejednakosti u raspodeli. Zbog toga Marx posebno ističe da je takvo jednako pravo još uvek buržoasko pravo, jer krije u sebi isti princip kao i razmena robnih ekvivalenata. Tek »viša faza komunističkog društva« treba da uvede radikalno drukčiju raspodelu — raspodelu prema potrebama.

Drugi deo počinje rečenicom koja jasno potvrđuje utisak o dihotomnoj strukturi teksta: »Nezavisno od svega dosad rečenog, bilo je uopšte pogrešno dizati galamu oko takozvane raspodele i stavljati glavni naglasak na nju.«[6] Ovu tvrdnju Marx obrazlaže sažetim rezimeom analize odnosa između proizvodnje i raspodele iz Uvoda za *Osnove kritike političke ekonomije* i za *Kapital*, oslanjajući se na opšti stav da je »svaka raspodela sredstava potrošnje samo posledica raspodele uslova proizvodnje«.[7]

Pokušaćemo da pokažemo kako je ova dihotomnost Marxovog teksta uticala na njegove različite (ponekad čak i suprotne) interpretacije. Pretpostavljamo da je taj utisak bio izrazit naročito zbog toga što je u drugom delu Marxovog teksta reč o sažetku »starih« analiza koje su više ili manje povezane s Marxovim proučavanjem kapitalističke društvene formacije. Stvarnu »novost« u teorijskom pogledu trebalo bi, dakle, da predstavlja samo model raspodele materijalnih dobara u prvoj fazi komunizma, to jest prvi deo teksta. To razlikovanje, s jedne, i praktične potrebe pri usmeravanju raspodele ekonomskih dobara u socijalističkim društvima, s druge strane, doprineli su uverenju da je za razumevanje socijalističkog društva relevantan prvenstveno prvi deo Marxovog teksta. Pri tom su često bile zanemarivane i Marxove napomene o »nedostacima« toga modela i o njegovom prelaznom karakteru; Marxov »buržoaski zakon« raspodele postao je nesporno »socijalističko načelo raspodele prema radu«. Međutim, društvene operacionalizacije i konkretizacije toga načela po pravilu mnogo podseća-

[5] K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 30, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 17.

[6] Ibid., str. 18.

[7] Ibid.

Digitized by Google

ju, kako konstatuje W. Wesolowski, na savremene meritokratske modele raspodele društvenih dobara.[8]

Poređenje s meritokratskim modelima čini se opravdano naročito onda kad imamo u vidu antiegalitarističku interpretaciju načela »raspodele prema radu«, koja postojeće nejednakosti objašnjava (odnosno opravdava) nejednakostima u sposobnostima i marljivosti pojedinaca. Nejednaka raspodela materijalnih dobara trebalo bi ujedno da bude nagrada za nejednake individualne doprinose i podsticaj pojedincima da u što većoj meri stave u dejstvo svoje sposobnosti. Ta interpretacija se može neposredno pozivati na Marxov model (nejednaka individualna obdarenost i nejednake sposobnosti kao »prirodna privilegija«), a u isto vreme se njene formulacije znatno podudaraju s funkcionalističkim objašnjenjem nejednakosti koje su dali američki sociolozi Davis i Moore. Kao ilustraciju možemo navesti stanovište poljskog marksiste M. Fritzhanda, koji dilemu »ili više jednakosti ili povoljniji uslovi za razvoj talenata« rešava u korist ove druge, sa sledećim obrazloženjem: »Posedovanje talenta je samo po sebi zasluga (u originalu: merit), ali svakako moramo priznavati kao zaslugu i istrajan i naporan rad, povezan s razvojem i izražavanjem pojedinčeva talenta koji donosi materijalnu i duhovnu korist drugim ljudima i celom društvu.«[9]

Međutim, Marxov model može biti ishodište i za izrazito egalitarno shvatanje »raspodele prema radu«. To shvatanje polazi od pretpostavke da razlike u radnim sposobnostima i talentima nisu tolike da bi dopuštale i opravdavale znatne nejednakosti u dohocima i ostalim društvenim dobrima, a ujedno upozorava i na to da su razlike u talentima i radnim sposobnostima u velikoj meri društveno determinirane.[10] Marxov model iz *Kritike* ni u čemu ne protivreči takvom shvatanju. A u prilog njemu mogu se navesti i neki Marxovi stavovi iz ranih radova, kao, na primer, sledeći: »Različitost ljudskih talenata više je posledica nego uzrok podele rada, to jest razmene ... Posebna svojstva različitih rasa jedne životinjske vrste po prirodi su izrazitija nego različitost ljudskih sklonosti i delatnosti.«[11]

Iz ove ovlašne karakteristike dveju suprotnih interpretacija Marxovog modela raspodele materijalnih dobara u socijalizmu nameće se zaključak da nije reč samo o akademskom sporu, već da su te interpretacije tesno povezane s težnjama za legitimizacijom dvaju međusobno suprotstavljenih društvenih interesa na području

---

[8] W. Wesolowski, *Stratification, Equality and Justice*, »Dialectics and Humanism«, br. 4/1979, str. 58.

[9] M. Fritzhand, *Marxism and the Idea of Equality*, »Dialectics and Humanism«, br. 2/1974, str. 42.

[10] S. Bolčić, *Neadekvatna raspodela je najčešći povod društvenog sukobljavanja*, u: *Marks i savremenost* (šesti naučni skup), Beograd, 1975, str. 604.

[11] K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 3, »Prosveta«, Beograd, 1972, str. 225.

Digitized by Google

raspodele društvenih dobara. Razume se da interesna usmerenost interpretacija sama po sebi još ništa ne kaže o njihovom teorijskom značaju. Zbog toga ćemo se na pitanje njihovog teorijskog značaja još vratiti.

Sad ćemo se najpre zadržati na drugom delu Marxovog teksta iz *Kritike*, koji i jedna i druga interpretacija više ili manje ostavljaju po strani. Implicitni argument obeju interpretacija da je u drugom delu Marxovog teksta reč pre svega o sadržaju koji je povezan s analizom kapitalističkog društva ne može izdržati kritiku. Naime, Marx polazi od pretpostavke da odnosi proizvodnje u svim istorijskim oblicima proizvodnje »dominiraju« nad odnosima raspodele, a u isto vreme ključno pitanje Marxove analize je upravo pitanje istorijskih oblika proizvodnje, a s tim i istorijskih oblika raspodele. Neće biti na odmet da to potvrdimo i citatom: »Prema tome, takozvani odnosi raspodele odgovaraju istorijski određenim, specifično društvenim oblicima procesa proizvodnje i odnosa u koje ljudi među sobom ulaze u procesu reprodukcije svog ljudskog života, i potiču iz njih.«[12]

Ova teorijska perspektiva upozorava da i prilikom proučavanja socijalističkog društva treba postaviti pitanje društvene nejednakosti, pre svega kao pitanje njegove određenosti »specifično društvenim oblikom procesa proizvodnje« i povezanosti s njim. Samo u toj povezanosti imaju smisla pitanja o tome kakav je specifičan socijalistički oblik nejednakosti (to jest socijalistički »model« raspodele dobara), kakva je uloga nejednakosti prilikom reprodukcije načina proizvodnje koji karakteriše socijalističko društvo itd.

Pri elaboraciji ovih i sličnih pitanja treba posebno imati u vidu Marxov naglasak da je za društvo »prve faze komunizma« karakteristično, pored ostalog, i to da ono upravo izlazi iz kapitalističkog društva.[13] A to znači da je prvo pitanje koje istraživanje nejednakosti u socijalističkom društvu mora sebi postaviti, pitanje o tome koliko se raspodela uslovâ proizvodnje u tom društvu razlikuje od raspodele uslovâ proizvodnje u kapitalističkom društvu. Tom pitanju moraju slediti pitanja o specifičnosti društvene nejednakosti u socijalizmu i o njenoj ulozi u reprodukciji i transformaciji tog društva. Redosled tih istraživačkih pitanja ukazuje na to da Marxova analiza kapitalističke društvene formacije uključuje problematiku koja je relevantna i za razumevanje socijalističkih društava. Ako se kao polazna pitanja pri proučavanju nejednakosti u socijalizmu mogu upotrebiti pitanja koja »važe« za kapitalističku formaciju, to, naravno, ne znači da su odgovori identični s onima koji su rezultat proučavanja kapitalističkog društva.

Istraživanje koje se kreće u navedenim sadržajnim okvirima zapravo je istraživanje uslovâ novoga »modela« raspodele rezul-

[12] K. Marx, *Kapital III*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 23, »Prosveta«, Beograd, 1972, str. 733—734.

[13] K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 17.

Digitized by Google

tatâ proizvodnje. Međutim, uslovi za socijalističku raspodelu obezbeđeni su tek onda kad je ukinut način proizvodnje koji se »zasniva na tome što se materijalni uslovi proizvodnje nalaze u rukama neradnika u obliku vlasništva kapitala i vlasništva zemlje, dok je masa samo vlasnik ličnog uslova proizvodnje, radne snage«.[14] Bez uvažavanja te činjenice svaka rasprava o nejednakosti u socijalizmu, a naročito o samim modelima raspodele, prazna je spekulacija.

Isticanje značaja uslovâ novog načina raspodele rezultatâ proizvodnje ima značajne implikacije za razumevanje celokupnog teksta iz *Kritike* o kome je reč. To razumevanje isključuje dihotomno čitanje *Kritike* (dihotomno u tom smislu što se tekst koji se ovde razmatra razdvaja na dva međusobno nepovezana dela) i ujedno precizira odnos između oba dela teksta. Suština tog odnosa je u tome što razmatranje Marxovog modela raspodele u prvoj fazi komunizma treba podrediti razmatranju drugog dela teksta iz *Kritike* koji je — kao što smo utvrdili — posvećen obradi uslovâ novog (socijalističkog) istorijskog oblika raspodele rezultatâ proizvodnje. Sa tog stanovišta je u razmatranom Marxovom tekstu od ključnog značaja sledeća konstatacija, odnosno hipoteza: »Kad su materijalni uslovi proizvodnje kolektivno vlasništvo samih radnika, dobija se isto tako raspodela sredstava potrošnje koja se razlikuje od današnje.«[15] Sadržaj i oblik ove rečenice jasno pokazuje da je značaj *Kritike* pre svega u tome što ona ukazuje na osnovne teorijske okvire i pitanja za istraživanje nejednakosti u socijalističkom društvu, odnosno strukture tog društva uopšte. Njen značaj i aktuelnost zasnivaju se zapravo u istraživačkom programu koji ona implicira, a ne — kao što se često može čuti — u nekoj konačnoj »naučnoj analizi načela raspodele i životnih uslova u socijalizmu i komunizmu«.[16]

Ove konstatacije otvaraju mogućnost vrednovanja interpretacija koje se oslanjaju pre svega na prvi deo *Kritike*. Već njihova ovlašna analiza je pokazala da se one — uprkos tome što njihovi stavovi protivreče jedan drugom — oslanjaju na istu problematiku prirodnih sposobnosti individuuma. A ta problematika u celini spada u oblast ideologije. Zbog toga se ne može govoriti o naučnim funkcijama tih dveju interpretacija, već o njihovim ideološkim funkcijama. Sa našeg stanovišta zanimljive su prvenstveno dve funkcije. Prva je u tome što naglašavanje, odnosno odvojeno razmatranje odnosâ raspodele i svođenje svih protivrečnosti u odnosima proizvodnje socijalističkog društva na »neostvarivanje načela raspodele prema radu« implicitno pretpostavlja da su pitanja raspodele uslovâ proizvodnje, to jest pitanja klasnosti, za proučavanje socijalističkog društva irelevantna. Besklasnost socijalističkog društva je u tom slučaju pretpostavljena, a ne dokazana, dok se

[14] Ibid., str. 18.

[15] Ibid., str. 18—19.

[16] M. Britovšek, *Uvodna beseda*, u: Marx in Engels, *Kritika Gothskega in Erfurtskega programa*, Ljubljana, 1975, str. 15.

Digitized by Google

»smetnje« u raspodeli prema radu nužno predstavljaju samo kao tehničke (nedovoljna preciznost »merila« i slično). Drugu funkciju smo već pomenuli: obe interpretacije su neposredno povezane sa glavnim međusobno suprotnim interesima koji se pojavljuju u socijalističkim društvima na području raspodele dobara, sa egalitarističkom i sa neegalitarističkom interesnom usmerenošću. U vezi s tim su zanimljivi zaključci o tome da je u većini socijalističkih društava interes glavni faktor u reprodukciji postojećih nejednakosti.[17] Zbog toga ne bi trebalo potcenjivati društveni značaj kritike postojećih nejednakosti koja se oslanja na egalitarnu interpretaciju Marxovog modela. A njen eventualni uticaj na smanjivanje nejednakosti ne može sakriti činjenicu da se ta kritika u celini kreće na terenu ideologije i da ne daje nikakva naučna saznanja o društvenim nejednakostima u socijalizmu.

Dosadašnje raspravljanje daje nam i osnovna ishodišta za opredeljenje u dilemi o teorijskom statusu proučavanja pojava društvene nejednakosti u socijalizmu (tu dilemu smo naznačili na početku ovog teksta). Očigledno je da su primedbe na račun potencijalnih teorijskih grešaka i opasnosti prilikom istraživanja društvene nejednakosti opravdane pod uslovom da se nejednakost posmatra odvojeno od ostalih komponenata strukture socijalističkog društva i od pitanja uslovâ reprodukcije toga društva. Istraživanje koje ne vodi računa o toj činjenici neizostavno će zapasti u empirizam i ideološko opravdanje (odnosno kritiku) nejednakosti u socijalizmu.

Ako smo do sad posmatrali samo raspodelu »sredstava potrošnje« u socijalizmu, to ne znači da je konstatacija zapisana u prethodnom pasusu relevantna samo za proučavanje ekonomskih nejednakosti, a ne i ostalih dveju dimenzija nejednakosti (to jest nejednakosti u političkoj moći i prestižu), odnosno nejednakosti u socijalizmu uopšte. Isto tako, ni sadržaj dosadašnjeg razmatranja ne znači da ekonomskoj nejednakosti unapred pripisujemo poseban značaj (u poređenju sa ostalim dimenzijama). Nešto iscrpnija analiza te dimenzije ukazuje samo na to da je raspodela materijalnih dobara privukla u literaturi — kako klasičnoj tako i savremenoj — prilično pažnje i da su teorijska razilaženja na tom području najočiglednija. Drukčije je s analizom drugih dveju dimenzija, jer su saznanja znatno fragmentarnija i nediferencirana. Tome ćemo morati da prilagodimo i naše razmatranje nejednakosti u političkoj moći i prestižu u socijalizmu: ograničićemo se samo na neke osnovne konstatacije i hipoteze.

Kao zanimljiv podsticaj za proučavanje nejednakosti u političkoj moći u društvima »prve faze komunizma« možemo pomenuti nesklad između Marxovih stavova u *Kritici* i u *Građanskom ratu u Francuskoj*.[18] Analizirajući postignuća Komune, Marx, naime,

[17] Vidi: M. Kerševan, *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*, Ljubljana, 1980, str. 54; S. Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, cit. izd., str. 171.

[18] Na taj nesklad naročito upozorava M. Janićijević u: *Socijalizam i ideja društvene jednakosti*, »Sociologija«, br. 3—4/1967.

Digitized by Google

pozdravlja meru po kojoj su svi nosioci političkih i administrativnih funkcija »morali vršiti javnu službu za radničku nadnicu«[19]. Taj stav je — kako naglašava M. Janićijević — u suprotnosti s načelom »raspodele prema radu« koje Marx (četiri godine kasnije) zastupa u *Kritici*. Pri ocenjivanju ovog nesklada treba imati u vidu da Marx pozdravlja »uravnilovku« u nagrađivanju nosilaca političkih i administrativnih funkcija samo kao jednu od mera koje bi sprečavale da javne službe postanu privatna svojina njihovih nosilaca.[20] (Druge takve mere su izbornost funkcionerâ, njihova stalna odgovornost i smenljivost.) Prema tome, nesaglasnost na koju ukazuje Janićijević više je prividna nego stvarna, jer Marx »uravnilovku« vidi kao specifičnu meru koja treba da spreči koncentraciju i monopolizaciju političke moći. Time Marx bar posredno ukazuje na to da je što egalitarnija distribucija političke moći jedan od konstitutivnih elemenata socijalističkog društva (potpun egalitarizam, očevidno, nije mogućan iz funkcionalnih razloga).

U tom smislu je indikativna i Lenjinova ocena (u *Državi i revoluciji)* da se u pomenutim merama najočiglednije manifestuje prekretnica od buržoaske demokratije ka proleterskoj demokratiji, koja stvarno znači demokratiju »za ogromnu većinu naroda«. Lenjin istovremeno naglašava da su te mere nužno povezane s uvođenjem društvene svojine na sredstvima za proizvodnju. I baš u toj povezanosti treba tražiti razloge što klasici marksizma govore o stvarnoj demokratiji kao nužnom elementu socijalističkog društva. Uvođenje društvene svojine ne znači samo korenit preobražaj odnosâ u ekonomskoj sferi, već iziskuje i promenu karaktera i uloge političke instance.* Nov način upravljanja sredstvima za proizvodnju nije mogućan ako se u političkoj sferi zadržava dominacija jednih (političkih) interesa na račun drugih i s tim povezana nejednakost u političkoj moći. Dalje postojanje odnosâ dominacije (odnosno svojinskih odnosa) u poslednjoj konsekvenci nužno vodi monopolizaciji upravljanja sredstvima za proizvodnju. Zbog toga je ključni aspekt transformacije političkih odnosa u socijalističkom društvu ukidanje odnosâ (klasne) političke vlasti; smanjivanje nejednakosti u političkoj moći (»demokratija za ogromnu većinu naroda«) nužna je komponenta toga procesa. Prema tome, pomeranja u strukturi raspodele političke moći u socijalizmu mogu se proučavati samo kao moment ukidanja odnosâ klasne političke dominacije. Samo u toj perspektivi će se

[19] K. Marx, *Građanski rat u Francuskoj*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 28, »Prosveta«, Beograd, str. 271.

[20] Ibid.

* U tom kontekstu je indikativna Kardeljeva konstatacija (odnosi se, naravno, na jugoslovensko društvo) da »sada društvena nadgradnja u celini, a posebno politički sistem, postaje odlučujuće pitanje našeg daljeg uspešnog samoupravnog razvoja« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 18).

Digitized by Google

pokazati da je (relativno) egalitarna raspodela političke moći mogućna jedino uz korenitu kvalitativnu promenu političkih odnosa.

Uloga koju politička instanca ima pri ostvarivanju društvene svojine (a s tim i pri ukidanju klasnih odnosa) upućuje na opravdanost tvrdnje da se ekonomskoj instanci ne može bezuslovno pripisivati dominantna uloga u reprodukciji socijalističkog društva. S obzirom na to da se — bar u određenoj fazi razvoja socijalističkog društva — osnovne protivrečnosti društvene svojine ne mogu usredsrediti u sferi politike, možemo čak pretpostaviti da dominantna uloga ne pripada ekonomskoj, već političkoj sferi. Ta pretpostavka ima neizbežne implikacije i za proučavanje raspodele političke moći, jer upućuje na mogućnost da u strukturi (ne)jednakosti u socijalističkom društvu upravo dimenzija političke moći ima najveću »težinu«.

Na kraju se moramo — bar u nekoliko rečenica — dotaći i problematike nejednakosti prestiža u socijalizmu. Pošto je razmatranje te dimenzije nejednakosti tesno povezano s problematikom ideologije, najpre se postavlja pitanje ideologije u društvu (pretpostavljamo »idealnu« situaciju) u kojem su ukinuti, odnosno u kojem se otklanjaju uzroci i uslovi klasnog antagonizma. Ukidanje klasa ne znači — bar po našem shvatanju ideologije, odnosno ideološkog (kao posebne društvene instance) — kraj ideologije, već njenu korenitu transformaciju, kako u pogledu oblika tako i u pogledu uloge u društvenoj strukturi. Srž te transformacije upravo je u tome što sfera ideologije (postupno) prestaje da bude poprište klasnih antagonizama. Savremene strukture i uloge ideološke sfere su, dakle, povezane s tim da ideologija nije više član u reprodukciji određene klasne dominacije.

Za koncipiranje problematike nejednakosti prestiža u socijalizmu navedene konstatacije (odnosno hipoteze) imaju bar dve konsekvence. S jedne strane je očigledno da i u socijalizmu (bez obzira na to što socijalizam ne znači kraj ideologije) postoji nejednakost u presitžu, a, s druge strane, konstatacije o korenitoj transformaciji ideologije upućuju na to da se ta nejednakost mora radikalno razlikovati — kako po strukturi tako i po funkciji — od nejednakosti u ranijim istorijskim tipovima društva. Ako je dominantna (klasna) ideologija »oblikovala« prilično homogenu lestvicu prestiža, može se očekivati da će raspodela prestiža u socijalizmu biti manje predvidljiva i strukturirana, jer će je određivati znatno više činilaca (širi izbor relevantnih atributa i različiti načini njihovog vrednovanja). U tom kontekstu izgleda logična i pretpostavka da će u socijalizmu kao determinanta raspodele prestiža gubiti značaj društvena uloga pojedinca, a da će rasti značaj samog načina vršenja društvene uloge. Slučajnost i nestrukturiranost nejednakosti u prestižu mogle bi biti pokazatelj relativne samostalnosti i, čak, neskladnosti te dimenzije sa drugim dvema dimenzijama nejednakosti. Prema tome, trebalo bi da socijalizam, pored tendencije ka smanjivanju (svih vidova) društvene nejednakosti, nužno uključuje i tendenciju ka što nekumulativnijoj raspodeli društvenih dobara.

Digitized by Google

S obzirom na to da smo u našem razmatranju ostavili po strani niz pitanja koja se odnose kako na pojedine dimenzije nejednakosti u socijalizmu tako i na njihovu međusobnu povezanost, na kraju treba još jednom upozoriti da se ovde ograničavamo samo na osvetljavanje nekih ishodišta i hipoteza koje u vezi s proučavanjem društvene nejednakosti u socijalizmu otvara marksistička društvena teorija. Znači, ovaj tekst se ne može smatrati pokušajem analize društvene nejednakosti u socijalizmu, već samo pokušajem identifikacije nekih istraživačkih mogućnosti — pa i dilema — marksističke teorije. Razmatranje smo sebi olakšali time što smo stalno imali u vidu »idealni tip« socijalizma; tako smo mogli jasnije da istaknemo pojedine istraživačke probleme, mada pri tom nismo mogli sasvim izbeći izvestan shematizam i uprošćavanje. Konkretno istraživanje društvene nejednakosti u pojedinim socijalističkim društvima mora uzeti u obzir mnogo širi krug istraživačkih pitanja nego što smo ih (i zbog »idealnotipskog« načina obrade) mogli identifikovati u ovom tekstu.

Digitized by Google

Veljko Milatović

Tendencije i uslovi snaženja institucionalne demokratije u Latinskoj Americi

Ekonomska kriza koju preživljava Latinska Amerika, najteža u njenoj novijoj istoriji, dublja nego ona tridesetih godina zapamćena kao velika depresija — izaziva ne samo niz neposrednih privrednih teškoća u svim zemljama ovog dijela svijeta, već i znatne unutrašnje (društvene i političke) i spoljnopolitičke posljedice. Ona znatno zaoštrava postojeće društvene suprotnosti u svim zemljama južnoameričkog kontinenta, kao i odnose zavisnosti između Latinske Amerike i Sjedinjenih Američkih Država.

Razmjere ekonomske krize u Latinskoj Americi, krize koja ne mimoilazi ni jednu zemlju, iako ona nije svuda istih osobina i intenziteta, najbolje se vide po sređenim podacima za 1983. godinu. Spoljni dug, koji je posljedica finansiranja razvoja kreditima (spoljnom, pozajmljenom akumulacijom) premašio je 320 milijardi dolara, a sada iznosi već blizu 350 milijardi. Na otplatu tog duga Latinska Amerika je morala prošle godine da utroši blizu 60 odsto svih deviznih prihoda, a samo za otplatu kamata 42 odsto deviznog priliva. Dabome, zemlje Latinske Amerike nisu bile u stanju da plate prispjele rate i kamate, pa su se dalje zaduživale, iako usporenim ritmom, radi otplate prispjelih dužničkih obaveza, odnosno ušle su u pregovore o odlaganju plaćanja i restrukturiranju dugova. U tome su uspjeli Meksiko i Brazil, a ostale zemlje još pregovaraju. Koliko je nepovoljan njihov položaj

Digitized by Google

— posljedica, pored ostalog, i nepravednih svjetskih privrednih odnosa — pokazuje podatak da je prošle godine neto odliv kapitala zemalja Latinske Amerike iznosio 31 milijardu dolara. Latinska Amerika je, dakle, finansirala savladavanje krize u razvijenim, vjerovničkim državama.

Već dvije godine uzastopno zemlje Južne Amerike bilježe negativnu stopu privrednog rasta, poslije više od tri decenije rasta privrede bržeg nego bilo u kojem drugom dijelu svijeta u razvoju. Za posljednje dvije godine bruto proizvod na ovom kontinentu opao je za blizu 5 odsto, što je vodilo opadanju proizvodâ po stanovniku od gotovo 10 odsto, (priraštaj je oko 3 odsto). Gotovo nema zemlje koja nije privredno stagnirala ili nazadovala. Naravno, to je, pored ostalog, posljedica i oštrih mjera privredne i finansijske stabilizacije i saniranja, što je vodilo recesivnim kretanjima, koja su opet, sa svoje strane, izazvala nagli skok nezaposlenosti (oko 30 odsto radne snage). U prosjeku koji važi za kontinent, inflacija je prošle godine iznosila preko 120 odsto. Naročito je teško pogodila radničke i srednje slojeve društva. Kresanje budžeta, investicija i uvoza izazvalo je recesivno ponašanje privrede, tako da svuda vlada nezaposlenost i opadanje kupovne moći stanovništva.

Ako se analizira privredna kriza Latinske Amerike, dolazi se do dva strateška zaključka:

— da je, prvo, iscrpen dosadašnji model ekonomskog razvoja zasnovanog na zamjeni uvoza, da je taj model, istina, dao rezultate i ubrzao industrijalizaciju i privredni polet i rast, ali da je vodio enormnoj koncentraciji bogatstva u malo ruku, jer je postojeći društveni sistem plodove privrednog rasta usredsredio u vrhu društvene piramide (vlasnici proizvodnih sredstava i kapitala). To je, opet, vodilo produbljivanju društvenih suprotnosti čak i u zemljama koje su privredno najbrže napredovale, a sadašnja kriza je te suprotnosti dovela do tačke usijanja. Zato preovladava ocjena da se model privrednog razvoja mora mijenjati, da on mora biti društveno pravedniji, jer je samo tako moguće stabilizovati demokratiju i izbjeći revolucionarna gibanja i potrese. Pored toga, budući razvoj mora se mnogo više zasnivati na unutarnjoj akumulaciji i na povećanom izvozu, dakle, na novoj i pravednijoj međunarodnoj podjeli rada;

— iz toga slijedi i drugi bitan zaključak u pogledu savladavanja krize, koji se svodi na odlučnu borbu za novi međunarodni ekonomski poredak u okviru UN i, posebno, u okviru Grupe 77, dakle, u tijesnoj vezi s ostalim zemljama u razvoju, s tim da se mnogo veća pažnja poklanja mogućnostima regionalne, latinoameričke privredne saradnje, prije svega latinoameričke ekonomske integracije u svim njenim oblicima, kao i drugim oblicima međusobne trgovinske, industrijske i tehnološke saradnje, u kojima se vide velike mogućnosti i rezerve za napredovanje, s tim da se koriste i oblici trgovine bez deviza (plaćanje i obračun u domaćoj valuti), kao i barter-trgovine.

Digitized by Google

I jedno i drugo — potrebu novog modela razvoja, kao i borbu za pravednije svjetske ekonomske odnose — podržala je i istakla Konferencija u Kitu (Ekvador), prva konferencija latinoameričkih vlada (bez SAD i uz učešće Kube) posvećena ekonomskim pitanjima i usklađivanju odgovorâ na krizu.

Kriza je, naravno, produbila i zaoštrila ekonomske (pa i političke) odnose Latinske Amerike sa Sjedinjenim Američkim Državama, koje imaju dominantan, bolje rečeno, hegemonistički ekonomski položaj i uticaj u ovom dijelu svijeta, a u očima tamošnjih vlada, i objektivno, glavni su krivac za tešku ekonomsku krizu Latinske Amerike. Istovremeno, veliki spoljni dug, čiji je lavovski dio kod američkih banaka ili američke vlade, kao i potreba pregovaranja o restrukturiranju dugova i dobijanju novih kredita (radi plaćanja starih dugova) vode, naravno, dodatnoj zavisnosti zemalja Latinske Amerike od SAD, pa zato kod mnogih i krajnja opreznost u odnosima s Reganovom vladom, nastojanje da se izbjegne svaki nepotrebni sukob, da se ne zaoštravaju odnosi. Jedno i drugo — veća zavisnost i veći otpor i želja za osamostaljivanjem ili bar smanjenjem dominacije SAD (putem diverzifikovanja spoljnih političkih, privrednih i finansijskih odnosa) bitan su element velike ekonomsko-finansijske krize u Latinskoj Americi.

Nesvrstanost sve više postaje glavno spoljnopolitičko opredjeljenje zemalja Latinske Amerike i Kariba. Nije riječ samo o brojčanom jačanju, koje se ogleda u pristupanju pokretu nesvrstanosti kao ravnopravnih članova niza važnih zemalja kao što su Ekvador i Kolumbija (pristup nesvrstanima tražila je i Venecuela, ali je to spriječio otpor Gvajane), već i o kvalitativno novom i većem angažovanju latinoameričkih vlada u pokretu nesvrstanih. Pokazuje se da je istorijski interes Latinske Amerike, izraz njene borbe za sopstvenu emancipaciju, za oslobođenje od dominacije SAD — upravo opredjeljenje za istinsku nesvrstanost, za njene izvorne oblike i načela. Sada sve latinoameričke zemlje članice pokreta nesvrstanih sve izrazitije zastupaju izvorna načela i opredjeljenja pokreta. Pri tom se nikako ne smije potcijeniti značaj i uloga dva člana-posmatrača, Meksika i Brazila. Ove dvije velike zemlje, preispitujući svoj položaj i interese, razmišljaju o ulasku u pokret kao punopravni članovi, a u praksi se — posebno Meksiko (u UN naročito) — ponašaju i djeluju kao nesvrstane zemlje (Meksiko je još i na čelu grupe Kontadora) i najčešće tijesno usklađuju svoje djelovanje s nesvrstanim zemljama u UN, Grupi 77. Pristupanje Meksika i Brazila pokretu nesvrstanosti znatno bi obogatilo i ojačalo pokret, unijelo u njega svježinu i nove ideje, posebno u borbi protiv neokolonijalizma, u čemu zemlje Latinske Amerike imaju bogata istorijska iskustva, znatno više od afričkih i azijskih zemalja.

Osjetno približavanje Latinske Amerike nesvrstanosti posljedica je, pored istorijskih interesa, i krize u vezi s Malvinskim

Digitized by Google

ostrvima, u kojoj je Latinska Amerika neposredno, na sopstvenoj koži, osjetila blokovsku politiku. Naime, dok su zemlje Latinske Amerike podržale Argentinu, njeno istorijsko pravo na suverenitet na tim ostrvima, mada ne i primjenu metoda sile, dotle su SAD ostale na strani Velike Britanije, dajući prednost svojim blokovskim, atlantskim interesima, a ne svojim interameričkim obavezama. To je izazvalo krizu interameričkog sistema, koja još nije prevaziđena, kao i raskid između zemalja Latinske Amerike i Sjedinjenih Američkih Država. S druge strane, Latinska Amerika je shvatila da ne može ništa očekivati (čak ni u Savjetu bezbjednosti) od SSSR-a, od drugog bloka, osim verbalnu podršku i propagandističke manevre. SSSR, naime, vidi i priznaje Latinsku Ameriku kao interesnu sferu SAD; Sovjetski Savez to ne osporava niti može osporavati (vojno, ekonomski ni politički). Sovjetski Savez, naime, ne želi nikakav frontalni sukob sa SAD zbog latinoameričkih država. U takvoj situaciji i poučene tim iskustvima, zemlje Latinske Amerike se približavaju pokretu nesvrstanosti i u njemu postaju znatno aktivnije (posebno Argentina, koja zna da u pregovorima s Velikom Britanijom u pogledu Malvina ne može ništa postići bez podrške nesvrstanih u UN).

Sadašnja ekonomska kriza Latinske Amerike, koja se neće prevazići za više godina, takođe djeluje u smjeru jačanja angažovanja u pokretu nesvrstanosti (i u Grupi 77). U borbi za emancipaciju, pogotovo za smanjenje dominacije SAD, nesvrstanost je prirodni prostor djelovanja, optimum do kojeg latinoameričke zemlje mogu da idu a da ne izazovu direktni otpor SAD. Zato će nesvrstanost u Latinskoj Americi i dalje rasti, kvantitativno i kvalitativno. Ne smije se zaboraviti da su značajne »rezerve« za jačanje pokreta nesvrstanosti upravo u Latinskoj Americi. To će, naravno, mnogo zavisiti i od orijentacije i aktivnosti samog pokreta nesvrstanosti koji trenutno djeluje dosta mlako, pogotovo kad je riječ o pitanjima koja interesuju Latinsku Ameriku (Srednja Amerika, Sjever-Jug).

Demokratizacija, koja je izraz objektivnih kretanja, izraz potreba, znatno je promijenila sliku Južne Amerike, a imala je djejstvo i na ukupni odnos snaga u Latinskoj Americi kao cjelini (ojačala je, na primjer, djelovanje u smjeru smirivanja u Srednjoj Americi i na Karibima, dok su raniji vojni režimi podržavali politiku SAD u tom dijelu svijeta). U tom procesu demokratizacije, u smjenjivanju vojnih režima i uspostavljanju parlamentarnih demokratija u Južnoj Americi (Peru, Ekvador, Bolivija), glavni prodor do sada predstavlja nesumnjivo demokratizacija u Argentini, uspon Alfonsina, što će svakako znatno uticati na susjedne zemlje (ubrzaće, na primjer, demokratske procese u Brazilu, koji su već u toku; zatim, proces demokratizacije naglo će ubrzati povratak demokratije u Urugvaju i, najzad, ubrzaće pad Pinočea), tako da će, u zavisnosti od brzine kojom bude stvorena i ponuđena alternativa prihvatljiva i za SAD, zavisiti i to koliko brzo

Digitized by Google

će pasti Pinoče i kada će doći do obnove parlamentarne demokratije u Čileu.

Demokratizacija, naravno, nije došla sama od sebe, niti je nečiji poklon, već je to plod uporne borbe naroda protiv vojnih režima. Može se reći da su vojni režimi svuda propali kao alternativa vlasti; oni nijesu donijeli napredak zemljama u kojima su bili na vlasti. (Vojni režimi u Peruu, u prvoj revolucionarnoj fazi sa Velaskom na čelu, i u Panami Torihosov režim, naravno, imali su sasvim drugačiji karakter.) U cjelini, desničarske vojne vlade su unazadile zemlje u kojima su bile na vlasti i kompromitovale se za duže vreme, posebno tamo gdje su pribjegavale državnom teroru, mučenjima i masovnom ubijanju (Argentina, Čile, Urugvaj i Brazil). Ekonomska kriza u tim zemljama ubrzala je slabljenje vojnih režima i njihov silazak s vlasti. Dodatni činilac u Argentini bio je poraz u ratu zbog Malvina, koji je sasvim kompromitovao vojni vrh. Objektivna posljedica toga procesa, koji još nije završen (Čile, Urugvaj) jeste slabljenje i kompromitovanje vojnih vrhova, čak i tamo gdje su oni prihvatili proces demokratizacije (Brazil, Peru, Ekvador, Bolivija). Vjerovatno se vojni režimi neće brzo oporaviti niti će u dogledno vrijeme predstavljati realnu alternativu vlasti, pogotovo ako demokratske vlasti budu imale uspjeha. Sve to, opet, znači i izvjesno slabljenje pozicija SAD, koje su se u prošloj dekadi, u vrijeme Kisindžera, oslanjale baš na vojne režime u okvirima takozvane »politike nacionalne bezbjednosti«. Sjedinjene Države se prestrojavaju i traže dogovor sa civilnim vladama i političkim snagama.

Glavnu prepreku i izazov za obnovljene demokratije predstavlja, naravno, privredna kriza, odnosno ekonomski haos koji nasljeđuju od vojnih vlada. U tom pogledu bitno saznanje jeste da su neophodne reforme društva, da se mora tražiti i izgraditi, još u toku prevladavanja krize, novi model privrednog razvoja, model koji mora biti pravedniji i privlačniji za šire slojeve društva, jer bez toga ne može biti ni trajne demokratske stabilizacije država i društva Latinske Amerike. Neke vlade, koje nijesu plod sadašnje demokratizacije, kao one u Venecueli i Meksiku, već jasno djeluju u smjeru savladavanja krize orijentacijom na veću participaciju masa i na pravičniju raspodjelu nacionalnog dohotka, što su dvije bitne karakteristike novog modela ekonomskog razvoja kojem se teži. Ta nužnost, neophodnost, neizbježnost društvenih reformi je, ujedno, realno postojeći prostor za djelovanje socijaldemokratski i demokratski nastrojenih snaga, partija i pojedinaca, što Socijalistička internacionala (SI) koristi kao priliku za jačanje svog uticaja u Latinskoj Americi. Jednostrano je i netačno stoga govoriti o prodoru SI u Latinskoj Americi; naprotiv, pravilnije je reći da se u latinoameričkim zemljama objektivno stvara prostor za reformističke poduhvate i na toj osnovi izrastaju i jačaju socijaldemokratske snage koje se povezuju i sa Socijalističkom internacionalom. Velike i druge relativno razvi-

Digitized by Google

jene zemlje u Južnoj Americi, u kojima je izrasla i relativno jaka radnička klasa i srednji slojevi, zahtijevaju društvene reforme, koje bi u sadašnjim okolnostima najbolje izražavale socijaldemokratske i reformističke partije i snage, bez obzira na to kako se formalno nazivale, pogotovo zato što je ljevica, sem u nekim slučajevima, nemoćna da pruži alternativu (ili je, pak, dogmatska i nije se oslobodila vezanosti za inostrane modele, ili je verbalističko-radikalna, ili je plakatski socijalistička, bez jasnog programa i fizionomije i bez oslonca na mase, ili je unaprijed orijentisana na oružanu borbu i »revoluciju« van istorijskog konteksta, realnih mogućnosti i podrške masa).

Objektivno i istorijski, na ovoj etapi razvoja, u Latinskoj Americi se javlja i otvara prostor i vrijeme za društvene reforme. To mogu sada da popune i iskoriste socijaldemokratski i reformistički orijentisane snage i partije koje Socijalistička internacionala nastoji da veže za sebe. Međutim, moglo bi se reći da je veći uticaj tih latinoameričkih snaga na Socijalističku internacionalu nego SI na njih (i Alfonsin je objektivno socijaldemokrata iako se njegova partija naziva radikalnom, kao i Suleova u Čileu). Da bi mogla da uspije, da bi bila prihvatljiva za socijaldemokratske snage u Latinskoj Americi, SI je morala da prihvati mnoge njihove zahtjeve i stavove. Radikalizovana »periferija« (Latinska Amerika) uticala je tako više na centar (SI) nego obrnuto. Za to ima dosta primjera. Pod uticajem partnerâ iz Latinske Amerike SI je morala da podrži: Nikaragvu i revoluciju u Centralnoj Americi; nezavisnost Portorika; borbu protiv vojnih režima i njihovo rušenje u Latinskoj Americi; zahtjeve latinoameričkih zemalja i zemalja u razvoju u dijalogu Sjever—Jug (iako Brantov izvještaj pokazuje granice do kojih u tom pogledu SI i socijaldemokratija Zapada mogu da idu a da ne izgube podršku svojih birača, sindikata i drugih; nesvrstanu orijentaciju u Latinskoj Americi itd.

Sve to pokazuje da SI i socijaldemokratske partije, naročito one u Latinskoj Americi, objektivno imaju pozitivnu ulogu u ovoj etapi istorijskog razvoja. Pored ostalog, ovo povezivanje sa socijaldemokratskim snagama Latinske Amerike dovelo je objektivno SI u realan sukob sa SAD, što je veoma značajno kako za te snage i njihovo ponašanje sada i ubuduće tako i za samu SI (iako ona na globalnom planu odnosa Zapad—Istok ostaje, naravno, na strani SAD kao njihov kritički saveznik). Socijalistička internacionala zato prihvata regionalizaciju, dajući latinoameričkoj socijaldemokratiji široku autonomiju u određivanju politike, što manje obavezuje SI, to jest partije u Zapadnoj Evropi, koje imaju drugačiju situaciju, potrebe i mogućnosti, birače i programe. Najzad, može se reći da je za Latinsku Ameriku i njene reformističke partije SI interesantna i kao kanal za dobijanje i privlačenje alternativnih finansijskih sredstava, tehnologije i trgovine u sklopu politike diverzifikacije razvoja i kao put smanjenja američke dominacije. Jer, Zapadna Evropa je za to važna karika, a u

Digitized by Google

njoj SI i njene članice. U pregovorima Sjever—Jug socijaldemokratske partije su jedini realno postojeći potencijalni saveznik u razvijenom svijetu, makar u okvirima korigovanja sadašnjeg međunarodnog ekonomskog poretka (Brantov izvještaj).

U sadašnjoj etapi razvoja socijaldemokratske i reformističke partije uopšte imaju, dakle, realne šanse i mogućnosti, a njihov program je, u krajnjoj liniji, prihvatljiv za nacionalistički dio latinoameričke buržoazije, za transnacionalne kompanije, pa i za SAD. To su ujedno i limiti reformističkog koncepta i nuđenja.

Digitized by Google

Prof. dr Petar Marković — dr Jovan Bukorović — Bogdan Svrkota: Proizvodnja i agrarna politika (Jugoslavija, zemlje Evrope, SAD i Kanada)

(»Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, 1983, strana 192)

Autori su se pri izradi ove publikacije koristili materijalima o raznim aspektima razvoja poljoprivrede, koje objavljuje Komitet za poljoprivredu Evropske ekonomske komisije (FCE) UN, sa sedištem u Ženevi, zatim razni komiteti i razne grupe Organizacije za ekonomski razvoj i saradnju (OECD), sa sedištem u Parizu. Svi ti materijali i studije sadrže podatke o razvoju poljoprivredne proizvodnje, radnoj snazi, produktivnosti, poljoprivrednim kapacitetima, prometu, agrarnoj politici i o planovima razvoja.

S obzirom na to da Jugoslavija, kao članica UN, učestvuje u radu svih njenih organizacija koje se bave problematikom poljoprivrede, razumljivo je da ova publikacija omogućava da se sagledaju dostignuća Jugoslavije u poređenju sa drugim zemljama, rejonima i kontinentima.

U ovoj studiji detaljno su obrađeni proizvodnja, promet i cene žita — pšenice i kukuruza, stoke — goveda, ovaca, svinja. U posebnom poglavlju prikazan je ekonomski položaj poljoprivrede pojedinih zemalja Evrope, uz upoređivanje sa Jugoslavijom. Detaljno su date cene *inputa* industrijskog porekla za poljoprivredu i cene poljoprivrednih *outputa*.

Zapravo, u prvom delu priloga su prezentirani mehanizmi agrarne

Digitized by Google

politike zemalja ZET-a, EFTA, SEV-a i Afrike i Kanade. U drugom delu je dat detaljniji prikaz prometnih tokova poljoprivrednih proizvoda.

U poglavljima u kojima se govori o žitu autori ističu da polovinu svetske proizvodnje čine hlebna žita (pšenica, pirinač, raž), a ostalo su žita za ishranu stoke. Proizvodnja, pa i potrošnja neravnomerno su raspoređene, a u postojećem ekonomskom poretku sve više se produbljuje jaz između onih koji imaju previše žita za ishranu ljudi i stoke i onih koji nemaju ni minimum potrebnih količina hleba. Osam vrsta žita, koliko se proizvodi u svetu, različito je raspoređeno po pojedinim regionima. Pšenica je vodeća u ukupnoj proizvodnji žita u svetu, ali nije vodeća vrsta žita na svim kontinentima, mada je gotovo svuda glavno hlebno žito. Prosečno za ceo svet vodeće mesto ima pšenica (444,5 miliona tona), zatim pirinač i kukuruz 399,8, odnosno 392,2 miliona tona. Proizvodnja kukuruza se sve više povećava i svakako će ova kultura u bližoj budućnosti preuzeti vodeće mesto u svetu.

Evropa uvozi više od 26 miliona tona pšenice, od čega samo za ishranu stoke utroši 18 miliona tona.

Najveću proizvodnju žita po stanovniku imaju Severna i Centralna Amerika, 906 kg, zatim dolaze Okeanija i SSSR. Dalje slede Evropa — 534 kg, Južna Amerika — 257 kg, Azija — 251 kg, a na začelju je Afrika sa 151 kg po stanovniku.

Razlike u proizvedenim i raspoloživim količinama žita po stanovniku na kontinentima ukazuju na razlike koje postoje u ekonomskom položaju stanovništva pojedinih kontinenata.

Ujedinjene nacije grupišu sve zemlje sveta u tri regiona: privredno razvijene zemlje sa tržišnom privredom, zemlje u razvoju sa tržišnom privredom i socijalističke zemlje.

Najveću količinu žita po stanovniku imaju privredno razvijene zemlje (676 kg), pa socijalističke zemlje i zemlje u razvoju 213 kg. Sličan je redosled i kada se analizira proizvodnja žita po hektaru.

Razvijene zemlje prosečno troše oko 120 kg žita po stanovniku, oko 400 kg žita po stanovniku troši se za proizvodnju mesa i mleka (oko 80 kg mesa po stanovniku), a ostalo se izvozi. Zemlje u razvoju svojom proizvodnjom podmiruju jedva oko polovine svojih potreba u žitu, a 50% uvozom.

U svetskom prometu nalazi se oko 200 miliona tona žita, što je oko 15% svetske proizvodnje.

U planovima (kratkoročnim i dugoročnim) svih zemalja sveta proizvodnja žita zauzima centralno mesto, mada svaka zemlja pitanje proizvodnje žita postavlja u zavisnosti od svog konkretnog interesa.

Autori posebno ukazuju na proizvodnju i promet pšenice kao osnovnog hlebnog žita najvećeg dela stanovništva sveta, pa bi se moglo reći da je istorija pšenice u stvari istorija poljoprivrede i društva. Osim toga, od svih poljoprivrednih proizvoda pšenica ima i najdužu trgovačku istoriju.

Svetska proizvodnja pšenice dostigla je nivo od oko 450 miliona tona, sa tendencijom daljeg porasta. Prosečno po stanovniku proizvede se u svetu oko 100 kg pšenice. U svetskim razmerama za poslednjih trideset godina proizvodnja pšenice se povećala 2,52 puta, mada je ta proizvodnja u regionima i pojedinim državama različita. U SSSR-u proizvodnja pšenice po stanovniku iznosi oko 373 kg, a u SAD 270 kg, mada se SSSR javlja kao veliki uvoznik pšenice, a SAD kao veliki izvoznik. To ukazuje na sledeću činjenicu: ukoliko je veći dohodak po stanovniku, manja je potrošnja žitnih (skrobnih) kalorija, a veća potrošnja kalorija životinjskog porekla.

Kapitalističke zemlje Evrope smanjile su površine pod pšenicom poslednjih pet decenija za 11%, a povećale prosečan prinos po hektaru 2,6 puta.

Socijalističke zemlje Evrope (sem SSSR-a) smanjile su površinu pod pšenicom za poslednjih pet decenija za oko 10%, ali su

Digitized by Google

povećale prosečni prinos po hektaru 2,7 puta.

U Jugoslaviji su površine pod pšenicom smanjene u proteklih pet decenija i iznose oko 26%, što je više nego prosečno za prethodne dve grupe zemalja Evrope, ali je povećan prosečan prinos po hektaru 2,8 puta.

Trajna rešenja dovoljne proizvodnje i suficita su ostvarena u SAD, Kanadi i Australiji, gde je primenjena krupna proizvodnja pšenice, i to na komercijalnoj osnovi.

U svetskom prometu pšenice mogu se uočiti određene tendencije. Izvoz iz SAD sada čini 50% svetskog izvoza, izvoz iz Kanade oko 17%, Australije oko 12%, Francuske oko 9%. Evropa još i danas više uvozi pšenicu nego što izvozi.

Svetske komercijalne zalihe pšenice iznose oko 10—16% od ukupne proizvodnje i u takvom obimu one nisu u mogućnosti da imaju funkciju regulisanja ponude i tražnje na svetskom tržištu.

U daljem toku studije autori ukazuju na proizvodnju kukuruza. Za pet poslednjih decenija proizvodnja kukuruza u svetu se povećala 3,5 puta, više nego proizvodnja pšenice (2,6 puta). Severna Amerika daje oko 52% ukupne svetske proizvodnje kukuruza, a samo SAD oko 45% ukupne svetske proizvodnje.

Udeo Jugoslavije u ukupnoj svetskoj proizvodnji kukuruza iznosi 2,5%. U kapitalističkim zemljama Evrope površine pod kukuruzom su se povećale. Socijalističke zemlje Evrope blago smanjuju površinu pod kukuruzom, ali brže nego kapitalističke zemlje povećavaju prosečne prinose po hektaru, a time i ukupnu proizvodnju. U Jugoslaviji se smanjuju površine pod kukuruzom, a nešto se blaže povećava prosečan prinos nego u dve prikazane grupacije evropskih zemalja. U svetskom prometu nalazi se oko 100 miliona tona takozvanih sekundarnih žita (kukuruz, ječam, ovas, sirak, proso), od čega kukuruz čini više od 90% svih sekundarnih žita. Severna Amerika, zajedno sa Argentinom, obezbeđuje više od 80% svetskog izvoza.

Glavno uvozno područje sekundarnih žita je Evropa (uključujući SSSR), na koju otpada više od 50% ukupnog svetskog uvoza. Cene kukuruza su u pojedinim područjima, zavisno od proizvodnje, različite. Podaci pokazuju da je cena kukuruza u Jugoslaviji najniža u Evropi, ali da se u poslednjoj deceniji smanjuju razlike u cenama kukuruza u Jugoslaviji i drugim evropskim zemljama.

U poglavlju koje govori o stoci i mesu autori ukazuju na činjenicu da u svim zemljama i delovima sveta stočarstvo ima veliki privredni značaj za poljoprivredu, ishranu stanovništva, razne prerađivačke industrije, trgovinski bilans itd. Danas u svetu ima oko 1,2 milijarde grla goveda, oko milijardu svinja, dve milijarde ovaca i koza, više od tri milijarde živine i drugo. O govedarstvu se kaže da je u najvećem delu sveta uzgoj goveda pašnjački i veoma ekstenzivan.

U Aziji se gaji najveći broj goveda, što, zajedno sa Kinom, čini 362,7 miliona grla, a u samoj Kini 53,4 miliona grla. Drugi veliki region uzgoja goveda je Južna Amerika sa 213,8 miliona, zatim slede Severna Amerika sa 180,4 miliona i Afrika sa 170,9 miliona grla, mada je taj broj u pojedinim zemljama različit.

Evropa (bez SSSR) svrstava se među veće govedarske regione u svetu, sa 132 miliona grla.

Proteklih trideset pet godina proizvodnja mesa u svetu je povećana 3,2 puta. Proizvodnja je najbrže rasla u Okeaniji — 6,3 puta, Aziji — 6,1, Africi — 4,2 i u Evropi — 3,5 puta.

Potrošnja goveđeg mesa po stanovniku je različita u pojedinim zemljama.

Razvojne tendencije govedarstva u pojedinim grupama zemalja su različite.

Kapitalističke zemlje Evrope u proteklih pet decenija povećale su broj goveda za 36%, dok se broj stanovnika povećao za 24%, a oranične površine su u ovim zemljama smanjene za oko 25%.

Digitized by Google

U socijalističkim zemljama Evrope razvoj govedarstva je bio, takođe, intenzivan. Broj goveda je u pet decenija povećan za 48%, a broj stanovnika za 16%. Proizvodnja mesa po stanovniku je više nego udvostručena. U Jugoslaviji proizvodnja mesa je povećana u pet decenija 3,5 puta, a broj goveda samo za 16%. U SAD i Kanadi broj goveda se povećao u razmatranom periodu za oko 40%, broj stanovnika za više od 75%, a proizvodnja mesa 2,1 puta.

Poslednjih decenija u svetskom prometu se nalazi oko 3,4 miliona tona govođeg mesa ili približno 1,0 kg po stanovniku. Najveći izvoznici govođeg mesa su Južna Afrika i Okeanija. Evropa je najveći uvoznik govođeg mesa. Godišnji uvoz je od 1,3 do 1,6 miliona tona ili 40—60% ukupnog svetskog uvoza govođeg mesa. Slična su kretanja u Severnoj i Srednjoj Americi, drugom najvećem uvoznom regionu sveta. Sve to utiče na to da se u prometu u regionima postižu i različite cene mesa.

Posle goveda ovce dolaze na drugo mesto u svetu po broju, kao i po ekonomskom značaju za poljoprivrednike. Gajenje ovaca je uglavnom vezano za prirodne izvore hrane, livade i pašnjake, pa se i rejoni sa ovcama poklapaju, uglavnom, sa rejonima livada i pašnjaka, i to predstavlja osnovni izvor dohotka stanovništva tih područja.

Ceni se da broj ovaca u svetu iznosi blizu milijardu i dve stotine miliona, a samo na prostranim pašnjacima Okeanije nalazi se oko 20% ukupnog broja ovaca u svetu. Drugi veliki rejon na kojem se gaje ovce predstavljaju Kina, zatim SSSR, a kao zemlje sa većim brojem ovaca smatraju se još Turska, SAD, Etiopija, Jugoslavija i druge. Može se zapaziti da se broj ovaca sporije povećavao u ovom stoleću u odnosu na druge vrste stoke, u prvom redu zbog smanjivanja krmne baze za ovčarstvo, nedostajanja radne snage i razvoja industrije sintetičkih vlakana.

Tendencije razvoja ovčarstva pokazuju da se u kapitalističkim zemljama Evrope u poslednjih pet decenija broj ovaca povećao za 127%, a broj stanovnika za 124%. U socijalističkim zemljama Evrope broj ovaca je povećan za 48%, a stanovnika za 115%. U SSSR-u se za poslednjih pet decenija broj ovaca povećao za 80%, a stanovnika za 35%. U Jugoslaviji se broj ovaca neprestano smanjuje, a u SAD i Kanadi smanjen je broj ovaca za poslednjih pet decenija za 71%, dok se broj stanovnika povećao za 51%.

Proizvodnja ovčjeg mesa u svetu dostiže oko 6 miliona tona. Sa takvim obimom ovčje meso čini oko 4% ukupne svetske proizvodnje svih vrsta mesa. U godišnjem prometu nalazi se oko 17% ukupne svetske proizvodnje ovčjeg mesa. Oko 80% ukupnog svetskog izvoza ostvaruje Okeanija. Ostalih 20% realizuju Južna Amerika, Evropa i Azija.

Najveći uvoznik ovaca je severozapadna Evropa, na koju otpada oko 55% ukupnog uvoza.

Prema privrednom značaju koze ne zaostaju za ovcama i u mnogim regionima daju najveću količinu mesa i mleka, naročito u Aziji i Africi.

U publikaciji je dat i pregled razvoja svinjarstva u svetu. Danas u svetu ima oko 779,3 miliona svinja. Azija je u tom pogledu najznačajniji region, gde se, zajedno sa Kinom, gaji oko 370,1 milion svinja, što čini polovinu svetskog fonda. Drugi najznačajniji region je Evropa, sa oko 174,1 milion ili 22,3% ukupnog svetskog fonda svinja. Dat je i prikaz njihovog rasporeda po zemljama u okviru pojedinih regiona.

U kapitalističkim zemljama Evrope broj svinja se u poslednjih pet decenija povećao 2,252 puta, a stanovnika za 23,7%, dok je proizvodnja svinjskog mesa porasla 3,13 puta. U socijalističkim zemljama Evrope broj svinja se povećao 2,7 puta, a stanovnika za 16%.

U Jugoslaviji je za poslednjih pet decenija povećan broj svinja za 2,25%, proizvodnja mesa 5,3

Digitized by Google

puta, a broj stanovnika za 42,5%. U SAD i Kanadi u tom periodu broj svinja se povećao samo za 12%.

Od ukupne proizvodnje svinjskog mesa u svetu u prometu se nalazi oko 2,9%. Evropa je najveći uvoznik, zatim Azija, Severna i Centralna Amerika. U knjizi su prikazane i cene svinjskog mesa u pojedinim regionima zemalja.

Posebno poglavlje ove publikacije obrađuje ekonomski položaj poljoprivrede, cene osnovnih poljoprivrednih proizvoda (pšenice, kukuruza, ječma, krompira, šećerne repe), kretanje cena stočarskih proizvoda (goveđe, svinjsko i pileće meso, jaja, mleko), kao i cene sredstava za reprodukciju u poljoprivredi, uz odnose između cena.

Dat je takođe prikaz podsticajnih mera za uvećanje dohotka i prometa u oblasti poljoprivrede u nekim zemljama Evrope i SAD (paušalna pomoć po hektaru, ciljevi jedinstvene agrarne politike, jedinstveno tržište, preferencijali zajednice, zajednička finansijska odgovornost, suodgovornost proizvođača, dažbine, izvozne stimulacije i drugo.

Prikazana je jedinstvena organizacija tržišta žita, šećera, masnih materija i proteinske krme, stočarskih proizvoda, mlečnih proizvoda, mesa — goveđeg, ovčjeg, kozjeg, svinjskog, zatim jaja i živine. I, na kraju, u posebnom aneksu date su glavne odlike jedinstvenih organizacija tržišta ratarskih i stočarskih proizvoda.

Kako »žitna kriza«, bolje reći, glad, pritiska čovečanstvo od njegovog postanka, pa još i danas u svetu izaziva masovno umiranje od gladi, čemu je uzrok slaba ishrana, ova publikacija predstavlja vredan doprinos autorâ i njenim se posredstvom mogu sagledati mesto poljoprivrede, njene trenutne i dalje mogućnosti u savladavanju i ublažavanju gladi u svetu. Stoga je preporučujemo svima onima koji se teorijski ili praktično bave ovom problematikom.

Dragić Živković

Dr Radovan Vukadinović: Hladni rat i Evropa

(»August Cesarec«, Zagreb, 1984)

Knjiga prof. dr Radovana Vukadinovića *Hladni rat i Evropa* pojavila se u vreme duboke krize u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, kada se sve češće susrećemo sa tvrdnjom da se nalazimo na pragu drugog hladnog rata. Imajući to u vidu, ova knjiga će, uz sve drugo, pripomoći da se razaznaju sličnosti, ali i razlike između stanja u međunarodnim odnosima u pedesetim i početkom šezdesetih godina i ovog današnjeg, kada se približavamo poslednjoj deceniji XX veka.

Najelementarnija definicija hladnog rata jeste da je to stanje u odnosima supersila i njihovih blokovskih grupacija u kome bivaju upotrebljena sva sredstva konfrontacije, sem onih koja bi mogla dovesti do nuklearnog rata. Kao i sve definicije, i ova je nepotpuna, ali ipak dosta precizno naznačava tri dimenzije hladnog rata: (a) da je to stanje konfrontacije supersila; (b) da sukobljene strane upotrebljavaju sva sredstva kojima raspolažu za jačanje svojih i slabljenje protivničkih pozicija; (c) da se uzdržavaju jedino od upotrebe onih sredstava ili preduzimanja onih koraka koji bi mogli dovesti do nuklearnog rata.

Hladni rat, kao stanje sveopšte konfrontacije supersila, hronološki i politički je oivičen prethodnim razdobljem savezničke saradnje u drugom svetskom ratu i počev od šezdesetih godina popuštanjem međunarodne zategnutosti, koje je od početka sedamdesetih godina nazvano detantom. To, sa svoje strane, ne znači da su stanje i tendencije koje su prethodile hladnom ratu, kao i one koje su mu usledile, odvojeni od stanja i tendencija u samom hladnom ratu, budući da, uprkos svim cikličkim kretanjima u međunarodnim odnosima, postoji kontinuitet osnovnih činilaca koji deluju na svetske prilike. Ni jedna faza u

Digitized by Google

razvoju posleratnog sveta nije odvojena od druge kineskim zidom. Isto tako, ne bi bilo pravilno smatrati da su različite faze u razvoju međunarodnih odnosa jednoobrazne, homogene, bilo u kom smislu. Poznato je da je i u doba hladnog rata dolazilo, uslovno rečeno, do određenih detantskih situacija (na primer, sredinom pedesetih godina Četvorna konferencija u Ženevi, sporazum o Austriji itd.), kao što je i u uslovima detanta dolazilo do nastupanja tipičnih hladnoratovskih situacija. Ali, gledano u celini, razdoblje hladnog rata ima svoj specifikum izražen u oštrini i sveobuhvatnosti konfrontacije supersila.

Postoji nekoliko važnijih pokazatelja stanja hladnog rata. Pre svega, reč je o kršenju svih sporazuma i dogovora kojima se regulišu uzajamni odnosi supersila i međunarodni odnosi u celini. U razdoblju hladnog rata supersile su bez ikakvih skrupula kršile odredbe Povelje UN, koje su u prethodnoj fazi same, dogovorno formulisale. One su dezavuisale i u praksi anulirale temeljne ciljeve međunarodnopravnog poretka: zabranu primene sile, pritiska, intervencije i mešanja u unutrašnje poslove, poštovanje pravne jednakosti i ravnopravnosti država, pravo na samoopredeljenje, načelo mirnog rešavanja sporova itd. Sličan je bio odnos i prema svim drugim preuzetim obavezama. Pitanja koja su bila regulisana u Jalti i Potsdamu našla su se u središtu konfrontacije supersila, posebno takozvano nemačko pitanje, sa svim političkim, teritorijalnim i drugim implikacijama. Sledeći važan pokazatelj oštrine i sveobuhvatnosti hladnog rata jeste delimično ili potpuno paralisanje svih bilateralnih i međunarodnih institucija, odnosno njihovo pretvaranje u poprište sukoba supersila i blokovskih grupacija. Poglavito stvorene da omogućuju saradnju država i regulisanje pitanja značajnih za funkcionisanje međunarodne zajednice, ove institucije bivaju uvučene u raspre supersila i podređene njihovom sukobu: umesto saradnje, poenta je na razdoru, umesto rešavanja otvorenih međunarodnih pitanja, poenta je na blokiranju i nametanju odluka. U vreme hladnog rata supersile su gotovo u potpunosti paralisale Organizaciju ujedinjenih nacija u ostvarivanju njene kapitalne funkcije — očuvanja mira i bezbednosti.

Celokupna strategija supersila u sklopu hladnog rata koncipirana je u skladu s tim da se suzbije druga supersila i obezbedi vlastita premoć. Kao u totalnom ratu, svi potencijali i sva sredstva su podređeni tom strateškom cilju. U tom kontekstu, izvanredno značajnu ulogu imalo je uspostavljanje blokovskog savezništva i uporišta na svim geografskim i političkim tačkama u svetu. Sfere interesa se uspostavljaju na bazi ideološkog istomišljeništva, zajedništva političkih interesa, vršenjem vojnog i političkog pritiska, korišćenjem ekonomske pomoći, primenom ekonomskog embarga, upotrebom oružane sile, instrumentima unutrašnje subverzije i na mnoge druge načine. Cilj je, u stvari, totalna bipolarizacija međunarodnih odnosa, krstaški rat jednog protiv drugog blokovskog tabora.

Među supersilama koje se nalaze u hladnom ratu ne postoje nikakvi pisani ili prećutni sporazumi o uzdržavanju od sredstava ili koraka koji bi mogli dovesti do nuklearnog sukoba. Budući da hladni rat teče, po pravilu, na samoj ivici mogućeg nuklearnog rata, teško je sistemom pretpostavki tačno odrediti kako će na pojedini potez jedne reagovati druga supersila. Isto tako, nikada se ne zna da li će zbivanja izmaći kontroli strana angažovanih u hladnom ratu. To i čini da se nad hladnim ratom, kao njegova senka, nadvija opasnost od nuklearnog sukoba. Postoji, međutim, pretpostavka da supersile neće izvršiti oružanu intervenciju ni na jednu zemlju koja se nalazi u suparničkoj vojno-političkoj grupaciji, odnosno pod njenim atomskim kišobranom. Postoji, takođe, pretpostavka da će se i jedna i druga supersila uzdržavati od oružanih intervencija i teritorijalnih osvajanja izvan kruga zemalja u vojno-političkim grupacijama, koji bi mogli dovesti do takvog poreme-

Digitized by Google

ćaja u ravnoteži snaga da bi suparnička snaga mogla doći u iskušenje da odgovori upotrebom nuklearnog oružja. Tim pretpostavkama bi se mogle označiti fluidne granice do kojih supersile mogu da idu u hladnom ratu a da se ne sunovrate u nuklearni rat. Lideri i političke strukture koji donose odluke suočeni su sa neprekidnom opasnošću da povuku pogrešan potez.

Izvrstan poznavalac teorije međunarodnih odnosa i celokupne posleratne svetske političke istorije prof. dr Radovan Vukadinović je već svojim prethodnim knjigama, a posebno onima u kojima je analizirao moć i uticaje SSSR-a i istočnog bloka i SAD i zapadnog bloka, stvorio neophodne uporišne tačke za dve knjige koje će logično zaokružiti njegov obiman naučno-publicistički opus: jednu već imamo pred sobom, to je ova o hladnom ratu, dok će se druga, o detantu, verovatno pojaviti u skoroj budućnosti. Time ćemo dobiti kompletnu istoriju posleratnih međunarodnih odnosa, sa težištem na zbivanjima u Evropi (iz koje su potekla dva svetska rata, hladni rat, pa i sam detant) iz pera našeg istaknutog naučnog radnika i plodnog publiciste.

Knjiga *Hladni rat i Evropa* (sa podnaslovom: Hladni rat kao model međunarodnih odnosa, Vojne strategije supersila) ima šest poglavlja.

U prvom poglavlju autor se bavi određivanjem samog termina hladnog rata, ukazujući da se on pojavio još u ranijim epohama, ali da je svoju aktuelnu sadržinu dobio tek kada se pojavila knjiga Voltera Lipmana sa tim nazivom, potkraj 1947. godine. U skladu s tim, autor i sam nastanak hladnog rata situira u prve posleratne godine, pa se u tom sklopu opredeljuje i za iznalaženje njegovog sadržaja i karakteristika da bi utvrdio da je reč o jednom novom modelu međunarodnih odnosa.

U drugom poglavlju su elaborirana bitna obeležja posleratnog sveta, u koja autor ubraja pojavu socijalističkih zemalja i izrastanje Sovjetskog Saveza u silu prvog reda, rušenje stare političke strukture u Evropi, opadanje moći bivših evropskih metropola i izrastanje SAD u apsolutnog lidera i hegemona zapadnog sveta, sazrevanje ideje nacionalne nezavisnosti sa klimaksom u antikolonijalnoj revoluciji, stvaranje sistema Ujedinjenih nacija. Analizirajući različite periodizacije hladnog rata, on se opredeljuje za tri ključne etape: prvu od 1945. do 1946, drugu od 1947. do 1949. i treću etapu od 1950. do 1960. godine. Ovu šemu razvoja hladnog rata prof. Vukadinović potkrepljuje glavnim događajima koji su uticali na njegov tok i razvoj.

U trećem poglavlju susrećemo se sa spoljnopolitičkim doktrinama hladnog rata, pretežno onima koje su dominirale u zapadnom svetu. U prvom redu je reč o takozvanoj Trumanovoj doktrini, koja je predstavljala početak američkog globalizma. Začeta je organizovanjem pomoći Turskoj i Grčkoj i završila se postavljanjem temelja čitavom sistemu vojnih paktova: NATO, CENTO, SEATO i ANZUS. Pažnju autora, zatim, privlači doktrina »zadržavanja komunizma«, u koju su ugrađeni vidokruzi Džordža Kenana. Korak dalje otišla je doktrina »odbacivanja komunizma i oslobađanja« koju je inicirao Din Ačeson, a celovito razvio u stratešku opciju Džon Foster Dals. Antitezu ovim doktrinama, koje nisu postigle svrhu, predstavljala je koncepcija dezangažovanja za koju su se zalagali fleksibilniji zapadni i američki političari poput Fulbrajta i drugi. Najzad, upoznajmo se sa Staljinovim viđenjem hladnog rata, Ždanovljevom teorijom dvaju tabora — imperijalističkog i antidemokratskog i antiimperijalističkog i demokratskog tabora.

U četvrtom poglavlju prve stranice su posvećene vojno-političkom savezu zapadnog sveta — NATO-u. Autor sledi logičan redosled: prati pripreme za osnivanje zapadnog vojnog bloka, istražuje uzroke, analizira ciljeve i načela, mehanizam, kao i delatnost NATO-a u godinama hladnog rata. Tom instruktivnom odeljku sledi njegov blokovski pandan — stvaranje Varšavskog ugovora. Autor istražuje osnovne motive razvoja

Digitized by Google

odnosâ u Istočnoj Evropi i u SSSR, ne zanemarujući uticaj ni međunarodnih kretanja ni unutrašnjeg razvoja u SSSR-u. Na kraju, predočava pravnu strukturu Varšavskog ugovora, principe i ciljeve, organizaciju i metode njegovog delovanja.

U petom poglavlju se govori o strategiji i strategijskim doktrinama blokovskih vojno-političkih grupacija. U prvom odeljku je reč o NATO-u i nizu doktrina zapadne vojne alijanse koje su se smenjivale tokom trajanja hladnog rata. Ako bi se iz tog obimnog razmatranja izvlačilo naravoučenije, neminovno bi se moralo doći do zaključka da je reč o doktrinama koje su kao sublimat hladnog rata, u stvari, doživele poraz kao i on sam. Prateći razvoj novih sistema naoružanja, ove doktrine su dospele do apsurda: kao i strategijsko nuklearno naoružanje, i one same predstavljaju skliznuće sa terena razumne politike, jer bi nuklearna katastrofa predstavljala kraj ljudske civilizacije. U odeljku u kome razmatra strategiju i doktrine Varšavskog ugovora autor se posebno zadržava na posleratnom razvoju sovjetskih oružanih snaga i uopšte novom odnosu snaga u svetu. Veoma je interesantno naznačavanje razlika između sovjetske vojne doktrine u vreme Staljina i u vreme Hruščova.

U šestom poglavlju su elaborirani elementi koji su doveli do prevazilaženja hladnog rata. Na prvom mestu je reč o postizanju nuklearnog pariteta i svim reperkusijama koje je to imalo na odnose snaga u svetu i odustajanje supersila od ostvarivanja svojih globalnih strateških ciljeva posredstvom direktne upotrebe vojne sile i nuklearnog oružja. Drugi faktor je dezintegracijski proces unutar nekada jedinstvenog »socijalističkog lagera«. Treći faktor su prestrojavanja u zapadnom svetu, koja su naročito došla do izražaja u većem političkom i ekonomskom osamostaljivanju Zapadne Evrope od SAD. Četvrti faktor bi bila pojava novih zemalja Afrike, Azije i Latinske Amerike, praćena razgrađivanjem blokovskog bipolarizma, zaoštravanjem suprotnosti Sever—Jug, pojavom i delovanjem politike i pokreta nesvrstanosti.

Pouka i poruka ove knjige (snabdevene i pregledom najvažnijih događaja u svetu od 1945. do 1964. godine) jeste da je svet uspeo da prevaziđe razdoblje hladnog rata, zahvaljujući uočavanju opasnosti od nuklearnog sukoba i boljem sagledavanju vitalnih zajedničkih interesa čitavog čovečanstva. Uprkos dubokoj političkoj i ekonomskoj krizi u kojoj se svet nalazi u sadašnjem političkom i vremenskom trenutku, ne bi se moglo govoriti o mehaničkom ponavljanju hladnog rata, odnosno jedne faze koja pripada posleratnoj istoriji međunarodnih odnosa. Treba verovati da se iz sadašnje krize detanta svet neće sunovratiti u novi hladni rat, već da će nastojati da stvori pretpostavke za univerzalni detant na principima aktivne i miroljubive koegzistencije.

Ranko Petković

François Mitterrand: Ovdje i sada (Razgovori s Guyjem Claisseom)

(»Globus«, Biblioteka »Novi svijet«, Zagreb, 1983)

Kada je 10. maja 1981. godine François Mitterrand, nakon izborne pobjede na predsjedničkim izborima, uselio u Elizejsku palaču s programom promjena za narednih sedam godina, ukoliko se ne dogodi ništa nepredviđeno, svima je moralo biti jasno da je tim danom za Francusku otpočeo jedan novi period — period realizacije »socijalističkog projekta«, prihvaćenog na kongresu Socijalističke partije Francuske u Mecu 1979. (str. 49).

Knjiga razgovora Françoisa Mitterranda i novinara Guyja Claissea, *Ovdje i sada*, specifična je i zanimljiva barem iz dva razloga:

Digitized by Google

prvo, stoga što su još uvijek relativno rijetke knjige koje nastaju na osnovi razgovora s određenom ličnošću i zbog toga što u takvim prilikama govornik, točnije, sugovornik, ima veću slobodu izricanja sudova, davanja ocjena, procjenjivanja situacija i izvođenja analiza i analogija *ad hoc* negoli u knjizi koja nastaje na klasičan način; i, drugo, stoga što obiluje inspirativnim temama i problemima koje Mitterrand naznačava, često se upuštajući i u dublja razmatranja određenih pitanja, a napose stoga što knjiga, na neki način, predstavlja svojevrsni predizborni manifest Socijalističke partije Francuske (razgovor je vođen u ljeto 1980) i politički *credo* Françoisa Mitterranda, ali umnogome i Socijalističke partije Francuske.

Razgovor-knjiga podijeljen je na sedam dijelova, ali se uvjetno može podijeliti, kao što to čini i pisac pogovora Rade Kalanj, na tri kruga pitanja: prvo, pitanja socijalizma u Francuskoj i, s tim u vezi, karakterizacija strategije Socijalističke partije (str. 268); drugo, pitanja suvremenog francuskog društva i tip vladavine koji socijalisti dugoročno žele mijenjati prema većoj socijalnoj pravdi i demokratskom upravljanju institucijama (str. 270); i treći krug dominantnih pitanja o kojima sugovornici raspravljaju pred čitaocem posvećen je suvremenim međunarodnim odnosima (str. 271).

Našoj javnosti Mitterrand je već poznat kao autor zapažene knjige *Zrno i slama*, a možda je manje poznat podatak da je on, inače, vrlo plodan pisac čiji radovi nemaju isključivo političko značenje, već i određenu literarnu vrijednost. Govoreći o svom političkom djelovanju i, u vezi s tim, o pisanju — Mitterrand naglašava: »već sam poodavno u političkom životu i imam barem tu prednost da svoje osobne isprave nosim sa sobom: pišem i objavljujem. Knjiga je pouzdan svjedok« (str. 22).

Upravo stoga je utoliko interesantnije promatrati dijalošku knjigu *Ovdje i sada* i uspoređivati ono što je Mitterrand izrekao u jeku predizborne borbe s onim što čini sada kada je, kao prvi čovjek Francuske, suočen s iskušenjem vlasti.

Podosta mjesta u razgovorima posvećeno je odnosima Socijalističke i Komunističke partije. Mitterrand je odlučan pobornik ideje o potrebi jedinstva na ljevici, ali jasno naglašava »da bi ljevica mogla pobijediti u Francuskoj, potrebno je da Socijalistička partija postane ponajprije majoritetnom na ljevici« (str. 34). U takvom stavu Mitterranda nije teško otkriti i oštricu teških optužbi na račun francuskih komunista za prethodne neuspjehe ljevice, kao i za raskol saveza 1978. godine. Uopće, može se slobodno kazati, bez straha od pretjerivanja, da Mitterrand nije nimalo nježan prema francuskim komunistima i, u skladu s tim, prihvatiti i Mitterrandovu konstataciju iz predgovora knjizi o samoj knjizi, to jest o njegovim iskazima da je »ova knjiga lišena opreznosti« (str. VI). Dvije godine nakon Mitterrandove pobjede sukobi s komunistima, mada je bolje govoriti o nesporazumima, postaju sve otvoreniji, a krajem 1983. godine Georges Marchais i Lionel Jaspin u dvanaestsatnoj raspravi izglađuju međusobne nesporazume i zaključuju da je najbolji odgovor na sve kampanje desnice u Francuskoj — zbijanje »naših redova i jačanje jedinstva među nama«.

Dakako, do nesporazuma nije došlo zbog tradicionalnog rivalstva socijalista i komunista i historijskog opterećenja u odnosima partija socijalističke (ili socijaldemokratske) provenijencije i onih koje su komunističke, već su sukobi izbili oko konkretnih problema u procesu realizacije takozvanih »110 prijedloga« s kojima su francuski socijalisti i Mitterrand agitirali u predizbornoj trci za Elizejsku palaču.

Mitterrand koristi priliku da se kroz razgovor-dijalog-knjigu obrati, istina indirektno, biračima i ne krije šta je krajnji cilj Socijalističke partije: »Svaka politička stranka ima za cilj osvajanje vlasti i ništa ne propušta da to ostvari« (str. 39), a malo kasnije, analizirajući prethodne neuspjehe Socijalističke partije, kao i raspad koalicije s komunistima na izbo-

Digitized by Google

rima 1978. godine, zaključuje vrlo optimistički kako »ipak želim da se zna da socijalizam ne ovisi od jednog izbornog izjašnjavanja« (str. 40), pokazujući da kao prognozer u konkretnoj francuskoj političkoj situaciji nije ni precijenio niti potcijenio neprijatelja, ali ni vlastitu stranku i njen program, kao ni raspoloženje birača koji su bili skloni promjeni i zasićeni Giscardovim sedmogodišnjim krutim predsjedničkim vladanjem uz naglašenu desnu orijentaciju. Stoga Mitterrandovo upozorenje »ljevica će vladati i dobrano prije konca stoljeća« (str. 45) nema samo snagu skorog nagovještaja pobjede u trci za mjesto francuskog predsjednika, nego i u širem kontekstu, jer »najamni radnici predstavljaju danas 80% aktivnog stanovništva« (str. 45) u Francuskoj, a to je potencijalna glasačka mašinerija ljevice.

Koliko god je oštar u ocjenama francuskih komunista, Mitterrand je isto toliko oštar, na momente i zajedljiv, kada govori o bivšem francuskom predsjedniku Valery Giscardu d' Estaingu, istina, tada još aktualnom francuskom predsjedniku. Mitterrand ga nesmiljeno optužuje za prezidencijalizam, naglašavajući da je svojim ponašanjem dezavuirao ulogu premijera, jer »sadašnji šef države ide mnogo dalje i, u ime vlade, on se sam bavi upravljanjem« (str. 81), te da se u mnogim potezima ponaša nepotistički, pri čemu Mitterrand cinično primjećuje kako nas »uveseljava saznanje da je uklanjanju degolista slijedilo imenovanje predsjedniku bliskih neposrednih suradnika i čak članova njegove obitelji« (str. 82). Ukratko, Mitterrand zaključuje da je Giscard dotjerao dotle da je ulogu skupštine minimizirao do te mjere da »o parlamentarnom režimu već odavna nema niti govora« (str. 86), a daljnje optužbe na račun Giscarda tiču se mnogih, naslućivanih u to vrijeme, a danas znanih afera, posebno nakon objavljivanja niza pojedinosti, u kojima je bivši francuski predsjednik učestvovao na ovaj ili onaj način. Možda je Mitterrand najžešći u osudi ili ocjeni, kako se uzme, Giscarda u trenutku kada ocjenjuje francusku vanjsku politiku i konstatira: »To je politika bez općih ideja, osim jedne jedine: iskoristiti priliku«, jer kad se »ne radi o podilaženju francuskom javnom mnijenju, mi vodimo vanjsku politiku koja, prije svega, nastoji da bude po volji trenutnom sugovorniku, tim prije ako je on moćan« (str. 200).

Međutim, raspravljajući o pitanjima suvremenog francuskog društva, Mitterrand veliku pažnju posvećuje i nizu drugih pitanja. Tako izričito kritički govori o poreznom sistemu, što je u kasnijoj praksi kao predsjednik oživotvorio u poznatoj krilatici »oporezovati bogatstvo«, što mu je i donijelo nepodijeljenu mržnju krupnog kapitala i jačanje popularnosti u nižim i srednjim slojevima, zatim o penzionoj politici, pri čemu je cilj socijalista »mirovina za sve u iznosu od 75% plaće iz deset najuspješnijih godina u karijeri« (str. 126), o zdravstvenoj i obiteljskoj zaštiti, o sindikalnom organiziranju, te o obrazovnom sistemu, pri čemu nudi dinamičnu viziju obrazovnog sistema koji će odgovarati nadolazećim vremenima, kao opreku vladajućoj politici u sferi obrazovanja, jer, kako naglašava, »desnica nikad nije volјela životu otvoreno sveučilište, sveučilište koje je rasadnik ideja« (str. 140).

Iznenađuje s koliko poznavanja problematike Mitterrand govori o problemima informatičke znanosti, videći u tome šansu i za Francusku i za svijet uopće, ali i očekujući da će razvoj informatike omogućiti znatno veće zapošljavanje velikog broja nezaposlenih i na taj način odigrati funkciju stabilizatora potencijalnih upaljača društvenih nemira. Međutim, kao humanist i socijalist, Mitterrand se upitno odnosi prema budućem informatičkom društvu, osjećajući sve opasnosti koje nosi visokorazvijeno informatičko društvo u kojemu čovjek postaje rob stroja koji je stvorio i naglašava: »Stroj će osloboditi čovjeka. San na javi. Na stvaraocu je da vlada svojim ostvarenjem. Čovjek je stvorio stroj moćan da prišteđi njegov trud zamjenjujući njegove mišiće. Kako je mogao zamisliti

Digitized by Google

da će stroj postati instrumentom novoga ropstva? Stroj, poslušan prema onome tko njime upravlja, nije o tome sanjao. Ali drugi su za nj mislili: vlasnici kapitala. Gospodarski sustav uspostavljen na vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju razrušio je čovjekov san — biti gospodarem vlastite sudbine« (str. 190).

Mitterrand i u knjizi-razgovoru nagovještava određene procese decentralizacije u zemlji s izrazito centralističkim sistemom i tradicijom, u zemlji u kojoj je čak i De Gaulle na pitanju decentralizacije pao, pa kaže: »Nije potrebno biti jakobinac da bi se jedinstvo nacije postavilo kao apsolutni prioritet. To je moj slučaj. Ali nije neophodno biti autonomistom i još manje pobornikom neovisnosti da bi se manjinskim narodima i kulturama priznalo pravo na različitost. (...) Francuskoj je neophodna jaka središnja vlast da bi se gradila. Njoj su neophodne decentralizirane vlasti da se ne bi razgrađivala« (str. 158). U tom kontekstu on govori i o samoupravljanju, naglašavajući da »samoupravljanje traži od centralne vlasti da prihvati stvarnu decentralizaciju« (str. 159).

Uostalom, odluka o nacionalizaciji pet najjačih industrijskih kompanija inspirirana je, između ostalih ciljeva, i većom mogućnošću samoupravljanja u društvenom sektoru nego u privatnom, jer je to i stav Socijalističke partije Francuske, o čemu je jasno govorio u intervjuu »Borbi« sekretar Socijalističke partije Francuske Lionel Jaspin (24. juna 1983), naglašavajući da »u svakom slučaju samoupravljanje zaista nešto znači samo u javnom, društvenom sektoru«, pri čemu treba imati na umu veliku razliku između samoupravljanja u Jugoslaviji i samoupravljanja u Francuskoj, prvenstveno zbog različitih društvenih i ekonomskih uvjeta u kojima se samoupravlja u ovim dvjema zemljama.

Mnogobrojni prijedlozi i ideje koje je Mitterrand izrekao u toku 15-satnog snimljenog razgovora, na temelju kojega je nastala ova knjiga, često su i smioni i rizični. On sam o tome kaže: »Ma kako bilo, predlagati uvijek znači i preuzimanje rizika« (str. 187). I doista, on sam često preuzima rizik i čini ono što je prethodno predložio. Inače, kako tumačiti neke konkretne poteze koje su socijalisti učinili od dolaska na vlast — počev od nacionalizacije u kreditno-bankarskoj sferi, preko decentralizacije, davanja novih prava radnicima i uvođenja komunista u francusku vladu, pa sve do odluke o oporezivanju bogatstva, ukidanju petog tjedna odmora, osiguranja prava na prijevremeni odlazak u mirovinu itd.

Treći krug pitanja o kojima se razgovara obuhvaća, u najširem smislu, suvremene međunarodne odnose. Mitterrand u tom dijelu pokušava objasniti nezavisnu francusku poziciju u svijetu i u odnosu na SAD i NATO-pakt, praveći jasnu distinkciju između pripadnosti paktu i, kako je on naziva, alijansi zemalja Beneluksa, Francuske i Velike Britanije, kao i u odnosu na drugu supersilu — SSSR.

U tim razmatranjima Mitterrand ocjenjuje da je Sovjetski Savez na međunarodnom planu u ofenzivi, a da je »američka politika od rata u Vijetnamu bez ideje vodilje« (str. 203), ali ukupna ocjena nije nimalo povoljna ni za jednu stranu, jer »danas svjetske poslove vode vlade za koje se ne zna koliko će im još trajati mandat. Sovjetski je stroj u kvaru, Amerika nije više ni za koga pouzdan partner« (str. 215).

No pomalo se u ovom dijelu razgovora osjeća opterećenje francuskom veličinom i ulogom koju Francuska igra u međunarodnim odnosima, a uvažavajući čak i činjenicu da je to knjiga nastala na temelju razgovora, neke su ocjene, čini se, date i površno i brzopleto, posebno kad se govori o problemima trećeg svijeta, mada to može biti i posljedica nedorečenosti misli u slobodnijoj formi razgovora.

Bez sumnje, riječ je o knjizi koja zavređuje pažnju, kako onih čitalaca koji prate kretanja na frontu lijevih snaga u svijetu i u međunarodnim odnosima uopće,

Digitized by Google

tako i čitalaca koji žele upoznati jednu partiju koja provodi u praksi socijalizaciju Francuske, »spajajući politički pluralizam zapadnih demokracija sa stanovitom kolektivnom organizacijom ekonomije« (str. 263). Nije pri tom zanemarljiva ni dinamična, intrigantna ličnost prvog čovjeka među francuskim socijalistima — Françoisa Mitterranda, koji svojim britkim, čitljivim stilom pridonosi zanimljivosti ove zanimljive knjige-razgovora.

No valja naglasiti da bi prijevod morao biti primjereniji duhu suvremenog jezika. Naime, rečenička konstrukcija ponekad odudara od suvremenih jezičkih standarda, a ima i nekih posve nejasnih mjesta.

Svakako, treba pohvaliti prevodioca što je knjigu opremio mnogobrojnim primjedbama kojima čitaocu olakšava razumijevanje samog razgovora i praćenje materije, te ga upoznaje s pojedinim ličnostima koje se spominju u tekstu, ali ostaje enigma zašto, na primjer, na str. 249. nije stavljena opaska za Jugoslaviju, gdje doslovno stoji: »5. Pristupanje Kine MMF i interesiranje koje za ovu instituciju pokazuje više zemalja Varšavskog pakta: Rumunjska i Jugoslavija su već njegovi članovi, a Mađarska i Poljska objavljuju statistike koje zahtijevaju statuti MMF«, što implicira da je i Jugoslavija članica Varšavskog pakta. Iskreno se nadamo da je to »propust« zbog pretpostavke da je svakome jasno kakva je pozicija Jugoslavije i gdje je njeno mjesto u suvremenim međunarodnim odnosima.

Franjo Butorac

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
Current Serials

6
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 broj 6

Sadržaj

Milutin Baltić
Aktualni problemi u ostvarivanju ekonomske stabilizacije 775

Sistem i politika cena

Egon Štajner
O otvorenim problemima sistema i politike cena 819

Dragoje Žarković
O uzrocima galopirajuće inflacije u nas 832

Slobodan Maksimović
Potreban je kompleksniji pristup problematici cijena 842

Sofija Popov
Potrebe i mogućnosti efikasne kontrole cena 847

Živojin Rakočević
Postupati ili ne postupati po ekonomskim zakonima 853

Milivoje Trklja
Doprinosi za društvene delatnosti i rast cena 860

Lazar Drakul
Neki problemi sistema i politike cena 869

Zoran Pupovac
Način sprovođenja politike cena 888

Oskar Kovač
Spoljni činioci i politika cena 893

Miloš Radulović
Dispariteti i društvena kontrola cijena 898

Borislav Ždiara
Cene: da li se razumemo? 906

Danilo Perović
Odnosi domaćih cena na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu 912

Istraživanja

Tomislav Dretar
Konceptualizacija kulture u programima Saveza komunista Jugoslavije 917

Prikazi 978

Digitized by Google

Содержание

Милутин Балтич

Актуальные проблемы осуществления экономической стабилизации 775.

Система и политика цен

Згон Штейнер

К открытым проблемам системы и политики цен 819

Драгое Жаркович

О причинах галопирующей инфляции у нас 832

Слободан Максимович

Необходим более комплексный подход к проблематике цен 842

София Попов

Надобность и возможности более эффективного контроля цен 847

Живоин Ракочевич

Соблюдать или не соблюдать экономические законы 853

Миливое Тркля

Взносы общественным службам и рост цен 860

Лазарь Дракул

Некоторые проблемы системы и политики цен 869

Зоран Пуповац

Способ проведения политики цен в жизнь 888

Оскар Ковач

Внешние факторы и политика цен 893

Милош Радулович

Неуровновешенность и общественный контрол цен 898

Борислав Ждиара

Цены: имеем ли мы одно и то же в виду? 906

Данило Перович

Отношения внутренних цен на едином югославском рынке 912

Научные работы

Томислав Дретар

Концептуализация культуры в программах Союза Коммунистов Югославии 917

Рецензии 978

Contents

Milutin Baltić

Current Problems in the Realization of Economic Stabilization 775

The System and Policy of Prices

Egon Stajner

Concerning Outstanding Problems in the System and Policy of Prices 819

Dragoje Žarković

Concerning the Causes of Galopping Inflation in Our Country 832

Slobodan Maksimović

A More Complex Approach to the Problems of Prices Necessary 842

Sofija Popov

Needs and Possibilities of Efficacious Price Control 847

Živojin Rakočević

To Act or not to Act According to the Laws of Economics 853

Milivoje Trklja

Contributions for the Social Activities and the Growth of Prices 860

Lazar Drakul

Some Problems in the System and Policy of Prices 869

Zoran Pupovac

Method in the Implementation of the Policy of Prices 888

Oskar Kovač

External Factors and the Policy of Prices 893

Miloš Radulović

Disparities and Social Price Control 898

Borislav Ždiara

Prices: Do We Understand Each Other? 906

Danilo Perović

Relations of Domestic Prices on the Unitary Yugoslav Market 912

Research

Tomislav Dretar

Conceptualization of Culture in the Programmes of the League of Communists of Yugoslavia 917

Reviews 978

Digitized by Google

Milutin Baltić

Aktualni problemi u ostvarivanju ekonomske stabilizacije

Ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije zahtijeva u ovom važnom historijskom trenutku razradu konkretnih programa i akcija u udruženom radu i u društvu u cjelini. Rad na tome traži ujednačavanje gledištâ i provjeru konkretnih mjera prema zajednički usvojenoj idejnoj i političkoj platformi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Dugoročni program omogućava daljnji samoupravni razvoj Jugoslavije, učvršćivanje samoupravnog produkcionog odnosa i jačanje zajedništva i ravnopravnih nacionalnih odnosa. A to ne negira, već podrazumijeva kritičko sagledavanje dosadašnjeg razvoja samoupravnih odnosa i funkcioniranje samoupravnog političkog sistema, kako bi se uočili oni bitni momenti koji su ih u praksi onemogućavali i koji su radničku klasu objektivno spriječavali da ostvaruje ulogu subjekta u društvenoj, a posebno u proširenoj reprodukciji.

Da bismo to postigli, nužno je osvrnuti se na rezultate našeg dosadašnjeg ekonomskog razvoja i razvoja sistema u cjelini, utoliko prije što se u postojećoj atmosferi čuju glasne kritike, koje bi mogle usmjeravati naš razvoj protiv samoupravljanja radnikâ i političkog sistema koji se na njemu izgrađuje, pa i kad se verbalno za njega zalaže.

Digitized by Google

Ocjena dosadašnjeg razvoja

Jugoslavija je do drugog svjetskog rata, kao što je općepoznato, bila izrazito nerazvijena zemlja sa blizu 75 posto seoskog stanovništva. To se, u osnovi, odnosi i na Hrvatsku. Zna se da je u toku rata i revolucije došlo još i do snažnog razaranja ionako nerazvijenih proizvodnih snaga, što je nakon pobjede uvećalo teškoće u našem razvoju.

Obnovom zemlje, a zatim i prvim petogodišnjim planom zakoračili smo snažno — usprkos ogromnim materijalnim teškoćama, vanjskim preprekama i blokadi izazvanoj sukobom s Kominformom — u savladavanje historijske zaostalosti, ostvarujući uspješno prvu fazu industrijalizacije.

Danas u našoj zemlji ima svega oko 19 posto, a Hrvatska nešto oko 15 posto stanovništva u poljoprivredi, što govori o velikim promjenama koje je naš burni razvoj donio u jačanju industrije, poljoprivrede, saobraćaja, trgovine, te na području obrazovanja svih stupnjeva. Osim toga, razvila se brojčano velika radnička klasa i inteligencija, zatim obrazovne, zdravstvene i kulturne djelatnosti.

Sve te kvalitativne i kvantitativne rezultate, koji su dobro poznati, ostvarili smo od 1950. godine do danas stalnim razvojem samoupravnih društvenih odnosa. Po stopi rasta proizvodnje nalazili smo se na samom vrhu zemalja sa najbržim razvojem. No takav razvoj nije mogao dalje ići, pošto je bio zasnovan na starim konceptima industrijskog razvoja, te otuđivanju akumulacije od proizvođača, što je stvaralo poteškoće i u ekonomskim i u nacionalnim odnosima, i dovelo do poznatih događaja 1971. godine.

Dok smo gradili manja i srednja poduzeća, svi ti problemi nisu dolazili toliko do izražaja, pa smo ostvarivali i vrlo visoke razvojne efekte. Prelazak na viši nivo industrijskog i privrednog razvoja u takvim ekonomskim i političkim uvjetima bio je ne samo težak, već najčešće gotovo i neizvodiv. Kada se, na primjer, brže krenulo na razvoj crne i obojene metalurgije, automobilske industrije, naftne i petrokemijske industrije, kao i na razvoj mašinske i elektroindustrije, koje zahtijevaju visok nivo organizacije i međuzavisnosti proizvodnje, visoku produktivnost i odgovarajuće tržište — teškoće su se naglo izrazile i rasle. Skupa proizvodnja održavala se i štitila visokim cijenama i carinama, čime su utjecaji tehnološke ekspanzije i svjetskog tržišta na naša unutrašnja kretanja slabili.

Upućeni na angažiranje stranih sredstava, pa i na kupovanje određenih licenci, što je, u načelu, bilo ispravno, nismo u isto vrijeme otvarali proces savladavanja privredne autarkije, što je zaoštravalo ekonomske probleme i izazivalo poteškoće i poremećaje. Pokušaj da se samo privrednom reformom 1965. godine ovakav razvojni trend izmijeni nije dao očekivane rezultate. Državni fondovi s različitih nivoa tada su prenošeni u banke, koje su s krupnom, posebno vanjskom, trgovinom postale glavni subjekti raspolaganja društvenim kapitalom.

Digitized by Google

Stvarni nosioci razvoja i dalje su se održavali u strukturama mimo proizvođača. Radi povećavanja produktivnosti i efikasnosti poslovanja, krenulo se na otpuštanje radnika, a istovremeno novi nisu primani. To je izazvalo veliko uznemirenje u društvu i dovelo do poznatih specifičnih refleksa i događaja 1968. godine i među studentskom omladinom.

Na ostacima centralističkog sistema, njegovom transformacijom putem bankarskog i vanjskotrgovinskog sistema, te jačanjem kapital-odnosa, potencirala su se klasna proturječja, otuđenost proizvođača od viška rada, što se zakonito prenosilo i na međunacionalna trvenja i konflikte. To je konstatirano i na Drugom kongresu samoupravljača u Sarajevu. Na tome je eskaliralo i razvijalo se sve ono što smo, intervencijom Predsjedništva Centralnog komiteta SK Jugoslavije i druga Tita 1971. godine, morali odlučno mijenjati. Ustavni, takozvani radnički amandmani predstavljali su principijelnu teorijsku, pravnu i političku kritiku dotadašnjih odnosa i otvorili realnu perspektivu razvoju socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, koju je radnička klasa shvatila i prihvatila. To se, isto tako, odnosi i na one ustavne amandmane kojima se, polazeći od radničkih amandmana, utvrđivala uloga i odgovornost republika i pokrajina u jugoslavenskoj zajednici. Na toj osnovi došlo je do promjena u samoupravnom razvoju i izgradnji udruženog rada, za koje smo se, slijedeći novu ustavnu liniju i odluke Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, dugoročno opredijelili. Razrada te idejne i političke linije nastavljena je i u Zakonu o udruženom radu.

Razradom i donošenjem Društvenog plana 1976—1980. godine, koji ne samo što se nije zasnivao na ovom ustavnom položaju proizvođača, već je — umjesto urgentnog savladavanja društvenih proturječnosti, te poremećaja izraženih i u povećanoj inflaciji i platnom deficitu s inozemstvom — ta linija još više učvršćena.

Osim toga, otvoren je i novi, vrlo širok front investicija na bazi četrnaest prioritetnih pravaca razvoja, bez sagledavanja materijalnih mogućnosti i realnih kretanja razvoja. Za realizaciju svega toga angažirana je ne samo sva akumulacija, već i dio obrtnih sredstava privrede, te se krenulo i u obimno zaduživanje u inozemstvu. Investicije su dosizale i iznad 40 posto učešća u društvenom proizvodu, rasla je zaposlenost i stvarala se nerealno velika kupovna moć. To se odražavalo i u stalnom povećavanju platnog deficita zemlje. Iako se sve to radilo u ime proizvodnje energije, sirovina i hrane, planovi nisu ostvareni, a visoke stope inflacije i platnog deficita zemlje snažno su eskalirale.

Prilikom rasprave o planu 1975. godine odlučno je ukazivano na pogrešan kurs koji se njime nameće. U tome su posebno bili uporni neki drugovi koji su naglašavali da će tako koncipiran plan imati teške posljedice po našu zemlju. Međutim, sva ta ukazivanja nisu bila dovoljna. U takav plan, koji su predlagali savezni organi, široko su se uključile republike. Otpočela je velika jagma za investicijama, u kojoj nitko nije htio da zaostane, kako se ne bi našao u »nepovoljnom položaju«. Tome je pogodovalo opće

Digitized by Google

raspoloženje u našem društvu, a posebno težnja za visokim zapošljavanjem i rješavanjem aktualnih socijalnih i društveno-ekonomskih problema. Iako je Savez komunista svojom linijom na Desetom kongresu dao odgovore na osnovna pitanja razvoja društva, inercija starih odnosa, posebno u proširenoj reprodukciji, produžila je staru praksu u materijalnom razvoju.

Godine 1979. na tri savezna društvena savjeta razmatrana je studija o položaju naše zemlje u međunarodnoj razmjeni. Stavove savjeta o štetnosti autarkične politike i nužnosti snažnijeg uključivanja u svjetsko tržište prihvatili su Predsjedništvo Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i Savezno izvršno vijeće, ali se na realizaciji stalo. Naprotiv, s politikom velikog zaduživanja u inozemstvu nastavilo se i dalje, iako su se teškoće produbljivale. Istovremeno, upućivana je i veoma oštra kritika na račun novog Deviznog zakona, kojim se ustrajno nastojalo dokazati kako su usvojene promjene u deviznom sistemu (a ne njihovo plansko državno raspoređivanje) dovele do platnog deficita. Činjenice su, ipak, nešto drugačije.

U dvije godine (1974. i 1975) platni deficit je iznosio nešto više od dvije milijarde i 300 milijuna USA dolara, da bi se već u samo jednoj godini (1977) povećao za nove dvije milijarde dolara. Dogodilo se sve to u vrijeme kada novi Devizni zakon još nije bio ni donesen. Pojačana je politika autarkije i trošenja bez pokrića, što je, uz novi skok cijena nafte 1978. godine, dovelo do visokog deficita od gotovo četiri milijarde dolara.

Stvaralo se uvjerenje da bi devizno tržište moglo riješiti te probleme. Gubilo se iz vida da se ograničeno devizno tržište odranije održavalo zahvaljujući, uglavnom, inozemnim kreditima i doznakama radnikâ iz inozemstva. Ono se raspalo upravo kada su ti izvori počeli presušivati. Postojeće teškoće u platnobilančnim pozicijama republika, kao i u opskrbljivanju devizama neizvozne privrede, snažno su izbile na vidjelo. No, i pored toga, postoje iluzije da će se samo deviznim tržištem, bez radikalnije orijentacije na izvoz i ostvarenje deviza, rješavati takozvani devizni problemi. Nasuprot tome, kao što znamo, u Socijalističkoj Republici Sloveniji pošli su odlučno na provođenje upravo novog Deviznog zakona, što je omogućilo da eliminiraju oko 700 milijuna dolara nepokrivenog uvoza.

I mi smo živjeli u uvjerenju da nam je bilanca pozitivna, pa se izvozu nije poklanjala dovoljna pažnja. Zbog toga smo u pogledu zaduženosti vrlo brzo izbili na visoko mjesto. Poslije 1981. godine krenulo se ozbiljnije na izvoz, no vrijeme koje je propušteno nije moguće u tako kratkom roku nadoknaditi.

U proteklom planskom razdoblju Hrvatska je imala izrazito visok nivo investicija. Tu je širok program cesta s tunelom kroz Učku i most kopno — Krk, modernizacija Auto-puta bratstva i jedinstva na dionici Zagreb — Beograd, zatim radovi na pravcu za Dalmaciju, te na potezu Rijeka — Gorski kotar. Ranije započeti razvoj aluminijskog kompleksa doveo je do izgradnje Ob-

Digitized by Google

rovca. U oblasti energetike se intenzivno radilo na dovršenju atomske centrale, zatim centrale na Dravi kod Varaždina, kao i na zajedničkoj izgradnji nekih termocentrala u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Najveća ulaganja ostvarena su na području naftne i petrokemijske industrije. Pored naftovoda, koji je zajednički rađen sa Socijalističkom Republikom Bosnom i Hercegovinom i SAP Vojvodinom, išlo se na izgradnju druge faze azotare u Kutini i petrokemijskog kompleksa DINA na Krku. Sada je završen naftovod, azotara, pri kraju je prva faza DINE, dovršena je atomska centrala, kao i većina ostalih energetskih objekata. Također su pušteni u promet tunel kroz Učku i most za Krk. Radovi na Auto-putu i drugim cestovnim pravcima bili su obustavljeni ili se obavljaju s jako usporenim tempom, zbog pomanjkanja sredstava. Obavljeni su određeni radovi na rekonstrukciji i modernizaciji željeznica. Za izgradnju tih objekata angažiran je najveći dio kako domaćih sredstava tako i inozemnih kredita. Zadržan je cijeli front investicija, pa i onda kada je Centralni komitet SKH ukazivao na činjenicu da nema dovoljno sredstava za njihovo pokriće.

Ako se izuzme ekonomski i tehnološki promašaj izgradnjom Obrovca, koji je nastao, prije svega, uslijed naše orijentacije na aluminijsku industriju na bazi skupe električne energije i nekvalitetnog boksita — ostali objekti u strukturi naše privrede imaju mjesta, mada ostaje prigovor o nerealnom sagledavanju vlastitih materijalnih mogućnosti. Isto tako, može se govoriti o neadekvatnoj procjeni u predviđanju ekonomskih, a posebno naftnih kretanja u svijetu, koja nisu uzimana u obzir pri planiranju izgradnje naftovoda, a kasnije i kod cjelokupnog petrokemijskog programa. Ugovorni odnosi i ugovori petrokemije na Krku o zajedničkom ulaganju s inozemnim partnerom podlijegali su oštroj kritici. Osnovne slabosti ovako širokog plana ulaganja bile su, prije svega, u njegovoj prevelikoj obimnosti, što je, uz domaća, zahtijevalo i velika strana sredstva (objekti petrokemije na Krku jednu milijardu i 300 milijuna dolara, te Kutina nekoliko stotina milijuna dolara). Pri tome nije napravljen program povećane proizvodnje za izvoz, kojom bi se ostvarivale devize i vraćali dugovi.

Pokazalo se da se ovakvi i slični grandiozni objekti s velikim ulaganjima ne mogu graditi na takav način ni u našoj ni u drugim republikama, jer dovode do prevelike zaduženosti prema inozemstvu i do potpunog iscrpljivanja cijele privrede. Potrebno je da odgovarajući dio privrede iz cijele zemlje bude uključen u ovakve planove razvoja, što treba poticati mjerama ekonomske politike i stabilnim uvjetima uzajamnog povezivanja svih subjekata toga reprodukcijskog lanca.

Za takva kretanja, međutim, ni u nas nije bilo sluha. Razmatrajući naftnu krizu i visoku zaduženost Hrvatske bez pravih programa vraćanja deviza, Centralni je komitet u dva navrata pokušao intervenirati kako bi se sagledala raspoloživa sredstva i ukupni plan investicija i, eventualno, korigirao, a u prvom redu s ciljem da se stane nakraj bankama i njihovoj praksi uzimanja deviza vani, prodavanja za dinare, a radi materijalnog osiguriva-

Digitized by Google

nja planiranih investicija. Međutim, ni investitori ni banke, uz opću atmosferu koja je tada vladala, takve intervencije nisu prihvaćali, a tome su podlijegali i pojedini organi vlasti.

Objekti koji su pri završetku trebaju se što prije aktivirati, pored ostalog i zbog financijskih teškoća koje se nastavljaju i gomilaju. Treba otplaćivati kredite (posebno inozemne), koji su sada, zbog devalvacije dinara, enormno narasli. Izdvajanje oko jedne milijarde dolara godišnje za otplatu glavnice i kamata, te osiguravanje velike dinarske protuvrijednosti za to predstavljat će za našu privredu i društvo još četiri-pet idućih godina veoma velike teškoće.

Ekonomska kriza u svijetu

Opravdano je što smo težište istraživanja sadašnjeg kriznog stanja u našoj zemlji stavili u okvire unutrašnjih problema razvoja. Međutim, neopravdano se zanemaruju krizna kretanja u svijetu i teškoće, pa i opasnosti koje to po nas ima.

Nakon drugog svjetskog rata i oporavljanja svjetske privrede od ratnih razaranja dolazi do snažne ekspanzije, posebno u privredama razvijenog kapitalističkog svijeta. Posljednjih 10 godina ponovo su se svom snagom otvorila krizna kretanja u privredama najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Najprije je na ta kretanja, na svoj način, djelovala prva takozvana naftna kriza 1973. i 1974, zatim ova druga 1978. godine. Istovremeno, od 1977. smanjivala se stopa rasta u najrazvijenijim zemljama Zapada, da bi 1980, 1981. te 1982. godine došlo i do apsolutnog opadanja proizvodnje.

Kriza 30-tih godina manifestirala se u zastoju i obustavljanju proizvodnje, visokoj nezaposlenosti i padu cijena. Oslanjajući se na različite varijante kejnzijanske teorije reguliranja ekonomskih kretanja, izgrađen je model državnog intervencionizma koji je poticao visoku zaposlenost i proizvodnju, ali i inflaciju.

Svjetska ekonomska kriza danas s mnogobrojnim izrazima, kao što su opadanje stope privredne aktivnosti, obujma vanjske trgovine, intenzivirani protekcionizam i intervencionizam, nestabilnost tečaja i porast kamatnih stopa, kronični deficiti platnih bilanci zemalja u razvoju, uz teškoće refinanciranja, snažno je utjecala na privredni razvoj i u našoj zemlji...

Svjetska ekonomska kriza nije ništa drugo do produbljeni izraz neriješenih društveno-ekonomskih proturječnosti vladajućeg sistema društvene reprodukcije. Ona je danas ušla u novu, zaoštrenu fazu. I ovom prilikom može se dobro uočiti, bez obzira na sve promjene u strukturi, tehnologiji i ekonomiji, da ne postoji koncept koji onemogućuje produbljavanje proturječnosti u kapitalizmu. U tome se, kao što je poznato, nije uspjelo primjenom kejnzijanske terapeutike, jer su se problemi pojavili u novom obliku — u obliku inflacije, a zatim stagnacije, čime su iscrplje-

Digitized by Google

ni svi prostori za njezinu čistu primjenu. Isto tako, u tome se ne može uspjeti ni primjenom neoliberalizma s osloncem na monetarizam, što upravo evidentno pokazuje činjenica da se taj koncept morao, pa ma koliko to bilo prikrivano, organski spajati s razgranatim državnim intervencionizmom koji podržava golemi državni dug. Taj intervencionizam potiče ekspanzivan pohod najkrupnijeg kapitala. Potiče ga na sve moguće načine, a, među ostalim, i velikim izdacima za moćan vojni kompleks koji mu daje inovacijski impuls i širi tržište. Međutim, troškovi toga intervencionizma prebacuju se na sve zemlje na nižoj ljestvici privrednog razvitka, i to kako u obliku neekvivalentne razmjene tako i financijske supremacije. Uostalom, i »suplajsajdersi«* — ti moderni pobornici poticanja kapitala — prostor za te poticaje nalaze u sve većem državnom dugu, tehnološkoj i financijskoj eksploataciji, što im je privremeno otvorilo prostor razvitka, ali siječe granu na kojoj sjede. Otud i bojazan — što će se dogoditi sutra. Prividno prevladane proturječnosti rada i kapitala dokazuju svim tim da i te kako postoje, ali da su ponešto izmijenile oblik i težište. Preselile su se na svjetski prostor, pa i zaoštrile.

Neki su u nas te poteze krivo shvatili i u tome vidjeli epohalnu stvar, povezujući to s našom politikom deetatizacije, zagovarajući sistem kojim bi se na kapital-odnosu i slobodnom tržištu takozvanom nevidljivom rukom uspostavio automatizam u reguliranju svih ekonomskih tokova i odnosa. Time se upravo danas hrane sve one liberalne i desne opozicione kritike našeg samoupravnog sistema.

Iza sadašnje, u suštini monetarističke, politike u pristupu rješavanju kriza nalaze se svjetske multinacionalne kompanije iz najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Posredstvom multinacionalnih kompanija otvoren je grandiozni proces prestrojavanja i prestrukturiranja kapitalističke privrede. Tom procesu smetaju različiti oblici dosadašnjeg državnog intervencionizma, u nacionalnim užim okvirima protekcionizam i, na toj osnovi, stvaranje državnih i nacionalnih barijera. Krupni kapital u tim kompanijama preuzima veći dio poslova plansko-tržišne regulative koje je obavljala država. Kako one raspolažu ogromnim kapitalom i naučnim potencijalom, kao i monopolom na najveća dostignuća u razvoju tehnike i tehnologije, otvaraju im se prostori za nove velike tehnološke prodore kojima treba učvrstiti dominaciju kapitala ne samo unutar najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, već i u svjetskim razmjerima. Smatra se da je na toj liniji došlo i do određenog privrednog oživljavanja u SAD, što bi se trebalo, prema nekim ocjenama, odraziti i u Evropi.

Kakva je cijena tog oporavka i kakva mu je perspektiva? Taj oporavak plaćen je snižavanjem standarda zaposlenih, a posebno

* »Suplajsajdersi« je naziv za pobornike reganomike, koji traže da glavno bude otvoriti prostore jačem formiranju kapitala, a ne vide da to i jest osnovni uzrok kriza reprodukcije, jer se zanemaruje potrošnja masa i forsira akumulacija na štetu potrošnje i I odjeljak na štetu II odjeljka.

Digitized by Google

vrlo visokom stopom nezaposlenosti (oko 30 milijuna radnika). Osim toga, najveći dio tereta prebačen je na srednje i manje razvijene zemlje, potenciranjem financijske i tehnološke dominacije i eksploatacije ostalog svijeta. Ostvaren je do sada najveći disparitet cijena sirovina i proizvoda finalne prerade. Visokim kamatama, kojima je cilj zaustaviti potrošnju, kapital se prelijeva iz cijelog svijeta, a posebno iz manje razvijenih zemalja u one najrazvijenije, posebno u SAD. Dugovi zemalja u razvoju doseći će 1986. godine nivo od 900 milijardi USA dolara, a u perspektivi će uskoro prijeći hiljadu milijardi. Svojim izvozom ove zemlje ne mogu pokriti ni otplate kamata, a kamoli obezbijediti optimalan uvoz potreban za njihov razvoj. S obzirom na visok deficit budžeta SAD (oko 200 milijardi dolara), prije svega zbog naglog porasta vojnih rashoda, te s obzirom na postojeće ograničavanje svjetske trgovine — pitanje je koliko će se dugo moći održati ovaj oporavak.

Vjerojatno će ogromna koncentracija kapitala, oslonjena na monopol u tehnologiji i nauci, davati određenu snagu, što će za izvjesno vrijeme usporiti i ove procese koji su već duboko bili zahvatili i najrazvijeniji kapitalistički svijet. Ali, na drugoj strani, to će još više produbiti proturječja i konflikte razvijenih i nerazvijenih, ne samo s teškim ekonomskim, već i političkim posljedicama.

Što se sada dešava s državom i tržišnim zakonitostima? Država u SAD, još snažnijim razvojem pojedinih vojno-industrijskih kompleksa, direktno regulira odnose u velikom dijelu nacionalnog proizvodnog potencijala. U toj domeni njena uloga još više jača. Vojnim narudžbama ostvaruje se enormni ekstraprofit. Uklanjanjem državnih barijera i sirenjem tržišnog prostora za multinacionalne kompanije ne jačaju u klasičnom smislu tržišne zakonitosti, kako neki misle, jer se — neekonomski visokim cijenama kapitala, niskim cijenama sirovina i drastičnim obaranjem realnih zarada radnog dijela stanovništva — ogromnom dijelu manje razvijenog svijeta dominacijom i monopolom nameću neekonomski odnosi u svjetskim razmjerima. To onemogućava djelovanje normalnih zakonitosti, vodi sužavanju i zatvaranju tržišta, umjesto njihovoj slobodi i otvaranju.

Politika stabiliziranja najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, zasnovana na velikom višku rada i ekstraprofitu, trebala bi im, barem za izvjesno vrijeme, služiti za neutraliziranje većih socijalnih potresa i političkih opasnosti koje iz kriznih kretanja nužno proizlaze, pošto se i u tim kapitalističkim zemljama zaoštravaju unutrašnje proturječnosti. Ali ona, istovremeno, otvara još mračniju perspektivu manje razvijenima, a napose zemljama u razvoju. Ne treba posebno naglašavati u kakvoj su onda opasnosti sve manje razvijene i nesvrstane zemlje, čija je politika oslobađanja usko vezana za njihovu ekonomsku emancipaciju i osposobljavanje za samostalniji razvoj.

Iako se u strateškom koncipiranju naše međunarodne politike polazilo od ocjena o navedenim kretanjima u suvremenom

Digitized by Google

svijetu, na kojima se zasnivaju naša politika i govori druga Tita na posljednjim summitima nesvrstanih, u našoj praktičnoj politici ti se problemi nisu dovoljno sagledavali sa stanovišta konkretnih posljedica po naš ekonomski, a time i politički položaj u svijetu. Zbog toga nisu pravovremeno ni poduzimane odgovarajuće mjere.

Umjesto orijentacije na izgradnju programa za likvidaciju platnog deficita 1975. godine i zaustavljanje inflatornog vala, krenulo se još snažnije u novu investicionu ekspanziju i potrošnju u širem smislu, što je dovelo do velikih dugova u inozemstvu i visoke stope inflacije. Što se ekonomska kriza u svijetu više produbljivala, praćena stagnacijom svjetske trgovine, naš se platni deficit povećavao, a dugovi rasli, dok je izvoz relativno opadao. Tako su od 1975. godine do sada dugovi porasli od pet na 19 milijardi dolara.

Iz svega što je naprijed rečeno može se izvući nepobitan zaključak da je održavanje stare politike u vođenju proširene reprodukcije mimo proizvođača, s glavnim osloncem na banke i društveno-političke zajednice, široko otvorilo vrata neekonomskim odnosima u sferi proširene reprodukcije i izazvalo veliku nestabilnost na tržištu. Autarkični koncept razvoja i nepravodobno uočavanje novih momenata u našem razvoju, poslije uspješno završene prve faze industrijskog razvoja, udaljavali su nas od pravih rješenja u našoj razvojnoj politici i ekonomskih kriterija svjetskog tržišta.

Također nisu na vrijeme uočavana ni kretanja na svjetskom tržištu, posebno ona strateška opredjeljenja na kojima se želi prevladavati najveću poslijeratnu krizu kapitalizma. Da bi se ublažavali poremećaji, koji su na osnovi svega toga u nas nastajali, široko je razvijen sistem državnog intervencionizma, dok su tržište i njegove zakonitosti slabili.

Na povezivanju republika i lokalnih zajednica s bankama u vođenju proširene reprodukcije jačali su različiti dezintegracioni elementi i politika zatvaranja, ne samo među organizacijama udruženog rada, već i među društveno-političkim zajednicama, posebno republikama i pokrajinama. Polazeći od svojih problema, naročito u zapošljavanju, a i drugih, društveno-političke zajednice isticale su upravo to kao osnovne kriterije prilikom planiranja investicija. Problemi produktivnosti, racionalnog korištenja sredstava i ostvarivanja visokog dohotka, sposobnost za izlazak na svjetsko tržište dolazili su u drugi plan, a često se o njima nije ni vodila temeljitija rasprava. Time su zapravo potiskivani oni faktori koji bi proizvođače odlučnije upućivali na međusobno povezivanje i udruživanje, bez obzira na granice društveno-političkih zajednica. Na tome su jačali republički etatizam i teškoće u sporazumijevanju među republikama i pokrajinama.

Usvajanjem stabilizacionog programa razjasnila su se sva ova pitanja, pa se od nas očekuju konkretni programi i akcije usmjerene na razvoj našeg ustavnog sistema.

Međutim, sada se otvorila vrlo široka i bezobzirna kampanja, kojom se želi diskreditirati i mijenjati ustavni i ZUR-ovski kon-

Digitized by Google

cept izgradnje udruženog rada i razvoja našeg društva. Pledira se za reviziju kongresnih odluka, posebno Desetog i Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, u kojima su sadržana sva bitna idejna pitanja izgradnje produkcionih odnosa i razvoja političkog sistema.

Došlo je do eskalacije različitih teorija i škola, u kojima se čak direktno zagovara vraćanje na pozicije klasnih građanskih društava. Tu se miješaju nosioci različitih birokratskih i etatističkih shvaćanja, kojima je zajednički cilj mijenjanje usvojenog kursa kojim smo krenuli u razvoju našeg društva.

U našem društvu, posebno u Savezu komunista, nema dovoljno otpora ovakvim nasrtajima i njihovim nosiocima, niti se u potrebnoj mjeri razjašnjava sva štetnost njihove politike. Zbog toga su se oni i uspjeli dosta široko plasirati u dijelove štampe, u sredstva informiranja i na različite tribine, odakle vrše sve snažniji pritisak i na društveno-političke organe, posebno one koji trebaju raditi na daljnjem razvoju i izgradnji društvenog sistema. Ističu se sve više i oni koji bi htjeli anulirati Antiinflacioni program, dajući prijedloge za promjenu ustavnih i ZUR-ovskih rješenja. U koncipiranju naših konkretnih programa i akcija za ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije ovakvim se shvaćanjima treba odlučno suprotstaviti.

Pri izradi ovih programa potrebno je imati u vidu i svu težinu naše situacije koja se izrazila i u 1983. godini. Pored određenih pozitivnih kretanja u zaustavljanju pada proizvodnje i jačanju našeg izvoza, došlo je do daljnje eskalacije inflacije. To je dovelo do visoke devalvacije dinara i, na toj osnovi, do povećanja kamatnih obaveza organizacija udruženog rada. Ukoliko bi se takva kretanja nastavila, to bi vodilo ka ugrožavanju i same proizvodnje, uz teške socijalne i političke posljedice po naše društvo.

Sporazum s Međunarodnim monetarnim fondom i na osnovi toga dobivena sredstva treba koristiti za brže prevladavanje ovakvog stanja i ne dopustiti nikakve iluzije da se ovakvo stanje može unedogled produživati. Zbog toga treba brže i sveobuhvatnije pokretati one akcije unutar udruženog rada koje će, povećanjem proizvodnje za izvoz i mijenjanjem položaja proizvođača u reprodukciji, voditi stabilnijim kretanjima, a posebno zaustavljanje daljnje eskalacije inflacije.

Zaokret u odnosima s inozemstvom: orijentacija na razvoj i proizvodnja za izvoz

Problemi sa kojima se suočavamo nalaze se u dugoročnoj politici autarkičnog i, u osnovi, ekstenzivnog razvoja zasnovanog na starom sistemu proširene reprodukcije u okviru kojeg su investicije bile usmjerene u kapitalne i energetski intenzivne programe, radno neintenzivne, bez orijentacije na izvoz i aktivno sudjelova-

Digitized by Google

nje u transformacijskim procesima svjetske privrede. To je povećalo strukturnu neusklađenost privrede Hrvatske i Jugoslavije i njenu uvoznu zavisnost. Pored toga, već 1978. i 1979. godine slabi međunarodna razmjena i jača recesija na svjetskom tržištu, a paralelno s tim sve više slabe privredne aktivnosti, a sve veća je financijska zavisnost nerazvijenih zemalja, što je posljedica sve bržeg rasta njihovih obaveza prema međunarodnom bankarskom sistemu i razvijenim zemljama. U tom vremenskom razdoblju došlo je do izvanrednog zaoštravanja situacije u Jugoslaviji, i to kako njenog odnosa prema inozemstvu tako i, u vezi s tim, do zaoštravanja unutrašnje i privredne situacije. Zaduženost do koje je došlo u desetogodišnjem razdoblju (od 1971. do 1981. godine) posljedica je u prvom redu krive autarkične koncepcije razvoja. Zbog toga nije bilo dovoljno akumulacije sredstava, a kako je ta politika u suštini bila autarkična na jugoslovenskom nivou, onda je ona mogla i smjela biti autarkična i republički, pa i regionalno u okviru pojedinih republika. Tako je izgrađen niz paralelnih kapaciteta koji nisu bili orijentirani na svjetsko tržište, što je samo propratni izraz neefikasnosti razvoja. Takva koncepcija razvoja izazvala je izvanredno visoko zaduživanje u inozemstvu, koje ipak nije bilo dovoljno da bi se završili svi započeti objekti. Prema tome, nastala je situacija u kojoj je postojao ogromni zaleđeni kapital, a kako inozemstvo nije davalo samo sredstva za razvoj, nego je imalo i svoj interes da prodaje tehnologiju i opremu, ono je jugoslavensku i hrvatsku privredu učinilo uvozno još zavisnijom. U takvoj situaciji dolazi do loma na prelazu iz 1981. u 1982. godinu, kada se pokazuje da više nije moguće povlačiti sredstva iz inozemstva, jer je obim tih sredstava jednak ili manji od onoga što treba vraćati inozemstvu. Prema tome, nema više dodatne akumulacije za tadašnji, zapravo, nelimitirani program razvoja, koji je prelazio okvire realnih mogućnosti i ujedno dozvoljavao svima život iznad realnih mogućnosti.

Nova koncepcija razvoja mora poći od potpune negacije postojeće autarkične koncepcije razvoja. Mora se potpuno bazirati na izlasku u svijet. Nama odnosi s inozemstvom ne mogu biti sektor; oni su osnovica izgradnje, strategije i koncepta razvoja, koji ne samo da predstavlja njegovu ekonomsku, privrednu i tehnološku osnovicu, nego i bazu za razvoj našega socijalističkog samoupravnog sistema. Bez njega nećemo održati socijalistički samoupravni sistem. Novi odnosi s inozemstvom, otvaranje i razvoj privrede, na tim osnovama, nema alternative. Jer on će nas jedini »tjerati« da mijenjamo sve kvalitete privređivanja i odnosa prema radu, a upravo tu naš socijalistički samoupravni sistem može dokazati i svoje prednosti naspram drugih sistema.

Da to ima prioritet u društvenoj orijentaciji, pokazuju naši skromni rezultati ostvareni u prošloj godini, kako u zemlji tako i u našoj republici.

Prije svega, značajno je da je zaustavljen pad industrijske proizvodnje, koji je imao zabrinjavajući trend. Postignuti su po-

Digitized by Google

četni rezultati u razmjeni s inozemstvom: u otklanjanju deficita platne bilance i u jačanju vanjske likvidnosti zemlje, te u izvozu na konvertibilna područja.

Bitna je orijentacija na poljoprivrednu proizvodnju, koja, i pored teškoća u opskrbi, daje rezultate. To ohrabruje za daljnje napore u stvaranju novih programa, posebno s turističkom privredom, koja pokazuje znake konsolidacije, što se izražava i u deviznom prilivu.

Poboljšana je opskrbljenost privrede i stanovništva.

Zaposlenost je, pored svih problema i poteškoća, porasla za dva posto, ali je produktivnost opala.

Privreda se u cjelini počela prilagođavati i osposobljavati u novonastaloj situaciji, pokazujući vitalnost kojoj treba pružiti još veću društvenu potporu. U tim naporima moramo davati najviše podrške onima koji ostvaruju dobre rezultate, koji prednjače u tehničkom i tehnološkom razvoju i koji se na širem prostoru povezuju u zajedničku proizvodnju, a posebno u proizvodnju višeg stadija proizvoda za izvoz. Takvih pozitivnih primjera ima. Utoliko prije treba dati snažniju podršku takvim mjerama ekonomske politike, što je u skladu s Dugoročnim programom, odvajajući radne organizacije koje prave gubitke, koje se zatvaraju u svoju komunu, regiju ili republiku.

Proces udruživanja rada i sredstava otpočeo je i u provođenju politike razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, što je izvanredno značajno jer se odlučnije primjenjuju ekonomski kriteriji između organizacija udruženog rada razvijenih i nerazvijenih.

Sve je to postignuto u neobično teškim materijalnim i općim uvjetima, što još više pokazuje da je ispravna orijentacija, kao i mjere, akcije i pravac našega društvenog razvoja, koji su usvojeni na Dvanaestom kongresu SKJ i definirani u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

No mora biti jasno da će se dubina društvenih poremećaja i kriza u ekonomskim odnosima i razvoju uopće, koje kao teške probleme prenosimo iz godine u godinu, ispoljavati sve snažnije ukoliko ne ostvarimo najvažnije zadatke u pravcu odlučnog zaokreta ka povezivanju sa svijetom u borbi protiv autarkičnog razvoja, koji još dominira u društvenoj i političkoj svijesti i u stvarnim kretanjima na području materijalne proizvodnje i u zadovoljavanju općih i zajedničkih potreba. Bez vidljivih rezultata na tom području nema onog primarnog agensa koji može stimulirati proizvodnju, povećati dohodak i otklanjati teške poremećaje. Ti se poremećaji danas izražavaju u pogoršavanju položaja privrede u raspodjeli nacionalnog dohotka, opadanju efikasnosti privređivanja, rastu prekomjerne inflacije, gubicima i međusobnoj zaduženosti privrede, u slabostima svođenja opće, zajedničke i investicijske potrošnje u realne okvire, a posebno u padu realnih dohodaka i životnog standarda te slabljenju motiviranosti za rad i razvoj. Sve to ima odgovarajuće političke reperkusije i objek-

Digitized by Google

tivnu granicu koja, ukoliko bi se prekoračila, prijeti teškim socijalnim i političkim poremećajima.

Težinu naše situacije vidimo posebno u tome što za nove prodore u tehnološkom razvoju nemamo novog društvenog kapitala, što i u idućim godinama moramo odvajati po oko osam posto nacionalnog dohotka za vraćanje dugova inozemstvu. S druge strane, ozbiljnost situacije ne proizlazi samo iz kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja u privređivanju, već i iz činjenice što još nismo — provodeći Dugoročni program stabilizacije — izradili konkretne osnove za dugoročno otklanjanje proturječnosti između samoupravno projicirane organizacije samoupravljanja i tehnokratsko-birokratskog monopola u odlučivanju o proširenoj reprodukciji.

Osnovni je zadatak danas jačanje uloge proizvođača i svih radnih ljudi u organiziranju proizvodnje odgovarajućih proizvoda s kojima se može lakše i povoljnije, a prema realno dostignutom nivou razvoja naših proizvodnih snaga, probijati na svjetsko tržište. Naša privreda svoje rezultate mora mjeriti svjetskim kriterijima kvalitete, produktivnosti i ukupne efikasnosti. Na toj osnovi moguće je otklanjati mehanizme administrativne intervencije u privredi, voluntarizam i druge slabosti koje prati nedovoljno okretanje svjetskim trendovima razvoja i proizvodnje, odnosno slabosti koje se izražavaju u autarkiji, strukturnim disproporcijama u privredi, u nepovoljnom kapitalnom koeficijentu (nesrazmjerno većem ulaganju od ostvarenog dohotka), u gubitku kriterija za racionalno poslovanje itd. Ali, što je značajnije, sve to moramo zasnivati na naučnom istraživanju, razvoju tehnologije i organizaciji suvremene proizvodnje. Pri tome je potrebno poći od najpodesnijih iskustava što ih imaju ekonomski najrazvijenije zemlje u svijetu, a koja su stekle istraživanjem proizvoda s kojima se mogu probijati na svjetsko tržište. Prema tim proizvodima, a uz borbu za najvišu kvalitetu, produktivnost i rad, orijentirali su i nauku, i proizvodnju, i kapital i cjelokupnu državnu politiku. Mi sada nemamo novih, ali smo uložili velika sredstva u suvremenu opremu (računa se da smo po tome među deset svjetskih privreda), pa bismo se morali koncentrirati na to da, koristeći efikasno postojeće kapacitete, stvaramo i suvremenu proizvodnju. U našim uvjetima to će značiti i prelazak na viši nivo našega ukupnog razvoja, posebno viši nivo proizvodnje, a snižavati troškove i povećavati produktivnost rada. Poznato je da su nam troškovi proizvodnje veliki, da nam je učešće energije po jedinici proizvoda u našoj ukupnoj proizvodnji dva i više puta veće od onoga što postižu razvijene zemlje.

Udruživanje za zajedničku proizvodnju za izvoz olakšat će nam otplatu dugova, dogovore o cijenama, raspodjelu deviza, opskrbljenost privrede, racionalnije korištenje obrtnih sredstava. Stvarat će se neophodni uvjeti za podizanje produktivnosti rada, što je potpuno zaustavljeno. Bez materijalnih rješenja i nove proizvodnje nema veće produktivnosti i povoljnijih kvalitativnih pokazatelja privređivanja. Na izgradnji takvih programa treba

Digitized by Google

okupljati i organizirati proizvođače iz cijele naše zemlje. Isto tako, treba razviti odgovarajuću kooperaciju i suradnju s vanjskim partnerima, odnosno s onima koji su — polazeći od obostrane koristi — spremni zajednički raditi, otvarajući i svoja tržišta, koji ne bi ostajali na prostoj prodaji vlastitih roba i licenci.

Ovdje ne treba praviti nikakve podjele na neke uže lokalne, republičke ili savezne proizvodnje. To samo znači da treba ići na osvajanje proizvoda koji, po svojoj kvaliteti, asortimanu i troškovima proizvodnje, mogu biti prihvaćeni na svjetskom tržištu. Oko programa takvih proizvodnji treba okupljati najsposobnije proizvođače, bili oni iz SR Hrvatske ili drugih republika i pokrajina.

Na toj osnovi treba postići prestrukturiranje naše proizvodnje, napuštanje neadekvatnih proizvoda u korist onih s kojima možemo najlakše izlaziti u svijet. To će onda obezbijediti prelazak na potpunije korištenje kapaciteta, povećavati njihovu zaposlenost uvođenjem rada u više smjena te otvoriti mogućnost za podizanje produktivnosti rada i eliminiranje različitih gubitaka. Sadašnji se kapaciteti nedovoljno koriste, s manje od jedne i po smjene, a u okviru toga fond efektivnih radnih sati još je manji. Uvođenje rada u više smjena, pa i uz određeno skraćivanje radnog vremena, vodilo bi osjetnijem smanjivanju troškova proizvodnje, uz istovremeno povećanje efektivne zaposlenosti. Izborom pravih proizvoda i adekvatne tehnologije i organizacije rada otvorile bi se veće mogućnosti za brže prestrukturiranje cjelokupne privrede i za porast zapošljavanja, naročito omladine koja čeka na posao. Dali bismo i pravu osnovu za organizaciju velike proizvodnje, bilo da je riječ o najsuvremenijim velikim kapacitetima na jednom mjestu ili, pak, na bazi visoke podjele rada, razvojem srednjih i manjih radnih organizacija. To bi onda omogućilo i brži razvoj male privrede vezane za takvu proizvodnju, bilo da su u pitanju manje društvene privredne organizacije, ili one koje se zasnivaju na ličnom radu, ili različiti oblici ugovornih organizacija. Sve bi to otvorilo i neuporedivo drugačije mogućnosti za racionalno korištenje kako osnovnih tako i obrtnih fondova.

Dosadašnji način izlaska naše privrede na svjetsko tržište nije vodio nekom značajnijem povećanju izvoza. Naprotiv, on je posljednjih godina, uz recesiona kretanja na svjetskom tržištu, bio i nešto niži. U 1983. povećan je izvoz na konvertibilno tržište, ali je zato smanjen na klirinško. Time smo našu poziciju kod otplate dugova nešto poboljšali, ali nam taj izvoz u cjelini ne pruža bazu za povećanje naše proizvodnje.

Čvršćom orijentacijom na izlazak u svijet moramo doći i do uravnoteženja naših ekonomskih odnosa, kako s razvijenim kapitalističkim zemljama tako i sa socijalističkim, a isto tako moramo postići mnogo veći udio naše razmjene na novim osnovama sa zemljama u razvoju. Prestrojavanje u razvijenom kapitalistič-

Digitized by Google

kom svijetu na liniji razvoja novih tehnologija i proizvodnji, kao i jačanje dominacije multinacionalnih kompanija, zahtijeva od nas razradu naše proizvodne orijentacije kojom bismo osiguravali naše veće prisustvo na tim tržištima i prema svojim mogućnostima prevladavali veliki tehnološki jaz, borili se za ravnopravnije odnose u razmjeni. Multinacionalne kompanije nameću svoju tehnologiju i svoje zahtjeve proizvodnji. Moramo poći od toga da će monopol ovih grupacija na tehnologiju, nauku i razvojne mogućnosti — jačati. Zbog toga moramo ići brže na vlastito osposobljavanje, kako bismo mogli uspješno ne samo koristiti strana tehnološka dostignuća, već unapređivati i vlastiti razvoj, održavati našu vlastitu ekonomsku i političku poziciju u svijetu. To pretpostavlja daljnju suradnju s multinacionalnim kompanijama na višem stupnju, jer je i to uvjet našega tehnološkog i općeg razvoja.

Moramo kritički razmotriti naše dosadašnje ekonomske odnose, kao i opseg razmjene sa zemljama u razvoju na liniji ostvarivanja politike novog ekonomskog poretka. Pri tom su posebno bitni ovi momenti:

Prvo, najveći dio zemalja u razvoju ne može povećati razmjenu s nama, kao ni s ostalim svijetom, ako se od njih traži da one sve plaćaju samo u konvertibilnim valutama, jer ih najveći dio tih zemalja nema, a to se odnosi i na mogućnosti naše zemlje. Moramo, dakle, tražiti one oblike koji bi obostrano potakli našu razmjenu s tim zemljama.

Drugo, u izgrađivanju ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju moramo se potpunije uključivati u rješavanje problema njihovog razvoja, ne samo s našim proizvodima ili objektima koje bismo izgradili, već i s našom odgovornošću za tu proizvodnju, za plasman njihovih proizvoda i, kroz to, za njihovo osposobljavanje za otplatu uloženih sredstava. Princip zajedničkog ulaganja i zajedničke odgovornosti, koji smo proklamirali u zemlji, morao bi zauzimati značajnije mjesto u odnosima sa zemljama u razvoju. Kopiranje kapitalističkih poduzeća nije dalo odgovarajuće rezultate, pa je dovodilo čak i do kraha najvećeg dijela takvih pothvata.

Treće, potrebno je u odnose s tim zemljama ulaziti neposredno, i postupno odbacivati razmjenu koja se s naše strane odnosi samo na prostu kupovinu njihovih sirovina. Treba otvoriti prostor i za prodaju industrijskih proizvoda tih zemalja. To se mora uključiti, kao element razvoja, i u naše planiranje, a ne da ograničavamo kupovinu njihovih proizvoda, pa čak i onih u čiju smo proizvodnju ulagali zajednička sredstva. Izgrađivanje ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju na bazi politike novog ekonomskog poretka mora postati bitan element naše razvojne politike i u savladavanju naših teškoća. Da spomenem samo nizak nivo ukupne razmjene s Indijom.

Sa socijalističkim zemljama moramo na dugoročnoj osnovi uspostaviti odnose, koji obostrano otvaraju mogućnosti kvalitetnijih i povoljnijih oblika suradnje. Ta bi suradnja bila obostrano

Digitized by Google

korisna, ukoliko bi više poticala produktivnost rada i uvođenje suvremene proizvodnje. Tu posebno treba istaći potrebu povećanja obujma naše razmjene s Narodnom Republikom Kinom.

U cjelini uzev, za tu razmjenu, kao što smo istakli, treba pripremiti odgovarajuće proizvode za potrebe svjetskog tržišta i pojedinih zemalja s kojima u te odnose ulazimo. Neće se drugi prilagođavati nama, niti će čekati da otkupe naše viškove koji ostaju izvan naše potrošnje.

Problem otplate dugova, saniranja stanja bankarstva u Republici, posebno Privredne banke Zagreb, zatim gubitaka u privredi i drugi problemi i teškoće koji se javljaju u reprodukcijskom lancu mogu biti dugoročno rješavani samo u okviru planiranja novog razvoja u našoj republici.

Pri tome moramo biti svjesni činjenice da su to problemi koji zahtijevaju cijelo jedno srednjoročno razdoblje (do 1990), u kojem ih je, uz odgovarajuće tehnološke prodore, moguće savladavati.

Mislimo, prije svega, da treba primijeniti novi način planiranja.

Kod nas u Hrvatskoj to se odnosi na stanje u našoj strojogradnji, elektroindustriji, elektronici, kemijskoj industriji, šumarstvu i drvnoj industriji, industriji traktora i strojeva za poljoprivredu, na razvoj poljoprivrede, turizma i pomorske privrede.

Kao manja zemlja, mi ne možemo ući u proizvodnju svih vrsta strojeva, opreme i drugih proizvoda. Ali ono za što se proizvođači orijentiraju, mora biti proizvedeno kvalitetno, s nižim troškovima i na osnovi tehnologije koju će prihvatiti i tražiti strano tržište. Strojevi koje odbacuju inozemni partneri ne bi se, u pravilu, mogli izgrađivati ni u našim privrednim objektima.

Poljoprivreda ima velike mogućnosti za svoju proizvodnu ekspanziju, kako u zadovoljavanju domaćih potreba u hrani tako i u izvozu. Međutim, moramo vidjeti s kojim se strukturama proizvoda možemo lakše probijati u svijet, imajući pri tom u vidu zatvorenost evropskog tržišta za neke od naših tradicionalno najvažnijih proizvoda, kao što su žito, meso i njegove prerađevine. U razvoju poljoprivrednog kompleksa moramo uzimati u obzir velike demografske promjene koje su se zbile i koje su u nas na selu u toku: nov ekspanzivan razvoj tržišta sa širokim asortimanima poljoprivrednih proizvoda, ne samo u gradu, već i na selu. To iziskuje brži razvoj krupne industrijske proizvodnje, i to ne samo žitarske, već i proizvodnje mesa, mlijeka, povrća i različitih vrsta voća. U isto vrijeme, moraju se pronalaziti oblici udruživanja i povezivanja individualnih proizvođača i vlasnika zemlje, zahvaljujući čemu bi oni mogli koristiti suvremenu tehnologiju i znanje za podizanje na viši nivo cjelokupne proizvodnje.

Šumarstvo i drvna industrija tradicionalno zauzimaju značajno mjesto u našem izvozu, ali u tom izvozu više od 50 posto čini rezana građa i dio oblovine. Orijentacija mora biti na izvoz

Digitized by Google

finalnih proizvoda. Tome se mora podrediti cjelokupna politika u šumarstvu i drvnoj industriji, kako bi se oplemenila i uvećala vrijednost sirovina kojima raspolažemo. Uz to, morat će se, kad se steknu povoljniji uvjeti, prići racionalnoj upotrebi i razvoju cjelokupne drvne mase i pripremiti se i za širenje kemijske prerade drveta.

U turizmu raspolažemo kapacitetima i bazom koja, uz pravilnu orijentaciju i strukturu ukupne ponude, uključujući ostvarivanje koncepta razvoja nautičkog turizma, može realizirati godišnje oko tri milijarde dolara prihoda. Za prošlu godinu službene statistike iskazuju devizni priliv od turizma u iznosu od 960 milijuna USA dolara (od čega oko 380 milijuna predstavlja prihod od benzinskih bonova), iako je očigledno da je on veći barem za milijardu dolara. Međutim, znatan dio deviznog priliva završava u privatnom kliringu.

Potrebno je razraditi kompletan program razvoja turizma, uključujući i odgovarajuće mjere i propise kojima bi se sprečavao ovakav odliv deviza. Ukoliko u tome ne bismo uspjeli, moglo bi se postaviti pitanje smisla i opravdanosti napora koje cjelokupno društvo ulaže u razvoj turizma.

Pomorsku, odnosno brodogradilišnu privredu treba brže izvlačiti iz krize u kojoj se našla, ne samo zbog recesije na svjetskom tržištu, već i usljed naših deviznih teškoća. Umjesto snažnog i stabilnog faktora u našoj deviznoj bilanci, što je pomorstvo uvijek bilo, ono se sada, zbog neopravdanog uključivanja u režim deviznog dugovanja, suočilo s velikom deviznom i dinarskom nelikvidnošću. Nije sve učinjeno ni u našoj republici da se potpunije valorizira pomorski položaj i mogućnosti koje on pruža za razvoj u SR Hrvatskoj.

Svi ti pravci razvoja bili bi, međutim, nedovoljni ako se ne bi poduzimali bitniji prodori u područje razvoja industrije za proizvodnju industrije, u područje elektronike i informatike, te bioenergije.

U sagledavanju i razradi svih ovih zadataka mora se posebno sagledati stanje naše nauke, naših razvojnih službi koje neposredno rade na razvoju i oblikovanju proizvodnje. U najvećem dijelu naše privrede i društva to stanje nije potpuno zadovoljavajuće i daleko je od naših objektivnih mogućnosti. Mi smo, radi bržeg razvoja, morali koristiti strana iskustva, razvijeniju tehnologiju i nauku drugih zemalja, uključujući i kupovinu licenci. Međutim, slabost takve politike i orijentacije očito je bila u tome što u isto vrijeme nismo dovoljno i pravovremeno razvijali vlastitu nauku, naučnoistraživačke i razvojne centre, inženjering, projektne organizacije i trgovinsku mrežu za izvoz u svijet (a ne za uvoz) i slično, i kroz to se bolje osposobljavali za puno iskorištavanje stranih iskustava i za razvoj vlastite tehnologije i ukupnih naučnih potencijala, slično onome što smo u jednoj fazi uspješno učinili u dijelu poljoprivrede i djelomično u nekim industrijskim djelatnostima. Moramo se odlučnije osposobljavati za ravnopravnu suradnju, otvoriti se prema svima onima koji objektivno

Digitized by Google

pomažu naš tehnološki i naučni razvoj. Za nas bi, s tim u vezi, bila neprihvatljiva ona politika koja bi nas dugoročno vezivala za uvoz licenci, opreme i najvažnijih reprodukcionih materijala i time zadržavala na nivou razvoja, na kojem se, grubo rečeno, samo prodaje radna snaga, najčešće za deset puta niže nadnice nego što je njena cijena u razvijenim kapitalističkim zemljama. To bi imalo teške posljedice po ekonomsku, a time i političku nezavisnost naše zemlje.

Naš ukupni razvoj, uz odgovarajući stupanj razvoja visokoobrazovanih kadrova, omogućavao nam je i u ranijem periodu brže napuštanje inferiorne pozicije na ovom području. Međutim, nije bilo dovoljno orijentacije na razvoj nauke, kao proizvodne snage, jer nije bilo ni prave orijentacije na izlazak u svijet s odgovarajućom proizvodnjom, koja se bez takvog učešća nauke ne može uspješno razvijati. Tu još ima dosta zaostajanja, o kojima jasno svjedoče postojeći oblici poluindustrijske organizacije proizvodnje. Moramo se boriti za korjenite promjene u našim proizvodnim organizacijama, koje podrazumijevaju moderno koncipiranje organizacije rada i tome odgovarajuće proizvodno i kadrovsko prestrukturiranje, u skladu sa zahtjevima vremena. Nužno je da se izborimo za modernu organizaciju u svim dijelovima udruženog rada, sposobnu za izlazak u svijet, što podrazumijeva odgovarajuću koncentraciju kadrova na području: (a) razvoja i istraživanja tržišta, (b) razvojnih funkcija i (c) finansijskih funkcija. Uporedo s tim, neophodno je, uz potrebnu kritičnost, prevladati usitnjenost privrede racionalnom i funkcionalnom integracijom udruženog rada, jer je nivo te integracije još jako nizak. Slične pothvate s istim ciljem valja činiti i kad je riječ o obrazovnim, pa i naučnim ustanovama. Svemu tome isti je cilj: razvoj obrazovanja, nauke i tehnologije i njihovo neposredno povezivanje i primjena u organizaciji proizvodnje, tržišta i permanentnom izgrađivanju privrednog sistema i ekonomske politike, radi podizanja na viši nivo našeg industrijskog razvoja pred kojim smo se našli. To zahtijeva komparativnu analizu sa stanovišta razvoja proizvodnji s visokom tehnologijom i produktivnošću u našoj republici. Tko ima takve prednosti, treba dobiti svu podršku. Srednjoročni plan do 1990. trebalo bi, zbog svega toga, raditi na liniji jačanja novih proizvodnji na novim osnovama.

Sistem financiranja reprodukcije

Kao što je to i u zaključnom dijelu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije rečeno, osnovni subjekt je radnik u udruženom radu s pravom rada društvenim sredstvima i s pravom na plodove svoga rada u vidu ostvarenog dohotka. Od njegovog položaja i njegove motivacije i odgovornosti za postignute rezultate i od stupnja njegove integriranosti u sistem slobodnog udruženog rada ovisi razvoj samoupravljanja, ekonomski i ukupni

Digitized by Google

društveni razvoj. Osnovna organizacija udruženog rada je osnovni oblik organiziranja radnika u udruženom radu, u kojoj oni ovladavaju osnovnim tokovima društvene reprodukcije i ostvaruju kontrolu nad njima, upravljaju sredstvima za proizvodnju i rad, stiču, raspoređuju i raspodjeljuju ostvareni dohodak u skladu sa samoupravno utvrđenim kriterijima i mjerilima i društvenim planovima i udružuju se u radne organizacije, a u zadovoljavanju zajedničkih potreba povezuju putem raznih oblika interesnog organiziranja. Ova polazišta iz Dugoročnog programa treba dosljedno realizirati novim prijedlozima i konkretnim mjerama u području proširene reprodukcije i kreditno-monetarnog sistema.

Od uvođenja radničkih savjeta do danas kreditno-monetarna sfera nije doživjela takve promjene koje bi je dovele u sklad s osnovnim produkcionim odnosom i ulogom proizvođača u upravljanju prostom i proširenom reprodukcijom. Pokušaj da se to učini reformom 1965. godine nije uspio. Umjesto na proizvođača, državni kapital prenošen je na banke, s namjerom da one postanu osnovni nosilac kapitala i da se preko njih vodi politika razvoja.

Početkom 70-tih godina krenuli smo u transformaciju takvog kapitala, ali se ipak osnovni odnosi u financiranju proste i proširene reprodukcije nisu bitno izmijenili. Kao što smo rekli, društveni plan 1975—1980. godine, koji je rađen na starom sistemu proširene reprodukcije, zaustavio je te neophodne transformacije koje su poslije Ustava i Zakona o udruženom radu morale uslijediti. To je i dovelo do teških poremećaja u procesu reprodukcije.

U toku rada na dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, a posebno u raspravama o prilagođavanju privrednog sistema zahtjevima stabilizacije, pokazalo se da su najznačajniji problemi koncentrirani u sistemu financiranja procesa reprodukcije — proste i proširene. Kako ključnu ulogu u tom sistemu ima monetarno-kreditni i bankarski sistem, to su, radi ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, nužne promjene da bi se i na tom području praksa bitno izmijenila.

U proširenoj reprodukciji odlučivalo se mimo proizvođača, a za njeno financiranje nisu prvenstveno služile realne vrijednosti akumulirane iz čistog dohotka, već su ključnu ulogu u tome imali bankarski krediti. To je dovodilo do velike ovisnosti organizacija udruženog rada o bankarskim kreditima, i kroz to do osamostaljivanja banaka prema organizacijama udruženog rada. U analizi se pokazalo da su se izvori za financiranje reprodukcije, a napose investicija, nalazili:

— u snažnom mehanizmu ročne transformacije, to jest u korištenju kratkoročnih sredstava za dugoročne kredite;

— u raznim međubankarskim operacijama (kojima su banke jedne drugima stvarale ponekad fiktivne izvore sredstava);

— u deviznim kreditima, uz korištenje mehanizma multiplikacije kredita i depozita.

Digitized by Google

Multiplikacija depozita i ročna transformacija izvora sredstava u bankama, s jedne strane, neminovno proizlazi iz kreditno-depozitnog poslovanja, a s druge — predstavlja instrumente otuđenja procesa akumulacije i njene upotrebe. Sve je to u sprezi s razvojnim ambicijama iznad stvarno ostvarenog dohotka neminovno vodilo privredu u sve veću zaduženost, koja je dobila takve razmjere da rješavanje tog problema ne trpi više nikakvo odlaganje.

Kako se ukupna novčana akumulacija cijele domaće privrede smanjuje u usporedbi s društvenim proizvodom, kao i akumulacija organizacija udruženog rada u privredi, financiranje realnih investicija moguće je jedino uz pozajmljivanje financijskih sredstava od banaka. Manjak novčane akumulacije organizacija udruženog rada u privredi od 1978. do 1982. godine kretao se od 81,5 do 149 milijardi dinara, ali su se u istom razdoblju ukupna pozajmljena sredstva organizacija udruženog rada (dakle, njihovo zaduženje) kretala od 330,1 milijarde dinara do 1.177,3 milijarde dinara, i to zato što su se organizacije udruženog rada, pored premale akumulacije za realne investicije, morale zaduživati i za financiranje tekuće proizvodnje.

Financijski krediti najvećim dijelom predstavljaju novčana sredstva organizacija udruženog rada, koja one drže u bankama i koja ulaze u njihov kreditni potencijal, a na temelju kojih banke ostvaruju svoju kreditnu aktivnost. Sagledavanje ovih odnosa u kontekstu sistema financiranja procesa reprodukcije smatra se izvanredno važnim, jer se tek rješavanjem tih odnosa može govoriti o bitnijim promjenama monetarno-kreditnog i bankarskog mehanizma, a isto tako i o fizionomiji ekonomske politike, posebno investicione i monetarno-kreditne. Štoviše, u rješavanju tog »gordijskog čvora« zapaženo je razmeđe dviju teorijskih doktrina — kejnzijanstva i monetarizma — koje se u nas sve više popularizira, što se ni u kom slučaju ne može dovesti u vezu sa socijalističkim samoupravnim odnosima. To se ispoljava i u pitanjima reguliranja novčane mase prema kretanju društvenog proizvoda. U prethodnim godinama imali smo izraženu ekspanziju kredita, a kroz to i mase novca u opticaju, što je doprinosilo jačanju inflacije. Zbog toga su bila nužna ograničenja u kreditnoj politici i sferi novca. Takav prilaz ne može imati nikakve veze s monetarističkim teorijskim konceptom, iz kojega proizlazi da je porast svih vidova potrošnje, dakle i cijena, posljedica prevelike količine novca u cirkulaciji, to jest prevelike novčane mase. Prema toj teoriji, da bi se stvari »dotjerale u red«, potrebno je reducirati ponudu novca te smanjiti novčanu masu prama rastu nominalnog društvenog proizvoda. Ako bi se išlo samo linijom drastičnih restrikcija, onda to može dovoditi i do još teže nelikvidnosti u privredi. Nešto od toga desilo se i u nas, pa je došlo do prevelike restrikcije novčane mase u odnosu na nivo proizvodnje. Tako su u cijeloj zemlji u 1982. godini potraživanja bila gotovo dva puta veća od novčane mase. Od 1976. godine potraživanja kupaca porasla su do 1982. godine više

Digitized by Google

od šest puta, dok je u tom razdoblju novčana masa porasla 2,6 puta, a društveni proizvod četiri puta.

Zbog zastoja u proizvodnji uslijed pomanjkanja deviza, odgovarajućih sirovina, dolazi do gomilanja velike mase često desortiranog repromaterijala i nedovršene proizvodnje, što, uz izrazito restriktivnu kreditnu politiku, ima teške posljedice po proizvodno-prometni proces. Tako je obrt sredstava u privredi posljednjih godina pao od četiri na 1,6 puta, a to onda ponovo potencira zahtjeve za novim kreditima i novim kamatnim obavezama.

Kad je riječ o tekućoj ekonomskoj politici, posebno monetarno-kreditnoj, valja istaći da bi nagli i preoštar monetaristički tečaj, koji bi se izrazio u preoštrom restringiranju novčanih i kreditnih sredstava, bio neprihvatljiv, pa i neprimjenljiv u našoj privredi, zbog teških posljedica koje bi to moglo prouzročiti. Uslijed toga takav monetaristički pristup nije niti ugrađen u temeljne dokumente naše stabilizacijske politike.

Zbog svega toga ključna je potreba i glavno pitanje da se privreda otpočne brže izvlačiti iz ovako satkane mreže njezine zaduženosti. Na toj liniji savezni organi sada razrađuju i predlažu mjere koje treba podržati, ali i poduzimati (brzo i odlučno) i naše mjere u bankarstvu, da bi se takav tečaj počeo realizirati.

Riječ je o tome da se dio emisionih sredstava dugoročno ustupi privredi. Na toj liniji mora se sagledati i stanje ostalih kredita. Najveći dio organizacija udruženog rada, koje su imale svoja sredstva u bankama, dobivale su i na račun tih sredstava određene kredite. Vjerojatno bi se za veliki dio tih kredita moglo organizacije razduživati na račun uloga koje imaju u bankama, a dužničke odnose zadržati samo za saldo sredstava što ih duguju. Iako raspoloživa sredstva i dugovanja nisu ravnomjerno raspoređena po organizacijama, naglašava se da su tu mogući krupniji zahvati u korist organizacija udruženog rada.

Osim toga, treba smjelije i brže ići na uspostavljanje neposrednih odnosa među organizacijama udruženog rada udruživanjem sredstava za zajedničku proizvodnju i zajedničko stjecanje dohotka. To bi i u tekućoj proizvodnji i proširenoj reprodukciji obezbijedilo postizanje novih kvaliteta, što bi omogućavalo racionalniju upotrebu sredstava, njihov brži obrt i veću efikasnost. Tako bi se uspostavili normalniji odnosi između sredstava koja se prikupljaju i koncentriraju udruživanjem i onog dijela sredstava koja će se i dalje angažirati na osnovi kreditnog sistema i plaćanja odgovarajućih kamata.

Akcije moraju biti usmjerene na financijsko osposobljavanje i osamostaljivanje organizacija udruženog rada, kako bi najveći dio svojih potreba u tekućoj reprodukciji pokrivale vlastitim sredstvima, a onaj drugi bilo udruživanjem bilo kreditnim odnosom.

Sređivanju stanja u plaćanjima i likvidnosti treba da doprinese i uvođenje različitih mjera kliringa i prebijanja u plaćanjima među organizacijama udruženog rada. To bi ubrzalo naplatu, ali

Digitized by Google

i brže otkrivalo žarišta nelikvidnosti koja su posljedica različitih slabosti u poslovanju, gubitaka, nepokrivenosti investicija itd.

U bankama se mora realizirati princip da organizacije udruženog rada raspolažu sredstvima koja unose u banke i da se ta sredstva ne mogu koristiti bez njihove suglasnosti, ne samo kad se organizacije udruženog rada međusobno dogovaraju o udruživanju i upotrebi sredstava, već i kad ih preko banaka one ustupaju za zajednička ulaganja drugim organizacijama s kojima u reprodukciji nisu neposredno povezane. U poslovanju banaka mora se primjenjivati princip prema kojem banke ne mogu stvarati novac iznad onih realnih vrijednosti koje stvara proizvodnja, niti one mogu otvarati mogućnost za deficitarno financiranje ne samo investicija, već i drugih oblika potrošnje. Upotreba različitih kratkoročnih i emisionih sredstava morala bi se, pored davanja podrške normalnim tokovima reprodukcije, odlučnije staviti i u funkciju bržeg obrta sredstava, smanjivanja troškova poslovanja i snažnijeg poticanja produktivnosti rada. To onda znači i snažnije podržavanje onih proizvođača koji idu na povećanje produktivnosti rada i organiziranje proizvodnje za izvoz. I obrnuto, oni koji u produktivnosti stagniraju ili proizvode robu koja teško nalazi plasman na tržištu, u kreditno-monetarnoj i emisionoj politici morali bi biti destimulirani.

Pored mjera koje se na ovoj liniji mogu odmah sada poduzimati, potrebno je dograditi cjelokupni sistem financiranja društvene reprodukcije. To je u stabilizacionom programu ostao nedovršen posao, kao zadatak Skupštine SFRJ. Bez toga nećemo moći savladati mnogobrojne poremećaje u reprodukciji, koji su usko vezani za način financiranja ukupne reprodukcije.

Banke se moraju okrenuti prema organizacijama udruženog rada tako da djeluju u funkciji proizvođača, da se u stručnom i poslovnom pogledu osposobljavaju za pronalaženje i predlaganje mnogobrojnih razvojnih programa i projekata, da osiguravaju što potpunije informacije za donošenje kvalitativnih odluka s tim u vezi, da potiču time udruživanje sredstava i rada i da prikupljaju različita druga sredstva.

Mora doći, pri tome, do izražaja odgovornost banaka i stručnog aparata za dobro poslovanje i takve odnose kako ne bi dolazilo do promašaja u plasmanu sredstava koji remete odnose i imaju negativne posljedice po organizacije udruženog rada udružene u banci. Društveno-političke zajednice ostvaruju kontrolu nad poslovanjem i radom banaka. Osim toga, odgovarajuću kontrolu u bankarskom sistemu vrši i Narodna banka te Služba društvenog knjigovodstva. Cjelokupna ta kontrola ostvarivana od strane društva bila je zapostavljena, pa su čak i neki organi vlasti uključivani u različite aktivnosti banaka, a o posljedicama toga ovdje smo već govorili.

Digitized by Google

Razvoj samoupravnih odnosa i udruživanje rada

Poslije usvajanja Ustava i Zakona o udruženom radu u organizacijama udruženog rada intenzivno se radilo na transformaciji društvenih odnosa. U vezi s tom praksom potrebno je ovdje istaći neka pitanja.

Prvo, osnovne organizacije udruženog rada moraju proizvode svoga rada s kojima izlaze na tržište (samostalno ili zajednički s drugim osnovnim organizacijama) naplatiti od krajnjih kupaca kojima je proizvod namijenjen, a ne iz bankarskih kredita, kao što je to dosad najčešće bio slučaj. Direktnim sučeljavanjem na tržištu mora se i rad radnikâ osnovnih organizacija udruženog rada potvrđivati u većoj ili manjoj vrijednosti koju će mu tržište priznavati. Proizvođači moraju preuzimati direktnu odgovornost i rizik za svoje proizvode, a ne da se taj rizik umanjuje stalnim kreditnim pokrićima. To je tijesno povezano i s razradom kreditno-monetarnog sistema, posebno s emisionom politikom. Kao što proizvođači moraju imati vlastita osnovna i obrtna sredstva, tako i kupci moraju imati kvalitetna sredstva iz dohotka, bilo da je riječ o tekućoj potrošnji ili investicijama. Sredstva emisije mogu pri tom služiti samo za ubrzanje obrta roba i novca u opticaju, vršeći svoju prometnu funkciju, a ne funkciju platežnog sredstva u potrošnji, kao što je to dosad bila praksa.

Drugo, i Ustav i Zakon o udruženom radu pošli su od djelovanja zakona vrijednosti i tržišta u međusobnim odnosima koje uspostavljaju osnovne organizacije udruženog rada i u radnim organizacijama i šire u ostalim oblicima udruživanja. To onda pretpostavlja da osnovne organizacije udruženog rada svoje odnose u okviru radnih organizacija, a i šire, u različitoj zajedničkoj proizvodnji, reguliraju kao robni proizvođači koji moraju uvažavati tržišne kriterije, ne samo kad je riječ o zajedničkom finalnom proizvodu, već i o faznim dijelovima rada i cijenama kojima im se priznaje učešće u zajedničkom prihodu. Dugoročniji i stabilniji međusobni odnosi u zajedničkoj proizvodnji dogovaraju se polazeći od tržišnih cijena. To treba snažnije potaći borbom za snižavanje troškova i povećanje produktivnosti rada te stalnim poboljšavanjem kvaliteta proizvoda i drugih njihovih vrijednosti, suprotno mnogobrojnim tendencijama u praksi, naročito u prvoj fazi primjene Zakona o udruženom radu, da se u tim odnosima nametnu i održe troškovni principi i odnosi.

Treće, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje o cijenama ne može voditi stvaranju bilo koje vrste monopola pojedinih grana ili grupacija proizvođača. To važi i za dogovore među osnovnim organizacijama unutar pojedinih radnih ili složenih organizacija. Cijene moraju biti pod snažnim pritiskom ne samo domaćeg već i svjetskog tržišta, te pod pritiskom stalne bitke za povećanje produktivnosti rada i smanjivanje troškova proizvodnje. Dogovori o cijenama koji bi se zasnivali na suprotnim kriterijima ne smiju biti prihvaćeni, odnosno u ovoj situaciji društvo treba da ima mogućnost intervencije i kontrole. Spora-

Digitized by Google

zumijevati se mogu oni proizvođači koji rade zajednički na proizvodima za tržište. U reguliranju međusobnih odnosa oni moraju polaziti od tržišnog kriterija, pri čemu u pogledu krajnje cijene zajedničkog proizvoda može dolaziti do odstupanja naviše ili naniže, ali to ne može imati utjecaja na ukupnu cijenu. Sporazumijevanje do kojeg dolazi unutar pojedinih grupacija i grana, u pravilu, vodi monopolnom utvrđivanju cijena, prenebregavajući, pri tome, ekonomske kriterije koje zahtijeva tržište. Sporazumi među proizvođačima različitih grana ne samo da su mogući, već i neophodni kad je riječ o utvrđivanju bitnih elemenata za cjelinu reprodukcije i odnosâ na tržištu. Tu je, zapravo, posrijedi dogovaranje o razvojnim pitanjima koja se usklađuju u zajedničkim planovima organizacija udruženog rada i u okviru društveno-političkih zajednica. Dogovorima i sporazumima reguliraju se uvjeti stjecanja i raspodjele dohotka među proizvođačima različitih grana i oblasti rada.

Riječ je o potrebi podizanja na viši nivo proizvodnje i razvoja tržišta, te o odgovarajućem uključivanju u svjetsku podjelu rada, uz razvijanje novih samoupravnih društvenih odnosa zasnovanih na sporazumijevanju i dogovaranju u uvjetima robne proizvodnje, uz uvažavanje ekonomskih zakonitosti, a ne, kako to neki kritičari primjećuju, na bazi nekakve dogovorne ekonomije.

Pri donošenju planova i reguliranju različitih drugih odnosa unutar udruženog rada samoupravnim sporazumima moraju se imati u vidu objektivne ekonomske zakonitosti i potrebe njihovog uvažavanja. Te se zakonitosti moraju spoznati naučnom analizom i konkretnom praksom, da bi se mogla usvojiti prava rješenja. To, dakle, ne može biti stvar proizvoljnih konstrukcija i voluntarizma. Odnosi se moraju regulirati tako da se na pravom mjestu iskazuju kako pozitivni tako i negativni efekti i promašaji, da bi se onda mogle precizno utvrđivati i odgovornosti za rizike i promašaje. U dosadašnjoj praksi dolazilo je i do zanemarivanja tržišnih kriterija ne samo od strane pojedinih osnovnih organizacija već i robnih proizvođača. Tome je pogodovalo zatvaranje tržišta, monopol pojedinih proizvođača, što je imalo i negativne reperkusije po odnose među osnovnim organizacijama. Poznato je da je zbog toga jačao zahtjev za uključivanjem društveno-političkih faktora neposredno u te odnose, da bi se njihovim udjelom i utjecajem suzbijala inertnost i nadomještavao manjak izvornih pokretačkih faktora razvoja. Takvo angažiranje vodilo je ka jačem povezivanju društveno-političkih faktora s poslovodnim strukturama i slabljenju njihovih veza s proizvođačima.

Štetna su i ona shvaćanja koja polaze od toga da se proizvođaču »stvore svi uvjeti privređivanja«, da mu se osiguraju cijene, reprodukcijski materijal, energija, promet, a da on onda svojim radom bez vlastitog učešća u udruživanju i povezivanju, ostvaruje visok dohodak. U tom slučaju subjekt razvoja i reguliranja ukupnih odnosa u reprodukciji nije proizvođač, nego netko drugi, što u našim uvjetima može biti samo država.

Digitized by Google

Četvrto, u okviru primjene Zakona o udruženom radu organizacije udruženog rada su obavile ogroman posao i stekle veliko i dragocjeno iskustvo. U dijelu organizacija prevladao je ipak normativistički pristup konstituiranju osnovnih organizacija udruženog rada, pri čemu je najvažnije bilo osigurati pravnu osobnost i vlastiti žiro-račun. Suštinska pitanja društvenog položaja i uloge radnika u upravljanju dohotkom i u reguliranju odnosa u zajedničkoj proizvodnji i poslovanju bila su zanemarivana. Samo pravna osobnost i žiro-račun nisu u tome presudni. Pravno, radnici su odgovorni za sredstva u osnovnim organizacijama udruženog rada i za dohodak koji stječu, ali, da bi njime upravljali, ne moraju uvijek ulaziti u odnose s nekim trećim kao pravne osobe, niti za to moraju uvijek imati žiro-račun. Osnovne organizacije udruženog rada udružuju se u radnu organizaciju udruživanjem rada i sredstava i, na toj osnovi, treba prevladavati stari oblik poduzeća utemeljenog na kapitalu, pri čemu se rad radnika iskazivao u promjenljivom kapitalu.

U strukturama izvan udruženog rada sada se uglavnom javlja negativna kritika osnovnih organizacija udruženog rada, a neki već pokušavaju i javno nametati zahtjeve za njihovim ukidanjem. Bez obzira na to što se pri tom pozivaju na različite slabosti koje se u početnoj fazi konstituiranja osnovnih organizacija udruženog rada javljaju, ti zahtjevi su neprihvatljivi. Oni, zajedno sa zahtjevima za napuštanjem dohotka kojim se iskazuje rezultat rada radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, smjeraju uspostavu starog poduzeća zasnovanog na kapitalu, što bi vodilo dokidanju samoupravnih odnosa ili njihovom transformiranju u različite participativne oblike. Time bi se ponovno otvorio proces razdvajanja na proizvođače i one koji upravljaju poduzećima, a time i društvom u cjelini.

Peto, udruživanje osnovnih organizacija u šire radne cjeline, radne i druge organizacije i asocijacije — ne predstavlja prosti aritmetički zbroj. Ono mora voditi uspostavljanju novih kvalitetnih odnosa koji omogućuju šire i potpunije ovladavanje procesima razvoja, nove podjele rada i tržištem.

Odlučnijom orijentacijom na zajedničku proizvodnju, naročito za izvoz, moguće je (a danas sve više i neophodno), uz postojeće oblike i mehanizme, dalje unapređivati proces uzajamnog razvoja razvijenih i nerazvijenih područja u svakoj republici i pokrajini, a onda i u cijeloj zemlji. Efekti u jačanju proizvodnih snaga na osnovi novih samoupravnih odnosa, udruživanjem rada i sredstava, moraju se izraziti i u otklanjanju stvarnih zaostajanja u razvoju nerazvijenih.

I u SR Hrvatskoj moramo postići veći stupanj uzajamnog razvoja razvijenih i nerazvijenih dijelova, zasnovanog na ekonomskim kriterijima kojima se jedino otvaraju veće mogućnosti savladavanja zaostajanja i objektivnih materijalnih ograničenja u društvenom razvoju u cjelini. Takav problem sa svojim specifičnim obilježjima postoji i u drugim republikama, na primjer,

Digitized by Google

i u SR Srbiji, u njezinom užem dijelu. Za sva ta pitanja udruženi rad, bilo u našoj ili u drugim republikama, mora imati više sluha, ali i više znanja i ekonomski fundiranih zajedničkih programa za stvaranje visokog dohotka po radniku, za modernu proizvodnju i zapošljavanje novih kvalificiranih radnika, naročito mladih, i za neophodni izlazak u svijet. Kroz sve to mora rasti i produktivnost rada, te dohodak, kao motiv i kao mjerilo efikasnosti takvog rada i udruživanja. Pravac kretanja mora biti usmjeren na stvaranje različitih asocijacija udruženog rada širim prostorima i s raznovrsnim funkcijama koje razvoj proizvodnih snaga objektivno omogućava. Širim oblicima povezivanja i udruživanja treba otvoriti mogućnost razvoja zasnovanog na dovoljnoj koncentraciji proizvodnih snaga na jednom mjestu, te na temelju podjele rada i raznovrsnosti različitih srednjih i manjih organizacija udruženog rada, na koje će se nadovezivati i osobni rad i rad u različitim ugovornim organizacijama. Takvo udruživanje u reprodukciji mora neprekidno otvarati prostor novoj podjeli rada i povezivanju pojedinih dijelova s osnovnim organizacijama udruženog rada iz drugih organizacija i proizvodnih sistema, radi podizanja ukupne produktivnosti rada. Takvi oblici organizacija ne smiju se pretvoriti u zatvorene monopolne oblike, već se moraju što više i stalno otvarati novim vezama koje će tržišni odnosi zahtijevati. Udruživanjem se moraju stvoriti i novi kvaliteti u privređivanju.

Ekonomija rada pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada tijesno je vezana i za ekonomiju rada širih cjelina u koje su one uključene, i obrnuto. To je uzajaman proces u kojem se šire shvaćenom optimalizacijom i ekonomijom rada otvara prostor za novu produktivnost i povoljniju valorizaciju ukupnog društvenog rada. U razvoju i izgradnji takvih organizacija mi zaostajemo. Unutar naših radnih ili složenih organizacija često nisu uspostavljene takve veze i odnosi koji bi obezbjeđivali nove kvalitete i otvarali šire razvojne mogućnosti. Došlo je do labavljenja, pa i kidanja starih oblika koji nisu adekvatno izgrađivani, zbog čega se povećava zaostajanje u razvoju.

Poslije prvog, dosta intenzivnog angažiranja na konstituiranju osnovnih organizacija, aktivnost Saveza komunista i Sindikata na ovim pitanjima gotovo je sasvim prekinuta, a pravi problemi vezani uz izgradnju novih odnosa tek su se otvorili. Nije se dovoljno uočavala potreba da se razvojem zajedničke proizvodnje, zajedničkim ulaganjima i zajedničkim stjecanjem dohotka na novoj osnovi razvijaju i novi odnosi. Nije pružan dovoljno odlučan otpor onim tendencijama koje su otežavale izgrađivanje razvojnih službi, službi za istraživanje i ovladavanje tržištem, uvođenje i razvoj internih banaka i zajedničkih službi za financijske poslove. Sve je to, uz objektivne društvene uvjete, proizlazilo iz dječjih bolesti koje su se konstituiranjem osnovnih organizacija udruženog rada javljale u svakodnevnoj političkoj borbi komunista i njihovih organizacija, kao neshvaćanje suštine procesa izgradnje društvenih odnosa na osnovi Ustava i ZUR-a.

Digitized by Google

Uz ova pitanja treba istaći i neadekvatno reguliranje položaja i uloge radnih zajednica u ostvarivanju njihove odgovornosti za rezultate u zajedničkoj proizvodnji i poslovanju prema radnicima iz osnovnih organizacija udruženog rada. Radne zajednice su sebi izborile osamostaljenu poziciju, koja im omogućava da fiksnim izdvajanjem sredstava iz dohotka OOUR-a, često i mimo rezultata rada, steknu povoljniji materijalni položaj od radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada. Organizacija rada i međusobni odnosi osnovnih organizacija udruženog rada i radne zajednice moraju biti podređeni ostvarivanju zajedničkih proizvodnih zadataka u svim onim područjima proizvodnje, razvoja i tržišta gdje se kroz zajednički rad i odgovornost postižu proizvodni i dohodovni efekti u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Ostvarivanje različitih zajedničkih proizvodnji i, na osnovi toga, uređivanje međusobnih prava i obaveza osnovnih organizacija udruženog rada podrazumijeva čvršće uzajamne obaveze osnovnih organizacija u izvršavanju zajedničkih zadataka. Na osnovi toga utvrđuju se i prava i odgovornosti radničkih savjeta u radnim i složenim organizacijama, pa i u drugim oblicima zajedničke proizvodnje. Oni moraju imati pravo da s poslovodnim i različitim nadzornim organima, preko svojih službi, ostvaruju punu kontrolu i praćenje cjelokupne proizvodnje, kao i ispunjavanje preuzetih obaveza; da poduzimaju mjere da se zastoji i teškoće u procesu rada, u ostvarivanju zajedničkih planova na vrijeme otklanjaju.

Radnički savjeti u radnim i složenim organizacijama, kao i drugim oblicima organiziranja, zasnovanima na zajedničkom radu, moraju raspolagati svim potrebnim pravima i ovlaštenjima za vođenje zajedničkih poslova, i da u svakom momentu, komuniciranjem s pojedinim osnovnim organizacijama udruženog rada ili, pak, radnim organizacijama, imaju potpuni uvid u rad, ali i pravo suspenzije onih koji zajednički usvojene stavove ne poštuju. Jer riječ je i o štetama zbog kojih trpe svi, a ne samo jedan dio njih. O tome se mora voditi računa ne samo u različitim tipovima naših industrijskih organizacija, već i, posebno, u pojedinim našim poslovnim sistemima, kao što su željeznica, elektroprivreda i pošta.

Polazeći od ovih stanovišta, potrebno je razmotriti primjenu odgovarajućih odredaba Zakona o udruženom radu, uključujući i neke koje se odnose na udruživanje. Izgleda da su tu učinjeni određeni propusti, zbog čega radnički savjeti u radnim organizacijama i širim asocijacijama teško ostvaruju svoje odgovornosti, ili se poseže za autoritetom Saveza komunista ili Sindikata, kako bi se političkim a ne samoupravnim sredstvima rješavali nastali problemi ili konflikti. Kritičku provjeru sadašnje samoupravne integracije različitih radnih i složenih organizacija treba provesti do kraja, pa ako se pokaže potrebnim, treba i iz nekih zakonskih rješenja uklanjati one odredbe koje ometaju povezivanje i udru-

Digitized by Google

živanje radnika osnovnih organizacija udruženog rada radi osiguranja zajedničke proizvodnje, efikasne samoupravne integracije rada.

Udruživanje u cilju zajedničke proizvodnje nametat će potrebu ne samo kritičkog preispitivanja stanja u sadašnjim radnim i složenim organizacijama u industriji, poljoprivredi, saobraćaju itd., već i potrebu razvoja novih oblika udruživanja, koji bi otvorili mogućnost za svestranije povezivanje proizvođača i radnih ljudi iz različitih oblasti društvenog rada, u čemu se mnogo zaostaje. O tome se posebno govori u Dugoročnom programu.

Provođenje Programa stabilizacije postavit će na dnevni red i problem kadrova. U programu se kaže: »Gdje god se u prestrojavanju, u skladu sa novim uvjetima poslovanja, pokaže da se s postojećim poslovodnim organom, radničkim savjetom i stručnim rukovodstvom ne mogu izvršiti potrebne pripreme i osigurati uspješan rad, bit će neophodno da se izabere i novi radnički savjet i poslovodni organi, odnosno da se stručne službe osposobe za zadatke koji ih očekuju.

Ostvareni gubici dovoljan su signal da treba raspravljati i o sposobnosti kadrova da obavljaju povjereni im posao. Omogućavanje sposobnima da dođu na prava mjesta uvjet je našeg napretka. Samoupravni i poslovodni organi u organizacijama udruženog rada snose odgovornost, prije svega, pred svojim kolektivima, pa i njihov izbor i polaganje računa treba da bude u kolektivu i na bazi ostvarenih ekonomskih rezultata.«

Politika dohotka

Za samoupravni položaj radnikâ i ocjenu o razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa bitno je kakva je njihova uloga u stjecanju i raspodjeli dohotka. U okviru upravljanja dohotkom radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada odlučuju o zadovoljavanju ne samo svojih neposrednih potreba, već i o razvoju društva kao cjeline. Pri reguliranju odnosa u raspodjeli javljaju se određeni problemi u pogledu sagledavanja objektivnih zakonitosti, koje se u toj raspodjeli moraju poštovati. I osobni dohoci radnika i dio dohotka za zadovoljavanje različitih zajedničkih i općedruštvenih potreba, kao i izdvajanja za proširenu reprodukciju, čine jedinstvo dohotka i uvjetovani su veličinom dohotka koji se ostvaruje. Oni su međusobno ovisni i u stvaranju nove vrijednosti. Ukoliko, pak, dolazi do osamostaljenih i divergentnih kretanja pojedinih od ovih dijelova dohotka u odnosu na stvaranje nove vrijednosti, onda nastaju i teži poremećaji u reprodukciji. To je nas upravo i snašlo, naročito posljednjih godina.

U Stabilizacionom programu ističe se potreba za povoljnijim reguliranjem dohotka i njegovom raspodjelom, uslijed čega je nužno ukazati na neka bitna pitanja koja se moraju imati u vidu.

Digitized by Google

Dohodak predstavlja oblik raspodjele novostvorene vrijednosti među organizacijama udruženog rada. Posredstvom tržišta izražavaju se kroz dohodak i rezultati poslovanja i rada pojedinih proizvođača. Zbir ukupnih novostvorenih vrijednosti i dohotka se poklapaju, ali među pojedinim organizacijama i među grupacijama i granama nastaju značajna odstupanja. Zašto dolazi do tih odstupanja i šta ih uvjetuje?

Ako je riječ o razlikama unutar istih grupacija ili grana s istorodnom proizvodnjom, onda razlike nastaju zbog različitog stupnja ostvarene produktivnosti rada i različitog korištenja sredstava. Međutim, razlike među organizacijama i različitim grupacijama i granama ne proizlaze iz različite produktivnosti rada, jer su takve razlike, na primjer, između kemijske industrije, poljoprivrede ili tekstilne industrije neuporedive.

Neki postavljaju zahtjeve za »ujednačavanjem« uvjeta privređivanja, i to uglavnom vezuje za ujednačavanje dohotka među organizacijama samo na bazi uloženog rada. Međutim, na tržištu se dešava objektivno nešto drugo. Dohodak se među grupacijama i granama ne raspoređuje samo na temelju uloženog rada, već i prema ulozi koju pojedine grupacije imaju u društvenoj reprodukciji, posebno proširenoj, ovisno o organskom sastavu sredstava i drugim faktorima razvoja. Zbog toga neke grupacije i grane, a time i organizacije u njima, posredstvom tržišta, putem cijena ostvaruju veći udio u ukupnom društvenom višku rada nego što su svojim radom doprinijele, a druge, pak, manji udio. U kapitalističkim uvjetima te kriterije raspoređivanja ukupnog viška rada na pojedine proizvođače određivalo je njihovo srazmjerno učešće u ukupnom društvenom kapitalu, što je, pored drugih elemenata, bitno utjecalo na formiranje cijena. Takve odnose u formiranju cijena mi nasljeđujemo i u ovom prelaznom periodu razvoja socijalističkog društva. Pitanje je sada — kako će se društveni fond rada u našim uvjetima raspoređivati na različite proizvođače. I za te uvjete važi pravilo prema kojem će pojedini proizvođači u ukupnom fondu viška rada različito participirati ovisno o ulozi koju imaju u proširenoj reprodukciji, što će se i u našim uvjetima neposredno odražavati kroz cijene na tržištu. Zbog toga će i dohodak po radniku i po sredstvima u različitim grupacijama i granama biti po svojoj veličini različit. Od tih različitosti mora se polaziti i u izgrađivanju kriterija za raspoređivanje dohotka. Djelatnosti koje ostvaruju veći dohodak moraju srazmjerno više izdvajati za razvoj, kao i za zadovoljavanje različitih zajedničkih i općedruštvenih potreba. U samoupravnim sporazumima i dogovorima o raspodjeli dohotka moraju se te različitosti prikazati i, na osnovu njih, izvoditi kriteriji za raspodjelu dohotka u različitim proizvodnjama. Ako je riječ o istorodnoj proizvodnji, onda će, posredstvom kriterija raspodjele dohotka i čistog dohotka, njihova veća produktivnost rada i veći dohodak imati utjecaja i na povoljnije elemente raspodjele. Međutim, među granama i grupacijama ti se kriteriji moraju korigirati, s obzirom na različite zadatke u proširenoj reprodukciji, zbog čega će i stope raspodjele čistog

Digitized by Google

dohotka na bruto lične dohotke i akumulaciju biti različite. Objektivno je i različito angažovanje nauke, obrazovanja i drugih djelatnosti u razvoju pojedinih proizvodnji, što se mora imati u vidu i pri raspoređivanju dohotka.

Ako o tome ne bismo vodili računa i ako bismo tražili ujednačavanje dohotka među grupacijama i granama samo na bazi rada, a pri tom ne bismo uzimali u obzir različiti organski sastav, onda bi pojedine grane dolazile u situaciju da ne bi mogle rješavati ni elementarne potrebe u svom razvoju, dok bi druge neopravdano dolazile do sredstava većih nego što im je društveno potrebno. U politici proširene reprodukcije to bi nas onda vraćalo na potpunu centralizaciju akumulacije, da bi se obezbijedio razvoj, a što bi značilo vraćanje na stanje u kojem smo bili 1947. godine. Isto tako, ako bi se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorom o raspodjeli dohotka polazilo samo od jedinstvenih kriterija dohotka na osnovi rada, bez uvažavanja ovih različitosti, onda bi u pojedinim granama privrede moglo doći do neopravdano većih izdvajanja za osobne dohotke, a zapostavljanja akumulacije i zadataka razvoja. Tada bi se u takvim granama u lične dohotke prelijevao i dio viška rada drugih proizvođača koji su kroz cijene dobili za ostvarivanje svojih zadataka u proširenoj reprodukciji, a koji se ne može koristiti za ličnu potrošnju.

U Zakonu o udruženom radu data su načelna rješenja i za ovo pitanje. Sada je stvar samoupravne prakse u okviru koje treba pronaći prave kriterije kojima će se ove različitosti očitovati i putem samoupravnih sporazuma i kriterija raspodjele dohotka na adekvatan način izraziti. Radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada preuzimaju, prema tome, odgovornost — kroz stjecanje i raspodjelu dohotka — za razvoj društva, što se mora izraziti i u vođenju odgovarajuće politike raspodjele.

Zbog smanjivanja stope akumulacije u privredi, izrečene su vrlo oštre kritike, u kojima se uzroke za to uglavnom traži u neadekvatnoj raspodjeli dohotka na akumulaciju i potrošnju. Zagovara se uvođenje fiksne stope akumulacije, kao osnovno mjerilo uspješnosti poslovanja organizacija udruženog rada; isto tako bi se i bruto lični dohoci izvodili iz toga koliko se uspješno ostvaruje stopa akumulacije. Prilikom izrade Zakona o udruženom radu prihvaćeno je da se u raspodjeli dohotka mora osigurati stabilan odnos između potrošnje i akumulacije, ali se nije pošlo samo od akumulacije kao mjerila rezultata rada, već od ukupnog dohotka koji stječu i raspoređuju radnici u organizacijama udruženog rada. Pri tome se imalo u vidu Marksovo upozorenje, a što je i naša praksa potvrdila, da radnici u novim socijalističkim uvjetima motivaciju za svoj napredak neće vezivati za uvećanje profita, već za sva ona bitna stalna poboljšanja sveukupnog svog života i napretka, i kao individue i kao društveno-organizirani proizvođači. To onda i pretpostavlja da u raspoređivanju dohotka moraju imati u vidu činjenicu da, ukoliko žele više trošiti i brže napredovati, moraju i adekvatno ulagati sredstva u novu proizvodnju i podizati produktivnost rada.

Digitized by Google

Stoga između potrošnje i akumulacije postoji čvrsta ekonomska uvjetovanost, koja ne dopušta proizvoljno ponašanje. Ukoliko raste proizvodnja i njeno adekvatno priznanje na tržištu, onda će se povećavati i dohodak, a na osnovu njega i lični dohoci i zajednička potrošnja, a isto tako i sredstva za nova ulaganja. Na temelju toga se onda mora rješavati i problem zapošljavanja, posebno mlade generacije. Ta veza između povećane proizvodnje, potrošnje i zapošljavanja, kao i odgovarajućih ulaganja u proizvodnju, mora se izraziti u konkretnim odnosima raspodjele, imajući pri tome u vidu različitosti među grupacijama i granama u angažovanju živog i minulog rada.

Pri izradi stabilizacionog programa složili smo se da se taj bitni faktor, koji opredjeljuje raspodjelu dohotka na potrošnju i akumulaciju, posebno naglasi. Tako su pored pokazatelja dohotka po radniku i po sredstvima, ustaknuti i pokazatelji kojima se izražava stopa akumulacije i bruto lični dohodak, pa stoga o tome ovdje treba nešto reći.

Sredstva za akumulaciju izdvajaju se iz čitog dohotka, imajući u vidu, prije svega, organski sastav sredstava ili, kako smo rekli, zadatke u proširenoj reprodukciji. Primjena jedinstvene stope akumulacije na cjelokupnu privredu nije moguća s obzirom na različitost organskog sastava i na tendenciju opadanja i dohodovne i profitne stope u odnosu na porast organskog sastava kapitala. Zbog toga prosječnu jedinstvenu stopu nije moguće ostvariti i putem sistema cijena koje se formiraju na tržištu. Prema tome, stope će morati biti različite, ali će se u procesu planiranja utvrđivati i prosječna stopa.

Mi smo danas posebno zainteresirani za to da se stabiliziraju odnosi u formiranju i raspodjeli dohotka i, posebno, da se stabiliziraju uvjeti za formiranje akumulacije. To naročito i stoga što ne možemo računati i na neku dodatnu akumulaciju iz inozemstva. Međutim, to ne znači da možemo van ekonomskih odnosa forsirati izdvajanja za akumulaciju. Isto tako ne možemo prihvatiti tezu prema kojoj bi se akumulacija, a ne dohodak, pretvarala u glavni motiv privređivanja. To je neprihvatljivo ne samo radi toga — a to smo već ranije rekli — što radnik u našim uvjetima ne radi ni za profit, a ni za akumulaciju, već za poboljšavanje ukupnih uvjeta individualnog i društvenog života. Odvajanjem akumulacije ti bi se pokretački faktori zamagljivali i gubili. Pored produbljivanja protivrječja između osobnih dohodaka i akumulacije, to bi vodilo daljnjem odvajanju i osamostaljivanju investicione sfere.

Prema tome, kada se govori o zaštiti akumulacije, onda, uz izgradnju adekvatnog sistema njenog formiranja, treba prvenstveno istaći njenu racionalnu upotrebu. Tu je, zapravo, riječ o ostvarivanju onih ustavnih i zurovskih koncepata o minulom radu kojim upravljaju proizvođači i o napuštanju starih bankarskih i drugih oblika raspolaganja akumulacijom. Sada se mahom vrši pritisak na stvaranje stimulansa za donošenje instrumenata kojima bi

Digitized by Google

se osiguravala što veća akumulacija, a o instrumentima za njeno racionalno korištenje govori se vrlo malo. Ako bi se pri tome još, kao što neki žele, forsirala akumulacija na štetu osobnih dohodaka, onda bi to značilo samo produžavanje teškoća u kojima smo se našli. To bi nas vraćalo na sistem akumulacije i fondova koji smo svjesno napustili, jer smo došli do spoznaje da bez veće osobne zainteresiranosti radnika ne možemo pojačati ni zainteresiranost za povećavanje akumulacije i da su to međusobno povezana pitanja. To gube iz vida neki koji bi htjeli da i mi gradimo sistem na forsiranju akumulacije.

Isto tako ima mišljenja koja zagovaraju uvođenje istih osobnih dohodaka za isti rad i uvođenje jednake akumulacije prema sredstvima u cijeloj zemlji. Međutim, oni koji to predlažu ne kažu kako da se to ostvari, jer različiti nivo dohotka u organizacijama to ne dopušta. Te razlike, ako nisu posljedica slabosti ekonomske politike i sistema, proizlaze iz različitog nivoa produktivnosti rada, zbog različitih neusklađenosti unutar pojedinih dijelova i proizvodnje u cjelini. Isto tako, sposobnost pojedinih kolektiva da iskoriste iste objektivne uvjete — nije ista.

Poznato je kod nas u Hrvatskoj, a i Jugoslaviji, da smo imali velike razlike u dohotku po radniku u istorodnim proizvodnjama, bio je i nekoliko puta veći, odnosno manji. U okviru samoupravljanja i udruživanja rada treba stalno usklađivati odnose i maksimalno podizati produktivnost u kolektivu, a to će onda voditi ka približavanju dohotka u pojedinim proizvodnjama.

To je tendencija što je u toku. Ali, ako bi se time pokušavalo izjednačavati dohodak, odnosno osobni dohodak i akumulacija, onda će to biti drugi sistem koji protivurječi tržištu i nema realne osnove da bude ostvaren.

Analize raspodjele dohotka u cjelokupnoj privredi pokazuju da do opadanja stope akumulacije nije došlo zbog narušavanja odnosa između akumulacije i potrošnje, i ako je u pojedinim organizacijama udruženog rada i tih pojava bilo. Naprotiv, investicije su bile visoke, ali je njihova efikasnost stalno opadala. Tako su posljednjih godina investicije po svom učešću u društvenom proizvodu ogromno porasle, ali je ukupna produktivnost padala, a došlo je i do realnog pada proizvodnje i dohotka. Zbog visoke stope inflacije, koja je time uvjetovana, morali su nominalno rasti i lični dohoci, te različite obaveze po osnovu općih i zajedničkih potreba. Upravo su divergentna kretanja pojedinih dijelova dohotka, posebno način formiranja i upotrebe akumulacije, bili glavni generator inflacije u nas. Ako su, na primjer, investicije veće od realne akumulacije, onda će cijene rasti, pa makar to dovelo u pitanje i cjelokupnu akumulaciju, a kod nas su prekomjerno rasle ne samo investicije, već je naglo opadala i njihova efikasnost.

S obzirom na stalnu i visoku inflaciju, opravdano se nametnula potreba da se i s tim u vezi pristupi odgovarajućoj revalorizaciji uloženih sredstava. Neki bi sada iz toga htjeli izvesti zaklju-

Digitized by Google

čak po kojem bi se indeksacijom stalno vršila revalorizacija ne samo uloženih sredstava, već i akumulacije. Postavlja se pitanje, na osnovi kojih sredstava? Inflacija pokazuje da je nešto potrošeno preko realnih materijalnih uvjeta, pa se privreda višim nivoom cijena i uspostavljanjem nove ravnoteže nastoji od toga zaštititi. Ali manjak ostaje — manjak. Ako se na taj način poremećeni odnosi i taj manjak ne bi rješavali, odnosno nadoknađivali povećanom proizvodnjom i dohotkom, onda bi ta ideksacija vršila pritisak na povećanje cijena i na apsolutno (ne samo realno) umanjivanje lične i zajedničke potrošnje radnika, što bi dalje vodilo teškim ne samo ekonomskim, već i socijalnim i političkim posljedicama u društvu.

Potrebno je ipak reći da se u tako poremećenim odnosima u proizvodnji ne mogu održati svi odnosi u potrošnji. Sa indeksacijom nitko nije riješio inflaciju, a tamo godje je ta indeksacija hvaljena sada se bilježi i trocifrena stopa inflacije. Očito da moramo ulaziti dublje u trag onim osnovnim faktorima koji su materijalno doveli do ovih velikih inflatornih poremećaja, a to su, prije svega, faktori vezani za formiranje i upotrebu akumulacije.

Za vođenje politike dohotka u našim radnim kolektivima, a i u društvu u cjelini, presudno je da se ostvaruje pun uvid u to kako se koristi tekući rad, kakva je produktivnost rada, kako se koriste sirovine, energija i izgrađeni kapaciteti, i kako se prati naučni i tehnološki napredak i kretanja na tržištu. U tome veliku ulogu ima i formiranje realne akumulacije i njena racionalna upotreba za različita zajednička ulaganja u sopstvenim i drugim organizacijama.

Na tržištu se priznaje samo društveno potrebno vrijeme za pojedine proizvode. To se ne odnosi samo na angažovana sredstva i sirovine; ne priznaje se svaki rad i svako utrošeno vrijeme. I tu, kao što kaže Marks, važi ekvivalentna razmjena, a to znači priznaje se društveno potreban rad za pojedine proizvode. To se sve onda odražava i na veličinu dohotka koji tržište priznaje pojedinim proizvođačima. Zbog toga se i u samoj raspodjeli dohotka na ličnu, zajedničku i opću potrošnju, kao i na akumulaciju, mora o tome voditi računa, jer se i raspoređivati može samo ono što je proizvedeno i na tržištu ostvareno, imajući u vidu živi i minuli rad koji se za tu proizvodnju angažira i koji tržište priznaje. Određeni poremećaji koji se tu ispoljavaju moraju se prevazilaziti uspostavljanjem veze između produktivnosti rada, rasta dohotka, novih unapređivanja tehnologije i racionalne upotrebe akumulacije. Radnici moraju uvidjeti da, ukoliko bolje rade i bolje gospodare sredstvima, odnosno ako racionalno upotrebljavaju akumulaciju, stalnim i adekvatnim uvećavanjem društvenih sredstava s kojima rade, da će onda, osim društva u cjelini, i oni sami to neposredno osjetiti na svom dohotku.

Posljednjih godina došlo je do splašnjavanja, pa i zanemarivanja brige za izgradnju i unapređivanje dohodovnih odnosa. Nasuprot tome, javile su se stare kritike kojima se želi negirati jedinstveni dohodak, kao mjerilo rada i poslovanja u organizacija-

Digitized by Google

ma udruženog rada. Ponovno nas se želi vratiti na kategoriju najamnine i profita. Radni kolektivi, zaokupljeni visokim rastom inflacije i troškova života, nastojali su pad realnih osobnih dohodaka nadoknađivati povećanjem osobnih dohodaka. Tako je visoka stopa inflacije potisnula u drugi plan sva ona nastojanja usmjerena na podizanje produktivnosti rada. Uz to, bankovno-kreditni i emisioni mehanizam dovodili su do stalnog izvlačenja dijela dohotka iz organizacija udruženog rada, pa se najveći dio pažnje radnih kolektiva počeo pretežno okretati prema vanjskim faktorima.

Otuda je i savladavanje eskalacije inflacije bitan uvjet za pravilno vođenje cjelokupne politike dohotka u našim kolektivima i društvu i za povećanje produktivnosti rada.

Ovdje je već rečeno da na veličinu dohotka i njegovu raspodjelu prvenstveno utječe kretanje proizvodnje i produktivnosti rada u različitim grupacijama i granama, a i društvenoj privredi kao cjelini. Međutim, to kretanje nije linearno. Razvoj nauke i tehnologije i njihova primjena teku neravnomjerno, što se onda izražava i u neravnomjernom kretanju produktivnosti rada u pojedinim grupacijama i granama. Ako je riječ o kretanju dohotka i produktivnosti rada kod istorodnih proizvodnji, tu su i kriteriji za raspodjelu jednostavniji. Oni koji bolje i produktivnije rade dolaze do većeg dohotka, te imaju povoljnije i sve elemente raspodjele, i obrnuto. Međutim, kretanje produktivnosti u različitim grupacijama i granama nije ravnomjerno. To se onda ogleda i u dodatnim razlikama u kretanju dohotka. Grupacije i grane koje imaju sporije kretanje produktivnosti postižu, u pravilu, i sporije povećanje dohotka. Međutim, ako bi se u dužem vremenu te razlike povećavale, postavlja se pitanje kako će oni produktivniji realizirati povećanu količinu roba na tržištu. Kod nas ne dolazi do apsolutnog opadanja njihovih cijena, već obratno, dolazi povremeno do korekcije cijena ovih koje zaostaju. Na taj način se kroz cijene vrši preraspodjela dijela dohotka i omogućava grupacijama i granama sa sporijim kretanjem produktivnosti da u određenom stupnju participiraju u društvenoj produktivnosti rada. Pošto neke grane imaju brži tehnološki razvoj i kraće cikluse u okviru kojih se stara tehnologija zamjenjuje novom, one zbog tog bržeg obrtaja i tehnološkog napretka na tržištu više participiraju. To onda jako dinamizira tehnološki napredak, ali se često pokazuje da se nekim granama koje imaju velika ulaganja ne isplati da staru tehnologiju zamjenjuju novom, jer bi to značilo i neracionalnu upotrebu dohotka.

U cjelini uzev, grane koje imaju duže tehnološke cikluse obnavljanja, kao što su energetika i sirovinske grane, objektivno relativno sporije uvećavaju dohodak. Zbog toga nastaju problemi pa je potrebno vidjeti kako ih rješavati, odnosno u kojoj mjeri to činiti povremenim korekcijama cijena, a u kojoj povezivanjem s finalnim proizvođačima putem zajedničkih ulaganja u reprodukcijskom lancu.

Digitized by Google

Mehanizam kojim bi se usaglašavala ta kretanja u produktivnosti rada, individualnoj i društvenoj, i na osnovu toga vodila politika cijena, nije kod nas uopće razrađen. Nužne korekcije cijena do kojih dolazi više su izraz kampanje, dnevnih potreba i različitih pritisaka nego što je to uvjetovano praćenjem objektivnih procesa na tržištu i kretanjem produktivnosti rada.

Velika je uloga Sindikata u sagledavanju ukupnih problema u stjecanju i raspodjeli dohotka i odnosa koji se uspostavljaju. U njegovoj djelatnosti na izradi i donošenju samoupravnih sporazuma i dogovora o dohotku moraju doći do izražaja sva ona objektivna kretanja u odnosima među organizacijama udruženog rada, uvažavajući pri tome sve bitne elemente unutar pojedinih proizvodnji značajnih za politiku raspodjele. Riječ je o daljnjoj razradi politike dohotka kroz društvene dogovore i samoupravne sporazume.

Zbog visokih inflatornih troškova danas se krše samoupravni sporazumi da bi se djelomično poboljšalo oslabljenu poziciju ličnih dohodaka. Inflacijom se ne samo obezvređuje dohodak proizvođača, već se i njegova raspodjela u našim uvjetima ostvaruje na štetu proizvodnje i potrošača.

To dovodi do velikog pritiska kolektiva na povećanje osobnih dohodaka, da bi se koliko-toliko zaštitili od inflacije. A osobni dohoci su danas ne samo realno, već i apsolutno preniski u strukturi ukupnog proizvoda. Tako materijalni troškovi, uvećani za različite fiksne obaveze privrede, dostižu i 90%. Ako bi se produktivnost rada povećala za 2%, onda se to na lične dohotke može odraziti s 0,2 poena, ali ne daje stimulansa za produktivnost rada. Zbog toga treba ući u bitku za visok dohodak, u kojem će i lični dohoci s akumulacijom zauzeti odgovarajuće mjesto.

Stoga je sva ova kretanja potrebno vrlo intenzivno i ažurno pratiti, ne samo putem godišnjih analiza, već i kroz mjesečna i kvartalna kretanja.

Mora se uvažiti potreba za prilagođavanjem izvjesnih konkretnih rješenja u sporazumima, zbog intenzivnih i stalnih promjena koje nastaju na tržištu, umjesto da se oni jednostrano krše. Ali to ne bi smjelo obezvređivati princip da se prihvaćeni samoupravni sporazumi o raspodjeli dohotka moraju odlučno provoditi. Pojedine korekcije, ako su nužne, morale bi biti rezultat zajedničkog sporazuma, a ne jednostrana akcija pojedinačnog kolektiva. Tako prihvaćeni sporazumi registrirali bi se u društveno-političkim zajednicama, Sindikatu i Službi društvenog knjigovodstva i imali bi snagu obaveznosti iza koje mora stajati i odgovarajuća sankcija organâ vlasti.

Za manji dio onih organizacija koje ne bi pristupile takvim sporazumima (i koje bi u politici raspodjele bitnije odstupale od kriterijâ i samoupravnih sporazuma) vijeća udruženog rada proglašavala bi obaveznost tih kriterija.

Na osnovu tako usvojenih kriterija radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada utvrđuju konkretne kriterije o raspo-

Digitized by Google

ređivanju dohotka, posebno čistog dohotka, kriterije za lične dohotke i akumulaciju. Ako bi se sredstva akumulacije namijenjena razvoju nenamjenski trošila ili ako bi se ona namjeravala prebacivati u potrošnju, onda bi ih trebalo oduzeti porezom ili zaštititi zakonom.

Neka pitanja političkog sistema

Ostvarivanje stabilizacionog programa u najužoj je vezi s daljnjim razvojem samoupravnog političkog sistema. Riječ je o tome da se u tom sistemu mora osiguravati neposredna uloga radničke klase u upravljanju proizvodnjom i društvom. Novim sistemom ona preuzima i neposrednu odgovornost za reguliranje svih odnosa u reprodukciji. To se mora imati u vidu pri razradi programa i instrumenata našega društvenog sistema u stabilizaciji, u kojima mora biti jasno definiran osnovni klasni društveni nosilac zadataka stabilizacije i razvoja sistema.

U našem cjelokupnom razvoju, pa i u razvoju samoupravljanja poslije Ustava i Zakona o udruženom radu, odražavao se u našem sistemu vrlo snažan dualizam. Nije to bila samo posljedica činjenice što u prvo vrijeme nismo mogli razviti sve elemente upravljanja kao integralnog sistema. Trebalo je za to stvoriti i objektivne materijalne i društvene pretpostavke, ali i pronalaziti originalna rješenja za naš sistem i našu praksu. Međutim, kad su društveni uvjeti sazreli i kad su i osnovna politička, teorijska i pravna rješenja razvoja sistema data, stari sistem nije napušten.

Kao što smo već istakli, to se izražavalo prije svega u sferi proširene reprodukcije, kreditno-monetarnom i bankarskom sistemu. Nametali su se i održavali mimo proizvođačâ drugi nosioci proširene reprodukcije, nosioci reguliranja i svih drugih odnosa. Za razliku od ranijeg stanja, ovo sada više nema osnove u našem Ustavu. Snažno djelovanje osnovnih odnosa starog sistema, prije svega u području odlučivanja o proširenoj reprodukciji, dovelo je i do zastoja u razvoju političkog i cjelokupnog delegatskog sistema. Umjesto razvoja toga sistema, u skladu s ulogom proizvođača kao nosioca proširene reprodukcije, delegatski sistem svodio se na podržavanje starih odnosa u reprodukciji, umjesto da izrasta, kao što je i Ustavom određeno, iz proizvodne samoupravne osnove. U reguliranju odnosa taj se delegatski politički sistem sve više nastojao usmjeravati prema strukturama koje su stvarno upravljale proširenom reprodukcijom.

Organizirane socijalističke snage, sa Savezom komunista, nisu se u praksi opredijelile za odlučan razvoj toga sistema i za odgovarajuće djelovanje u njemu. U njima samima sporo se prevladava stara praksa. Ako bi se ona i dalje nastavljala dovodila bi, pored ekonomskih, i do teških političkih posljedica po razvoj našeg društva.

U razvoju i izgradnji sistema samoupravnog udruživanja rada mora se imati u vidu da to još nije izgrađen sistem i da se on

Digitized by Google

razvija na osnovama koje nasljeđujemo iz kapitalizma. One se izražavaju u postojećim neusklađenostima i proturječjima, kojima nisu podloga klasni antagonizmi (iako njihovih ostataka ima), već neravnomjernosti u razvoju, suprotnosti u podjeli rada, koja se još ostvaruje posredstvom tržišta, i to će još dugo trajati.

U okviru samoupravnog delegatskog sistema moraju se pravovremeno uočavati sve te neusklađenosti i problemi koji nastaju u udruženom radu, kako bi se samoupravnim sporazumima mogli pravovremeno rješavati. A ako to ne bi bilo moguće postizati samoupravnim akcijama i dogovorima proizvođača, delegati u društveno-političkim zajednicama — u skladu sa svojim ustavnim i zakonskim ovlaštenjima — poduzimali bi određene mjere u cilju trajnijeg reguliranja odnosa ili pak privremene mjere koje moraju pridonositi stabilnosti razvoja. Ukoliko se različite neusklađenosti i poremećaji ne bi rješavali pravovremeno i na odgovarajući način, široko bi se otvorila vrata stihiji, koja bi objektivno vraćala na stare odnose, bilo jačanjem države ili restauracijom starih klasnih odnosa. Ta bi stihija snažno potencirala i grupnosvojinske tendencije u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, vodila ka razaranju i ukidanju tih osnovnih organizacija i, konačno, negirala samoupravni razvoj udruženog rada.

Zato je potrebna stalna akcija s ciljem povezivanja samoupravnih organizacija, usklađivanja odnosa među njima, pogotovo kad je riječ o reprodukciji. Osnovu takvih akcija za usklađivanje odnosâ čini samoupravna praksa iz osnovnih organizacija udruženog rada. Delegatski sistem postavljen je tako da takvu praksu ne samo podržava, već i neprekidno potiče, a kada je to nužno i neophodno, posiže i za državnim mjerama.

Za funkcioniranje delegatskog sistema presudno je da on počne ostvarivati svoju ulogu u komunama, u kojima se javljaju izvorni problemi i odnosi u proizvodnji i potrošnji, temeljna pitanja razvoja, zapošljavanja i zajedničkog života radnih ljudi u mjestu, naselju i gradu. U njima se izražavaju različite neusklađenosti, prije svega udruženog rada, od kojih se jedan dio može rješavati u komuni, ali drugi ne može bez integracije, shvaćene u najširem smislu udruženog rada Republike i Jugoslavije kao cjeline. Bez delegatskog sistema u komuni, gdje se upravo izvorno sagledavaju potrebe i interesi radnih ljudi i građana, gdje se oni imaju neposredno povezivati i rješavati sa samoupravnim organizacijama, nije moguće razviti delegatski sistem ni u republici ni u federaciji.

Organizacija komune i delegatski odnosi u njoj imaju zadatak da permanentno stvaraju ekonomske, političke i druge uvjete za brže povećanje produktivnosti rada i za racionalno zapošljavanje. U nastojanju da povećaju produktivnost rada, postignu opći tehnološki nivo, organizacije udruženog rada neće uvijek moći osloboćeni dio zaposlenih racionalno upošljavati u postojećim kapacitetima. Zbog toga je potrebna zajednička akcija u delegatskom sistemu komune, pa i šire u udruženom radu, kako bi se taj problem rješavao razvojem drugih proizvodnji.

Digitized by Google

Planirajući novi dohodak, mora se planirati i viši nivo produktivnosti, ali i sve one zajedničke mjere u okviru komune, ili šire, koje se moraju poduzeti da bi se ti ciljevi ostvarili. Do sada se briga za produktivnost rada uglavnom ograničavala samo na akcije pojedinačnih organizacija, što nije moglo davati ni približno zadovoljavajuće efekte, jer nisu stvoreni zajednički društveni uvjeti, kao što je, prije svega, novi razmještaj i zapošljavanje dijela zaposlenih. Na to se nadovezuje zapošljavanje i uključivanje u rad mladih generacija. Ovdje je potrebna dvojaka akcija. Jedna je usmjerena na organizacije udruženog rada, gdje bi se sagledavali slobodni kapaciteti koji se danas nedovoljno koriste, a u kojima bi se, uz iznalaženje adekvatne proizvodnje i uz kontinuiran višesmjenski proces rada te druge oblike boljeg korištenja vlastitih kapaciteta i opreme, snažnije otvorio proces za veće zapošljavanje. Drugi pravac akcije morao bi ići prema obrazovnom sistemu, koji bi se morao brže prilagođavati potrebama modernog tehnološkog razvoja i općeg unapređenja. U tome već kasnimo, a to je, očigledno, fundamentalna pretpostavka za lakše uključivanje mladih generacija u suvremenu proizvodnju. Obrazovni sistem mora snažnije biti usmjeren ka tome da stvara tehničku inteligenciju i da širi prostor prirodnim znanostima, a u prvom redu matematici.

Kod nas se, inače, ne poklanja dovoljna pažnja samoupravnoj organizaciji u okviru komuna i funkcioniranju delegatskog sistema u njima. Svakako da je na taj razvoj utjecala sadašnja investiciona politika, u čemu smo u prvom dijelu šire govorili, ali isto tako i izostajanje opće društvene orijentacije. Na komune i delegatski sistem neki još gledaju kao na klasične organe decentralizirane, lokalne vlasti, odnosno kao ni sistem posredne demokracije, koji služi za to da bi se ostvarivale velike privredne ili neprivredne investicije. Ovdje ne bih govorio onim teorijskim zastranjenjima koja i komune već vide kao komunističke zajednice, a ne korigiraju takva shvaćanja postojanjem naslijeđene podjele rada i proturječnostima koje iz nje objektivno proističu.

Sve analize kazuju da u općinskim skupštinama do izražaja, uglavnom, dolaze vijeća mjesnih zajednica, dok druga dva vijeća (posebno vijeće udruženog rada) ne zauzimaju ono mjesto koje bi morala imati u vršenju Ustavom datih funkcija i nadležnosti.

Neadekvatno funkcioniranje delegatskog sistema u komunama dovodi do njegovog udaljavanja od izvornih potreba i interesa delegatske baze, od delegacija na republičkom i saveznom nivou. To je, suprotno očekivanjima, jačalo predstavničke elemente u političkom sistemu i ugrozilo i samu ideju o neposrednoj samoupravnoj demokraciji na osnovi delegatskog sistema. U vršenju svoje ustavne funkcije republike se konstituiraju kao samoupravne i državne zajednice proizvođača, radnih ljudi i građana koji upravljaju uvjetima i rezultatima svoga rada. Uz odgovornost za takav svoj razvoj, sadržana je istovremeno i odgovornost za razvoj cjelokupne jugoslavenske zajednice. Ta je odgovornost

Digitized by Google

nedjeljiva i znači jedinstvenu težnju za ostvarivanjem socijalističkog samoupravljanja u cijeloj našoj zemlji. Potrebno je kritički se osvrnuti na to kako se ta ustavna funkcija republika ostvaruje, kako to utječe i na vlastiti razvoj i na realizovanje zajedničkih ciljeva i interesa u jugoslavenskoj zajednici.

Prije svega, javlja se naglašena tendencija zatvaranja i autarkije unutar udruženog rada, a time i unutar pojedinih društveno-političkih zajednica, posebno republika, budući da one raspolažu i mogućnošću poduzimanja državnih mjera i intervencija u proširenoj reprodukciji. Način na koji je upravljano proširenom reprodukcijom i akumulacijom vodio je ka zatvaranju a ne međusobnom povezivanju odgovarajućih proizvođača. Takva, u suštini, ograničenja, bez obzira na to što u određenim, uglavnom autarkičnim, uvjetima mogu biti primamljiva, te zbog različitih sitnih i privremenih koristi i interesa predstavljaju često glavnu zapreku da pojedini proizvođači u razvoju svoje proizvodnje ostvaruju one rezultate u radu koji bi po opremljenosti i po kvalificiranosti zaposlenih morali postizati. Zbog slabosti u djelovanju tržišta, sužavanja procesa udruživanja rada i sredstava na okvire uže društveno-političke zajednice, podvrgnuti su opravdanoj kritici postojeći društveno-ekonomski odnosi zasnovani na starim oblicima proširene reprodukcije, zatim monetarno-kreditni i bankarski sistem. Umjesto kritike stare prakse, primat je dobila, da tako kažemo, stara kritika. Ona se, zajedno sa inače destruktivnom kritikom, sve više pretvara u kampanju za mijenjanje ustavnih pozicija republika i pokrajina. Jedni od tih radikalnih kritičara zagovaraju ukidanje prava republika i pokrajina i prenošenje svih poslova na centralne savezne organe. Mnogi se od tih zagovornika, uglavnom, okomljuju na samoupravljanje, onakvo kakvo je definirano u našem Ustavu. Drugi, u ime samoupravljanja, traže dokidanje prava republika. Jedni bi na nivou federacije utvrđivali sve uvjete privređivanja i raspodjele, htjeli bi centralizam bez samoupravljanja a drugi bi, u ime samoupravljanja, zavodili centralizam. Taj se stav pokušava braniti jedinstvenim jugoslavenskim tržištem, jedinstom klasnih interesa radničke klase Jugoslavije, a prema tom stavu nacionalni subjekt bi bio odbačen ili samo zadržan kao neka vanjska ukrasna fasada.

Svatko ko iole ozbiljnije danas razmatra nacionalne odnose ne može zaobići pitanja ekonomske ravnopravnosti pojedinih nacija. Nitko danas, osim okorjelih sektaša i onih koji zastranjuju, nacionalno pitanje ne svodi na neko kulturno pitanje. Naš je komunistički pokret takva shvaćanja idejno i praktički već odavno prije rata, a posebno u našoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji, prevladao. Više nacija može imati zajednički jezik, ali svaka od njih ima svoje ekonomske i druge osobenosti i prava koja je čine nacijom. Ali narod odlučuje suvereno o svojim prirodnim bogatstvima, kao i o nacionalnom dohotku koji ostvaruje u datim ustavnim okvirima, zasnovanim na socijalističkom samoupravljanju, produkcionom odnosu i federativnom uređenju naše države.

Digitized by Google

Politika Saveza komunista u tome mora biti principijelna i jasna, pored ostalog i zato što složeni društveni problemi i teškoće s kojima smo sada suočeljeni mogu dobivati nacionalističke oblike, štetiti našoj jugoslavenskoj zajednici, iako nisu neposredno povezani s nacionalnim pitanjem.

Zato moramo — kako je to govorio drug Kardelj — »u pogledu prava naroda na samostalno izražavanje njihove individualnosti, kao i u pogledu njihovih demokratskih i ekonomskih međusobnih obaveza u socijalističkoj zajednici ravnopravnih naroda, biti veoma dosljedni, u smislu obrane i ostvarivanja načela koja je naša Partija izgradila još prije rata, na osnovama najnaprednijih težnji revolucionarnog radničkog pokreta, na kojima je izvojevala pobjedu. Samo tako moći ćemo se uspješno suprotstavljati opasnosti da razni problemi i teškoće u praksi — kojih će uvijek biti — ne dobiju vid međunacionalnih nesporazuma ili trvenja«.

Svaki nacionalizam, bez obzira na to iz kojih razloga nastaje, a pogotovo onaj koji svoje korijene crpi iz društveno-ekonomskog i političkog zaostajanja, u našim uvjetima uvijek dobija oblik reakcionarnog i antihumanističkog šovinizma koji stoji na putu svakog napretka, a naročito socijalizma.

Moramo slijediti beskompromisno Titovu liniju borbe protiv svakog nacionalizma, ali pri tome dobro znati njegove društveno-ekonomske uzroke, dimenzije, političke karakteristike i ciljeve. Da bi se stabilno i dugoročno onemogućavale takve pojave, neophodno je otkloniti slabosti na području proširene reprodukcije, o čemu smo naprijed govorili.

Riječ je o tome da na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu radnici iz različitih organizacija udruženog rada širom cijele zemlje moraju imati najpovoljnije mogućnosti za vršenje svojih proizvodnih i drugih funkcija i ne mogu biti ničim ograničavani. Stupanj stvarne razvijenosti proizvodnih snaga (a ne nekakvi formalno-pravni momenti) objektivno će određivati nivo, jačinu, intenzitet i raznovrsnost veza između organizacija udruženog rada u zemlji. Pri tome treba imati u vidu da je velik dio nerazvijenih počeo zadovoljavati potrebe tržišta vlastitom, pa i visokokvalitetnom proizvodnjom, što je na jugoslavenskom tržištu u cjelini izmijenilo situaciju u pozitivnom smislu. Stvar je u tome da se takve proizvodnje povezuju u cijeloj zemlji i da se postojeća neekonomska velika ograničenja apsolutno otklone. Naš privredni sistem i sva nova rješenja u njemu treba tome na svaki način podrediti.

Naš ustavni sistem polazi od toga da proizvođači iz cijele zemlje svoje međusobne odnose uređuju sami na osnovi zajedničkih sporazuma — udruživanjem, a sve manje klasičnim državnim mjerama društveno-političkih zajednica. Međutim, u slučaju da oni u neposrednim odnosima ne mogu naći zadovoljavajuća rješenja, a potrebe privrede i razvoja cjelokupnog društva nalažu da se odgovarajuća rješenja donesu — tada organi društveno-po-

Digitized by Google

litičkih zajednica (ili u republici, ili zajednički u okviru federacije) moraju donositi Ustavom i zakonom propisane mjere. Ustavom je propisano koje se od tih mjera moraju donijeti konsenzusom, kada ne može biti nadglasavanja između republika i pokrajina, kako udruženi rad pojedinih republika i pokrajina ili pojedini njihovi dijelovi ne bi bili dovedeni u neravnopravan položaj. To je potrebno naglasiti, kako se posredstvom zakonodavstva i na njemu zasnovanim normativnim aktivnostima ne bi otvorio prostor za odlučivanje koje se pokriva stabilizacionim programom, a zapravo je usmjereno protiv stabilizacije, jer udruženi rad onda ne bi mogao odlučivati ni o proširenoj reprodukciji, ni o odnosima s inozemstvom, cijenama, niti o drugim razvojnim pitanjima. Svakako da bi to imalo utjecaja na ustavnu ulogu i položaj republika i pokrajina, kao i na odnose u federaciji.

Ukoliko bismo i dalje zadržali dosadašnji sistem proširene reprodukcije, koji bi se oslanjao prvenstveno na snage i strukture izvan udruženog rada, teško bi se usklađivali ne samo razvojni problemi, već i sistemska rješenja. Za svoj zatvoreni sistem razvoja u republikama i pokrajinama svatko bi tražio i odgovarajuće pogodnosti u sistemu, a onda bi to dovelo i do vrlo teških odnosa u dogovaranju, pa i nemogućnosti da se sporazumi postignu. Uspostavljanje dominantne pozicije proizvođača u proširenoj reprodukciji otvorilo bi mogućnost za brže prevladavanje ove zatvorenosti iz koje je proizašao niz neracionalnih ulaganja, proizvođači bi se udruživali s onima s kojima mogu doći do većeg dohotka i odbacivali ono što ih u tome sputava. U tome bi oni morali dobivati i punu podršku i pomoć delegatskog sistema u društveno-političkim zajednicama, od komune i republike do federacije.

Na takvoj ulozi udruženog rada i njegovom povezivanju treba izgrađivati i republike kao samoupravne i društveno-političke zajednice i graditi njihove zajedničke odnose u federaciji. U tome jednaku odgovornost imaju kako organi republika i pokrajina tako i organi federacije (razumije se, svatko u okviru svojih nadležnosti i prava i obaveza). Tada bi se i u republikama i u samoj federaciji mogli otvoriti novi pravci našeg razvoja, rješavati stanja u pojedinim dijelovima udruženog rada, ubrzavati naš ukupni razvoj, dizati ga na viši nivo ka najmodernijim tehnološkim i razvojnim orijentacijama u svijetu, kroz to unapređivati samoupravno organiziran udruženi rad, te razvijati republike i pokrajine, kao i jedinstvo u jugoslavenskoj zajednici.

Prema tome, i za naše međunacionalne odnose bitno je da se razvija i jača temeljni samoupravni produkcioni odnos i time pozicija radničke klase u cijeloj Jugoslaviji, jer socijalizam ne može pobijediti ako se ne ostvaruje jedinstveno u svim njezinim dijelovima. Bez toga bi jačao ili republički partikularizam ili savezni centralizam sa svojim najekstremnijim unitarnim oblicima, što bi još više poticalo razvoj nacionalizma i vodilo produbljivanju međunacionalnih trvenja.

Digitized by Google

Kada ističemo da smo protiv zatvaranja i malograđanskog mentaliteta, time ne želimo umanjiti ni ekonomske, historijske i druge različitosti pod utjecajem kojih su se razvijali narodi Jugoslavije, a i radnička klasa svake nacije. Jačanje jedinstva ne može se postići negiranjem tih različitosti i specifičnosti, već zajedničkom akcijom usmjerenom na sve što nas ujedinjava. Socijalizam, socijalistički samoupravni i društveni odnosi, zajednička zaštita tog sistema i stalni napredak, kao i zajedničko usklađivanje ukupnog razvoja, vode općoj sigurnosti, ravnopravnosti i učvršćivanju našeg jedinstva. To se sve zasniva na tržišnom privređivanju, društvenom planiranju i ekonomskoj i socijalnoj solidarnosti, kao sastavnim, ali proturječnim dijelovima jedinstvenoga socijalističkog samoupravnog sistema, a što komunisti moraju rješavati prema konkretnim uvjetima na datom stupnju društvenog razvoja.

Bez obzira na historijske mitove, moramo istaći da je pravo ujedinjavanje jugoslavenskih naroda, a istovremeno i potpuno rješavanje nacionalnog pitanja svakog pojedinačno ostvareno na idejama i programu radničke klase i Komunističke partije, u socijalističkoj revoluciji, i da se ono i sada u novim uvjetima, razvojem samoupravljanja i ostvarivanjem vodeće uloge radničke klase u tome, može održati i dalje razvijati. Polazimo od toga da se interesi moraju usklađivati i da njihovu osnovu čine interesi radničke klase i proizvođača. Kao što se i unutar udruženog rada interesi ne mogu preglasavati ili zanemariti, to se ne može ni u odnosima između republika i pokrajina, jer bi vodilo teškim konfliktima i unutar radničke klase i među nacijama, što bi ugrožavalo osnovni položaj radničke klase i socijalistički razvoj. Mnogi narodi danas traže da se brže oslobađaju klasne i nacionalne neravnopravnosti.

Ljuto se varaju oni koji misle da bi radnička klasa i narodi pojedinih zemalja prihvaćali socijalizam ako bi se morali odricati svojih osnovnih historijskih i nacionalnih prava za koja su se borili.

Ostvarivanje stabilizacije i razvoja sistema zahtijeva da se u sve samoupravne društvene snage, okupljene i povezane u našem samoupravnom političkom sistemu, čvrsto uključe organizirane socijalističke snage, sa Savezom komunista na čelu. Potrebno je da socijalističke snage i Savez komunista svoju cjelokupnu djelatnost usmjeravaju na jačanje svih subjekata u razvijenom demokratskom, samoupravnom, političkom, a posebno u delegatskom sistemu, oslobađajući se poznatih slabosti zatvaranja u sebe, odnosno u rukovodeće organe. Oni moraju prednjačiti u okupljanju svih kreativnih snaga, ljudi iz prakse, nauke, u pronalaženju adekvatnih rješenja, koja nameće razvoj, i u preuzimanju konkretne odgovornosti za to. Ta djelatnost je do sada uvelike zaostajala.

Takvo djelovanje pretpostavlja svakodnevnu aktivnost u samoupravnom političkom sistemu, prije svega u osnovnim orga-

Digitized by Google

nizacijama udruženog rada i delegacijama. Okrećući se sve više prema upravi, organizirane snage postaju nemoćne da ostvare ciljeve društvene akcije, jer gube vezu s njezinim osnovnim nosiocima u samoupravnom političkom sistemu.

To je uzrok pojavi mnogobrojnih i raznovrsnih kritika postojećeg stanja u društvu. U toj kritici danas je najglasniji onaj dio koji se ponekad zaklanja čak iza samoupravljanja, koji se isključivo okomljuje na pojedine institucije sistema, a posebno na izvršna vijeća. Često i unutar socijalističkih snaga, pa i Saveza komunista, i u njegovim rukovodećim organima takav kritički prilaz »jako uzima maha«. Uglavnom se pri tome iznose stare konstatacije, dok se na razradi konkretnih programa, iznalaženju rješenja u privredi i organizaciji sistema, borbi za jačanje delegatskog sistema i cjelokupne samoupravne organizacije — malo radi.

Veliki dio socijalističkih snaga, pa i Saveza komunista, još je pod pritiskom negatorske kritike našeg delegatskog i političkog sistema, kojom se taj sistem i njegovo djelovanje proglašava etatizmom, pa takav etatizam treba odmah i u svim vidovima dokinuti. Tome nasjedaju i pojedini dobronamjerni borci za samoupravljanje, koji tu ne uočavaju vezu između samoupravne izgradnje udruženog rada i delegatskog političkog sistema kroz koji će se u narednom periodu voditi bitka za razvoj samoupravljanja i tečći proces odumiranja države. Zato se u Savezu komunista treba prije svega brže oslobađati takvih idejnih pritisaka, ali treba i brže mijenjati vlastitu praksu u skladu s razvojem i djelovanjem samoupravnog političkog sistema. U toj praksi izgrađivat će se i pravo mjesto delegatskog sistema, delegatskih skupština, izvršnih i upravnih organa, kao i cjelokupno područje povezivanja društvenih djelatnosti s udruženim radom privrede. Doći će do bržeg transformiranja u djelovanju Sindikata, u davanju prave uloge i mjesta Socijalističkom savezu. Bez toga bi se Socijalistički savez više bavio perifernim društvenim pitanjima, a Sindikat bi, zadržavajući i sužavajući pretežno svoje mjesto u političkom sistemu, obnavljao uglavnom svoju revandikativnu funkciju i ne bi mogao ostvariti onu svoju ulogu koju inače mora imati u izgradnji udruženog rada.

To djelovanje socijalističkih snaga ne može se svoditi ni samo na neka doktrinarna pitanja i ponavljanje samoupravnih fraza, kao što se ne može ni utopiti u taj pragmatizam. I za ekonomiju i za društvene odnose to bi bilo pogubno. Mora se ulaziti konkretno u izgradnju društvenih odnosa u pojedinim organizacijama udruženog rada, prihvatiti se odgovornosti za konkretne programe proizvodnje za izvoz, nalaziti rješenja za udruživanje proizvođača Jugoslavije za stvaranje zajedničkog proizvoda itd. Bez takvog rada neće biti ni stabilizacije ni samoupravnog razvoja udruženog rada, a u društvu bi još više ojačale snage koje se da-

Digitized by Google

nas ustremljuju protiv samoupravljanja, kako one s etatističkim (saveznim ili republičkim) aspiracijama tako i one koje bi vodile restauraciji starih, kapitalističkih ili neokapitalističkih odnosa. To bi, osim ekonomske, produbilo i političku krizu, a sadašnje teškoće i probleme opasno zaoštrilo na rubu jačanja kontrarevolucije. Stojeći čvrsto na pozicijama rukovodeće uloge radničke klase u društvu i svoje vodeće idejno-političke uloge u razvoju socijalističkog samoupravljanja, Savez komunista ne smije dopuštati takav negativan trend razvoja.

Digitized by Google

Egon Štajner

O otvorenim problemima sistema i politike cena

U pristupnom materijalu sa posebnom oštrinom osvetljavamo neka pitanja iz područja cena o kojima se ne govori na zadovoljavajući način (na primer, težak ekonomski položaj zemlje, visoka cena koja se iz dohotka plaća za inflaciju i za devalvaciju dinara) i ukazujemo na one ciljeve politike cena i mere koje bi 1984, uz već nameravane, mogle da doprinesu željenom usporavanju rasta cena.

1. Ekonomski položaj zemlje i cene

Visoka, spiralna inflacija, koja traje već četvrtu godinu, razorno deluje na razvoj proizvodnih snaga društva. U nastalim uslovima — posle pregovora sa Međunarodnim monetarnim fondom — ona može još više da dovede u pitanje reprodukcione mogućnosti privrede, a preko toga i reprodukciju samih samoupravnih, socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Začarani trougao: porast cena, rast pasivnih i aktivnih bankarskih kamata, depresijacija dinara, gotovo u direktnoj propor-

* Objavljujemo autorizovana izlaganja sa okruglog stola časopisa »Socijalizam« i »Ekonomika udruženog rada« o politici i sistemu cena. Skup je održan u Beogradu 16. aprila ove godine.

Digitized by Google

ciji sa porastom domaćih cena, kao da se ne da probiti i savladati. I najveći optimisti — u licu predstavnika državnih organa — proriču za ovu godinu porast cena od najmanje 40%, a pesimisti i do 120%. Bojazan od posledica potpune liberalizacije cena 55% proizvoda, »uslovne« liberalizacije preko 30% i zadržavanja društvene — administrativne — kontrole cena nad oko 12% proizvoda je u podtekstu manje-više naglašenog pesimizma, koji se sve više širi i u privredi i među stanovništvom.

Steže se gvozdeni obruč oko naše ekonomije. Ekonomska kriza u kojoj se nalazimo po svojoj težini i dubini gotovo da se može upoređivati i sa najtežim ratnim i posleratnim situacijama kroz koje su naši narodi i naša zemlja prolazili. Ova teška istina još nije dovoljno obelodanjena i utkana u svest i odgovarajuća ponašanja. Za razliku od sličnih istorijskih situacija, mi danas još ulepšavamo stanje, ponašamo se ili pokušavamo da živimo kao da je opšta privredna situacija u nas mnogo, mnogo povoljnija od onog što jeste. To može imati veoma teške posledice. Ponuđeni izlaz predviđa, pre svega, oslanjanje na vrlo stroge mere monetarnog i finansijskog karaktera. Očekuje se da će visoke pasivne bankarske kamate (na nivou inflacije) navesti, pre svega stanovništvo, na dinarsku štednju, a aktivne kamate i građane i privredne organizacije da manje troše, da posluju sopstvenim obrtnim sredstvima (koja već skoro dve decenije nemaju), odnosno da smanjuju investiciona ulaganja. Moramo izneti uverenje da su takva očekivanja — bez obzira na to da li nam se ona izvana sugerišu ili ih sami gajimo — nerealna, da kriju ili nepoznavanje ili neuvažavanje naše privredne stvarnosti i da stoga predstavljaju moguće potencijalne generatore budućih inflatornih kretanja.

Privredne organizacije su bez sopstvenih obrtnih sredstava — dakle, upućene na bankarska sredstva koja će biti opterećena izuzetno visokim kamatama. Bez naglog podizanja proizvođačkih cena one ne mogu otplaćivati dobijene kratkoročne bankarske kredite. Pored toga, one su poslednjih godina neravnomerno i nepravovremeno snabdevane reprodukcionim materijalom i u stalnom su manjku deviza, pa dodatno opadanje ekonomičnosti i rentabilnosti takođe nastoje da kompenziraju cenama. Na žalost, postojeća regionalna i proizvodna rascepkanost i usitnjenost privrede još omogućuju delovanje varljivog privida, kao da se neracionalna i za ukupnu privredu skupa rešenja povećavanjem cena mogu primenjivati i predstavljati izlaz iz ove situacije. U suštini, to je izraz filozofije i prakse egoistične zatvorenosti organizacija udruženog rada prema zajedničkim interesima i ciljevima reprodukciono međuzavisnih delova privrede kojima pripadaju. U sprovođenju takvog negativnog ponašanja, pak, organizacije udruženog rada u velikoj meri uživaju zaštitu i patronažu svojih užih i širih društveno-političkih zajednica — od opština do pokrajina i republika.

Privredni problemi sa kojima smo suočeni dukobo su razvojni i strukturni. Ekonomska iscrpljenost faktorâ proizvodnje,

Digitized by Google

prenapregnutost u raspodeli nacionalnog dohotka do te mere su naglašeni da se od predviđenih mera monetarne i kreditne politike jednostavno ne mogu očekivati presudni podsticaji u smislu poboljšanja efikasnosti privređivanja i ostvarivanja dugoročne politike ekonomske stabilizacije.

Ova tvrdnja može da se osnaži i nekim činjenicama.

U četiri poslednje godine proizvedeni nacionalni dohodak u realnoj vrednosti konstantno opada. U cenama iz 1983.[1] godine ostvareni dohodak u društvenom sektoru privrede, uvećan obračunatim porezom na promet — prema podacima iz završnih računa SDK — pao je sa 3.056,3 mlrd dinara u 1980. na 2.924,7 mlrd dinara u 1983.[2] godini, to jest za cela 4,4 procenta poena, a društveni proizvod sa 3.383,8 na 3.329,5 milijardni dinara, nešto umerenije, za 1,7 procentna poena.

Raspodela ovog dohotka sve je napregnutija. Pošto je od 1980. godine u društvenom sektoru otvoreno preko 350.000 novih radnih mesta, ukupni čisti lični dohoci, kao i druga davanja u vidu ličnih dohodaka, obezbeđivana su iz opadajućeg realnog dohotka. Bitno je smanjena realna vrednost ukupno isplaćenih čistih ličnih dohodaka u društvenom sektoru. Ako se 1980. godina obeleži sa 100, realna vrednost čistih ličnih dohodaka u 1983. godini, računata po zaposlenom, iznosila je samo 82,8, to jest smanjena je za više od 17 procentnih poena. Međutim, može se dodati da je realna *kupovna moć* ovih ličnih dohodaka još oštrije smanjivana zbog nagle promene strukture potrošnje, izazvane velikim skokom cena stanarina, komunalnih usluga, PTT, TV usluga i hrane. Potrošnja velikog dela zaposlenog i izdržavanog stanovništva praktično je svedena na egzistencijalni minimum i ne pojavljuje se kao značajniji konzument industrijskih proizvoda masovne potrošnje i skupljih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Ta tendencija danas već u izvesnoj meri guši tokove proste reprodukcije i dodatno zaoštrava probleme obrtnih sredstava u privredi. U 1983. godini došlo je i do pada realne vrednosti ukupnih investicija u društvenom sektoru privrede.

Nasuprot svemu tome, raste udeo dela dohotka koji mora da se izdvoji radi vraćanja inostranih dugova. Ako bismo baratali samo sa 5,8 mlrd dolara, približno onoliko koliko moramo, prema objašnjenjima druga Makića, guvernera Narodne banke Jugoslavije, vraćati do 1988. godine, onda je to, pretvoreno prema današnjem kursu, 750 milijardi dinara dohotka ili oko 25,6% ukupno ostvarenog dohotka, uvećanog za obračunati porez na promet u društvenom sektoru, ili oko 22% grubo izvedenog dru-

[1] Primenjeni su deflatori SZZDP, ali isti rezultat, odnosno tendenciju pokazuje i deflacioniranje dohotka i društvenog proizvoda izvršeno sa cenama u maloprodaji.

[2] Dohodak društvenog sektora iznosi 87% ukupno ostvarenog dohotka u SFRJ, a individualni sektor u poljoprivredi (računajući i svoje lične dohotke) u ukupno ostvarenom dohotku individualnog sektora učestvuje sa 73%.

Digitized by Google

štvenog proizvoda društvenog sektora — prema završnim računima SDK.[3] Ovaj ogroman teret može se i drugačije izraziti. Suma dugova koja se godišnje vraća približna je ukupnim investicionim ulaganjima u 1983, odnosno za 8% je niža od ukupno upotrebljenih sredstava ostvarenog dohotka za isplatu čistih ličnih dohodaka u društvenom sektoru. Ovim podacima hteli smo da pokažemo:

— da je postojeći dug inostranstvu nepodnošljivo velik;

— da se on može učiniti snošljivijim samo ako se poveća narodni dohodak iz kojeg se vraća;

— da u raspodeli dohotka, pri njegovoj stagnaciji i opadanju, ne postoje realni prostori za dalje značajnije smanjenje lične, opšte i zajedničke potrošnje;

— da ponuđene mere nemaju onu snagu ekonomske prinude za racionalno ekonomsko ponašanje proizvođačâ koja se od njih očekuje;

— da vladajući uslovi privređivanja još uvek sadrže varljivi privid kao da se porastom cena može privremeno poboljšati ili olakšati ekonomski položaj.

Iz svega proizlazi da ima dosta osnova da se već sada izrazi zabrinutost u efikasnost prihvaćenog koncepta, kao i bojazan da će eventualna erupcija cena dovesti do daljeg iscrpljivanja društvenog sektora privrede, ugrožavanja integriteta podruštvljenih sredstava za proizvodnju, do značajnog dodatnog odliva dohotka kroz ekonomske odnose sa inostranstvom i do dubljeg socijalnog raslojavanja društva sa opasnim posledicama po funkcionisanje samoupravnog, socijalističkog društveno-ekonomkog sistema.

2. Cena depresijacije dinara

Na kraju ovog dela izlaganja neophodno je reći neku reč i o ceni koju društvo plaća za depresijaciju dinara, za uspostavljanje takozvanog »realnog kursa« koji, istini za volju, već odavno nije realan. U okviru posebnih radnih timova dejstvo devalvacije dinara već se izračunava. Rezultat jednog od ovih istraživanja — vršenog 1978—1979. godine u Saveznom zavodu za društveno planiranje — odnosio se na period 1971—1976. u kojem je depresijacija bila više od deset puta niža nego u poslednje tri godine. Polazeći od tri osnova obračunavanja odliva dohotka iz zemlje — preko kursnih razlika izvršenih devalvacija, porasta izvoznih stimulacija i kretanja izvoznih i uvoznih cena — utvrđen je »gubitak« kroz ekonomske odnose sa inostranstvom od oko 450 milijardi dinara po cenama iz 1983. godine (75 milijardi godišnje). Obično se ovaj »gubitak« objašnjava »nevinim« pomeranjem *internog obračunavanja* dolarske vrednosti sklopljenih i realizova-

[3] 19% ukupnog Društvenog proizvoda privrede!

Digitized by Google

nih uvozno-izvoznih poslova. Međutim, to uopšte nije tako. Svaka depresijacija dinara znači odvajanje dodatnog dela narodnog dohotka za podsticanje izvoza. U dokazivanju skupe cene depresijacije ne treba više ići u dalju prošlost. Drug Nikola Filipović, član Predsedništva Privredne komore Jugoslavije, izneo je podatak, a »Politika« ga je 5. aprila ove godine i objavila, da je izvoz u poslednje dve godine (1982. i 1983) fizički povećan za 24%, a da je devizni priliv smanjen za 4,8%. Drugim rečima, u roku od dve godine, koje obeležavaju najintenzivnija posleratna devalvacija naše nacionalne valute, po današnjem kursu dolara, izgubljen je ukupno narodni dohodak od oko tri milijarde dolara ili 375 milijardi dinara. Pitanje koje nam se nameće jednostavno je: šta to, zapravo, činimo? smemo li, moramo li uporedo sa otplatom ogromnih dugova pustiti i ovakvo sasecanje dohotka na osnovu devalvacije i izvoznih cena?

Može se pretpostaviti da bi eventualna nova devalvacija dinara od 80%, polazeći od uslovâ prihvaćenih u pregovorima sa Međunarodnim monetarnim fondom, mogla da predstavlja angažovanje još oko 180—220 milijardi dinara dohotka za podsticaj izvoza. To se ne bi moglo podneti bez dodatnog zaduživanja u inostranstvu, odnosno bez dugoročnije stagnacije i propadanja društvenog sektora privrede. Posebno jak udar bio bi nanesen deviznom prilivu na osnovu vanpansionskih usluga u turizmu, koji čine između 30—40% ukupnog nerobnog izvoza turističke privrede.

Iz svih tih razloga može se konstatovati da je spiralna inflacija vezana za visoku depresijaciju dinara, a i za eventualno nekontrolisana ponašanja posle odmrzavanja cena, za nas ekonomski neprihvatljiv put. U stvari, u ovoj godini, polazeći od sporazuma sa Međunarodnim monetarnim fondom, postoje samo tri veoma mala ventila za naš ekonomski opstanak:

1) treba sprečiti svaki porast domaćih cena, porast kamata i dalje padanje vrednosti dinara;

2) treba spasti što više od sadašnjih gubitaka (koji se procenjuju na oko 800 miliona dolara) nastalih zbog najčešće neracionalnog paralelnog izvoza i uvoza;

3) valja hitno usmeriti najveći deo po obimu male, a povrh toga i veoma usitnjene, regionalno rasute društvene akumulacije na ostvarivanje racionalnih projekata na nivou jugoslovenske privrede, koji mogu u kratkom vremenskom roku da se ostvare i daju efekte ili u izvozu na ekonomski racionalnijoj osnovi ili u supstituciji uvoza.

Ove uzane prostore za savladavanje vanrednih privrednih teškoća moramo, u punoj meri, iskoristiti u 1984. godini. Moramo se, kao jedan čovek, svim sredstvima boriti da svaki mogući dolar zadržimo u našoj ekonomiji i najefikasnije upotrebimo u stvaranju materijalno-tehničkih pretpostavki za lakše vraćanje nagomilanih dugova. Da se izrazimo drugačije — u svim sredinama, u svim privrednim jedinicama, u svim opštinama, u po-

Digitized by Google

krajinama i republikama moramo se boriti za položaj i interese naše zajedničke jugoslovenske, samoupravne socijalističke privrede, svesni da samo njeni ukupni rezultati mogu, i kratkoročno i dugoročno posmatrano, da poprave materijalni položaj svih njenih delova i područja. Smatramo da za ovu borbu imamo mnogo veće mogućnosti od onih koje ostvarujemo. Treba se koristiti i drugim metodama osim kreditnih, monetarnih, normativnih i linearnih mera.

Međutim, sve to nisu središne teme današnje rasprave i zato se nećemo na svim pitanjima dalje zadržavati. Ipak, da zaključimo: osnovna žarišta bitke za ostvarivanje dugoročne stabilizacione politike nametnute su nam ove godine na tri područja: na primarnu raspodelu dohotka, na ekonomske odnose sa inostranstvom i na efikasno korišćenje raspoloživih faktora proizvodnje i proširenu reprodukciju. Zato smatramo da su nabrojana područja takozvana prva etapa ili ovogodišnja etapa ostvarivanja dugoročne stabilizacione politike.

3. Najvažniji ciljevi politike cena u 1984. godini

Osnovna opasnost po integritet društvenih sredstava i dohotka u ovoj godini dolazi od kretanja domaćih cena. Iskustvo je već više puta pokazalo da dve osnovne do sada primenjivane mere ne vode postavljenim ciljevima. Bar smo pet—šest puta pokušavali sa takozvanim »zamrzavanjem«, odnosno čvrstom administrativnom kontrolom cena ili njihovom liberalizacijom, naime, sa prelaskom na slobodno formiranje cena.

Pri prvoj meri zaleđivani su i svi nerešeni odnosi i pariteti cena i onemogućavano je praćenje pomeranja cena na spoljnim tržištima. Prilikom prelaska na slobodno formiranje cena dolazilo je do pravih eksplozija, pri čemu se, takođe, nisu rešavali bitni odnosi i pariteti u reprodukciono međuzavisnim delovima privrede. Dolazilo je do prave grabeži i otimačine, pri čemu su stvarani novi, još složeniji dispariteti i deformacije. Voluntarizam, stihija, izmicanje svakoj društvenoj kontroli — bile su osnovne odlike tih perioda.

Trenutna situacija pred odmrzavanjem cena slična je ranijim, ukoliko se ne kombinuje i drugim potezima koji se, na ovaj ili onaj način, u sličnim prilikama, primenjuju i u privredama drugih zemalja. Mi moramo, posle prvog maja, da postignemo bar tri osnovna cilja na području cena:

1) da se dugoročno utemelji režim slobodnog formiranja cena, ali tako da se porast cena svede na realnu neizbežnu meru;

2) da se odmah pristupi kontinuiranom i intenzivnom ispravljanju deformisanih odnosa i pariteta u međuzavisnim reprodukcionim linijama, ali u okviru dohotka koji se tamo stvara, a ne na račun ekonomskog položaja drugih delova privrede i drugih učesnika raspodele dohotka; i

Digitized by Google

3) da se osnovno uređivanje svih odnosa i pariteta vrši među organizacijama udruženog rada na koje treba, na osoben način, preneti znatan deo poslova koji danas, moglo bi se reći, neuspešno obavljaju u svom delokrugu stručni i izvršni organi skupština odgovarajućih društveno-političkih zajednica.

Kada se to kaže ne sme se izgubiti iz vida da su neki motivi dosadašnje inflacije gotovo u celini iscrpljeni. Već je pokazano da je devalvacija dovedena do krajnjih granica, da se za nju plaća veoma skupa cena, da direktno ugrožava pozicije nacionalne ekonomike.

Uslovi Međunarodnog monetarnog fonda to ne priznaju, ali ta institucija, s pravom, ne brine o našim nevoljama. Kažu nam, slobodno interpretirano: ako hoćete i dalje da se mirite sa inflacijom, to je vaša stvar. Kao antiinflacionu meru mi zahtevamo visoke kamate, a za obezbeđenje izvozne zainteresovanosti vaše privrede i finansijskih interesa vaših kreditora odgovarajuću depresijaciju dinara.

Našoj zemlji i privredi ostavljen je sasvim mali manevarski prostor, to jest ili da dopustimo inflaciju putem slobodnog formiranja cena (što je takođe jedan od uslova) ili da se svim silama i instrumentima koje možemo upotrebiti, a pre svega oslanjajući se na napore svih naših radnih ljudi, borimo protiv nje. Mislim da i sada, kao i u nedavnoj prošlosti, moramo jedinstveno da se borimo za svoj opstanak, za ekonomski i društveni prosperitet, koji u ovom trenutku, u punom smislu te reči, vodi preko savladavanja inflacije.

Drugi latentni motiv inflacije proteklih godina bilo je suzbijanje prekomerne lične, opšte, zajedničke i investicione potrošnje da bi se veći deo društvenog proizvoda mogao nameniti izvozu, a i razvoju proizvodnih snaga (akumulaciji). I taj motiv je sproveden, pa čak i preko nekih razumnih granica, o čemu je već govoreno. Na ovom mestu napomenimo samo ovo: Investicije su smanjene, ali odnosi u proširenoj reprodukciji nisu na odgovarajući način uređeni, pa se — čini se — razvoj ne odvija ni u obimu koji realna akumulacija (u svom robnom izrazu) omogućuje. Već četiri godine zato izostaje razvoj proizvodnih snaga, uvećanje nacionalnog dohotka, rešavanje nagomilanih i stalno rastućih socijalnih problema i olakšanje tereta koji predstavljaju dospele rate naših dugova inostranstvu. Štaviše, ovi se tereti posebnim, manje vidljivim putevima, nepotrebno veoma uvećavaju.

Suzbijanje galopirajuće inflacije bilo bi, dakle, i put efikasne borbe protiv dalje devalvacije dinara i pada kupovne moći stanovništva i njegovog standarda.

Najzad, treća grupa uzročnika dosadašnje visoke inflacije o kojoj se — izrazimo ovde i naše čuđenje — najmanje govori jeste uvek prisutno egoistično, nekontrolisano, stihijno, voluntarističko ponašanje donosilaca osnovnih odluka u primarnoj i sekundarnoj raspodeli dohotka. Krajnje je vreme da se ispolji

Digitized by Google

rešenost da se pruži organizovani društveni otpor takvom ponašanju. Haotično, neuređeno stanje na području cena, u kojem svaki subjekt može da radi ono što hoće pozivajući se na nejasne i sasvim neodređene kriterijume važećeg Zakona o osnovama sistema cena i o društvenoj kontroli cena, odgovara — recimo otvoreno — samo ostap-benderima u privredi, špekulantima, neradnicima i sličnim. U suštini, radnicima i radnim kolektivima takvo stanje nije u interesu. Međutim, do sada je pri svakom prelasku na slobodno formiranje cena preovladavalo upravo opisano ponašanje i tendencije koje su često podsticali i razni neprivredni upravni i politički činioci, bez širih ekonomskih sagledavanja, možda delom i pod pritiskom egoističkih zahteva privrede locirane na njihovom području ili uskih pokrajinskih i republičkih interesa.

Može se sasvim slobodno tvrditi da je svake godine 40—60% ukupnog porasta cena posledica nekontrolisanog ponašanja učesnikâ primarne i sekundarne raspodele dohotka. Neodgovorna ponašanja, samovolja zasnovana na monopolističkom položaju, isterivanje do apsurda nekih užih ili širih regionalnih interesa, uz nanošenje neprocenjive štete privredi zemlje, moraju se odlučno suzbiti, a aktere takvog ponašanja udariti po prstima! Ispada prosto neverovatno da se u republičkim i pokrajinskim prepucavanjima na području cena i raspodele deviza (pa i u investicionoj izgradnji) učesnici konflikta lakše mire sa čistim odlivom narodnog dohotka u inostranstvo nego što pronalaze racionalna ekonomska rešenja koja se gotovo sama nude u kontekstu ukupnog razvoja proizvodnih snaga zemlje.

Ubrzanje ritma inflacije nastaje veoma često kao posledica obezbeđivanja subjekata primarne i sekundarne raspodele dohotka od ponašanja drugih učesnika. Pri niskom obimu dohotka, a posebno kada on realno opada, veliko poskupljenje proizvodâ i usluga privrednog i neprivrednog okruženja mora da pokrene lančanu reakciju pogođenih učesnika raspodele dohotka. Pri tom, donosioci odluka o porastu cena u opštem haosu i nepoverenju moraju uvek da povećavaju cene iznad neophodnog nivoa da bi se obezbedili za što duži period, i tako iz početka. Sviđala se nekome ova istina ili ne, ako ne postoje neka utvrđena čvrsta pravila ponašanja za svakog učesnika raspodele dohotka, stihija u porastu cena je neizbežna, jer svi subjekti moraju da se bore za svoj ekonomski položaj, za svoje mesto pod ovim našim nebom, za svoj poslovni uspeh. Pri visokim dvocifrenim stopama jednokratnih povećanja cena od 60—100% kategorije privredne efikasnosti — produktivnost, rentabilnost, ekonomičnost (koje čine osnovni koncept dugoročne politike ekonomske stabilizacije) — jednostavno ne mogu da predstavljaju čeona opredeljenja; najčešće su zanemarljive, jer su u odnosu na egzistencijalna pitanja — rast cena — ovi efekti manje značajni.

Kao opravdanje sopstvenog voluntarizma i egoistične poslovne i razvojne filozofije, u nas se veoma često upotrebljavaju zvučni termini kao što su: svetska cena, delovanje ekonomskih

Digitized by Google

zakonitosti robno-novčane privrede, delovanje ponude i tražnje, jedinstveno jugoslovensko privredno tržište, konkurencija, slobodno formiranje cena, društvena kontrola cena itd. itd., da ih dalje ne nabrajamo. Sigurni smo da svaki učesnik ovog skupa razume pod ovim ekonomskim pojmovima nešto drugo. Ako bismo, pak, predmetno bliže raspravljali o njihovom sadržaju i značenju u uslovima naše sadašnje privredne stvarnosti, brzo bi se pokazalo kako se ovi pojmovi neadekvatno upotrebljavaju i u kolikoj se meri njima samo manipuliše.

Dakle, pretpostavka suzbijanja preteće inflacije većih razmera od očekivanih jeste *uvođenje pravila ponašanja* na području cena i onemogućavanje egoističnog, grupno-svojinskog, špekulantskog i nekontrolisanog ponašanja posle odmrzavanja cena, pod bilo kojim zvučnim izgovorom i u privredi i u neprivredi.

4. Operativne mere u politici cena u 1984. godini

Osnovno pitanje koje u 1984. godini mora dobiti pravo rešenje jeste — na koji način obezbediti da se cene slobodno formiraju, bez suvišnih uplitanja administrativnih organa na raznim nivoima, a da se obezbedi njihov sporiji rast. Čini se da je najprihvatljiviji postupak utvrdili određena »pravila igre«, to jest norme ponašanja obavezne za sve koji direktno ili indirektno odlučuju o cenama.

Po našem mišljenju, najefikasnija mera protiv nekontrolisanog i samovoljnog ponašanja bila bi, u uslovima slobodnog formiranja cena, Društveni dogovor ili Samoupravni sporazum o pravilima ponašanja svakog učesnika primarne raspodele dohotka.

Trebalo bi da to bude neka vrsta deklaracije o tome kako će se i pod kojim uslovima u 1984. godini koristiti stečena prava za slobodno formiranje cena. Ako ova pravila ponašanja utvrde sami učesnici materijalne proizvodnje sa ciljem da sebi obezbede sigurnost od ponašanja drugih u okruženju, takva mera mogla bi da bude i razumljiva i efikasna i ne bi se smela kvalifikovati kao nekakva administrativna stega. Ona je, u stvari, nužna samozaštita privrednih subjekata u datim uslovima privređivanja — u odsustvu moćnih instrumenata uticanja na privredna kretanja kao što su unutrašnja i spoljna otvorenost tržišta, delovanje ponude i tražnje i slično. Slična pravila ponašanja primenjuju se i u mnogo povoljnijim i »tržišnijim« uslovima od naših u razvijenim nacionalnim privredama zapadnih zemalja.

Uslove i pravila ponašanja trebalo bi utvrditi i obelodaniti možda baš u Privrednoj komori Jugoslavije ili u Privrednoj komori i Veću Saveza sindikata Jugoslavije i obezbediti važnost takvog dokumenta za sve subjekte u materijalnoj proizvodnji. Uslovi iz ovakvog Društvenog dogovora menjali bi se i revidirali u skladu sa nastalim promenama u privrednom položaju zemlje

Digitized by Google

i poboljšanim proizvodnim, finansijskim, platnobilansnim i drugim pretpostavkama privređivanja. Ti uslovi bi morali biti jasni i jednostavni za inspekcijsko nadziranje. Aparat kontrole morao bi se u novim uslovima pojačati. Dokument bi morao sadržati i sankcije — od novčanih kazni do zabrane vršenja privrednih funkcija i krivičnog gonjenja — primerene veličini i težini učinjenog prestupa.

U sadašnjoj situaciji proizvođači roba i usluga mogli bi se dogovoriti ili sporazumeti da se postojeći nivo cena povećava menjajući ekonomski položaj svih ostalih privrednih subjekata samo ako se steknu — grubo formulisano — najmanje sledeći uslovi:

— da se povećaju uvozni troškovi sirovina reprodukcionog materijala, opreme, delova i sklopova (i kao posledica devalvacije);

— da su u nekoj grupaciji materijalne proizvodnje (od onih 194 koje se prate) sve jedinice ili njihov određeni (dogovorom utvrđeni) deo — (na primer, 85—90% ukupnog broja) — u poslovnom gubitku ili ispod neke granične rentabilnosti (na primer, ako ostvareni čisti dohodak nije dovoljan da pokrije minimalne čiste lične dohotke i izdvajanja za zajedničku potrošnju, kao i za prosečna izdvajanja u privredi za podmirenje zajedničkih i opštih potreba). Ukoliko grupacija iz koje neke OOUR traže povećanje cena nije u opisanom položaju, za poboljšanje svog ekonomskog položaja i za ozdravljenje mora da traži druge ekonomske puteve: raznovrsno horizontalno i vertikalno udruživanje rada i sredstava, praćeno boljom društvenom i tehničkom podelom rada, promenu proizvodne orijentacije, organizovanje razvojne, dizajnerske funkcije i slično.

— da je potrošnja određenih proizvoda iz uvoza prekomerna, da nije u skladu sa trenutnim deviznim i platnobilansnim mogućnostima, a da ti proizvodi ne predstavljaju nezamenljive komponente reprodukcionih ciklusa (kafa, južno voće, deo nafte i derivata i slično).

U sklopu takve deklaracije trebalo bi utvrditi i način ispravljanja postojećih deformacija i disparitета u cenama u okviru reprodukciono međuzavisnih delova privrede.

Naime, putevi i metodi ispravljanja ovih disparitета i deformacija koji se nagoveštavaju nisu ohrabrujući, jer se predviđa značajno povećanje takvih cena, praktično na račun svih učesnika primarne raspodele dohotka. Takav pristup bremenit je opasnošću od lančanih reakcija ili stvaranja novih, još teže rešivih disparitета. Tim se putem ne bi smelo ići jer on generira inflaciju.

Osnovno opredeljenje u tom poslu moralo bi da bude — kao što je rečeno — da se ispravke vrše u okviru postojećeg nivoa proizvođačkih cena finalnih proizvoda, polazeći od ukupnog dohotka odgovarajućeg dela privrede.

Naravno, ispravljati poremećene odnose cena u okvirima datog dohotka moguće je samo u zatvorenim delovima privrede.

Digitized by Google

Međutim, pojam reprodukcione linije je sporan i nedefinisan. U ovom trenutku čini se da je najprihvatljivije sledeće tumačenje pojma famozne reprodukcione celine: to su celine formirane u dugogodišnjoj praksi konkretnih proizvodnih ciklusa, bez obzira na regionalnu lociranost pojedinih učesnika ili njihovog horizontalnog pripadanja nekoj proizvodnoj grani ili grupaciji. Primera radi: teška ili laka konfekcija, fabrike pamučnih ili vunenih tkanina, fabrike nameštaja, livnice, tvornice automobila itd. — nisu reprodukciona celina. To nije za sebe ni elektroprivreda. Međutim, konfekcija »Kluz« sa svojim dobavljačima i kooperantima to jeste; »21. maj« u Rakovici sa svojim dobavljačima i kooperantima takođe; »Crvena zastava« u Kragujevcu, »Iskra« u Kranju itd. jesu reprodukcione celine.

Ako neki kooperant ili dobavljač u tako postavljenoj celini traži veće novčano priznanje za svoj radni doprinos u proizvodnji — opravdanost takvog zahteva lako i brzo može da se proveri utvrđivanjem njegovih poslovnih rezultata i ekonomskog položaja u horizontalnoj grupaciji kojoj pripada. U skladu s tim trebalo bi ili u odgovarajućoj meri prihvatiti postavljeni zahtev, priznati višu cenu njegovog proizvoda pri zadržavanju postojeće cene finalnog proizvoda čija je komponenta ili ga odbiti ako je neosnovan i zahtevati od njega efikasnije privređivanje.

Ako bi se deformisani odnosi i pariteti cena tako ispravljali, sigurno bi bilo lakše zadržati porast cena u realnim okvirima i sprečiti odliv još jednog značajnog dela narodnog dohotka kroz već apostrofirani začarani krug — u naručje inostranog kapitala. Trebalo bi da nam ova naša socijalistička Jugoslavija bude preča od svega drugog i da nerešene probleme pariteta prevazilazimo strogo u okvirima nacionalne ekonomije, poštujući, naravno, obaveze preuzete prema Međunarodnom monetarnom fondu.

Osim toga, opisani način rešavanja nivoa i odnosâ cena unosio bi mnogo mirnije pretpostavke za vođenje kratkoročne i dugoročne poslovne politike, značio bi početak ostvarivanja davno ispisanog ustavnog cilja da o celini dohotka odlučuje radnička klasa Jugoslavije i radni ljudi zemlje.

Regionalne društveno-političke zajednice, njihovi stručni i izvršni organi dospeli bi bliže pravom mestu koje im pripada na području primarne raspodele dohotka. One bi: (1) davale na svim nivoima potrebne stručne, dokumentacione podloge za uređivanje odnosâ cena; (2) pratile i učestvovale u konkretnom sporazumevanju i uređivanju cena u okviru reprodukcionih linija; (3) omogućavale da zainteresovani delovi privrede, slobodno formirajući svoje cene, odlučuju o primarnoj raspodeli dohotka; (4) izveštavale bi skupštine odgovarajućih društveno-političkih zajednica o pravim ekonomskim problemima od zajedničkog interesa. Dakle, bio bi to korak ka efikasnom probijanju regionalne pokrajinske i republičke zatvorenosti i ka preraspodeli ovog dela nadležnosti u privredi u korist organizovanih subjekata i reprodukciono međuzavisnih delova privrede. Razne, u štampi predla-

Digitized by Google

gane »šok« terapije, kompletne reforme cena, ili oporezivanje dohotka ili ukupnog prihoda *post festum*, posle samovlasnih povećanja cena, neprimenljivi su koncepti u sadašnjoj situaciji. Moralo bi se poći od formiranog nivoa i odnosa cena i njih menjati postepeno, uz što sporiji rast opšteg nivoa cena.

Sličan društveni dogovor koji obavezuje, a donosi se na nivou Jugoslavije, morao bi da se sačini i za učesnike sekundarne raspodele dohotka — za društveno-političke zajednice, samoupravne interesne zajednice — odnosno društvene delatnosti. Osnovna ideja precizirana u takvom dokumentu trebalo bi da bude da ova izdvajanja dele sudbinu privrede. Ukoliko raste ukupan dohodak privrede, mogla bi da se na dogovornoj osnovi (u istoj meri ili nešto sporije) povećavaju i izdvajanja za ove potrebe i obrnuto.

Čini se da ove godine ne postoje uslovi za nova linearna zahvatanja u korist finansiranja opštedruštvenih i zajedničkih potreba. Možda bi još mogao da se pronađe izvestan prostor za selektivne zahvate: za veće finansijsko opterećenje dela zaposlenih u društvenom sektoru privrede sa visokim ličnim dohocima i za oporezivanje jednog dela individualnog sektora privrede.

5. Mesto i uloga subjektivnog faktora u sprovođenju operativne politike cena u 1984. godini

Koncepcija o operativnoj politici cena u 1984. i o funkcionisanju mehanizama sistema ovde izložena izgleda, a i jeste, teško ostvarljiva i primenjiva. Ona pretpostavlja visoku svest svih angažovanih i zainteresovanih učesnika ovog golemog posla, njihovu odanost i privrženost progresivnim i revolucionarnim ciljevima našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Međutim, naš ustavni sistem je upravo tako i zamišljen. U njegove temelje je ugrađeno uverenje o postojanju ove visoke svesti. Polazeći od takvog shvatanja, ta koncepcija može biti i prihvatljiva i primenjiva — ali subjektivni faktor mora umnogome da menja i svoje ponašanje i svoju sadašnju filozofiju, da ih uskladi sa ustavnim načelima.

U našem privrednom sistemu definisan je robni karakter proizvodnje u socijalizmu i pretpostavljeno je delovanje ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje. Ipak, u njega su ugrađene, i to ne slučajno, određene institucije i organizovane privredne funkcije koje su istovremeno derogirale mnoge osobenosti kapitalističke robne proizvodnje. Na primer, osnovne institucije u privredi samoupravnog socijalizma jesu samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje; one su pozvane da efikasno prevazilaze različite interese jedinki, delova i celine društva, da utvrde zajedničke interese i ciljeve jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ili, društveno planiranje razvoja ekonomije, oslonjeno na društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju, moralo bi

Digitized by Google

da parira zakonima profitne stope, fetišizaciji robe i novca u kapitalizmu i da obezbedi maksimalno angažovanje raspoloživih faktora proizvodnje, dinamičan rast proizvodnih snaga, sposobnost za rešavanje socijalnih, egzistencijalnih i drugih problema radničke klase i radnih ljudi. Kao da smo na ove značajne sadržaje našeg sistema zaboravili. Kao da ih ignorišemo i potcenjujemo. Kao da im pretpostavljamo ekonomske zakone i instrumente ekonomske politike pozajmljene iz razvijenih zapadnih ekonomija.

Iz svih tih razloga čine se izuzetno značajnim stavovi zauzeti na poslednjoj sednici Predsedništva CK SKJ u vezi sa predstojećim odmrzavanjem cena, održanoj početkom aprila. Navodimo dva stava: »Samo dobro smišljenom organizovanom aktivnošću najširih masa, pre svega radnika u udruženom radu i delegatskog sistema, možemo uspešno sprovoditi mere i zadatke stabilizacione politike« i »Realizovanje brojnih neposrednih zadataka ekonomske stabilizacione politike zahteva obezbeđenje političkog jedinstva u SK, posebno u njegovim rukovodstvima«.

Ako bi Savez komunista Jugoslavije uložio isti idejni i organizacioni napor za ostvarivanje onakvog koncepta sistema i operativne politike cena kao početkom godine za zamrzavanje i vraćanje cena na raniji nivo, onda bi se njegovo sprovođenje u život umnogome olakšalo. Ovo tim pre što je zamrzavanje cena s početka godine bila u suštini sterilna mera koja postojeće probleme nije rešavala, a ovaj koncept omogućuje i rešavanje drugih otvorenih problema i suzbijanje inflacije — pa je pogodan za mobilizaciju.

Odlučna orijentacija u društvu i u SKJ, i u uređivanju područja cena i u sprovođenju operativne politike cena, očekuje se u celoj zemlji i u najširim slojevima stanovništva. Doslednost i odlučnost u ovom poslu naići će sigurno na podršku i inicijativu radničke klase i radnih ljudi, koji u poslednjim godinama neprekidno ispoljavaju besprimerno strpljenje, požrtvovanost i odricanja. Međutim, pod stalnim udarcima neefikasnosti, stagnacije i nejasnih perspektiva ispoljavaju i vidljive znake letargije, pasivnosti i odsutnosti.

Uspesi u stabilizaciji cena mogli bi mnogo doprineti i snažnijem okretanju stvaralačkih snaga društva suštinskim pitanjima dugoročne politike ekonomske stabilizacije: pravom vrednovanju rada i kvalitativnog privređivanja, pronalaženju raznovrsnih puteva udruživanja za brži rast proizvodnje i dohotka, za uključivanje u međunarodnu podelu rada na dugoročnoj i ekonomski racionalnijoj osnovi, za ostvarenje mnogih projekata tehničko-tehnološkog razvoja, uz oslanjanje na raspoložive naučne i kadrovske potencijale — koji mogu postati i okosnica buduće društvene i tehničke podele rada, udruživanja rada i sredstava na nivou jugoslovenske privrede i uspešnog privrednog poleta i jačanja zemlje.

Digitized by Google

Dragoje Žarković

O uzrocima galopirajuće inflacije u nas

Ekonomska i socijalna kriza u kojoj se nalazimo u velikoj meri se ispoljava u sve većem rastu cena, u galopirajućoj inflaciji. Da bi se dao odgovor na pitanje zašto imamo toliku inflaciju, najpre je potrebno reći nešto o tome zašto smo zapali u ekonomsku i društvenu krizu.

U nas je nastao i u praksi je realizovan koncept organizacije privrednog i društvenog života koji je smatran najboljim na svetu. Postali smo, na neki način, njegovi idejni zarobljenici. Međutim, kao što se zna, dospeli smo u tešku ekonomsku situaciju.

Zašto je do toga došlo? Odgovor na to pitanje, na žalost, nije jedinstven i otuda smo, dobrim delom, u oblasti ekonomskih problema, sa stanovišta društvene akcije u njihovom razrešavanju, u izvesnom stanju poluparalize, da ne kažem pat-pozicije. Razlike u tumačenju uzroka krize došle su do izražaja i u radu Krajgerove komisije, pa su delimično izražene i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, što veoma otežava njegovu operacionalizaciju, koju priprema komisija na čijem je čelu predsednica Saveznog izvršnog veća.

U vezi s tim treba imati u vidu činjenicu da su u našoj zemlji izražene ogromne razlike u stepenu materijalne i kulturne razvijenosti republika i pokrajina, u strukturi i karakteristikama pri-

Digitized by Google

vrede u njima. U postojećem privrednom i političkom sistemu jedni su se snalazili sasvim dobro, a drugima to nije polazilo za rukom. Pošto se privredno-sistemski i drugi slični zakoni na nivou federacije mogu donositi samo putem konsenzusa, razumljivo je da različito tumačenje uzroka krize, uz snažne suprotnosti u ekonomskim interesima u postojećim uslovima, dovodi do toga da se gotovo ništa ne menja, da se Dugoročni program ekonomske stabilizacije ne ostvaruje.

No, vratimo se na suštinu problema: zašto smo zapali u krizu?

Kao što je poznato, sredinom 1965. godine otpočeli smo veliku privrednu i društvenu reformu radi uspešnijeg ekonomskog i društvenog razvitka na osnovama samoupravljanja. Taj veliki zaokret doveo je do izvesnih, rekao bih, porođajnih muka, naročito do izvesnih političkih previranja, najpre 1968. godine. Kako nedavno dobro reče predsednik Predsedništva CK SKJ, tada smo kapitulirali pred levim frazama i praktično odustali od reforme. Zaoštravanje političke situacije 1971. godine nametnulo je potrebu reforme političkog sistema, koja se završila donošenjem novog Ustava 1974. godine. Potom se reformiše privredni sistem, ali raskorak između proklamovanog i normiranog, s jedne, i stvarnog života, s druge strane, postaje sve veći. Mnoge ekonomske probleme počeli smo »rešavati« inflatornom emisijom dinara i sve većim zaduživanjem u inostranstvu, što je neminovno moralo dovesti do duboke krize.

Postojeći koncept organizacije privrednog i društvenog života u nas zasnovan je na četiri bitna principa: društvena svojina, samoupravljanje, ravnopravnost naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina i nesvrstanost. Ni jedan ozbiljan poznavalac naše situacije i konstruktivan kritičar postojećeg stanja ne može te principe dovoditi u sumnju; oni su uslov postojanja Jugoslavije.

Međutim, veliko je pitanje kako su ti nesporni principi operacionalizovani u ekonomskom i političkom sistemu.

I

Društvena svojina je u nas pogrešno definisana kao nesvojina, kao svačija i ničija. Društvena sredstva za proizvodnju nemaju nikakvu cenu upotrebe, njihova amortizacija je znatno ispod realnih troškova sredstava za rad — što je sve vodilo mnogim ekonomskim neracionalnostima, ignorisanju elementarne logike privrednog života. Pokušaj konstituisanja društvene svojine u pomenutom pravcu u uslovima niske podruštvljenosti proizvodnje neminovno je doveo do etatističko-birokratske uzurpacije i grupno-svojinskih deformacija, pri kojima se sredstva za proizvodnju koriste kao svoja, a čuvaju kao tuđa. I u jednom i u drugom slučaju nema odgovornosti za promašaje u privrednom životu, u korišćenju tih sredstava.

Digitized by Google

Drukčije rečeno, nesvojinsko tretiranje društvene svojine prouzrokovalo je odnos prema društvenim sredstvima kao prema Alajbegovoj slami. S pravom se ukazuje na to da je u nas društvena svojina napadnuta na širokom frontu, nasilno i nakrupno, pojedinačno i grupno, direktno i indirektno.

U razvoju samoupravljanja pošlo se od pogrešne pretpostavke da smo svi za sve kompetentni, da svi sve znamo, da se svi u sve razumemo, da svi za sve imamo vremena i volje, što je dovelo do formalizacije samoupravljanja i njegovog kompromitovanja.

Na toj osnovi pokušano je da se naš privredni sistem reguliše društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima (kojih sada ima više miliona), pri čemu je potiskivano i tržište i plan, pa je na vrlo širokom frontu došao do izražaja voluntarizam, koji nam je naneo ogromne štete. To se može vrlo bogato ilustrovati.

Došlo je do sve manjeg uvažavanja rada kao jedine osnove društvenog života i svakog napretka. Svi oblici neproizvodne potrošnje povećavali su se nezavisno od rezultatâ proizvodnje — na račun amortizacije, akumulacije, inflatornog finansiranja i zaduživanja u inostranstvu. Investicije su u najvećoj meri finansirane emisijom bez stvarnog pokrića i inostranim kreditima. Euforija neproizvodne potrošnje i svakojakog investiranja nije, dakle, počivala na zdravim ekonomskim osnovama, već na voluntarističkim ponašanjima koja su neminovno morala dovesti do duboke ekonomske i socijalne krize.

Ignorisanje rada kao jedine osnove društvenog života i napretka ispoljava se, zatim, u gotovo potpunoj socijalizaciji svakojakih promašaja i gubitaka, koji su postajali sve veći. Time je prouzrokovana dvostruka destimulacija: oni koji loše rade ne snose nikakve posledice, ništa ne utiče na njih da ne prave nove promašaje i gubitke, jer im sve to drugi pokrivaju; od onih koji dobro rade stalno se, na ovaj ili onaj način, oduzima dohodak da se pokrivaju tuđi promašaji i gubici — što na njih deluje negativno, to jest nemaju interesa da i dalje dobro rade, a kamoli još bolje. Tako celokupna privreda i društvo srljaju u ambis krize.

Odsustvo ekonomske ili bilo kakve druge prinude vodilo je sve većim neracionalnostima u privrednom životu, pa je produktivnost rada neminovno morala da opada. U nas se potpuno zaboravilo na jednu od bitnih postavki marksističke teorije prema kojoj se progresivnost društveno-ekonomskog sistema meri njegovim uticajem na porast produktivnosti rada. I pored opadanja produktivnosti rada, i dalje se čuju tvrdnje da imamo najprogresivniji društveno-ekonomski sistem u svetu!

Elementarna logika tržišne privrede pokazuje da faktor proizvodnje koji je redak dobija višu, a onaj kojeg ima u izobilju — nižu cenu. Suprotno toj logici, u nas je realna kamatna stopa na dinarske kredite već godinama negativna, pa je objektivno

Digitized by Google

nedovoljna akumulacija velikim delom besplatno deljena i zbog toga i upropašćivana, a radna snaga kao obilan činilac proizvodnje veštački je učinjena vrlo skupom, jer su za nju vezani mnogobrojni doprinosi i porezi. To je učinjeno zbog toga da bi sizovi i država na najsigurniji način sebi obezbeđivali sredstva, jer, i kad se posluje s gubitkom, zaposlenima se isplaćuju lični dohoci, pa sredstva sigurno pristižu sizovima i budžetima.

Godinama se u nas u nepovoljnom ekonomskom položaju nalaze radno intenzivne delatnosti, što je ograničavalo njihovo širenje. Takva situacija sa oporezivanjem radne snage takođe je bitno uticala na sve manje učešće živog rada u kombinaciji činilaca proizvodnje.

Sve je to, bar kad je reč o privredi i proizvodnim radnim mestima, u velikoj meri prouzrokovalo porast nezaposlenosti, koja je danas, nesumnjivo, najveći ekonomski, socijalni, politički, moralni i psihološki problem našeg društva.

Ignorisanje rada kao jedinog stvaraoca ekonomskih vrednosti ispoljava se i u tome što je država formirala takav sistem cena pri kome su nastale velike disproporcije u toj oblasti: cene jednih roba i usluga su naduvane i preko njih se realizuje i znatno veći dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu, a cene drugih roba i usluga su depresirane, to jest preko njih se ostvaruje i znatno manji dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu.

S obzirom na različitu strukturu privrede u našim republikama i pokrajinama, prelivanje dohotka putem sistema cena neminovno je dobilo regionalni i nacionalni aspekt, što je vodilo sve većoj nadležnosti republika i pokrajina u oblasti cena.

U takvim uslovima primarne raspodele neminovno je moralo doći do širenja partizanskog privređivanja, to jest do opšte orijentacije da se dohodak povećava podizanjem cena roba i usluga. Sada gotovo svih 100% prirasta dohotka rezultira iz povećanja cena, što je pogibeljna situacija, jer, kao što se odavno dobro zna (sa društvenog stanovišta posmatrano), podizanjem cena ne stvara se dohodak, već se samo vrši drukčija raspodela dohotka koji se jedino radom stvara. Došli smo, dakle, u situaciju da je rad kao činilac porasta dohotka gotovo potpuno potisnut, jer svi nastoje da svoj dohodak povećavaju na račun drugih — podizanjem cena, što vodi u galopirajuću inflaciju, u trku za preraspodelom realno sve manjeg dohotka.

Ignorisanje rada kao osnove ekonomskih odnosa ispoljava se, dalje, u velikim razlikama u prosečnim ličnim dohocima u pojedinim delatnostima, koje su u nas veće nego bilo u kojoj drugoj zemlji u svetu. Kao što je poznato, na Zapadu tarifnu politiku vode sindikati, a na Istoku država; u nas takve politike gotovo uopšte nema. Svaka delatnost se snalazi prema svojim uslovima, koji su vrlo različiti. U pojedinačnoj raspodeli za približno isti rad ostvaruju se bitno različiti lični dohoci. Ako se tome dodaju ogromne razlike u mogućnostima izdvajanja za stam-

Digitized by Google

benu izgradnju i zajedničku potrošnju u okviru radnih kolektiva, onda je jasno zašto je to jedan od najznačajnijih činilaca ekonomske diferencijacije koja nije vezana za rad i njegove rezultate.

Činjenica da se razne rente koje nisu rezultat rada posebno ne evidentiraju još više narušava ravnopravan položaj radnih ljudi pri formiranju ličnih dohodaka, zajedničke potrošnje i sredstava za stambenu izgradnju.

Poznato je da je Marks socijalističko društvo označavao kao društvo rada. Naš Ustav takođe veliča rad, ali je u praksi, na žalost, drukčije: umesto autoriteta rada, sve je izraženiji autoritet birokratske, tehnokratske i slične moći.

Elementarno je pravilo tržišne privrede da je kamatna stopa bar nešto viša od stope inflacije, a u nas je već više godina potpuno obrnuta situacija. Tako se oni koji štede kažnjavaju, a dužnici — nagrađuju. To je izazvalo mnogobrojne vrlo negativne posledice. Ogromna sredstva građana uložena su u kojekakve mrtve kapitale, razvila se trgovina devizama, proširila se luksuzna potrošnja itd., jer se nije isplatilo čuvati uštedu u dinarima. Kreditiranje građana društvenim sredstvima postalo je značajan oblik prelivanja društvene imovine u privatne džepove.

Svaka zemlja koja vodi razumnu ekonomsku politiku nastoji da što realnije odredi odnos domaće novčane jedinice prema stranom novcu. U nas je godinama održavan nerealan odnos dinara prema dolaru i drugim valutama, što je nanelo ogromne ekonomske štete. Naša privreda se orijentisala na masovan uvoz sirovina iz inostranstva, koji sada čini oko 80% ukupnog uvoza, a domaći izvori sirovina i energije su zapostavljeni. Na osnovu nerealnog valutnog pariteta donete su mnoge pogrešne odluke koje se odnose na strukturu naše privrede, na izgradnju mnogih kapaciteta.

U strukturi investicija normalno je da se jedan deo ulaže u osnovna, a drugi u obrtna sredstva — srazmere su određene nizom činilaca. Kod nas se o tome godinama nije vodilo računa: gotovo da nije bilo ulaganja u obrtna sredstva, pa danas naše OUR skoro da nemaju svojih obrtnih sredstava, već za to koriste kredite. U uslovima kad je realna kamatna stopa bila negativna, to je sa stanovišta OUR bilo racionalno, a kada se kamatna stopa osetno povećava da bi postala pozitivna — taj problem nedostatka sopstvenih obrtnih sredstava postaje užasno težak.

I pored toga što u našoj zemlji svake godine ostaje neobrađeno oko milion i po hektara dobre zemlje, za seljake i dalje uglavnom važe zemljišni maksimumi iz 1953. godine, ne dopušta im se da koriste tuđu radnu snagu, a postoje izvesna ograničenja i u korišćenju poljoprivredne tehnike. U isto vreme mnogi poljoprivredni proizvodi se uvoze, umesto da se izvoze (kad bi agrarna politika bila drukčija). Gde je tu ekonomska logika?

Sektaški odnos prema seljačkoj poljoprivredi vrlo skupo nas je koštao: mlade generacije masovno su odlazile sa sela i vršile

Digitized by Google

pritisak na nepoljoprivredne delatnosti i gradove, selo je ostarilo, zemlja se ne obrađuje ili se slabo obrađuje, stambene i druge zgrade prazne propadaju, poljoprivredni proizvodi osetno poskupljuju.

U uslovima masovne nezaposlenosti radne snage i sitnom privatnom sektoru van poljoprivrede ne dopušta se značajnije povećavanje novog zapošljavanja i tamo gde za to postoje realne mogućnosti i potrebe.

Mnogi lekari i stomatolozi godinama traže polao, a ne mogu da ga dobiju. Međutim, ne odobrava im se da otvaraju privatne ordinacije, i pored toga što i za to postoje realne društvene potrebe. Ni tu nema nikakve ekonomske logike. Ispoljava se tvrdoglavi dogmatizam, pogrešno svatanje da je sitni privatni sektor neprijatelj socijalizma. Kina i Mađarska se oslobađaju te dogme, a mi nikako.

Savremena naučno-tehnička revolucija zahteva stvaranje velikih tehno-ekonomskih sistema, koji se objedinjuju u međunarodnim razmerama (energetika, železnički saobraćaj i drugo), a u nas su oni razdrobljeni i tamo gde su bili obrazovani, pri čemu trpimo ogromne ekonomske štete.

Zakon koncentracije proizvodnje, koji dovodi do ekonomije volumena produkcije, u nas se potpuno ignoriše: mnogi kapaciteti su usitnjeni i ekonomski neracionalni.

Savremena naučno-tehnička revolucija sve češće zahteva masovna premeštanja radne snage iz jednih u druge grane, iz jednih u druge regione, iz jednih u druge profesije, a kod nas se gomilaju tehnološki viškovi tamo gde nastaju, pa je prikrivena nezaposlenost u društvenom sektoru već dostigla brojku od jednog miliona.

Pod uticajem savremene naučno-tehničke revolucije u svetskim razmerama se vrši internacionalizacija proizvodnih snaga, zemlje se sve više ekonomski objedinjuju, a u nas se u teoriji i u praksi razvijaju koncepti »nacionalnih« (republičkih i pokrajinskih) ekonomija, naše unutrašnje tržište se sve više cepa, a naš ekonomski prostor sve manje je izložen inostranoj konkurenciji.

Svaka zemlja danas nastoji da se što brže i uspešnije razvijaju one grane koje imaju ključni značaj za čitavu privredu i društvo, a u nas su, na primer, energetika, poljoprivreda i druge grane sličnog značaja godinama zapostavljene.

Isto tako, svaka zemlja nastoji da utvrdi sektore koji za nju imaju ključni značaj u izvozu (s obzirom na komparativne prednosti i druge mogućnosti) i da ih što više forsira, a kod nas godinama toga nema. Danas se izvozi gotovo sve i svašta i zbog toga trpimo ogromne ekonomske štete. Jedne društveno-političke zajednice izvoze određene proizvode, a druge uvoze iste proizvode, pri čemu je, na primer, u prošloj godini izgubljeno oko milijardnu dolara, jer su uvozne cene bile veće od izvoznih.

Princip ravnopravnosti naroda i narodnosti, republika i pokrajina, i opština u okviru njih, ne bi smeo da se tretira tako

Digitized by Google

da predstavlja prepreku za integrisanje rada i sredstava, za iznalaženje jedinstvenih rešenja u regulisanju i usmeravanju privrednog života. Švajcarska konfederacija obezbedila je punu ravnopravnost narodâ koji u njoj žive, ali je privredno jedinstvena država.

Ako se taj princip shvati kao pravo veta na svako rešenje koje nekom ne odgovara, onda novog rešenja nema, ili će se donositi rešenja na osnovu kojih se neće moći voditi uspešna ekonomska politika. Tipičan primer za ovo poslednje je sadašnji savezni zakon o cenama, koji je više godina pripreman i koji sadrži šest sasvim različitih principa za formiranje cena. Dobrim ekonomistima odmah je bilo jasno da se na osnovu njega ne može voditi uspešna politika cena, što je praksa u potpunosti potvrdila. Pošto je u oblasti cena veoma izražen pluralizam interesa republika i pokrajina (različita privredna struktura, distorzije u cenovnim odnosima, različiti režimi cena) — da bi se zakon doneo svakome je trebalo učiniti ustupak, pa se u njemu, umesto jednog, našlo šest različitih principa.

Mnogi savezni zakoni imaju slične nedostatke.

Potpuno je pogrešno princip ravnopravnosti tretirati tako da uvek, o svemu i svačemu, treba da se postiže konsenzus, da se beskrajno dogovaramo i sporazumevamo. To vodi opasnom paralisanju u odlučivanju, pogotovo u ovakvoj našoj teškoj ekonomskoj situaciji, u vrlo nepovoljnim međunarodnim ekonomskim i političkim uslovima i odnosima.

Kao što je odavno poznato, ni jedan sistem ni podsistem ne može uspešno funkcionisati na osnovu neprekidnog pogađanja i dogovaranja, već na osnovu svoje unutrašnje logike, to jest na osnovu organsko-funkcionalne međuzavisnosti njegovih elemenata. Ako nema pomenute logike, neminovno mora doći do entropije.

II

U središtu interesovanja SKJ poslednjih desetak godina bilo je stvaranje sve demokratskijih društvenih i proizvodnih odnosa, dok se efektivnom i skladnom razvoju proizvodnih snaga nije poklanjala odgovarajuća pažnja. Kao što je poznato, prema marksističkoj teoriji, proizvodne snage su najbitnija determinanta društvenih i proizvodnih odnosa. Korenite promene u tim odnosima, nakon izvršene socijalističke revolucije, vezane su pre svega za razvoj proizvodnih snaga, a ne za naše želje. Poznata je činjenica da u pogledu ekonomske razvijenosti naša zemlja na rang-listi evropskih država danas ima gotovo isto mesto koje je imala 1983. godine.

Opsesija stvaranja bitno novih društvenih i proizvodnih odnosa poslednjih godina dovela je u našoj ideologiji i politici, kako je lepo istakao dr V. Vasović, do razvijanja kalkulisanog i pomodarskog manira korišćenja lepršave demokratske fantazmagorije

Digitized by Google

kao dokaza lojalnosti ili pripadnosti samoupravnoj orijentaciji i progresivnim snagama; formirala se debela zavesa pseudosamoupravne paučine, koja smeta da se problemi realno sagledaju i da se provovremeno preduzmu mere za njihovo uspešno rešavanje.

Nema sumnje, problemi vezani za razvitak proizvodnih snaga morali bi doći u središte interesovanja svih subjektivnih činilaca socijalističkog preobražaja našeg društva, kako bi se stvarali uslovi za društvene i proizvodne odnose koje želimo da izgradimo. Bez toga, ti odnosi ostaju imaginarni, a u stvarnom životu se javljaju mnogi konflikti, nerad, neodgovornost i političke improvizacije. Samoupravljanje, umesto da sve više postaje društvena praksa, pretvara se u samoupravnu ideologiju, jer buja *ad hoc* etatizam državnog regulisanja i administriranja. Postaju sve izraženije birokratske restrikcije i jalovo administriranje.

III

Negativna kretanja u našoj privredi započeta 1979. godine se nastavljaju: opadanje stope rasta, realnih ličnih dohodaka, produktivnosti rada, opadanje unutrašnje i spoljne likvidnosti, porast nezaposlenosti, porast gubitaka i sve veća inflacija. Nema sumnje, naša privreda se nalazi u kriznom stanju. Sintetički izraz toga stanja je ogroman rast cena, koji nije zaustavljen ni rigoroznom administrativnom merom — njihovim zamrzavanjem. Zbog obaveza prema Međunarodnom monetarnom fondu zamrzavanje cena uskoro treba da prestane, pa se sa velikom zabrinutošću očekuje njihova verovatna eksplozija koja preti teškim posledicama.

Samo po sebi se nameće pitanje: zbog čega je u sadašnjim uslovima neminovna galopirajuća inflacija, koja nas sve plaši?

Prvo, naš realni nacionalni dohodak stagnira, a stanovništvo se povećava, pa se potrošnja mora smanjivati — a to se ostvaruje porastom cena.

Drugo, znatan deo našeg nacionalnog dohotka moramo odvajati za podmirivanje obaveza prema inostranim kreditorima: u periodu 1984—1990. godine treba da im vratimo oko 39 milijardi dolara, što u proseku godišnje iznosi 8—10% našeg društvenog proizvoda, to jest za toliko manje nam ostaje za potrošnju.

Treće, zbog izvoza svega i svačega i po svaku cenu (u sadašnjim uslovima) da bi se izmirivale obaveze prema inostranim kreditorima, mi na svetskom tržištu dodatno gubimo značajan deo našeg nacionalnog dohotka, što takođe siromaši naše tržište i ograničava našu potrošnju putem porasta cena.

Četvrto, pošto se sve veći deo gubitaka ne može pokriti iz rezervnih fondova, a takvi gubitaši ne idu pod stečaj — neminovan je rast cena njihovih roba i usluga.

Peto, pritisak neprivrede (sizovi, država i drugi) na dohodak privrede je sve veći, pa se ona od te napasti mora braniti podi-

Digitized by Google

zanjem cena. Početkom aprila objavljen je podatak da su prihodi budžeta pokrajina, republika i federacije za prva dva meseca ove godine povećani (u odnosu na isti period prošle godine) za celih 64%, a prihodi sizova za 45!

Šesto, naša privreda gotovo da nema svojih obrtnih sredstava, pa je prinuđena da koristi bankarske kredite, pri čemu porast kamatnih stopa neminovno vodi troškovnoj inflaciji.

Sedmo, naša privreda je veoma zavisna od uvoza sirovina iz inostranstva (koji čini oko 80% ukupnog uvoza), a poskupljivanje konvertibilnih valuta sve više poskupljuje taj uvoz, iz čega takođe rezultira troškovna inflacija.

Mogli bi se navoditi i mnogi drugi razlozi, ali nema potrebe da to činimo. Jednom rečju, galopirajuća inflacija je izraz niza negativnih procesa u našem privrednom i društvenom životu naročito poslednjih godina; ona je njihova neposredna posledica.

U pripremi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije (usvojenog jula 1983) sagledani su svi ti negativni procesi i predložene mere za njihovo prevladavanje. Samo tako to jest delovanjem na uzroke, naše društvo može obuzdati inflaciju. Delovanje na posledice ne donosi ništa dobro; time se, u stvari, situacija samo pogoršava.

Nedavno je jedan naš istaknuti ekonomist rekao da je Dugoročni program ekonomske stabilizacije jedini demokratski izlaz iz krizne situacije u kojoj se nalazimo. Međutim, za proteklih osam i po meseci od usvajanja toga programa nije gotovo ništa učinjeno da bi u praksi počela njegova primena. Zašto?

Otpor programu pružaju sve one privredne i društvene strukture koje u postojećim uslovima uživaju različite privilegije koje nisu vezane za rad i njegove rezultate, već za monopolističke i slične pozicije.

O kakvim se to privilegijama radi, kojim to socijalnim slojevima odgovara postojeća situacija?

U oblasti cena, kao što sam već rekao, prisutne su velike disproporcije: cene jednih roba i usluga su naduvane, a drugih — depresirane. Kroz »makaze« cena vrši se snažno prelivanje dohotka, koje nema veze sa uloženim radom: jedni svoje robe i usluge skupo prodaju, a tuđe jeftino kupuju. Oni koji su u ovom pogledu u privilegovanom polažaju na sve načine nastoje da sačuvaju svoju poziciju.

U deviznom sistemu privilegovani su finalisti, odnosno izvoznici, a u nepovoljnom položaju su oni koji ih snabdevaju. Potrebe za devizama su ogromne i oni koji njima raspolažu u odličnoj su situaciji, pa je razumljivo što žele da je zadrže.

Socijalizacija gubitaka i promašaja pogoduje onima koji te gubitke stvaraju, pa se grčevito bore da se i dalje prema njima primenjuje solidarnost, koja u stvari znači eksploataciju onih koji dobro rade.

Monopol na radna mesta pogoduje zaposlenima, a diskriminiše nezaposlene koji bi želeli da rade.

Digitized by Google

Nije mali broj ljudi u privredi, a naročito u neprivredi (birokratija), koji uz vrlo malo rada ostvaruje visoke lične dohotke, pa se protive promeni te situacije. Oni su vrlo moćni i uticajni.

Nedavno je u nedeljniku »Ekonomska politika« (br. 1665, 27. februar 1984, str. 6) naveden podatak (koji do danas niko nije demantovao) »da samo 33% članova SKJ radi u privredi«, što je vrlo značajno imati u vidu, jer u nas već više godina neprivreda obilato zahvata dohodak privrede i time je sve više guši: godine 1974. udeo privrede u raspodeli dohotka iznosio je 68,2% a prošle (1983) pao je na samo 58,1%. Nesumnjivo, neprivreda je dobro zajašila našu privredu i bori se da ostane u tom udobnom sedlu. No, morala bi da počne da misli i o tome da oni koji nose to sedlo mogu i da posrnu zbog prevelikog tereta, što bi imalo veoma negativne posledice.

Vrlo je instruktivan i podatak da od oko 6,2 miliona zaposlenih u društvenom sektoru proizvodni radnici čine svega oko 43% (»Politika«, 31. mart 1984, str. 5). Naime, i u sferi privrede administracija je dobro zajašila proizvodne radnike i takođe se bori da zadrži tu poziciju.

Prema tome, proizvodni radnici na svojoj grbači nose teško breme neprivrede i privredne birokratije. Savez komunista Jugoslavije, bez obzira na tačnost ili eventualnu netačnost citiranog podatka o njegovoj pomenutoj strukturi, morao bi da vidi tu situaciju i da se zauzme za neophodne promene bez kojih naša privreda ne može dalje da se razvija. Ugrožena joj je ne samo proširena, već i prosta raprodukcija.

Da bi se na demokratski način izašlo iz postojeće situacije, neophodno je da u našem političkom životu neuporedivo više dođe do izražaja uticaj radničke klase. Za to su nužne određene promene u političkom sistemu, nužna je demokratizacija kadrovske politike i masovna kadrovska obnova.

Ogromnoj većini radnih ljudi i građana naše zemlje (u svim republikama i pokrajinama) ne pogoduje sadašnja ekonomska kriza; ona ugrožava njihov životni standard, njihovu egzistenciju. Zbog toga, da bi se ostvarivao Dugoročni program ekonomske stabilizacije, njihov uticaj mora mnogo više doći do izražaja.

Ako se i dalje bude zadržavala postojeća situacija, mogućna su eruptivna socijalna vrenja iz kojih ne bismo mogli izaći na zadovoljavajući način.

Savez komunista Jugoslavije morao bi kritički da analizira aktuelne probleme našeg društva, da javno ukaže na mnoge zablude i velike greške koje su došle do izražaja i da na toj osnovi mobiliše radne ljude i građane da se realizuje Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Slobodan Maksimović

Potreban je kompleksniji pristup problematici cijena

Problematici cijena može se pristupiti na različite načine i sa više aspekata. U sadašnjoj složenoj situaciji prednost imaju konkretna rješenja i mjere koje bi omogućile što bezbolniji izlazak iz stanja »zamrznutih« cijena. Kako se, međutim, stalno suočavamo sa problemom blokiranja i liberalizacije cijena, očito je da kratkoročna rješenja i mjere, ni dosadašnje ni buduće, nisu niti mogu napraviti radikalniji zaokret u kretanju cijena, usklađivanju odnosâ u primarnoj raspodjeli i stabilizaciji tokova reprodukcije. Rješenja se, dakle, mora da traže po kriterijumu dugoročnih ciljeva razvoja i osnovnih premisa i ciljeva funkcionisanja privrednog i društveno-ekonomskog sistema u cjelini, u čemu sistem i politika cijena zauzimaju važno mjesto.

Prije nego što ukažem na neke momente značajne za traženje takvih rješenja, istakao bih nekoliko svima vidljivih činjenica koje dosta ubjedljivo govore o slabostima sistema i sterilnosti politike cijena. Prvo, više od deset godina inflacija je stalni gost domaće privrede; iako neželjen i poslednjih godina vrlo bučan i rušilački, potpuno se udomaćio i bez namjere da se povuče ili bar utiša.

Drugo, odnosi u primarnoj raspodjeli potpuno su se udaljili od objektivne ekonomske osnove, odnosi cijena uspostavljeni su na štetu bazno-sirovinskih djelatnosti i primarnih faza proizvod-

Digitized by Google

nje, to jest onih djelatnosti koje imaju prioritetni značaj za ukupan razvoj i kod kojih su inače neriješeni i otvoreni problemi finansiranja proširene reprodukcije. Dugogodišnje visoke stope rasta svih vidova cijena nisu iskorištene da se bar djelimično ublaže dispariteti cijena.

Treće, nestabilnost i inflacija pogubno djeluju na uspostavljanje skladnijih odnosa cijena reprodukciono i dohodovno povezanih privrednih subjekata koji se u takvoj situaciji povode kratkoročnim interesima, okreću faktorima van udruženog rada tražeći pogodnosti u uslovima privređivanja, zbog čega slabi motivacija da se intenzivnim metodama privređivanja i kvalitetom interne ekonomije aktiviraju izvori realnog dohotka. Pravno-ekonomski status osnovnih privrednih subjekata i njihova nepovezanost to omogućavaju.

Četvrto, ugroženi su osnovni principi reprodukcije: stagnira i pada produktivnost rada; ekonomičnost je pogoršana; rentabilnost je sve niža. Akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede je ispod neophodnog minimuma.

Peto, platnobilansne teškoće i nagomilani dug ne sputavaju samo organe ekonomske politike u izboru adekvatnih, prije svega, ekonomskih mjera, već i privredne subjekte u njihovoj aktivnosti održavanja proizvodnje, opstanka i razvoja.

Kako su ovi i drugi problemi stalno izraženi, onda moramo postaviti pitanje zašto je to tako? Šta je to, dakle, što nas skoro od 1968. godine, a naročito od usvajanja koncepcije udruženog rada, onemogućava da na sektoru cijena koliko-toliko kanališemo kretanja i odnose? To je čudnije tim prije ako se zna da su globalna opredjeljenja i ciljevi na opštem nivou razrađenosti uglavnom dobro postavljeni.

Problem je, očito, u mehanizmima i instrumentima, koji treba da obezbijede realizaciju polaznih opredjeljenja i postavljenih ciljeva, odnosno u onome što, jednom rječju, nazivamo upravljanje razvojem. U izboru različitih privredno-sistemskih rješenja i mjera ekonomske politike nisu odobreni i dovedeni u konzistentan odnos svi elementi, a prije svega posredne i neposredne mjere regulacionog mehanizma u modelu privređivanja. Razloga za to ima više, ali je sigurno da neke od njih treba tražiti i u određenim teškoćama da se da teorijski zadovoljavajuće i opšte prihvatljivo i do primjenljivosti razrađeno rješenje funkcionisanja samoupravnog privrednog sistema. Dobar, a možda i najkarakterističniji primjer za to je sistem cijena. Ne vjerujem da bismo se tako lako složili i oko samog pojma sistema cijene, a posebno oko pretpostavki i mehanizma funkcionisanja? Šta je sistem cijena u našim uslovima? Da li je to izvedeni element ukupnog privrednog sistema; ima li neke autonomne osobenosti i logiku funkcionisanja; čime je određen? Može li se, kao u tržišnim ekonomijama kapitalističkih zemalja,pojednostavnjeno svesti na tržišni mehanizam? A čim nismo načisto sa pojmom, karakterom i logikom funkcionisanja sistema cijena, ne možemo opredijeliti

Digitized by Google

ni drugi važan element značajan za cijene — politiku cijena. Ne možemo obezbijediti njenu dugoročnu usmjerenost na ciljeve razvoja i usklađenost sa ostalim rješenjima privrednog sistema ukoliko nije konzistentna sa sistemom cijena i oslonjena na njegove principe i kriterijume funkcionisanja. Da se u dosadašnjoj praksi nije konstituisala uglavnom u međurepubličkim komitetima i zajednicama za cijene *ad hoc* i odvojeno od svih relevantnih faktora sa ostalih područja privrednog sistema, ta politika ne bi ni bila u tako velikom raskoraku sa politikom razvoja i stabilizacijom privrede.

Koliko god se zanosili tvrdnjama o načelno teorijski riješenom odnosu plana i tržišta kao dva regulaciona mehanizma u našem privrednom sistemu, moramo da se zabrinemo zbog nerazrađenosti konkretnog instrumentarijuma koji će obezbijediti njihovo skladno djelovanje, maksimiziranje njihovih pozitivnih i minimiziranje njihovih negativnih uticaja. A kao treće, javlja se posebna ili u oba mehanizma izražena komponenta izvedena iz aktivnosti privrednih subjekata na regulisanju međusobnih ekonomskih i drugih odnosa, ili ono što zovemo samoupravno sporazumijevanje i dogovaranje.

Nerazrađenost takvog mehanizma i instrumentarija ne pruža privrednim subjektima potrebne uslove i elemente za donošenje racionalnih ekonomskih odluka, pa ni onih vezanih za tržište i cijene. Degradiran i bez potrebnih sredstava da se ostvare utvrđeni ciljevi i zadaci, plan privrednim subjektima ne pruža elemente za dugoročnu poslovnu i razvojnu orijentaciju; razbijeno i imperfektno tržište daje pogrešne informacije i nije efikasan alokator oskudnih investicionih sredstava; samoupravno sporazumijevanje i dogovaranje je u takvim uslovima opterećeno subjektivnim, voluntarističkim, a često i marginalnim interesnim elementima. U takvim uslovima privredni subjekti gube realne osnove za uspješno i racionalno odlučivanje, pa se u maksimiranju dohotka koriste i neekonomskim sredstvima, često i na račun dohodovnih jedinica u istom poslovnom sistemu sa kojima su reprodukciono povezani.

Sve to govori o potrebi da se još intenzivnije, kompleksnije i dublje istražuju i podvrgnu teorijskoj verifikaciji osnove i mehanizmi funkcionisanja našeg privrednog sistema, a naročito sistema i politike cijena. U praktičnoj razradi i izboru rješenja i mjera ekonomske politike akcent mora biti na njihovoj komplementarnosti i konzistentnosti sa utvrđenim ciljevima stabilizacije i razvoja.

Kada je u pitanju aktuelni trenutak na području cijena i sve implikacije koje sobom nose određena rješenja, mislim da se moramo osloboditi iluzija da će, u postojećim uslovima, široka liberalizacija cijena postići afirmaciju objektivnih ekonomskih zakonitosti kao kriterijuma ponašanja privrednih subjekata. Trenutno, ekonomske ili, bolje reći, tržišne zakonitosti djelovaće na kretanje i odnose cijena, ali vjerojatno u svom negativnom

Digitized by Google

vidu zbog narušenih odnosa ponuda i tražnje. Tržišne ravnoteže se mogu uspostavljati, ali će objektivno biti deformisane, odnosi cijena će se pomjerati na štetu djelatnosti koja predstavljaju neuralgične tačke privredne strukture, troškovi života biće pod snažnim pritiskom. Sve će to biti jačeg intenziteta ukoliko bude manje materijalnih i deviznih rezervi za intervencije, bar na najkritičnijim tačkama. Druga bi situacija bila da su prethodno izvršena generalna usklađivanja odnosâ u primarnoj raspodjeli, za što su postojale potrebne analitičke osnove, ali ne i opšta saglasnost da se ta operacija pravovremeno izvede.

Zato u postojećoj situaciji ne preostaje ništa drugo nego da se, uz raspoložive materijalne elemente i ekonomske mjere, situacija na području cijena kontroliše fleksibilnijim sistemom kontrole cijena, pri čemu moraju da budu čvrsto fiksirane uočljive tačke i limiti koji se ne smiju preći, pa i pod cijenu blokade slobodnog formiranja cijena. Mislim da su pokazatelji utvrđeni u Programu stabilizacije ($\frac{A}{S}$ i $\frac{Bld}{R}$) adekvatni analitički instrumenti takve kontrole koji u kombinaciji sa svjetskim cijenama kao dopunskim kriterijumima mogu objektivizirati postupak kontrole i stvoriti polaznu osnovu za kasnije izgrađivanje složenijeg kontrolnog postupka.

Liberalizacija cijena, dakle, sama po sebi ne mora biti ni loša ni dobra; njen kvalitet dolazi do izražaja u efektima koje proizvodi. Ako bar dugoročno vodi usklađivanju relativnih cijena i smanjivanju inflacije i jačanju racionalnih kriterijuma odlučivanja privrednih subjekata, onda ima pun ekonomski i društveni značaj. Ako, pak, iz bilo kojih razloga, a prije svega zbog naše nesposobnosti da regulišemo uslove i postavimo globalne okvire za ispoljavanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, ne doprinosi gore navedenim ciljevima, ona je kvaziekonomski proces, često sa većim negativnim posljedicama od kontrolisanog formiranja cijena.

U toj svjetlosti gledam i na opredjeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije o tržištu i cijenama, koja su sa stanovišta afirmacije ekonomskih zakonitosti dobro postavljena, ali nedovoljno razrađena u mehanizmima i instrumentima koji bi omogućili da njihova racionalnost dođe do većeg izražaja. Sporost u sprovođenju tih opredjeljenja pokazuje da postoje značajna metodološka, organizaciona i druga ograničenja, pa i subjektivno uslovljeni otpori da se utvrđena politika praktično inauguriše i ostvari.

Da zaključim. Činjenica je da sve zemlje svijeta vode aktivnu ekonomsku politiku, a politiku cijena posebno, bilo da to čine posrednim ili neposrednim mjerama regulacije. Niko se ne prepušta samotoku ekonomskih kretanja, jače i razvijenije privrede ili uspješnije usmjeravaju željenim ciljevima, slabije i nerazvijenije to čine manje uspješno. Neophodnost regulacije tih tokova

Digitized by Google

u nas se ne može dovoditi u pitanje. Problem je samo u izboru metoda kako da se to ostvari u datim uslovima domaćeg i spoljnog okruženja i u okviru osnovnih vrijednosti socijalističkog samoupravljanja. Dosadašnja iskustva pokazuju da još nismo pronašli adekvatna rješenja i da je potrebno uložiti još dosta teorijskih, metodoloških, organizacionih i subjektivnih napora da do takvih rješenja dođemo.

Digitized by Google

Sofija Popov

Potrebe i mogućnosti efikasne kontrole cena

Administrativna kontrola cena činila je dominantnu karakteristiku naše dosadašnje borbe protiv inflacije započete još 1965. godine. I dok je inflacija pokazivala dugoročnu tendenciju ubrzanja približavajući se galopirajućoj fazi, opšta zamrzavanja cena postajala su sve češća i trajnija, a neposredna kontrola cena u periodima njihovog odmrzavanja sveobuhvatnija. Jasno je da je jačanje administrativne kontrole cena bilo izraz nemoći da se savlada stalno rastuća stopa inflacije. Takva kontrola cena, pak, ne samo da nije delovala antiinflatorno, nego je, dugoročno posmatrano, stvarala osnove za rastuću stopu inflacije, time što je vodila deformisanju relativnih cena, suboptimalnoj alokaciji resursa, narušavanju principa raspodele prema radu, neusklađenostima u razvoju, nestašicama proizvoda, na jednoj, a neiskorišćenim kapacitetima, na drugoj strani, kao i drugim negativnim pojavama u privredi i društvu.

Navedeni negativni efekti sprovođene kontrole cena u nas čine nužne propratne pojave svake administrativne kontrole cena. Naime, do sada nije poznat metod kojim bi, na jednom mestu, bilo moguće doneti valjane odluke o cenama velikog broja pojedinačnih proizvoda. I to tako brzo, kako bi se mogle pratiti promene dohodaka i ukusa potrošačâ, kao i tehničko-tehnoloških uslova proizvodnje. Za takvu odluku ne postoji ni potrebna in-

Digitized by Google

formaciona osnova, jer praktično nije moguće za bilo koga da sakupi sve zahtevane informacije.

Istorijski posmatrano, moglo bi se zaključiti da su kreatori ekonomske politike bili nesposobni da odrede šta su odgovarajuće relativne cene. Stoga oni kontinuelno pokušavaju da izbegnu ili odlože donošenje konkretnih odluka. A kada su na to konačno prinuđeni, njihova odluka ne odražava ekonomski izvedenu, nego politički prihvatljivu promenu cena.

Kod nas se već godinama, počev od uvođenja elemenata tržišne ekonomije, bezuspešno radi na definisanju odgovarajućih kriterijuma kontrole cena. Na sadašnjem Zakonu o cenama rađeno je preko pet godina, a nekoliko meseci nakon što je donet (uprkos oštroj kritici njegovog sadržaja koju su dali ekonomisti) praksa je nedvosmisleno ukazala na nemogućnost njegove jednoznačne primene. I Dugoročni program ekonomske stabilizacije postavio je jedan od početnih zadataka donošenje novog zakona o društvenoj kontroli cena. Nacrt tog zakona, međutim, još nije poznat javnosti.

Kako se relativne cene ne mogu valjano odrediti primenom bilo kojih kriterijuma, jasno je da su pokušaji u tom pravcu unapred osuđeni na neuspeh i da tek slobodno formiranje cena, prema odnosima ponude i tražnje, može dovesti do ekonomski opravdanih odnosa cena. Međutim, isticanje potrebe slobodnog delovanja tržišnih zakonitosti kao jedinog objektiviziranog mehanizma formiranja cena ne treba shvatiti kao fetišizaciju tržišta i prihvatanje svih njegovih rešenja uz negaciju potrebe kontrole cena. To naročito ne u savremenim privredama u kojima se menja karakter tržišne konkurencije i u uslovima dubokih privrednih poremećaja koji su sada u nas izraženi.

Kao rezultat tehničko-tehnološkog napretka i promena u društvenim uslovima, savremena privreda ne trpi atomiziranost, već zahteva integrisanost. Ta integrisanost, pak, znači stvaranje velikih koncentracija ekonomske moći, stvaranje monopola i mogućnosti uticaja na povećanje cena u određenom intervalu, nezavisno od tržišnih kriterijuma. Cene se sve više pretvaraju iz objektivnih u subjektivne kategorije. Izvori te diskrecione moći povećanja cena nalaze se na strani ponude i na strani tražnje i ponašanja potrošačâ koji u savremenim uslovima tehničko-tehnološke razvijenosti i razvijenosti društvenih potreba ne mogu biti informisani onako kako to pretpostavlja tradicionalna ekonomska teorija. U takvim uslovima bitno se menja karakter konkurencije; ona, generalno posmatrano, postaje manje efikasna nego što je nekad bila u sprečavanju rasta cena. Konkurencija cenama postaje anahronizam, a razvijaju se »necenovni oblici konkurencije« (reklame, na primer) koji omogućuju formiranje određenog »inflatornog jaza« u okviru koga se mogu podizati cene a da to ne utiče na obim prodaje. Taj »jaz« prirodno varira od grane do grane, ali je u principu dovoljno velik da omogućuje određivanje cena nezavisno od tržišnih odnosa i vodi razvijanju jednog novog tipa inflacije

Digitized by Google

koju Sloson (Slawson) naziva »konkurentnom inflacijom«. Do razvijanja tog tipa inflacije dolazi kada privredni subjekti povećavaju cene samo zato što su to drugi učinili ili čine, a konkurencija se sastoji u tome da se sopstvene cene povećavaju brže od ostalih radi povećanja udela u nacionalnom dohotku. Kako su ukupne »dohodovne aspiracije« veće od ukupnog realnog dohotka, to konkurentna inflacija ima sklonost da se spontano širi i ubrzava. U uslovima rastuće inflacije potrebni su sve viši nominalni dohoci, da bi se ostvarili određeni realni dohoci.

Razvijanje sveobuhvatnog sistema samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora u raznim oblastima privrednog života, a posebno na području tržišta i cena, delovalo je intenzivirajuće na spontana savremena kretanja na tržištu i na razvijanje konkurentne inflacije. Upravo i brži rast cena u našoj zemlji u odnosu na druge zemlje sveta verovatno bi se, bar delimično, mogao objasniti uvođenjem tog procesa dogovaranja i sporazumevanja o cenama kojim se monopolska moć i »konkurentska inflacija« praktično institucionalizuju.

Izmenjeni uslovi ponude i tražnje i nesposobnost savremenih tržišta da održe stabilnost cena zahtevaju društvenu kontrolu cena kao nužnu meru efikasne antiinflatorne politike. Postavlja se samo pitanje kakav oblik ta kontrola treba da ima da bi se izbegli nepoželjni efekti administriranja i ostvarila efikasnost u suzbijanju inflacije.

Čini se da se ekonomska teorija ne samo u nas, nego i u svetu, nije u dovoljnoj meri bavila rešavanjem tog problema. Jasno je da ta kontrola cena treba kvalitativno da se razlikuje od dosadašnje, administrativne. Ona ne sme da bude zasnovana na gušenju konkurencije i tržišnih snaga, već treba da ih podstiče, ali da istovremeno njihovo delovanje drži u granicama ekonomske racionalnosti. Jer, pored toga što omogućuje objektivizaciju relativnih cena, tržišni mehanizam stvara osnovu za istinsku samostalnost i ravnopravnost osnovnih privrednih subjekata, što je uslov razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa. Ostaje pitanje — kako se to može ostvariti?

Privrednim subjektima bi se mogla ostaviti sloboda formiranja cena, a da se ipak utiče na odluke o nivou tih cena preko oporezivanja dohodaka. Sistem oporezivanja dohotka, naime, može se postaviti tako da se njime destimuliše podizanje cena iznad određene granice ako ono ne uvećava dohodak, već ga smanjuje (kao što je slučaj u uslovima razvijene konkurencije). Postavlja se pitanje kako pri tome zadržati stimulative za efikasnost privređivanja.

Problem je moguće rešiti ako se oporezivanje vrši prema prosečnom dohotku grane, odnosno homogene grupacije, tako da natprosečno efikasni proizvođači u grani budu relativno manje, a neefikasniji relativno više oporezovani. Sistem bi mogao da se postavi na sledeći način.

Organi za kontrolu cena bi identifikovali i izuzeli iz raspodele celokupan dohodak grupacije koji prelazi unapred određenu su-

Digitized by Google

mu. Učešće svake OUR, pak, u sumi dohotka koja se izdvaja na nivou grupacije trebalo bi da bude proporcionalno njenom učešću u bruto prihodu grupacije u posmatranom periodu nezavisno od veličine ostvarenog dohotka.

Ovaj sistem oporezivanja dohotka sadrži elemente kojima se stvaraju uslovi za konkurenciju u grani. Organizacijama udruženog rada se ostavlja sloboda određivanja cena, ali se one direktno motivišu da ne povećavaju svoje cene (kao što to ne bi činile ni u uslovima razvijene konkurencije), jer bi to vodilo padu dohotka kojim bi one slobodno raspolagale. OUR su, takođe, motivisane na racionalnost investicija i sa opštedruštvenog stanovišta .Sredstva namenjena razvoju kretala bi se prema proizvodima čije su cene relativno visoke, što bi, preko rasta proizvodnje, uticalo na relativni pad cena. Tako bi konkurencija u grupaciji vodila formiranju ekonomski racionalnih odnosa cena. Pored toga, kako se zasniva na prosečnom dohotku cele grupacije, a ne na dohotku pojedinačnog proizvođača, ovaj sistem oporezivanja dohotka stimuliše rast produktivnosti rada i efikasnosti poslovanja, jer to direktno utiče na veličinu dohotka kojim OUR slobodno raspolaže. OUR koje, inače, imaju najnižu ukupnu efikasnost poslovanja bile bi nužno osuđene na propadanje.

Da bi izloženi pozitivni efekti predloženog sistema oporezivanja dohotka u praksi bili ispoljeni, nužno je dati odgovarajuću definiciju grupacije. Definicija treba da bude data tako da grupacijom budu obuhvaćeni samo konkurentni proizvođači. U istu grupaciju ne bi mogle biti uključene OUR koje prodaju značajno različite proizvode. Ako, pak, jedna OUR prodaje značajno različite proizvode, ona treba da bude istovremeno uključena u okvir različitih grana. To, međutim, povlači problem utvrđivanja obima korišćenih sredstava u grupaciji i alokacije fiksnih troškova na proizvode jedne OUR koji se prodaju u okviru različitih grupacija. Različit nivo dohotka po grupacijama otvara prostor za manipulacije u alokaciji fiksnih troškova na pojedine proizvode. Stoga je potrebno jasno definisati principe te alokacije.

Poseban problem u praktičnoj implementaciji ovog sistema porezivanja čini određivanje sektora čiji bi se dohodak oporezivao. Iako kontrola cena ne treba da obuhvati sve sektore i grupacije, svaki sektor, odnosno grupacija treba da bude analizirana kako bi se utvrdilo da li je kontrola uopšte potrebna i ako jeste — kakvog tipa. Kontrola cena kao trajna mera antiinflatorne politike ima smisla samo u domenu grupacija u kojima je konkurencija nerazvijena, dok bi ostale cene bile prepuštene slobodnom formiranju prema tržišnim uslovima. Grupacije u kojima je konkurencija nerazvijena i koje imaju monopolsku moć uglavnom bi se mogle svesti na grupacije koje iz godine u godinu ostvaruju visoke dohotke, a da se pri tome ne razvijaju brzo ili da čak imaju neiskorišćene kapacitete.

Dalji značajan problem primene predloženog sistema oporezivanja dohotka čini određivanje maksimalnog dohotka grupa-

Digitized by Google

cije iznad koga bi se sav dohodak izdvajao iz raspodele u grupaciji u kojoj je realizovan. Pri određivanju tog dohotka postoje dve mogućnosti. Prva je da on bude jednak proseku u zemlji s obzirom na broj zaposlenih radnika i obim korišćenih sredstava. Druga mogućnost je da maksimalni dohodak varira po grupacijama zavisno od planom utvrđenih potreba razvoja. Pored prosečnih ličnih dohodaka, taj dohodak treba da obuhvati i akumulaciju koja ne bi smela da bude manja od kamata na investicione kredite koji osiguravaju potreban razvoj grane.

Kako su relativne cene, a time i dohoci po grupacijama, u nas sada veoma deformisani s obzirom na međugransku raspodelu faktorâ proizvodnje i razvojne potrebe, to je pretpostavka uvođenja predloženog sistema kontrole cena i dohodaka reforma cena. Reformom bi se otklonili najgrublji dispariteti cena (jer samo slobodno delovanje tržišnih odnosa može uspostaviti ekonomski poželjne odnose cena), a ona bi se preduzela istovremeno sa ostalim sistemskim promenama koje predviđa Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Jer, reforma cena čini i pretpostavku i jedan od rezultata ostvarenja tih promena.

Drug Štajner je više puta postavio pitanje: šta može da se uradi u 1984. godini da bi se suzbila inflacija. Nameravao je da orijentiše pažnju ovog skupa u pravcu traženja odgovora na to pitanje. Ja bih, međutim, pitanje malo modifikovano postavila. Šta možemo uraditi sada, u 1984. godini, da bismo suzbili uzroke dugoročnih inflatornih tendencija u Jugoslaviji? Mislim da je ova današnja rasprava, koja je vođena na mnogo širem planu nego što to striktno posmatrano, sistem i politika cena zahtevaju (a što nikako, nije slučajno), nedvosmisleno ukazala na osnovne pravce akcije u 1984. godini kojom bi se otklanjali uzroci sadašnjeg opšteg kriznog stanja u zemlji i galopirajuće inflacije kao sintetičkog izraza tog opšteg stanja.

Stopa rasta cena u 1984. godini može biti smanjena administrativnom kontrolom cena, što se upravo i čini. Time se, međutim, ne deluje na otklanjanje inflatornih žarišta, već se ona samo privremeno prigušuju, odlaže se njihovo ispoljavanje. Mi smo godinama pokušavali administrativno da gušimo inflaciju, a ona je bivala sve viša i viša, jer svako »zamrzavanje« cena stvara nove debalanse i osnove za još brži opšti rast cena. Stoga je »zamrzavanje« cena ekonomski opravdano samo ako se iskoristi kao predah za donošenje mera kojima bi se inflacija sasekla u korenu. Da li će to biti učinjeno u 1984. godini i šta je na tom planu potrebno i moguće uraditi?

Dugogodišnja istraživanja funkcionisanja privrednog sistema SFRJ nedvosmisleno su ukazala na to da sam naš privredni sistem na mnogim svojim područjima deluje kao generator inflacije. Upravo neodgovarajućim privredno-sistemskim rešenjima može se pripisati viša stopa inflacije u nas u odnosu na druge zemlje sveta. I u današnjoj raspravi ukazano je na više domena neadekvatnog funkcionisanja privrednog mehanizma kojim se, u krajnjoj liniji, generišu inflatorni podsticaji.

Digitized by Google

Prema tome, izgleda više nego jasno da borba protiv inflacije mora da se započne odgovarajućim izmenama u privrednom sistemu, kao što to, uostalom, predviđa Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Danas je posebno istican zahtev za reformom cena s obzirom, pre svega, na zabrinjavajuće disparitete cena sa mnogim negativnim dalekosežnim posledicama po opšta privredna kretanja. Takođe je istaknuta potreba za promenama u sistemu raspodele dohotka, sistemu ekonomskih odnosa sa inostranstvom i drugim.

Otklanjanjem uočenih privredno-sistemskih manjkavosti biće stvoreni uslovi za temeljnu izmenu ponašanja privrednih subjekata za koje se drug Štajner posebno zalaže, a koje nije moguće izvesti proklamacijama. U tome posebnu ulogu treba da ima izgradnja institucionalnih okvira za delovanje tržišnih zakonitosti. Slažem se sa drugom Rakočevićem da te zakonitosti deluju i sada. Ali kako? U deformisanom vidu, sa svim negativnim efektima! Pozitivni efekti, koji su i bili osnov našeg opredeljenja za robnu proizvodnju, nisu ispoljeni, jer nisu stvoreni institucionalni uslovi za potpuno delovanje tržišnih zakonitosti. Preokret u tom pogledu čini se nužnim kako bi se prikinula tendencija produbljivanja mnogih ispoljenih deformacija, sa galopirajućom inflacijom kao jednim od krajnjih rezultata. To je moguće učiniti u 1984. godini.

Eliminisanje »sistemskih« uzroka inflacije stvorile bi se osnove za donošenje jednog normalnog antiinflatornog programa u kome kontrola cena, kvalitativno drugačija od sadašnje, administrativne, treba da ima značajnu ulogu. Jer, inflacija čini trajnu karakteristiku savremenih tržišnih privreda, pa na nju treba računati u nas i ubuduće. Otuda i nužnost izrade trajnog antiinflatornog programa čiji bi cilj bio svođenje inflacije na nivo na kome je ona kod naših najvažnijih spoljnotrgovinskih partnera. To je moguće samo ako se prethodno otklone njeni »sistemski« generatori.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Postupati ili ne postupati po ekonomskim zakonima

Prvo, želim da iskažem jednu svoju impresiju: svaki od nas, koji se u ovom trenutku odvaži da raspravlja o aktuelnim problemima politike i sistema cena, naće se u jednoj vrsti procepa: s jedne strane, zaista teška i složena situacija, niz goruće spornih pitanja, a, s druge strane, svaki od nas je obavezan prema onom što je i do sada na te teme pisao i kazivao, i, ako je reč o naučnim radnicima — a smatram da mogu biti toliko neskroman da i sebe uvrstim u taj red — onda je nama stalo do nivoa i dostojanstva nauke kojom se bavimo. Ako bi ovo drugo preteglo, onda ne bih ni odlučio da učestvujem u ovoj raspravi. Najbolje bi bilo ćutati, jer zaista ne vidim šta bih bitno novo mogao reći o ovim pitanjima što već nisam rekao ili napisao i što drugi nisu rekli i napisali bolje nego ja, argumentovanije itd.* A ipak vidimo da su stvari tekle onako kako su tekle, te da smo došli u ovu situaciju, u ovaj — šahovskim jezikom rečeno — strahovit cajtnot. Došli smo u veliku iznudicu u kojoj moramo vući mnoge poteze, od kojih su neki i komplikovani i dalekosežni ,a sa nizom

* Na primer, o povezanosti domicilnih cena sa svetskim cenama, o društvenim »formulama« i disparitetu troškova reprodukcije i o problemu deviznih kurseva, podrobnije sam raspravljao u studiji *Svetske cene kao parametri i kao promenljive vrednosti*, »Socijalizam«, br. 7—8/1983.

Digitized by Google

neizvesnosti o tome na šta će sve to izaći. Tako je situacija, u stvari, kudikamo teža nego nekom šahisti kada mora da spasava problematičnu situaciju od najgoreg ili kada treba da dobijenu poziciju privede srećnom kraju. A mi, očevidno, nismo u situaciji da imamo dobijenu poziciju u cajtnotu. Imamo veliku bitku sa vremenom, a ubrzanje ritma i sabijanje rokova u pogledu nekih mera (kamate, devizni kurs dinara, »stezanje« nekih vidova potrošnje itd.) uslovljavaju — »diktiraju« neki faktori i okolnosti spolja.

Drugo, što bih kritički zapazio, to je da u pozivu postoji jedna dvosmislenost. — Skup bi trebalo da bude stručan, a, s druge strane, i naučan, neka vrsta naučnog okruglog stola. Ako bi trebalo da bude samo stručan, da mi za ovo kratko vreme nešto doprinesemo rasvetljavanju problema i da mere koje će početi da deluju posle 1. maja budu još bolje nego što su bile one u pripremama — onda ja ovde stvarno ne bih imao šta da radim, jer nisam stručan u tom smislu. Međutim, ipak sam pomalo »izbavljen« i ohrabren, jer postoji i teza 11, u kojoj se upravo govori o naučnom aspektu i naučnoj raspravi ovih problema itd.

Sada nešto konkretnije, vezano za ono što sam danas čuo. Saslušao sam vrlo pažljivo uvodno izlaganje druga Egona Štajnera. Vidim, neke formulacije njegovog pisanog priloga su poboljšane, nešto je u svojoj usmenoj reči izostavio, ali ono bitno je zadržao.

Saslušao sam pažljivo i izlaganje druga Dragoja Žarkovića, i u izvesnom smislu sam se i tu našao u procepu. Jer to su, koliko vidim, dva potpuno različita, da ne kažem i dijametralno suprotna pristupa ovim problemima. Međutim, ni u jednom od tih izlaganja nije data lista ključnih pitanja. Nema ni »hijerarhije« stvarnih problema ni redosleda mera — poteza, gde je prvi potez najznačajniji. Ako je prvi potez povučen dobro, imamo velike izglede da ostali potezi, ukoliko su takođe dobri, dovedu do pravog rešenja. Nisam to našao u njihovim izlaganjima; što, naravno, ne mora da govori o njima, nego može da bude moja nedovoljna sposobnost koncentracije da zapazim tako nešto.

Pre nego što izložim jednu tezu ili, pak, hipotezu o tendenciji svetskog kapitala da nalazi nove sfere i nove empirijske tačke za profitonosno ulaganje, a što ima i određene posledice i zaplete na planu naših odnosa s transnacionalnim industrijskim korporacijama, zapadnom bankarskom ekonomijom, Međunarodnim monetarnim fondom itd. — želim da izrazim svoju potpunu saglasnost sa stavom Egona Štajnera da svi treba »da se borimo za pozicije i interese naše zajedničke jugoslovenske, samoupravne socijalističke privrede«. Saglašavam se i s gledištem jednog našeg velikog književnika da se za ovu i ovakvu Jugoslaviju treba boriti i ako ima »proderani krov«. A upravo aktuelna ekonomsko-politička kriza pokazuje da su nam svetske ekonomsko-tehnološke i finansijske tendencije ne samo protresle krov, nego i same temelje na kojima počiva naše društvo. U tom smislu je Štajne-

Digitized by Google

rova globalna slika naše privredne situacije koliko tamna, toliko i egzaktna. Toj njegovoj slici dodao bih samo jedan »detalj«: tendencija republičko-nacionalnih ekonomija ima — zapravo — prevagu nad celinom i jedinstvom jugoslovenskog tržišta, odnosno nad celinom materijalne reprodukcije našega društva. Te specifične ekonomije nisu zlo, ali njihova *posebnost* i (prividna) *samodovoljnost* postaju preterane i čak krajnje opasne ako između njih nema *procesnog jedinstva*, ako forme i metodi tog njihovog preterivanja ne dožive stvarna ograničenja i »protivudare« u smislu delovanja robne proizvodnje, procesa »udruživanja rada i sredstava« preko opštinskih i republičko-nacionalnih granica itd.

Zamislio sam se nad činjenicama i nekim opštim kritičkim konstatacijama koje je izložio Egon Štajner. Nastojao sam proniknuti u suštinu i moguće posledice njegovog predloga. Biću slobodan da njegov predlog protumačim kao neku vrstu deklaracije o najvažnijim pravima i dužnostima samoupravljača, odnosno svih subjekata u društvenom reprodukcionom procesu. On, videli smo to (čuli i pročitali), težište upravlja na norme i pravila ponašanja. Polazi od dve ključne premise: prva, da je posredi jedan stacionaran tehnološki proces, i, druga, da su osnovni ekonomski parametri, osnovne ekonomske veličine (društveni dohodak, bruto produkt itd.) u ovoj situaciji takođe nepromenjeni. Korekcije mogu da budu izvedene samo u sklopu tih »živih empirijskih reprodukcionih celina« i uvek u korist jednih, a na štetu drugih subjekata, odnosno reproduktivnih OUR.

U tom pogledu smeta mi njegova statičnost. Istini za volju, statični ekonomski modeli mogu katkad imati dinamičke učinke. Setimo se samo Kejnzove statične makro-ekonomije koja je tridesetih godina i docnije imala dinamičke efekte; kako u praksi »službene« ekonomske politike tako i na teorijskom planu. Ovo je samo usputno poređenje i nema pretenziju nekakve kritičke paralele s »praktičnim kejnzijanizmom« i neokejnzijanizmom naše epohe.

Štajnerov pledoaje u praksi »ne može proći«, osim, naravno, da se kao društvo odlučimo za neku vrstu »ratne ekonomike«. A u tom slučaju imali bismo štošta uzeti iz nekih eseja Džona Majnarda Kejnza i iz jedne studije N. Voznesenskog. I sami u tom pogledu imamo izvesnih iskustava iz vremena pre prelaska na novi privredni sistem 1950. godine. Međutim, trebalo bi da nam već danas bude jasno da takva (»rezervna« ili »nulta«) varijanta nije ni pravo ni trajno rešenje sadašnje situacije. Još manje bi to moglo da bude prevazilaženje odnosâ i metodâ administrativnog upravljanja i regulisanja privrednog života društva.

Drug Žarković u kontrapunktu stavlja težište na ono na šta je stavila naglasak Krajgerova komisija. Međutim, vidimo, to se ne primenjuje, odnosno primenjuje se razvodnjeno, delimično, fragmentarno; primenjuju se samo neki elementi i to je ono što radi Komisija za »operacionalizaciju« programa, na čijem čelu je drugarica Milka Planinc.

Digitized by Google

U žiži interesovanja i analiza obeju komisija našli su se ekonomski zakoni; zakoni koji upravljaju materijalnom reprodukcijom našega društva i zakoni svetskog tržišta (problem svetskih cena, promene u *terms of trade*, kamate, devizni kursevi, promene u međunarodnoj podeli rada itd.). Najbolja situacija (koju, na žalost, možemo samo priželjkivati) jeste kada komisija za »operacionalizaciju« najboljeg mogućeg društvenog programa »stabilizacije« stoji nešto iznad nivoa komisije koja je uradila takav program; i to kako po kompetentnosti svojih »ključnih« članova tako i po kreativnosti u pogledu iznalaženja i primene konkretnih mera i instrumenata. Za tako nešto potrebno je da i sama savezna vlada bude »produhovljena« aktuelnom ekonomsko-političkom krizom, da *zna* za *revolucionarnu* stranu krize, da je u situaciji da vuče prave poteze, da srazmerno tačno predviđa rasplet (budući tok) krize itd.

Nije mi poznato da li su naša savezna vlada i druga izvršno-politička tela u zemlji na takvoj visini i da li imaju odgovarajuće kadrove i sredstva. Da li hoće i znaju »postupati po ekonomskim zakonima«. Bar kad je reč o onom nivou i modusu savremene ekonomije što se zove »službena ekonomska politika«. To je za mene velika nepoznanica.

Dragoje Žarković je dao izvanrednu reminiscenciju na reformu iz 1965. godine. Apostrofirao je i predsednika Predsedništva CK SKJ. Znamo i zašto. Ja bih, međutim, u vezi s tim njegovim podsećanjem i saglašavanjem da smo 1968. godine popustili — kapitulirali pred »levim« tezama, frazama i parolama, i tako i praktički odustali od kursa privredne reforme, — učinio dve primedbe. Prva se odnosi na složenost i težinu ekonomsko-političke situacije iz 1968. i 1984, kao i na sam karakter i domet tobožnje leve destrukcije osnovne zamisli i realizacije reforme iz 1965. godine. Naime, situacija je danas kudikamo složenija i teža (teža već zbog toga što je osnovni dug zemlje iznosio tada jednu milijardu i pet do šest stotina miliona dolara, a danas iznosi oko devetnaest milijardi dolara). Druga primedba se odnosi na činjenicu — notornu istinu da do danas nismo dali valjanu marksističku analizu stvarnih i idejno-političkih uzroka i motiva napuštanja dubljih i svestranijih naučnih uvida u osnovne tendencije i pojave našeg društvenog života, tada tim tobožnjim levim frazama i parolama, pa ni samim majsko-junskim događajima na našim univerzitetima u 1968. godini, ne možemo pripisati tu i takvu moć da sruše reformu pripremanu nekoliko godina, a koja je i meritorno idejno-politički bila pripremljena i artikulisana još na Osmom kongresu SKJ 1964. godine. Pomenute »parole« i »studentski pokret« mogli su biti samo »detonator« i pooštrivač jednog dubljeg antireformskog kursa ili kontratendencije u smislu *statusa quo*, odnosno vraćanja na stari, administrativni sistem. Ova diskusija i ovo podsećanje mi pružaju priliku da, na krajnje jednostavan način, izložim vlastitu tezu ili, pak, hipotezu o našim veoma složenim, protivrečnim i

Digitized by Google

ambivalentnim odnosima sa zapadnim *industrijskim* kapitalom. Reč je prvenstveno o odnosima s takozvanim transnacionalnim korporacijama čije su »matice« stacionirane u SAD (pretežno), SR Nemačkoj, Francuskoj, Engleskoj, Japanu itd. Naime, reprezentativna poenta ove hipoteze glasi: i kad imamo (neposredno) posla sa zapadnim poslovnim i centralnim bankama, a zatim i s MMF-om, Svetskom bankom, BIS-om itd., mi *de facto*, u samoj osnovi tih finansijskih odnosa, transakcija i operacija, — imamo uvek posla s *predominantnim* industrijskim kapitalom, *njegovim* transferom nove (visoke) tehnologije, *njegovim* procesima novčane i stvarne akumulacije, *njegovim* cikličnim kretanjem, *njegovim* lukavstvima i manevrima pomoću kojih nastoji da izbegne oštricu *padajuće* svetske profitne stope itd.

Izgrađujući u svoje vreme izvesne brane i prepreke prodoru tog i takvog kapitala (što je bilo koliko politički opravdano toliko i ekonomski nužno), mi smo se upustili u jednu na izgled manje opasnu i čak »obećavajuću« varijantu saradnje sa zapadnim poslovnim bankama, Svetskom bankom, MMF-om itd. Upali smo u svojevrsnu iluziju da na taj način uveliko izbegavamo odnose i zaplete sa TNK, da imamo »klasične« odnose dugovanja — potraživanja sa zapadnim zemljama i Japanom, i da čak — umesto kapitala — u zemlju unosimo samo »dopunsku inostranu akumulaciju«.

Svemu tome išle su na ruku neke pogodnosti takozvanog »praktičnog kejnzijanizma«; osobito tadašnji srazmerno »jevtin« novac, odnosno kreditni kapital opterećen *niskim* kamatnim stopama, inflacija svetskih dolarskih i sterlinških cena itd. Bilo je situacija kada su nas zapadne banke, pa i Svetska banka (IBRD), prosto nagovarale — podsticale da od njih uzimamo zajmove i kredite. Jedno vreme je »bilo u modi« uzimanje novih (nešto povoljnijih) zajmova i kredita da bi se pre vremena otplatili neki stari (nepovoljniji) zajmovi i krediti; na delu je bilo takozvano refinansiranje i sindiciranje kredita. U tome su prednjačile neke naše »udružene« banke.

Međutim, mi smo se već na samom početku »uhvatili u vrzino kolo« s industrijskim, odnosno korporacijskim finansijskim kapitalom. Trebalo je već tada da nam bude jasno da *promenljivost* kamata na duži rok korelira s *gravitacijom* prosečne profitne stope, te da količinska određenost kamatnih stopa u svakom datom trenutku i pojedinačnom kreditnom aranžmanu nije ništa pouzdaniji parametar i orijentir od, na izgled, »neuhvatljive« i čak *difuzne* profitne stope. Naprotiv! Pa ipak, prepirali smo se, i danas se prepiremo oko toga da li uopšte deluje svetska profitna stopa i tako se lišili mogućnosti da kao pokret-avangarda radničke klase uđemo u kompleks problema svetskih cena. Danas beremo gorke plodove te ignorancije »pojmovnog zahvatanja suštine« stvarno postojeće razlike (diskrepancije) između domicilnih cena i svetskih cena i između ovih poslednjih i međunarodnih vrednosti roba i proizvodnih usluga što ih na svetsko tržište iznose različite razvijene nacionalne ekonomije.

Digitized by Google

U pogledu našeg zaduživanja u inostranstvu lično sam se našao u procepu između saznanja da se iza »jevtinog« novca i kredita skrivaju najopštije zakonitosti održanja i oplođivanja proizvodnog kapitala, dakle, i latentne opasnosti od velikog preokreta »rastegljivog« i »nežnog« kreditnog sistema u »tvrdi«, »uskogrudi« i nemilosrdni monetarni (odnosno »monetaristički«) sistem, i tada vladajućih shvatanja među političarima i ekonomistima da treba uzimati finansijske zajmove i robne kredite jer će »večita« inflacija troškova i cena učiniti da »inostrana akumulacija« ima srazmerno sve manju specifičnu težinu u našem bilansu plaćanja s inostranstvom. Ekonomisti »zaljubljeni« u visoke stope privrednog rasta uveliko su doprineli tadašnjoj euforiji zaduživanja u inostranstvu. Naše »poslovne« banke obavile su »uspešno« finansijsko-praktični deo tog društvenog posla. Danas smo u situaciji u kojoj smo se morali jednom naći, i pored toga što u opštem lamentu nad nekim »promašenim« investicijama (u kojima se inostrani kapital *znao* osigurati!) ima i poneko zrnce soli. Naime, taj i toliki teret bi danas bio snošljiv da smo u investiranju uvek pogađali prave ekonomsko-tehnološke ciljeve, odnosno da je bilo manje Obrovaca, »političkih« fabrika, neproizvodnih investicija, rasipanja...

Ova hipoteza bi se mogla pokazati kao odgovarajuća dopuna inače oskudnom (ograničenom) empirijskom saznanju delovanja TNK, zapadne bankarske ekonomije itd. Bar kad je reč o našim odnosima i procesima sa zapadnim ekonomijama i međunarodnim finansijskim organizacijama. Hipoteza baca izvesnu svetlost na doskorašnje preterano osamostaljivanje bankarskog kapitala u odnosu na industrijski i uopšte *proizvodni* kapital, i na sadašnju tendenciju odliva (i čak egzodusa!) novčanog kapitala iz Evrope u SAD, i dalje u neke dalekoistočne zemlje, odnosno na neke empirijske tačke velikog pacifičkog ekonomskog područja.

Ta velika struja svetskog kapitala tangira na izvestan način i naš problem otplaćivanja dugova inostranstvu. Nije reč samo o besprimernom plaćanju horendnih (zelenaških) kamata zapadnim zemljama i o svojevrsnom nenajavljenom *ekonomskom ratu* koji protivu naše zemlje neposredno vode zapadne banke, MMF, BIS itd., već i o odsustvu prave perspektive naših ekonomskih odnosa s tim zemljama, odnosno s njihovim industrijskim robno-trgovinskim i bankovnim kapitalom.

Bez obzira na te ograničavajuće okolnosti, a i na činjenicu da nisu dovoljno proučeni karakteristični momenti i odnosi međunarodnog finansijskog tržišta, naše društvo danas praktički raspolaže jednim dugoročnim programom izlaska iz postojeće privredne krize i relativne stabilizacije njenih osnovnih tokova. U vezi s tim lično se ne mogu dovoljno »načuditi« zašto se program »Krajgerove komisije« ne primenjuje, odnosno zašto se primenjuje s tolikom vremenskom zadrškom, fragmentarno, nedosledno... i bez one nužne kreativnosti na nivou, odnosno na području »službene« ekonomske politike.

Digitized by Google

Naposletku, reč-dve o našim ludorijama ili *iracionalijama* u oblasti raspolaganja i *manipulisanja* konvertibilnim devizama. Proglasili smo i *službeno* da postoji i deluje »devizni dohodak« i da on ima entitet »društvenosti« (čak »viši stupanj društvenosti« u odnosu na »dinarski dohodak«!?), a da celu tu komplikovanu stvar, da ne kažem, zavrzlamu i birokratsko-tehnokratsku floskulu, nismo makar malo razjasnili i približili proizvodnim radnicima, koje ona u stvari najviše pogađa. Naime, »devizni dohodak« može poteći jedino iz deviza (inostranih sredstava plaćanja) ukoliko ove imaju svojstvo *robe*, naravno, kvazirobe, a na specijalnom tržištu (bankarskom deviznom tržištu ili/i efektnoj berzi) gde ta roba mora k sebi privući neki zbiljski novčani ekvivalent. U našem slučaju to je dinar! Pa makar koliko bio obezvređen, obezvređivan, — stvarno i prividno.

Slušajući Gordanu Sušu na TV, saznajemo da se napolju »vrti« milijarda dolara koje naša preduzeća i banke neće da »unesu u kuću«; neće da ih plasiraju na domaćem deviznom tržištu. Po nekim drugim (»tajnim«) procenama, u inostranstvu se nalazi između šest i sedam milijardi dolara. Iz nekoliko razloga koje ovde ne treba razmatrati. Vrhunac ludosti, krajnji apsurd naše ionako preteške situacije u bilansu plaćanja s inostranstvom, jeste u tome što se te devize (još-ne-novac!) računaju kao integralni sastavni deo ukupnog *dinarskog* prihoda, odnosno dohotka velikog broja reproduktivnih OOUR. Iz tog se dela »alimentiraju« različite SIZ i DPZ, pa imamo bar to »razjašnjenje« zašto se naši državni organi i SDK u toj stvari drže prividno pasivno i čak ravnodušno.

U celom »deviznom zakonu« ima, međutim, nekoliko normi koje dopuštaju takvu praksu, takvo divljanje s devizama. Naravno, te norme (kvazirešenja) na indirektan način doprinose inflaciji troškova i cena. Najviše preko emisije takozvanog primarnog novca (novčanica i *a vista* fiktivnih depozita našeg centralnog bankarstva).

Zbog svega toga moramo na društveni tapet izneti *sve* dogme i sve pseudosocijalističke i »samoupravljačke« fraze koje kao korov džikljaju na svesti društva, koje sprečavaju kritičku naučnu misao da postane značajniji faktor revolucionarnog društvenog kretanja ili bar kvalitativne pozitivne promene u društvu.

Digitized by Google

Milivoje Trklja

Doprinosi za društvene delatnosti i rast cena

Doprinosi kao komponenta spoljne raspodele dohotka u bilansnom pogledu čine konstitutivni *element* strukture cene. U globalu, doprinosi interesnim zajednicama društvenih delatnosti (obrazovanje, nauka, kultura, zdravstveno osiguranje, dečja i socijalna zaštita i fizička kultura) apsorbuju 10,52% društvenog proizvoda (1982. godina).* Globalni nivo cena je iz tog razloga veći za 4,7 indeksnih poena. Relativno povećanje doprinosa bez sumnje uslovljava za izvestan period vremena *rast cena* pri ostalim nepromenjenim komponentama cene. I obrnuto, delovaće deflatorno.

1. Rast cena kao brana od opterećenja

Ako se doprinosi javljaju kao *nametnuta obaveza* (što još uvek jesu) i ako su, s gledišta privrednih subjekata kao obveznika objektivno previsoki, privreda će preko porasta cena nastojati da *depresira* ova izdvajanja. Ukoliko interesne zajednice uspeju da

* Izvor: »SGJ—83, str. 1984. i 161«. Isti izvor za razna godišta upotrebljavan je za sve podatke u tekstu, osim ako to nije izričito drukčije označeno.

Digitized by Google

zadrže pređašnju poziciju, ne smanjujući stope doprinosa, to će se reperkutovati *na dalji rast cena.* Nastaje permanentna odbrana od neprekidnog parafiskalnog pritiska kroz *inflatorni tok.* Čak i kad učešće doprinosa u raspodeli relativno opada (što se od 1979. godine naovamo i događa), ali u uslovima relativnog pada dohotka i takvog rasta drugih, oblika eksternih izdvajanja (pre svega po osnovu kamata, kursnih razlika i slično) kojima se još i povećava globalno opterećenje (koje je u 1983. godini dostiglo 42% dohotka OOUR-a iz privrede** — privreda neminovno uključuje *odbrambeni mehanizam u obliku rasta cena,* kako protiv svake stavke opterećenja, pa i onih koje su smanjene, tako i protiv svih njih zajedno. Sužavanje ionako ograničenih akumulativnih i reproduktivnih sposobnosti preti krahom proizvodnih subjekata i spas se može naći u smanjenju *globalnog* tereta putem manjih zahvatanja ili putem njihove erozije porastom cena. S te tačke gledišta za privredu je irelevantno *koja forma* opterećenja je posredi i o kakvim međusobnim promenama izdvajanja je reč. Svi izdaci uslovljeni faktorima van uticaja i ingerencije organizacija udruženog rada javljaju se kao jedinstvena kategorija — takozvana opšta i zajednička potrošnja, kao *spoljno okruženje* iza kojeg stoje u krajnjoj liniji društveno-političke zajednice. Problem veza između doprinosa i cena ima svoj društveni izraz u domenu raspodele na relaciji kumulativnih odnosa između osnovnih privrednih subjekata i društveno-političkih zajednica (sa interesnim zajednicama kao produženim rukama države) u strukturiranju i opredeljivanju realizovanog (a ne retko i pretpostavljenog) dohotka. Ovaj aspekt, ova dimenzija problema odnosa između doprinosa i cena ima, bez sumnje, svoju realnu podlogu i značenje.

Težina tereta doprinosâ proističe i iz *snage samog nosioca.* Učešće doprinosa za društvene delatnosti u društvenom proizvodu, po sebi posmatrano, *nije previsoko* u poređenju s drugim zemljama, uvažavajući pri tom i razlike u stepenu razvijenosti. Na ime doprinosa za zdravstveno osiguranje izdvaja se 4,9% društvenog proizvoda, za obrazovanje 3,6%, za dečju i socijalnu zaštitu 1,2%, za kulturu 0,42%, za nauku 0,21% i za fizičku kulturu 0,20% (podaci za 1982. godinu). Velike potrebe za akumulacijom radi premošćivanja strukturnih disproporcija, izuzetne teškoće u funkcionisanju reprodukcije, krajnje nizak nivo sopstvenih sredstava, dubici, lični dohoci na kritičnoj tački stimulativnosti, preopterećenost izdacima za preko milion vlastitih činovnika i drugi režijski izdaci po osnovu mnogih ugovornih obaveza — to su samo neki od momenata koji imaju za posledicu da i *srednje težak teret* doprinosa za društvene delatnosti *bude neizdržljiv.* I neveliko pražnjenje akumulatora preti da uguši napajač ako je on male snage i ako sam dobro ne funkcioniše.

** Prema podacima SDK iz završnih računa OOUR-a iz privrede u 1983. godini. Svi podaci u tekstu za 1983. godinu su iz ovog izvora.

Digitized by Google

2. Funkcionalne veze između izdvajanja i cena

Problem odnosa između doprinosa i cena nije lociran samo u zoni raspodele, niti se sa tog aspekta može uspešno razrešiti, kako je to pokušavano u ekonomskoj politici. Mnogo značajnija od deobe je *upotrebna funkcija* doprinosa, odnosno od potrošne »proizvodna« funkcija. Dinamičke, složenije i dugoročnije *funkcionalne veze* između izdvajanja za društvene delatnosti i cena mogu imati dijametralno suprotne efekte od statičkih, trenutnih, strukturnih i finansijsko-bilansnih veza. Realni uslovi nalažu da se doprinosi upotrebljavaju kao jedan od najznačajnijih metoda obezbeđivanja sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba u društvenim delatnostima, to jest za obezbeđivanje materijalne osnove funkcionisanja ovih delatnosti kao tvoraca dobara i usluga čijim se korišćenjem zadovoljavaju naučne, obrazovne, kulturne, zdravstvene, socijalne i druge slične potrebe. Solidarno udruživanje sredstava putem doprinosa predstavlja uslov »proizvodnje«, održavanja i razvijanja subjektivne komponente proizvodnih snaga. Pre je, međutim, reč o investiciji u ljudski faktor reprodukcije nego o potrošnji. Društvene delatnosti jesu, i sve više poprimaju karakter *sektora reprodukcije*. Obrazovanje je sve više »intelektualna industrija«, pododeljak I odeljka društvene reprodukcije, a nauka najznačajniji faktor razvoja proizvodnih snaga. Zadovoljavanjem potreba u društvenim delatnostima *doprinosi se* porastu individualne i globalne produktivnosti rada i drugog unapređenja proizvodnje i poslovanja, podizanju životnog standarda i pospešivanju civilizacijskog progresa. Procenjuje se da se u savremenim uslovima može inputirati nauci, obrazovanju i kulturi 60—80% porasta društvenog proizvoda.

Ako se upotrebom sredstava prikupljenih doprinosima obezbeđuje porast produktivnosti rada (što se nesumnjivo čini), to će imati za posledicu *pad cena*. Izdaci za doprinose mogu imati trenutno inflatorno dejstvo, a upotrebom za one sadržaje rada u društvenim delatnostima kojima se neposredno ili posredno, u kraćem ili dužem vremenu, obezbeđuje porast produktivnosti rada i drugog unapređivanja proizvodnje i poslovanja osiguravaju fundamentalni uslovi za *kasniji pad cena*, istina, sa postupnim dejstvima, teško merljivim i u malim dozama. Početni inflatorni efekti mogu biti objektivno više nego *kompenzirani kasnijim deflatornim dejstvima* preko pozitivnog uticaja na produktivnost rada adekvatnim angažovanjem sredstava doprinosa. Odnos između izdvajanja za društvene delatnosti i uticaja ovih delatnosti na povećanje dohotka može biti takav da se ne samo rekonstituiše kvantum izdvajanja, već i da se ostvari pozitivan dohodovni reziduum.

Proporcija izdvajanja sredstava za društvene delatnosti može se, dakle, uspešno definisati na osnovi analize komparativnih efekata *alternativnih* izdvajanja. Ako se stvar ovako posmatra, i jedan izdati dinar, ako ne daje efekat, predstavlja opterećenje, a izdvajanje i 20% dohotka, ako daje toliki ili veći od toga doprinos

Digitized by Google

porastu produktivnosti rada i drugim uslovima reprodukcije, imaće u tome svoje ekonomsko i društveno opravdanje. Predstavljaće činilac ekonomske stabilnosti u celini, pa preko toga i cena. Trenutna korist od rasterećenja može se kasnije pokazati kao mnogo veća šteta. Na primer, kratkovido čuvanje akumulativnih i reproduktivnih sposobnosti privrede smanjivanjem ionako relativno niskog nivoa doprinosa za nauku (pad učešća u društvenom proizvodu sa 0,28% u 1978. na 0,21% u 1982. godini) već sada, a da i ne govorimo o bližoj budućnosti, ima neprocenjive ekonomske i druge štete (zaostajanje razvoja proizvodnih snaga i zavisnost od inostrane tehnologije) i predstavlja, preko toga, jedan od značajnih faktora ekonomske nestabilnosti i galopirajuće inflacije kao spoljne manifestacije.

Nužno je, dakle, posedovanje dugoročne i srednjoročne koncepcije i strategije privrednog i društvenog razvoja i, u skladu s tim, definisanje faktorâ i uslovâ njegove optimalizacije. Jedan od tih faktora upravo je i zadovoljavanje potreba u društvenim delatnostima, odnosno proizvodnja dobara, i činjenje usluga na tom području, što se, razume se, ne može realizovati bez adekvatnih troškova. Jedino na toj osnovici se može uspešno definisati proporcija izdvajanja za društvene delatnosti. Bez obezbeđivanja *ravnotežne intersektorske raspodele* društvenog fonda rada i finansijskih sredstava, čiju integralnu komponentu čini i rad u društvenim delatnostima, nije moguće ostvarivati usklađeno funkcionisanje reprodukcije i stabilnost cena kao novčane manifestacije. Ravnotežni odnos *alternativnih izdataka i efekata* može predstavljati jedinu pouzdanu osnovu i ekonomski parametar za definisanje proporcije izdvajanja za društvene delatnosti. Da li će to biti 5, 10, 15 ili 20%, ne može se utvrditi statičkim, deobnim i finansijsko-bilansnim konstrukcijama. Takođe ni izolovanom analizom potreba i efekata zadovoljavanja van materijalnih mogućnosti i njihovog celishodnog strukturiranja. Nužno je uspostaviti vezu između sadašnjosti i budućnosti, između sadašnjih i budućih efekata, između materijalnih mogućnosti i dejstava na njihovo kasnije širenje. Najjednostavnije je i površno najprivlačnije sužavati »zajedničku potrošnju«. Time se mogu postići značajni demagoški poeni od strane društveno-političkih zajednica među pragmatičnim privrednicima opsednutim svakodnevnim problemima i bez definisane perspektive i dugoročnijih ciljeva.

3. Neprihvatljivost spontane desocijalizacije

Bez sumnje, ne može se pozitivno oceniti preterana socijalizacija zadovoljavanja potreba u društvenim delatnostima i upotreba doprinosâ kao parafiskaliteta s gledišta uspostavljanja što funkcionalnije veze između izdataka i namena i postizanja što većih ekonomskih i drugih efekata, sa što racionalnijom i ekonomičnijom upotrebom sredstava. Neophodna je dogradnja i dosledna primena sistemskih rešenja u pravcu postizanja *defiskalizacije do-*

Digitized by Google

prinosa i time ublažavanja ili eliminisanja njihove egzistencije kao nametnute obaveze, a ne izraza materijalnih i drugih interesa radnikâ i njihovih organizacija udruženog rada. Preraspodela obrazovanja sredstava za društvene delatnosti sa doprinosa (kojima se obrazuje oko 73% ukupnih sredstava tekućeg poslovanja organizacija udruženog rada društvenih delatnosti) na neposrednu slobodnu razmenu rada i tržišnu realizaciju, koja je svakako opravdana, ne može se postići bez štetnih posledica putem *administrativnog* smanjivanja doprinosa, kako se to merama ekonomske politike pokušava činiti. Nužno je pri tom imati u vidu *realne mogućnosti* »slobodnog« udruživanja sredstava i tržišne realizacije i koristiti adekvatne instrumente i mere za stimulisanje *neposrednog povezivanja*. To je, međutim, izostalo, pa je čak i više opala neposredna realizacija usluga u društvenim delatnostima nego sticanje prihoda iz sredstava doprinosâ. Na taj način su *opadala ukupna izdvajanja* i tako imamo pogoršanje materijalnog položaja društvenih delatnosti da je ugroženo njihovo funkcionisanje pod iole ravnopravnijim uslovima u odnosu na privredu. Spontana *komercijalizacija*, odnosno desocijalizacija finansiranja, društvenih službi može imati mnogo veću štetu za ekonomski i društveni razvoj nego čak i fiskalno obezbeđivanje sredstava. Nužno je posmatrati *ukupna* izdvajanja i voditi takvu politiku da se promenama kvantitativnih relacija različitih formi izdvajanja osiguravaju adekvatna sredstva za namene koje su ekonomski i društveno njprihvatljivije. Izbor modaliteta finansiranja ne sme da ima prioritet nad ciljem i globalom obezbeđivanja sredstava. I doprinosi kao parafiskaliteti su nužni i prihvatljivi dok se ne nađu pogodni supstituti za društvene izvore i dok se ne stvore neophodni uslovi za što neposrednije veze i odnose između privrede i društvenih delatnosti.

4. Nužnost selektivnog pristupa pojedinim vidovima izdvajanja

Sve što je rečeno nagoveštava da se postizanje dugoročnijih stabilnih tokova u privredi ne može obezbeđivati uspostavljanjem narušenog bilansa između globalnih obaveza konstituisanih izvan odluka (ili na osnovu faktički iznuđenih odluka) organizacija udruženog rada i sredstava na samostalnom raspolaganju neselektivnim pristupom prema pojedinim kategorijama i vidovima eksternih izdvajanja, s gledišta njihovih funkcija i ekonomskh i drugih efekata upotrebe sredstava. Apsurdno bi bilo, na primer, poistovećivati izdvajanja za nauku sa finansiranjem administracije, što se, na žalost, još uvek čini tretiranjem celokupne opšte i zajedničke potrošnje kao teškog zla koje je zadesilo privredu. Zajednička potrošnja u društvenim delatnostima *mora imati prioritet nad opštom*. Prva ima preovlađujući produktivni investicioni karakter, a druga, kako je postavljena u našem sistemu, čist neproizvodni karakter.

Digitized by Google

Opšta potrošnja stoga treba da bude pod većom prismotrom i pod režimom strožih restrikcija nego zajednička. Međutim, sudeći prema stvarnim kretanjima, postupano je obrnuto. Učešće doprinosa interesnim zajednicama društvenih delatnosti u društvenom proizvodu u periodu 1978—1982. godine opalo je za 3,33 procentna poena (učešće doprinosa za obrazovanje opalo je 1,45 procentnih poena, za zdravstveno osiguranje 1,20 za socijalnu zaštitu 0,47, za kulturu 0,08, za nauku 0,07 i za fizičku kulturu 0,05), a budžetskih prihoda samo za 1,5 procentnih poena.

Izdvajanje putem doprinosa za društvene delatnosti (ono čini 10,52% društvenog proizvoda u 1982. godini) palo je ispod budžetske potrošnje (11,8% društvenog proizvoda). Takva tendencija je nastavljena i u 1983. godini u odnosu na prethodnu godinu (opalo je učešće doprinosa SIZ-ovima u dohotku OOUR-a iz privrede za 0,8 procentnih poena, a poreza za 0,2 poena). Nameće se kao sasvim logičan zaključak da je manje povređivano ono što je bilo bliže interesima same države (opšta potrošnja) nego ono što je bliže stvarnim interesima i potrebama udruženog rada. To je i sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da je o tome odlučivala i još uvek odlučuje država. Van praktičnog značaja su ostale ustavne odredbe o samoupravnim pravima radnih ljudi u pogledu odlučivanja o obimu i namenama izdvajanja sredstava za opšte i zajedničke potrebe, što pretpostavlja funkcionisanje svih demokratskih kanala, pa i kanala javnog mnenja iz kojih su *de facto* izuzete značajne stavke opšte potrošnje, i punu, egzaktnu i objektivnu informisanost o svim relevantnim momentima koji se tiču obima, namena, uslovâ i načina korišćenja sredstava, kao i efekata koji se time postižu.

Pri selektivnom posmatranju vidova eksterne raspodele neophodna su poređenja i sa savremenim svetom. Šta *svetsko tržište* priznaje od kalkulativnih i režijskih troškova? U kolikoj meri, na primer, priznaje administrativno-procedualne troškove, otvorene ili prikrivene troškove reprezentacije, troškove institucionalne organizacije privrednih subjekata, opterećenja dohotka kamatom (to jest odnosa sopstvenih i kreditnih sredstava, a ne samo kamatne stope kao cene kapitala), izdatke za državu, za socijalnu sferu i za društvene delatnosti. Takvom analizom došlo bi se do mnogih *neprihvatljivih opterećenja* privrede, većih od onih za društvene delatnosti. Kamata na kredite, na primer, opterećuje dohodak OOUR-a iz privrede sa 14,6% (1983), to jest znatno više nego ukupni doprinosi za društvene delatnosti, što proističe iz ekonomski apsurdne situacije da krediti premašuju nivo ostvarenog dohotka OOUR-a iz privrede za 7,5%, Stanje u tom pogledu se rapidno pogoršava (samo u 1983. u odnosu na 1982. godinu učešće kamate u dohotku je povećano za 4,1 procentni poen). Pošto je opadanje izdvajanja za društvene delatnosti manje ili više dostiglo donju granicu, smanjivanje globalnog opterećenja dohotka treba realizovati pre svega merama za finansijsku konsolidaciju u pravcu radikalnijeg smanjivanja zavisnosti privrede od kredita i preraspodelom poreskog tereta putem oporezivanja *neto priho-*

Digitized by Google

da od kamate, kako se to inače čini u sistemima razvijenih robnih privreda.

Udruženom radu će se kao bumerang vratiti, preko budućeg pada kvalitativnih faktora reprodukcije, njegova zaštita, na primer, od obrazovanja, a ne od bahanalijskih ponašanjaa sopstvene birokratije i režijskih troškova feudalizacije odnosâ u reprodukciji. Radnici u društvenim delatnostima, kao deo radničke klase, državnim posredništvom su *suprotstavljeni* radničkoj klasi u privredi. Privredi se lažno prikazuju društvene delatnosti kao potrošači koji prete da je unište, a same ove delatnosti se štite od podvrgavanja zahtevima privrede parafiskalnim pribavljanjem sredstava. S druge strane, paušalni tretman opšte i zajedničke potrošnje kao nedefinisanog bauka više odgovara političkoj birokratiji nego stvarno prikazivanje šta je od toga zaista teret za privredu. Time bi došlo na videlo da su to, pre svega, mnogobrojne političke institucije (od kojih su ne retke bez realnog opravdanja, kao što su, na primer, saveti republika i federacije koji godišnje koštaju onoliko koliko obavljanje delatnosti pet organizacija iz društvenih delatnosti), komplikovan, hipertrofiran i razuđen politički sistem — kao da smo po materijalnim mogućnostima u predvorju komunizma, a po društveno-ekonomskom ustrojstvu neposredno iza političke revolucije — i, naposletku, ogroman birokratski aparat koji sebi izmišlja funkcije, a takav teret nikako nije obrazovanje, nauka, kultura ili zdravstvo.

Neophodan je *diferenciran pristup* i pojedinim društvenim delatnostima, s obzirom na krupne međusobne razlike, kao i prema granama i grupacijama unutar njih. S obzirom na stepen razvijenosti i efekte na ekonomski razvoj, nisu od istog značaja, na primer, nauka i socijalna zaštita. S tog aspekta nisu od istog značaja opšte i stručno obrazovanje, zdravstvena zaštita građana i zaštita na radu. Oni oblici i sadržaji rada u društvenim delatnostima koji su više u funkciji rada i reprodukcije morali bi imati prioritet nad onim oblicima i sadržajima koji su u funkciji razvoja društva i životnog standarda. Prvi imaju izrazitije pozitivne ekonomske efekte nego drugi, čak i u relativno kraćem vremenu. Na primer, forsiranje inovatorstva i pronalazaštva najsigurniji je put za porast produktivnosti rada, manju tehnološku zavisnost prema inostranstvu i uspešnije uključivanje u međunarodnu podelu rada.

5. Otklanjati uzroke hipertrofiranosti opšte i zajedničke potrošnje

Jedini ispravan put za restrikciju izdvajanja za društvene delatnosti, kao i za druge zajedničke i opšte potrebe, sastoji se u otklanjanju ili ublažavanju *uzrokâ* hipertrofiranosti izdataka, *a ne u udaru na posledice*. Na osnovu sagledavanja i ocene efekata izdvajanja ne samo na trenutne odnose u raspodeli, već na dugoročnije reproduktivne tokove, nužno je utvrditi orijentacionu proporciju obezbeđivanja sredstava iz društvenih izvora u okviru ko-

Digitized by Google

je bi se *redefinisali* kvantitativni, strukturni i kvalitativno-sadržinski elementi obavljanja delatnosti, zadovoljavanja potreba i upotrebe sredstava. U razrešavanju problemâ, svođenja opšte i zajedničke potrošnje »u realne okvire materijalnih mogućnosti«, postupano je već niz godina onako *kako je lakše:* interventnim merama se limitira nominalni rast opšte i zajedničke potrošnje, a ne onako kako bi trebalo — neposrednim delovanjem na objektivne i subjektivne uzročnike njene hipertrofiranosti. Ako se ne redefinišu *prava,* ne selekcionišu *potrebe* prema prioritetima, ne vrši racionalizacija organizacije i rada državnih i društvenih službi, ne obezbeđuje veća ekonomija *upotrebe i trošenja* sredstava, ne sužavaju izdaci *van osnovne delatnosti* (režijski troškovi i slično) — znatnije administrativno sužavanje priticanja sredstava neminovno vodi, između ostalog, ugrožavanju obavljanja nužnih funkcija, zadataka i poslova, državnih i društvenih službi, srozavanju kvaliteta rada i pružanja usluga, negativnoj selekciji kadrova usled smanjivanja ličnih dohodaka ispod granica primene principa raspodele prema radu, kao i nizu drugih negativnih pojava. To preti raspadu sistema zadovoljavanja takvih potreba. Reč je, dakle, o nužnosti izrade i realizovanja *celokupnog programa* akcije usmerene na svođenje rada i delatnosti, odnosno troškova na društveno potrebnu meru. Stoga se ovaj problem ne može rešiti nekim potezom ni pre svega *merama nekog državnog organa.* Preterano, naglo, neselektivno i neosmišljeno sužavanje materijalne osnovice zadovoljavanja potreba u društvenim delatnostima može predstavljati, kako smo to već pokazali, faktor društvene, političke i same ekonomske *nestabilnosti.* Uspostavljanje narušenog balansa u namenskom opredeljivanju dohotka za društvene delatnosti ne sme značiti gašenje jednog žarišta nestabilnosti kojim bi se prouzrokovala druga.

Poboljšanje materijalne osnovice i snažan razvoj društvenih delatnosti, uz zadržavanje, pa čak i smanjivanje postojećeg relativnog nivoa udruživanja sredstava putem doprinosa u interesne zajednice — najuspešnije se može obezbediti putem: *bržeg razvoja neposredne slobodne razmene rada* (sa adekvatnim sistemskim rešenjima i stimulansima), desocijalizacije određenih vidova potreba (individualnim plaćanjem usluga i primenom participacije, smanjivanjem broja interesnih zajednica i interne režije, adekvatnijom podelom rada i samoupravnog organizovanja i udruživanja, racionalizacijom delatnosti i mreže objekata i ustanova, većim uvažavanjem postulata tržišne privrede u organizaciji rada i poslovanja, u korišćenju opreme i kapaciteta, u ekonomiji rada i troškova, u kvalitetu i sadržini pružanja usluga itd.). Realizovanje ovako krupnih i značajnih ciljeva iziskuje doslednu operacionalizaciju stabilizacionog programa o politici razvoja društvenih delatnosti, što podrazumeva i egzaktno utvrđivanje nosilaca akcije. Iskustvo je pokazalo da se *spontano,* pod dejstvom stezanja finansijskih uslova, ništa pozitivno dugoročnije ne može ostvariti. Treba računati na velike otpore od strane onih ustanova ko-

Digitized by Google

jima pogoduje parabudžetska zavetrina, od onih snaga čija će stečena prava biti tangirana i od onih pojedinaca i grupa koji ostvaruju visoka primanja mimo i iznad mere rada primenom finansiranja prema troškovnom principu.

6. Neravnomernost opterećenja udruženog i ličnog rada i prihoda

Teret doprinosa zavisi od toga kako se on formira, na koga se odnosi i *kako je rasprostrt.* Sa ovog gledišta, smanjenje opterećenja privrede može se postići *preraspodelom tereta* sa udruženog rada (sa ličnih dohodaka i sa dohotka) na sektor ličnog rada i na građane. Niz prihoda građana sada izmiče obavezama po osnovu doprinosa i poreza (prihodi od bespravnog obavljanja zanatskih i drugih delatnosti i razni drugi neregistrovani prihodi). Procenjuje se da se izvan udruženog rada ostvaruje 42% prihoda, a učešće poreza i doprinosa na ove prihode iznosi svega oko 8% u globalnoj masi direktnih poreza i doprinosa interesnim zajednicama. Za razliku od poreza, svi doprinosi su direktni, što znači da njima izmiču svi prihodi koji se ne registruju na izvoru. Pošto se najpotpunije registruju u organizacijama udruženog rada, teret doprinosâ (još više nego poreza) svom težinom se svaljuje *na pleća udruženog rada,* što nije slučaj sa pretežnim delom ličnog rada i građana koji ovaj teret i ne osećaju. Doslednom primenom principa da svako prema *svojim materijalnim mogućnostima* obezbeđuje solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba u društvenim delatnostima putem doprinosa mogu se, dakle, postići značajniji stabilizacioni efekti, to jest smanjivanje opterećenja organizacija udruženog rada i time ostvarivanje jednog od bitnih uslova za umereniji rast cena.

Digitized by Google

Lazar Drakul

Neki problemi sistema i politike cena

Govorio bih o nekim problemima koje smatram bitnim za razumevanje sadašnje situacije u pogledu cena, i to: o rezultatima, problemima, dinamici i strukturi privrednog razvoja posle 1970. godine, kao bitnoj pretpostavci i odrednici sadašnje privredne situacije; o najznačajnijim spoljnim uzrocima sadašnje privredne situacije; o jednoj negativnoj pojavi kojoj doskora nije poklanjana pažnja, odnosno o prelivanju društvene svojine u ličnu svojinu i potrošnju; o ključnim disparitetima cena, naročito o problemu odnosa domaćih i izvoznih cena; o nekim pravcima prevladavanja sadašnje situacije u vezi sa cenama i, na kraju, izneću neke ideje o smanjivanju opterećenja privrede kamatama smanjivanjem obaveza za opštu i zajedničku potrošnju.

Slabi kvalitet privrednog razvoja, a razvoj se usporava

Bitnom odrednicom sadašnje privredne situacije treba smatrati kvalitet, dinamiku i strukturu dosadašnjeg privrednog razvoja, posebno razvoja u poslednjih deset do petnaest godina. Za taj se razvoj može reći da njegov kvalitet slabi i da se gotovo sve per-

Digitized by Google

formanse privrednog razvoja pogoršavaju, na što ukazuju i podaci o kretanju osnovnih makroekonomskih agregata.

U periodu posle 1970. godine[1] rast *društvenog proizvoda* se usporavao: stope rasta do 1979. godine bile su visoke, ali su tendencijski opadale. Posle toga nastupio je najduži period niskih stopa rasta društvenog proizvoda u posleratnom razdoblju, a u 1983. godini je društveni proizvod i smanjen — prvi put posle rata.

Slično kretanju društvenog proizvoda kretala se i *industrijska proizvodnja*. Bolje reći, kretanje industrijske proizvodnje je odredilo kretanje društvenog proizvoda. Od 1971. do 1980. godine prosečna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje iznosila je 7,3%, da bi se u periodu 1981—1982. godine ona smanjila na 2,4%, a u 1983. godini na 1,3%.

Promene u proizvodnoj strukturi industrije posle 1970. godine nisu bile zadovoljavajuće, pre svega zbog sporijeg rasta proizvodnje energije i osnovnih metala i nedovoljnog rasta bazne hemije. Tako je u periodu 1971—1980. prosečna stopa rasta industrijske proizvodnje iznosila 7,3%, energetike 7,2%, a proizvodnje osnovnih metala 6%.

Kretanje *poljoprivredne proizvodnje* ni po vremenu ni po intenzitetu nije povezano sa kretanjem industrijske proizvodnje i društvenog proizvoda. Na kretanje poljoprivredne proizvodnje najviše su uticali vremenski uslovi. Tako je, na primer, prosečna stopa poljoprivredne proizvodnje u periodu 1971—1980. bila 2,4%, da bi u 1982. godini bila povećana za oko 7%, ali je u 1983. godini smanjena na oko 2%.

Rast poljoprivredne proizvodnje ne zadovoljava ni sa stanovišta potreba za poljoprivrednom proizvodnjom (zbog povećanja broja stanovnika, poboljšanja kvaliteta ishrane, neophodnosti povećanja izvoza) ni sa stanovišta mogućnosti proizvodnje.

U *ekonomskim odnosima s inostranstvom* u periodu 1971—1982. izraženi su neusklađeni odnosi sa izrazitim kolebanjima iz godine u godinu. Smanjen je udeo jugoslovenskog izvoza u ukupnom svetskom izvozu sa 0,51% u 1971. na 0,40% u 1979. godini, da bi se to učešće u 1981. godini ponovo povećalo na 0,51%, ali se u 1982. i 1983. godini smanjilo.

Kretanje uvoza i izvoza u posmatranom periodu bilo je neujednačeno, pri čemu su kolebanja na strani uvoza više naglašena. Od 1980, međutim, uvoz se naglo smanjio, što je posledica velikih platnobilansnih ograničenja, a izvoz je povećan u 1980. i 1981, dok je u 1982. i 1983. godini smanjen.

[1] Period posle 1970. godine uzet je u razmatranje jer se može smatrati relativno celovitim u pogledu sistemskih rešenja, međunarodne ekonomske situacije i slično. Posle 1970. godine doneti su ustavni amandmani i Ustav SFRJ, svi sistemski zakoni, tri društvena plana za srednjoročni period itd. To je takođe, dovoljno dug period u kome su konstituisani i određeni ekonomski odnosi i ekonomske zakonitosti u onoj meri u kojoj se te zakonitosti mogu prilagođavati određenim društvenim odnosima.

Digitized by Google

U regionalnoj strukturi razmene najnepovoljnija kretanja izražena su u znatnom opadanju udela izvoza robe u industrijski razvijene zemlje — od 57,1% u 1970. na svega 28% u 1982. godini. Udeo uvoza iz ovih zemalja, međutim, opao je znatno manje: od 69,3% u 1970. na 51,2% u 1982. godini.

Navedena nepovoljna kretanja u izvozu, uvozu i regionalnoj strukturi razmene rezultirala su visokim trgovinskim i platnim deficitom. U periodu 1971—1982. Jugoslavija je stalno imala visok trgovinski i, osim 1972, 1973, 1976. i 1983. godine, i platni deficit. Suficit u razmeni usluga nije pokrivao visok deficit u robnoj razmeni koji je sa 1,4 milijarde dolara u 1970. povećan na 7,2 milijarde dolara u 1979. godini.

Od 1980. godine došlo je do promena u kretanju deficita trgovinskog i platnog bilansa. Trgovinski deficit smanjen je sa 7,2 milijarde dolara u 1979. na 3,1 milijardu dolara u 1982. godini i na 2,2 milijarde dolara u 1983. godini.

U periodu od 1971. do 1979. godine ukupan deficit u razmeni s inostranstvom je, sa malim izuzecima, povećavan iz godine u godinu. Od 1980. deficit je stalno smanjivan i u 1982. godini iznosio je 464 miliona dolara. U 1983. godini ostvaren je suficit oko 300 miliona dolara. Ukupan deficit platnog bilansa od 1971. do 1982. godine iznosio je 12.552 miliona dolara.

Visok platnobilansni deficit i njegov porast zahtevao je sve veće zaduživanje u inostranstvu. Od 1971. do 1975. godine korišćeno je 8.631 miliona dolara kredita, ili prosečno godišnje 1.726 miliona dolara; od 1976. do 1980. godine 18.439 miliona dolara ili prosečno godišnje 3.688 miliona dolara. U 1981. godini korišćeno je 3.664 miliona dolara, u 1982. oko 2.600 i u 1983. godini oko 4.500 miliona dolara kredita. Krediti u konvertibilnim valutama čine preko 90% ukupnih kredita. Od 1977. godine počelo je veće korišćenje kratkoročnih kredita koji su 1980. godine dostigli 1.180 miliona dolara neto, ali je u narednom periodu to korišćenje smanjivano.

Od 1971. do 1975. godine otplaćeno je 4.745 miliona dolara glavnice kredita, ili godišnje 949 miliona; od 1976. do 1980. godine 7.818 miliona dolara, odnosno godišnje 1.564 miliona. U 1981. godini otplaćeno je oko 2.000 miliona dolara, a u 1982. oko 2.700 miliona dolara (uključujući i smanjivanje za oko 0,5 milijardi dolara kratkoročnih kredita). U 1983. godini otplaćeno je 3.400 miliona dolara kredita, od čega je 1.300 miliona dolara refinansirano.

Kamate na strane kredite stalno su se povećavale, da bi u 1982. iznosile oko 2.050 i u 1983. godini 1.700 miliona dolara. kamate u 1980. bile su deset puta veće nego u 1970, a 1982. godine čak za 16 puta.

Iz međusobnog odnosa zaduživanja i izmirivanja obaveza milijardi dolara, proistekao je veoma visok dug koji je u 1983. godini iznosio više od 20 milijardi dolara.

Digitized by Google

Investicije u osnovna sredstva povećane su u periodu 1971—1975. po stopi od 5,8%, a u periodu 1976—1979. godine po stopi od 8,6%. Posle 1979. godine obim investicija se počeo smanjivati.

Efikasnost investicija, posmatrano u celini, od 1971. do 1979. godine se smanjivala, i to naročito posle 1973. godine. Od 1971. do 1975. godine pri svakom uloženom dinaru bruto investicija u osnovne fondove ostvarivano je 3,3 dinara društvenog proizvoda, dok je u periodu od 1976. do 1979. godine to smanjeno na 2,9 dinara. Pod pretpostavkom da je efikasnost ukupnih investicija u periodu od 1976. do 1979. godine bila kao i u periodu od 1971. do 1975. godine, nivo društvenog proizvoda u tom periodu bio bi preko 10% viši od ostvarenog.

Produktivnost tekućeg rada, merena ostvarenim društvenim proizvodom po zaposlenom (u stalnim cenama), povećavana je od 1971. do 1979. godine (izuzetak su 1972. i 1975. godina), i to u periodu od 1971. do 1975. godine po prosečnoj stopi od 1,5% i u periodu od 1976. do 1979. godine po stopi od 2,6%. Od 1980. godine produktivnost rada je počela opadati, i to za 0,8% u 1980, 1,4% u 1981. i za 1,5% u 1982. godini. U 1983. godini produktivnost rada je smanjena oko 3,5%.

Efikasnost korišćenja društvenih sredstava stalno se smanjivala. Rast poslovnih sredstava bio je znatno brži nego rast dohotka i društvenog proizvoda. Dok je za proizvodnju 100 dinara nacionalnog dohotka 1970. godine bilo potrebno 221 dinar, u 1975. godini je bilo potrebno 260 dinara, a u 1982. godini 323 dinara, ili za gotovo 50% više nego 1970. godine. Naročito se brzo smanjivala efikasnost obrtnih sredstava.

Imajući u vidu spori rast produktivnosti tekućeg rada i brzo smanjivanje efikasnosti društvenih sredstava, može se oceniti da je u celom posmatranom periodu smanjivana produktivnost ukupnog društvenog rada (tekućeg i minulog). To i jeste osnovni, unutrašnji sadržaj nepovoljne ekonomske situacije i dugoročnog karaktera ekonomske nestabilnosti.

Stopa rasta broja *zaposlenih* postepeno se smanjuje: od 4,3% u periodu od 1971. do 1975. na 2,3% u 1982. godini.

Uporedo sa povećavanjem broja zaposlenih povećavan je i broj lica koja traže zaposlenje. Među nezaposlenima se povećava učešće mlađih radnika. U ukupnom broju nezaposlenih oni od 19. do 24. godine učestvovali su 1970. sa 38,4%, 1975. sa 47,8%, a 1982. godine sa 50,7%

Životni standard je rastao brže od rasta društvenog proizvoda i raspoloživih sredstava. Brži rast životnog standarda od rasta raspoloživih sredstava od 1971. do 1980. godine, a posle toga sporije opadanje životnog standarda od stope opadanja raspoloživih sredstava prouzrokovalo je masovnije korišćenje zaliha i rezervi.

Najnepovoljnija je situacija sa prosečnim realnim ličnim dohocima.[2] Stopa njihovog rasta u prethodnom periodu bila je

[2] U 1983. u odnosu na 1970. godinu životni standard je bio viši za 67%, a prosečni realni lični dohoci niži za oko 7%.

Digitized by Google

višestruko niža od stope rasta životnog standarda i drugih njegovih komponenti, a kad je počelo opadanje životnog standarda, onda je ono bilo najizraženije kod prosečnih realnih ličnih dohodaka.

Snažan je uticaj spoljnih uzroka na našu privrednu situaciju i posebno na situaciju u pogledu cena

Na osnovu izloženog može se oceniti da kvalitet privrednog razvoja slabi, da su tendencije kretanja gotovo svih makroekonomskih agregata usmerene u nepovoljnom pravcu, a to je osnovni okvir i ambijent u kome razrasta problem cena, koji, sa svoje strane, povratno podstiče razvoj nepovoljnih kretanja na pojedinim ekonomskim područjima.

Uzroci nepovoljnih tendencija i nezadovoljavajuće privredne situacije su mnogobrojni i raznovrsni: objektivni, subjektivni, spoljni, unutrašnji, kratkoročni, dugoročni, materijalni, institucionalni itd. Ima znakova da u sadašnjem periodu većina ovih uzroka deluje komplementarno i simultano. Ovde se ukazuje samo na neke uzroke nepovoljne privredne situacije.

Od *spoljnih uzroka* vrlo je nepovoljno dejstvo usporavanja rasta svetske privrede, stagnacije, pa i opadanja privredne aktivnosti u svetu. Stopa privrednog rasta u svetu od 1976. do 1979. godine iznosila je 4,3%, a prosečna stopa rasta izvoza 6,6%. Međutim, stopa rasta društvenog proizvoda opala je na oko 1% u 1981. i 1982. godini, a stopa rasta svetskog izvoza smanjena je na 1,5% u 1980. godini, dok se ocenjuje da je izvoz u 1981. stagnirao, a u 1982. godini i smanjen. U takvim uslovima, a imajući u vidu otvorenost i veliku zavisnost jugoslovenske ekonomije od svetske ekonomije, nije teško i bez dublje analize zaključiti da su nepovoljna kretanja u međunarodnoj ekonomiji vrlo nepovoljno delovala na kretanja u jugoslovenskoj privredi.

Drugi spoljni uzrok nepovoljne privredne situacije u našoj zemlji je rast cena na svetskom tržištu, a naročito rapidan rast cena nafte. Od 1971. do 1981. godine prosečne izvozne cene su porasle za oko 2,5 puta, a prosečne uvozne cene za oko 2,8 puta, pa, imajući u vidu i odnose izvoza i uvoza, u tom periodu negativni efekti *terms of trade* za našu zemlju iznose oko 5 milijardi dolara. Najnepovoljniji uticaj na našu privrednu situaciju imalo je poskupljenje nafte. Od 1973. godine, dakle, od prve energetske krize do kraja 1982. godine, uvezeno je 94,5 miliona tona nafte, za šta je plaćeno oko 14, 2 milijarde dolara, a to je za 12,3 milijarde dolara više nego što bi se za uvezenu količinu nafte platilo po cenama pre energetske krize.[3] Pa i u periodu od 1979. do 1982. godine, kad je uvezeno oko 43,1 milion tona nafte, plaćeno

[3] I pored takve situacije u pogledu cena nafte, u tom periodu je potrošeno 54,5 miliona tona mazuta.

Digitized by Google

je oko 5,5 milijardi dolara više nego što bi se platilo po cenama iz 1978. godine.

Treći spoljni uzrok nepovoljne privredne situacije jeste visok rast kamata, naročito u poslednjim godinama. Od 1978. do 1982. godine kamatne stope su se gotovo utrostručile, pa je od ukupno plaćenih kamata (od oko 6,1 milijarde dolara za poslednje četiri godine) oko 3 milijarde dolara plaćeno zbog rasta kamatnih stopa. Najveći deo toga iznosa odnosi se na konvertibilno područje, kome je za poslednje četiri godine plaćeno oko 6 milijardi dolara na ime kamata.

Međutim, i pored toga što je nepovoljno dejstvo spoljnih činilaca na ekonomski razvoj zemlje vrlo snažno, osnovni uzroci zastoja u društveno-ekonomskom razvoju su *domaćeg* karaktera. Ne bih analizovao uzroke kao što su: neodgovarajuća razvojna politika, nepostizanje saglasnosti o razvoju na bitnim područjima; nepovoljna privredna struktura i velika zavisnost od uvoza na energetskom i sirovinskom sektoru i na sektoru hrane, zatim zavisnost od uvoza kapitala, opreme i tehnologije; neusklađena potrošnja sa proizvodnjom; neusklađenost raspoloživih i angažovanih proizvodnih činilaca; organizacioni problemi društva i njihov uticaj na inflaciju; problemi funkcionisanja sistema itd., o čemu se inače često govori.

Ovde želim da ukažem samo na jedan problem koji pothranjuje inflaciju, a to je *prelivanje društvene svojine u ličnu i isključivanje društvenih sredstava iz proizvodne funkcije.*

Mehanizam prelivanja društvene u ličnu svojinu i potrošnju je vrlo razuđen. Društveni kapital se preliva u ličnu svojinu i potrošnju na više načina: u toku utvrđivanja dohotka, iskazivanjem nerealno niske amortizacije i nerealno visokih zaliha, kao i nepravovremenom i nedovoljnom revalorizacijom osnovnih sredstava; pogoršavanjem odnosâ u raspodeli dohotka na potrošnju i akumulaciju; devalvacijom dinara; dugoročnim kreditiranjem stanovništva po niskoj kamati; visokim rastom cena poljoprivrednih proizvoda i sličnim.

Pre svega, prilikom utvrđivanja dohotka nije obezbeđena potpuna zaštita društvenih sredstava, pa se deo supstance tih sredstava preliva u potrošnju. Kao primer može se istaći *amortizacija osnovnih sredstava.* Od 1971. do 1980. godine nabavna vrednost osnovnih sredstava povećana je (po tekućim cenama) 14,1 puta, a amortizacija 10,7 puta. Prosečna stopa amortizacije snižena je sa 6,5% u 1970. na 4,2% u 1980. godini, tako da je amortizacioni period produžen za jednu trećinu, i to sa 15,4 u 1970. na 23,6 godina u 1980. godini. Takvo kretanje je suprotno kretanjima u svetu gde se, zbog moralnog i fizičkog zastarevanja opreme, amortizacioni period skraćuje. Na taj način je u desetogodišnjem periodu (od 1971. do 1980) obračunat iznos amortizacije manji za oko 7 milijardi dolara računato po prosečnom kursu u posmatranom periodu nego što bi bilo obračunato po stopi amortizacije iz 1970. godine. Od 1981. godine su povišene stope amortizacije, ali su i pored toga stope amortizacije ostale niske,

Digitized by Google

a amortizacioni period dug: u 1981. i 1982. godini stope amortizacije iznosile su prosečno 4,6%, a amortizacioni period približno 22 godine; u 1983. godini prosečna stopa amortizacije iznosila je 4,75%, a amortizacioni period 21 godinu. Kad se sve uzme u obzir, računato po prosečnom kursu dinara u poslednjih 13 godina, posle 1970. godine obračunato je manje oko 15 milijardi dolara amortizacije nego što bi ona bila računato po stopama iz 1970. godine.[4] Ta su sredstva transferisana iz osnovnih sredstava, iz društvenog kapitala i preneta u ličnu svojinu i potrošnju.

Supstanca društvenih sredstava se preliva u ličnu svojinu i potrošnju i zbog neažurne i nedovoljne *revalorizacije osnovnih sredstava.*

Poseban mehanizam prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu i potrošnju jeste *precenjivanje zaliha* prilikom obračuna poslovnih rezultata. Prema završnim računima privrede za 1982. i 1983. godinu, prikazane su znatno veće zalihe nego što bi trebalo ako se uzme u obzir kretanje obima zaliha i cena. U 1982. godini prikazane su zalihe veće za 38% nego godinu dana ranije, iako im je obim povećan za 2%, a cene industrijskih proizvoda su porasle 25%. Na taj su način zalihe prikazane za oko 100 milijardi dinara većim nego što su stvarno bile, pa je za toliko bio veći i dohodak na osnovu koga se formirala potrošnja. Primenjujući isti metod obračuna, u 1983. godini su zalihe prikazane većim za oko 120 milijardi dinara.[5]

Odnosi u raspodeli dohotka na potrošnju i akumulaciju neprestano su se pogoršavali na štetu akumulacije sve do 1979. godine. Učešće akumulacije u dohotku smanjeno je sa 17% u 1971. na 12,7% u 1979. godini. U okviru toga su izdvajanja za poslovni fond smanjena sa 15,2% u 1971. na 10,4% u 1979. godini, a od 1976. do 1978. godine je za poslovni fond izdvajano nešto više od 9% dohotka.[6]

Teško je proceniti koliko se akumulacija raspodelom dohotka preliva u finalnu potrošnju. Ali, ako bismo kao osnovu za obračun uzeli odnose u raspodeli dohotka na akumulaciju i potrošnju ostvarene 1971. godine (u kojoj je za fondove izdvajano 17% dohotka), onda je u periodu od 1972. do 1980. godine za akumulaciju izdvojeno oko šest milijardi dolara manje (po prosečnom kursu u tom periodu) nego što bi se izdvojilo po proporcijama

---

[4] Moglo bi se postaviti pitanje da li je i 1970. godine amortizacija bila dovoljna za prosto reprodukovanje osnovnih sredstava.

[5] Zalihe su prikazane većim za 54%, a rast cena je bio 32%, dok je obim zaliha povećan za oko 10%.

[6] U materijalu »Analiza inflacije u Jugoslaviji — uzroci i putevi za njeno uklanjanje« (Marksistički centar CK SKS, Beograd, 1983) Radoslav Marinković ukazuje da su zaposleni radnici »jeli« radna mesta nezaposlenima. Kad se analiza proširi i na druge mehanizme prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu i potrošnju, moglo bi se dodati da sadašnja generacija »jede« radna mesta i standard generacija koje dolaze.

Digitized by Google

iz 1971. godine. Na taj su način od privrede stalno izvlačena sredstva koja se moraju nadoknađivati zaduživanjem u inostranstvu, emisijom novca i, pre svega, povećanjem cena.

Od 1979. godine učinjene su pozitivne promene u raspodeli dohotka, ali intenzitet tih promena nije dovoljan da bi se izmenili već konstituisani odnosi, te se raspodelom dohotka prvenstveno izmiruje tekuća potrošnja radnika i opšta i zajednička potrošnja. Akumulacija je i dalje rezidualna pozicija u raspodeli.

Poseban mehanizam prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu jeste *devalvacija dinara.* Naravno, devalvacija je najčešće institucionalno sankcionisanje realnih materijalnih odnosa, ali je i snažan činilac redistribucije dohotka, kako u okviru privrede tako između privrede i stanovništva i, povratno, uzročnik obezvređivanja dinara i novih devalvacija. S obzirom na to da stanovništvo raspolaže značajnim sredstvima, kako u vidu devizne štednje tako i u gotovom novcu, svakom devalvacijom jača ekonomski položaj imalaca deviza, kako u odnosu na druge delove stanovništva tako i u odnosu na privredu.

Samo od 1980. do 1983. godine aktima o devalvaciji dinara (uključujući i klizajuću devalvaciju) devizna štednja građana je povećana za preko 700 milijardi dinara (devizna štednja je početkom 1980. godine iznosila oko 150, a krajem 1983. godine celih 912 milijardi dinara). Posledice ovako velikog transfera sredstava u korist imalaca deviza (ne samo deviznih štediša) jesu, pored trajnog prelivanja dela društvenih sredstava u ličnu svojinu, stvaranje povećane kupovne snage stanovništva[7], koja se ne može kontrolisati i usmeravati, kao i snažna diferencijacija socijalnog položaja pojedinih delova stanovništva. S obzirom na to da je unutrašnja kupovna snaga dinara znatno veća nego što odgovara kursu dinara prema dolaru (što je inače karakteristika valuta manje razvijenih zemalja u odnosu na valute razvijenih zemalja)[8], ni naknadna inflacija izazvana devalvacijom (i drugim činiocima) ne može bitnije da umanji prednosti imalaca deviza, pa sticanje deviza i devalvacija postaju način i uslov egzistencije jednog dela stanovništva na štetu privrede i drugih delova stanovništva.

Znatan deo društvenih sredstava preliva se stanovništvu zato što se *krediti, posebno dugoročni,* ne revalorizuju i što su *kamate na kredite* niže od stope inflacije. Na dimenzije toga prelivanja mogu delimično ukazati podaci da su krajem 1981. godine krediti stanovništva iznosili 212 milijardi dinara i bili su gotovo 16 puta veći nego 1970. godine i da je u tom periodu stopa inflacije iznosila 713% (indeks 813). Naročito je veliko obezvređivanje kredita za stambenu izgradnju koji su krajem 1981. godine izno-

[7] Početkom 1984. godine svakim procentom devalvacije trenutno se povećava kupovna moć imalaca deviza za više od 10 milijardi dinara (novih).

[8] Kupovna snaga dinara bila je u 1975. godini 50% veća nego dolara, a u 1980. godini 86%. Imajući u vidu devalvacije posle 1980. godine, kupovna snaga dinara u odnosu na dolar još je više povećana.

Digitized by Google

sili 132 milijarde dinara i u celom periodu predstavljali prosečno 50% ukupnih kredita. Ti krediti su, po pravilu, dugoročni i sa nižom kamatnom stopom, pa je tako, dok je cena dobara izgrađenih tim kreditima stalno i natprosečno rasla, teret otplate tih kredita, zbog devalvacije, inflacije i visokog nominalnog rasta ličnih dohodaka i drugih ličnih primanja — stalno smanjivan.

Od 1970. godine (period koji se analizira, ali je taj problem postojao i ranije) kamatne stope su bile stalno niže od stope inflacije, a u nekim godinama i četvorostruko niže. Nema podataka o prosečnim kamatama, ali ako se pretpostavi da su prosečne kamatne stope na kredite stanovništva (uključujući i kredite za stambenu izgradnju) bile za 50% više od eskontne stope Narodne banke, onda je stanovništvo samo za tri godine (1979, 1980. i 1981) za kamate platilo preko 130 milijardi dinara manje nego što bi platilo pod pretpostavkom da su kamatne stope bile visoke koliko stope inflacije. Znatan deo kredita stanovništvu, posebno za stambenu izgradnju, potiče iz sredstava organizacija udruženog rada, čime je neposredno zahvaćena njihova, inače skromna, akumulacija.

Na drugoj strani, stanovništvo ulaže na štednju po takođe niskim kamatama, što još više komplikuje situaciju.

Izuzetno *visok rast cena poljoprivrednih proizvoda* je mehanizam prelivanja sredstava među pojedinim delovima stanovništva, ali i prelivanja društvene u ličnu svojinu. To se ostvaruje, pre svega, široko otvorenim »makazama« između cena industrijskih i cena poljoprivrednih proizvoda, a zatim povećanim pritiskom troškova života na rast ličnih dohodaka i, tim putem, na smanjivanje učešća akumulacije u dohotku. Dok je indeks cena proizvođačâ industrijskih proizvoda u 1982. u odnosu na 1970. godinu iznosio oko 750, indeks cena poljoprivrednih proizvoda iznosio je celih 1.273.

Kao pokazatelj promena ekonomskog položaja pojedinih sektora (privreda i stanovništvo) mogao bi da posluži podatak o rasporedu društvenog bogatstva, što se, na žalost, ne prati. Međutim, za potvrdu iznetih ocena o prelivanju društvene svojine u ličnu svojinu mogu da posluže i podaci o rasporedu novčanih sredstava i o promeni tog rasporeda. Prema tim pokazateljima, sektor stanovništva, neprestano, uz određena kolebanja, povećava učešće u ukupnim novčanim sredstvima, i to, uglavnom, na račun privrede. To pokazuje i podatak prema kome su novčana sredstva stanovništva krajem 1979. godine[9] bila 11,3 puta veća nego 1970. godine, a novčana sredstva privrede 7,7 puta.

Kao što je izloženo, ima dosta načina i mehanizama za prelivanje društvenih sredstava u ličnu svojinu i, po toj osnovi, za relativno jačanje ekonomskog položaja jednog dela stanovništva i za relativno slabljenje ekonomskog položaja društvenog sektora privrede, kao i za ekonomsku diferencijaciju stanovni-

[9] Posle 1979. godine primenjuje se druga metodologija, pa se, zbog neuporedivosti, ti podaci ne navode.

Digitized by Google

štva. To je širi politički, klasni problem, te ga treba analizirati i ocenjivati s tog stanovišta. Međutim, ovde se mora, makar u najkraćim crtama, ukazati na negativne posledice prelivanja društvenih sredstava u ličnu svojinu po privredni razvoj i proces reprodukcije i, posebno, cene.

Prelivanje društvenih sredstava u ličnu svojinu — osim sredstava koja su rezultat rada (tekućeg i minulog), a koja treba da obezbede odgovarajući standard, uključujući i odgovarajuću štednju stanovništva, i da omoguće realizaciju dela proizvodnje namenjene finalnoj potrošnji — predstavlja sužavanje materijalne osnove proizvodnje društvenog sektora privrede i proizvodnje u celini. Sredstva koja se iz društvenog sektora privrede prelivaju u ličnu svojinu (osim onih koja su rezultat rada i koja, dakle, imaju posredno ili neposredno pokriće u robama i uslugama i služe za obezbeđenje standarda u skladu sa dostignutim stepenom razvijenosti i u funkciji su privrednog razvoja) postaju sterilna sa stanovišta proizvodnje. Najkraće rečeno, to predstavlja *pretvaranje društvenog kapitala u dohodak*, a logika našeg sistema (i svakog sistema koji pretenduje na razvoj) zahteva da se deo dohotka pretvara u društveni kapital. Ta novčana sredstva se premeštaju u oblast potrošnje i stvaraju i produbljuju poremećaje u ekonomskim tokovima, sa snažnim uticajem na političke odnose.

Novčana sredstva za finalnu potrošnju, bez obzira na to po kome se osnovu stiču (deo ličnog dohotka iznad proporcija u raspodeli dohotka koje obezbeđuju skladne odnose između tekuće potrošnje i razvoja; prihodi deviznih štediša po osnovu devalvacije; deo prihoda poljoprivrednih proizvođača po osnovu cena viših od normalnih cena poljoprivrednih proizvoda i drugo, za dalji proces proizvodnje, za proširenje te proizvodnje — najvećim delom su izgubljena. Ovaj višak sredstava kojim raspolaže jedan deo stanovništva ne vraća se u proces proizvodnje: ne otvaraju se nova radna mesta, ne proširuju se obradive površine i slično. Ta se sredstva upotrebljavaju za izgradnju kuća i vikendica, za kupovinu automobila, za kupovinu deviza, za turistička putovanja i za druge oblike potrošnje, uključujući i skupe svadbe i nadgrobne spomenike.

Gubljenje društvenih sredstava i njihovo isključivanje iz proizvodne funkcije nadoknađivano je sve većim zaduživanjem u inostranstvu i sve većom emisijom novca. Međutim, brzo smo došli do granice kreditne sposobnosti, i to u vreme dospeća velikih obaveza prema inostranstvu, porasta cena nafte i velikog porasta kamatnih stopa. Takođe, ni emisija novca ni ekspanzija kredita ne rešavaju problem društvenih sredstava izgubljenih iz procesa proizvodnje, sredstava koja su se prelila u ličnu svojinu i u potrošnju.

U takvim uslovima, sa stanovišta pojedinačnog proizvođača, najlakši način da se nadoknade sredstva izgubljena iz procesa proizvodnje — jeste povećanje cena. To i jeste jedan od ključnih uzroka inflacije i poremećaja u reprodukciji i u društveno-ekonomskim odnosima u celini.

Digitized by Google

Golemi su deficiti, debalansi i dubioze

Zbog nezadovoljavajuće dinamike, a posebno zbog strukture privrednog razvoja, na jednoj, i neodgovarajuće monetarne i kreditne politike, politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom i, posebno, neodgovarajuće politike raspodele društvenog proizvoda i dohotka, na drugoj strani, konstituisan je širok krug deficita, debalansa i dubioza, prava na potrošnju bez pokrića u realnim vrednostima i drugih nesklada između nominalnih i realnih veličina. Da ukažemo samo na najveće, i to na one sa kojima se susrećemo u svakodnevnom informisanju, i da pri tom veličine tih deficita, debalansa i dubioza posmatramo u svetlosti veličine društvenog proizvoda.

Naime, procenjuje se da je 1983. godine nominalni društveni proizvod iznosio oko 4.000 milijardi dinara. To na jednoj strani. Na drugoj strani, gubici u poslovanju privrede u 1983. godini, sa nepokrivenim gubicima iz ranijih godina, premašuju 130 milijardi dinara; nenaplaćena realizacija krajem 1983. godine iznosila je oko 280 milijardi dinara; krajem septembra 1983. godine prekoračenje predračunske vrednosti investicija u toku iznosilo je (samo na jednoj trećini investicionih objekata) 603 milijarde dinara; procenjuje se da kursne razlike privrede iznose oko 400 milijardi dinara; procenjuje se, takođe, da kursne razlike Narodne banke iznose oko 1.000 milijardi dinara. Tome bi trebalo dodati i veliku sumu gubitaka koji su razgraničeni na duži, naredni period i velike sume fiktivnih potraživanja po osnovu menica i drugih instrumenata plaćanja bez realnog pokrića u kupoprodajnom odnosu. Deficitom treba smatrati i mnoge obaveze prema izvoznicima u pogledu sredstava za podsticanje izvoza. Tome, isto tako, treba dodati i nerealno prikazane zalihe obrtnih sredstava, na koje je napred ukazano, i koje u poslednje dve godine iznose preko 200 milijardi dinara. Naravno, deficitom bi trebalo smatrati i osnovna sredstva prelivena u ličnu svojinu i potrošnju, što je, zbog nedovoljne amortizacije osnovnih sredstava, uskraćeno osnovnim sredstvima, a što se za poslednjih trinaest godina procenjuje na 15 milijardi dolara. (Ta sredstva se moraju u što kraćem roku vratiti osnovnim sredstvima i izvršiti njihova sanacija.) Ovde ne kvantificiramo razne deficite socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja i razne druge neizmirene obaveze i druga stečena prava.

Deo unutrašnjih deficita je slika, projekcija obaveza prema inostranstvu, koje, kao što je poznato, iznose više od 20 milijardi dolara glavnice duga i, više od 10 milijardi kamata i oko 8 milijardi dolara obaveza prema deviznim štedišama. Naravno, te obaveze ne dospevaju u celini ni u ovoj ni u narednim godinama, ali ipak dospevaju veoma velike obaveze koje se moraju izmirivati iz tekuće proizvodnje i na račun tekuće potrošnje. U najpovoljnijoj varijanti i konstrukciji ekonomskih odnosa sa inostranstvom mora se inostranstvu platiti iznos veći od dve milijarde dolara od iznosa na koji se može računati na inostrane

Digitized by Google

kredite. Na žalost, moguće su i mnogo nepovoljnije situacije, kako u ovoj godini tako i u narednom periodu.

Ocenjujem da je navođenje i nabrajanje deficita, debalansa i dubioza, i to samo onih najvećih, dovoljno ilustrativno za razumevanje opštih uslova i odnosa u procesu reprodukcije koji moraju da se premoste i povežu cenama, jer, ako se ta veza ne ostvari — neće biti ni procesa reprodukcije. Tome bi se mogli dodati i elementi subjektivnog karaktera, kao što su: nastojanja proizvođačâ da maksimiraju svoj dohodak (i putem cena), da neefikasno korišćenje društvenih sredstava, nedovoljno korišćenje radnog vremena, promašene investicije, slabu organizaciju rada i druge neracionalnosti — prevale posredstvom cena na drugog; nastojanja pojedinih društveno-političkih zajednica da zaštite i obezbede povoljniji položaj »svojih« proizvođača; nastojanja organâ društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica da osiguraju što veće svoje prihode. Tome treba dodati i obaveze preuzete prema MMF-u vezane za povišenje kamatnih stopa i klizanje kursa dinara.

Kad se svi izloženi elementi uzmu u obzir, može se zaključiti da je situacija u vezi sa cenama mnogo teža nego što mi, naša javnost, naše društvo mislimo i znamo. Poremećaji i neskladi u materijalnim vrednosnim odnosima, a osobito neskladi između nominalnih i realnih veličina pojedinih komponenti društvenog proizvoda — naročito među pojedinim komponentama društvenog bogatstva — veoma zaoštreni, pa ih je moguće uskladiti samo na znatno višem nominalnom nivou, i to pod pretpostavkom da se usklađuje organizovano, pod punim i efikasnim uticajem subjektivnog činioca, sa mnogo spremnosti na odricanje od stečenih pozicija i navika, u funkciji zajedništva i u funkciji budućnosti. Takva situacija u vezi sa cenama i povodom cena morala bi da dopre do svesti svakog čoveka, svakog građanina, svakog društveno-ekonomskog subjekta, i to na mobilizatorski, stvaralački način, na način koji realno odslikava situaciju, ali i otvara perspektivu izlaska iz te situacije. Ja u tome vidim ulogu subjektivnog činioca, a ne u tome da se jedan subjektivizam i voluntarizam zamenjuje drugim koji iskonstruišemo mi ili neko drugi, možda i u najboljoj nameri.

Veliki su disparitеti cena

Problem cena se ne iscrpljuje okruženjem, uslovima i odnosima u kojima se cene obrazuju. Taj se problem proteže i na odnose cena, način njihovog obrazovanja i njihove kontrole. Ograničiću se samo na to da ukažem na neke disparitete cena koji, sa svoje strane, postaju generator rasta cena, kao i na kratko izlaganje tri vrste dispariteta cena: razlike u nivou cena prema merilu angažovanih proizvodnih činilaca; na regionalne razlike u nivou cena istovrsnih proizvoda i usluga; na disparitete cena prema

Digitized by Google

merilu »svetskih« cena, odnosno jednog njihovog vida — izvoznih cena.

Odnosi cena mereni položajem u *primarnoj raspodeli*[10] veoma su neusklađeni. Na osnovu analiza i podataka Savezne zajednice za poslove cena, velike su i sve veće razlike u položaju i uslovima privređivanja pojedinih grana, grupacija i proizvođača, kao i u uslovima sticanja i raspodele dohotka, i to zbog velikih dispariteta cena. Povoljniji je položaj organizacija iz oblasti prometa, usluga i finansijskih institucija nego organizacija iz materijalne proizvodnje; povoljniji je položaj prerađivačkih grana od proizvođačâ sirovina. Veliki dispariteti cena i vrlo različit položaj u primarnoj raspodeli u kome se nalaze pojedini proizvođači, snažno podstiču njihovu dezintegraciju, zatvaranje u uže okvire i zaokruživanje procesa reprodukcije na malom ekonomskom prostoru.

Drugi pogled na disparitete cena je *regionalni*. Cene istovrsnih proizvoda vrlo su različite u zavisnosti od toga iz koje su republike, pokrajine, opštine. Prema informaciji Republičke zajednice za cene SR Srbije[11], cene kilovata električne energije kreću se, od republike do republike, od 1,8 do 2,3 dinara, odnosno razlike su i 30%; cene iste vrste umivaonika kreću se od 841 do 1.081 dinara; ista vrsta pribora za bušenje — od 557 do 1.600 dinara; ista vrsta kašika od 20,25 do 72,00 dinara; ista vrsta prikolice za traktor — od 462.450 do 790.500 dinara; televizori od 37.057 do 66.200 dinara itd. Gotovo da i nema istovrsnog proizvoda ili usluge kojima su cene u dve ili više republika jednake ili su te razlike u prihvatljivim granicama.

Treću vrstu dispariteta čine *dispariteti domaćih cena u odnosu na izvozne cene*. Dok su, prema analizi ZIT-a[12], krajem 1983. godine izvozne cene bez podsticajnih ingredijenata bile oko 12% više od domaćih (a sa ingredijentima 25%—30%), izvozne cene jednih proizvoda bile su znatno više, a drugih znatno niže od domaćih. Ako se posmatra samo izvoz u razvijene zemlje, situacija je bila sledeća: 13% robe (po vrednosti) izvezeno je po cenama koje su bile više od domaćih za preko 40%; za 9% izvoza postignute su cene više od domaćih za 31—40%; za 16% izvoza izvozne cene su bile više od domaćih za 21—30%. Na drugoj strani, za 13% izvoza izvozne cene su bile preko 40% niže od domaćih; za 8% izvoza cene su bile niže od domaćih za 31—40%; za 8% izvoza izvozne cene su bile niže od domaćih za 21—30%. Između ovih krajnosti je i jedna trećina izvoza po cenama koje su bile u intervalu ±20% od domaćih.

---

[10] Primenjena metodologija Savezne zajednice za poslove cena, a slične rezultate daju i druge metodologije, kao, na primer, Ekonomskog instituta, Sarajevo, Instituta društvenih nauka, Beograd i Ekonomskog instituta, Zagreb.

[11] Informacija o razlikama u nivoima cena proizvođačâ sa područja SR Srbije van pokrajina u odnosu na proizvođače sa drugih područja (Beograd, mart 1984).

[12] Odnosi domaćih i izvoznih cena, ZIT, Beograd, decembar 1983.

Digitized by Google

I sada se dolazi na ono što smatram bitnim. Prema svim pokazateljima dispariteta cena, dolazimo po pravilu, do istog ili vrlo sličnog zaključka: *povoljniji je položaj u primarnoj raspodeli onih proizvođača čije su cene (domaće) više od izvoznih, odnosno proizvođačâ kojima su društveno-političke zajednice utvrdile više cene nego što su cene istovrsnih proizvoda, odnosno usluga u drugoj društveno-političkoj zajednici.* (Na to ćemo se vratiti malo kasnije, kad bude reči o sagledavanju pravaca izlaska iz sadašnje situacije).

Iako prevazilazi okvire ove teme (problemi cena), ipak bi trebalo ukazati na to da veliki dispariteti domaćih cena prema onim izvoznim rapidno umanjuju efekte devalvacije na povećanje izvoza. Iz navedenih podataka o odnosima domaćih i izvoznih cena u industrijski razvijenim zemljama krajem 1983. godine može se doći do ocene da se devalvacija od, na primer, 20% odnosi samo na oko 15% robe koja se izvozi. Što se tiče ostalih proizvoda, devalvacija nema mnogo značaja za povećanje izvoza: izvozne cene jednih proizvoda su i pre devalvacije bile više od domaćih, pa je povećanje toga izvoza ograničeno drugim razlozima — nestašicom proizvodâ i slično — a ne cenama; izvozne cene drugih proizvoda su i posle devalvacije ostale niže od domaćih, pa im, takođe, devalvacija nije bila potrebna. Da rekapituliram: zbog prezaduženosti u inostranstvu, zbog velike zavisnosti proizvodnje od uvoza, kao i zbog neophodnosti da ostvarujemo i proširujemo našu razmenu sa svetom kako bismo se mogli razvijati, neophodno je povećavati izvoz. Međutim, u sadašnjim uslovima i odnosima prosečnih izvoznih i domaćih cena, na jednoj, i velikih dispariteta domaćih prema izvoznim cenama, na drugoj strani, nikakva devalvacija ne može podstaći izvoz. Naprotiv, devalvacija je počela destimulisati devizni priliv.[13] Izvoz i povećanje izvoza mogu se podsticati devalvacijom samo kada su domaće cene na celoj liniji proizvodne, odnosno izvozne strukture koliko-toliko usklađene. A te cene nisu nikada bile toliko neusklađene koliko su to sada. Pre samo godinu dana međusobni odnosi domaćih i izvoznih cena bili su za dve petine usklađeniji nego sada.

Kako izaći iz sadašnje situacije

Smatram da je kratko ukazivanje na ambijent i uslove u kojima se obrazuju i kontrolišu cene i u kojima treba da se vodi politika cena, kao i ukazivanje na enormne disparitete cena, bez obzira na to po kome merilu izražavali te disparitete — dovoljno da se dođe do zaključka da je nužna temeljita reforma cena, reforma sistema cena i reforma drugih delova privrednog sistema koji su veoma značajni za cene. Potrebna je upravo ta i takva reforma ka-

[13] I pored toga što je u 1982. i 1983. godini dinar devalvirao 170%, izvoz je smanjen za oko 12% u odnosu na 1971. godinu.

Digitized by Google

kva je predviđena Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Na pitanje zašto se ta reforma ne ostvaruje, lako je naći odgovor: ne ostvaruje se zato što se u postojećim odnosima cena vrši golema redistribucija društvenog proizvoda između grana i grupacija i, naročito, između republika i pokrajina. A ta preraspodela se ne vrši samo cenama, ona se vrši i mnogim drugim mehanizmima raspodele i preraspodele: devalvacijama, odnosima u namenskoj raspodeli dohotka i na razne druge načine. Te snage, koje su u povoljnijem položaju, potežu sve moguće argumente i koriste sva prava kako bi očuvale i poboljšale svoju poziciju, ne vodeći računa o posledicama za društvo u celini, pa i za njih same (na duži rok) koje proističu iz njihovih otpora, otvorenih ili prikrivenih, sprovođenju institucionalnih i materijalnih promena u društveno-ekonomskim odnosima i, u sklopu toga, na području cena.

U sadašnjoj situaciji dominantni interesi koji odlažu otvaranje procesa sređivanja odnosâ na području cena (pa i u celokupnom procesu društvene reprodukcije) jesu regionalni interesi, a prvi potezi za sređivanje tih odnosa moraju da se vuku na nivou političkog odlučivanja. Promene moraju da budu reformskog karaktera i duboke, dublje nego što je predviđeno Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, kako bi se nadoknadilo zaostajanje u promenama do kojih je već moralo doći, pod pretpostavkom da je taj program celovito ostvarivan: po širini, dinamici i dubini. Naravno, uvek treba imati u vidu celinu promena u institucionalnim rešenjima, materijalnim odnosima i u razvojnoj politici, a ne samo promene na području cena.

Što se tiče pitanja: šta menjati, smatram da je situacija prilično jasna: treba izvršiti i reformu cena i reformu sistema cena.

Reformu cena trebalo bi izvršiti tako da se zadovolji nekoliko zahteva: da se, pre svega, u što većoj meri ostvari materijalna i vrednosna ravnoteža i postigne ravnoteža nominalnih i realnih veličina; da se, u što većoj meri, domaće cene usklade sa inostranim, prvenstveno izvoznim cenama, i to za proizvode i usluge koji se izvoze, a cene ostalih proizvoda i usluga da se usklade sa izvoznim cenama proizvodâ koji se izvoze, ali na nivou koji će obezbediti stalnu i trajnu motivisanost za izvoz; zatim, da se reformom cena na startu obezbedi što veća usklađenost cena proizvodnih činilaca sa njihovim realnim cenama; da se na startu obezbede ravnopravni uslovi proizvođačâ u sticanju dohotka, i to u meri u kojoj sticanje dohotka zavisi od cena i sistema i politike cena. Naravno, ovde se ne možemo duže zadržavati na razradi celokupnog mehanizma reforme cena, ali bi se moralo ukazati na jedan problem.

Na prvi pogled bi moglo izgledati da su izloženi zahtevi kojima bi trebalo da udovolji reforma cena disperzirani, pa i protivrečni. Međutim, prema nekim istraživanjima koja sam pominjao

Digitized by Google

i u ovom izlaganju, a i prema našim istraživanjima[14], ovi zahtevi ne samo da nisu protivrečni, nego su vrlo saglasni. I ne samo to: zadovoljavanjem navedenih zahteva eventualnom reformom cena otvorio bi se proces uspostavljanja više parcijalnih ravnoteža (ne samo na području cena, nego u celom procesu reprodukcije) i proces konvergencije (međusobnog približavanja zajedničkom cilju) parcijalnih ravnoteža u *opštu privrednu ravnotežu*, i to dinamičku ravnotežu.

Dok bi opšta privredna ravnoteža, i to ravnoteža u dinamičkom smislu, trebalo da bude rezultat reforme cena, održavanje i širenje te ravnoteže treba da budu kriterijum, smisao i sadržina *reforme sistema cena.*

Istakli smo da je sadašnja privredna situacija, a osobito situacija na području cena, bremenita subjektivizmom, voluntarizmom i drugim izmima kojima se mora dati antiekonomski, dezintegracioni, pa i parazitski predznak. Da ne govorim o dogmatizmu i sličnim pristupima. Međutim, postoji opasnost da nam se logikom razvoja situacije na području cena (i šire) iznude prenagljena rešenja, i to takva koja će stare subjektivizme i voluntarizme zameniti novim ili nešto modifikovanim. To je realna opasnost, a kao dokaz za postojanje te opasnosti mogla bi se navesti i rešenja prema kojima se usporavanje inflacije namerava da postigne razrastanjem ogromnog administriranja, sporazumevanja i slično povodom cena među proizvođačima. Smatram da će takva rešenja naneti mnogo štete, a da se tim putem neće rešiti ni jedan problem.

Po mom mišljenju, eventualna reforma sistema cena morala bi, pored naših fundamentalnih sistemskih rešenja i rešenja sadržanih u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, da pođe i od iskustava i prakse ostalog sveta. Gotovo svugde u svetu inflacija se kontroliše kontrolom dohodaka: u zemljama tržišne privrede — ugovorima o nadnicama i zakonodavstvom (poreskim i drugim) o profitu; u zemljama planske privrede — tarifnim stavovima i propisivanjem akumulacije. Pored toga, obe grupe zemalja rigorozno primenjuju antimonopolsko zakonodavstvo i zahvataju monopolsku dobit.

Sa sistemom cena moraju biti korespondentni ostali delovi privrednog sistema: zaštitna politika, politika kursa domaće valute, monetarna i kreditna politika, politika raspodele i upotrebe društvenog proizvoda i dohotka, poreska politika i, posebno, politika razvoja. U takvim uslovima, sistem cena sadrži, na jednoj strani, slobodu proizvođačâ da u datim tržišnim uslovima, po meri svoga kratkoročnog i dugoročnog interesa, u međusobnim odnosima sa svojim poslovnim partnerima i u okviru samoupravnog mehanizma odlučivanja — samostalno odlučuju o cenama svojih proizvoda i usluga i, na drugoj strani, pravo i dužnost države da, u slučajevima kad cene nekih ili svih proizvoda i usluga prelaze preci-

[14] Lazar Drakul — dr Slobodan Maksimović, »Sistem, politika i kontrola cena« (u pripremi za štampu).

Digitized by Google

zno utvrđene okvire rasta — neposredno kontroliše cene i određuje njihovu visinu. Ta kontrola i određivanje cena mora se vršiti prema tačno utvrđenim merilima, tako da i proizvođač i državni organ znaju kad će se primeniti mera neposredne kontrole cena i na kome će se nivou propisati cene. (Naravno, sve to zahteva detaljniju razradu, ali je to posebna tema za koju sada nemamo vremena.)

Što se tiče merila za neposrednu kontrolu cena, ovom prilikom treba istaći samo toliko da bi ta merila trebalo da izražavaju ravnotežu pojedinih elemenata dohotka i, na taj način, dohotka u celini; zatim, da polaze od drugih parcijalnih ravnoteža i opšte privredne ravnoteže u dinamičkom smislu. Kontrola cena (neposredna morala bi se vršiti prema merilima koja bi bila jedinstvena za sve proizvođače, a na nivou homogenih grupacija i međusobno konkurentnih proizvođača. Time bi se podsticale razlike među proizvođačima u zavisnosti od efikasnosti i produktivnosti njihovog rada i kvaliteta privređivanja u celini. Istovremeno bi se smanjivale razlike među granama i grupacijama koje se ne zasnivaju na većoj produktivnosti rada, nego na raznim vrstama monopola. U izuzetnim slučajevima, cene pojedinih proizvoda mogle bi se kontrolisati i drugim, tačno utvrđenim kriterijumima.

Reforma cena i reforma sistema cena ipak su samo parcijalni zahvati u razrešavanju naših ekonomskih, pa i drugih problema. Problem inflacije uglavnom je pratilac nedovoljnosti proizvodnje robe i usluga. Kad se to kombinuje sa raznim drugim disproporcijama, onda problem inflacije izrasta do sadašnjih razmera.

Naš je osnovni problem *nedovoljnost proizvodnje*. Ta činjenica je u dubokom neskladu sa našim mogućnostima i rezervom potencijala, neiskorišćenim proizvodnim snagama. No ta pitanja prelaze okvire ove teme (o problemima sistema i politike cena), ali se ipak ne mogu odvojiti od cena. Ukazaću samo na neke neiskorišćene potencijale koji bi se relativno brzo mogli staviti u proizvodnu funkciju.

Ocenjuje se da u industriji postoje rezerve kapaciteta od najmanje 30%, koje bi se, sa relativno malim dodatnim ulaganjima i uz bolju ukupnu organizovanost privrede i društva, mogle iskoristiti. Velike su rezerve i u poljoprivredi. Ocenjuje se da bi se još oko 800 hiljada hektara zemljišta moglo kultivisati i obrađivati. Druga rezerva u poljoprivredi jeste mogućnost povećanja (gotovo udvostručavanja) proizvodnje po jedinici površine. Uslovi za to su, pored ostalog: povećanje površina u društvenom sektoru poljoprivrede; znatno povećanje zemljišnog maksimuma[15]; pojačano uključivanje individualnih poljoprivrednih proizvođača u sistem robne proizvodnje; oštro oporezivanje svih (individualnih

[15] Na dostignutom stepenu tehnike i tehnologije (mehanizacija, uključujući i avione, hemija, seme i drugo) ne može se povećavati proizvodnja (pa ni održavati dostignuti nivo) na 18 miliona parcela, koliko ih sada ima u Jugoslaviji, sa tendencijom daljeg usitnjavanja.

Digitized by Google

proizvođača i organizacija udruženog rada) koji racionalno ne koriste zemljište kao dragoceni resurs; specijalizacija i podela rada između individualnog i društvenog sektora, s obzirom na kapitalnu intenzivnost proizvodnje.

Velike su rezerve u turizmu (druge evropske zemlje sa manjim potencijalom ostvaruju višestruko veći devizni prihod od turizma); za brži razvoj male privrede i njeno ukomponovanje u ukupnu privredu postoje sve pretpostavke (potrebe, akumulacija kod stanovništva, kadrovi), osim institucionalnih i političkih uslova koje treba da utvrde društveno-političke zajednice (pre svega opštine); velike su rezerve u preorijentaciji prevoza na jeftiniji, železnički saobraćaj itd.

Naročito su velike rezerve u stambenoj oblasti, odnosno u skidanju tereta stambene izgradnje sa dohotka privrede i prebacivanje toga tereta na samoreprodukovanje stambenog fonda i na sektor stanovništva, kao i u rasprodaji društvenog stambenog fonda (naravno, po tržišnim kriterijumima) i ukidanju stambenog doprinosa (osim za solidarnu stambenu izgradnju). U društvenom stambenom fondu se nalazi oko 1,3 miliona stanova, čija tržišna vrednost prelazi 2.000 milijardi dinara, a za stambenu izgradnju se izdvaja oko 6% dohotka privrede. Sve to treba skinuti sa leđa privrede i prebaciti na teret stanovništva, naravno, vodeći računa o svim aspektima: socijalnom, a pre svega ekonomskom i razvojnom. To bi zahtevalo detaljnija objašnjenja, za koja ovom prilikom nemamo vremena.

Neposredno sa razvojem male privrede i reformom stambene politike trebalo bi povezati i rezervni potencijal koji predstavlja štednja i akumulacija kojom raspolaže stanovništvo.

Naročito značajan rezervni potencijal predstavljaju nezaposleni i nedovoljno zaposleni radnici. Nezaposlenih je oko milion, od čega je polovina mladih, školovanih kadrova. Tome treba dodati i veliki broj potencijalnih povratnika iz inostranstva i, naročito, veliki broj nedovoljno zaposlenih radnika, koji su, inače, u radnom odnosu.

Povezujući odgovarajućim sistemom ekonomskih odnosa i veza raspoložive, već ugrađene kapacitete uz njihovo usklađivanje (bez velikih novih investicija) sa raspoloživim nezaposlenim i nedovoljno zaposlenim kadrovima i povezujući oba ova činioca sa prirodnim uslovima (za koje je još pokojni Kidrič tvrdio da su gotovo dovoljni za naše potrebe u dužem vremenskom periodu), vrlo brzo bismo (za nekoliko godina) došli u fazu razvoja koju bi karakterisao mnogo viši nivo proizvodnje, društvenog proizvoda, životnog standarda, primene nauke, tehnike i tehnologije, ukratko, u višu fazu razvoja i na viši nivo svih pokazatelja kvaliteta razvoja i života, sa međusobnim povratnim uticajima i podsticajima. U takvim uslovima, u uslovima dovoljnosti proizvodnje problem cena bi imao sasvim druge dimenzije i koordinate: smanjio bi se uticaj etatističkog činioca (jer je uticaj etatizma, lokalizma i drugih negativnih činilaca najsnažniji u uslovima siromaštva);

Digitized by Google

zaoštrila bi se borba za povećanje efikasnosti; povećali bi se napori za povećanje izvoza itd. itd. Sve ili većina preraspodela, inače malog dohotka i male proizvodnje, koje nas sada iscrpljuju i dovode do nesporazuma, zasnivale bi se mnogo više na objektivnim i objektiviziranim kriterijumima i javljale bi se po osnovu rada i rezultata rada, a ne po osnovu raznih subjektivističkih i voluntarističkih procena i odnosa snaga.

*

Na kraju, čini mi se neophodnim da u kontekstu problemâ cena ukažem i na problem uticaja kamata na cene i iznesem neke ideje kako da se smanji teret privrede zbog porasta kamatnih stopa. Pre svega, ukratko da ukažem na uticaj kamata na cene.

Prema merenjima koja je vršio Institut za ekonomiku industrije iz Beograda, procenat kamate determiniše 0,1% prosečne cene u privredi. Među oblastima, granama i grupacijama taj je uticaj vrlo različit. Učešće plaćenih kamata u dohotku povećano je sa 8% u 1979. na 15,1% u 1983. godini. Plaćene kamate privrede su oko tri puta veće nego kamate koje privreda naplaćuje: u 1983. godini privreda je platila oko 400 milijardi, a naplatila oko 140 milijardi dinara. Kamatne stope će se i dalje, i to znatnije, povišavati. To na jednoj strani. Na drugoj strani, ekonomski je, i na svaki drugi način, logično da se kamate povise do nivoa višeg od inflacije, te da se tako koliko-toliko umanji uticaj ekonomskog paradoksa po kome je proizvodni činilac za kojim se oskudeva — kapital — jevtin. Međutim, treba otkloniti i drugi deo ekonomskog paradoksa koga smo uspostavili, odnosno smanjiti cenu proizvodnog činioca radne snage — koje ima u izobilju, a koja je skupa, i to ne zbog toga što su lični dohoci radnikâ veliki, nego zato što se oni opterećuju velikim dažbinama. I upravo u tom balansiranju između povećanog opterećenja privrede po osnovu korišćenja društvenih sredstava, pre svega u vidu kredita, na jednoj, i rasterećivanja dohotka proizvođačâ od određenih poreza i doprinosa, na drugoj strani, treba tražiti rešenja prema kojima će pozicija proizvođačâ u sekundarnoj raspodeli, u najnepovoljnijem slučaju, biti neutralna, a diferencijacija da se vrši među proizvođačima. (Sva ta pitanja zahtevaju detaljniju analizu i obrazloženje, na čemu se ovom prilikom nećemo zadržavati.)

Digitized by Google

Zoran Pupovac

Način sprovođenja politike cena

Cene su izraz i refleksija celokupnog stanja u privredi. I stoga se rasprava o cenama najčešće svodi na raspravu o ukupnim odnosima i stanju u privredi. Tako ja doživljavam i današnju izuzetno stimulativnu diskusiju, ali sam se u pripremi za ovaj sastanak možda previše oslonio na naslov ovog današnjeg skupa, odnosno na dve reči tog naslova: »Aktuelna pitanja«. Zato sam se orijentisao na to da malo uže posmatram ovaj problem, ne negirajući njegove izvore, jer je van svake sumnje da se usporavanje inflacije i celokupna borba na tom planu može dobiti jedino otklanjanjem inflacionih pritisaka u procesu proizvodnje, razmene i raspodele. Činjenica je, međutim, da se dosta problema javlja i zbog naših ozbiljnih konflikata, zabuna i različitih pristupa i u samom delokrugu cena, a ne samo u ovim suštinskim ekonomskim izvorima i uslovima.

U raspravi o temi »Aktuelna pitanja sistema i politike cena« moramo stoga poći od razjašnjavanja ili, bolje reći, od objašnjavanja pogrešne upotrebe nekih kategorijalnih pojmova. To ne zbog želje da samo doprinesemo ovako stručnoj raspravi ili razvoju stručne misli, nego stoga što to ima značajne posledice na konkretan dohodak najvećeg broja konkretnih organizacija udruženog rada, a samim tim i na posledice i uticaj i na konkretno kretanje cena i na stanje u kome se danas nalazimo. Naravno da

Digitized by Google

to posredno ima i šire društveno-ekonomske, pa i političke posledice.

Ja ću se orijentisati na razjašnjavanje tri pojma. Jedan je termin »sistem cena«, drugi je »šta je to kontrola cena« i treći pojam — »šta su to kriterijumi za formiranje cena«?

Prvo, šta se podrazumeva pod terminom »sistem cena«? U tržišnim ekonomijama — kojima mi često, ali pitanje je da li baš uvek opravdano, dodajemo i reč »kapitalističke« i na taj način im delimično dodajemo negativnu etiketu — pod pojmom sistema cena se podrazumevaju međusobni odnosi svih cena formiranih na tržištu. To, praktično, znači ono što mi podrazumevamo pod terminom »pariteti cena« ili relativne cene, ali to, isto tako, znači da se tu ne uključuje ništa od metoda formiranja cena, odnosno od onoga što mi nazivamo propisima i režimom cena.

U administrativnim privredama — kojima mi, isto tako, najčešće, ali se takođe postavlja pitanje koliko je to opravdano, uvek dodajemo epitet »socijalističke« — pod pojmom sistema cena se podrazumeva skup propisa koji određuju način formiranja cena. To znači: celokupna pravna regulativa i način kontrole sprovođenja te pravne regulative.

Šta je sistem cena u našim uslovima, ili, bolje rečeno — koji mi pojam sistema cena želimo da materijalizujemo? U zavisnosti od toga opredeljenja imaćemo različite kriterijume, propise i celokupno ponašanje privrednih subjekata.

Prema sadašnjoj situaciji, mi bismo hteli od svega pomalo, a pre svega da imamo originalan pristup u izgradnji ovog dela privrednog sistema, odnosno u materijalizaciji pojma sistema cena. To je verovatno i moguće, ali samo ako jasno znamo šta hoćemo. U protivnom, kreiraćemo polovična, a često i suprotna rešenja, koja će u praksi voditi dezorijentaciji osnovnih privrednih subjekata. Čini mi se da se nalazimo baš u takvoj situaciji, sudeći bar prema nacrtu dokumenata na osnovu kojih treba izaći iz sadašnjeg stanja »zamrznutih« cena. Hteli bismo malo tržišta, ali da ono ne deluje i da ne izaziva inflaciju. Hteli bismo slobodno obrazovanje cena, ali da neko na to stavlja pečat i propisuje kako i dokle to može delovati. Želimo usklađene paritete, ali ne takve koje uspostavlja tržište, niti da ih propisujemo, nego onakve kakve zamišljamo u glavama (a pri tom svako zamišlja neku drugu pravdu ili drugi metar)ili izračunavamo u kancelarijama. U takvom položaju privreda jednostavno ne zna šta da radi. Kako god izađe neki propis o cenama, naši privrednici se pitaju — šta to znači, kako to sprovesti. Neizvesnost, nestalnost i nestabilnost je najgori sistem i najveći protivnik privredne stabilizacije.

Prema tome, očevidno je da se to mora elaborirati, mora se jasno odrediti šta je sistem cena u našim uslovima. Ukoliko bismo na ovakvom nivou rasprave mogli dati neku elementarnu tezu za definiciju sistema cena u našim uslovima, onda bi se to

Digitized by Google

sastojalo u sledećem: jasno definisati šta hoćemo jugoslovenskim sistemom cena; utvrditi takozvano okruženje za obrazovanje cena i način međusobnog delovanja poreza, carine, devizne politike, politike kursa dinara i svega ostalog. Svi ovi podsistemi privrednog sistema imali su do sada pretežno autonomne zadatke, logiku i dejstvo. Nedovoljno su bili usmereni na smanjenje objektivnog pritiska na cene, a još manje je bilo određeno kada i kako stupa u dejstvo pojedina mera u određenom momentu ukupne ili sektorske inflacije; utvrditi pravo na obrazovanje cena prema uslovima tržišta, ali ne kao pravo samo na papiru, nego kao osnovnu opredeljenost, koja će uvek biti u stvarnoj primeni za većinu robnih tokova i usluga; definisati momenat i vrednosne pokazatelje kada može nastupiti kontrola cena.

Drugi pojam koji izaziva nejasnoću i kontradikciju u nas jeste kontrola cena. Zato što se pri preduzimanju mera polazi, u osnovi, od pogrešnog pristupa da se kroz propise, složenu i vrlo nejasnu proceduru može sprečiti inflacija, dolazimo do vrlo velikih problema. Inflacija se verovatno i može privremeno potisnuti ili, bolje reći, prikriti kontrolom. Ali, onda se to mora raditi sa jasno određenim kriterijumima za tu kontrolu. Mora se jasno reći da to nije procedura, nego kontrola. A mi smo danas u situaciji da imamo mnoštvo oblika moguće kontrole koju nisu sprovodile ni administrativne ekonomije — da raspodeljujemo privredu propisivanjem procedure za utvrđivanje cena, a onda tu proceduru maksimalno iskomplikujemo, unedogled odužimo i primenjujemo sistematsko iscrpljivanje privrednih subjekata procedurom, a u toj proceduri se ne zna šta je mera, pa onda gajimo iluzije da tako možemo da sprečimo rast cena.

Može se na akademskom nivou diskutovati da li je uopšte potrebna kontrola cena, ali mislim da mi moramo jasno da kažemo da nam je u sadašnjoj situaciji kontrola cena potrebna. Najvažnije je precizno definisati u kolikoj meri je ona potrebna. Od toga ne treba bežati, već jasno i glasno objasniti, a ne zavaravati se time da se nekom procedurom daje mogućnost za dejstvo tržišta. Skrivati kontrolu cena posredstvom procedure znači upasti u najgori oblik kontrole i u najtežu situaciju. To je baš pravac za povećavanje distorzije cena pri visokom nivou, upravo obrnuto od onoga za čim plediramo.

Takav metod ima tri negativne posledice: prvo, nećemo ostvariti osnovni cilj da tržište i subjekti na njemu sami koliko-toliko formiraju cene; drugo, imaćemo visoku inflaciju; treće, imaćemo veću distorziju cena.

Konflikti koji se javljaju u ovakvoj situaciji na području cena delimično proizlaze i iz ekonomski netačne definicije termina »kriterijumi za formiranje cena«. Nije reč samo o terminološkoj, nego o suštinskoj nepreciznosti, sa vrlo velikim materijalnim posledicama.

Digitized by Google

Zbog nejasnoća u fundamentalnom pristupu i da bi sami sebe, da tako kažem, zavarali između želje za tržišnim formiranjem cene, ali ne i za njihovom kontrolom — iako smo svesni da nam praksa tu kontrolu nameće i pokazuje da je ona ipak potrebna — napravili smo osnovnu grešku, koja se ogleda u tome da smo izjednačili kriterijume obrazovanja cena sa kriterijumima kontrole cena. Ako hoćemo da operacionalizujemo plebiscitarnu saglasnost o neophodnosti delovanja tržišta i formiranja cena od strane osnovnih subjekata privrede, moramo potpuno jasno da odvojimo ono šta privredni subjekti treba da imaju u vidu, o čemu treba da vode računa, odnosno koji su to tržišni kriterijumi za obrazovanje cena koje sami primenjuju, od onoga šta su kriterijumi za kontrolu cena.

Kriterijumi za obrazovanje cena nikako ne mogu biti elementi kojima se cene mogu generalno kvantificirati ni izračunavati. Ako to radimo, onda objektivno idemo u konstrukcije cena i eliminaciju tržišta. Svaki konkretan proizvođač u konkretnoj situaciji moći će da kvantificira šta je to svetska cena, ali nema takvog propisa, takve politike cena, nema takvog instituta koji za celu jugoslovensku privredu može da izračuna svetsku cenu kao kvantitativni kriterijum za obrazovanje cena. To je ta iluzija, to je paradoks u koji upadamo i koji nas dovodi do ovakvih situacija.

Prema tome, kriterijumi za obrazovanje cena ne mogu biti kvantitativni, nikada ne mogu biti takvi da se njihovom primenom mogu izračunati unapred nivoi cena. Iluzija je nastojati i očekivati da se bilo kakvim propisima može odrediti cena koja će se u budućem periodu formirati na tržištu. Iluzija je i ovo što sada radimo, naime, da nam osnovni kriterijum bude svetska cena u kvantitativnom izrazu. Opet ćemo doći u istu situaciju u kojoj smo i danas. Kroz šest meseci ili godinu dana doći ćemo opet do zaključka da nema uticaja tržišta, a da nam cene rastu. Osnovni konflikt je u tome što se ne uzima u obzir to da se uticaj tržišta ne može unapred kvantificirati. Možemo polaziti od teze da preduzimamo ekonomske mere koje će delovati tako da tržište maksimalno utiče pri obrazovanju cena, ali nikakav kriterijum za obrazovanje cena to unapred ne može kvantificirati.

Sasvim je druga stvar, i zato plediram za polarizaciju, za diferencijaciju tog pristupa, drugačija je situacija kada je reč o kriterijumima za kontrolu cena. Oni moraju da budu kvantificirani tako da ih svako može lako izračunati. Može se povesti stručna rasprava o tome šta su kriterijumi za primenu kontrole cena, koji je kvantitativni izraz i način izračunavanja tih kriterijuma kontrole cena. Oni prevashodno mogu biti, i verovatno treba da budu, na nivou dohotka. I nije zato slučajno što su i u tržišnim ekonomijama oni prevashodno na nivou dohotka. Mogu biti i na nivou samih cena, ali je to mnogo lošija kontrola i na tom nivou ih treba izbeći, i, treće, mogu biti na nivou kalkulativnog izračunavanja nivoa cena preko dohotka.

Digitized by Google

Ako pođemo od toga da je nama, hteli mi to ili ne, potreban neki oblik kontrole, onda je bolje da otvorimo stručnu diskusiju o kriterijumima kontrole, pravcima i granici kada ona stupa u funkciju, nego ovo što danas radimo — da robu delimo na onu koja će biti pod kontrolom i na onu koja pod tom kontrolom neće biti. I šta sada radimo? Pokušavamo procedurom da vodimo neku skrivenu kontrolu bez kriterijuma, bez jasnih posledica i — naglašavam — sa potpunom dezorijentacijom za osnovne privredne subjekte.

Digitized by Google

Oskar Kovač

Spoljni činioci i politika cena

Mi smo zahvatili mnoge probleme i izgleda da će biti teško naći zadovoljavajuće odgovore na niz pitanja, izuzev ako raspravu proširimo i na drugi deo »paketa«, to jest na probleme finansijskog konsolidovanja privrede. Ako bismo nastavili da rešavamo probleme kao što su gubici, međusobne obaveze koje se ne izvršavaju, kamate, kursne razlike, dugovi prema inostranstvu — onda bi izgledalo da rešenja i nema. Međutim, ako bismo napravili bilans o tome kako će se kretati dohodak i svega onoga što će (u narednih pet ili deset godina) opterećivati privredu, on bi dao odgovore na mnoga pitanja, pa zato i mislim da bez takvog obračuna pravimo »račun bez krčmara«.

Ali, vratimo se na teme koje su pred nama. Reč je o načinu uticaja ekonomskih odnosa sa inostranstvom na cene, odnosno kako ti odnosi deluju na domaću problematiku cena. Ovde je bilo reči o svetskim cenama, uvoznim cenama, carini, ali se zapaža da u tezama za ovu raspravu nije bilo dovoljno izazova za razmatranja o raspodeli nacionalnog dohotka kao faktora inflacije, o troškovima proizvodnje, o produktivnosti i o zastajanju naše tehnologije. Međutim, taj utisak je ispravljen uvodnim izlaganjem druga Egona Štajnera, koji je ukazao na niz faktora koji deluju na inflaciju, od kojih osobito na tri: depresijacija dinara, prekomerna potrošnja i ponašanja u raspodeli dohotka.

Sigurno je da politika ekonomskih odnosa sa inostranstvom predstavlja faktor politike cena, odnosno utiče na kretanje do-

Digitized by Google

maćih cena, jer u tržišnoj privredi su upravo cene ta spona koja sve povezuje. Naravno, naši proizvođači se na nekim svetskim tržištima uvek susreću sa jednom cenom koja im je data i u koju moraju da se uklope, pa su sa te strane i svetske cene za nas relevantne u kontroli cena. Prirodno je da domaći proizvodi ne bi trebalo da budu skuplji od onih iz uvoza.

Mislim da su cene neka vrsta signala prema kome se ponašaju i proizvodnja i potrošnja i izvoz i uvoz, one su dodirna tačka sistema odnosa sa inostranstvom i domaćeg sistema privređivanja.

Izvesno je da devizni kurs ima uticaja na domaće cene, iako ima i druge funkcije. Ako se cene domaćih i uvoznih roba upoređuju, onda nije teško uočiti da su one u direktnoj vezi sa platnim bilansom. Platni bilans pokazuje stanje konkurentnosti, tako da između platnog bilansa i domaćih cena postoji takozvana povratna sprega. To je onda klica mehanizma za uravnoteženje platnog bilansa. Kada govorimo o deficitu platnog bilansa i njegovom uticaju na domaće cene, zna se da on deluje deflatorno. Zašto? Zato što u razređenju sa ravnotežnom situacijom omogućava veći priliv roba iz uvoza i manji odliv roba u izvozu, odnosno povećanje robnih fondova u odnosu na kupovne fondove.

Drugo pitanje koje se u tom sklopu mora imati u vidu jeste monetarna politika. U principu, deficit platnog bilansa deluje deflatorno. Međutim, ono što mi sada imamo kao suficit takođe deluje na cene i taj faktor bi morao da deluje inflatorno jer smanjuje robne fondove, više usmerava robu na izvoz nego što ga povećava.

Kao što je poznato, naš platni bilans je stalno napregnut bez obzira na deficit ili suficit, koji se u poslednje vreme silom postiže. Međutim, bilo je i drugih kanala za uticaj platnog bilansa na domaće cene i na inflaciju. Zato mi imamo mnogo problema kad treba čisto ekonomskim merama da utičemo na privredna kretanja, bilo da je u pitanju ograničavanje uvoza ili pad proizvodnje, porast troškova i drugi pritisci.

Međutim, ako se cene u zemlji kreću različito od onih u svetu i ako je to trajna pojava i dugoročna tendencija — kao što je u Jugoslaviji — onda se tu zaista postavlja pitanje deviznog kursa. Neko je pomenuo 1965. godinu, a možda i raniji period, ali je izvesno da je stopa inflacije, kao dugoročna tendencija, u Jugoslaviji znatno veća nego u svetu, pa je otuda sasvim jasno da se neki fiksni kurs ne može održati. To iz prostog razloga što inflacija u zemlji, koja je veća nego u inostranstvu, pokazuje da kupovna snaga nacionalne valute opada i da bi trebalo spoljnu kupovnu snagu naše valute dovesti u sklad sa njenom unutrašnjom kupovnom snagom.

Zatim, tu se otvara vrlo interesantno pitanje koje je izneto u uvodnom referatu, a i u diskusiji, naime: da li depresijacijom dinara gubimo i šta gubimo? Zapravo, depresijaciju bismo mogli da podelimo na nominalnu i realnu.

Digitized by Google

Nominalna depresijacija je u pitanju onda kada se vrednost dinara smanjuje u istoj srazmeri u kojoj je stopa inflacije viša kod nas nego u svetu. U tom slučaju ne gubimo ništa. Realna depresijacija znači brže smanjivanje spoljne vrednosti dinara nego što je rasla inflacija u zemlji. Tu se otvara pitanje — šta gubimo? Nešto i dobijamo, inače zašto bismo tako nešto preduzimali! Naravno, ostaje pitanje da li je dovoljna nominalna depresijacija, jer ne znamo da li je ta depresijacija, kao način prilagođavanja, zaista dovoljna. Ne znamo da li je kurs dinara u baznoj godini bio ili nije bio realna. Ponekad, kada imamo realnu depresijaciju, njome se nadoknađuje razlika među stopama inflacije iz ranijeg perioda, kada nismo vodili politiku realnog deviznog kursa.

Kad je reč o nominalnoj depresijaciji (znači, ako dinar depresira samo onoliko kolika je stopa inflacije kod nas), postavlja se pitanje — zar nije prirodno da uvoz poskupljuje onoliko koliko poskupljuje sve drugo kod nas? Ne brine nas to što domaće sirovine, delovi, repromaterijal i ostale usluge — što verovatno čini 700 materijalnih troškova — poskupljuju! To nam izmiče iz ruku.

Prema tome, pri nominalnoj depresijaciji raste i uvozna cena, (u dinarima), kao i cene kod nas. Realna depresijacija poskupljuje uvoz i uvozne cene rastu brže nego domaće. Međutim, ni tada kada imamo realnu depresijaciju na domaće troškove proizvodnje ne prenosi se 100 te realne depresijacije. Prenosi se onoliki deo koliki je neki sektor naše privrede uvozno zavisan. To nije tajna. Može se izračunati *input-output* metodom koliko jedan procent depresijacije ili devalvacije povećava troškove u proizvodnji. Računice su poznate. Mi smo ih imali prošle jeseni kada se radilo na projektu ispravljanja pariteta cena. I tu, što se tiče nas, nema nikakve tajne. Moglo bi se reći da depresijacijom dinara, naročito realnom, možemo opravdavati jedan deo porasta cena, ali verovatno ne više od 27 do najviše 30%. Naravno, nije isto u svim granama, ali, u osnovi, kada bi depresijacija dinara bila problem samo za Jugoslaviju, onda bi bilo vrlo lako. Bilo bi najbolje zakovati devizni kurs na određenom nivou i imali bismo jevtin uvoz, ali postavilo bi se pitanje — ko će da izvozi i odakle devize za jevtin uvoz.

Linearna depresijacija — o čemu je lepo govorio drug Drakul — u našim uslovima ne može automatski da podigne stopu rasta izvoza i u tim situacijama mi smo i do sada pribegavali tome da selektivno korigujemo cene naših proizvoda i usluga. Znači, na disparitetne strukture domaćih cena i troškova reagovali smo različitim povećanjem dinarskih izvoznih podsticaja.

Prema tome, alternativa devalvaciji nije ništa drugo nego manja linearna devalvacija, a mnogo veća selektivna devalvacija posredstvom premija, olakšica itd. Naposletku, marku i dolar moramo platiti punom cenom. Izvoza neće biti ako se izvozniku ne bude isplatilo!

Digitized by Google

Da li je bolje ažurno prilagođavanje kursa ili povećanje obima selektivnog instrumentarija? Obično se ističe da je ovaj drugi metod bolji pošto ne stvara tolike kursne razlike na devizne prihode i devize građana. Ni tu nisam sasvim siguran, jer se postavlja pitanje da li bismo imali onoliki deficit koliki bismo imali da smo vodili politiku ažurnog realnog kursa.

Dakle, realan devizni kurs imamo, bez obzira na to da li ga formiramo putem kursa Narodne banke ili složenim mehanizmima kojima raspolaže Interesna zajednica Jugoslavije za ekonomske odnose sa inostranstvom. Problem je u tome hoćemo li ga priznati. Ukoliko ga priznamo, postoje šanse da kurs vrši sve svoje funkcije: (1) da omogući upoređivanje naših cena sa onima sa kojima se susrećemo i suočavamo na svetskom tržištu, (2) da nam omogući prilagođavanje spoljnotrgovinskih tokova i, što je najvažnije, (3) da omogući da u svakoj investicionoj odluci moguće izvozno-uvozne tokove kalkulišemo prema realnim cenama i po tom osnovu ne pravimo nikakve investicione promašaje.

U uslovima velikih dispariteta teško je voditi politiku jedinstvenog kursa, što je nama neophodno, ali to je moguće verovatno samo u jednoj neophodnoj sveobuhvatnoj reformi privrede koja se ne bi svela samo na reformu cena.

Prema tome, i sa stanovišta domaćih načela privređivanja i sistema ekonomskih odnosa sa inostranstvom bilo bi dobro da imamo manje dispariteta u cenama; izvesne razlike će ostati, uslovljene obeležjima određene privredne strukture koju ćemo štititi instrumentima carinskog sistema.

Mislim da ne možemo mnogo očekivati od sistema ekonomskih odnosa sa inostranstvom nego da bitku protiv inflacije možemo dobiti samo na domaćem terenu — ako budemo onemogućavali da se deli ono što nije zarađeno i ako budemo poboljšali efikasnost jugoslovenske privrede. Sa ovakvom efikasnošću privrede osuđeni smo na inflaciju.

Ja sam i sâm osećao potrebu da objasnim zašto sam rekao da nominalna depresijacija ne znači gubitak, ali je dobro što me je drug Štajner podsetio da treba to i da prokomentarišem. »Izvoz je povećan, a priliv deviza smanjen za 4,8%. Zar nije jasan gubitak?« U poslednje dve godine, fizički, izvoz je veći za 24%. To nije nominalna vrednost, nego verovatno fizički obim izvoza izražen u tonama. Moram da skrenem pažnju na to da naše izvozne cene, koliko mi je poznato, nisu pale i da je indeks izvoznih cena preko 100. Prema tome, ne možemo reći da smo izgubili na deviznom prilivu zato što su cene pale. Izvoz je i dalje rastao, možda sporije nego kod drugih u svetu. Ta velika količina izvoza u fizičkim, naturalnim količinama objašnjava se, prvo, time što u njegovoj strukturi ima više sirovina, repromaterijala, hrane, što ranije nismo izvozili. Drugo, izvršili smo preorijentaciju izvoza sa Istoka na Zapad, a cene na ta dva područja su različite, pa je i to moralo imati uticaja. I, treće, vrlo je jasno — reč je jednostavno o tome da se devize ne naplaćuju jer se

Digitized by Google

privreda boji opšte cesije i raznih ograničenja raspolaganja devizama. Najzad, veoma je povećan obim kompenzacionih poslova (bezdevizne trampe).

Međutim, odgovor na prvo pitanje je malo složeniji. Realnom depresijacijom koju smo imali prošle godine dinar je depresiran za 80%. Prema razlikama u stopi inflacije trebalo je da on depresira za 40%. Mi smo zaista svedoci te pojave valutnog dampinga.

To je jasno. Sa nominalnom depresijacijom moramo se pomiriti jer tu ne gubimo ništa. U uvodnom referatu se kaže da smo izgubili toliko i toliko u protekle dve—tri godine. Prvo, u tom razdoblju naš društveni proizvod uopšte nije povećan, nego samo nominalno, i to zahvaljujući stopi inflacije. Da li mi smemo taj dohodak po domaćim inflacionim cenama da smatramo priznatim društvenim proizvodom Jugoslavije i da očekujemo da svet prizna taj nacionalni dohodak? To bi bilo potpuno nerealno, — ne možemo izgubiti nešto što nikada nismo ni stekli i što nam niko nije priznao! Društveni proizvod se u Jugoslaviji realizuje po jugoslovenskim cenama, u izvozu po izvoznim cenama, u uvozu po uvoznim cenama, ali očekivati da naš izvoz vrednujemo po domaćim cenama i da kažemo da je to izgubljeno — to nije u redu. (*Štajner:* To »izgubljeno« je u navodnicima, ali je reč o tome da je veći deo nacionalnog dohotka, relativno veći deo, izdvojen za podsticanje izvoza.) Ali je *ostao u zemlji! (Rakočević:* Nešto su od toga naši izvoznici podelili sa inostranim kupcima.) (*Štajner:* Praktično, to je deo dohotka angažovan samo za otplate.)

Kada smo se zaduživali, znali smo da dug moramo vratiti. Uz varijabilnu kamatnu stopu zaključili smo 37% duga i morali smo računati da nas to može udariti po glavi. (*Rakočević:* Mislili smo da će kamata biti niža. Vrag nije ležao, nego se povampirio i od 1979. godine počela je promena. Do tada su kamate išle dole, a sada idu gore.)

Vraćanje duga je — vraćanje duga. To nije odliv iz zemlje ni prelivanje. Što je unutar zemlje bilo dato depresijacijom, direktnim izvoznim subvencijama, poreskim olakšicama itd. (što je dato u vidu nominalne depresijacije) — ostaje u zemlji. Kada imamo realnu depresijaciju, idemo na veće subvencije da bi izvoznici spustili cene ispod svetskih cena i tada deo dohotka poklanjamo inostranstvu. Ali kada imamo samo nominalnu depresijaciju, sve što dajemo to je preraspodela unutar jugoslovenske privrede, to ostaje kod nas.

Kursne razlike danas niko nije pominjao, a mogli smo i to da uključimo u raspravu. One nisu gubitak prema inostranstvu — kursna razlika je kao i svaki drugi gubitak ovde u zemlji, naš, i opterećuje naš dohodak. Inače, kursne razlike, na jednoj strani, imaju negativan efekat, i to su negativne kursne razlike, koje predstavljaju gubitak. Na žalost, one postoje i moraju se pokriti. Isto tako, imamo i pozitivne kursne razlike. Kursna razlika nije gubitak Jugoslavije prema inostranstvu, nego je preraspodela unutar zemlje.

Digitized by Google

Miloš Radulović

Dispariteti i društvena kontrola cijena

Inflacija traje toliko dugo da je možemo svrstati u dugoročne negativne karakteristike naše privrede. Njene posljedice su veoma ozbiljne, pa je prirodno što su činjeni napori da se cijene smire i stvore uslovi za stabilniji razvoj. Takav odnos društva prema ovoj pojavi je, bez sumnje, pozitivan i treba ga dalje pojačavati. No proglašenje inflacije negativnom pojavom neće zaustaviti rast cijena. U našim uslovima privređivanja njihov rast ne može da zaustavi ni administrativna kontrola, makar ona bila i veoma stroga. Praksa nas je u to više puta uvjerila, osobito ako na takvu kontrolu gledamo sa stanovišta dužeg perioda. Čini se da smo toga postali svjesni i da pokazujemo izvjesnu spremnost da se ubuduće inflaciji suprotstavljamo efikasnijim sredstvima nego do sada. Koliko ćemo u tome stvarno uspjeti, zavisiće od istrajnosti u vođenju politike stabilizacije i sposobnosti pronalaženja metoda koje će obezbjeđivati racionalno ponašanje u svim oblastima društveno-ekonomskog života. Izrada i usvajanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije predstavljaju u tom pravcu veliko ohrabrenje, premda danas nešto manje zbog docnje u njegovom ostvarivanju.

Dugoročni program je pokazao da je inflacija veoma složena ekonomska pojava, da je ona posljedica djelovanja više uzroka, da borba protiv inflacije mora biti usredsređena na njene uzroke,

Digitized by Google

da je uspješno suprotstavljanje inflaciji i stabilizovanje privrede skopčano sa velikim materijalnim naprezanjem i predanim radom i da se proces stabilizacije mora organizovati tako da svi učesnici u njemu dobiju mogućnost, a i obavezu, da dadu maksimalan doprinos stabilizovanju privrede. Svi ovi momenti čine ostvarivanje programa ekonomske stabilizacije izuzetno složenim zadatkom, pa je normalno očekivati i ponašanja koja nijesu u skladu sa njegovom težinom. Da bi se takva ponašanja onemogućila ili svela na podnošljivu mjeru, potrebno je izgraditi mehanizme čije bi djelovanje poništilo ekonomske i druge prednosti po tom osnovu i zaoštrilo odgovornost za nepoštovanje društveno utvrđenih pravila ponašanja.

Istinsko ponašanje u duhu politike stabilizacije znači, u stvari, borbu protiv uzroka inflacije. Kao što je poznato, ta pojava ima više uzroka, a njihovi nosioci nijesu izdiferencirani u mjeri koja bi omogućavala da se izvrši precizna podjela zadataka, što, naravno, ne znači da je svako podjednako odgovoran za djelovanje svih uzroka. S obzirom na temu ovog skupa, a poštujući sugestije organizatora u pogledu mog angažovanja u raspravi, ja ću iznijeti svoje mišljenje o problemu dispariteta cijena, ulozi organizacije udruženog rada u društvenoj kontroli cijena i o administrativnoj kontroli cijena, s tim što ću navedena pitanja razmotriti samo sa gledišta stabilizacije.

Dispariteti cijena su trajna pojava u našoj privredi i jedan od snažnih uzroka inflacije, naročito u periodu navodnog afirmisanja tržišnog privređivanja i uloge robnih proizvođača u sistemu društvene reprodukcije. U prvoj etapi izgradnje naše zemlje na socijalističkim osnovama sistem direktivnog planiranja je toliko potisnuo mehanizam tržišta da su cijene mogle dobiti specijalnu ulogu u ostvarivanju plana i politike razvoja. Izvršavanje nekih od tih zadataka iziskivalo je uvođenje politike disparitetnih cijena, odnosno utvrđivanje drugačijih odnosa cijena od onih koji bi se uspostavili u sistemu tržišnog privređivanja. Svakako, treba istaći i to da su takvi odnosi cijena uspostavljeni i zbog uvjerenja da su oni u skladu sa društvenom svojinom nad sredstvima za proizvodnju i Marksovim učenjem o vezi između cijena i vrijednosti.

Sistem direktivnog planiranja nije dopuštao da stvoreni dispariteti povećaju ili smanje nečije razvojne mogućnosti, da utiču na društveno vrednovanje ostvarenih rezultata u proizvodnji i na ostvarivanje prava u raspodjeli dijela nacionalnog dohotka namijenjenog za zadovoljavanje tekućih potreba radnika. Problemi privredne ravnoteže, društvenog vrednovanja ostvarenih rezultata i stimulisanja produktivnijeg rada rješavani su društvenim planom i posebnim društvenim kriterijumima koji nijesu zavisili od cijena. Zbog svega toga dispariteti cijena u sistemu direktivnog planiranja nijesu mogli proizvesti ni približno onoliko negativnih efekata koliko ih proizvode u odsustvu takvog sistema planiranja. I što su privredni subjekti samostalniji u rješavanju tekućih problema proizvodnje i problema proširene

Digitized by Google

reprodukcije, negativni efekti dispariteta su i mnogobrojniji i po težini mnogo ozbiljniji.

Poznavanje veze između samostalnosti privrednih subjekata i ekonomski zasnovanog odnosa cijena roba i usluga, kao i značaja postojanja cijena faktorâ proizvodnje i realnog izražavanja vrijednosti domaće valute u odnosu na svjetske valute, dolazi do izražaja već pedesetih godina. Zvaničnom politikom smo se zalagali za ekonomske cijene, što je trebalo da znači dalje smanjivanje dispariteta, to jest nastavljanje započete reforme cijena. S tom politikom se nije išlo dovoljno odlučno i mjere države su bile usmjerene više na ograničavanje rasta cijena nego na izgradnju adekvatnijeg odnosa među cijenama. Mjere ograničavanja su uglavnom bile administrativnog karaktera, a najrigoroznije su bile za one proizvode i usluge koji značajno utiču na troškove proizvodnje i životni standard stanovništva. Na taj način, borba za stabilizovanje cijena postala je sredstvo za održavanje dispariteta cijena. Mada su posljedice takvog odnosa prema paritetima cijena sada ozbiljnije nego ranije, posmatrano posebno sa stanovišta kasnijeg razvoja, potrebno je voditi računa o tome da je uloga plana u ovom periodu na području proširene reprodukcije i raspodjele još uvijek velika i da su određeni negativni efekti dispariteta cijena bili kratkoročno donekle kompenzirani. Također mislim da treba voditi računa i o činjenici da je pitanje odnosa plana i tržišta bilo manje jasno nego što je danas, te da je i to uticalo na rješavanje problema cijena, mada dispariteti nijesu bili korisni ni u uslovima dominantne uloge plana.

Daljim razvojem samoupravljanja slabi funkcija plana, povećava se uticaj federalnih jedinica i nižih društveno-političkih zajednica na privredne tokove, raste uloga radnih organizacija u rješavanju problemâ raspodjele i proširene reprodukcije, a povećava se i uloga tržišta. Međutim, svi ovi procesi se odvijaju ili suprotno intencijama društva ili sa više deformacija nego što se očekivalo. Što se tiče planiranja, može se konstatovati da mu je formalno data veća uloga od one koja bi bila kompatibilna sa ulogom koja se pripisivala tržištu. U formalnom smislu planiranje je izraženo do te mjere da se može govoriti o sistemu potpunog planiranja. Ono nije direktivnog karaktera, ali je po zakonu obavezno. No i pored tako rasprostranjenog planiranja, funkcija plana je beznačajna, što dobro ilustruje neprestano i značajno odstupanje privrednih kretanja od onih koja su planirana. Ta odstupanja se samo djelimično mogu objasniti nerealnošću utvrđenih ciljeva i društvenih prioriteta. Glavni uzrok odstupanja je nepostojanje efikasnih sredstava za ostvarivanje planova, a kad takvih sredstava nema, svako planiranje je osuđeno na neuspjeh. Takvoj sudbini planiranja dosta su doprinijeli dispariteti cijena, i to bar na tri načina: prvo, prioriteti koje su sugerisale cijene bili su drugačiji od planiranih; drugo, zbog depresiranih cijena prioritetne grane su imale manje izgleda da dođu do dodatne akumulacije, i, treće, dispariteti cijena su objek-

Digitized by Google

tivno kočili proces udruživanja sredstava, a u odsustvu posebnih razvojnih fondova to je značilo da su strukturni ciljevi razvoja bili bez materijalne podrške. Što je to značilo sa stanovišta stabilnosti, nije potrebno posebno komentarisati.

U odsustvu ekonomski zasnovanih cijena, kao sredstva za objektivno vrednovanje proizvodnih rezultata, odgovornost republika i pokrajina za sopstveni razvoj i razvoj zemlje u cjelini pretvara se u obavezu iza koje ne stoji jedinstvo interesa. Zbog neadekvatnih odnosa cijena razvojni prioriteti društveno-političkih zajednica i federacije razilaze se čak i onda kada su prirodne i druge mogućnosti razvoja pojedinih teritorijalnih jedinica u velikoj saglasnosti sa prioritetima zemlje u cjelini. Naravno, konačne podjele rada među federalnim jedinicama nema i prirodno je što svaka teži višim fazama prerade i potpunijem korišćenju ostvarenih rezultata u proteklom razvoju. Ali, takva orijentacija u razvoju nije bila izraz samo potreba daljeg razvoja, nego se javlja i kao sredstvo odbrane od neobjektivnog vrednovanja rezultata rada. Time je, sa stanovišta zemlje kao jedinstvenog privrednog područja, stvarana neuravnotežena struktura proizvodnih kapaciteta sa značajnim viškovima i deficitima kapaciteta, koji su preko visokih troškova proizvodnje u prekapacitiranim granama i nedovoljnom ponudom deficitarnih sektora neprestano vršili pritisak na cijene. Kako je svako nastojao da sačuva i unaprijedi svoje, slabila je mogućnost vođenja efikasne ekonomske politike na nivou federacije i jačala uloga nižih društveno-političkih zajednica u svim oblastima politike. U takvim uslovima rješavanje problema inflacije kao problema jugoslovenske privrede doista je moralo biti težak zadatak.

Kao što se često ističe, ostvarivanje tog zadatka u velikoj mjeri zavisi od ponašanja privrednih subjekata. To je i logično, jer su obaveze i prava radnih kolektiva veoma velike. Pored rješavanja problema proizvodnje, što je odavno u njihovoj nadležnosti, oni sada imaju pravo i obavezu da odlučuju o raspodjeli stečenog dohotka i o proširenoj reprodukciji. Korišćenjem svojih prava i izvršavanjem obaveza oni treba da zadovoljavaju svoje i društvene potrebe na ekonomski racionalan način. Kao robni proizvođači, oni se mogu ponašati racionalno sa stanovišta svojih i društvenih interesa samo onda kada su za takvo ponašanje stvoreni neophodni uslovi. U te uslove spadaju informacije bez kojih proizvođači ne mogu da donose ekonomski valjane odluke i postojanje mehanizma koji će vršiti pritisak na proizvođače i potrošače da se ponašaju ekonomski racionalno. U sistemu robne proizvodnje tržište istupa i kao veliki generator potrebnih informacija i kao mehanizam neophodne ekonomske prinude. Na njemu se formiraju cijene kao sintetičke informacije o tome pod kojim se uslovima može proizvesti i ponuditi određena roba, kao i o uslovima pod kojima su kupci spremni da je kupe. Na njemu se verifikuje društvena opravdanost određene proizvodnje, a posebno nagrađuju oni proizvođači koji su bolje procijenili društvene potrebe, postigli višu produktivnost rada i ekonomič-

Digitized by Google

nost proizvodnje i društveno kažnjava slaba procjena društvenih potreba i neracionalno ekonomsko ponašanje. Prema tome, što su mogućnosti djelovanja tržišta veće, tim više se može očekivati da ponašanje proizvođačâ i potrošačâ bude ekonomski racionalno.

Mehanizam tržišta, naravno, nije svemoguć. Ni u tipično tržišnim ekonomijama privreda ne može funkcionisati isključivo na temelju tržišta. Informacije koje ono generiše nijesu dovoljne ni za sektore privrede koji su pod njegovom dominacijom, naročito ako se na njih gleda sa stanovišta budućnosti i društvene ekonomije kao cjeline. Na određenim područjima ono jednostavno ne djeluje, jer se njegovim posredstvom proizvodnja ne može usklađivati sa društvenim potrebama. Zbog ograničenih mogućnosti tržišta nužno se pribjegava svjesnom usmjeravanju društvene proizvodnje, bilo u vidu korišćenja društvenog planiranja ili u vidu korišćenja posebnih mjera ekonomske politike za podsticanje ili prinudu proizvođačâ i potrošačâ da se ponašaju u skladu sa utvrđenim ekonomskim ciljevima. Mada je kombinovanje tržišta i svjesnog usmjeravanja nužna potreba na savremenom stepenu razvoja proizvodnih snaga, pokazalo se da nije lako pronaći onu kombinaciju koja bi dala najbolje rezultate. U traženju te kombinacije značajnu ulogu ima i ideološki faktor. Kapitalističke zemlje zaziru od planiranja jer je ono karakteristično za socijalizam, a socijalističke od tržišta jer je ono karakteristično za kapitalizam.

Dejstvo tog faktora nije malo ni u našoj zemlji, što dobro ilustruje postojanje privrednog sistema u kojem formalno ima dosta i planiranja i tržišta, ali funkcionalno nedovoljno i jednog i drugog. Kako takva kombinacija tržišta i plana nije u stanju da adekvatno nagradi dobro privređivanje i ekonomski kazni ono koje je loše, nastaju mnoge deformacije u ponašanju privrednih subjekata i drugih učesnika u procesu odlučivanja a da se za to ne snosi odgovornost. Tome je dosta doprinijela nerazvijenost ekonomskih parametara potrebnih za dobro privređivanje, kao što su cijene shvaćene u širem smislu. Cijene u širem smislu obuhvataju kako cijene proizvoda i usluga tako i cijene faktorâ proizvodnje, a sve one bi morale biti raspoložive i ekonomski zasnovane, što sada nije slučaj. A baš odsustvo takvih cijena podsticalo je proizvoljnost u ekonomskom ponašanju i politici, kao i ponašanje u potrošnji koje je izlazilo iz okvira raspoloživih materijalnih mogućnosti.

U našem društveno-ekonomskom sistemu sve cijene potrebne za racionalno ekonomsko ponašanje ne mogu da se dobiju putem tržišta. Šta više, cijene faktorâ proizvodnje su u nas sporne i njihovo postojanje, navodno, nije u skladu sa samoupravnim produkcionim odnosima, pa u mjeri u kojoj postoje znače negaciju takvih odnosa proizvodnje. Suštinski gledano, te cijene postoje i imaju određenu ulogu pri formiranju cijena pomoću njih stvorenih proizvoda, a pravi problem je u tome što se određuju proizvoljno i u zavisnosti od konkretnih prilika, što se

Digitized by Google

negativno odslikava na društvenu efikasnost korišćenja raspoloživih faktora i na ostvarivanje načela raspodjele prema radu. Ove posljedice društveno neregulisanih cijena faktorâ suviše su ozbiljne da bi se društveno, a može se reći i samoupravno organizovano, uplitanje u to pitanje moglo ocjenjivati kao nespojivo sa samoupravljanjem. Osim cijena faktorâ proizvodnje, postoje i druge cijene do kojih se ne može doći korišćenjem zakona ponude i tražnje. Sa stanovišta pojedinačnih potrošača zadovoljenje neke potrebe ne mora biti uslovljeno plaćanjem određene cijene, ali sa stanovišta društva zadovoljenje svake potrebe skopčano je sa određenim troškovima koje, u cilju što racionalnije upotrebe ekonomskih resursa, treba objektivno izraziti u mjeri koliko je to moguće.

Mada su cijene faktorâ proizvodnje neophodne za izgradnju jednog cjelovitog i racionalnog sistema cijena, o njima se više raspravlja u sklopu problematike raspodjele, što znači da se oblast cijena ograničava na cijene roba i usluga koje su predmet manje ili više konkurentne prodaje na tržištu. Uloga tržišta u obrazovanju ovih cijena nije osporavana od početka izgradnje socijalističkog samoupravljanja, ali tržište nikad nije ni prihvatano bez velikih ideoloških predrasuda. Stoga su stalno činjeni napori da se ono nekako organizuje i ukroti njegova razorna snaga. Kako se njegovo rušilačko djejstvo uglavnom poistovjećivalo sa inflatornim kretanjem cijena bez poklanjanja dužne pažnje uzrocima takvog njihovog kretanja, društvo se u obuzdavanju inflacije pretežno služilo administrativnim zabranama povećanja cijena ili utvrđivanja pravilâ kojih proizvođači treba da se pridržavaju prilikom njihovog formiranja. Takvim mjerama su ostvarivani određeni rezultati na planu stabilnosti u kratkom roku, ali ne i posmatrano dugoročno. Jer administrativna regulacija cijena je pogodovala održavanju dispariteta cijena, pa tržište nije imalo mogućnosti da ispravljanjem odnosâ cijena doprinese skladnijem privrednom razvoju, povećanju efikasnosti privređivanja i usklađivanju potrošnje sa materijalnim mogućnostima privrede. Pošto to nije obezbjeđivano ni drugim sredstvima, to jednostavno znači da nijesu postojali uslovi za stabilno kretanje, odnosno da su cijene signalizirale postojanje uzrokâ nestabilnosti. Drugim riječima, cijene ne rastu zato što je tržištu imanentno da naduvava cijene, nego zato što nijesu stvoreni uslovi za njihovo stabilno kretanje, a ti uslovi se ne mogu stvoriti samo administrativnim zabranama korišćenja mogućnosti da se nešto prodaje po višoj cijeni.

Pošto dosadašnja iskustva o mogućnostima administrativnog obuzdavanja rasta cijena nijesu pozitivna, jedina alternativa koja bi bila u skladu sa ustavnim načelima jeste afirmacija uloge tržišta kao integrativnog faktora jugoslovenske privrede i mjesta društvene verifikacije ostvarenih rezultata u proizvodnji, kao i izgradnja efikasnijeg sistema planiranja. Ostvarivanje načela da samo rad i rezultati rada predstavljaju osnovu prisvajanja pretpostavlja objektivno društveno vrednovanje roba i usluga,

Digitized by Google

što se može učiniti samo pomoću tržišnog formiranja cijena roba i usluga, formiranjem realnog deviznog kursa i realne kamatne stope, te regulisanjem raspodjele dohotka na način koji bi bio u skladu sa činjenicom da se sredstva za proizvodnju javljaju kao aktivan faktor u primarnoj raspodjeli i činjenicom da postojeće razlike u ličnim dohocima nijesu u skladu sa razlikama u doprinosu radnikâ u stvaranju društvenog proizvoda.

Tržište koje bi dalo objektivno formirane cijene ima određene karakteristike kao što su: pokretljivost roba, rada i društvenog kapitala, relativna usklađenost ponude i tražnje, kao i nemogućnost korišćenja monopolskog položaja u određivanju cijena. No, suprotno ustavnoj obavezi da takvo tržište izgrađujemo kao jedinstveno jugoslovensko tržište, izgleda da smo učinili sve što je moguće da takvog tržišta ne bude. U odsustvu takvog tržišta svaka ideja o popuštanju u administrativnoj kontroli cijena izaziva strah da će one buknuti svom silinom i situaciju učiniti lošijom nego što je sada. Sa činjenicom da su odnosi u privredi, a ne tržište samo po sebi, nepodobni da se cijene u postojećim uslovima sasvim liberalizuju — mora da se računa. To, drugim riječima, znači da administrativna kontrola mora i dalje da ima određenu ulogu u obuzdavanju inflacije.

Polazeći od te činjenice, smatram da je neophodno ponovno ispitati ulogu organizacija udruženog rada u toj kontroli. Mislim da pitanje njihovog angažovanja u kontroli sada nije dobro riješeno i da se od njih traži da čine ono što nije u skladu sa njihovim interesom — da ostvaruju što veći dohodak, a kad je to moguće i putem povećanja cijena. Naime, od njih se traži da same vrše značajan dio društvene kontrole samoupravnim sporazumijevanjem o cijenama i drugim pitanjima iz međusobnih odnosa i da, prilikom formiranja cijena, primjenjuju određene kriterijume utvrđene Zakonom o osnovama sistema cijena i društvene kontrole cijena. To nije dalo očekivane rezultate. Naprotiv, to im pruža mogućnost da se lakše koriste cijenama kao varijablama u strategiji ekonomskog ponašanja i povećanju dohotka manipulisanjem cijenama. Propisivanje takvih obaveza organizacijama udruženog rada ravno je borbi protiv uloge tržišta u formiranju cijena i njegove uloge uopšte. S takvom praksom treba prestati i prepustiti radnim organizacijama da formiraju cijene polazeći od svojih kalkulacija i ekonomskih procjena relevantnih za utvrđivanje cijena po kojima će ponuditi svoju robu na tržištu.

S obzirom na to da tržište nije konkurentno i da postoje mogućnosti korišćenja monopolske pozicije na tržištu, neophodno je pronaći ekonomska sredstva koja bi destimulisala korišćenje tih mogućnosti. Samo po sebi se razumije da to nije dovoljno za obezbjeđenje stabilnog kretanja cijena, već se moraju stvarati opšti uslovi za stabilno funkcionisanje privrednog mehanizma. U tom cilju potrebna je i administrativna kontrola, ali nju treba primjenjivati selektivno, fleksibilno, na kraći rok i u situacijama kada druga sredstva nijesu raspoloživa ili nijesu efikasna.

Digitized by Google

Pošto sadašnji odnosi u privredi, a i psihološki momenti, nijesu takvi da bi se cijene mogle potpuno osloboditi administrativne kontrole, moraju se izučiti mogućnosti stepena i obima liberalizacije, kao i mogućnosti otklanjanja dispariteta u okvirima predviđene stope inflacije za ovu godinu. Posebno se mora voditi briga o tome da su disparitеti ozbiljan problem i da se zadržavanje rasta cijena u predviđenim granicama ne bi smjelo ostvarivati na račun rješavanja toga problema. Kako u sadašnjim uslovima liberalizacija cijena neće značiti i potpunu slobodu u pogledu povećavanja cijena, već slobodu obrazovanja cijena do nivoa koji bi bio saglasan sa projektovanom stopom inflacije, u neposrednoj kontroli treba primjenjivati kriterijume koji su utvrđeni u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Te kriterijume treba da primjenjuje organ nadležan za kontrolu cijena i u uslovima ograničavanja rasta liberalizovanih cijena i u otklanjanju dispariteta cijena, s tim što će faktički odnos ponude i tražnje morati da se uzme u obzir.

Mada su kriterijumi neposredne kontrole utvrđeni Dugoročnim programom neuporedivo bolji od onih koji su korišćeni do sada, ni njihova primjena nije jednostavna, što posebno važi za svjetsku cijenu kao osnovni kriterijum. Razlozi za usvajanje ovih kriterijuma su, bez sumnje, dobri, ali njihova primjena neće biti laka i uvijek opravdana. Svjetska cijena u bukvalnom smislu ne postoji, pa je veliki problem kako je operativno definisati. Po svoj prilici, jedinstvena definicija ne bi mogla da se uklopi u naše mogućnosti i potrebe, pa će vjerovatno morati da se postupa od slučaja do slučaja. Stoga nije nerealno očekivati da će, zbog ukupnih teškoća u primjeni osnovnog kriterijuma kontrole, korektivni kriterijumi dobiti veću ulogu nego što je predviđeno programom ekonomske stabilizacije.

Oslanjanje na ovaj vid kontrole ne bi smjelo biti pretjerano, jer to bi značilo da, i pored velikog iskustva, nijesmo shvatili ograničene mogućnosti ovog sredstva borbe protiv inflacije i štetno djejstvo administrativne kontrole na planu uspostavljanja ekonomski racionalnih odnosa cijena i ekonomski pravednog vrednovanja rezultatâ koje ostvaruju privredni subjekti. U stvari, ovo sredstvo borbe protiv rasta cijena treba da gubi značaj, a da se suzbijanje inflacije i izvođenje privrede na putanju stabilnog i dinamičnog razvoja obezbjeđuje ostvarivanjem ukupnog programa ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Borislav Ždiara

Cene: da li se razumemo?

Mnoge diskusije o problematici cena, danas i uvek aktuelne među ekonomistima, navode na misao da se, i pored svega, ne razumemo. O cenama se može raspravljati na razne načine. Jednom je reč o teoriji i primeni u praksi njenih zaključaka. Drugi put je reč o uopštavanju prakse radi sagledavanja i uticaja na tokove u reprodukciji. Treći put je u pitanju praktičan rad na cenama, kada se, polazeći od elemenata cene, dolazi do predložene cene ili cene ponuđene tržištu. Dakle, o cenama se može govoriti sa stanovišta teorije i prakse razvoja, kao i sa stanovišta teorije i prakse realizacije proizvedenog. Bilo sa kog stanovišta da se polazi, nikako se ne može doći do toga da se o sistemu cena može govoriti kao o nekakvom pojmu koji može imati ozbiljniju teorijsku ili praktičnu vrednost. Takav pojam je nedefinisan. On je za samu suštinu cene netačan. Za sistem kao pojam potrebna je konzistentnost materije da bi ona bila podvrgnuta ideji koja se reprodukuje, razvija, a predstavlja refleksiju materije. Kakva je materija cena za sistem? Šta bi se tu reprodukovalo, razvijalo? Cene? Bezbrojnim ponavljanjem izraza kao što je sistem cena stvara se mnjenje, nekakvo shvatanje da je pojam jasan, ali to nije nauka, pa ni struka, jer se ne može podvesti pod stvarno znanje o materiji o kojoj je reč.

Digitized by Google

Radi razjašnjenja trebalo bi početi prvo od pojma cene. Šta je to cena? Posle rata i revolucije, to jest posle nastajanja socijalističkog sistema (njega treba reprodukovati) u našoj zemlji — a za mene je to početak ekonomskog obrazovanja u srednjoj ekonomskoj školi — učili smo azbuku političke ekonomije. Učilo se da je za pravilno razlikovanje privrednih tokova potrebno razlikovanje konkretnog i apstraktnog rada, da je cena novčani izraz vrednosti, da postoji odstupanje cena od vrednosti, ali da postoji i zakon vrednosti kao središte odnosâ itd. I — gde smo sada? Sve smo to zapustili. Zapustili smo konkretni rad, što je najbitnije, u korist apstraktnog rada i finansijskih tokova i odnosâ koji se javljaju u našoj privredi. Kada nas konkretni rad ne interesuje, a to je naša privredna delatnost i delatnost uopšte koja funkcioniše i zadovoljava ljudske potrebe, onda sve što se zaključuje nezavisno od te osnove, odnosno sve što se razmatra nezavisno od materijalnih, realnih tokova nije nauka ili nema veze sa naukom.

Definišući cenu kao novčani izraz vrednosti, Marks je sasvim pravilno ukazao na način utvrđivanja vrednosti i na to »da se ona može ispoljavati samo u društvenom odnosu robe prema robi«*. I dalje, razjašnjavajući ovu misao neprestano je ukazivao na dvosmernost odnosâ pri razmeni svake pojedinačne robe. Sa razvojem kapitalističkog društva taj dvosmerni odnos se samo dalje razvijao sve do odnosa klasa, ali ni tada nije uništen princip vrednosti, to jest da vrednost utvrđuje drugi, a ne svako za sebe. Taj princip se javlja u ponudi i tražnji, u razmeni i raspodeli, kao odnos između proizvođača i potrošača, kao osnova svih međusobnih dogovora ili prisila (prisila nije na sebi). Ako je to tako, ako je i danas realno da postoje dvosmerni odnosi, odnosi međusobnog uticaja određenog intenziteta, onda *nema pristupa cenama* u kome se cene formiraju, *u kome se reprodukuje formiranje cena ili jednostrana želja ponuđača, štaviše, do sistema (cena).* Pravilnom pristupu cenama strano je svako planiranje povećanja cena, svako projektovanje razvoja cena kao administrativni akt bilo kog organa, ako se želi pravilan društveni razvoj.

Međusobni uticaj određenog intenziteta u ovom slučaju počiva, svakako, na delatnostima koje nude robe i usluge ili, kako se to uprošćeno kaže — na proizvodnji. Ljudski rad se u proizvodnji javlja prvenstveno kao konkretan rad sa konkretnim proizvodom i tek u društvenom činu razmene proizvođača verifikuje se njegov rad. Da li se pri tom proizvođač pravilno ponaša u odnosu na princip vrednosti, reći će mu teorija troškova i teorija cena koje zajedno čine ekonomiku preduzeća (OOUR bez obzira na zakonski status). Stoga, ako smo protiv sistema cena, ne možemo nikako biti protiv sistema valorizovanja rada, ali samo društveno korisnog rada. Sistem valorizovanja rada *ne obu-*

* K. Marks, *Kapital*, tom I, ćirilica, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 14.

Digitized by Google

hvata formiranje cena, već ugovaranje cena — kakav je slučaj u međunarodnim odnosima, na inostranom tržištu, na koje se pozivamo kad god treba da povećamo cene, ali ne i kada treba da povećamo produktivnost rada, da povećamo korišćenje kapaciteta, da pravilno investiramo itd. Ne možemo imati na tržištu dva različita principa. Jedan kada je reč o domaćem, a drugi kada je reč o inostranom tržištu. Ne može privreda na inostranom tržištu da ugovara cene, a na domaćem da ih formira. Šta nam vrede i najsavremenija rešenja u proizvodnji kada se ide na domaća merila i domaće zahteve za formiranjem cena nezavisno od rada. Još je gora situacija kada se već kod ličnog dohotka umeša neka od opštinskih komisija koja upozorava: »Ne smete da pređete 20% i slično u isplati ličnih dohodaka, više u odnosu na prošlu godinu, prošlo tromesečje itd.« I sve to bez obzira kako se radilo. Isti je slučaj i sa cenama, budžetom DPZ, SIZ-ova i slično. *Osim prava na egzistenciju, treba dati podršku i pravu i obavezi delotvornosti.* Znači, treba vratiti cenama njihovu funkciju i odbaciti pristup u kome svako sam sebi određuje lični dohodak bez radnih normi, svako sam sebi formira cenu i traži društveno opravdanje od državnih organa koji imaju moć da odobravaju, propisuju, maksimiraju itd. cene, nezavisno od radnih normi, normativâ utroška materijala, stepena korišćenja kapacitetâ i slično.

U vezi s tim je i pitanje novca kao oblika vrednosti koji treba da ima »realnu vrednost«. Ne bih se složio sa tim da mi nemamo realnu meru vrednosti, te da je treba utvrđivati prema zahtevima izvozne privrede. Mi imamo javnu meru vrednosti, ali je mnogi ne prihvataju. To je dinar. Njegovu vrednost treba da utvrđuje 23 miliona potrošača ove zemlje, koji troše i bar polovina od njih koji proizvode, dakle, svi oni koji treba da žive i da se reprodukuju, odnosno da reprodukuju i sebe i odnose u kojima se ta reprodukcija javlja. Zato je veoma važno da se vrednost dinara utvrđuje kao domaća mera vrednosti i da se preko njega usaglašavaju odnosi između ponude i tražnje svih roba, a ne samo kod cca 20% roba koje se izvoze. Platni bilans zemlje svakako ima veoma važnu ulogu u privređivanju, ali težnja za njegovim uravnoteženjem ne bi mogla da se ostvari na uštrb zastoja u privređivanju u zemlji. Time se samo pogoršava platnobilansna situacija.

Mnogo toga bi trebalo izvesti iz naše diskusije.

Prvo, kada je reč o cenama, treba razgraničiti pojmove te cenama vratiti njihovu funkciju u dvosmernom odnosu utvrđivanja vrednosti. Da se tačno zna kada je reč o potrebi proizvodnje roba, i kojih roba — radi potrošnje, stvaranja zaliha i izvoza, odnosno o cenama koje može podneti potrošač kada troši svoj budžet i prihvata ovu ili onu količinu roba i usluga. Cene utiču na reprodukciju i pojedinca, i porodice, i privrede i društva u celini i zato treba artikulisati taj društveni interes kao celinu: i sa stanovišta potrošnje, i sa stanovišta proizvodnje i sa stano-

Digitized by Google

višta uključivanja u međunarodnu podelu rada, ali samo pod uslovom da se ostane pri osnovnom principu vrednosti — da je to društveni čin, a ne pojedinačna volja. Ne vredi nam visoko »formirana« cena pri niskoj proizvodnji, odnosno nisko »formirana« cena pri isto tako niskoj proizvodnji. Cena se mora ugovarati da bi se iskoristili svi ljudski i privredni potencijali, da bi se postigla optimalna cena, cena pri kojoj se obnavlja reprodukcija, a ne zastoj. Svaki zastoj samo nepovoljno utiče na budžet potrošača i rešenje nije u niskoj ceni koja odgovara postojećem dohotku potrošača, već u visokom dohotku kojim će potrošač moći da plati potrebnu cenu.

Drugo, kada je reč o proizvodnji, društveni interes treba artikulisati na mestima takozvane mezoekonomije, čiji je pobornik prof. dr Živko Kostić, na mestima gde se od individualnog prelazi na društveni rad. Tu se utvrđuju kapaciteti, te je potrebno sagledati koliki stepen korišćenja kapacitetâ treba da bude na pojedinim prelomnim mestima. Samo radi primera možemo navesti ovo: ako privredna organizacija koristi kapacitet sa 50%, onda od dve takve organizacije jedna nije potrebna. Ako fabrika radi sa 66% kapaciteta, onda je od tri fabrike takve vrste jedna suvišna. Ako se na radnom mestu koristi 75% radnog vremena, svako četvrto radno mesto moglo bi drugačije da se iskoristi itd. Naša privreda je u celini opterećena gradnjom suvišnih kapaciteta. I ako je reč o tome da se sredstva u privredi dovoljno ne amortizuju, te se zagovara revalorizacija sredstava da se ne bi »raubovali društveni fondovi«, onda se mora jasno reći da, sa stanovišta vrednosti, problem nije u tome koliko se novca izdvoji za akumulaciju, već kako se sredstva akumulacije upotrebljavaju. Očigledan je primer rafinerija, gde imamo kapaciteta za preradu oko 32 miliona tona nafte, a prerađujemo samo 12—14 miliona tona. U naftovodu imamo kapacitet za protok 20 miliona tona nafte, a jedva protiče trećina od toga itd. Pa ipak, ono što je izgrađeno u našoj privredi predstavlja bogatstvo koje treba koristiti i u ekonomisanju treba početi od tog bogatstva. *Našu privredu treba opteretiti, a ne rasteretiti* — kako se to često čuje. Opteretiti privrednim zadacima i proizvodnjom koju ćemo omogućiti. Zato ne bih gledao crno na našu perspektivu. Štaviše, smatram je veoma pozitivnom. Inače, bili bismo nenormalno društvo ili društvo pijanih grofova kada pored toga silnog bogatstva postavljamo pitanje da li radnik ima od čega da živi i da li može da plati cenu osnovnih životnih namirnica.

Treće, osim realnih tokova ispoljenih u konkretnom radu potrebno je te iste tokove sagledati i finansijski, u kvantitetu, na prošloj, sadašnjoj i budućoj etapi. To ćemo postići ako sve odnose pri utvrđivanju vrednosti merimo realnim li relativno postojanim dinarom. Ono što sada imamo nikako nije stvarno, to nije realni dinar, bez obzira na sva upinjanja da se dokaže suprotno. Sto maraka u SR Nemačkoj nije gotovo ništa, a 5.000 dinara je ovde maltene dve petine prosečnog ličnog dohotka rad-

Digitized by Google

nika. Ne može se poslovati pri odnosu u kome je na jednoj strani inostrana cena robe, a na drugoj domaći dohodak našeg proizvođača; na jednoj strani radnik sa inostranim dohotkom, a na drugoj strani domaća cena robe merena potcenjenim dinarom. Ako je redosled: inostrana produktivnost rada, inostrana cena robe i inostrani novac, onda treba isti redosled da bude i kod nas: domaća produktivnost rada, domaća cena, domaći novac. Tu granica mora postojati, ali ona nije samo na novcu ili na cenama — ona je na celini odnosa. U toj zbrci odnosâ mnogi bi da prave reda, a oni baš to i hoće jer ne prihvataju to da red već postoji i da ga treba poštovati.

A taj red je:

1) lične dohotke usaglasiti sa produktivnošću rada i troškovima života — samoupravno, u samoupravnim organizacijama;

2) utvrditi obavezni stepen korišćenja kapacitetâ za postojeće i buduće kapacitete kako bi prestalo neplansko investiranje;

3) realni kurs dinara utvrđivati kao domaću meru vrednosti i merilo cena.

Pokušao sam da ukažem na nužne pravce razmišljanja o privrednim tokovima i njihovoj refleksiji u finansijskim tokovima. Hteo bih da dodam, kada je reč o refleksiji, da je potrebno da to bude difuzna refleksija, svetlost, a ne refleksija birokratije ili tama, mrak u kome se luta besciljno. Da bi privredni tokovi i njihova refleksija bili pravilno usmereni, potrebno je reafirmisati plan i planiranje, koga neće biti ukoliko se ne reši problematika prethodna tri momenta.

Ako idemo na inostrano tržište dogovaramo se u pogledu cena sa inostranim kupcima, a kada smo u našoj zemlji, kod kuće, onda mi utvrđujemo cene. To je neodrživa situacija. Zato nisam ni za kakvu administrativnu reformu cena, nego za prihvatanje cene kakva je u suštini — dvosmerni odnos između potrošača i proizvođača koji se dogovaraju o ceni. Ako se prodaje 100 tona neke robe, onda neka se o ceni dogovore onaj koji ima robu i onaj koji želi da je kupi. Neka se dogovore oko cene i uslovâ vezanih za datu cenu kako bi proces reprodukcije mogao nesmetano da se odvija. Najgora moguća situacija jeste kada dođe do zastoja reprodukcije.

*

Nisam za obrazovanje cena i za ugradnju u njih svih mogućih zahteva pod firmom neophodnog razvoja. Razvoj mora da bude posledica boljeg rada, ekonomičnijeg i produktivnijeg, a ne odobrene cene u kojoj je ukalkulisana stavka za nekakvu akumulaciju. To je nazadovanje, a ne napredovanje. Lako stečena sredstva lako se i troše. Inače, Skoplje je stradalo u zemljotresu, pa smo ga obnovili; Crnogorsko primorje je isto tako stradalo u

Digitized by Google

zemljotresu, pa smo ga ponovo razvili. Znači, možemo pronaći instrumente i sredstva kojima bismo podsticali nečiji zastoj u razvoju. To smo činili i činićemo. Protivan sam tezi da Zavod za cene ili Zajednica za cene ili bilo ko ima pravo da preraspodeljuje dohodak. Dohodak mora biti izraz rada, a ne nečijeg prava na preraspodelu. To pravo je u svakom slučaju ogromna materijalna podloga birokratiji koja preraspodeluje dohodak iz jednog džepa u drugi. Može, u krajnjoj liniji, i to, ali se onda nemojmo čuditi kad dođe do posledica.

Digitized by Google

Danilo Perović

Odnosi domaćih cena na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu

Poremećeni odnosi ponude i tražnje imali su za posledicu narušavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, što je, pored ostalog, uticalo i na različitu primenu sistema formiranja cena u pojedinim područjima. U bitno poremećenim ekonomskim kretanjima sve je više rastao značaj monopolske pozicije organizacija udruženog rada, čiji se broj stalno povećavao, tako da je kao posledica ovakvog stanja pitanje podele nadležnosti u neposrednoj kontroli cena dobilo izuzetno mesto, što je imalo uticaja i na formiranje različitog nivoa cena u pojedinim područjima u zemlji.

Dosledna primena kriterija iz Zakona o osnovama sistema i društvenoj kontroli cena postupno je gubila značaj u zavisnosti od ekonomskih teškoća pojedinih organizacija udruženog rada i njihove međuzavisnosti u prometu na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. To je dovelo do postavljanja problema otklanjanja disparitета cena na teritorijalnom principu.

Očigledno je da u većini slučajeva nije reč samo o socijalizaciji gubitaka, već i o socijalizaciji i teritorijalnom pristupu razrešavanju problema gubitaka. U takvim uslovima značaj nadležnosti u neposrednoj kontroli cena dobio je izuzetnu težinu. U nemogućnosti da razreše gubitke neproduktivnih i ekonomski neracionalnih objekata nadležni organi odobravaju pomeranje cena do nivoa najneproduktivnijih proizvođača ne samo sa svog područja,

Digitized by Google

već u zemlji u celini, koji na tržištu mogu da opstanu samo zahvaljujući poremećenim odnosima ponude i tražnje. Spirala prilagođavanja prema nivou cena najneproduktivnijem proizvođaču podiže ukupan nivo cena, stvara ekstra-dohodak kod produktivnih proizvođača i podiže opšti nivo inflacije. Nesporno je da u takvim uslovima privređivanja svakome odgovara visoka inflacija, što može dovesti do ozbiljne krizne situacije celokupnog privrednog sistema.

Predimenzionirani značaj dispariteta cena pojedinih proizvoda na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu uslovljen je, pre svega, kretanjima odnosâ ponude i tražnje i neadekvatnom organizovanošću velikih sistema sa tehno-ekonomskog stanovišta.

Različiti nivoi cena proizvodâ organizacija udruženog rada u velikim sistemima, kao posledica teritorijalne organizovanosti (električna energija i ugalj, železnica, šumarstvo i drugo), mogu se otkloniti doslednim ostvarivanjem pravaca razvoja utvrđenih u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije.

Razlike u visini proizvođačkih cena imaju svoj izraz i na razlike u visini maloprodajnih cena. Značajan uticaj na regionalne razlike u visini maloprodajnih cena imaju, pre svega, poreska politika i način obrazovanja cena u trgovini.

S obzirom na različite teritorijalne stope poreza na promet i specifično učešće trgovine u našim uslovima, može se doći do zaključka da teritorijalnoj razlici u cenama po područjima pojedinih republika i pokrajina pri utvrđivanju politike cena za 1984. godinu ne bi trebalo davati izuzetan značaj na makroplanu.

Analiza razlika u visini maloprodajnih cena u SFRJ pokazuje da postoje određene teritorijalne disperzije. Merena koeficijentom varijacije, prosečna teritorijalna disperzija maloprodajnih cena u našoj zemlji iznosi oko 20%. Razlike su izrazitije kad su u pitanju cene poljoprivrednih proizvoda (oko 25%) i cene usluga (oko 30%).

Analiza teritorijalnih disperzija maloprodajnih cena u našoj zemlji i u nekim zemljama OECD-a pokazuje da se teritorijalne disperzije maloprodajnih cena u tim zemljama kreću u proseku od 6 do 10%.*

Međutim, pri analitičkom sagledavanju treba imati u vidu da su disperzije cena u našim uslovima rezultat pre svega administrativnog odlučivanja o cenama, teritorijalne zatvorenosti i nedovoljnog afirmisanja principa obrazovanja cena u međusobnoj povezanosti, zavisnosti i odgovornosti među organizacijama udruženog rada u granama i grupacijama.

Teritorijalni pristup razrešavanja problema obrazovanja cena najbolje se može sagledati u grupacijama u kojima imamo potpuno usklađene odnose ponude i tražnje ili predimenzionirane kapacitete (naftni derivati, nameštaj, tekstil, pivo itd.) i u tim slučajevima zahteva se usklađivanje cena na najvišem nivou, što

* Obračun na osnovi podataka Biroa rada Organizacije ujedinjenih nacija, Bilten br. 2 iz 1983. godine.

Digitized by Google

praktično dovodi do antiekonomskog ponašanja privrednih subjekata, potpomognutog administrativnim merama nadležnih organa za cene. Osnovni uzrok teritorijalnog zatvaranja treba tražiti u snažnim otporima prestrukturiranju domaće privrede. Dugoročni program ekonomske stabilizacije razrešio je metodološki pristup za utvrđivanje položaja organizacija udruženog rada u primarnoj raspodeli. Višegodišnje rasprave oko metodološkog pristupa analizi položaja u primarnoj raspodeli znatno su doprinele da se odloži odlučnije preduzimanje mera na planu otklanjanja najizrazitijih disparitetа. Pojedinačne analize po različitim metodološkim pristupima, koje su preduzimali odgovarajući stručni instituti ili institucije, prema našim saznanjima i proverama, daju slične ili istovetne rezultate. Od posebnog je interesa analizirati rezultate položaja grana i grupacija u primarnoj raspodeli pri čemu bi se došlo do nespornog zaključka da tri elementa koja smo smatrali komparativnim prednostima postaju upravo ozbiljna zadrška za dalji razvoj.

Energija, sirovine i niska cena uloženih sredstava predstavljaju upravo faktore kojima izuzetno nedovoljno raspolažemo ili su pak nedovoljno istraženi.

Investicioni ciklus koji nije bio zaokruživan od sirovina do finalnog proizvoda, uključujući i energiju, morao je, po ekonomskoj logici, biti inflatoran. Na osnovu »jevtine« energije i sirovina građeni su veoma skupi i neracionalni prerađivački kapaciteti, čije je korišćenje bilo znatno ispod zemalja sa kojima imamo neposrednu robnu razmenu. Orijentacija na otklanjanje najizrazitijih disparitetа treba da omogući razvoj osnovnih grana proizvodnje i da stvori prostor za racionalno korišćenje prerađivačkih kapaciteta. Prividno, preraspodela sredstava, posmatrana kratkoročno, ne bi smela da bude prepreka ostvarivanju strateških ciljeva iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Međutim, treba imati u vidu da se teritorijalnim nivelisanjem cena praktično devalvira cilj zbog kojeg su otklanjani najizrazitiji disparitetи.

Prilikom ocenjivanja težine problema »teritorijalnih disparitetа« treba imati u vidu koncept i rešenja koji su doneseni prilikom napuštanja Odluke o određivanju najviših cena, odnosno najvišeg nivoa cena i o načinu obrazovanja cena proizvodâ i usluga iz nadležnosti svih društveno-političkih zajednica. Koncept polazi od opredeljenja da će organizacije udruženog rada samostalno obrazovati cene i o tome obaveštavati nadležnu zajednicu za poslove cena. Organizacije udruženog rada koje su od bitnog uticaja na kretanje nivoa cena u reproduktivnom ciklusu obrazuju cene samoupravnim sporazumima koje zaključuju sa potrošačima koji učestvuju u potrošnji toga proizvoda sa najmanje dve trećine.

Za značajan deo proizvoda organizacije udruženog rada obrazuju cene samostalno, u skladu sa kriterijumima iz Zakona, i obaveštavaju nadležne zajednice za poslove cena za određeni broj proizvoda 30 dana pre promene cena, a za jedan deo najkasnije

Digitized by Google

osam dana posle primene cena. Iz izmena Zakona i propisa Saveznog izvršnog veća može se nedvosmisleno zaključiti da se prevazilazi princip teritorijalizacije odlučivanja o cenama i da se organizaciji udruženog rada obezbeđuje ostvarivanje prava da samostalno odlučuje, u međusobnoj zavisnosti, povezanosti i odgovornosti sa drugim organizacijama udruženog rada o visini cena.

Kada se vode rasprave o teritorijalnim disparitetima, treba imati u vidu da Savet Savezne zajednice za poslove cena donosi odluke, predloge i stavove većinom glasova. S obzirom na to da dve trećine Saveta predstavljaju delegati iz udruženog rada, nesporno je da odlučujuću ulogu u radu Savezne zajednice za poslove cena ima udruženi rad.

Mere neposredne kontrole cena i nivo cena

Od 1980. godine, kada je donesen Zakon o osnovama sistema cena i društvenoj kontroli cena, u tri navrata su preduzimane mere neposredne kontrole cena. Zakon je praktično delovao najduže šest meseci neprekidno, pa je teško bez suštinske rasprave govoriti o njegovoj valjanosti, a više se može govoriti o njegovoj podobnosti za ekonomske prilike u kojima je delovao. Bili su bitno različiti ekonomski uslovi u vreme rasprave i donošenja Zakona i u vreme njegove primene.

Međutim, sam akt donošenja Odluke o najvišem nivou cena treba da doprinese i stvori predah za preduzimanje neophodnih ekonomskih mera kako bi se obezbedila kontrolisana inflacija. Ukoliko se takve mere ne donesu, normalno je očekivati takozvanu eksploziju cena. Organizacije udruženog rada nastoje da nadoknade »izgubljeni« deo dohotka znatno višim nivoom cena od onoga koji bi bio u periodu zamrzavanja.

Na obrazovanje nivoa cena ozbiljno utiče i psihološki momenat koji se stvara kod organizacija udruženog rada da će u veoma kratkom periodu ponovo doći do određivanja najvišeg nivoa cena. Analize događaja pred samo zamrzavanje cena u decembru 1983. godine, kada je došlo do prave poplave zahteva za izrazito visoko pomeranje cena, potvrđuju mišljenje da jedan deo inflacije ima pretežno kvantitativni karakter.

Imajući u vidu ovo stanovište moguće je jedan deo inflacije suzbiti merama kontrole programirane inflacije, što najbolje potvrđuje obaranje stope inflacije u 1982. godini.

Međutim, kada je 1983. godine trebalo nastaviti sa padom stope inflacije poboljšanjem produktivnosti, ekonomičnosti, boljim korišćenjem kapacitetâ uz odgovarajuće ekonomske mere, izlaz je nađen u nezapamćeno visokoj stopi inflacije (vidi tabelu).

U teoriji i praksi je poznato da je najteže zaustaviti trend inflacije i usmeriti ga u pozitivnom pravcu. Na osnovu svih analiza, kvantitativnih i kvalitativnih, mišljenja sam da je propuštena prilika, stvorena u 1982. godini, i da je time usporena realizacija prve faze Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Tekući i prosečan godišnji rast cena proizvođačâ industrijskih proizvoda za period 1973. do 1983. godine

Cene proizvođačâ industrijskih proizvoda	XII	∅
1979	14,9	13,2
1980	39,8	27,3
1981	37,4	44,7
1982	24,7	25,0
1983	55,0	32,0

Vanprivredne investicije kao žarište inflacije

Područje izvorâ finansiranja vanprivrednih investicija (samodoprinosi, razna druga davanja i slično) kao žarište inflacije kod nas je nedovoljno istraženo.

Sa aplauzom dočekujemo uvođenje samodoprinosa u izgradnji objekata primerenih nacionalnom dohotku koji je nekoliko puta veći od našeg realnog nacionalnog dohotka.

Prividno, takav način finansiranja nema inflatorno dejstvo, s obzirom na to da je iz potrošnje povučeno onoliko novca koliko je utrošeno u investicije. Međutim, treba imati u vidu dva dosta značajna žarišta inflacije:

a) U momentu prikupljanja sredstava ona su nekoliko puta veća nego što bi bila da je objekt primeren realnom nacionalnom dohotku. U takvim uslovima, u cilju zaštite životnog standarda stanovništva, a naročito zbog povećanja troškova života, vrši se snažan pritisak na povećanje ličnih dohodaka i otvara novo žarište inflacije;

b) Samim završetkom objekta nastaju troškovi koji su nekoliko puta veći nego što bi bili da je objekt građen u skladu sa našim realnim materijalnim mogućnostima. I u tom slučaju sredstva se moraju obezbediti preraspodelom dohotka na teret privrede, čime se takođe otvara novo žarište inflacije.

U sadašnjoj fazi naše stabilizacije veoma je opasno jednostrano analizirati uzroke složene ekonomske situacije. Kao da se predimenzionirani kapaciteti nalaze samo u privredi, a da se zaboravljaju razni »obrovci« u vanrednim delatnostima.

Bez radikalnih mera u celokupnoj ekonomiji društva u pravcu racionalnog ponašanja teško je očekivati da će doći do preraspodele dohotka u korist privrede, a time i da stvaranja potencijalnih mogućnosti za realno ubrzanje razvoja ostalih delatnosti. Teško se oslobađamo iluzije da ćemo izbeći krizne situacije ako ne stvorimo sposobnu i ekonomski snažnu privredu. Prema tome, preraspodela u korist privrede mora postati prioritetan zadatak svih društvenih činilaca.

Digitized by Google

Tomislav Dretar

Konceptualizacija kulture u programima Saveza komunista Jugoslavije

Komunistička partija Jugoslavije i kultura između dva rata

Od samog početka svog djelovanja Komunistička partija Jugoslavije ima definiranu kulturnu politiku. U Praktičnom akcionom programu[1] Kongres ujedinjenja 1919. godine utvrđuje da je »kulturna politika — razdvajanje crkve od države. Ukidanje sviju javnih funkcija crkve. Svetovnost škole. Obavezna nastava za oba pola na račun države do navršene 14. godine. Celokupno izdržavanje i u višim školama siromašnih učenika sposobnih za dalje školovanje. Besplatno pravosuđe i pravna pomoć za sve građane oslobođene od plaćanja poreza. Sve sudije da bira narod. Pravo žalbe protiv svake vrste kazne. Naknada štete nevino osuđenim, zatvorenim i optuženim iz ma kakvog uzroka. Ukidanje smrtne kazne. Besplatna i obavezna lekarska i bolnička pomoć za sve građane bez razlike.« Zadaća ovakve kulturne politike usmjerena je na stvaranje osnovnih uvjeta kulturnog opstanka radničke klase.

Partija u svom programskom dokumentu ne izriče definicije kulture, ali ako pod kulturnom politikom razumijemo određiva-

[1] *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ*, zbornik radova i dokumenata, Istorijsko odeljenje CK KPJ, tom II, Beograd, 1949, str. 15.

Digitized by Google

nje stava spram jednog dijela svog programskog djelovanja i uređivanje odnosa unutar njega, onda bi, prema rečenom konceptu kulturne politike, sadržaji kulture bili ovi: obrazovanje, humani odnosi, odgoj, demokratizacija, zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba i formiranje naučnog pogleda na svijet. Pomenuti dokument se ne bavi problemima umjetnosti niti njene idejnosti, što je razumljivo s obzirom na vrijeme u kojem je usvojen. Ipak, u članku o formiranju Fonda siročadi[2] zahtijeva se pravo besplatnog školovanja do 14. godine, kad se, u skladu sa iskazanim sposobnostima, imaju upućivati u »naučne, umetničke ili profesionalne škole«.

Tako postavljena kulturna politika predstavlja alternativni model vladajućem kulturnom konceptu buržoaske monarhije. Elitistički sadržaji takve kulture promašuju potrebe revolucionarne borbe proletarijata, te su neprihvatljivi programskoj orijentaciji Komunističke partije Jugoslavije. Ovdje je riječ o konceptu kulturne kolitike koja ima za cilj da ostvari elementarna prava na kulturan život. Zato estetska praksa, kao vrhunski doseg ljudske kulture, još ne može biti postavljena kao problem idejne orijentacije. Kultura, umjetnost posebno — kako će to već povijest pokazati — postaje područjem značajnijeg partijskog interesa onog momenta kad radnička klasa i njena avangarda dosegnu onu razinu na kojoj sudjeluju ili samostalno vladaju u nekoj državi, to jest kad revolucionarno djelovanje, pored političke ravni, zahvati i druge vidove društveno-historijske prakse. Ako je u novoj društvenoj zajednici u pitanju promjena načina proizvodnje života, njegovo koncipiranje kao nove kulture postaje primarni problem koji treba da riješi novo društvo.

Tragove kulturne politike nalazimo i u drugim dokumentima koje je usvojio Kongres ujedinjenja. U tekstu »Organizacija partijske štampe«[3] nalazimo konzekventno izvedenu kulturnu politiku KPJ, što naročito ističe slijedeći stav: »Dužnost je socijalističke štampe: da radničkoj klasi pribavi jasan, potpun materijalistički pogled na svijet i naročitu socijalističku kulturu, što će je sačuvati od opasnih metafizičkih spekulacija buržoaske filozofije i štetnog upliva lažne buržoaske kulture.« Time se funkcija štampe uzima mnogo kompleksnije nego što bi bilo u slučaju puke političke propagande. Štampa ima bitno kulturnu zadaću i time ulazi u same temelje nove kulturne politike. Kongresni dokumenti ne govore decidno o toj novoj, »naročitoj socijalističkoj kulturi«, tako da se o njenoj antimetafizičkoj usmjerenosti može zaključiti posredno preko cjelovitog Akcionog programa, a ciljnost kulturne politike tumačiti u okvirima »maksimalnog programa jugoslovenskih socijalističkih partija«[4]. Tako promatran kulturni segment ovdje nije pojmljen kao poseban, odijeljen i u sebe zatvoren sektor, koji bi onda postao pukim sredstvom dogmatiziranja budućnosti. Ta nova, »naročita socijalistička kultura«, pred-

[2] Ibid., str. 54.
[3] Ibid., str. 18.
[4] Ibid., str. 10.

Digitized by Google

stavlja kompletan revolucionarni horizont koji se pojavljuje kao historijska mogućnost. Sudeći o jednoj kulturnoj politici čija je štampa najznačajnije sredstvo, moramo imati na umu da ne postoje uvjeti za njeno slobodno djelovanje, pa borba za tu slobodu jest sastavni dio koncepta kulturne politike, ali i metoda njegove realizacije. Drugim riječima, kultura u početku djelovanja KPJ zadobija oslobodilačku funkciju i takvom je zadržava tokom cijelog svog »funkcioniranja«. Ta višeslojnost kulturne politike, s jedne strane borba za pravo na kulturnu akciju, a s druge strane borba za realizovanje tog prava nije ništa drugo nego izraz opće borbe proletarijata — s jedne strane, za pravo na tu borbu (štrajk, sindikalni pokret, udruživanje, parlamentarne akcije, zakonodavstvo prema interesima radnika i drugo) i, s druge strane, borba sama, i to ovdje aplicira na ravan kulturne akcije.

Posebno područje kulturne akcije čini fronta emancipacije žena. Statut žena socijalista (komunista) ne prihvaća nikakvu posebnu organizaciju žena izvan SRPJ (komunista), ali određeni problemi žena mogu biti riješeni samo njihovom vlastitom akcijom, ali ne i odijeljenom. U toj akciji uzdizanje duhovnog horizonta žena dio je opće kulturne politike KPJ. Naravno, i ovog puta štampa je osnovni uvjet — »toga radi će CS (Centralni sekretarijat) izdavati niz brošura i knjiga koje se odnose na ženu i njene manifestacije života i osnivati svoje agitacione biblioteke gde god za to potrebe bude.«[5]

Kulturna misija žene nastavlja se u odgojnoj misiji u sklopu »organizacije mladeži« za koju su žene prirodom svojom najpozvanije i najkompetentnije«[6].

Takav stav, prožet natruhama tradicionalnog odnosa prema ženi i danas je kamen spoticanja unutar komunističkog pokreta, ali svojom složenošću nadilazi pitanje kulturnog projekta u komunističkom krugu, pa ga ovdje nećemo pokušavati iscrpiti. Naime, lako je utvrditi da u ovakvom stavu nema baš mnogo pedagoških spoznaja, pa se o odgoju više misli kao o odnosu mladunčeta i dojilje nego kao procesu humanizacije s jasnom spoznajno-formativnom podlogom. Sigurno je da žena, i sama zarobljena svojim položajem unutar porobljene klase, većinom neobrazovana i pritisnuta bremenom tradicijskih spoznaja, ne može biti čovjek koji je najpozvaniji i najkompetentniji za odgoj mladih naraštaja, naraštaja koji treba da postanu nosioci revolucionarne izmjene svijeta. No, dvije stvari ovdje treba istaknuti. U prvom redu, KPJ je svjesna nužnosti otvaranja fronte kulturne emancipacije na području takozvanog »ženskog pitanja«, koju tada ne može otvoriti u svoj njenoj širini i potrebnoj dubini, a druga stvar jest program kulturne akcije među mladima, u čemu leži želja da se mladi naraštaj radničke klase uključi u kulturne ustanove, inače nepristupačne radničkoj klasi tadašnjeg društvenog

[5] Ibid., str. 25.
[6] Ibid., str. 26.

Digitized by Google

sistema (čitaonice, kazališta, pjevački zborovi i druge kulturne ustanove onog vremena).

Kulturni koncept definiran na Prvom partijskom kongresu rezultat je akcije radničke klase i njene partije koja je nastajala i razvijala se u uvjetima nerazvijene i niskoakumulativne industrije, nerazvijenih sredstava komuniciranja, nerazvijene mreže obrazovanja, zaostale poljoprivredne proizvodnje, koja je u selima držala ogromnu većinu stanovništva, gotovo u cjelosti nepismenu masu seljaka, a sve to uz snažan utjecaj klera, visok stupanj opće neimaštine i, dakako, porobljenosti klase eksploatiranih. Shvaćajući kulturnu sredinu kao čovjekovu životnu sredinu, Partija je morala u svom kulturnom konceptu izraziti aktuelne kulturne potrebe, a one su u tom trenutku predstavljale potrebu za temeljnim humaniziranjem uvjetâ života pripadnikâ radničke klase. No, ta kulturna politika, zasnovana na dijalektičkom poimanju svijeta, sadržavala je i osnovu za vlastiti razvoj i težnju da se kulturno biće naroda reintegracijom izostavljenih horizonata ljudskosti proširi. Riječ je, zapravo, o pravu na kulturu. Horizont te kulturne politike bio je obremenjen revolucionarnim težnjama, imao je cilj »da stvori klasu koja ima da izvrši najveće delo u istoriji: da čovečanstvo prevede iz preistorije u civilizaciju«[7].

Bilo je to vrijeme snažnog zamaha partijskog rada i velikih uspjeha KPJ u uvjetima parlamentarne političke borbe, gdje KPJ u kratkom vremenu postaje trećom partijom po broju poslaničkih mjesta u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS, a na općinskim izborima pobjeđuje u Beogradu, Zagrebu, Osijeku, Skoplju, Nišu i drugdje. Njena kulturna politika zahvaća bar onih 65.000 registriranih članova KPJ i značajan dio od 300.000 u sindikatima organiziranih radnika. Intenzitet njenog kulturnog djelovanja indiciran je barem djelovanjem »Radničkih novina« i nizom pokrajinskih i lokalnih glasila.

Ovaj revolucionarni polet mimoilazi tadašnje rukovodstvo KPJ, koje se gubi u oportunizmu, što će doći do izražaja na Drugom (vukovarskom) kongresu KPJ. Taj kongres će proteći u znaku borbe reformističkih i revolucionarnih snaga u Partiji, gdje će potonje odnijeti prevagu. Usvaja se novi Program KPJ koji, izražavajući revolucionarnost komunističkih stremljenja, obuhvaća i značajan dio zadataka kulturne provenijencije.[8] Doduše, u novom Programu, za razliku od prethodnog, Akcionog programa, nema posebno definirane i izdvojene kulturne politike, ali bivaju preuzeti zadaci ranije naznačeni u tom programskom segmentu. Ovog puta naznačeni su kao posebni zadaci: Rekvizicija zgrada i stanova, Za narodno zdravlje, Obavezno naučno vaspitanje omladine oba pola i Razdvajanje crkve od države. Ova preciznija određenja ukazuju na temeljnu kulturnu orijentaciju, koja je sad jasnija i preciznija od prethodne. Primjerice, prethodni program

[7] Ibid., str. 19.

[8] Ibid., str. 28.

Digitized by Google

govori o odgoju i obrazovanju mladih naraštaja, a ovdje se to već postavlja kao svestrani, harmonični, duhovni i fizički razvitak.[9] To je, dakako, jedan od uvjeta da bi KPJ mogla izvršiti svoju civilizatorsku zadaću, jer »čovečanstvu, čija je kultura upropašćena, preti propast. Ima samo jedna sila sposobna da ga spase: ta sila je proletarijat«[10].

I u novom programu izražena je potreba za elementarnim humaniziranjem životnog minimuma, ali novi program počiva i na spoznajama prijetnje koja leži nad kulturom čovječanstva i spasonosne civilizatorske zadaće proletarijata. Novi kulturni obrazac življenja može uspostaviti samo socijalizam kojeg nema bez »radničkih sovjeta, koji ujedinjuju fizičke i umne radnike varoši i sela«[11]. Uz ovaj zahtjev ističe se i potpuna podruštvljenost štampe i sloboda njenog djelovanja, bez čega nema demokratizacije. Time se samoupravljanje postavlja kao jedna alternativa budućnosti, i to na prvoj osnovi, na dokidanju podjele rada i razlika između seoskog i građanskog načina proizvodnje života.

U takvim tezama može se nazrijeti procesualnost, razvojnost u kulturnoj politici KPJ. Ona se ne ostvaruje u formi programskog definiranja i diferenciranja kulturne politike u zasebnom segmentu, već u njenom srastanju u jedinstveno tkivo revolucionarne akcije. Partija u tom trenutku još ne problematizira idejnost umjetnosti ni kulture zbog toga što je kulturni koncept buržoaske države direktna opozicija revolucionarnoj radničkoj partiji. Pitanje idejnosti kulturnog koncepta postavlja se onog trenutka kad se utvrdi stanovita konvergencija ovih dvaju modela, ali i zbog toga što dogmatizirana svijest počinje umjetnost smatrati pukim propagandnim sredstvom.

Ocjena tadašnje političke situacije u zemlji još jedanput potvrđuje značenje kulturnih medija za oslobodilačku partiju proletarijata. U stavu da će KPJ služiti se svim *revolucionarnim* sredstvima za ostvarenje svog programa sadržana su i sva kulturna sredstva, sredstva koja sadrže sublimiranu energiju ljudskosti (udruživanje, svijest, savjest, vizija bolje budućnosti, umjetnosti, nauka, filozofija, odgoj, stvaralaštvo uopće i drugo). U takvom poimanju revolucionarnih sredstava štrajkovi, štampa, propaganda, sukobi, polemike i drugo predstavljaju oblik—čin u kojem se navedena revolucionarna sredstva objektiviziraju.

Na Kongresu bivaju usvojene i dvije rezolucije koje na stanovit način karakteriziraju kulturnu politiku KPJ onog vremena. Riječ je o Rezoluciji o organizovanju rada u dječjoj grupi »Budućnost« i Rezoluciji o »Esperantu«. Prva rezolucija[12] indikator je potrebe da se komunistički svjetonazor već zarana formira u svijesti mladog naraštaja, u kojoj je razvijanje stvaralačkih sposobnosti pravi zadatak. Time se ne rješava samo pitanje budućnosti

[9] Ibid., str. 36.
[10] Ibid., str. 31.
[11] Ibid., str. 33.
[12] Ibid., str. 52.

Digitized by Google

jednog pokreta, već se razrješava problem sudbine revolucioniranja ljudskog stvaralaštva u jednom društvenom sloju koji će stvaralaštvo jednom postaviti na mjesto otuđenog rada.

Druga rezolucija ukazuje na internacionalizaciju radničkog pokreta, ali »pomoćni međunarodni jezik esperanto«[13] dobija i značenje kulturnog medija putem kojeg će se razmjenjivati niz informacija i time plodotvorno prožimati različite kulture. Tako ova rezolucija govori i o stanovitoj otvorenosti kulturne politike KPJ naspram tadašnje plemensko-patrijarhalne začahurenosti koja dominira oficijelnom kulturom buržoaske monarhije, ali i nekih političkih stranaka, primjerice u HSS (istina, nešto kasnije ova stranka baca anatemu na intelektualce, ali to stvar samo pogoršava). Ovim se karakterizacija kulturne politike KPJ upotpunjava otvarajući horizonte koji počivaju prvenstveno na jednom novom i istinitijem humanizmu. Time se uspostavlja jedna relacija prema proklamiranom razvijanju stvaralačkih sposobnosti koje se neće funkcionalizirati u službi reprodukcije kapitala, kako to već čini buržoasko društvo, nego će postati misao jedne akcije koja se naziva »očovječenjem ljudskog društva« ili, kako se to ovdje kaže, »prelazak iz preistorije u civilizaciju«. No, ubrzo se situacija mijenja. Partija je pretrpjela snažan udarac od monarhističke reakcije i mora u ilegalnost. Nespremnost za djelovanje u ilegalnim uvjetima izaziva osipanje kadrova (hapšenja, fizička uništenja i drugo) i traženje izlaza u različitim rješenjima, što dovodi do frakcijskih borbi i konfuzije u programskim orijentacijama. To najbolje pokazuju Prva, Druga i Treća konferencija koje su održane u Beču i Beogradu između 1922. i 1923. godine.

Zabranjena je sva sindikalna štampa, zatvoreni su radnički domovi kao jedine kulturne ustanove radničke klase, zatim razna kulturno-umjetnička društva, guše se nacionalne slobode. Komunistička partija Jugoslavije gubi prostor za svoje legalno djelovanje na planu kulture, što pojačava potrebu za takvim (kulturnim) djelovanjem. Tada se događa nešto što ne bismo nazvali programskom »preorijentacijom, ali što, u svakom slučaju, predstavlja stanovit pomak interesa KPJ za djelovanjem na drugim područjima. Partija je ugrožena u svojim korijenima, pa se sva postojeća energija usmjerava na pitanja opstanka. Naime, potreba za kulturnim djelovanjem pojačava se, iako se mogućnosti smanjuju. Jer, jedan od osnovnih uvjeta opstanka Partije jeste održavanje komunikacija i širenje komunističke ideje među novim i nekompromitiranim ljudima, te jačanje svijesti onih koji borbu nastavljaju. Tu je neophodno potrebno intenzivirati bar dvije stvari: cirkulaciju partijske štampe (kulturni medij) i osvještavanje kadrova (kulturni proces). Time raste značaj kulturne akcije Partije, ali se kulturni front sužava da bi korištena sredstva dobila na snazi. Zbog toga u dokumentima navedenih triju partijskih konferencija pitanja štampe i nacionalno-kulturnih sloboda dobijaju odlučujuća značenja. Upravo šovenska politika buržo-

[13] Ibid., str. 53.

Digitized by Google

azije jeste njeno najznačajnije oružje, ali i kamen kušnje, jer s nacionalnim pitanjem stoji ili pada povjerenje u KPJ. Partija svoj interes usmjerava na nacionalne osobitosti narodâ i nacionalnih manjina tadašnje Jugoslavije. Zalaže se za slobodnu upotrebu nacionalnih jezika i dijalekata srpskohrvatskog govora, štampanje listova, knjiga i časopisa na jezicima narodnosti, i ono što je najvažnije — zalaže se za potpunu ravnopravnost nacionalnih jezika, te otvaranje škola na jezicima narodnosti.[14] Naravno, u osnovi ovakve kulturne politike leži pravo svake nacije na svoj kulturni identitet i legitimitet koji je priznat u pravu na opredjeljenje do otcjepljenja svake nacije, što se, ipak, ne može poistovjetiti s »amputacijom« — kako se kaže u istom tekstu na str. 280 — a što bi značilo novo nacionalno ugnjetavanje. Smatram da bi bilo pogrešno tvrditi kako se tada kultura pretvara u puko sredstvo političke pragme. Baš obrnuto: jedna nova, zdrava političko-demokratska akcija postaje najmoćnije sredstvo kulturnog koncepta KPJ u njenoj borbi za ostvarenje historijske zadaće proletarijata. U nerazumijevanju ovakvog odnosa vidim i jedan od izvora kasnijih sukoba u KPJ na planu kulturne akcije. U ono vrijeme, kad se počinje polemizirati o idejnom skretanju proleterske umjetnosti, počinju kulturu podređivati njoj izvanjskim ciljevima, što je odvodi na povijesne stranputice. U prvom slučaju, između kulture i politike postoji odnos uzajamnog jedinstva, u stvari je ondje politika način postojanja jedne kulture, a drugi podrazumijeva otuđivanje jedinstvenog izraza društvenog življenja u dvjema podvojenim oblastima koje, onda, mogu opstati samo u odnosu supremacije jedne nad drugom, a tad se nameću samo dva izlaza: ukidanje supremacije i njihovo otuđenje na planu kulturne preobrazbe postojećeg svijeta ili uništenje dostignutog stupnja kulture i pad u barbarizam.

Ako se priznaje identitet nacionalnim kulturama, lakše se otkriva njihova klasna suština, što rezultira povoljnijim uvjetima za postizanje akcionog jedinstva proletarijata. Treći kongres[15] KPJ usmjerava programsku orijentaciju na pitanje kulturnog identiteta nacionalnih manjina i hegemoniziranih nacija u Kraljevini SHS, da bi u svojoj Rezoluciji o nacionalnom pitanju od sedam zadataka tri posvetio kulturnim problemima nacija: neograničena upotreba materinskog jezika, obavezno školovanje na materinskom jeziku o državnom trošku i kulturni razvitak nesrpskih nacija (onemogućen centralističkim Vidovdanskim ustavom).[16] Fenomen kulturne politike proširuje se i na agrarno pitanje otvaranjem problema ljudskijeg življenja seljaka.[17]

Četvrti kongres[18] održan je u Drezdenu u vrijeme produbljenih klasnih suprotnosti u zemlji. Frakcijske borbe razdiru Partiju, što oštro osuđuje Kominterna, ali i samo članstvo KPJ. Osma

[14] *Istorija XX veka*, zbornik radova, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 281.
[15] *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ*, cit. izd., str. 90.
[16] Ibid., str. 112.
[17] Ibid., str. 125.
[18] Ibid., str 145.

Digitized by Google

konferencija zagrebačkih komunista osuđuje te frakcijske borbe čija je likvidacija, prema riječima organizacionog sekretara Josipa Broza, prvi uvjet za konsolidaciju Partije. Takvo stanje u avangardi radničke klase posljedica je i idejne neizgrađenosti kadrova, što stvara potrebu za obrazovanjem i pridobijanjem novih ljudi u Partiju. Četvrti kongres smatra da se kao važno sredstvo za pridobijanje radničke većine mora koristiti svestran i aktivan rad u vanpartijskim (kulturnim) organizacijama (kao i u sportu, prosvjeti i drugdje).[19] Dakle, i u momentima najcrnjeg terora i ugroženosti Partija ne gubi vezu s kulturom, što govori o shvaćanju kulture kao uvjeta opstanka i horizonta budućnosti radničkog pokreta. Moglo bi se ustvrditi da silazna linija odnosa Partije i kulture ovdje zaustavlja svoj pad da bi u vrijeme Četvrte zemaljske konferencije, pa sve do pred drugi svjetski rat, interes Partije za zbivanja u kulturi, naročito umjetnosti, porastao do neočekivanih razmjera, i to povodom sukoba među komunistički orijentiranim umjetnicima i kulturnim radnicima, ako ih tako možemo nazvati s aspekta tadašnje situacije. Taj problem je doveo Partiju dotle da zapadne u ozbiljniju krizu iz koje samo što je (nakon frakcijskih borbi) izišla. Partija je pretpostavila borbeno jedinstvo polemikama o vrijednostima idejne orijentacije stvaralaca, što nimalo ne umanjuje ovaj problem i njegovo značenje za komunizam, ali je moglo, ionako oslabljenu i iznurenu Partiju, baciti u vrtlog novih konfrontacija iz kojih bi se u uvjetima ilegalnog rada teško izvukla.

Konsolidacija Partije u vrijeme Četvrte zemaljske konferencije naznačila je novu fazu povijesti radničkog pokreta u nas, te istakla i nove zadatke. Dio tih zadataka opet je posvećen kulturnoj problematici. Tu je u prvom redu pridobijanje radne inteligencije i izgradnja boljševičkog kadra. Rezolucija o štampi i literaturi jeste sada kulturna politika KPJ. Komunistička partija Jugoslavije izdaje niz listova, knjiga i časopisa. U partijsku literaturu ulaze sada i umjetnička djela. Partijska štampa je izraz otvorenosti prema radnim masama — od zahtjeva da se piše jezikom razumljivim onom kome je tekst upućen do aktualnosti obrađivane problematike.

Ovim se odnos Partije i kulture ne iscrpljuje. Riječ je samo o elementima koncepta u kojem se taj odnos zasniva, a za stvarnu praksu potrebno je istražiti djelovanje radničkih kulturnih organizacija, a naročito stvaralaštvo lijevih intelektualaca. Važno je istaknuti da KPJ od samog početka svog djelovanja ima i svoju kulturnu zadaću. Odnos Partije prema kulturnom segmentu mijenjao se u skladu sa historijskim okolnostima, jer je Partija bila isuviše mlada i nerazvijena da bi mogla odvajati malobrojni kadar za sve potrebne zadatke. Ona je napor usmjeravala ka onim pitanjima koja su bila sudbonosna po njen fizički opstanak. Stanje između dva rata, relativna mladost Partije, nedostatak intelektualaca u pokretu, malobrojnost vlastitog teorij-

[19] Ibid., str. 159.

Digitized by Google

ski spremnog kadra, krvavi teror režima i fizička uništenja kadrova nisu dozvolili da se kongresi ozbiljnije bave problemima stvaralaštva i kulture, iako je vizija te nove, »naročite socijalističke kulture« istaknuta u elementarnom vidu zalaganjem za humanizam partijskih zadataka. Pod humanizmom ovdje razumijem i njihovu životnost, odnosno aktualnost.

Komunistička partija Jugoslavije i kultura u narodnooslobodilačkom ratu

Komunistička partija Jugoslavije, organiziranjem ustanka i borbama tokom drugog svjetskog rata, započinje odlučno razdoblje po svoju sudbinu, ostvarenje onih ciljeva i zadataka koje je ispisala na svojoj zastavi. Rezultat te akcije i valjanost programa koji je tolike mase pokrenuo u borbu za njegovo ostvarenje poznati su nam, te ovdje nećemo analizirati poznate činjenice povijesti, već pratiti realiziranje kulturne politike KPJ u eposi najžešćih ratnih bitaka i najvećih krvoprolića. I zaista, u vrijeme kad vladaju ljudi koji se »laćaju pištolja na riječ *kultura*« nevjerojatno je da postoji neki pokret kojem je kulturna akcija jedan od razloga postojanja, te već zbog toga vrijedi ispitati karakteristike te kulturne politike. Samo dobro organizirana i konsolidirana partija mogla je u takvim uvjetima, s tako malim brojem članova, ali zato s poštenom prošlošću, okupiti milionske mase oko svojeg programa i u situaciji kada se uništavaju cijeli narodi, a svijetu navješćuje epoha u kojoj će biti uništena sva kulturna dobra i tek rijetkima biti dopuštena pismenost (vidjeti *Moje povjerljive razgovore* bivšeg gaulajtera Gdanjska), voditi kurseve za opismenjavanje nepismenih i škole za više stupnjeve obrazovanja u srcu porobljene Evrope.

Ulaskom u rat, podizanjem ustanka, te izvođenjem prvih borbenih akcija i osvajanjem prvog fizičkog prostora Komunistička partija Jugoslavije unosi u njega i novu kulturnu politiku. Tako se događa zanimljiva pojava da KPJ svoj kulturni koncept može slobodno realizirati tek u ratnim uvjetima. No to je samo poseban oblik slobode, jer svoje kulturne akcije KPJ može realizirati tek na slobodnoj teritoriji, koja je slobodna tek privremeno, sve dok se rat ne završi i ne postigne konačno oslobođenje. I tu se ne događa samo revolucionarna smjena političke vlasti, bez obzira koliko bila kratkotrajna; dešava se, prvenstveno, smjena kulturnih horizonata. Na scenu, umjesto nepristupačnosti elitne kulture, postavlja se opće pravo naroda na kulturu. Na mjesto nepismenosti i bezizglednosti za kulturni razvoj potlačenih dolaze tečajevi za opismenjavanje i vizija sretnije, ljudskije (kulture) budućnosti. Na mjesto tržišne kulture, u kojoj se pravo na kulturu ostvaruje i jednako je količini posjedovanog novca, dolazi amaterska narodna kultura. Uklanjajući tržišno posredovanje u kulturi, kulturna politika KPJ — jer tada ona kreira kompletnu politiku oslobođenih teritorija — uklanja i podjelu

Digitized by Google

rada (naravno, u elementarnom vidu). Privremeno na oslobođenoj teritoriji nestaje klasnih odnosa. Klasni neprijatelj sad je uglavnom uniformiran i nalazi se s druge strane fronta. Tad se jasno vidi da, kad je cilj proizvodnje života sloboda (ovdje je način te proizvodnje — borba/rat), da je moguća i reintegracija otuđenih snaga čovjeka u istinsku zajednicu, da se društvene uloge ne dijele i da je svaki čovjek jedinstvo pluraliteta, da nije određen u svom biću samo društvenom funkcijom. Ma koliko proizvodnja u tadašnjim uvjetima bila siromašna i nerazvijena, ona je proizvodnja za ljudske potrebe, a ne za profit. U to vrijeme sve društvene funkcije i svi proizvodni procesi podređeni su oslobađanju (koje je i opstanak), te je čovjek tadašnje slobodne teritorije mogao u dobroj mjeri osjetiti puninu razotuđenog čovjeka, bar kao mogućnost. Ne doživljava sebe kao otuđenje u raznim i podvojenim manifestacijama života. Tadašnji čovjek, recimo, član Partije, jeste i borac, i glumac, i politički radnik, i drug, i suprug, i učitelj, i učenik, i ranjenik i proizvođač hrane i odjeće itd. U organizacionim formama borbenog poretka tadašnje zajednice može se nazrijeti organizacija proizvodnje života u budućnosti, odnosno može se nazrijeti začetak ostvarenja Marxove ideje »naoružanog naroda«, a samo slobodan narod može biti i »naoružan narod«. Ovdje se, dakle, dokida socijalizacija u smislu društvene podjele rada i kastinsko zatvaranje koji, uzeti zajedno, svode čovjeka na njegovu društvenu funkciju. Zapravo, ukida se stanje razdvojenosti *citoyena* od *bourgeoisa*. U takvom konceptu ne postoji podjela vremena na radno vrijeme i vrijeme dokolice, jer ne postoji najamni rad, niti privatna, partikularizirana ličnost. Čovjek nema potrebe za traženje zaborava od otuđenog radnog vremena. Istina, nužno je rasterećenje od krvavih bitaka i gubitaka u njima, ali ako je riječ o borbi za slobodu, onda je to proces oslobađanja od porobljenosti, te su i njegovi nosioci slobodni ljudi, udruženi proizvođači vlastitog zajedničkog života. Ovi borci vode *svoju* borbu, za *svoju* slobodu, na *svoj* način i za *svoje* ciljeve, pa njihovo vrijeme nije vrijeme bilo kakvih otuđenja, već je istinski slobodno vrijeme, i to zbog toga što čovjek u njemu realizira svoje ljudske potencijale usmjeravajući ih ka najhumanijim ciljevima.

Naravno, ovdje nije zaboravljeno da je riječ o vremenu borbe za slobodu opstanka, za slobodu uvjetâ u kojima će se tek odvijati složeni i raznorodni procesi oslobađanja i razotuđivanja i da je čest rezultat neke kulturne akcije, recimo, tečaja opismenjavanja — smrt, učenika ili učitelja. Ali ono što je ovdje važno jest realnost ciljeva kulturnih aktivnosti u toku NOR-a. Nije bila riječ o prostoru fiktivne slobode i o smjeru nedostižnih stanja. Utopija je pronašla svoj *topos*. Sloboda je bila često prekidana kao stanje, no ona je prvenstveno proces koji prolazi kroz razna područja povijesnih zbivanja. Budući da se događala na oslobođenim teritorijama u navedenim oblicima i sadržajima, u svoj svojoj punoći i sjaju pojavljivala se kao nešto moguće i ostvarivo za sve i na svim mjestima. Tamo gdje je sloboda bila

Digitized by Google

ostvarena ona nije bila samo sloboda političkog djelovanja i golog egzistiranja već je izražavala prvenstveno kao oslobađanje ljudskosti.

Komunistička partija Jugoslavije odmah po izvođenju prvih oružanih akcija morala je uspostaviti određene oblike nove vlasti na svojoj teritoriji, kako bi mogla izvesti organizaciju života u novoj zajednici. Budući da se nova vlast javljala kao narodni organ, ta vlast je izraz njegove vlastite slobodne volje, pa početni oblici narodne vlasti imaju istinsku demokratsku osnovu. Začinju se u obliku narodnooslobodilačkih fondova i razvijaju preko odborâ i komitetâ za NOR — do narodnooslobodilačkih odbora na raznim stupnjevima društveno-političke organiziranosti. Ti prvi organi narodne vlasti organizirali su novi privredni, društveno-politički i prosvjetno-kulturni život. Inicijativu za ostvarenje tog života pokreće KPJ i brine se o realiziranju postavljenih zadataka.

Tokom NOR-a Komunistička partija ne održava kongrese iz razumljivih razloga koje diktira objektivna povijesno-politička situacija, ali ima jasan program, usvojen na Zagrebačkoj konferenciji (Petoj zemaljskoj). To nije oslabilo snagu i idejno-političko i akciono jedinstvo Partije, jedinstvo koje je, potpomognuto vojnim uspjesima ustanka i političko-revolucionarnim programom, ojačalo položaj Partije u narodu i omasovilo njeno članstvo. Pored toga, donosi i niz drugih rezultata. Iako se za KPJ ne može reći da je ikad bila dosljedno dogmatska, situacija je tražila monolitnost, ali i djelovanje u skladu s novonastalom situacijom, u kojoj se rješenja nisu mogla tražiti u propisanim obrascima djelovanja. To je rezultiralo visokom fleksibilnošću i akcionom efikasnošću, što je sve skupa pomoglo Partiji da stvori takvu praksu u kojoj će neprestano ponovo ispitivati povijesnu ispravnost svojih odluka. U nizu povijesnih uzroka i ovo je bilo jedno od mjesta u našem raskidu sa staljinizmom.

Zbog toga već od samog početka KPJ otvara, pored političke, široku kulturnu frontu revolucije. Vizija bolje budućnosti za koju se borilo nije mogla biti usvojena od ljudi čiji duhovni horizonti ne prelaze granice održanja gole egzistencije. Samo intenzivna i cjelovita kulturna akcija mogla je stvoriti tle, povijesno tle na kojem će se razvijati nova kultura bratstva i jedinstva slobodnih naroda i ljudi. Naime, tek akcijom prosvjećivanja bilo je moguće pripremiti narod, koji je stoljećima tavorio na dnu povijesti, za izvršavanje zadaće koju u povijesti ima klasa proletera. U protivnom, primamljivi ciljevi NOR-a ostali bi puke sanje tankog sloja obrazovanih, što bi otupilo revolucionarnu oštricu i ciljeve revolucije postavilo u najboljem slučaju na horizont poboljšanja političko-ekonomskog položaja klase potlačenih. Revolucija bi bila zamijenjena reformom. Najbolja potvrda tome jest činjenica da se prilikom vrednovanja pojedinih partizanskih jedinica vrednovao i kulturno-prosvjetni rad[20] jedna-

[20] *Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, zbornik, »August Cesarec«, Zagreb, 1975.

Digitized by Google

ko kao i zalaganje na borbenom položaju. Kulturna funkcija u NOB nije mogla imati dekorativni karakter ako je ona bila komponenta revolucionarnog oslobađanja čovjeka, a upravo to i jest bila, bila je kultura revolucionarnog vremena i življenja u njemu.

Kulturni koncept koji tokom NOR-a realizira KPJ u svojoj osnovi ima ideju revolucioniranja ljudskih potreba[21] (odnosno razvitka bogatstva — kako to kaže A. Heller). Ne samo da se mijenja oblik ranijih ljudskih potreba u kulturi, uz njihovo zadovoljavanje u novim i drukčijim društvenim uvjetima, već se javljaju i razvijaju nove potrebe, a to je u biti horizont revolucije ljudskog života. Ono što je suštinska, revolucionarna novina u kulturi jest bitno drukčiji okvir zadovoljavanja tih potreba. U najvećoj mogućoj mjeri briše se razlika između izvođačâ i publike, jer svi postaju akteri jedne kulturne revolucije, a to je, opet, moguće samo uz uklanjanje tržišta kao posrednika u kulturnom životu. Svi sudionici NOR-a jesu kolektivni stvaralac povijesti i povijesnih temelja života. U tom slučaju, individualne stvaralačke akcije, odnosno individualni stvaraoci, ne izdvajaju svoj rad u posebnu djelatnost, u sferu otuđenu od naroda, naime, umjetnost ne biva izdvojena na osnovi podjele rada, već na postojanju talenta postaje integrativni dio nove zajednice. Ona nanovo zadobija izgubljene magijske moći (zapravo, namjene) kakve je imala u sinkretizmu prethistorijske plemenske zajednice. Sižei kulturne akcije u NOR-u, u najvećoj mogućoj mjeri, integriraju umjetničke i ostale kulturne elemente s onima iz stvarnog života. Horizonti kulturne akcije otvaraju nove horizonte životu. Ako je negdje i rečeno da život piše romane, onda je to ostvarivano upravo u NOR-u, i to ne rijetko — što je stoljetni san umjetnika[22] — tako da se izbrišu granice između stvarnog i imaginarnog. Romaneskni likovi kretali su se zbiljom. Bilo je to vrijeme kad je dio čovječanstva živio svoje ideje. U tom slučaju postavlja se pitanje partijnosti naše partije. Teško bi se za KPJ moglo reći da je tokom NOR-a ispunjavala sve zahtjeve školske definicije klasične političke partije. Prvo, ni vremena nisu bila klasična, već revolucionarna. A zatim, njeno djelovanje, odnosno mjesto u društvu koje se stvaralo bilo je više kvalitet nego poseban organ društvenog bića u nastajanju, kojemu se ona otvarala i kojeg je povijesno mijenjala. Zbog toga između nje i naroda nije moglo biti dogmatskih pregrada i kočnica konačnom srastanju. I ovdje je budućnost već pokazala svoje obrise. Mislim da je tadašnje djelovanje KPJ bilo, u osnovi, proces dokidanja partije u njenoj povijesno-zbiljskoj misiji. Ako je već tada bila savez komunista s narodom, a ne samo komunista međusobno, centralizam kao ustrojstvo već zarana u povijesti naše Partije jest koheziona, a ne hegemona sila.

---

[21] Agnes Heller, *Potrebe i vrednosti*, »Nolit«, Beograd, 1981, str. 72—81.

[22] Ivan Goran Kovačić, *Junaštvo je prestalo biti iznimka*, u zborniku *Bihaćka republika*, tom I, Regionalni muzej Pounja, Bihać, 1965, str. 557.

Digitized by Google

Iz takvog položaja, značenja i uloge KPJ proizlazio je i način njenog rada u narodu, odnosno stav prema programu rada u cjelini i njegovim komponentama posebice. Partija u to vrijeme nije imala potrebe da mijenja programsku orijentaciju u samom osnovu. Mijenjale su se metode i sredstva revolucionarne borbe. Sve ono što se nalazilo u konceptu kulturne politike predratnih dana ovdje se, u najširem smislu riječi, počinje primjenjivati. Ali ne više kao alternativna kultura u buržoaskoj državi, već kao istinska narodna kultura na slobodnoj teritoriji. Bez obzira na to koliko je kulturna akcija sadržajno bila siromašna i nerazvijena, mjereno parametrima buržoaskog koncepta kulture, jer ovdje je sadržaj revolucija, a ono što je za građansku kulturu sadržaj ovdje je forma, koja, istina, ponekad ima značenje sredstva. Dakle, bez obzira na spomenuto siromaštvo, ova kulturna akcija značenjski je bogata, jer se u njoj i njome ostvaruje očovječenje, upravo zbog revolucije koja je njen sadržaj. U toj kulturnoj akciji nazire se totalni čovjek Marxovih *Ranih radova.*

I zaista, sad se sve ono rečeno u predratnim programima ostvaruje. Dosljedno se ostvaruje ideja besplatne škole i škole u funkciji revolucioniranja ljudske zajednice. Ne samo da narod bira suce, već je i sâm sudac i izvršilac svoje volje. Najširа demokratska akcija provodi se u rješavanju humanitarnih problema. Nezbrinuta djeca, starci, nemoćni, ranjeni, bolesni ne samo da su stekli pravo na zbrinjavanje, već je to postalo i obaveza koja se izvršava. Bitka za ranjenike na Neretvi već je klasičan primjer humanizma. »Svi za jednog, jedan za sve!« — ideja je koja zaista živi u narodu i tom istom narodu pomaže da u tim vučjim vremenima opstane u svom ljudskom obličju. Čovjek, usprkos ratu, kad je ljudski život na cijeni koliko i metak koji će ga ubiti, postaje u praksi politike koju realizira KPJ najveća vrijednost. Ma koliko ideali slobode, prava na jednakost, ideali bolje sutrašnjice bili tek ideali, ipak je živi čovjek na prvom mjestu, a to onda potvrđuje istinitost ideala. Ljudska solidarnost postaje najveća tekovina nove kulturne akcije. No, budući da se mijenjaju uvjeti ostvarenja određene kulturne politike, mijenja se i njezin kurs. Više se ne radi na tome da kulturna politika KPJ nadomjesti narodu kulturu u koju ranije nije bio pripušten, već se dosljedno sprovodi koncept kulturne demokracije. U kulturni život unose se sadržaji koji ranije, sa stajališta buržoaskog poimanja kulture, bijahu smatrani rezidualnom kulturom, kulturom nižeg reda. Svoju satisfakciju doživljavaju zajedno s klasom koja se vraća na historijsku pozornicu, ali ovog puta kao pobjednica.

Provodeći kulturnu politiku započetu u predratnom periodu, KPJ se mora prilagođavati novonastaloj situaciji, pronalazeći rješenja za koja nisu postojala prethodna iskustva, pa, prema tome, ni obrasci ponašanja. Djeluje se u uvjetima jedinstvene borbe, ali frontovi su različiti i višeslojni, tako da nema jedinstvenih rješenja ni recepata. Kulturno nasljeđe je raznovrsno i

Digitized by Google

sadržaji kulturne akcije se međusobno razlikuju, kao i uvjeti u kojima se ona realizira. Kulturna politika se realizira, ali i kreira, na razini manjih društveno-političkih jedinica, što joj daje demokratski, decentralizirani i narodni karakter akcije koja dolazi »iz baze«. Direktive za generalnu liniju rađaju se iz stvarne akcije, a ne iz apstraktnih zakona. Postojala je, u stvari, dvosmjerna komunikacija. U osnovnim ćelijama vlasti stvarani su prijedlozi i pokretane inicijative koje su bile diskutirane na višoj razini, da bi se opet vratile natrag u bazu čija je praksa bila konačni kriterij istine. Ako bi se pokazale neprimjerenima, brzo i bezbolno su napuštane. Tako se rađala jedna demokratska politika u kojoj je KPJ poštovala različitosti i specifičnosti uvjetâ prepuštajući nižim organizacionim cjelinama djelovanje u skladu s uvjetima u kojima se procesi odvijaju i na taj način praktično realizira dijalektičku, a ne dogmatsku zakonitost u svojoj politici. To je ono isto načelo po kojem je Josip Broz odlučio da rukovodi Partijom iz zemlje, a ne iz inozemstva, odakle nije imao uvida u zakonitosti procesa povijesnih pojava. Tako se rađao projekt iz samog života, a ne kao knjiška dedukcija.

Budući da se Komunistička partija Jugoslavije početkom ustanka organizirala kao vojna formacija, logično je da je svoj program morala realizirati prvenstveno unutar vojnih jedinica, što je služilo kao verifikacija programske valjanosti i kao iskustvo koje se može prenijeti na druga područja tadašnjeg društvenog života. Vojne jedinice imaju svoje tečajeve za opismenjavanje, ideološko obrazovanje, svoju ćtampu, umjetničke institucije i drugo. KPJ je u toku NOR-a imala koncept cjelovitog i razvijenog društvenog života. Nastojalo se u svakodnevni život uvesti što više raznovrsnih sadržaja, što bi ga učinilo bogatijim i smislenijim. Pažnja se poklanjala čak i takmičarskom sportu. Još u 1941. godini igraju se nogometne utakmice, a 1942. se osniva prvi nogometni klub (»Podgrmeč« iz Sanskog Mosta). Ubrzo nakon osnivanja organâ narodne vlasti na njih se prenosi cjelokupna organizacija društvenog života, tako da odnos između KPJ i kulture možemo pratiti posredno preko dokumenata najviših organa narodne vlasti, u kojima KPJ ima rukovodeću ulogu.

Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Bihaću perfektuira već razvijenu i raznovrsnu kulturnu akciju. Narodnooslobodilačkim odborima na svim razinama postavljeni su zadaci da, pored ostalog, organiziraju kulturno-prosvjetni rad i propagandne aktivnosti[23], a u Rezoluciju Prvog zasjedanja AVNOJ-a ulazi odluka da se podigne prosvjetni nivo naroda.[24] U Izvršnom odboru AVNOJ-a izvršena je podjela operativnih područja, pa tako potpredsjednik AVNOJ-a, dr Pavle Savić, postaje rukovodilac Prosvjetnog odsjeka[25], a Veselin Ma-

[23] *Bihaćka republika*, zbornik, tom II, cit. izd., str. 226.
[24] Ibid., str. 226.
[25] Ibid., str. 235.

Digitized by Google

sleša rukovodilac Propagandnog odsjeka[26], koji u svojoj nadležnosti ima i kulturu u užem smislu. U Nacrt odluke o mjesnim organima narodne vlasti[27] prosvjetna i kulturna djelatnost postaju redovan dio posla tih organa. Ne treba zaboraviti da u to vrijeme nije bila protekla ni godina i pol dana od početka NOR-a. Sudeći prema izvještaju o radu Prosvjetnog odsjeka[28] od 25. decembra 1942. godine u Bihaću, kulturna akcija ima prvenstvenu zadaću suzbijanja nepismenosti, no radom Narodnog univerziteta[29] poduzimat će se napori značajnijeg kulturnog razvitka narodnih masa. Za tu svrhu donesen je i Statut Narodnog univerziteta, iz kojeg navodimo član 1:

»U današnje doba narodno-oslobodilačke borbe kad široki narodni slojevi, lišavani do sada škole, osjećaju najoštriju životnu potrebu za pravim znanjem i naukom i kad im je fašistički neprijatelj razorio, delom kompromitovao, a delom uništio stare školovane kadrove, javlja se nasušna potreba za školom koja će pružiti naučna znanja najširim narodnim slojevima i stvoriti nove školovane kadrove, ponikle u samoj narodno-oslobodilačkoj borbi. Radi toga se osnivaju Narodni univerziteti. Cilj narodnog univerziteta je da stavi na raspoloženje čitavom narodu sva naučna znanja, neophodna njegovoj borbi i razvoju, kao i stvaranje novih školovanih kadrova.«

Već je ovdje prisutna koncepcijska orijentacija kulturne politike koju provodi KPJ. U prvom redu, ovdje je ostvarenje prava cjelokupnog naroda na kulturu. Briga za kadrove i prenošenje naučnih spoznaja govori, također, o podruštvljavanju kulture, ali i o neophodnosti znanja za ostvarenje revolucije i znanstvenog zasnivanja društvene organizacije života. Slijedeća oznaka takvog koncepta kulturne politike sadržana je u članovima 2. i 3. spomenutog Statuta, a govori o realnosti akcije na osnivanju narodnih univerziteta. I ono što zavređuje posebnu pažnju jesu temelji samoupravnih odnosa u kulturi. Članom 5. zahtijeva se plenum polaznikâ i nastavnikâ svakog tečaja, na kome će se ravropravno i kritički analizirati radni procesi i rezultati rada na tečaju. Ovo je primjer neposredne samouprave u kojoj, pored ostalog, nema odnosa subjekt—objekt (gdje je predavač subjekt, a polaznik objekt obrazovanja), što otvara horizonte novom moralu. Sudionici neposredno odlučuju o svom radu, i to ostvarujući koncept samoobrazovanja. Tako se isključuje manipulacija, svođenje polaznika na puki predmet obrazovanja i otvaraju prostori za mogućnost samoaktualizacije.

Treći sačuvani dokument iz dana Bihaćke republike, «Uputstva nastavnicima-cama za rad u osnovnim školama«[30], upotpunjuje spoznaje o kulturnom konceptu koji realizira KPJ u toku NOR-a. Prije svega, ostvaruje se pravo svih na obrazovanje, jer

[26] Ibid., str. 236.
[27] Ibid., str. 241.
[28] Ibid., str. 253.
[29] Ibid., str. 262—265.
[30] Ibid.

Digitized by Google

se škole otvaraju »svuda gde ih nije bilo«[31], a realiziranje tog prava postavlja se kao obaveza izvršenja organima narodne vlasti. Duh nove kulture veoma je tolerantan prema sadržajima nastave iz stare škole koji predstavljaju povijesnu istinu u duhu historijskog materijalizma i služe oslobodilačkoj funkciji nastave. Tako: »Istorijsko se gradivo mora izučavati na podlozi stroge nacionalne ravnopravnosti, slobode i bratstva svih naroda Jugoslavije, tako da ono obuhvata ukratko prošlost i sadašnjost svih naroda.[32] Naučna podloga nastavnim programima preusmjerava se i zasniva na dijalektičkom i historijskom materijalizmu. Poštujući historijsku situaciju, u nastavi se ostavlja vjeronauka, ali se ona mora realizirati u duhu uzajamne vjerske trpeljivosti, a ne smije dijeliti čovjeka od čovjeka. Poseban zadatak nastave jeste da se razvija svijest o ciljevima i zadacima narodnooslobodilačke borbe. Time se u realizaciju nove kulturne politike uvodi i svijest o njenim ciljevima, što je nužan zahtjev podruštvljavanja kulture i revolucioniranja kulturnih potreba.[33]

AVNOJ potvrđuje i Statut Kazališta narodnog oslobođenja Jugoslavije. Taj dokument nije sačuvan[34], ali činjenica da je on usvojen govori o širini kulturne akcije tokom NOR-a, koja se ogleda u raznovrsnosti akcija i djelatnosti, ali i u demokratskom uređivanju odnosâ u kulturnoj politici. Kazalište je imalo samoupravne organe, dok je programska koncepcija bila revolucionarno opredijeljena, a svi odnosi su se rješavali demokratskim putem. Dio kulturne akcije stavljen je u nadležnost Propagaddnom odsjeku Izvršnog odbora AVNOJ-a, a obuhvaćao je štampu i rad Kazališta narodnog oslobođenja. Taj rad bi se trebao pretvoriti u masovan pokret kulturnih grupa, što se kasnije i ostvarilo, jer je svaka veća jedinica imala svoju kulturno-umjetničku grupu. Period NOR-a i početna iskustva stvaraju potrebu drukčijeg partijskog djelovanja. Kulturni horizont koji je otvorila revolucija zahtijevao je nove i sposobne kadrove. I dok je Partija u znatnom dijelu svog djelovanja između dva rata bila zatvorena za većinu intelektualaca[35], čak se na njih gledalo s podozrenjem kao na predodređene kolebljivce, u NOR-u se događa preokret. Umjetnici, znanstvenici, publicisti i ini intelektualci općenito opredljeljuju se za NOR kojem i pristupaju, jer im omogućava da se ciljevi revolucije masa ostvaruju uz njihovo neposredno učešće. Stoga intelektualci postaju značajna snaga koja se stavlja na raspolaganje KPJ, a uskoro postaje i njen važan dio. Pristupanje poznatih intelektualaca NOR-u utječe i na brže opredjeljivanje širokih narodnih masa za program KPJ. Takav efekt imao je prelazak Vladimira Nazora i Gorana Kovačića partizanima u Hrvatskoj, prvenstveno među hrvatskim naro-

[31] Ibid.
[32] Ibid.
[33] Prvoslav Ralić, *Nove ljudske potrebe i revolucija*, »Gradina« — Niš, »Jedinstvo«, Biblioteka »Misao« — Priština, 1978, str. 88—91.
[34] *Bihačka republika*, zbornik, tom II, cit. izd., str. 512.
[35] Zorica Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija*, »Političke teme«, Biblioteka suvremene političke misli, Zagreb, 1980, str. 98.

Digitized by Google

dima. U tom smislu indikativan je podatak iz pisma Edvarda Kardelja drugu Titu o stanju u Sloveniji, datiranog 14. decembra 1942. godine: »Kulturni radnici su gotovo 100% u OF (Osvobodilnoj fronti — T. D.), i to sa sviju područja umetnosti i nauke. U Partiju su primljeni n.pr. univerzitetski profesori, umetnici, kompozitori, kazališni glumci. Postoji takozvani »matični odbor kulturnih radnika«, koji vrlo aktivno radi na tom području. Taj naš uticaj u velikoj nam meri omogućava stalno držati simpatije Ljubljane na strani OF.«[36] Ovo ne bismo nazvali preokretom u politici Partije prema intelektualcima. Osnovana na marksističkoj nauci, Partija je uvijek trebala znanstvenike i druge intelektualce, ali su tadašnji intelektualci bili proizvod građanskog društva i njegovog obrazovnog sistema, a situacija ilegalnog rada nije dozvoljavala rizike masovnog primanja u redove članstva intelektualaca pripremljenih za reprodukciju građanskog kulturnog koncepta. Drugi svjetski rat je bio ispit savjesti za sve napredno čovječanstvo, a učešće u NOR-u za naše intelektualce bilo je praktični ispit morala.

Najpoznatiji umjetnici i znanstvenici Jugoslavije bili su sudionici NOR-a, pa bilo da su se borili s oružjem u ruci ili su svoje intelektualne snage stavili u službu širenja komunističke ideje. Razloge za takvo masovno opredjeljenje intelektualaca za NOR treba tražiti u istovjetnosti oslobodilačkih funkcija revolucije i stvaralaštva.[37] Otvorenost Partije prema svemu naprednom morala je rezultirati tolikim bogatstvom i raznolikošću, slojevitošću kulturnog života u NOR-u.[38] Sudioništvo tolikih značajnih intelektualaca moralo je razviti tako bogat, raznovrstan i intenzivan život.

Još tada, u začecima ovovremene kulturne politike, postavljeno je načelo revolucioniranja kulture. Prvi kulturni činovi bili su, u stvari, kidanje veza sa kulturom starog društva i uspostavljanje novog kulturnog koncepta. Ruše se buržoaske institucije i uspostavlja jedan novi, demokratski odnos naroda prema kulturi, koji je onda proces deinstitucionalizacije kulture. Primjerice, jedna od temeljnih institucija buržoaske kulture jest mit, nacionalni mit.[39] Revolucija ruši mitove, razgrađuje mitsku svijest[40] i stvara svijet u kojem ljudi svoj identitet zadobijaju rušenjem svih apstrakcija. Novi društveni odnos ne uspostavlja institucije kao izvor bića, već kao zbiljsku izmjenu svijeta. Budući da se sloboda i stvaralaštvo sjedinjuju u zbiljskom procesu, ne može ni biti mjesta novoj mitologiji u tadašnje vrijeme.

---

[36] *Bihaćka republika*, zbornik, tom I, cit. izd., str. 236.

[37] Veljko Vlahović, *Revolucije i stvaralaštvo*, Mala politička biblioteka BIGZ, 1973, str. 119.

[38] *Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, cit. izd.

[39] Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Treći program Radio-Beograda, br. 2/1969.

[40] Ibid.

Digitized by Google

Razvoj NOR-a i slijed događaja predstavljali su konstantan uspon i uspjehe koji su rezultirali i razvojem narodne vlasti i sadržajnijim životom društva na slobodnim teritorijama. Drugo zasjedanje AVNOJ-a i osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja donose viši stupanj i sigurniju organizaciju društveno-političkog života, što ima pozitivne posljedice po kulturni život, koji sada dobija programe, organizaciju, kadrove, ciljeve i zadatke, što ovog puta nisu institucionalni okviri u tradicionalnom poimanju kulturnih institucija, već odgovarajuća sredstva integracije kulture u jedinstven zbiljski život.

Kulturnu politiku koju je KPJ inicirala tokom NOR-a možemo pratiti i na drugim razinama. Još 1941. godine kulturni radnici Slovenije, na inicijativu KPJ, ulaze u OF i održavaju Prvi plenum kulturnih radnika OF[41], i to nepuna dva mjeseca nakon dizanja ustanka u Sloveniji, 11. septembra 1941. godine, a drugi već u februaru 1942. godine. Slijedili su kongresi i konferencije kulturnih radnika-partizana iz raznih kulturnih područja. Koncem 1942. godine u Bosanskom Petrovcu održavaju kongres zdravstveni radnici BiH. U jesen 1943. održana je konferencija prosvjetnih radnika BiH, a u zimu 1943. godine kulturni radnici Dalmacije održavaju na Hvaru svoj kongres kao pripremu za Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske, koji je kasnije održan u Topuskom. Poslije ovoga svoj kongres održavaju pravnici i mnogi drugi.

Na kongresu u Topuskom naročita pažnja posvećena je mjestu i ulozi umjetnosti i publicistike u NOR-u, te pripremi za rad u slobodi. Kongres se bavi i aktuelnim pitanjima znanosti, revolucijom i prirodnim znanostima, postavlja se problem društvenog angažmana i definira vizija slobodnog života.[42] Možda će nabrajanje tema[43] obrađenih u podnesenim referatima na kongresu najbolje ilustrirati širinu i stanje kulture u tom trenutku naše povijesti:

O putu naše književnosti — referent Petar Lasta.
O publicistici i novinarstvu — referent Mladen Iveković.
O kazališnoj umjetnosti u NOB-u — referent Đoka Petrović.
O muzici — referent Miroslav Spiller.
O samonikloj narodnoj umjetnosti — referenti Ivan Ćaće i Franjo Mraz.
O likovnoj umjetnosti — referent Vanja Radauš.
O razvoju modernih prirodnih znanosti — referent Ivan Supek.
O arhitekturi i građevinarstvu — referent Miro Ostrogović.

Takva djelatnost i solidna organizacija omogućili su da kulturni radnici spremno preuzmu organizaciju kulturnog života u oslobođenoj domovini. Gotovo sve najvažnije kulturne institucije nove Jugoslavije imale su svoj nukleus u NOR-u. Tokom

[41] *Kultura, revolucija in današnji čas*, zbornik, Peti sklic kulturnih delavcev osvobodilne fronte 1978, Ljubljana, 1979.

[42] *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske*, u zborniku *Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, cit. izd.

[43] Ibid.

Digitized by Google

NOR-a rade stručne škole za ondašnje društvene potrebe, vojno-oficirski tečajevi, tečajevi za zdravstveno osoblje, učiteljski tečajevi i drugi. Mnoge izdavačke i publicističke institucije aktivno djeluju u NOR-u, da bi kasnije nastavile rad u slobodnoj zemlji. U NOR-u, na inicijativu umjetnika-članova KPJ, formiraju se klubovi umjetnika koji angažiraju umjetnike partizane i komuniste. U normativnim aktima organâ vlasti donose se i zakoni o čuvanju kulturnog nasljeđa. To je mogla samo jedna cjelovita društvena revolucija. Horizonte toj revoluciji otvarala je KPJ, uz značajno sudjelovanje kulturnih radnika.

Značajnu ulogu u razvoju kulturnog života imala je, pored ostalih medija, partizanska štampa, koja je bujala jednako i na okupiranoj i na oslobođenim teritorijama. Intenzitet izlaženja, primjerenost tematike, razumljiv jezik i usmjerenost stvarnim potrebama potpuno su je podruštvili i učinili nezaobilaznom frontom revolucije.

Partija i kultura u oslobođenoj zemlji

Pobjeda antihitlerovske koalicije i oslobođenje zemlje snagama koje je predvodila KPJ predstavlja historijski okvir realizacije zadataka koje je KPJ preuzela. To pretpostavlja ispunjavanje prvog i presudnog zadatka u ostvarenju historijske zadaće proletarijata — uspostavljanje diktature proletarijata. Međutim, mnogo toga se suprotstavlja ostvarenju poduzetih napora. Na mladu Titovu državu vrše se pritisci sa svih strana. Sukob zamalo da izbije i prije kapitulacije sila osovine. Pored toga, zemlja je ratom opustošena i stanovništvo desetkovano. Politički program KPJ bio je na velikoj kušnji. I ranije zaostala privreda, sad je ostala bez materijalne podloge, te bez znatnog dijela obrazovnih proizvodnih kadrova. Treba započeti s ogromnom hipotekom. Ali ono što je Partija postigla u NOR-u i što je kasnije bilo nepresušno vrelo stvaralačke energije novog življenja jeste jedinstvo narodâ nove Jugoslavije i ogromno povjerenje u KPJ.

Opće karakteristike historijskog okvira cjelokupne aktivnosti KPJ[44] i nove Jugoslavije vrijedile su i za kulturu. Tokom NOR-a KPJ je izgubila mnogo intelektualaca, umjetnika, znanstvenika, publicista, marksista naročito. Ali, kulturni život započet u NOR-u i silan zanos koji ga je nosio činili su da se gubici i teškoće pretvore u izvore nove energije.

Po svršetku NOR-a društveni život započinje uspostavljanjem potpune vlasti organâ nove, radničko-seljačke države predvođene Komunističkom partijom Jugoslavije. Utemeljena u NOR-u, s već znatnim iskustvom, nova država se mora suočiti s nabrojanim problemima, ali i s ostacima stare svijesti, i, što je najvažnije, s jakim nosiocima reakcionarne svijesti. Neprijatelj, iako vojnički

[44] Pero Morača, dr Dušan Bilandžić, dr Stanislav Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije, kratak pregled*, »Rad«, Beograd, 1976.

Digitized by Google

poražen, poduzima borbene akcije i izvana i iznutra. Nova država započinje i novu kulturnu akciju. Počinje utoliko ukoliko je sada cijela zemlja slobodna, i što je osnova koncepta već provjerena tokom NOR-a. Ta nova kulturna politika bit će sad oficijelna kulturna politika socijalističke države, a predstavljat će realizaciju načelâ stvorenih tokom NOR-a. Kolektivizacija, koja zahvaća značajne prostore, uz eksproprijaciju buržoazije, predstavlja okvire podruštvljavanja životnih procesa u novoj državi. Val demokratizacije vjerojatno je najvažnija kvaliteta nove kulturne politike. Prostori koje demokratizacija osvaja otvaraju se u svim područjima društveno-historijskog tkiva. Ne samo da mase ulaze u prostore kulture, nego se u kulturi otvaraju mogućnosti za nove kulturne procese. Kulturnim područjima postaju i ona koja su ranije bila izopćena iz kulturnog života, i to kao manje vrijedni oblici narodne kulture.[45]

Prvi poslijeratni kongres, Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, održan je u uvjetima staljinističkih optužbi i udara na jedinstvo KPJ. Koliko god bio značajan po svojim odlukama kao pobjednik načelâ vlastitog puta u socijalizam, taj kongres donosi i važne odluke o kulturi za kakvu će se zalagati KPJ. Partija od samog oslobođenja — a to je Kongres potvrdio — pridaje ogromno značenje kulturi. Ovog puta, za razliku od tri prethodna kongresa, u Programu KPJ kultura biva jasno definirana kao poseban programski zadatak. Dok je ranije kulturna politika bila svedena na područje djelovanja pojedinih kulturnih medija i predstavljala ostvarivanje elementarnih prava na kulturu[46], sada se na kulturu gleda kao na kvalitet i smisao ljudskog življenja.[47] Riječju, kultura dobija dimenziju historičnosti. Dok se prije rata govorilo o pravu na neke oblike kulture, ovdje se uspostavlja nova dimenzija — kulturni razvoj,[48] što, po mojem sudu, predstavlja revolucioniranje kulturne politike KPJ. To dinamiziranje pretpostavlja visok stupanj podruštvljavanja kulture. Razvitak kulture moguć je samo razvitkom društvene zajednice, a njega nema bez slobode ljudi u toj zajednici, bez oslobađanja njihovih ljudskih potencijala.[49] To znači da kultura za kakvu se zalaže KPJ nije više alternativna kultura, a njen najznačajniji zadatak jeste osvajanje novih područja kulture kao načina življenja jedne društvene zajednice. To je i viši stupanj razvijenosti kulture od onog koji bi se svodio samo na ostvarenje prava na kulturu koje je netko otuđio klasama potlačenih.[50]

Dimenzija kulturnog fenomena prožima u Programu KPJ sva područja političke akcije KPJ. Kulturu kao interesno područje[51]

---

[45] Dr Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, »Prosveta«, Beograd, 1977, str. 444.

[46] Ibid.

[47] *Program i Statut KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 48.

[48] Ibid., str. 46—48.

[49] Erich Fromm, *Bekstvo od slobode*, »Nolit«, Beograd 1977.

[50] Dr Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, cit. izd.

[51] *Peti kongres KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 46.

Digitized by Google

nalazimo u procesima učvršćivanja i izgradnje nove vlasti, industrijalizacije zemlje, socijalističkog preobražaja sela, u učvršćivanju i usavršavanju JNA, podizanju životnog standarda radnih ljudi, djelovanju Narodne fronte, sindikata, omladine i Antifašističke fronte žena.

To široko područje koje zauzima kultura ukazuje na značaj kulturne akcije po KPJ. Usprkos činjenici da kultura postaje posebno područje Programa KPJ, koncept kulturne politike KPJ ne počiva na sektorskom poimanju kulture. Zbog toga se kultura ne pojavljuje u programskoj orijentaciji KPJ, iako se javlja u nekim segmentima, kao puko sredstvo političkog projekta i političke akcije. Naprotiv, u otuđivanju organâ vlasti, u birokratizaciji vidi se značajna prepreka kulturnom razvitku zemlje. Višeslojnost kulturnog koncepta iz prvog poslijeratnog programa zasniva se na snažnoj politizaciji kulturnog programa, što ne potire malopređašnju tvrdnju, jer kulturna politika ima za cilj »likvidaciju ideoloških ostataka kapitalizma u svijesti širokih narodnih masa i njihov odgoj u duhu socijalizma«[52]. Za tu svrhu potrebno je proširiti mrežu institucija za elementarnu difuziju kulture, ojačati materijalnu osnovicu kulturnih djelatnosti, a kulturne institucije pretvoriti u područje borbe za marksističko-lenjinistički koncept kulture.[53] No, u jednom momentu kulturna politika KPJ, pod utjecajem iskustava kulturne politike SSSR-a, težeći ubrzanom napretku socijalizma, instrumentalizira, rekao bih, postvaruje kulturu, pretvarajući je u puko sredstvo te izgradnje. Zamjenjuje sredstvo ciljem. Ostaci dogmatske misli ne vide da se bitka za socijalizam dobija prvenstveno razvojem kulture, odnosno da revolucionirajući kulturu stvaramo socijalizam. Jer socijalizam nije prost zbir svih instrumenata (vlast, vojska, privreda, kultura, prosvjeta — gdje ovo predstavlja sektore društvenog života), nego je prije djelovanje novih društvenih snaga i odnosâ u procesu reintegracije tih oblika nekadašnjih sektora u jedinstven život ljudske zajednice. U tom smislu idejnost umjetnosti neće se ogledati u obavijanju političkih parola plaštom estetike, nego će prije biti osvajanje umjetničkih istina od strane narodnih masa. Ta idejnost umjetnosti jeste otvaranje novih horizonata slobode, a ne zatvaranje slobodne umjetnosti u horizonte porobljavajuće birokratske politike.

No i za takav koncept kulturne politike ne može se reći da je u potpunosti dogmatiziran. Iako pojedinci u dnevnoj političkoj praksi nastoje zavesti socrealizam kao vladajući i jedini ispravni umjetnički izraz koji ima dignitet istinitosti, te tako okoštati umjetnost, partijska politika na najvišem nivou ne podliježe takvim zastranjivanjima i nigdje ne propisuje obrasce stvaranja. Mislimo da sukobi, koji u nas nikad nisu uspjeli zaustaviti povijesni proces, izviru prvenstveno iz pozitivističkog tumačenja umjetničkog bića, gdje je umjetnost prvenstveno činjenica, mate-

[52] Ibid.

[53] Ibid. str. 48.

Digitized by Google

rijalna činjenica istrgnuta iz svog umjetničko-društvenog prosedea i gurnuta u funkciju jedne druge otuđene oblasti života. Izbijanjem procesualnosti iz dimenzija imanentnog, ali i transcendentnog života umjetnosti, umjetničke činjenice bivaju točno definirane i u skladu sa svojom funkcionalnošću smještene s ove ili one strane socijalizma. To pretpostavlja sektorsko poimanje svijeta, fetišiziranje materijalnih činjenica, uklanjanje historičnosti i perpetuiranje stanja podijele rada. Iz toga bi se, vjerojatno, mogla izvesti i teza da pogled na svijet kojem je imanentan socrealizam uspostavlja stanovitu metafiziku kao povijesni odnos, da bi onostrano bilo ukinuto dekretom u aktualnoj stvarnosti, ali zbiljski se smjestilo u tu istu stvarnost u vidu bolje budućnosti kojoj se sve podvrgava. Govorilo se o budućnosti kao cilju, no stvarni cilj je bilo rečeno podvrgavanje/pokoravanje, a budućnost samo ideologijsko sredstvo ostvarenja tog cilja. Tako su i prostori duhovnog stvaralaštva bili grubo zamijenjeni/pokoreni sirovom političkom silom. U tom slučaju stvaraoci bivaju kao i svi demijurzi anatemisani, ali stvarno reinkarnirani u liku političkih vođa. Tako se događa da u praksi cilj kulturne politike neki vide prvenstveno u zatvaranju starih horizonata, ne brinući se za otvaranje novih, a ne videći u isto vrijeme da kultura i s njom cijelo društvo ostaje bez ikakvih horizonata. Takva redukcionistička teorija traži da se u, primjerice, umjetničkom djelu brišu motivska područja koja su ispunjena motivima života razvlašćene klase, a da se na njihovo mjesto stave motivi iz života radničke klase. U tom slučaju umjetnost se svodi na motiv, pa sredstvo opet zamjenjuje cilj; naravno, jer motiv je činjeničan i zato provjerljiv. Činjenica da se programom ne propisuju obrasci stvaranja — dok dnevna praksa to zaobilazi — govori o postojanju posrednikâ u tumačenju kulturne politike, koji u izvjesnoj mjeri podvajaju proklamiranu politiku/ciljeve i njihovu realizaciju.

Tadašnji problem kulturne politike ne zaobilazi problem nacionalnih kultura, ali se čini da formuliranje kulture »nacionalne po formi«, »socijalističke po sadržaju« (Lenjin), smješteno u područje borbe za učvršćivanje ravnopravnosti narodâ i osiguravanje prava nacionalnim manjinama, uz postojanje posebno definiranih ciljeva kulturne politike — onemogućuje stvarnu podvojenost forme i sadržine, odnosno negaciju proklamiranih načela. Naime, zadani razvitak kultura pojedinih naroda[54] ne može se poistovjetiti s kulturnim razvitkom pojedinih naroda. U slučaju kada se zagovara kulturni razvitak narodâ riječ je o favoriziranju postojećih kulturnih oblika funkcionalnih u odnosu na postojeću/vladajuću ideologiju, a ne onih koji su izraz totaliteta ljudske zajednice. Obično ti oblici u višenacionalnoj državi pripadaju jednom narodu, pa se oni proglašavaju za univerzalne (primjer kulture bijele protestantske većine u Sjedinjenim Državama). Sintagma kultura nacije preferira, u stvari, dimenziju

[54] Ibid.

Digitized by Google

nacionalnog u kulturi (osobitost neke nacije u odnosu na drugu), što u krajnjem slučaju prijeti šovinizmom. U slučaju kad se zagovara kulturni razvitak narodâ polazi se s pozicija povijesnog razvoja/stanja, gdje u duhu prve Marxove teze o Feuerbachu kulturni razvitak jest osjetilna ljudska djelatnost ili ukupnost načina društvene proizvodnje života. Tada treba razvijati tu društvenu proizvodnju života jednog naroda, što je mnogo slojevitije i bogatije nego razvoj kulture jedne nacije koja je samo uzak sloj kulturne posebitosti nacije. U slučaju razvoja nacionalne kulture akcentira se nacionalno, a u slučaju kulturnog razvoja narodâ poštuje se klasno-historijski okvir razvoja (univerzalni) ljudske zajednice. Koncept kulturne politike svrstan u Programu pod nazivom »Podizanje prosvjete i kulture«[55], uz svu svoju usmjerenost ka ključnim problemima izgradnje socijalizma, zanemaruje klasno-nacionalni pluralizam i teži homogenizaciji kulture, koja je, zapravo, hegemonija unitarističkog koncepta. Koheziona točka te homogenizacije/hegemonije jeste odgoj u duhu marksizma-lenjinizma, gdje se kategorija narodnih masa javlja kao područje djelovanja kulturne politike (prosvjećivanje i preodgajanje), a ne kao subjekt kulturne politike ili kao samoaktualizirajuća stvaralačka zajednica ljudi.[56] Takav stav otvara prostore i procese manipulaciji kulturnim naslijeđem pojedinih naroda u višenacionalnoj zajednici.

Vrlo malo prostora u kulturnom konceptu posvećeno je inteligenciji. Činjenica je da je Partija na vrlo širokoj fronti okupila svu naprednu inteligenciju, uključila je u NOR, povjerila joj ključne funkcije povijesnih promjena, da je tokom NOR-a u svoje redove primila ogroman broj intelektualaca[57] i da oni uživaju povjerenje naroda i Partije, da se zdušno bore kao borci revolucije i da tokom NOR-a stvaraju i školuju nove intelektualce. No Program ne otvara problem uloge intelektualaca u društvenom životu koji se revolucionira. Govori se samo o kadrovima i naučnim i kulturnim radnicima, što pokazuje da tada aktuelna društvena teorija nije u punoj mjeri prihvatila stvarnost klasne slojevitosti društva nakon svršetka NOR-a. Pored toga, takav tretman inteligenciju svodi na puki instrument društvenog razvoja. Inteligencija ima u društvenoj podjeli rada svoje posebno mjesto, pa i svoje posebne klasne odlike čije neshvaćanje i nepriznavanje jest talog neopozitivističke prošlosti, čiji će nosioci svojim dogmatiziranjem nastojanja izazivati sukobe radničke klase i inteligencije. Takav kulturni koncept izveden je iz potreba konkretne političke prakse, što ga onda dobrim dijelom čini prakticističkim. Teorijski horizonti bivaju tek naznačeni u vidu idejnosti i materijalističkog pogleda na svijet. Budući da teorijski nije potpuno fundiran, on se i usmjerava prvenstveno »praktičnom« dijelu kulture, problemu difuzije kulturnih dobara.[58] Iako su politička praksa i

[55] Ibid., str. 46.
[56] Karl Marx, *Rani radovi*, peto izdanje, »Naprijed«, Zagreb, 1976.
[57] *Bihaćka republika*, zbornik, tom II, cit. izd., str. 293—303.
[58] *Program KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1948.

Digitized by Google

historijska zbivanja mnoge stavove Programa usvojenog na Petom kongresu KPJ odbacile kao neprimjerene našem putu u socijalizam, ostaje činjenica da je taj program izražavao određen historijski trenutak tadašnjih shvaćanja, koja su, u skladu s historijskim materijalizmom, bila proizvod stupnja razvijenosti proizvodnih snaga i odnosa i njima primjerene svijesti. Komunistička partija Jugoslavije ubrzo nakon Petog kongresa smjelije kroči vlastitim putom u socijalizam. Razvoj koji pokreće KPJ osvaja nove prostore, dakle, i do tada nepoznate, a tu nema analogija niti pomoći tuđih iskustava. Zbog toga, zbog još relativno malog iskustva, Partija ne želi improvizirati novi program.

Šesti kongres[59] prati novu fazu u razvoju naše socijalističke demokratije. Formirani su prvi radnički savjeti i izvršena decentralizacija. Novi kvalitet socijalističke demokracije otvara mogućnost uklanjanja posrednikâ između radničke klase i vršenja vlasti, odnosno demokratskih oblika upravljanja. U to vrijeme postignut je veliki napredak u razvoju kulturnih djelatnosti. Višestruko je ojačana materijalna baza kulture, što omogućuje mnogo većem broju ljudi da se koristi kapacitetima kulturnih institucija. No, držim da je mnogo značajniji, u smislu revolucioniranja kulturnog koncepta, čin uvođenja samouprave, jer to je čin sjedinjenja funkcija planiranja, odlučivanja i izvršavanja, odnosno čin sjedinjenja fizičkog i umnog rada, što je u suštini kulturni čin. On uvodi nov način proizvodnje života u jednom društvu. U referatu na tom kongresu[60] drug Tito ističe da je uz materijalni razvoj nužan i duhovni, i to svestran duhovni razvoj, a u pledoajeu Zakona o upravljanju radnikâ tvornicama[61] ističe kulturu kao osnovni uvjet sudbine samoupravljanja i ovladavanja radnika društvom. Bez svega toga nemoguće je ostvariti potpun preobražaj društva. Tito ovdje raskida s mitovima proletkultovskog obrasca nove, socijalističke kulture i konzekventno izvodi stav o pravu proleterske države da naslijedi sve pozitivne rezultate kulturnog razvitka prethodnih generacija.[62]

Rezolucija Šestog kongresa KPJ[63] raskida s dogmatskim tumačenjem Marxove teze o bazi i nadgradnji, i to tako da se pitanje materijalnog i kulturnog standarda smatra bitnim uvjetom normalnog razvitka privrede. Problem kulture se tako primiče proizvodnji, što će nužno uroditi njenim drukčijim tretmanom. Vrijeme ubrzanog razvitka mlade privrede nužno postavlja pitanje proizvodnih kadrova. Tada školstvo postaje gorući problem jugoslavenske kulture. Neprimjerenost potrebama privrednog

[59] *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju*, »Kultura«, Beograd, 1952.

[60] Titov referat na VI kongresu KPJ, u: *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju*, cit. izd.

[61] Citat iz govora koji je drug Tito održao prilikom proglašenja Zakona o radničkom upravljanju u Skupštini SFRJ.

[62] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, »Komunist«, Beograd, 1976.

[63] *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju* cit. izd., str. 253—256.

Digitized by Google

i društvenog razvoja iznosi na vidjelo ispoljeni klerikalizam, misticizam i neke druge reakcionarne ideje u visokim školama, što koči razvitak društvene baze, a time i društva u cjelini. Ako je u ranijem periodu istican problem širenja školske mreže, sad se postavlja zadatak kvalitativne razine nastave i njenog demokratiziranja.

Kultura postaje područje učvršćivanja međurepubličkih veza. Međurepublička suradnja pretpostavlja nekoliko stvari: poznavanje i priznavanje identiteta različitim nacionalnim kulturama, razbijanje kampanilističkih čahura[64], ravnopravnost, duh zajedništva, borbu mišljenja kao metodu razvitka kulture, gdje kritika otvara prostore kulturnom pluralizmu, ali i novoj etici.

Iz svega toga proizlazi zaključak da se rezultati kulturne politike ostvaruju u područjima revolucionarnih preobražaja društva. To je zaista vrijeme novih kvaliteta kulturnog života naše zajednice. Krležin govor na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine[65] i raskid s dogmatizmom u umjetničkom stvaralaštvu izraz su općih prilika u našem pokretu, a sve će to uroditi bogatstvom stvaralaštva. Iza jednodimenzionalnog socrealizma niknut će mnoštvo pravaca, stilova i sredstava, što će, u pravom smislu riječi, biti pogodno tle za bogatstvo kulturnog života.

Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije usvaja novi Program SKJ.[66] U njemu kultura dobija značajnu ulogu. Naime, samoupravljanje, osvojivši prve značajnije prostore društvenog života, uspostavlja jednu novu sintezu gdje se proizvodnja života i upravljanje odnosima u tom životu stapaju u jedinstven proces. Zbog toga jedan, uvjetno nazvan, politički instrument utemeljuje sebe kao novu kulturu. U tom smislu kultura postaje najvažnije područje djelovanja Saveza komunista.

Novi program otvara i nove prostore kulturnog angažmana svakom komunistu. Tle na kojem se stvara novi kulturni koncept utemeljeno je u novoj društvenosti[67], zajedništvu strukturiranom novim međuljudskim samoupravnim odnosima. Ti odnosi razvijat će nove oblike socijalističkog humanizma, onog humanizma čija determinacija izlazi iz čovjeka samog[68], njegovog roda, rada i povijesti. Takvi odnosi će prevladati privatni egoizam partikularizirane jedinke[69] i otvarati svoju suštinu prema zajedništvu s drugim ljudima. U tom smislu organizacioni oblici udruživanja rada, škola, porodica, društvenih organizacija postaju prostor razvoja ljudskih osjećaja iskrenosti, povjerenja, solidarnosti, suradnje, kritičkog stava — da bi nadomjestili lukavost, egoizam, licemjerje, netrpeljivost, šovinizam i slične osobine otuđene jedinke eksploatatorskog društva. Samoupravna organizacija

---

[64] Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*. cit. izd.

[65] Krležin govor na Kongresu književnika u Ljubljani 1952, u: *Sabrana djela*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1973.

[66] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

[67] Ivo Paić, *Diktatura proletarijata i sloboda*, »Radnička štampa«, Beogra, 1979, str. 75.

[68] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izr., str. 286.

[69] Agnes Heller, *Svakodnevni život*, »Nolit«, Beograd, 1978.

Digitized by Google

otvara mogućnosti za kopernikantski antropološki obrat. Socijalističko samoupravno zajedništvo postavlja temelje zamjeni sredstava ciljem. Dok su u otuđujućoj proizvodnoj situaciji determinante humanizma i ljudskih vrijednosti stavljene u funkciju tržišta i stvaranja profita, samoupravna kultura ljudske zajednice proizvodnju materijalnog bogatstva namjerava usmjeriti ka ljudskim potrebama. Time ovaj kulturni model dobija i svoju etičku dimenziju.

Uspostavljanjem komune[70] kao osnovne društveno-ekonomske zajednice kulturna politika biva spuštena u same temelje društvenog života. Budući da se u komuni (općini) uspostavljaju proizvodni odnosi, odnosi potrošnje i raspodjele, te ovladavanja svih ljudi ovim i drugim društvenim procesima u svakodnevnom životu komuna postaje historijsko tle, a njena kultura dobija značenje revolucionarnog faktora te historije[71], koje se tad ne nalazi s one strane ljudske zajednice. U stvaranju novog kulturnog koncepta važan izvor je položaj pojedinca u društvu. On je ovdje još uvijek određen rezultatima rada, a ne samim činom ljudskog postojanja. Budući da u društvenom životu sudjeluje kao proizvođač materijalnih i inih roba, to je i odlučujuće po njega u društvu koje svoj život još uvijek proizvodi na naslijeđenoj materijalnoj osnovi.[72] To znači da se tek pripravljaju mogućnosti za pretvaranje proizvođača materijalnih dobara iz potrošača kulturne robe u proizvođača kulturnih vrijednosti. Slijedeći sloj koji će određivati smjerove kulturnog koncepta jeste postupno brisanje razlika između proizvodnje sela i grada[73], što predstavlja otvaranje horizonata komunističke zajednice.

U skladu s navedenim okvirima kulturni koncept poprima bitno drukčije karakteristike u odnosu na onaj iz vremena Petog kongresa. Prije svega, idejnost u kulturnom razvoju oslobađa se administrativnog uplitanja vlasti, etatističkih i pragmatističkih koncepcija i s puno povjerenja oslanja se na marksistički kritički pristup Saveza komunista Jugoslavije i drugih naprednih snaga u SFRJ. Ranije ostvareni stupanj razvoja kulture i opća prosvijećenost narodâ diktiraju Savezu komunista otvaranje faze razvoja u kojoj će se prevazići elementarne kulturne potrebe, i to tako da se kao osnovno načelo kulturnog razvoja postavi zahtjev za oslobađanjem stvaralačkih snaga[74] radnih ljudi. Dok se ranije mnogo pažnje moralo poklanjati suzbijanju nepismenosti, koja još uvijek nije iskorijenjena[75], sada se otvara i prostor za smanjivanje jaza između umnog i fizičkog rada. Proces dokidanja te pojave vidimo u tome što se proces razvoja sve više oslanja

[70] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.
[71] Agnes Heller, *Svakodnevni život*, cit. izd.
[72] Karl Marx, *Kapital*, tom III, glava 48/III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 710.
[73] Friedrich Engels — Karl Marx, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976.
[74] Ibid.
[75] Taj problem ni do danas nije prevladan. Popis iz 1981. godine govori o polovici nepismenog stanovništva u SFRJ (radno aktivnog).

Digitized by Google

na naučno-tehničku revoluciju[76] u proizvodnji materijalnih dobara, u kojoj je umni rad dominantni način rada, a samoupravljanje otklanja mogućnost uspostavljanja umnog rada kao oblasti koja se pretvara u vršenje vlasti nad klasom koja obavlja fizički rad. Preuzimanjem uloge onog tko planira, priprema i donosi odluke, izvršava i kontrolira proizvodnju i raspodjelu, podizanjem stupnja općeg i proizvodnog obrazovanja radnička klasa čini prve korake ka dokidanju podjele rada koja omogućava klasne podjele. Time kultura postaje važno područje za pojavu nove zajednice.

Novi Program otvara prostor punom i slobodnom progresivnom djelovanju inteligencije socijalističkog društva. Progresivni aktivizam većeg dijela inteligencije tokom čitave povijesti SKJ dao je ogroman doprinos razvoju proizvodnih snaga i društvenih odnosa, što je uvjetovalo, tokom revolucionarnih borbi, podizanje klasne svijesti radnih ljudi. Time se bitno mijenja položaj i uloga inteligencije[77] u revolucionarnom preobražaju našeg društva. Od nekadašnjeg instrumenta revolucionarne borbe, na što ju je sveo poslijeratni Program, ona postaje — s obzirom na programski stav[78] da se progresivnoj inteligenciji omogućava razvoj svih stvaralačkih snaga — društveno-politički subjekt, a time i historijski saveznik radničke klase. Budući da se radnička klasa mijenja[79], da je po mjestu u procesu proizvodnje i mjestu u odlučivanju o višku proizvodnje ona i stvarni vlasnik nad sredstvima za proizvodnju, ali i sve važniji vlasnik danas najveće proizvodne snage — nauke, ona smanjuje jaz između sebe i inteligencije stvoren historijskim procesima podjele rada. Otuđenu nadgradnju nastoji reintegrirati u proizvodnu osnovu društva, pa time u sebe uključuje i ona obilježja (znanja) kojima je nekad raspolagala inteligencija, a krajnji vlasnik, zapravo, bila klasa kapitalista. Borba za stvaranje boljih uvjeta za bogatiji i kulturniji život građana jeste početak procesa podruštvljavanja individue[80] i dokidanje njene partikularizacije, čiji se izolacionizam u građanskom društvu izdigao na rang općenitosti. Zbog toga se traži da se svakom mladom čovjeku[81] omogući izbor zanimanja prema vlastitim sklonostima. To je još jedna pobjeda koncepcije koja poštuje bogatstvo razlika među ljudima i ne dopušta nikakvo uniformiranje, niti redukciju i potiskivanje identiteta svakog pojedinca.

Prvi put Partija i formalno pridaje važnost nauci i umjetnosti. Postavši najjača proizvodna snaga, nauka u građanskim društvima postaje područje na kojem se dobija bitka za profit, a time i za vlast u društvu. Zbog toga SKJ uviđa nužnost podruštvljavanja znanosti. Proces podruštvljavanja teče na dvije razine. U

---

[76] Radovan Rihta, *Civilizacija na raskršću*, »Komunist«, Beograd, 1972.

[77] Prvoslav Ralić, *Od partije do revolucije*, »Privredni pregled«, Beograd, 1980. Usporedi članak *Inteligencija u revoluciji.*

[78] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

[79] Ibid.

[80] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

[81] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

Digitized by Google

prvom slučaju riječ je o tome da se svakom pojedincu učine dostupnim rezultati naučnih procesa, a u drugom — idejnom usmjerenošću znanost treba uključiti u društvo kao njegovu progresivnu snagu, naravno, na socijalističkom putu razvoja.

Obje ove razine ovise o poboljšavanju uvjetâ razvoja. Budući da socijalističko samoupravno društvo ima za cilj da razvija cjelokupne stvaralačke snage, a ne samo da povećava obujam i snagu industrijske proizvodnje i, na kraju, povećanje profita, znanost se stavlja u funkciju osvajanja novih[82] prostora čovjekovog bivstvovanja. Zbog ogromne snage koju sobom nosi, znanost postaje područje intenzivne političke djelatnosti.[83] Radnička klasa mora ostvariti uvid u pravce razvoja znanosti i stalno ih usmjeravati ka humanim ciljevima. Zbog toga znanstvene institucije treba pretvoriti u samoupravne zajednice udruženih proizvođača. Jednostrano podvrgavanje društvenom upravljanju nije dovoljno zbog opasnosti da one postanu moćno sredstvo grupno-svojinskog manipuliranja. Administrativno upravljanje prijeti osakaćenjem univerzalnog razvoja nauke i njenim okretanjem protiv interesa klase proletera. Samoupravnim organiziranjem znanstvenih institucija otvaraju se prostori slobode stvaralaštva i znanstvena istraživanja usmjeravaju ka općeljudskim potrebama. Znanost, naime, može pomoći da radnik stane pored procesa proizvodnje kao njen kontrolor i time započne put silaska s povijesne scene posljednje klase i rađanje besklasne zajednice udruženih proizvođača.[84]

Uvrštavanjem problemâ znanosti u kulturni koncept proširuje se njegova osnova i produbljuje značaj, čime društvena proizvodnja života i način življenja te proizvodnje dobijaju još jedan temelj kojim se društveni život sve više pretvara u produkt osviještene i slobodne ljudske prakse. Moglo bi se reći da naučno utemeljivanje razvoja društvenog življenja otvara proces koji radnog čovjeka pretvara u još značajnijeg i slobodnijeg proizvođača svoje sudbine.

Uz znanost, i umjetnost postaje predmetom općeg interesovanja u projektu društvenog razvoja, dok je u ranijim aktivnostima najviših organa KPJ i SKJ odnos spram umjetnosti bio deduciran iz općeg političkog stava, gdje umjetnost biva predmetom posebnog interesa parcijalne političke svijesti. To ne znači da razvoj umjetnosti[85] nije smatran važnim. Umjetnost kao najviši izraz ljudskog stvaralaštva nije mogla zauzeti značajnije prostore interesa na niskom stupnju opće razvijenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, jer u tom slučaju ni sama svijest o značaju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa ne može prevladati praksu iz koje izlazi, a umjetnost, kao područje najdubljih prodora ljudske svijesti u nepoznato, upravo o tome ovisi.

---

[82] Ibid.

[83] Ivan Kuvačić, *Znanost i društvo*, »Naprijed«, Zagreb, 1977.

[84] Ferenc Bodrogvari, *O prirodnoj zajednici*, RU »Veljko Vlahović«, Subotica, 1979.

[85] Zorica Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija*, cit. izd.

Digitized by Google

Razvoj samoupravnih društvenih odnosa pretpostavlja intenzivnu i široku demokraciju, a ona, pak, otklanja svako ideologiziranje i manipuliranje umjetnosti i umjetnošću. Demokratizacija umjetnosti koju ostvaruje SKJ složen je i višeslojan proces. Umjetničko stvaralaštvo, kao važan proces realiziranja suštinskih snaga čovjeka u njemu, oslobađa se klasnih determinacija i ograničenja svih vrsta. Rezultati umjetničkog stvaranja postaju opće dobro koje mijenja kvalitetu čovjekovog povijesnog djelovanja. Podruštvljavanjem umjetnosti stvara se klima povoljna za oslobađanje stvaralačkih potencijala svakog pojedinca.

Društveni položaj umjetnosti karakteriziran je svojevrsnim stvaralačkim pluralizmom. Jačanje materijalne osnove podrazumijeva mogućnost napretka svim vrstama umjetničkog izražavanja. Posebna pažnja posvećuje se osebujnosti stvaralačkih angažmana u umjetnostima svih nacija u SFRJ. Insistiranje na specifičnosti[86], a ne na istovjetnosti umjetničkog izraza svih nacija, ukazuje na razvijenu podlogu bratstva i jedinstva koje jeste područje intenzivne aktivnosti kulturnog stvaralaštva, a razlike (osebujnosti) postaju mostovi jedinstva i sredstvo uzajamnog umjetničkog obogaćivanja nacionalnih kultura. Razlike se pretvaraju u raznovrsnost jedinstva kulture socijalističke zajednice naroda i narodnosti.

Bitna dimenzija kulturne politike SKJ ovog puta jeste stvarna sloboda stvaralaštva koja podrazumijeva stvaralačke slobode autorâ. Savez komunista i radnička klasa zbiljskom akcijom na realiziranju programa oslobađaju stvaralaštvo podvrgavanja interesima dnevno-političkih zahtjeva. Sloboda stvaralaštva u konceptu kulturne politike SKJ nije apstraktna kategorija. Ta sloboda podrazumijeva opću brigu društva za poboljšavanje uvjetâ razvoja stvaralaštva bez ikakvih ograničavajućih imperativa. Jedini imperativ stvaraocu proizlazi iz njegovog individualiteta, iz kvaliteta njegovog stvaralačkog projekta i snage njegovog genija.

U tom smislu idejnost stvaralačkog čina nije granica koja određuje ulogu umjetničkog djela, već stupanj oslobađanja stvaralačkog potencijala i pomicanje granica ljudskosti na višu razinu vrijednosti. Stvaralačke slobode identificiraju stvaraoca i oznaka su svakog pojedinog stvaralačkog individualiteta, njegova *differentia specifica*.

Izlazeći iz opće slobode stvaranja kao prostora oslobađanja stvaralačkih snaga jedne proizvodno-historijske zajednice, stvaralačke slobode nisu ništa drugo nego kvaliteta stvaralačke energije svakog pojedinog umjetnika. Naime, u jednoj društvenoj situaciji, koja predstavlja oslobođeni prostor stvaranja, od pojedinca i njegovog potencijala ovisi koliko će kvaliteta i vrsta svog potencijala osloboditi u sadržini i formi umjetničkog djela. Zbog toga se stvaralačke slobode jednog genija razlikuju od stvaralačkih sloboda trećerazrednog umjetnika. Svako smije onako i ono-

[86] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

Digitized by Google

liko koliko zna i može, a može i zna onoliko koliko mu to dopušta talent, a ne društvena politika — naravno, u našem slučaju.

Takvo shvaćanje stvaralačkih sloboda moguće je zbog toga što se SKJ bori za razvijanje dosljednih socijalističkih društvenih odnosa[87], u kojima se podrazumijeva pluralizam i potpuna sloboda umjetničkih škola, pravaca i stilova. Naravno, ona sloboda koja je na liniji humanih težnji. U protivnom, nije riječ o umjetnosti, pa ni o ovoj vrsti slobode. U prethodnom slučaju sredstva, stilovi, forme, kompozicione strukture, teme, sižei i drugo predstavljaju područje stvarnih sloboda stvaranja, zapravo, nepodijeljene slobode stvaranja, a njihovo ostvarenje i stepen slobode koji dostižu ovisi samo o snazi genija pojedinca ili kolektiva. U ovakvoj kulturnoj politici začinju se napori za stvarnu kulturnu sintezu. Razvoj filozofske i naučne marksističke misli i prakse umnogome pomaže otvaranje novih umjetničkih horizonata i obrnuto. Na toj sintezi ili, bolje rečeno, u toj sintezi, počinje se rađati nova društvenost koja omogućava pojavu novog senzibiliteta. Time kulturno stvaralaštvo sudjeluje u otvaranju novih prostora historijskog razvoja socijalističkog društva i njegovih ljudskih potencijala. Posebnu dimenziju takve kulturne politike predstavljaju optimizam i vjera u stvaralačke snage čovjekove. Time politika SKJ u kulturnim djelatnostima prestaje biti pozitivni program jedne tehnologije budućnosti i postaje snaga individualnog i društvenog bića kojem je suština našla sebe u nastajanju.[88] Ako se javlja kao tehnologija budućnosti, budućnosti zapravo i nema, sve već postoji u planu i programu, samo se čeka planirani trenutak postvarenja. Vjera u stvaralačke snage čovjekove pretpostavlja njihovu neiscrpivost i nezavršivost ljudske povijesti i ljudske individue posebno. U tom slučaju bit čovjekova neuvediva je u konačne definicije i otvorena prema budućnosti, prema neiscrpnom potencijalu ljudskih stvaralačkih snaga.

Vrijeme do održavanja Osmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije[89] proteklo je u postizanju krupnih uspjeha u društvenom razvoju zemlje. Samoupravljanje kao vladajući društveno-proizvodni odnos prešlo je velik dio svog puta i postalo određeno povijesno iskustvo, ali i povijesni prostor novih, revolucionarnih preobražaja. Naša zemlja u značajnijoj mjeri postaje važan ekonomski partner velikom broju zemalja u svijetu. Međunarodna suradnja otvara prostore novim iskustvima, a u oblasti kulture dolazi do intenzivnijeg uključivanja SFRJ u korištenje svjetske kulturne baštine. I ne samo korištenje, već i uključivanje jugoslavenskih vrednota u svjetski baštinski fundus. Otvorenost naših naroda prema međusobnom prožimanju uvjet je i za primanje plodonosnih utjecaja iz drugih kultura. Time se SFRJ još snažnije integrira u međunarodni radnički pokret, ali na osnovi međusobnog povjerenja i suradnje koji znače pravo na identitet i integritet kul-

[87] Ibid.

[88] Ernst Bloch, *Princip nada*, »Naprijed«, Zagreb, 1980.

[89] *Osmi kongres SKJ*, Beograd, 1965, str. 2051—2072.

Digitized by Google

ture svakog pojedinog sudionika suradnje. Dakle, kulturna politika SKJ osvaja prostor međunarodne razmjene, što njen prosede u značajnoj mjeri univerzalizira.

Ali u tako široko otvorenom horizontu stvaraju se mogućnosti za buđenje relikata prošlosti. SKJ se suočava s nosiocima pojava nacionalizma, birokratskog unitarizma, regionalizma, provincijalizma, konzervativizma i slično. To u značajnijoj mjeri potencira idejne akcije u oblasti kulture. No, metode borbe protiv natruha prošlosti[90] lišene su administrativne dimenzije. Razvoj samoupravnih odnosa potvrđuje ispravnost kulturnog koncepta novog Programa. Negativne tendence najbolje se prevladavaju poticanjem razvoja istinskih vrijednosti kultura i njihovim podruštvljavanjem. Kulturna politika u ovom momentu zalaže se za podizanje kvaliteta kulturnog stvaralaštva i za poboljšavanje kadrovske osnove u svim kulturnim djelatnostima. Od obrazovnog sistema se traži da svoje programe[91] usklađuje s potrebama privrednog i društvenog razvoja. Ovdje je akcentiran razvoj, što onda isključuje funkcionalizam i druga ograničenja obrazovnih procesa. Ovaj stav veoma je značajan. Njime se isključuje manipulacija u funkciji tržišnih potreba, a pretpostavlja cijelokupan razvoj društvenog življenja. Nastava mora raskinuti sa starim obrascima odgoja i obrazovanja, te približiti se stvaralačkom procesu primjerenom mladom čovjeku sadašnje generacije. Karakteristika realizacije kulturnog koncepta u vrijeme Osmog kongresa SKJ jeste snažno prožimanje svih oblasti društvenog života sadržajima čiji su izvori u kulturi. Nije riječ o pukom transferu sadržaja iz jednog područja u drugo. U svim područjima društvenog života traži se unošenje stvaralačkog aktiviteta, podizanje razine kulture određene djelatnosti, primjena znanstvenih spoznaja, odgoj i obrazovanje i slično. Kultura počinje praktično zahvaćati cjelokupan društveni život, tako da se kategorijom društvenih oblasti služim više iz metodologijskih razloga.

Tretman kulture u kongresnim dokumentima bitno se mijenja između kongresa. Na Devetom kongresu SKJ[92] taj tretman je karakteriziran formiranjem komisije za društveno-ekonomska i idejno-politička pitanja. Postignut je još viši stupanj podruštvljenosti kulture. Vođena je živa i opširna javna rasprava o dotadašnjem kulturnom razvoju. Vrše se usporedbe postignutog s onim što je planirano u razvoju kulture. Razvoj samoupravnih odnosa predstavlja opći kontekst razvoja kulturnih djelatnosti. Od zadatka da se što veći broj radnih ljudi uključi u kulturni život stiglo se do programskog zadatka — preuzimanja odlučujuće uloge radnih ljudi u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji, pa time i u kulturi. To zahtijeva jedan, u suštini, kreativan odnos prema kulturi. Udruženi proizvođači moraju pronalaziti različita, a ne uniformna rješenja, što predstavlja i pretpostavlja svijest o složenosti dru-

[90] Ibid.
[91] Ibid.
[92] Ibid.

Digitized by Google

štvenih procesa i pluralizma vrijednosti i interesa samoupravnog društva.

Dakako, nije riječ o nekom apstraktnom pluralizmu, već o pluralizmu samoupravno organiziranih proizvođača. Pri svemu tome, taj kreativni odnos počiva na kreativnoj svijesti koja će znati prepoznati ili stvoriti ono što je novo i što vodi progresu. I ne samo to, u tako dinamičnoj praksi potrebno je voditi stalnu borbu protiv otpora koje pružaju oni koji nisu kadri vidjeti i shvatiti nadolazak novog. Kulturne djelatnosti moraju izražavati opće pravce razvoja društva, ali i *vice versa*, opći razvoj društva utemeljen je u kulturnom razvoju. Pri tom kulturne djelatnosti ne predstavljaju izraz sektorskog poimanja ljudske osjetilne prakse, kultura nije sektor izdvojen i otuđen od ostalih vidova društvene proizvodnje života.

Kulturni koncept sada počiva na stalnom praćenju i ocjenjivanju kulturnog razvoja, što predstavlja izraz podruštvljenosti kulture, ali i mogućnost da odlučujuću ulogu u kulturnom razvoju ima radnička klasa. To je izraz prakse koja teži tome da ljudski život sve više postaje proizvod čovjeka samog i njegovog povijesnog djelovanja, a ne nekih iracionalnih sila. Razvoj samoupravljanja sve više afirmira jednu čovječniju praksu praćenja i ocjenjivanja društvenog razvoja i odgovornosti prema tom razvoju. SKJ se i dalje zalaže za kritiku i samokritiku i za bespoštednu borbu protiv neprijateljâ progresa i ljudske sreće, ali se njegove metode sve više humaniziraju. Metode kritike koje su počivale na primjeni stalnih pritisaka nestaju zajedno s etatizmom i mentalitetom koji je prijetio da se pretvori u atmosferu neprestanih optužbi, nepovjerenja i mogućnosti stalnog kažnjavanja. Drugarski odnos i međusobno povjerenje koje njeguje SKJ uvode praksu stalnog afirmiranja i isticanja pozitivnih rezultata i uspjeha u radu kao mjere vrednovanja, uz istovremenu kritiku onoga što koči i vuče nazad društveni razvoj. Postavljanje cilja razvoja u pravcu humanijeg društva otvara i nove prostore i metode ostvarenja revolucionarnih zadataka, koji budućnost neće pretvoriti u novi teret na leđima sadašnjice, uz već prisutno breme prošlosti.

Deveti kongres[93] SKJ iznio je konstataciju da se u tom trenutku osjećala prisutnost ingerencije države. Koliko god to ukazivalo na smetnje razvoju samoupravnih odnosa, govori i o stupnju samoupravne svijesti, o samosvijesti samoupravljačâ, a to je već značajan napredak. Otud proizlazi spoznaja da kulturne djelatnosti mogu imati samo realne ciljeve u funkciji razvoja društva, i to ciljeve sjedinjene s materijalnom proizvodnjom.[94] Ta spoznaja ukazuje na stvarnu sintezu svijesti (kulturne) i proizvodnje (materijalne). Jer, dokle god se ne ostvari temeljna sinteza u praksi, ne može biti ni svijesti o toj istoj sintezi. Time se kultura kao in-

[93] *Deveti kongres SKJ*, Beograd, str 309—425.

[94] Ibid.

Digitized by Google

tegralni dio razvoja društva uključuje u borbu protiv nerazvijenosti tog društva, i to u samoj materijalnoj osnovi. Tada se i može govoriti o realnim perspektivama društva. U tom slučaju se stopa razvoja kulturnih djelatnosti javlja kao ekvivalent stupnju vlastite integriranosti u materijalnu proizvodnju. Na tome ostvarena sinteza izražava realni kvalitet društvenog razvoja, a reintegracija otuđenih snaga javlja se kao stvarni horizont tog razvoja. Nisu li to horizonti revolucionarnih preobražaja u odnosu na društvo u kome je kultura visoka onoliko koliko je visoko iznad materijalne proizvodnje i fizičkog rada, naročito?

U tako shvaćenom konceptu kulture, uz uvjet stalnog razvoja samoupravnih odnosa, područje kulture postaje sve više indikator odumiranja države. Rezultati stvaralačkih napora svih radnih ljudi i samoupravno uređivanje međusobnih društveno-proizvodnih odnosa razvijaju kulturne potrebe[95], što vodi ka prevladavanju koncepta prema kojem je kultura, po nekima, sredstvo, a po drugima cilj društva. Uspostavlja se mogućnost za sjedinjavanje sredstava i ciljeva u procesu oslobađanja nataložene stvaralačke energije narodno-proizvodne zajednice. Tako se priprema put za ostvarenje davnog sna o prevladavanju podjele rada na umni i fizički rad. Time se kultura javlja i kao energija dokidanja klasnih podjela.

Područje kulturnih djelatnosti kao historijsko tlo[96] oslobađanja značajnog dijela stvaralačke energije radnih ljudi u samoupravnom društvenom procesu jeste i područje demokratizacije, koja ovdje ne znači samo stvaranje mogućnosti za što intenzivnije i obimnije korištenje kulturnih dobara od strane većine[97]; to područje treba podjednako otvoriti svim slojevima društva, a osobito mladim generacijama. U tom smislu kulturna politika pretpostavlja takve odnose u kojima se kulturni koncept neće promatrati kao konačni model, koji bi se tako suprotstavljao specifičnostima kulture pojedinih starosnih grupa. Smjer našeg društvenog razvoja otvara prostore stvaralačkom sudjelovanju svim progresivnim kulturnim obilježjima, pa se ni specifična kultura mladih generacija[98], ukoliko donosi perspektivu stvaralačkih promjena, ne može smatrati kao nešto protivstavljeno oficijelnoj kulturi. To što neki kulturu mladih smatraju kontrakulturom[99] pretpostavlja postojanje krute oficijelne kulture, a ova opet traži svoje utemeljenje u društvenoj statici, odnosno u aparatu prinude. Mislim da je prije riječ o tome da neki žele uspostaviti, a neki, opet, izmisliti oficijelnu kulturu, kako bi imali razloge za smišljanje kontrakulture, a sve to radi zastranjivanja prirođene energije bunta koju mlada bića sobom donose. Time se mladalačka energija želje za promjenom usmjerava u pogrešne pravce i tako amortizira u prostorima u kojima se bitka za novo društvo ne sa-

[95] Prvoslav Ralić, *Nove ljudske potrebe i revolucija*, cit. izd.
[96] Agnes Heller, *Svakodnevni život*, cit. izd.
[97] Dr Stevan Majstorović, *Kultura i demokratija*, cit. izd.
[98] *Program Saveza komunista Jugosalvije*, cit. izd.
[99] Teodor Rozsak, *Kontrakultura*, »Naprijed«, zagreb 1977.

Digitized by Google

mo ne dobija, nego se ondje i ne vodi, ali se može izgubiti. Tako se kvalitativni skok kulture mladih ne izvodi, nego zadržava. Ako bi se kultura mladih u samoupravnom društvu shvatila kao kontrakultura ili kao alternativna kultura, ne bi moglo biti riječi o stvaralačkom prožimanju generacija koje izmjenjuju mjesta na povijesnom prostoru, nego o sukobu koji jedinu perspektivu ima u brisanju nekih dijelova društva iz povijesti. Kultura mladih koja dolazi nije strogo odijeljena od one prethodne i ne potire se s njom, nego obje prirodno srastaju na najvažnijim mjestima dodira — u načinu proizvodnje života u zajednici, u društvenim odnosima, senzibilitetu svakog pojedinca u zajednici.

Ovaj period kulturne politike SKJ obilježen je također ekspanzijom korisnikâ kulturnih potencijala društva. Riječ je o ekspanziji kulturne mase. Za sada je to više kvantitativna nego kvalitativna ekspanzija. Prethodna materijalna ulaganja u kulturu urodila su plodom i kulturne djelatnosti su znatno proširile svoj obujam. Taj obujam zauzima ne samo fizičke prostore cijele zemlje, nego se širi i po prostorima svih ostalih društvenih djelatnosti koje time sve više postaju kulturne djelatnosti.[100] Takvo širenje omogućava da se pod plaštom kulture protura i kvazikultura, pa je jedan od zadataka kulturne politike borba protiv kiča, šunda i pornografije. Osnovicu ovoj pojavi čini jačanje tržišnih odnosa u kulturnom razvoju, a tu se javljaju razne tendencije monopoliziranja, izazivanja lažnih potreba i svega ostalog što stvara borba za profit. U toj borbi protiv lažne kulture, koja nije ništa drugo nego praksa lažne svijesti, SKJ dobija značajnu ulogu i mora se dokazati kao nosilac progresivne svijesti naroda.[101] Ali tu prijeti i konzervativna svijest, pa se kulturni razvoj, revolucioniranje kulture, ostvaruje borbom protiv konzervativizma, s jedne, trke za profitom, s druge strane. Poseban metod borbe za revolucionarni razvoj kulture jeste dugoročno planiranje kulturnog razvoja.[102] Tim planiranjem progresivne snage[103] samoupravnog društva ostvaruju pravo na izvršenje svoje historijske zadaće.

Međunacionalna ravnopravnost i solidarnost, bratstvo i jedinstvo, te odlučujuća uloga neposrednih proizvođača i prvenstvo samoupravne inicijative utemeljuju jednu novu praksu koju će kasnije definirati kao koncept kulturne demokracije[104] ili kao pravo na kulturni pluralizam, pluralizam kulturnih identiteta u jednoj društvenoj zajednici.

U Rezoluciji[105] Devetog kongresa SKJ angažman Partije isključuje arbitriranje i, u skladu sa samoupravnim odnosima u društvu, svoj utjecaj ostvaruje ispravnošću — revolucionarnošću idej-

[100] *Deveti kongres SKJ*, cit. izd.
[101] Ibid.
[102] Jakov Sirotković, *Društveno planiranje*, »Informator«, Zagreb, 1978.
[103] Luka Marković, *Klasna borba i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978.
[104] Dr Stevan Majstorović *Kultura i demokratija*, cit. izd.
[105] *Deveti kongres SKJ*, cit. izd.

Digitized by Google

nog i zbiljskog djelovanja svojega članstva. Pri tome se sloboda stvaranja javlja kao borba za oslobađanje čovjeka. Bitno načelo ove politike jeste solidarnost kojom se omogućava ravnomjeran razvoj kulture u SFRJ.

Deseti kongres SKJ[106] održan je nakon značajne pobjede nad snagama kontrarevolucije, koje su svoju aktivnost ispoljavale u obliku liberalizma, tehnobirokratizma i sličnog. To umnogome određuje i aktualne zadatke SKJ u oblasti kulture. Prije svega, određuju se najmanje dva plana u borbi za razvoj kulture. Na prvom planu odvija se osvajanje novih prostora kulture i afirmacija postignutih rezultata, novostvorenih vrijednosti, a na drugom planu treba voditi stalnu borbu s kulturnom (i ne samo s kulturnom) reakcijom. Doduše, to nije nov zadatak SKJ, ali zahtijeva nove snage, sredstva i metode borbe. Ta borba vodi se kao integralni dio preobražaja društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Programski zadaci predstavljaju, zapravo, horizonte kulturnog razvoja i ne mogu se pozitivistički tretirati kao nešto što treba ostvariti u točno određenim vremenskim terminima i zatim staviti *ad acta*. Realizaciju programa u djelatnostima kulture prije treba shvatiti kao neprestano proširivanje prostora borbe kulturne politike za progres čiji se rezultati i pobjede na pojedinim područjima nakon ostvarenog uspjeha ne brišu iz programa, nego oslobođenu energiju i nakupljena iskustva stavljaju u funkciju jedne sinteze koja svojem djelovanju priključuje pobjedu i time dostiže višu razinu kulture. Odnosno, dio aktivnosti kulturnog razvoja, realiziran u okvirima borbe protiv kulturne reakcije, nakon ostvarenja ovog zadatka prenosi svoja iskustva u temelje novih i složenijih procesa, u osvajanje novih prostora kulturnog razvoja, ranije zaklonjenih tek poraženom reakcijom. Tako se dobija ono što nazivamo umnožavanjem ljudskih stvaralačkih mogućnosti. Ostvarivanjem navedenih pobjeda i oslobađanjem nove energije kulturnog razvoja SKJ se osposobljava za preuzimanje novih programskih zadataka i otvara nove fronte revolucionarnog preobražaja, a to je bitna značajka tog trenutka kulturne politike SKJ; borba se više ne vodi toliko protiv stagnacije i nazadovanja koliko za revolucionarni preobražaj. To znači da se ne ublažuju posljedice, već iskorjenjuju uzroci, što je i značajan indikator dostignutog stupnja društvenog razvoja i razvoja SKJ. Riječju — to je kvalitativni skok u revolucionarnim gibanjima našeg društva.

S tog aspekta i promatram novi zadatak koji preuzima SKJ.[107] Riječ je o brizi za kulturu rada, kulturu međuljudskih odnosa, te estetsko dimenzioniranje proizvodnje, što je put ka njenom stvarnom humaniziranju. Već sama činjenica da SKJ na Desetom kongresu obrazuje posebnu komisiju u kojoj komunisti odlučuju o sudbini kulture samoupravnog društva i da ovog puta donosi posebnu rezoluciju o kulturi govori o pridavanju sve većeg značaja kulture za naše društvo. I — da se vratimo na zadatke. Oni su

[106] *Deseti kongres SKJ.*

[107] Ibid.

Digitized by Google

potvrda ranije izrečene teze o integriranju ostvarenih rezultata u više razine sinteze, koje onda predstavljaju kvalitativne skokove. Dok smo se pri formiranju zadataka kulturnog razvoja neposredno poslije NOR-a zalagali za to da se što većem broju ljudi omogući da se uključi u kulturnu akciju i tome postupno dodavali potrebu da se poboljšava kulturni nivo radnika, da se u kreiranju kulturne politike ostvaruje odlučujuća uloga radničke klase, da se kultura približava materijalnoj proizvodnji itd., sada se traži sinteza na takvoj razini da predstavlja jedinstvenu kulturu rada. To nije puka evolucija jednog kulturnog zadatka, veća značajna revolucionarna promjena kulturnog horizonta koja sadržava sve bitne značajke kopernikanskog obrata u kulturi. To je i prvi praktičan korak ka ostvarenju ideje dokidanja podjele rada, istina, na još niskoj razini, ali je prva stvarna sinteza duhovnog, materijalno-proizvodnog i društveno-regulativnog. Zadatak kulture međuljudskih odnosa znači i pobjedu nad malograđanskim bontonom i stupanj nove, samoupravne društvenosti koja sadržava već nabrojane odlike međusobnog povjerenja, odgovornosti, iskrenosti, solidarnosti...

Značajnu pobjedu kulturne politike u tom trenutku predstavlja pokušaj prevladavanja liberalno-tržišnih odnosa u kulturi i začinjanje slobodne razmjene rada u djelatnostima kulture i materijalne proizvodnje. To je područje na kome se ostvaruje razmjena duhovne i materijalne proizvodnje, ali i njihovo stvarno spajanje. U tom trenutku samo u vidu kontrole od strane radničkih delegata. Djelovanjem novih društvenih mehanizama i stvaranjem novih društvenih odnosa u djelatnostima kulture stvaraju se i uvjeti za nove vrste ljudskih potreba,[108] a to govori o stvarnom društvenom razvoju. Zalaganjem za ove i druge zadatke ostvaruje se značajan dio borbe za pobjedu nad preživjelim shvaćanjima o nekakvoj posebnoj proleterskoj kulturi koja je, u stvari, historijski poraz onih snaga koje je nastoje ostvariti. Koncept kulture rada i samoupravnih odnosa u kulturi predstavlja rješenje istinskog spoja kulturnog nasljeđa, na koje radnička klasa polaže pravo kao najprogresivniji nasljednik. Sloboda stvaranja i stvaralačke slobode ovog se puta premještaju iz oblasti duhovne proizvodnje i proširuju na temelje materijalne proizvodnje, što te podvojene funkcije spaja, te u stvaralačke procese uključuje i neposredne proizvođače i time im priprema pravo na odlučujuću ulogu u kulturnom razvoju. Na taj način suština revolucionarnih preobražaja također pomiče svoje težište i proširuje ga na područje stvarne proizvodnje društvenog života. Revolucioniranje proizvodnje društvenog života, koja se ne može svesti na naučno-tehničku revoluciju, utemeljuje se u ljudskoj praksi i prestaje biti domenom interesa dnevno-političkih zahtjeva, a postaje predmetom socijalne revolucije.

[108] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.

Digitized by Google

Jedanaesti kongres SKJ[109] predstavlja novi doprinos svijesti o značaju kulture. Već sam govor predsjednika Tita ukazuje na temeljni značaj marksitičke nauke i kulture za revolucionarni preobražaj koji postaje sve više kulturni čin, jer uvodi novu kulturu. Na osnovi analize zadataka Jedanaestog kongresa, možemo ustvrditi da je kratak period od prethodnog kongresa bio vrijeme postizanja novog, kvalitativnog napretka u razvoju kulturne politike SKJ. Zahtjev da se uspostave novi neposredni samoupravni odnosi među svim sferama udruženog rada i temeljni značaj kulture u tim odnosima dopušta zaključak da se približavamo zahtjevu za uspostavljanjem koncepta kulture rada kao općeg društvenog koncepta kulturnog života.

Ta nova sinteza predstavlja visoku razinu dometa kulturne politike SKJ. Ona obuhvaća i zahtjev za kulturom rada, koja je i očovječeni, i oslobođeni, i razvijeni, i stvaralački rad i zahtjev za novim međuljudskim odnosima koji se zasnivaju na samoupravljanju kao vladajućem međuljudskom odnosu tog historijskog trenutka, a tako isto i zahtjev za novi oblik udruživanja, nove sfere društvenog rada, lični angažman pojedinca, stvaranje novih potreba i zahtijev za nove međunarodne odnose. Ovog puta postavlja se otvoreno pitanje formuliranja kulturnih potreba. SKJ se u Rezoluciji zalaže za isključivo pravo proizvođačâ da na temelju mogućnosti sami formuliraju svoje potrebe. To zahtijeva uključanjanje svih posrednika, a time i konačno ovladavanje kulturom svoje društvene zajednice. Dostignuti stupanj svijesti o razvoju kulture samoupravnog društva najbolje izražava zahtjev za razvojem kulturnih samodjelatnosti neposrednih proizvođača. Tu je prvenstveno riječ o oslobađanju stvaralačkih potencijala onih koji stvaraju društveni proizvod, ali se indiciraju još i neke druge stvari. Samodjelatnost udruženih proizvođača pretpostavlja zaokret kulturne politike prema amaterizaciji stvaralaštva (ne i prema diletantizaciji), u čemu vidimo korak ka dokidanju specijalizacija koje su vid otuđenja stvaralaštva jer počivaju na jednodimenzionalnosti društvene jedinke.[110] To ne znači odstranjivanje pjesnikâ ili slikara iz društvâ ali znači potrebu za čovjekom koji će biti i pjesnik ili slikar[111], dok je ranije bio društveni individuum onoliko koliko je bio ono što je njegova specijalnost. Tako postavljen kulturni koncept, zapravo, sinteza postignuta na ovoj razini ne bi bila potpuna kad ne bi imala i težnju za prožimanjem s drugim kulturama. SKJ se zalaže za otvorenost naše kulture prema svemu naprednom iz svih nacionalnih kultura, što je dio borbe za proleterski internacionalizam utemeljen na stvarnom stanju stvari, a ne na fikcijama. Mislim da samo proletkultovski koncept može tražiti međusobno povezivanje samo onih kultura koje je kao nekakav *novum* proizvela radnička klasa. To bi značilo da je ta klasa samu sebe proizvela, da dolazi iz Ničega aktuelnog

[109] *Jedanaesti kongres SKJ, Referat Josipa Broza Tita.*

[110] Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1966.

[111] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

trenutka, klasa bez vlastite povijesti[112], apstrakcija. Ali treba imati na umu da je radnička klasa upravo svojom podređenošću omogućila stvaranje kulturnih dobara[113], te je ona zakoniti nasljednik cjelokupnog blaga svog naroda, a kao sudionik svjetskog procesa socijalizma ona je i zakoniti nasljednik kulturnog blaga cjelokupnog čovječanstva. Tako se komuniciranje naše kulture s kulturnim nasljeđem drugih naroda odvija na razini cjelokupnosti, ali uz uvjet marksističke valorizacije.[114] Tada se sjedinjuju interesi revolucionarnog proletarijata i međusobnog komuniciranja raznih nacionalnih kultura.

Samoupravno prožimanje cjelokupnog prostora društvenog života, a ne samo tvorničkog kruga, zahtijeva da se kultura proširi na kompletnu društvenu ličnost neposrednog proizvođača, na njegov ukupni životni prostor, a to znači i na prostor zajednice. To znači da kulturna akcija mora prožeti slobodno vrijeme[115] radnih ljudi i građana.

Budući da je kulturna akcija zasnovana na oslobađanju stvaralačkih snaga[116] čovjekovih, to znači da i slobodno vrijeme treba da bude prožeto oslobađajućim aktivnostima koje diktiraju individualne sklonosti pojedinaca, ali i potrebe zajednice.[117] Tako svakodnevica prestaje biti prostor potrošačkog porobljavanja suvremenog čovjeka[118], njegove partikularizacije, a postaje prostor na kojem se dobija bitka za slobodnu svestrano razvijenu socijalističku ličnost.[119]

Dvanaesti kongres SKJ[120] donosi jedinstvenu Rezoluciju o zadacima Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkom samoupravnom preobražaju odgoja, obrazovanja, nauke, kulture i fizičke kulture. Iako dolazi do pojmovnog raslojavanja navedenih društvenih djelatnosti, njihov zajednički tretman u sklopu jedinstvene rezolucije ukazuje na suštinsku srodnost i povezanost u jedinstven društveno-kulturni proces. Naime, ni jedna od navedenih djelatnosti ne može se realizirati a da u sebe ne uključuje procese odgajanja, naučnih istraživanja i utemeljivanja, obrazovanja, kultiviranosti i ukorijenjenosti u ljudskoj tjelesno-čulnoj aktivnosti. Ravan na kojoj se događa sjedinjavanje ovih djelatnosti jeste socijalistički samoupravni preobražaj. Time se socijalističko samoupravljanje pojavljuje kao sadržaj i oblik/okvir kulture.

Kulturna funkcija ovdje dobija značenje onog elementa, odnosno komponente društvenosti koja ima izuzetnu zadaću u društvenom preobražaju. Preobražaj se ostvaruje na onom povijesnom

---

[112] Ibid.
[113] Ibid.
[114] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd.
[115] Ibid.
[116] Ibid.
[117] Andre Gorz, *Zbogom proletarijatu*, Biblioteka »Alternative«, »Radnička štampa«, Beograd, 1982.
[118] Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.
[119] Stjepan Pataki, *Opća pedagogija*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1965.
[120] *Dvanaesti kongres SKJ*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1982.

Digitized by Google

prostoru koji »stoji« na pravcu povijesnih gibanja od samoupravljanja kao društvenog mehanizma i oblika ka samoupravljanju kao kulturi, odnosno ka samoupravljanju kao sadržaju društvenog života. U ostvarivanju tog preobražaja SKJ će na planu kulture voditi borbu za razvoj kulturnih potreba, jačanje ravnopravnosti i zajedništva kultura naroda i narodnosti SFRJ, za poboljšanje materijalne osnove kulture, za integriranje kulture u proizvodni rad i svakodnevni život, za razvoj samoupravnih odnosa u kulturi, te za demetropolizaciju i decentralizaciju kulture. Time će kulturno i umjetničko stvaralaštvo postajati izrazom radničko-klasnih i humanističkih vrijednosti socijalističkog samoupravnog društva.[121]

Kultura postaje područje intenzivne idejne borbe SKJ s recidivima i nosiocima građanskih oblika svijesti: liberalizma, elitizma, kiča, šunda, pornografije, nihilizma, šovinizma, te, s druge strane, s ostacima dogmatskog i etatističkog modela kulture: unitarizma, uniformnosti, lakirovke, netrpeljivosti prema pluralizmu i sličnim. No SKJ, iako vodi idejnu bitku s navedenim i inim snagama, ne svodi kulturu na nekakvo sredstvo, nego u kulturu unosi metode marksistički zasnovane naučne, umjetničke i filozofske kritike i vrednovanja djela, podstiče stvaralaštvo, razotkriva koterije i klanove, širi demokratsku osnovu kreiranja kulturnog života time što se zalaže za ostvarenje odlučujuće pozicije radnikâ u toj oblasti.

Značajan uvjet razvoja kulture jest njeno podruštvljavanje, i to putem razvoja samoupravnih odnosa i delegatskog sistema u kulturnoj politici. Polazište u kulturnoj akciji SKJ jesu kulturne potrebe koje sad dobijaju i jasnije konture time što se njihova supstancijalnost diferencira na lične, opšće i zajedničke. To predstavlja revolucionarnu novinu u akciji SKJ u oblasti kulture, i to zbog toga što se konačno otvara ona fronta na kojoj se ukida apstraktna zajednica kao primarna kategorija historijskih procesa napretka, a u žižu stavlja konkretan čovjek. Taj čovjek je biće potreba, a ne mehanički odraz društva. S obzirom na to da kulturne potrebe idu u red sekundarnih ili izvedenih potreba[122], to jest onih koje u čovjeku treba odgajati tako što će mu se omogućiti da dođe u dodir s objektom određene potrebe (ondje gdje vlada nepismenost i gdje ne postoje knjige nema ni potrebe za čitanjem) —SKJ vidi nosioce razvoja kulturnih potreba u različitim društvenim i kulturnim institucijama. Diferenciranjem različitih razina kulturnih potreba SKJ iz kulturnog koncepta uklanja shvaćanje kulture kao proizvoda mehanike odnosa »baza—nadgradnja«. Kultura koja proizlazi iz procesa zadovoljavanja potreba polazi od čovjeka kao bića u nastajanju. Priznaje njegovu nesavršenost, ali i njegovu nezavršenost. Tako se stvaraju povoljne okolnosti za usklađivanje potreba s mogućnostima.

[121] Ibid., str. 152.

[122] *Marksizam i ljudske potrebe*, u »Marksizam u svetu«, br. 11/1975.

Digitized by Google

No ovog puta mogućnosti se ne mogu reducirati na ekonomske mogućnosti društva, već se kulturna razina podiže na plan ljudskih mogućnosti određenog povijesnog stupnja. Lična, zajednička i opća razina kulturnih potreba jest onaj plan na kojem se realizira pluralizam samoupravnih interesa[123], na kojem se stvaraju uvjeti za pomirenje individue i zajednice.

Identifikacija komponenata i elemenata konstitucije kulture kao specifičnog društvenog aspekta

Budući da Program SKJ ne izriče definiciju pojma kulture, to se u realizovanju koncepta kulturne politike, zbog složenosti i višeznačnosti[124], stvara stanovita teorijska neodređenost koja onda implicira operacionalne teškoće. U ovom radu nemam namjeru izraditi definiciju kulture, samo ću pokazati neke karakteristične pokušaje definiranja[125] i identificirati komponente i elemente konstitucije kulture kao specifičnog društvenog aspekta u proizvodnji života.

Upotreba pojma kulture u određenju približnom današnjem značenju počinje sa Ciceronom koji tvori sintagmu *cultura animi*, i to izvodeći je iz procesa *excolere animum*. To je prvenstveno oznaka odnosa čovjek—priroda s ciljem da se označi čovjekova odjelitost u ovladavanju prirodom. No time se značenje ne završava. Ta sintagma sadrži i oznaku ljudskosti sposobne da osjeća lijepo, dobro i uzvišeno. Ciceron govori o kulturi duše kao o stanju izvedenom iz procesa kultiviziranja (te iste duše). Dakle, još tada se javlja podvojenost kulture kao stanja i kulturnog procesa. Otada potječu i prve dvojbe i nesporazumi koji sežu do u naše vrijeme. Ono što Ciceron imenuje kulturom duše *(cultura animi)* jest filozofija (gdje kultura, zapravo, jest vježbanje u filozofiji — *Cultura autem animi philosophia est)*. U drugom slučaju značenje obuhvaća grčki pojam *paideia* (odgoj, znanje, obrazovanje). Ovaj pojam nastaje u sofista da bi se protivstavio aristokratskom pojmu čovjeka visokog porijekla kao pravog čovjeka, gdje se svojstvo vrijednog (plemenitog) čovjeka nasljeđuje porijeklom. U sofista se čovjek razvija procesom *(paideia)* odgajanja iz dispozicija, bez čega nema sigurnog savršenstva.[126] Dâ se razabrati da ovaj drugi sloj značenja obuhvaća odnos unutar jedinstvenog (grčkog) svijeta onog segmenta kojeg možemo shvatiti kao filozofiju u tadašnjem smislu riječi *(theoria)* sa samim kontekstom (*praxis*), gdje se odnošenje zbiva kao ostvarenje cilja *paideia*,

---

[123] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1977.

[124] Američki antropolozi identificirali su 257 definicija kulture (vidjeti u: Miloš Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1974).

[125] Vera St. Erlich, *U društvu s čovjekom*, »Naprijed«, Zagreb, 1968.

[126] Milan Damnjanović, *Istorija kulture*, »Gradina«, Niš, 1977.

Digitized by Google

usavršavanje znanja i plemenitih osjećanja, kao samorazvoj građana *polisa*. Posebno važna dimenzija (zbog toga što će ona biti stvarni izvor kategorije stvaralaštva u suvremenom smislu riječi) jest u tome što *cultura animi* nosi zbiljsko transgrediranje[127] u prostore u kojima vladaju druga načela. Riječ je o odnosu teorije i prakse, o pre-tvorbi, ozbiljenju jedne u drugoj. Taj problem se oposebljuje u krugu odnosa subjekt—objekt. Stoga Milan Damnjanović[128] izvodi svoje pojmove subjektivne i objektivne kulture, kojima daleke korijene možemo pronaći u tek naznačenom problemu. Prema Damnjanovićevoj tezi, objektivna kultura obuhvaća sve ono proizvedeno stvaralačkim procesima od strane čovjeka. Dakle, zgotovljeno, prerađeno, materijalizirano prema određenim misaonim projektima. Sam proces preradbe, usavršavanja, proizvodnje kulturnih tvorevina, vrijednosti i dobara jest subjektivna kultura. Ta dva područja nalaze se u stalnom odnošenju dijalektičkog prožimanja i činjenja dijalektičkog jedinstva. Damnjanović utvrđuje povijesno prisustvo triju pojmova kulture:

1. *Vrijednosni* pojam sadržava relaciju visoke kulture kao nadređene primitivnim barbarskim kulturama zaostalih društvenih stanja. Tome se može prigovoriti da su vrednovanja u kategorijama visoke i primitivne kulture samo uvjetno prihvatljiva, jer svaka kultura u kojoj živi određeno društvo samo je osebujnošću različita, a ne i vrijednosno viša ili niža. Pored toga, vrednovanje u nauci nema znanstvenog opravdanja.

2. *Antropološki* pojam izvodi se iz odnosa prema drugim živim bićima i zahvaća isključivo područja ispoljavanja ljudskih snaga. U tom slučaju kultura je samo *humanitas civilitas et urbanitas*, dakle, isključivo ljudska kategorija. Ovaj pojam obuhvaća njegovanje prve prirode s ciljem da se postane ljudskim bićem, a sadrži i teleološke tendence: »Kultura je naš zadatak da postanemo ono što jesmo.«[129]

3. *Etnološko-historijski* pojam izvodi kulturu iz ljudske nevolje uvjetovane čovjekovom nesavršenošću i nezavršenošću, te okruženjem njemu neprijateljske okoline, zbog čega čovjek mora njegovati sebe i svoju okolinu, proizvoditi svijet prema vlastitoj mjeri. Iz te nevolje rađaju se ljudske vrline, a iz otvorenosti ljudskog bića rađa se novo, kvalitativno stanje svijeta. Otud i dimenzija historičnosti ljudske kulturne produkcije, gdje čovjek, proizvodeći svoj svijet, proizvodi i sebe samog.

Iz navedenih definitornih operacija Damnjanović izvodi i svoju definiciju kulture: »Kultura je ukupnost materijalnih i duhovnih vrednosti, dobara i tvorevina koje proizvodi čovek u društveno-istorijskoj praksi radi savlađivanja prirode koja ga okružuje i koja se takođe nahodi u njemu, radi razvitka proizvodnje i radi rešavanja društvenih zadataka uopšte.« Ovakva definicija sadržava

[127] Ibid.
[128] Ibid.
[129] Ibid.

Digitized by Google

i stvaralački akt i stvoreno, proces i produkt, subjektivno i objektivno u dijalektičkoj sprezi.

Reinhart Maurer[130] pod kulturom podrazumijeva emancipaciju živog bića čovjekovog iz prirode, kretanjem koje ostaje ovisno o svojoj prirodnoj osnovi, jer bi potpuni raskid s prirodom bio smrtonosan po život, a time i po prirodu. Zato je uz pomoć Kanta došao do shvaćanja kulture kao viših svrha nego što ih sama priroda može dati. No, tu nema rečenog razdvajanja od prirode, nego je posrijedi dostizanje posljednje prirodne svrhe. Zato se kultura pojavljuje u svojoj dvostrukoj određenosti — kao kultura djelovanja i kultura pravljenja. Ova dvostrukost izvedena je iz dvostruke prirode čovjekove koja je historijski uvjetovana — agresivna, te neprijateljska sebi samoj što traži da bude ukrođena. U suodnošenjima, to jest u uspostavljanju primata pojedinih članova para »pravljenje-djelovanje«, stvara se određeni kulturni koncept[131]. Ondje gdje vlada primat pravljenja uspostavlja se metafizički subjekt-objekt odnos, u kojem, zbog čovjekove prirodnosti, čovjek biva sam sebi objektom pravljenja, te se događa onaj poznati povijesni proces otuđenja i eksploatacije ljudskosti. Naprotiv, primat djelovanja pretpostavlja sudjelovanje izgrađeno na »tehničkoj bazi koja nadilazi sve dosadašnje kulture i omogućuje nadilaženje materijalne nevolje«[132].

Ovaj kratak Maurerov esej pokazuje na jednoj drugoj razini postojanje ideologizacije kulture. Primat kulture pravljenja je osnova svekolike usmjerenosti građanskog načina proizvodnje života ka vječitom progresu, svijetu beskonačne proizvodnje predmetâ, beskonačnoj eksploataciji prirode koja stvara ogromno bogatstvo predmetnog svijeta. No taj se proces pojavljuje kao proces stalne eksploatacije prirode, pa time i čovjeka, ljudskosti. S rastom svijeta predmetâ raste svijet otuđenja (proizvodâ i proizvodnje otuđenih čovjeku), a smanjuje se svijet prave ljudske prirode, time i ljudske osnove, a zato i čovjekovog bića.[133] Otud je taj kulturni proces usmjeren čovjeku izvanjskom cilju, a ne unutarnjem cilju ljudske kulture, kojeg će Kant imenovati postizanjem ljudske autonomije u prirodi (ali kao dijela te iste prirode), a Marx dostizanjem rasta slobode izraslom na carstvu nužnosti kao očovječenoj prirodi gdje (komunizam jest) naturalizam jest dovršeni humanizam, odnosno humanizam jest (komunizam) dovršeni naturalizam.

U vezi s postavljenim problemom odnosa pravljenja i djelovanja kao dvaju načela, ali i dvaju procesa, dviju aktivnosti, ustanovljena je i ciljnost svake od njih. Prva vodi ka društvu zatvorenih, partikulariziranih jedinki, jedinki koje se neprijateljski

[130] Reinhart Maurer, *Djelovanje i pravljenje — o pojmu kulture*, »Naše teme«, br. 9/1977.

[131] Milan Krsmanović, *Borba SKJ za marksistički koncept kulture*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1980.

[132] Reinhart Maurer, *Djelovanje i pravljenje — o pojmu kulture*, cit. izd.

[133] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

odnose jedne prema drugima, a druga ka zajednici slobodnih udruženih proizvođača koji neće rušiti osnovu svoje kulture. No tu se postavlja i jedan novi zahtjev. Naime, da bi se shvatila bit neke stvari, nužno je poznavati je i »*in statu nascendi*«. Bronislav Malinovski[134] tvrdi da se kultura ne može promatrati u samom nastajanju, u svom prvobitnom početku, jer »može se pokazati kakvu su ulogu odigrali pojedini faktori u počecima ljudske kulture; bili su isprepleteni i nisu se mogli javljati jedan iza drugog u vremenskom nizu (materijalna kultura nije mogla nastati prije no što je čovjek postao sposoban upotrebljavati oruđa i oružja, a ovo je uvjetovano znanjem kojeg, opet, nema bez pojmovnog mišljenja i jezika). Materijalni uređaji uvjet su društvene organizacije života. Bez morala čovjek se ne može suprotstaviti instinktima, gdje se inače nalazi početak kulture«. Iako se Malinovskom može uskratiti potpuno povjerenje zbog očitog psihologizma koji ne uvažava bitne materijalne uzroke kulture, ovakva teza ima svoje metodološke vrijednosti. Uz činjenicu da Malinovski smatra da kultura obuhvaća materijalna dobra, društvenu organizaciju, jezik i duhovne vrijednosti dospijevamo do pitanja o jednoj drugoj dimenziji kulture — do pitanja o njenoj oslobodilačkoj funkciji. Naime, potiskivanje instinkata jest etički proizvod i uvjet ljudskoj kulturi, ali i izvor svijetu slobode (naravno, ne i jedini). Riječ je o tome da su navedeni produkti prisutni u tabuima i kompleksima koji, uzeti kao teorijske pretpostavke, rađaju razne definicije kulture, i to one pojednostavnjene — svođenjem na potiskivanje. Jer, tek smo utvrdili kamo kultura pravljenja vodi. Njoj u osnovi leži potiskivanje koje je tek vid gospodarenja. No, potiskivanje instinkata koji se ostvaruju u pretvaranju prirodne osnove u čiste objekte nagonske volje jeste, s druge strane, i zametak procesa koji će iz ljudske kulture potisnuti objekatsku ulogu prirodne osnove ljudskosti i osloboditi čovjeku široko polje kreativnog postojanja u svijetu. Otud se rečenom poimanju kulture može prigovoriti da je proizvod obrnute projekcije mišljenja. Naime, nisu žudnje za posjedovanjem, destrukcijom, eksploatacijom prirode prirođene od samog početka ljudskosti, već su povijesno proizvedene karakteristike prirode u čovjeku, i to proizvedene u procesima odnošenja prema prirodi. Ovdje nećemo raspravljati nužnost takvog odnošenja, primjerice, upotrebu živih bića druge vrste kao hrane, jer ono seže u daleke početke života na zemlji, ali je činjenica da u određenim ekološkim uvjetima dvije vrste žive prijateljski, trpeljivo, a u promijenjenim uvjetima su krvni neprijatelji. Ili, u ljudskom slučaju, da postoje ljudske zajednice koje ne poznaju odnose svojine, sukoba, neprijateljstva, pokoravanja, tlačenja, osvete, mržnje, pokazuje mogući smjer ljudske prirode, odnosno kulture. Budući da takve kulture imaju sva obilježja kulturnih zajednica, ne može se potiskivanje uzeti kao osnova svekolike kulture. Ovaj drugi smjer oslobađanja od

[134] Bronislav Malinovski, *Magija, nauka i religija*, «Prosveta«, Beograd, 1970.

Digitized by Google

povijesno proizvedenih, metafizičkih (teorijski promatrano) komponenti ljudske kulture jest put razotuđenja. Ali on ne ide psihologijskom, već povijesnom stazom. Potrebno je mijenjati uvjete koji su proizveli nagone.[135] Onda je odgajanje (*paideia*) samo dio izmjene svijeta u ljudski svijet. Čak se njoj treba prisajediniti proizvodnja ostalih uvjeta proizvodnje života, tako da cilj proizvodnje života bude ljudski samorazvoj, a ne vlast nad proizvedenim, što je samo uvjet ovom drugom. Tome u prilog možemo staviti činjenicu da Marx nije postulirao društvo kojem će biti cilj omogućavanje razvoja sposobnosti individua, nego društvo u kome »bogatstvo« pojedinca postaje samosvrha (svih ljudi).[136] Dakle, u istraživanju pojma kulture, njenih značenja i sadržaja, ne možemo poći od promatranja *in statu nascendi*. No, s ozbirom na njenu povijesnu uvjetovanost, može se reći da je ona u jednom stalnom previranju, narastanju i opadanju, obogaćivanju i osiromašivanju, mijenjanju i preobražavanju. Nju suvremeni čovjek zatječe, kao i život, u nastalom stanju kao uvjet svog opstanka. Budući da je biće vječitih potreba, njegovo povijesno prisustvo u svijetu uvjetuje niz promjena u tom istom svijetu. Otuda su promjene, odnosno inovacije, bitna karakteristika kulture prema shvaćanju Vere St. Erlich.[137] Autorica ističe postojanje vječne tendence u ljudskoj kulturi uobličene u potrebi za promjenom. Uspoređujući proizvodnju života u animalnim zajednicama, uočavamo da sve vrste ponavljaju postupke (recimo, građenja staništa) u bezbrojnom nizu pokušaja. Kod čovjeka je očevidno da sve mijenja i time razvija kulturu. Možda razlog treba tražiti u tome što čovjek stvara i prema načelima ljepote[138], gdje teži uvijek ka ljepšem, što onda rezultira i inovacijama. Utilitarni i praktični razlozi u tome imaju najmanje udjela, tvrdi Erlichova. Time autorica ističe bitnu karakteristiku kulture — dinamizam koji kulturu putem izuma (upotreba starog znanja na novi način) i otkrića (potpuno novo znanje) pokreće u akumulaciju znanja i iskustava i time je, zapravo, razvija i obogaćuje. U tumačenju kulture od strane Vere St. Erlich zapažamo još jednu tvrdnju važnu po ovo istraživanje. Naime, kulturni korpus se u cjelini mijenja sporo, akumulacijom znanja i iskustava, pa se čak i u vrijeme epohalnih revolucionarnih izmjena mijenja njegov manji dio. Promatrajući povijesna stanja kulturnog razvoja, ova autorica je ustvrdila da kulturni elementi rastu i putuju. U prvom slučaju riječ je o tradiciji, kulturnom nasljeđu, a u drugom o difuziji — širenju. Najveći dio kulture čovječanstvo dobija difuzijom. Valjda je to uzrok dojmu kulture kao cjeline koju ima svaki čovjek koji živi u nekoj kulturi, pa tako i određeni disharmonični i kontroverzni kulturni procesi imaju svoje mjesto u toj cijelosti. Erlichova utvrđuje u kulturi dva aspekta. S jedne strane je njena super-

[135] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

[136] Agnes Helller, *Potrebe i vrednosti*, »Nolit«, Beograd, 1981.

[137] Vera St. Erlich, *U društvu s čovjekom*, cit. izd.

[138] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

organska kvaliteta koja joj omogućuje da nadživljava pojedinačne ljudske individue ograničene životnim vijekom, a s druge strane je njeno humano opstojanje jedino u društvenim međuljudskim odnosima. U prvom slučaju riječ je o institucijama, folkloru, literaturi, umjetnosti, arhitekturi i sličnom, a u drugom je riječ o osebujnom načinu života pojedinaca unutar te kulture. Tome odgovaraju činjenice da proizvodi pojedinih kultura nastavljaju sadržavati i pokazivati karakteristike tih istih kultura i onda kad nestanu ljudi koji su ih stvorili. Tako egipatske piramide govore o svom kulturnom kontekstu i danas, mada onih koji su ih stvorili odavno nema. Pored toga, točno je da određenu kulturu mogu održavati samo oni koji su je i stvorili. Nezamislivo je da danas neki drugi narod nastavi proizvoditi kulturu klasične Grčke. Zbog toga se može prihvatiti teza da svakoj zajednici pripada određena, samo njoj primjerena kultura.[139] No, ona se ne poistovjećuje sa samom zajednicom, nego čini samo njen specifični aspekt.

Slijedeća karakteristika jest od Herskovitsa[140] uočena tvrdnja da se u kulturi mogu zapaziti tri prividna paradoksa:

1. Kultura je univerzalna, ali je njena svaka lokalna manifestacija jedinstvena, *sui generis*. Svaka kultura ima ekonomiju, svjetonazore, vrijednosni sistem, diobu proizvoda, tehnologiju, umjetnost, jezik, moral i slično, ali upravo se po tome i razlikuju.

2. Kultura determinira život, ali se u ponašanjima onih koji je žive pokazuje kao automatizam.

3. Kulturni pogon je stabilan, ali pokazuje konstantne promjene koje nailaze, upravo zbog toga, na stanovite otpore. Nepoznata je kultura (premda nije nezanimljiva) koja bi u životu svake generacije mijenjala običaje, navike, moral, način ishrane, socijalnu klasifikaciju i slično (a da to ne izazove društvene i lične potrese).

Navedeni aspekti kulture bivaju upotpunjeni i slijedećim karakteristikama:

1. Čovjek može biti čovjekom samo u kulturnoj zajednici. Poznati su slučajevi izgubljene djece koja su odrasla u prašumi. Nisu poznavala govor, alatke, društvenost, a imala su psihotične osobine.

2. Antropološka istraživanja pokazala su da ljudi, uprkos životu u društvima različitih ustrojstava, pokazuju univerzalne karakteristike u psihi i inteligenciji. Kinesko dijete, odgojeno u švedskoj kulturi, usvaja tu, švedsku kulturu i ne razlikuje se od druge švedske djece.

3. Etnografska istraživanja utvrdila su da postoje univerzalni kulturni elementi izraženi u svim kulturama, kao što su: generacijske podjele, podjele rada, igra, ples, folklor, tabui, pogrebni običaji, darovi, zabrana incesta, pravo, moral, bračna zajednica i niz drugih.

U tretmanu fenomena kulture, s ciljem da se shvati njena bit, nezaobilazna su stanovišta E. Sapira koji u kulturi zapaža tri glavna značenja tog pojma:

---

[139] Vera St. Erlich, *U društvu s čovjekom*, cit. izd.
[140] Ibid.

Digitized by Google

1. Tehnički izraz pojma etnologa i historičara kulture koji izražava bilo koji društveno naslijeđeni element.

2. Konvencionalni ideal istančanosti duha pojedinca, ali koji ipak nosi obilježja klase koja ga je proizvela.

3. Duhovni posjed grupe koji sadržava odabrane vrijednosti iz duhovnog naslijeđa uključivši »opšte stavove, poglede na život, specifična ispoljavanja »civilizacije« koji jednom posebnom narodu daje njegovo odelito mesto u svetu. Naglašava se ne toliko što jedan narod čini i vjeruje, koliko način na koji on to što čini i veruje funkcioniše u njegovom ukupnom životu, smisao koji to ima za nj«[141].

Ovaj treći aspekt značenja ima svojih manjkavosti, jer ga svodi na duhovnu razinu, ali važan je zbog toga što stavlja akcent na način života, što je gotovo presudna kategorija u suvremenom shvaćanju kulture i građanskih i marksističkih teoretičara kulture. Iz njega Sapir izvodi i svoju tezu o pravoj kulturi koja je, po njemu, svaka uravnotežena samozadovoljavajuća kultura u kojoj ništa nije lišeno duhovnog smisla kao izraza dosljednog stava prema životu. U njoj glavne djelatnosti pojedinaca moraju biti nešto više od sredstva za ostvarenje nekog izvanjskog cilja. Ni marksistički utemeljena misao o kulturi ne može a da se ne složi s činjenicom da kultura u kojoj pojedinac djeluje sa sviješću da to što čini čini radi prevazilaženja postojećeg stanja, imajući to kao imanentnu svrhu društveno organizirane prakse, jeste autentična kultura, makar pojedinac osjećao stanovito privatno osujećenje. On vrši akciju oslobađanja, jer djeluje ka tim ciljevima. U tom smislu stoji Marxova teza o klasnom interesu koji nije isto što i težnja svakog konkretnog proletera, već ono što treba činiti s gledišta povijesne potrebe.

U prethodnom dijelu teksta napravljen je pokušaj da se pokažu vrijednosti stanovitih karakterističnih tumačenja fenomena ljudske kulture. Svaki od navedenih autora je tom problemu dao određeni doprinos upravo time što je uspio pokazati da kultura ima određene specifičnosti u odnosu na ostale aspekte života u ljudskim društvima (društvena struktura, nacija). Takvi pokušaji su čovječanstvu podarili više stotina definicija kulture koje su nastajale u ovisnosti o znanstvenom području u kojem je određeni autor proučavao kulturu (sociologija, psihologija, antropologija, historija, filozofija), o klasno-ideološkoj poziciji autora i slično. Bilo je pokušaja interdisciplinarnog pristupa, ali i zasnivanja posebne nauke o kulturi (kod nas Eduard Kale u djelu *Uvod u znanost o kulturi).* U prvom slučaju svi aspekti kulture nisu mogli biti zahvaćeni, a u drugom predmetom znanosti može biti samo strogo definiran predmet, te za tu svrhu i nužno ograničen, to jest sveden na određeni sektor društva. Tada se kultura mora izdvojiti iz cjeline društvene prakse, što pretpostavlja priznavanje

[141] Eduard Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije,* BIGZ; Beograd, 1974.

Digitized by Google

podjele rada, a, naravno, i postojanje klasa koje se nalaze u odnosu međusobnog otuđenja i eksploatacije. Tako se opet vraćamo na početak, na građansku razinu proučavanja kulture. Zbog toga smatram da je za potrebe ovog rada dovoljno zadržati sociološku poziciju proučavanja, jer ona uzima imanenciju kulture ljudskom društvu sa svim pripadajućim karakteristikama i u isto vrijeme uvažavajući spoznaje drugih znanosti.

Diskutirajući problematiku teorijskog tretmana kulture, jugoslovenski sociolog Miloš Ilić ustvrđuje da su građanski teoretičari načinili stanovite pogreške u definiranju kulture, i to bez obzira na činjenicu da su identificirali elemente koji su nezaobilazni u naučnom istraživanju kulture. Te pogreške Ilić svrstava u pet kategorija:

1. Pozitivističke pogreške načinjene su zbog toga što ove definicije uzimaju u obzir samo kulturne činjenice, građu i praksu, što je svojevrstan redukcionizam.

2. Normativističke pogreške su na suprotnom kraju. Polaze od svrhe, cilja i normi kulture bez povezivanja s pozitivnim činjenicama.

3. Metafizičke pogreške drže kulturu skupom međusobno nespojivih područja. Ne uspijevaju pronaći vezu između duhovne i materijalne kulture, narodne i elitne i slično.

4. Kulturalističke pogreške uzimaju kulturu preširoko smatrajući je širom od ljudskog društva i dajući joj dignitet kategorije *sui generis* entiteta koji je objašnjiv samo samim sobom, i to zatvoren sistem.

5. Normativističke pogreške se sastoje u svođenju svekolike kulture na biološku razinu, uz tvrdnju da je čovjek u samoj osnovi kulturno biće.

Nastojeći da prevaziđe jednostranosti kojima su podlegli tvorci definicija koje je svrsta u jednu od pet navedenih vrsta pogrešaka, Miloš Ilić pod kulturom razumije »skup svih onih procesa, promena i tvorevina koje su nastale kao posledica materijalne i duhovne intervencije ljudskog društva (u prirodi, društvu i mišljenju). A osnovni smisao kulture sastoji se u tome da olakša održanje, produženje i napredak ljudskog društva«. Iako se i ovoj definiciji mogu naći zamjerke od prevelike uopćenosti do stanovitog neopozitivizma, ona ipak prevladava jednodimenzionalnost tumačenjâ građanskih teoretičara. Nama je to ovdje posebno vrijedno, jer utvrđuje činjenicu da kulturni život nije proizvod kultiviranja, već proizvodnje.[142] Čovjek, naime, mijenjajući prirodu proizvodi i svoj život i svoju kulturu u promijenjenom obliku, pa se skup znanja, vjerovanja, stavova, procesa, tvorevina javlja kao totalitet ljudskog proizvođenja života koji upravo zbog tog načina proizvodnje jest kulturom.

Promatrajući kulturu kao dinamičnu pojavu, Ilić je sistematizirao i teorije o kulturnim promjenama u četiri grupe:

[142] Žarko Puhovski, *Kontekst kulture*, »Kulturni radnik«, Zagreb, 1979.

Digitized by Google

1. Evolucionističke teorije uvažavaju progres kulture promatrajući ga jednosmerno i polazeći od unutrašnjih ciljeva i uzroka promjenama, a zapostavljajući vanjske.

2. Ciklusne teorije postuliraju skup kulturnih crta koje tada tvore ciklus određene kulture.

3. Difuzionističke teorije drže promjene posljedicama širenja kulturnih vrijednosti.

4. Funkcionalističke teorije polaze od teze da je svaki kulturni proizvod funkcija neke potrebe.

Klasici marksizma nisu stvorili neku posebnu i cjelovitu teoriju kulture, ali su svojim proučavanjima utvrdili njena fundamentalna stajališta. Njihovo polazište u razmišljanjima o kulturi jest poimanje kulture kao specifičnog oblika društvenih kretanja, što ukazuje na to da je kultura povijesno proizvedena i podložna historijskim promjenama, mada nije i automatski, mehanički izraz društvenih kretanja. U njihovu mišljenju prihvaćena je metodologijska dvostrukost kulture — materijalna i duhovna, iako ne postoji i njihova stvarna suprotstavljenost — kako je to već izraženo u metafizici. Stanovita samostalnost duhovne kulture je, prema njihovu mišljenju, evidentna, mada je materijalna kultura primarna. No, Marx i Engels ne vide kulturu samo u njenim uobličenim produktima, artefaktima, te se duhovna kultura i ne temelji u metafizički pojmljenoj materijalnosti svijeta kao u pukoj objektivnosti, već u proizvodnom radu i odnosima koji inspiriraju razvoj duhovne kulture. Kultura je bitno humana kategorija proizvedena i utemeljena u svemu onom što je uvjetovalo i čovjekov nastanak u svijetu — u radu, zajednici, slobodi, svjesnosti, univerzalnosti. U svemu tome rad je imao presudnu ulogu, u preobrazbi antropoida u čovjeka, u čovjekovom osposobljavanju za kulturnu produkciju. U tim procesima čovjekovi organi, čula, mozak postajali su sve više ljudskim mozgom, čulima, organima, što se ogleda u sve razvijenijim stupnjevima njihovog funkcioniranja, odnosno sve višeg stanja osposobljenosti za ljudsku, dakle, kulturnu proizvodnju života.

Podjela rada imala je neposredan utjecaj na podjelu materijalne i duhovne kulture, što su samo specifični izrazi klasnih podjela u društvu. Klasa zarobljena eksploatiranim radom, materijalnom proizvodnjom, bila je temelj mogućnosti da se duhovnom produkcijom bavi jedna posebna klasa, i to kao njena izravna negacija. U takvoj situaciji kultura vladajuće klase postaje vladajućom kulturom društva. No ona ne može u potpunosti izraziti ljudsku bit, jer je suprotstavljena svom bitnom, temeljnom uvjetu. Sama duhovna kultura bez dijalektičke sprege s materijalnom osnovom svijeta ne može čovjeku pružiti sve potrebne uvjete za konačno rješenje tajne odnosa između esencije i egzistencije, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. Put koji treba preći je put komunizma kao pozitivnog ukidanja postojećeg stanja privatne svojine i povratka čovjeka iz otuđenosti ka društvenom slobodno udruženom čovjeku. To je, u stvari, razvijanje jednog drukčijeg humanizma od onog koji je građansko društvo

Digitized by Google

izgradilo na podjeli rada. Ostvarenje novog humanizma, ostvarenje jedne nove ljudske kulture moguće je ako čovjek pobijedi prirodu koja ga je porodila, ako svlada svoju animalnu prirodu, ako otkloni izvore svih otuđenja među ljudima, ako ostvari slobodnu zajednicu ljudi koja će svrhu udruživanja imati u ostvarenju univerzalnog bogatstva ispoljavanja totaliteta radnih snaga u svakom pojedincu.

Lenjin je bio u povijesnoj prilici da ostvari prvu proletersku revoluciju, da bude sudionikom i kreatorom prve socijalističke države, te da utemeljuje forme određenih društvenih kretanja, a time i kulture. Njegova shvaćanja kulture su identična s onim izrečenim u Marxa i Engelsa, no u njega ona dobijaju i mogućnost ostvarenja u specifičnom povijesnom trenutku.

Analizom se može ustanoviti da u Lenjinovom djelu postoji cjelovit koncept kulture, u čijem temelju leže slijedeći elementi[143]:

1. Kultura i umjetnost su dio općih društvenih kretanja i imaju velik idejno politički značaj.

2. Kultura se ne stvara iz ničega, već se oslanja na tradiciju, čime se omogućava produkcija novih vrijednosti.

3. Kultura i umjetnost imaju važnu spoznajnu funkciju, a budući da je istina osnovni uvjet ostvarenja komunizma, kultura je neophodna u otkrivanju istine o svijetu.

4. Kultura obavezno ima nacionalnu formu, te je slobodno ispoljavanje nacionalnih kultura uvjet socijalizma.

U Lenjinovom poimanju kulture dominira stav da je kultura istoznačna sa sviješću o potrebi progresivnih promjena u više stupnjeve svijesti. Ta progresija ostvaruje se u zbiljskoj akciji izmjene humaniteta društva. No polazište je u činjenici da kultura jest klasno uvjetovana pojava, odnosno da izražava karakteristike klase čiji život izražava. Za ostvarenje ciljeva socijalizma kultura je nepobitno važna, jer je svijest, kao element kulture, uvjet oslobađanja radničke klase. Zato Lenjin u svoj koncept kulture uvodi odgoj i obrazovanje koji su uvjeti ostvarenja progresivne izmjene društvenih oblika. Zbog toga je kulturni rad drugi po važnosti cilj nove sovjetske države, odmah iza preuređenja državnog aparata. U ostvarenju te zadaće Lenjin ističe da kultura nije kratkoročan cilj, već su potrebni plan, sistem i upornost u ostvarivanju. No time se sve ne završava. Sâmo podizanje kulture, pismenosti ne može uroditi plodom bez podizanja sovjetske privrede.[144] To nije za njega samo sinhroni proces, već je riječ o njihovom međusobnom uvjetovanju, a to već isključuje bilo kakvu metafiziku iz Lenjinovog koncepta kulture.

Programi SKJ i, ranije, KPJ nisu se bavili pokušajima definiranja kulture. U prethodnom poglavlju pokušano je prikazivanje povijesti odnosa SKJ (KPJ) prema kulturnoj problematici, i to na razini dokumenata najvišeg partijskog tijela, u rezolucijama i programima. Činjenica da se Program SKJ usvojen na Sedmom

[143] V. I Lenjin, *O kulturi i umetnosti*, »Kultura«, Beograd, 1957.
[144] Ibid.

Digitized by Google

Kongresu SKJ ne bavi ni jednim problemom koji bi pokušao zatvoriti granice definicije siguran je pokazatelj znanstvene utemeljenosti Programa, jer kao politički dokument ne nameće nauci nikakve političke obrasce poslušnosti. Svaki shematizam stran je Programu SKJ, te se i konceptualizacija kulture, jednake kao i ostalih društvenih djelatnosti, ostvaruje otkrivanjem historijskih zakonitosti razvoja, a ne voluntaristički. To znači da svekolika aktivnost na planu ostvarenja historijske zadaće proletarijata, u kojoj SKJ ima ulogu avangarde, ne izlazi ni iz kakvih, pa ni znanstvenih dogmi, dedukcijom iz teorijske općenitosti. U konceptualizaciji kulture SKJ je usvojio znanstveno i povijesno iskustvo klasikâ marksizma-lenjinizma, ali se koncept ne svodi na prepisivanje obrazaca, već uvažava konkretne povijesne tendence. Ovaj koncept ostaje otvorenim onome što čini povijesnu istinu.

Prvi dio ovog rada odnosi se na osnovne karakteristike kulturne politike SKJ u dosadašnjim programskim dokumentima. Vidjeli smo bitne značajke pojedinih faza razvoja koje postoji u sadašnjem Programu, te ovdje nema potrebe ponavljati rečeno. Koncept kulture u Programu SKJ predstavlja temeljne smjernice i komponente povijesnog razvoja ove društvene djelatnosti. Prije svega, njega valja shvatiti kao poseban oblik društvenih kretanja, a ne kao nekakav proizvodnji tuđi sektor. Zbog toga se znanstveni tretman kulture na pozicijama SKJ ne može tumačiti jednodimenzionalno, kao predmet jedne discipline. Budući posebnim aspektom/oblikom društvenih kretanja, kultura mora uvažavati poimanje vlastite biti kao vida ljudskog svijeta koji se pokazuje kao »otvorena knjiga ljudskih suštinskih snaga«, zbog čega je potreban tretman kakav je Marx zamislio u stvaranju »jedne historijske nauke«. Odnosno, kultura ima značaj aspekta totaliteta proizvodnje života, te je potrebno njeno cjelovito zahvaćanje ako se želi dobiti cjelovitije tumačenje. Ako se historijski razvoj pokazuje kao ozbiljenje ljudske stvaralačke egzistencije, onda je historija, zapravo, historija ljudske kulture. Otud se i ljudsko biće može shvatiti samo iz cjeline svijeta, iz jedinstva prirode i historije. Budući da čovjekov kulturni razvoj ne ide po liniji etičkih zahtjeva, već prema povijesnoj mogućnosti, koncept kulture SKJ — u kojem nema dogmi, niti shematizma općenito, u kojem je nauci i povijesnom razvoju ostavljeno da tumače poimanje sadržine kulturnog života — ima u svom temelju istinski dijalektički stav. Interes za istinu i jest osnovna komponenta kulturnog koncepta u Programu SKJ. On nije građen apstrakcijom od povijesne zbilje, od naslijeđa, niti je, s druge strane, izveden iz isto tako apstraktne naučne/ideološke dogme, već iz spoznaje onih vrijednosti koje čine realnu povijesnu istinu provjerenu kriterijima realnih socijalnih interesa u okvirima načela »pozitivnog ukidanja postojećeg stanja«. Ako socijalizam nije ideal koji diktira povijesno ponašanje, već promišlja zbiljske historijske procese s ciljem da ih prevaziđe u višem stupnju historijske sinteze, onda ni njegova kultura nije zadana, već izlazi iz kritič-

Digitized by Google

kog promišljanja realnih kulturno-povijesnih procesa i njihovih tendenci.

Slijedeća komponenta ovog koncepta jest zahtjev da se prosvjeta, nauka i kultura, kao tri međusobno povezane djelatnosti, slobodno razvijaju na idejnim pozicijama (osnovama) socijalističkog humanizma. Budući da taj humanizam nije proizvod etičkog zahtjeva, već povijesne nužnosti/mogućnosti i da se ne pita za historijski dano, već za historijski smisao danog, slobodan razvoj kulture znači njeno razvijanje kao dijela društvene prakse na planu gradnje asocijacije slobodno udruženih proizvođača. U suvremenom povijesnom trenutku oslobađati kulturu na idejnim osnovama socijalističkog humanizma znači imati kritički odnos prema tradiciji, gdje je utopijska dimenzija smjer kojim se povijesna materija kreće, ali se humanizam izvodi sa stajališta povijesne zbilje i njenih tendencija.

Tome valja dodati komponentu koja je sadržana u zahtjevu za razvijanjem kulturnih stvaralačkih sposobnosti narodâ. Ova komponenta sadrži zahtjeve za slobodnim razvojem nacionalnih kultura u duhu međusobne ravnopravnosti i stvaralačke suradnje, zatim otklanjanje administriranja vlasti i razvoj samoupravljanja, marksističko vrednovanje tradicije i razvijanje novih društvenih potreba.

U nizu elemenata i komponenti konstitucije kulture i njenog razvoja u Programu SKJ treba istaći snažne procese demokratizacije kulturne politike koja se ogleda u visokom stupnju demetropolizacije, zbog čega se zahtijeva izgradnja materijalno-tehničke baze za širenje kulturnih vrednota u sve segmente društva. Pored širenja postojećih vrednota, značajna komponenta jest proces animacije, poticanja narodâ, svakog pojedinca na vlastiti stvaralački odnos prema životu u društvu. Uvjet tome jest podruštvljavanje kulture koje se ostvaruje samoupravljanjem, kojem je razvoj samoupravljanja istinski uvjet.

Bitna komponenta ovog koncepta jest to što se kultura ne izdvaja iz cjeline društvenog života, što je u politici postavljen zahtjev za reintegracijom kulture u materijalnu proizvodnju, za ukidanjem podjele rada na umni i fizički, dakle, za otklanjanjem onih pretpostavki koje su proizvele otuđujući kulturni život narodâ.

Ciljevi i zadaci kulturne politike Saveza Komunista Jugoslavije u odnosu prema društvenom pokretu SFRJ

Društveno uređenje SFRJ »zasniva (se) na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba«[145], što

[145] *Ustav SFRJ*, Opća načela, 1974.

Digitized by Google

znači da su »lična i zajedničke potrebe« radničke klase i svih radnih ljudi one kategorije koje određuju karakter vlasti te iste radničke klase i svih radnih ljudi i koje uređuju odnose među »slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima«, te da, konačno, one daju pravu mjeru karakteru ljudskog rada u SFRJ. Otuda ciljevi i zadaci kulturne politike SKJ bivaju izvedeni iz tih i takvih historijskih okvira. Društveno uređenje koje se zasniva na vlasti onih koji rade, na odnosima njihovog slobodnog udruživanja u radu kojim proizvode prema svojim potrebama nužno preferira razvoj proizvodnih snaga čovjekovih, što jest, u takvom krugu, razvoj bogatstva ljudske prirode. Time se zatvara krug bilo kakvoj heterenomiji. Taj razvoj ne može imati neke druge svrhe izvan ljudske prirode. Riječ je, dakle, o razvoju bogatstva ljudske prirode kao samosvrhe. U protivnom, cjelokupan razvoj išao bi na uštrb ljudskom biću. Jer, u rečenom je sadržano sve ono što čini čovjeka, svi momenti ljudskog roda[146]: i sloboda, i rad, i svjesnost, i univerzalnost, i društvenost, a pored toga takvo uređenje implicira, uz zadovoljavanje postojećih, i razvoj novih ljudskih potreba u okvirima društva, kao i njegovanje takvih svojstava čovjekovih koja će omogućiti ravnopravnost i slobodu u društvenim odnosima, a rad učiniti potrebom, čineći ga područjem proizvodnje novih vrijednosti i potreba, što, uz vlast slobodno udruženih proizvođača, čini da se stvara zajednica ljudi sve bogatijih po proizvodnim moćima, svojstvima, odnosima i potrebama. Citirano ustavno načelo dosljedno je, dakle, na marksističkim pozicijama. Tome valja dodati da sam Marx nije postulirao društvo koje će omogućiti razvoj sposobnosti individua, već da je bilo riječi o društvu kojem će razvoj bogatstva ljudske prirode biti samosvrha[147], te da komunizam koji to ozbiljuje nije smatrao idealom kojeg treba ostvariti, već ga je vidio u pozitivnom ukidanju postojećeg stanja.[148] Zbog toga razvijenost kulture u konceptu SKJ nije izjednačavanje s bogatstvom kulturnih institucija, jer one same dovoljne su tek za razvijanje sposobnosti (kao institucije), što je samo sredstvo rečenoj samosvrsi; razvijenost kulture je udruživanje rada radi proizvodnje bogatstva ljudske prirode u svim ljudima, čime se zatvara utemeljivanje i otvara proces pozitivnog ukidanja postojećeg stanja.

Ako su potrebe i interesi odlučujući po karakter rada, a vlast radničke klase i radnih ljudi po način zadovoljavanja potreba i interesâ putem iskorištavanja upotrebne vrijednosti proizvoda tog rada, sam rad je osnovni uvjet, temelj stvaranja bogate ljudske individue, naravno, uz ostvarenje i svih ostalih momenata ljudskog roda. To bogatstvo nije ništa drugo do svestrano ispoljavanje već spomenutih suštinskih snaga ljudskog roda. Otud se funkcija vrijednosti realizira u odblasti obogaćivanja potpomaganja ostvarenja suštinskih čovjekovih snaga. Pri tom najvišu vri-

[146] Agnes Heller, *Potrebe i vrednosti*, cit. izd.

[147] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

[148] Ibid.

Digitized by Google

jednost čini to što individue mogu prisvajati bogatstvo roda.[149] Suštinske snage roda (društvenost, proizvodnja, sloboda, svjesnost, univerzalnost) u klasnim društvima objektiviziraju se time što svoju svrhu nalaze u ciljevima izvan sebe samih kao ljudskih odrednica, izvan čovjeka općenito, to jest javljaju se u otuđenom obliku, obezvrijeđene. Nas ovdje zanima kategorija rada, produkcije, materijalizacije, ostvarenja, koja u svom eksploatiranom vidu, kao podijeljeni rad, svojim proizvodima ne potpomaže suštinske snage roda, već jačanje jedne društvene klase, obogaćivanje one klase koja je vlasnik sredstava rada, a time i raspolućeni suštinskih snaga roda. To obogaćivanje izgrađeno je osiromašivanjem drugog, većeg dijela ljudskog roda putem eksploatacije suštinskih momenata/snaga roda, i to svođenjem zajednice na pragmatičnu organizaciju, proizvodnje života na produkciju roba, univerzalnosti ispoljavanja na specijalnost, slobode na nužnost, svjesnosti na racionalnost, što rad ne može činiti vrijednošću koja pomaže suštinske snage roda. Kulturnim vrijednostima Miloš Ilić smatra sve ono što zadovoljava jednu težnju, a da druga, njoj jednaka, ne bude osujećena. Ovdje toga osujećenja, očito, ima napretek. Zbog toga jugoslavenski Ustav ima najviši humani motiv kad rad proglašava uvjetom zadovoljavanja ljudskih potreba. Budući da je rad izvor svekolikoj ljudskoj kulturi, on ulazi u područje ovog rada cijelim svojim pojavnim oblicima i sadržajima. To što je radnička klasa vlasnik sredstava za proizvodnju omogućuje joj da ovlada viškom svoga rada i rad primjerava svojim ljudskim potrebama, kao i da pri tome stupa u odnose društvene proizvodnje života kao u prostor slobode. S obzirom na historijske prilike prelaznog perioda, kad socijalizam još nema svoje proizvodne osnove, već se izgrađuje na naslijeđenom temelju, ostaje činjenica postojanja fizičkog i duhovnog rada ili, rečeno jezikom političke ekonomije, rad se još uvijek dijeli na proizvodni i neproizvodni. Neproizvodni rad u kapitalističkim društvima je onaj rad koji ne služi proizvodnji robnih vrijednosti, a velik dio duhovnog rada ondje jest upravo takav. No ovdje valja razgraničiti te pojmove proizvodnog i neproizvodnog rada i proizvodnim radom smatrati svaki rad, duhovni/intelektualni koji svojim tvorevinama i procesima pomaže proizvodnji društvenog života, razvitku društva, obogaćivanju suštinskih snaga ljudskog roda. U konkretnim društveno-ekonomskim uvjetima neproizvodni rad biva sekundaran, izveden suprotstavljenošću proizvodnom radu. U prvom slučaju (proizvodni rad) to je rad livca kao i umjetnika, tkalje u trikotaži kao i naučnika u institutu. U drugom slučaju (neproizvodni rad) to su sve one djelatnosti koje prate proizvodni rad, ali u suštini ne dijele njegovu poziciju u tvorbi materijalnih i duhovnih dobara. To su takozvane tercijarne djelatnosti: knjigovođe, berberi, čistačice i slično. To je i onaj rad (neproizvodni sektor) koji može biti podvrgnut ciljevima političke moći birokracije i postati teretom proizvodnim radnicima, izvorom nove eksploata-

[149] Agnes Heller, *Potrebe i vrednosti*, cit. izd.

Digitized by Google

cije radničke klase. Zato je jedan od značajnih principa jugoslavenskog Ustava da se društveni poredak SFRJ zasniva na vlasti radničke klase. U ovom slučaju to znači da neproizvodni rad neće nepotrebno rušiti osnovu na kojoj je i nastao. On je, naime, onaj oblik rada koji u klasnoj podjeli rada ne povećava suštinske snage roda. No, nije riječ o tome da proizvodni rad zagospodari neproizvodnim, a da se u kategoriju neproizvodnog rada svrstaju i kulturne djelatnosti koje podstiču razvoj suštinskih snaga ljudskog roda (umjetnost, odgoj, obrazovanje, znanost). U tom slučaju bi susprezanje ovih i ovakvih oblika ljudskog rada značajno ukočilo razvoj društva. Zato nisu podjele rada, već ljudske potrebe te koje odlučuju o karakteru proizvodnje. I zato nije odnos kulture (u ovom slučaju još uvijek kulturne sfere) i rada okončan time da proizvodni rad ovlada kulturom kao neproizvodnim radom, da je ograniči i obuzda[150], jer ona je kao područje stvaralaštva sastavni dio doprinosa razvoju proizvodnih snaga, a rečeno gospodarenje bi samo reproduciralo podijeljeni rad i posljedice koje on proizvodi. Stvar je u tome da se prevaziđe podjela rada, a ne ovladavanje podijeljenim radom, što je samo prethodni uvjet. Ovladavanje uvjetima rada je, dakle, sredstvo, a njegovo ukidanje, prevazilaženje — cilj. Ako bi radnička klasa odredila za primaran cilj dominaciju potreba materijalne proizvodnje nad ostalim oblicima rada, ostao bi znatno osiromašen niz drugih potreba, među njima i onih revolucionarnih; ostale bi prikovane za samu osnovu. Kad čovjek razvije svoje proizvodne snage do te mjere da može stati pored proizvodnog procesa, postaje bespredmetno da taj oblik rada dominira nad ostalim ljudskim potrebama. One, te druge, sekundarne, odnosno izvedene ljudske potrebe predstavljaju rezultat čovjekovog revolucionarnog nadrastanja prethodnih stadija razvitka, one su rezultat oslobađanja od nužnog i kao sloboda treba da određuju mjeru udjela materijalne proizvodne osnove u ukupnoj proizvodnji života komunističke zajednice. Riječ je o djelatnostima koje postaju ljudskom potrebom, carstvom slobod(n)e proizvodnje života. Mjerom vrijednosti rada postaje dimenzija kreativnosti, ne korisnosti, sloboda, a ne nužnost.

U citiranom ustavnom načelu sadržane su i teze o karakteru vlasti radničke klase u radu i društvu, te karaktera ciljeva rada. Taj karakter oličen je u samoupravnom društveno-proizvodnom odnosu koji postulira sve suštinske snage roda: i zajednicu, i slobodu, i svjesnost, i univerzalnost i rad. Jedino u obliku samoupravnog organiziranja društvene proizvodnje života socijalističko društvo može omogućiti neposrednu vlast radničke klase, može omogućiti proizvodnju za cjelinu društva, to jest prema potrebama, može sjediniti umne i fizičke snage i omogućiti univerzalnost ispoljavanja čovječnosti, to jest oslobađati suštinske snage roda i obogaćivati ljudsku individuu svjesnu svojeg historijskog položaja.

---

[150] Milan Krsmanović, *Borba SKJ za marksistički koncept kulture*, cit. izd.

Digitized by Google

Vidjeli smo da je društveni sistem u SFRJ izgrađen na onim zakonima koji su izraz idejne orijentacije u kojoj dominiraju bitne ontološke kategorije ljudskog roda. Otuda se taj sistem podvrgava potrebama čovjekovog konkretnog historijskog bića, a sve djelatnosti koje društvo realizira i uređuje moraju biti u funkciji obogaćivanja ljudskog roda. Kulturna politika kakvu je u svom Programu definirao SKJ služi realiziranju općih društvenih ciljeva čija je općenitost uvjetovana primjerenošću svakoj individualnosti. Koncept kulturne politike izveden je prije svega, iz dvije premise[151]:

1. Slobodan razvoj kulture na idejnim osnovama socijalističkog humanizma (ovdje kulturu Program drži kao sferu nauke, prosvjete i kulture zajedno) rezultat je mnogobrojnih revolucionarnih promjena u društvenoj i ekonomskoj strukturi SFRJ, i

2. Idejni socijalistički preobražaj zemlje u duhovnoj sferi uvjetovan je proširenjem materijalno-tehničke osnove i masovnim općim i stručnim obrazovanjem.

Prije svega, kultura je ovdje shvaćena kao dinamična kategorija određena principima razvojnosti socijalističkog humanizma. Budući da su njene progresivne promjene rezultat revolucionarnih promjena u cijeloj društvenoj i ekonomskoj strukturi (proizvodnji), otklanja se mogućnost metafizičkog poimanja odnosa duha i materije, a izravno uvodi načelo njihovog jedinstva, odnosno poimanja kulture kao aspekta društvenog života. Slobodan razvoj na idejnim osnovama socijalističkog humanizma uključuje njen tretman s pozicija određivanja njenog historijskog smisla, to jest određuje kulturu kao područje ljudskosti čiji je korijen sam čovjek, te se i kultura oslobađa onda kad se oslobađa čovjek. I dalje: čovjek proizvodi promjene u svojoj kulturi mijenjajući proizvodnju života, što kulturu uključuje kao važan element u društveni poredak SFRJ.

Da bi se izvršile preobrazbe u duhovnoj sferi, nužno je proširiti njenu materijalno-tehničku osnovu, te je učiniti dostupnom cijelom narodu, i to tako da se uvede masovno opće i stručno obrazovanje. Riječ je o neophodnosti da se kulturne vrijednosti u materijaliziranim oblicima učine dostupnim svim ljudima. Tek tada će se moći ostvariti idejni socijalistički preobražaj duhovne sfere društvenog života.

Na takvim temeljima postavljeni su opći ciljevi kulturne politike u Programu SKJ. Njih možemo svrstati u okvire slijedećih određenja:

1. Razvijanje kulturnih stvaralačkih sposobnosti naroda.

2. Oslobađanje ljudske svijesti iz primitivnih oblika svijesti u procesu tvorbe novih društvenih odnosa i vrijednosti.

3. Smanjivanje jaza između umnog i fizičkog rada, uz likvidaciju moralne i društvene degradacije fizičkog rada.

4. U sklopu socijalističke izgradnje razvoj svih stvaralačkih sposobnosti stanovništva.

---

[151] *Program Saveza Komunista Jugoslavije*, cit. izd.

Digitized by Google

5. Podizanje općeg kulturnog i obrazovnog nivoa svih stanovnika s ciljem osposobljavanja za ovladavanje samoupravnim procesima u jednom kulturnijem i bogatijem ličnom životu u zajednici.

6. Stvaranje jednakih mogućnosti svakom čovjeku za izbor životnog poziva i za razvijanje sposobnosti i interesovanja.

Navedeni opći ciljevi kulturne politike ostvarivat će se u sklopu kulture, prosvjete i nauke. Da bi ti ciljevi mogli biti ostvareni, postavljaju se i slijedeći uvjeti (zadaci):

1. Slobodan razvoj nacionalnih kultura na osnovi samoupravljanja i stvaralačke suradnje među narodima;

2. Socijalistička demokratizacija školskog sistema i sistema odgoja i obrazovanja uopće, kao i naučnih, umjetničkih i svih kulturnih ustanova;

3. Oslobađanje prosvjetnog, naučnog, umjetničkog i kulturnog života od administrativnog uplitanja vlasti, od elitističkih i pragmatističkih koncepcija kulturnog stvaralaštva izgrađivanjem i usavršavanjem sistema društvenog samoupravljanja u prosvjetnim, naučnim i ostalim kulturnim ustanovama i organizacijama;

4. Marksistički stav prema kulturnom stvaralaštvu svih naroda, prema kulturnom naslijeđu jugoslavenskih naroda, borba protiv klasno-buržoaskog mistificiranja kulturne historije i kulturnih vrijednosti, borba protiv neukog, primitivističkog i sektaškog potcjenjivanja kulturnog naslijeđa iz prošlosta, koje socijalističko društvo, kao prirodni i historijski nasljednik pozitivne kulturne baštine, prihvaća i kultivira, kao jedan od elemenata za izgradnju besklasne civilizacije.

U takvoj kulturnoj politici postavljeni uvjeti slobodnog razvoja nacionalnih kultura jesu postulat koji poznajemo u obliku teze o slobodi svih kao uvjetu slobode jednog (naroda, čovjeka). Osnovno demokratsko načelo izraženo je u tom zahtjevu i predstavlja bitnu pretpostavku ostvarenja politike koja vodi ka stvaranju asocijacije slobodno udruženih proizvođača. To je, ujedno, ostvarenje načela marksističko-lenjinističke teorije revolucije, koja se ne može ostvariti bez slobode opredjeljivanja narodâ i bez međusobne tolerancije i solidarnosti. Stvaralačka saradnja među narodima omogućava međusobno oplemenjivanje i obogaćivanje razmjenom vrijednosti. Nepobitno je da mnoge vrijednosti prenesene iz drugih nacionalnih kultura povećavaju stvaralačke mogućnosti u novim sredinama i time umnožavaju suštinske stvaralačke snage ljudskog roda, odnosno, postaju priznatim kulturnim vrijednostima.

S obzirom na povijesnu situaciju u kojoj je podijeljeni rad osnova klasnim podjelama, a duhovna produkcija pripada klasi vlasnikâ nad sredstvima za proizvodnju, to je kultura duhovne provenijencije pripadala uskom sloju društva zatvorenom u posebnu elitu poprimivši elitistički, većini naroda otuđeni oblik kulture. Zato je jedan od osnovnih zadataka kulturne politike da demokratizira kulturnu produkciju, da kulturne vrijednosti učini dostupnim cjelini naroda, a to se može samo širenjem kulturnih

Digitized by Google

ustanova, uključivanjem svih ljudi u odgojno-obrazovni sistem i povećavanjem njihovih spoznajnih sposobnosti. Naravno, nije cijelo kulturno nasljeđe ponijelo u sebi vrijednosti koje će omogućiti oslobođenje ljudske svijesti iz okova primitivne, zaostale i ideologizirane forme ljudske spoznaje. Zato se nameće zahtjev marksističke valorizacije (kritike) kulturnog nasljeđa, odnosno zahtjev traganja za istinom. U osnovi procesa demokratizacije leži vlast radničke klase nad cjelinom društvene reprodukcije, što, uz marksističku valorizaciju kulturnih vrednota, i omogućuje ostvarenje načela demokratizacije. No to je tek jedan sloj problema. Drugi se nalazi u tome da se ne demokratizira samo ono što je proizvedeno na području duhovne proizvodnje, jer, uz svu potrebnu kritičku valorizaciju, kulturni proizvodi nužno nose obilježja klase koja ih je stvorila. Potrebno je osloboditi stvaralačke snage naroda; od naroda kao korisnika kulturnih dobara učiniti stvaraoca. Treba stvoriti istinsku kulturnu demokraciju u kojoj neće biti degradacije ljudskog rada, niti viših i nižih kultura, elitizma i slično. Cjelokupan ljudski rod, njegov svijet i život učiniti područjem vlastite samoaktualizacije, stvaralačkog sudjelovanja u životu. Oslobađanje od administrativnog uplitanja organâ vlasti u pitanja kulture sastavni je dio procesa općeg oslobađanja radničke klase, usmjeravanja produkcije ka proizvodnji za ljudske potrebe. Zato samoupravno organiziranje kulturnih djelatnosti predstavlja uvjet prevladavanja suprotnosti rada i umjetnosti, kulture i politike, institucije i stvaralaštva. U samoupravljanju se otvara mogućnost utjecaja komunista, istinskim demokratskim putem, na ostvarenje marksističko-lenjinističkog koncepta kulture, odnosno mogućnost utjecaja na ostvarenje proklamiranih načela kulturne politike kao značajnog područja revolucionarnog preobražaja suvremenog svijeta.

Uz opća načela konceptualizacije kulturne politike Program donosi ciljeve i zadatke pojedinih njenih segmenata, i to za »Sistem odgoja i obrazovanja«, »Prosvjetnu aktivnost u narodu« i za »Nauku i umjetnost«. Ciljevi i zadaci uokvireni u posebne djelatnosti predstavljaju jednim dijelom izraz općih ciljeva i zadataka, a drugim dijelom zahvaćaju onu materiju i one prostore koji predstavljaju posebne entitete, jer sigurno je da postoje različitosti između umjetnosti i prosvjete, nauke i umjetnosti itd., kao što je sigurno da u procesu širenja kulture, u kulturnom razvoju, postoji dijalektička sprega među njima. U narednom dijelu teksta pokušat ćemo formulirati ciljeve i zadatke kulturne politike SKJ na osnovi date građe iz Programa SKJ, i to u tim posebnim oblastima, te utvrditi njihov odnos prema općim ciljevima društvenog poretka u SFRJ uobličenim u navedenom Ustavnom načelu.

Osnovni zahtjev sistema odgoja i obrazovanja jeste da se razvija u pravcu općih ciljeva naše socijalističke zajednice, a oni se mogu naći u zahtjevu da vlast radničke klase bude ona stvarnost koja će pozitivnim prevazilaženjem postojećeg stanja ukidati sve oblike i izvore ljudskih otuđenja, te voditi ka konačnom rješenju tajne sukoba čovjeka i prirode, čovjeka i čovjeka, istinskom rje-

Digitized by Google

šenju borbe između esencije i egzistencije, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda.[152] U oblasti realne i suvremene proizvodnje života to nalazimo u zahtjevu da se međuljudski odnosi u sistemu vlasti radničke klase zasnivaju na radu, ali takvom čiji je jedini cilj zadovoljavanje ljudskih potreba. Odnos odgoja i obrazovanja prema ovim ciljevima izražen je u zahtjevu da odgaja i obrazuje mlade naraštaje za onaj način proizvodnje života koji svoje teleološko određenje nalazi u tek spomenutom smjeru povijesno-revolucionarnih promjena. U skladu s tim Program postavlja ovoj oblasti slijedeće posebne ciljeve: razvijanje stvaralačkog odnosa mlade generacije prema budućem pozivu i prema radu uopće; razvijanje socijalističke društvene svijesti i osposobljavanje omladine za učešće u društvenom životu zemlje, u organima društvenog samoupravljanja i upravljanja; upoznavanje i usvajanje dostignuća naših naroda i cjelokupnog čovječanstva na raznim područjima socijalističkog, naučnog, tehničkog, umjetničkog i ostalog kulturnog stvaralaštva; razvijanje duha bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda i razvijanje internacionalizma, duha međunarodne solidarnosti radnih ljudi, kao i ideje ravnopravnosti i zbližavanja svih naroda u interesu mira i napretka u svijetu; razvijanje svestrane aktivističke ličnosti s intelektualnim i moralnim osobinama građanina socijalističke zajednice; poboljšavanje fizičkog zdravlja, naročito razvijanjem fizičke kulture i tjelesnog odgoja kao uslova za normalan stvaralački život.

Iz nabrojanog može se zaključiti da je potpun sistem odgoja i obrazovanja podvrgnut ciljevima obogaćivanja i razvijanja suštinskih snaga čovjekovih, i to ne tako da bi se samo stvorili uvjeti za razvijanje sposobnosti koje bi mogle služiti daljem otuđivanju individuuma, nego da je cijela stvar postavljena tako da se obogaćuje ljudska priroda, a to obogaćivanje da bude unutrašnja samosvrha čitavog razvoja, da se stvara čovjek kojem njegovo vlastito ostvarenje stoji kao unutrašnja nužnost.

Lenjinova teza o kulturi kao drugom po važnosti zadatku sovjetske države bila je utemeljena u saznanju potrebe široke fronte prosvjećenosti narodâ u socijalističkom preobražaju sovjetske države. No to je općevažeći zahtjev u svim zaostalim i nerazvijenim zemljama. Ciljevi revolucije ne mogu ostati na razini zadovoljenja egzistencijalnih potreba. Marksistička teorija ne može postati i ostati oružjem nepismene i neobrazovane mase koja treba »ne ono što svaki konkretni proleter misli i želi, već treba ono što zahtijeva povjesna situacija«. Jednako vrijednu misao izriče i Josip Broz Tito u plaidoyeru povodom zakona o radničkom upravljanju tvornicama kada kaže da samo kulturan i obrazovan radnik može ovladati samoupravljanjem. U situaciji kad radnička klasa, u relativno kratkom vremenskom razdoblju, mora opravdati svoju avangardnu ulogu u narodu, a SKJ unutar radničkog pokreta i naroda, prosvjećivanje ogromne mase naroda i osposobljavanje za

[152] Karl Marx, *Rani radovi*, cit. izd.

Digitized by Google

preuzimanje vlasti, i to one vlasti koju treba učiniti odumirućom postaje osnovni kulturni zadatak i uvjet revolucionarnim preobražajima društvenog proizvođenja života. Zato u odjeljku »Prosvjetna aktivnost u narodu« Program SKJ ističe nužnost prosvjećivanja kao uvjet oslobađanja »ogromne stvaralačke energije naroda«. Uz to, traži se razvijanje i proširivanje »mreže ustanova namijenjenih kulturno-prosvjetnom uzdizanju najširih masa kao što su: štampa, izdavačka djelatnost, radio i televizija, film, pozorište, zatim javne biblioteke, bioskopi, domovi kulture, radnički i narodni univerziteti, kulturno-prosvjetne i druge organizacije koje podstiču samoaktivnost, amaterizam itd. Komunisti će se zalagati za svrsishodnije i racionalnije investiranje sredstava zajednice vodeći politiku forsiranja onih ustanova i onih oblika kulturne djelatnosti koji najefikasnije i najšire utječu na podizanje kulturnog standarda naroda.«[153] Iz rečenog slijedi da se razvoj, zapravo rast, medija kulturne difuzije predviđa ne s ciljem da oni postanu sredstvo društva koje usavršava sposobnosti svojih ljudi da bi ih bolje iskorištavalo, već im njihov vlastiti samorazvoj omogućuje kao samosvrhu društvene organizacije proizvodnje života. Naime, govori se o naslijeđenom niskom kulturnom nivou koji koči brži razvoj proizvodnih snaga društva i cijeli socijalistički preobražaj. A proizvodne snage društva su i suštinske snage roda. Uz spoznaju da takvo stanje »neposredno utječe na razvoj same kulture, jer ogromne stvaralačke energije narodâ još uvijek nisu sve pokrenute«[154], može se ustvrditi da je stvarni cilj prosvjećivanja naroda u samom biću naroda, u njegovom bogatom i svestranom ispoljavanju života.

Posebni zadaci u kreiranju kulturne politike u oblastima nauke postavljeni su radi toga da bi se te oblasti podruštvljavale, a ne da se ona podvrgne heteronomiji sila stranih oslobađanju čovjeka. Određenje ovih ciljeva izlazi iz spoznaje stvaralačkih snaga kao faktora ukupnih potencijala i snage pojedine zemlje.[155] Pri tom se polazi od spoznaje da jedino socijalističko društvo može osloboditi stvaralačke snage, jer njihov razvoj ne stavlja ni pod kakve čovjeku tuđe ciljeve (profit). Određuje im ciljeve u funkciji razvoja suštinskih čovjekovih snaga, a to znači da se ostvaruje ustavno načelo spomenuto na početku ovog poglavlja. Naravno, ostvarenje ovog načela uvjetovano je dostupnošću nauke svakom građaninu. Postulirano je i udruživanje znanstvenikâ radi razvoja nauke i jačanja njene proizvodne moći. Jačanje proizvodne moći nauke jeste imanentni cilj, jer njena moć u tom slučaju nije podvrgnuta stalnom rastu materijalnog bogatstva koje ne može biti svrhom kretanja ljudskog društva, ne može služiti jačanju potrošačkog mentaliteta.

Naročita pažnja poklanja se razvoju društvenih i političkih nauka koje treba da otkrivaju i utvrđuju zakone suvremenih kre-

[153] *Program Saveza Komunista Jugoslavije*, cit. izd.

[154] Ibid.

[155] Ibid.

Digitized by Google

tanja društva i njegove svijesti. To se može shvatiti kao spoznaja nužnosti traganja za istinom koja jedina može osigurati razvoj socijalističke kulture. Time se osigurava sloboda razvoja nauke, i to sloboda od dnevno-političkog i birokratskog pragmatizama.

U pogledu umjetnosti SKJ također odbacuje ulogu dogmatskog sudije, a zalaže se za svestraniji i slobodan razvoj umjetnosti koja time stječe, konačno, unutarnju zadaću — zadaću oslobodilačke snage čovječanstva.[156] Zbog toga je istaknut zahtjev oslobađanja umjetnosti od klasnih ograničenja[157] čime ljudsko stvaralaštvo postaje i ciljem i sredstvom društvenih kretanja. Zadaća kulturne politike SKJ u umjetnosti time se ne završava, već se ističe i zahtjev za osiguranjem uvjetâ za stvaralačko ispoljavanje umjetnosti proširivanjem i izgradnjom »raznih kulturnih ustanova kao što su: kazališta, kina, radio i televizija, galerije, muzeji, biblioteke, narodne čitaonice itd.[158]«

Pri razmatranju navedenog valja imati na umu da je riječ o konceptu kulture kreiranom prema povijesnim iskustvima i položaju radničke avangarde u društvu prelaznog perioda, gdje naslijeđena materijalna osnova uvjetuje mnoge oblike ponašanja. Izvedeni koncept je izraz uvažavanja uočenih i definiranih društveno-historijskih zakonitosti. Savez komunista Jugoslavije nije činio nikakav pritisak nad kulturnim korpusom nasilno unoseći u njega sadržaje i oblike koji nemaju svoju povijesno-zbiljsku osnovu. Revolucionarnost se sastoji u poticanju onih procesa i pojava koji kao mogućnost već postoje u povijesnoj materiji i njenim kretanjima. S druge strane, čine se napori da se pripreme sredstva i prostor za ostvarivanje novih kulturnih procesa, što upućuje na znanstveno zahvaćanje ove materije. To znači da se radilo upravo suprotno konceptu kulture u potrošačkim i etatističkim modelima društva. Naime, nisu izazivane vještačke potrebe kojima je prava svrha povećanje profita, i to na manipulaciji artefaktima svedenim na potrošnu robu. Sve upućuje na to da je posrijedi koncept kulture u kojem ljudske individue treba da sudjeluju, a ne da budu objekt kultivizacije. Cjelokupan koncept, dakle, postavljen je u razvojnom smislu, s ciljem prevladavanja privatno-vlasničkog odnosa prema kulturi. Ciljevi kulturne politike ne nalaze se u objektima kulture, nego u samoaktualizaciji čovjekove individualnosti, u zajednici, naravno. A budući da se u kulturnom aspektu društva prelaznog perioda, u kome još uvijek vlada podvojenost duhovne i materijalne, fizičke i intelektualne produkcije, uobličava društvena svijest, to ciljevi kulturne politike imaju nepobitno značajnu ulogu u održanju društvenog poretka. U ovom slučaju gdje je društveni poredak postavljen tako da omogućava, zapravo, izgrađen je na pozitivnom ukidanju postojećeg stanja, što ima za cilj da se ustanovi takva organizacija života u kojoj će bogatstvo ispoljavanja rodnih snaga čovjekovih

[156] Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.
[157] *Program Saveza Komunista Jugoslavije*, cit. izd.
[158] Ibid.

Digitized by Google

postati samosvrhom — može se, prema svemu rečenom, ustvrditi da je proklamirani koncept kulturne politike upravo tako i postavljen.

Budući da kulturna politika SKJ predstavlja značajno područje komunističke svijesti, onda ona također biva karakterizirana sviješću o sukobu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i borbom kojom se taj sukob razrešava. Praktično, to znači da kulturni ciljevi u društvenom poretku imaju, pored svega rečenog, i funkciju podizanja razine stvaralaštva, senzibiliteta, čulnosti, produkcije vrijednosti koji svi zajedno treba da pomognu da se rečeni sukobi proizvodnih snaga i odnosa što humanije razrešavaju, kako bi čovjek pomicao granice vlastite slobode. Nadalje, tako postavljen kulturni koncept ima u društvenom poretku SFRJ zadaću da prevladava podvojenost kulture i politike, koja i jeste određen vid manipulacije. Politika i ideologija crpu humanizam, zapravo, svoje poimanje humaniteta, u vidu etičkih i gnoseoloških kategorija, te se u prevladavanju rečene podvojenosti preobražavaju, čine sebe humanijim, a time i sistem uređivanja međuljudskih odnosa primjerenijim čovjeku. Zbog toga SKJ i shvaća kulturu kao djelatnost koja doprinosi razvoju stvaralaštva, humanizaciji međuljudskih odnosa i motiviranju društvenih subjekata kao faktora slobode, humanizma, pa je i razvija kao klasno-oslobodilačku djelatnost.

Digitized by Google

Enver Redžić: Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918—1941)

(»Svjetlost«, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1983, strana 480)

Jugoslovenska istoriografija, posebno istoriografija jugoslovenskog radničkog pokreta, odnedavno je bogatija za još jedno krupno teorijsko istraživačko djelo iz pera dr Envera Redžića, istaknutog znanstvenog poslenika, plodnog pisca i uglednog teoretičara. U žiži produbljenih analiza toga pasioniranog tragaoca ovog puta se našla, u gotovo cjelokupnoj svojoj faktičkoj ekstenzivnosti, jedna od očevidno najsloženijih i, stoga, najzanimljivijih tema naše novije istorije — geneza i afirmacija originalnog marksističkog koncepta nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini u uslovima sveopšte zapostavljenosti te višenacionalne istorijske pokrajine u jugoslovenskoj državi između dva svjetska rata. Monografija *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918—1941)* znanstveno aktualizira i upečatljivo dokazuje tezu da je KPJ upravo zahvaljujući originernosti svog poimanja nacionalnih odnosa bitno doprinijela kako inauguraciji autentične političke prospekcije autonomije Bosne i Hercegovine tako i, s obzirom na to, zbiljskom (raz)rješenju nacionalnog pitanja u praksi jugoslovenske socijalističke revolucije. Monografija je aktualan učinak skorašnjih napora, mada, s druge strane, i logičan posljedak predjašnjih, zacijelo postojanih teorijskih i istraživačkih pre-

Digitized by Google

okupacija Envera Redžića. Moglo bi se reći da je ona, štaviše, svojevrstan rezime pretežnog dijela znanstvenog pregalaštva Envera Redžića, potvrđenog i osvjedočenog zbirkama studija i rasprava (*Prilozi nacionalnom pitanju*, 1963; *Tokovi i otpori*, 1970; *Tradicija i socijalizam*, 1980; *Jugoslavenska misao i socijalizam*, 1982) te kapitalnim djelom *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje* (1977).

Fundamentalna odlika monografskog pristupa Envera Redžića jeste precizno situiranje izabrane teme u kontekst dramatične ukupnosti bitnih oznaka opšteg društveno-istorijskog zbivanja u razdoblju između dva svjetska rata. Također je njena neosporna odlika — iscrpno i suptilno argumentiranje i cizeliranje diferenciranih oblika i značenja političkih ponašanja i političkih teorija u samom totalitetu političkog života u monarhističkoj Jugoslaviji. Uz otvaranje međunarodnih aspekata konvulzivnih procesa i prijeteće nestabilnih političkih odnosa u jugoslovenskoj državi, nepomirljivo oprečni i ideologijski antagonizirani koncepti nacionalnih pitanja unutar jugoslovenskog radničkog pokreta pažljivo su rekonstruirani i metodički izdvojeni iz izuzetno složene — društveno-istorijski i klasno-politički mnogostruko isposredovane — socijalne, ekonomske i političke zbilje jugoslovenskog i bosanskohercegovačkog društva između dva rata, u težnji da se provjere i sumarno prezentiraju najkarakterističnija klasno-socijalna, politička i druga određenja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, zajedno sa bitnim određenjima političkog i socijalno-ekonomskog statusa Bosne i Hercegovine kao višenacionalne društveno-istorijske zajednice.

»U kompleksu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji — napominje Enver Redžić — problem Bosne i Hercegovine imao je svoju specifičnu težinu — istorijsku i savremenu političku, što se potvrđuje brojnim varijantama rješenja koja su formulisale i zastupale buržoaske, radničke i seljačke partije — jugoslavenske i bosanskohercegovačke. Jedna od značajnih protivrječnosti cjelokupne jugoslavenske politike — u svim klasnim strukturama — iskazivala se u činjenici da političke stranke godinama u svojoj aktivnosti zanemaruju Bosnu i Hercegovinu i da se istovremeno fenomen i problem Bosne i Hercegovine nije dao zaobići, već je, naprotiv, često dolazio do izražaja u njihovoj političkoj strategiji i taktici« (str. 454—455).

Dijalektički posmatrajući pojedine vidove društveno-istorijske utemeljenosti i sistematično evidentirajući faktičke pretpostavke tako oblikovanog »kompleksa nacionalnog pitanja u Jugoslaviji«, Enver Redžić strpljivo otkriva, znalački definira i inventivno interpretira i mnoštvo političkih, ekonomskih i drugih interesa i motiva različitih i, često, nepomirljivo konfrontiranih političkih grupacija. I čini autor to metodično i postojano, imajući u vidu da su klasni i politički interesi bitno opredjeljivali poglede tih grupacija na ukupnost nacionalnih protivrječnosti u Jugoslaviji i, naročito, u Bosni i Hercegovini, kao što su, u isto vreme, ti pogledi izražavali i aspiracije tih grupacija u pogledu statusa — najčešće: cijepanja i prisvajanja dijelova — Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državi. Otuda tematsko jezgro monografije čini rekonstrukcija, s jedne strane, procesa oblikovanja koncepta nacionalnih odnosa KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta i, s druge strane, razuđena prezentacija klasno-socijalnih i političkih gledišta građanskih partija i pokreta i, dakako, Socijalističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini, uključujući gledišta bosansko-hercegovačkih socijalista iz vremena prije rascjepa što je uslijedio nakon Vukovarskog kongresa. Ne samo zbog dalekosežnih reperkusija toga rascjepa, po Enveru Redžiću, u jugoslovenskom radničkom pokretu između dva rata ispoljavaju se »izrazito divergentni stavovi prema nacionalnom i političkom problemu Bosne i Hercegovine«, divergentni do te mjere da je taj problem gotovo bio »najteži is-

Digitized by Google

pit« za cijeli radnički pokret. Dok se, naime, njegov »reformistički pravac« u cijelom razdoblju između dva rata kreće unutar unitarističke ideologije i politike takozvanog narodnog jedinstva, dotle je radnički pokret komunističke i revolucionarne orijentacije u sve većem stepenu vitalno zaokupljen problematikom nacionalnog pitanja — postepeno se oslobađajući doktrinarnog balasta Kominterne i postepeno se, istovremeno, osposobljavajući da sve samostalnije formulira politiku na području nacionalnih odnosa, na osnovi vlastite prakse, odnosno sopstvenih iskustava. Iz tih razloga se u monografiji dužna pažnja poklanja analizi reperkusija ograničenih uslova dvodecenijske djelatnosti KPJ, otjerane 1920. godine u ilegalnost, organizaciono razbijene, desetkovane »bijelim terorom« itd., odvojene od radničke klase i nacionalnih pokreta, između ostalog i usljed discipliniranog provođenja nacionalne i druge politike Kominterne, s težištem na stvaranju federacije radničko-seljačkih republika Balkana i Podunavlja, zatim razbijanju Jugoslavije kao »imperijalističke tvorevine« itd.

U »načinu rada« ilegalne KPJ svojevrsnu prekretnicu čine — po mišljenju Envera Redžića — već opštepartijska debata o nacionalnom pitanju prvih dvadeset godina, III zemaljska konferencija (1924) i, osobito, Treći kongres KPJ (1926), koji nedvosmisleno insistira na »konkretizaciji partijskog stava u nacionalnom i agrarnom pitanju u Bosni« i nalaže »poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«. U suštini, na taj način — konstatira Enver Redžić — »komunisti su se približavali shvatanju da se nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini postavlja drukčije nego u nacionalnim pokrajinama i da se u tom pogledu od njih prvenstveno traži da razviju svoju aktivnost među svim eksploatisanim masama Bosne i Hercegovine, bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost. Sama praksa postala je podloga saznanja u KPJ da je u interesu revolucije nedopustivo i dalje prepuštati muslimanske radne mase uticaju muslimanske buržoazije i njene JMO« (str. 451; upor. str. 157—159). Drugim riječima, opredjeljenje u KPJ za revolucionarnu praksu kao kriterij validnosti vlastitih teorijskih pogleda u nacionalnom pitanju sve je više dolazilo do izražaja i postajalo njeno predominantno obilježje u godinama koje su dolazile, s karakterističnim pomakom u vrijeme četvrtog kongresa KPJ (1928), zavođenja šestojanuarske diktature (1929), IV zemaljske konferencije KPJ (1934), Splitskog plenuma CK KPJ (1935), osnivanja KP Slovenije i KP Hrvatske (1937), dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ (1937), V zemaljske konferencije KPJ (1940) i dalje, u toku aktivnosti pod okriljem svenarodnog antifašističkog fronta.

U sklopu toga razvitka, KPJ od 1935. godine organizirano pojačava svoj aktivitet u Bosni i Hercegovini, zalažući se u oblasti nacionalne politike za »pravo svakog naroda da odlučuje o svojoj sudbini«. Međutim, naglašava Enver Redžić, »i sada je izostala analiza stanja konkretnih nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini i njenog položaja, pa se iza apstraktnog principa o pravu svakog naroda da odlučuje o svojoj sudbini nije raspoznavala konkretna političko-programska orijentacija i stanovište organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini prema nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini i njegovom rješavanju« (str. 275—276). Zato Enver Redžić s tim u vezi naročito naglašava da su, upravo *analizirajući* nacionalne odnose u Jugoslaviji, zapravo komunisti na robiji u Sremskoj Mitrovici (početkom!) 1936. godine formulirali tezu o stvaranju »radničko-seljačke republike Bosne i Hercegovine kao najpravednijeg rešenja nacionalnog pitanja u Bosni«, čemu je, po svemu sudeći, presudno doprinijela i konkretno-istorijska dokumentacija i argumentacija Ognjena Price (upor. str. 289—290). Time je, smatra Redžić, iznutra dat podsticaj da se na osnovi konkretnih analiza uobliči stav KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine, koja kao cjelina (ni na aprilskom plenumu CK KPJ 1936. godine u Pragu i Beču)

Digitized by Google

još ne pristupa Bosni i Hercegovini sa toga aspekta. Otuda Enver Redžić objašnjava: »Nedostatak sluha za autonomiju Bosne i Hercegovine bio je svakako posljedica kako nepoznavanja istorijskog razvitka Bosne i Hercegovine, tako i činjenice da je KPJ tokom niza godina zanemarivala rad u Bosni i Hercegovini, pa se nije ni udubljivala u otkrivanje korijena složenog položaja Bosne i Hercegovine, protivrječnih nacionalnih odnosa u njoj, niti je imala neophodnih preduslova da se dublje bavi istraživanjem oblika za trajno ukidanje nacionalne i političke antinomije u Bosni i Hercegovini i nacionalno-političkih antagonizama oko Bosne i Hercegovine« (str. 291). To znači da uprkos bitno pojačanoj djelatnosti KPJ, nacionalni i politički problemi Bosne i Hercegovine i nadalje sporo prodiru »među zadatke KPJ«: »Njihovo postepeno uvažavanje i situiranje u opšti partijski projekt rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji nije došlo kao posljedica nacionalnih pokreta iz Bosne i Hercegovine, već prije svega kao rezultat saznanja i shvatanja koje se formiralo u samom rukovodstvu KPJ da Bosna i Hercegovina predstavljaju specifičnu političku zajednicu koja usljed nacionalno mješovitog sastava stanovništva nema jedinstveno nacionalno obilježje« (str. 311). To shvatanje, dokazuje Enver Redžić, »ubjedljivo je izrazio Josip Broz Tito u (...) *Pismu za Srbiju*«, upućeno Veselinu Masleši 2. novembra 1936. godine iz Beča (str. 311; upor. str. 296—312). Ipak, od koncepcije do njene operacionalizacije u formi koherentne političke linije bio je potreban još dug i složen put, pogotovo u uslovima djelovanja komunista u Bosni i Hercegovini.

Imajući ujedno u vidu uticaje Kominterne i propagandističke izjave bosansko hercegovačkih socijalista, Enver Redžić na sljedeći način posmatra determiniranost uloge KPJ u Bosni i Hercegovini aktualnošću i složenošću nacionalne i političke problematike Bosne i Hercegovine: »(...) komunisti Bosne i Hercegovine morali su se okrenuti konkretnoj socijalno-ekonomskoj i nacionalno-političkoj stvarnosti svoje sredine i njene progresivne potrebe učiniti svojim akcionim programom. A sredinom 30-tih godina Bosna i Hercegovina je bila pravi kotao u kome su ključala nacionalna, socijalna i duhovna protivrječja žive tradicije i savremenih životnih zbivanja. Vrenje je imalo svoju sopstvenu nacionalnu dijalektiku i nije dopuštalo da bude podvrgnuto receptima dalekih svjetskih centara. Iako se vjerodostojno potvrđivalo da su reformistički i sovjetski recepti neupotrebljivi, saznanja o tome sporo su se sticala. Autoritet planetarnog proleterskog centra, KI, bio je tako ogroman da bi se u nejakom radničkom pokretu jedne male balkanske pokrajine javila potreba ispitivanja njegovih strateško-taktičkih uputstava. Ta okolnost imala je svoju pozitivnu stranu: gonila je da se analiziraju, ispituju i ocjenjuju vlastita iskustva« (str. 456). Itd., itd. Odgovarajući zaključci se gotovo sami od sebe nameću.

Monografija Envera Redžića u potpunosti je opredijeljena konceptom koji je inauguriran na V zemaljskoj konferenciji KPJ, a koji — formuliran u jedinstvenom sklopu upravo »najvažnijih i aktuelnih zadaća« jugoslovenskih komunista »u sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja«, kako stoji u Rezoluciji Konferencije— sadrži jasno naglašene bitne konstituirajuće premise cjelovitog koncepta autonomije Bosne i Hercegovine, dakako: uz odlučno kritičko distingviranje spram pretenzija »srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti«. Otuda se i monografija usredsređuje velikim dijelom na minuciozno razlaganje političkih stanovišta buržoaskih partija i osobito bosansko hercegovačkih socijalista, uz precizno obrazlaganje i naglašeno izdvajanje gledišta KPJ o autonomiji Bosne i Hercegovine. Blagodareći tome, u monografiji su dosljedno klasno-politički promišljena i argumentirano rekonstruirana faktička razgraničenja političkih koncepcija nacionalnog problema Bo-

Digitized by Google

sne i Hercegovine: s jedne strane, pretenzije političkih protagonista svih nacionalnih buržoazija, koji su za podjelu Bosne i Hercegovine i prisvajanje njenih dijelova; s druge strane, anahrona i nemoćna politička ideologija bosanskohercegovačkih i drugih socijalista, koji su za teritorijalno-političko prekrajanje i kljaštrenje Bosne i Hercegovine, to jest za »redukciju« Bosne i Hercegovine na »četvrtu« administrativnu »ekonomsko-saobraćajnu« jedinicu; s treće strane, cjelovita i konzistentna koncepcija jugoslovenskih komunista, koji, u Rezoluciji V zemaljske konferencije KPJ, izjavljuju: »Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično.«

Jedan od središnjih i bitnih tokova monografskog izlaganja Envera Redžića određen je intencijom da se nedvojbeno pokaže i dokaže da je originalna koncepcija nacionalnih odnosa jugoslovenskih komunista zapravo rezultat onog poniranja i poimanja što ga je Josip Broz Tito ubjedljivo izložio u *Pismu za Srbiju* primarno insistirajući na »pravu naroda u Vojvodini, Bosni i Hercegovini da odluči o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federativnoj državi«. Pomno analizirajući progresivna shvatanja toga vremena, njihove žive podsticaje i doprinose, autor monografije u istom smislu dokazuje da ta koncepcija autonomije rezultira i iz političke opredijeljenosti Prvog otvorenog pisma bosanskohercegovačke omladine (decembra 1937), koje polazi od »posebnog položaja« Bosne i Hercegovine kao društveno-istorijske činjenice i u kome se izražava stav »da će sloga i bratstvo narodâ u Bosni i Hercegovini zbrisati s lica zemlje one čiji je jedini politički program: zavadi pa vladaj«.

Posebno valja napomenuti da u istom tom smislu, i posve logično, u argumentacioni fond svoje monografske analize Enver Redžić uvrštava mnoštvo građe, kojom potkrepljuje tezu po kojoj je afirmacija novog poimanja autonomije Bosne i Hercegovine bitno dijalektički konotirana afirmacijom nacionalne posebnosti Muslimana ili, riječima Hasana Brkića, muslimanskog radnog svijeta. Između ostalog, autor podsjeća da je na V zemaljskoj konferenciji KPJ tu tezu zastupao Mustafa Pašić, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu i da je Josip Broz Tito rezimirao: »Bosna je jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru.« Isto tako, u prebogatom argumentacionom fondu izdvaja se, gotovo kao kuriozitet, pismo koje je Miro Popara, uputio bratu Veljku Popari 17. novembra 1939. godine iz Beograda, a u kome ovaj istaknuti beogradski komunist i student prava iz Hercegovine, poslije pada Poljske, »pitanje autonomije Bosne i Hercegovine« sagledava kao »jedno od najvažnijih pitanja u čitavom problemu rata ili mira za Jugoslaviju«, premda je, po njemu, i »bez obzira na ovo (,) argumentacija za autonomiju Bosne i Hercegovine (...) vrlo jaka(:) Srbi i Hrvati ne mogu podijeliti Bosnu i Hercegovinu (a) da ta podjela ne bude kamen smutnje u budućnosti između njih. Muslimani, koji nisu ni Srbi ni Hrvati nego nešto posebno, bili bi razbijeni i izloženi pritisku sa svake strane«. To pismo nije, dakako, značajno samo kao specifična karakterizacija prodornog i kreativnog tragalačkog i teorijskog Erosa našeg autora.

*

Monografska studija Envera Redžića bez ikakve je dvojbe — nezaobilazno znanstveno djelo. Iznoseći na vidjelo mnoštvo činjenica, veza, pogleda i njihovih značenja u kontekstu uskovitlane socijalne zbilje starog društva, ona prodorno osvjetljava i rekonstruira genezu i strukturirajuću dinamiku razvoja autentične marksističke analize nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini između dva rata, a osobito sažeto izlaže epohalni doprinos KPJ afirmaciji originalne koncepcije autonomije Bosne i Hercegovine — jedne od bitnih pretpostavki marksističkog razja-

Digitized by Google

šnjenja i revolucionarnog razrješenja nacionalnog pitanja i uspostavljanja federacije u Jugoslaviji. Uz ostalo, monografska studija Envera Redžića uvjerljivo i svestrano dokazuje da nacionalne odnose u Jugoslaviji nije moguće ni adekvatno razumjeti sa stanovišta građanske politike ni revolucionarno mijenjati »primjenom« inostranih obrazaca. U tom smislu i ova studija i njen autor kao da nanovo verificiraju znanstvenu i svjetsko-istorijsku djelotvornost čuvene Marxove postavke: jedna se teorija ostvaruje u jednom narodu (odnosno zemlji) utoliko ukoliko je i sama ostvarenje njegovih (odnosno njenih) vlastitih potreba. To je razlog više da ovo značajno djelo dr Envera Redžića uvrstimo i u vrijedne priloge znanstvenom fundiranju jedne moguće marksističke prezentacije razvitka socijalne filozofije i političkih doktrina između dva svjetska rata u nas.

Franc Cengle

Franjo Kožul: Savremena društvena kretanja na selu

(Borba, Beograd, 1983)

U bogatoj historiji socijalističkih revolucija i u procesu njihovog (često i naknadnog) samoosvještavanja fenomenu seljaštva poklanjana je nesrazmjerno mala teorijska, pa čak i doktrinarna pažnja. Na osnovu predimenzioniranja nekih Marksovih stavova (na primjer onog o »idiotizmu seljačkog života«), u većini socijalističkih zemalja u XX stoljeću na seljačke slojeve se gledalo više kao na »lijenu masu« nego kao na klasnog saveznika bez čije bi pomoći bilo vrlo teško izvesti i sam revolucionarni poduhvat. Stanje nije bilo bitno izmijenjeno ni Lenjinovim uvođenjem seljaštva u pojam revolucionarnog subjekta. Kasnije, Staljinov pogled na seljake kao na »strategijsku rezervu proletarijata« otvorilo je širok manevarski prostor za njihovo svođenje na puki objekt najrazličitijih manipulacija.

Ovoj problematici posvećena je i studija dr Franje Kožula *Savremena društvena kretanja na selu*. Autoru pripada nesumnjiva zasluga što je postavio mnogobrojna pitanja u vezi sa egzistencijom seljaštva u modernom svijetu i u nas i što je podsjetio na to koliki značaj ima odgovor na ta pitanja u svakom društvu koje pretenduje na naziv »industrijskog«. Mnogobrojne kontroverze, ističe Kožul, vuku se još od Marksovog vremena. Činjenicu da je Marks relativno malo pažnje poklanjao ulozi seljaštva u budućoj izgradnji socijalizma ne bismo smjeli pripisivati njegovoj eventualnoj arogantnosti prema ovoj velikoj društvenoj grupi, već mnogo više njegovoj zaokupljenosti povijesnom misijom proletarijata kao klase koja u dugoročnijoj projekciji teži i vlastitom ukidanju. Osim toga, primjećuje autor, postoji i niz objektivnih okolnosti što je povijesni status seljaštva mnogo teže definisati nego položaj radništva. Egzistencija seljaka vezana je za zemlju i za posjedničko osjećanje, što se u njegovoj psihologiji, bez obzira na intimni pristanak na sve promjene koje vode unapređivanju sopstvene situacije, uvijek prelijevalo na ambivalentan način. »Po mentalnom sklopu — piše Kožul — seljak je sitni sopstvenik, u klasnom smislu je vlasnik, politički pasivan, sociopsihološki nepokretljiv — vezan za lokaciju zemlje. Prema tome, bez obzira što je po svom socio-ekonomskom i klasnom položaju najbliži proletarijatu, on nije proleter, nije bezvlasnik, nije za radikalne promjene, nego za popravljanje postojećeg stanja. U ratovima i kolonijalnim osvajanjima te u političkoj diferencijaciji seljak se uvijek nalazio na sredini-kolebljiv, nepovjerljiv ...« (str. 6).

Većina ovih protivurječja nije bila razriješena ni u XX stoljeću kao razdoblju revolucionarnih prevrata. Neka od njih su se čak i

Digitized by Google

zaoštrila, ponekad i do tragičnih razmjera. Seljaštvu je parola »fabrike radnicima, zemlja seljacima« u svakom slučaju bila privlačna, pogotovo što su neke revolucije (kao, na primjer, kineska) kretale »od sela prema gradu« i što je u nekima (na primjer u našoj) seljaštvo činilo materijalni osnov borbe. Očekivao se uspješan ishod klasnog savezništva koji bi seljaštvo konačno iščupao iz okova zaostalosti i primitivizma i omogućio mu uporednu klasnu i ljudsku emancipaciju. Međutim, u mnogim zemljama desilo se obrnuto. Diktatura proletarijata nije bila shvaćena kao put ka besklasnom društvu u kojem bi mjerilo socijalnog statusa svih članova društva bio isključivo rad, nego kao obrat u pozicijama u toku kojega se diktatura nad ostacima posjedničkih klasa proširila i na bivšeg klasnog saveznika. Umjesto da kod seljaka osjećaj privrženosti za novi poredak utemeljuju materijalnim stimulansima i da kod njega razvijaju svijest o organskom pripadništvu socijalističkoj društvenoj strukturi, staljinistički režimi su učinili sve što je bilo u njihovoj moći da sistem represije nad njegovim bićem dovedu do savršenstva i da mu pokažu kako nije ništa drugo do zanemarljiva materijalna čestica koju državni mehanizmi melju do životnog ništavila. U takvim uslovima, ističe Kožul, nije ni začudno da je revolucionarni entuzijazam seljaštva bio ubrzo potisnut etičko-psihološkim šokom čiji je intenzitet tek nešto malo ublažen reformama koje su pomenuti režimi u skorije vrijeme morali da preduzimaju.

Postoje, prema Kožulu, još dva fenomena koja kompleks seljačkog pitanja čine još složenijim. To su nacija i religija. Cijelom svojom egzistencijom seljak je vezan za prirodu u fizikalno-biološkom značenju njenog pojma te je i bliži onim doživljajima bîtka (strah, sujeverje, nepovjerljivost) koji se tradicionalno smatraju izvorima religijskog osjećanja. No postoje i socijalno-historijski razlozi. Svaki poredak u kojem je do sad prebivalo seljaštvo otuđivao se od njega u najvećoj mogućoj mjeri te su u njegovoj kolektivnoj ideološkoj predstavi poprimali konture onostranih sila. U odnosu prema njima, seljaštvu nije preostajalo ništa drugo do pasivna pobožnost ili svojevrsno aktivističko »lukavstvo uma« kojim je želilo da kompenzira egzistencijalne nevolje ili bar da ih ublaži. Tako je seljaštvo neprestano bježalo pod okrilje religije i stalno reprodukovalo klasična obilježja svog mentaliteta — konzervativizam, patrijarhalizam i duhovnu mobilnost sa zakašnjelim reakcijama na dublje društvene promjene. Ne treba posebno napominjati koliko su sve religijske institucije (kršćanske, islamske i slične) nastojale da ove običajnosne karakteristike seoskog života pretvore u one socijalno-manipulativne i da na selu pronađu najčešću društvenu osnovu svoga vjerništva, odnosno »pastve«.

U ovakvom duhovno-povijesnom sklopu, ističe Kožul, treba posmatrati i odnos seljaštva prema nacionalnom pitanju. Gotovo sve ideologije nacionalizma sugerisale su seljaku da mu je posljednje životno pribježište u okviru nacije. Nastojeći da na taj način njegov osjećaj nesigurnosti apsorbuje u viziji hipostaziranog pojma nacije, kao najvišeg garanta egzistencije, nacionalistički ideolozi su relativno lako sprovodili svoju osnovnu zamisao — identifikovanje nacionalnog i religijskog osjećanja i izolovanje seljaštva od svakog radikalnog mijenjanja njegovog socijalnog i historijskog položaja.

Pa ipak, zaključuje Kožul, revolucije su uspjele da probiju blokadu konzervativizma, tradicionalizma i primitivizma. Interpretirajući iskustva jugoslovenske revolucije, on upozorava na činjenicu da je seljaštvo i kod nas osjetilo blagodeti civilizacije, da nije bilo ostavljeno na marginama zbivanja i da su migraciona kretanja na relaciji selo — grad temeljito izmijenila njegovu sliku. U svom najvećem dijelu ono je podržalo vrijednosni sistem revolucije, mada je znalo da sa seizmografskom osjetljivošću reaguje na poteze koji su odudarali od njene zbiljske prirode (na primjer, odnos prema mjerama prinudne kolektivizacije iz 1949. godine). Upravo su ovi

Digitized by Google

momenti otpora ukazali na to da bi izgradnji socijalističkog samoupravljanja na selu najmanje odgovaralo prihvatanje tuđih rješenja. Potrebne pouke su bile izvedene i danas se nalazimo na putu ka savremenom agraru. Međutim, Kožul je neosporno u pravu kad upozorava da u nas još nije izgrađena cjelovita strategija odnosa prema selu. Niz čisto empirijskih situacija uvjerava nas da je seljaštvo prilično dijelom još uvijek prepušteno samo sebi, da nije našlo adekvatno mjesto u pluralizmu samoupravnih interesa i da u našim društveno-političkim strukturama (naročito onima na nivou opština) ima zaostataka konzervativno-birokratske svijesti u odnosu prema seljačkom pitanju. Nisu rijetki dijelovi tih struktura koji misle da i u našim današnjim prilikama može biti mjesta za voluntarizam i subjektivizam i da je naše seljaštvo još uvijeh »lijena masa«. Rezultat toga su mnogobrojni otpori, nesporazumi, pa i interesna sukobljavanja koja otežavaju sprovođenje našeg revolucionarnog koncepta.

U studiji dr F. Kožula obrađena su i druga značajna pitanja na koja se u ovom prikazu nismo mogli osvrnuti. U svakom slučaju, riječ je o ozbiljnom naučnom djelu čiji prijem kod čitalaca treba da samom autoru bude podsticaj za dalja izučavanja u ovoj širokoj i još uvijek nedovoljno istraženoj oblasti našeg društvenog života.

Fuad Muhić

Uporedni politički sistem — Zbornik radova

(»Savremena administracija«, Beograd, 1983, strana 404)

Značaj komparativizma kao metodološkog pristupa je u tome što doprinosi potpunijem sagledavanju pravnih i političkih sistema, položaja čoveka i njegove uloge u društvima različitog tipa. Jugoslovenska pravna i politikološka misao dala je takve rezultate u pojedinačnim istraživanjima da se komparativni pristup može smatrati ne samo dostignućem i pokazateljem zrelosti, već i obaveze prema praksi.

Pitanje metoda postavlja se kao izuzetno značajno i podsticajno i predstavlja prethodno pitanje u odnosu na teorijska razmatranja. Značaj metodološkog pristupa je utoliko veći što se do teorijskih stanovišta ne dolazi prvi put. Po svojim teorijskim rezultatima autori priloga u zborniku poznati su u Jugoslaviji i van nje, a njihova rešenja predstavljaju legitimni deo ustavno-političkog sistema Jugoslavije i samim tim se nalaze u svakodnevnoj društvenoj praksi. Ovde se postavlja pitanje: da li je i na kakav način klasična marksistička analiza društvenih fenomena data i da li je dovoljna u upoređivanju savremenih političkih društava? S pravom se u Predgovoru ističe nepotpunost različitih postojećih komparativističkih pristupa — oni predstavljaju, zapravo, paralelizam, koji ni metodološki ni teorijski ne zadovoljava zahtev za sagledavanjem suštinskih sličnosti/razlika u određivanju strukture i delovanja posmatranih fenomena. Kao značajna prethodna pitanja postavljena su ova: kako utvrditi predmet istraživanja a da on bude dovoljno obuhvatan i u isto vreme precizno definisan kako bi ispunio zahteve komparativističkog pristupa; da li je dovoljno uzeti kao osnov u posmatranju samo politički sistem ili i druge fenomene i koje? Na sva ta pitanja trebalo je dati odgovor da bi se adekvatno odredio osnovni pristup. Struktura i sadržaj prezentovanih tekstova ukazuju na nekoliko značajnih problema i oni imaju karakter relevantnih teorijskih premisa. Savremeni komparativizam podrazumeva primenu dijalektičkog materijalizma kao teorijskog polazišta i metoda, uvažava prvenstveno osnovnu klasnu podelu savremenog sveta, ali i njegove šire realnosti. Primena drugih klasifikacija ima karakter pomoćnog i

Digitized by Google

dopunskog metoda. To znači da će svaki dalji komparativistički pristup nužno morati da se zasniva na ovome kao na već dostignutoj metodološko-teorijskoj poziciji. Naglašavajući autonomnost političkog sistema kao samostalne discipline, odvojene od državnog i ustavnog prava, priređivači su pokazali razlike u teorijskom određenju kategorije *politički sistem*. Razlike između pojma ustava i njegovog sprovođenja, revolucionarne promene društvenih odnosa izražene u obliku različitih shvatanja *političkog sistema* i *političkog procesa* — samo su neka od ključnih pitanja od čije operacionalizacije zavisi teorijski stepen i stepen saglasnosti svih autora okupljenih oko ovog značajnog i zajedničkog projekta. U odnosu na pravni normativizam, kao predmet političkog sistema određuje se politička organizacija. »Za razliku od pravnog normativizma, tradicionalna politička teorija ističe da je država samo u svom normativnom vidu predmet pravnih nauka, a u suštini politička organizacija je predmet političkih nauka« (str. 4). Drugo značenje pojma politički sistem je znatno šire, ali nedovoljno precizno određeno: »Savremena zapadna politička nauka podrazumeva pod političkim sistemom nauku o vlasti, o vladi i upravljanju, o autoritetu, o komandovanju u svim ljudskim društvima, pa i u onima koja nisu poznavala državu. (...) U okviru ovog shvatanja postoji i težnja da se fenomen vlasti ispituje i izvan mašinerije vladanja, da se vlast shvati kao društvena pojava podele na one koji određuju i one koji izvršavaju, pri čemu se toj pojavi pridaje bitno politički karakter«. (str. 5).

Zapadni teoretičari zastupali su dve opšte koncepcije o političkom sistemu: jedna, koja politički sistem svodi na politički proces, i druga, koja razlikuje teorijski i praktični pojam političkog sistema. Doprinos prve koncepcije jeste u demistifikaciji politike i vlasti; primer takvog demistifikovanja je Bentlijeva teza da politički sistem ne čine institucije ni aktivnosti ljudi, već borba društvenih grupa za ostvarivanje kontrole nad aktivnostima organâ vlasti. Međutim, ni jedna od ovih koncepcija ne prevazilazi nivo pozitivizma, prema kojem istorija ljudskog društva postoji samo kao zatvoreni krug sukobâ interesâ. Sa stanovišta marksističkog shvatanja društva i politike, pojam političkog sistema je složeniji i otvoreniji, jer podrazumeva mogućnost postizanja veće slobode od postojeće: »Svojstvo političke vlasti je i u tome što se određeni pojedinac ili grupa ne može do kraja i zauvek pomiriti s tim položajem (...) To je sloboda koja je istovremeno u suprotnosti s vlašću, a predstavlja njen potencijalni i budući oblik« (str. 11).

Komparativizam kao metod nastao je u prirodnim naukama, iz kojih je preuzet i primenjen na istraživanje društva. Ovaj pristup nastao je iz dvostruke potrebe čoveka: potrebe za poređenjem radi utvrđivanja prednosti, odnosno nedovoljnosti sopstvenih institucija i širih društvenih rešenja. Zajedničko opredeljenje svih autora izraženo je u sledećoj oceni značaja komparativizma: »Uporedni politički sistemi su tako postavljeni da pružaju elemente za razvoj političkih nauka, za postavljanje savremenih klasifikacija i za učešće nauke u otklanjanju predrasuda o hijerarhiji i nejednakosti u oblasti politike« (str. 18). Stoga se postavljaju dva bitna pitanja: da li postoji determinizam između političkih sistema i oblika društvenog uređenja i kakav je odnos između postojećih društvenih uređenja i njihove prakse? Tematizacija i razrada ovih problema treba da pruži odgovore ne samo na nivou teorijskih stavova, već i praktična rešenja na nivou političkog sistema. Uporedna proučavanja u političkoj nauci zasnivaju se na sličnim principima kao uporedna proučavanja u pravnoj nauci. Oba sistema mogućno je porediti po osnovu istorijskog razvoja (dijahrono), kao i na temelju upoređivanja postojećih institucija (sinhrono). Komplementarno se primenjuju univerzalni zakoni, čija dalja diferencijacija zavisi od nacionalnih, regionalnih i drugih razlika. U zborniku *Uporedni politič-*

Digitized by Google

ki sistemi primenjen je ontološki pristup razlikovanju pojedinih elemenata političkog sistema. Odvojene su dve grupe pitanja: politički sistemi i političke institucije. Kao predmet istraživanja navedeni su sledeći politički sistemi: »Buržoaska revolucija i politički sistem« (dr Miroslav Đorđević — str. 67—77), »Politički sistemi buržoaskih zemalja« (dr Aleksandar Fira — str. 78—85), »Politički sistem Velike Britanije« (dr Vojislav Simović — str. 86—93), »Predsednički sistem SAD« (dr Štefica Deren-Antoljak — str. 94—107), »Politički sistem Francuske« (dr Pavle Ristić — str. 108—117), »Skupštinski (konventski) sistem Švicarske« (dr Smiljko Sokol — str. 118—127), »Fašizam nemački i italijanski« (dr Todor Kuljić — str. 128—135), »Socijalistička revolucija i politički sistem« (dr Pavle Jovanović — str. 136—147), »Politički sistemi socijalističkih zemalja« (dr Vučina Vasović — str. 148—164), »Politički sistem Sovjetskog Saveza« (dr Duško Milidragović — str. 165—175), »Politički sistem Narodne Republike Kine« (dr Zlatija Đukić-Veljović — str. 176—184), »Oblici svojine u socijalističkim zemljama« (dr Rajko Kuzmanović — str. 185—189), »Ustavi istočnoevropskih socijalističkih zemalja« (dr Anđelko Veljić — str 190—194), »Politički sistemi zemalja u razvoju — osnovna obeležja« (dr Pavle B. Jovanović — str. 195—205), »Političke organizacije i armija u zemljama u razvoju« (dr Stane Južnič — str. 206—218), i »Politički sistem Indije« (dr Miodrag Jovičić — str. 219—226). U delu koji obrađuje političke institucije postavljeni su sledeći problemi: »Demokratija i demokratije« (dr Jovan Đorđević — str. 229—235), »Poreklo skupštinskog sistema« (dr Pavle Nikolić — str. 236—244), »Razvoj skupštinskog sistema u SFRJ« (dr Vladimir Mitkov — str. 245—259), »Federalizam« (dr Miodrag Jovičić — str. 260—272), »Lokalna samouprava« (dr Stojan Tomić — str. 273—278), »Predstavnička tijela« (Veljko Mratović — str. 279—289), »Organi izvršne vlasti« (dr Slavoljub Popović — str. 290—295), »Uprava u savremenom društvu« (dr Slavoljub Popović — str. 296—299), »Pravosuđe« (dr Gašo Mijanović — str. 300—310), »Ustavno sudstvo« (dr Dimitrije Kulić — str. 311—317), »Političke partije« (dr Stjepan Pulišelić — str. 318—329), »Oblici neposredne demokratije« (dr Mijat Šuković — str. 330—334), »Izborni sistemi« (dr Dimitrije Prodanović — str. 335—339), »Ljudske slobode i prava« (dr Milan Matić — str. 340—348), »Samoupravljanje i participacija u svetu i politički sistemi« (dr Stanislav Grozdanić — str. 349—358), »Uloga vojske u savremenim političkim sistemima« (dr Anton Bebler — str. 359—367), »Politički sistem i religija« (dr Hamdija Čemerlić — str. 368—373), »Ekonomsko-tehnološke promene i savremeni politički sistemi« (dr Živojin Rakočević — str. 374—380), »Politička odgovornost« (dr Ivan Kristan — str. 381—389). Na kraju zbornika dat je spisak korišćene literature (str. 391—404).

Pri čitanju ovog zbornika nameću se osnovna pitanja: da li je kategorija *politički sistem* koherentno i dosledno prihvaćena i analizirana s obzirom na druge društvene fenomene i na različita teorijska stanovišta i ideološke orijentacije? Drugim rečima, da li je određenje pojma *politički sistem* — njegov obim, sadržina, diferencijacija od drugih bliskih pojmova — dovoljno da bi mogao biti predmet teorijskih razmatranja? Na složenost ovog pitanja ukazuje različita upotreba, odnosno dvostruko određenje u tekstovima naših autora: *politički sistem* i *politički sistemi.*

Klasifikacija političkih sistema određena je prema kriterijumu klasne strukture; za komparativna istraživanja značajno je određenje političkog sistema socijalizma, koje je dato u obliku opisa: »Na teorijskom planu ovaj sistem karakteriše: (1) proces razlaganja dvostruke vlasti i prevazilaženje dominacije, (2) oslobođenje rada, (3) preovlađivanje egalitarnih odnosa nasuprot hijerarhijskim, (4) politički subjektivitet radničke klase, (5) uvođenje sistema samoupravljanja« (str. 29). Ovo pomenično nabrajanje obavezuje na viši stepen operaciona-

Digitized by Google

lizacije u pojedinačnim pristupima. Za svaku od navedenih karakteristika socijalizma treba posebno razmotriti da li predstavlja element koji je nužan i dovoljan, odnosno koji supsumira i isključuje druge bliske odrednice socijalizma, koje su na istom teorijsko-metodološkom nivou. Očevidno je da na bitna pitanja strukture i funkcionisanja političkog sistema — njegove adekvatnosti i mogućih pravaca razvoja — ima premalo odgovora i dosta uopštenih i nedorečenih pitanja. U uslovima ekonomske i društvene krize, koje su bitno oslabile efikasnost svih političkih sistema (videti str. 32—34, 42—43), kada preovladava uverenje o vladavini birokratsko-tehnokratskog monopola, ne sagledavaju se rešenja koja bi ubrzala prevazilaženje krize i sprečila njeno konzerviranje kao trajnog stanja poremećenih i devijantnih društvenih odnosa. To se osobito odnosi na sferu ljudskih sloboda i prava.

Promišljanje odnosa između klase i organizacije državne vlasti u savremenom svetu navodi profesora Najdana Pašića na zaključak »o nužnosti kontrole vladajuće klase nad državom, a da se ne dovede u pitanje dominantan društveni položaj vladajuće klase« (str. 49). Ovom razmišljanju može se dodati to da je jedno od najsloženijih pitanja savremenog sveta kako umanjiti i svesti u realne i racionalne granice moć i kontrolu države, koja proširuje svoje nadležnosti na sva područja društvenog života.

Jedno od bitnih pitanja u komparativnom izučavanju jeste odnos ustava i političkog sistema. Međutim, analiza koja je data u ovom zborniku ima karaktem monografski obrađene teme. Za problem koji se ovde obrađuje važan je zaključak da u globalnim razmerama značaj ustava i njegova uloga sve više jačaju. Ustavnost i zakonitost predstavljaju garantiju pravne sigurnosti i pretpostavku legalnog političkog života. Pravna sigurnost ne znači beskonfliktnost, već borbu za demokratiju kao trajni zadatak radničke klase u socijalizmu, kao i u kapitalističkim zemljama.

Da li bi XX vek mogao da pruži takve primere ciničnog izigravanja demokratije da ideja demokratije nije pretvarana u konjunkturu agresivnog malograđanstva? Ekstremni primer takvog izigravanja je nacizam, ali i savremeni politički odnosi u kojima dominira otuđenost građanina od centara odlučivanja: »Iza svih ekonomskih, društvenih, religijskih i kulturnih odnosa stajala je potpuna politizacija i smatralo se da ne treba da postoji nijedna pravna ni privatna oblast koja bi mogla da bude apolitična. To je bio smisao Musolinijeve krilatice »totalitarna država« i nacističkih ideja »narodne zajednice« i »totalne države« (str. 132).

Proučavanje savremenih političkih sistema socijalističkih zemalja ukazuje na niz razlika u praktičnom rešavanju društvenih pitanja, iako su teorijska polazišta zajednička. Osnovna pitanja koja se postavljaju odnose se na utvrđivanje potreba i interesa, na pitanje države, funkcionisanje partija, na problem političke participacije. U uslovima relativne oskudice društvenih dobara politički sistem obuhvata i instrumente preraspodele dobara među društvenim grupama: »Ostvarivanje određenih ciljeva mora se dovesti u vezu sa ostvarivanjem ne samo budućih, nego i sadašnjih konkretnih interesa i potreba; stoga politika, kao opšte usmeravanje i organizovanje društva da se ti ciljevi postignu, dobija karakter delatnosti koja se okreće i pitanju uspostavljanja određenih odnosa između grupa i u vezi s tim pitanju raspodele oskudnih društvenih vrednosti« (str. 152) — ističe Vučina Vasović.

Koncepcija jednopartijskog sistema, sprovedena u Sovjetskom Savezu i nekim socijalističkim istočnoevropskim zemljama, predmet je brižljive analize i u zborniku *Uporedni politički sistemi*. U praksi je to opredeljenje, pored pozitivnih, imalo i negativne rezultate, kao što su glomazan i skup aparat prinude, mala sposobnost racionalizacije i prilagođavanja novim potrebama društva. U drugoj ključnoj teoriji koju zastupaju pisci iz ovih ze-

Digitized by Google

malja, teoriji opštenarodne države, ističe se prevladavanje klasnog cilja diktature proletarijata i ostvarenje interesâ svih građana. Prema tom shvatanju, država je glavni instrument izgradnje socijalizma i komunizma i garant društvenog razvitka i prava čoveka« (str. 155). Da li su nadležnosti države i njihovo ostvarivanje u praksi dovoljno opravdani *(ultima ratio societatis)?* Realne mogućnosti jednog društva često su u raskoraku sa organizacijom državnih organa vlasti.

Mogućnosti političkog sistema ispituju se na osnovi materijalnih uslova i mogućnosti, a potom na osnovi odnosa između državnih organa i političkih organa i organizacija. V. Vasović navodi oblike političke participacije (svenarodno razmatranje), referendum (član 5. Ustava SSSR iz 1977), koji doprinose demokratizaciji političke prakse u socisocijalističkim zemljama. Analiza suštinskih pitanja prakse socijalističkih zemalja pokazuje da su osnovni pravni akti (ustavi) i politički dokumenti (statuti i programi komunističkih partija) anticipirali političke ciljeve koji su tek delimično ostvareni. Neposredna socijalistička demokratija i racionalizacija državne vlasti predstavljaju ciljeve koji će se ostvarivati i dugo i tegobno. Neke etape u razvoju socijalističkih zemalja pokazuju da velike teškoće u realizovanju postavljenih ciljeva proizlaze ne samo iz nasleđene nerazvijenosti, socijalne strukture, već i iz opšteg stepena nasleđene političke svesti. Analiza autoritarnih rešenja u nekoliko socijalističkih zemalja ozbiljno ukazuje na istorijske korene ovih pojava.

U analizi odnosa između oblikâ svojine i postojećih političkih sistema nije u dovoljnoj meri operacionalizovana njihova međusobna povezanost. Potpunije objašnjenje za ove zavisnosti omogućilo bi celovitiji komparativistički pristup kapitalizmu i socijalizmu; na njihovu međuzavisnost obraća se najviše pažnje u periodima stagnacije društva, ali je i metodološki i praktično mnogo celishodnije rešavanje niza pitanja, što se može utvrditi na primeru iz prakse jugoslovenskog društva: ako jugoslovenski ekonomisti (Horvat, Lešaja) tvrde da je ekonomski sistem takav da omogućuje konstituisanje sva tri politička sistema — kapitalističkog, etatističkog i samoupravnog, onda takve tvrdnje obavezuju na temeljitija politikološka istraživanja. To je zahtev za definisanjem mogućnosti optimalnog društvenog razvoja.

U okvirima ustavnosti, i van nje, nakon drugog svetskog rata uspostavljani su različiti oblici vlasti koji prevazilaze stare politikološke klasifikacije. Pokušaji demokratizacije političkog života u Latinskoj Americi bili su kratkog veka, ali predstavljaju izazov za ustavnopravnu i politikološku misao, jer traže nova rešenja: »Progresistički pokušaji raznih vrsta (Peron u Argentini, Vargas u Brazilu, »andska revolucija« u Peruu) bili su kratkog daha i jedva da su iza sebe ostavljali probuđenu nadu. Ove zemlje kao da u svojim nedrima kriju radikalnu revoluciju, čiji su putevi u postojećim prilikama, i uprkos izuzecima, zapreteni: zakržljale i deformisane buržoaske strukture ne mogu biti oslonac ni buržoaziji, da bi mogla povesti mase zadržavajući ih u okviru svog poretka, niti, na drugi način, radničkoj klasi; svaki drugi radikalizam, sve ako je i čvrsto ukorenjen u masovnom nezadovoljstvu, ostaje, manje-više, verbalni radikalizam radikalne nemoći suočen s težinom nasleđenih struktura, koje čuva sila sa severa« (str. 198) — ističe Pavle B. Jovanović.

Za razliku od evropske klasične parlamentarne demokratije, u kojoj je privredna razvijenost bila u obrnutoj srazmeri sa ulogom vojnog faktora, u vanevropskim zemljama taj odnos je drugačiji. Praksa zemalja Latiske Amerike pokazuje upravo suprotno: na relativno visokom stepenu razvijenosti uloga vojske je postala jedan od odlučujućih faktora usmeravanja političkog života. Potrebno je osloboditi se starih shema u mišljenju i klasifikaciji, opterećenosti u pristupu, kako bi se otvoreno pristupilo kompariranju po-

Digitized by Google

stojećih političkih sistema. Na tu potrebu ukazuje veći broj autora u ovom zborniku.

Ovaj zbornik prvi put u nas na jednom mestu daje komparativni pristup svim glavnim političkim fenomenima u okviru političkih sistema savremene epohe; (a) metodološki pristup zadovoljava zahteve komparativnosti i multidisciplinarnosti, uz primedbu da su pojedini tekstovi ostali na nivou obrade monografske teme; (b) zajedničko pitanje koje povezuje teorijski nivo sa svakodnevnom praksom jeste: u kolikoj meri savremeni politički sistemi mogu na adekvatan način da artikulišu složene i protivrečne potrebe i zahteve svih slojeva društva; (c) vrednost i doprinos ovog zbornika iskazuje se u kritici tehnokratsko-birokratskih snaga i tendencija, a osobito u kritici modernog etatizma koji sve više otežava i dovodi u pitanje redovno funkcionisanje pravnog sistema i ostvarenje ljudskih prava i sloboda; (d) za dalja teorijska istraživanja podsticajna su razmišljanja onih autora (P. Jovanović, V. Vasović) koji ukazuju na razlike između ideologije i oblikâ političkog sistema. Klasične teorije korelacije moraju se prevazilaziti metodom empirijske analize i uvažavanjem novih rešenja nastalih u savremenoj praksi, naročito od šezdesetih godina ovog veka do danas; (e) kritičke zamerke odnose se na nerazjašnjenost opštih pitanja, i u načelnom pristupu i u pojedinim pitanjima. Ostala su otvorena takva suštinska pitanja kao što je pojam »politički sistem« i »politički sistemi«, dok se insistira na tačnosti u detaljima, pa i na onim istorijskim činjenicama koje su opštepoznate u istoriji ustavnosti, te zato nisu najbitnije za predmet razmatranja.

Smatramo da je ovaj zbornik veoma značajan ne samo za uži krug pravnika i politikologa, već i za razmatranje tekućih pitanja jugoslovenske političke prakse.

Dubravka Stajić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S64

UNIV. of MICH.
OCT 5 1984

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

7-8
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 7—8

Sadržaj

Miroslav Stojanović
Opštepartijska debata o ulozi Saveza komunista 993

Članci

Anton Jekauc
SKJ i razvoj proizvodnih snaga 1000

Mijat Šuković
Podizanje kvaliteta prava i učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti 1016

Ranko Petković
Jugoslavija i susedne zemlje 1029

Idejni pluralizam, pluralizam samoupravnih interesa i politički pluralizam

Prvoslav Ralić
Interesi se ne mogu usklađivati kompromisima 1043

Radoslav Ratković
Interes nije bazična kategorija 1052

Dragomir Drašković
Pluralizam ideja — pretpostavka društvenog napretka 1058

Fuad Muhić
Institucionalni pluralizam i grupe za pritisak 1066

Jovan Komšić
Problemi samoupravnog pluralizma i uloga subjektivnog faktora 1085

Radoš Smiljković
Interesi — radnička klasa — organizacije 1098

Miloje Petrović
Kako se razgraničiti od građanskog pojma »pluralizma interesa« 1109

Mirjana Maleska
Pluralizam interesa i demokratizacija društva 1114

Vjekoslav Koprivnjak
Korijeni pluralizma u nas 1118

Stipe Šuvar
Sloboda misli — da, ideološki i politički pluralizam — ne 1125

Marijana Pajvančić
Izražavanje i usklađivanje samoupravnih interesa u delegaciji 1134

Miha Ribarič
Pluralizam samoupravnih i pluralizam političkih interesa 1143

Bećir Macić
Samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa 1146

Mile Jovanović
O nekim pitanjima istorijskog interesa radničke klase 1160

Portreti

Dobroslav Ćulafić
Budislav Šoškić 1167

Osvrti

Boris Nonevski
Pozorište između prošlosti i politike 1180

Prikazi 1190

Digitized by Google

Содержание

Мирослав Стоянович
Общепартийные дебаты о роли Союза Коммунистов 993

Статьи

Антон Екауц
СКЮ и развитие производительных сил 1000

Мият Шукович
Повышение качества прав и укрепление конституционности и законности 1016

Ранко Петкович
Югославия и соседние страны 1029

Идейный плюрализм, плюрализм самоуправляемых интересов и политический плюрализм

Првослав Ралич
Интересы не согласовываются компромиссами 1043

Радослав Раткович
Интерес не является базисной категорией 1052

Драгомир Драшкович
Плюрализм идей — предпосылка общественного развития 1058

Фуад Мухич
Институциональный плюрализм и группы оказывающие давление 1066

Иован Комшич
Проблемы самоуправляемого плюрализма и роль субъективного фактора 1085

Радош Смилькович
Интересы — рабочий класс — организации 1098

Милое Петрович
Как отмежеваться от буржуазного понятия „плюрализм интересов" 1109

Мирьяна Малеская
Плюрализм интересов и демократизация общества 1114

Вьекослав Копривняк
Корни плюрализма у нас 1118

Стипе Шувар
Свобода мысли — да, идеологический и политический плюрализм — нет 1125

Марияна Пайванчич
Исследование и согласование самоуправляемых интересов в делегации 1134

Миха Рибарич
Плюрализм самоуправляемых и плюрализм политических интересов 1143

Бечир Мацич
Самоуправляемое соглашение и демократический плюрализм самоуправляемых интересов 1146

Миле Иованович
К некоторым вопросам исторического интереса рабочего класса 1160

Портреты 1167

Обзоры 1180

Рецензии 1190

Contents

Miroslav Stojanović
General Party Debate Concerning the Role of the League of Communists 993

Articles

Anton Jekauc
The LCY and the Development of the Forces of Production 1000

Mijat Šuković
Higher Quality of Law and Consolidation of Constitutionality and Legality 1016

Ranko Petković
Yugoslavia and the Neighbouring Countries 1029

Ideological Pluralism, Pluralism of Interests of Self-management and Political Pluralism

Prvoslav Ralić
Interests Cannot be Coordinated by Means of Compromises 1043

Radoslav Ratković
Interest Is not a Basic Category 1052

Dragomir Drašković
Pluralism of Ideas — Prerequisite of Social Progress 1058

Fuad Muhić
Institutional Pluralism and Pressure Groups 1066

Jovan Komšić
Problems of Pluralism in Self-management and the Role of the Subjective Factor 1085

Radoš Smiljković
Interests — the Working Class — Organizations 1098

Miloje Petrović
How to Take Exception to the Bourgeois Notion of „Pluralism of Interests" 1109

Mirjana Maleska
Pluralism of Interests and the Democratization of Society 1114

Vjekoslav Koprivnjak
The Roots of Our Pluralism 1118

Stipe Šuvar
Freedom of Thought — Yes; Ideological and Political Pluralism — No 1125

Marijana Pajvančić
Expression and Coordination of Self-managed Interests in a Delegation 1134

Miha Ribarič
Pluralism of Self-managing Interests and Pluralism of Political Interests 1143

Bećir Macić
Negotiation in Self-management and Democratic Pluralism of Interests in Self-management 1146

Mile Jovanović
Concerning Some Matteres in the Historical Interests of the Working Class 1160

Portraits 1167

Surveys 1180

Reviews 1190

Digitized by Google

Miroslav Stojanović

Opštepartijska debata o ulozi Saveza komunista*

Trinaesta sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije predstavljaće, ako ni po čemu drugom, a ono po jednoj odluci, datum posebne vrste i događaj velikog značaja. Neskloni velikim rečima u označavanju partijskih skupova, pa i plenuma najvišeg foruma Saveza komunista Jugoslavije između dva kongresa, pominjemo to kao očiglednu i nespornu činjenicu.

Šta je to što je ovu sednicu — čiji se tok, inače, nije razlikovao od tolikih drugih koje su joj prethodile, izuzev po dužini trajanja (puna dva dana) i po velikom broju govornika (preko 40) — učinilo ipak posebnom?

Odlučujući da ne prihvati zaključke na samoj sednici, kako je to uobičajeno, nego da ovlasti svoje Predsedništvo da pripremi predlog zaključaka s čijim će se sadržajem ići među partijsko članstvo, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije opredelio se za otvaranje širokog dijaloga.

Iako nije neuobičajena u praksi Saveza komunista, ova inicijativa, sticajem raznovrsnih i mnogostrukih okolnosti, uz to

* *Napomena:* Redakcija časopisa »Socijalizam« poziva svoje čitaoce i saradnike da uzmu učešća u opštepartijskoj debati koja je otvorena Predlogom zaključaka CK SKJ o ostvarivanju vodeće uloge SKJ i jačanju njegovog idejnog i akcionog jedinstva (objavljenom u »Komunistu« od 10. jula 1984).

Digitized by Google

izrazito nepovoljnih, u ovom trenutku ima, reklo bi se, naglašeniju i dalekosežniju važnost za sam Savez komunista, ali i za čitavu jugoslovensku socijalističku zajednicu.

Dramatične razmere krize u kojoj se nalazimo i nemoć da se velika društvena energija usredsredi na brži izlazak iz nje, najupečatljiviji su izraz i posledica svih tih okolnosti u koje ova inicijativa CK SKJ stiže kao oporo suočavanje sa istinom, ali i kao ohrabrujući znak jedne trezvene odluke.

Otvarajući široku partijsku i društvenu debatu u atmosferi naglašene kritičnosti, Savez komunista ide hrabro u susret i podstiče onu vrstu kritičkog dijaloga u kome ima duboke i iskrene zabrinutosti, ali ne i zluradosti, ima žestine, ali ne i žuči, dijaloga od kojeg i sam očekuje dosta otrežnjenja i mnogo više osveženja.

U tome vidimo i poseban značaj otvaranja najšireg demokratskog dijaloga kome je Predlog zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ povod i osnova u oslobađanju ogromnog broja ljudi, ne samo članova Saveza komunista, izvesnog zazora i ustezanja od kritike iz jednostavnog razloga što ne žele da se priključe horu radikalnih kritičara sistema koji postaje sve bučniji i agresivniji i, kako reče jedan od učesnika u raspravi na Trinaestoj sednici CK SKJ, »našom krivicom, sve popularniji«.

To povlačenje pred terorom »kritizerstva s predumišljajem« mnogi, inače, smatraju jednim od najvećih i najtežih problema Saveza komunista Jugoslavije danas.

Nemamo, naravno, iluziju da će taj hor radikalnih kritičara i »političkih nadrilekara« umuknuti, ali će partijsko rukovodstvo biti u obavezi i prilici da čuje *izvornu* i *neposrednu kritiku, interes* i *zahtev* partijskog članstva i radničke klase.

Na koji sve oslonac se računa kada se u Predlogu zaključaka Trinaeste sednice naglašava da su »naše snage veće nego što se ponekad misli i nego što to iskazuju istrgnuti pokazatelji?«

Pre svega na radničku klasu koja je u grču borbe za socijalističko samoupravljanje kao svoje životno opredeljenje, na omladinu koja u ciljevima te borbe vidi svoju sutrašnjicu, na razvijene organizovane snage socijalističke svesti i akcije, velike naučne snage i savremena sredstva za proizvodnju, na međunarodni ugled doslednih boraca za ravnopravne odnose u svetu. To su, kako je ocenjeno u ovom dokumentu, »sigurni oslonci i moćne poluge razvoja«.

U završnom delu zaključaka, u kome se govori o očekivanjima sa kojima se ulazi u debatu i akciju posle Trinaeste sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije zapisano je:

»Bitan preduslov uspešnog ostvarivanja ciljeva kojima stremimo predstavlja stalno osposobljavanje članova Saveza komunista i jačanje njegovog idejnog i akcionog jedinstva, komunistička doslednost u borbi za interese radničke klase, za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Savez

Digitized by Google

komunista Jugoslavije otvorio je perspektivu daljeg kretanja naše revolucije.

Sada se mora organizovati i neposredno angažovati tako da obezbedi ostvarivanje utvrđenih ciljeva i zadataka. Tome treba u punoj meri da doprinese debata i akcija posle Trinaeste sednice CK SKJ. Poverenje, ali i ozbiljna upozorenja, zahtevi radničke klase i radnih ljudi, predstavljaju ogromnu snagu i podršku daljem razvoju socijalističkog samoupravljanja i obavezuju komuniste da izvrše i ovaj zadatak, da budu idejno-politički i akciono odgovorni. Od odlučujućeg otklanjanja slabosti u sopstvenim redovima, od zaokreta u svesti i ponašanju komunista i od njihove veće aktivnosti među radnim ljudima i zajedno sa njima umnogome zavise i tokovi društvenog i ekonomskog života, brži izlazak iz teškoća i stanja u kojem smo danas i sigurna perspektiva našeg razvoja.«

Novinski izveštači sa Trinaeste sednice CK SKJ zapazili su da je u izuzetno otvorenoj i kritičkoj raspravi — kakva, inače, odlikuje sve sednice najvišeg partijskog foruma u poslednje vreme — najviše bilo reči baš o ostvarivanju neophodnog idejnog i akcionog jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije i ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Prvo je pominjano kao uslov za ovo drugo. U odsustvu jedinstva ili u nedovoljnom jedinstvu viđeni su i glavni uzroci za porazne i uznemirujuće konstatacije o tome da se skoro godinu dana posle usvajanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije tako malo uradilo od onoga što je moralo i trebalo da se učini.

Time je praktično stavljena na tešku probu i dovedena u pitanje sposobnost Saveza komunista i organizovanih snaga da uspešno ostvaruju ključne ciljeve svoje politike.

Otpori koji se pružaju promenama što ih ovaj celovit i razuđen program predviđa za što brži izlazak iz krize vrlo su žilavi. Trajne i dublje promene u tom pravcu očigledno su tek na početku.

U Predlogu zaključaka se naglašava da »današnje vreme i političko stanje u našem društvu zahtevaju od Saveza komunista snažnu i široku akciju radi ostvarivanja ključnih promena koje su predviđene programom ekonomske stabilizacije.

Taj program nije samo projekat privrednog preobražaja, već i program dubokih promena, kako u proizvodnim odnosima tako i u svesti i načinu življenja. On predstavlja radikalni raskid sa slabostima u dosadašnjoj politici razvoja i privređivanju.

Potpunu ozbiljnost i dramatičnost sadašnjeg trenutka i političkog stanja izražava i konstatacija da smo »u razvoju socijalističkog samoupravljanja došli do raskršća na kome se opredeljuje dalja sudbina, sadržaj i mogućnosti socijalističkog samoupravljanja«.

Bez dubljih promena u privrednom sistemu i promena (posle kritičke analize koja, iako prilično malokrvna, ipak teče) u političkom sistemu intervencija države i birokratizam bi sve više jačali.

Digitized by Google

Iako to nije prvi put rečeno u dokumentima CK SKJ, i u ovom Predlogu zaključaka se vrlo izričito kaže da se »mora stati na put kolebanjima, nedoslednostima i otporima u sprovođenju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«.

Posebno je naglašeno da komunisti, »naročito oni na istaknutim društvenim funkcijama«, koji ne sprovode stavove Saveza komunista Jugoslavije i neodgovorno se odnose prema obavezama koje imaju u njihovom ostvarivanju, moraju za to snositi posledice, sve do smenjivanja sa dužnosti i isključenja iz Saveza komunista.

Izričitost u ovim zahtevima izazvana je i oporim činjenicama da je i sam Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije gotovo uzalud na mnogim svojim plenumima pokušavao da krene dalje od podrške Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Izrada tog dokumenta, ma koliko dugotrajna i mukotrpna, bila je potvrda jedne u svakom slučaju dragocene mogućnosti da se i usred krize, uz angažovanje velikog broja kreativnih ljudi, sačini jedan slojevit program i zatim plebiscitarno i na demokratski način prihvati. Posle njegovog usvajanja ispoljile su se, međutim, upozoravajuće slabosti u samom Savezu komunista, sve do njegovih najviših rukovodstava. U analizi i kritici otpora programu ekonomske stabilizacije težište kritike se otuda sve više pomeralo ka samom Savezu komunista, njegovom nedovoljnom idejnom i akcionom jedinstvu.

Pokazalo se, u stvari, da je to nejedinstvo izraz očevidne činjenice da je nastupio veliki zastoj u razvoju samoupravljanja.

Kako je i na Trinaestoj sednici CK SKJ isticano, danas su u oštrom sukobu socijalističko samoupravljanje i etatizam, koji dobija sve jasniju klasnu suštinu. Osnovno pitanje za Savez komunista Jugoslavije u ovom trenutku i jeste u tome gde se on u tom sukobu nalazi.

Pitanje, na izgled, zvuči apsurdno. U principijelnoj ravni tu dilema, naravno, nema. Put ka konkretnom otkriva, međutim, da je Savez komunista, ostajući nedovoljno kritičan prema realnim društvenim kretanjima, počeo nužno da se vraća na pozicije koje je poodavno programski odbacio i da u samom sebi — kako je upozoreno na Trinaestoj sednici CK SKJ — potiskuje ono emancipatorsko što ga i čini savezom, a obnavlja duh, sada već razjedinjene, partije.

Otkuda tolika upozorenja da je Savez komunista sve više ili na oportunističkim odstupnicama ispred naraslih raznih privatističkih i birokratskih tendencija ili da se ponaša kao partija vlasti, čime se i sam birokratizuje?

Još pre četvrt veka je u Programu Saveza komunista Jugoslavije zapisano:

»Jugoslovenski komunisti ne smeju, a i ne žele da preko državnog aparata postanu vlast, umesto radničke klase i radnih ljudi. Samo društveno-ekonomski interes radničke klase i radnih ljudi koji proizvode društvenim sredstvima i na tom interesu zasnovana

Digitized by Google

socijalistička svest osnovni su i trajni pokretač društvenog napretka.«

Nizak stepen ekonomske i tehnološke integrisanosti udruženog rada, duboka ekonomska kriza u svetu i još dublja u zemlji, neminovno su stvarali prostor za široko administrativno uplitanje u tokove primarne reprodukcije. Na toj osnovi i pred našim očima, kako je već zapaženo, vrši se svojevrsna obnova državnog kapitala i izrastaju novi oblici birokratsko-tehnokratske vlasti i političkog tutorstva nad radnicima u udruženom radu. Udruženi rad u svim svojim delovima dolazi u potpunu zavisnost od političkih i državnih centara koji arbitrarno odlučuju o uslovima privređivanja. Tako ponovo jača osamostaljena moć profesionalnog političkog sloja, što, s obzirom na sadašnju raspodelu vlasti u federaciji, dobija formu decentralizovanog ili, tačnije, policentričkog etatizma.

Budući manje prisutan i aktivan u samoupravnim organima i telima, Savez komunista je ulazio u sprege i tražio oslonac u državnim i političkim upravljačkim aparatima. Neminovna posledica toga je prenošenje sukoba nastalih na politizovanim interesima i u sam Savez komunista Jugoslavije, naročito u njegova rukovodstva.

To čini utoliko težim i pokušaje da se raščiste sporovi i usaglase gledišta. Iza njih stoje kruti institucionalizovani interesi u koje su često upregnuta i rukovodstva Saveza komunista.

Šta ovakva situacija nalaže?

Reči o neophodnom jedinstvu Saveza komunista Jugoslavije i njegovim rukovodstvima ni u kom slučaju ne idu smerom traganja za jednoglasnijim, bespogovornim i nametnutim, za ukidanjem razlika i različitosti. Uostalom, sadašnje teške probleme to ne bi učinilo manje teškim. Naprotiv, samo bi ih još više otežavalo. Očigledno je reč o nužnosti da se Savez komunista, bez kolebanja i odlučno, stavi na stranu radničke klase u njenom sve oštrijem sukobu sa nosiocima etatističkih, birokratsko-tehnokratskih tendencija i grčevitog upinjanja da se sačuva arbitrarna vlast nad udruženim radom.

Najpouzdaniji put (i prema Predlogu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ) na kome se može graditi i učvršćivati jedinstvo jugoslovenskih komunista jeste konkretna i najšira politička borba za ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i borba za promene u političkom sistemu svega onoga što mu ne dopušta da bude u najpotpunijem smislu samoupravan, socijalistički i efikasan.

Povodom opravdanih kritika koje se upućuju Savezu komunista i koje su usmerene na pojave nejedinstva, akcione nedoslednosti, forumskog rada, prevelikog oslanjanja na državne organe, sprege sa tehnobirokratskim strukturama, na prakticizam itd., u Predlogu zaključaka Trinaeste sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije se kaže:

»Tvrdokorno insistiranje pojedinih rukovodstava ili organizacija samo na svojim stavovima, isključivo respektovanje svojih

Digitized by Google

polazišta i interesa neminovno vodi razjedinjavanju i konfrontaciji, pa i frakcionaštvu u Savezu komunista. Stoga Savez komunista mora energično onemogućavati ove pojave i ponašanja. Ovakvo stanje i odnosi u SK moraju se menjati revolucionarnom akcijom, demokratskim izgrađivanjem idejno-političkih stavova i njihovim doslednim sprovođenjem. Članstvo, organizacije i organi Saveza komunista mogu uspešno da deluju na jedinstvenom pravcu ako su programska opredeljenja i njihova aktivnost utemeljeni na istorijskom interesu radničke klase.«

Agresivno naturanje parcijalnih interesa zbiva se u situaciji kada je u praksi došlo do kolebanja i odstupanja od principa demokratskog centralizma u Savezu komunista Jugoslavije.

I u onim situacijama u kojima se oko strateških opredeljenja u Savezu komunista Jugoslavije i u društvu najčešće ostvarivala saglasnost, u praktičnom realizovanju su izbijali na videlo egoizam i deformisani parcijalni interesi. Od jedinstvenih odluka svako je sprovodio samo ono što mu je odgovaralo.

Podsećajući na obavezu savezâ komunista republika i pokrajina da aktivno učestvuju u izgrađivanju jedinstvene politike Saveza komunista Jugoslavije, predsednik Predsedništva CK SKJ Ali Šukrija upozorio je na Trinaestoj sednici i na njihovu podjednaku odgovornost za dosledno i efikasno sprovođenje demokratski usvojenih odluka i zaključaka forumâ i organâ Saveza komunista Jugoslavije:

»Oni moraju učiniti mnogo više napora u afirmaciji uloge Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije kao najvišeg organa partije između dva kongresa.«

Opasnost od federalizacije Saveza komunista je, očevidno, danas vrlo realna. Deo krivice za takvu situaciju, istina, pripada i samom Centralnom komitetu i njegovom Predsedništvu koji su, ipak, prećutno prihvatili praksu da se i u mnogim situacijama u ovim telima radi delegatski na principu konsenzusa. Tako se jedan od temeljnih principa revolucionarne avangarde — demokratski centralizam — ne kida samo na relaciji republičkih centralnih, odnosno pokrajinskih komiteta — CK SK Jugoslavije.

U Predlogu zaključaka posebno se govori o tendencijama zanemarivanja demokratskog centralizma i zaključuje da bi tolerisanje tih tendencija i neprihvatljivih shvatanja objektivno otvaralo vrata frakcionaškom delovanju.

To bi ugrožavalo i jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije, ali i njegovu klasnu i revolucionarnu ulogu i odgovornost za jedinstvo zemlje, za njen samoupravni socijalistički razvoj.

Uz nalaganje obaveze svim organima Saveza komunista da se bore protiv ovakvih tendencija upućen je i poziv na isto tako odlučno suprotstavljanje tendencijama unitarizma, dogmatizma i birokratizma, koje, dovodeći u pitanje samostalnost i odgovornost savezâ komunista republika i pokrajina u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije, dovode u pitanje i bitne tekovine revolucije.

Digitized by Google

Baveći se s razlogom istrajnije i »nemilosrdnije« sopstvenim slabostima i u ovom dokumentu, Savez komunista to čini s dubokim uverenjem da je njihovo otklanjanje i vraćanje izvornim programskim opredeljenjima uslov da se srčanije i na širokom frontu efikasnije izađe iz krize, ali, što je još važnije, da se priđe ostvarivanju onih dubokih promena koje će isključivati mogućnost ponovnih sunovraćanja u nove krize.

Predlog zaključaka Trinaeste sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije ulazi u raspravu s jedinom beskompromisnom porukom: nema odstupanja od osnovnih opredeljenja — socijalizma, samoupravljanja, bratstva i jedinstva, nezavisnosti. Sve ostalo je podložno žestokoj kritičkoj proveri. Ono što tu proveru ne može da izdrži i što nema izgleda da postane život, samo je sebe osudilo i osporilo, i u privrednom i u političkom sistemu.

Otuda Predlog zaključaka ne služi samo za puko iščitavanje, već za otvoreno suočavanje sa izazovima prakse i života.

Sve je stavljeno na ispit, jedino revolucija ne sme doći u iskušenje. Vremena, očigledno, nema. Dramatična upozorenja da se stiglo do opasnog raskršća govore o tome da je ovo trenutak koji traži mnogo srčanosti i moralne snage. Trenutak koji, dok neki gube glave, traži mnogo prisebnosti, trenutak da se, usred tolike sumnje i neverice, traži mnogo ubeđenosti i ubedljivosti.

Digitized by Google

Anton Jekauc

SKJ i razvoj proizvodnih snaga

U marksističkim koncepcijama razvoja pitanja razvoja proizvodnih snaga zauzimaju središnje mjesto, jer se u društvenoj reprodukciji mijenjaju odnosi uslijed promjena koje se vrše u proizvodnim snagama društva. Društveno-ekonomski vidovi razvoja proizvodnih snaga moraju, stoga, biti spoznati i ugrađeni u dokumentima SKJ, kako bi se mogli materijalizirati u praksi. Pošto kod nas klasnu svijest oblikuje SKJ, ova pitanja imaju prvorazredan značaj i s obzirom na realizaciju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije koji se provodi već duže vremena i čije će ostvarivanje predstavljati svojevrsnu provjeru ugrađenih stavova. Mišljenja smo da je problematika razvoja proizvodnih snaga nedovoljno inkorporirana u društvenoj praksi, mada je poznato da se društveno-ekonomski odnosi moraju posmatrati u dijalektičkom jedinstvu tehnoloških i materijalnih činilaca razvoja. Potvrdu za ove stavove nalazimo kod Marksa na dosta mjesta, gdje se razvoj dijalektički povezuje ovim redom: proizvodne snage, proizvodni odnosi, pravna, politička i ideološka nadgradnja.

Dajući primat razvoju proizvodnih snaga u socijalizmu, Marks je u razvoju novog društva stavio akcent na razvoj produktivnosti rada. Pobjedu novog društva Marks i vidi, u krajnjoj liniji, u tome što će se socijalizam, razvijajući proizvodne snage

Digitized by Google

po istorijskoj neminovnosti, generisati i kao društvo koje je ne samo pravednije, nego i ekonomski efikasnije.

Međutim, čini se da je praksa socijalističkih zemalja krenula drugim tokom, da je čak ostvarena značajna prevaga ideološke i političke nadgradnje nad produkcionim odnosom, a ovoga nad proizvodnim snagama.[1] Takve tendencije u razvoju našeg društva moraju se u najkraćem roku mijenjati i u dugoročnom razvoju, odnosno u praksi, obezbijediti realizaciju ciljeva, to jest oslanjanja na vlastite snage, što je utvrđeno i u svim našim programskim dokumentima. U tom kontekstu posmatran, razvoj ni u kom slučaju ne treba smatrati autarkičnim, već je neophodno pronaći mjeru u kojoj je u našem razvoju poželjno učešće inostrane tehnologije i nauke, koje, kao što nam je poznato, nisu čak ni ideološki neutralne. Nauka u socijalizmu, kao naučno vođenom procesu, mora biti glavni generator razvoja proizvodnih snaga, koji prodire u sve pore života. Uostalom, zbog složenosti ciljeva i metoda kojima se provodi socijalizam i jeste naučni proces i sistem, jer u planiranju ciljeva, a i u ostvarivanju razvoja, uzima u obzir znatno veći broj funkcija i kriterija, to jest ograničenja u traženju optimuma pri kombinovanju faktora razvoja. Stoga ćemo u daljem izlaganju pokušati da utvrdimo genezu i društvene posljedice odnosa prema razvoju proizvodnih snaga i pokušati da pronađemo rješenja kojima bi se takvo stanje prevladalo.

Programi KPJ, odnosno SKJ i razvoj proizvodnih snaga

Kao što se iz partijskih arhiva i dokumenata vidi, razvoj proizvodnih snaga u istoriji SKJ bio je u pojedinim periodima nejednako tretiran. U stvari, tačnije bi bilo reći da se u svim dokumentima više operisalo nečim što se ne želi nego što su bili određivani načini proizvodnje budućeg društva. To je i sasvim razumljivo jer je usavršavanje tehnike i podizanje produktivnosti rada izazivalo i povećanje društvenih nejednakosti i proširenje jaza između bogatih i siromašnih.[2] To je vidljivo naročito iz rezolucija i odluka Vukovarskog kongresa, odnosno iz Programa Komunističke partije koji je tada donesen, kao i iz odluka i rezolucija ostalih kongresa KPJ koji su do rata održani i odluka Pete zemaljske konferencije. Komunistima je tada, u stvari, bilo najvažnije da se socijalističkom revolucijom privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju zamijeni društvenom svojinom i uvede planska organizacija društvenog proizvodnog procesa, što je trebalo da dovede i do ukidanja eksploatacije.[3] Međutim, cilje-

[1] Dr Dragutin Marsenić, *Samoupravljanje i privredni razvoj*, »Savremena administracija«, Beograd, 1984, str. 5.

[2] Vidi *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom II, *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*, Beograd, 1950, str. 28, 29, 150. i 449.

[3] Ibid., str. 29.

Digitized by Google

vi koji su postavljeni prije revolucije, kad je trebalo rušiti stari sistem, očigledno se ne mogu održati u uslovima kada se počinje izgrađivati novi društveni poredak i kada pitanja razvoja proizvodnih snaga postaju prvorazredna i za ostvarivanje socijalnih ciljeva.

Oružana revolucija je, kao što znamo, još u svojim počecima, u Užičkoj republici, uspjela da organizuje proizvodnju i da razvije kreativnost najširih narodnih masa svrstanih u službu odbrane zemlje od agresora (proizvodnja pušaka i eksploziva u prvoj partizanskoj tvornici). Iz ovog primjera je vidljiv i kontinuitet sa Pariškom komunom, kada je prvi put konkretizovana ideja o naoružanom narodu i o predaji fabrika na upravljanje radnicima, odvajanje crkve od države i škole od crkve. I drugi primjeri organizovanja proizvodnje na slobodnoj teritoriji, u obliku aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora, pokazuju da su to bili divni primjeri narodnog stvaralaštva i aktivnosti najširih narodnih masa kakve rijetko srećemo u istoriji ratova.

Banijski top Sime Jednaka predstavlja jedan od takvih primjera proizvodnje ratnih oruđa malim sredstvima (od jednog odbačenog traktorskog motora iskorištena je mašina radilica za proizvodnju ovog topa. Iako taj top nije imao baš sjajne tehničke karakteristike, imao je izuzetno važan propagandni efekat, jer su Pavelićevi oficiri javili u Zagreb da partizani dobivaju pomoć u artiljerijskim oruđima zrakoplovima. Međutim, prema ocjenama nekih autora, zatajila je inicijativa školovanih partizana i nauke uopšte, pa je oskudica u oružju savladavana tako što je ono zaplenjivano od neprijatelja, što se vrlo često plaćalo i ljudskim životima.[4]

Revolucija nam je ostavila mnoge tragove o pokušajima organizovanja proizvodnje na privremeno oslobođenim teritorijama, pa čak i aktivnosti na okupiranim teritorijama (ilegalna aktivnost simpatizerâ NOP-a, berba žita na Sjenici itd.). Vrhovni štab je, tako, u više navrata donosio odluke o reorganizacijama, da bi se kakav-takav privredni i ekonomski život pospiješio radi stvaranja materijalnih uslova za vođenje ratnih operacija.[5]

Odlukama AVNOJ-a trasirani su putevi za dalji razvoj proizvodnih snaga u Jugoslaviji. Sa ovim odlukama politički kontinuitet slijedi u Programu KPJ iz 1948. i u Programu SKJ iz 1958. godine, kada je uloga nauke, tehnike i tehnologije u privrednom razvoju vrlo decidno određena, strogo sa stanovišta klasikâ mar-

---

[4] Akademik prof. dr Gojko Nikoliš, *Odbrana pomoću malih sredstava*, SANU, Beograd, 1977, str. 44.

[5] Tako je decembra teške 1942. godine izvršena reorganizacija Vrhovnog štaba radi boljeg rukovođenja i izvršavanja utvrđenih ciljeva snabdijevanja boraca i stanovništva, koji je od tada imao sljedeće odsjeke i komisije: (1) Operativni odsjek, (2) Obavještajni odsjek, (3) Ekonomski odsjek, (4) Vojnoindustrijski odsjek, (5) Odsjek za vojne oblasti i pozadinu, (6) Tehnički odsjek, (7) Sanitetski odsjek i (8) Komisiju za borbu protiv špijuna i pete kolone.

Digitized by Google

ksizma. Program SKJ je na vrlo originalan način tretirao pitanje razvoja proizvodnih snaga i označio ih nosiocima prevazilaženja robnog karaktera proizvodnje. Istovremeno, dokle god bude postojala robna proizvodnja biće neophodno uvažavanje i zakona vrijednosti kao osnovnog zakona robne proizvodnje, čije neuvažavanje vodi ka slabljenju socijalističkih elemenata privrede, sputava inicijativu pojedinaca, koči razvoj proizvodnih snaga i rađa snage izvan proizvodnje koje vrše nasilje nad njom. Dalje, Program SKJ ističe pozitivan uticaj tržišta na jačanje proizvodnje, na njenu strukturu i naročito podstiče razvoj proizvodnih snaga. Značaj proizvodnih snaga se dovodi i u neposrednu vezu sa stalnim poboljšavanjem materijalnih uslova života, odnosno životnog standarda radnih ljudi i podizanjem produktivnosti rada. Samo stalnim povećavanjem proizvodnje materijalnih dobara moguće je obezbijediti i stabilno poboljšati životne uslove radnih ljudi, što sa svoje strane predstavlja bitan elemenat i uslov podsticanja razvoja proizvodnih snaga i povećanja produktivnosti rada. Razvoj proizvodnih snaga je za SFR Jugoslaviju utoliko važniji jer je ona naslijedila vrlo nerazvijenu privredu, a oskudica akumulacije uslovljava njenu krajnje racionalnu upotrebu. Intenzivna ulaganja, prema Programu SKJ, treba vršiti i s gledišta potreba za otklanjanjem razlika u stepenu društveno-ekonomskog razvoja između razvijenih i nerazvijenih regiona zemlje.

I Ustav SFRJ iz 1974, u dijelu u kome se tretira regionalni razvoj, s razlogom predviđa smanjivanje razlika prije svega u razvoju proizvodnih snaga. Proizvodne snage i njihov razvoj pretpostavljaju da se elementi koji ih sačinjavaju međusobno racionalno kombinuju, da bi tek u dinamici dali odgovarajući efekat na proizvodnju, to jest na tehničko-tehnološki progres. U ovom procesu tehničko-tehnološki progres treba osvijetliti zbog razlika u stepenu razvoja među pojedinim republikama i pokrajinama. Tvrdimo da tehničko-tehnološki progres, pošto neravnomjerno prodire u pojedine industrijske grane, objektivno utiče na povećavanje tih razlika.[6] Uostalom, najbolja potvrda ovog stava sadržana je u činjenici da se te razlike, i pored postojanja Fonda za razvoj nerazvijenih područja, sve više povećavaju. Stoga sve mjere iz oblasti promjena u agregatnoj tražnji smatramo neuspješnim; njima se, u stvari, žele smanjiti razlike u pogledu stepena razvijenosti, a u stvarnosti dolazi do povećavanja tih razlika. Nerazvijena područja moraju stoga tražiti izlaz u podizanju obrazovnog nivoa radnikâ, u dovođenju kreativnih kadrova, koji objektivno jedini mogu da prekrenu negativne trendove. Tehnološka politika kakva je do sada vođena dovela je, dalje, i do toga da se pojedinačni tehnološki interesi nekih regija moraju neminovno usklađivati, inače takav koncept vodi razvoju republika

[6] Dr A. Jekauc, *Investicije u fiksne fondove i tehničko-tehnološki progres*, »Ekonomski glasnik«, br. 32/1981, Sarajevo.

Digitized by Google

kao »nacionalnih ekonomija«, sa svim negativnim posljedicama po jedinstvo jugoslovenskog tržišta.[7]

Istraživačko-razvojni rad nesumnjivo predstavlja ključ i pretpostavku za brži razvoj nerazvijenih područja. Obrazovni proces mora, uopšte, biti neuporedivo više usmjeren na povećanje sume fundamentalnih znanja svršenih učenika, ali isto tako i na razvoj kreativnosti, kako bi se izbjeglo puko ponavljanje naučnih činjenica kao vječitih istina. U stvari, to je središnje pitanje reforme obrazovanja uopšte, to jest kako proces obrazovanja staviti u funkciju razvoja tehnike i tehnologije, i obrnuto. U cjelini posmatrano, mislimo da reforma obrazovanja ne ide u pravcu podsticanja kreativnosti učenika i studenata niti u dovoljnoj mjeri uzima u obzir razvoj tehnike i tehnologije. O tome svjedoči i dugogodišnja »kriza«, odnosno pojava nezainteresovanosti mladih za proizvodna zanimanja baš zbog nemogućnosti te vrste potvrđivanja mladih ličnosti koje ne žele da se bave prevaziđenim i monotonim zanimanjima. Tehnika i tehnologija, u stvari, u tome procesu treba da vode »oslobođenju« ljudskog rada od svih monotonih i nekreativnih radnji, radnji koje se često ponavljaju. Taj cilj se mora ugrađivati u nastavne programe — od osnovne škole do sticanja najviših naučnih zvanja, kako bi se potrebe udruženog rada u obrazovnom procesu zadovoljavale kao potrebe celokupnog privrednog razvoja. Revidiranje sadašnjih trendova mora početi od osnovne škole do akademije nauka, koje moraju više biti uključene u gradnju naučne politike i uopšte ostvarivanje ciljeva privrednog razvoja.

Drug Tito je definisao socijalizam kao istorijski proces oslobađanja radničke klase i rada, proces u kome svaki čovjek postaje kreator svoje sreće. Taj pristup, po svojoj prirodi, mora težiti razvoju proizvodnih snaga, ali i njihovoj humanoj primjeni. U tom kontekstu vrlo je značajno promišljanje odnosa između čovjeka i prirode i, sa tog aspekta posmatrano, može se reći da se još uvijek nedovoljno sagledavaju društvene i ekonomske posljedice korištenja savremene tehnike i tehnologije.

Društvene posljedice nekritičkog razvoja proizvodnih snaga, to jest korištenja savremenih tehnologija, vrlo su vidljive, jer je dosadašnje brzo i nedovoljno kontrolisano prodiranje tehničko-tehnološkog progresa uslovilo čak i nastanak svojevrsne ekološke krize. Pored tehničko-tehnoloških činilaca, ekološku krizu pojačavaju još i porast stanovništva, nagli porast urbanizacije, klimatski uslovi, konfiguracije i plodnost tla, zemljotresi, hidrološka situacija i niz drugih manje značajnih faktora. Stoga je SKJ pred budućim generacijama obavezan da razmatra i stalno promišlja Marksova shvatanja o odnosu čovjeka i prirode, tehnike i tehnologije i, u krajnjoj liniji, ideje komunizma prema kome se čitavo čovječanstvo nezadrživo kreće. Čovjekova sredina nije niti može biti parcijalna tema, niti se, pak, može parcijalno

[7] Dr A. Jekauc, *Institucionalni faktori i tehničko-tehnološki progres*, »Pregled«, br. 1/1981, Sarajevo.

Digitized by Google

rješavati. Marks tako i postavlja stvari i polazi od određenja čovjeka i njegovih potreba, njegovog odnosa prema prirodi i istoriji, njegovog nastojanja da mijenja prirodu i sebe. Marks cio problem svodi na odnos sredine i društvenog razvoja i ističe da treba težiti izgradnji novog tipa društva koje neće reprodukovati protivurječnosti između čovjeka i životne sredine. Tehnika i tehnologija se, u tom kontekstu, javljaju kao puko sredstvo za ostvarivanje tog cilja.

Rješenje problemâ ekologije Marks vidi tek u komunizmu. On smatra da je komunizam jednak humanizaciji prirode i naturalizmu čovjeka. »Taj je komunizam kao dovršeni naturalizam — humanizam, kao dovršeni humanizam — naturalizam, on je istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje borbe između egzistencije i suštine, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. On je riješena zagonetka historije i zna da je on to rješenje.«[8] Potpunu zaštitu životne sredine Marks, dakle, predviđa tek u asocijacijama slobodnih proizvođača, u kojima će čovjek biti izmiren sa svojom ljudskom i anorganskom prirodom. Ako se pođe od zakona termodinamike, po kome su materija i energija neuništive i nestvorive, proizlazi da će i prirodna bogatstva biti znatno trajnija ukoliko maksimalno vršimo recikliranje sirovina, a prirodna sredina potpunije zaštićena. Stoga je zaštita životne sredine jedan od najvažnijih pravaca razvoja proizvodnih snaga u budućnosti.

Što se tiče sadašnje ekološke krize u svijetu i kod nas, koja potvrđuje pomenuto Marksovo shvatanje, priroda se ne može nekažnjeno raubovati do granica rasta koji se motiviše profitom, dohotkom ili bilo kojom drugom ekonomskom kategorijom, a humanizacija prirode i naturalizacija čovjeka u budućnosti nisu samo puke parole, već realan odnos između čovjeka i prirode, koji treba što prije uspostaviti.

»Nema čistih tehnologija, ima samo manje prljavih i štetnih. Izlaz iz sadašnje ekološke situacije može se naći jedino u što zatvorenijim tehnološkim, tzv. recikličnim sistemima.«[9] To predstavlja jedino tehničko-tehnološko rješenje u sprečavanju zagađivanja vode, vazduha i tla.

Danas je, na osnovi tendencija razvoja čovječanstva, više nego očevidno da kapitalistički odnosi, a posebno klasični kapitalistički odnosi, postaju otvorena smetnja razvoju proizvodnih snaga zasnovanih na naučnim i tehničkim dostignućima. Međutim, kapitalistički sistem se pokušava prilagoditi novim uslovima (participacija radnikâ u upravljanju), ali je nesumnjivo da bi primjena tehnike i tehnologije u razvijenim zemljama, pošto se za-

[8] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1966, str. 276.

[9] Dr Vlaho Bubica, *Korišćenje i unapređenje kvalitativnih faktora privređivanja i razvoja u SRBiH* (separat), Ekonomski institut Ekonomskog fakulteta, Sarajevo, 1978, str. 58.

Digitized by Google

sniva na kibernetici i atomskoj energiji, mogla imati još širu primjenu da je kapitalistički okviri ne sputavaju.

Socijalistički proizvodni odnosi, a naročito socijalističko samoupravljanje i na njemu zasnovani proizvodni odnosi, predstavljaju upravo odnose koji odgovaraju potrebama savremenih društava i razvoju proizvodnih snaga. Samoupravljanje kao institucionalni okvir, pošto odgovara epohi kibernetskog upravljanja, pruža gotovo neslućene mogućnosti za razvoj proizvodnih snaga, ali tekući privredni sistem i ekonomska politika mogu u nekim periodima razvoja, zbog neshvatanja karaktera tehničko-tehnološkog progresa, nedovoljno koristiti ovu komponentu razvoja.

Širenje tehničko-tehnološkog progresa ne smije biti u koliziji sa razvojem socijalističkih odnosa. To se naročito odnosi na razne tehnokratske tendencije u koncipiranju naučnih istraživanja i u primjeni njihovih rezultata u praksi, kao i na sve vrste fetišiziranja nauke kao autonomne društvene snage. Narušavanje samoupravnih tendencija razvoja predstavlja stalnu pojavu kojoj se socijalističko samoupravljanje može oduprijeti jedino daljim razvijanjem revolucionarne koncepcije i prakse socijalističkog samoupravljanja u kojoj društveni aspekti razvoja i razvoj tehnike i tehnologije neće biti u koliziji. Suština samoupravljanja i tehničko-tehnološkog progresa sastoji se u određivanju uloge radnikâ u udruženom radu, koji treba da budu nosioci tog progresa i da se koriste njegovim plodovima u smislu dalje humanizacije proizvodnje.

Uviđajući i političku dimenziju nauke, tehnike i tehnologije, naš samoupravni sistem mora težiti takvom razvijanju veze između čovjeka i tehnologije koja će biti kanalisana i kvalitativno drugačija i koja pruža uslove za istinsko oslobođenje rada od raznih tehnokrata i menadžera, što predstavlja suštinsko pitanje socijalizma, jer socijalističko samoupravljanje mora imati vrlo aktivan odnos prema razvoju nauke, tehnike i tehnologije. Oslobođenje rada i ličnosti podrazumijeva i oslobođenje od tehnološke zavisnosti, oslobođenje od »blagodeti« koje donosi pokretna traka ili bilo koji drugi nehumani odnos u proizvodnji. Oslobađanje ličnosti čovjeka-radnika od tehnološke potčinjenosti mora se zasnivati, prije svega, na humanizaciji tehničkog progresa i nove tehnologije. Drug Tito kaže: »Samo je prividno tačno da se sa menadžersko-tehnokratskom logikom i njenim odgovarajućim metodama postižu bolji rezultati privređivanja.«[10] Ukratko, Tito je kao lažnu i vještačku dilemu odbacivao tezu: ili samoupravljanje ili moderna privreda. Samoupravljanje je za njega najjači stimulans za najbrži razvoj moderne i racionalne privrede.

Od pasivnog prihvatanja jednog dijela samoupravljanju neprimjerene tehnologije, ono mora da izradi jedan aktivan odnos prema transferu tehnologije, uz punu afirmaciju socijalističkih ciljeva i vrijednosti. Tehnologija mora biti prilagođena ljudskim

[10] Iz pristupne besjede druga Tita prilikom njegovog svečanog proglašenja za počasnog člana Akademije nauka BiH, Sarajevo, 1969.

Digitized by Google

potrebama, a ne obrnuto, kao što se ne rijetko čini, a naročito mora uvažavati ekološke uslove, jer samoupravljanje imanentno u sebi sadrži neophodnost humanizacije rada kao cilja i sadržaja tehničko-tehnološkog progresa. Samoupravljanje i nauka moraju da budu u neraskidivoj vezi na svim nivoima društvene organizacije. Samoupravljanje, u stvari, treba da predstavlja naučno programirani proces koji, na osnovu društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, treba da vodi izgrađivanju visoko humanog i efikasnog udruženog rada.

Socijalističko društvo, premda je i samo klasno, sa mnogim naslijeđenim i u njemu stvaranim protivurječnostima, u praksi se potvrđuje kao društvo objektivno najpovoljnije perspektive, jer stvara uslove za istinsko rješenje problema privatne svojine u socijalizmu, i, uopšte, ima najpovoljnije uslove za podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i za oslobođenja rada. Samoupravljanje, kao društveni proces, najbliže je fazi izgradnje Marksove vizije »asocijacije slobodnih proizvođača« i naučnog pristupa razrješavanju problema razvoja. Samoupravljanje je, u stvari, najpovoljniji institucionalni okvir za najbržu primjenu moderne tehnike i tehnologije. To je oblik društvenih odnosa koji radnom čovjeku omogućava da se u punoj mjeri ispolji kao glavna snaga ne samo proizvodnih, nego i društvenih odnosa.[11] Prema tim svojim institucionalnim okvirima naša zemlja je već zakoračila u budućnost. Međutim, po tehničko-tehnološkim karakteristikama ona još uvijek nije svrstana u red industrijski razvijenih zemalja. Prema stepenu svog razvoja socijalističko samoupravljanje bitno revolucioniše praksu u složenom i humanom društveno-ekonomskom procesu. Socijalističko samoupravljanje, kao anticipacija društva budućnosti, mora u sebi imanentno da sadrži naučni metod. Tehničko-tehnološki progres jedino u socijalističkom samoupravljanju, u stvari, služi čovjeku, njegovoj afirmaciji i njegovoj svestranoj dezalijenaciji. Socijalističko samoupravljanje ostvareno u našoj zemlji nije dovršen čin i možemo reći da ono mora biti u prisnom uzajamnom odnosu sa tehničko-tehnološkim progresom ukoliko želi do kraja da realizira naše osnovno opredjeljenje — oslobođenje rada. Odnos prema naučno-tehničkom progresu nije ni marginalno ni nemarginalno pitanje, već pitanje konačnog oslobođenja čovjeka kao proizvođača i ljudskog bića.

Drugi kongres samoupravljača u nekoliko komisija je razmatrao i utemeljio odnose proizvodnih snaga i samoupravljanja i odredio položaj i ulogu radnog čovjeka u uslovima razvoja nauke i tehničko-tehnološkog progresa. Treća komisija se u svom prvom dijelu založila za intenzivnije promjene u razvoju tehničko-tehnološkog progresa, jer on predstavlja bitnu materijalnu i ljudsku pretpostavku ostvarivanja razvijenog samoupravljanja i

[11] *Koncepcija dugoročnog razvoja SR Srbije do 2000. godine*, Ekonomski institut, Beograd, 1979, str. 256.

Digitized by Google

u potpunosti je afirmisao Marksov stav o komunizmu kao riješenoj zagonetki prirode, po kome je komunizam jednak humanizmu prirode i naturalizmu čovjeka.

U tom kontekstu vrlo je značajna analiza prakse intarzije prirode koja je zabilježena u nekim sredinama. Veliki je dug nauke i tehnologije u uslovima socijalističkog samoupravljanja u pogledu iznalaženja rješenja za izgradnju socijalističkom biću primjerene tehnologije.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji po svojoj suštini predstavlja kontinuitet AVNOJ-skih principa, Programa SKJ, Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine, u Osnovama za strategiju tehnološkog razvoja osvjetljava sadašnje probleme tehnološkog i naučnog razvoja Jugoslavije kao integralnog dijela ukupnog društvenog i privrednog razvoja zemlje.

Izlaz iz sadašnje situacije zahtijeva vrlo seriozne pristupe i koordinirane napore cijelog društva. Uopšte uzev, socijalističko samoupravljanje mora svim silama težiti izgradnji vlastitog samoupravnog tehnološkog modela i na najmanju mjeru svesti značaj transfera tehnologije iz inostranstva. Strategija razvoja proizvodnih snaga inkorporirana u tehnološkoj strategiji razvoja cijele naše zemlje postaje sastavni dio borbe za socijalističke proizvodne odnose.

Dosadašnji razvoj proizvodnih snaga naše zemlje odvijao se bez jasno definisane tehnološke strategije u društvenim planovima. To je bio i najveći nedostatak dosadašnjeg sistema društvenog planiranja, koji je najvećim dijelom i prouzrokovao enormni dug prema inostranstvu i prekomjernu uvoznu zavisnost jugoslovenske privrede, pa se, između ostalog, može govoriti i o tome da su u pitanju procesi kojima je vrlo teško upravljati i usmjeravati ih. Do promjena u strukturi proizvodnih snaga u neposrednoj prošlosti dolazilo je najvećim dijelom u zavisnosti od naših ekonomskih obaveza prema inostranstvu, dok je danas potpuno sazrelo saznanje da se sa takvim konceptom razvoja ne mogu ostvarivati dugoročni ciljevi za koje se naše društvo opredijelilo. Razvoj se, svakako, mora posmatrati u funkciji i determinaciji proizvodnih snaga. Stepen zaposlenosti je takođe uslovljen razvojem proizvodnih snaga, dok je samo u izuzetnoj mjeri uslovljen i prirodom produkcionog odnosa u društvu.

To su sve složena pitanja koja zahtijevaju raščišćavanje mnogih dilema socijalističkog samoupravnog društva: definisanje i određivanje ljudskih potreba na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskih odnosa, ciljeva razvoja, usavršavanja postojećeg privrednog sistema itd. i tek na osnovi jasno zauzetih stavova i u neposrednoj sprezi sa naukom moći će se prići izgradnji vlastitog samoupravnog tehnološkog modela i vlastite tehnološke strategije kojom će se taj model moći izgrađivati.

Digitized by Google

Tehnološka strategija i privredni razvoj

Za ekonomiste bi se u cjelini moglo reći da još uvijek nedovoljno sagledavaju društvene i ekonomske posljedice primjene moderne tehnike i tehnologije (uništavanje prirode je vrlo izraženo, nedovoljno se prate kanali distribucije tehnologije, proces komercijalizacije tehničko-tehnološkog progresa je u povoju, izostaje finansijska podrška većim poduhvatima itd.).[12] Nije mnogo bolja situacija ni sa društvenim naukama. Postoji još uvijek vrlo velika doza tehnološkog oportunizma.

Nedostatak tehnološke strategije i politike objektivno razbija prirodne procese udruživanja rada i sredstava u jugoslovenskim razmjerama. Postavlja se pitanje kako mogu da kooperiraju dva poslovna subjekta koji su neposredno konkurentni sa tehnologijama zasnovanim na inostranim licencama (na primjer, TAS — Sarajevo i »Crvena zastava« — Kragujevac itd.), a da se prethodno ne raskinu ugovori o poslovno-tehničkoj saradnji sa inostranim partnerima. U stvari, nedovoljno se kooperira u razvoju i uopšte, a kad je reč o dugoročnim procesima potrebno je ostvariti sadejstvo mnogobrojnih faktora koji ih sačinjavaju. Privreda se mora razvijati i tehnološki po jednom strožem planu. Multinacionalne kompanije svojom tehnološkom politikom posredno ugrožavaju jedinstvo jugoslovenskog tržišta, zaoštravaju regionalne i republičke granice, ali čine i mnoge druge sektorske teškoće (smanjuju se mogućnosti kooperacije uopšte), dakle, na neki način usporavaju i cjelokupni privredni razvoj. Ne bismo ih zbog toga mogli nikako neposredno optuživati. Prije bi se moglo reći da smo dopustili takvo njihovo ponašanje jer nismo izgradili aktivnu tehnološku politiku i strategiju.

Tehnološka strategija, uopšteno rečeno, predstavlja metodu pomoću koje se realiziraju utvrđeni ciljevi i koncepcije razvoja, dok sama koncepcija predstavlja vjerovatnu budućnost utvrđenu naučnim metodama, odnosno ona ukazuje na dugoročni trend razvoja tehnike i tehnologije.[13] Osnovna karakteristika strategije razvoja tehnike i tehnologije sadržana je u osnovnoj proizvodnoj orijentaciji i ona, u stvari, pokazuje putanju kojom bi se moglo doći do utvrđenih ciljeva privrednog razvoja u domenu korištenja faktorâ razvoja.

Prilikom uvoza tehnologije ne rijetko uvozimo i inostrani kapital, čime se utiče i na platnobilansne pozicije naše zemlje. U stvari, razne nedovršenosti i propusti u našoj monetarno-kreditnoj politici nadomještaju se uvozom inostrane opreme, jer se ona često dobija pod povoljnijim kreditnim uslovima nego što

---

[12] Dr Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije — Rast struktura i funkcionisanje*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1975, str. 8.

[13] Dr R. Lang, *Sistem proširene društvene reprodukcije i napredak nauke, tehnike i tehnologije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1974.

Digitized by Google

je to slučaj sa istom domaćom opremom.[14] Nije potrebno šire objašnjavati šta to znači i čemu vodi takvo ponašanje subjekata u dugoročnom razvoju.

Strategija tehnološkog razvoja, kao komponenta razvoja uopšte, takođe nije niti može biti iskazana kao zbir granskih i drugih planova; tehnološka strategija nužno u sebi sadrži integraciju društvenih ciljeva, politike, nauke i tehnologije u jednu cjelinu. Nema sumnje da je riječ o strogim interakcijama, jer u nekim slučajevima tehnologija nužno dovodi do promjena ciljeva, kao što napredni institucionalni okviri nesumnjivo usmeravaju tehnologiju na nove puteve. Konačni ciljevi oslobođenja rada ne mogu se postići bez alternativnih puteva tehnološkog razvoja. Samoupravni oblici organizacije procesa društvene reprodukcije nedvosmisleno su orijentisani ka radikalizaciji i humanizaciji rada i života. Međutim, socijalističkim zemljama nije pošlo za rukom da u dosadašnjem razvoju ostvare društveno racionalnu interakciju sa prirodom u korištenju njenih izvora i u njenom preobražaju.[15] Iako su im institucionalni okviri dovoljno široki, socijalistički sistemi se još uvijek ne koriste u dovoljnoj mjeri preimućstvima koja posjeduju (društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, planski karakter privrede, mogućnost boljeg usklađivanja kratkoročnih i dugoročnih ciljeva itd.). U stvari, osnovno pitanje koje se pri tom postavlja jeste — da li moramo kopirati modele razvoja visokorazvijenih zemalja ili treba prići decidno definisanom tehnološkom modelu koji će biti primjeren našim socijalističkim samoupravnim odnosima. Pošto sadašnje visokorazvijene zemlje predstavljaju društva sa drugačijom motivacijom tehnološkog razvoja, jasno je da naš tehnološki model treba da bude drugačiji od zemalja koje su potrošački orijentisane.

Strategija tehnološkog razvoja sadrži, uz strateške ciljeve, i izabrana sredstva za njihovo ostvarivanje.[16] Ona nužno uključuje izbor potrebnih tehnologija, određuje kanale distribucije tehnologije i društvenu organizaciju naučnoistraživačkog rada. Strategije tehnološkog razvoja zemalja u razvoju moraju takođe da sadrže stav prema ograničenjima koja utječu na izbor strateških ciljeva i na izbor sredstava za njihovo ostvarivanje. U procesu formiranja strategije tehnološkog razvoja neophodno je ispitati sve mogućnosti za savladavanje zapreka u razvoju i raspolagati informacijama u vezi s mijenjanjem strategije u slučaju značajnijih izmjena u tehnološkim parametrima.[17]

---

[14] Ibid.

[15] Dr Nikola Čobeljić, *Privredni razvoj i problemi životne sredine*, referat na savjetovanju »Čovjek, društvo i životna sredina«. SANU, Beograd, 1979.

[16] Srboljub Stojanović, *Institucionalni okviri i mere usmeravanja i stimuliranja tehničko-tehnološkog progresa*, Ekonomski institut, Zagreb, 1973, str. 17.

[17] Dr Miodrag Nikolić, *Mesto tehničkog progresa u prognozi razvoja privrede Jugoslavije*, izlaganje na naučnom skupu »Suština, metode i značaj privređivanja budućnosti«, Subotica, 1983.

Digitized by Google

Odgovori na ova i slična pitanja upozoravaju na opasnosti do kojih dolazi ako razvoj u savremenim uslovima teče bez sopstvene strategije tehnološkog razvoja, što je vidljivo i na primjerima mnogih drugih zemalja u razvoju. Takav privredni razvoj podsjeća na putovanje bez kompasa po bespućima mora.

Obilje radne snage koje stoji na raspolaganju privrednom razvoju naše zemlje neizostavno traži izgrađivanje stava prema otvaranju radno intenzivnih industrija, a po drugim, pak, opcijama naglasak bi trebalo stavljati, s obzirom na siromašne resurse, na industrije sa usavršenom tehnologijom. Jasno je da se cijela problematika ne može ovako pojednostavnjeno postaviti, ali je nesumnjivo da u našim uslovima treba što prije definisati tehnološku strategiju i odrediti optimalnu ravnotežu između ove dvije mogućnosti razvoja. Tehnološka strategija mora u sebi da sadrži i odgovore na pitanja o korištenju domaćih sirovina, kao i da ponudi niz mjera ekonomske politike za podsticanje štednje i produktivnije investiranje, kao i za uvođenje savremene tehnologije.

Tehnološku strategiju bi, međutim, trebalo u znatno većoj mjeri nego što je to bio slučaj do sada inkorporirati u privredni sistem i privredni razvoj, a njena suština se nikako ne bi smjela shvatiti samo normativno-tehnički.[18] Koncepcija razvoja naše zemlje bi morala u većoj mjeri da sadrži elemente strategije tehnološkog razvoja. To znači da se moraju uvažavati dugoročni ciljevi naučnog i tehnološkog razvoja i ponuditi rješenja kako da se oni ostvare. Adekvatnom tehnološkom strategijom bi se, konačno, i naša zemlja još više približila prije svega optimalnom korištenju svjetskog tehnološkog saznanja (razvoja proizvodnih snaga), ali i najracionalnijem korištenju sopstvenih resursa radi unapređenja domaće tehnologije.

Mogli bismo, također, reći da se relativno olako izjednačavaju naučna i tehnološka strategija, koje nikako nisu sinonimi, jer uspješno definisana tehnološka strategija predstavlja pretpostavku za izgrađivanje aktivne naučne politike. Zbog toga se tehnološka strategija mora tako koncipirati da raspolaže osjetljivim mehanizmom registrovanja svih krupnih tekovina na tehnološkom planu koje bi joj omogućavale efikasno djelovanje povratnih sprega sa naučnim dostignućima na svjetskom planu. To nije teško postići s obzirom na mogućnosti koje pruža nauka — da se mjerenje efekata tehničko-tehnološkog progresa vrši instrumentarijem mjerenja (proizvodne funkcije), čime bi se, u stvari, dobila mogućnost kompariranja i kanalisanja tehničko-tehnološkog progresa na dugi rok. Kada se ima na umu to da se u dovoljnoj mjeri ne uzimaju u obzir tendencije da naučni i tehničko-tehnološki progres nužno zahtijevaju sve intenzivnije seljenje rada i kapitala iz materijalne proizvodnje u druge djelatnosti, a

[18] Anton Jekauc, *Tehnološka politika i privredni sistem*, »Ekonomist«, br. 1/1977, str. 624.

Digitized by Google

naročito u naučnoistraživačku i razvojnu djelatnost, vidimo koliki je u tome značaj institucionalne komponente.[19]

Institucionalni faktori naročito svjesno i sinhronizovano moraju da djeluju u razvojnom pogledu, gdje je pitanje razrješavanja nepovoljne strukture industrije, pa tako i privrede i njenog mijenjanja, javlja kao primaran i dugoročan zadatak. Razvoj industrije postiže pune efekte kada je u pitanju optimalna privredna struktura kojoj se mora težiti. Pošto se optimumi cjeline i dijelova ne podudaraju, to se pitanju stvaranja skladnije privredne strukture industrije u našoj zemlji (uz osnovne grane omogućiti brži razvoj i prerađivačkih grana industrije sa višim fazama prerade) mora prići odlučno u smislu modeliranja, ali samoupravnim metodama i mjerama.

Zaključna razmatranja

Jasno je da Drugo zasjedanje AVNOJ-a nije moglo ponuditi i koncepciju razvoja proizvodnih snaga, jer konačna pobjeda tada još nije bila ostvarena. Međutim, kontinuitet AVNOJ-a slijedi u programima KPJ, odnosno SKJ, u Ustavu iz 1974. i u ZUR-u iz 1976. godine i kongresima SKJ, kongresima samoupravljača i kongresima sindikata, u kojima su stavovi društva prema razvoju proizvodnih snaga vrlo precizno utvrđeni.

Očigledno je, međutim, da naš privredni razvoj i našu praksu prati i vrlo velika doza tehnološkog oportunizma. Izlaz iz te situacije jeste u izgradnji i provođenju tehnološke strategije koja će biti primjerena socijalističkom samoupravljanju i koja će omogućiti da i u našem društvu strategija razvoja proizvodnih snaga istinski postane sastavni dio borbe za socijalističke samoupravne produkcione odnose. To je proces u kome nauka, po prirodi stvari, dobija svoje adekvatno mjesto, jer savremenu razvijenu industriju karakteriše sposobnost sopstvenog razvoja tehnologije, odnosno efikasna upotreba i organsko ugrađivanje optimalnih tehnologija u industrijsku strukturu, gdje nauka izaziva vrlo krupne promjene. Industrija se, konačno, u svome razvoju mora sve više zasnivati na kvalitativnim faktorima kao temeljnim nosiocima razvojnog preobražaja. Prenaglašena aktivnost čovjeka u prirodi bez najneposrednije pomoći nauke ni u kom slučaju ne bi vodila njegovoj sreći, nego, naprotiv, vodila bi njegovom uništenju. Nauka se, stoga, mora najneposrednije boriti za pronalaženje što je moguće čistijih takozvanih bezotpadnih tehnologija, u mjeri najnovijih saznanja velikih tajni prirode.

Za sadašnje stanje primjenjivosti nauke i njene integrisanosti sa udruženim radom možemo reći da je nepovoljno, a rezultat

[19] U Japanu se predviđa da će oko 2000. godine preko 90% zaposlenih raditi izvan direktne materijalne proizvodnje (vidi: dr Manojlo Babić, *Teorijski i praktički aspekti realizacije ZUR-a*, Ekonomski institut, Sarajevo, 1983.

Digitized by Google

toga je svojevrsno tehnološko i razvojno zaostajanje, koje se može prevazići jedino vođenjem znatno aktivnije naučne i tehnološke politike nego što je to do sada bio slučaj.

Naučna politika i tehnološka strategija, kojima se u posljednje vrijeme poklanja vidnija pažnja, treba da ukažu na načine kako da se postojeće stanje u najskorije vrijeme promijeni. Naučna politika i tehnološka strategija treba, prije svega, da trasiraju puteve kojima će se prevazilaziti sadašnje stanje u kome preovladava transfer inostrane tehnologije. Transfer inostrane tehnologije, koji je bio uglavnom opravdan u prethodnom periodu, treba da bude što više usmjeren na davanje vlastitih doprinosa privrednom razvoju u našoj zemlji.

Da bi nauka dalje i brže mogla da se razvija, potrebno je dostići određene kritične veličine u sredstvima za nauku, u naučnim kadrovima i naučnim kapacitetima uopšte, tako da u naučnoj politici treba predvidjeti i određena institucionalna rješenja koja će omogućiti ovakav razvoj nauke.

Većina grana industrije, kao okosnice privrednog razvoja u našoj zemlji, nema organizovane naučnoistraživačke organizacije. Za neke vrlo značajne i vodeće grane u razvoju mogli bismo kazati da u pogledu organizovanosti istraživačkih funkcija nisu dostigle potreban stepen materijalne i kadrovske osposobljenosti, odnosno da se nisu osposobile za ozbiljnije naučnoistraživačke zahvate (prvenstveno se misli na metalni i drvni kompleks). Kao paradoks može da zvuči da se čak ukidaju pojedine istraživačke jedinice nauke u okviru industrije, mada se njihovim posredstvom očekuje materijalizacija nauke u vidu tehnologije.

Programiranje naučnoistraživačkog rada mora se provoditi u što tješnjoj povezanosti sa koncepcijom dugoročnog razvoja industrije u SR BiH i prioritetima koji iz nje proizlaze. Putem naučne politike i tehnološke strategije potrebno je, dakle, usaglasiti strategiju i taktiku razvoja nauke, naučnoistraživačkog rada i razvoja tehnologije kako bi se ostvarivalo dogovoreno utvrđivanje prioritetnih istraživanja i izbjegla vrlo česta zatvorenost, svaštarenje, neracionalnost i usitnjenost istraživačkih organizacija. Takvim pristupom se, u stvari, jedino i može izbjeći to da naučna politika i tehnološka strategija ostanu deklaracije bez većeg praktičnog značaja i efekta.

Dohodak shvaćen kao novostvorena vrijednost (prema koncepciji o društvenom karakteru dohotka) predstavlja rezultat rada i naučnoistraživačkih radnika, pa prema tome proizlazi i neadekvatno finansijsko vrednovanje nauke od strane društva. Očigledno da sistem finansijskog vrednovanja nauke u sadašnjem trenutku određuje i politiku njenog razvoja, pa, mogli bismo reći, i njene ciljeve. U uslovima slobodne razmjene rada većina istraživačkih organizacija postavlja se kratkoročno u odnosu na zadatke koji stoje pred njom. Veliki su gubici i u zaokruživanju finansijskih konstrukcija, pri čemu, po pravilu, najkreativniji istraživači gube značajan dio obezbjeđujući uslove za istraživanja

Digitized by Google

svome istraživačkom timu. Stoga ekonomski interes ne rijetko potiskuje naučni, čime se, u stvari, radikalno smanjuje dugoročna razvojna orijentacija.

Produktivnost rada u naučnim ustanovama ne rijetko je rezultat i usitnjenosti, neracionalnog korištenja kadrova i opreme, slabe organizacije cjelokupnog naučnoistraživačkog rada, ali i nepostojanja dugoročnih horizonata. Mehanizam koordinacije i veza među naučnim ustanovama funkcionišu vrlo loše, tako da često ista istraživanja u zemlji vrši više istraživačkih organizacija, koje najčešće kasno saznaju da su određena istraživanja već obavljena ili da se uporedo obavljaju u nekoj drugoj organizaciji. Stoga bi sistem koordiniranja morao da bude na makro i na mikroplanu. Da bi se to i u praksi moglo ostvariti, neophodno bi bilo stvaranje jednog jedinstvenog sistema informisanja, bez koga je tehnološki razvoj u savremenim uslovima nezamisliv. Potreba za takvim sistemom je utoliko urgentnija ukoliko se uzme u obzir potreba tješnje međurepubličke i međunarodne naučne i tehnološke saradnje. Potreba naučne i tehnološke saradnje i komuniciranja ideja je naročito značajna u edukativnoj funkciji i osposobljavanju mlađih naučnoistraživačkih kadrova.

Na kraju da kažemo da se tehnološka nezavisnost ne postiže preko noći, nego dugoročnom osmišljenom tehnološkom strategijom koja u sadašnjem trenutku nedostaje i treba je vrlo seriozno izgrađivati ne samo na nivou zemlje, nego i za sve republike i pokrajine, sve do izgradnje posebnih tehnoloških strategija velikih privrednih sistema. Selektivno treba prilaziti razvijanju kooperacije i saradnje sa visokorazvijenim zemljama, naročito sa onima u kojima radi i dosta radnika iz naše zemlje. Jugoslavija mora biti zainteresovana da povratak radnikâ sa privremenog rada u inostranstvu bude praćen industrijskom kooperacijom i drugim poslovno-tehničkim aranžmanima, čime bi se, uz pojačanje istraživačkog rada, mogao bitnije poboljšati i ekonomski položaj naše zemlje u spoljnotrgovinskoj razmjeni.

Sadašnja situacija u tehnološkom razvoju naše zemlje mogla bi se u dobroj mjeri dovesti u vezu sa suvišnim naglašavanjem značaja proizvodnog odnosa u našem dugoročnom razvoju u poređenju sa razvojem proizvodnih snaga. To je imalo za posljedicu da su negirane ne samo ekonomske, nego i neke tehnološke zakonitosti, što je na svojevrstan način udaljavalo i samoupravljanje od društvene prakse, pa je ono ostajalo dobrim dijelom u sferi imaginarnog i »ideološkog«, sa znatnim raskorakom u odnosu na našu ekonomsku stvarnost. Tehnološka strategija, kao strategija razvoja proizvodnih snaga u našoj zemlji, treba u znatno većoj mjeri u sebi da ima ugrađene elemente prakse kao najvišeg kriterija istine, pa se i socijalizam, kao istorijski proces, i može ostvarivati samo u dijalektičkom jedinstvu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u jedinstvu teorije i prakse itd.

Uključivanje naučnoistraživačkog rada u tokove društvene reprodukcije na principima udruženog rada predstavlja vrlo slo-

Digitized by Google

ženo pitanje od čijeg rješavanja u velikoj mjeri ovisi i koncepcija i realizacija našeg cjelokupnog društveno-ekonomskog razvoja, tako da društvo ne smije žaliti truda i sredstava u cilju oživotvorenja jednog takvog razvoja u kome će materijalizacija nauke i tehnologije imati dugoročni karakter i predstavljati istinsku proizvodnu snagu društva čiji će rezultati presudno uticati na cjelokupni privredni i društveni razvoj naše zemlje.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Podizanje kvaliteta prava i učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti

I

Osnovni principi i okosnica jugoslovenskog savremenog prava u cjelini, po svojim klasno-socijalnim obilježjima, po budućnosti koju utemeljava u sadašnjosti, u vrhu su svjetskih pravnih vrijednosti. Dokaz za to su pravno ustanovljene i garantovane ekonomske, političke, kulturne i druge ljudske slobode, posebno sloboda i ljudsko dostojanstvo na radnom mjestu; ustanovljenje prava da stvaraoci, u odnosima međusobne zavisnosti i uzajamne odgovornosti, upravljaju uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada; načelo da rad i rezultati rada opredjeljuju materijalni i društveni položaj čovjeka i ljudi, kao i druga sa njima povezana prava i slobode.

Vredna su poštovanja, istinita su i potrebna kazivanja o klasnoj osnovi i vrijednosti, revolucionarnim ciljevima i principima sadašnjeg jugoslovenskog prava. To treba znati i afirmisati. Ali, u radno-akcionom pogledu neophodno je usredsređivati se na kritičku analizu pojedinih djelova pravnog sistema, na ocjenu o tome da li su ti principi kvalitetno razrađeni i izvedeni u zakonima, u samoupravnim opštim aktima, u pravu u cjelini. To je društveno svrsishodnije od ponavljanja afirmativnih ocjena o karakteru i revolucionarnoj usmjerenosti našeg prava. Njemu više

Digitized by Google

nije potrebna ni verbalna potvrda ni verbalna odbrana. Potrebni su mu kvalitativna razrada, izvođenje i obezbjeđenje izvršenja.

Takva kritički produbljena analiza pravnih rješenja i realnog života daje i sljedeća saznanja:

1. Nije na visini osnovnih principa i okosnice jugoslovenskog pravnog sistema znatan dio konkretnih privredno-sistemskih rješenja utvrđenih u sada važećim zakonima i mnoga rješenja utvrđena u sada važećim samoupravnim opštim aktima. I to kako dio rješenja kojima se opredjeljuju oblici organizovanja u udruženom radu, udruživanje i međusobni odnosi pojedinih od tih oblika, tako i dio rješenja kojima su uređeni odnosi u oblasti spoljnoekonomskih odnosa, naročito deviznog sistema, sistema cijena, monetarno-kreditnih odnosa, sistema odlučivanja itd.

To je izraz, ali istovremeno i jedan od uzroka mnogih problema u udruženom radu i šire u društvu. Određeni problemi u našem društvu nisu nastali prvenstveno uslijed materijalnog siromaštva, već uslijed misaonog, inventivnog i akcionog siromaštva, čime smo posljednjih godina, ne rijetko, siromašniji nego u materijalnim dobrima.

Ocjenu da znatan dio konkretnih privredno-sistemskih rješenja utvrđenih u sada važećim zakonima nije na visini osnovnih principa i okosnice jugoslovenskog pravnog sistema potvrđuje, prije svega, rasprostranjeno, u mnogo čemu štetno, postojanje u zakonima normi koje nemaju ekonomsku podlogu, koje su više skup ideoloških stavova i opredjeljenja, političkih zahtjeva, nego pravne norme u pravom značenju tih riječi. Potvrđuje to i rasprostranjeno, takođe štetno, preslikavanje, prepisivanje samoupravnih opštih akata jedne organizacije od strane drugih organizacija, posredstvom svojevrsnih prepisivača. To prepisivanje i preslikavanje i pravom je predviđeno. Do sada — nadajmo se da to neće biti i u budućnosti — to prepisivanje je bilo više unosno, materijalno i kadrovski, nego istinska kreacija u stvaranju samoupravnih normi.

Odbrana onih djelova našeg prava, u tom sklopu i mnogih rješenja u privredno-pravnom sistemu, koje život ne potvrđuje kao realne i dobre, naročito onih normi koje su više ideološke koncepcije nego pravne norme, nije odbrana ustavnog sistema, osnova i osnovnih principa pravnog sistema. Odbrana takvih rješenja je svojevrsni dogmatizam, koji je uvijek nestvaralački. To je izraz nesposobnosti za novo, za bolje i neuvažavanje sposobnosti drugih; to je nestvaralačka aktivnost, kao što su nestvaralački i zahtjevi za zamjenu tih pravnih rješenja bez sposobnosti da se ponude bolja rješenja, da se stvaralački traga za boljim rješenjima i preuzme odgovornost za nova. Ti zahtjevi su svojevrsni apriorizam, koji takođe nije stvaralački.

2. Nedosljednost u ostvarivanju ustavne koncepcije naročito se izražava u jednosmjernoj razradi, ne rijetko pogrešnom izvođenju u zakonima i samoupravnim opštim aktima ustavnog principa o samostalnosti pojedinih subjekata i o odnosima između

Digitized by Google

djelova u cjelini i cjeline. Ta nedosljednost je utoliko ozbiljnija što je jedan od faktora, ne jedini, ali bitan, unošenja grupno-svojinskih elemenata u naš sistem i u život, jedan od faktora nastanka, održavanja, zaštite autarkije osnovnih organizacija udruženog rada i mnogobrojnih drugih subjekata u društvu, sve do, ne rijetko, autarkičnog ponašanja republika i autonomnih pokrajina, sa sadržajima ekonomskog nacionalizma. U pojedinim segmentima privredno-pravnog sistema ima i odredaba koje, kao barijere, otežavaju udruživanje rada i sredstava i stvaranje integracionih cjelina.

Autarkizam i druge s njim povezane pojave, zbog toga, imaju oslonac i u sadašnjim pravno-sistemskim rješenjima. Te pojave su i pravom »pokrivene«.

Zato je otklanjanje tog krupnog nedostatka u našem pravu veoma važno i urgentno.

U Ustavu SFRJ i ustavima republika i autonomnih pokrajina, naime, samostalnost pojedinih društvenih subjekata utvrđena je saglasno međuzavisnosti i uzajamnoj odgovornosti djelova i cjeline. Samostalnost svakog — od osnovne organizacije udruženog rada do republike i autonomne pokrajine — u ustavima je određena tako što je za svaki subjekt uspostavljena skladna ravnoteža prava na samostalnost i obaveza prema cjelini. Utvrđeni su, načelno, kako prava koja čine i obezbjeđuju samostalnost tako i obaveze samostalnih djelova prema cjelini, obaveze bez čijeg izvršenja ne može biti harmonije u zajedništvu, pa ni pravog ni potpunog zajedništva. Ustavima je uspostavljena samostalnost u pogledu integriteta radne organizacije i širih samoupravnih sistema, integriteta jugoslovenske privrede i jugoslovenskog društva i u pogledu integriteta društveno-svojinskih i samoupravnih odnosa. Samostalnost, čija je nerazdvojna komponenta razvijena i široka odgovornost prema cjelini, prema zajednici, za stalno jačanje i razvijanje zajednice kao cjeline. Samostalnost koju je društvo dužno da poštuje samo dotle dok se poštuju i izvršavaju obaveze prema cjelini, prema zajednici.

To i jeste samostalnost u socijalističkom samoupravnom društvu, u društveno-svojinskim i samoupravnim odnosima.

U zakonima i samoupravnim opštim aktima samostalnost mnogih subjekata konstituisana je bez *dijalektičke međuzavisnosti* prava na samostalnost i obaveza prema cjelini. To omogućava, pothranjuje i čak štiti autarkizam.

Od mnogih drugih negativnih rezultata konstituisanja samostalnosti bez dijalektičke međuzavisnosti prava na samostalnost i obaveza prema cjelini ističem samo jedan. Time se, naime, otvara proces pretvaranja društvene svojine u oblik svojine sa nedovoljno društvenosti.

Društveni pravobranioci samoupravljanja i sudovi udruženog rada takođe zaboravljaju ili zanemaruju saznanje da se samoupravljanje i društvena svojina uspešno štite i istrajnim obezbjeđivanjem dosljednog izvršavanja obaveza svakog pojedinca, svake os-

Digitized by Google

novne organizacije udruženog rada i svakog drugog subjekta prema cjelini kojoj pripada, a ne samo obezbjeđivanjem da svaki pojedinac i svaki pojedini subjekt u cjelini ostvari svoja prava, pa i onda kada ne izvršava svoje obaveze prema cjelini, prema društvu.

Zbog toga se ustavni koncept o samostalnosti subjekata ne brani odbranom samostalnosti pojedinih djelova unutar cjeline kako se ona ispoljava u praksi, u sklopu radne organizacije ili šireg sistema, bilo da je ona takva zbog faktičkog ponašanja bilo zbog usmjerenja i obezbjeđenja pravnim propisima.

Ustavom utvrđena koncepcija samoupravne samostalnosti pojedinih subjekata najuspješnije će se odbraniti odlučnim otklanjanjem devijacija, grešaka, nedosljednosti i u pravnim propisima i u praktičnom ponašanju, naročito onih ponašanja koja pravo na samoupravnu samostalnost preobražavaju u pravo na ponašanje kojim se mogu izbjegavati obaveze prema zajednici, prema cjelini.

Naravno, promjenama propisa, samim po sebi, neće se bitno promijeniti stanje. Neophodna je i konkretna društvena akcija, akcija kojom će se graditi novi društveni odnosi, u kojima će sve više preovlađivati socijalistički samoupravni sadržaji.

Za savlađivanje rasprostranjene autarkije, toga po društvo velikog zla, u samom udruženom radu i šire, nužna je, dakle, i promjena znatnog broja zakonima utvrđenih privredno-sistemskih rješenja i mnogih rješenja u samoupravnim opštim aktima. To su sva ona rješenja koja omogućavaju ili čak obezbjeđuju pojedinim djelovima cjeline da koriste sredstva koja su stekli i koja su im povjerena na upravljanje tako što svoja prava ostvaruju do maksimuma, pa i više od toga, a bez izvršenja ili djelimičnog ispunjenja obaveza prema cjelini. Ta rješenja, naime, omogućavaju i obezbjeđuju da djelovi cjeline prisvajaju od cjeline i ono što nijesu stekli radom, već blagodareći pogodnostima koje su proizvod ranijih ulaganja cjeline, pogodnostima sistemske, strukturne ili konjunkturne prirode, ili svih zajedno.

3. Odstupanje od osnovnih principa našeg pravnog sistema izraženo je u rasprostranjenom tretiranju prava odvojeno od obaveza i odgovornosti. Odvajanje prava i sloboda od obaveza i odgovornosti, obezbjeđivanje ostvarivanja prava bez istovremenog ispunjavanja obaveza — liberalističko je tretiranje prava i sloboda. To je izvor društvene destabilizacije.

Sloboda i pravo uvijek, a u socijalističkom samoupravnom društvu naročito, sadrže u sebi, kao nerazdvojnu komponentu, obaveze i odgovornosti. Sadrže ih i u filozofskom i u političkom značenju tih riječi.

Ta međuzavisnost prava i obaveza naročito je svojstvena socijalističkom samoupravnom društvu. Bez dijalektičkog povezivanja prava i obaveza nije moguće istovremeno obezbijediti samoupravnu samostalnost svakog djela i jedinstvo cjeline. Zbog toga se u ustavnom sistemu Jugoslavije odgovornost i ne vezuje samo

Digitized by Google

za obaveze, već i za način ostvarivanja prava. U mnogim drugim sistemima nije tako. To se, međutim, nedovoljno shvata. Još manje se to obezbjeđuje samoupravnim aktima. A bez toga nije obezbijeđena sigurnost perspektive socijalističkih samoupravnih odnosa.

Ovo nije zalaganje za to da osnovni pravac promjena zakonâ i samoupravnih opštih akata bude redukcija prava, iako ekonomska situacija obavezuje da se ponovno ispita svako ono pravo koje u sadašnjim ekonomskim uslovima nije materijalno pokriveno. Socijalističko samoupravno društvo, da bi to bilo, mora obezbjeđivati širok krug prava svakom subjektu. Da ne bi izgubilo socijalistička svojstva, mora obezbjeđivati i ostvarivanje utvrđenih, zagarantovanih prava. Ovo je zalaganje za promjene zakonâ i samoupravnih opštih akata s ciljem da se potpunije i preciznije utvrde obaveze svakog samoupravnog subjekta prema cjelini kojoj taj subjekt pripada, bilo da je u pitanju radnik u osnovnoj organizaciji ili radnoj zajednici, bilo osnovna organizacija u radnoj organizaciji, bilo da je u pitanju opština u republici, odnosno autonomnoj pokrajini, ili republika, odnosno autonomna pokrajina u federaciji.

Ovo je, u isto vrijeme, zalaganje za to da se razrade instrumenti, mehanizmi, režimi za osiguravanje blagovremenog izvršavanja utvrđenih obaveza, što je veoma važno. Jer, jedan od velikih nedostataka jugoslovenskog prava u cjelini baš i jeste to što u njemu nema dovoljno instrumenata, mehanizama i režima koji bi obezbjeđivali blagovremeno izvršavanje obaveza. A politička nauka i istorija svih društava uvjeravaju da jedan pravni sistem može propasti ne samo zbog toga što je nekvalitetna njegova osnovna sadržina, osnovna orijentacija, nego i zbog nepostojanja instrumenata, mehanizama, režima kojima se može obezbijediti da se ostvaruje njegova sadržina, njegova orijentacija. Naša društvena situacija u to takođe snažno uvjerava.

Nije ovo zalaganje za centralizam u radnoj organizaciji, u složenim sistemima, u društveno-političkim zajednicama, već za njihovo integralno jedinstvo zasnovano na samoupravljanju. Jedinstvo jedne cjeline, bilo da je ta cjelina radna organizacija, širi sistem ili društveno-politička zajednica, nema ništa zajedničko sa centralizmom. U jedinstvenoj cjelini, u jedinstvenom sistemu — ako su konstituisani saglasno samoupravnim načelima — svaki dio je ravnopravan. Ta ravnopravnost obezbjeđuje u isto vrijeme i samostalnost svakoga djela i integritet cjeline.

Shvatiti to i ponašati se u skladu s tim zalog je za budućnost. I obrnuto.

Drugim riječima, zadatak je da se pravom, kao i naukom i politikom, nepokolebljivo sprečava centralizam u radnim organizacijama, u svim sistemima i u svim društveno-političkim zajednicama, sve do federacije. Ali i da se pravom, kao i naukom i politikom, u isto vrijeme, takođe nepokolebljivo, sprečavaju i razna razgrađivanja jedinstva i zajedništva, kako radnih organizacija i širih sistema tako i društveno-političkih zajednica, od opštine do federacije.

Digitized by Google

Moguće je uvijek povući granicu između centralizma i demokratskog jedinstva u kojima su ravnopravni djelovi cjeline. Ako se ravnopravnost djelova u cjelini obezbjeđuje demokratskim načinom odlučivanja o zajedničkim interesima, uspješno se otklanja opasnost od centralizma i u radnoj organizaciji i drugdje. Zajedničko demokratsko odlučivanje u zajedničkim organima o zajedničkim poslovima nije centralizam, već zakonitost življenja u zajednici i uslov zajedništva.

Sve što je rečeno bitno je i za shvatanje i dalje razvijanje sadržajâ društveno-svojinskih odnosa. Društvena svojina je globalni društveni odnos. Nje ne može biti u pojedinim djelovima ako ne postoji kao globalni društveni odnos. Ali, istina je takođe da društvene svojine nema kao globalnog društvenog odnosa ako prava u pogledu raspolaganja sredstvima u društvenoj svojini pojedinih subjekata nijesu međusobno zavisna sa ispunjenjem obaveza prema društvu. Zbog toga su promjene u rečenom pravcu nužne i sa stanovišta oblikovanja i daljeg razvoja društveno-svojinskih odnosa, sa stanovišta osiguravanja da načelna opredjeljenja što prije postanu puna stvarnost.

Saglasno rečenom, podizanje kvaliteta sadašnjih zakona i mnogobrojnih samoupravnih opštih akata jedan je od prioritetnih zadataka u društvu, osobito na području usavršavanja pravnog sistema. To je i jedan od bitnih činilaca za učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti u društvu, pošto to učvršćivanje velikim djelom zavisi i od kvaliteta prava. To je, takođe, jedan od bitnih činilaca za izlazak iz stanja nestabilnosti i stagnacije razvoja i za ulazak u stanje dinamičnijeg razvoja u stabilnijim uslovima, a isto tako i jedna od bitnih pretpostavki da se očuva i obezbijedi socijalistički samoupravni pravac razvoja društva. To je i obaveza prema radničkoj klasi Jugoslavije, obaveza koja još nije ispunjena od vremena donošenja Ustava iz 1974. godine.

Iz toga slijedi da je podizanje kvaliteta sadašnjih rješenja u privredno-pravnom sistemu društveni imperativ. Ono je istovremeno i ekonomski, i pravni, i politički, i kulturni i etički imperativ. Negirati ili zanemarivati to, društveno je i naučno sljepilo.

Proces u pravcu pozitivnog zaokreta u podizanju kvaliteta prava na području privredno-pravnog sistema već je otvoren izmjenama Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom, naročito izostavljanjem iz njega rješenja o platnobilansnim pozicijama republika i autonomnih pokrajina, kao i o platnim i deviznim bilansima, rješenja koje je imalo razjedinjavajuće efekte u jugoslovenskoj privredi. Taj proces nastavljen je izmjenama Zakona o Narodnoj banci Jugoslavije i Zakona o Službi društvenog knjigovodstva, kojima su u većem stepenu obezbijeđeni jednakopravnost društvenih subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području i jedinstveno ostvarivanje mnogih privredno-sistemskih rješenja. Proces je nastavljen usvajanjem zakonskih rješenja o obrtnim sredstvima i izmjenama principa i režima u oblasti cijena, što će još više biti produbljeno u no-

Digitized by Google

vom zakonu o društvenoj kontroli cijena. Nastaviće se i donošenjem novog zakona o društvenom planiranju, novog zakona o ulaganju sredstava stranih lica u naše organizacije udruženog rada itd.

Značajno je razvijanje tog procesa na zakonodavnom planu. On ne može, međutim, biti dubok i širok po zahvatima niti pak imati željene efekte ako se ne proširi i na područje samoupravne regulative u privredi.

Društvo je pred zadatkom da kritički, a revolucionarno odgovorno, preispita svako privredno-sistemsko rješenje zakonom utvrđeno, svaki samoupravni opšti akt, sa ciljem da se njihovim usavršavanjem, putem izmjena i dopuna, obezbijedi još dosljednija i još kvalitetnija razrada ustavnih principa, načelâ i osnovnih opredjeljenja Zakona o udruženom radu, da se još bolje obezbijedi njihovo ostvarivanje u praksi. U tom sklopu i da se obezbijedi svođenje obima pravnih normi na društveno potreban nivo.

Nije to zahtjev, zalaganje, predlog za promjenu ustavnih odnosa, već za promjenu stanja koje je rezultat nedosljednosti u ostvarivanju ustavne koncepcije. Zadatak je da se to čini organizovano i postupno, sa prioritetom djelovanja na ključnim tačkama. Zadatak je da se to čini i na način kojim se neće otežati usredsređivanje aktivnosti na proizvodni, naučni i drugi sličan rad. Jer, viša produktivnost toga rada najsigurniji je put za izlazak iz teškoća.

Djelovanje u rečenom pravcu i na iskazani način uspješno se može odvijati i neophodno je da se tako odvija, bez čekanja na projiciranu rezoluciju o unapređivanju pravnog sistema, premda ima nade da će se ona pojaviti u trećem produžetku prvobitno utvrđenog roka za njeno donošenje.

Uloga pravnikâ u ostvarivanju istaknutog zadatka izuzetno je velika, nezamjenljiva, mada pravnici taj zadatak mogu izvršiti samo zajedno sa svim drugim stvaraocima koji hoće da učestvuju u stvaralačkom kritičkom preispitivanju sadašnjeg rješenja i u traganju za novim, boljim rješenjima. A tih stvaralaca ima i među ekonomistima, i među inženjerima, i među proizvodnim radnicima i među stvaraocima drugih stručnih profila.

Situacija zahtijeva da i pravnici, kao sastavni dio kreativnih snaga u društvu, svojim radom i stvaralaštvom doprinose da se iz privredno-pravnog sistema — kako njegovog dijela koji čine zakoni tako i dijela koji čine samoupravni opšti akti — izostave sva ona rješenja koja, iako izražavaju dobre težnje i ciljeve, prema saznanjima u društvenoj praksi, sada i u neposrednoj budućnosti, nije moguće ostvariti, te da se zamijene novim, u revolucionarnom smislu boljim rješenjima.

Ni jedan pojedinac, makar radio i u zakonodavnim organima federacije, ni jedan organ ne može sam izvršiti neophodni zaokret u željenom pravcu. Samo svi zajedno, djelovanjem u istom smjeru, sadržinski i dinamično usaglašenim, mogu ostvariti taj zaokret.

Ali zaokret zavisi i od kvaliteta, smjera, intenziteta rada svakog pojedinca, na svakom radnom mjestu. Zato situacija i traži

Digitized by Google

od svakog pojedinca, od svakog samoupravnog i državnog tijela i organa, da intenzivira, bolje organizuje, kvalitativno unaprijedi svoj rad na stvaralačkoj kritičkoj analizi sadašnjih privredno-sistemskih rješenja i da traga za boljim, kvalitetnijim rješenjima. Ona traži od svakog pojedinačno i od svih zajedno da dosadašnju orijentaciju na mirenje sa stanjem koje se ocjenjuje nepovoljnim, sadašnju praksu prilagođavanja i saživljavanja sa tim stanjem, zamijene odlučnim, istrajnim, borbenim naporima za nova rješenja, kojima će se prevazići ono što je sada nepovoljno; situacija traži od svakog da postupa tako kao da upravo od njega zavisi pozitivan zaokret, kao da je upravo on inicijator pozitivnih promjena; traži da stvara novo, a ne da samo gromoglasno ponavlja konstatacije o nepovoljnom stanju, da ponavlja zahtjeve za promjene i da od drugog traži da te promjene vrši. To je potrebno i zato što je stalno ponavljanje ocjena o slabostima i zahtjeva da se one otklanjaju poprimilo prizvuk društvene nemoći, doživljava se kao fraza, kao nestvaralačko djelovanje.

Potencijalna snaga — radna, stručna, politička — desetina hiljada pravnika i drugih stvaralaca prava oslobođena je sistemom socijalističkih samoupravnih odnosa. Ocjenama i zahtjevima političkih institucija podstaknuto je i podstiče se aktiviranje te i tako oslobođene snage. Istovremeno, tim ocjenama i zahtjevima prokrčen je i put za brže aktiviranje i za kvalitativno usmjerenje te oslobođene snage.

To uvjerava da pravnici imaju i društvene uslove i potencijalnu stvaralačku moć da, uz sadejstvo sa drugim stvaraocima, kvalitetno i efikasno kritički analiziraju sadašnja privredno-sistemska rješenja i da pronađu rješenja bolja od onih koja ne mogu izdržati provjeru stvaralačke kritičke analize, provjeru života.

Za eventualno slabiji ili sporiji uspjeh u tome svako treba da traži uzrok u svojoj inventivnosti, u stepenu svoje sposobnosti za inovacije i svoje istrajnosti prije nego u sistemu i političkim orijentacijama.

II

Društvo se u isto vrijeme nalazi i pred drugim krupnim zadatkom, po mnogo čemu sudbonosnim. Taj je zadatak u tome da se obezbijedi zakonitost u društvu u cjelini, a u sklopu toga naročito u privrednom i finansijskom poslovanju. Taj se zadatak mora izvršiti odlučnim otklanjanjem pojava nepoštovanja, kršenja zakonâ i samoupravnih opštih akata i drugih pravnih propisa. Ta je pojava u društvu, a naročito u privrednom i finansijskom poslovanju, rasprostranjena do opasnih granica. Nepoštovanje i kršenje pravnih normi dovodi do toga da se ne ispunjavaju mnoge obaveze prema društvu; djelovi pojedinih organizacija ne izvršavaju obaveze prema cjelini organizacije; mnogobrojni subjekti protivpravno prisvajaju i ono što im ne pripada; radnici i mnogi

Digitized by Google

radni ljudi ne mogu ostvariti svoja samoupravna i druga prava itd. Time je već ugrožena ravnopravnost ljudi i samoupravnih organizacija i zajednica i ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području, a time i ravnopravnost naroda i narodnosti. Ugrožene su i druge bitne vrijednosti i važni ciljevi socijalističkog samoupravnog sistema. Usporavaju se i slabe procesi samoupravnog razvoja društva.

Neizvršavanje ili nedosljedno izvršavanje prava izazvalo je i razna međusobna nepovjerenja i podozrenja. Posijalo je i nevjericu u sigurnost perspektive. Ako se nastavi praksa neizvršavanja ili nedosljednog izvršavanja zakona i prava u cjelini, znatno će se otežati obezbjeđivanje jedinstva i spajanje djelova u cjelinu na samoupravnim osnovama. Ona može postati i izvor političkih sukoba sa mnogim negativnim posljedicama.

Zato je neizvršavanje i nedosljedno izvršavanje zakona i drugih propisa suprotno društvenom biću jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema i vrlo opasno za njegovu budućnost.

Naročito je opasno neizvršavanje odredbi zakona, samoupravnih opštih akata i drugih pravnih propisa ciljno usmjerenih na to da se negira i presiječe monopol upravljanja politike nad radom, obezbijedi jedinstvo sistema ili racionalno korišćenje raspoloživih dobara.

Nauka i život nas uvjeravaju da u anarhističnom postupanju prema pravu samoupravljanje ne može ni opstati, a o njegovom razvoju ne može se ni govoriti. U uslovima neizvršavanja prava stihija će uvijek iznuđivati rješenja koja će ići na štetu samoupravljanja.

Neizvršavanje prava, ili njegovo izvršavanje samo do stepena koji ne zadire u parcijalne interese onog koji je dužan da pravo izvršava, pogoduje ustaljivanju i širenju grupno-svojinskog raspolaganja sredstvima u društvenoj svojini. Olakšava, podstiče i omogućuje bogaćenje pojedinaca bez rada i na toj osnovi socijalnu diferencijaciju u obimu koji ugrožava preovlađujuće radničko-klasne sadržaje u cjelini društvenog stanja.

Zbog svega rečenog društveni je imperativ otkloniti pojavu neizvršavanja ili nedosljednog izvršavanja zakona i drugih propisa. To je ne samo pravni, već takođe samoupravni, ekonomski, kulturni i etički imperativ.

Pokrenuta je društvena akcija za učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti u društvu, sa naglaskom na značaju potrebe da se zakonitost u privrednom i finansijskom poslovanju što prije učvrsti. Tu akciju je iniciralo Savezno izvršno vijeće.

Nužnost i značaj te akcije opredjeljuju i sljedeća saznanja:

1. Izvršavanjem zakona i drugih propisa ostvaruju se i obezbjeđuju klasni interesi utvrđeni u pravu. Neizvršavanje pravnih propisa znači neostvarivanje ili negiranje tih klasnih interesa. Zato je izvršavanje zakona ne samo pravno, već prvorazredno političko, klasno, idejno i moralno pitanje.

Digitized by Google

Političko je pitanje i zato što je ustavna obaveza da se zakoni dosljedno izvršavaju, posebno savezni zakoni, dio je međusobnih garancija obezbjeđivanja ravnopravnosti, jednakopravnosti i slobodnog razvoja u našoj višenacionalnoj zajednici.

2. Zakonske i druge pravne norme su jedna od integrativnih komponenti našeg društva i jedinstva sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Neizvršavanje zakonâ i drugih propisa, odnosno njihovo izvršavanje samo u mjeri koja ne zadire u parcijalne interese, svojevrstan je napad na koheziju društva. To je djelatnost koja slabi jedinstvo i moć društva i koja istovremeno umnožava i širi prostor za samovolju pojedinih subjekata u društvu. To je, u isto vrijeme, i djelatnost koja omogućava društveno neracionalno i nesvrsishodno korišćenje raspoloživih društvenih sredstava. Zbog toga ona doprinosi produbljivanju teškoća i nestabilnosti, a ne obrnuto. Teškoćama i nestabilnošću ne mogu se pravdati nezakonita ponašanja.

Neizvršavanje zakonâ i drugih propisa izražava i otpor naporima da se obezbjeđuju demokratski utvrđeni zajednički interesi, socijalističko samoupravno zajedništvo i skladni odnosi u njemu, da se progresivno mijenja stanje odnosâ.

3. Teškoće i nestabilnost ne mogu se trajno savlađivati zaobilaženjem zakonâ i drugih propisa, njihovim neizvršavanjem ili nedoslednim izvršavanjem, već jedino doslednim izvršavanjem, uz istovremeno podizanje kvaliteta prava.

Dosljedno izvršavanje zakonâ i drugih propisa uslov je obezbjeđivanja samoupravnih proizvodnih odnosa i njihove zaštite, uslov ostvarivanja zajedničkih interesa.

4. Dobijanjem bitke za zakonitost u društvu lakše će se i brže dobiti bitka i u mnogim drugim oblastima našeg ekonomskog života.

5. Svaka ravnodušnost prema nezakonitim ponašanjima svojevrsno je saučesništvo u njima ili je ravna njima.

Skupština SFRJ već je počela da razmatra kako se izvršavaju savezni zakoni i drugi savezni propisi, kao i pravce djelovanja radi iskorjenjivanja nezakonitosti u društvu. To će dati snažan zamah pokrenutoj društvenoj akciji za učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti u društvu. To je poziv najvišeg organa vlasti i organa društvenog samoupravljanja svim činiocima — od osnovne organizacije udruženog rada do organâ federacije — da svako u svojoj sredini i u društvu u cjelini vodi bitku za zakonitost, za ostvarivanje tog strateškog političkog i pravnog principa, tog konstitutivnog sadržaja socijalističkog samoupravnog sistema.

U toj akciji svaki društveni subjekt ima određenu ulogu i odgovornost, pogotovu zato što su ustavnost i zakonitost ne samo pravno, već i suštinski klasno pitanje.

Velika je uloga i odgovornost državnih organa — od opštine do federacije — u borbi za zakonitost. Njihovu ulogu i odgovor-

Digitized by Google

nost u sada pokrenutoj društvenoj akciji povećava to što se u nas događa da i pojedini organi jedinstvenog državnog mehanizma također ponekada ne izvršavaju zakone donesene u širim društveno-političkim zajednicama, da tolerišu ili se čak saglašavaju sa neizvršavanjem pojedinih odredaba tih zakona, kada te zakone ne izvršavaju banke, organizacije udruženog rada i interesne zajednice na teritoriji za koju su ti organi obrazovani. Time ti organi nezakonitim ponašanjima daju politički legitimitet. Otuda i mnoga nezakonita ponašanja za koja javnost zna, a za koja se ne izriču sankcije.

U svakom društvu je bilo i biće pojedinaca i pojedinih privrednih subjekata koji će nastojati da, zbog ekonomskog egoizma, ne poštuju zakone ili druge propise. I to se mora onemogućavati. Ali, za društvo je najopasnije i najpogubnije kršenje zakonâ od strane državnih organa, bilo da oni to čine tako što sami pogrešno primjenjuju zakonske odredbe, bilo što se suzdržavaju od radnji kojima se obezbjeđuje ostvarivanje zakonâ u društvu, bilo, pak, da se prećutno ili izričito saglašavaju sa neizvršavanjem zakonâ.

Zato je za zakonitost od izuzetnog značaja da državni organi u društvenoj borbi za zakonitost odlučno i dosljedno iskorijene nezakonitosti u državnoj strukturi. Delegatske skupštine, delegatski odnosi imaju dovoljno snage i moći da to obezbijede.

Značajnu ulogu u učvršćivanju zakonitosti imaju i društveno-političke organizacije i njihova rukovodstva. Jer, odsustvo ofanzivnog djelovanja društveno-političkih organizacija na području bitke za zakonitost pogoduje nastajanju društvene klime u kojoj mogu nicati nezakonita ponašanja, u kojoj nema i ne može biti dovoljno otpornosti prema nasrtajima sa nezakonitom sadržinom. A sada postoji upravo takva klima. Ona se ne može zamijeniti boljim iskazivanjem samo formalnih osuda nezakonitih ponašanja ako iza tih osuda ne slijede i odlučne akcije. Naročito se ta klima ne može prevazići demagoškom galamom pojedinaca koji i sami kumuju nezakonitom ponašanju.

Umjesto formalnih osuda i galame, nužna je konkretna akcija.

Nauka ne daje osnova za pitanje: šta prije, politička akcija ili intenzivniji, odgovorniji, borbeniji rad državnih organa. Uspjeh obezbjeđuje samo istovremeno, istosmjerno, jednako odlučno i borbeno djelovanje državnih organa i društveno-političkih organizacija. Naravno, sa drugačijim ulogama i drugačijim metodama djelovanja. Velika je uloga i odgovornost i pravnikâ, naročito u privredi i finansijskim institucijama, u društvenoj borbi za zakonitost.

Istina je da nezakonita ponašanja u privredi, u bankama i drugim finansijskim institucijama nijesu rezultat ili nijesu prije svega rezultat usmjerenja i djelovanja pravnikâ koji rade na pravnim poslovima u privrednim organizacijama udruženog rada, bankama, interesnim zajednicama. To je rezultat, prije svega, ponaša-

Digitized by Google

nja poslovodnih struktura. Među njima ima pravnika, ali oni tada djeluju u svojstvu nosilaca poslovodnih funkcija.

Ali, također je istina da se mnoga nezakonita ponašanja u privredi, u bankama i drugim finansijskim institucijama ne zbivaju bez znanja pravnikâ koji u njima rade na pravnim poslovima. Nezakonitosti se odvijaju, u najmanju ruku, bez njihovog odlučnog otpora. A to je, ma koliko tražili suprotne argumente, svojevrsno saučesništvo u nezakonitim ponašanjima ili je bar veoma blizu saučesništva.

Zato pravnici koji rade na pravnim poslovima u privrednim organizacijama udruženog rada, u bankama i drugim finansijskim institucijama, u samoupravnim interesnim zajednicama ne mogu sa sebe skinuti odgovornost, istorijski i sada, za stanje nezakonitosti koje postoji u tim oblicima organizovanja, u njihovim međusobnim poslovnim odnosima. Tu odgovornost sa sebe ne mogu skinuti naročito oni pravnici koji su nosioci ružne navike da se traže i koriste »rupe« u zakonima kako bi se izigrala njihova suština i spriječilo ostvarivanje njihovih ciljeva. A ima i takvih pravnika.

Iako se nekome može činiti i drugačije, cilj ovoga rada je da se istakne da od usmjerenja i djelovanja pravnikâ u privredi, bankama i drugim finansijskim institucijama u velikom stepenu zavisi i zakonitost ponašanja u društvu. Zato su pravnici koji rade u tim oblicima organizovanja društveno pozvani da budu snaga društvenog zamaha, društvenog pokreta za učvršćivanje zakonitosti u privrednom i finansijskom poslovanju, da budu odlučni i istrajni borci za iskorjenjivanje nezakonitih ponašanja u svojim sredinama i u društvu u cjelini. To će biti njihov značajan doprinos stabilizaciji društvenih odnosa i obezbjeđivanju razvoja sistema.

Bez aktivnog i zakonitog djelovanja pravnikâ u tim oblicima organizovanja i ne može biti tog društvenog zamaha, društvenog pokreta za progresivan zaokret. Tog zamaha i tog pokreta ne može biti naročito ako se oni i dalje budu saživljavali sa onim što smatraju nepovoljnim, i oni i svi radni ljudi u udruženom radu, ako i oni budu tražili i koristili »rupe« u zakonima.

Svrha naglašavanja da uspjeh ove strateški važne društvene akcije umnogome zavisi i od djelovanja pravnikâ koji rade na pravnim poslovima u organizacijama udruženog rada u privredi, bankama i drugim finansijskim institucijama, jeste u tome da se istakne da svaki pojedini pravnik može dati doprinos u strateškoj bici koja se vodi. Ovim se ističe i dostojanstvo svakog pravnika. To je, istovremeno, potvrda da i pravnici koji rade na pravnim poslovima u organizacijama udruženog rada u privredi, bankama i drugim finansijskim institucijama nose teret odgovornosti, prije svega istorijski, za uspješan ishod društvene borbe radi neophodnog povratka autoriteta zakonima, bez čega ne može biti trajne stabilizacije u društvu niti potpuno osigurane ravnopravnosti ljudi i njihovih asocijacija. A u stepenu u kome toga nema, nema ni socijalizma.

Digitized by Google

*

Društvo, dakle, ima pred sobom dva krupna, međusobno povezana, uzajamno zavisna i složena zadatka čijim izvršavanjem se može dati značajan doprinos privrednoj i ukupnoj društvenoj stabilizaciji, doprinos obezbjeđivanju sigurnosti perspektive.

Zadaci su teški, ali istorijski časni.

Organizovati se, osposobiti se za njihovo dosljedno izvršavanje, kvalitetno ih izvršavati, prvorazredna je obaveza. Njihovo neizvršavanje je, u suštini, neizvršavanje ključnih zadataka koje pravnicima nalaže revolucija u ovoj fazi razvoja, sa usmjerenjem da ih izvršavaju kao dio društva i zajedno sa svim drugim progresivnim snagama u društvu.

Digitized by Google

Ranko Petković

Jugoslavija i susedne zemlje

I

Dejstvo geografskog faktora

Geografski položaj predstavlja važnu komponentu u spoljnoj politici svake zemlje. Iako njegovo dejstvo dolazi do punog izražaja tek u sprezi sa demografskim, ekonomskim, vojnim, političkim, pa i ideološkim faktorom, ipak od geografskog položaja u velikoj meri zavisi da li će određena zemlja projicirati globalnu, regionalnu ili subregionalnu spoljnopolitičku i spoljnoekonomsku strategiju kao optimalno sredstvo za ostvarivanje svojih nacionalnih interesa.

Za razliku od, na primer, malih ostrvskih zemalja koje nemaju suseda ili im sused postaje svako ko je kadar da doplovi do njihovih obala, Jugoslavija se, uprkos dugoj morskoj obali, graniči sa sedam susednih zemalja, što svakako predstavlja drugu ekstremnu tačku na tom tipološkom luku.

Geografski položaj otvara pojedinim zemljama manje ili veće mogućnosti učešća u svetskoj trgovini, nameće im manje ili veće brige ili obaveze u sferi bezbednosti, utiče na određivanje ovakvih ili onakvih prioriteta u spoljnoj politici.

Digitized by Google

Kada je reč o Jugoslaviji, njen geografski položaj je u velikoj meri uticao na to da pitanja bezbednosti i saradnje sa susedima budu u samom vrhu preokupacija i prioriteta njene nacionalne politike. Kopnene, rečne, morske kapije koje se nalaze na njenim granicama otvaraju Jugoslaviji široko i fleksibilno uključivanje u svetsku politiku i ekonomiku.

Dejstvo istorijskog faktora

U opštem položaju i konfiguraciji nacionalnih interesa svake zemlje, pa i u njenim odnosima sa susednim zemljama, dejstvo istorijskog faktora oscilira od odlučujućeg do manje značajnog, ali ne i nezanemarljivog, u zavisnosti od niza političkih, nacionalnih, vojnostrateških, ideoloških i drugih činilaca.

Na globalnom nivou bi se mogle uspostaviti izvesne zakonitosti u delovanju dugoročnih istorijskih tendencija, ali bi svaki pokušaj shematizovanog prilaza pojedinim slučajevima predstavljao analitički apsurd. Breme istorije, na primer, još je veoma snažno izraženo u odnosima metropola i njihovih bivših kolonija, ali je potisnuto u drugi plan novim bilateralnim i multilateralnim prestrojavanjima širom sveta. Sličan slučaj je i sa velikim strateškim i političkim dislokacijama u pojedinim regionima.

Sa stanovišta ostvarivanja vitalnih nacionalnih interesa Jugoslavije, osobito u balkanskom prostoru, dejstvo istorijskog faktora se može posmatrati u više kontroverznih situacija. U prošlosti narodi koji sačinjavaju Jugoslaviju nalazili su se u prostoru na koji su snažan pritisak vršile velike evropske sile, do prvog svetskog rata poglavito Austrougarska i carska Rusija, a u periodu između dva rata ceo ešelon evropskih sila — Velika Britanija, Francuska, Italija i Nemačka.

Moglo bi se dokazivati da se situacija nakon drugog svetskog rata bitno promenila, jer su mnoge od tih sila izgubile nekadašnji politički i vojni značaj i prestale da igraju ulogu koju su nekada imale u balkanskom prostoru. Posebno je u magli istorije iščezao njihov nekadašnji uticaj na sudbinu narodâ koji sačinjavaju današnju Jugoslaviju. Ali, znajući da je istorija lukava, lako bismo mogli uočiti obrise tradicionalnog sukobljavanja zapadnih i istočnih zemalja na Balkanu u sadašnjem blokovskom bipolarizmu i u prisustvu i uticaju velikih blokovskih sila u ovom prostoru. Istorija je, bez sumnje, mnogo šta promenila na Balkanu, ali je u mnogo čemu ostala ista.

Kada bismo posebno analizirali postojanje istorijskih naslaga u odnosima Jugoslavije i svakog od njenih suseda, dobili bismo novu argumentaciju za efemernost, ali i ukorenjenost istorijskog faktora u svetskoj politici. U odnosima sa Italijom ili Austrijom, na primer, u kojima je istorija ostavila teško breme nerešenih teritorijalnih i manjinskih pitanja, došlo je do korenitih pozitivnih promena. Istorija je ustuknula pod dejstvom sagleda-

Digitized by Google

vanja i verifikovanja njihovih nacionalnih interesa u novom političkom kontekstu. Ali, u isto vreme, inercija istorije teško opterećuje odnose Jugoslavije i Bugarske, a u nekim slojevima i odnose Jugoslavije i Albanije. Uporedo s tim moguće je u odnosima Jugoslavije i nekih njenih suseda, kao što su Grčka ili Rumunija, uočiti novu verifikaciju zajedničkih interesa iz istorijske prošlosti. U ovom slučaju istorija pomaže da se i neka otvorena pitanja pojavljuju i tretiraju u ponešto elastičnijem političkom kontekstu.

Dejstvo ekonomskog faktora

Ne može se oporeći prvorazredan značaj ekonomskih agenasa u međunarodnim odnosima, a pre svega u odnosima susednih zemalja. U jednoj dugoročnoj projekciji postojanje ekonomskih motiva može se razotkriti i na samom dnu političko-diplomatskih i vojnih strategija. Ali to ne znači da se sve mene i promene u svetskoj politici mogu mehanički tumačiti dejstvom ekonomskih činilaca.

Primera radi, grupisanja u hladnom ratu nišu išla prevashodno linijom ekonomskih razgraničavanja, već linijom političkih, ideoloških i vojnih prestrojavanja. U osnovi blokovske podele ekonomski faktor je samo jedan u nizu postojećih činilaca. Ipak, ne bi trebalo predaleko otići u umanjivanju neposrednog dejstva ekonomskog faktora ni u procesima u kojima, naoko, dominantnu ulogu imaju politički i ideološki motivi. O tome svedoči širenje prisustva i uticaja moćnih industrijskih sila u čitavom svetu: SAD na planetarnom nivou, Evropske zajednice u oblasti Afrike, Pacifika i Kariba, Francuske posebno u Africi itd.

Najvažniji ekonomski partneri Jugoslavije nalaze se u Evropi i među susednim zemljama i ekonomskim grupacijama u koje je većina njih uključena. Izvrsne političke odnose sa nesvrstanim zemljama nije pratila adekvatna ekonomska saradnja. Sa stanovišta zakonitosti, ali i odstupanja od njih u tom domenu, interesantno je napomenuti da je rešavanje otvorenih pitanja u odnosima Jugoslavije i Italije dovelo do takvog razgranjavanja njihove ekonomske saradnje da se Italija našla na samom vrhu najvećih ekonomskih partnera Jugoslavije, kao što se sa raznih gledišta može analizirati i okolnost da je Jugoslavija ostala najznačajniji spoljnotrgovinski partner Albanije, uprkos dugogodišnjoj zategnutosti u njihovim međudržavnim odnosima, posebno sada u vezi sa događajima na Kosovu. Kao što prekid dobrosusedske saradnje može dovesti do smanjivanja ekonomske razmene na najnižu tačku — kao u vreme uključivanja nekih susednih zemalja u kominformovsku kampanju protiv Jugoslavije — tako ni izrazito dobri politički odnosi ne moraju, sami po sebi, biti od presudnog značaja za nivo ekonomske saradnje, za šta bi, kao primer, moglo da se navede sadašnje stagniranje eko-

Digitized by Google

nomske saradnje Jugoslavije sa Rumunijom. Otvorena pitanja u odnosima sa Bugarskom su, sasvim sigurno, prepreka širem unapređivanju saradnje u različitim područjima, pa i u ekonomskom.

Moglo bi se zaključiti da je ekonomski činilac veoma žilavog i veoma oscilantnog dejstva u odnosima Jugoslavije sa njenim susedima.

Dejstvo političkog faktora

Svojstvo je političkih odnosa da osciliraju od loših ka boljim, ali i od dobrih ka lošim. Na kretanja u jednom i drugom pravcu utiče niz činilaca: globalnih, regionalnih, subregionalnih i nacionalnih.

U svetu u kome se ostvaruje sve viši stupanj kontroverzne međuzavisnosti i u kome dva punkta blokovske moći ne prestaju sa svojim nastojanjima da bipolarizuju međunarodne odnose dejstvo globalnog faktora je u pozitivnom, ali i u negativnom vidu dolazilo do izražaja i u odnosima Jugoslavije sa susednim zemljama.

Po pravilu, zaoštravanje situacije u međunarodnim odnosima nepovoljno se odslikavalo na stanje u balkanskom prostoru (hladni rat), kao što je i popuštanje međunarodne zategnutosti podsticalo atmosferu poverenja i saradnje među balkanskim zemljama (detant). U tom globalnom omeru posebno je ilustrativan slučaj kominformovsko-staljinističke kampanje protiv Jugoslavije u koju su se bile uključile i četiri susedne zemlje na signal ili zapovest iz blokovskog centra, odnosno bez posebnih, autohtonih povoda u svojim bilateralnim odnosima sa Jugoslavijom, kao što su u sklopu globalne političke strategije tog istog blokovskog centra kasnije, po automatizmu, pristupile normalizovanju svojih odnosa sa Jugoslavijom (izuzev Albanije).

Da može biti odstupanja od te formule, pokazuje sadašnje stanje ni hladnog rata ni detanta, kada smo svedoci snižavanja stepena automatizma u delovanju globalnih, poglavito blokovskih činilaca na balkanske prilike. Sniženi stepen blokovskog satelitizma svedoči o jačanju autohtonog nacionalnog interesa u balkanskim zemljama koje pripadaju blokovskim strukturama. Proces o kome je reč razvija se polako i neravnomerno, ima svoje jasne limite, ali je veoma značajan za današnje i sutrašnje stanje na Balkanu.

Pod regionom u kome se nalazi Balkan podrazumeva se evropski prostor. Iz njega su se, ne retko, kretale tuđinske armade na Balkan. Bila je to jedna vrsta »međuzavisnosti« kontinentalnih hegemona i »podstanara«.

Druga vrsta međuzavisnosti, na osnovama ravnopravnosti, došla je do izražaja u Završnom aktu KEBS-a iz Helsinkija. Ostvarivanje postavki Završnog akta i sam proces KEBS-a imaju neprocenjiv značaj za razvoj dobrosusedske saradnje na Bal-

Digitized by Google

kanu. U kontroverznom balkanskom ambijentu posebno su delotvorna načela kojima se regulišu međudržavni odnosi, potvrđuje nepromenjivost postojećih granica i uvažavaju prava etničkih i nacionalnih kolektiviteta.

Ali Evropa, koja je izvezla dva svetska rata i jedan hladni rat, može ponovo, u sklopu najnovije nuklearne konfrontacije, da podstakne negativne trendove na Balkanu. Može ne samo da uspori ili zaustavi pretvaranje Balkana u zonu mira i saradnje bez nuklearnog oružja, već i da ga uvuče u nuklearnu konfrontaciju. To bi, svakako, povećalo vojnu napetost i nepoverenje u odnosima balkanskih zemalja, ne samo onih iz suprotstavljenih blokovskih struktura, nego i onih koje jesu i koje nisu u njima.

Opšte stanje u subregionu, što će reći, na samom Balkanskom poluostrvu, oivičenom Podunavljem i Mediteranom, ne funkcioniše kao sistem spojenih sudova. Zaoštravanje u odnosima Grčke i Turske ili Jugoslavije i Albanije ne mora po automatizmu da deluje nepovoljno na odnose drugih balkanskih zemalja, ali u manjoj ili većoj meri limitira multilateralne balkanske inicijative i procese.

Ne bi trebalo izgubiti iz vida ni suptilnije reflekse subregionalnih kretanja u balkanskom prostoru. U vreme kominformovskog napada na Jugoslaviju, u jednom uzvratnom sledu, došlo je do šireg unapređivanja saradnje između Jugoslavije, Grčke i Turske, kao i do vidnog poboljšavanja italijansko-jugoslovenskih odnosa. Sadašnje pogoršavanje odnosa Grčke sa Turskom nije jedini, ali je značajan činilac relativno uspešnog razvoja odnosa Grčke i Bugarske.

Opšta atmosfera i stanje bilateralnih odnosa na Balkanu zavise, bez sumnje, u najvećoj meri od nacionalnih politika balkanskih zemalja. Bez obzira na to što su četiri od njih uključene u blokovske organizme i što su preuzele obavezu da slede politiku velikih blokovskih sila, ipak su one, kao suverene države, neposredno odgovorne za svoje postupke i ponašanje u prostoru u kome se nalaze.

Imajući sve to u vidu, složenost balkanske situacije na političkom planu u osnovi određuju dva faktora:

— autohtoni motivi i agensi saradnje ili sukobljavanja u bilateralnim odnosima; i

— »dvostruka priroda« pojedinih balkanskih zemalja kao suverenih država i pripadnica vojno-političkih saveza velikih sila.

Oba ova faktora utiču i na odnose Jugoslavije sa susednim zemljama. U nekim slučajevima je lakše, a u drugim teže razlučiti autohtone interese od blokovskih uticaja. U svakom slučaju, iza najvećeg broja jugoslovenskih suseda stoji neka od velikih blokovskih sila. Na taj način neke od njih u manjoj, a neke u većoj meri uključuju svoju balkansku politiku, pa i odnose sa Jugoslavijom, u globalnu strategiju velikih blokovskih sila. Kada bi Jugoslavija svoju nacionalnu politiku projicirala isključivo u

Digitized by Google

subregionalnim okvirima, to bi je dovelo u neravnopravan položaj prema njima. Zahvaljujući globalnom konceptu svoje spoljnopolitičke strategije, svom uticaju i delovanju u pokretu nesvrstanosti i u svetskoj politici, Jugoslavija je snažno aktivirala svoju balkansku poziciju i, takođe, poziciju prema susednim zemljama, ostvarujući u vitalnim oblastima i ne male komparativne prednosti.

Dejstvo vojnog faktora

U vojnostrateškom smislu Balkan se nalazi u dosta neprijatnom sendviču između do zuba naoružane Srednje Evrope i Mediterana pretovarenog oružjem. Ova figura bi trebalo da znači da je stanje na Balkanu naročito teško u vojnostrateškom pogledu, jer trpi nepovoljne uticaje iz oba navedena pravca, ali i nešto povoljnije u odnosu na stanje u Srednjoj Evropi i na Mediteranu, zahvaljujući nekim specifičnim okolnostima, ali pre svega velikoj zoni nesvrstanosti koju predstavlja Jugoslavija.

U odnosima Jugoslavije sa susednim zemljama vojni faktor je bio naročito eksponiran u doba hladnog rata: sa italijanske strane u kontekstu sukobljavanja oko takozvanog tršćanskog pitanja, a sa strane istočnoevropskih zemalja u sklopu kominformovskog pritiska na Jugoslaviju. U svim tim slučajevima vojni faktor je dejstvovao u dvostrukom vidu: i kao nacionalni i kao blokovski vojni faktor.

U vreme popuštanja međunarodne zategnutosti proporcionalno se smanjilo i prisustvo vojnog faktora u odnosima zemalja ovog područja. Ali njegovo operativno dejstvo povremeno izvlače iz »zaborava« vojni manevri blokovskih saveza u blizini jugoslovenskih granica ili u vodama Jadrana, posvedočavajući da velike blokovske sile, u manjoj ili većoj meri, na balkanski prostor još gledaju kao na takozvanu sivu zonu ili zonu nerazgraničenih interesa.

Balkanska situacija je u aktuelnom političkom trenutku ambivalentna. Ideja denuklearizacije hvata šire tle, ali se u isto vreme i nuklearni obruč oko Balkana sve više steže. Ove dve tendencije će i dalje biti u dinamičnoj interakciji, čiji se ishod ne može pouzdano predvideti. Bilo bi u interesu zemalja ovog područja da u procesu pretvaranja Balkana u zonu mira i saradnje bez nuklearnog oružja to oružje bude uklonjeno i sa teritorije Grčke i Turske gde se sada nalazi, ali se može dogoditi da instaliranje raketnog nuklearnog oružja u Komizu na Siciliji dovede do razmeštanja sličnog oružja u nekoj od balkanskih članica Varšavskog ugovora (demantuje se, ali i pominje da bi mogla biti u pitanju teritorija Bugarske).

Po prirodi stvari, blokovska pripadnost nekih jugoslovenskih suseda čini da njihov vojni potencijal nema samo defanzivnu, već i ofanzivnu svrhu. I sa te tačke gledišta se u punoj meri potvrđuje da je Jugoslavija glavni faktor stabilnosti u ovom de-

Digitized by Google

lu evropskog prostora, budući da njen sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ima isključivo odbrambenu funkciju.

Na poroznost blokovskih kišobrana, odnosno na fleksibilnost prisustva i delovanja vojnog faktora u ovom delu evropskog prostora utiče i postojanje stalno neutralne Austrije, čiji je vojni potencijal isključivo odbrambenog karaktera, vanblokovski položaj Albanije, restriktivan prilaz Grčke i Rumunije shvatanju i izvršavanju blokovskih obaveza.

Sve to doprinosi da vojni faktor manje opterećuje odnose Jugoslavije sa susednim zemljama nego što je to slučaj sa susedima u nekim drugim delovima sveta.

Dejstvo ideološkog faktora

Balkanska situacija je veoma ilustrativna za delovanje ideološkog faktora u savremenim međunarodnim odnosima. Ona pokazuje da se treba ograditi od dveju krajnosti koje postoje u oceni njegovog delovanja: prema jednoj, njegova uloga je dominantna, a prema drugoj minorna u konstituisanju i ostvarivanju nacionalnih interesa svake zemlje. U stvari, te se krajnosti ne isključuju, budući da su i jedna i druga moguće u posebnim situacijama. Uostalom, zna se da je ideološki faktor odigrao izuzetno veliku ulogu u blokovskoj podeli sveta (krstaški rat dvaju tabora, komunističkog i imperijalističkog!), kao što postoji i bezbroj slučajeva u kojima je bačen pod noge (manevrisanje u takozvanom trouglu velikih sila, zaokreti u politici nekih afričkih zemalja, pojedina »neprirodna« savezništva itd.).

Na samom Balkanu blokovska podela je, takođe, išla linijom ideoloških razgraničenja, ali ne treba zaboraviti da su ona izvršena na osnovu već ostvarenog prisustva i uticaja velikih sila. U svakom slučaju, i u balkanskom prostoru blokovske grupacije su nastojale da personifikuju društvene sisteme. Međutim, na relativnost značaja i domašaja ove blokovske formule ukazuje postojanje dveju socijalističkih zemalja na Balkanu koje ne pripadaju bloku koji »personifikuje« socijalizam.

Spektakularnu specifičnost balkanske situacije predstavlja okolnost da najveći nesporazumi ili sukobi postoje baš u krugu zemalja koje pripadaju »istoj« blokovskoj ili ideološkoj porodici. Ako balkanske zemlje, po tom kriterijumu, razvrstamo dve po dve, odmah ćemo se u to uveriti: Turska i Grčka (dve članice Atlantskog pakta) povremeno dolaze do samog ruba ratnog sukoba; Rumunija i Bugarska (dve članice Varšavskog ugovora) slove kao »najneposlušnija« i »najrevnosnija« članica tog vojno-političkog saveza; poznato je zaoštravanje odnosa između Jugoslavije i Albanije (dveju zemalja izvan blokova) zbog iredentističkih i kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu. I *vice versa*, postoje primeri uspešne saradnje zemalja različitih društvenih

Digitized by Google

sistema i međunarodnih pozicija: Jugoslavije i Italije, Austrije, Grčke; Bugarske i Grčke; u novije vreme sve više Albanije i Italije itd.

Jugoslavija daje veliki doprinos ostvarivanju socijalističke solidarnosti, kao jednom od ustavnih načela, pruža podršku naprednim pokretima širom sveta, ali je, u isto vreme, kao učesnik politike i pokreta nesvrstanosti, koji počiva na ideološkom pluralizmu, odlučan protagonista aktivne i miroljubive koegzistencije u čijim koordinatama ideološki faktor nema primordijalan značaj. Zbog toga Jugoslavija, kao nesvrstana zemlja, faktički raspolaže najširim manevarskim prostorom za razvijanje saradnje sa svim svojim susedima bez obzira na njihova ideološka opredeljenja i međunarodni položaj.

II

Iako postoji jedinstvena spoljnopolitička strategija Jugoslavije prema susedima, u odnosima sa njima ima toliko specifičnih momenata da je neophodan konkretan prilaz svakom od njih. To je posledica mnogih okolnosti.

a) Veoma su izražene istorijske i civilizacijske razlike između onih susednih zemalja koje su bile pod uticajem Rimskog carstva i onih pod uticajem Vizantije, odnosno onih koje su bile u sastavu Osmanlijskog carstva i onih koje su bile u sklopu evropskog Zapada. Ova velika istorijsko-geografska i civilizacijska podela u nekim konturama se danas poklapa sa sferama uticaja istočnog i zapadnog bloka, izuzimajući Austriju, Jugoslaviju i Albaniju, s tim što je Mađarska ušla u koordinate istočnog, a Grčka zapadnog bloka. Istorijske i civilizacijske razlike se u savremenosti izražavaju i kao ideološko-političke.

b) U međunarodnom položaju susednih zemalja ogledaju se sve moguće varijante spoljnopolitičke strategije u razdoblju posle drugog svetskog rata. Predominantnu spoljnopolitičku orijentaciju predstavlja pripadništvo blokovima. Konfrontirane su zemlje koje pripadaju Atlantskom paktu i Varšavskom ugovoru. U Atlantskom paktu postoji uočljiva razlika između Italije, koja relativno disciplinovano prihvata blokovske, pored ostalog, i nuklearne obaveze, i Grčke, koja je delimično izišla iz vojnih struktura tog pakta, sa željom da se oslobodi stranih vojnih baza i nuklearnog oružja. U Varšavskom ugovoru postoje ne male razlike u stepenu sagledavanja i izvršavanja blokovskih obaveza između Rumunije, Mađarske i Bugarske. Neutralni evropski pojas, koji se proteže od Skandinavije i Srednje Evrope, dopire do samih granica Jugoslavije. Već skoro tri decenije Austrija, po švajcarskom obrascu, uspešno vodi politiku stalne neutralnosti, ali u jednoj aktivnijoj varijanti. Najzad, tu je i Albanija, koja se nakon izlaska iz Varšavskog ugovora opredelila za politiku svojevrsne subregionalne izolacije, neučešća u evropskim i balkan-

Digitized by Google

skim multilateralnim aktivnostima. Razlike u međunarodnom položaju i orijentaciji nisu i bez značajnog uticaja na odnose Jugoslavije sa svakom od ovih susednih zemalja.

c) Susedne zemlje slede oba vladajuća modela društvenih odnosa: jedne idu putem kapitalističkog razvoja, kao Italija, Austrija i Grčka, a druge putem socijalističkog razvoja, kao Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija. Kada se ovim poslednjima pridoda i Jugoslavija, vidi se da predominantnu skupinu zemalja u ovom prostoru čine socijalističke zemlje. U nekadašnji balkanski feudalni i kapitalistički bunker socijalizam je uneo ne male promene, koje svedoče o razmerama razvoja socijalizma kao svetskog procesa. Na relativnost ove podele, međutim, deluje nekoliko činilaca. Prvi je, svakako, taj da — kao što smo već napomenuli — teza o Varšavskom ugovoru kao personifikaciji socijalističkog društvenog modela pada na ispitu na Balkanskom poluostrvu, budući da Jugoslavija, kao zemlja socijalističkog samoupravljanja, a na specifičan i, bez sumnje, ekstreman način, i Albanija, kao dve vanblokovske zemlje Balkana, izgrađuju socijalističko društvo. Ne mali značaj ima i diverzifikacija puteva u socijalizam u krugu zemalja koje pripadaju Varšavskom ugovoru: od fleksibilnog mađarskog i ponešto krutog rumunskog do svojevrsnog agrarno-industrijskog bugarskog puta u socijalizam koji je i najpribližniji važećem uzoru. Drugi činilac koji tome doprinosi jeste plodotvornost prihvatanja i primene principa aktivne i miroljubive koegzistencije, posvedočena naročito u odnosima Jugoslavije sa Italijom i Grčkom. Razlike u društvenim sistemima ili razlika u sklopu istog društvenog sistema, same po sebi, ne predstavljaju prepreku u razvijanju saradnje Jugoslavije sa susednim zemljama.

d) Na stanje odnosa Jugoslavije sa susedima utiče i okolnost da se u ovom prostoru odigrava i istorijski susret razvijenog Severa i nerazvijenog Juga, iako ne u ekscesnom vidu. Niti su susedi koji spadaju u red razvijenih predaleko odmakli, niti su oni koji spadaju u red nerazvijenih previše zaostali. Ako bi na jednom polu bili Italija, Austrija i, donekle, Mađarska, na drugom bi se nalazili Rumunija, Bugarska i Albanija. Saradnja sa razvijenijim susedima je na višem nivou nego sa manje razvijenim. Iako u nekim slučajevima, u pozitivnom ili negativnom vidu, deluju politički razlozi, ipak su dominantni ekonomski: komplementarnost privreda, fleksibilnost tržišnih mehanizama, atraktivnost industrijske kooperacije, razvijenost turističkog prometa itd. Trgovinski ugovor sa Evropskom zajednicom i učešće u radu nekih organa SEV-a regulišu saradnju Jugoslavije sa tim ekonomskim grupacijama i susednim zemljama koje su u njih učlanjene (EZ: Italija i Grčka; SEV: Mađarska, Rumunija i Bugarska). Ali, obaveze tih zemalja u ovim grupacijama ne retko deluju ograničavajući na razvoj bilateralne ekonomske saradnje tih zemalja sa Jugoslavijom.

Digitized by Google

III

Teritorijalni i manjinski problem

U prvoj posleratnoj fazi je u odnosima Jugoslavije sa nekim susednim zemljama, preciznije, u odnosima sa Italijom i Austrijom, postojao nerešen i međusobno povezan teritorijalno-manjinski problem. Oba su vukla svoje korene iz vremena nakon završetka prvog svetskog rata i oba su nakon drugog svetskog rata bila eksponirana u vidu određenih teritorijalnih zahteva Jugoslavije prema jednoj i drugoj susednoj zemlji.

Posle dužeg razdoblja velike napetosti u odnosima sa Italijom došlo je do teritorijalnog razgraničenja i regulisanja manjinskog pitanja Memorandumom o saglasnosti iz 1955. i Osimskim sporazumima iz 1975. godine.

Teritorijalno pitanje u odnosima sa Austrijom je relativno brzo skinuto s dnevnog reda, početkom pedesetih godina. Sa svoje strane, Austrija je Državnim ugovorom, potpisanim 1955, preuzela obavezu u pogledu poštovanja i unapređivanja prava naših sunarodnika u Koruškoj i Gradišću.

Poznato je da je teritorijalno-manjinski spor u odnosima Jugoslavije sa ovim dvema zemljama predstavljao jednu od najizraženijih preokupacija jugoslovenske spoljne politike. Postoje razlozi koji se mogu navesti kao objašnjenje:

a) objektivna istorijska, politička i vojnostrateška važnost ostvarivanja nacionalnih interesa Jugoslavije u procesu regulisanja teritorijalno-manjinskog pitanja u odnosima sa ovim dvema zemljama;

b) okolnost da je teritorijalno-manjinsko pitanje već figuriralo kao problem u međudržavnim odnosima sa ovim zemljama u periodu između dva rata;

c) odluke vrhovnih predstavničkih tela Hrvatske i Slovenije i odgovarajuće odluke AVNOJ-a iz 1943. godine o priključenju Istre, Slovenačkog primorja i jadranskih otoka Jugoslaviji;

d) okolnost da je Italija bila jedna od sila osovine i da je Austrija bila inkorporirana u Treći Rajh;

e) odlučivanje o teritorijalno-manjinskom problemu na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. u kontekstu sklapanja mirovnih ugovora sa Italijom i Austrijom;

f) oštra konfrontacija sa vodećim političkim snagama u ovim dvema zemljama na političkom i ideološkom planu u prvim posleratnim godinama.

Zapaža se izvesna asimetrija u postavljanju manjinskog pitanja u odnosima sa drugim susednim zemljama. Koji su dodatni uzroci ove asimetrije, odnosno, preciznije rečeno, kojim se razlozima može tumačiti okolnost da u spoljnopolitičkoj akciji Jugoslavije prema nekim drugim susednim zemljama manjinski problem nikada nije dobio takve dimenzije i intenzitet? U prvom redu je reč o makedonskoj manjini u Bugarskoj i Grčkoj, ali i o našim sunarodnicima u Mađarskoj, Rumuniji i Albaniji.

Digitized by Google

a) Jedan od ključnih razloga je taj što ni u jednom od ovih slučajeva manjinski problem nije figurirao i kao teritorijalni problem. Oslobođen tog naboja, manjinski problem je, objektivno, bio smešten na jednu drugu razinu — političku, pravnu, ideološku;

b) postojala je realna pretpostavka, koja se u nekim slučajevima — to treba naglasiti — preobratila u puku iluziju da će prava naših sunarodnika biti poštovana i unapređivana u sklopu izgradnje socijalističkog društva u ovim zemljama. To je jedan od razloga što na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine nije postavljeno pitanje zaštite prava naših manjina u onim zemljama koje su bile u sklopu Trojnog pakta, kao Bugarska, Mađarska, Rumunija;

c) postojala je, ne za dugo, pretpostavka da će pitanje položaja manjina u nekim od ovih zemalja biti *ipso facto* skinuto s dnevnog reda u sklopu formiranja takozvane Balkanske federacije (makedonska manjina u Bugarskoj, makedonska i crnogorska manjina u Albaniji).

Na pogoršavanje položaja naših nacionalnih manjina u Bugarskoj, Rumuniji i Albaniji u prvom posleratnom periodu uticalo je uključivanje ovih zemalja u kominformovsku kampanju protiv Jugoslavije. U nekim od ovih zemalja posle normalizovanja odnosa dosta je učinjeno u cilju zaštite i unapređivanja nacionalnih prava naših sunarodnika, kao što je to slučaj u Mađarskoj i Rumuniji. Svakako, postoje prostori za dalje unapređivanje prava naših sunarodnika i u tim zemljama. U Bugarskoj se stanje pogoršalo u tom smislu što su, nakon poslednjeg popisa stanovništva iz 1956, u kome su još imali pravo da se izjasne kao Makedonci, stanovnici Pirinske Makedonije, svi odreda, proglašeni za Bugare. U Albaniji je stanje u nekim ljudskim aspektima još i gore, jer naši sunarodnici, nacionalno obespravljeni, dele zlu sudbinu zajedno sa ostalim albanskim građanima.

Kada je u pitanju makedonska nacionalna manjina u Grčkoj, postojala je nada da će tradicionalno prijateljstvo Grčke i Jugoslavije, kao i sam demokratski poredak u ovoj zemlji, predstavljati ambijent u kome će biti moguće ostvariti priznanje i zaštitu njenih prava. Na žalost, i ovaj deo makedonskog naroda pratila je zla sudbina. Slom oslobodilačke borbe u Grčkoj, u kojoj je učestvovao i veliki broj jegejskih Makedonaca, iskorišćen je za surov obračun s njima. Nagoveštaji boljih dana, u doba uspešne trojne saradnje na Balkanu (Jugoslavija, Grčka, Turska), sredinom pedesetih godina, nisu se efektivno potvrdili. Stav sadašnje socijalističke vlade Grčke prema makedonskom pitanju, odnosno Makedoncima u Grčkoj, dovodi u pitanje — nadamo se ne i trajno! — široko prihvaćenu tezu u svetskoj literaturi da se u sklopu demokratizacije društva automatski šire prostori za jačanje prava i zaštitu nacionalnih manjina. Od pukovničke hunte do socijalističke vlade grčko društvo je prevalilo impozantan put

Digitized by Google

u demokratizaciji društva, ali se položaj makedonske manjine nije poboljšao. Na nekim tačkama je čak došlo do pogoršanja situacije.

To su neka objašnjenja i svedočanstva asimetrije u položaju i zaštiti prava naših sunarodnika u susednim zemljama.

Postoji nekoliko ključnih tačaka u stavu Jugoslavije prema problemu njenih manjina u susednim zemljama:

1. Narodi Jugoslavije imaju trajnu obavezu pred sobom i istorijom da se brinu za svoje sunarodnike u susednim zemljama.

2. Jugoslavija nema teritorijalnih pretenzija ni prema jednoj susednoj zemlji i prilazi manjinskom problemu u njegovom međunarodnopravnom, društvenom, političkom, ekonomskom, kulturnom i humanom vidu.

3. Jugoslavija nastoji da poboljša prava i zaštitu svojih manjina u susednim zemljama, pozivajući se na usvojene međunarodne standarde u pravnom i političkom poretku Ujedinjenih nacija i, posebno, u Završnom aktu KEBS-a iz Helsinkija, na međunarodne ugovore (Državni ugovor sa Austrijom), na bilateralne sporazume (Osimski sporazum s Italijom), kao i u sklopu razvoja dobrosusedskih odnosa.

4. Unapređujući prava svih narodnosti koje žive na njenom tlu, svojstvena našoj federativnoj zajednici i društvu socijalističkog samoupravljanja, prava koja su po svom sadržaju i domašaju daleko iznad postojećih međunarodnih standarda — Jugoslavija pruža pretekst i inspiraciju za uvažavanje i unapređivanje prava naših sunarodnika u susednim zemljama.

I pored toga, izdvajaju se dva slučaja koji otežavaju saradnju i predstavljaju realnu smetnju razvoju multilateralnih aktivnosti na Balkanu.

Prvo je reč o Bugarskoj. Negiranje postojanja makedonske nacije reflektuje se u dvostrukom vidu: u vidu negiranja nacionalnih prava makedonske manjine u Pirinskoj Makedoniji i u vidu teritorijalnih pretenzija prema SR Makedoniji i SFRJ. U isto vreme, u Bugarskoj se makedonsko pitanje uvodi u jedan širi politički kontekst, koji ne ide u prilog razvoju jugoslovensko-bugarskih odnosa (pokušaji diskreditovanja AVNOJ-a i NOB, falsifikovanje suštine i dimenzija učešća Bugarske u »oslobađanju« Jugoslavije, pokušaji dezavuisanja jugoslovenskog sistema socijalističkog samoupravljanja itd.).

Drugo je reč o Albaniji. U sklopu opšteg neprijateljskog stava prema Jugoslaviji, sadašnje albansko rukovodstvo se vidno eksponira u podsticanju iredentističkih i kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu. Mešanjem u unutrašnje poslove Jugoslavije albansko rukovodstvo nastoji da utre put ostvarivanju teritorijalnih pretenzija prema SAP Kosovo i SFRJ.

Digitized by Google

IV

Razvijanje odnosa sa susednim zemljama spada u sam vrh prioriteta spoljne politike Jugoslavije. S obzirom na ulogu koju velike sile imaju u svetu, pa i u regionu u kome se nalazi Jugoslavija, održavanje dobrih odnosa sa svakom od njih, u krajnjoj liniji, služi istom cilju. Najzad, svoju balkansko-evropsku poziciju Jugoslavija neprekidno jača svojim učešćem u aktivnostima politike i pokreta nesvrstanosti.

U odnosima sa susedima Jugoslavija se striktno pridržava sledećih principa: uvažavanja nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta, nemešanja u unutrašnje poslove drugih, ravnopravnosti i uzajamne pomoći, rešavanja otvorenih pitanja mirnim putem, svestrane političke, ekonomske, kulturne i druge saradnje.

Dosledno ostvarivanje vitalnih nacionalnih interesa Jugoslavije, u koje spada zaštita prava manjina, predstavlja principijelan zahtev od koga ni u kojoj situaciji ne može biti odstupanja. Uspešan razvoj odnosa i saradnje sa susedima je test i svedočanstvo dobro koncipirane i efikasno primenjene strategije ostvarivanja vitalnih nacionalnih interesa. Zaoštravanje odnosa sa bilo kojom susednom zemljom nije i ne može biti u skladu sa nacionalnim interesima Jugoslavije. Jugoslavija smatra da svako otvoreno pitanje u odnosima sa bilo kojom susednom zemljom može biti rešeno na bazi principâ koji proističu iz Povelje UN i Završnog akta KEBS-a iz Helsinkija. Zbog toga Jugoslavija ulaže stalne napore da unapredi saradnju sa svim susednim zemljama, pa i sa onima koje se ne pridržavaju tih principa.

Navedeni red misli podrazumeva da Jugoslavija prvorazrednu pažnju poklanja upravo razvoju bilateralnih odnosa. Bilateralizam predstavlja azbuku u razvoju dobrosusedske saradnje na Balkanu. U isto vreme, bilateralizam je temelj i za svaku multilateralnu akciju. Ta akcija može pozitivno da deluje na unapređivanje bilateralnih odnosa, ali se ne može zamisliti bez preduslovâ ostvarenih u sklopu bilateralne saradnje. U multilateralnoj akciji se u većoj meri nego u bilateralnoj saradnji reflektuje blokovska podela na Balkanu, složenije se prelamaju interesi blokovskih sila i intenzivnije osećaju limiti blokovske pripadnosti. To zahteva realističku procenu mogućnosti, okvira, sadržine i dometa multilateralne saradnje. U širokom spektru dosadašnjih ostvarenja i današnjih inicijativa, od onih u nepolitičkim sferama do onih u vojnom domenu, zajednički interesi se relativno lako mogu uočiti i usaglasiti naročito u razvijanju različitih vidova privredne saradnje.

Digitized by Google

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

Interesi se ne mogu usklađivati kompromisima

Otkud dominacija, navala, česta upotreba termina »interes« u političkom govoru i u nauci o politici? Je li to najzad pronađen bitan termin koji upućuje na samu suštinu političkog fenomena? Nije li, možda, jedan od razloga česte upotrebe tog termina u plimi političkog pragmatizma ili, što je isto, u oseci jednog razvijenog vrednosnog sistema koji osmišljava i daje snagu dugoročnosti društvenim ciljevima?

Nema sumnje da je kategorija *interes* izuzetno relevantna za razumevanje političkog sistema. Međutim, smatramo da svođenje fenomena politike na tu kategoriju, i pre svega na nju, znatno osiromašuje mogućnost celovitog razumevanja političkog fenomena.

Naša je hipoteza — u ovom prilogu ćemo pokušati samo da je ilustrujemo — da stanovište totaliteta u pristupu političkom fenomenu zahteva da se, pored kategorije interes, uvedu i neke druge kategorije koje su, po našem mišljenju, bitne za razumevanje suštine političkog fenomena. To su sledeće kategorije: *ljudske potrebe* (sve vrste i svi nivoi ljudskih potreba, od egzistenci-

* Objavljujemo autorizovana izlaganja sa okruglog stola »Idejni pluralizam, pluralizam samoupravnih interesa i politički pluralizam« koji je, u organizaciji Uredništva »Socijalizma«, održan u Beogradu 9. maja ove godine. Pošto se tematski uklapaju, uvrstili smo i priloge B. Macića i M. Jovanovića.

Digitized by Google

jalnih do novih, do potreba više ljudske delatnosti), *kultura* (celina kulturnog konteksta, od istorije, snage i sadržaja kulturne tradicije do ovovremenih kulturnih inovacija i tipa akulturacije), *istorija* (celina istorijsko-idejnog konteksta, neprevladane i uzorne istorijske vrednosti, istorijske iluzije, mitologija, oslobodilačke istorijske vrednosti), *religija* (kao enciklopedij i kao okov, savremeni religiozni procesi). Pored pomenutih kategorija, za razumevanje suštine političkog fenomena važne su i različite vrste društvenih predrasuda, stanje i delotvornost običajnih, moralnih i pravnih normi, aktivan uticaj celokupne oblasti »nadgradnje«, stanje nauke i tehnologije, tehničko-proizvodne kulture. Sem toga, u objašnjavanju fenomena politike nikako ne bi trebalo gubiti iz vida individualna i grupna psiho-ponašanja i razne iracionalne snage u socijalnim grupama i pojedincima.

Posebno smo skloni da tvrdimo da se fenomen politike u višenacionalnoj zajednici, ne samo zbog više nacija — više istorijskih i kulturnih tradicija, različitog istorijskog pamćenja nekada i sada — već i zbog više političkih tradicija, više posebnih političkih kultura, ne može objašnjavati samo kategorijom »interesa«. U analizu se moraju uvesti sve malopre rečene kategorije, a možda i neke druge.

I

Pokušali bismo da se u ovom prilogu najpre kritički osvrnemo na stanovište da »nema drugog načina rešavanja različitih i suprotnih interesa u društvu kakvo je naše od traženja nekog *poravnanja* među suprotnim interesima, traženja *kompromisa* među tim interesima«.

Rešavanje odnosa među različitim i suprotnim interesima tek i najpre *poravnavanjem* i *kompromisom*, iako u prvi mah blizu zdrave pameti kao jedino realno i moguće, vodi ovo društvo ka njegovom građanskom profilu, vodi takvom odnosu političkih snaga u njemu koji liči na sporazumaštvo građanskih stranaka, vodi, konačno, onim tendencijama koje nazivamo koalicijom republičkih i pokrajinskih partija. Umesto poravnanja i kompromisa interesâ, baš zato što je to činjeničko stanje, treba pronaći politički sistem koji dovodi u pitanje to činjeničko stanje jednom višom realnošću koja je vođena komunističkim ciljevima. To je ideja o *sintezi* interesâ i njihovom nadvladavanju logikom revolucije i *novih* potreba koje na toj osnovi nastaju.

Čini nam se da danas velika navala političke pragme ne omogućava da zahtev za revolucionarnom sintezom postane legitiman. Odnos snaga u Jugoslaviji — misli se na politički odnos snaga — više se ne može objašnjavati samo ranijim shemama: za ili protiv socijalizma, za ili protiv samoupravljanja. Sve te ranije alternative danas dobijaju svoju »nacionalnu boju«. Nije reč o nacionalnooslobodilačkoj dimenziji socijalističke revolucije. Reč

Digitized by Google

je o takvoj afirmaciji nacionalnog koje regresira ciljeve socijalističke revolucije, reč je o etatizaciji nacionalnih državnosti, čak i o etatizaciji društveno-političkih zajednica koje, po Ustavu, nemaju pravo na državnost. Ono što se kod nas ideološki osuđuje (na primer, stav o pokrajinama kao državama i republikama) to je već poduže politički legitimna vladajuća stvarnost. Interesantan fenomen: ideološka ocena (bez snage) jeste jedno, a politička realnost drugo. I tu je jedan od uzroka ideološke paralize našeg društva. Nije reč o nerazumevanju ili o idejnom nejedinstvu. Reč je o ideološkoj racionalizaciji različite političke prakse.

Pluralističke etatističke tendencije u nas, konjunkturni politički pokreti koji kod nas traju pod okriljem i zaštitom nacionalnih birokratija uslovljavaju prekid logike naše revolucije, naročito na planu odnosa ekonomskih i idejnih promena u društvu. Nastaje zanimljiv politički fenomen: sve nacionalne birokratije se globalno slažu u tome da je problem ekonomske stabilizacije naš osnovni problem, ali sve imaju različite interpretacije tog problema (»nacionalni ekonomizam«); sve nacionalne birokratije predlažu idejno jedinstvo, ali sve imaju svoje recepte za njega (»nacionalni ideologizam«); sve nacionalne birokratije jesu »za međurepubličku i međupokrajinsku kulturnu saradnju«, ali su sve zaboravile ranije u našoj revoluciji postavljen zahtev za »jedinstvenom socijalističkom kulturom«. Dokle sve može da dosegne kulturni nacionalizam vidi se, između ostalog, i u tome što se zahtev za »jedinstvenom socijalističkom kulturom« označava unitarističkim. Za naše nove nacional-kulturne ideologe Miroslav Krleža i Marko Ristić su unitaristi posebnog kova. Da podsetimo: Miroslav Krleža je govorio i pisao: »Na šest narodnih sektora, koji se podudaraju sa političko-administrativnom podjelom na šest republika: na sektoru srpskom, hrvatskom, makedonskom, crnogorskom, slovenačkom i bosanskom, treba da se postavi program koordinirane kulturno-političke djelatnosti, kojoj bi bila svrhom izgradnja jedinstvene socijalističke kulture... U socijalizmu treba pozitivne kulturno-historijske vrijednosti koordinirati po načelu internacionalizma.«[1]

Da opet podsetimo nacional-ideologe koji proterujući ranije jugoslovenstvo proteruju i zabranjuju i socijalističko jugoslovenstvo kao bitnu tekovinu jugoslovenske socijalističke revolucije (i da to čine zbog svoje sužene, nedemokratske nacionalne svesti) da je Marko Ristić 1971. godine upozoravao:

»Kada ne bismo živeli baš u ovom trenutku, na ovoj Planeti kakva je danas, u ovom blokovskom, nasilničkom, militarizovanom, rasističkom, nacionalističkom, neofašističkom svetu u kome nam nema opstanka, nama, narodima Jugoslavije, van Jugoslavije, van jugoslovenstva — i nikakva nas republička državnost neće i ne može spasiti — ja bih se možda, internacionalistički dosledno, proglasio »građaninom sveta«, to jest Utopije. Ovako, Jugoslavija mi izgleda, i još dugo će to biti, jedina naša, minimalna

[1] Miroslav Krleža, *99 varijacija*, »Duga«, Beograd, 1972, str. 30. i 58.

Digitized by Google

i maksimalna u isti mah, neizbežna i neizbežno relativna stvarnost.«[2]

Pogledajte oko nas, počujte sve ideološke zvukove, sve trube, sve bubnjeve u noći i videćete da reč imaju nacionalni mitomani, negde direktni, negde skriveni, i da nema jugoslovenskog krležijansko-ristićevskog upozorenja, da ga probuđeni nacionalni romantizam hoće da izgura, učini nevažnim, da na scenu stupe porobljivačke vlasulje da se socijalističko jugoslovenstvo i demokratska nacionalna svest, ako može, što više u prošlost potisnu.

Procesi dezintegracije socijalističke jugoslovenske svesti, jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, socijalističkog jugoslovenstva i demokratske nacionalne svesti — ne mogu se objašnjavati jedino pomoću kategorije interesa kao ključne kategorije za političku analizu odnosâ političkih snaga. Uopšte mislimo da je metodološka (a time i suštinska) greška apsolutizovati bilo koju kategoriju kao ključnu za političku analizu. Time se ta analiza »tipizira«, gubi se iz vida vremenost i istorijski osnovana različitost političkih procesa u različitim sredinama. Žilavost nacionalističkog fenomena u Jugoslaviji, koji ide sve do pojava nacionalističkih kontrarevolucija, ne može se objasniti samo time što interes ima »centralno mesto« među drugim kategorijama kojima se objašnjava politički proces. Nacionalističke snage kod nas ne dolaze na scenu zbog raspada »interesne zajednice različitih nacionalnih snaga«, već zbog revolucijom neprevladanog korena nacionalizma. Moramo otvoreno sebi reći: jugoslovenska socijalistička revolucija rešava, ali nije rešila nacionalno pitanje. Nacionalističke kontrarevolucije koje izbijaju (da li ciklično?) svedočanstvo su o dometu te revolucije. Mora se tek praviti radikalniji program nacionalne emancipacije u Jugoslaviji kao sastavni deo klasne i opšteljudske emancipacije. Tu je za sada naša revolucija, čini se, po mnogim znacima, zastala. Objašnjenje ovog fenomena treba tražiti u revolucijom nepromenjenom nacionalnom biću, nacionalnoj istoriji, kulturi, religiji, mitu, pamćenju. Otuda nužnost novih ciljeva, novih vizija, novih zadataka u našoj revoluciji. Nužno je prevladati pragmu i dogmu da je sve u orijentaciji jasno, da jedino treba naterati praksu da »primi« orijentaciju. U istoriji su se uvek blamirali, uvek propadali, posle određenog vremena, ovakvi napadni voluntarizmi.

II

Ovde bismo se složili sa onim autorima koji govore o tome da svaka klasa, rekli bismo i sloj, grupa ima svoje shvatanje interesa, da postoji »klasna determinisanost različitih koncepcija interesa«. Za našu analizu, za procenu političke situacije u Jugoslaviji, odnosâ snaga koje postoje, dobro je, čini nam se, uvesti i

[2] Marko Ristić u pismu »Politici« od 27. aprila 1971. godine.

Digitized by Google

kategoriju »nacionalni interes«. Bez nje je teško otkrivati uzroke tendencijama političkog pluralizma u jugoslovenskom društvu. Bez nje ne možemo objasniti ni to zašto se »razlikujemo i u tome što nejednako ocenjujemo društvene konsekvence postojanja različitih pluralizama«. Bez te kategorije takođe je teško objasniti neke »idejne sporove« u našem društvu i u Savezu komunista kao što su sporovi o tome koji je osnovni interes revolucionarnog subjekta našeg društva i ko je taj subjekt; otkud proboj idejnih horizonata političko-predstavničke demokratije; ko sve može biti saveznik na putu ostvarivanja ciljeva socijalističke revolucije i drugi. Naša je hipoteza, u stvari, sledeća: pluralizam nacionalnih interesa u Jugoslaviji, koji je, uz to, posebno dinamičan, s momentima inovacija, razvoja novih sadržaja nacionalnih interesa, uslovljava — na nivou na kojem smo danas — pluralizam u razumevanju strategije našeg komunističkog pokreta. Ne treba tu činjenicu više prikrivati u ime lažnog i dogmatskog mira, pod krilaticom jedinstva koje samo što još nije (kroz nekoliko plenuma) uspostavljeno. Tim putem se ne ide ka razrešenju naše društvene situacije, ka prevazilaženju krize našeg komunističkog pokreta. Već čujem kako zabarikadirani nosioci birokratskih ovlašćenja nacija (ne radničke klase nacije) odbijaju da je reč o krizi (oni i nisu u krizi, u krizi je komunistički pokret). To je i razumljivo s obzirom na to da je njihova »strategija« da se dubinski proces podruštvljavanja sistema produkcionih odnosa — što je materijalna osnova i bitna dimenzija procesa društvenog oslobađanja rada — posmatra isključivo kroz prizmu podržavljenja, kroz prizmu da »nacionalna država« postaje sopstvenik nacionalnog dobra. Tako smo, pored »nacionalnih parkova«, dobili »nacionalne staratelje radničke klase«, »nacionalna tržišta«, »nacionalne komunističke partije« i »nacionalni koncept samoupravljanja«.

Kategorija interesa je često, ne i uvek, nezamenljiv instrument naučne, materijalističke analize političkih pojava i procesa. Ovde bismo, pak, podržali sve one autore (a ima ih više) koji ne vulgarizuju kategoriju interesa, koji imaju u vidu protivrečno, dinamično jedinstvo konstitutivnih elemenata interesâ kao kategorija političke stvarnosti (objektivni »istorijski« interes, interesi u subjektivnom smislu, interesi pretvoreni u pobude za društvenu akciju). Slažemo se ovde, takođe, sa stavom da se kategorija interesa mora posmatrati kroz prizmu dijalektike odnosa subjekt — objekt, da se mora imati u vidu delatan odnos čoveka u socijalnim i političkim procesima, da svest i tradicija imaju, ponekad, izuzetno važnu (to je slučaj kod nas) ulogu u stvaranju istorije.[3]

Ako je dijalektika subjekt-objekta nužna da bi se razumeo politički proces i fenomen, ako je politika vid ljudske delatno-

[3] Vidi: Najdan Pašić, *Interesi i politički proces*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1983, str. 266.

Digitized by Google

sti, ako je, dakle, politički fenomen sastavni deo ljudskog praksisa (bar u klasnoj istoriji), onda ne može izdržati, ni metodološki ni teorijski, teza o kategoriji interesa kao fundamentalnoj i središnoj kategoriji u tumačenju političkih procesa. Po svoj prilici, bolje funkcioniše metoda istraživanja političkih procesa koja vodi brigu o konkretno-istorijskoj dimenziji toga procesa, koja zna objektivne potrebe na kojima se određeni interesi zasnivaju, koja ima u vidu da »pokretačka snaga društvenih kretanja« ne može biti svedena na interese, bilo da se oni u shemi dele na primarne, sekundarne i tercijarne. Ne sme se gubiti iz vida da postoji kvalitativna razlika između takozvanih neposrednih i takozvanih dugoročnih interesa proletarijata. Neposredni interesi su interesi grube materijalne nužde. Oni su empirijski dati. Dugoročni interesi su ideološka i vrednosna kategorija i oni se ne mogu konstatovati empirijskim putem, već se samo istorijski artikulisanom voljom, svešću i činom mogu objasniti.

Vulgarno shvatanje teorije interesâ kao osnovne teorije u tumačenju političkog fenomena može postati ideološko sredstvo za racionalizaciju onih društvenih i političkih situacija koje se karakterišu apsolutizacijom parcijalnih interesa. Tih tendencija kod nas imamo. Otud i pojave koje su s druge strane revolucionarne logike, pojave da se traži ravnopravnost i »suverenost« za interese koji nisu ni interesi radničke klase naših naroda i narodnosti ni interesi radničke klase Jugoslavije. I ovde hoće da prevlada logika da su politički interesi nacionalne birokratije ujedno i osnovni interesi ove zajednice. Ona se ogleda u već identifikovanom fenomenu da je faktičko političko odlučivanje u jugoslovenskoj federaciji stešnjeno između paralisanja izazvanog mogućnošću »veta« i donošenja odluka na osnovi trenutnog odnosa snaga. Ako hoćemo da dugoročno osmislimo strategiju jugoslovenske socijalističke revolucije, mora se prevladati usko shvaćeni nacionalni i klasni interes i jednom mnogo širom i dijalektičnijom, istoričnijom teorijom potražiti osmišljavanje kategorija nacije i klase danas kod nas.

III

Mislimo da je od posebnog značaja analiza ideološke komponente u formiranju interesne strukture društva. »Politički sistemi, shvaćeni kao sistemi artikulacije i agregacije interesa na opštem društvenom planu, mogu funkcionisati samo u odgovarajućem ideološkom omotaču«.[4] Ovaj precizan nalaz sigurno vodi sledećem dobrom uvidu: oblikovanje i artikulacija interesâ i stvaranje ideoloških pretpostavki za razrešavanje konflikata među njima i za njihovu sintezu — to je jedna od osnovnih funkcija svake ideologije. Ovde, pak, skrećemo pažnju na sledeće. Jedno je uviđati sav značaj ideološke komponente u oblikovanju interesne struk-

[4] Isto, str. 221.

Digitized by Google

ture društva, a drugo je shvatiti da ideološka komponenta može imati samostalnu snagu u društvenim i političkim procesima i borbama. Ideje nisu tu samo da bi obrazovale i osmislile interese, već su one tu i zbog sebe samih. Dobro je rečeno: ideje su sastavni deo društvenih sistema, a ne tek sredstva za racionalizaciju interesâ koji u tim sistemima postoje. Naročito značajnu ulogu ideološki faktor ima u procesu menjanja sistema društvenih odnosa, na prelazu jednog sistema odnosa u drugi. Ideološki sukobi nisu bezuslovno sukobi klasnih interesa i interesa uopšte.

Mnogi međunacionalni sukobi u jugoslovenskom društvu ne bi mogli biti objašnjeni ako bi se bezuslovno tražila klasna pozadina tih sukoba. Nije paradoks, već je, naprotiv, razumljivo da često ista klasa ili ista socijalna ili politička grupa u različitim nacijama ulazi u politički sukob. Kod nas već traje određeno vreme politički sukob nacionalnih birokratija, dakle, političkih grupacija iste grupno-klasne pripadnosti. Uzroke tog političkog sukoba ne možemo bez ostatka, a ni u biti otkriti samo polazeći od neke teorije interesa, posebno klasnih interesa. Ti sukobi se naročito ne mogu objašnjavati »pluralizmom samoupravne demokratije« jer nacionalne birokratije i postoje na osnovi nepostojanja pluralizma samoupravne demokratije. Ideološki sukob nacionalnih birokratija moguće je objašnjavati ideološkim predstavama i ustaljenim shvatanjem vrednosti koje postoje u istorijskoj artikulaciji i racionalizaciji nacionalnih interesa. »Ideološki arsenal svakog, manje ili više razvijenog društva — mada stvaran i uobličavan vekovima — nije nikada homogen i statičan i nikada u celini aktiviran. Reagujući na pritiske i zahteve konkretnih istorijskih situacija, rešavajući konkretne probleme sadašnjice, društvo »priziva u pomoć« , kako kaže Marks, ideje i predstave iz prošlosti, pozajmljuje ideološke zastave i simbole.«[5]

Mislimo da se time može i dalje obrazlagati hipoteza koja se može pokazati plodnom u razumevanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, hipoteza o tome da revolucija nije u celini problematizovala nacionalno pitanje, da dosadašnjom revolucijom nije aktiviran sav potencijal toga pitanja i da naši savremeni nacionalizmi, posebno pokušaji nacionalističkih kontrarevolucija, ne rade ništa drugo nego »prizivaju u pomoć« ideološke zastave prošlosti, pošto se ta prošlost, zbog neradikalnosti revolucije, dovukla do savremenosti. Umesto ideološkog zaplitanja da se noviji nacionalni procesi u Jugoslaviji tumače pluralizmom samoupravnih interesa, bilo bi dobro da naša teorija revolucije revalorizuje i na jednom višem nivou problematizira odnos nacionalnog pitanja i ciljeva socijalističke revolucije. Biće kasno ako pluralizam datih nacionalnih interesa, izvan procesa klasne i ljudske emancipacije, počne da određuje našu revolucionarnu misao. Biće to misao restauracije koja se samo poslužila revolucijom kao mimikrijom.

---

[5] Isto, str. 230.

Digitized by Google

IV

Poznato je da su zadaci idejne borbe veoma otežani u uslovima kada su naglašene tendencije političkog pluralizma. Ovde nismo u stanju da šire zasnivamo to stanovište, pa ćemo ga samo ilustrovati nekim situacijama koje se nama dešavaju. Ima znakova, novijih, da nam u ideološkoj borbi preti »ideološki diktat iz okvira nacije, republike, pokrajine«. Time se onemogućava jedinstvena idejna borba u Savezu komunista Jugoslavije. Već je ranije zapažen fenomen nacionalnog okupljanja kreativne inteligencije oko centara moći nacionalnog birokratskog rukovodstva. Već postoje nacionalne ideološke škole, nacionalne institucije za ideološku borbu, nacionalni ideolozi izaslani na jugoslovensku ideološku scenu. Vode se republički i republičko-pokrajinski paritetni ideološki razgovori. Postoji idejno (i teorijsko) i političko nesaglasje u pogledu razumevanja »političkog protivnika«, »neprijatelja zemlje«, »neprihvatljivih političkih poruka«, oko toga imamo li ili nemamo organizovanu političku opoziciju ili je, možda, reč o pojedincima, grupicama i elementima antisocijalističkog i antikomunističkog delovanja. Na sceni su idejne kvalifikacije kojima se pridaje različita rezonanca: jedni govore o tome da je liberalni koncept zastupati tezu da opozicija nije opasna, drugi govore o dogmatizmu onih koji priviđaju organizovanu opoziciju. Čuju se kvalifikacije o »osloncu opozicije na liberalnu frakciju«. U isto vreme se čuju ocene o »osloncu dogmatskih snaga na birokratizovane nacionalne strukture«. Ima tu mnogo i privatnih ideoloških viđenja zbog ličnih muka pojedinaca u njihovoj socijalnoj, profesionalnoj i etičkoj promociji.

U svakom slučaju, politički pluralizam je vodio i polako dovodi do idejnog pluralizma u SKJ. Treba prevladati, preseći tu situaciju. Moraju se formirati jasni kriteriji za razlikovanje misaonog, vrednosnog, kulturnog, idejnog, političkog i ekonomskog pluralizma. Nužno je prevazići dvostrukost u tumačenju, posebno ideološkom, kategorija kao što su »antikomunizam« i antistaljinizam«. Jugoslovenski komunistički pokret mora ostati avangarda koja se bori na oba fronta: i protiv antikomunizma i protiv staljinizma, i to odmah i zajedno. Moramo prevazići pojave ideologizacije društvene kritike, dogmatskog pritiska na društvenu kritiku. Uloga ove kritike mora jačati, a ne uloga onih snaga koje ućutkuju društvenu kritiku svodeći je na opozicionu kritiku.

Mora se mnogo operativnije razgraničavati opozicioni govor, opoziciona ideja i opozicioni čin, organizacija. Nužno je ujednačiti kriterije za opravdanu sudsku represiju. Naročito je važno sprečiti u nas česte pojave da grupice ljudi vrše opozicionu zloupotrebu spontanog političkog nezadovoljstva ili opravdane društvene kritike.

Polazište za definisanje i redefinisanje svih ovih kategorija mora biti Program SKJ i najbolja antisektaška, demokratska iskustva jugoslovenske socijalističke revolucije. Sećanje na bitna

Digitized by Google

iskustva jugoslovenske socijalističke revolucije moramo obnoviti do savremenog revolucionarnog čina. Kao da smo zaboravili nauk da razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem do putem stalnog produbljivanja socijalističke demokratije u smislu sve veće samouprave narodnih radnih masa. Bez oslanjanja vodećih političkih snaga na najšire radne mase i na sve ljude kojima je stalo do humanosti i stvaralaštva — socijalizam i samoupravljanje ne mogu napredovati.

Digitized by Google

Radoslav Ratković

Interes nije bazična kategorija

Ograničiću se na nekoliko napomena o temi pluralizam koja je postala toliko rasprostranjena u našoj političkoj teorijskoj misli i u publicistici.

Mislim da i dalje stoji zadatak — bez obzira na to što je u poslednje vreme dosta pisano i govoreno o pluralizmu interesa — da se sa stanovišta marksističke teorije potpunije odredi kategorija interesa na koju se nadovezuje ovaj ili onaj atribut — politički ili samoupravni.

Mislim da tu postoje izvesne nejasnoće ili, možda, dosta značajna razilaženja.

Najpre, mislim da treba reći da je nemoguće sa marksističkog stanovišta tretirati kategoriju interesa kao bazičnu kategoriju. Jer to bi značilo da je interes temeljna kategorija koja uslovljava, u krajnjoj instanci, druge društvene pojave. Međutim, elementarna je postavka istorijskog materijalizma da su »stvarni društveni proces«, »stvarni uslovi«, »način proizvodnje materijalnog života« bazična sfera društva koja uslovljava druge pojave, pa prema tome i pojave ovakvih ili onakvih interesa i njihovih formacija. Prema tome, stvarni društveni uslovi uslovljavaju ovakvu ili onakvu pojavu, grupisanje, povezivanje, sukobljavanje itd. interesa. Pošto su interesi neposredno funkcija — u matematičkom smislu — dakle, zavisno promenljivi od tih

Digitized by Google

realnih uslova, oni nikako ne mogu biti smatrani bazičnom kategorijom, ključnom za objašnjenje društvenih i političkih kretanja. To je potrebno reći zbog toga što se ta kategorija u nekim napisima tako shvata i to imputira marksizmu.

Pogrešno shvatanje o tome da su, prema marksizmu, materijalni interesi osnovna i pokretačka snaga društvenog kretanja prati marksizam od njegove pojave do današnjih dana. Zbog toga su se marksistički teoretičari morali stalno razgraničavati prema takvim interpretacijama pošto one, s jedne strane, predstavljaju vulgarizaciju istorijskog materijalizma, a, s druge strane — izokrećući odnos fundamentalnih i izvedenih kategorija, stavljajući u osnove društvenog kretanja interese, — pretvaraju tu teoriju u varijantu onih starih, materijalističkih učenja koja su u ljudskom egoizmu i u težnji za materijalnim koristima videli glavne motive ljudskog delanja i ključ za objašnjenje društvenog života.

Ne ulazeći ovde u ranije vidove ove netačne interpretacije istorijskog materijalizma i marksističke kritike tih iskrivljavanja, ukazao bih kratko na jedan savremeni primer rasprave te problematike.

Reč je o spisu Eriha Froma iz 1961. godine *Marksovo shvatanje čoveka*, u kome se posebna pažnja obraća kritičkom razmatranju aktuelnih izraza pogrešnog tumačenja Marksovog učenja.

Prilazeći razmatranju, From kaže da su najraširenija pogrešna tumačenja Marksa vezana za nerazumevanje pojmova »materijalizam« i »istorijski materijalizam«: »Oni koji veruju da ovi pojmovi označavaju filozofiju prema kojoj je glavni motiv čoveka u njegovom materijalnom *interesu*, u njegovoj želji za sve većom materijalnom dobiti i ugodnostima, zaboravljaju jednostavnu činjenicu da reči »idealizam« i »materijalizam« kod Marksa i kod svih drugih filozofa nemaju nikakve veze sa psihičkom motivacijom...

»Sada bi već trebalo da je jasnije zbog čega je popularna ideja o prirodi istorijskog materijalizma pogrešna. Popularno gledanje pretpostavlja da je, po Marksovom mišljenju, najjači psihološki motiv u čoveku motiv sticanja novca i povećanja materijalne udobnosti. Ako je ta glavna pokretačka snaga u čoveku — nastavlja se ova »interpretacija« istorijskog materijalizma — onda se ključ za razumevanje istorije nalazi u materijalnim željama ljudi.«[1]

Zatim From ukazuje na posledicu ove interpretacije istorijskog materijalizma koje ga preokreću u psihološku teoriju i nasuprot tome ističe njegova bitna stanovišta: »Temeljni nesporazum na kome počiva ova interpretacija je u pretpostavci da je istorijski materijalizam psihološka teorija koja se bavi čoveko-

[1] E. From, *Marksovo shvatanje čoveka* Beograd, 1979, str. 18. i 21.

Digitized by Google

vim nagonima i strastima. U stvari, istorijski materijalizam nije nikakva *psihološka teorija.* Po njemu, *način na koji čovek proizvodi određuje njegovo mišljenje i njegove želje*... Ekonomija u ovom kontekstu ne označava psihički nagon, nego način proizvodnje — ne subjektivni, psihološki činilac, nego objektivni, društveno-ekonomski... Objektivno dati uslovi koji određuju način proizvodnje, pa stoga i društvenu organizaciju, određuju i čoveka — njegove ideje, isto tako kao i njegove interese.«[2]

Dodao bih, najzad, Fromovo ukazivanje na to da Marks objašnjava visoko društveno vrednovanje materijalnih interesa uslovima kapitalizma, dok će socijalistički uslovi potpuno preokrenuti glavne sadržaje čovekove motivacije. »Celokupna Marksova kritika kapitalizma — piše s tim u vezi From — obeležena je zamerkom da je interesovanje za novac i materijalnu dobit učinjeno glavnim čovekovim motivom, a suština njegove ideje o socijalizmu je upravo u tome da će to biti društvo u kojem će materijalni interes prestati da bude dominantan.«[3]

Doista, Marks i marksisti su tako mnogo pisali o uzdizanju interesa u glavnu moralnu i teorijsku kategoriju kao karakterističnom proizvodu kapitalističkog sistema i bitnoj sadržini ideologije buržoaske klase. »Gde god je došla na vlast — kaže se u »Komunističkom manifestu« — buržoazija... nije ostavila između čoveka i čoveka nikakvu drugu vezu osim golog interesa...« Interes je osnovna kategorija najtipičnije buržoaske etičke škole (utilitarizma), a takođe i ključna kategorija buržoaske sociološko-političke teorijske misli.

Otkrivajući i kritikujući ograničenost buržoaske ideologije i teorije i njenu opsednutost kategorijom interesa, marksizam, naravno, nije previđao značaj i ulogu interesa u društvenom životu i potrebu njihovog izučavanja.

Ali jedna je stvar pridavati određeni značaj fenomenu interesa, a druga smatrati ga za osnovnu kategoriju društvene stvarnosti i teorije o društvu.

Za nas je to razgraničenje važno zbog toga da ne bismo pali u drugu grešku. Upravo zbog toga što interesi nisu fundamentalni, nisu osnovna kategorija, nego umnogome zavise od realnih društvenih uslova, od onoga što čini društveno biće koje određuje društvenu svest (pa, prema tome, i svest o interesima) — mi moramo da računamo s tim da u našem sistemu, u kome nastojimo — posebno u političkom sistemu i njegovim odnosima i institucijama, — da damo mogućnost širokog ispoljavanja interesâ koji u društvu postoje, ali nam je pri tom stalo do toga da se zadovolje pre svega interesi radničke klase i radnih ljudi, — da tu moramo imati u vidu da ovakve ili onakve strukture interesa, ovakve ili onakve konstelacije interesa, nisu nešto nepromenljivo, već su podložne promenama i društvenom akcijom se može delovati da do tih promena dođe.

---

[2] Isto, str. 22, *kurziv* — E. From.

[3] Isto, str. 24.

Digitized by Google

Uticajem na menjanje uslovâ u kojima se obrazuju određeni interesni sklopovi možemo menjati i njihovu strukturu i njihove pravce dejstva. Ako imamo situaciju — kao što je to sada često kod nas — da položaj radnikâ u proizvodnji i raspodeli mnogo manje zavisi od njihovog rada, a mnogo više od uslovâ privređivanja, od sistema cena, deviznog i spoljnotrgovinskog režima, od poreskog sistema itd. — onda je dosta prirodno da radnici mogu videti svoj interes u povezivanju sa onim društvenim snagama koje će se u datim uslovima najuspešnije izboriti za najpovoljniji položaj svojih radnih organizacija i takav položaj utemeljiti u odlukama o uslovima privređivanja.

Tako dolazi do interesnog spoja između političko-upravljačkih vrhova i radnikâ na jednoj teritoriji. Ali, s druge strane, baš zbog takvih interesnih povezivanja dolazi do razdvajanja radničke klase, do toga da se interesi radničke klase i radnih ljudi sukobljavaju i suprotstavljaju zbog toga što su stvoreni takvi društveno-politički uslovi koji to izazivaju.

Prema tome, ako hoćemo da utičemo na to da ne dolazi do takvog suprotstavljanja interesâ unutar radničke klase i radnih ljudi — što je sa stanovišta perspektive socijalističkog kretanja svakako vrlo značajno — onda treba menjati te uslove.

Tu je ta bitna teorijska razlika između marksizma i pozitivizma koji robuje datom stanju stvari. Pozitivizam se orijentiše na to da utvrdi činjenice, da identifikuje interese i njihove međusobne odnose i da se tome prilagodi. To je karakteristika građanskog mišljenja i prakse.

Ali, revolucionari koji hoće da menjaju postojeće, da stalno idu dalje, koji mobilišu radne ljude da oni budu snaga koja će nositi društveni progres i da shvate da je to njihov najdublji interes, moraju da utiču na date uslove i da otklanjaju one koji izazivaju sukobe u radničkoj klasi i koji je razjedinjuju.

A za takvu revolucionarnu praksu potrebna je odgovarajuća teorija.

Tu se upravo susrećemo sa jednim pitanjem koje je u tezama za ovu diskusiju nabačeno kao važno i koje treba takođe da bude predmet rasprave. To je pitanje ideološkog pluralizma.

Na navedenom primeru se vidi razlika u praktičnom stavu koja nastaje usled različitog teorijskog i ideološkog pristupa. A dalje se iz toga vidi zbog čega ne možemo da prihvatimo i zbog čega je važno da ne prihvatimo — ne samo zbog teorijske čistote, nego i zbog društvene prakse — kombinovanje između shvatanja koja za osnovu imaju stari mehanički materijalizam ili pozitivizam (to jest konstatovanje datih interesa i prilagođavanje njima), već moramo da budemo na dijalektičkom stanovištu sa svim njegovim konsekvencama za odnos prema postojećem.

Zbog toga smatram da je za nas ideološki pluralizam, znači, kombinovanje različitih teorijskih struja, neprihvatljiv. Osnivači marksizma i marksistički teoretičari insistirali su na razgraničenjima prema drugim ideološko-teorijskim strujama. Jer inače

Digitized by Google

dolazi do eklekticizma, do sinkretizma. U teoriji tako nastaju monstrumi, a u praksi to rađa velike smetnje da se učini ono što je sa stanovišta društvenog i socijalističkog progresa potrebno učiniti.

To nas upućuje na opreznost da nam se sa pluralizmom u politici, sa liberalnim odnosom prema svim postojećim interesima, ne provuče filozofski pluralizam po kome postoji mnoštvo istina koje su kao takve ravnopravne, a treba se opredeliti za onu koja je korisna. To je stanovište pragmatizma, koji je, uostalom, teorijski povezan sa nizom sociološko-političkih pluralističkih koncepcija.

Pri susretanju sa pojmom pluralizma u društvenoj i političkoj teoriji treba da imamo u vidu jednu okolnost. Svakako da je najizraženiji i najrasprostranjeniji onaj izraz pluralizma prema kome hoćemo da se razgraničimo, takozvani politički pluralizam, pod kojim se podrazumeva višepartijski sistem.

Međutim, treba imati u vidu koncepciju pluralizma koja je obrazovana kao teorijska struja u sociološkoj i političkoj nauci, zbog njene rasprostranjenosti i zbog njenog sadržaja. Određeni elementi toga sadržaja, zajedno sa terminom, ušli su u upotrebu kod evrokomunista. Pluralizam je kod evrokomunista imao smisao u tome da se pruži oslonac razgraničenju prema monolitizmu staljinističkog tipa socijalističkog društva.

Pluralizam kao teorijski pravac u sociološko-političkoj misli, razvijen naročito u Engleskoj (Harold Laski i Džordž Kol), bio je reakcija na tendencije etatizacije svega i svačega u društvu, na državni apsolutizam koji se ispoljio ne samo u mladom socijalističkom društvu, nego je postao snažna tendencija i u kapitalističkim zemljama, naročito posle velike krize 1929. godine. Pluralizam je, dakle, bio reakcija na tendencije sveopšte etatizacije društvenog života.

Pluralisti nisu osporavali potrebu organizovane društvene mere, naročito na socijalnom i ekonomskom planu, ali su smatrali da društvo ne treba da se ispoljava samo kao država, već i u raznim drugim oblicima. Zastupali su stanovište da treba omogućiti drugim slobodnim oblicima društvenog organizovanja — zadrugama, sindikatima i raznim udruženjima — da preuzimaju i da vrše neke šire društvene funkcije, da one ne bi bile podržavljene.

Taj antietatistički element u pluralističkoj teoriji ne treba da se izgubi iz vida i u tome leži njegova nesumnjiva vrednost. Ali, s druge strane, ta teorija pokazuje slabosti i ograničenosti, zbog čega u praksi nije mogla da se primeni i ostvari, jer, da bi se prevazišla etatizacija društva, očigledno je da su potrebni dublji društveni oslonci i dublje društvene promene od onih koje je imala u vidu teorija pluralizma.

Na kraju — nekoliko reči o odnosu samoupravnog i političkog pluralizma.

Digitized by Google

Što se tiče pojmova, u Kardeljevoj knjizi *Pravci razvoja...* stvar je dosta raščišćena. Politički pluralizam i pluralizam samoupravnih interesa su različiti, jasno razgraničeni pojmovi. Ali, tu se događa ono što se uvek događa kad pojmovi treba da se primenjuju. U stvarnosti, naime, takvog razgraničenja nema. Stvarnost prelaznog perioda uopšte je puna prelaznih, protivrečnih pojmova. Čisti pojmovi su nam potrebni da znamo šta je šta, ali oni ne postoje u stvarnosti. U stvarnosti nema čistog i razgraničenog, tako da bismo imali jasnu situaciju pa da kažemo: evo, ovo je čisti samoupravni interes, a ovaj interes je drukčiji; taj interes teži da se u politici izrazi kroz politički pluralizam.

U uslovima u kojima radni ljudi danas žive i proizvode, raspodeljuju i obavljaju druge poslove, moramo biti spremni na to da i tamo gde je izgledalo da treba da se pojavi čist samoupravni socijalistički interes, kome je potpuno strana težnja za bilo kakvom privilegijom, bilo kakvom diskriminacijom, bilo kakvim povlašćenim položajem — to, ipak, nije tako. Mi bismo živeli u velikoj iluziji ako bismo smatrali da neki radnici i delovi radničke klase ne ispoljavaju težnju da dođu u uslove koji daju privilegovan položaj u odnosu na druge delove radničke klase. To znači da postoji težnja za položajem koji pruža mogućnosti života na tuđ račun, što znači, u stvari, eksploataciju.

*

Ovo društvo treba da bude spremno na to da odlučno identifikuje stvarno stanje. Prema tome, nema čistog i uvek samoupravnog interesa, interesa datog po sebi, nego nam ovi pojmovi služe za to da razaznajemo šta je šta i da intervenišemo društvenom i političkom akcijom tamo gde se pod samoupravnim interesom želi da prokrijumčari neki interes koji to nije ili koji se želi afirmisati na nesamoupravnoj osnovi i nesamoupravnim sredstvima.

Zbog toga naša saznajna aparatura mora biti sposobna da otkriva deformacije u društvenim odnosima koje se kriju iza samoupravne fasade, a u našem političkom i društvenom instrumentarijumu moraju postojati efikasna sredstva za savlađivanje tih izopačavanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Dragomir Drašković

Pluralizam ideja — pretpostavka društvenog napretka

1. Metodološka napomena

Rasprava o interesima može nas izložiti mnogim opasnostima. To može biti traktat o interesnoj konfuziji, i to utoliko više ukoliko se u nas posmatra jednostrano empirijsko stanje stvari. Jer, jednostrano svođenje svekolikih odnosa u društvu na interese i interesnu dinamiku u njenom empirijskom vidu vodi nas u ćorsokak. Ako, pak, ne vidimo stvarnost i u njoj interese sa njihovim karakteristikama i socijalnim nosiocima, onda gubimo iz vida mogućnosti spoznaje nekih objektivnih zakonitosti društva, njegove strukture, te određenih oblika društvenosti u koje su interesi i te kako upleteni kao »jezik stvarnog života«. Otuda, ako se interesima pristupa sa stanovišta odnosa u apstraktnom smislu, to jest interes—odnos, onda takav pristup otvara vrlo široku lepezu interpretacija, klasifikacija i disputa. Naravno, ne tvrdimo da je takav pristup pogrešan, ali je u nekim bitnim tačkama manjkav jer je opterećen redukcijama.

Kad se problemu interesa priđe sa stanovišta: interes kao analitička kategorija, onda se tako otvara široka mogućnost složene politikološke analize stvarnosti unutar koje se mogu zasnivati i održati mnoge specifične discipline i uži analitički koncepti. To će reći da takav pristup ukazuje na činjenicu da interesi ili,

Digitized by Google

kako o tome kaže E. Kardelj, »pluralizam samoupravnih interesa nije samo osnova demokratskog političkog sistema našeg društva, nego, pre svega, uslov postojanja samog socijalističkog samoupravljanja« (*Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*). Ne treba se, naravno, slepo držati Kardelja, ali se sve više čini da kategorija interesa ima sve veće značenje u mogućnoj spoznaji političkog procesa, ali i objektivnih odnosa i »okvira« u kojima se društvo kreće. To treba imati na umu.

Otuda interes kao analitička kategorija ne samo što ima svoje mesto u marksističkoj teoriji društva, nego on, između ostalog, tu teoriju naoružava kategorijalnim aparatom značajnim za spoznaju stvarnosti i za njeno razumevanje.

2. Imamo li teoriju interesa?

Ne bismo smeli baš tako »tvrdo« izricati sud da nemamo teoriju interesa. Ili da nemamo nešto što je bar blizu nekog sistema konzistentnih stavova, nekih utemeljenih teorijskih polazišta, koja mogu biti validna za analizu interesne stvarnosti i za njeno objašnjavanje, pa i promenu. To će reći da se na osnovu već razvijenih koncepcija, nekad i u nekih autora konzistentnih teorijskih »modela«, mogu čak i predviđati neke okolnosti u interesnoj dinamici. Te empirijske okolnosti interesa ne izvode se iz glava ljudi, nego iz stvarnog ekonomskog života, iz uslovâ egzistencije i, u vezi s tim, iz mnogih materijalnih pretpostavki koje utiču na duhovni život, inspiracije ljudi, motive za akcije, potrebe i slično.

Što se tiče pitanja imamo li ili nemamo teoriju interesa, redakcija »Socijalizma« se u tom pogledu već opredelila konstatujući »da nema značajnijih novih doprinosa u toj oblasti i u razradi pluralizma samoupravnih interesa, iako je od objavljivanja Kardeljeve knjige prošlo dosta vremena«.

Mislim da naš doprinos marksističkoj teoriji interesa ne treba vezivati samo za Kardelja. O toj problematici imamo vrlo dobra stanovišta utemeljena u Programu SKJ. Da pomenem samo to, a i kad ne bih pomenuo dve-tri stotine naslova jedne selektivne bibliografije, i ono što je rečeno bilo bi dovoljno da potkrepi iznesenu tvrdnju. Ipak, treba reći još i to da se gotovo ne obavi ni jedno sociološko istraživanje — a tih istraživanja je nekada bilo mnogo više nego sada — a da se ne zahvati problematika interesa. Zar te spoznaje o interesnim aspiracijama pojedinih delova socijalne strukture, čak i pored mogućih metodoloških nedostataka, nisu značajne kao momenti dijalektičkog kretanja stvarnosti?

Ne slažem se sa onim drugovima koji misle da mi nemamo teoriju interesa. Ako izuzmemo moguće terminološke nesporazume o tome šta jeste teorija, onda bih ustvrdio da tu imamo relativno razvijen teorijski fond.

Digitized by Google

Teleološku dimenziju interesne teorije manje ili više imamo. Razvijen je određeni sistem vrednosti. On je u mnogo čemu konzistentan i izveden iz bitnih svojstava istorijskog procesa razvoja socijalističkog samoupravnog društva. Te vrednosti se »drže«, one su ovovremene, civilizacijske u punom smislu reči. Njihov humanistički sadržaj i mogućnosti samodelatnosti čoveka i njegovog potvrđivanja na ljudski način su civilizacijski superiorne u odnosu na građanski sistem vrednosti. Sigurno je, svakako, da ne treba misliti da je ta — filozofski — dimenzija zaokružena, da je neranjiva, ali je ipak ne bih potcenjivao. Uostalom, zar bi samoupravljanje moglo biti jedna od civilizacijskih alternativa savremenog sveta da taj njegov vrednosni sistem nije konstituisan ili da ga nema?

Kad nam kažu da nemamo etapne ciljeve, onda ni to nije cela istina. Moguće je da imamo ciljeva koji su neoperabilni. Ili, može se desiti da nekim nezrelim odnosima odgovaraju i nezrele teorije ili nezreli teorijski pokušaji objašnjenja stvarnosti i njene promene. Zato smatram da treba proveravati empirijsku zrelost naše teorije. U kolikom stepenu ona odgovara datim uslovima? Da li su ti uslovi sazreli za datu teoriju? To ima svoj značaj. Još su Marks i Engels u Manifestu komunističke partije upozoravali na to da nezrelim odnosima odgovaraju i nezrele teorije. Tako bismo dobili jedan mogući analitički okvir za istraživanje stvarnosti. U tom smislu se treba zapitati: zašto humanistički sadržaj interesâ koji su u civilizacijskom smislu superiorni nije preovlađujući u poređenju sa sebičnim interesima, interesima dominacije, raspolućivanjem i otuđivanjem čoveka, interesom vlasti nad čovekom i slično? To je, po mom mišljenju, jedno od značajnih pitanja kojima naša teorija treba da se bavi. Reč je o usmeravanju naših intelektualnih, istraživačkih i praktičnih napora u pravcu preispitivanja takvih stanja i odnosa. Tako bismo sagledali valjanost tvrdnje o nedostatku etapnih ciljeva u koju ja, naravno, sumnjam. Postoje, po mom mišljenju, etapni ciljevi, ali treba videti njihovu zasnovanost, te niz okolnosti, društvenih akcija i interakcija, organizacija i institucija koje posreduju ostvarivanje tih etapnih ciljeva. Dok se oni ne počnu ostvarivati ne možemo suditi ni presuđivati.

Smatram da je i društveno-ekonomska dimenzija interesâ definisana. Zna se, bar normativno, koji su sadržaji osnovnog produkcionog odnosa. Ko je socijalni nosilac proizvodnje i odlučivanja o sredstvima i uslovima rada. Koji su ekonomski interesi (interesi udruženog rada) ili, još bliže, interesi radničke klase kao osnovnog subjekta revolucije, najprogresivniji, pa su kao takvi okosnica ekonomskih interesa. Dalje, nije za potcenjivanje ni duhovni napor kojim se objašnjava proces artikulacije materijalnih interesa u nas, način njihovog integrisanja i delovanja, u krajnjoj instanci, na ponašanje i svest ljudi. To će reći da nije posredi prosta redukcija utilitarne naravi.

U nas postoji sklonost da se olako optuži sistem. Tako, ako praksa ide mimo nekih normativnih rešenja ili ako se dešavaju

Digitized by Google

različite zloupotrebe društvene svojine ili, pak, ako se ona osetnije ugrožava, odmah se ističe da treba dovesti u pitanje teorijske osnove. Takva stanovišta ne samo što su pogrešna, nego imaju kontraproduktivno dejstvo. Naime, gubi se iz vida stvarna društvena situacija, dati odnosi borbe i sukoba i raspored društvenih snaga, protivrečnosti u kojima se dati sistem ostvaruje, sposobnost, stvarna i moguća, subjektivnih snaga da akcijom menjaju stvarno u pravcu teorijskog i teorijsko dalje razvijaju u praktičnoj proveri.

U praksi se dešavaju čudne stvari. Neka konkretna rešenja ekonomskih odnosa su futuristička. Neka, pak, antiistorijska. U tim krajnostima se kreću i ponašanja sa mnogim posledicama po materijalnu snagu udruženog rada.

Politička dimenzija interesa je takođe razvijena. Tako je vrlo razuđen institucionalni sistem unutar kojeg se interesi artikulišu. Ovde se čini interesantnim problem vaninstitucionalnih tokova artikulacije interesa ili, pak, nerazvijenost pojedinih institucija za razrešavanje konflikta interesa i za njihovu integraciju.

Psihološku dimenziju interesa kao osnovu motivacionih faktora takođe imamo. Njena je okosnica dohodak. Mislim da se u tom pogledu, u pogledu dohotka, nije otišlo dalje od 43. glave Marksovog *Kapitala*. Jedan Bakarićev rad, objavljen posthumno u nedeljniku »Danas«, dobra je osnova za dublje razumevanje ove kategorije. Naime, problem je u tome kako dohodak povezati sa ljudskim potrebama. U nas se to svodi, bar u praksi, na novčani izraz. Zapostavlja se duhovna strana ove problematike. Ona je povezana, pre svega, s problemom motivâ društvene proizvodnje u najširem smislu reči. Dok ne sagledamo duhovnu stranu tih motiva, dok teorijska istraživanja ne objasne kategoriju dohotka u kontekstu istorijski novog načina društvene proizvodnje, dotle će se sustizati neki uslovi i njegova nerazumevanja, ali i njegove blokade.

Ako smo bar naznačili neke dimenzije, odnosno aspekte interesne teorije u nas, onda je to razlog da se ne možemo negatorski odnositi prema tom duhovnom, to jest teorijskom rezultatu našeg razvoja. Zato je i kategorija *pluralizma samoupravnih interesa* imala veliko značenje u jednom trenutku našeg razvoja. Ona je mogla da pokrene masovnu inicijativu ljudi, da deo stvarnosti društva osmisli na jedan nov, rekli bismo, dalekosežan način. Naravno, to nije moglo da znači da će koncept pluralizma samoupravnih interesa dovesti automatski u pitanje i one moguće pluralizme koji latentno postoje u datoj istorijskoj stvarnosti društva.

Ako imamo teoriju ili jedan konzistentan sistem teorijskih stavova, onda ne treba težiti njenom dogmatizovanju. Naprotiv. Naš teorijski koncept interesa treba kritički preispitivati. Takvo preispitivanje, naravno, ne isključuje ni Kardeljeve radove iz ove oblasti. U tome prosečna svest ne može da dokuči neke dublje domašaje Kardeljeve koncepcije. Pri tom je sklona da

Digitized by Google

pojave interesne konfuzije u praksi ili, pak, svaku interesnu dinamiku poveže sa stanovištem o pluralizmu samoupravnih interesa kao izvorištem mnogih naših nedaća. Čim se tako vidi stanje prosečne svesti, jasno je da se priziva državna arbitraža, ili arbitraža partije, a ne neki drugi, demokratski oblici i sredstva pomoću kojih ljudi mogu da razreše konflikte interesâ, da interese čine motivacionim faktorom jednog novog kvaliteta života, da im ugrade ljudski smisao i svrhu.

U kontekstu kritičkog preispitivanja naše teorije interesâ mogao bi se konstatovati jedan neopravdan, bolje reći, nezasnovan optimizam. U stvari, prerano smo počeli da verujemo da su u nas dokinute pretpostavke političkog pluralizma. Isto tako, nismo dovoljno preispitali moguće odnose u kojima se pluralizam samoupravnih interesa može tako politizirati i antagonizirati da dolazi do takve dinamike koja je inkompatibilna bezmalo sa svim teorijskim aspektima interesa u nas. Zaboravlja se ponekad da se kritički istraže i neke institucije koje mogu da doprinose takvoj dinamici. Njihova je »propusna moć« ponekad tako mala da se odnosi radikalno suprotstavljenih interesa nalaze u stanju »funkcionalne ravnoteže« koja faktički blokira radikalne promene koje odgovaraju socijalističkom samoupravljanju.

3. Pluralizam ideja — idejni pluralizam i politički pluralizam

U svojim napomenama o sadržaju svog priloga za ovu raspravu drug Ralić je obećao da će dati neke redefinicije određenih pojmova. To može biti zanimljivo. Zato se ja ne bih bavio na školski način utvrđivanjem razlika između pluralizma ideja — idejnog pluralizma i političkog pluralizma. Mislim da u stvarnom životu ima svih ovih pluralizama. Sada je samo reč o tome da se razabere kako to oni koegzistiraju, šta su stanja, šta procesi, šta odnosi i tendencije odnosâ. Kako je to vrlo složeno pitanje, ni moje moći nisu sada takve da sve to raščlanim, samo ću ukazati bar na neke probleme koji se tiču jednog mogućeg razabiranja stvarnosti i njenih protivrečja i konfuzija.

Naše društvo, ako želi da se razvija, mora biti društvo pluralizma ideja. Tamo gde nema ideja, gde nema traženja i istraživanja, gde nema organizovane marksističke sumnje i njenih rezultata, nema ni razvoja. Postanovka i oktroisanje nisu vrt ideja, nego njihove torine.

Zašto se u nas pluralizam ideja vrlo brzo pretvara u politički pluralizam, a zatim u partijski politički pluralizam? Nije li u pitanju još uvek nedovoljno ustoličena demokratska tradicija? Da nije, možda, u pitanju predominacija političke sfere? Kako se i zašto neformalizovani kanali tokova ideja ne mogu uključiti u sistem nego se najčešće nalaze u opreci sa sistemom? Svestan sam da neću moći da dam iscrpan odgovor na ova pitanja, ali mislim da ih treba razmatrati.

Digitized by Google

Kad čitamo Kardelja ili kad želimo ostati dosledni nekim njegovim stavovima sa kojima se u potpunosti slažemo, onda ne možemo tako lako izbeći neka njegova upozorenja. Tako je on upozoravao da se naš društveni život, a naročito kad je reč o odlučivanju, može razvijati jedino uz postojanje alternativa. To će reći, ako stvar dobro razumem, da se u tim *postojanjima alternativa* skriva moguća snaga demokratije u koju su upleteni interesi, pluralizam interesa, ali čije »uplitanje« daje šansu da se u demokratiji izrazi kao dominantan upravo najprogresivniji interes i da u tom interesu »nađu sebe« nosioci različitih alternativa. Kardelj ne isključuje postojanje političkog pluralizma unutar pluralizma samoupravnih interesa, ali zato isključuje čak i mogućnost partijskog političkog pluralizma, jer argumentovano ukazuje i na ograničenosti i na granice građanske demokratije. Znači, on govori o političkom pluralizmu u Socijalističkom savezu, odnosno u njegovom izražavanju »kroz« Socijalistički savez koji, pak, svojim demokratskim oblicima delovanja, delovanjem SKJ u njemu, omogućava da se alternative (demokratske), politički pluralizam, sliju u *jedinstven front organizovanih socijalističkih snaga.* Takav front ne samo što je prepreka partijskom političkom pluralizmu, nego svojim postojanjem i akcijom isključuje potrebu partijskog političkog pluralizma, kao i potrebu jednopartijskog monopola. Taj front, kad postane snažan generator *demokratije u socijalizmu,* sužava mogućnosti da se demokratija koristi kao oruđe borbe protiv socijalizma, što inače, kao upozorenje, možemo naći u *Pravcima razvoja...* E. Kardelja. Sve to govori da se realni život, pa i politički pluralizam unutar jedinstvenog fronta organizovanih socijalističkih snaga, može artikulisati i integrisati upravo na njemu svojstven, demokratski način. Ali u realnom životu, na žalost, nema odlučivanja u uslovima alternativa. Reč je o postojanju monopola različite vrste (samo da napomenem da se i unutar antisocijalističkih i antikomunističkih snaga u nas takođe koristi pozicija monopola. Ona je, istina, kamuflirana, ali da nema tih pozicija, te bi snage, odnosno pojave, brzo pokazale svoju prolaznu stranu).

U sudaru sa monopolima pluralizam ideja se konstituiše kao idejni pluralizam, koji, u nemogućnosti da savlada monopole, u nemogućnosti da se izrazi u Socijalističkom savezu, ponekad, ili najčešće — što se može utvrditi i empirijskim istraživanjem — tendira ka partijskom političkom pluralizmu ili ka pojedinim frakcijskim ponašanjima koja nisu ništa drugo nego predvorje partijskog političkog pluralizma. Zato ima smisla da se sagleda, analizira, svestrano osvetli ovaj oblik društvene dinamike. To utoliko više što je svaki monopol inkompatibilan pluralizmu ideja koji ga dovodi u pitanje, pokazuje njegovu anahronost i inkompatibilnost u socijalističkom samoupravljanju, njegovu civilizacijsku besperspektivnost. Kako monopoli zatvaraju kanale artikulacije ideja, oni žele da dobiju snagu arbitra i ta nevidljiva ruka arbitrira, a raskorak između normativnog i stvarnog tako postaje sve izraženiji. Tako, umesto da se pokazuje stvarno lice

Digitized by Google

monopola, naše nezadovoljstvo se usmerava na pluralizam samoupravnih interesa kao izvor mnogih nedaća i konfuzija. Očito je da se svakom monopolu stvaralaštvo čini teretom. Zato je bitno da SKJ bude nosilac borbe protiv svakog monopola jer on to istinski može. Neka istraživanja dr Žuvele pokazuju da je 52% svih stvaralaca u Jugoslaviji u članstvu SK. Ako SKJ bude nosilac te borbe, onda će biti osujećeni ne samo vlastodršci, ili oni koji to u SKJ žele da postanu, nego i svi monopoli. Pa zato kad se u toj borbi pokrenu mase, onda tek postaje jasno da se unutar pluralizma samoupravnih interesa zaista može kristalisati takva civilizacijska alternativa prema kojoj su minorne sve teorije partijskog pluralizma i partijskog monopola.

Dok se ne razruše Kartagine monopola, dok se ne uklone te nevidljive ruke upravljanja preko poluga koje šapuću i koje se došaptavaju, koje svoje mire i podmiruju — dotle će postojati realna osnova da se blokira pluralizam ideja, ali i da se traže »izlazi« na pogrešnim stranama. Zato treba razvijati pluralizam ideja i stvarnim i neposrednim oblicima samoupravne socijalističke demokratije činiti izlišnim svaki pokušaj ili tendenciju partijskog političkog pluralizma. Stoga mislim da se aktivnost SSRNJ ne može ničim zameniti niti odmeniti bez ozbiljnih posledica po stanje društvenih odnosa.

Eto, pogledajte taj novolevičarski monopol na kritički marksizam. Kako je tekla ta struja mišljenja? Ona je počela u krilu pluralizma ideja i kritike jedinonačalija i stigla do ćorsokaka partijskog političkog pluralizma, do negiranja društvene svojine i odadžijskog odnosa prema građanskom političkom društvu. Sada novolevičari izlažu »svoje poglede na krizu jugoslovenskog društva«, a često i na političke programe »naše društvene rekonstrukcije«. To ne govorim zbog njih, nego zbog nas koji smo članovi SK. Zašto SK Beograda, SK Srbije ili, pak, SKJ ne organizuje kontraakciju? Zašto se na licu mesta ne sagleda idejna borba jer bismo time pokazali prednost demokratije u socijalizmu, superiornost naših pogleda? Mislim da ta akcija izostaje zato što i u SKJ ima idejnog pluralizma. To je jednostavnije nazvati postojanjem frakcija, raznih štićenika i zaštitnika koji imaju jednu formulu za forume i organe, a drugu za odnos prema tribinama.

Idejni pluralizam onemogućava jedinstvo misli i akcije unutar avangarde. To, naravno, ne može da znači niti znači da se u avangardi ne radi o pluralizmu ideja koje se u procesu otvorene demokratske rasprave, kritike i samokritike ne dovode do novog kvaliteta — jedinstva misli i akcije kao produkta stvaralaštva članstva SK i njegovih organizacija. Dokle god je radničkoj klasi u borbi za ekonomsko oslobođenje rada neophodna politička organizacija, dotle će se javljati i potreba za jedinstvom misli i akcije kao dijalektičkom momentu kretanja avangarde, kao rezultatu stvaralaštva i rezultatu pluralizma ideja i samoinicijativa. Kako smo mi društvo koje se još uvek kreće unutar zakonitosti podele rada i delovanja, iako izmenjenog, zakona podele rada, idejni pluralizam u avangardi će uvek biti predvorje frak-

Digitized by Google

cijskog grupisanja i borbe za vlast i prevlast. Zato mislim da se u kontekstu odnosa pluralizam ideja — idejni pluralizam i partijski politički pluralizam, idejni pluralizam u SKJ javlja kao potpora partijskog političkog pluralizma.

4. Diktatura proletarijata i interesna dinamika

Da pođemo od jednog stanovišta druga Kardelja. On u *Pravcima razvoja* piše: »Socijalizam se ne može zamisliti bez demokratije. On ne može da napreduje ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Međutim, socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima i da ona bude otvorena svakome *ko priznaje tu činjenicu*« (*kurziv* — D. D.). »Zato nije čudo — nastavlja Kardelj — što su u našem društvu svi klasni društveni i politički konflikti koncentrisani u jedan osnovni konflikt, to jest u uporno nastojanje antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga da — uz intenzivnu podršku iz inostranstva — nametnu našem društvu stranački pluralizam ili jednopartijski sistem. Pri tome te snage nastupaju u ime slobode i demokratije.«

Nije teorijsko pitanje kako se u nas demokratija kao oruđe borbe za socijalizam pretvara u oruđe borbe protiv socijalizma. Šta se sada dešava sa diktaturom proletarijata? Diktaturu proleletarijata ne svodim na represiju. Naprotiv, reč je o sredstvu slobode za većinu; čak i onda kad je represija nužna, ona mora biti u funkciji slobode za većinu. Ona se u tom smislu mora »sresti« sa snagama i tendencijama koje ugrožavaju slobodu većine, sa snagama i tendencijama starog društva, bilo da se one javljaju u licu građanske revandikacije — partijskog političkog pluralizma ili etatističke — monopola jednopartijskog sistema. Sada više nije reč o nekom normativizmu. Naprotiv, reč je o nizu teorijskih pitanja na koja se treba organizovano i sistematski usmeravati. Jer, ako diktaturu proletarijata ne svodimo na ogoljenu prinudu, jer takvo stanovište može da znači i diktaturu države, onda se moramo teorijski baviti aktuelnim sadržajima »zadržavanja klasne prirode naše demokratije«, kao i celim sklopom problemâ koji su vezani za »obezbeđenje neposredne vodeće uloge interesa radničke klase« i niza odnosa povezanih s »priznavanjem te činjenice«. Praktično je reč o ulasku u »igru« onih interesa koji »ne priznaju tu činjenicu o vodećim interesima radničke klase«, što onda izaziva mnoge socijalne posledice, a diktaturu proletarijata ne čini kompleksnim sredstvom i, što je izuzetno važno, demokratskim sredstvom »priznavanja te činjenice«. Privid, ali i stvarne manifestacije interesne konfuzije u nas treba demistifikovati i teorijski i praktično. Na nama je odgovornost da tome doprinosimo.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Institucionalni pluralizam i grupe za pritisak

I. Iznevjerena očekivanja

Gotovo dvije decenije prošle su od onog vremena kada se iz redova naše marksističke inteligencije izdvojila njena »radikalna struja« i neformalno se konstituisala kao »nova ljevica«. Njene političke ambicije, i pored mnogobrojnih uvjeravanja »kritičkih marksista« da im je stalo samo do »čistih« spoznaja i istina, došle su u više navrata do otvorenog izražaja, naročito onda kada su se očekivali krupni historijski prelomi (studentski pokret 1968, kasnija podrška »liberalnim« orijentacijama u političkoj strukturi i slično). Međutim, čini se da nikad nisu bile veće nego od početka osamdesetih godina kada je ovim teoretičarima izgledalo da se mnoga njihova predviđanja o budućnosti jugoslovenskog socijalizma već počinju obistinjavati i kada su — kako bi to rekao Hegel — svoja nastupanja već počinjali da legitimišu »osloncem na sam historijski um«. Ovdje se nećemo osvrtati na koincidenciju po kojoj je njihova užurbanost da postanu legalna politička snaga bila podudarna sa proticanjem njihovog generacijskog vijeka i sa sve većom zagriženošću u kritici svega postojećeg, što sa sobom obično donosi osjećaj orijentacijske promašenosti na kraju životnog puta. Činjenica da u mlađim naraštajima

Digitized by Google

nisu našli ni onoliko zbiljskih privrženika koliko bi im bilo dovoljno za prostu biološku reprodukciju na »radikalne kritičare« djelovala je još razdražljivije nego neuspjeh u totalnoj kritici sistema. No ovog puta ćemo ostaviti postrani taj gubitak generacijskog kontinuiteta. Biće zanimljiviji kritički pogled na metode kojima se »radikalna ljevica« htjela nametnuti kao alternativna politička postava i arogantno prenebregnuti postojanje SKJ kao revolucionarne partije.

U vrijeme kada je Titova ličnost nestajala s istorijske pozornice i kada se u svjetskom javnom mnjenju na različite načine nagađalo o daljoj sudbini Jugoslavije u jednom dijelu tog mnjenja preovladavalo je uvjerenje da »radikalni intelektualci« imaju mnogo šansi da organiziranim i koordiniranim nastupom preusmjere jugoslovensko društvo u pravcu jedne od očekivanih alternativa. Zanimljivo je pri tome napomenuti da se pretežno mislilo na »lijevu inteligenciju« marksističkog opredjeljenja (kolokvijalno nazivanu još i »novom ljevicom«). »Desna« je inteligencija, naime, bila u priličnoj mjeri kompromitirana tijesnom saradnjom sa političkom emigracijom. Ali ni njen koncept o raspadu Jugoslavije na nekadašnje nacionalne države nije mogao da animira širi sloj svjetske javnosti i ostao je privlačan samo za najkonzervativnije snage. Naprotiv, od »lijeve« inteligencije očekivao se radikalan angažman u nekoj od »demokratskih alternativa« te su u tom povodu pokrenuta mnoga pitanja koja nisu izgubila na aktuelnosti i zavrijeđuju da se o njima kaže nekoliko riječi.

Ne bi se moglo reći da se neki naši intelektualci s »radikalne ljevice« (odnosno »kritički marksisti«, kako sami sebe nazivaju da bi se i terminološki razgraničili, makar i krajnje narcisoidno, prema ostalim jugoslovenskim marksistima) nisu potrudili da prvih mjeseci poslije Titove smrti ostave utisak kako su svjesni šanse koja im se, po takvim ubjeđenjima, pružila. Njihove izjave stranoj štampi i televiziji, po narudžbi pisani tekstovi i, u nešto manjoj mjeri, javni nastupi, bili su prožeti uvjerenjem da upravo oni moraju da budu otjelotvoritelji jedne nove kritičke svijesti. Dva su bitna razloga najčešće navodili u prilog ovoj tvrdnji: navodni viši, etički čistiji i politički objektivniji nivo spoznaja koji je proizlazio iz njihovog statusa kao »intelektualnih proletera« i nepostojanje drugog subjekta koji bi, čak i kad bi mu radikalne spoznaje bile dostupne, mogao da ih pretvori u energiju praktičnog djelovanja. Ovaj drugi argument izravno se odnosio na SKJ. O njemu se nastojala uvriježiti fama kao o zamorenoj, unutar sebe pocijepanoj partiji »stare ljevice«, bez jedinstvenog koncepta u praktičnoj izgradnji socijalizma, kao o organizaciji koja je, u hegelovskom smislu, istrošila svoj istorijski princip te od svega prebiva još samo na starim formulama, ukratko, kao o nekadašnjem revolucionarnom pokretu koji je davno iscrpao obrasce stvaralačkog djelovanja te je beznadežno

Digitized by Google

zaostao za potrebama vlastitog osavremenjavanja. U tome je pogledu vjerovatno najdalje otišao dr Ljubomir Tadić koji je u intervjuu »Autogestionu« ustvrdio da SKJ predstavlja radničku klasu na »lažan i nestvaran način«. No, ni tvrđenja ostalih intelektualaca, kojima je očigledno imponiralo da budu posmatrani kao »radikalni«, nisu bila ništa manje apodiktična: SKJ je preživio svoje i zato mu treba tražiti povijesnu zamjenu! Gotovo se nije skrivalo načelno stanovište da se SKJ još uvijek održava na vlasti samo zato što »alternativne snage« ne stupaju u dejstvo, a ne zato što logika njegove uloge ima bilo kakvu trajniju perspektivu.

Razgovori o alternativama bili su tih prvih mjeseci uvertira u kasnije zahtjeve za političkim i ideološkim pluralizmima. Umjerenija varijanta smatrala je da SKJ treba transformirati u pravcu demokratskog saveza raznih unutarpartijskih grupacija, nešto slično »organiziranim tendencijama« u evrokomunističkim partijama. Obnavljane su ideje i o »*ad hoc* opoziciji« kao o takvom tipu odnosa gdje se članovi partije ne vežu za trajnije interese, nego se uzajamno suprotstavljaju u skladu s trenutnim shvatanjem tih interesa.

Nešto radikalniji pogledi težili su specifičnim oblicima političkog pluralizma koji ne bi bili klasični višepartijski sustav, nego slobodne demokratske grupacije bez čvršće organizacijske strukture i krute ideološke discipline. Njihovo bi mjesto bilo u okviru Socijalističkog saveza. Jedna od tih grupacija bio bi i SKJ, lišen »prerogativa moći« i primoran da se za uticaj u društvu bori putem konkurencije sa ostalim grupacijama. Pominjane su i ideje o »samoupravnim pokretima« kao alternativnim institucionalizovanim oblicima samoupravljanja za koje je isticano da ih je zahvatila ista »sklerotičnost« kao i SKJ — inertnost, birokratizacija, nefunkcionalnost i postupno pretvaranje u vlastitu samosvrhu.

Najzad, najradikalniji zahtjevi išli su u pravcu eliminacije SKJ kao organizirane političke snage i pripremanja »antibirokratske revolucije« čiji je embrion sagledan u studentskom pokretu iz 1968, a osnovna pokretačka snaga u »novom historijskom bloku« intelektualaca, studenata i radnika. No, pošto je o tome, kao i o ostalim modalitetima »novoljevičarske« kritike Titovog perioda kao »antistaljinističkog staljinizma«, te Tita kao »autoritarne karizmatičke ličnosti«, autor ovog teksta već pisao na drugim mjestima, ovdje će biti zanimljivije jedno drugo pitanje — zašto ponuđene alternative nisu naišle na širi odjek u jugoslovenskoj javnosti i zašto se »radikalna inteligencija« nije konstituirala kao nova ideološka avangarda? Jer ne treba izgubiti iz vida da je ona u jednom svom dijelu računala i na potencijalni preobrat situacije na Dvanaestom kongresu SKJ i na pobjedu »liberalne frakcije« u rukovodstvu koja bi je izvukla iz neke dotad prikrivane strategijske rezerve i istakla kao dekor svoga progresizma. Kako

Digitized by Google

se taj preokret nije ostvario, i postavljeno pitanje dobiva na značaju, te ga stoga treba pobliže razmotriti.

Čini se da najmanje dva razloga nisu išla u prilog »radikalnoj inteligenciji«. Jedan je bio mehanicizam njenih predviđanja. U nastupima naših »radikala« provejavalo je gotovo neprikriveno uvjerenje da će se događaji u Jugoslaviji razvijati u pravcu ubrzane i posvemašnje ekonomske, političke i moralne krize (o čemu najrječitije govori platforma koju je ponudila »Javnost«) i da će sam slijed zbivanja poroditi situaciju pogodnu za izbijanje »treće revolucije«. Nova ideološka avangarda trebalo je da aktivno poradi na njenoj pripremi, čemu je preduvjet bila kompromitacija SKJ u svim dimenzijama, osobito u političkoj i etičkoj. Poređenje sa stanjem u Poljskoj i potajno priželjkivanje da smjer događanja i kod nas bude identičan (s tim što bi bio drastičniji u pogledu radikalizacije s obzirom na višenacionalni sastav našeg društva i na reakcionarno držanje jednog dijela klera svih konfesionalnosti) bili su značajan podsticaj takvim očekivanjima. Međutim, desilo se nešto slično Staljinovom forsiranju revolucije na Zapadu u vrijeme velike svjetske ekonomske krize — kriza je prošla, ali revolucija, zamišljena po jednoj mehanicističkoj shemi, nije bila izvedena. Kod Staljina je bio prisutan voluntarizam, a kod naših »radikala« intelektualna zlovolja i povrijeđena sujeta zbog doživljenog političkog poraza u toku sedamdesetih godina. Oba su se momenta kretala u sferi čistog subjektivizma te je i njihova promašenost nadošla po istoj logici.

Drugi je razlog dalja demokratizacija našeg javnog mnjenja. Mnogi su protivnici našeg sistema očekivali poslije Titove smrti zaokret ka »čvrstoj ruci«, birokratski dirižizam nad sredstvima masovnog komuniciranja i mas-medijima, te zatvaranja izvorâ spoljnjeg i unutarnjeg informiranja. Desilo se, međutim, obrnuto. Izvori informacija o unutarnjim zbivanjima otvorili su se u tolikoj mjeri da je to na mnogim mjestima ustalasalo klasični birokratski mir i izazvalo niz (na sreću, neuspjelih) dogmatskih reakcija. Sloboda komentiranja u mas-medijima često je zbunjivala i širu javnost, naviklu ponekad da najvažnije informacije najprije sazna iz kuloarskih i čaršijskih izvora, a tek onda iz nekog zauvijenog službenog saopštenja. Kad se izuzme jedan dio senzacionalistički orijentiranog revijalnog tiska ili onog koji je u različitim oblicima bio stavljen u službu domaćeg političkog andergraunda, pa zbog toga doživio društvenu kritiku, može se reći da su naša sredstva masovnog komuniciranja dala značajan doprinos izuzetno oštrom kritičkom razmatranju postojećeg stanja u traganju za načinima njegovog prevazilaženja.

Isti se sud može protegnuti i na naše poslenike iz oblasti društvenih nauka. Rasprave jugoslovenskih ekonomista, sociologa, politikologa i kulturologa u posljednje su dvije godine (čak i kad su bile organizirane pod »zvaničnim« okriljem) obilovale takvom kritičnošću kakvu nisu upoznala društva ni sa neuporedivo dužom demokratskom tradicijom.

Digitized by Google

Sve su se ove činjenice negativno odslikavale na poziciju »radikalne inteligencije«. Interesovanje za njene nazore naglo je slabilo i u domaćoj i u inostranoj javnosti. Kod našeg čitaoca rijetko se danas može čuti nekadašnji šapat »šta je rekao u inostranoj štampi M. Marković, S. Stojanović, Lj. Tadić ili Z. Pešić-Golubović«. Jer o svemu što je naša »radikalna inteligencija« posljednju deceniju proglašavala svojim otkrićem i postizala visoke poene na inozemnim ideološkim berzama rečeno je kod nas također sve, javno i kritički, uz sučeljavanje različitih mišljenja, od kojih ni jedno nije bilo unaprijed postavljeno kao »oficijelno«. Iščezla je i »tabu-tema« o Golom otoku i još neke druge koje su pred vanjskom javnošću bile obilato krčmljene radi postizanja atesta o »slobodoumlju«. Jedan dio te javnosti, istina, i danas baca mamac našoj »radikalnoj inteligenciji« oko »načinjanja kulta Titove ličnosti«. Ali, očigledno je da je i ta tema, nakon propalog očekivanja nekog jugoslovenskog Hruščova i neuspjelog predviđanja da bi Dvanaesti kongres SKJ mogao biti povijesna paralela Dvadesetom kongresu KPSS, izgubila od forsirane atraktivnosti i da danas okupira još pretežno emigrantske listove i desničarska glasila. Jer, i na samom Zapadu su danas mnogo češća poređenja Tita sa Lenjinom nego sa Staljinom, zbog čega i povremeni nastupi naših »radikala« gube šlagvort u samom ambijentu kome su namijenjeni.

Valja istaći još jednu činjenicu koja tada nije išla u prilog malograđanskoj radoznalosti oko radnog statusa nekih naših »kritičkih marksista«. Nakon što su vraćeni na sveučilište (istina, na institut, a ne na fakultet) i nakon što se njihovi napisi pojavljuju po glasilima koja oni smatraju »odabranim« (u našim prilikama »elitnim«, a zapravo ekskluzivnim, u kojima neće da se miješaju sa našim ostalim marksističkim poslenicima — što treba posmatrati kao stvar ličnog ukusa, ali i isprazne taštine) — otpala je i fama o njihovom progonu, što je umnogome smanjilo interes i za njih kao ličnosti. Oni, pak, koji su njihove tekstove čitali po liniji intelektualnog snobizma (jer svaki malograđanin osjeća svojom obavezom da se intimno solidarizira s »opozicijom« kao što je se, radi vlastitog komoditeta, javno odriče) u dobroj su mjeri ostajali razočarani jer se »radikalizam«, s kojim su se u njima susretali, nimalo nije razlikovao od »radikalizma« koji se svakodnevno susreće u dnevnoj i revijalnoj štampi ili u našim tjednicima. Tako je »radikalna inteligencija«, zahvaljujući demokratizaciji javne riječi, postupno gubila i onaj dio publike koji je njena glasila kupovao uglavnom radi neke političke afere što ju je očekivao na njenim stranicama. Pošto je *objektivna* osnova tih afera bila iščezla, ni »radikalnoj inteligenciji«, po svemu sudeći, nije ostalo ništa drugo do povlačenje u krug nekoliko stotina najupornijih istomišljenika na nekim sveučilišnim katedrama, kulturnim rubrikama dnevnih listova i revija, te među uskim dijelom publicista iz mlađe generacije koja je u toku školovanja bila pod njenim utjecajem.

Digitized by Google

II. Ambijent djelovanja: grupe za pritisak

U tako nastaloj situaciji »radikalna inteligencija« se počela ponašati na više načina. Jedan dio se privremeno odao šutnji, vjevatno se uzdajući u neki preobrat koji bi tok okolnosti usmjerio u njenu korist. Drugi dio, onaj militantniji, odlučio je da svoju djelatnost nastavi preko različitih neformalnih oblika, u prvom redu preko »grupa za pritisak«. Kao značajan činilac represivnog formiranja javnog mnjenja, ove grupe najčešće djeluju u suterenu društva gdje se njihova politika stvara i razrađuje u »podrumskim štabovima« (privatnim kućama, imanjima, »ložama« i drugim neslužbenim ambijentima). Stoga ih nazivaju i »andergraund-grupama« i »lobi-grupama«. Njihovi članovi ne pripadaju ni jednom segmentu »legalne« društvene strukture, međusobno su tijesno povezani nekim osnovnim zajedničkim ciljem (iako se mogu razilaziti u pojedinostima izabranog ideološkog i političkog opredjeljenja) i neformalno su vrlo dobro organizovani. U praktičnom ponašanju ophode se kao pripadnici osobene vrste »duhovnog bratstva« ili »kletveništva«. Takva ih stega obavezuje na zajedničke obrasce ponašanja i na odbojnost prema svakom drugom načinu mišljenja, pogotovo onom koji je prema njima kritički usmjeren ili koji se sa njihovog stanovišta može smatrati »oficijelnim«. Odbojnost može imati različit intenzitet i nije rijedak slučaj da završava u fanatizmu, isključivosti, ličnoj mržnji i spremnosti da se upotrijebe sva sredstva koja se čine podobnim za ostvarivanje grupnog cilja i za vršenje najrazličitijih pritisaka.

U takvom psihološkom ambijentu otpočeo je svoju djelatnost i »slobodni univerzitet« u Beogradu, s pretenzijom da postane moćna i utjecajna grupa za pritisak. Jezgro mu je u prvo vrijeme činio najuži krug intelektualaca sa krila »nove ljevice«. Cilj mu je bila vaninstitucionalna indoktrinacija javnog mnjenja i naučnih i kulturnih sredina u pravcu održavanja i stalnog idejnog jačanja »novog istorijskog bloka« kao alternative SKJ. Stoga je isključenje iz SKJ bila osnovna preporuka za pristup u njegove »lože«. Ako se pri tom radilo i o disidentu koji je otišao iz svoje sredine ili nakon udaljavanja iz SKJ i dalje ostao u njoj, ali sa dovoljnim garancijama da će djelovati kao produžena ruka »slobodnog univerziteta« — tada se novom pripadniku grupe ukazivala posebna pažnja i nagovještavale mu se perspektive o kojima je on do tada mogao uglavnom samo da mašta. U posljednjih nekoliko godina posebno je rasla cijena disidentima iz Sarajeva, kao skupocjenoj robi sa specijalnom naljepnicom koja je ujedno značila i propusnicu za štampanje njihove »memoarske literature«.

»Slobodni univerzitet«, međutim, nije mogao duže vremena ostati samo »novoljevičarski«. Od početka osamdesetih godina

Digitized by Google

ubrzano su mu se pridruživali i pojedinci koji su od SKJ otpadali po drugim osnovama (unitarizmu, nacionalizmu ili običnom političkom egzhibicionizmu). Postupno je formiran šarolik opozicioni blok čiji su pripadnici postajali vezani zajedničkim osjećanjem da se treba boriti za »nove perspektive«. One, međutim, nikad nisu bile do kraja programski razrađene. Stiče se utisak da to nisu ni mogle da budu s obzirom na to da bi morale da pomiruju dosta različita politička stanovišta. Zagovornici tih »perspektiva« radije su se zadovoljili klasičnom taktikom opozicionih skupina — djelovati kao grupa za pritisak, a političke konkretizacije ostaviti za trenutke kad postojeći institucionalni okvir ne bude više u stanju da se nosi sa destruktivnim tendencijama. Samo je tako, izgleda, moguće da se objasni počasno mjesto koje na »slobodnom univerzitetu« zauzima nekoliko afirmisanih nacionalista i unitarista, te pojedinaca koji su, zaslijepljeni šovinističkom mržnjom prema određenim nacijama i nacionalnostima, u skorije vrijeme zaprepastili i širu jugoslovensku javnost.

Kad se, u jednom pogledu unazad, ima u vidu ovih nekoliko momenata, nije začudno što je sa »slobodnog univerziteta« mogla da potekne inicijativa za pokretanjem časopisa »Javnost«. Zavijena u humanističke fraze najvišeg reda, ona je obećavala novu strukturu slobode i demokratije i ujedno u najcrnjem svjetlu predstavljala dosadašnja dostignuća socijalističke izgradnje. »Mi nipošto ne želimo — stajalo je u platformi »Javnosti« — da naš pristup ovim problemima predstavlja tradicionalnu politizaciju inteligencije, tj. da vodi u dnevnu politiku, niti hoćemo da se koristimo političkom pragmatikom i taktikom, neizbježnim svojstvima svake dnevne politike. Ali, distanciranje od dnevne politike i njenih posljedica ne znači da se mi zalažemo za opštu depolitizaciju inteligencije jer bi to značilo da bi svako zalaganje za slobodnu javnost bilo sâmo po sebi besmisleno. Ono što mi odbijamo to je zalaganje intelektualnih snaga za političke pozicije u društvu i za političku moć.«

Obrati li se pažnja na ovu posljednju rečenicu, zapaziće se da je u njoj sadržana sva izopačenost i licemjernost ideološke svijesti »slobodnog univerziteta«. Jer, nije do sad bilo ni jednog praktičnog poteza (uključujući i posljednji sastanak »28-morice«) koji protagonisti ovog »univerziteta« nisu proželi dubokom političkom ambicijom da postanu lideri različitih varijanti »masovnog socijalnog pokreta«.

Za kakvu se demokratiju zalaže ova tribina, zorno svjedoči njen stav prema jugoslovenskoj inteligenciji. On je izrazito diferenciran. Dio te inteligencije, koji ne dijeli radikalizam »slobodnog univerziteta«, ali i ne ustaje javno protiv njega, s prilično se prezira posmatra kao »šutljiva većina«. O njemu se govori s mnogo ironije, no na njegovu se šutnju ipak gleda blagonaklono.

Prava priroda »slobodnog univerziteta« i njegovog zalaganja za »slobodu« i »demokratiju« dolazi, međutim, do istinskog izra-

Digitized by Google

žaja tek u odnosu prema kritici njegovih pozicija. Svaki kritičar koji se odvaži na takav poduhvat mora da računa da će se protiv njega u istom trenutku aktivirati rastrovani osinjak koji neće birati sredstva da ga pokuša uništiti na moralnom, političkom i ljudskom planu, sa strašću koja prevazilazi okvire najmorbidnijeg intelektualnog terorizma.

Metodi obračunavanja aktivista »slobodnog univerziteta« sa njihovim kritičarima nisu ništa različiti od metoda bilo koje grupe za pritisak. »Slobodni univerzitet« ima cijelo nezvanično analitičko odjeljenje koje prati naučnu i stručnu publicistiku i sredstva masovnog komuniciranja i veoma precizno reaguje na sve nepoćudne napise. Kad se pojavi ličnost koju treba intelektualno likvidirati, najprije se sasluša mišljenje »velikih majstora« iz desne ili lijeve »lože«, koje poprima oblik direktive. Tada se odabira »operativac« (najčešće mlađi publicist, asistent ili novinar) kome se daju posve određena i neopoziva uputstva o načinu obračuna. Tako su stvoreni osnovni preduslovi za onu vrstu masakra nad ličnošću kritičara koja egzekutore sa »slobodnog univerziteta« nimalo ne razlikuje od modernih terorista. Slijepo slijedeći naloge svojih razgnjevljenih bosova, oni su spremni na svaku vrstu duhovnog nasilja. U konsultaciji sa njima ti su batinaši kadri da huliganskom terminologijom svakog kritičara ultraljevičarstva ili desničarstva prikažu kao »ždanovca« ili »likvidatora«, kritičara staljinizma kao staljinistu, kritičara nacionalizma kao nacionalistu i slično. Stoga je duhovnim mentorima »slobodnog univerziteta« za ulogu izvršilaca njihovih zamisli neophodan tip primitivnog agresivca, frustriranog ili moralno i intelektualno oštećenog bar u jednoj dimenziji, ali zato veoma srećnog što svoje komplekse može da ispražnjava pod okriljem jedne lažne slobodarske forme.

Bilo bi, međutim, pogrešno pomisliti da se izbor takvog egzekutora-primitivca vrši po liniji manjeg otpora (budući da se ozbiljan mlad čovjek takvog nečasnog posla neće prihvatiti, pa bi trebalo uzeti ono što se nudi). Izbor je, naprotiv, duboko promišljen jer napadnutog kritičara »slobodnog univerziteta« treba uništiti na vulgaran i bestijalan način na kakav bi kulturna osoba teško pristala. Bestijalna orgija nad ličnošću takvog kritičara biće ujedno i posredna opomena ostalim kritičarima u pogledu blamaže koja ih čeka pred javnim mnjenjem ukoliko se odvaže na oponiranje »kritičkoj inteligenciji«.

Ovakva taktika već je dala dobre rezultate za one koji su je isplanirali. Priličan broj intelektualaca koji su koncepciju »slobodnog univerziteta« već odavno progledali kao floskulu jedne obične grupe za pritisak nelagodno je odbio da se s njom i javno konfrontira, imajući u vidu da bi se tada morao sukobiti sa malobrojnim, ali dobro uvježbanim odjeljenjem jurišnika i erupcijom iracionalnih strasti, što nema nikakve veze s razumno vođenim dijalogom.

Natjerivanje na šutnju, postignuto ovom metodologijom, »slobodni univerzitet« je predstavio kao prećutno pristajanje na

Digitized by Google

njegovu koncepciju i kao potencijalnu podršku većeg dijela humanističke inteligencije kome se on nametljivo sugerisao kao nova avangarda. Jednak učinak postizan je i u inostranstvu. Tamo je izostajanje masovnijeg otpora akcijama »slobodnog univerziteta« trijumfalno tumačeno kao poraz režima i kao »konstruktivna letargija inteligencije« koja će se razbuditi iz dremeža prvim odlučnijim poduhvatima »nove avangarde« i ravnodušnost prema poretku pretvoriti u opoziciono djelovanje. Propaganda nije ostala bez efekta. Našim filozofima i sociolozima su u sveučilišnim sredinama do kojih je dopirao uticaj »slobodnog univerziteta« odnos prema ovoj tribini često uzimali kao mjerilo njihove znanstvene vrijednosti, pokazujući na taj način kako su i same ove sredine, i pored svog nabijeđenog »slobodnomislilaštva«, lako podložne političkoj manipulaciji.

Duhovni terorizam »slobodnog univerziteta« potrudio se da vremenom osvoji što širi manevarski prostor. Nakon što su ostvarili psihološke pretpostavke da svakog svog kritičara jednostrano proglase za »režimskog« i nakon što im je pošlo za rukom da u jednom dijelu javnosti kompromituju sam pojam angažmana na strani SKJ kao intelektualno lakejstvo, njegovim protagonistima nije bilo teško da otpočnu s političkom orgijom za koju je izgledalo da joj se sve manje mogao sagledati kraj. U nekim su glasilima, koja su prećutno usvojila platformu »Javnosti« i za svoje saradnike najvećim dijelom primili njene kreatore, već legalizovani tekstovi kojima se traži ukidanje SKJ, inauguracija institucionalnog i ideološkog pluralizma i otvoreno razglabaju elementi »demokratskih alternativa«. Takvih glasila, istina, nije velik broj, ali taj se nedostatak nastoji nadoknaditi intenzivnošću propagande i bezobzirnošću napada na sve kritičare takvih »alternativa«.

No, pri svemu tome, objektivni tok okolnosti, ma koliko bio opterećen bremenom ekonomskih i socijalnih teškoća, nije išao na ruku »slobodnom univerzitetu« i »radikalnoj inteligenciji«. Oni su izgubili teren tamo gdje su se nekad osjećali najjačim — u oblasti informisanja. Ne tako davno, njihova mistifikacija temeljila se na podacima koji javnosti nisu bili poznati u dovoljnoj mjeri, ili na kritici područjâ života nad kojima je još uvijek lebdila tabu-psihoza. Danas, kada takvih područja nema i kada je SKJ otvorio prema javnosti najvažnije izvore informisanja (od veličine dugova prema inostranstvu do najosjetljivijih momenata iz rada najviših partijskih foruma), aktivistima »slobodnog univerziteta« nije ostalo ništa drugo do da se i sami služe tim izvorima, čime su na najbolji mogući način demantovali teze o hermetičnosti jugoslovenskog sistema. Stoga im je, da bi se održali kao grupa za pritisak, bila neophodna radikalizacija propagande koja je išla u dva pravca: u pravcu proglašavanja SKJ za staljinističku partiju od prvih trenutaka prodora staljinizma u međunarodni radnički pokret i u pravcu zahtjeva za inauguracijom institucionalnog i ideološkog pluralizma kao »demokratske alternative« postojećem stanju.

Digitized by Google

III. Problem legitimiteta kao osnov osporavanja

U nizu osporavanja historijske uloge SKJ u jugoslovenskom društvu iznova oživljava i ono koje kritiku pozicije SKJ teži da zasnuje na principima prirodnopravne filozofije i prosvjetiteljstva XVII i XVIII vijeka. Okosnica je i bila situirana oko pitanja legaliteta i legitimnosti političke vlasti te je središnji problem sagledan u što uvjerljivijoj primjeni jedne univerzalne sheme *na historijsku poziciju SKJ i na njene perspektive.* Za čitaoca koji nije dokraja vičan stručnijoj pravnoj terminologiji treba kazati da je riječ o pitanju da li je ta pozicija utemeljena na saglasnosti naroda i radničke klase ili na običnoj uzurpaciji vlasti koju SKJ, kao okoštala i davno preživjela organizacija boljševičkog tipa, održava monopolom državne prinude.

Problem se pokušao filozofski artikulisati stavom da je SKJ stranka na vlasti »koja ne samo da svoje učešće u vlasti *ne legitimiše nikakvom* demokratsko-predstavničko-izbornom procedurom nego konstitucionalno legitimiše svako učešće u vlasti«. Tako se na kategorijalno istančan način izrazila metafizičko-spekulativna tajna zahtjeva za *izbornom legitimacijom* SKJ kao vodeće snage u našem društvu. Taj zahtjev već duže vremena postavlja ne samo naša »radikalna ljevica«, nego ništa manje radikalna desnica sa svojim načelnim stavom (izraženim kod Đilasa) da je »kucnuo dvanaesti čas za uvođenje višepartijskog sistema u Jugoslaviji«. Sadržaj je identičan: jedan od načina legitimisanja SKJ jeste »demokratsko-predstavničko-izborna procedura« po mehanizmima građanske demokratije kojima bi SKJ bio upućen na »slobodne izbore« sa svim ostalim političkim grupacijama. Željena »formula legitimnosti« bila bi tada iznađena po načelu većine, a u sklopu pravila izborne igre partija koja bi dobila većinu glasova postala bi vladajuća, dok bi ostale (uključujući, vjerovatno, i SKJ) otišle u opoziciju do sljedećeg turnusa. Tako jedan vješto sročen obrazac o legitimisanju političke vlasti već na početku završava u poznatom obliku iskustva s višepartijskim sistemom, proživljenog i na ovom tlu na protivurječan, često dramatičan, pa i tragičan način.

Naši »radikalni marksisti«, istina, u načelu su se ogradili od klasičnog višepartijskog sistema i zagovarali različite oblike političkog grupisanja koji bi se kretali van njegovih modela. Ali oni su, da bi dokazali ispravnost svojih zamisli, gotovo svjesno prelazili preko historijskih determinanti koje bi, nezavisno od njihove volje, predodredile osnovna obilježja takvog grupisanja.

No, čak i kad bi »legitimacija putem izborne procedure« izbjegla dejstvu ovih činilaca, njeni zastupnici bi morali da odgovore na jedno pitanje koje nije samo tehničko-operativne, nego ontološko-historijske prirode: ko bi raspisao »legitimacijske izbore« i sprovodio pravila njihove igre? Ako neko misli da bi

Digitized by Google

to bio SKJ i da bi jedna revolucionarna partija, nakon što bi prosvjetiteljskim ubjeđivanjem bila dovedena do spoznaje o vlastitoj suvišnosti, pristala da se preoblikuje u odbor za organizaciju izbora, onda bi takvu partiju trebalo ukinuti i prije nego što bi izbori uopšte bili raspisani. Ako to, pak, ne bi bio SKJ, morala bi da bude neka druga snaga, institucionalno jača od njega, a to bi značilo da je u našem društvu izvedena nova revolucija. Ali, koja snaga?

Zagovornici ovih gledišta posmatraju jugoslovensku revoluciju kao »skraćenu« i iz te konstatacije izvlače mnogo dalekosežnije zaključke nego što bi se to dalo pretpostaviti u prvom trenutku. Dolazak jugoslovenskih komunista na vlast, kao i svih drugih kod kojih se, po njihovom eksplicitnom insistiranju, može prepoznati zajedničko »boljševičko porijeklo«, zbio se također po »skraćenom postupku«. Pošto je revolucija više ličila na državni udar nego na »nov način proizvodnje života« (pod kojim se razumije autentični socijalizam), ona je svoj smisao iscrpla osvajanjem političke vlasti a da se u stvarnoj prirodi društvenih odnosa ništa bitno nije izmijenilo. Razlog tome treba tražiti i u drugom stanovištu prema kome »skraćena revolucija« odmah nakon svoga institucionalizovanja stvara historijske situacije slične onima koje su uzrokovale njeno izvođenje. Jedne upravljače ona samo zamjenjuje drugima, ali ne ide dalje od političkog apsolutizma i ne dopire do nivoa političke emancipacije građanskog društva. Tim činom komunisti (a među njima i jugoslovenski) zapravo uzurpiraju vlast i obezbjeđuju njen »legalitet« (ozakonjenje kojim svoju posebnu volju materijalizuju kao opštu), ali ne i »legitimitet« (podudarnost svoje pozicije sa stvarnim potrebama društva). Napetost između »legalnog« i »legitimnog« raste u srazmjeri u kojoj volja za moć vladajuće partijske grupacije dolazi u sukob sa težnjom društva ka prirodnim pravima čovjeka i političkim pravima i slobodama kao njihovim teško izborenim objektiviranim historijskim izrazom. Svojim realnim tokom revolucija inklinira ka legitimitetu, a svojim institucionalnim tokom ka legalitetu.

Jugoslovensko društvo, misle pobornici tih gledišta, približava se kumulacionoj tački tog sukoba. Legalitet je na strani SKJ kao partije na vlasti, a legitimitet na strani radničke klase i radnog naroda kao historijskog subjekta koji svoje težnje nastoji da iskaže preko samoupravljanja.

Elementi ove krize identifikuju se i u sadašnjem državnom ustrojstvu, uređenom po Ustavu iz 1974. godine. U duhu poznatog stava da je nacionalno pitanje od važnog, ali ipak sporednog značaja u socijalističkoj revoluciji, faktički se negira princip nacionalne suverenosti u konstituisanju naših republika i pokrajina i jednostrano se poistovjećuje sa nekim otuđujućim procesima koji u našem društvu doista postoje, te se dolazi do načelnog zaključka da je kod nas zapravo izvršena »antidemokratska decentralizacija« i »svojevrsna refeudalizacija« političkog sistema.

Kritičari SKJ olako prelaze preko činjenice da historijska pozicija SKJ nije bila legitimisana ni po kakvom »čistom umu«

Digitized by Google

(pa da bi se u njegovim sadržajima mogla tražiti kriteriologija za njegovu današnju kritiku), nego, ako je već riječ o najvišim kategorijama, onda po »povijesnom umu« što ga je on razvijao sprovodeći logiku revolucije. Proces legitimisanja SKJ bio je slojevit, te nastojanje da se krajnje uprosti tezom o »uzurpaciji vlasti« i revoluciji kao »državnom udaru« mnogo više govori o njihovoj rđavoj raspoloženosti nego o stvarnom stanju fakata. Za svoju poziciju SKJ se izborio mukotrpnim posredovanjem između revolucionarnih masa i same historije. Što su u pokušaju takvog posredovanja zaredom propale sve ostale političke stranke koje su na vlast nekada dolazile »demokratsko-predstavničko-izbornom procedurom«, a onda se pred naletom nacističke stihije raspršile kao da ih nikada nije ni bilo, ponajmanje je bio kriv sam SKJ. Za njih bi bio najprikladniji Hegelov izraz da su »istrošile svoj historijski princip« (upravo onaj pojam »trošenja« koji se nastoji primijeniti i na SKJ). Pokušaj da se nestanak tih stranaka sa pozornice zbivanja nakon drugog svjetskog rata protumači »makijavelizmom SKJ«, a ne činjenicom da su one same sebe učinile suvišnim, značio bi grubu zloupotrebu historiografije. Bilo bi zanimljivo kada bi pomenuti kritičari naveli makar jedan primjer revolucionarne partije koja je, nakon što je došla na vlast, tu istu vlast velikodušno predala svojim protivnicima u ime transcendentalno shvaćenog »čistog uma« i brige da »prirodna ljudska prava« ne budu povrijeđena ni u filigranski izvaganim detaljima. Zbog toga zazivanje pomenute »legitimacione procedure« ne može imati nikakav drugi značaj osim poziva na građansku restauraciju, bez obzira na kakve se oblike »pluralističke rekonstrukcije« pozivali njeni pobornici.

Ne bi imalo nikakve stvarne potrebe poricati činjenicu da je SKJ oblikovao »povijesni um« u daljem kretanju jugoslovenskog društva, kao ni spoznaju da taj um »nije uvijek postojao u umstvenom obliku« (da parafraziramo Marksov aforizam iz 1843. godine). O tome govore i elementi današnje krize koji ne samo da se ne skrivaju, nego se o njima i aktivno raspravlja. No, ako se i kod nas moralo odustati od zahtjeva za savršenim ostvarivanjem određenog revolucionarnog projekta, onda nije bilo nikakvog razloga da se, kao neka vrsta protivusluge, traži uklanjanje partije koja je bila nosilac tog projekta. Sljedbenici suprotnih nazora bili bi dužni, podjednako u ime istraživačke korektnosti kao i u ime istraživačkog dostojanstva, da ukažu na realne izvore koji bi ih upućivali na saznanje o »historijskoj nelegitimnosti« savremenog SKJ. Ako bi to trebalo da bude neki novi »masovni socijalni pokret«, valjalo bi, u najmanju ruku, indicirati njegovu socijalnu osnovu, novu klasnu svijest i odnos spram postojećeg samoupravnog poretka. — Ako je na pomolu »novi historijski blok« iz 1968, bilo bi neophodno i o njemu progovoriti na artikulisan način (ukoliko se obnovljeni razgovori o ovoj godini ne uzimaju kao neka vrsta ideološkog prosedea za »novu legitimaciju«). Ako, najzad, neke opozicione grupe pred-

Digitized by Google

viđaju opšti bunt radničke klase, njen generalni štrajk ili druge metode u borbi protiv vlastite partije (priželjkujući novu Poljsku, o čemu su već ostavili dovoljno svjedočanstva), bilo bi također korektno da i taj momenat uvedu u analizu i da otvorenije iskažu svoje avangardne ambicije.

Bez tih konkretnih odrednica svako raspravljanje rizikuje da završi u sferi subjektivnog raspoloženja i intelektualističkog kazivanja o jednoj univerzalnoj shemi koju je, uz određen broj parametara, moguće primijeniti na svako savremeno društvo. Jer, disput o legitimnosti SKJ ima bar dvije osnovne pretpostavke. Prva je od njih i historijski verifikovana: legitimnost SKJ može dovesti u pitanje samo radnička klasa i ostali radni slojevi u društvu, a ne radikalno disponirani pojedinci (s ljevice ili desnice, svejedno) koji svoja individualna razočaranja nastoje da pokažu kao opštu svijest i na taj način doprinose stvaranju novih oblika ideologije. Zbog toga traganje za spoljnjim verifikatorom koji bi raspisao izbore i rukovodio »demokratskom procedurom« spada ili u sferu političke infantilnosti ili visokog stupnja intelektualne bezobzirnosti.

Druga činjenica u pogledu legitimnosti je također najmanje transcendentalna. SKJ ne može legitimnost obezbijediti stalnim pozivanjem na historijske zasluge niti na neko striktno definisano »pravo historijskog uma«. Vrijeme takve verifikacije je prošlo. Njen osnov se može reprodukovati samo u mjeri u kojoj se SKJ potvrđuje kao partija radničke klase i djeluje unutar, a ne izvan sistema. Legitimnosti »same po sebi« nema. Ona je proizvod prakse, ali je upravo ta praksa, bez obzira na sva svoja protivurječja, na krize i lomove koji su pratili njeno oblikovanje, pokazala da ni jedna realna historijska snaga do danas nije osporila legitimnost SKJ. Teško bi bilo vjerovati da jugoslovenska radnička klasa nije toliko povijesno zrela da se ne bi znala izboriti za partijsku alternativu koja bi, više nego SKJ, odgovarala njenim i strategijskim i empirijskim interesima. Stoga i nastojanje da se probudi svijest o nelegitimnosti SKJ ima obilježje zakašnjelog »unošenja svijesti izvana«. U poljsku radničku klasu svijest nije unesena na takav način, već se razvila kao imanentan produkt njene egzistencije. Zar i kod nas ne bi bio isti slučaj da povijesni uslovi, u kojima je SKJ postao revolucionarna avangarda, nisu bili bitno drugačiji nego u Poljskoj? No upravo zato što je legitimisanje SKJ u tom svojstvu bio unutrašnji čin on se mora stalno potvrđivati na unutrašnji način. Stoga tragaoci za »alternativama« ne treba da strahuju da radnička klasa kod nas ne bi znala pronaći alternativu kad bi historijski princip SKJ bio doista »istrošen«. Ali pošto on to očigledno nije, bilo bi korisno (prije svega za njih same) da se od transcendentalnih okrenu realno-historijskim pretpostavkama svoga filozofsko-političkog umovanja.

Digitized by Google

IV. »Blok lijevih partija« kao alternativa Saveza komunista

U onom dijelu domaće i inozemne javnosti koji stupanj demokratizacije našeg političkog života odnedavno posmatra u srazmjeri sa iščezavanjem »zabranjenih tema« posebna psihoza je zavladala kada su se u našoj znanstvenoj publicistici počeli javljati napisi o partijskom pluralizmu kao alternativi dosadašnjoj poziciji SKJ u jugoslovenskom političkom sistemu.

Osnovna argumentacija ideologâ ljevice u mnogo čemu podsjeća na jednu interpretaciju Hegelove političke filozofije koju je dao Eric Weil. Po Weilu, Hegel je prusku monarhiju svoga vremena smatrao umnom državom jer je zamašnom reformom tadašnjeg apsolutističkog ustrojstva i njegovom demokratizacijom uspjela da izbjegne revoluciju i njemačku varijantu jakobinske diktature. Hegel je, ističe Weil, pruski primjer smatrao poučnim za svako buduće iskustvo. On je ukazao na mogućnost da se krupni društveni potresi preduprijede umnim spoznajama onih koji vladaju i koji, da bi dosegli njihov nivo, moraju da budu spremni da svoju epohu pretvore u »u sebi rastrojavajuću zbilju«, umjesto da je posmatraju pod znamenjem apsoluta. Takve spoznaje pretpostavljaju i nužnost da oni često rade i protiv svog empirijskog interesa da bi izbjegli sopstvenoj katastrofi. (Današnje pristalice takvih nazora za ilustraciju uzimaju španjolskog kralja Huana Karlosa koji se poslije Frankove smrti angažovao na legalizaciji višepartijskog sistema i na taj način spriječio produženje desničarske diktature.)

Politički postulati naših ljevičara imaju slično metodološko utemeljenje. Krajnji je čas, upozoravaju oni, da SKJ spozna kako više nije »partija u velikom historijskom smislu«, nego organizacija koja je uzurpirala vlast i teži da je perpetuira unedogled represijom državnog aparata, a ne pristankom radničke klase i biračkog tijela koji bi bio verificiran klasičnim izbornim putem. U srazmjeri u kojoj bi se eventualno približavao ovom saznanju i ispoljavao spremnost da reformira ne samo svoju unutrašnju strukturu, nego i sam politički sistem, SKJ bi imao šansu da se održi na nivou povijesne umstvenosti. Ali, dodaju odmah ideolozi ljevice, za jednu partiju na vlasti to bi bilo suviše veliko iskušenje. Ono bi prije svega pretpostavljalo odricanje od vodeće uloge, spoznaju o vlastitoj prevaziđenosti i kapitulaciji pred fakticitetom koji bi se našao pod okriljem višepartijskog sustava. Stoga je malo vjerovatno da bi SKJ pristao na ovakav dokaz sopstvene »umnosti«. Prije bi se mogao očekivati obrnut red poteza u toku kojega partijska birokratija, bez obzira na interesnu podijeljenost po republikama i pokrajinama i na realno postojeće partijsko-federalističko ustrojstvo, ne bi oklijevala da uzurpaciju vlasti produžuje unedogled. Povijesno se zbivanje, prema ovim teoretičarima, približava prelomnoj tački na kojoj nedostatak umnih spoznaja mora biti nadomješten energijom novog, revolucionarnog djelovanja, ali s one strane dosadašnjeg posredovanja SKJ između radničke klase i historije.

Digitized by Google

Drugačije rečeno, ono što SKJ u ime konzerviranja svoje pozicije ne želi da učini aktom spoznaje i praksom koja bi nakon nje uslijedila obaviće revolucionarno radništvo s novom avangardom na čelu.

Na ovim pretpostavkama nastala je i novoljevičarska vizija »socijalizma i treće Jugoslavije«. Osporavajući našoj revoluciji socijalistički karakter, njeni protagonisti ističu da je »KPJ posle rata, u monopartijskom sistemu vlasti, postala vladajuća partija. Iako socijalizam znači novi tip društveno-ekonomskih odnosa, mislilo se da je uspostava komunističke vlasti isto što i socijalizam — po analogiji sa ruskom 1917. godinom«. Govoreći o pitanju »subjekta socijalizma«, oni su došli do zaključka da je, »umesto samovlašća radničke klase pridošla monopartijska diktatura, ali je pod firmom vodeće uloge Partije zavladala samovolja partijskih lidera. Socijalistička opozicija može legalno delovati izvan ovih monopartijskih sistema, ali u njima se goni kao neprijateljska rabota. Ipak, nigdje nije dokazano zašto bi monopol jedne partije bio manje loš za socijalizam od nadmetanja više socijalističkih partija...«

Razmatranja ovakve vrste, koja određenu projekciju želja fiksiraju kao jedno gotovo, mada posve imaginarno stanje i onda se bave njegovim izvedbama u sferi logike, tjeraju nas na primjenu jednog metoda koji se u nauci zove »misaoni eksperiment«. On nam preostaje kao jedini izbor budući da ideolozi ljevice nisu predložili ni jedan pogodniji istraživački instrumentarij pomoću koga bi višepartijski sistem bio verificiran kao realna alternativa ovom današnjem. Njihove opservacije jesu zapravo postulati, pa bi stoga u takvom misaonom eksperimentu najprije trebalo postaviti pitanje: kojim bi putem u nas mogao biti uspostavljen pluralistički partijski sustav ako SKJ već nije spreman za sopstvenu negaciju, a drugi se subjekti revolucionarnog preobražaja ne naziru čak ni u maglovitim konturama?

Teoretičari ljevice, bar u ovom trenutku, nemaju nikakav povijesno artikuliran odgovor. Kao i u nizu ranijih navrata, većina njih je i danas mnogo više suglasna u onom što neće (SKJ) nego u razgovjetnijoj odredbi onog što hoće (pluralizam partija). Pretpostavka o nedostatku građanske hrabrosti ovdje unaprijed otpada. Riječ je o dubljoj insuficijenciji koja nije toliko zavisna od spoznajne nemoći ovih mislilaca koliko od njihove objektivne nemogućnosti da iznađu željenu alternativu.

Formula o »masovnom socijalnom pokretu« preuzeta je od anarhista i u novoljevičarskom žargonu ne znači ništa drugo do obnavljanje nekih njihovih temeljnih ideja. Koncepcija o »bloku socijalističkih partija« čini se nešto razuđenijom, ali ni ona ne sadrži odgovor na pitanje o načinu legaliziranja tog bloka (reforma ili revolucija). Ako je realno pretpostaviti da niko od ovih teoretičara ne vjeruje u izglede za ozvaničenjem pomenutog »bloka« posredstvom »umnih spoznaja« od strane SKJ, onda preostaje još jedino misao o »drugoj revoluciji«.

Digitized by Google

Ali odmah se nameće dilema: ako bi takva revolucija bila usmjerena protiv »uzurpatorske misije SKJ« (a čini se da bi upravo u tome trebalo tražiti njeno izborno nadahnuće), postoji li ikakva garancija da u njoj ne bi potražile šansu i partije desničarske i konzervativno-građanske i nacionalističke orijentacije, čiji ideolozi u današnjem trenutku također ne miruju?

Historijska iskustva s ovim partijama upozoravaju na to da ni one nisu odustajale od pridobivanja radničke klase za svoje programske ciljeve i da im je to u određenom sticaju okolnosti doista i uspijevalo, često u razmjerama koje su se pokazivale pogubnim za sudbinu lijevih (socijalističkih i komunističkih) pokreta. Očekivanja da bi naša desnica, koja je u posljednje vrijeme dobila nekoliko značajnih ideologa iz redova razočaranih marksista i revolucionara, prepustila »masovni socijalni pokret« avangardi samo lijevih partija ravno je naivnom iluzionizmu koji svojom ideološkom nedozrelošću kod teoretičara radikalne ljevice tako frapantno odudara od njihove težnje ka lucidnijim i realno utemeljenim marksističkim analizama.

Ako, stoga, neki naši autori novog opredjeljenja otvoreno govore da se nalazimo pred novom 1941, odnosno 1948. godinom, onda se u njih već od samog početka osjeća ogromna praznina između iskaza o stvarnom društvenom stanju koji teže ka znanstvenoj egzaktnosti, na jednoj, i nemogućnosti da se jasnije artikulira nagovještavani revolucionarni preobrat, na drugoj strani. Ali, da bi to bio »čisti« klasni prevrat u toku kojeg bi došlo do frontalnog sukoba između proletarijata i birokratije, a ne krvavi historijski metež u kome bi potražile šansu sve poražene opozicione snage u šarolikom rasponu od jakobinski raspoloženog dijela ljevice do ekstremne nacionalističke desnice — u to bi mogao da vjeruje samo veliki nepoznavalac jugoslovenskih prilika. Građanski rat bi bio isto toliko izvjestan koliko bi bila neizvjesna pobjeda »bloka socijalističkih partija«. Ukoliko bi se, uz to, i u okviru ovog bloka dalo pretpostaviti postojanje više različitih lijevih koncepcija te veći ili manji stupanj njihove uzajamne netolerancije, i ukoliko se ne bi potpuno isključila i mogućnost strane intervencije, pred nama bi se ukazala slika jednog stanja za koje više nije toliko zanimljivo kako ga ko u svojoj mašti zamišlja, nego *ko ga tako strastveno priželjkuje* pod oblandom za sada još uvijek akademskih rasprava?

Ideolozi radikalne ljevice neprestano insistiraju na stavu da intelektualac ne može biti odgovoran za logiku svoga umovanja niti za konzekvence koje iz njega budu proizašle. Ovaj bi se stav *metodološki još i mogao primijeniti na kritičko sagledavanje* stanovite situacije koja je bremenita elementima krize. Ali kako izbjeći intelektualnu odgovornost kada se iz imanencije razmatranja te situacije pređe na problem njene transcendencije kao traganja za načinima njenog nadmašivanja?

To je ona kritična tačka na kojoj se imaginacija istraživača po pravilu više ne mora vezivati za činjenice, nego za otkrivanje daljih mogućnosti što ih krije njihov aktuelni historijski sklop.

Digitized by Google

Na njenoj razini teorijska misao počinje da doživljava istinska iskušenja jer pred njom iskrsava niz alternativa postojećem *statusu quo*. Njihova se višesmislenost ujedno iskazuje i kao izazov budući da se ni za jednu od njih ne zna unaprijed da li je realna ili utopijska. Ali ova ambivalentnost ne oslobađa istraživača od odgovornosti pred činjeničnim stanjem koje je predmet njegove kritike. Ona, naprotiv, raste u srazmjeri u kojoj misliočeva odbojnost prema tom stanju pomračuje njegove realne uvide i tjera ga da izlaze iz njega ne traži u granicama mogućeg, nego u okvirima neke vrste pomahnitale utopije.

Nije li, sa ovakvog aspekta, takva vrsta utopije i zahtjev za inauguracijom višepartijskog sistema u Jugoslaviji i koliko se historijske odgovornosti (prije svega prema samoj teoriji) može očekivati od njegovih zagovornika? Ako apstrahiramo činjenicu da oni nisu naveli ni jedan valjani razlog u prilog svog radikalizma i da su pretežno ostali na nivou čistog postuliranja (»hoću jer to želim«), kao posebno otežavajuća okolnost za realno utemeljen dijalog pojavljuje se i gotovo potpuno odsustvo odgovora na pitanje — šta učiniti sa SKJ u viziji jednog »političkog nadmašanja« u kojoj bi njegovo mjesto zauzeo neki »novi« ili »stari« pluralistički blok partija?

Ovaj problem ne napominjemo slučajno. On je, htjeli to teoretičari višepartijske obnove priznati ili ne, kamen spoticanja za svako pouzdanije traženje alternativa sa njihovog stanovišta jer je, za razliku od njihove politološke imaginacije, tako oporo impregniran u ontologiju našeg društva da se ne može zaobići nikakvom spekulacijom. Stoga oni o njemu nerado govore pošto bi, iskreno rečeno, imali da kažu malo šta supstancijalnog. Da je to tako, svjedoče i njihovi dosadašnji iskazi od kojih većina nije otišla dalje od standardnih natuknica o povijesnoj prevaziđenosti SKJ kao partije »stare ljevice«. Konkretniji načini uklanjanja SKJ iz jugoslovenskog društva kod njih nisu razrađivani, osim ako se nije, kao po sebi razumljiva činjenica, implicirala mogućnost da SKJ raspusti sam sebe i raspiše opšte izbore, nakon čega bi se džentlmenski naklonio novoj avangardi i na prstima povukao s povijesne pozornice. Ne želimo biti toliko maliciozni pa ovu političku naivnost spočitnuti teoretičarima nove ljevice. No, ipak treba imati na umu da su nas po ovom pitanju ostavili u ne tako maloj nedoumici. Daleko je vjerovatnija tvrdnja da je kod njih riječ o opštem neraspoloženju prema jednom obliku političkog organiziranja, a ne o stavu koji bi se mogao održati pred imalo argumentiranijom kritikom sa pozicija samog realiteta.

Naravno, postoji i drugačiji pristup koji bi izabrali nešto stroži kritičari. Sa njihovog stanovišta bi se moglo insistirati na poznatoj Lukácsevoj misli da »nema nedužnog pogleda na svijet« i da se objektivni učinci određenog političkog svjetonazora moraju posmatrati nezavisno od stupnja intelektualne zrelosti njegovih protagonista i njihovog prenaglašavanja sopstvene neodgovornosti. Tada bi se i alternacijska platforma domaće radi-

Digitized by Google

kalne ljevice mogla procijeniti kao podsticaj opozicionim snagama svih orijentacija ka vraćanju na oblike iskustva koje smo već prevladali i koje se pokazalo kao neprimjereno našim stvarnim historijskim potrebama. Ni jedna od tih snaga ne bi »drugu revoluciju«, koja je već postala opsesija ljevice, prepustila onoj drugoj strani, nego bi u nju uronila sa stupnjem iracionalne strastvenosti za koju bi bilo teško vjerovati da bi bila manje intenzivna od one što smo je upoznali u minulim decenijama.

Uostalom, ni sama ljevica se do sad nije potrudila da se odlučnije razgraniči prema tim snagama. Napadna sličnost u procjenama smisla i domašaja jugoslovenske revolucije koja se može identificirati u djelima Đilasa, Ćosića i Tadića, kao i bliskost njihove komunikacije, upućuju na pretpostavku da uzajamno razumijevanje desnice i ljevice kod nas nije stvar slučajnih podudarnosti, nego dugoročnijeg koncepcijskog ispreplitanja i dopunjavanja. Zamisao o »bloku socijalističkih partija« kao novoj avangardi u takvom se kontekstu iznova pokazuje kao stav koji proizlazi iz neadekvatnog shvaćanja nekih programskih postavki samog SKJ (» Jugoslaviji se odavno osjetila potreba — donekle i zvanično priznata — da se SKJ kao instrument politokratske vlasti zameni organizacijom komunista kao inspiratorom radničke samouprave. Nema znakova da rukovodstvo želi preokret ovog odnosa. Promene u sastavu rukovodstava se vrše po načelu doslednosti usvojenoj liniji, a ne po načelu usvojenih ideja«). Korelat je ovom stavu ideološka opsjena iza koje se krije uporedna težnja desnice za građanskom restauracijom i legitimiranjem svih političkih partija i pokreta u duhu pravila izborne igre (Đilas). U sličnom je ideološkom horizontu i Ćosićevo insistiranje na »tradicionalizmu i liberalizmu« srpskog narodnog duha koji je već odavno odbacio recept komunističke organizacije društva. Najzad, Tadićevo romantičarsko pozivanje na filozofiju prirodnog prava iz XVII i XVIII stoljeća izvršeno je s neskrivenom željom da se »u ime ljudskog dostojanstva« kod nas omogući ponovna legitimacija svih ovih platformi. Ni kod jednog od ove potonje trojice mislilaca, najistaknutijih u okvirima orijentacija koje zastupaju, nema čak ni najmaglovitijeg nagovještaja o međusobnoj kritičnosti. Naprotiv, kod svakog od njih moguće je slijediti istančan osjećaj za ideološku tankoćutnost druge strane, kao i spremnost za dodatnu argumentaciju ukoliko zataji moć njene rasudne snage. Ova solidaristička ispomoć u posljednje je vrijeme postala i poslovična: ono što na zajedničkom poslu ocrnjavanja SKJ propusti da učini Đilas, sigurno će se naći kod Ćosića, Z. Golubović, Tadića, Kangrge i drugih kritičara ove vrste.

Možda se, na kraju, naši teoretičari s krila radikalne ljevice iznova povode za parolom iz 1968. godine: »budimo realni, zahtijevajmo nemoguće« — kad se zalažu za eliminaciju SKJ uz istovremenu nemoć da navedu bilo kakav realan modus njegovog ukidanja. Ako je to tako, treba ih prepustiti logici imaginarnog

Digitized by Google

eksperimenta (»Šta bi bilo kad bi bilo«) u čijoj se sferi i inače kreće najveći dio njihovih anticipacija. Ali u tom bi slučaju njihovi politički postulati morali da budu praćeni i osjećanjem odgovornosti za postupak u toku kojega svoju nemoć pred realitetom mistificiraju radikalizmom i teže da u provaliju između stvarnog i apstraktno mogućeg (što su je i oni sami prekoračili na čist imaginaran način) gurnu čitav jedan povijesni svijet koji se bori sa krizom, ali nije izgubio perspektivu izlaska iz njenih labirinata.

Digitized by Google

Jovan Komšić

Problemi samoupravnog pluralizma i uloga subjektivnog faktora

Samoupravni proces demistifikacije »opštih« interesa radničke klase kao emanacije interesa države-avangarde značio je (i znači) revolucionarni povratak otuđenih, postvarenih moći i interesa udruženim proizvođačima. Istovremeno, ta kolosalna, tek započeta borba, oposredovana je konstituisanjem kvalitativno novih zajednica interesa i rađanjem nove dijalektike objektivnog i subjektivnog u društvu. Rečju, »samoupravljanje znači priznavanje pluralizma interesa samoupravnih subjekata kao baze demokratske organizacije socijalističkih proizvodnih odnosa ...«[1]

Pluralizam samoupravnih interesa je element, izraz i rezultat podruštvljavanja politike preko procesa rađanja samoupravno udruženog rada i njemu primerenog političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije.

Kao i svi oblici demokratije, i demokratski pluralizam samoupravnih interesa je živi izraz i »zavisna varijabla« dijalektičke kombinacije proizvodnih snaga i njima primerenih oblika proizvodnih odnosa, klasno-socijalne strukture društva, jačine unutrašnjih društvenih suprotnosti i odnosâ moći društvenih snaga,

[1] Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, drugo dopunjeno izdanje, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 45.

Digitized by Google

tradicije, kulturnog nivoa narodâ, svesti, međunarodnih okolnosti itd.

Protivrečnosti jugoslovenskog društva kao empirijska matrica i determinantni okvir interesnih konflikata i danas imaju u izvesnom smislu klasni karakter. To znači da se ne može govoriti o nekakvim autonomnim zakonitostima samoupravnog pluralizma izvan konteksta diktature proletarijata kao klasne suštine »političkog prelaznog perioda« iz kapitalizma u komunističku asocijaciju proizvođačâ. Multidimenzionalnost i višeznačnost prakse »prelaznog perioda« bremenite uporednom (ko)egzistencijom, tačnije, prožimanjem i borbom komplementarnih, ali i radikalno suprotstavljenih elemenata produkcionih odnosa i njima odgovarajuće kulturno-političke »nadgradnje«, ne dozvoljavaju ni pomisao o nekakvoj spontano formiranoj harmoniji samoupravnih interesa.[2]

Savremene ideološke i teorijske refleksije stanja koje se sa različitih aspekata određuje kao »duboka ekonomska i društvena kriza«, »razvojna kriza« »zastoj (stagnacija) samoupravljanja«, »moralna kriza«, »kriza doslednosti« itd. — veoma su različite, pa i međusobno protivrečne. Takav pluralitet misli teško je u kratkim crtama odrediti. No čini se da dominira nekoliko karakterističnih pristupa.

U novije vreme nisu baš usamljene takve teorijske analize aktuelnih problema delegatskog sistema koje u kriznim ekonomskim tokovima i naglašenijim tendencijama tehnokratizma i birokratizma vide dovoljan empirijski dokaz teze o »birokratskoj uzurpaciji vlasti i smišljenoj manipulaciji masama kroz forme delegatskog sistema«. Dakako, na ovu tezu nadovezuju se tvrdnje o »oligarhijskoj distribuciji moći«, »arkanskoj politici«, »ilegitimnosti vlasti«, »iscrpljenosti vodeće uloge Saveza komunista u društvu«, raznorazne varijante koje predstavljaju nekritički import teorija o »eliti vlasti«, »gvozdenom zakonu birokratizacije političkih partija« i slično. Međutim, manihejska crno-bela tehnika i kvazilevičarska fraza koja voluntaristički ignoriše objektivne istorijske mogućnosti realizacije komunističkog projekta asocijacije proizvođačâ i katastrofično dijagnosticira krizu i morališe nad sveopštim političkim otuđenjem, sem dramatičnog vapaja apstraktne humanističke ideje, teško može bilo šta postići na planu praktične kritike birokratizma i prevladavanja tendencija stagnacije samoupravljanja. Kategorije »totaliteta« »konkre-

[2] »Teoretski je van svake sumnje da među kapitalizmom i komunizmom leži izvestan prelazni period. On ne može da ne spaja u sebi crte ili svojstva oba ova sistema društvene privrede. Taj prelazni period ne može da ne bude period borbe između kapitalizma koji umire i komunizma koji se rađa; ili, drugim rečima: između pobeđenog, ali ne i uništenog kapitalizma i rođenog, ali još sasvim nejakog komunizma« (vidi: V. I. Lenjin, *Ekonomika i politika u epohi diktature proletarijata*, u: *Izabrana dela*, tom 13, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 274).

Digitized by Google

tno istorijskih mogućnosti« i »aktuelnosti revolucije« nisu primerene takvoj metodološkoj poziciji koja *a priori* negira značaj dosadašnjih ostvarenja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Drugim rečima, tu se radi o metodološkoj grešci zamene dêla za celinu *(pars pro toto)* i o apsolutizaciji jedne od komponenti savremenih društveno-političkih procesa.

Suprotno pomenutim idejama, danas nisu retka ni shvatanja kojima se *a priori* odbija svaka kritička analiza funkcionisanja političkog sistema. Takva apologetika u suštini ne brani fundamentalne ideje i duh Ustava. Reč je, u stvari, o nekritičkoj odbrani i onih institucija (praktično uspostavljenih oblika i načina društvene komunikacije) koje, umesto samoupravnoj, očito više pogoduju birokratskoj, distributivno-potrošačkoj praksi koja slabi materijalnu i samoupravnu snagu radničke klase. Takođe su prisutna i mnoga nerazumevanja složenosti društvenih procesa u različitim oblicima normativističko-voluntarističkog nestrpljenja koje se sliva u prividno jasnu tezu da je dovoljno (da treba) samo pridržavati se Zakona o udruženom radu i da će lako biti ostvareno ono što je u njemu i u Ustavu zapisano.[3]

Na javnu političku i društvenu pozornicu prodiru i takve konzervativne ideje koje najdublje izvorište problema vide u ustavnoj formi federativnog uređenja, pravima republika i pokrajina, u ustavnoj poziciji osnovne organizacije udruženog rada itd. Slikovito rečeno, »u igri« su i nacionalističke ideje, separatističke, zatim anarholiberalističke koje brane parcijalne grupno-svojinske pozicije, kao i centralističko-etatističke ideje koje u borbi protiv disperziranog centralizma i autarkičnosti užih društveno-političkih zajednica vide šansu obnavljanja izgubljenih etatističkih pozicija. Kolorit različitih ideološko-teorijskih platformi dobija nove valere i u naglašenijim »teorijskim« zahtevima za političkim pluralizmom višepartijskog tipa građanske demokratije.

S obzirom na to da obim priloga ne daje mogućnosti konkretnijeg prikaza svakog od pomenutih pristupa, kao i razvijenije kritičke problematizacije, pažnju ćemo usmeriti na nekoliko

[3] U ovom kontekstu V. Bakarić je u intervjuu Beogradskoj televiziji 22. prosinca 1980. godine rekao: »Mišljenja da bismo mogli ići brže mogao bih podeliti na dva dijela. Na one koji ne razumiju šta se dešava i zbog toga misle da bismo tu mogli vrlo brzo ostvariti ono što je zacrtano u Zakonu o udruženom radu i na one druge koji su nezadovoljni pojedinim mjerama pa predlažu neke druge, koje bi, po njihovom mišljenju, mogle ubrzati taj proces prelaska. Oni koji ne razumiju misle da, kada smo donijeli Zakon, treba ga se samo pridržavati. Ne vide u tome koji su tu društveni procesi u pitanju i šta se sve dešava. Mi imamo ne samo hipoteku prošlosti koja se očituje, recimo, u velikim zaduženjima privrednih organizacija prema bankama, prema drugima, već imamo i to da su progres u zaduženjima imali društveni faktori koji nisu neposredni proizvođači, to jest banke, zatim društveno-političke organizacije, te da su svi oni skupa ostavili u nasljeđe obaveze koje nije lako savladati« (vidi: V. Slijepčević, *Čitajući Bakarića*, »Komunist«, Novi Sad, 13. januar 1984, str. 7).

Digitized by Google

pitanja od interesa za ostvarivanje uloge subjektivnih snaga u daljem razvoju političkog sistema pluralizma samoupravnih interesa.

U pismu upućenom Predsedništvu CK SKJ Najdan Pašić je konstatovao da se »smanjuje sposobnost organizovanih snaga socijalističke svesti, pa i samog Saveza komunista, da uspešno usmeravaju društvena kretanja i određuju pravac i sadržaj daljeg revolucionarnog menjanja produkcionih i ukupnih društvenih odnosa«.[4] Takođe je ukazano i na dezintegracione procese i pojave teritorijalnog zatvaranja, na naglašeno administriranje, preteranu institucionalizaciju parcijalnih interesa, na formalizaciju postupaka usaglašavanja i slično. Svi ovi i drugi problemi funkcionisanja delegatskog sistema imperativno nameću ozbiljne zadatke, kako u smislu konkretnih političkih akcija tako i u smislu produbljenijih teorijsko-empirijskih istraživanja.[5]

U kontekstu pomenutih problema još snažnije se uočava analitičko-teorijska validnost Kardeljevog stava da danas »moramo biti svesni da za socijalizam nema veće opasnosti nego što je stagnacija i gubljenje perspektive. Jer takvo stanje vodi u birokratizaciju Saveza komunista i države«[6]. Stagnacija samoupravljanja ne može biti shvaćena samo kao objektivno nametnuta istorijska okolnost sa kojom se vodeće subjektivne snage društva mogu pomiriti u očekivanju da će se u bliskoj budućnosti samoupravna praksa spontano revitalizovati i proširiti na kvalitativno višoj osnovi. S obzirom na to da se revolucija brani jedino permanentnim razvojem, aktuelne tendencije stagnacije samoupravljanja i slabljenja materijalne i društvene moći udruženog rada mogu se shvatiti i idejno i politički racionalizovati samo kao snažan razlog i nužnost principijelne idejno-teorijske odbrane već dostignutog stepena i kvaliteta samoupravne prakse,

---

[4] Vidi: N. Pašić, »Zašto bi trebalo formirati kompetentnu i autoritativnu komisiju za proučavanje otvorenih i urgentnih problema funkcionisanja političkog sistema i koji bi bili njeni neposredni zadaci«. *(Problemi ostvarivanja i razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* sveska Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1983, str. 154—164).

[5] U intervjuu »Politici« N. Pašić ukazuje na četiri grupe prioritetnih problema na koje treba dati valjane marksističke odgovore. To su: (1) uzroci i oblici preterano ekstenzivne i krute institucionalizacije parcijalnih interesa; (2) problemi vertikalnog povezivanja, nužne centralizacije društvenih funkcija u uslovima ukidanja hijerarhijskih odnosa među užim i širim društveno-političkim zajednicama i naglašene samostalnosti, pa i suverenosti delova u odnosu na celinu; (3) iznalaženje uslovâ i mera za suzbijanje preteranog normativizma; i (4) problem ravnoteže u usaglašavanju različitih užih interesa i obezbeđivanju odgovornosti i kontrole (vidi: »Politiku«, 5. avgust 1983, str. 5).

[6] E. Kardelj, *Stvaralačka i vodeća idejna i politička uloga SKJ* (izlaganje na Jedanaestom kongresu SKJ), u knjizi: E. Kardelj, *Savez komunista Jugoslavije, Izbor iz dela,* knjiga VII, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979.

Digitized by Google

kao kontekst kritičkog promišljanja društvenih protivrečja i uzroka sagledanih problema i nužnog reaktiviranja klasno-političkih snaga na onim tačkama na kojima su potrebni brži prodori u demokratizaciji društvenih odnosa, kao i svojevrsna reforma ekonomskih odnosa na osnovama strateških opredeljenja Desetog kongresa SKJ, Ustava i Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Idejno-teorijsku platformu kvalitativnog razvoja subjektivnih snaga društva i prilagođavanja sadržaja i metoda njihovog delovanja potrebama delegatskog sistema predstavljaju odluke Jedanaestog kongresa SKJ i studija Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. U tom smislu Kardelj je ukazao na nedorečenosti i slabosti delegatskog sistema koji se »nalazi tek na početku svog razvoja... jedan od glavnih problema našeg delegatskog sistema koji usporavaju njegovo učvršćivanje jeste način na koji u njemu samom dolazi do izražaja položaj i uloga onog dela društvene strukture koji obično nazivamo socijalističkim subjektivnim faktorom društva«[7].

Očigledno je da u ovom značajnom procesu razvijanja metoda i sadržaja delovanja subjektivnih snaga društva i prevladavanja kriznih tendencija u društvu vodeću ulogu moraju odigrati avangardne snage Saveza komunista Jugoslavije. Dakako, danas je zadatak tim složeniji jer samoupravno biće našeg društva i priroda političkog sistema zahtevaju istovremenu i relativno ravnomernu kombinaciju više funkcija SK: integrativnu i demokratizujuću, usmeravajuću i učestvujuću, te mobilizirajuću, kadrovsku itd. Tendencije uspostavljanja takvog odnosa moći društvenih snaga u kome u izvesnom smislu slabi pozicija radničko-klasnih interesa imperativno nameću potrebu energičnije i konkretnije akcije Saveza komunista koji u političkom sistemu nosi istorijsku odgovornost za ostvarivanje vladajuće pozicije radničke klase u društvu. Danas je posebno važno radikalnije preseći dezintegracione tendencije, kao i tendencije entropičnosti sistema i ojačati integrativnu funkciju Saveza komunista u delegatsko-skupštinskom mehanizmu odlučivanja putem konkretne idejno-političke i samoupravne selekcije mnoštva samoupravnih interesa i jasnog markiranja društvenih prioriteta koji proizlaze iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. U tom kontekstu vrlo značajnim postaje i klasno-mobilizirajući vid politike SKJ, budući da je reč o potrebi doslednog i odgovornog ostvarivanja utvrđene politike, koja će objektivno naići i već nailazi na različite otpore tehnobirokratskih struktura i određenih delova privrede i društva koji imaju povlašćenu poziciju u pogledu uslovâ sticanja i raspodele dohotka.

Subjektivne snage društva na ovoj etapi razvoja ne mogu se odreći moćnih instrumenata državne intervencije. Da bi to bile doista privremene mere države koja se »rastvara«, »odumire«, »nestaje« u »udruženju proizvođača« — Savez komunista, Soci-

[7] E. Kardelj, *Pravci razvoja*... cit. izd., str. 170.

Digitized by Google

jalistički savez, Savez sindikata i druge društveno-političke organizacije ne smeju preći Rubikon koji ih deli od kristalizacije simbiotičke prakse države-partije. Svojevrsna kritička distanca u odnosu na naglašeniju praksu državnog administriranja, kao i izbegavanje arbitriranja prilikom kompromisnog razrešavanja konflikata različitih parcijalnih interesa u delegatsko-skupštinskom procesu odlučivanja, posebno se moraju imati u vidu pri koncipiranju i realizovanju taktike i strategije organizovanih snaga socijalističke svesti sa SK na čelu. Opasnosti pragmatskog zaglibljivanja u sukobe parcijalnih (trenutnih) interesa iz koga se ne vide fundamentalni tokovi realizovanja jedinstvenih i dugoročnih interesa klase nisu za potcenjivanje. Takođe, kad je u pitanju strategija i taktika revolucionarnog subjekta, vrlo je bitno da »lucidnu i tačnu svest o cilju prati isto toliko lucidna i tačna svest o tome koja su sredstva u sadašnjem trenutku pogodna za postizanje cilja«[8]. Iz ovog ugla posmatrano, kao i sa aspekta spoznaje da se, analogno prethodnim, i savremena krizna protivrečja mogu progresivno razrešiti jedino daljom demokratizacijom organizovanih snaga socijalističke svesti i celokupnog političkog sistema, uočava se doista presudan značaj neposredno-demokratskog podruštvljavanja politike.[9]

Naime, posredi je konstituisanje takve politike (»države«) koja direktno »odražava život tvornice, koja predstavlja skup uslova usklađenih i hijerarhijski razvrstanih koji su neophodni da njegova (radnikova — prim. J. K.) industrija, da njegova fabrika, da njegova ličnost proizvođača živi i razvija se«[10].

Samo tako konstituisana radničko-klasna politika neće biti kratkotrajna ideološko-mobilizacijska kampanja, ortodoksno-utopijska konstrukcija dalekih ciljeva ili, pak, pragmatična »realpolitika«.

Dakle, suštastvena odlika demokratskog centralizma u SKJ, kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti, te ukupne demokratizacije organizovanih snaga socijalističke svesti i celokupnog delegatskog političkog sistema, sadrži se u obezbeđivanju uslovâ za integraciju rada i politike, odnosno u kontinuiranom jačanju materijalnih i idejno-političkih pretpostavki takvih društvenih

---

[8] Analizirajući problem strategije i taktike radničkog pokreta Zapadne Evrope u revolucionarnim previranjima dvadesetih godina ovog veka, Gramši je ovim rečima ukazao na značajan problem konstituisanja odgovarajuće taktičke koncepcije (»lucidne i tačne svesti o sredstvima«) (A. Gramši, *Osvajanje države*, u: *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 161).

[9] »jedina prava alternativa (nam je) dalja demokratizacija društva. Ovo je četvrta zapaženija kriza u Jugoslaviji. Sve prethodne smo prevazilazili novim demokratskim probojima u svim sektorima i u celini društvenog života. Ne vidim uverljivih razloga da i ovom krizom ne ovladamo podstičući dalju demokratizaciju društvenog života na osnovama socijalističke samoupravne demokratije« (vidi intervju sa A. Grličkovim u listu »Intervju«, 11. jul 1983, str. 7—8).

[10] Vidi: A. Gramši, *Sindikalizam i saveti*, u: *Izabrana dela*, cit. izd., str. 169.

Digitized by Google

odnosa koji čine da »sam proces društvenog rada i reprodukcije... postane okvir održavanja društva i nosilac neposrednog autoriteta i državnosti kao instrumenta društvene prinude«[11].

Dakako, upozorićemo: ovi su procesi tek otvoreni i klasna borba ostaje i dalje »zakonitost istorije«. Stoga nikakav spontanitet i anarhoidno, kvazidemokratsko odricanje od vodeće uloge SK, kao i od drugih političkih oružja radničke klase, ne mogu dovesti društvo u ravnotežnu orbitu oko »sunca rada«. Ostvarivanje i razvoj socijalizma i demokratije u našim uslovima pretpostavljaju i zahtevaju Savez komunista kao avangardni politički subjekt sinteze i socijalizacije najnaprednijih ideja i kao političko oružje oslobođenja klase.

I danas veliku analitičku i praktičnu validnost ima Lenjinov stav da »uzet sam za se, nikakav demokratizam neće dati socijalizam...«[12], kao i stav da pluralizam interesa u okviru klasnih saveza ne sme da znači i potpuno jedinstvo ideoloških i političkih interesa.

U tom smislu, težište aktuelnog delovanja SK i drugih subjektivnih snaga društva treba da bude u takvoj »revolucionarno-realnoj politici« kojom će dijalektičko jedinstvo klasnih potreba i funkcionalnosti političkih oblika društvene organizacije fenomenološki biti iskristalisano takvim oblicima i praksom neposrednog demokratizma, što snažno utiče na ekonomiju, (»gura njen preobražaj« — Lenjin) ka višim kvalitetima produktivnosti i humanizacije društvenih odnosa.

Kada govorimo o samoupravnom idejnom pluralizmu, odnosno o samoupravnom pluralizmu ideja, podrazumevajući razliku između pluralizma ideja i ideološkog pluralizma, imamo u vidu da je on logična konsekvenca i integralni činilac samoupravne demokratizacije ukupnih društvenih odnosa. No, bez neprestane marksističke kritičke sinteze različitih idejno-teorijskih pogleda i analiza puka činjenica kvantitativnog bogatstva ideja i konfrontacije mišljenja ne mora značiti i dovoljnu pretpostavku, odnosno uslov samoupravnog ozbiljenja teorije.

Naime, koegzistencija različitih, pa i suprotnih idejno-teorijskih stanovišta u društvu, bez teorijski i idejno-politički relevantnog odgovora revolucionarnog subjekta na bitna otvorena pitanja društvene zbilje, mogla bi rezultirati i tendencijom relativizacije i razvodnjavanja, odnosno rastakanja samoupravne teorije i marksističke nauke uopšte.

Stoga mislim da puka forma kontemplativnog, i, samim tim, spekulativnog dijagnosticiranja i cvetanja različitih, pa i klasno suprotstavljenih škola mišljenja, i pored demokratske forme, ne obezbeđuje spoznaju suštine društvenih problema.

---

[11] Vidi: E. Kardelj, *Novi Ustav socijalističke Jugoslavije* u: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga VI, »Kultura«, Beograd, 1965, str. 61.

[12] Vidi: V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977, str. 67.

Digitized by Google

U kontekstu ove teze možemo reći da se u aktuelnim kriznim društvenim protivrečjima u nizu rasprava o samoupravljanju ili o pluralizmu samoupravnih interesa zaboravlja na njegovu suštinu. Naime, otvoreno se negira teorijska zasnovanost kategorije diktature proletarijata ili se u ime višeg stupnja demokratizma pluralizma samoupravnih interesa kategorija diktature proletarijata shvata prevaziđenom (što smo čak imali prilike čuti u diskusiji na jednoj sednici Centralnog komiteta SKJ pred usvajanje novog Statuta Saveza komunista Jugoslavije), ili se, pak, kategorija diktature proletarijata osporava tezom o istorijskoj iscrpljenosti boljševičke tradicije revolucije, vodeće uloge SKJ itd. i zagovara povratak proverenom »obrascu« građanskih sloboda i prava, višepartijskom sistemu, »slobodnoj javnosti«, izborima i slično, što ne znači ništa drugo do povratak socijaldemokratskoj varijanti marksizma, političkom pluralizmu, elitnoj političkoj reprezentaciji itd. Sve to opet u ime teorije pluralizma samoupravnih interesa.

Zato mislim da treba imati u vidu tezu iz Platforme za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa Saveza komunista, u kojoj se kaže da se, bez svesti o činjenici da je samoupravno socijalističko društvo kao prelazna etapa oblik diktature proletarijata, ostavljaju širom otvorena vrata elitizmu, birokratizmu, i tehnokratizmu, što vodi u nacionalizam, liberalizam i slično.[13]

Analogno ovoj tezi, moglo bi se reći da se pluralizam samoupravnih interesa ne može razdvajati od njegove suštine, odnosno od diktature proletarijata, a da se ne desi sve ono što je pomenuto — i elitizam, i birokratizam itd.

Zato mislim da bi se moglo zaključiti da svi činioci idejnog pluralizma karakterističnog za aktuelne tokove našeg idejno-teorijskog života, koliko god imali samoupravni predznak, nisu i objektivnog samoupravnog sadržaja na fonu teorije i prakse Saveza komunista.

Budući da je reč o praksi prelaznog perioda, fundamentalna protivrečja i konflikti dobijaju svoje protivrečne ideološko-teorijske izraze u borbi za i oko samoupravljanja i samoupravnog pluralizma.

U tom kontekstu i sama teorija samoupravljanja (neposredne demokratije), ili teorija pluralizma samoupravnih interesa, predstavlja referencu, ali i aktivni činilac naše društvene zbilje. Različite ideje, koncepti i teorije samoupravnog pluralizma nisu po sebi neprotivrečni ni uvek konzistentni. Naprotiv, i na tom značajnom području našeg društvenog života pluralizam idejne i naučne misli karakterišu značajne razlike, pa i suprotnosti. Koliko su u pitanju teorijski razlozi, toliko su u pitanju i objektivne društvene i klasne pozicije i uski, pragmatski interesi njihovih protagonista.

---

[13] Vidi *Platformu za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 43—44.

Digitized by Google

Kada je posredi odvajanje diktature proletarijata od samoupravnog pluralizma, reč je ili o etatističko-birokratskim, dogmatskim konstrukcijama, ili o njima suprotnim anarhoidnim ili kvaziliberalističkim i novolevičarskim konceptima.

S obzirom na to da je već dobro poznata činjenica da etatističko-birokratska varijanta diktature proletarijata suštinu društvene hegemonije interesa radničke klase u socijalizmu tretira isključivo u kontekstu realizacije opštih (viših) interesa države-partije, negirajući objektivnu datost pojedinačnih i posebnih interesa kao osnove ekonomskih i svekolikih društvenih aktivnosti, ovom prilikom posvetiću nekoliko reči više drugoj krajnosti, odnosno anarhoidnoj varijanti samoupravljanja.

Suprotno fetišu višeg (opšteg) interesa države-partije, anarhoidne koncepcije samoupravljanja i diktature proletarijata razlamaju dijalektičko jedinstvo pojedinačnih (posebnih) i zajedničkih (opštih) interesa i praktično onemogućavaju njegovo uspostavljanje apsolutizacijom spontanog formiranja parcijalnih interesa i njihove sinteze u zajednički interes. Drugim rečima, suština ovakvih koncepata je antagoniziranje samoupravnih i političkih oblika organizovanja klase.

Osnovna premisa savremenih anarhoidnih teorija pluralizma samoupravnih interesa svakako je negacija socijalističkog karaktera i svrsishodnosti države u procesu izražavanja, agregacije i sinteze različitih interesa. Država se *a priori* proglašava institucijom buržoaskog karaktera i klasnog neprijatelja broj jedan, bez obzira na njene stanovite preobražaje i odumiranje tokom tri decenije samoupravljanja, odnosno bez obzira na procese organizovanja klase kao države putem delegatskog sistema. Takođe se, u ime pluralizma samoupravnih interesa, relativizira do minimiziranja ili negacije vodeća uloga SKJ u sadašnjoj etapi razvoja društva, ili se Savezu komunista pokušava nametnuti kompleks nepresečene pupčane vrpce sa »staljinističkim ishodištima« revolucije i birokratske produkcije fetišiziranih opštih interesa. Shodno tome, zbog navodne »iscrpljenosti revolucionarno-avangardne uloge SKJ« i »zarobljenosti klase u sopstvenim političkim institucijama« zagovara se nekakav nepolitički samoupravljački pokret klase sposoban da obezbedi i razgara procese spontane samoreprodukcije samoupravljanja u smeru »slobodne asocijacije proizvođača«.

Upravo u ovoj tački, u kontekstu objektivno nužne integracije različitih segmenata društva, te praktične sinteze različitih interesa i autoritativne alokacije oskudnih društvenih vrednosti, anarhoidna teorija i praksa praktično rezultira konvergencijom i prožimanjem sa etatističkim oblicima političko-pluralističkog tehno-birokratskog monopola. Konkretnije, u kontekstu klasnih i drugih protivrečja prelaznog perioda, bez demokratski selektivne usmeravajuće, homogenizirajuće i delatne uloge delegatsko-skupštinskog mehanizma vlasti i samoupravljanja te subjektivnih snaga čiji je vodeći subjekt SKJ, proces spontane utakmice

Digitized by Google

ili sučeljavanja različitih interesa proizvodi i zahteva nekakvu političku zaštitu parcijalnih interesa. Bez jedinstvene avangardne organizacije cele klase, odnosno delegatskog sistema kao vida organizovanja radničke klase kao države, formiranje i zaštita neposrednih interesa različitih segmenata klase bili bi provedeni apsolutizacijom parcijalnih interesa i njihovim političkim izdancima u vidu sukobljenih interesnih grupa, različitih političkih partija, sindikata i slično. Dakle, krajnje konsekvence jesu opet novi vidovi hijerarhije otuđene ekonomske i političke moći. Od integralnog samoupravljanja tu bi ostalo vrlo malo ili gotovo ništa, sem oblika participacije isparcelisane i međusobno sukobljene radničke klase i interesa za samoupravljanjem. U oblasti konstituisanja zajedničkih društvenih interesa na višim razinama društvene integracije odlučujuću reč imali bi disperzirani centri pluralističke ili monolitne političke reprezentacije.

Međutim, ovakve anarhoidne teze u jednom delu naše samoupravne teorije predstavljaju se originalnim rešenjima i pravim izlazom iz sadašnjih protivrečja, a u suštini znače nekritički import anarhoidnih teorija koje pogrešno tumače poznate marksističke maksime o »oslobođenju radničke klase, koje mora biti delo same te klase«. Istovremeno se zaboravlja na jedinstvo ove teze sa tezom o »organizovanju proletera u klasu, dakle, u političku partiju« kao uslovu političkog i socijalnog oslobođenja.

Mislim da tu nije reč ni o kakvim istorijskim i teorijskim novumima, iako se oni tako promovišu, a najmanje o marksističkim novostima. Naprotiv, takva teorijska razuđenost u poimanju fundamentalnih postavki marksizma bez kritičke sinteze ostavlja prostora za različite dileme i nedoumice.

Naravno, nedoumica i različitih teorijskih pristupa će uvek biti i u okviru samoupravne teorije i oni mogu biti plodni i inspirativni za nove sinteze i saznanja dok su na razini teorijskog dijaloga.

Ali, pluralizam idejne i naučne misli nije isto što i politizacija različitih idejno-teorijskih platformi, koja se ogleda u penetraciji ideološkog pluralizma, predstavljajući se kao logična konsekvenca pluralizma samoupravnih interesa.

Jedina novost ovih »novih« samoupravnih ideja u istorijskom kontekstu političkih doktrina jeste eklektički spoj klasičnih građanskih i socijaldemokratskih ideja demokratije sa anarhoidnim idejama i teorijama sistema radničkih saveta bez revolucionarne političke avangarde klase, koje su, inače, u svojoj prvobitnoj varijanti nastale kao kontrapozicija socijaldemokratskoj i građanskoj teoriji.

Idejnoj zbrci i nerazumevanjima uloge političkih institucija klase u procesu izražavanja, agregacije i sinteze različitih interesa i usmeravanja društvenog razvitka ka komunističkoj asocijaciji slobodnih proizvođača danas doprinose i vulgarizovane marksističke teze o odumiranju partije, odnosno Saveza komunista. Konkretnije, valjana metodološka pozicija marksističke

Digitized by Google

kritike dogmatske fetišizacije partije kao jedine, najviše svrhovitosti socijalizma, pukim mehaničkim analogijama odumiranja države i »policije« sa odumiranjem partije, transformiše se u nedorečenu premisu »... da je slabljenje Saveza komunista indeks sazrevanja svesti radničke klase, radnih ljudi i građana«.

Takve i slične teze koje »institucionalizovanu avangardu« u uslovima socijalističkog samoupravljanja tretiraju kao istorijski anahronizam doista spekulativno simplifikuju teorijsku problematiku odumiranja partije radničke klase i konkretnu praksu preobražavanja rukovodeće Komunističke partije u Savez komunista kao vodeći idejni i politički subjekt političkog sistema pluralizma samoupravnih interesa. Drugim rečima, uopšteno tvrditi da je »komunistička organizacija... još uvek neprevladani mit socijalizma uopšte, pa i ovoga našega samoupravnoga, posebno«, najblaže rečeno, znači krupan previd i nasilje nad istorijskim činjenicama. Stoga takve ideje ne mogu steći dostojanstvo marksistički angažovane, plodonosne teorije politike u savremenoj etapi razvoja pluralizma samoupravnih interesa.

Naime, ne robujući nikakvim dogmama, već polazeći od principa naučnog socijalizma Marksa, Engelsa i Lenjina i iskustava borbe za socijalizam (komunizam) u našoj zemlji i u svetu, neposredno sa razvojem prakse samoupravljanja početkom 50-tih godina došlo je i do stanovitog preobražavanja KPJ u SKJ. Programom SKJ iz 1958. godine dogmatska koncepcija birokratskog socijalizma kao emanacije države-partije doživela je superiornu kritiku i danas validnu i instrumentalnu. Takođe, Desetim kongresom SKJ i idejno-teorijskim situiranjem uloge i ciljeva »institucionalizovane avangarde« u kontekst razvoja samoupravnog udruženog rada i delegatskog sistema, a naročito Jedanaestim kongresom i Kardeljevim *Pravcima razvoja*... ideološki i teorijski je racionalizovana dotadašnja praksa samoupravnog prevladavanja simbiotičke veze države-partije, kao i projekcija daljeg podruštvljavanja politike razvojem pluralizma samoupravnih interesa.

Naravno, kongresi, platforme, programi i teorijske studije po sebi ne predstavljaju i konačan argument. To je, dakako, društvena praksa. Takođe imamo u vidu i činjenicu da je savremena društvena praksa bremenita tendencijama etatističko-birokratske supstitucije samoupravljanja koje su rezultat, ili, pak, stvaraju — zahtevaju »jačanje partije« — SKJ s pozicija vlasti ili državnog intervencionizma. No, u kontekstu prethodno skiciranih argumenata za našu tezu da je revolucionarni pokret Jugoslavije u osnovi ideološko-teorijski već duže vremena prevladao mitološku glorifikaciju viših u ime klase »proizvedenih« interesa komunističke avangarde, očigledno je da teze o »neprevladanom mitu« i »slabljenju SK kao indeksu sazrevanja svesti radničke klase« ne mogu biti valjan i pouzdan teorijski kompas pri analizi aktuelnih društvenih procesa i traganju za putevima samoupravnog prevladavanja naglašenih protivrečja. Jer, u meri u kojoj je to mogao i koliko je aktuelno-istorijski kontekst revo-

Digitized by Google

lucije i samoupravljačka sposobnost klase dopuštala, SKJ je bio i jeste jedina »vladajuća« politička organizacija u istoriji političkih sistema i političkih doktrina koja teorijsko-praktički detronizira osnove »sopstvene vlasti« i vlasti uopšte.

Ako SKJ marksistički tretiramo kao političko oružje radničke klase u borbi za sopstvenu emancipaciju i emancipaciju svih slojeva društva, što je jedino ispravna metodološko-teorijska pozicija, onda u kontekstu ne tako davnih istorijskih iskustava uviđamo manjkavost uopštene liberalske fraze o »slabljenju SK«. Naime, slabljenje idejno-političke i akcione sposobnosti Saveza komunista s kraja 60-tih godina nije istovremeno rezultiralo odumiranjem birokratsko-tehnokratskih monopola društvene moći. Za to nisu bile stvorene celovitije društveno-ekonomske i političke pretpostavke hegemonije radničke klase na svim razinama samoupravnog udruženog rada i političkog sistema društva. Naprotiv, teorijske koncepcije o »iscrpljenosti avangardne uloge SK« praktično su imale ili su poprimile smisao racionalizacije moći od radničke klase otuđenih hijerarhijskih struktura birokratije i tehnokratije. U tom smislu, Bakarić je u jednom intervjuu »Borbi« 1966. godine naglasio da je u dilemama: »da li je SK »vodeća ili rukovodeća snaga ili organ samoupravljanja«« Savez komunista obično svođen na ovo poslednje. Drugim rečima, teze o samoupravljanju bez vodeće uloge Saveza komunista faktički znače da bi SK trebalo da bude »jedna manje-više demokratska organizacija koja bi bila uslužna društvu, pa što društvo zaključi to da ona provodi«. Iz ovakve vizure, suprotna shvatanja isključivo se tretiraju kao »teorija čvrste ruke« — upozorava Bakarić u istom tekstu.[14]

Podsećamo, dakle, na jezgrovitu Bakarićevu misao zato što nam se čini da se danas reaktueliziraju stara pitanja i nude teze koje osnovni odgovor i način razrešenja problema birokratizma u društvu i u samom Savezu komunista nalaze u slabljenju »vertikalne strukture« i jačanju »horizontalne strukture«, u većoj inicijativi i uključivanju sve masovnijeg sastava društva u redove Saveza komunista.

Ali, iako je organizaciono pitanje značajno idejno-političko pitanje, čvorište problema neprestane opasnosti birokratizacije društva i Saveza komunista ne nalazi se prevashodno na razini organizacionih, »vertikalno-horizontalnih« transformacija. Štaviše, ne mala prilagođavanja Statuta SKJ i organizacionog ustrojstva uslovima delegatskog sistema očito potvrđuju napore da se konkretno instrumentalizira uloga SK kao organizovane snage socijalističke samoupravne svesti i nosioca specifičnih ideoloških, neposrednih i istorijskih interesa radničke klase u političkom sistemu.

Apstraktno zvuče i teze koje mogućnosti postizanja veće inicijativnosti Saveza komunista nalaze prevashodno u njegovom

[14] Vidi: V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 273.

Digitized by Google

omasovljavanju. Jer, dvomilionski SK jeste sve drugo samo ne uska zatvorena sekta ili partija profesionalnih revolucionara. Istorijska iskustva međunarodnog i našeg radničkog pokreta kazuju da masovnost, pa čak ni preovlađujuća radnička struktura nisu po sebi uvek bili i dovoljan garant revolucionarnog delovanja partije.

Problemi su mnogo složeniji od simplifikacija u stilu »jači ili slabiji SK« u društvu pluralizma samoupravnih interesa. Istinski govor o odumiranju partije vlasti i jačanju avangarde koja svoju snagu, autoritet i uticaj temelji na svesti masa moguć je samo u kontekstu neposredno-demokratskog, samoupravnog izražavanja radničke klase i ostvarivanja vodeće uloge njenih neposrednih i istorijskih interesa u celini društvenog organizovanja.

Budući da se takvo dijalektičko jedinstvo interesâ ne nalazi u po sebi gotovoj »čistoj« formi, već, pre svega, stvara revolucionarnom praksom klasne borbe, radničkoj klasi su neophodne sopstvene političke institucije. O njima, dakle, i o Savezu komunista, danas treba kritički govoriti. Ali ne u kontekstu doktrinarno iskonstruisane sheme: »za ili protiv politike i političkih institucija«, već u kontekstu pitanja koje je Kardelj postavio u *Pravcima razvoja* ... — Da li se i koliko se Savez komunista razvija kao stvaralačka snaga pluralizma samoupravnih interesa u čitavom sistemu demokratskih veza sa samoupravnim zajednicama i svim socijalističkim snagama u demokratskoj povezanosti i odgovornosti sa njima, ili, pak, deluje kao spoljni vansistemski faktor?[15]

Na kraju, podsetimo se opet Kardeljevih ideja: »Problem nije u institucijama samim po sebi, nego u njihovoj društveno-istorijskoj ulozi, u njihovom klasnom i političkom karakteru.«[16]

[15] Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja* ..., cit. izd., str. 206.
[16] Isto, str. 95.

Digitized by Google

Radoš Smiljković

Interesi — radnička klasa — organizacije

Protivurečna je društvena priroda interesâ, kao što su protivurečni društveni, odnosno politički odnosi. Zato je neophodna naučna obazrivost pri njihovom korišćenju u naučno-političkoj i svakodnevnoj političkoj komunikaciji. U stvari, složenost interesâ je najsaznatljivija u kontekstu odnosâ društvenih, naročito ekonomskih i političkih snaga. U stvari, bez njih nije realno sagledavanje karaktera najdubljih socijalnih i političkih odnosa.

Odnosi interesa su odnosi između realnih društvenih grupa, manjih i većih, kao i pojedinaca u konkretnim društvenim okolnostima. Oni dolaze do izražaja u različitim tipovima međukomunikacija klasa, nacija, političkih partija i sindikata, raznih drugih organizacija i udruženja, država i državnih grupacija. Saradnja, kompromisi, združivanja i razdruživanja, rušenje i gradnja imaju u pozadini, a ne retko i u prvom planu sučeljavanje različitih interesa. U političkoj sferi odnos javne vlasti i društva pruža najpotpunije pretpostavke za razaznavanje karaktera sukoba glavnih interesa.

Ipak, glavno ishodište interesâ nije u društvenoj nadgradnji, već, u osnovi, u sferi rada, i to na relaciji proizvodne snage — proizvodni odnosi. S tim što je dijalektika tih odnosa takođe veoma složena i ne može se razumeti samo upoznavanjem formalno-pravnih političkih i društvenih institucija. Mnogo je toga

Digitized by Google

i izvan zgrade političkog i ekonomskog sistema što podleže istraživanju. Jer borba između različitih interesa razvija se kao sukob vidljivih i nevidljivih subjekata političke i ekonomske scene društva. Javna politička scena nije jedino mesto interesnog sukobljavanja u političkoj sferi, niti su to samo njeni oficijelni činioci. Mnogo je nepriznatih, pored priznatih subjekata i sredstava koja dolaze do izražaja u sučeljavanju i sukobljavanju interesâ.

Iako se interesi mogu razaznati od pojave čoveka kao političkog bića, tek sa zaoštravanjem klasnih protivurečnosti, osobito u buržoaskom društvu, oni postaju aktuelna kategorija. Razaznaje se da su oni pokretači političke borbe i organizovanja u toj funkciji. Naravno, nije u pitanju samo političko organizovanje, već i organizovanje druge vrste.

Prema tome, kada govorimo o interesima, mislimo na suprotstavljanja i sukobljavanja, ali i na združivanja među ljudima i njihovim grupama — užim i širim, s ciljem da se jedan interes realizuje, a neki drugi potisne ili onemogući. Naravno, moguća su i neka druga rešenja u ovom kontekstu. To podrazumeva dinamiku sukobljavanja i prevladavanja sukoba, ali i stvaranja odgovarajuće organizacije i njeno prevazilaženje u skladu s aktuelnim interesima.

Nije slučajno što su interese uporedo izučavali buržoaski i socijalistički teoretičari. Koliko su interesi važni, podseća nas Marks kada kaže: »ako bi interesi zadirali u aksiome, ljudi bi menjali aksiome«. Većina Marksovih i Engelsovih radova je bogata razmatranjima interesâ, pogotovu oni koji se neposredno odnose na klasnu borbu i na političko organizovanje radničke klase. *U Manifestu komunističke partije interes je bitna kategorija za utvrđivanje karaktera klasne borbe i revolucije.* »Oni (komunisti) nemaju nikakve interese odvojene od interesa proletarijata.«[1]

Kada Marks i Engels ističu specifikum Saveza komunista u odnosu na ostale proleterske partije, interesi su ponovo glavna kategorija kojom se iskazuje bitnost onoga za šta se proletarijat bori. Komunisti su ona klasna snaga proletarijata koja uvek zastupa interese celokupnog proletarijata. S obzirom na to da borba proletarijata protiv buržoazije prolazi različite stupnjeve, komunisti zastupaju uvek interese proletarijata kao celine itd.

U Lenjinovoj optici interesi su takođe ključna kategorija za razumevanje klasne borbe, tako da partija boljševika na prvom koraku usvaja program borbe za bliže i dalje interese proletarijata. Bliži su oni koji se odnose na menjanje položaja u radu i političkim uslovima kapitalističkog sistema, a dalji su oni koji se odnose na rušenje klasnih kapitalističkih odnosa.

Kada Lenjin govori o prijemu u partiju proletarijata, on ističe da su interesi proletarijata ona kategorija prema kojoj se

[1] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije.*

Digitized by Google

treba ravnati. Primati sve one koji prelaze, koji prihvataju interese proletarijata i pokazuju spremnost da se bore za njih. Neposredni i istorijski interesi proletarijata sadrže činioce biti klasne borbe proletarijata.

Vodeći ljudi komunističkog pokreta Jugoslavije na toj liniji razrađuju program klasne borbe. U Titovoj i Kardeljevoj ideološkoj optici interesi figuriraju takođe kao ključna kategorija. Kada razmatraju ciljeve rata i revolucije, oni u prvi plan ističu klasne i nacionalne interese. Kada razmatraju uvođenje socijalističkog samoupravljanja, takođe u prvi plan izbijaju interesi kao ključna kategorija. Na toj liniji nastaje više radova u poslednjoj deceniji u kojima su interesi kategorija bitna za razumevanje razvoja političkog sistema samoupravljanja. Najnoviji veliki rad iz ove oblasti je rad Najdana Pašića *Interesi i politički proces*.

Klasni interesi i političke organizacije

Mnogo je važnije pitanje kako se problematika interesâ prelama na relaciji odnosa između radničke klase i njenih organizacija. Trajno je aktuelno pitanje ispoljavanja, artikulacije i agregacije realizovanja tih klasnih interesa u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima. U tom kontekstu je najznačajnije pitanje kako izbijaju u prvi plan najvažniji neposredni i istorijski najprogresivniji interesi proletarijata i postaju stvar akcije većine klase, a u socijalističkom društvu klase i društva kao celine. Ko su subjekti izražavanja i artikulacije, te agregacije klasnih interesa i njihovog pretvaranja u program idejne i političke akcije subjektivnih snaga društva, u prvom redu radničke klase.

Ako polazimo od toga da su istorijski najprogresivniji interesi radničke klase bitni za dalji razvitak socijalističkog društva, onda je sigurno da su to i neposredni interesi radničke klase. Ali, s obzirom na činjenicu da je i radnička klasa u neprestanoj socijalnoj diferencijaciji i strukturiranju, postavlja se pitanje kako da se obezbeđuje kontinuitet ostvarivanja njenih najprogresivnijih interesa. Pitanje *kako* nije nebitno, jer se njegovim razrešavanjem realizuje značajan deo društvenih odnosa. Dosadašnja istorija klasnih borbi i ostvarivanja socijalističkih društvenih odnosa pokazuje da odgovarajući put razrešavanja može postati vrlo snažan motivacioni činilac mobilizacije i okupljanja radničke klase, radnih masa i građana na ostvarenju istorijski stvarno progresivnih društvenih odnosa. Isto tako, neodgovarajući, manje ili više nedemokratski metodi i uslovi ispoljavanja i odlučivanja o interesima mogu čak da zaustave ili skrenu tokove socijalizma u neželjenom pravcu. Staljinizam je, kao i maoizam, primer kako u ovom pitanju dolazi do bitne diskrepancije između klase proletarijata i njenih organizacija.

Veoma je značajno da metodi i oblici ispoljavanja, artikulacije i odlučivanja o neposrednim i istorijski najprogresivnijim

Digitized by Google

interesima budu u funkciji najšire socijalističke samoupravne demokratije. Pod tim uslovom je moguće uporedno stvaranje nove socijalističke društvene svesti, demokratskih odnosa i postizanje ekonomskih, političkih i kulturnih ciljeva. U protivnom, u realne društvene odnose probijaju različite negativne tendencije — birokratske, tehnokratske, nacionalističke ili sve one u međusobnoj sprezi. Eskalacija albanskog nacionalizma i iredentizma do genocidnih razmera bila je moguća podjednako zato što nisu na odgovarajući način — kako to podrazumeva politički sistem socijalističkog samoupravljanja — ispoljavani i artikulisani *najprogresivniji društveni interesi radničke klase*, te što nije intenzivno *u masama razvijana socijalistička samoupravna svest*. Da je tako činjeno, sigurno je da bi bilo malo prostora za nastajanje i konstituisanje antisocijalističkih i antijugoslovenskih snaga te vrste.

Uostalom, i u ranijim prilikama, kada se dolazilo u sličnu situaciju, konstatovano je slično — sporost u artikulaciji i ostvarivanju istorijski najprogresivnijih interesa radničke klase. U tom smislu dovoljno rečito govore poznata Titova pisma članstvu SKJ, govori na kongresima samoupravljačâ, kao i njegov govor u Splitu. I na Dvanaestom kongresu je konstatovano da se sporo razvijaju demokratski odnosi i efikasnost u realizovanju interesâ radničke klase. U Platformi o Kosovu se sasvim pravilno ističe da su zapostavljani interesi radničke klase i podizanje samoupravne socijalističke svesti, osobito kod mlade generacije Albanaca, što je u najvećoj meri otvorilo prostor nacionalističkim i iredentističkim snagama.

Zato pitanje odnosa radničke klase prema artikulaciji i ostvarivanju vlastitih interesa izbacuje u prvi plan kako problem odnosa klase sa avangardom tako i sa ostalim svojim oranizacijama, a prevashodno sa političkim. Jer, radnička klasa deluje kao revolucionarna socijalna snaga samo ako je svestrano organizovana. Kao takva, ona je stvarna socijalna snaga za sebe sa stvarnim mogućnostima artikulacije i realizacije svojih interesa. Čak i u posebnim društvenim situacijama kao što su revolucije, kada cela klasa deluje kao stvaralac, bitan činilac opredeljivanja njenog stvaralaštva su sve njene organizacije, a ne samo avangarda.

Stoga pitanje odnosa klase i njenih organizacija ide u red prvorazrednih ideoloških preokupacija. Njegovo razrešavanje je u najbližoj korelaciji sa otvaranjem ili zatvaranjem kanalâ neposrednog uticaja klase na samoizražavanje, usklađivanje i ostvarivanje njenih interesa. Problem se ne razrešava samo na relaciji klasa — avangarda, nego i na relaciji klasa i sve njene organizovane i neorganizovane strukture. Ako tako ne bi bilo, moglo bi se postaviti pitanje zašto se toliko dugo lome koplja u revolucionarnom radničkom pokretu na pitanju organizovanja proletarijata i ostalih radnih masa. Zašto je toliko važno kakav će položaj prema radničkoj klasi imati država, sindikati i druge važnije organizacije, a ne samo partija. A toliko velika zaokupljenost progresivnih društvenih snaga jugoslovenskim socijalističkim sa-

Digitized by Google

moupravljanjem takođe potvrđuje da je za ostvarivanje istorijski najprogresivnijih interesa radničke klase izuzetno važno da organizacije i odnosi među njima otvaraju prostore za umnožavanje kanala mobilnosti među pomenutim činiocima. Jer, ko može adekvatnije i sigurnije da izražava i usklađuje različite interese od samog subjekta tih interesa. U vezi s tim zanimljivi su neki tipovi odnosâ klasa njene organizacije koji su već manje ili više došli do izražaja u radničkom pokretu:

A) Tredjunionistički ili sindikalistički pristup podrazumeva podređivanje svih akcija proletarijata interesima za koje se bori sindikat. A to su prevashodno neposredni svakodnevni interesi proletarijata: plate, uslovi rada i drugi interesi i potrebe koji se odnose na poboljšanje položaja radnika u kapitalističkom sistemu takvom kakav je. Takav pristup podrazumeva i podređivanje partije sindikatu kao najvažnijoj organizaciji klasne borbe.

B) Paralelizam delovanja partije i sindikata takođe dolazi do izražaja kao poseban pristup odnosima među subjektima klasne borbe proletarijata. On podrazumeva da sindikati nezavisno od partije definišu i ostvaruju određene radničke interese. To su interesi i potrebe svakodnevnog života radnikâ u opciji sindikata koji se potvrđuje kao nezavisna struktura radničke klase, pa u mnogo čemu suprotstavljena partiji. Na drugoj strani, partija se potvrđuje kao politička organizacija svojim delovanjem preko parlamenta, bez mešanja u sindikalne i druge akcije.

Revolucionarni marksisti se podjednako suprotstavljaju kako sindikalističkoj tako i ovoj paralelističkoj tendenciji, zalažući se za jedinstvo revolucionarnog radničkog pokreta kao garanciju ostvarivanja istorijski najprogresivnijih interesa. Dimitrije Tucović s tim u vezi kaže:

»Sindikati i partija su dve noge na kojima proletarijat ide ka pobedi. U zajedničkom telu treba da kuca jedno srce koje će slati krv u oba dela. I jedna duša koja će davati pravac kretanja obema nogama.«[2]

Kao i Tucović, i Roza Luksemburg odbacuje razne sindikalističke teorije smatrajući da one vode neutralnosti sindikata prema političkoj borbi proletarijata. S gledišta budućnosti sindikata njegova emancipacija u odnosu na revolucionarnu teoriju vodi ga ka samoubistvu — kaže ona. Ne poričući specifikum sindikata kao posebne organizacije, Roza Luksemburg, kao i Tucović, Lenjin i drugi poznati marksisti, gleda na razne organizacije sindikata kao na različite oblike jedinstvene klasne borbe proletarijata. S tim u vezi ona kaže:

»U svesti miliona članova sindikata partija i sindikati su ustvari jedno, oni su, naime, socijaldemokratska borba proletarijata za oslobođenje u raznim formama«[3].

---

[2] D. Tucović, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 108.
[3] R. Luksemburg, *Partija i sindikati*, Beograd, 1909, str. 63.

Digitized by Google

U stvari, Roza Luksemburg smatra da se borba za interese proletarijata vodi u različitim formama i uz upotrebu različitih sredstava, pri čemu je važno da se organizacije ponašaju u funkciji demokratskog artikulisanja jedinstva pokreta proletarijata u celini. Interesi proletarijata podrazumevaju da sindikati deluju kao neposredni izraz klase, pa shodno tome da su u neprestanoj komunikaciji sa političkom partijom proletarijata, ali i sa drugim oblicima klasne borbe proletarijata.

C) Nasuprot ovim pristupima, kao reakcija na njih rađa se transmisionizam. Najčešće se misli da je Staljin idejni otac transmisionizma kao pristupa odnosima među organizovanim snagama proletarijata. U stvari, vrlo jasno se može videti da u radovima više revolucionarnih marksista ima sasvim dovoljno naglasaka koji za osnovu imaju transmisionizam, što pokazuju neki radovi R. Luksemburg i glavni stavovi Tucovića i drugih. No, van svake je sumnje da je Lenjin najpotpunije razvio taj koncept odnosa. On polazi od toga da je *proletarijatu potrebno idejno i akciono jedinstvo da bi mogao da pobedi u klasnoj borbi.* Na toj liniji on razvija koncept jedinstva svih revolucionarnih snaga proletarijata, pa i šire od toga. S obzirom na njegovu definiciju avangarde kao idejnog i akcionog koncentrata revolucionarnog pokreta, njoj pripada središna pozicija u artikulisanju i usklađivanju klasnih interesa. Budući da prednjači klasi u Marksovom značenju, ona najdalje vidi, pa otuda i njena sposobnost da idejno rukovodi pokretom. Ostale organizacije su oblici u kojima se javlja klasna borba proletarijata koju usmerava revolucionarna avangarda.

Lenjin smatra da partija rukovodi u klasnoj borbi i socijalističkoj izgradnji tako što se angažuje kako na idejnim pitanjima pokreta u celini tako i na organizaciono-političkim pitanjima, i to kao glavni faktor istorijskih interesa proletarijata[4]. Ona svakodnevno radi u svim *političkim organizacijama proletarijata i učestvuje u svim njihovim akcijama kao motorna snaga.* Uostalom, Lenjinovi radovi pružaju dovoljno podataka o tome da je on partijsko rukovođenje kreirao kao neposredno učešće partije posredstvom njenih članova i organizacija u radu svih političkih i društvenih struktura. Ali, isto tako, pod tim nije podrazumevao ograničavanje samostalnosti drugih organizacija u domenu njihovih uloga u artikulisanju i realizovanju interesa proletarijata.[5]

Staljin je kasnije izmenio transmisionizam, birokratizujući odnos partije i ostalih organizacija klase i društva. Njegova definicija diktature proletarijata to najbolje ilustruje, a ona podrazumeva naređivanje partije, a izvršavanje odluka od strane drugih organizacija i društva u celini. Govoreći o odnosu partije i ostalih organizacija, on naglašava:

---

[4] V. I. Lenjin, *Polnoe sobranie sočinenija,* tom 43, str. 390—393.
[5] Isto, tom 45, str. 430.

Digitized by Google

»Nijedna se važnija odluka masovnih organizacija proletarijata ne donosi bez direktiva od strane partije. To je potpuno pravilno.«[6]

Prema tome, partija je, po Staljinu, nosilac definisanja različitih interesa i presuđivanja prilikom odlučivanja o njima. A to, u krajnjoj instanci, znači da rukovodeći centri partije i države posreduju radničku klasu i radne ljude u artikulaciji i odlučivanju o interesima. Tako su sve organizacije klase dovedene u podređen položaj u odnosu na partijsko-državne strukture.

Socijalistički samoupravni put u socijalizmu nameće radikalno nove odnose između klase i njenih organizacija, kao i među samim organizacijama. On po svojoj suštini i organizacionom izrazu predstavlja negaciju analiziranih koncepata i prakse odnosâ u revolucionarnom radničkom pokretu.

Artikulacija klasnih interesa — društveno-političke organizacije u uslovima socijalističkog samoupravljanja

Pitanje artikulacije klasnih interesa proletarijata u uslovima socijalističkog samoupravljanja izbacuje u prvi plan potrebu razrešavanja odnosa klase i njenih društveno-političkih organizacija. Dakle, *u uslovima socijalističkog samoupravljanja nije ključno pitanje samo odnos klase i njene avangarde,* već i svih njenih političkih organizacija. Zašto? Zato što politički sistem samoupravljanja isključuje monopolsku poziciju Saveza komunista u artikulaciji i odlučivanju o klasnim interesima i pretpostavlja podjednako stvaralačku aktivističku ulogu svih društveno-političkih organizacija i samoupravnih struktura. To ne umanjuje društvenu ulogu Saveza komunista kao revolucionarne avangarde, već je postavlja u položaj »partije u velikom istorijskom smislu«. Aktuelizuje se revalorizacija najrevolucionarnijih Marksovih teza o odnosu partije i klase u smislu osnovnih usmerenja koja daje Manifest, naime, da komunisti zastupaju »interese proletarijata u celini«, da »teorijski prednjače« i da se u »političkoj borbi proletarijata bore najpožrtvovanije«. Ne treba zaboraviti da ni Marks ni Lenjin nigde ne zastupaju teze o monolitizmu organizovanja radničke klase, pogotovu radnih masa i socijalističkog društva. U toku neposrednih priprema socijalističke revolucije Lenjin piše o nužnosti višestruke organizovanosti proletarijata da bi pobedio buržoaziju i stvorio novo, socijalističko društvo.

Govorimo li o radničkoj klasi i društveno-političkim organizacijama, moramo istaći da od toga koliko te organizacije svoje dugoročne programe i konkretne akcije zasnivaju na neposrednim i istorijskim interesima proletarijata zavisi skladan razvitak društva u celini. A to, dalje, podrazumeva autentičnost i

[6] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma,* »Kultura«, Beograd, 1946, str. 131.

Digitized by Google

svake pojedinačne organizacije u izražavanju, usklađivanju i realizovanju radničko-klasnih interesa u uslovima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Na Desetom kongresu SKJ Tito je, s tim u vezi, rekao:

»Svaka društveno-politička organizacija — kao i druge društvene organizacije i udruženja građana — samostalna je u svom organizovanju i djelovanju.«[7]

Prema tome, od društveno-političkih organizacija se očekuje da iskoriste svoj samostalan položaj u organizovanju i delovanju u smislu stvaranja uslovâ za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja na temeljima neposrednog i istorijskog interesa radničke klase. A to podrazumeva da stvaraju sasvim konkretne uslove radničkoj klasi, svim radnim ljudima i građanima da se bave politikom, da dominiraju u procesima samoupravnog i političkog odlučivanja. Naravno da to povlači odgovornost SK kao avangarde da deluje na istim talasnim dužinama. Prva pretpostavka je da deluje kao unutrašnja snaga svih organizacija, a ne kao idejni i politički monopolist.

Razrešenje odnosa među društveno-političkim organizacijama u ovom smislu stvara objektivne pretpostavke za odgovarajuće komunikacije sa radničkom klasom i sa svim radnim ljudima i građanima, što je *conditio sine qua non* razvijanja samoupravne socijalističke demokratije. Otvara mogućnosti da budu »specifičan oblik interesnog organizovanja radnih ljudi i građana u oblasti gde se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike, nauke, opštih društvenih interesa i slično« — kaže Kardelj.[8]

Za samoupravnu socijalističku demokratiju je važno da se društveno-političke organizacije potvrđuju u tom smislu. Ali to podrazumeva da *SK u njima* i među njima deluje na njihovom *samopotvrđivanju*. To podrazumeva spremnost SK da deluje snagom argumenata i da na delu pokazuje da se drugačije ne može u uslovima pluralizma samoupravnih interesa. Time se aktuelizuje javno delovanje SK i njegovih organizacija na svim javnim tribinama društveno-političkih organizacija i samoupravljanja.

U ovom kontekstu Kardelj pominje kategoriju političkog pluralizma kada govori o delovanju društveno-političkih organizacija. Mislim da se u nas, za razliku od Kardelja, političkom pluralizmu prilazi shematski — on se svodi na višepartizam sa klasičnom partijom na vlasti i opozicijom u partijskom vidu. Politički pluralizam je mnogo šira i dublja kategorija i ne iscrpljuje se u višepartizmu. Ona podrazumeva kako pluralizam partija tako i političkih i polupolitičkih organizacija koje deluju na političkoj sceni društva. Politički pluralizam podrazumeva i plura-

[7] Referat Josipa Broza Tita na Desetom kongresu SKJ, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974, str. 53.

[8] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 177.

Digitized by Google

lizam ideja, i to kako različitih idejnih i teorijskih orijentacija tako i u okviru jedne iste orijentacije.

Konačno, mi u Jugoslaviji imamo više političko-društvenih organizacija koje deluju kao samostalne i autentične političke strukture i koje bi u tom smislu trebalo da se potvrđuju u razvoju samoupravljanja. Karakter političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji sa federativnom strukturom, pri jednoj empirijskoj analizi, takođe bi dao argumente egzistiranja političkog pluralizma, tako da se raznovrsnost i višesmernost organizovanosti u društvu međusobno dopunjavaju stvarajući pretpostavke za izražavanje različitih interesa i političkih mišljenja. Pri tome realne pretpostavke za nadmetanje imaju ona mišljenja koja polaze od neposrednih i istorijskih interesa radničke klase.

Kada govori o Socijalističkom savezu, Kardelj ističe da se u njemu pruža mogućnost svim radnim ljudima i građanima da se bave politikom nezavisno od klasne, nacionalne, verske, filozofske, pa i ideološke i političke orijentacije. »*Zato Socijalistički savez treba da bude, pre svega, izraz političkog samoupravljanja radnih ljudi i građana na pojedinim područjima društvenog života*[9]« (*kurziv* — R. S.). Osnovno je to da se polazi od zajedničkih interesa razvoja jugoslovenskog socijalističkog društva, koji, u krajnjoj instanci, imaju svoje ishodište u istorijskim interesima radničke klase.

Ukoliko bi SSRN otvarao pomenute pretpostavke demokratske artikulacije interesa, sasvim je izvesno da bi se sužavao prostor za vaninstitucionalno delovanje raznih snaga i pojedinaca. Nestajale bi pretpostavke za zatvorene tribine i poluilegalno i ilegalno delovanje takozvanih opozicionih grupa. Ali to zahteva intenzivnu svakodnevnu akciju svih organizovanih subjektivnih snaga i delovanje SK u njima, a ne izvan njih. Zahteva svakodnevnu aktivnost svake društveno-političke organizacije kao posebnog subjekta politike i kao činioca fronta svih progresivnih i demokratskih snaga društva.

Delovanje u tom smislu sužavalo bi prostor političkoj birokratiji da manipuliše društveno-političkim organizacijama i socijalističkom samoupravnom demokratijom uopšte. To bi otvaralo šanse za predominaciju u političkim procesima i odnosima neposrednim proizvođačima samoupravno i politički organizovanim. A poznato je da birokratija u svim sistemima traži oslonac u društvenim slojevima izvan stvaralačkog i proizvodnog rada, pa u tom smislu širi činovničku mašineriju države i društva u celini. Birokratiji odgovara velika činovnička mašinerija, a ne društveno-političke organizacije kao oblici delovanja radničke klase i radnih ljudi.

---

[9] Isto, str. 192.

Digitized by Google

Samoupravni pluralizam interesa i neokorporativizam

Samoupravni pluralizam interesâ je bitna karakteristika socijalističkog samoupravnog podruštvljavanja politike u socijalističkom samoupravnom društvu. Ona označava neposredno izražavanje i usaglašavanje interesâ među njihovim subjektima u procesima samoupravljanja u političkom sistemu društva u celini. Dakle, reč je o procesu artikulacije i agregacije interesâ bez osamostaljenih državno-političkih struktura. Političko-sociološki to znači iskazivanje, sučeljavanje, prevazilaženje protivurečnosti i suprotnosti među interesima konkretnih subjekata, bez političkog posredovanja izdvojene političke sfere koja se javlja u vidu posebnih političkih struktura, u vidu partija ili sličnih političkih organizacija. To, u krajnjoj instanci, podrazumeva da radnička klasa, radni ljudi i građani samoupravno organizovani iskazuju, artikulišu i odlučuju o svojim interesima i potrebama.

To podrazumeva, kao što smo već rekli, radikalno novu poziciju i akciju društveno-političkih organizacija: naime, da se razvijaju kao društveno-političke, a ne kao političke organizacije. A to podrazumeva dalje intenziviranje njihovog delovanja unutar samoupravnih struktura, ali tako da se i same demokratizuju u funkciju samoupravnog pluralizma interesa. Ako one ne bi delovale kao autentične strukture socijalističkog samoupravljanja, malo je verovatno njegovo samopotvrđivanje kao najšire organizacije idejne i političke samoaktivnosti i samoodlučivanja radničke klase, radnih ljudi i građana. A bez toga male su mogućnosti demokratskog izražavanja posebnih interesa, što čini osnovnu pretpostavku slobode u najširem značenju. Ako nosilac interesa nema mogućnosti da ga izrazi, onda se postavlja pitanje kakve su mogućnosti njegovog učešća u traženju puteva kojima će se prevazilaziti protivurečnosti među različitim interesima. On ni teorijski ne može da se potvrđuje kao stvarni subjekt samoupravnog odlučivanja o neposrednim i istorijski najprogresivnijim interesima.

Socijalističko samoupravljanje je realni društveni proces u Jugoslaviji koji nezadrživo osvaja nove prostore. Međutim, na tom putu javljaju se protivurečne tendencije. Neokorporativizam je, po svoj prilici, bitna antisamoupravna tendencija koja preti da se pretvori u osnovni društveni odnos. Usmerenost Saveza komunista protiv tehnobirokratizma i nacionalizma kao da nije dovoljna garancija. Nema sumnje da ona ostaje trajno potrebna, ali savremene tokove treba analizirati i iz ugla nastajanja neokorporativizma. On se, inače, javlja u različitim oblicima, često pod samoupravnim plaštom, pa čak i kao negacija klasičnog transmisionizma.

Ako se prati socijalistički samoupravni razvitak u poslednjoj deceniji, videće se značajan trend prevazilaženja transmisionizma kako u pogledu oblika tako i u pogledu realnih odnosa u društvu. Ali i površnom posmatraču neće biti teško da zapazi da

Digitized by Google

nastajanje novih, samoupravnih institucija prati nastajanje ili preobraćanje nekih starih državnih struktura u njihove dvojnike. Rasprave o sizovima ilustruju kako se sva kritika, ili bar ona glavna, sručuje na te novonastale samoupravne strukture, ali njihovi državni i birokratski dvojnici ostaju u senci, mada su konci koje oni drže bitni za te samoupravne strukture. Ne mislim da sizovi ne treba da dožive kritiku, već da ta kritika mora biti dublja i da zahvati širi institucionalni kompleks, ali i onaj vaninstitucionalni.

Pratimo li proces odlučivanja o nekim važnijim privrednim, političkim i drugim pitanjima, uočićemo da procedura rasprave često traje i pokazuje spoljne karakteristike koje podrazumeva samoupravljanje. Međutim, ako rasprava ne pokaže da će dati očekivane rezultate, onda se iz neinstitucionalizovanih, a ponekada i iz institucionalizovanih centara menja smer rasprave ili pak ona ne dobija završnicu, dolazi do njenog odlaganja itd. Političko-upravljački centri moći preduzimaju posebne mere preko svojih nevidljivih kanala.

Moguća je i situacija kada u jednoj užoj ili široj društveno-političkoj zajednici, recimo, pokrajini ili republici, o nekoj pojavi gotovo jednoglasno dođe do zajedničkog izjašnjavanja svih društvenih struktura, dok se u drugoj ispolji suprotno izjašnjavanje. Za takvo izjašnjavanje nema osnova u nekoj posebnoj odluci koja važi za sve organizacije, već svaka pokazuje inicijativu u svojim okvirima. Nema neke duboke rasprave koja ustalasava duhove i zakonito dovodi do političkog i ideološkog izjašnjavanja, već se, na osnovu nekih nevidljivih mehanizama, pokreću društveno-političke organizacije koje, kao po dogovoru, potvrđuju isti zaključak.

Dosta je rašireno mišljenje o tome da političko-birokratski centri moći prilično osamostaljeno koriste legalne i ilegalne kanale kako bi vladali ljudima i organizacijama. Ukazuje se na neke aspekte unutrašnje hijerarhije odnosâ u političko-birokratskim strukturama i njihovim međuodnosima koji se razvijaju u funkciji vladanja samoupravnim strukturama društva.

Korporativizam se izražava i u sprezi određenih političko-birokratskih i tehnobirokratskih struktura radi dominacije određenih privrednih grupacija ili privrednih struktura jedne republike ili više njih na širem tržištu.

Dakle, neokorporativizam bilo u kom obliku najneposrednije deluje na osujećivanje samoupravljanja kao osnovnog društvenog odnosa. Neke analize uzrokâ i okolnostî izbijanja albanskog nacionalizma i iredentizma upućuju i na neokorporativizam u nekim specifičnim oblicima. Zato nam se čini da bi bilo preko potrebno neka istraživanja političkog sistema i društvenog života usmeriti i u tom pravcu. A i bez toga bi neke idejne i političke akcije bilo dobro usmeriti protiv svakog osujećivanja samoupravljanja kao osnovnog društvenog odnosa, koje, inače, dolaze kao posledica neokorporativističkih tendencija.

Digitized by Google

Miloje Petrović

Kako se razgraničiti od građanskog pojma „pluralizma interesa"

Čini mi se da naša teorijska misao i Kardeljeva studija koja se bavi pluralizmom samoupravnih interesa nišu u dovoljnoj meri iskorišćene za pravu debatu. Knjizi se više aplaudiralo nego što je analizirana. Koliko znam, samo je jedan časopis (mislim da je to bio »Kulturni radnik«) doneo dva-tri osvrta koji su, zapravo, trebalo da budu uvod u ozbiljnu teorijsku debatu ne samo u pogledu formalne strane ovih pojmova, nego i u pogledu njihove suštine.

S formalne tačke gledišta, pojam »pluralizam interesa« je građanski pojam i mogao je »procvetati« samo na pretpostavkama političke emancipacije koju je inaugurirala velika francuska revolucija.

Pluralizam samoupravnih interesa trebalo je samo pomoću termina »samoupravni« da razgraniči građanski sadržaj od mogućnog drukčijeg sadržaja ovih interesa.

Međutim, ako se sledi ono što Kardelj dalje razvija u svojoj knjizi, videće se da se unutar pluralizma samoupravnih interesa nalaze izmešana sva tri tipa interesa o kojima govori Marks. Naime, nalaze se izmešani privatni interes, zajednički interes i iluzorni zajednički interes. U kakvom međusobnom odnosu stoje ti interesi (ne osvrćemo se ovom prilikom na knjigu) u pluralizmu

Digitized by Google

samoupravnih interesa kakvi su danas na delu u jugoslovenskom društvu?

Mislim da pluralizam samoupravnih interesa ima svoje ontološko utemeljenje u društvenoj svojini. Ako nema društvene svojine, teško je utemeljiti sam pojam samoupravnog interesa faktički, ali zato ga nije teško utemeljiti ideologijski ili politički.

Najpre treba reći da smo u prilazu ovom pojmu — a to se delimično oseća i u našim diskusijama i u naslovu materijala koji nam je dostavljen uz poziv za ovu raspravu, — pošli od jedne ne baš sasvim zadovoljavajuće metodičke pretpostavke. Pošli smo u analizi metodičkim pristupom tako što smo, u stvari, prihvatili građanski način posmatranja stvari koji razmatra totalitet samo kao sumu mehanički zbrojenih momenata, od kojih je samoupravni interes samo jedan od momenata ovog društva.

Otuda se njegovo razmatranje, kao i razmatranje privrede koje mora da bude ontološka osnova i istorijska pretpostavka ovog pojma, pojavljuje, u izvesnom smislu, u njegovoj izolovanosti, u njegovoj individualnosti po sebi koja je isključena iz zajedništva sa drugim momentima proizvodnje i života. Tako se, onda, pred našim očima i svešću javlja totalitet proizvodnje života kao monada, a njegov izraz je samoupravni interes.

Čini mi se da na taj način teško možemo ući u strukturu ovog momenta. Mi taj moment, manje ili više, dovodimo na spoljašnji način u kontekst sa drugim momentima totaliteta. Zbog toga se postavlja pitanje kako se to dešava u ovoj zemlji i u našem društvu da je idejni pluralizam, manje ili više — ako se osvrnemo na svoju istoriju — uvek završavao u inauguriranju političkog pluralizma. To se desilo 1948. godine, desilo se kasnije sa Milovanom Đilasom i posle njegovog slučaja, a dešava se i danas. To nije nimalo slučajno. To će se dešavati sve dotle dok samoupravni interes ne postane dominirajući, a on će to postati ako svako bude zainteresovan za to da sačuva fundamentalnu ideju koju proletarijat nosi u sebi, a to je ideja da on ne bude proletarijat. Dokle god proletarijat produkuje život tako da se kao roba kreće, posmatrajući rezultate svog rada kako se kreću, izvan sebe, bićemo, po mom mišljenju, suočavani sa idejnim pluralizmom koji će, manje ili više na zakonit način, završavati u političkom pluralizmu.

To nećemo moći da izbegnemo.

Mislim da se politički pluralizam na izvestan način kodifikovao i u Savezu komunista. Mi o tome moramo jednom govoriti sa svom ozbiljnošću i svom otvorenošću, otvorenošću koja bi nas stavila u priliku da pomaknemo stvari od jednog *statusa quo* u kojem znamo činjenice, ali ne znamo kako da ih rešimo. To znači da u našem mehanizmu, razumevanju, u praksi samoupravnih interesa nemamo više načina da razrešavamo sukobe tih interesa, jer se oni do te mere međusobno blokiraju da više nema interne snage, ni unutar Saveza komunista ni unutar društva, za

Digitized by Google

njihovo razrešavanje. To je zabrinjavajuća činjenica. To je činjenica koja upravo parališe.

Neko je malopre pitao: kako to da imamo toliko intelektualaca unutar Partije, a ti intelektualci ne daju adekvatna rešenja. Intelektualci su, ponekad, vrlo zgodan instrument za zabavu. Oni će se ispričati, ali od toga neće biti nikakvog efekta. Neću da kažem da su intelektualci međusobno i idejno i ideološki nepodeljeni u ovoj zemlji. Oni su podeljeni i idejno i ideološki. To treba uzeti kao činjenicu koja je »procvetala« na postojećem produkcionom odnosu kakav se ovde kodificira.

Ono što smo mi pokušali da vratimo u marksizam to je ono što je, govoreći o našem sukobu sa Informbiroom, Sartr ispravno nazvao subjektivitetom, rekavši da su jugoslovenski komunisti na praktičan način vratili subjektivitet u marksističku misao. To je istina, ali smo mi to vratili na pretpostavkama na kojima smo to mogli učiniti, na pretpostavkama građanskog društva i revolucije koju je izvela partija uz pomoć naroda ili partija koja je rukovodila narodom.

Dalje, čini mi se da smo se kao subjektivitet našli u jednom krugu. Marks u Manifestu komunističke partije govori o tome da su komunisti jedna od partija radničke klase, znači ne jedina. Pogledajte program evrokomunističkih partija, pogledajte program bilo koje evrokomunističke partije, pa ćete videti taj dijalog o pluralizmu političkih partija koji je, zapravo, odatle i počeo — bar teorijski.

U nas je taj dijalog dotican. Ako se dobro sećam, na jednom mestu je Kardelj o tome razgovarao i rekao: zašto mi ne možemo prihvatiti taj model političkog pluralizma koji je imanentan u zapadnoevropskim komunističkim partijama? Po njemu je iskustvo našeg društva, kao zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, dovoljno poučno iz drugog svetskog rata i naše revolucije da stavlja ozbiljne upite na mogućnost takvog političkog organizovanja za kakvo se zalažu evrokomunisti.

Međutim, postoji tu jedna činjenica. Mi nismo, čini mi se, u dovoljnoj meri omogućili da se kod nas idejni pluralizam s političkom intonacijom legitimira i da mu se Savez komunista na adekvatan način suprotstavi. Savez komunista se takvom pluralizmu često suprotstavlja na svojim forumima, umesto ljudi koji mu pripadaju i umesto njegovih institucija kojima je to institucionalno stavljeno u nadležnost.

Otuda postoji strah kod ljudi da iznose svoje mišljenje, jer ne znaju na kakav će odjek ono naići. *(Predsedavajući:* Ne bih baš rekao da to nekog straši.)

Po mom mišljenju, Savezu komunista je prihvatljivije da svaka politički suprotna pozicija izađe na videlo da bi se mogla kritikovati i osporavati, a ne da se dešava ovo što se dešava. Negde Savez komunista dopusti više nacionalne afirmacije suprotnom gledištu, negde to učini manje. Neki su sad zbog toga potpuno

Digitized by Google

zbunjeni. Ne znaju kome, kako i na koji način treba da se suprotstave. Nisam siguran (molim vas, neka to ostane kao neka vrsta privatnog uverenja) da nekima u Savezu komunista ne odgovara puštanje izvesne opozicije u ovom ili onom obliku, a nekima baš to odgovara.

Druga stvar o kojoj bih govorio odnosi se na pluralizam interesa u samom Savezu komunista. Ne znam da li smo dovoljno govorili o tome i da li je to tema o kojoj moramo raspravljati. Meni se čini da je ta tema na dnevnom redu. Mislim da je rasprava o toj temi neodložna. Očigledno, zapali smo u situaciju u kojoj nam gotovo preti opasnost da se savezi komunista teritorijalno organizuju. Nisam sasvim siguran u ovo što govorim. (*Radoš Smiljković:* Organizovani su teritorijalno.) Da, ali na kom principu? Mi smo ga utvrdili u Programu i u Statutu. Pogledajte kako se organizujemo. U složenoj organizaciji udruženog rada nemamo celovito adekvatnu organizaciju SK, nego imamo samo organizaciju SK OUR-a, pa tek onda aktiv.

Kao primer neka nam posluži energetski sistem povodom kojega nikako da se dogovorimo. Godinama to prolazi. Velika je stvar uvažavati interese i oni se ne mogu ne uvažavati. Kada se ne uvažavaju, oni se samo potiskuju i kasnije se ispoljavaju u deformisanom obliku. Ali ono što po mom mišljenju nemamo izgrađeno to je rešavanje takvih interesa. Čak neki naši društveni dogovori i sporazumi, u koje smo suviše verovali, kojima smo, po mom mišljenju, često voluntaristički hteli da nadoknadimo ono što tržište reguliše po sili svojih zakona, pretvaraju se u nešto što je antisamoupravno.

Molim vas, imate monopole napravljene na osnovu toga. Unutar privrednih organizacija srodnih grana imate čitave monopole. To može razbiti tržište koje će biti podupirano zakonom protiv monopola. U štampi je već bilo reči o tome da takvo jedno sredstvo imamo.

Još samo da dodam nešto u pogledu pluralizma idejnih interesa. I u našoj marksističkoj misli i unutar marksizma imamo više orijentacija.

Mislim da je marksizam po svojoj bîti kao materijalističko shvatanje istorije, dakle, kao shvatanje čiji sadržaj pojmova živi od stvarnog zbivanja, budući da su njegovi pojmovi upućeni na stvarnost, upućeni na to da unutar svojih pojmova inoviraju svoj sadržaj.

U različitim kulturnim, istorijskim i drugim kontekstima ti će sadržaji, naravno, dobijati drugo značenje i od toga, smatram, ne možemo bežati.

Drugo, nama je potreban pluralizam ideja. Možda pluralizam u jednoj oštrijoj konfrontaciji nego što je mi imamo, sa jednom, rekao bih, produbljenijom argumentacijom. Slušajući polemike koje se sada vode, dolazim do zaključka da se one vode, istina, o principijelnim pitanjima, ali se pri tom služi takvim je-

Digitized by Google

zikom kome, po mom mišljenju, nedostaje ljudsko dostojanstvo i dovoljno teorijskog digniteta.

Kad je reč o političkom pluralizmu i organizovanju mogućeg političkog pluralizma — jer je Muhić malopre rekao da on i pokušava da se organizuje — on će i dalje pokušavati da se organizuje. To ne treba da nas čudi. Nas mora nešto drugo da zabrinjava, naime: šta smo u produkcionom odnosu učinili da mogućnost takvog organizovanja sprečimo i da li nešto činimo da takvu mogućnost uskratimo ili se, naprotiv, razvijamo u pravcu u kojem je, sudeći po ovom trenutku, pritisak za takvo organizovanje u porastu. To sam hteo da kažem.

Digitized by Google

Mirjana Maleska

Pluralizam interesa i demokratizacija društva

Uvođenje pojma »pluralizam interesa« u društveno-politički život i u nauku veoma je tesno povezano sa snažnijom demokratizacijom društva i partije, naročito sredinom i krajem šezdesetih godina. Rana upotreba ovog pojma u samim kongresnim dokumentima (recimo, u dokumentima Četvrtog i Petog kongresa SKM) značila je ne samo ozvaničenje društvene prakse da socijalizam i nije tako beskonfliktno društvo, već i pogled unapred na dalji razvoj koji će teći u znaku većeg razumevanja za društvene i političke protivrečnosti.

Tih godina je Savez komunista bio nosilac izvesnog broja sasvim novih, savremenijih ideja u pogledu razvoja socijalizma, političkog sistema i, napokon, sopstvene uloge u tom procesu. Neposrednije predstavljanje interesa, veća demokratizacija partije kao preduslov veće demokratije i u samom društvu itd. bili su, zbilja, pluralističke ideje u odnosu na ranije duhovno i praktično stanje.

Međutim, demokratija nije samo ideal — kako je svojevremeno rekao K. Manhajm —, već naša sudbina koju živimo i koja ima svoje dobre i loše strane. Svaka od ovih novijih i savremenijih ideja koje je Savez komunista pokrenuo mogla je biti dovedena, a neke su u praksi i bile dovedene, do svojih krajnjih konsekvenci. Tako, »jedinstvo na novim osnovama« (kako je istakao Tito u referatu na Desetom kongresu SKJ), odnosno veća

Digitized by Google

samostalnost »nacionalnih« delova Saveza komunista, moglo je postati osnov i zahtevu za federalizaciju partije.

Ideja o većoj samostalnosti društveno-političkih organizacija u odnosu na Savez komunista mogla se razviti u politički policentrizam kao začetak višepartijskog sistema. Povezivanje klasnog i nacionalnog moglo se, u određenim okolnostima, preobratiti i u nacionalizam. Spontana samoinicijativa udruženog rada, za koju se tih godina Savez komunista zalagao, mogla je postati pozicija sa koje bi se negirala potreba za političkom organizacijom radničke klase, dok bi pozitivan stav prema pluralizmu ideja rizikovao i pojavu pluralizma ideologija.

Moja je teza da mi, naše društvo u celini, koje, naravno, izrasta iz sasvim konkretnog društvenog, istorijskog i kulturnog konteksta, možda i nismo u određenom trenutku bili spremni za »lošije« strane demokratije. Naime, demokratizacija društva je omogućila pojavljivanje najrazličitijih idejno-političkih orijentacija sa najrazličitijim zahtevima, među kojima je bilo i zahteva koji su ovom društvu bili neprihvatljivi. Na ovu novu, pluralističku situaciju, Savez komunista je reagovao sužavanjem demokratije, te ukoliko se primeni analiza sadržine kongresnih dokumenata, može se zapaziti da je poslednjih desetak godina došlo do pomeranja naglasaka u tumačenju određenih partijskih principa, do sužavanja ili reduciranja određenih stavova. Tako se, recimo, i sama reč demokratizacija sve više zamenjuje sintagmom ostvarivanje delegatskih odnosa u političkoj organizaciji, ostvarivanje odnosa između delegata i njihove delegatske baze itd. Zatim, dok se ranije avangardnost, odnosno vodeća uloga Saveza komunista, povezivala pre svega sa razvojem partijske demokratije, u novije vreme naglasak se stavlja na efikasnost i jedinstvo, što se u današnjem društveno-političkom kontekstu može razumeti, pre svega, kao poziv za šire i efikasnije dogovaranje partijskih rukovodstava republika i pokrajina.

Princip javnosti, koji je naglašeno bio postavljen u funkciji korekcije politike Saveza komunista, vremenom je takođe pretrpeo određene promene, te se danas veoma malo ističe kao korektiv politike Saveza komunista. Što se tiče pitanja političke odgovornosti, ona je (recimo, u dokumentima Petog kongresa SKM) bila postavljena ne samo kao stvar moralnog lika komunista i njegove svesti, već i kao pitanje izgrađivanja objektivnih političkih mehanizama kao što su demokratski izbori u svim predstavničkim telima i afirmacija javnog mnenja i javne kritike. Vremenom kao da se te dve stvari odvajaju: naglašavao se moralni lik komunista gotovo kao jedini uslov odgovornog ponašanja, dok je, recimo, pitanje demokratizacije izbornog sistema postalo naročito aktuelno tek danas, kada je politički sistem upao u krizu.

Stav prema kritici se takođe menjao, od zahteva za argumentovanom kritikom, preko zabrane kritike koja je defetistička, koja razara, da bi se, napokon, došlo do toga da bude proklamo-

Digitized by Google

vano (recimo, u dokumentima poslednjeg kongresa SKM) da niko neće biti kažnjen za kritičku reč!! Očito da nam demokratska praksa nije bila jaka strana.

Ukratko, Savez komunista je, po mom mišljenju, anticipirao razvoj našeg društva kao pluralističkog (pluralizam koji svoju legitimnost zasniva na društvenoj svojini i na samoupravljanju), između ostalog, i u smislu prevladavanja njegove monopolističke pozicije u društvu, ali da je na tom putu posustao. Naravno, istorija, a naročito istorija Saveza komunista, nas uči da je nekada neophodno da se naglasi jedan, a nekada drugi deo nekog principa. Ako su nekada, recimo, okolnosti zahtevale da se akcent stavi na disciplinu u donošenju odluka, u jednom drugom istorijskom trenutku je bilo opravdanije i potrebnije da se naglasi demokratski način odlučivanja itd. Međutim, određeni problemi u funkcionisanju političkog sistema pokazuju da se demokratizacija društva ne može ostvariti *bez zbiljske namere* da se odlučivanje o društvenim poslovima od neformalnih i neinstitucionalnih centara moći pomeri prema legalnim organima i telima vlasti i društvenog samoupravljanja.

Uzmimo, na primer, pitanje političkog pluralizma! Mogućnost koja je data — da se određeni interesi artikulišu preko društveno-političkih organizacija, a u okviru Socijalističkog saveza, svedena je na povremeni dogovor između rukovodstva dve-tri političke organizacije. Funkcija delegacije koju ostvaruju organi i tela ovih organizacija sasvim je zatvorena u uske forume, tako da se može postaviti pitanje da li stavovi koje donose ove organizacije zbilja izražavaju širi društveni interes. Da ne govorimo o tome da se može dovesti u pitanje uopšte opravdanost tako širokog uticaja ovih organizacija na društveno samoupravljanje. Naime, društveno-politička veća su toliko povećala svoje nadležnosti da se, ni po formalnim nadležnostima, a ni po metodu rada ne razlikuju od druga dva veća, te su veoma naglašene tendencije ka njihovom pretvaranju u opštenadležna veća. Takva pozicija društveno-političkih veća može poslužiti, a u praksi se to veoma često dešava, kao »demokratsko« pokriće političkim organizacijama za uplitanje u skupštinsko odlučivanje, koje veoma često dovodi u pitanje samostalnost i samoupravnost, naročito veća udruženog rada. Tako, na primer, delegat Saveza sindikata istupa u skupštinskoj debati sa stavom rukovodstva ove organizacije o, recimo, broju sudija u sudovima udruženog rada — pitanje koje nema tako širok društveni značaj, ali svakako sadrži nečije posebne interese, dok delegat Socijalističkog saveza, u jednom drugom navratu, izjavljuje da je, nakon duge diskusije, ova organizacija, odnosno njeno predsedništvo, donelo stav da ne treba formirati posebno skupštinsko telo koje će pratiti realizaciju zaključaka, kao da je to zbilja pitanje oko kojeg je bilo potrebno angažovanje autoriteta političke organizacije i vođenje dugih diskusija. Da i ne govorimo o stanju u opštinama gde rukovodstva društveno-političkih organizacija donose svoje političke stavove počevši od krupnijih pitanja društveno-ekonom-

Digitized by Google

skog razvoja opštine do pitanja o raznim tarifama ili komunalnim problemima, koja čak i ne spadaju, formalno, u nadležnost društveno-političkih veća, ali znače podršku izvršnom veću i njegovim rešenjima. Uglavnom se može reći da se metodi rada ovih organizacija veoma sporo menjaju, a da sada imaju samo više pokrića u jednoj demokratskoj formi kao što je delegatska funkcija organâ i telâ ovih organizacija. Na taj način, ove organizacije, odnosno određene njihove uže strukture, i dalje ostaju veoma snažni centri zbiljskog političkog odlučivanja.

Na kraju, da završim onim čime sam započela svoje izlaganje — da jedna politička organizacija može mnogo toga izjavljivati, ali ukoliko stvarno odlučnije ne demokratizuje svoje unutrašnje odnose i ukoliko jače ne podstiče razvoj demokratskih odnosa i demokratske klime, to će se veoma brzo pokazati u društvu, a naročito na najvažnijim tačkama u funkcionisanju njegovog političkog sistema, kao što je delegatsko-skupštinski sistem.

Digitized by Google

Vjekoslav Koprivnjak

Korijeni pluralizma u nas

1. Iako je još Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ upozorila na historijsko mjesto socijalističkog samoupravljanja i na prelaznost kao jednu od bitnih karakteristika našeg društva, čini mi se da nismo izvukli sve konzekvencije koje iz toga proizlaze. Upravo zbog toga jasnije su i određene ne samo praktične, nego i teorijske zabune kada govorimo o nekim procesima, tendencijama i proturječnostima u društvu. Nemoguće je razumjeti odnos idejnog pluralizma, pluralizma samoupravnih interesa i političkog pluralizma ako se to nema u vidu, jer u tom slučaju društvo predstavlja određenu apstrakciju, ovaj ili onaj ideal, tip i konstrukciju, a ne konkretnu društvenu povijesnu zbilju.

U tom kontekstu složio bih se sa onim što je rekao drug Petrović — da ne samo izazov koji je ponudio Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, nego i izazov sadržan u cijeloj temi Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije nije bio dovoljno promišljen i do kraja sagledan u praktičnoj i neposrednoj akciji Saveza komunista Jugoslavije. Samim tim je jasno da neke bitne odluke i opredjeljenja tog kongresa ostaju zadatak i traže da se ozbiljno promisle, što je pretpostavka i za njihovo brže ostvarivanje u praktičnom životu. Mnogi problemi koje danas imamo u praksi i

Digitized by Google

s kojima se sukobljavamo proizlaze upravo iz toga što u svom praktičnom djelovanju nismo bili na nivou jedne historijske svijesti koja je iskazana upravo na tom kongresu.

Ako se sjećate, o Desetom kongresu se govorilo kao o prijelomnom, revolucionarnom i historijskom kongresu, a Jedanaesti kongres je bio shvaćen kao »redoviti« kongres, kao kongres koji predstavlja trenutak za sagledavanje određenog razdoblja i čije ambicije nisu bile veće. Međutim, ispustilo se iz vida da je Jedanaesti kongres bio završna točka projiciranja jedne koncepcije društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja koji je iniciran ustavnim amandmanima iz 1971. godine, te oblikovan Ustavom i Desetim kongresom Saveza komunista Jugoslavije. Na temelju prvih iskustava bitke za ostvarenje društva na osnovama udruženog rada postalo je jasno da politički sistem, njegovi subjekti i odnosi u njemu moraju osigurati ostvarenje društvenog programa u novim uvjetima — uvjetima pluralizma samoupravnih interesa, daljeg razvoja socijalističke samoupravne demokracije, dosljednog potvrđivanja Saveza komunista kao unutrašnje snage političkog sistema, jačanja odgovornosti svih drugih subjektivnih snaga sistema u okviru ustavnih nadležnosti.

Nedovoljno je bilo najšire osviješteno da ostvarivanje društvenog programa sadržanog u Ustavu iz 1974. godine zahtijeva novi metod političkog i idejnog rada i djelovanja, drugačije ponašanje subjektivnog faktora ukoliko se ne želi utopiti u jednom pragmatizmu koji može biti opasan po osnovni društveni razvoj. S obzirom na to da je akcija koja je polazila od navedenih pretpostavki nedovoljno široko prodrla u društveni realitet, suočeni smo s mnogim problemima u ozbiljnijoj mjeri nego što bi to bio slučaj da smo u praksi imali drugačiji odnos prema temeljnim idejama i stavovima iskazanim na Jedanaestom kongresu.

Ono što je, za mene, osnovno nastojanje Jedanaestog kongresa bio je napor da se pronađu adekvatni oblici razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja koji će u jednom dinamičnom, proturječnom i složenom društvu kao što je naše osigurati dalji razvoj socijalističke demokracije zasnovane na procesima konstituiranja udruženog rada. Iz saznanja i iskustava stečenih krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, iz konkretnih oblika klasne borbe koja se vodila i vodi u našem društvu definiraju se stavovi i saznanja da je naše društvo u svojim različitim vidovima pluralističko društvo, sa svim posljedicama koje tako strukturirano društvo nosi u sebi. Stoga je ostvarivanje što neposrednije vlasti radničke klase i radnih ljudi bilo i ostalo prvorazredan i urgentan zadatak i bitna pretpostavka osvajanja novih prostora ljudske slobode. Jer, kako upozorava Kardelj: »za dobar dio savremenog marksizma radnička klasa je postala apstraktni politički subjekt *koji* ne vlada, ali *u ime kojega* može da se vlada«.[1]

[1] E. Kardelj, *Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, Izbor iz dela*, III, Beograd, 1979, str. 359.

Digitized by Google

U Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa upozoreno je da je naše društvo, između ostalog, i građansko društvo, da pored onog novog — socijalističkog, postoje i egzistiraju i elementi starog — građanskog društva. I da je to novo i staro u neprekidnom sukobu i konfliktu. Zato se samoupravno društvo shvaća kao »prelazna etapa« i kao »jedan oblik diktature proletarijata«.[2] U isto vreme, i na tlu *samih* socijalističkih odnosa i prakse također se javljaju određene proturječne tendencije, napetosti i sukobi. To je nešto što je bitno za razumijevanje naše diskusije. U samoj produkciji i reprodukciji društvenog života leži razlog javljanja idejnog, kao i političkog pluralizma. Na subjektivnim snagama političkog sistema je da se izraze kroz formulu samoupravnog, a ne političkog pluralizma i da osiguraju takva demokratska sredstva koja će to omogućiti. U tom kontekstu Kardelj posebno inzistira na tome da politika mora postati sredstvo i sastavni dio pluralizma samoupravnih interesa, a ne da bude monopol političkih partija.[3] Od sistema socijalističke demokracije, a posebno od delegatskog sistema, Kardelj traži sposobnost ne samo izražavanja pluralizma samoupravnih interesa, već i »da demokratskim putem razrešavaju konflikte među tim interesima«. To je pretpostavka da se pojedinačni interesi (parcijalni i specifični) ne mogu nametnuti kao opći društveni interesi, s jedne strane, i da se eliminira (u mjeri u kojoj je to najviše moguće) svako političko arbitriranje (a samim tim i pretpostavke političkog monopola), s druge strane. Ukoliko sistem socijalističke demokracije i delegatski sistem to ne bi mogli osigurati, realno prijeti opasnost da se politički sistem samoupravne demokracije zamijeni političkim sistemom tehnobirokratskog monopola.[4]

Upravo ovi momenti, koji su bitni i na koje Kardelj upozorava, nisu bili dovoljno uzimani u obzir u konkretnoj akciji. Zbog toga drug Rakić i može govoriti o problemu poravnanja i kompromisa kada je riječ o određenim tendencijama u našoj praksi. Te tendencije su gubile i gube iz svog horizonta temeljni klasni kriterij (i to ne bilo koji, već *povijesni* interes radničke klase), koji mora biti pretpostavka usklađivanja različitih interesa što se javljaju u empirijskom životu. Pri tom je važno upozoriti da Kardelj razlikuje pluralizam samoupravnih interesa od pluralizma empirijskih interesa, što se također često gubi iz vida. Ako se o tome ne vodi dovoljno briga, uvijek može doći do određenih devijacija i odstupanja od osnovnog pravca razvoja društva.

To je jedan moment koji je, čini mi se, bitan za ovu diskusiju.

2. Drugi moment na koji bih upozorio jeste odnos prema Kardelju i uopće prema našoj teorijskoj misli o problemu in-

[2] V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija (1958—1982)*, knjiga treća, Zagreb, 1983, str. 453.
[3] Usporedi E. Kardelj, isto, str. 397—403.
[4] Isto, str. 400—401.

Digitized by Google

teresa. Dio javnosti dočekao je Kardeljevu studiju kao jedan novum. Podsjetio bih da je zametak ove ideje kod njega malo stariji nego što to obično mislimo. Još 1954. godine u Oslu, u svom predavanju koje je održao aktivu Radničke partije Norveške na temu: »Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi«, Edvard Kardelj se bavi problemom odnosa različitih interesa i socijalističkog metoda njihova usklađivanja. On govori o individualnom i kolektivnom, ekonomskom i moralnom interesu, kao i o socijalističkom metodu usklađivanja individualnog i društvenog interesa. Dajući kritiku birokratskog razrješavanja toga problema, Kardelj piše: »Socijalističko sredstvo borbe protiv takvog pritiska, to jest socijalistički način razrešavanja protivrečnosti između individualnog i kolektivnog interesa, mora da bude sasvim drukčiji. Tu protivrečnost je moguće, u krajnjoj liniji, rešavati samo stavljanjem radnog čoveka u takav položaj da ima punu kontrolu nad proizvodnim odnosima i njihovim ekonomskim posledicama za materijalni položaj pojedinca i da može o bitnim pitanjima iz tih odnosa ravnopravno i neposredno da odlučuje. Samo pod takvim uslovima on će svesno i neposredno, kroz odnose u proizvodnji, a ne stihijskim pritiskom na državu da se bori za svoj materijalni interes. Tu će se školovati i njegova socijalistička društvena svest, a napose svest o jedinstvu i uzajamnoj zavisnosti individualnog i kolektivnog društvenog interesa.

Otuda je za nas *princip samoupravljanja proizvođača polazna tačka svake demokratske socijalističke politike, svakog socijalističkog demokratizma.* Revolucija koja ne otvori vrata takvom razvitku neizbežno mora, za duže ili kraće vreme, stagnirati u državnokapitalističkim oblicima i u birokratskom despotizmu«.[5]

Iz citiranog teksta se jasno zapaža zametak one ideje koju će Kardelj dvadeset godina kasnije izraziti sintagmom — pluralizam samoupravnih interesa. U društvu se javlja mnoštvo interesa, a samoupravljanje je put njihova usklađivanja i razrješavanja određenih suprotnosti ukoliko do njih dođe.

3. Kad je riječ o Kardeljevoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* onda je, za ovu priliku i za ovaj razgovor, važan moment da Kardelj razlikuje dva oblika političkog pluralizma: politički pluralizam koji je utemeljen na klasnoj osnovi i politički pluralizam koji je posljedica konflikta, koji izrasta na tlu socijalističkih odnosa.[6]

Govoreći o prvom tipu političkog pluralizma, Kardelj ga jasno određuje i kriteriji koje daje i te kako su relevantni za naš odnos prema nekim aktuelnim političkim i ideološkim problemima i konfliktima, pa i prema izazovima s kojima smo danas suočeni.

---

[5] Isto, str. 133.

[6] Isto, str. 388. i 391.

Digitized by Google

Kardelj kaže sljedeće: »Celokupna ideologija političkog pluralizma građanskog društva zasniva se na *poistovećivanju interesa vladajuće klase i aparata njenog političkog monopola na vlast sa opštim društvenim interesima,* iako ogromna većina građana, to jest radnih ljudi, ostaje bez stvarnih demokratskih prava upravo na onim područjima društvenih odnosa od kojih u najvećoj meri zavisi njihov rad i život. I obrnuto, samoupravna demokratija upravo *opšte društvene interese identifikuje sa samoupravnim interesima radnog čoveka,* odnosno zbiljskog građanina kao nosioca konkretnog kompleksa ličnih i društvenih interesa. Naravno, ko te razlike ne vidi ili neće da ih prizna, taj ne može ni da shvati zašto je svaki pokušaj da se našem društvu nametne neke vrste političko-pluralistički ili jednopartijski sistem izrazito reakcionaran, pa čak i kontrarevolucionaran pokušaj. Jer mehaničko prenošenje takvog političkog sistema u naš sistem socijalističkog samoupravljanja značilo bi ne samo ponovno zaoštravanje društvenih i nacionalnih suprotnosti koje su uslovile revoluciju, nego i veštačko političko diferenciranje same radničke klase i svih radnih ljudi, pri čemu bi društveni uticaj zajednice autentičnih interesa radnih ljudi ponovo bio potisnut u korist monopola vrhova tako stvorenih političkih partija. Ili bi se, pak, takav politički sistem — kao što je to dosadašnja praksa pokazala — pretvorio u jednopartijski sistem koji predstavlja ozbiljnu opasnost da u ime radničke klase i kao njeno monopolsko političko predstavništvo vodeću ulogu u društvu preuzme, kako je Marks rekao, njena sopstvena birokratija.«[7]

Ovaj oblik političkog pluralizma koji se javlja na tlu klasnog konflikta i sukoba Kardelj razlikuje od onog koji je posljedica idejnih i političkih razlika i konflikata koji izrastaju na tlu socijalističkih društvenih odnosa. »Te razlike i konflikti se odnose na pitanja kao što su dalji razvoj socijalističkog društva, razrešavanje aktuelne ekonomske, socijalne, kulturne i druge društvene problematike, pravac i tempo daljeg razvoja društveno-ekonomskih, političkih i drugih odnosa, idejne i političke razlike koje se javljaju u vezi sa tretiranjem konkretnih pitanja itd. *Međutim, takvi konflikti i razlike ne razrešavaju se u političkoj borbi za vlast nego u sistemu samoupravne demokratije.*«[8]

Za Kardelja se »politički pluralizam« te vrste može normalno izraziti »u duhu pluralizma samoupravnih interesa, tj. u demokratskim odnosima samog sistema socijalističkog samoupravljanja i samoupravnog demokratskog delegatskog sistema, a ne mora da traži svoj izraz u stvaranju političkih partija«[9].

Pri tom mislim da je otvoreno teorijsko i idejno pitanje, koje isto tako zaslužuje ozbiljnu debatu, da li govoriti o *pluralitetu*

---

[7] Isto, str. 388—389.

[8] Isto, str. 391; *kurziv* — V. K.

[9] Isto.

Digitized by Google

ili *pluralizmu* interesa, jer su konzekvence jednog, odnosno drugog različite. Po mom mišljenju, izvorište problemâ koje imamo s tendencijama partikularizma, lokalnog zatvaranja, jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, pa i s tendencijom federalizacije Saveza komunista Jugoslavije, treba tražiti i u mogućnosti konstituiranja pluralizma, a ne pluraliteta samoupravnih interesa.

Ovo predlažem kao tezu za diskusiju jer mi se čini da bi je bilo značajno raspraviti.

4. Na ovom mjestu dolazimo na sasvim praktično-politička pitanja koja su danas više nego aktualna. Da li mi ta dva oblika iskazivanja političkog pluralizma kako ih razlikuje Kardelj dovoljno odvajamo u našoj praksi ili ih, pak, često miješamo. Ako se prate neke diskusije o našoj socijalističkoj demokraciji, o pretpostavkama njenog daljeg razvoja, kao i neke ideje koje se nude u toj diskusiji, očevidno je da se želi na određen način, pomoću zamagljivanja i brkanja ova dva tipa političkog pluralizma, izigrati jedan na račun drugoga, te se na taj način u ime razvoja socijalističke samoupravne demokracije, u stvari, često nudi — svjesno ili nesvjesno — restauracija građanske političke demokracije ili se, pak, pokušava zaustaviti proces prevladavanja tehnobirokratskog monopola.

Zbog toga se postavlja i ono bitno pitanje — o kome je ovdje bilo riječi — *a to je pitanje Saveza komunista, odnosno njegovog konkretnog potvrđivanja kao avangarde radničke klase danas.* Kako da se Savez komunista najkonkretnije potvrđuje kao osnovni subjekt demokratskog razvoja društva a da ni svojom aktivnošću ni u tendenciji ne iskazuje politički monopol? Zbog ovog razloga je izuzetno značajan Jedanaesti kongres SKJ i Kardeljeva studija koji su najneposrednije naglasili potrebu da Savez komunista djeluje kao vodeća idejno-politička snaga unutar, a ne izvan ili iznad, političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Taj zahtjev moramo razumjeti u kontekstu onog zahtjeva koji Marx stavlja pred partiju proletarijata, po kojem ona nije tek naprosto politička partija, već je »partija u velikom povijesnom smislu«. Dakle, ona partija koja je sposobna da ostvari pretpostavke samooslobođenja radničke klase i njenog dokidanja kao klase, a samim tim i klasnog društva uopće. Stoga je jedna od bitnih pretpostavki našeg razgovora i razgovor o Savezu komunista i o subjektivnom faktoru uopće.

5. Upozorio bih, na kraju, da u ovoj raspravi govorimo prvenstveno iz horizonta politologije i političke znanosti o problemima idejnog pluralizma, pluralizma samoupravnih interesa i političkog pluralizma. Stoga se moramo pitati i o utemeljenju te političke znanosti iz čijeg horizonta govorimo: *da li je ona uopće moguća kao marksistička i ako jeste, kako je moguća?* Pri tom moramo voditi brigu i o dometima i granicama posebnih znanosti i o njihovoj imanentnoj intenciji da, iako su parcijalne po

Digitized by Google

znanju i predmetu, tendiraju ka iskazivanju apsolutnog znanja često zaboravljajući svoje parcijalno polazište.

Možda su teškoće o kojima je i ovdje riječ i s kojima se mi u empirijskom životu nosimo zato i, na izgled, nedohvatljive jer ih ne sagledavamo iz totaliteta naše konkretne društveno-povijesne zbilje, već iz određenog horizonta koji ima parcijalni uvid u stanje stvari ili, pak, polazište često utemeljeno u drugim, a ne u izvornoj marksističkoj orijentaciji.

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Sloboda misli — da, ideološki i politički pluralizam — ne

Ne razgovaramo o temi koja je, dakako, samo teorijska, a niti univerzalna. Kada smo formulirali, inače možda malo nejasan, naslov našeg razgovora, nismo mislili ni na što drugo nego na aktualnu situaciju u našem društvu.

Mislim da za tu situaciju vrijedi to da je ona kaotična. Postoji navala ideja, teza i zahtjeva, veoma protivrječnih, a koji se u biti odnose na političko organiziranje društva, ovakvo ili onakvo, a da se pri tom najčešće ne vodi računa da to političko biće društva proizlazi iz proizvodnih odnosa. Utoliko vlada i velika zbrka u javnom mišljenju.

U tom idejnom kaosu kao da nas ništa više ne može iznenaditi. Nagomilalo se toliko »atraktivnih koještarija« — kako nedavno reče Ivo Perišin — da bi se u sve to, doista, moralo uvoditi malo misaonog reda, i to kroz intelektualni napor ljudi koji još doista zbiljski osjećaju da pripadaju našem komunističkom pokretu, bez obzira na formalnu učlanjenost. A taj idejni kaos zabrinjava i zbog toga što snažno prodire i u Savez komunista, te ga iznutra razara i čini nemoćnim.

Otkako se socijalizam kao politička zbilja pojavio u svijetu, a pojavio se realno od Oktobra naovamo, bio je neprestano napadan, u ideološkoj borbi starog svijeta protiv njega, s jednom

Digitized by Google

jedinom krilaticom: da ne pruža slobodu mišljenja i slobodu političkog organiziranja i djelovanja.

Danas se, kao možda nikad ranije, diljem planete dokazuje, s mnogo svježih primjera, ili analizom postojeće zbilje u socijalističkim zemljama, uključujući i našu, da je socijalizam historijski krahirao upravo na tome što nije omogućio slobodu misli i slobodu političkog organiziranja i djelovanja.

To je kod nas, usprkos Đilasu, i svim ranijim političkim diferencijacijama, do ovih posljednijih godina bilo izraženo, ali ipak prigušeno. A nakon odlaska Tita, Kardelja, Bakarića i drugih, koji su bili i revolucionarni mislioci i revolucionarni praktičari, te su »iznutra« teorijski osvjetljavali probleme našeg društvenog razvoja (umjesto promatrača s katedara) — ta je kritika nahrupila. Štošta u našoj aktualnoj društvenoj situaciji i razvoju i u svjetskom razvoju ide na ruku tome da ta svjetska trajna ideološka ofanziva protiv socijalizma, pod optužnicom da ne dopušta slobodu misli i slobodu političkog organiziranja i djelovanja — i kod nas snažno narasta i prodire u posljednjim godinama.

Ako se pažljivije prati dnevna štampa, rad javnih tribina, sve to što ljudi ispisuju po časopisima, vidjet će se da takva kritika uvelike prodire i pod znakom jednog knjiškog marksizma, koji je na prvi pogled veleban, koji je suptilan, koji plijeni, a zasniva se na tome da prepričava što je koji autor kazao ili što je Marx napisao, a praksa se, eto, ne slaže sa Marxovim mislima, već ih vulgarno potire, odstupa od njih.

U takvoj produkciji knjiškog marksizma, ili tobožnjeg marksizma, socijalizam se već izjednačava s totalitarizmom. Utoliko se i neki naši domaći autori naprežu da dokažu da je socijalizam oblik, izdanje, varijanta totalitarizma, a sam je totalitarizam konačni produkt stanja stvari tamo gdje je građanska demokracija krahirala ili se nije ranije ni razvila. Pa se u jednom slučaju pojavio fašizam, a u drugom takozvani socijalizam. U egzibicionističkoj, akribijskoj literaturi sada se vrši poistovećivanje fašizma i socijalizma pod svodnim pojmom totalitarizam. Doduše, pronalaze se totalitarizmi kroz čitavu ljudsku historiju, od antičkih diktatura naovamo.

Taj tobože teorijski napor ima posve opipljivu političku svrhu: sugerira se opcija za »klasično« buržoasko društvo.

Socijalizam je, tobože, historijski krahirao na pitanjima slobode mišljenja i slobode političkog djelovanja i utoliko se sveo na oblik totalitarizma. No, socijalizmu se udjeljuju i drugi nazivi. Tek sada je u nas prevedeno djelo Bruna Rizija *Birokratski kolektivizam*. A to prijeratno djelo, uz još neka, vjerojatno je svojevremeno nadahnulo i Milovana Đilasa za njegova »otkrića« o novoj klasi.

Naime, još su prijeratni buržoaski sociolozi razrađivali tezu o novoj klasi i pisali o tome kakva je priroda socijalizma. Pa onda dobijete, na tragu te krstaške ideološke borbe protiv socijalizma, i »poruke« kakvog malograđanskog pera, u tom smislu da

Digitized by Google

smo svi žrtve ideološkog monizma (recimo, u »Dugi«, a u povodu sudbine Miroslava Krleže).

Takva vrsta kritike već izaziva ideološko zagađivanje naše okoline. Njoj bi se morala suprotstavljati neka marksistička pamet, analitička, koja bi nastavljala razrađivati i obogaćivati teorijske spoznaje našeg revolucionarnog pokreta, a da se vraća i izvorima marksističke misli, ali ne na knjiški i lažan način profesorijalne nauke.

U sklopu toga vidim smisao i naše rasprave, pa ma koliko ona značila skroman doprinos osvjetljavanju stanja stvari.

Na hiljadu načina se dokazuje da nema izlaza za suvremeno jugoslavensko društvo ako ne osigura slobodu mišljenja, i to apsolutnu slobodu mišljenja, te slobodu političkog organiziranja barem u dvije partije, pa će jedna drugu tjerati na demokraciju. U ovom trenutku bilo bi previše drsko tvrditi da je Savez komunista posve nepotreban, te kritičari iznose zahtjev za još jednom političkom partijom koja će mu biti konkurent i oponent, pa kažu: neka ljudi koji neće pripadati Savezu komunista uđu u Savez socijalista. A Socijalistički savez je ionako mrtvorođenče, narodnofrontovsko, od prije rata do danas.

Kritika smjera i na to da dokaže da Savez komunista nije ništa učinio ili bar nije ništa ozbiljno postigao i da zbog toga treba da siđe sa historijske scene ili da se iz temelja promijeni. Tako bismo mogli nazvati i onu literaturu koja sadrži pledoaje za »dekapeizaciju«, odnosno zahtjev da Savez komunista odstrani iz svoje supstance ono što ga još veže za kominternovsku partiju.

Takva razmišljanja idu i dalje, te njihovi protagonisti poručuju da revolucije nije ni bilo i da je tek treba pripremiti, da ćemo, eventualno, za dvije stotine godina imati pravu radničku klasu. Kliču: »Doviđenja u Oktobru«, a taj će Oktobar na ovom tlu, eto, biti, »brat bratu«, tek za dvije stotine godina!

Rekao bih da nam je neophodna vrlo otvorena rasprava, a za tu raspravu treba da se objavljuju, pa čak i podastiru širokoj javnosti tekstovi svih onih koji izriču takve optužnice, pa čak i smrtnu presudu i Savezu komunista i našem putu socijalističkog razvoja, a traže takozvanu demokratsku alternativu, demokratski socijalizam, umjesto tobože birokratske diktature, vladavine antisocijalističkog staljinizma itd.

Ta se bitka ne može ni teorijski ni politički dobiti ako se stvara privid da takvi kritičari svoje teze ne mogu izložiti. A ionako imaju interne univerzitete, imaju svoje tribine i veliki utjecaj u dijelu javnih glasila, te naučnih, kulturnih i obrazovnih institucija.

Nisam u tom pogledu za neke restrikcije! To će nas komuniste i marksiste i same natjerati da javno i argumentirano pred narodom dokazujemo neke stvari, pa makar bile i notorne.

To su bile moje napomene za ono što me motivira i o onome što sam mislio izložiti.

A izložio bih svoje gledanje na pitanja takozvane slobode političkog organiziranja. Nepobitne činjenice pokazuju da je Savez komunista, odnosno Komunistička partija Jugoslavije, sebe potvr-

Digitized by Google

dio kao partiju u velikom historijskom smislu (u smislu Marxove formulacije) sve od razdoblja pripreme revolucije uoči drugog svjetskog rata, pa kroz oružanu fazu socijalističke revolucije u drugom svjetskom ratu, do dana današnjeg i da je, u biti, ono što je Partija htjela postalo vlasništvo sveg naroda.

Treba da vidimo da li je danas stvarno zaprijetila opasnost da Partija ne zna što hoće ili da ono što hoće ne postaje vlasništvo sveg naroda. Kažem: sveg naroda, a ne samo radničke klase, jer tako je bilo kroz revoluciju.

Kakva je bila i kako se mijenjala uloga Saveza komunista? Da podsjetim da su Marx i Engels u vrijeme pisanja Komunističkog manifesta smatrali da će radnička klasa doći na vlast putem parlamenta. Upravo u duhu tog svog uvjerenja, Marx i Engels su stvorili prvu komunističku partiju. Imala je ime Savez komunista. Mi smo, inspirirani time, 1952. godine ime Komunističke partije promijenili u Savez komunista. Komunistička partija je, dakle, u to doba stvorena kao dio tadašnjeg parlamentarnog političkog sistema.

Pariška komuna pružila je, međutim, kritiku tog shvaćanja i pružila je nove koncepcije o dolasku radničke klase na vlast.

Marx onda i poduzima analizu Komune iz tog ugla i daje poznatu formulaciju da je ona »najzad pronađen politički oblik ekonomskog oslobođenja rada«. To ga je, vjerovatno, inspiriralo da nekoliko godina kasnije ispiše i čuvenu *Kritiku Gotskog programa*. Oktobarska revolucija je — da se na tome ne zaustavljam — donijela jedan novi moment, sovjete. A ostao je naziv partija, koja se razvila u jednopartijski sistem nakon političke pobjede socijalističke revolucije. Razvila se i kod nas i u svim zemljama u kojima je socijalistička revolucija pobijedila.

Međutim, za nas, za jugoslavenski revolucionarni pokret — a partija je bila kreator i organizator revolucionarnog prevrata — od časa pobjede oružane socijalističke revolucije u biti se nije ni javljalo pitanje koja će frakcija radničke klase biti na vlasti, nego pitanje kako da cijela radnička klasa bude na vlasti.

Pitanje jednopartijskog ili višepartijskog sistema riješeno je političkom pobjedom nad buržoazijom. Sve političke partije buržoaskog društva su same sebe likvidirale još 1941. godine.

Studije koje danas pokušavaju pokazati da se ugušilo smiješne ostatke tih partija, a koje, dakako, nisu imale nikakvu realnu vezu s težnjama narodnih masa, umjesto da im se prepusti dio vlasti, da se s njima vlast dijeli i da im se dopusti da se restauriraju, te da se uđe u parlamentarnu igru buržoaskog tipa — spadaju u »atraktivne koještarije«, premda takve studije polaze od jednog »vjeruju«, da je bit epohe u slobodi misli i slobodi političkog organiziranja.

Kao što je Vladimir Bakarić jednom napomenuo, trebalo je naći organizacionu formu kroz koju će se ostvarivati diktatura radničke klase, odnosno razvoj ovog društva, a postojanje više političkih partija u socijalizmu bi imalo smisla ako je riječ o priznanju potrebe da frakcije radničke klase imaju svoje partije.

Digitized by Google

Međutim, buržoazija je historijski bila prisiljena na to da se njene frakcije organiziraju u više političkih partija. Mi znamo da je historijsko rodno mjesto političkih partija, — da ne zalazimo u doba feudalizma, niti u Danteovo vrijeme političkih borbi u Firenzi — u borbi dvije frakcije engleske buržoazije oko puteva razvoja kapitalizma (apsolutna renta, žitni zakoni).

Radnička klasa nije, pak, historijski bila suočena, zbog pouka Pariške komune, a posebno i zbog toga što je politički pobijedila u nerazvijenim zemljama, s potrebom da stvara političke partije za više svojih frakcija. To što na tome danas insistira evrokomunizam izraz je činjenice da radnički pokret na evropskom Zapadu nije uspio izvesti nikakvu revoluciju, pa se mora taktički prilagođavati situaciji građanskog društva.

Što se u nas dogodilo političkom pobjedom revolucije? Dogodilo se da su uzeti, u ime države i partije, svi bitni momenti vlasti, uzeti su od starog društva, da su nacionalizirana poduzeća, da su u njih uvedeni direktori i da su data velika prava radnicima. To se sve dogodilo u godinama nakon oslobođenja.

Sve je to bilo u uvjetima državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. To je bila bit tog momenta.

Partija je u tom trenutku još uvijek bila partija, ali partija koja se razvila u jednopartijski sistem. Tada je trebalo vidjeti kako ići dalje, kako da radne mase i radnička klasa preuzmu svoju historijsku ulogu. Snaga narodnih masa je bila tu, te je organizacija novog društva donijela elemente samoupravljanja; 1948. je nastupila ne zbog toga što je Staljin htio da disciplinira Tita, jer je neposlušan, već zato što se radi o putu jedne revolucije koja je pokazivala da se ne da uramiti i da ne želi ovjekovječenje birokratskog i državnog socijalizma, a što se u SSSR-u iz niza uzroka, na žalost, već bilo odigralo. Državni socijalizam možda mora svuda stupiti na historijsku scenu, ali se radi o tome da li će on sam sebe ovjekovječivati, pa onda i ostati posljednji izraz kapitalizma.

Naša revolucija je, po svoj biti, tražila put kojim će ići dalje: kako da radne mase, koje su svoju snagu pokazale u NOB, a i radnička klasa koja se formirala, preuzmu svoju historijsku ulogu.

Danas u knjigama naših mudrih ljudi piše da su jugoslavenski rukovodioci izmišljali formule samoupravljanja onda kada je Titu zaprijetila opasnost da ga Staljin uhvati za gušu, kada se radilo o njegovoj koži i jednostavno o pitanju vlasti. I onda, da bi se oduprli, jugoslavenski su rukovodioci, tobože, izmislili samoupravljanje, ali u biti je sve ostalo — antistaljinistički staljinizam, koji nas je do dana današnjeg uništio. To je bit te linije razmišljanja. A to je za mene uvijek bila jedna malograđanska kritika socijalizma, koliko god ona bila marksološka, i za marksizam, i na Marxa se pozivala.

Od momenta kada se konstituiralo državno vlasništvo, a u isto je vrijeme trebalo vidjeti kako ići dalje, poduziman je u razvoju našeg društva niz prelaznih mjera i došli smo do samoupravljanja kakvo je danas. A bit je: traganje za oblicima ekonomskog oslobo-

Digitized by Google

đenja rada u Marxovom smislu. Neki filozofirajući marksolozi uzimaju od Marxa jedino kategoriju otuđenja, pa utoliko odbacuju i pojam »oslobođenje rada«. Dokazuju da je »rad oslobodilo građansko društvo«. No, ako je tako, onda ćemo dodati ovo »ekonomsko«, pa govoriti o »ekonomskom oslobođenju rada«, za koje treba konstituirati u razvoju niže faze komunizma (socijalizma) »najzad pronađen politički oblik«, a u susret »asocijaciji slobodnih proizvođača«. A to doista jesu Marxovi pojmovi i formulacije.

Ako gledamo sa stajališta historijskog cilja ili historijskog interesa radničke klase, ekonomsko oslobođenje rada treba da vodi Marxovoj asocijaciji slobodnih proizvođača. Pariška komuna je bila »najzad pronađen politički oblik ekonomskog oslobođenja rada« i naše se društvo u tom smislu inspiriralo i njezinim kratkotrajnim bljeskom i kasnijim traganjima u ruskom Oktobru i drugdje.

U tom smislu Edvard Kardelj 1951. godine piše rečenicu: »Proizvođači sami, tj. radnička klasa i svi radni ljudi (on već tada ima distinkciju iz kasnijeg Ustava: radnik — radni čovjek) moraju imati kontrolu nad upotrebom viška rada (opet ključna kategorija koja nas danas zaokuplja) i nad njegovom pravilnom raspodjelom.«

Dakle, mi smo tragali, a spoznaje su sazrijevale. Na primjer, mijenjala se i sama definicija samoupravljanja: prvo se govorilo o radničkom upravljanju poduzećima, pa o radničkom upravljanju privredom, zatim o radničkom samoupravljanju, pa o društvenom samoupravljanju — da bi se, najzad, govorilo o socijalističkom samoupravljanju radnikâ u udruženom radu.

Kroz ovo vrijeme koje je proteklo u razvoju našeg društva postiglo se mnogo, ali još, dakako, vrijedi Kardeljeva ocjena iz ekspozea povodom Ustava iz 1974. godine, odnosno iz studije o osnovnim uzrocima i pravcima ustavnih promjena: »Mi smo još uvijek na početku razvoja socijalističkog samoupravljanja.« Mnogi u našem društvu misle da je socijalističko samoupravljanje — a to su površni kritičari, bili oni uz Partiju ili protiv nje — neko konačno društvo, koje, eto, nismo uspjeli realizirati ili ako smo ga realizirali, onda je ono samo jedan manipulativni mehanizam za razmrvljavanje radničke klase i za vladavinu nad njom. U tom istom kontekstu Kardelj dodaje i ovu misao: »Naše društvo, kao samoupravno socijalističko društvo, tek je na početku svog konstituiranja i razvoja«. To je Kardelj pisao 1973. godine.

Dakle, sazrijevale su spoznaje baš zato što se teorijska misao u našem revolucionarnom pokretu metodološki rukovodila marksističkom spoznajom koja ima trajnu aktualnost — da takozvana izgradnja socijalizma ili razvoj društva nije konstrukcija nekog ideala po određenom statičkom modelu, već je organski proces mijenjanja i preobražavanja.

U tom smislu i te kako stoji i Kardeljeva ocjena da je samoupravljanje u prvoj fazi bilo više oblik demokratskih političkih odnosa nego samoupravnih proizvodnih i ekonomskih odnosa. Ta

Digitized by Google

bi se ocjena mogla protegnuti do dana današnjeg. Jer, nismo izašli iz te faze.

Marx je pisao za socijalizam (on ga nije tako zvao, već nižom fazom komunizma) da tamo gdje počinje njegova *organizirana djelatnost*, gdje se javlja njegova *samosvrha*, njegova *duša*, on odbacuje politički plašt. A ta samosvrha i ta duša socijalizma mogu se pokazati tek u dugoj i mukotrpnoj organiziranoj djelatnosti osnovnog subjekta socijalizma — radništva, koja ne traje nekoliko godina, nego čitavu epohu.

Kod nas, kao i u svim zemljama nerazvijenim u smislu ekonomske i tehnološke osnove modernog građanskog društva, radi se o nečem što je otežavalo i otežava cijeli put — o procesu da se radnička klasa i stvara i dokida.

U fizičkom smislu, u smislu provođenja industrijalizacije, naše je društvo radničku klasu stvaralo, a historijski zadatak je da ona sama radi na svojoj likvidaciji kroz ekonomsko oslobođenje rada. To se da čak i empirijski verificirati. U Jugoslaviji je 1945. godine u radnom odnosu bilo samo 461.000 ljudi. Gdje je tu bila radnička klasa? Staro jugoslavensko društvo je, po približnoj procjeni, završilo svoj put 1941. godine sa 7% industrijskih radnika u strukturi stanovništva.

A zadugo se radi i o tome, i kod nas se prvenstveno danas radi o tome, da se radnik ponaša kao samom sebi kapitalista. Marx u *Kapitalu* piše o kooperativnim tvornicama i za te tvornice kaže: »Ali je u njihovu okviru ukinuta suprotnost između kapitala i rada, iako isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj vlastiti kapitalista, tj. primjenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođivanja vrijednosti svog vlastitog rada.« Naša organizacija udruženog rada, kako je zamišljena i ako je stupila u život, funkcionira kao asocijacija, a radnik se u njoj još uvijek ponaša kao samom sebi kapitalista, to jest primjenjuje sredstva za proizvodnju radi oplođivanja vrijednosti svog vlastitog rada. Jer, organizacija udruženog rada definirana je kao asocijacija rada koja proizvodi robu za tržište. Rekao sam: »ako je stupila u život«. Normativno je tako zamišljena, ali u stvarnosti još nije takva.

Osnovni se problemi u našem društvenom razvoju zapravo svode na traženje odgovora na tri pitanja.

Prvo je: koliko organizacija udruženog rada — ta asocijacija koja je normativno postavljena i treba da zadugo djeluje kao asocijacija u kojoj je radnik samom sebi kapitalista — postoji kao proizvođač robe za tržište i koliko je naš razvoj u tom smislu pod pritiskom razvijenijih proizvodnih snaga iz svijeta (jer bez toga ne može da odigra svoju historijsku ulogu).

A drugo je pitanje: koliko je rad udružen i koliko proizvođač organizira tržište? Tržište nije svačije. Tržište je uvijek nečije. Prema tome, spor nije u tome da li tržišne zakonitosti »treba da« djeluju ili ne. Jer, one postoje. Spor je oko toga u čijim je ru-

Digitized by Google

kama tržište, a u čijim nije, a moglo bi ili bi trebalo biti. U tome je onda i sav spor oko takozvane dogovorne ekonomije. Tržište koje će biti u rukama udruženog proizvođača treba da vodi dokidanju samog tržišta i, na koncu, i dokidanju robne proizvodnje, kada svjesno uspostavljanje podjele rada dolazi namjesto iracionalnih kategorija. Dohodak je, također, iracionalna kategorija, ali je on došao namjesto razloženih oblika viška vrijednosti iz kapitalizma: rente, profita, najamnine, kamate.

Treće pitanje, izvedeno iz drugog, glasi: koliko su se »ostali« u društvu približili radniku ili koliko su se poistovetili s njim.

Što je radnička klasa — to znamo. Radnička klasa je historijska kategorija, odnosno jedan — kako kaže Bakarić — historijski sasvim određen pojam. To je najamni radnik, i to, u osnovi, u proizvodnji materijalnih dobara. To se do kraja iskristaliziralo u prošlom stoljeću, na osnovu čega je čovječanstvo postavilo zadatak »izgradnje« socijalizma. Socijalizam je historijski zadatak te radničke klase, i to samo te radničke klase, baš zato što je ona u takvom položaju u procesu proizvodnje da je to njezin materijalni interes.

Prema tome, to je klasa koja vodi razvoj društva. To je klasa koja razvija socijalizam. Ni jedna druga klasa, ni jedna međuklasa, niti neki sloj društva, niti bilo tko drugi, nema interesa za to.

Kada danas razgovaramo o ideološkom pluralizmu, pluralizmu samoupravnih interesa i političkom pluralizmu, pluralizmu političkog organiziranja, morali bismo u analizi polaziti od ovoga: sloboda misli i ideja — apsolutno da, ideološki pluralizam ne, ako nije u skladu s ovim historijskim zadatkom radničke klase.

Ne može biti oblika političkog organiziranja u kojem bi se dala mogućnost svakoj drugoj klasi, svakoj drugoj međuklasi, svakom drugom sloju društva, da se suprotstavlja tom interesu radničke klase. Jer, druge klase i slojevi nemaju interesa da promijene društvo. Naša »tekuća« kritika društva radničku klasu smatra jednom vrstom amorfne, inertne mase i stvar je samo u tome tko će s njom manipulirati. Za glavni subjekt se proglašava, kao tobožnja »svijest i savjest« društva, otuđena inteligencija, koja samu sebe misli.

Prema tome, ako iz tog ugla analiziramo probleme našeg društva, pa i njegove tekovine, mislim da se mogu dati priličito jasni odgovori o ideološkom i političkom pluralizmu, a u svjetlu glavnog pitanja: zašto radnik još ne vodi čitav sistem. Ako ne analiziramo što se dešava u društvenim odnosima, a u duhu Marxove kritike političke ekonomije, onda smo nužno u poziciji da društvene probleme »isteoretiziramo« na način i u vidokrugu »svetog Brune«, s kojim je Marx polemički obračunavao u svojoj mladosti. Na kraju krajeva, naš je »praksist« samo rudimentarni zaostatak mladohegelijanaca i Brune Bauera!

Kapitalista je razvijao društvo na oplođivanju kapitala i rukovodio se profitnom stopom. Radnik treba da razvija i organizira društvo na osnovu dohotka, a dohodak treba da upotrebljava

Digitized by Google

tako da on ide tamo gdje podiže njegove životne uvjete i njegov životni standard.

Morali bismo analizirati što se događa u proizvodnim odnosima s obzirom na to da kategorija dohotka nije stupila na scenu. Govorimo o zastoju socijalističkog samoupravljanja. A što je to nego to? Govorimo o krizi društva. Što je to nego to? Ako dohodak ne stupa namjesto profita i njegovih derivata i najamnine, onda se vraća ili državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ili ekonomija građanskog društva.

Sam dohodak je prelazna i privremena historijska kategorija i on je također u sebi iracionalan, jer je uvijek kategorija posredovanja. Prema tome, ne može se dohodak proglašavati svrhom socijalizma.

Digitized by Google

Marijana Pajvančić

Izražavanje i usklađivanje samoupravnih interesa u delegaciji

Uzimajući učešće u raspravi, želela bih da govorim o nekim obeležjima ostvarivanja samoupravne integracije u delegatskom sistemu. U sklopu ovog pitanja, a na osnovi istraživanja izvedenih u međurepubličko-pokrajinskom projektu »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema«, pokušala bih da pružim elemente za raspravu osobito u odnosu na sledeće pitanje: Da li se kroz delegatski sistem i u delegatskim odnosima razvijaju i izgrađuju procesi samoupravne integracije u kojima se individualna moć samoupravljačâ preobražava u društvenu moć udruženih i međusobno interesno povezanih radnih ljudi i građana i, zatim, da li ovi samoupravni oblici društvene integracije potiskuju integraciju posredstvom države?

Delegatske inicijative

Da bi bila autentični oblik izražavanja i objedinjavanja interesâ na samoupravnim osnovama, delegacija mora da bude integrisana u samoupravne procese i odnose u onoj socijalnoj sredini koju predstavlja. Nastojaćemo, stoga, da predstavimo one funkcije u kojima se delegacija javlja kao nosilac samoupravnih interesa radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organi-

Digitized by Google

zacijama i zajednicama. To ćemo učiniti preko odnosa delegacija i samoupravnih tela, preko inicijativa koje potiču od delegacija, formulisanja stavova i smernica u delegacijama i slično.

Međusobni odnosi delegacija i samoupravnih organa u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. — Istraživanja delegatskog sistema pokazuju da se saradnja između delegacija i samoupravnih organa ne ostvaruje na zadovoljavajući način. Visok je procenat delegacija koje nemaju dodire sa samoupravnim organima, što nepovoljno utiče na sadržaj njihovih funkcija i na njihov položaj. Karakterističan je podatak da u većini osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica (i do 75%) u toku jedne godine nije održan ni jedan zbor radnih ljudi i građana, odnosno zbor radnika na kome se raspravljalo o radu delegacije. Zapaža se da je mali broj delegacija koje su izlazile pred zborove radnih ljudi i građana, odnosno pred samoupravne organe inicirajući raspravu radi rešavanja određenih pitanja.

Delegatske inicijative. — Istraživanja pokazuju da se aktivnost zborova radnih ljudi i građana i samoupravnih organa retko uobličava u inicijative za rad delegacija, da one pokrenu raspravu i rešavanje određenih pitanja u procesima delegatskog odlučivanja. Broj delegacija u prvom delegatskom mandatu koje nisu dobile ni jednu takvu inicijativu kreće se od 80 do čak 91%. Ova tendencija nastavila se još izrazitije u drugom delegatskom mandatu.

Slično je stanje i kada je reč o inicijativama društveno-političkih organizacija. U nekim sredinama su te inicijative po učestalosti gotovo identične sa inicijativama samoupravnih organa. Stanje je u osnovi nezadovoljavajuće i kada je reč o inicijativama koje delegacije upućuju skupštini opštine, odnosno skupštinama samoupravnih interesnih zajednica. Broj delegacija koje su pokretale inicijative kreće se od 25 do 50%. U drugom mandatnom periodu konstatovano je opadanje aktivnosti delegacija da iniciraju odlučivanje u delegatskim telima.

Struktura subjekata koji su inicijatori određenih odluka, po mišljenju članova delegacija i delegata, jeste sledeća: zborovi radnih ljudi i građana (9 do 15% u prvom delegatskom mandatu, odnosno 10 do 12% u drugom), delegacije (oko 11% u prvom, odnosno 7 do 12% u drugom delegatskom mandatu), delegati (6 do 9,5% u prvom, odnosno 6 do 11% u drugom delegatskom mandatu), radna tela skupština (3 do 6% u prvom, odnosno 5 do 10% u drugom mandatu). Ovi podaci u osnovi govore da inicijativa delegatskih struktura u postavljanju određenih pitanja nije bitno promenjena u drugom delegatskom mandatu.

Iako se u drugom delegatskom mandatu zapaža izrazito smanjenje inicijative izvršnih organa vlasti, njihove inicijative još uvek imaju dominantnu ulogu (od 46 do 64% u toku prvog delegatskog mandata i od 20 do 46% u toku drugog mandata).

Istraživanje pokazuje neznatan porast inicijativa predsedništava skupština opština (4 do 8% u prvom i 5 do 8% u drugom

Digitized by Google

delegatskom mandatu), određenih funkcionera kao pojedinaca (sa 1 do 5% u prvom na 2 do 6% u drugom delegatskom mandatu) i skupština širih društveno-političkih zajednica (sa 2 do 3% u prvom na 4 do 5% u drugom mandatu).

Anketa sprovedena među članovima delegacija i delegatima pokazuje da na formiranje stavova delegata prilikom njihovog opredeljivanja u delegatskom telu odlučujući utiču radni ljudi i građani na svojim zborovima (od 32 do 41% u prvom i od 28 do 38% u drugom delegatskom mandatu), organi samoupravljanja u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama (od 4 do 11% u prvom i od 9 do 12% u drugom delegatskom mandatu). Ovi procesi bi se mogli pozitivno oceniti. Međutim, mora se upozoriti na to da se istovremeno zapaža znatnije slabljenje uticaja delegacije na formiranje stavova delegata (od 20 do 47% u prvom delegatskom mandatu na 19 do 25% u drugom).

Članovi delegacija i delegati ocenjuju uticaj ostalih subjekata na njihove stavove kao relativno mali — uticaj poslovodnih struktura neznatno raste (sa 1 do 3,5% u prvom na 4 do 5% u drugom mandatu), kao i neformalnih grupa (sa 1 u prvom na 2% u drugom mandatu), dok se uticaj izvršnih organa vlasti nije znatnije promenio (od 3 do 10% u prvom i od 5 do 9% u drugom mandatu).

Globalna struktura uticaja različitih subjekata na sadržinu odluka kao rezultat ukupnog procesa delegatskog odlučivanja je sledeća: delegati (15 do 16% u prvom mandatu i 15 do 20% u drugom), delegacije (7 do 17% u prvom i 6 do 10% u drugom mandatu). U oba slučaja je nedovoljan uticaj delegatskih struktura na donošenje odluka. Na proces odlučivanja utiču i drugi subjekti: organi izvršne vlasti (25 do 26% u prvom i 25 do 30% u drugom delegatskom mandatu), vodeći funkcioneri u opštini (4 do 7% u prvom delegatskom mandatu i 5 do 10% u drugom). Uticaj ovih subjekata na ukupan proces odlučivanja je značajniji i sa tendencijom blagog povećanja u drugom delegatskom mandatu.

Rekonstrukcijom procesa odlučivanja, analizom konkretnih odluka i na osnovu iskaza neposrednih učesnika koji su aktivno sudelovali u donošenju odluka dobijena je sledeća struktura uticaja: delegatska osnova (od 15 do 19% u prvom mandatu i gotovo isto toliko u drugom — od 15 do 20%), delegacija (sa 13 do 21% u prvom na 9 do 15% u drugom delegatskom mandatu), delegat (sa 7 do 17% u prvom na 6 do 11% u drugom mandatu), veće mesnih zajednica (od 2 do 5% u prvom i 3 do 5% u drugom mandatu), veće udruženog rada (sa 6 do 9% u prvom na 3 do 6% u drugom mandatu), društveno-političko veće (od 2 do 5% u prvom na 2 do 7% u drugom mandatu). Ukupno uzev, podaci u odnosu na većinu delegatskih subjekata označavaju pad njihovog uticaja na procese odlučivanja u delegatskim telima.

Uticaj drugih subjekata na odlučivanje ocenjuje se: kod izvršnih organa (od 15 do 20% u prvom, a približno i u drugom

Digitized by Google

mandatu — od 16 do 20%), stručnih službi (od 3 do 8% u prvom delegatskom mandatu i 5 do 8% u drugom), nadležnih sekretarijata (oko 2% u prvom i od 2 do 4% u drugom), pri čemu se zapaža tendencija blagog povećanja uticaja ovih subjekata na proces odlučivanja. Podaci nam govore da je još uvek veći, i sa tendencijom jačanja, uticaj na odlučivanje i sadržaj odluka onih subjekata koji pripremaju odluke od uticaja onih koji bi trebalo da ih iniciraju, a koji ih najčešće samo glasanjem usvajaju.

Formulisanje smernica i stavova za rad delegacija. — Aktivnost delegacija prema delegatu ogleda se i u formulisanju smernica i stavova za rad delegata u delegatskom telu. Istraživanje pokazuje da ta aktivnost delegacija nije zadovoljavajuća ni po obimu ni po sadržaju. Jedan deo delegacija (od 55 do 75%) uopšte ne formuliše smernice i stavove za rad delegata, što delegata stavlja u nepovoljan položaj u procesu delegatskog odlučivanja i otvara prostor za veće ispoljavanje uticaja nedelegatskih struktura u tom procesu. (Tako se u SR Hrvatskoj broj delegacija koje nisu usvojile smernice kreće od 70 u prvom do 73% u drugom delegatskom mandatu; u SR Makedoniji u drugom delegatskom mandatu oko 44% delegacija uopšte nije funkcionisalo, a od onih koje su delovale 27% nisu usvajale stavove za istupanje delegata u delegatskom telu.) Karakteristično je da se broj delegacija koje formulišu smernice, ukupno uzev, u drugom delegatskom mandatu smanjuje.

Istraživanje je pokazalo da su smernice najčešće formulisane kada se radilo o komunalnim problemima, o pitanjima socijalne zaštite, funkcionisanja delegatskog sistema i sličnom. Znatno ređe (u nekim sredinama čak ni jedna) smernice su formulisane u tako značajnim pitanjima kao što su: planovi društveno-ekonomskog razvoja, udruživanje rada i sredstava, budžet, program rada skupštine i slično. Smernice se pretežno formulišu u pitanjima od najneposrednijeg interesa za život i rad radnih ljudi i građana u konkretnim, užim društvenim sredinama, dok se ređe formulišu u pitanjima dugoročnijeg i šireg društvenog interesa. To je jedan od limitirajućih činilaca razvoja delegatskih odnosa, odnosno ostvarivanja većeg uticaja delegacija na procese delegatskog odlučivanja. Više smernica daju se delegacijama OOUR-a nego delegacijama mesnih zajednica. Uočena pasivnost delegacija u formulisanju smernica za rad delegata nužno se mora posmatrati i procenjivati imajući na umu da skupštine češće odlučuju o pitanjima od interesa za celu društveno-političku zajednicu u kojima samoupravni interesi konkretnih OOUR-a i mesnih zajednica nisu uvek dovoljno prepoznatljivi.

Analiza rada delegacija govori o tome da među delegacijama nije razvijena poželjna saradnja. Podaci o radu delegacija mesnih zajednica govore da u prvom delegatskom mandatu nije u praksi dovoljno korišćena mogućnost da se u procesu odlučivanja delegacija obavesti o stavovima i mišljenjima delegacija drugih mesnih zajednica (oko polovine delegacija nije sarađivalo sa drugim delegacijama). Rezultati ankete pokazuju da u raspravi o nekom

Digitized by Google

pitanju od 50 do 60% ispitanika u prvom delegatskom mandatu procenjuje da ne mogu doći do informacija o stavovima drugih mesnih zajednica i organizacija udruženog rada. U drugom delegatskom mandatu uočavamo povoljnije tendencije (od 37 do 49%), mada još uvek gotovo polovina delegacija ne ostvaruje kontakte sa drugim delegacijama.

Zanimljivo je pogledati i podatke o tome kako se u delegacijama formiraju smernice u procesu delegatskog odlučivanja. Stavovi i smernice su najčešće formirani na sednici delegacije (22 do 63% u prvom, odnosno 32 do 39% u drugom delegatskom mandatu). U većini slučajeva smernice se formiraju na neki drugi način, a ne na sastanku delegacije.

Podaci pokazuju da se u programima rada delegacija predviđaju pitanja koja podrazumevaju konsultaciju delegatske baze pre donošenja odluke (12 — 17% u prvom delegatskom mandatu, dok su tendencije u drugom mandatu različite po republikama i pokrajinama). U nekima (SAP Vojvodina) beležimo pozitivne tendencije (sa 17 na 22%), odnosno negativne (SR Makedonija sa 12 na 2%). Postojećim stanjem odnosa na ovom području ne možemo biti zadovoljni. Tome treba dodati i podatak da u prvom delegatskom mandatu od 60 do 83% delegacija nije imalo programe rada. U nekim sredinama taj broj se povećao i kreće se od 65 do 97% u drugom delegatskom mandatu.

U prvom delegatskom mandatu delegacija je upoznavala delegata sa svojim stavom o nekom pitanju najčešće na sastanku delegacije (75%) ili pismeno (oko 7%). U drugom delegatskom mandatu i dalje dominira obaveštavanje delegata na sastancima delegacije, ali je znatno ređe (od 45 do 60%). Istovremeno je zabeleženo da 13 do 20% delegacija uopšte ne upoznaje delegate sa svojim stavovima ili to čini u pisanom obliku (od 2 do 12%), odnosno preko predsedavajućeg delegacije (5 do 9%).

U drugom delegatskom mandatu u velikom broju slučajeva konferencije delegacija nisu ostvarivale svoje funkcije (od 80 do 97%).

Rasprava u delegaciji je najčešće počinjala uvodnim izlaganjem predsedavajućeg delegacija (53 do 67% u prvom delegatskom mandatu, odnosno 28 do 53% u drugom) ili je, pak, nekoliko članova delegacije predočavalo problem o kome će delegacija raspravljati (od 23 do 33% u prvom, odnosno 20 do 30% u drugom delegatskom mandatu).

Zaključci su formulisani nakon rasprave u delegaciji, kao njen stav, onda kada članovi delegacije ocene da je to potrebno (50 do 58% u prvom mandatu, odnosno 30 do 40% u drugom) ili ako se stav delegacije o nekom pitanju izričito zahteva (4 do 9% u prvom mandatu, odnosno od 2 do 15% u drugom). Na izričit zahtev delegatâ zaključci se formulišu u 2 do 5% slučajeva u drugom delegatskom mandatu.

U situacijama u kojima se delegacija nije sastajala njeni stavovi su formulisani na osnovu pojedinačnih konsultovanja pred-

Digitized by Google

sedavajućeg sa nekim od članova delegacije (2 do 17%) ili u konsultaciji predsedavajućeg delegacije sa delegatom (10%). Podaci se odnose na drugi delegatski mandat.

Zaključujući, možemo istaći sledeće:

Na području ostvarivanja onih funkcija delegacije u kojima se ona javlja kao nosilac samoupravnih interesa radnikâ i radnih ljudi uočavaju se izvesne tendencije, koje objektivno, u postojećim okolnostima, mogu delovati kao prepreke procesima samoupravne interakcije i saradnje. Malo se koriste mogućnosti da se samoupravni interesi subjekata delegatskog sistema demokratski i efikasno usklađuju već na nivou osnovne samoupravne organizacije i zajednice i da se na taj način organizovano učestvuje u formiranju i izgrađivanju širih društvenih interesa. Delegacija se još nije suštinom, oblikom i sadržajima svoga delovanja razvila u samoupravno telo radnikâ i radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. U svom delovanju ona je još pretežno okrenuta skupštini društveno-političke, odnosno samoupravne interesne zajednice iz koje stižu podsticaji za njen rad i aktivnost. Smanjuju se inicijative radnikâ i radnih ljudi da putem delegacija i preko delegatskog sistema u procesima delegatskog odlučivanja izraze svoje samoupravne interese. Odsustvo delegatskih inicijativa samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana slabi i one funkcije skupština društveno-političkih zajednica u kojima skupštine deluju kao organi društvenog samoupravljanja. U uslovima u kojima se smanjuju delegatske inicijative, a nužno jačaju inicijative izvršnih i upravnih organa, postoje i deluju činioci koji mogu voditi formalizaciji odnosâ u procesima delegatskog odlučivanja i birokratizaciji delegatskog odnosa. Ti procesi oduzimaju delegacijama stvarnu samoupravnu sadržinu njihovih funkcija istiskujući ih iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice. Ako izgubi vezu sa radnicima i radnim ljudima i građanima čije interese treba da iznese pred delegatsko telo, delegacija će, čak i kada je aktivna (sastaje se i radi), pre ili kasnije, biti potisnuta iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice i postaće samo transmisija od delegatskog tela prema samoupravno organizovanim radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Međusobna saradnja delegacija

Jedna od bitnih ustavnih funkcija delegacije jeste da se u delegaciji i među delegacijama ostvare procesi primarnog usklađivanja različitih samoupravnih interesa radnikâ, radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Izložićemo ove funkcije delegacije imajući u vidu saradnju među delegacijama, funkcionisanje konferencija delegacija i usklađivanje samoupravnih interesa u situacijama kada više delegacija zajedno bira jednog delegata.

Digitized by Google

Saradnja među delegacijama. — Među mnogobrojnim delegacijama u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama njihovo međusobno povezivanje u ostvarivanju funkcija u procesu delegatskog odlučivanja ne ostvaruje se u poželjnom obliku i obimu. U celini posmatrano, istraživanje je pokazalo da se saradnja delegacija u različitim oblicima ostvarivala u oko 50% posmatranih delegacija. U drugom delegatskom mandatu ova saradnja se smanjuje, što je jedan od pokazatelja da se celina samoupravnih interesa u procesima delegatskog odlučivanja nedovoljno sagledava. To može biti limitirajući činilac u ostvarivanju prava radnikâ da odlučuju o celini odnosâ društvene reprodukcije.

Konferencije delegacija. — Kao mogući i poželjni oblici povezivanja i saradnje delegacija, konferencije delegacija, prema podacima istraživanja, nedovoljno se koriste. One nisu našle svoje mesto u procesu usaglašavanja samoupravnih interesa u pojedinim sredinama, odnosno u izgrađivanju zajedničkih interesa. Svega 3 do 17% delegacija konstituisalo je konferencije delegacija, što nedvosmisleno dokazuje da one još uvek nisu postale oblik povezivanja i saradnje delegacija.

Saradnja delegacija u slučajevima kada više delegacija zajedno bira jednog delegata. — Posebni problemi u usklađivanju interesâ i formulisanju smernica za postupanje delegata u procesu odlučivanja nastaju u situacijama u kojima više delegacija bira zajedničkog delegata. Podaci pokazuju da u takvim slučajevima samo mali broj delegacija (od 13 do 20%) sarađuje radi formiranja zajedničkih smernica. Približan je udeo delegacija koje su posebno usvajale smernice i saopštavale ih delegatu. Indikativno je da se najveći broj delegacija uopšte ne sreće u procesu odlučivanja, što znači da njihov zajednički delegat istupa u svoje ime ili, pak, zastupa interese delegacije iz koje potiče. Ako tome dodamo i podatak da u proseku 30 do 40% delegacija bira zajedničkog delegata, onda se u realnijem obimu ukazuju dimenzije odvojenosti delegacija, pa samim tim i radnih ljudi i građana, od odlučivanja u delegatskim telima.

Postojanje većeg broja delegacija za skupštine društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, samo po sebi, ne mora biti preprcka ostvarivanju delegatskog odnosa, ali to postaje u uslovima u kojima se među ovako brojnim delegacijama ne ostvaruje saradnja i međusobno prožimanje različitih samoupravnih interesa. Radnici, radni ljudi i građani, kao osnovni subjekti delegatskog sistema, nosioci političke vlasti i upravljanja društvenim poslovima, sve se više u takvim okolnostima zatvaraju u krug najužih parcijalnih interesa. Te tendencije otežavaju aktivno vladanje uslovima i sredstvima čovekovog rada i odlučivanje radnog čoveka i građanina o celini odnosâ društvene reprodukcije.

Istraživanje pruža osnove za zaključak da delegacija u ovoj oblasti nije uspela da do kraja izrazi svoje integrativne funkcije.

Digitized by Google

Te funkcije delegacija i delegatskih tela u usklađivanju različitih samoupravnih interesa najčešće preuzimaju organi izvršne vlasti. U procesu odlučivanja oni, posredujući među različitim samoupravnim interesima, ne retko i ne na perifernim pitanjima, šire svoju političku moć i uticaj. Usklađivanje različitih samoupravnih interesa tako se premešta iz delegacija i delegatskih tela.

Pojave čije smo osnovne naznake izneli upozoravaju na to da u delegatskom sistemu deluju izvesne tendencije koje, i onda kada nisu neposredan uzrok, pogoduju sukobima parcijalnih interesa, i to već na nivou osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, potom među njima u njihovim međusobnim odnosima, a, izvedeno iz toga, i u širim oblicima društvenog organizovanja. Prisutne su, i dosta široko korišćene, mogućnosti da se uži interesi izraze u procesima odlučivanja, dok su u praksi malo korišćeni prostori u kojima se odvija demokratsko i efikasno usklađivanje različitih samoupravnih interesa i postiže njihova demokratska sinteza u donetoj odluci.

Mogući pravci aktivnosti

Ne ulazeći u šire društveno-ekonomske odnose, u okviru kojih bi trebalo tražiti objektivne pretpostavke za funkcionisanje delegatskog sistema, i zadržavajući se u okviru postojećih delegatskih mehanizama, smatramo da je potrebno — da bi delegacija ostvarivala svoje ustavne funkcije, a posebno da bi razvijala svoje integrativne funkcije u celini delegatskog sistema i u razvoju samoupravnih odnosa — da se nađu rešenja za sledeća pitanja:

otvorenost delegacije sa izražavanje različitih samoupravnih interesa osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i radnih ljudi i građana;

otvorenost delegacije u razvijanju odnosa sa drugim društvenim organizacijama, naukom, kulturom i drugim oblicima društvenog stvaralaštva. Delegacija mora biti otvorena za šire društvene uticaje jer, mada predstavlja svoju osnovnu organizaciju, odnosno zajednicu, njena funkcija ne može biti svedena samo na borbu za realizaciju parcijalnih i grupnih samoupravnih interesa sredine koju predstavlja, već sa podjednakom pažnjom i odgovornošću mora razvijati i negovati i one dimenzije svojih funkcija u kojima se javlja kao mesto usklađivanja interesâ i izgrađivanja širih društvenih interesa;

u ostvarivanju ustavnih funkcija delegacije pažnju treba posvetiti razvijanju inicijative u delegacijama i osposobljavanju delegacija i članova delegacija da u razvijanju svojih inicijativnih funkcija izražavaju autentične samoupravne interese radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Radi podsticanja tih procesa neophodno je razvijati pojačanu saradnju delegacija sa samoupravnim organima i zborovima radnika u osnovnim samoupravnim organizacijama i za-

Digitized by Google

jednicama; podsticati saradnju delegacija za društveno-političke zajednice i delegacija za samoupravne interesne zajednice; razvijati u zborovima radnika i radnih ljudi angažovaniji odnos prema delegaciji i pokretanju inicijativa; obezbeđivati efikasnije i sigurnije međusobno informisanje o radu i aktivnostima koje se preduzimaju; razvijati svest o tome da jedino delegacija, kao telo osnovne samoupravne organizacije i zajednice, može biti nosilac samoupravnih interesa i inicijativa u procesu delegatskog odlučivanja;

potrebno je razvijati inicijativne funkcije delegatske baze i delegacije; otklanjati prepreke ovim inicijativama u procesu delegatskog odlučivanja; ozbiljnije i temeljitije revidirati proceduru rada delegatskih tela, koja u sebi nosi snažna obeležja parlamentarizma i koja je sve više neprimerena delegatskom sistemu;

osposobljenost delegacije da samoupravne interese izrazi i da ih u kolektivnom radu usaglašava, usklađuje i otvara prostor za njihovo povezivanje sa samoupravnim interesima drugih delegacija. Upravo na tom području Savez komunista, njegovi članovi i osnovne organizacije moraju više nego do sada razvijati svoj idejno-politički rad sa delegacijama i delegatima osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica;

razvijanjem metodâ rada u delegaciji i delegatskim telima treba obezbediti kolektivni rad i odgovornost ovih organa, kao i ličnu i kolektivnu odgovornost svakog člana. Ima dosta razloga da se pitanje efikasnog i demokratskog usklađivanja samoupravnih interesa oceni i kao osnovno pitanje u procesu odlučivanja sa stanovišta razvijanja kolektivnog rada i odgovornosti, ali i sa stanovišta ostvarivanja integrativnih funkcija delegatskog sistema. Kolektivna odgovornost i odlučivanje podrazumevaju izgrađene i razvijene međusobne odnose subjekata koji učestvuju u procesu odlučivanja, njihovu bolju povezanost, bolju informisanost, veću inicijativnost i intenzivniju komunikaciju;

konačno, uspostaviti takav metod delovanja Saveza komunista u delegacijama koji ga neće stavljati u položaj da, delujući u delegacijama, stvara norme koje bi bile izraz zajedničkog interesa na bazi usklađenih različitih interesa, već pre svega da izgrađuje stavove koji će, u konfrontaciji i međusobnom uticaju sa drugim samoupravnim interesima, usklađivati parcijalne interese sa opštim i dugoročnim interesima radničke klase i socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Miha Ribarič

Pluralizam samoupravnih i pluralizam političkih interesa

Koncepcija pluralizma samoupravnih interesa, po svojoj suštini, znači da se upravljanje u društvu i državi zasniva na asocijacijama samoupravnog udruženog rada. Političko predstavništvo se, prema takvoj koncepciji, konstituira u svojoj osnovi kao predstavništvo samoupravnih asocijacija rada i stanovanja, a u republici i pokrajini sa klasnom komponentom se neodvojivo prepliće još i nacionalna komponenta. Ostvarivanje koncepcije pluralizma samoupravnih interesa bi značilo da država, na svim nivoima svog organizovanja, istinski, a ne oficijelno, deklarativno, otuđeno predstavlja društvo u njegovoj samoupravnoj organizovanosti. Pluralizam samoupravnih interesa bi u tom smislu značio ostvarivanje interesâ radničke klase u njenoj samoupravnoj organizovanosti, interesâ radnog čoveka koji radi i stvara i njegovih asocijacija. To, naravno, već znači da pluralizam samoupravnih interesa predstavlja ne samo izražavanje i uvažavanje pojedinačnog i posebnog, nego i zajedničkog i opšteg. Sa aspekta opšteg za pluralizam samoupravnih interesa je bitno da se već postojeće opšte priznaje, potvrđuje, a i preoblikuje, dopunjuje i oblikuje na osnovu stvaralačkog, demokratskog učešća mnoštva samoupravnih asocijacija čovekovog rada i života, na osnovu različitosti koje u životu realno postoje, uz organsko priznavanje potreba i interesa opštosti, celine i dugoročnosti, istorijskog in-

Digitized by Google

teresa radničke klase da se oslobađa oslobađanjem rada i čoveka, ostvarenjem nacionalnih sloboda i ravnopravnosti, čovekovim ovladavanjem prirodom i, na toj osnovi, stvaranjem uslova za život u slobodi.

Uvažavanje pluralizma samoupravnih interesa, prema tome, znači stvaranje opštosti i dugoročnosti na samoupravnoj osnovi, na osnovi delatnosti čoveka koji radi i upravlja društvenim poslovima u svojoj radnoj i široj društvenoj zajednici i u društvu u celini. Ostvarivanje tog procesa podrazumeva i ukidanje politike, odnosno njeno prevazilaženje kao radnom čoveku otuđene sfere do koje je došlo u procesu društvene podele rada, nastanka klasa, antagonističke podeljenosti društva po tom osnovu i nastanka države, koja, umesto društva, ali zato u opštem interesu vladajuće klase, upravlja društvenim poslovima umesto samih članova društva.

Smatram da je za odgovor na pitanje kako se i koliko u praksi ostvaruje pluralizam samoupravnih interesa potrebno ustanoviti koliko radnička klasa u svojoj samoupravnoj organizovanosti, to jest u sistemu pluralizma samoupravnih interesa, sama ostvaruje ekonomsku vlast i, na toj osnovi, i političku vlast ili, drukčije rečeno, koliko samoupravno udruženi radnik upravlja svim poslovima i tokovima društvene reprodukcije kako u svojoj organizaciji udruženog rada tako i u svim oblicima udruženog rada i na svim društvenim nivoima. Na području konstituiranja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, a naročito u pogledu ostvarivanja udruživanja rada i sredstava, odnosno samoupravne koncentracije društvenog kapitala, još smo, po mom mišljenju, na vrlo niskom, početnom stepenu. Ako je to tako, onda znači da se društveno-ekonomske pretpostavke za konstituiranje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja na osnovi društveno-svojinskog samoupravnog produkcionog odnosa realiziraju u vrlo maloj meri, verovatno u mnogo manjoj nego što bi bilo objektivno očekivati s obzirom na normirano ustavno uređenje. Ako je na društveno-ekonomskom području karakterističan nizak stepen samoupravne integracije, razmrvljenost i isparcelisanost privrednih subjekata i udruženog rada uopšte, onda je nužno da upravljanje društvenim poslovima i zastupanje realnog društva bude u rukama državne egzekutive. A državna egzekutiva na svim nivoima organizovanosti, doduše, ne može sama stvarno držati vlast u svojim rukama, nego je pri tom nužno povezana sa političkom egzekutivom i poslovodnom strukturom. Tako se, umesto sa pluralizmom samoupravnih interesa, kao načinom konstituiranja zajedničkih i opštih društvenih interesa, susrećemo, na jednoj strani, sa mnoštvom više ili manje parcijalnih interesa koji često izražavaju i grupno-svojinske tendencije a, na drugoj strani, sa pojavama da država preko opisanog kompleksa izvršne vlasti pokušava da obezbedi opštedruštvene interese ili, tačnije, one interese koje u tim okvirima smatra za takve. Samoupravni udruženi rad je pri tom u položaju da, preko delegatskog skupštinskog sistema, više prihvata, potvrđuje,

Digitized by Google

ratifikuje od državnih organa predlaganu politiku i odluke nego da, na osnovu pluralizma samoupravnih interesa, sam, izvorno izražava svoje autentične interese i stvaralački učeštvuje u oblikovanju opštih društvenih interesa kao svojih interesa.

Pored rečenog, vredi konstatirati da su društveno-političke organizacije premalo razvile vlastitu specifičnu ulogu koja im u sistemu pripada, odnosno vlastiti identitet, i da — što naročito važi za Savez komunista — nemaju potrebne kritične distance prema državnim izvršnim organima, da se još uvek previše identificiraju sa svakodnevnim svojim radom, čime doprinose, između ostalog, i tome da izvršna veća skupština društveno-političkih zajednica ponekad budu okrenuta više ka drugim faktorima u sistemu nego ka delegatskim skupštinama.

Sve to ima za posledicu da se još održava praksa da se odluke o značajnim društvenim pitanjima pripremaju u različitim užim telima i da se posle toga samo prenose radi konačnog usvajanja u za to nadležne institucije sistema, što, razume se, utiče i na odgovornost za kvalitet pripremljenih i prihvaćenih odluka, a naročito na spremnost samoupravnog udruženog rada da ih ostvaruje ako je u njihovom koncipiranju i oblikovanju uopšte učestvovao.

Dominantna uloga državne i političke egzekutive u društvu upozorava i na politički monopol kojeg ima izvršni kompleks i time na elemente i praksu jednopartijskog sistema. Puteve za prevazilaženje dominacije političke sfere nad društvom rada, po našem mišljenju, nije moguće naći u preraspoređivanju ekonomske i političke moći unutar političke sfere same, nego u stvaranju uslovâ da se rad stvarno konstituira kao udruženi rad na osnovu svoje samoupravne organizovanosti i da državna i politička organizovanost radničke klase postane sve više instrument na društveno-svojinskoj osnovi integriranog udruženog rada, vlast udruženog rada, a ne vlast nad njim.

Digitized by Google

Bećir Macić

Samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa

U promišljanju aktualiteta jugoslovenskoga društva, napose njegove integralne dimenzije, posebnu pažnju zaslužuje višestrano elaboriranje samoupravnog sporazumijevanja, koje samoupravnim produkcionim odnosima daje autentičnu dimenziju. To posebno dobiva značaj kada se ima u vidu intenzivna primjena i ostvarivanje samoupravnog sporazumijevanja u praksi, tekovine, domašaji i rezutati u ovoj oblasti, kao solidna osnova za kvalitativniji iskorak u društvenoj zbilji. Istovremeno, pred jugoslovenskom zajednicom nalaze se odgovorni zadaci u realizovanju jednog od najznačajnijih poslijeratnih projekata — Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koji zahtijeva odlučniji i osmišljeniji pristup svim fenomenima samoupravne prakse, pa samim tim i samoupravnom sporazumijevanju. Težnja ovog rada je da dovede u vezu samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa, o čemu je do sada tek marginalno promišljano. Međutim, nepobitno je da se samoupravno sporazumijevanje mora višedimenzionalno osvjetljavati, jer se samo na taj način može podići na viši i kvalitetniji nivo.

Polazna teza, koja će biti detaljnije elaborirana u ovom radu, jeste da se pokaže puna koincidentnost između samoupravnog sporazumijevanja i demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, da jedno pospješuje drugo, da utiče na razvoj, osmišlja-

Digitized by Google

vanje i afirmaciju autentičnosti i osobenosti. Naime, tamo gdje se iskazuje demokratski pluralizam samoupravnih interesa, dakle, ispoljavaju se autentični, samoupravni, socijalistički i demokratski interesi samoupravnih subjekata, stvaraju se pretpostavke za samoupravno sporazumijevanje; takvi interesi mogu se iskazati, sučeliti, uskladiti i — regulisati samoupravnim sporazumijevanjem.

Imajući u vidu polaznu tezu, u strukturi ovoga rada biće neophodno u posebnim dijelovima iskazati suštastvenost samoupravnog sporazumijevanja, demokratskog pluralizma samoupravnih interesa i, polazeći od toga fundusa, dovesti ih u vezu.

Samoupravno sporazumevanje — autentični dogovor samoupravljača

Sa inaugurisanjem socijalističkih samoupravnih odnosa postavilo se pitanje dogovaranja samoupravljača, takvog koje će biti autentično i primjereno novim produkcionim odnosima. Očigledno je bilo da subjekti koji su dobili samostalnost u ostvarivanju svojih ciljeva treba da pronađu način kako da se dogovore, sporazumeju i koordiniraju u ostvarivanju zajedničkih ciljeva, eliminišući svugdje tamo gdje je moguće etatističko »sporazumijevanje«. Zahvaljujući tome, na samoupravnoj sceni je u sve ozbiljnijoj formi počelo da egzistira samoupravno sporazumijevanje, kao prevalentan odnos u komuniciranju samoupravnih subjekata. Samoupravljanje je za ovakav vid odnosa predstavljalo pogodan ambijent iz više razloga. Društvena svojina stavila je proizvođače i uopšte privredne kolektive u kvalitativno drugačiji odnos, posmatrano posebno sa stanovišta njihove lociranosti u procesu proširene reprodukcije, raspodjele dohotka, njegovim ovladavanjem na svim društvenim instancama. Time je otvoren prostor da privredni subjekti samostalno i odgovorno, na socijalističkim samoupravnim osnovama, uređuju svoje odnose, bolje rečeno — usklađuju zajedničke interese —, što će se posebno iskazati u samoupravnom sporazumijevanju, koje je dostiglo takvu razinu da ga treba posmatrati kao sastavni dio svakodnevnog bitisanja i angažmana samoupravljačâ.

Da bi se taj aspekt doveo u vezu sa interesnom sferom, neophodno je naznačiti nekoliko bitnih determinanti za afirmaciju osobenosti samoupravnog sporazumijevanja kao suštinske odrednice političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Krucijalan upit za samoupravno sporazumijevanje je svakako — ko je subjekt u njegovom kreiranju od začetka ideje do njenog ostvarivanja. Normativno je postavljeno tako da su radni ljudi subjekt samoupravnog sporazumijevanja; ono je, u stvari, njihov adut da jačaju svoj samoupravni položaj, povezujući se u širim društvenim relacijama, usklađujući tako više parcijalnih interesa u zajednički interes, koji je najprimjereniji na dostignutoj

Digitized by Google

razini razvoja proizvodnih snaga. Tako je, naime, normativno postavljeno. Ali treba vidjeti kako je to u stvarnosti, koliki je raskol između normativnog i stvarnog; tu se krije i »rodno mjesto« interesâ, odnosno cjelokupne interesne sfere u samoupravnom sporazumijevanju. Praksa je pokazala, a i neka empirijska istraživanja, da u ovoj oblasti samoupravnog aktiviteta ne rijetko predominaciju imaju rukovodne strukture, stručne službe, razni instituti, zavodi i slično. Naravno, neosporno je da ulogu pomenutih činilaca treba respektovati, osobito imajući u vidu da oni pripremaju stručnu stranu samoupravnog sporazumijevanja, u stvari uslove da radnička klasa djelotvornije ovlada ovom društvenom sferom. Ali, van toga i mimo toga mogu da razvlaste radne ljude, nametnu im interes koji oni, kao posebna interesna grupacija, imaju, što nije daleko od manipulisanja, razvlašćivanja radnih ljudi, zatvaranja, hipertrofiranja parcijalnih interesa, jednom riječju, posredovanja interesne sfere, te potiskivanja radnih ljudi na marginu kao običnih »glasača«. Za takvo stanje neko je jednom prilikom sasvim dobro primijetio da se ponekada »sporazumijevaju rukovodioci, umjesto radnika«. Dokumenti koji su plod »takve procedure« daleko su od radnog čovjeka, njegovih htijenja i interesa, otuđeni su, najkraće, od samoupravne akcije. Dakle, može se konstatovati da samoupravno sporazumijevanje može ponegdje da posluži određenim grupama da posredstvom njegovog institucionalnog mehanizma »plasiraju«, nameću i hipertrofiraju parcijalne, grupne interese, bez njihovog »ulaženja« u demokratsku »igru«, demokratsko sučeljavanje i usklađivanje. Time je, što će se kasnije pokazati, narušen i demokratski pluralizam samoupravnih interesa.

Samoupravni sporazumi, osobito imajući u vidu naprijed izneseno, i pored toga što u svom nazivu imaju atribute: *samoupravni* i *sporazumi*, ne prezentiraju sami po sebi, *a priori*, zajedničke interese, jedinstvo forme i sadržine, dakle, demokratske komponente. Kada se promišlja relevantnost samoupravnog sporazumijevanja, veoma je važno vidjeti dubioznu »interesnu sliku«, kakvi se, naime, interesi zastupaju, da li se forsiraju lokalistički, parcijalni, grupno-svojinski interesi, jednom riječju, interesi koji nisu izraz demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. U takvim slučajevima oni mogu, ne rijetko, da služe kao »pokriće« pojedincima, neformalnim grupama, centrima moći, otuđenim strukturama i slično kao sredstvo da ostvare svoje ciljeve.

Samoupravni sporazumi, kao krajnji cilj samoupravnog sporazumijevanja, moraju da budu, u doslovnom smislu, djelo svih samoupravljača, u njihove se odredbe moraju ugraditi htijenja, inicijative i interesi radnih ljudi. Dakle, to ne može biti samo rutinski posao, kako se uobičava reći — stvar pravne tehnike. Bez sumnje, u stručnom dijelu posla pravni i drugi kadar treba da dâ značajan doprinos, da kreira osnovu, da dâ sadržinu pravnim regulama, ali konačni, posljednji autor jesu — svi radni ljudi, koji će vajati klasnu dimenziju tih dokumenata. Prema tome, samoupravno sporazumijevanje je značajno idejno-političko pita-

Digitized by Google

nje, kreativni čin najšire samoupravne osnove, finiširanje demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Zbog svega toga, integriranje aktiviteta subjektivnog socijalističkog činioca u sve faze samoupravnog sporazumijevanja od presudnog je značaja za kvalitetnu razinu ovoga procesa. U tendiranju ka ugradnji u samoupravne sporazume u »igri« su različiti interesi: samoupravni i oni koji su to samo po formi ili koji čak nisu ni to — empiristički, pragmatički i slični. Očigledno je da će se ti interesi u početnoj fazi sučeliti — sigurno je da neće biti lakog odstupanja; najprimjereniji zajednički interes se ne probija lako na svoje mjesto; do njega se lako ne dolazi; on ne zadobiva socijalističku samoupravnu klasnu dimenziju bez dijaloga, sučeljavanja i bez borbe mišljenja.

Subjektivne socijalističke snage, kao integrirajuća i koheziona unutrašnja snaga, adekvatno svojoj društvenoj ulozi u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, treba da iskažu i integrišu svoj aktivitet i u domenu samoupravnog sporazumijevanja. Naravno, ne u obliku spoljašnjeg, izvansistemskog faktora, arbitrirajuće i komandujuće snage koja unaprijed odbacuje argumente. Niti to, pak, mogu činiti stihijski, povremenim ulaskom u »igru« i bitku, jer će stvoriti i otvoriti prostore za druge snage, pa i za oponentske ideologije. Sažeto rečeno, subjektivne socijalističke snage treba svojom istrajnom, kontinuiranom i sistematskom idejno-političkom akcijom da osiguraju demokratske i stvaralačke uslove da se radni ljudi iskažu kao subjekti u oblasti samoupravnog odlučivanja; jer oni to mogu (i treba) da budu. U tom odgovornom samoupravljačkom aktivitetu niko ih ne može zamijenuti, djelovati u ime njih, mimo njih i u ime njihovog interesa, pa ni subjektivne socijalističke snage. Praksa je pokazala sledeće: ukoliko je cjelokupna samoupravna osnova aktivna u procesu samoupravnog sporazumijevanja, takvi dokumenti su inspirativni za primjenu u društvenoj zbilji, radni ljudi ih shvataju i prihvataju kao svoje, ostvaruju dosljedno i u cjelini. Ukoliko, pak, nije tako, samoupravni sporazumi će ostati samo na svome »ceremonijalnom dijelu« (potpisivanje, kokteli i slično), formalnost koja može više da šteti nego da koristi. Zbog toga treba sa velikom obazrivošću uzeti cifre o ogromnom broju samoupravnih sporazuma u Jugoslaviji (pominje se na desetine hiljada), naime, ta se cifra ne može posmatrati sama za sebe, bez dovođenja u koincidenciju sa praktičnim ostvarivanjem sporazumâ, njihovim uticajem na pozitivno mijenjanje prakse, Uloga subjektivnih socijalističkih snaga se stoga ne može završiti samo usvajanjem samoupravnih sporazuma; to je tek jedna faza cjelokupnog toga samoupravnog procesa; predstoji druga, teža — praktično zaživljavanje ovih dokumenata u praksi, u društvenom konkretumu. Bez toga, ne rijetko, drugi interesi »dignu glavu«, nastoje da iskoriste vakuum koji je nastao neprimjenom sporazuma, ignorišu njegove odredbe, odbacuju ga na marginu i minimiziraju njegov značaj. Mora se shvatiti da, kada se usvoji samoupravni sporazum, tek predstoji pravo iskazivanje u praksi i manjine i većine.

Digitized by Google

Ovdje je, čini se, pogodno mjesto da se nešto više kaže o osposobljavanju radnih ljudi za izradu, »čitanje«, upotrebu i primjenu samoupravnih sporazuma. To je, drugim riječima, osposobljavanje za samoupravljanje, bez čije sistematičnosti i kontinuiteta nema preduslova za prodore u samoupravnoj sferi, pa time ni u samoupravnom sporazumijevanju. Samoupravni sporazumi su dokumenti sa dosta složenim društvenim kategorijama, koje zahtijevaju objašnjavanje i razumijevanje radi primjene u praksi. Sigurno je da i u toj činjenici treba tražiti jedan od razloga što se sporazumi ponekad sporo, djelimično ili nikako ne ostvaruju u praksi. U tom se kontekstu ocrtava značajan zadatak društveno-političkih organizacija, posebno Saveza sindikata, na planu osposobljavanja radnih ljudi za samoupravljanje, kako ono ne bi bilo lavirint teških kategorija.

Kada se govori o samoupravnom sporazumijevanju, mora se istaći njegova dinamička kategorija; prirodno je da one nakon izvjesnog perioda zastarijevaju, »istroše« se i iskažu poslije izvjesne primjene u praksi. Određeni uslovi, promjena situacije, novi interesi utiču da se nakon izvjesnog perioda mora ocijeniti primjerenost samoupravnog sporazumijevanja društvenoj praksi. Povezano s tim, ponekada se ide u drugu krajnost, pa samoupravni sporazumi veoma brzo »zastarijevaju«, traži se olako njihova izmjena. Ponekad, čim se usvoje, pripisuje im se da nisu dobri, da ne odgovaraju stvarnosti, da štite ili favorizuju pojedine interese. Otkuda takve pojave? Čini se da u objašnjavanju ovoga fenomena treba istaći da se ponekad olako, bez poniranja u višeslojnost društvene stvarnosti, na brzinu donose samoupravni sporazumi, te da se, tek nakon njihovog objelodanjivanja, vide evidentne manjkavosti. Istovremeno, ponegdje određenoj grupi ili čak pojedincima koji nastoje da svoj interes forsiraju po svaku cijenu, odgovara dovođenje u pitanje samoupravnih sporazuma, sumnja u njihovu ispravnost, pa su uvijek spremni za izmjenu ovih dokumenata. Takva praksa nije ispravna. Samoupravni sporazumi treba da se višestruko iskažu u praksi, jer ona je najadekvatniji kriterij za njihovo vrednovanje. Kada se pokaže očevidniji raskol između normativnog i stvarnog, pristupa se studioznijoj izmjeni tih dokumenata. Dakle, onda kada su za to sazreli uslovi, a ne po nečijoj želji i htijenju, kad neko to hoće, nastojeći da tako štiti svoje uske interese i potrebe.

Da bi bilo na razini samoupravne prakse, samoupravno sporazumijevanje mora da obuhvata i konkretne i dugoročne interese, to jest da, polazeći od svakodnevnih zadataka, otvara perspektivu radnim ljudima. Dakle, u tom samoupravnom segmentu je potrebno napraviti spoj konkretnog i dugoročnog, izrazivši to u jednoj cjelini. U protivnom, doći će do negativnih reperkusija, koje se mogu iskazati u dva vida. S jedne strane, prakticizam, ostajanje na suvoj praksi, a, s druge strane — prezentiranje dalekih ciljeva, koji se tek mogu nazrijeti na horizontu. Obje tendencije destimulativno djeluju na radne ljude, ne podstiču ih na

Digitized by Google

angažman, jer ne mogu da nađu svoj interes, da »vide« sebe u samoupravnom sporazumijevanju.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije, iako u svom nazivu ima izraz »dugoročni«, uspio je da pomiri i kratkoročnu i dugoročnu dimenziju jugoslovenskoga društva i kao takav postane lajtmotiv za najširi krug samoupravljača. U isto vrijeme u tom dokumentu je samoupravno sporazumijevanje našlo šansu za dogovor samoupravnih subjekata u najraznovrsnijim oblastima društvenog života.

U ovom dijelu rada smo naznačili nekoliko odrednica samoupravnog sporazumijevanja, pokazujući da je to bitno obilježje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa — podsticaj za samoupravno sporazumijevanje

Kada se, makar i marginalno, naznače bitni elementi samoupravnog sporazumijevanja, neophodno je u istom obimu izložiti i značajke demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, kako bi se stvorili uslovi za sagledavanje njihovog uzajamnog odnosa.

Samoupravnim socijalističkim odnosima, koje jugoslovensko društvo autentično i osebujno izgrađuje više od tri decenije, svojstveno je ispoljavanje mnoštva interesa, koji ulaze u »demokratsku igru«, demokratski se sučeljavaju i usklađuju. Zbog toga se takav sistem i označava kao demokratski pluralizam samoupravnih interesa, to jest autentičnih samoupravnih interesa, samoupravnih subjekata. Da bi se ti interesi ispoljili, potreban je određeni organizaciono-institucionalni mehanizam, koji čini — što će se kasnije pokazati — i samoupravno sporazumijevanje.

U sadašnjoj etapi razvoja našeg političkog sistema neminovno se nameće određenje samoupravnog socijalističkog interesa koji je primjeren strukturi tog sistema. Da bi se taj aspekt kreativno eksplicirao, ovlaš će se dotaći i određenje interesa uopšte. Pojam interes (od latinske riječi *interesum, interesse* — biti u nečem), najprostije rečeno, označava ono na što je usmjerena čovjekova pažnja, to jest njegov odnos prema nekoj osobi, ideji uopšte, stvari. »To je određena vrijednost, važnost, značaj i korist što je čovjek želi zaštititi ili postići.« Upravo zbog toga, »biti zainteresovan znači biti spreman da se stupi u aktivan odnos prema nekome ili nečemu, bilo zbog toga da bi se zadovoljila lična potreba ili želja (lični interes) ili određena društvena potreba (društveni interes). I u jednom i u drugom slučaju interes se zadovoljava u aktivnom odnosu prema nekome ili nečemu«[1].

Prednje nam omogućuje naznaku zaključka da je interes krucijalni pokretač čovjekove aktivnosti, njegov korelat u odnosu prema ljudima. Zbog toga ponašanje ljudi u društvu, njihove me-

[1] *Politička enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1976, str. 349.

Digitized by Google

međusobne odnose i djelatnost, više naučnih teorija objašnjava isključivo preko interesa. U tom pogledu je posebno značajna utilitaristička teorija, koja poistovjećuje čovjekove radnje i interesne težnje, koja ukazuje na interes kao na presudan faktor društvene strukture.

Za postavljeni zadatak u ovome radu osobito je značajno iznijansirati odnos između opštih (društvenih) i ličnih interesa. Čemu, naime, dati prednost: društvenom ili individualnom interesu; kako se može dogoditi da jedan drugog eliminišu, potru u sučeljavanju, u »igri« interesa? Neke teorije u pristupu ovoj problematici brane stav da lični interes ima prednost nad društvenim. Između ostalog, takvo shvatanje zastupa individualizam, liberalizam, utilitarizam, pa i anarhizam. S druge strane, pojedina učenja ističu stav o punoj dominaciji društvenog interesa; individualni interes se tu potpuno gubi. Takva shvatanja zastupa sociologizam, solidarizam, razne varijante etatizma itd.

Socijalistički odnosi nastoje da prevaziđu naznačenu antinomiju između društvenog i ličnog interesa, sa težnjom da se njihovo usklađivanje izvrši na demokratski način. U stvari, u praktičnom angažmanu ta dva pola interesne sfere stalno se prožimaju — od relativne usklađenosti do uzajamnog podređivanja. Bitno je, figurativno rečeno, da čovjek u društvenom interesu vidi otjelotvorenje i svoga ličnog interesa ili stvaranje pretpostavki za njegovo ozbiljenje u društvenom realitetu i obrnuto. Jer, sasvim je dobro zapaženo da »nikada nema nekog općeg interesa koji istovremeno ne bi bio nečiji poseban interes, ali nema ni posebnog interesa koji nema neku društvenu relevanciju«[2].

U kontekstu promišljanja interesne sfere treba istaći da jugoslovensko društvo ne predstavlja »harmoničnu socijalnu simbiozu ni idiličan poredak, samozadovoljen svojim »krajnjim savršenstvom«[3]. U tom društvenom ambijentu se pojavljuju i prevazilaze protivurječnosti između »kolektivnih i individualnih interesa, države i državnog upravljanja, komune i viših zajednica, prinude i slobode, opšte politike i ličnog samozadovoljenja«[4]. Političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja odgovara demokratsko usklađivanje interesâ, čime se i izražene protivurječnosti prevladavaju na demokratski način, a ne ukidaju prisilno i prividno.

U kontekstu ekspliciranja opštih postavki o interesu i kompleksu pitanja vezanih za ovu problematiku, kao i za samoupravno sporazumijevanje, pažnju zavrijeđuje nekoliko naznaka o interesnim grupama i takozvanim grupama za pritisak. Naime, ta kategorija se određuje kao »najraznovrsnije uže društvene grupe u globalnom društvu čija je osnova konstituisanje posebnog ma-

[2] Jovan Mirić, *Interesne grupe i politička moć*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb, 1973, str. 35.

[3] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974, str. 35.

[4] Isto, str. 35.

Digitized by Google

terijalnog ili moralnog interesa njihovih članova u odnosu na druge takve grupe i širu društvenu zajednicu«[5]. Kada se one posebno organizuju u cilju vršenja određenih pritisaka na javno mnjenje, na zakonodavne i izvršne organe, imaju karakter grupe za pritisak. I u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja mogu se pojaviti određene grupe za pritisak koje teže da ostvare svoj interes van samoupravne platforme, ali isto tako da ga plasiraju i kroz formalne samoupravne organe. Prethodno je već na izvjestan način rečeno da one ponegdje koriste i samoupravno sporazumijevanje kako bi kroz njegov institucionalni mehanizam forsirale svoje interese. To su, u našim uslovima, pretežno neformalne grupe, koje se konstituišu da bi van formalne samoupravne procedure ostvarile svoj cilj, ali ne rijetko i kroz samoupravne organe. Time se djelomično mogu tumačiti paradoksi da samoupravni organi donose nesamoupravne odluke.

Samoupravni socijalistički interes je u pravom smislu riječi to ukoliko sadrži atribute »samoupravni« i »socijalistički«. To, naime, znači da je on na samoupravan način izražen u društvenoj strukturi. Drugim riječima, nije nametnut, isforsiran i vještački stvoren. Time je uistinu demokratski. Interes svojstven našem političkom sistemu treba da bude, u pravom smislu riječi, konkretan. To, naime, znači da bude plod aktivnosti samoupravne društvene baze, jer je konkretan čovjek, sa svojom društvenom praksom, nosilac cjelokupnog kompleksa parcijalnih i društvenih interesa. Nadalje, samoupravni socijalistički interes, ukoliko zaista ima te atribute, nije u svom formiranju apsolutno samostalan. Pri tom je neophodno respektirati nivo dostignutog društvenog razvoja i uopšte determinante strukture političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Tako, na primer, svako ima interes da završi viši stepen neke škole, ali mnogi to još uvijek ne uspijevaju zbog nedovoljne materijalne osnove školstva. To treba, naravno, uvijek imati u vidu kada se formira interes u ovoj oblasti.

Interes koji je u centru ovih izlaganja jeste socijalističko-samoupravni ukoliko ima jasno izraženu klasnu dimenziju, to jest ukoliko je u njegovoj strukturi prepoznatljiva radnička osnova. Posebno je interesantan odnos između socijalističkog samoupravnog interesa i radničkog interesa. Socijalistički samoupravni interes je širi pojam od radničko-klasnog interesa, on supsumira ovaj posljednji. Jer, u socijalističkom samoupravnom interesu, odnosno, da tako kažemo, u njegovoj strukturi, ima i drugih interesa, koji su takođe orijentisani ka izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa, kao što je, na primjer, interes seljaka i slični interesi.

Socijalistički samoupravni interes pri svome ispoljavanju sadrži elemente bitnih tekovina i obilježja našeg političkog sistema: bratstvo i jedinstvo, zajedništvo, nacionalnu ravnopravnost, ne-

[5] *Politička enciklopedija*, cit. izd., str. 350—351.

Digitized by Google

svrstanost, federalizam, delegatstvo, opštenarodnu odbranu, društvenu samozaštitu itd.

Navedena izlaganja su pokazala pravce obrazovanja socijalističkog samoupravnog interesa, pri čemu je osnovna karika — delegatski sistem. S druge strane, osmišljeno je stanovište da se u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja stvara dijalektičko jedinstvo opšteg i ličnog interesa. Samoupravljanje sa svim svojim značajkama stvara uslove za to.

Nakon ovih opštih razmatranja stvorena je osnova da se ukratko prikažu i osnovna obilježja demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa je bitno obilježje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ukoliko se u tom sistemu ispolji taj segment interesne sfere, stvaraju se uslovi za afirmaciju suštinskih kvaliteta političkog sistema, pa samim tim i za iskazivanje samoupravnog sporazumijevanja. Kao takav, demokratski pluralizam samoupravnih interesa je afirmacija mnoštva specifičnih i konkretnih interesa radnih ljudi i građana. On je time antiteza svođenju autentičnih i konkretnih interesa na apstraktni interes, što je osobenost političkog pluralizma. U takvim uslovima čovjek i njegov interes su »zarobljeni«; taj interes u društvenim uslovima postoji kao interes bez osnove.

Isto tako, može se ustvrditi da je demokratski pluralizam samoupravnih interesa svojevrsna negacija monopolâ bilo koje društvene oblasti. Jer, u samoupravnim uslovima on je pretpostavka demokratskog sučeljavanja, konfrontacije i usklađivanja interesâ bez monopola. Kada toga ne bi bilo, postojala bi opasnost od svojevrsne apstrakcije interesa. Kardelj će to izraziti sljedećim stavom: »Cilj demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja nije apstraktni politički građanin političkog sistema građanskog društva i njegovog parlamenta, nego čovek koji živi, radi i stvara u određenim društvenim uslovima i čiji interes izvire iz takvog njegovog određenja«[6].

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa, nadalje, znači afirmaciju »spoja radničke klase i radnih ljudi sa sferom odlučivanja«. Time je samoupravna baza stalno aktivna, odnosno ispoljavaju se samoupravni interesi iz konkretnog života i komuniciraju prema instancama odlučivanja na svim nivoima.

Politizirani interes sasvim sigurno gubi na svojoj autentičnosti i konkretnosti, postaje apstraktan, istrgnut iz društvenog konkretuma, otuđen od stvarnosti. Jer, kako to ističe Kardelj — »politički pluralizam građanskog parlamentarizma uspostavlja sistem opšteg političkog predstavništva, u kojem je čovjek predstavljen kao politizirana ličnost, kao apstraktni politički građanin«. U takvim uslovima čovjeku ne preostaje ništa drugo nego da svoj autentični interes prenese na posrednike koji će, umjesto njega, odlučivati, pri čemu će on imati ograničen ili nikakav uti-

[6] Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

caj na te tokove. Najčešće se događa da se ti »opunomoćenici« otuđuju od svoje društvene osnove, izdižući se iznad nje same, djelujući mimo nje i njenih interesa.

Za demokratski pluralizam samoupravnih interesa može se reći da je podsticajna snaga političkog sistema i društva u cjelini. Zbog čega? Najkraće, zbog toga što je radni čovjek ujedno i građanin, sa kompleksom svojih konkretnih interesa prisutan u društvenoj strukturi, a time je zainteresovan za neprekidan razvoj društvenih odnosa. Kroz institucionalni mehanizam — samoupravne interesne zajednice stalno se usklađuju raznovrsni interesi, koji su se na demokratski i samoupravan način iskazali u društvenoj osnovi. Radni čovjek, u takvoj konstelaciji, zajednički interes osjeća kao »svoj«, nalazi sebe u njegovoj sadržini, zato što mu nije nametnut spolja, od strane otuđenih političkih sila, koje nije u stanju da kontroliše. Upravo su zato radni ljudi zainteresovani za stalan progres, koji je u isto vrijeme i njihov progres, jer, ako doživljava prosperitet društvo u kojem žive, tu leži mogućnost i za njihov prosperitet.

Pluralizam samoupravnih interesa, iako stalno ima u vidu i konkretne interese, nije pluralizam samo empirijskih interesa. Kardelj je ovu distinkciju takođe elaborirao u pomenutom djelu. On polazi od toga, ali se i izdiže iznad toga. Naime, u procesu samoupravnog i demokratskog usklađivanja interesa vrši se njihovo osmišljavanje i humanizacija. U tom sklopu »parcijalni interesi treba da dožive takvu svoju idejnu, naučnu i političku sintezu koja može da otvara progresivne perspektive i vizije socijalističkog napretka«.

U demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa manjina i većina se postavljaju na drugačiji način. Društvo se, naime, ne dijeli na neku opštu političku većinu i manjinu, partiju na vlasti i onu u opoziciji. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja poznaje manjinu i većinu koje se zasnivaju na demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa. Riječ je o takvim kategorijama koje se mijenjaju u ovisnosti od toga koje je pitanje u demokratskoj komunikaciji. Jer, »idejne i političke snage socijalističkog samoupravnog društva ne organizuju se na osnovi opštih političkih podjela, nego na osnovi opštih društvenih potreba samoupravnih interesa koje se nameću u svakodnevnom demokratskom odlučivanju samoupravnih subjekata i njihovih delegacija u skupštinskom sistemu. Dakle, riječ je o manjini i većini koja se formira oko konkretnih pitanja samoupravnog odlučivanja, a ne oko različitih političkih platformi. Zato i postoji relativitet tih kategorija, upravo onako kako je bogat i samoupravni život«.

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa je negacija stranačkog političkog pluralizma. Naime, takav pluralizam ne svodi sve interese na jednu ili dvije partije, suprotstavljajući raznovrsnost interesne sfere.

Društveno-političke organizacije, koje imaju značajno mjesto u samoupravnom sporazumijevanju, dio su demokratskog plurali-

Digitized by Google

zma samoupravnih interesa. Time se u bitnome naglašava njihova razlika od političkih partija i organizacija u drugim političkim sistemima.

Na kraju ovoga dijela rada treba istaći da autentična afirmacija demokratskog pluralizma samoupravnih interesa znači prevazilaženje posredništva u političkom sistemu. Samim tim što se autentični samoupravni interesi izražavaju nije potrebno da neko posreduje u tom procesu. To, nadalje, znači otvaranje novih prostora za slobodu čovjeka i njegovu ličnost.

Mislimo da smo elaboriranjem nekoliko suštinskih odrednica demokratskog pluralizma samoupravnih interesa stekli osnovu da ga stavimo u vezu sa samoupravnim sporazumijevanjem.

Rezime konstatacije o uzajamnoj vezi demokratskog pluralizma i samoupravnog sporazumijevanja

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa može se označiti kao pretpostavka za samoupravno sporazumijevanje. Drugim riječima, ukoliko se demokratski pluralizam samoupravnih interesa autentično afirmiše i iskazuje u strukturi političkog sistema, stvoreni su uslovi da se na samoupravan način — samoupravnim sporazumijevanjem regulišu odnosi među samoupravnim subjektima u društvu. Pokušajmo objasniti ovako postavljenu tezu. Kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa, što je već detaljno pokazano, iz svih dijelova društvene osnove, iz »zajednica interesa«, ispoljavaju se na demokratski način raznovrsni, konkretni, samoupravni i socijalistički interesi, koji se sučeljavaju, u dijalogu se dolazi do zajedničkog interesa, koji je najprimjereniji datoj razini razvoja određene oblasti. Kada je završena ta, svojevrsna interesna komunikacija, samoupravno sporazumijevanje se pojavljuje, pregnantno rečeno, kao krajnji cilj toga procesa, kao normativno ozbiljenje demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Mnogi subjekti, koji su bili u »igri« demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, samoupravno su se sporazumjeli o određenom pitanju, koje na taj način čini njihov zajednički interes. Osobito je važno da demokratska dimenzija bude zastupljena u cjelokupnom interesnom kompleksu. Jer, samoupravno sporazumijevanje treba da ima u svome opusu interese koji su u društvenom realitetu izraženi na demokratski način; takvi interesi su »ravnopravni« u procesu sporazumijevanja, nisu nametnuti, isforsirani, pa se mogu demokratski uskladiti.

Za ovu priliku posebnu pažnju zaslužuje razjašnjenje termina ravnopravni interesi, koji je u gornjem kontekstu upotrebljen. Možda termin nije potpuno adekvatan, ali u nedostatku boljega htjelo se njime reći da u fazi usklađivanja interesa svaki demokratski, samoupravni i socijalistički interes ima jednaku šansu, ne može biti apriorizma, favorizovanja unaprijed i slično. Ako bi toga bilo, te ako bi takvi interesi ušli u samoupravne sporazume, oni ne bi

Digitized by Google

predstavljali poticaj za svestrani angažman najšire samoupravne osnove. Naime, samoupravni sporazumi ne potiru interese nekakvim prijekim i najkraćim putem, čim se oni pojave; do tih zajedničkih interesa se dolazi dijalogom, raspravom, borbom mišljenja, argumentima, strpljivo, tolerantno i demokratski. U takvoj konstelaciji odnosâ niko neće gubiti, svi će dobivati, shvatiće da su se sporazumjeli o prioritetnim pitanjima društvenog razvoja koja su u interesu svih.

Samoupravno sporazumijevanje predstavlja, u isto vreme, dalju humanizaciju interesâ koji se iskazuju kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa. Prilikom izlaganja bitnih osobenosti demokratskog pluralizma samoupravnih interesa pokazano je da se u sklopu usklađivanja interesâ empirijski interesi ne uzimaju kao takvi, sami po sebi, oni u komunikaciji sa drugim interesima doživljavaju dalje osmišljavanje, obogaćivanje, poprimaju nove dimenzije, posmatrano sa šireg društvenog stanovišta. Samoupravno sporazumijevanje u još većoj mjeri omogućuje afirmaciju ove faze demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, idući više i dalje od toga; takve interese ono dalje usklađuje, obogaćuje, otvara im šire društvene perspektive, što je svojevrsna sinteza demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

U tom kontekstu, samoupravno sporazumijevanje se može posmatrati kao svojevrstan usmjerivač interesne sfere, izražene kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa. Naime, kroz proces samoupravnog sporazumijevanja demokratski i samoupravno izraženi interesi usmjeravaju se na suštinska, prioritetna pitanja, koja treba rješavati na određenom stupnju razvoja. Neophodno je, u stvari, bogatstvo interesâ koji izviru iz samoupravne osnove locirati na društvene kote, koje traže najhitniju akciju najšireg kruga samoupravljača.

Samoupravno sporazumijevanje sa svojim institucionalnim mehanizmom omogućuje da se prioritetni pravci razvoja normativno odrede, što omogućuje sistematsku i intenzivnu aktivnost. Imajući to u vidu, može se isto tako reći da samoupravno sporazumijevanje omogućuje da se prevladava spontanizam u interesnoj sferi. I pored toga što kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa iskazuju i »izlaze« na površinu, raznovrsni interesi samoupravnih subjekata, ukoliko se ne bi kanalisali prema određenim ciljevima, ostali bi, ipak, na izvjestan način na nivou spontanizma i rasplinjenosti. Samoupravno sporazumijevanje omogućuje da se ta faza prevaziđe i da taj interesni kompleks zadobije dimenziju sistematičnosti i usmjerenosti.

Samoupravno sporazumijevanje isključuje posrednike u sferi demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. I onda kada se demokratski pluralizam samoupravnih interesa iskaže u svoj svojoj specifičnosti postoji mogućnost da se pojave posrednici u njegovoj daljoj transformaciji. To može da bude u liku neformalnih grupa, pojedinaca, tehnokratskih vrhuški i slično, koji mogu da manipulišu interesima samoupravnih subjekata, da arbitriraju, favorizuju pojedine interese itd. Takvih pojava je bilo u praksi

Digitized by Google

i one su imale višestruko negativne posljedice po aktivnost radnih ljudi, prouzrokovale poslovne promašaje i slično. Međutim, naša je teza da je samoupravno sporazumijevanje brana takvim negativnim pojavama i onemogućuje ih još u začetku. Na koji način? U stvari, ako se nakon ispoljenog demokratskog pluralizma samoupravnih interesa iz društvene osnove dođe do zajedničkog interesa kroz samoupravno sporazumijevanje, onda nema bojazni od djelovanja navedenih grupa. To posebno ako samoupravno sporazumijevanje iskazuje samoupravne socijalističke kvalitete koji ga čine bitnom determinantom političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Samoupravno sporazumijevanje je, u stvari, najbolji »posrednik« koji će demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa dati akcionu dimenziju.

Kada se iz demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, putem samoupravnog sporazumijevanja, dođe do zajedničkog interesa, za kojega akteri pluralizma smatraju da je najadekvatniji, optimalan i najinspirativniji za samoupravnu akciju, onda aktivnost treba usmjeriti na njegovo dosljedno ostvarivanje, jedinstvo akcije treba da dođe do potpunog izražaja. Uslovno rečeno, demokratski pluralizam samoupravnih interesa je, nakon toga, usmjeren na ostvarivanje jednog interesa, što je demokratski i dobrovoljno odlučeno putem samoupravnog sporazumijevanja. Taj trenutak se, ne rijetko, ne respektuje, što ima višestruko negativne posljedice po samoupravni aktivitet. Ponekad, poslije konsenzusa za samoupravni sporazum, svako ponovo traži »svoj« interes, ne vidi se zajedništvo za koje su se akteri opredijelili samoupravnim sporazumijevanjem. Takvo ponašanje onemogućuje da se samoupravno sporazumijevanje iskaže u funkciji zajedništva, demokratske komunikacije i uspješnije realizacije određenih ciljeva, što je njegova suštinska funkcija.

Na nekoliko mjesta u prethodnom dijelu rada govoreno je o određenim monopolima u samoupravnim odnosima, koji mogu da se pojave u vidu neformalnih grupa, tehnokratije, birokratije i drugih oponentskih ideologija, a zajednički im je cilj: potisnuti radne ljude iz samoupravne akcije, manipulisati njima i njihovim interesima i slično. Samoupravno sporazumijevanje, koje je označeno kao stvaralački čin normativnog određenja demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, onemogućuje raznoraznim monopolima da ostvare svoje namjere, te je svojevrsna demonopolizacija u interesnoj sferi.

Samoupravno sporazumijevanje mora imati u vidu konkretne, reklo bi se, svakodnevne empirijske interese, da od njih polazi, prevladava ih u procesu usklađivanja toliko da samoupravljači vide perspektivu, novi korak i odskok u daljem razvoju proizvodnih odnosa, koji je savladiv i ostvariv. Prema tome, samoupravno sporazumijevanje mora da respektuje i da ima u vidu empirijske i konkretne interese, ali da ih prevazilazi, osmišljavajući ih za jednu višu razinu razvoja. Pri svemu tome, ostvaruje se stalna veza sa demokratskim pluralizmom samoupravnih interesa, koji potiče ispoljavanje svakodnevnih, konkretnih interesa najšire sa-

Digitized by Google

moupravljačke osnove, a samoupravno sporazumijevanje im pristupa kao fundusu za ostvarivanje svojih funkcija. Kao što se vidi, samoupravno sporazumijevanje nema u vidu neke daleke ciljeve, čiju mogućnost ostvarivanja radni ljudi ne vide, ono izvire iz konkretne prakse, ali je i više od toga; prevazilazi tu praksu ostvarujući nove i kvalitetnije prostore u društvenom realitetu.

Isto onako kako se ustvrdilo da demokratski pluralizam samoupravnih interesa doprinosi razvoju samoupravnog sporazumijevanja ta se teza može iskazati i obrnutim redom. Naime, samoupravno sporazumijevanje potiče ispoljavanje demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Ako se, naime, samoupravno sporazumijevanje dosljedno afirmiše u praksi, ono će društveni razvoj podizati na viši nivo, a samim tim stvaraće se uslovi za ispoljavanje novih interesa, koji će se opet regulisati samoupravnim sporazumijevanjem.

Kao što se vidi, veoma je složen zadatak, posebno imajući u vidu ograničen prostor, pokazati vezu između samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja. U ovom prilogu je na nekoliko suštinskih elemenata pokazana korelacija između ta dva entiteta političkog sistema socijalističke prakse.

Digitized by Google

Mile Jovanović

O nekim pitanjima istorijskog interesa radničke klase

Samoupravni pluralizam interesa, kao oblik političkog pluralizma koji istorijski destruira stranački politički pluralizam, pretpostavlja slobodnu (neposrednu) artikulaciju različitih interesa. Otvarajući procese nove demokratizacije društva, samoupravljanje ima funkciju (između ostalog) da razbije tehnokratski i ini monopol odlučivanja te da omogući konstituiranje i realizaciju radničko-klasnog interesa. Kao politički pokret, samoupravljanje ima istorijsku šansu da izvrši temeljitu inventuru dosadašnjih načina i oblika artikulacije i agregacije interesâ i uspostavi nove, ljudskoj prirodi primerenije relacije interesâ. Stoga samoupravni pluralizam interesa, kao politički sistem, nije samo negacija stranačkog političkog pluralizma, već je usmeren i protiv isključivosti centraliziranog odlučivanja. To podrazumeva novi, demokratski princip u sferi artikulacije i agregacije interesa, koji iz temelja ruši klasične oblike političkog posredovanja (preko političkih partija, sindikata, interesnih grupa itd.). Međutim, iluzorno je očekivati da će legalizacija istorijskog interesa radničke klase, *ipso facto*, dovesti do razvoja demokratizacije društva. Između procesa reaktualizacije radničko-klasnog interesa i demokratizacije društva ne stoji znak jednakosti. Odnosno legalizacija klasnog interesa ne znači automatski i demokratizaciju društva.

Digitized by Google

Zadaća je ovog rada da se pozabavi nekim teorijskim pitanjima vezanim za (ne)mogućnost artikulacije i realizacije istorijskog interesa radničke klase u uslovima pluralizma samoupravnih interesa, s osvrtom na ulogu (svesnih) subjektivnih snaga, bez pretenzija da se na njih daju konačni odgovori.

I

Čiji je interes, u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, preferiran? Da li je to interes radničke klase, države, partije? Znano je već da svaki interes partije, države nije i interes radničke klase, kao što ni svaki interes artikuliran u krilu radničke klase ne mora da se poklapa sa istorijskim interesom čitave klase. Da li dosadašnji razvoj samoupravnog pluralizma interesâ pruža pouzdane dokaze da su zaista »ideje vladajuće klase postale vladajuće ideje u društvu« ili je to, pak, puki proizvod eshatologijske fantazije?

Radničko-klasni interes proizlazi iz socijalnog položaja radničke klase i istorijske uloge koju ova (klasa rada) ima u samooslobođenju i celokupnoj društvenoj dezalijenaciji u Marksovom smislu. Kakve su mogućnosti da radnička klasa realizira svoj istorijski interes u uslovima pluralizma samoupravnih interesa? (Podsetimo se: koncept samoupravno-demokratskog političkog sistema moguće je ostvariti samo pod uslovom ako se obezbedi dominacija istorijskog interesa radničke klase.) Prvi put, u svim dosadašnjim klasnim društvima, stvarni emancipacijski karakter klasnog interesa određen je istorijskim položajem klase u društvenoj reprodukciji: oslobođenje radničke klase iz »carstva nužnosti« akt je istovremenog oslobođenja čitavog društva. Za razliku od svih do sada poznatih klasnih interesa, koji su se društvu nametali kao opštedruštveni i opšteobavezujući (a u suštini obespravljivali i potiskivali interese drugih klasa i slojeva), (istorijski) interes radničke klase jeste istorijski upravo po tome što on nije usko klasno određen (funkcija samooslobođenja klase), već je, u isto vreme, u funkciji opštedruštvenog oslobođenja.

Ovde se, nužno, postavlja i sledeće pitanje: da li pluralizam samoupravnih interesa, u demokratski povoljnijem socijalnom miljeu, »razvodnjava« (čitaj: razbija) istorijski interes radničke klase na niz parcijalnih interesa ili, pak, dovodi do učvršćenja tog interesa i njegove realizacije? Stojimo na stanovištu da je korelacija između pluralizma samoupravnih interesa i mogućnosti realizacije interesâ radničke klase upravno proporcionalna razvoju samoupravnih odnosa (u najširem smislu reči). Razvijeniji samoupravni odnosi naglašavaju izrazitiju dominaciju radničko-klasnog interesa i obrnuto. Nerazvijeni samoupravni društveni odnosi stvaraju interesni međuprostor, koji se koristi za zadovoljavanje nekih drugih interesa koji ne zaslužuju atribut samoupravni.

Digitized by Google

Samoupravni socijalizam (kroz proces socijalizacije politike, kroz dezalijenaciju rada i drugo) označava proces temeljne destrukcije države i istorijski uspon radničke klase na društveno-političku scenu u punom smislu te reči.

Simbioza državne i partijske vlasti, u periodu revolucionarnog etatizma, a i dugo posle toga, stavlja celokupni normativni sistem u funkciju posebnog interesa tih dvaju slojeva (državnog i partijskog). Poseban interes partije, pak, sabire sve druge posebne interese u jednodimenzionalni partijski interes, i proces odvajanja partije od radničke klase preti konfliktom između njih. Upravljačko-rukovodeća struktura, zahvaljujući dominantnoj poziciji u društvu, reprodukuje svoj posebni interes i uvek ga iznova predstavlja kao opštedruštveni interes.

Opasnost od artikuliranja i politizacije posebnih interesa i njihovo stupanje na mesto opšteg interesa, u vidu totaliteta koji pokušava da izmiri opšte i pojedinačno, aktuelizira ulogu (svesnih) subjektivnih snaga u uslovima pluralizma samoupravnih interesa. Partija, kao deo političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, ima izuzetno delikatnu i odgovornu ulogu i kao istorijska sila negacije monopolističkog interesa koji se hoće postaviti na mesto totaliteta.

Zato je pitanje granice gde počinje poseban interes partije i države i njegovo odvajanje od interesa radničke klase teško odredivo i puno neizvesnosti. Politička hegemonija partije i njenog posebnog interesa jedan je od najznačajnijih (ako ne i najznačajniji) indikator političke dominacije radničkom klasom. Ukoliko interes partije, nasuprot istorijskom interesu radničke klase, petrificira, partija zadobiva izrazito reakcionarnu ulogu. Interes partije, odvojen od radničke klase, dolazi u konflikt sa svojom prirodnom (revolucionarnom) bazom.

II

Da bi individuumi u samoupravnom socijalističkom društvu mogli ostvarivati svoje vlastite interese, oni se moraju međusobno povezivati, udruživati rad i sredstva. U protivnom, njihovi temeljni interesi postaju puka fikcija, a uspostavljeno društveno stanje podseća na interesni rat svih protiv sviju. Kako se integriranje interesâ, s obzirom na privatno-egoistički karakter svesti i ponašanja, još ne može dobrovoljno realizirati, potrebna je politika (i kao društvena delatnost kojom se vrši autoritativna raspodela društvenih vrednosti i kao politička organizacija koja će, poput društvenog pufera, ublažavati interesne konflikte).

Proces oslobađanja rada, temeljni interes radničke klase, neposredno je povezan s mogućnošću slobodnog, demokratskog artikuliranja i sučeljavanja interesâ koji se formiraju na području rada, kao i njihovom demokratskom realizacijom. Ekonomsko oslobađanje radničke klase osnovni je pravac kojem je uprav-

Digitized by Google

ljena sva dosadašnja aktivnost i energija proletarijata. Neposredna pretpostavka oslobađanja rada, u izvesnom smislu, jeste udruživanje rada i sredstava, u kojem udruživanju samoupravni subjekti demokratskim kanalima izražavaju (i politiziraju) svoje materijalne interese (interese rada). Samoupravna depolitizacija interesa (to jest komunikacija koja vodi samoupravnoj integraciji interesa) istovremeno čini suvišnim svaki oblik arbitriranja (bilo u vidu politike, odnosno države, ili u vidu partije). Zbog toga se suština samoupravne integracije interesâ u samoupravnom socijalizmu mora zasnivati na dominaciji istorijskog interesa radničke klase.

Proces samoupravnog pluralizma interesâ ne označava spontanu, anarhičnu artikulaciju konkretnih i neposredno izraženih individualnih, grupnih i opštih interesa. Naprotiv, on podrazumeva svesno usmeravani proces u kome se moraju uvažavati određena pravila igre. Dok ne odbaci svoj politički plašt, i samoupravno-demokratski socijalizam mora da isključuje iz političke igre svaki antisamoupravni i antisocijalistički interes. Svaka »interesna neutralnost« koja dopušta jednako uvažavanje svih interesa u društvu ugrožava egzistenciju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i zbog toga je nedopustiva. Kad toga ne bi bilo, lako bi se moglo dogoditi da »politizacija« interesa (ovde shvaćena kao isticanje posebnog interesa kao opšteg političkog interesa) nadjača demokratsku artikulaciju samoupravnih interesa. Demokratski pluralizam samoupravnih interesa, temeljna odrednica političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, mora zatvarati prostor za iluzije koje traže da se svi interesi odmah i sada ostvare, ne vodeći računa o objektivnim mogućnostima za njihovo zadovoljavanje, kao ni o prioritetu u njihovom rangiranju i zadovoljavanju. Samoupravno ruho mnogih interesa, u uslovima atomizacije ekonomije, razbijanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i zatvaranja u republičke i komunalne granice, skriva, zapravo, antisamoupravnu, egoističku sadržinu.

Zbog toga je preko potrebno da radnička klasa (osobito danas) ima na raspolaganju uvek nabrušenu teorijsku misao (naročito marksističku kritiku), pomoću koje će, u uslovima decentralizacije, deetatizacije i sve veće demokratizacije društva raskrinkavati pokušaje prenošenja konflikata interesâ oko odlučivanja i vršenja vlasti na politički plan i arbitriranje države i partije u tom poslu. Opšti interes stvoren u sferi rada (samo on, a ne neki drugi, izvana nametnut ili »unesen«) može postati odlučujući integrativni interes za realizaciju i drugih posebnih interesa a da za to neće biti nužno političko posredovanje. Prema tome, polazna osnova za neposredno izražavanje različitih interesa, njihovo usklađivanje i razrešavanje u uslovima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, jeste klasni interes radničke klase, interes rada. Da bi doista postao dominantan (odvojen od folije normativnosti), istorijski interes radničke klase mora postati sastavni deo njene klasne svesti. Zatim, mora biti neposredno izražavan, bez profesionalnih političkih i funkcionalnih pred-

Digitized by Google

stavnika koji ga »u ime« nje (radničke klase) artikuliraju. (Artikulacija »u ime« indikator je nesamostalnosti ili nesposobnosti da se vlastita sudbina uzme u ruke ili indikator prepreka koje radnička klasa još uvek nije savladala.)

Složeni proces pretvaranja radničke klase od »klase po sebi« (an sich) u »klasu za sebe« (für sich), klasu osveštenu svojim istorijskim interesom, pretpostavlja i oslobađanje od egoističkog dnevnog interesa (ali ne u smislu njegove negacije, već njegovog oslobađanja kroz udruživanje rada i sredstava sa sudrugovima u radu, na horizontalnom i vertikalnom nivou). U uzajamnim odnosima (odnosima interesne integracije), zasnovanim na spoznavanju i razumevanju uslovâ proizvodnje i solidarnosti među proizvođačima, moguće je uočiti bitnu relaciju između neposrednih i dugoročnih interesa. Svako jednostrano insistiranje na isključivosti neposrednih, kratkoročnih ili dugoročnih interesa ima nužno za posledicu provociranje protivrečnosti unutar klase i između nje i njenih klasnih organizacija (koje će, uzgred, još dugo imati arbitrirajuću funkciju) i žrtvovanje jednih (interesa) na račun drugih (interesa). »Proletarijat, naime, ne može izbjeći svom pozivu«, upozorava Đerđ Lukač. »Riječ je samo o tome koliko on još ima da pati dok ne dospije do ideološke zrelosti, do tačne spoznaje svoga klasnog položaja, do klasne svijesti.«[1] Jer, »svijest je takva stvar koju on (proletarijat — prim. M. J.) *mora* prisvojiti, makar to i ne htio«. Zbog toga je neophodno da se proletarijatu — kaže Marks u pismu Rugeu septembra 1843 — »*objasne* njegova vlastita djelovanja«. Njegova klasna svest nije ništa drugo do »svjesnim postali smisao povijesnog položaja klase«. Osim toga, »ono što se u drugih klasa pojavljivalo kao suprotnost između klasnog interesa i interesa društva, kao suprotnost individualnog čina i njegovih društvenih posledica itd., dakle, kao vanjska granica svijesti, premješta se ovdje — u vidu suprotnosti trenutnog interesa i krajnjeg cilja — u unutrašnjost same proleterske klasne svijesti. Time je omogućeno unutrašnje prevladavanje ovog dijalektičkog rascjepa, prevladavanje koje omogućuje vanjsku pobjedu proletarijata u klasnoj borbi«[2].

III

Događaji na Kosovu iz 1980—1982. i oni iz 1971. godine u Hrvatskoj pokazuju da u razrešavanju složenih interesnih protivrečnosti nije dovoljno da se subjektivne društvene snage pozivaju na istorijske zasluge i normativna opredeljenja. Osnovna se subjektivna snaga društva, a to će reći, pre svega, Savez komunista, mora u praksi svojom akcijom uvek iznova potvrđivati kao idej-

[1] György Lukács, *Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 142.

[2] Isto, str. 138.

Digitized by Google

no-politički ona snaga koja je sposobna da, u složenim ekonomskim i socijalnim situacijama, visoko izdigne zastavu istorijskog interesa radničke klase. Naravno, postavlja se pitanje (koje u biti odlučuje o dominaciji u političkoj i ideološkoj sferi) koja to subjektivna snaga, u kriznim situacijama, raspolaže mogućnostima da se društvu nametne kao dominantna politička sila. Ako to nije Savez komunista, a na Kosovu ona to očito nije bila — može li ta druga subjektivna snaga, nameću̇i se društvu (ili jednom njegovom segmentu), da ugrozi osnovne tekovine socijalističke revolucije? Prihvatamo tezu da se dominantna subjektivna snaga društva, Savez komunista, kroz socijalne i druge krize koje s uspehom rešava, i sama snaži i potvrđuje kao idejno-politički i klasno najsposobniji kormilar društva. Upravo se u situacijama u kojima se Savez bori protiv drugačijih ideoloških strujanja pokazuje prava snaga s kojom on ulazi u okršaj. Odgovornost za izbijanje kriznih situacija, ipak, ni u kom slučaju ne bi smela biti zanemarena, a zatim socijalizirana. To bi, štaviše, stimuliralo oportunizam ne samo u društvu, već i u samoj avangardi radničke klase.[3]

Parafrazirajući Lukača, mogli bismo reći da je za praktične odluke neke partije od presudnog značaja »da li je ona sposobna da sebi raščisti i riješi probleme koje joj zadaje povijesni razvitak«. Zatim, imajući na umu opasnosti od tendencija birokratizacije i u samoj partiji, možemo zaključiti da izvršavanje istorijskih zadataka presudno zavisi od toga koliko dotična partija »svesno«, koliko pak »nesvesno«, koliko s »točnom«, a koliko s »iskrivljenom« svešću izvršava zadatke koje joj je nametnula istorija.[4] U izvršavanju istorijskih zadataka partija ne sme, ni jednog časa, izgubiti iz vida istorijski totalitet, krajnji cilj svoje borbe, na račun parcijalnih interesa ili na račun — kako bi rekao Lukač — »pukih momenata cjeline«.

Nema, dakle, političke partije koja nije instrument realizacije interesa određene društvene grupe. Dominantni interes radničke klase moguće je realizirati jedino preko njene idejne i političke avangarde, Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija koje deluju u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Istorijski interes radničke klase postaje socijalni stožer oko kojega društveno-političke organizacije (i svi drugi subjekti samoupravne prakse) moraju »obigravati«, reaktualizirati ga i ugrađivati u svoju idejnu i praktičnu akciju.

---

[3] »Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati« — govori Ivo Andrić kroz usta jednog mladića iz Libanona. (I. Andrić, *Prokleta avlija*, »Mladost«, Zagreb — »Prosveta«, Beograd — »Svjetlost«, Sarajevo — Državna založba Slovenije, Ljubljana; *Sabrana djela Ive Andrića*, Zagreb, 1964, str. 110—111).

[4] Isto, str. 114.

Digitized by Google

Samoupravna, pak, socijalistička praksa nema za cilj da negira sve druge interese osim radničko-klasnog. Radničko-klasni interes, kao dominantan u uslovima egzistencije pluralizma samoupravnih interesa, ne isključuje artikulaciju drugih interesa (osim antisamoupravnih i antisocijalističkih interesa), već se on mora izdići (i stalno iznova izdizati) kao vrhovni »kriterij« njihovog artikuliranja. Demokratski pluralizam samoupravnih interesa, pre svega, ne sme postati društveni odnos koji omogućuje interesnu »džunglu« na samoupravnom društvenom asfaltu, u kojoj, prirodnom selekcijom, otpadaju najslabiji interesi ili ostaju oni (posredovani trenutnom konstelacijom snaga društveno-političkih organizacija i drugih društvenih subjekata) koji uspevaju da se izbore za dominantnu poziciju u društvu.

Prema tome, radnička se klasa mora sama osloboditi svekolikog ropstva, koje je »involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji« (Marks). Radnička klasa mora sama da dosegne vrhove vlastitih mogućnosti i transformira u »svjesnim postali smisao povijesnog položaja klase«, sama mora da dosegne svoj istorijski interes. Jer, da se podsetimo instruktivnog upozorenja E. Kardelja, »nikakav savršeni birokratski aparat, makar kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može izgraditi socijalizam. Socijalizam može rasti samo iz inicijative milionskih masa, uz pravilnu rukovodeću ulogu proleterske partije«[5].

[5] E. Kardelj: *O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji*, »Komunist«, br. 4/1949, str. 39.

Digitized by Google

Dobroslav Ćulafić

Budislav Šoškić

(1925—1979)

U riznicu naše političke kulture ulaze dvije knjige teorijskih i publicističkih radova Budislava Šoškića.* To je samo dio bogatog stvaralaštva ovog istaknutog omladinskog, partijskog i političkog radnika. Dug je njegovih savremenika i saboraca da i ovim povodom nešto kažu o ljudskom i idejnom liku ovog našeg marksističkog stvaraoca, o metodu i značaju njegovog političkog angažovanja i o ovim knjigama. To je i potreba našeg savremenog idejnog djelovanja, jer se ono ne može zamisliti bez analiziranja i unošenja u aktuelne tokove idejnog fonda ljudi koji su svoj život posvetili revoluciji i koji su revoluciji ostavili tekovine koje mogu i treba da služe kao izvestan oslonac i podsticaj.

Mlađe generacije izgrađivaće svoje sudove o svemu što im je prethodilo, pa i o ovome posljeniku na djelu građenja novog, socijalističkog samoupravnog društva i praviti svoje selekcije i sinteze, ali nije moguće zamisliti da će iz njihovog izbora izosta-

* U izdanju Marksističkog centra CK SK Crne Gore i titogradske »Pobjede« upravo su izašli iz štampe *Izabrani radovi* (u dve knjige) Budislava Šoškića, koji je preminuo pre pet godina. Tim povodom objavljujemo predgovor Dobroslava Ćulafića tome izdanju, u kome je dat celovit pogled na život i delo ovog našeg istaknutog idejno-političkog radnika i publiciste, koji je bio dugogodišnji saradnik našeg časopisa.

Digitized by Google

jati oni pregaoci i stvaraoci koji su davali pečat jednom vremenu i koji su tome vremenu utisnuli sve svoje ljudske i stvaralačke potencijale, stičući na taj način glasovito ime koje oličava pokret kome su pripadali.

Ima dovoljno razloga da ne samo mi, saputnici Budislava Šoškića, i dalje drugujemo sa njegovim djelom, već i da to isto preporučimo mlađim i novim generacijama. Jer se revolucija i tada neprekidno razvija i obogaćuje novim oblicima i sadržajima i ne gubi svoj osnovni klasni i idejni kontinuitet.

U biografiji Budislava Šoškića gotovo da nema ničeg posebnog i neobičnog što bi ga oštro izdvajalo iz sredine i naraštaja kojem je pripadao. Pa ipak, nije on proživio ni miran ni jednostavan život, niti je bez osobenosti koje ga čine uočljivom pojavom svoga vremena. Živio je u doba velikih raskršća sa kojih su se pojedinci vinuli do velikih uzleta, ali se i stropoštavali u sunovrate i ponore. Riječ je o vremenu revolucije, ali i kontrarevolucije. To vrijeme je od svakog iziskivalo maksimum ozbiljnosti i smjelosti da se opredijeli na onu stranu na koju ga vodi njegovo ljudsko i idejno biće i njegovo saznanje o putevima napretka. Budislav Šoškić je imao dovoljno ozbiljnosti, smjelosti i odgovarajućeg saznanja da, ostvarujući se kao čovjek u istinskoj ljudskoj suštini, krene putem revolucije.

Rođen 1925. godine u Novom Pazaru, gdje su njegovi roditelji jedno vrijeme bili na službi, on već u 1940. godini, što znači u petnaestoj godini života, postaje član SKOJ-a. Radeći aktivno kao skojevac prvih godina rata na strani NOB, on 1943. godine, što znači u svojoj osamnaestoj godini, stupa u jedinice NOV, u Šestu crnogorsku udarnu brigadu, a zatim u Prvu crnogorsku brigadu Korpusa narodne odbrane i te iste godine postaje član KPJ. Iako vrlo mlad, on u tim jedinicama obavlja dužnost sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a i člana Politodsjeka brigade.

Budislav Šoškić potiče iz imućne građanske porodice, bar za prilike kakve su bile prije rata u andrijevačko-beranskom kraju, gdje je njegov otac bio, u izvjesnom smislu, i začetnik industrijalizacije. Njegova je porodica bila veoma ugledna, sa demokratskom orijentacijom. U toj porodici rad se mnogo cijenio i njegovano je shvatanje da progresa ne može biti bez istrajnog rada. Već u tome što je od najranijih dana mogao shvatiti suštinu rada sadržan je izvjestan preduslov da sin te porodice kasnije krene ka onoj ideji oko koje se okupljaju ljudi koji su na vlastitoj koži osjetili i klasne odnose u radu — odnose u kojima rezultati rada ne pripadaju onima koji su ih stvarali, već nosiocima raznih monopola. Porodica je željela da njihov sin stekne zavidno obrazovanje, pa je u tome i uspjela, jer je Budislav imao za to sve predispozicije. Djećaštvo i rana mladost protiču Budislavu u marljivom učenju. Profesor srpskohrvatskog jezika davao mu je šesticu, što znači jedan poen više od najviše ocjene za pismene zadatke. Sve to nije učinilo Budislava oholim ni nametljivim, naprotiv — ostao je uvijek izuzetno skroman, povučen, zagledan jednako u knjigu i školske zadatke.

Digitized by Google

Na Budislava Šoškića je svakako uticala i sredina u kojoj je živio. Staro Berane nije se odlikovalo nikakvom razvijenošću, ni privrednom ni kulturnom. Palanka je tavorila u siromaštvu, možda treba reći — u punoj materijalnoj bijedi. Na duhovnu i moralnu atmosferu to se reflektovalo na različite načine — jedne je sve više vuklo u inertnost, zapuštenost u svakom pogledu, u demoralizaciju, a druge je podsticalo na otpor takvom stanju, na mržnju prema poretku i na traženje izlaza iz takvog stanja. Pulsirala je, prema tome, jedna tendencija koja je ljude vukla naprijed, uzdižući ih iznad materijalnih i drugih limita jedne konzervativne sredine. Za takvu tendenciju postojali su i neki tradicionalni oslonci: crnogorsko slobodarstvo i već duboko ukorijenjena težnja da se školovanjem i znanjem izlazi iz datih okvira i da se obezbjeđuju bolji uslovi života. Postojala je još jedna bitna okolnost: andrijevičko-beranski kraj imao je veoma jaku partijsku (komunističku) organizaciju, koja je uspješno parirala drugim građanskim partijama, imajući velik uticaj u narodu — kod seljaka i kod mlade inteligencije. Baš u godinama kada je Budislav već donekle sazrio za razumijevanje društvenih i klasnih odnosa imao je od koga da dobije podsticaj kako da se orijentiše. I dok su njegovi vršnjaci, na osnovu svoga socijalnog porijekla i klasnog položaja, bili više od njega predodređeni da se uključe u revolucionarni pokret, dotle je Budislav bistrinom svoga uma i obrazovanjem mogao da nađe taj pravi put.

U burnim predratnim godinama mladi Budislav imao je prilike da se sretne i sa marksističkom literaturom, koja je, krišom od policije, išla od ruku do ruku i koja je tim više privlačila radoznale umove, čime se Budislav uvijek odlikovao.

Može se, dakle, reći da je Budislava u revolucionarni pokret dovelo njegovo saznanje o progresivnijim ciljevima i vrijednostima, a ne nedostatak hljeba ili bilo koja druga nužda. A kada je jednom ušao u taj pokret, on mu je ostao trajno vjeran, vezujući za nj u potpunosti svoju sudbinu.

Iz rata Budislav izlazi kao sasvim zreo omladinski, skojevski radnik, potpuno pripremljen i za najodgovornije društvene zadatke. Nema sumnje da je Budislav i u predahu između bitaka, pripremajući se za politički rad, nastavljao da uči, čineći to na fascinantan način i kasnije, tokom cijelog svog života. Zato je i bio osposobljen za najrazličitije i najodgovornije poslove, pri čemu je uvijek pokazivao široku kulturu i sposobnost da djeluje u skladu s potrebama datog trenutka i specifičnostima sredine u koju je ulazio, a u isto vrijeme i da događaje i pojave vidi u kontekstu opštih zakonitosti i opštih razvojnih tendencija.

U poslijeratnim godinama on se nalazio na odgovornim dužnostima u omladinskoj organizaciji, novinarstvu, Savezu komunista, Socijalističkom savezu i organima vlasti.

Postao je član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru u januaru 1946. godine, a zatim član Sekretarijata Glavnog odbora Socijalističkog saveza Jugoslavije, glavni urednik listova »Pob-

Digitized by Google

jeda«, »Omladina« i »Mladost«, sekretar Ideološke komisije CK SKJ, član Izvršnog vijeća Skupštine SR Crne Gore, član Izvršnog komiteta CK Saveza komunista Crne Gore i sekretar za ideološka pitanja CK SK Crne Gore i glavni urednik časopisa »Praksa«.

Učestvovao je u radu Šestog kongresa SKJ kao gost; Osmog, Devetog i Desetog kongresa u svojstvu delegata; zatim na Osnivačkom, Četvrtom, Petom i Šestom kongresu SK Crne Gore kao delegat.

Na Osmom kongresu SKJ izabran je za člana Centralnog komiteta SKJ, a na Devetom kongresu SKJ za člana Predsjedništva SKJ. Poslije Četvrte (brionske) sjednice CK SKJ (1966). postaje član Izvršnog komiteta CK SKJ, a u periodu između Devetog i Desetog kongresa SKJ član je Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ.

Za predsjednika Skupštine Crne Gore izabran je u maju 1974. godine, a u isto vrijeme je bio i član Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore i Predsjedništva Socijalističke Republike Crne Gore. Na tim dužnostima ga je i smrt zatekla 1977. godine.

Kao što se vidi iz ovog kratkog pregleda funkcija koje je obavljao, on se veoma brzo i uspešno peo ka vrhu piramide našeg društvenog i političkog života. Pri svemu tome, njegova ličnost se nikad nije pokazivala u nekom liderskom smislu, iako je bivao i prvi čovjek u pojedinim forumima: njegov lični doprinos skladno se uklapao u doprinose rukovodstava u kojima je djelovao. Bio je za to da forumi kolektivno rade i odlučuju.

Spisak funkcija, zapravo, sam po sebi malo koga i može da predstavi u svemu onome što je ta ličnost bila. Budislav Šoškić je bio čovjek koji se zaista izdvajao od mnogih svojih kolega i saradnika u forumima po količini i kvalitetu rada. Ne samo da je najsavjesnije i najenergičnije obavljao poslove koji su njemu lično pripadali, već je nenametljivo a svesrdno pomagao i drugima, bilo da je riječ o onima koji su na »nižoj« ili onima na »višoj« hijerarhijskoj ljestvici od njega. Tom svojom osobinom — osobinom radinosti u najboljem značenju toga pojma — djelovao je izrazito pozitivno u svim sredinama u kojima se kretao. Nije bilo moguće raditi sa njim, a ne raditi. Bez ikakvog pritiska, on je djelovao na ljude samim svojim primjerom. Razlikujući bitno od nebitnog, nije zanemarivao ni one manje važne poslove: smatrao je da svaki posao treba obavljati kvalitetno i studiozno, da bi se postizao potpuni uspjeh u idejnom i političkom radu.

Nema sumnje da je Budislav Šoškić imao predispozicije za bavljenje naučnim i teorijskim radom, pa je i želio da se u tom pravcu razvija. Ali životne okolnosti jedva da su mu omogućavale da se i u tom pogledu iskaže. Do kraja disciplinovan pripadnik svoga pokreta i svoje organizacije, radio je gotovo samo ono što je bila potreba toga pokreta i te organizacije. Pri tom je nužno podsjetiti na to da on nije bio ni prakticist ni pragmatist. Iako je bio sav zaokupljen dnevnom politikom, on je toj politici tako služio da je i nju i sebe izvlačio iz prakticizma i pragmatizma. Jer, kako smo već rekli, i najsitnijem zadatku pristupao je studiozno,

Digitized by Google

uvijek tražeći vezu između onoga što je dnevno i onoga što je dugoročno — strateško. Takvu vezu nije moguće naći bez dubljeg poznavanja marksističke teorije i bez korišćenja tom teorijom.

Pred nama su dva toma njegovih izabranih radova. Oni ga, nesumnjivo, predstavljaju kao teoretičara i publicistu i kao propagatora naših ideoloških stanovišta i društvenih opredjeljenja. Ali to je samo jedna strana njegovog rada i njegovog doprinosa.

Prije nego što nešto kažemo o radovima koji su upravo objavljeni, u cilju predstavljanja ove ličnosti neophodno je podsjetiti i na njegove doprinose koji nijesu u ovim knjigama niti u njima mogu biti sadržani, jer on nije njihov potpisnik, iako je velikim dijelom i jedan od njihovih autora. Riječ je o njegovom doprinosu prilikom izrade mnogih partijskih dokumenata i uopšte onih tekstova koji oličavaju politiku Saveza komunista u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa, u razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, u oblasti kulture i obrazovanja, informisanja i propagande, u izgradnji organizacione i idejne fizionomije Saveza komunista, u definisanju njegovog društvenog položaja i društvene uloge.

Na dokumentima i tekstovima koji su afirmisani u javnosti kao idejna stanovišta i politika Saveza komunista Budislav Šoškić je radio kroz cijeli poslijeratni period, u početku više kao mladi »ekspert«, a kasnije kao član foruma, sa autoritetom stručnjaka koji je umio da precizno formuliše stavove iza kojih stoji većina i koji najbolje i najpotpunije izražavaju suštinu onoga čemu se teži. Taj njegov rad nije vezan samo za njegovo radno mjesto i nije proizlazio samo iz obaveza na tom radnom mjestu. On je pozivan da učestvuje u tome i svesrdno se i znalački predavao tome poslu. Zato će njegovi savremenici i poznanici moći da prepoznaju njegov udio i u onome što je opšte i zajedničko — u kongresnim rezolucijama i u mnogim drugim tekstovima javnog karaktera i značaja. To važi za »fondove« Saveza komunista Crne Gore i Saveza komunista Jugoslavije. Od tih doprinosa posebno treba spomenuti Pismo predsednika Tita i Izvršnog biroa (1972) i neke platforme i rezolucije Desetog kongresa SKJ (1974). U tim dokumentima je vrlo zapažen udio njegovog pera, znanja i iskustva i u tom radu se pokazao kao dorastao saradnik naših najistaknutijih rukovodilaca. Ne treba, pri tom, ni spominjati poznatu činjenicu od kolikog su i teorijskog značaja tekovine Desetog kongresa SKJ.

Budislav Šoškić je vrlo mnogo pomagao svojim kolegama, saradnicima i javnim glasilima u odbiru aktuelnih tema i u koncipiranju polazišta i osnovnih stavova. Bio je u svakom trenutku spreman da izdiktira dugačak spisak tema kojima bi trebalo pokloniti pažnju, ukazujući na način kako da se to učini.

Rad u forumima ne može se apriorno ubrajati u teorijski rad. Istupanja u forumima obično su ukazivanja na moguća praktična rešenja, eventualno s pozivanjem na određene teorijske premise. No, i taj Šoškićev rad, ako nije potpuno istovjetan, on se približa-

Digitized by Google

va onom radu koji ima i teorijski značaj. To je dolazilo otuda što se Budislav Šoškić veoma studiozno pripremao za svako istupanje, prethodno veoma dobro izučivši probleme o kojima će se raspravljati.

Autorski doprinos Budislava Šoškića je dosta poznat, znatnim dijelom valorizovan je u partijskoj i društvenoj javnosti, jer njegovi tekstovi ne samo da su rado čitani, nego su uvrštavani i u literaturu za marksističko i idejno-političko obrazovanje i osposobljavanje komunista i radnih ljudi.

U početku se on oglašavao tekstovima o omladinskom pokretu, a kasnije o pojedinim pitanjima društvenog i partijskog života. Objavio je i nekoliko brošura, a najveći njihov dio je »rasut« u listovima i časopisima ili je otišao u eter preko talasa radija i televizije. Nije stizao da sistematski i naučnim metodom, u punom smislu istraživački, obrađuje pojedine teme, ali njegovi tekstovi ostavljaju utisak temeljitog poznavanja i marksističke literature i naše stvarnosti. Neki članci, iako neveliki po obimu, imaju karakter i vrijednost pravih i značajnih studija.

Velika je šteta što sam autor nije stigao da iz svega onoga što je govorio i pisao napravi izbor i priredi ga za štampu. Dugo vremena on to i nije htio da čini, svakako iz skromnosti, čekajući da se opus upotpuni i da ga podigne na još viši nivo. Piscu ovih redaka poznato je da je Šoškić tek pri kraju života, kao da je predosjećao da više nema vremena da čeka, namjeravao da ponudi jednu knjigu za ediciju »Društvo i politika« u izdanju »Pobjede« i Marksističkog centra CK SK Crne Gore.

Priređivači ovih knjiga, iako su uložili veliki trud, nijesu mogli nadoknaditi ono što autor nije učinio. U njegovoj zaostavštini nijesu nađene, pored ostalog, kopije govornih ili objavljivanih tekstova, iz čega se može zaključiti da u ovim knjigama nije sve ni sakupljeno, a posebno da nije napravljen ni odgovarajući izbor. Odlukom CK SK Crne Gore predviđeno je da se pripreme za štampu izabrani radovi, što znači ne sve ono što je ovaj autor govorio i pisao, pa je tako i postupljeno. Redakcija se pri tom služila kriterijumom da uzme u obzir prije svega objavljivanu građu, to jest ono što je već autorizovano. Od toga se odstupilo samo u slučaju izbora autorovih govora o skupštinskom sistemu, s obzirom na značaj tih tekstova.

Izbor je, konačno, sveden na dvije knjige, iako je bilo tekstova za više knjiga. Nije se pri tom težilo dokumentarnosti — da se autor predstavi u razvojnim dimenzijama — već da se odabere samo ono što ima aktuelan značaj i što predstavlja trajniju teorijsko-publicističku i idejno-političku vrijednost.

Građa je zbog obima morala biti podijeljena u dvije knjige, mada se tekstovi tematski prepliću i čine jedva djeljivu cjelinu. Prva knjiga sadrži pretežno tekstove o društvenim temama, o izgradnji novog, socijalističkog samoupravnog društva, a druga obuhvata tekstove poglavito o temama povezanim sa životom i razvojem Saveza komunista.

Digitized by Google

Čitalac će u ovim knjigama naći sledeće priloge: o teorijsko-političkim polazištima našeg socijalističkog samoupravnog društva, o našim shvatanjima marksizma i o ideologiji našeg socijalističkog samoupravnog društva, o Titovoj ulozi u organizovanju narodnih masa, o karakteru naše revolucije — njenoj samostalnosti i njenom internacionalizmu, o nacionalnom pitanju u marksističkoj teoriji i našoj socijalističkoj praksi, o odnosima među narodima Jugoslavije, o idejno-političkoj i društveno-ekonomskoj suštini udruženog rada, o političkom sistemu u funkciji udruženog rada, o demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa, o kolektivnom radu i odlučivanju kao bitnom svojstvu našeg samoupravnog i delegatskog sistema, o društvenom položaju i društvenoj ulozi Saveza komunista, o mnogim aktuelnim pitanjima idejne akcije Saveza komunista i o idejnim tendencijama u našem društvu, o idejnim pitanjima obrazovanja, kulture i informisanja itd.

To je veoma širok dijapazon na kome se kretala misao ovog autora. Svakoj temi je najozbiljnije pristupano, date su najznačajnije naznake kako tretirani problem treba shvatiti i rešavati, a u isto vrijeme tekstovi su obogaćeni asocijacijama iz marksističkog teorijskog fonda.

Tematski raznovrstan, ovaj autor ipak ima jednu ideju koja se kao osnovna nit provlači gotovo kroz sve tekstove. Riječ je o ulozi subjektivnog faktora našeg socijalizma. Ta tema je obrađena i u jednom posebnom, možda najznačajnijem njegovom studijskom tekstu pod naslovom *Titova koncepcija organizovanja narodnih masa*. Očito ne slučajno, u tom tekstu su, povodom uloge Titove ličnosti, tretirane sve subjektivne snage naše revolucije i našeg društva. Pišući o Titu sa pijetetom i ukazujući na istorijski značaj njegove ličnosti, na doprinos koji ga je učinio velikanom naše epohe, i to u širim — svjetskim razmjerama, Budislav Šoškić pravi veoma uspješno dijalektička poređenja — snagu našeg pokreta dovodi u vezu sa ulogom Titove ličnosti, ali i snagu Titove ličnosti izvodi iz snage narodnih masa, koje je on znao da pokrene i ujedini u revolucionarnoj akciji.

Za metod Budislava Šoškića karakteristično je baš to da svako pitanje postavlja i tretira cjelovito, uključujući u analizu sve relevantne momente. Tako, na primjer, on subjektivni faktor smješta u kontekst objektivnih zakonitosti, ali pri tom ne ostaje na pozitivističkim pozicijama, to jest ne potcjenjuje, već, naprotiv, naglašava ulogu subjektivnog faktora. Evo šta on sam o tome kaže:

»Zakonomjernosti društvenog kretanja, konkretno-istorijski uslovi i objektivna nužnost čine mogućnim, aktuelnim i neizbježnim revolucionarne promjene, određuju njihove granice i domašaje. Otkrivanje i uvažavanje objektivne nužnosti moraju biti polazna osnova svake revolucionarne akcije. Bez toga ona ne bi bila na realnom društveno-istorijskom tlu, bila bi osuđena na neuspjeh i poraz. Ali do temeljnog revolucionarnog prestrojavanja društva ne može se doći samo djelovanjem objektivnih uslova ni stihijom istorijskog toka događaja, bez obzira na zaoštrenost unu-

Digitized by Google

trašnjih klasnih i drugih društvenih suprotnosti u svakoj određenoj zemlji. Ishodište, pravci i tempo revolucionarnih kretanja zavise od odnosa moći klasnih, društvenih i političkih snaga, od uloge i snage revolucionarnog subjekta, od njegove idejne zrelosti i političke orijentacije, od njegove organizovanosti i jedinstva, od izbora pravih puteva i sredstava borbe u skladu s objektivnim uslovima. Tito je postao vodeća stvaralačka ličnost naše revolucije zato što je sagledao njene pokretačke snage, što ih je organizovao, ujedinio i usmjerio, i to na jasnoj i realnoj revolucionarnoj platformi, koja je odgovarala objektivnim uslovima i stvarnosti naše zemlje. Insistiranje na velikom značaju subjektivnog faktora, sagledavanje i što preciznije određivanje njegove uloge u svakoj etapi revolucionarne borbe, njegovo idejno, političko, organizaciono i akciono osposobljavanje za ostvarivanje takve uloge — to je stalno bilo u žiži aktivnosti druga Tita kao vođe revolucije.«

Pišući o Savezu komunista i o drugim društveno-političkim organizacijama, Budislav Šoškić veoma uspješno izvodi odnos njegove samostalnosti, organizacione koherentnosti u mjeri u kojoj je ona neophodna da bi se organizacija uspješno organizovala i slično, i njihovog jedinstva u jedinstvenom frontu socijalističkih snaga, pri čemu su sve te organizacije stavljene u kontekst neposredne demokratije, kao njeni instrumenti, njeni izrazi i okviri. Za razumijevanje tih autorovih pristupa karakteristični su i ovi redovi:

»Razgraničavajući se — u koncepcijama i u praksi — od parlamentarizma buržoaske političke države, pa i njegove jednopartijske varijante, Savez komunista — usmjeravan stvaralačkom mišlju druga Tita — odlučno i istrajno se zalaže za razvoj, na delegatskom sistemu zasnovane, samoupravne demokratije udruženog rada, koja obezbjeđuje odlučujuću ulogu radničke klase i radnog čovjeka u neposrednom upravljanju društvom i društvenim poslovima. Savez komunista, Socijalistički savez, Savez sindikata, omladinske i boračke organizacije i drugi činioci organizovane socijalističke društvene svijesti djeluju kao stvaralački sastavni dio te samoupravne demokratije udruženog rada, kao unutrašnja pokretačka snaga njenog razvoja.

Bilo bi suprotno prirodi sistema neposredne socijalističke demokratije ako bi ma koja društveno-politička organizacija — sadržinom i načinom djelovanja i svojom ukupnom praksom — razvijala obilježja opštepolitičkog predstavnika određenih slojeva ili djelova društva. Ako bi se one ponašale kao osamostaljene političke institucije, koje imaju svoj poseban politički program, koje zadržavaju za sebe monopolsko pravo da zastupaju određene parcijalne interese u svojstvu političkog prezentanta i koje se među sobom nadmeću oko podjele vlasti i uticaja, — onda bi to značilo, iako u novom vidu, oživljavanje partijsko-političkog pluralizma, isključivanje radnih ljudi i građana iz tokova samoupravnog i političkog odlučivanja i rastakanje njihovog političkog i akcionog jedinstva. Bila bi to negacija suštine samoupravne demokratije udruženog rada.

Digitized by Google

Zato Savez socijalističke omladine, na primjer, ne razvija niti treba da razvija svojstva neke »partije mladih«, odnosno opštepolitičkog predstavnika omladine. Ni Savez boračkih organizacija nije neka posebna »partija veterana«. Ni Savez sindikata nije opštepolitički predstavnik radničke klase koji bi bio u odnosu partnerstva sa Savezom komunista. Uostalom, i Savez komunista prevazilazi svojstvo klasične političke partije, razvijajući se kao unutrašnja snaga samoupravnih društvenih odnosa, koja ne djeluje izvan i iznad klase, nego kroz njenu samoupravnu akciju.

Zadržavanje elemenata opštepolitičke reprezentacije kod bilo koje masovne društveno-političke organizacije i pojave političkog partnerstva među njima značili bi pogodno tlo za klijanje partijsko-političkog pluralizma.«

Kada je riječ o Savezu komunista, treba reći da je ovaj autor veoma mnogo pažnje posvetio razumijevanju i ostvarivanju stavova Šestog kongresa SKJ. Kao što je poznato, Šesti kongres SKJ odredio je liniju demokratizacije Saveza komunista i prevladavanja njegovog političkog i idejnog monopola. Praksa je, međutim, neprekidno pokazivala dvije tendencije: svođenje demokratizacije Saveza komunista na njegovo socijaldemokratiziranje i, da bi se to onemogućilo, vraćanje na djelovanje sa pozicija vlasti i sredstvima vlasti. Budislav Šoškić uporno insistira na dvjema premisama koje vidi u jedinstvu i u međusobnoj uslovljenosti: na stalnoj demokratizaciji i na jačanju istorijske klasne uloge Saveza komunista.

Insistirajući na oživljavanju Marksovog stanovišta da je subjekt revolucije radnička klasa, a ne njena avangarda, Budislav Šoškić u isto vrijeme ukazuje na neophodnost da Savez komunista mora imati svoju individualnost, svoj idejni i organizacioni subjektivitet, da bi mogao idejno i teorijski prednjačiti, ali u isto vrijeme ukazuje i na sve neophodne veze sa radničkom klasom i radnim ljudima kako to njegovo prednjačenje ne bi bilo hod u prazno i bez realnih oslonaca. Čitalac će iz ovih knjiga lako zaključiti da se na tim premisama zasnivaju svi autorovi tekstovi o Savezu komunista. Posebno treba spomenuti njegovu studiju *Ostvarivanje društvene uloge i jačanje klasne suštine Saveza komunista Jugoslavije u daljem samoupravnom socijalističkom razvoju našeg društva*, koja sadrži svakako najcjelovitiji pogled na društveni položaj i ulogu avangarde naše radničke klase i našeg društva. Na ovom mjestu treba spomenuti to kako autor shvata sam pojam avangardnosti. Ostajući na načelnom poimanju toga pojma od strane klasikâ marksizma, naš autor mu daje one dimenzije i onaj karakter koji odgovara svakoj novoj etapi u razvoju revolucije, pri čemu ga ne svodi, u ime kompromiserskog ili socijaldemokratskog »prilagođavanja«, na ono što žele pojedine snage koje odstupaju od revolucije, već ga stavlja u kontekst objektivnih zakonitosti izraženih u novim domašajima revolucije.

Nimalo opterećen nacionalizmom, Budislav Šoškić se nacionalnim pitanjem bavio sa gledišta teme koju smo označili kao

Digitized by Google

njegovu osnovnu preokupaciju, naime, sa gledišta mogućnosti da se subjektivni faktor socijalizma jedinstveno iskazuje, obezbjeđujući na taj način jedinstvo društvenog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja i slobodno udruženog rada. Pristupajući tako nacionalnom pitanju, ovaj autor priznaje i teži da afirmiše samo one pluralizme koji se izražavaju na samoupravan način i koji imaju socijalistički samoupravni karakter. Nacionalne razlike u tom kontekstu, same po sebi, ne vode ničem lošem, one su čak jedan od preduslova demokratskog pulsiranja višenacionalnog i socijalno heterogenog društva, ali te različitosti treba, posredstvom organizovanih socijalističkih snaga, da se slivaju u bogatstvo oblikâ i sadržajâ demokratskog samoupravnog pluralizma. U tom kontekstu Šoškić, sa smislom za nijansirano preciziranje, razmatra odnos i samostalnost savezâ komunista republika i pokrajina i jedinstva Saveza komunista Jugoslavije.

Svoja načelna teorijska i metodološka stanovišta ovaj autor je, svakako, najpotpunije izrazio u svom studijskom članku koji je objavljen na uvodnom mjestu prve knjige pod naslovom: *Marksizam kao naučna i teorijska osnova ideologije našeg samoupravnog socijalističkog društva.*

Pri spominjanju i ovoga teksta treba podsjetiti na to da naš autor ne pravi tekstove da bi imao za sebe bibliografske jedinice, što znači iz neke naučne i publicističke pasije. On to čini gotovo uvijek u polemičkom kontekstu, da bi afirmisao određena stanovišta, a druga oborio. U tom kontekstu on bilježi i slijedeće:

»Kao naučna i revolucionarna teorija društvenog razvoja, klasne borbe i socijalne revolucije, marksizam je jedan. Ali, da bi se razvijao i uspješno primjenjivao, da bi odolijevao iskušenjima i opasnostima stagnacije, marksizam se mora stalno obogaćivati dostignućima naučne i društvene misli i iskustvima koja se stiču u revolucionarnoj praksi u svakoj određenoj zemlji, u svakom određenom radničkom pokretu. Prirodi marksističke teorije odgovara stalan stvaralački napor da u svakoj društveno-istorijskoj situaciji i društvenoj sredini traži i pronalazi odgovore na ona pitanja koja proizlaze iz strukture i bića određenog društva, iz konkretno-istorijskih uslova borbe radničke klase. Povezivanjem sa revolucionarnom praksom svakog određenog radničkog i komunističkog pokreta marksistička teorija se primjenjuje, razvija i obogaćuje. Ali, sve to ne daje pravo mišljenjima da postoji više marksizama. Iskustva su, takođe, potvrdila i učvrstila uvjerenje da različite socijaldemokratske i dogmatsko-birokratske verzije marksizma izvitoperuju njegovu naučnu, revolucionarnu i stvaralačku suštinu.

Isto tako, ne može se stavljati znak jednakosti između marksizma kao jedinstvene konzistentne naučne teorije i ideologije svakog određenog radničkog pokreta. Jer, svaki konkretan oblik ideologije obuhvata i određene interese i ciljeve koji su motivisani tim interesima, sistemom vrijednosti i norme društvenog ponašanja. A u tome, kako znamo, nastaju često znatne razlike izme-

Digitized by Google

đu pojedinih radničkih pokreta, uključujući i komunističke partije na vlasti.

Često se kod nas upotrebljava termin »samoupravna ideologija«. Takav termin je neprecizan i dozvoljava različita tumačenja. U okviru našeg društva, koje se razvija na osnovama socijalističkog samoupravljanja, u okrilju pojedinih njegovih struktura i samoupravnih organizama, postoje i dejstvuju — pored marksističke — i druge ideološke orijentacije, koje su ideološka racionalizacija određenih, često različitih, a ponekad u socijalno-klasnom smislu i suprotnih interesa. Zato je mnogo preciznije i ispravnije ako govorimo o revolucionarnoj, na marksizmu zasnovanoj ideologiji Saveza komunista Jugoslavije. Ona jeste i ideologija samoupravnog socijalističkog društva, i to u onoj mjeri u kojoj postoje vladajuće ideologije, u mjeri u kojoj ostvaruje dominantan uticaj na formiranje pogleda na svijet, životnog stava, ideološkog i političkog opredjeljenja boraca za socijalističko samoupravljanje.

Ideologija našeg samoupravnog socijalističkog društva razvijala se i razvija se kao sinteza naučno-socijalističke marksističke misli i teorijskog stvaralaštva, konkretno-istorijskih interesa i ciljeva radničke klase i iskustava koje ona stiče kroz samoupravljačku praksu. Izdvajanje i apsolutizovanje jednog konstitutivnog elementa naše ideologije na račun drugih uvijek ide na štetu bilo njene naučne osnove, bilo njene revolucionarne suštine.«

Prirodno je da u radovima svakog teoretičara i publiciste treba očekivati novu misao — ako je riječ o istinski dobrim stvaraocima. Ali, kada je riječ o ovom stvaraocu, to ne treba uvijek tražiti. Vrlo često on tome nije ni težio. Nečemu drugom davao je prednost. Imao je smisla za sintezu, pa je to i ostvarivao. Pišući ne iz doktrinarnih, već iz praktično-političkih razloga, smatrao je važnijim da saopšti suštinu problema o kome je riječ, oslanjajući se i na već rečeno, nego da eksperimentiše svojom originalnošću. Poznata su u tom pogledu njegova istupanja na sastancima ideoloških komisija, na raznim forumima, pa i naučnim skupovima. Dok su drugi mogli sticati poene individualnošću svojih mišljenja, Budislav Šoškić je bio ispred mnogih drugih u tome što je znao da od svega što je rečeno u jednoj diskusiji nađe racionalno jezgro i da ga formuliše na način koji najviše odgovara potrebama i realnim mogućnostima djelovanja Saveza komunista u datom trenutku.

Mnoštvo je pitanja postavljenih u radovima Budislava Šoškića. Na mnoga od njih dati su i odgovori. Ali ti odgovori, i tamo gde ih ima, nijesu »zatvoreni« odgovori u smislu da se nema šta domisliti i dodati. Konačnim odgovorima ovaj autor, očevidno, nije ni težio. Težio je, pa je u tome umnogome i uspjevao, nečem drugom: da ukaže na metod kako da se na određeno pitanje dođe do odgovora, pružajući, kao prilog za razmišljanje i zaključivanje, relevantne argumente, sa kojima je u dobroj mjeri gotovo uvijek raspolagao. Zato neće biti pretjerano ako kažemo da Bu-

Digitized by Google

dislav Šoškić nije bio marksist samo po opredjeljenju, već i po svojim sasvim konkretnim ponašanjima i ostvarenjima koja ga predstavljaju u nedogmatskom liku i demokratsko-stvaralačkom poletu.

*

Političari, za razliku od umjetnikâ, ne cijene se toliko po originalnosti koliko po sposobnosti da izražavaju i zastupaju najnaprednije težnje naroda i pokreta kome pripadaju. I mada svako stvaralaštvo iziskuje i podrazumijeva individualnost, ono se kod političarâ na plodonosan način iskazuje utoliko više ukoliko je autentična i markantna artikulacija onoga što je opšte i zajedničko u narodu ili pokretu. U tom pogledu, u stvari, i nema razlike među stvaraocima, ma kojoj djelatnosti pripadali, jer svi teže da oličavaju »duh epohe«, ali su putevi ka tome različiti — umjetnici svjesno idu na individualno, koje će moći da se uzdigne do značenja opšteg, a političari svjesno idu na poistovjećivanje sa opštim, čime dobijaju povjerenje i pojedinaca, čije interese i težnje u tom slučaju mogu da usklađuju sa onim što je opšte i zajedničko.

Na ove paralele asocira i ličnost Budislava Šoškića. On je bio čovjek bogatih stvaralačkih potencijala, ali o njegovoj ličnosti može se govoriti gotovo isključivo kroz prizmu pokreta iz koga je izrastao i sa kojim se tako reći bez ostatka poistovjetio.

Iako, dakle, obdaren da se stvaralački iskazuje, on je, kao partijski, politički radnik bio stvaralac prevashodno u tom smislu što je pripadao revolucionarnom pokretu, iskazujući se snagom svoje razvijene ličnosti u svim bitnim dimenzijama u kojima se taj pokret ostvarivao, a to znači i posredstvom revolucionarne teorije i revolucionarne prakse.

Budislav Šoškić je ušao u noviju političku istoriju Crne Gore i Jugoslavije i kao partijski radnik i kao partijski publicista, ali ta dva oblika njegovog ljudskog ostvarivanja činili su nedjeljivu cjelinu, pri čemu je on davao podjednak doprinos i kao praktičar i kao mislilac u oblasti savremene revolucionarne teorije.

Nimalo doktrinaran, iako je bio izraziti intelektualac, nije bio ni prakticist; obje te relacije bile su mu podjednako tuđe. Stoga, ako ga ocjenjujemo sa gledišta doprinosâ u revolucionarnoj teoriji, onda se nikako ne može previdjeti njegovo plodonosno i kritičko nastojanje da međusobno podsticajno korespondiraju revolucionarna teorija i revolucionarna praksa.

Učestvujući, zajedno sa našim najistaknutijim revolucionarima i rukovodiocima Saveza komunista, u programiranju ciljeva i u izboru vrijednosti za koje se treba boriti, uvijek je isticao potrebu da ti ideološki »fondovi« ulaze u samo biće najširih slojeva naroda i pokreta i da se na djelu pokazuju kroz aktivno društveno javno mnjenje koje ruši konzervativne kanone i konzervativnu svijest i ujedinjava stvaralačke potencijale u borbi za progresivno

Digitized by Google

mijenjanje postojećih društvenih odnosa. Zato mu nije bio tuđ ni propagandni rad, u čemu je bio izraziti sljedbenik i savremenik naših najboljih marksističkih revolucionarnih »masovika«.

Partijski rad u dobrom značenju toga pojma uvijek mora biti i borba — energična i beskompromisna. U suštini, tako je taj rad shvatao i Budislav Šoškić. Ali njegov temperament nije bio takav da ga apriorno i »odoka« predstavlja kao borca. Djelovao je smireno, pa je tako i radio, tako se odnoseći prema ljudima. Tuđe su mu bile velike, patetične riječi, obučene u razne pozlate. Otuda borbenost i revolucionarnost nijesu bile spoljne karakteristike njegove ličnosti, već su te karakteristike proizlazile iz onoga što je govorio, što je radio i za šta se zalagao. Ako je bio uticajan i sugestivan i ako je znao da svoje ideje vodi ka pobjedi u idejnoj i političkoj konfrontaciji, to je postizao ne oštrinom riječi i nastupa, već sposobnošću da nađe odgovarajuće argumente. Nastupajući isključivo sa neoborivom argumentacijom, nije se morao služiti nikakvim nedemokratskim metodama, pa je to bilo potpuno nesvojstveno njegovoj, u punom smislu riječi, demokratskoj ličnosti. Brzopleto improvizovanje, koje se najčešće, u nedostatku argumentacije i u nemogućnosti da ima upliva u određenoj sredini i u određenom dijalogu, strovaljuje u razne vidove dogmatskog pritiska na ljude, nije se nikada i ni u čemu pokazivalo kao način života i rada Budislava Šoškića. Zato je on morao da se priprema za svako javno istupanje, za svako djelovanje i manifestovanje svoga stava i iznad svojih realnih ljudskih mogućnosti, koje su, što je dobro poznato, bile vrlo velike.

Po svim tim svojim osobinama Budislav Šoškić se uvrstio u red naših najboljih i najistaknutijih revolucionarnih intelektualaca i ideologa. Pripadao je novijoj, ili srednjoj generaciji našeg revolucionarnog pokreta, ne nalazeći se uvijek u njegovom vrhu, ali i dolazeći do vrha. Ta generacija upravo je na djelu i još se nije u potpunosti iskazala. Budislav Šoškić nije imao prilike da svoje djelo završi. Ali ono što je činio i učinio zaslužuje da bude proučavano i unošeno u aktuelne tokove našeg društvenog, političkog i idejnog života.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Pozorište između prošlosti i politike

(Povodom 29. Jugoslovenskih pozorišnih igara održanih u Novom Sadu od 26. maja do 4. juna 1984)

Ovogodišnje Jugoslovenske pozorišne igre otvorene su predstavom *Dubrovačka trilogija* Ive Vojnovića u izvođenju Hrvatskog narodnog kazališta iz Zagreba, a u režiji Ivice Kunčevića. Time je započelo i prvo poluvreme u scenskom nadigravanju, koje je selektor, u svom pledoajeu za ovogodišnji izbor, označio kao »postavangardni manirizam«. U stvari, kao što smo kasnije videli, iza tog hermetičkog predznaka stale su još dve-tri predstave koje su nastale na tekstove pisane tamo negde do kraja tridesetih godina ovog veka, a koji obrađuju još udaljenije teme — od propasti Dubrovačke republike, dakle, od promocije građanstva u nas *(Dubrovačka trilogija)* do njegove dekadencije *(Gospoda Glembajevi* Miroslava Krleže u režiji Petra Večeka) i istorijskog bankrotstva *(Mamino srce ili propast kuće Boškovića* Janka Polića Kamova u režiji Želimira Mesarića). Uvažavajući manir selektora da u okviru repertoara igara oblikuje konceptualne celine, treba reći da autori u tim predstavama testiraju i, pre svega, scenski obnavljaju baštinu: dramaturšku i socijalno-istorijsku. U trima rečenim izvođenjima reditelji su isprobavali vremensku izdržljivost literarnih predložaka provodeći ih kroz moderne teatarske postupke. Konačno, ispitivali su njihovu komunikativnost sa savremenim senzibilitetom gledateljstva.

Digitized by Google

Koliko empirija prve tri predstave sa repertoara ovogodišnjeg Sterijinog pozorja podupire malopre formulisane iskaze?

Opredeljujući se za scensko čitanje *Dubrovačke trilogije* Ive Vojnovića, reditelj Ivica Kunčević suočio se sa autorom kojeg naša nauka o književnosti smatra pretečom hrvatske moderne. On (Ivo Vojnović) jeste pre svega lirski apologet Dubrovnika, a u dramskom stvaralaštvu naklonjen konzervativnom patosu i psihološkim analizama. Njegova *Dubrovačka trilogija* (»Allons enfants«, »Suton«, »Na teraci«) jeste, opet prema nalazu nauke o književnosti, dramska hronika o propasti Dubrovačke republike: istorijski trenutak ulaska Francuza u Dubrovnik, propadanje deklasirane vlastele i njeno nesnalaženje u okviru političke i socijalne problematike na prelazu stoleća. Uz to, tekst u izvornom obliku, za savremenog gledaoca, osobito ako ne pripada odnosnom jezičkom i kulturnom arealu, prezasićen je naslagama folklora i lokalnog sabija. To inje vremena i prostora kod »neupućene« publike stvara probleme u komuniciranju i u razaznavanju transgresivnih vrednosti. Onih vrednosti koje preskaču epohu u kojoj je rečena hronika nastala. Ako se toj i takvoj građi pristupi kao datoj veličini, ona ne pruža mnogo šansi za ubedljivu scensku operacionalizaciju koja će biti prijemčiva za ukus savremene publike.

Znajući za te zamke, reditelj Ivica Kunčević (koji se i ranije uspešno suočavao sa klasičnim tekstovima Gundulića i Držića) nije podlegao radijaciji autoriteta pisca. U adaptaciji za scensko izvođenje iz teksta *Dubrovačke trilogije* otklonio je primese lokalizma; elemente folklora je sveo na optimalnu meru i od izvorne hronike dobio mobilnu dramaturšku građu u kojoj se sukobljavaju dva sveta. Taj princip u prvom delu (»Allons enfants«) scenski je materijalizovan u suprotstavljanju iznemogle dubrovačke vlastele Napoleonovom pohodu na malu republiku. Provodeći radnju na makrosocijalnom planu, reditelj retuširа sve one nedoumice (moralne i psihološke) slojeva, društvenih grupa i osobito njihovih protagonista kada se jedna zajednica nađe u okruženju i u životnoj opasnosti. Na jednom velikom muralu vidimo suočene fanatične patriote i kolaboracioniste, zanesenjake slobode i podanike, kukavice i neustrašive heroje. Koliko se puta na taj način događa istorija — i opet se ponavlja. Taj svet koji se iz tame prošlosti (iz dubine scene) poput školjke otvarao dolazeći do prosceliuma kod publike je izazivao osećaj da u tom smislu istorija nije dovršena. Na taj se način ona još uvek događa u svetu. I na toj ravni *Trilogija* je i dalje aktuelna.

U drugom delu (»Suton«) reflektori pozornice osvetljavaju dubrovačko društvo iza zidina. Bivamo svedoci razgrađivanja zajednice u njenoj elementarnoj ćeliji — porodici. Dabome, reč je o vlastelinskoj familiji čiji članovi, zarobljeni u sklerotiziranim normama, svoju ispraznu sadašnjost žive sećajući se prošlosti. Da bi sačuvali iluziju o gospodstvu, oni se od spoljnog sveta ograđuju etikecijom, selekcijom prijateljâ i gostiju. Sanjajući o prošlosti kao o vlastitoj budućnosti, ti ljudi začepljuju membrane društvenoj osmozi i pred nama defiluju kao živi fosili koji ne mogu da

Digitized by Google

opstanu u novoj društvenoj klimi. Preživljavaju (biološki samo) od prodaje prošlosti (imanja), da bi se zatim zaduživali kod onih koji su kod njih gladovali, ali koji su u međuvremenu postali socijalno delatni. Iz podruma istorije izlaze sluge, kmetovi, nadničari, konjušari i postaju novi stvarni gospodari. Na tom nivou se otvara drugi asocijativni horizont ovovremenog i savremenog značenja dela. Naime, da društvene grupe koje su istrošile svoje ideale i ideje, koje savremenu egzistenciju zasnivaju na rasprodaji vlastite prošlosti, nemaju budućnost.

Kada je imanentna obdukcija dovršena, »Na teraci« (u trećem delu) reditelj protivstavlja emotivnu nadgradnju rađanja i smrti. Gospari, obuzeti osećanjem sadomazohizma, gaze i unizuju vlastiti život i u tome nalaze svoje uživanje. Samo u retkim intervalima lucidnosti postaju samosvesni istorijske besperspektivnosti (»Vladali smo tisuće godišta, vreme je i da umremo«). Nasuprot njima, protagonisti novog načina života, *oni* koji su do juče bili servilni i ponizni, stiču životnu sigurnost. Njihov nastup na istorijskoj sceni najavljuju zvuci kan-kana.

Za shvatanja savremene dramaturgije, za senzibilitet modernog gledaoca, tekst Ive Vojnovića je suviše ekstenzivan i ne nosi u sebi optimalan kvantum dramatskog naboja. Te nedostatke reditelj nije mogao da prevlada pukim skraćivanjem literarne građe. Da bi je učinio scenski delatnijom, Ivica Kunčević u izvođenje uvodi jednu metaforu koja će dinamizirati celu radnju. Naime, reč je o jednom pokretnom zidu koji se, poput školjke, otvara iz tame vremena i on je čas granica u prostoru, čas deoba vremena. Tako životan i živahan on je najzaposleniji akter koji zgušnjava, ujedinjuje i dešifruje fundamentalna značenja komada, dodajući, uz to, neophodan ritam izvođenju.

Međutim, i pored tog ubrzanja i približavanja ukusu savremenog gledateljstva, *Dubrovačka trilogija* nije uspela da pređe sve međe vremena. Njena zastarela fabula ne zaokuplja bez ostatka pažnju publike, a sukobljavanje svetova koje se u njoj demonstrira može biti paradigmatično samo na nivou principa.

Sledeći komad, koji je trebao da bude na tragu selektorovog »postavangardnog manirizma, jeste *Mamino srce ili propast kuće Boškovića* Janka Polića Kamova u izvođenju kazalista »Marin Držić« iz Dubrovnika i u režiji Želimira Mesarića. Za Kamova, koji je nagovestio jednu moderniju epohu književnog izraza, rečeno je da je imao sudbinu »ukletog pesnika«. U toku svog kratkog i dramatičnog života mnogo toga je napisao, ali većina njegovih dela objavljena je posthumno. On nije stigao ni da vidi izvođenje svojih dramskih tekstova. Tri poslednje drame: *Mamino srce, Lakrdija našeg doba* i *Žene*, koje je predao Hrvatskom zemaljskom kazalištu i za koje se nadao da će biti izvedene, žiri odbija uz obrazloženje da se »ni po sadržaju, ni u dikciji ni u tehnici ne kreću u granicama konvencionalne drame, već u svemu hoće da iz nje izađu, ali izlaze — predaleko«. Mala uteha za pisca je bila opaska da su one »plod... abnormalna talenta«.

Digitized by Google

Evo, pozorište tek sada odužuje dug prema Kamovu za kojeg Ivo Vojnović, tadašnji dramaturg, piše da je »pojava ovog pisca unikum u hrvatskoj književnosti«. Ali, dok je Kamovljeva pojava u ono vreme daleko prekoračivala shvatanja tadašnje dramaturgije, sada se stiče utisak da način na koji je scenski pročitan njegov tekst, »dikcija«, »tehnika« i celokupna scenska koncepcija unekoliko zaostaju iza »duha vremena« savremenog teatra.

Središna tačka oko koje se artikuliše radnja ove predstave jeste vivisekcija sindroma raspadanja. Bolesno tkivo egzistencije, kada je uveliko zahvaćeno metastazama besperspektivnosti, najubedljivije se reflektuje u socijalno-psihološkom prostoru porodice. Taj ambijent je žiža u kojoj se prelamaju sva društvena pomeranja. I zato porodica može biti neka vrsta uzorka iz koga se mogu izvući istine o totalitetu života. Taj mikrosocijalni prostor jeste lokacija na kojoj pisac započinje i završava svoja traganja.

Janko Polić Kamov u *Maminom srcu*, a zatim i Želimir Mesarić u scenskoj adaptaciji, ne bave se neposredno ontologijom drame. Ona je pretpostavljena radnji. Dogodila se ranije, bankrotstvom trgovine oca građanske porodice. U predstavi je reditelj bio zainteresovan i tragao je za rezultatima i modalitetima propadanja. To je uslovljavalo da radnja bude svedena na psihološku ravan.

U takvom okruženju, kada se život već zaleteo u smrt, pomeraju se ili poremećuju socijalne norme ponašanja, nastaje galopirajuća atrofija morala, gase se životni motivi i impulsi. Otac porodice, ranije preduzimljiv trgovac, metamorfira u apatičnog i čangrizavog papučara. Njegov sin, angažovani studentski aktivista koji je vatrenim govorima podizao mase, pada u alkoholizam i ne može ni sebe da podigne; njegov brat se odaje bludu i perverziji. Sve neumoljivo ide ka potpunom rasulu. Svemu tome (tom siromaštvu, bolesti i smrti) odupire se jedino majka.

Poslednji znak da smrt nije dovršena, da postoji nekakav kontakt sa spoljnim svetom, jesu povremene posete lekara i sveštenika — dve profesije koje su, opet, povezane sa smrću. Tako introvertno koncipiranu dramatsku situaciju bilo je moguće delatno razrešiti kamernim sredstvima. Malu scenu-kutiju reditelj Mesarić po vertikali deli na dva nivoa. U gornjem delu odvija se, bolje reći, dovršava život građanske porodice, a donji deo, koji je nalik nekakvom katafalku, jeste rezervat smrti. U takvom ambijentu dolazi do punog izražaja valer psihologiziranja i glumcima nameće dodatne obaveze u smislu preciznosti oblikovanja likova i situacija.

Mamino srce ili propast kuće Boškovića bila je predstava koja je mogla da korespondira sa jednim osobitim senzibilitetom gledateljstva koje više ima naklonost prema tradiciji i koje je spremno da uživa u detalju. Na velikoj sceni Srpskog narodnog pozorišta detalj se izgubio u prostoru, a način na koji je interpretirana tradicija u rečenoj predstavi nije bio u dosluhu sa eksplozivnim nabojima teksta Janka Polića Kamova.

Digitized by Google

Za završnicu prvog bloka repertoara ovogodišnjih pozorišnih igara bila je odabrana predstava Miroslava Krleže *Gospoda Glembajevi* u izvođenju Dramskog kazališta »Gavela« iz Zagreba, a u režiji Petra Večeka. — Susret sa *Glembajevima*, bar na ovim našim scenskim prostorima, bilo je suočavanje sa *literaturom* i sa *mitom*. Baš zbog toga retko je koja inscenacija ciklusa *Glembajevih* uspevala da se domogne čiste supstance, bitka Krležinih dela. Označena veličinom Krležinog duha, većina teatarskih stvaralaca, dosezala je do nivoa uprizorenja njegovih drama.

Sa retkim izuzecima, u pristupu literaturi Miroslava Krleže, u njenom scenskom operacionalizovanju previđana je okolnost da je izvođenje drame, u stvari, nadoziđivanje njene literarne matice. Ili, ako ovo zvuči jeretički, izvođenje drame je traganje za nepronađenim, do tada neviđenim opcijama teksta. Previđajući taj elementarni zahtev teatarske poetike, većina domaćih autora koja se suočila sa Krležinim dramama ostala je na nivou pukog uprizoravanja teksta.

Dakle, ukoliko se želi kreativno igrati na savremenoj sceni, i Krleža mora da se prevazilazi, da se nadoziđuje po meri ovovremenog senzibiliteta. Svesno ili vođen teatarskim instinktom, i Petar Večeк je došao do tog saznanja. Njegov metod, koji ovom prilikom uslovno nazivamo kreativnom redukcijom, ogleda se u sledećim postupcima.

a) Petar Večeк je najpre izbalansirano skratio izvorni Krležin tekst ne narušavajući njegov unutrašnji logos, a radikalnim svođenjem, bolje reći izvođenjem, nemačkih replika iz teksta, ne samo što ga je učinio prijemčivim za publiku, nego je univerzalizovao njegova značenja. Učinio ga je naprosto ovovremenijim.

b) Literarni predložak oslobođen je »istrošenih« mesta, istorijskih naslaga koje ne komuniciraju sa duhom sadašnjeg vremena. (Sve što se stvori zastareva, pa i izvesni Krležini fragmenti.) U takvom obliku drama *Glembajevi* postaje pokretljivija, razigranija, delatnija na sceni.

c) I, u vezi s tim, jedan misaoni tok — što je u tekstu oličen u Leonu Glembaju, sinu Ignjatu i prvoj mu supruzi, — koji je sračunat na to da bude racionalna kritika građanskog društva, u interpretaciji Radeta Šerbedžije dobija unekoliko izmenjenu dioptriju. Njegov Leone je superiorniji od diskurzivnog poimanja bankrotstva sveta građanske porodice. On svoje neslaganje sa tim svetom dovodi do tačke cinizma i ironije.

U dosluhu sa rečenim metodom kreativne redukcije oblikovana je scenografija. Scena je organizovana kao veliki sarkofag. Grob postaje univerzalni simbol života. Svođenjem, pak, rekvizita na najnužniji registar predmetâ, rastegljivim znakovima do panvremenosti Meta Hočevar (scenograf) skida još jednu istorijsku odoru sa *Glembajevih* i oni su sve bliži ovom vremenu i gledaocu. U stvari, modernom organizacijom prostora oni postaju prijemčivi za mnoge prostore gledateljstva. Poslednji znak da je, ipak, reč o iluziji, o lucidnoj i lukavoj »odbrani«, da je tu, na sceni, reč

Digitized by Google

o jednoj prohujaloj epohi koja i dan-danas živi sa svojim recidivima — jesu kostimi koji sugerišu prošlost.

Kada je sve to elaborirao, Petar Večck je mogao da objavi: Prošlost može da počne. Muzej voštanih figura, uz kreščendo Vagnerove muzike, oživljava i socijalno-neurotična eksplozija počinje da potresa scenu. Dalja egzekucija poznatog Krležinog dramskog zapisa, uz ansambl poznatih glumaca, bila je samo pitanje rutine i oni su je obavili na visokom tehničkom nivou.

Predstavom *Gospoda Glembajevi* bio je zatvoren prvi krug iz repertoara Sterijinog pozorja '84, kojeg je selektor imenovao kao »postavangardni manirizam«. Njihov zajednički repertoarski atribut, ako tragamo za tim, jeste u tome da su oni na tematskom planu asocijativno komunicirali sa savremenom publikom. Sadržaji oko kojih se radnja usredsredila mogu se uzeti kao prisećanje na izvesne fragmente istorije koji još preživljavaju. Pokušaj obnove, pak, trebalo je da se odnosi više na formu, na način oblikovanja pozorišnog čina. Međutim, izuzev *Gospode Glembajevih*, druga dva izvođenja nisu bila uverljiva u tim namerama. Drugi blok predstava na 29. Jugoslovenskim pozorišnim igrama, koji je sistematizovan pod zajedničkim predznakom *političkog pozorišta*, trebalo je da bude kontrapunkt trima prethodnim predstavama. Dok su te predstave računale sa postupnim otvaranjem problema kome su tražili scensku razrešnicu, dotle predstave označene kao političko pozorište neposredno ulaze u temu, da bi zatim vršile scensku obdukciju zadatog problema. Dok su predstave »postavangardnog manirizma« računale na nadgradnju komada kroz naknadni doživljaj kod publike, ove potonje neposredno atakuju na mozak i čula gledateljstva tražeći njegovo izjašnjavanje na licu mesta.

Četvrta po redu, a prva u bloku političkog pozorišta, bila je predstava Gorana Stefanovskog *Duplo dno* u izvođenju Dramskog teatra iz Skoplja, a u režiji Slobodana Unkovskog.

Do sad smo bili naviknuti, a tako nas je učila i klasična teorija umetnosti, da se umetnička svest oblikuje iz konkretnih situacija, da se iz posebnih komada egzistencije formulišu opšte istine o životu. Na tom algoritmu građena je i celokupna estetska tradicija, na tom modelu vaspitavan je i ukus (kriterijum) publike u komuniciranju sa umetničkim vrednostima. Goran Stefanovski u *Duplom dnu* problematizuje tu estetsku paradigmu, da ne kažem, dovodi je u pitanje. Naime, on u svom komadu najpre saopštava maksimu, svoj stav, a zatim, deduktivnim putem, dokazuje ga scenskim sredstvima. Oblikovanje radnje, u tom slučaju, koristi kao argumentaciju za pretpostavljenu tezu. Takav način izvođenja i iznošenja istina o životu primereniji je scijentističkoj organizaciji svesti, sistematskim izlaganjima utemeljenim na koherentnim pojmovno-kategorijalnim sistemima i metodima. Zato *Duplo dno* može da se posmatra i kao dramatiziran esej ili kao esej o životu, umetnosti i pozorištu u represivnom okruženju. U tom smislu su Goran Stefanovski, Slobodan Unkovski i ansambl Dramskog teatra iz Skoplja dokazali da i pojmovno mišljenje mo-

Digitized by Google

že da metamorfira u estetski relevantnu svest, da može da egzistira u dramatskom obliku.

Kako su autori *Duplog dna* oživeli sadržaje koje smo do sad navikli da iščitavamo u hladnom akademskom diskursu? Koja je ta delatna supstanca koja je poslužila kao *spiritus movens*, kao pokretač radnje tako teških elemenata?

Goran Stefanovski u drami najpre sučeljava dva toka svesti koji na osi polariteta prebivaju kao ekstremi — umetnost i vlast, sloboda i represija, razum i ludilo, podaništvo i samosvest. Kao polariteti u čistom stanju, oni mogu da postoje samo odvojeni. Kada se približavaju, njihovo biće metamorfira, a u neposrednom dodiru oni se menjaju do neprepoznatljivosti. U komadu protagonist vlasti sugeriše umetnosti u mutnim vremenima da se prilagođava, na šta se ona buni, ne pristaje (dosta smo govorili tako da nas niko ne čuje) jer gubi vlastiti identitet. Dakle, sukob vlasti i umetnosti kao dva bloka svesti — jeste sukob na život i smrt, jer umetnost svoj legitimitet nalazi u javnosti, a održavanje vlasti zasniva se na mistifikacijama.

Drugi delatni impuls u scenskom pokretanju građe jeste njeno dislociranje u vremenu. Drama počinje u jednom hipotetičnom, budućem vremenu čija je temeljna odrednica kataklizma atomskog rata, gde ljudi žive u strahu od spoljnog uništenja. Obuzeta anksioznošću i beznađem, vlast kao izlaz zagovara alternativu reda i discipline koju sprovodi metodom represije. Umetnost se tada javlja kao unutrašnja pretnja koja može da poremeti nametnuti red. Druga etapa radnje (drugi deo) događa se u prošlosti. Suočavanje porodice ministra (vlasti, porekla) i pisca (umetnosti, poetike) odvija se u jednom socijalno-istorijskom ambijentu koji izluđuje umetnost. Treća varijacija na zadatu temu, sa istim protagonistima, događa se u savremenosti. Tada svest o slobodi — umetnost biva provocirana na teror. I, na kraju, kada dođe do zgušnjavanja vremena, umetnost ostaje sama sa svojim dilemama.

Treći artikulirajući agens dramaturške građe *Duplog dna*, koji je možda najdelatnije komunicirao sa publikom, jeste naizmenično smenjivanje naslaga ironije i cinizma. Ismevanje sužene svesti vlasti — koja je spremna da u svakoj situaciji živi komforno i da profitira čak i onda kada je poredak u opasnosti — i šikaniranje umetnosti kada »krade« vatru iz ruku bogova da bi je dala čoveku (»Ti si umetnik, napravi vic« ili »Sve počinje literaturom, a završava krvlju«) jeste ubedljiv postupak da se radnja na najkreativniji način plasira kod publike.

Sledeće izvođenje *Korijen, stablo i epilog*, prema memoarima Gojka Nikoliša, a u dramatizaciji i režiji Vide Ognjenović, trebalo je da bude reprezentativni primerak političkog pozorišta. Ansambl stvaralaca, okupljen producentskom delatnošću Studentskog kulturnog centra iz Beograda, pokušao je scenski da artikuliše jedan literarni predložak koji nije primeren scenskoj rekonstrukciji, ali koji u svojoj građi u memoarskom obliku razmatra najbitnije političke događaje (za radnički pokret) ovog veka. I

Digitized by Google

baš ti događaji (španski građanski rat, NOB i sukob sa Staljinom) bili su izazov za stvaranje, ali ne i oblik kako se oni saopštavaju. Međutim, to još uvek nije dovoljno da se dogodi pozorišni čin. Narativna struktura memoarske građe, i pored toga što se odnosila na najdramatičnija razdoblja veka, u scenskoj adaptaciji nije uspela da se ujedini u dramatsko jezgro. Izvođenje naslovljeno kao *Korijen, stablo i epilog* neodoljivo je podsećalo na one davne prigodne priredbe čiji jednoznačni scenario na datu temu izgovara više sudionika da bi se inscenirao privid realnosti u kojoj je bilo važno šta će se reći, a ne kako će se reći. A upravo to *kako* jeste određujuće za svako umetničko oblikovanje.

I pored pretenzija da bude scenska rasprava o jednom traumatičnom vremenu — koje svojim recidivima i dan-danas određuje život ljudi — ono što smo videli bilo je više nalik na feljton ili projekciju odabranih slajdova iz života sa komentarom. Reditelj se dobro prisetio da jednim filmskim postupkom — montažom scene na različitim prostorima (radnja se događa čas u Španiji, čas u našoj zemlji, a zatim u Moskvi) — dinamizira tromu memoarsku građu, a potom propitivanjem i komentarisanjem (glas glumca iz publike) tekst učini životnijim. I baš taj komentar, koji je imao za cilj da razbije monolitno i jednoznačno kazivanje, da, u nedostatku dramatike izvorne literature, ovu naknadno dramatizuje, zatvarao je imanentne mogućnosti predstave. Komentar je svodio komunikaciju sa izvođenjem na jednoznačne, na date opcije sadašnjeg trenutka svesti i saznanja. Ali ne zbog toga što je glas mladića (iz publike) propitivao mudrošću naknadne pameti, nego zato što je to bio jedan glas, tok mišljenja koji se na zamračenoj sceni promovirao u pobedničko mišljenje, a pobedničko mišljenje ukida svako drugo mišljenje. Baš zbog toga scensko uprizoravanje memoarâ Gojka Nikoliša teško može da nosi atribut rasprave, jer je bilo zatvoreno za višeglasne rezonance koje unapred akceptira svaka tolerantna rasprava. Takva zasnovanost scenarija zatvarala je eventualnu virtuelnost i u doživljavanju podnetog sadržaja.

Ali to se odnosilo na one kratke fragmente koji su trebali (a nisu uspeli) da opravdaju scensku rekonstrukciju memoarâ. Ostatak, odnosno veliki deo vremena to uprizoravanje je utrošilo na deskripciju, na opisivanje vremena i mesta koja su data u memoarima. A pozorište, prvo, nije vično za tu vrstu opservacija, a drugo, u opisivanju se amortizuje eventualni sukob i atrofira njegova estetska supstanca. I, na kraju — što ne znači i na poslednjem mestu — neotpornost komada *Korijen, stablo i epilog* odnosi se na plan individualizacije. On želi da govori o čoveku i svetu u jednom burnom vremenu, a čoveka nema. Postoji samo apstraktni čovek, a to je za pozorište premalo.

Komedija Toneta Partliča *Moj tata, socijalistički kulak* u izvođenju Slovenskog narodnog gledališča iz Ljubljane i u režiji Jožeta Babiča došla je na Pozorje u pravi trenutak da u repertoarsku partituru unese vedrije tonove. Rađena nepretenciozno i u realističkom postupku, i pored takozvane jezičke barijere, ova

Digitized by Google

komedija je izuzetno dobro komunicirala sa publikom, izazivajući salve smeha u gledalištu. Kada je, pak, o komediji reč, onda je samo taj podatak dovoljan da se konstatuje da je delo uspelo.

Radnja komada je vremenski locirana u, za umetničku rekonstrukciju zahvalnu, 1948. godinu. Ti prelomni događaji, koji dramatski šokiraju socijalni i moralni organon zajednice, koji pomeraju ustaljeni način života, pored tragičnih nesporazuma ljudi sa svojim idejama i ubeđenjima, izazivaju, osobito kada postanemo pametniji za iskustvo određene deonice vremena, komične obrte. Na tom kontrapunktu i Tone Partlič gradi literarnu podlogu ovog komada. Humorne strukture, pak, potencira time što događaje locira u naivni ambijent seoske porodice gde izvori nesporazuma dostižu ekstremne granice.

Tim komadom njegovi autori su pokazali da je kritika staljinizma moguća i ismevanjem. I to je objektivno zasnovana kritika jer je humor moguć u suočavanju jednog entiteta sa njegovim karikaturalnim izobličenjem, kada poredak ispoljava (smešne) nedostatke i felere koji drastično odudaraju od očekivanih i realno mogućih manifestacija njegove proklamovane politike.

Moj tata, socijalistički kulak nije urnebesna komedija. Ona to i ne može biti jer su ožiljci tog vremena još na licima živih ljudi, ali je zato u ovom slučaju reč o dinamičnoj predstavi sa umešno ukomponovanim kontrastima i efektnim prelazima.

Ovogodišnje Pozorje završeno je u Sterijinom stilu. Urnebesnom komedijom Dušana Kovačevića *Balkanski špijun* u izvođenju glumaca Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda i u režiji Dušana Jovanovića spuštena je zavesa 29. Jugoslovenskih pozorišnih igara.

Pisci koji se bave teorijom komedije odavno već znaju da je »smešno deo ružnoga. Smešno je, naime, neka pogreška i rugoba, koja nije bolna i pogubna«. Na toj paradigmi zasniva svoju priču i Dušan Kovačević. U epicentar događaja stavlja čoveka koji od preteranog »zdravlja« oboljeva. Taj Ilija Čvorović, koji je preživeo paranoidnu represiju staljinizma u svojim poodmaklim godinama, da bi se pokazao kao prilježan član zajednice, zdrav element društva, počinje da brine i da sumnja u sve. Zamišljajući svoju zemlju u okruženju neprijatelja i špijuna, on svoj dug prema otadžbini odužuje na taj način što na nišan svog kratkovidog duha stavlja vlastitog podstanara. I oko toga počinju da se događaju maestralne peripetije i obrti.

To štivo, koje spada u red najkoherentnijih komedija u nas i koje u sebi ima dovoljno dijaboličnih dijaloga što završavaju satiričnim ubodima da bi bili u dosluhu sa izoštrenim senzibilitetom savremenog gledaoca — uzeo je da za scenu rediteljski dopisuje Dušan Jovanović. Njegove intervencije su išle za tim da od jedne punokrvne komedije napravi predstavu u maniru političkog teatra. Zato *Balkanski špijun*, u njegovoj postavci, naginje tragikomičnoj strukturi. Njemu nije bila dovoljna bolest ružnoga, nego je išao ka pogibiji, ka amputaciji bolesnog tkiva. I zaista, re-

Digitized by Google

ditelj je na pozornici inscenirao obračun, a zatim i sahranu jednog mentaliteta, ali po cenu unošenja heteronomnih nanosa u tkivo predstave.

Unošenjem dodataka između slika i dopisivanjem kraja, razume se, uz autorovu saglasnost, reditelj Dušan Jovanović je uozbiljio komičnu građu, opteretio je izvođenje dodatnim porukama koje imanentno ne pristaju rodu komedije i, dabome, one nisu bile ubedljive. Isto onako kao što je neubedljivo, na primer, da sedmogodišnji dečak traži politički azil. Ismevanje ružnoga je dovoljna i najhumanija kritika slabosti ljudi i društva. Kada se ono dosoljava »ozbiljnim« začinima, predstava i pozorište postaju tribina, ali zato gube estetsku supstancu.

Tom predstavom je bio iscrpljen zvanični, takmičarski repertoar ovogodišnjeg Sterijinog pozorja. Međutim, ovaj bi izveštaj bio nepotpun ako ne bismo bar evidentirali i druge propratne manifestacije 29. Jugoslovenskih pozorišnih igara. Pre svega, mislimo na još dve predstave koje su bile prikazane van konkurencije: *Prizori iz života i sna jednog karaktera* Milosava Marinovića u izvođenju Narodnog pozorišta iz Mostara i u režiji Miloša Lazina, koja je došla kao pobednik Festivala malih i eksperimentalnih scena iz Sarajeva i gostujuća predstava iz Poljske *Santa Maria della salute* Velimira Lukića u izvođenju Pozorišta različitosti iz Varšave, a u režiji Andžeja Marja Marčevskog. U organizaciji Pozorišnog muzeja Vojvodine otvorena je izložba »Traedokomedija, Sremski Karlovci, 1734«, a u Galeriji Matice srpske »Sedmi međunarodni trijenale scenografije i kostimografije«. U propratnom programu Sterijinog pozorja bila je organizovana retrospektivna izložba Branka Kostovskog, scenografa iz Skoplja, a izdavači Sterijinog pozorja upriličili su promociju knjige *Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini*. Redovna tribina Pozorja bila je posvećena temi »Novi stvaralački odnosi u procesu nastajanja pozorišne predstave«. Pozorje mladih je ove godine po dvanaesti put okupilo studente fakultetâ i akademija pozorišne umetnosti iz Skoplja, Novog Sada, Beograda, Sarajeva i Ljubljane. I, naposletku, treba reći da su pozorišni kritičari i teatrolozi iz naše zemlje i sveta, nakon svake predstave, za okruglim stolom raspravljali o izvođenjima koja su bila u konkurenciji za Sterijine nagrade.

Digitized by Google

Dr Vladimir Bakarić: Josip Broz Tito

(Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983)

Nedavno je u Zagrebu, u izdanju Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, objavljen prvi enciklopedijski monografski tekst: *Josip Broz Tito*. Monografiju je, uz pomoć mnogih stručnih i naučnih radnika, napisao nedavno preminuli revolucionar, jedan od bliskih Titovih saradnika, dr Vladimir Bakarić.

Ova je publikacija objavljena na engleskom jeziku i to je prvi takav enciklopedijski tekst-monografija ove ugledne kuće. Knjiga je predstavljena pre nekoliko meseci na značajnom međunarodnom skupu — okruglom stolu na Brionima koji je bio posvećen razvoju, ekonomskoj ravnopravnosti i političkoj samostalnosti. Taj skup jedan je u nizu međunarodnih skupova pod zajedničkim nazivom: »Tito — savremeni svet — nesvrstanost«.

Ova lepo opremljena enciklopedijska jedinica bila je svojevrstan poklon učesnicima ovog međunarodnog okruglog stola na Brionima, mestu odakle su potekle istorijske zamisli tri velikana pokreta nesvrstanosti — Tita, Nehrua i Nasera, ideja koje na simboličan način izražavaju ljudski progres i borbu potlačenih u celom svetu.

U monografiji se ističe da je Josip Broz Tito poznati revolucionar, vojskovođa i državnik, izuzetna ličnost međunarodnog radničkog pokreta, jedan od utemeljivača pokreta nesvrstanosti. Iz svih tih razloga — ističe Vladimir Bakarić — razumljivo je interesovanje za njegov život i delo u nas i u inostranstvu. Jer, Tito je uistinu stvaralac novije i naše i svetske istorije. Ovaj poduhvat Leksikografskog zavoda u Zagrebu (u pripremi drugog izdanja *Enciklo-*

Digitized by Google

pedije Jugoslavije) zbog svega toga će zadovoljiti zanimanje javnosti — domaće i inostrane.

Na samo osamdeset stranica krcatih podacima faktografske prirode o dugom i veoma bogatom revolucionarnom životnom putu Josipa Broza Tita prelama se, u stvari, čitavo Titovo ljudsko biće, njegov humanizam, slobodarske ideje, revolucionarna opredeljenost i lična hrabrost. Upravo ta faktografska, enciklopedijska ubedljivost omogućuje da se nedvosmisleno zaključi da se velike ličnosti ispoljavaju samo u najtežim životnim prilikama, u burama i orkanima, u nepredvidljivim i krajnje opasnim međunarodnim lomovima, rečju, u revolucionarnim previranjima kao što je ono čiji su svedoci generacije što su još među nama.

O Josipu Brozu Titu objavljene su mnoge naučne i druge publikacije. Ali, očevidno da je malo onih koje su, kao što je slučaj sa ovom, biografsku građu o Titu učinile dostupnom širokom krugu čitalaca. To je bio, kako naglašavaju autori, jedan od povoda za objavljivanje ovog enciklopedijskog teksta u posebnoj publikaciji. Čini se, međutim, da su ovim tekstom enciklopedijskim stilom izložene osnovne biografske informacije, ali su u njega u isto vreme analitički utkane bitne ocene celokupne Titove revolucionarne prakse i teorijskog doprinosa. Vrednost Bakarićevog dela jeste, čini se, prvenstveno u tome što ono može podjednako poslužiti onima koji tek počinju upoznavanje životnog i revolucionarnog Titovog dela i onima koji već imaju prethodna znanja o ovoj snažnoj revolucionarnoj ličnosti.

Životni film Josipa Broza je neprekidna, uporna, ali i mukotrpna borba za ideale radničke klase kojoj je i sam pripadao, može se reći, od malih nogu. Kako piše Bakarić, Tito je posle nekoliko godina proživljenih u domu roditelja otišao na zanat u grad. Time počinje njegovo druženje s radnicima, najpre u Sisku, a zatim u Zagrebu. Sticajem okolnosti, za vreme prvog svetskog rata se našao u Rusiji i video, bio svedok pobede prve socijalističke revolucije — oktobarske. Nije li tu, u surovim uslovima građanskog rata koji je prethodio pobedonosnoj revoluciji, nastala ideja da se i u njegovoj zemlji stvore prilike za prodor progresivnih, revolucionarnih ideja? Upravo burne 1919. godine, kada su boljševici oslobodili Omsk, Josipa Broza predlažu za člana Ruske komunističke partije (boljševika). Tačnije, bilo je to u vreme kada je prevladalo saznanje da se neminovno moraju rušiti stari društveni odnosi, saznanje koje je stasalo u njemu posle događaja u oktobarskoj revoluciji. Godine 1920. Josip Broz i zvanično postaje član Komunističke partije Jugoslavije, vraća se u zemlju gde započinje novo poglavlje. Tu se otvara njegova, rekli bismo, životna bitka, koju će voditi mnoge godine kasnije, s promenljivim izgledima na uspeh, ali koju će ipak dobiti stvaranjem demokratske federativne Jugoslavije, zasnovane na socijalističkim, demokratskim i samoupravnim načelima, čiji je on bio inspirator.

Brozovo neposredno iskustvo o životu eksploatisanih i vera u njihove revolucionarne potencijale, zatim njegova organizatorska sposobnost i dar da se ljudima obraća jednostavno, da uoči ono bitno, postaju za pokret sve dragoceniji. U idejnim sporovima koji su se dvadesetih godina vodili u KPJ o bitnim strateškim pitanjima (nacionalno, sindikalno i seljačko) levica i desnica u partijskom rukovodstvu pretvaraju se u frakcije zaokupljene same sobom. Zbog međusobnih sukoba one prete rascepom čitavog pokreta. Josip Broz je, međutim, bio uveren da za revolucionarnu delatnost treba, najpre, stvoriti jedinstvo u partiji, a zatim partiju ukoreniti u samoj klasi kako bi postala njen istinski predvodnik, a ne reprezentant. Budući da je, zbog specifičnog razvoja, radnička klasa u Jugoslaviji bila vezana mnogim sponama za seljaštvo, a i za druge radne slojeve, njena uloga eventualnog hegemona imala je i realne, a ne samo tendencijske perspektive — veli Vladimir Bakarić. Josip Broz je to počeo razrešavati

Digitized by Google

u zagrebačkom Mesnom komitetu. Zastupao je ideju da glavna prepreka delotvornom radu partije nije represija koju je sprovodio nenarodni režim, već sukobi u njenom rukovodstvu, zbog kojih je partija odvojena od klase, a time i od društva u celini. Vreme je, kao najbolji svedok, to i potvrdilo. S nadom revolucionara koji duboko veruje u radničku klasu, on prekida frakcijske borbe i sređuje redove partije. Josip Broz je stvaralački inspirisan Marksovom i Lenjinovom vizijom partije kao klasnog i nacionalnog činioca sposobnog da pokreće društvo u pravcu revolucionarnih promena. S takvim shvatanjima i već značajnim iskustvima prilikom osnivanja komunističkih partija Slovenije i Hrvatske, Tito je praktično još 1937. godine došao na čelo Komunističke partije Jugoslavije.

Godine 1941, te za naše narode prelomne faze, Josip Broz Tito već 10. aprila u Zagrebu saziva sednicu Centralnog komiteta KPJ i Centralnog komiteta KP Hrvatske, na kojoj je donesena odluka o pružanju oružanog otpora okupatoru, ustašama i drugim kvislinzima. U svom prvomajskom proglasu CK KPJ ističe da će Komunistička partija Jugoslavije uporno voditi borbu »protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje, a za bratstvo naroda Jugoslavije i svih naroda Balkana, protiv izrabljivanja radnih naroda, za bolju i srećniju budućnost«. Iste godine u Zagrebu je održano savetovanje rukovodećeg aktiva KPJ radi neposrednih političkih i organizacionih priprema oslobodilačke borbe. Posto je fašistička Nemačka napala Sovjetski Savez, Politbiro Centralnog komiteta KPJ, na svom istorijskom sastanku 4. jula 1941. godine u Beogradu, donosi odluku o početku ustanka. Koje su Titove ideje o karakteru ustanka? To je, može se reći, na analitički način objašnjeno u tekstu Vladimira Bakarića. Naime, Titova koncepcija ratovanja odbacuje klasično tumačenje da se partizanski rat primenjuje, da se njemu pribegava, uglavnom, zbog nemoći pred tehnički i brojčano jačim neprijateljem i u funkciji pomoći glavnom frontu. Tito se zalagao za razvijanje onih činilaca oružane borbe koji ofanzivni duh, ustanički karakter i partizansku borbu uzdižu na razinu opštenarodnog ustanka, koji će postepeno izrasti u trajan svenarodni oslobodilački rat. Tako postavljenom koncepcijom glavno poprište oružane borbe postaju široka prostranstva izvan gradova i industrijskih naselja i centara. Bitno obeležje Titove strategije narodnooslobodilačkog rata bilo je da se borba vodi na prostoru cele zemlje i s osloncem na sopstvene snage. To je podrazumevalo pretvaranje teritorije Jugoslavije u ratište na kome će se voditi borba uporedo s borbom na drugim ratištima. Evo kako je sam Tito izrazio smisao oslonca na sopstvene snage: »A ko će nam donijeti slobodu ako se mi sami nećemo boriti?« Tako se narodnooslobodilačka borba Jugoslavije nije svela na pomaganje takozvanom glavnom frontu, iako je objektivno imala i taj cilj, ili na očekivanje da nas oslobode velike sile. Takva je bila Titova koncepcija razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji kao samostalnog činioca u sklopu opštih napora zemalja antifašističke koalicije za konačno slamanje fašizma. Time je Tito nesumnjivo zaslužio priznanje koje mu odaju sve vojne nauke savremene vojne strategije — priznanje koje ga svrstava među velike vojskovođe drugog svetskog rata. Iz te Titove zamisli o karakteru narodnooslobodilačke borbe proizašle su i mnoge druge ideje. Zato su iskustva partizanskog ratovanja u Jugoslaviji takođe našla mesto u mnogim vojnim udžbenicima u svetu i izučavaju se kao jedinstvena iskustva u nizu visokih vojnih škola.

Sledeća odrednica Titove koncepcije, koja vodi oživotvorenju njegove zamisli o stvaranju narodne države zbratimljenih naroda i narodnosti, jeste osnivanje odgovarajućih organa narodne vlasti. Pošto je Narodnooslobodilačka vojska ranije bila priznata od strane saveznika, došao je na red složeni i mukotrpni posao na stvaranju vrhovnih organa vlasti. To je učinjeno 29. novembra 1943.

Digitized by Google

godine u Jajcu, na Drugom zasedanju AVNOJ-a. Naime, odlukama AVNOJ-a trebalo je na međunarodnom planu osigurati ono što su na tlu Jugoslavije već postigle narodnooslobodilačka borba i revolucija. Zato je tog istorijskog datuma u Jajcu Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije konstituisano u vrhovno zakonodavno i izvršno telo. Formiran je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao privremena vlada. Za njegovog predsednika izabran je Josip Broz Tito. Istorijskim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a Jugoslavija je utemeljena kao federativna demokratska zajednica naroda i narodnosti. Posebnom odlukom AVNOJ-a Titu je, za izuzetne zasluge u rukovođenju oslobodilačkom borbom, dodeljeno zvanje maršala Jugoslavije.

I, najzad, odluke AVNOJ-a bile su polazište u daljoj Titovoj aktivnosti u borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije. To je, posle mnogih teškoća i zakulisnih pokušaja ignorisanja novostvorene narodne države, i postignuto.

Jedan od trenutaka koji je predstavljao raskrsnicu u posleratnom razdoblju Jugoslavije nastao je kada je izbio sukob sa staljinističkom koncepcijom o odnosima među socijalističkim zemljama. Pošto se jugoslovenska socijalistička revolucija razvijala u specifičnim i samosvojnim okolnostima, njen dalji razvoj nije mogao da se uklopi u dogmatske koncepte staljinizma. »U konstelaciji snaga nakon drugog svetskog rata — piše Vladimir Bakarić — Jugoslavija se orijentisala na savezništvo sa Sovjetskim Savezom i drugim socijalističkim zemljama, zasnivajući planove ubrzanog ekonomskog razvoja na čvrstoj ekonomskoj saradnji s njima. Tito je 1945. i 1946. godine potpisao savezničke državne ugovore sa socijalističkim zemljama, odlazio u državne posete i razvijao s njima svestranu saradnju. Posebnu pažnju posvećivao je politici dobrosusedstva, balkanske solidarnosti i saradnje. Nastojao je da do krajnjih granica sačuva, održi i razvije ravnopravne savezničke odnose, smatrajući da je to u obostranom interesu i u interesu šire međunarodne zajednice.«

Međutim, Staljinova vlada — ističe dalje Vladimir Bakarić — sprovodila je smišljenu infiltraciju u ekonomski, politički, kulturni i društveni život Jugoslavije. Staljin je nastojao da ostvari punu kontrolu razvoja Jugoslavije preduzimajući istovremeno i mere koje imaju za cilj pokoravanje njenog rukovodstva. Računajući na svoj autoritet u komunističkom pokretu, a naročito na ekonomsku, političku i idejnu vezanost nove Jugoslavije za Sovjetski Savez, Staljin je smatrao da će biti dovoljno da samo »makne malim prstom« pa da Tita ne bude. Radi potčinjavanja i likvidacije rukovodstva Jugoslavije iskonstruisao je, početkom 1948. godine, lažne optužbe o tobožnjem ideološkom izrođavanju KPJ. Staljin i Informbiro će kasnije, otvoreno pretećи vojnom intervencijom, Tita i njegove najbliže saradnike proglasiti špijunima Gestapoa, američkim agentima, klikom ubojica i krvnika, a socijalističku Jugoslaviju fašističkom zemljom i kolonijom zapadnih imperijalističkih država.

Smisao takvog napada Tito je odmah uočio upozoravajući da je reč, prvenstveno, o prirodi odnosâ među socijalističkim državama, tačnije, o napadu vlade jedne velike socijalističke zemlje na nezavisnost jedne male, takođe socijalističke zemlje. Tito je u tom odlučnom otporu hegemonističkom pritisku imao podršku većine članstva Komunističke partije Jugoslavije i naroda, što se izrazilo i u plebiscitarnom opredeljenju delegatâ na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije u julu 1948. godine. Kao i u narodnooslobodilačkoj borbi, Tito se i u ovoj situaciji oslonio na komuniste, na snagu i volju najširih narodnih masa. Odlučeno je da se sa Staljinovim optužujućim pismom i sa odgovorima KPJ upozna celokupno članstvo KPJ i da se Rezolucija Informbiroa i odgovor Centralnog komiteta na Rezoluciju objave u štampi.

U takvoj situaciji — ističe dr Vladimir Bakarić — došlo se do

Digitized by Google

spoznaje da je za dalji razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji nužno započeti razvoj radničkog samoupravljanja, uspostavljajući time demokratski duh i praksu oružane etape revolucije. Tito je 27. juna 1950. godine podneo programski ekspoze u Narodnoj skupštini FNRJ obrazlažući Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Izložio je osnovne koncepcije KPJ o izgradnji socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, jer je uočio opasnost jačanja državnog aparata po očuvanje i razvoj tekovina revolucije.

Uporedo s razvojem koncepcije i prakse socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, a na osnovu vlastitog otkrivanja novih tendencija u međunarodnim kretanjima, Tito je uobličavao svoje poglede na razvoj savremenog sveta. U vreme ekonomske blokade i otvorene Staljinove pretnje agresijom Tito je inicirao razvoj saradnje sa zapadnim zemljama, u okviru koje je Jugoslavija dobijala ekonomsku i vojnu pomoć, ali je pri tom odlučno odbijao pokušaje nametanja dominacije i ideološkog uticaja Zapada, čuvajući i jačajući tako nezavisnost naše zemlje.

Nakon Staljinove smrti Tito i CK SKJ su prihvatili inicijativu novog sovjetskog rukovodstva da se normalizuju odnosi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije ocenjujući da je to u obostranom interesu. Na kraju pregovora vladinih delegacija, koje su vodili Tito i Hruščov, potpisana je 2. juna 1955. godine Deklaracija vlada FNRJ i SSSR-a. Principi ravnopravnih odnosa između dve države, utvrđeni u ovoj Deklaraciji, postaće ne samo osnova za razvoj svestrane jugoslovensko-sovjetske saradnje, nego će imati i šire značenje za odnose među svim socijalističkim zemljama. Na principima ravnopravnosti zasnovana je i Deklaracija o odnosima između Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza, potpisana 20. juna 1956. godine. Na osnovi ravnopravnosti i nezavisnosti Jugoslavija je nastojala i, uglavnom, uspela da normalizuje odnose i sa ostalim socijalističkim zemljama.

Sredina pedesetih godina je vreme još jedne Titove dalekosežne istorijske inicijative, kojom će se stvaralački izraziti i produbljivati njegovo traganje za novom vizijom svetskog razvoja. Tito posećuje više vanblokovskih zemalja Azije i Afrike. U julu 1956. godine na Brionima razgovara s egipatskim predsednikom Naserom i indijskim premijerom Nehruom o mogućnostima sprovođenja principa aktivne miroljubive koegzistencije u međunarodnim odnosima, zalažući se za prevladavanje podele sveta na blokove. S Nehruom, Naserom i drugim državnicima novooslobođenih zemalja inicirače okupljanje vanblokovskih (neangažovanih) zemalja na platformi aktivne miroljubive koegzistencije, iz kojeg će nastati politika, odnosno pokret nesvrstanosti kao nezaobilazan samostalni činilac savremenih međunarodnih odnosa. Taj će pokret okupiti najveći broj država, naroda i oslobodilačkih pokreta savremenog sveta, a gotovo čitav svet je Tita, još za života, smatrao inicijatorom tog svetskog pokreta.

Tito je istovremeno — zaključuje dr Vladimir Bakarić — vrlo aktivno delovao u međunarodnom radničkom pokretu. Postepeno normalizujući odnose i s komunističkim partijama, on je stvarao takvu poziciju SKJ u međunarodnom radničkom pokretu koja mu je omogućavala da postane snažan faktor u stvaranju i razvijanju novih odnosa u tom pokretu. Tito je prvi osporio koncepciju o rukovodećem centru i vodećoj partiji i takozvanoj opštoj zakonomernosti u socijalističkoj izgradnji, kojom se model jedne socijalističke zemlje nameće kao opštevažeći za sve druge. Tito je istakao načelo odgovornosti svakog revolucionarnog pokreta pred svojom radničkom klasom i narodom.

Veoma su snažne reči kojima dr Vladimir Bakarić zaokružuje snažnu Titovu političku i revolucionarnu ličnost. Titovo delo — veli on

Digitized by Google

— sazdano je od niza odluka kojima je pripremljena i ostvarena prekretnica u novijoj istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije. Kao strateg revolucije i socijalističkog društvenog razvoja, Tito je više od četiri decenije pokazivao izuzetnu sposobnost da u prelomnim istorijskim trenucima razvoja našeg revolucionarnog radničkog pokreta i naše zemlje donosi prave odluke i u pravo vreme. Bio je blizak i neposredan s ljudima, slušao je njihov glas i znao je da im se obrati jednostavno i jasno. Radni čovek imao je poverenja u njega i očekivao njegovo mišljenje u svakoj prilici kada je bilo teško. Tito je imao hrabrosti da javno kaže istinu, koliko god ona bila gorka, ali je u isto vreme znao da pokaže put kojim se teškoće mogu prevladati.

U toku više od sedamdeset godina revolucionarnog rada u komunističkom pokretu i više od četrdeset godina rukovođenja Komunističkom partijom, odnosno Savezom komunista Jugoslavije, kao priznati i legendarni vođa svih naroda i narodnosti Jugoslavije — Josip Broz Tito je imao presudnu ulogu u svim društvenim preobražajima svoga vremena. To je Tita svrstalo u red najvećih revolucionara, vojskovođa i državnika dvadesetog veka.

Čedomir Vučković

Mitar Miljanović: Na putevima savremenog socijalizma

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1983)

Danas, kada se ideja socijalizma mukotrpno probija i realizuje u društvenoj stvarnosti opterećenoj naglašenim antagonizmima, kada socijalizam u međunarodnim relacijama od teorijskog projekta prerasta u opipljivu društvenu stvarnost, pažnju teoretičarâ privlače osobito dvije činjenice: afirmacija teorijskog koncepta diverzificiranih modaliteta razvoja socijalizma i postojanje elemenata krize u savremenim društvima sa predominacijom karakteristika socijalizma. U tom smislu moderne teorijske analize prakse socijalističkih društava karakteriše traganje za determinantama društvenog razvoja — nužnih povijesnih osnovica realizacije projekta socijalizma kao društva koje stupnjevito, kroz pojedine etape društvenog razvoja, pomjera granice oslobađanja rada prema povijesnom cilju, s jedne strane, i koje, s druge strane, neminovno rađaju društvene protivrječnosti iz kojih ponekad proizlaze društvene situacije i gibanja sa tendencijom ka stagnaciji dostignutog stupnja razvoja, sa opasnošću kompromitiranja same ideje socijalizma kao društva koje procesualno dokida i prevazilazi postojeće oblike čovjekovog otuđenja.

Takvoj teorijskoj analizi pridružuje se i dr Mitar Miljanović, profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, sa svojom knjigom *Na putevima savremenog socijalizma.*

Letimičan pogled na sadržaj knjige odslikava dubinu teorijskog zahvata, osmišljavanja glavnih tendencija razvoja savremenih socijalističkih društava, kao i razvoja pokretâ za realizaciju socijalizma, uz široku lepezu ideja u dijapazonu od aktueliziranja koncepata klasikâ marksizma o socijalizmu do problematiziranja istih i drugih teorijskih projekata socijalizma marksističke provenijencije u uslovima iskazivanja potrebe obogaćivanja teorijskih koncepata, kako klasikâ marksizma tako i nekih drugih teorija, saznanjima do kojih je došla moderna nauka analizirajući protivrječnu praksu različitih pojavnih oblika socijalističkih društava i društvenih pokreta za ostvarenje socijalizma.

Bogatstvo ideja o putevima razvoja savremenog socijalizma otvara mogućnost da se o knjizi govori iz različitih uglova. Međutim izgleda nam da autor u prvi plan svojih razmišljanja o tendencija

Digitized by Google

ma razvoja modernog socijalizma ističe tri problema: 1. prodor ideje socijalizma u međunarodnim okvirima; 2. sučeljavanje različitih teorijskih pogleda o karakteru i razvojnim tendencijama socijalizma u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu i neposredne praktične konsekvence emanacije ideje socijalizma; i 3. značaj jugoslovenskog iskustva i doprinosa jugoslovenskih marksista, osobito Tita, za demokratizaciju socijalizma i uspostavljanje demokratskih odnosa u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Kada je riječ o prodoru ideje socijalizma u međunarodnim okvirima, autor u svojim analizama tog fenomena aktuelizira temeljne postavke klasikâ marksizma pokazujući kako se marksizam, kao teorijski pogled na razvoj društva, javlja kao aktivna komponenta društvenog razvoja, ne samo u smislu zvanične doktrine i naučnog utemeljenja socijalističkog projekta vlasti proizvođačke klase u aktuelnim socijalističkim društvima, nego i kao pokretačka snaga klasa i društvenih grupacija u heterogenom socijalnom okruženju, počev od zemalja takozvanog nerazvijenog, odnosno trećeg svijeta, pa do razvijenih industrijskih društava, aficirajući klase i grupacije i njihove političke organizacije čija je sudbina vezana za svijet rada da u političkoj areni tih društava kroz različite oblike klasne borbe utiču na osnovne tokove društvenog razvoja saobražavajući ih vlastitom klasnom interesu. U tom smislu autor je zaokupljen temama: odnosa klasikâ marksizma prema takozvanom nekapitalističkom putu razvitka društva, socijalističkoj orijentaciji u nerazvijenim zemljama, njihovom političkom organizovanju, osnovnim tendencijama u razvitku savremenih i socijalističkih društava itd.

Svestranim i suptilnim, produbljenim teorijskim analizama protivrječne prakse savremenih, a posebno socijalističkih društava, autor razvija misao da je praktični razvoj tih društava dao za pravo klasicima marksizma da će budući razvoj socijalističkih društava ići različitim putevima uslovljenim povijesnim okolnostima u sklopu kojih se odvija socijalistička revolucija. Autor baš i naglašava činjenicu da je socijalizam kao ideja i postao interesantan u međunarodnim relacijama ne kao uniformni model razvoja, nego kao teorijska koncepcija povijesnog oslobađanja rada, čija se validnost i mogućnost ostvarenja uvijek nanovo i trajno verificira specifičnim istorijskim uslovima razvoja konkretnih društava o kojima je riječ. Autor zaključuje da u trenutku kada se ideja socijalizma pokušava uniformno primijeniti na različite povijesne sredine nastaju teškoće u razvoju tih društava, čiji je najočevidniji pojavni oblik stagnacija u ekonomskom i društvenom razvoju, sve do kriza koje se neminovno reflektuju na odnose u međunarodnom radničkom pokretu u smislu javljanja povremenih ili trajnih ideoloških, političkih, teorijskih i drugih razlika u praktičnoj realizaciji socijalizma kao teorijske koncepcije.

Imajući u vidu protivrječnosti društvene prakse savremenog socijalizma, kritičkom analizom različitih teorijskih koncepcija socijalizma autor dolazi do argumenata koji će mu poslužiti za etabliranje postavke o složenosti tih protivrječnosti, o specifičnostima nastanka uzrokâ tih protivrječnosti, što sve zahtijeva i kritičko preispitivanje praktičnih rješenja ostvarivanja određenih »modela« socijalizma, tako da polazna teorijska koncepcija u povratnoj sprezi sa iskrslim problemima razvoja socijalizma neminovno biva dovedena u položaj trajnog preispitivanja sa naglašenom potrebom obogaćivanja novim rješenjima za svaku etapu razvoja.

Napokon, autor komparativnom istorijsko-politikološkom analizom različitih ispoljenih varijanti socijalizma, koje se javljaju od perioda pobjede prve socijalističke revolucije do danas, uspješno kritički prati »približavanje« ili »udaljavanje« ideje socijalizma kao slobodnog, demokratskog društva, od praktičnih egzistentnih

Digitized by Google

formi koje ponekad bogatstvo ovog pojma svode na neke od njegovih dimenzija. U tom pogledu autor ističe povijesni značaj jugoslovenskog iskustva za ostvarivanje ideje socijalizma kao slobodnog samoupravnog društva, prije svega kao praktičnog pokušaja smanjivanja jaza između teorijski projiciranog modela i protivrječne društvene stvarnosti u smislu afirmacije onih praktičnih solucija u okviru kojih čovjek vlastitom djelatnošću, neprekidnim mijenjanjem najširih društvenih uslova vlastite egzistencije, u sadašnjoj etapi razvoja socijalizma postupno ovladava osamostaljenim društvenim silama kao trajnim izvorima alijenacije i granica čovjekove slobode. Sam autor naglašava da to ne znači pripisivanje eshatološkog karaktera samoupravnom socijalizmu. Samoupravni socijalizam se ne iskazuje samo kao povijesna mogućnost afirmacije proizvođačke klase, nego i kao egzistentna stvarnost koja već sada i ovdje polučuje vidne rezultate u promjeni klasno-socijalnih determinanti čovjekove emancipacije u ekonomskoj, političkoj, duhovnoj, kulturnoj i drugim oslastima, uz prestrukturaciju društvenih i, posebno, klasno-političkih snaga, dakle, uz promjene odlučujuće za ostvarivanje budućeg društva kao istinskog socijalizma. Time autor afirmiše ideju klasikâ marksizma da je socijalizam rezultat samodjelatnosti klase i da klasi ni država ni partija ne donose slobodu, nego da ona osvaja slobodu teškim klasnim borbama, da klasno društvo iz dana u dan oblikuje dajući mu humani lik, što je i povijesni cilj emancipacije proizvođačke klase.

Iz do sada rečenog o prezentiranoj Miljanovićevoj knjizi može se istaći da je temeljna vrijednost knjige sadržana prije svega u uspješnoj primjeni marksističke dijalektičke metode u analizi problemâ strukture i razvoja savremenog socijalizma. Marksistička teorijska fundiranost autorovih analiza, kao i solidno poznavanje teorijskih gibanja kako u savremenom marksizmu tako i u okviru drugih teorijskih orijentacija, omogućuju autoru da se na sistematičan i naučno konzistentan način uspješno uključi u rasprave o aktuelnim tendencijama i problemima razvoja socijalizma i perspektivama njegovog ostvarivanja u okviru savremenih društvenih pokreta. Miljanovićeva knjiga pristupačno i informativno, ali na zavidnoj teorijskoj razini izlaganja procesâ i odnosâ u savremenim društvima, izlaže analizu anatomije političkih i klasnih snaga i tendencija pomjeranja njihovog rasporeda, kritički osmišljava ideološku sferu i njeno zamagljivanje naraslih problema relevantnih naročito za budući razvoj socijalističkih društava, markira neke osnovne probleme razvoja savremenih društava kojima bi se trebalo pozabaviti nauka, tako da se obrazuje dojam o ozbiljnom teorijskom naporu i pokušaju promišljanja protivrječne stvarnosti savremenih, a posebno socijalističkih društava, u svjetlosti novih spoznaja društvenih nauka i u tom smislu predstavlja značajan doprinos savremenoj marksističkoj teoriji društva.

Nijaz Mesihović

Vojin Simeunović: Između svijesti i čina

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1982)

Simeunovićeva studija *Između svijesti i čina* raspravlja temeljnu strukturu Hegelove filozofije, te odnos između Hegelove i Marxove bitne misli, s obzirom na mogućnost zasnivanja pretpostavki metafizičkog načina mišljenja (svijesti) i njegove revolucionarne destrukcije. No valja odmah istaći: Simeunovićevo promišljanje bitnih dimenzija i vidova Hegelove filozofije i odnosa Hegel

Digitized by Google

— Marx zadobijeno je (istina, nimalo lagodno) i razvija se (gotovo suvereno) na terenu najboljih rezultata i iskustava unutarmarksističke, kritičko-humanističke teorijske prakse čiju noseću mislenu matricu nadaju djela E. Blocha, G. Lukácsa, Th. Adorna, H. Marcusea... Taj je moment od izuzetna metodičkoga značaja, prvenstveno stoga što su na taj način osigurane osnovne pretpostavke teorijske (filozofske) mjerodavnosti, kako prepoznavanja i »očitavanja« nosivih odrednica i same biti Hegelove misli tako i razumijevanja odnosa Hegela i Marxa — »po sebi« i »za sebe« i s obzirom na mogućnost zasnivanja i praktičnog prevladavanja metafizike. Konzekventno tome (kao rezultat toga), prevladavanje metafizike, u Simeunovića, premaša puko skolastičko-spekulativno istrajavanje i napor, i to naprosto stoga što se Hegelova dijalektika (makar idealistička, kontemplativna...) čvrsto naslanja na samu društveno-ekonomsku i političku stvarnost.

Hegelova Minervina sova, Blochovim riječima kazano, ne djeluje kao ranoranilac u trgovačkom smislu, ali ipak izgleda otmjeno; zapravo, ona je »naoružana« dijalektikom. Mada u idealističkom omotaču, Hegel je, navodi Bloch, prvi izborio filozofski nivo na kojem je bilo moguće radni proces, odnosno rad, shvatiti ekonomski, a ipak ne ekonomistički. Simeunović, posve razložno, ne daje za pravo ni nekim Blochovim i Lukácsevim stavovima u vezi s poimanjem »odnošenja« Hegelove i Marxove dijalektike i konzekvencija koje iz toga proistječu — štaviše, on im ponekad upućuje i oštrije zamjerke (čime je, uzgred primijetimo, djelomično pripravljen prostor za zauzimanje vlastite misaone pozicije) — ali je posve izvjesno da mu je temeljna »racionalna jezgra« razumijevanja toga korpusa u ovih marksista posve bliska. No ipak nam se čini da je na Simeunovića ponajveći utjecaj izvršio Bloch (naravno, onaj iz »subjekt-objekta«), kod kojeg Hegel i Marx ponekad idu bezmalo »ruku pod ruku«.

Bit i smisao Hegelove filozofije teško je dohvatiti i razumjeti u samim njegovim djelima (analitičko-sintetičkim intervencijama u teksturu Hegelovih djela ili na drugi sličan način), naprosto stoga što je mišljenje ovog filozofa pripadno stvarnosti samoj, što ono korespondira sa duhom njegova, našeg vremena. To je na stanovit način pokazao Eric Weil, kao i sve dosadašnje značajnije interpretacije Hegelova djela. Hegelova misao je revolucionarna prvenstveno po tome što se u njoj rastvara ontološka struktura građanskog svijeta, što se u njoj ontološko razumijeva kao historijsko, a historijsko kao utopijsko. Središnja ideja Hegelove filozofije — ideja slobode — iako idealistički pojmljena, ukotvljena je u temelj čovjekova života i svijeta, zbog čega njeno razvijanje i dostizanje mora voditi preko bitnih pitanja i mogućnosti izgradnje konkretna čovjekova života i smisla njegove egzistencije. »U sklopu mnogobrojnih pitanja koja se nalaze u krugu Hegelove misli i koja nameću jednu sasvim aktualnu interpretaciju — nastavlja autor — jeste pitanje o pretpostavkama istorijskog svijeta i načinu konstituisanja istorijskih oblika ljudske egzistencije«. Drugačije rečeno, pitanje povijesne dimenzije svega što jest — središnje je pitanje Hegelove misli.

Iako je Hegelova misao posve dvosmislena — jednom ona ima lik »bakantskog duhovnog kretanja, bez odmora i mira«, drugi put »kružno zasvođena antikvarija, s biti kao bitosti (Gewesenheit)« (Bloch) — Simeunović ne dopušta da se ovaj veliki dijalektičar predstavi isključivo kao ideolog pruske države, kao filozof prošlosti, štaviše, kao reakcionar; Hegel je za njega bitno filozof slobode. Time se, s jedne strane, osiguravaju pouzdani temelji marksističke kritike vulgarnog materijalizma i svakog pozitivizma i dogmatizma, a s druge — pripravlja prostor ispravnom ra-

Digitized by Google

zumijevanju Hegelove, ali i Marxove misli, vremena ovim filozofijama obuhvaćenog.

Simeunović, u stvari, tu stoji na Marxovu stajalištu. Premda, naime, u Hegelovoj filozofiji, kako bi Marx rekao, »sin rađa majku, duh prirodu... rezultat početak«, premda Hegelovo »fabriciranje povijesti egzistira samo u svijesti, u mišljenju« — on je ipak »prvi opsežno i svjesno iznio opće oblike« dijalektike, zbog čega se Marx smatra učenikom ovog velikog mislioca. Sve to, dakako, ne znači da je Hegel organski sastojak marksizma. Ali, umjesto one već uvriježene teze da bez Hegela nije moguće pojmiti Marxa, marksizam i suvremenost, Simeunović — kad se sintetički sabere smisao njegovih razmatranja — zastupa stav da bez Marxa nije razumljiv sam Hegel. Bez Marxova posredovanja Hegel bi naprosto ostao jedan pored mnogih (tradicionalno shvaćenih) filozofa u historiji filozofije. Time se, makar to zdravom razumu izgledalo kontradiktorno, ne dovodi u pitanje teza da je Hegelova filozofija bitno revolucionarna.

Podržavajući Marcusea i Ritterа, Simeunović smatra da je revolucionarnost Hegelove filozofije »ona njena bitna odrednica kojom se ona odvaja od svake druge filozofije i ulazi u misaone pretpostavke revolucije onako kako je misli Marx«. Bitno je, međutim, istaći da se komunikacija revolucije i filozofije kod Hegela »javlja zbog jedinstvenog izvorišta mišljenja i revolucionarnog čina: i misao i revolucija izviru iz jednog te istog — iz potrebe i snage uspostavljanja onoga što ne postoji, a što se još uvijek javlja kao bit svijeta i smisao života. Misao je čin«.

Nešto o strukturi knjige. Uz opsežan i instruktivan predgovor, studiju tvore tri dijela. Prvi dio knjige nosi naslov »Istorija i metafizika«, drugi — »Temeljna struktura Hegelove filozofije«, dok se u trećem dijelu raspravlja o marksističkoj teoriji i transformaciji filozofije.

Bez razumijevanja biti Hegelove filozofije, napose Marxove kritike te filozofije, nije moguće razumjeti ni istinu suvremena svijeta, »budućnost u nastajanju« (Marx); ova Simeunovićeva studija valjan je doprinos tome, pa zbog toga skrećemo na nju pažnju i svesrdno je preporučujemo.

Stjepan T. Šimić

Drugi izveštaj Brantove komisije

(»Poslovna politika«, Beograd, 1983, strana 148)

Knjiga koju prikazujemo proizašla je iz poznate aktivnosti Brantove Nezavisne komisije za pitanja međunarodnog razvoja, kao njen drugi pokušaj da se uspostavi globalna saradnja, a u isto vreme ona predstavlja dramatično upozorenje svetskoj javnosti da produbljivanje postojeće krize može imati nesagledive posledice ne samo za zemlje u razvoju, nego i za razvijeni deo savremenog sveta.

Komisija je pošla od nekoliko važnih postulata. Prvo, da je reč o krizi svetske privrede koja je, dakle, opšta kriza, pošto pad proizvodnje i ekonomskog rasta, kao i pad trgovine, kredita i ekonomske pomoći podjednako pogađa sve zemlje tržišne, mesovite i centralističke privrede, industrijska i agrarna društva. Budući da predstavlja zajednički problem, opšta kriza zahteva i zajednički odgovor, koji — kako se u knjizi naglašava — »moramo pronaći brzo, vođeni maštom, inteligencijom i hrabrošću«. Bilo bi veoma loše — nastavljaju autori ovog dokumenta — ako bi se svaka zemlja povukla u sebe, jer bi u tom slučaju došlo do pogoršavanja ne samo sopstvenog položaja, već i položaja cele zajednice. Iz tih razloga Brantova komisija upu-

Digitized by Google

čuje apel svetskoj javnosti ističući da o krizi moraju svi razmišljati, a pogotovu je važno podići stepen javne svesti o njenoj ozbiljnosti u razvijenim zemljama, jer, zbog postojeće međuzavisnosti, privredna kretanja u njima snažno utiču na ekonomska zbivanja u ostalim delovima sveta. Preko je potrebno, u stvari, preduzimanje hitnih političkih mera da bi se sprečila katastrofa, koja bi sigurno usledila ako bi došlo do daljeg produbljivanja krize i besposlice. Drugi moment koji je Brantova komisija snažno naglasila tiče se donošenja dugoročnog programa prioritetnih reformi i preduzimanja hitnih mera za njegovu primenu, što bi ne samo olakšalo nevolje zemalja u razvoju, već bi u isto vreme doprinelo i svetskom ekonomskom oporavku. Potreba globalnog pristupa i potpuno uvažavanje principa međuzavisnosti predstavljaju ključne uslove za pronalaženje optimalne strategije za rešavanje privrednih i finansijskih teškoća, oličenih u postojećoj stagflaciji. Iz tih saznanja je i proistekla ideja o misaonoj preorijentaciji i neophodnoj sintezi različitih viđenja uzroka krize, bez čega nema nikakvih izgleda da se pravovremeno uoče činjenice o sudbinskoj povezanosti svih zemalja sveta, kao ni to da pred svim ljudskim zajednicama stoji zajednička, neizvesna i vrlo nestabilna budućnost. Ova poruka, upućena svima, trebalo bi da deluje kao otrežnjenje, koje je podjednako aktuelno danas kao i pre tri godine kada je Nezavisna komisija za razvoj ponudila svoj prvi program za opstanak. Već tada je snažno istaknuta potreba uvažavanja zajedničkih interesa Severa i Juga i ujedno naglašena nužnost dugoročnije reorganizacije globalnog ekonomskog sistema u kome bi međunarodnim finansijama trebalo pokloniti prvenstvenu pažnju, pošto su one središna tačka za mnoštvo mera usmerenih ka ublažavanju posledica krize i ka ohrabrivanju oporavka svetske privrede. Brantova komisija je još u svom prvom dokumentu osvetlila jedan izuzetno nepovoljan trenutak ispoljen u odnosima razvijenih i nerazvijenih, a to je stalna tendencija zemalja razvijenog Severa da vlastite probleme prebace na zemlje u razvoju, čiji je položaj već dovoljno težak i bez ovih dodatnih opterećenja. Poznato je, naime, da su zemlje u razvoju, pod uticajem svetskih recesionih kretanja, prisiljene da rade sa smanjenim kapacitetima i po cenama koje su na najnižem nivou za poslednjih tridesetak godina, zbog čega su im znatno umanjeni prihodi od izvoza. Zbog visokih zaduženja prema inostranim kreditorima te zemlje imaju velike probleme u pogledu smanjivanja deficita u svojim platnim bilansima, što, između ostalog, smanjuje mogućnosti uvoza roba neophodno potrebnih za održavanje makar i smanjenog obima proizvodnje u granama koje imaju vitalni značaj za privrede ovih zemalja.

Središna i suštinski najznačajnija teza u Memorandumu, na koju je Brantova komisija stavila snažan naglasak, jeste da zemlje u razvoju treba pomoći u njihovim naporima da prebrode krizu, pre svega zbog toga što one ne mogu biti odgovorne za pojave koje su rezultirale iz antiinflacione politike zemalja razvijenog Severa, pojave izražene u mnogim negativnim efektima ne samo u domaćim privredama, već su još teže pogodile nerazvijene zemlje zbog njihove finansijske i trgovinske zavisnosti od industrijski jačih zemalja. Ono što ovaj dokument čini posebno zanimljivim nije samo niz konstruktivnih inicijativa i predloga u pravcu hitnog rešavanja problema izazvanih krizom, nego i težnja ka potpunoj objektivnosti pri sagledavanju položaja nerazvijenih zemalja, odnosno zemalja u razvoju.

Osnovni predlozi Komisije, koji ujedno izražavaju i bitnu koncepcijsku sadržinu ovog dokumenta, imaju za cilj da se uspostave uslovi koji vode: svetskom ekonomskom oporavku, vraćanju poverenja u bankarski sistem i međunarodne finansijske institucije, oporavku svetske trgovine i

Digitized by Google

ukidanju preteranih protekcionističkih mera, kao i usavršavanju pregovaranja između Severa i Juga, koja Komisija smatra naročito značajnim trenutkom u jačanju međunarodne saradnje. I, najzad, ono što predstavlja ključni faktor svakog oporavka i stimulans privrednom razvoju jesu mere za dugoročniju reorganizaciju globalnog ekonomskog sistema, a u tom sklopu i za reformu finansijskog i trgovinskog sistema. Važan predmet razmatranja ovog dokumenta predstavlja, dakle, oporavak zemalja u razvoju, koji podrazumeva njihovo osamostaljivanje u proizvodnji energije, hrane i iznalaženje finansijskih sredstava za rešavanje problema likvidnosti, kao i za poboljšavanje njihovog udela u razvoju svetske trgovine. To su središne tačke oko kojih su formulisani najznačajniji vidovi razmatranja u ovom radu, tako da na njima počivaju i suštinski predlozi za prevladavanje recesije i za podsticanje oživljavanja svetske privrede i međunarodne razmene.

Dodatna nesigurnost i dalje pogoršanje klime za investicije i trgovinu — smatraju autori Memoranduma — stvoreni su širokim fluktuacijama vrednosti najvažnijih valuta, ali i visokim kamatnim stopama sračunatim na sprečavanje odliva valuta i na obezvređivanje deviznih kurseva, što je sve zajedno moralo produbiti recesiju i povećati nezaposlenost — koja je naročito teško pala zemljama u razvoju. Da je bilo više konstruktivne međunarodne saradnje i širih konsultacija, nepotrebna restriktivna politika i sporiji rast mogli su se izbeći. Čak su i bogatije zemlje u razvoju morale ograničiti uvoz, što je još više produbilo reseciju.

Brantova komisija stoga smatra da je nekoordinirana politika na Severu, usmerena na eliminisanje platnog deficita nastalog zbog poskupljenja nafte, još više povećala opterećenja zemalja u razvoju uvoznica nafte, a drastičan pad kupovne moći delovanjem povratne sprege doneo je privredama Juga gubitke u izvozu, nova smanjenja stope rasta, kao i povećanje stope nezaposlenosti. Nema sumnje da su u težak položaj morale doći i druge zemlje u razvoju, jer su visoke kamate i dospela inostrana potraživanja, uz povećane cene energije, taj njihov položaj još više pogoršale.

Gde tražiti izlaz iz ovakve situacije?

Saznanje da je stanje svetske privrede nešto na šta ove zemlje ne mogu uticati nalagalo je potrebu da se preduzmu *hitne akcije* koje bi pomogle da se bitnije olakša njihov položaj. Autori Memoranduma na str. 39. upozoravaju: »Dugotrajne i izuzetno oštre mere u cilju otplaćivanja dugova mogu na kraju imati suprotno dejstvo, povećati socijalne nemire i onemogućiti vladine akcije...«, dok na str. 37. istovremeno čitamo: »u političkom vakuumu koji tako nastaje zemlje postaju ranjive prema mešanju spolja, što, sa svoje strane, doprinosi dodatnom povećavanju zategnutosti između Istoka i Zapada«. Znači, pritisci u pravcu otplaćivanja dospelih inostranih dugova nailaze na granice koje se, u interesu bezbednosti ovih zemalja, moraju poštovati, a, s druge strane, proizlazi da i sama politička stabilnost u savremenom svetu zavisi od pravilno shvaćene međunarodne saradnje. Ako ovaj stav posmatramo u svetlosti najnovijih zaoštravanja međunarodne situacije, članovima Brantove komisije se mora dati za pravo. Budući da svetsku ekonomsku krizu prati i kriza dugova u međunarodnim razmerama, to se ni izlaz ne može tražiti samo u odobravanju novih kredita, pošto nove pozajmice ne mogu trajnije otkloniti posledice ozbiljne recesije kao što su inflacija, pad privredne aktivnosti i životnog standarda. Novi krediti zemljama u razvoju bi samo privremeno olakšali njihov položaj, dok bi snažniji oporavak u razvijenim zemljama Severa, zbog međuzavisnosti privreda u savremenom svetu, pokrenuo mehanizme privredne ekspanzije i u manje razvijenim zemljama. Pred-

Digitized by Google

lozi za pomoć zemljama u razvoju moraju voditi brigu o tome da je za njih otplata dugova jedno od egzistencijalnih pitanja, ali se pri tom ne sme smetnuti s uma da ta otplata i sama zavisi od njihovog privrednog oporavka, a to podrazumeva potrebu da se uzme u obzir činjenica da su nekima od ovih zemalja nametnuti uslovi prilagođavanja koji mogu biti vrlo nepovoljni i ostaviti traga na celokupne njihove društveno-političke, a ne samo na ekonomske odnose. Izlaz se, dakle, ne može tražiti u daljim pritiscima na zemlje u razvoju, pogotovu stoga što bi to moglo imati loše posledice i za uslove njihovog budućeg razvoja, za koji im je neophodna povećana, a ne opadajuća akumulacija.

Treba stoga jasno istaći da članovi Brantove komisije, kao što je slučaj sa još nekim zapadnim stručnjacima, s pravom smatraju da je jedini siguran izlaz iz cele ove teške situacije u povećavanju stope rasta u industrijski razvijenim zemljama Severa. Otuda su se pisci ovog dokumenta svesrdno založili za ideju da se ostvari viši stepen međunarodne solidarnosti i saradnje, koja bi, preko povećanja stope rasta razvijenih zemalja i uz bolje funkcionisanje bretonvudskih institucija, omogućila da se zajedničkim naporima pronađu putevi oporavka. Polazeći od iskustvenih saznanja iz poslednjih godina, Brantova komisija smatra da je monetarna i finansijska ekspanzija najefikasniji način da se prevaziđu postojeće recesije — jer će, nesumnjivo, opasnosti biti mnogo veće ukoliko takvi pokušaji izostanu.

Oporavak svetske trgovine, koji bi usledio nakon procesa oživljavanja, pružio bi, bez sumnje, mogućnost zemljama u razvoju da lakše, pa samim tim i bezbolnije, otplate prispela potraživanja.

Težina položaja ovih zemalja ogleda se u tome što je u proteklom periodu veliki njihov broj, to jest ukupno trideset i četiri zemlje, zatražio odlaganje plaćanja dospelih potraživanja. Otuda samo značajniji oporavak svetske privrede, kao i mere koje bi trebalo da olakšaju breme dužničkih obaveza, mogu bitnije poboljšati njihov sadašnji položaj. U međuvremenu, to jest dok oporavak u privredama razvijenih zemalja ne otpočne, potrebno je preduzimati finansijske inicijative koje bi umanjile pretnje privrednom rastu zemalja Juga, ublažile stezanje kaiša u njima, a isto tako, sa svoje strane, doprinele i bržem oporavku Severa.

Ocenjujući da finansije predstavljaju središnu tačku najvažnijih poduhvata u pravcu prevazilaženja krize i recesije, autori Memoranduma su se naročito pozabavili poboljšanjima u pogledu načinâ pribavljanja sredstava MMF-a i Banke za međunarodna poravnanja, kao i za dugoročna ulaganja — kao što je to Svetska banka — i povećanjem resursa pozajmljivanjem sa tržišta kapitala. U ovom kontekstu značajan je i predlog za suštinski novu alokaciju sredstava obrazovanih na osnovu specijalnih prava vučenja, što je sve zajedno rezultiralo iz saznanja da opadanje međunarodne likvidnosti predstavlja jedan od osnovnih činilaca usporavanja oporavka svetske privrede. Jedna od izuzetno značajnih inicijativa sastoji se, takođe, u isticanju potrebe za povećanjem iznosa pomoći najsiromašnijim zemljama.

U situaciji koja je upravo opisana, kao i zbog okolnosti da vlade evropskih zemalja — zbog rasta vrednosti dolara i zbog odlivanja kapitala u SAD radi boljeg plasmana — često nisu kadre da na vreme odgovore svojim obavezama prema Međunarodnom monetarnom fondu, tako da je ovaj fond prvi put u svojoj istoriji morao privremeno da obustavi pregovore radi odobravanja novih kredita. Neophodno je stoga da zemlje industrijskog Severa pokažu više spremnosti za jačanje međunarodne saradnje i da ulože više napora kako bi se savladala opšta nesigurnost i poboljšali uslovi za porast investicija i za bolje funkcionisanje finansijskih i trgovinskih mehanizama. Dublje analize jasno pokazuju da

Digitized by Google

prevaljivanje posledica antiinflacione politike na privrede siromašnijih partnera u razmeni ne bi trebalo više dopuštati jer su pad tražnje i ograničavanje uvoznih sirovina izazvali smanjivanje cena i zarada od izvoza, a samim tim je i solventnost zemalja u razvoju morala biti dovedena na stepen na kome se danas nalazi.

Otuda je i usledio zaključak, sadržan u Memorandumu, da izlaz iz opisanih teškoća leži prvenstveno u podsticanju oživljavanja privrednog razvoja, kako razvijenih tako, još više, nerazvijenih zemalja, kao i u snažnom angažovanju na uvećavanju sredstava svih finansijskih institucija za potpomaganje razvoja zemalja sa nedovoljnom akumulacijom, budući da su njihove privrede, zbog otežanog pozajmljivanja, kao i zbog teških posledica recesije, još više osiromašene. To bi privredama ovih zemalja omogućilo da dođu do neophodnog predaha, a zatim da vremenom i same krenu putevima oporavka.

Velike teškoće zemalja u razvoju bile su podsticaj autorima Memoranduma da se založe i za poboljšavanje međunarodnih pregovora, kako bi oni postali efikasniji i, naročito, delotvorniji, što takođe važi i za metode finansiranja. Potreban je i mnogo viši stepen razumevanja za teškoće ovih zemalja, budući da su one, pored nekih svojih unutrašnjih problema, i žrtve okolnosti koje nisu u stanju da kontrolišu. Iz tih razloga refinansiranje dugova i fleksibilnije postavljanje terminâ njihove otplate, zatim, izlaženje u susret zahtevima da se kratkoročni zajmovi pretvaraju u dugoročne — sve bi to zemljama Juga omogućilo da i same krenu putevima oporavka. Stabilizovanjem njihovih finansijskih i privrednih prilika izbeglo bi se i produbljivanje postojeće krize, a zemlje trećeg sveta bile bi ponovo osposobljene da pravovremeno otpočnu sa otplatama inostranih dugova.

Snažan utisak ostavljaju i takva upozorenja Brantove komisije kao što su, na primer, isticanja da su, zbog posledica produžene recesije, zemlje u razvoju u 1982. godini dostigle rekordni stepen zaduženja, a da su u istoj godini u celom svetu izdaci za naoružanje iznosili 650 milijardi dolara! Prilikom ponovnog ispitivanja puteva za savladavanje stagflacije treba imati na umu ova upozorenja, ali ih ne treba gubiti iz vida ni prilikom pregovora o razoružanju, jer ove okolnosti ne samo otežavaju izlazak iz postojeće recesije, već su i neposredna smetnja za bavljenje problemima trećeg sveta, a, pored toga, izdaci za naoružanje mnogo jače utiču na inflaciju od ostalih javnih rashoda.

Ono što takođe guši svetsku trgovinu i otežava njen oporavak jesu i rastući protekcionizam, porast kamatnih stopa, kao i precenjeni dolar. Evropskim privredama superdolar dvostruko šteti, jer najpre primorava njihove centralne banke da održavaju visoke kamate, čime otežavaju oporavak, a, s druge strane, takav dolar povećava i inflacioni pritisak, pošto se uvezena roba, a samim tim i nafta, plaća u američkim dolarima. Precenjeni dolar, osim toga, šteti i američkoj privredi, jer veliki deo američke proizvodnje postaje manje konkurentan na međunarodnom tržištu. Ako bi se ta tendencija duže održavala, mnoge kompanije u SAD bi morale smanjiti ili čak sasvim obustaviti proizvodnju, pošto bi konkurenti iz inostranstva preuzeli delove tržišta ovih kompanija, čime bi i oporavak američke privrede bio znatnije usporen. Iz svih tih razloga neophodne su fundamentalne promene finansijskog i trgovačkog sistema, za koje su se založili i predstavnici Brantove komisije.

Svesni toga da će se na izlazak iz recesije morati još da sačeka, pisci Memoranduma su se pozabavili i problemima povezanim s visokim platnim deficitom zemalja u razvoju. Govoreći o tome, oni upozoravaju da, umesto dosadašnjeg oslanjanja na mere kojima će se ograničavati tražnja, devalvacija i kreditni plafoni, kao na glavne instrumente uravnote-

Digitized by Google

ženja, mnogo veću pažnju treba pokloniti ponudi, veličini proizvodnje i njenom uravnotežavanju sa tražnjom, stopi privrednog rasta i zaposlenosti, kao i poboljšanjima u raspodeli čistog dohotka, što istovremeno podrazumeva i promenu dosadašnje orijentacije usmerene na kontrolu inflacije kao na osnovni cilj ekonomske politike. Kao J. K. Galbraith, Joan Robinson i R. Lekachman, i članovi Brantove komisije smatraju da je krajnje vreme da se izvrše bitnija pomeranja u raspodeli dohotka od uspešnih i bogatih ka ostalim članovima zajednice. Nema sumnje da bi se tada i na uravnoteženje platnih bilansa lakše moglo uticati, mada bi ostvarivanje toga cilja podrazumevalo i pronalaženje (i kombinovanje) odgovarajućih instrumenata ekonomske politike.

S pitanjem platnih bilansa ovih zemalja povezani su i problemi otplate dugova inostranim kreditorima, koji samo u latinoameričkim državama iznose oko trista milijardi dolara. Pošto su to ujedno i zemlje sa vrlo visokim stopama inflacije, bilo je preko potrebno da se preduzmu hitne akcije kako bi se smanjio pritisak inostranih potraživanja na njihove privrede.

Popularnost na koju je naišla knjiga još jednom je istakla činjenicu da problematika stabilizacije ide u red prvorazrednih oblasti analize — u naučnom i praktičnom smislu. Ona je nastala kao proizvod želje njenih autora da ukažu na posledice neadekvatne stabilizacione politike zemalja razvijenog Severa — sa globalnog međunarodnog stanovišta. Takva politika produbila je recesiju u nacionalnim okvirima, a zemljama u razvoju otežala finansijski položaj zbog kumuliranja posledica produžene recesije i stagflacije. Zbog toga su autori knjige u pravu kada se zalažu za pravednije međunarodne ekonomske odnose i za poboljšavanje likvidnosti međunarodnih finansija. Ista ocena važi i za njihove predloge o potrebi za većom solidarnošću i mnogo većim razumevanjem u međunarodnim pregovorima usmerenim na pružanje pomoći nedovoljno razvijenim privredama trećeg sveta, kao i zemljama u razvoju.

Međutim, jedan od značajnih nedostataka ove publikacije, koji otkriva dublja analiza ove problematike, jeste činjenica da se ona ne bavi utvrđivanjem *pravih uzroka krize*, što bi bilo mnogo svrsishodnije sa gledišta naše marksističke nauke, jer bi to omogućilo i odgovor na pitanje od suštinskog značaja — šta učiniti da do krize ponovo ne dođe. U knjizi, naime, i pored nekih napomena, nije dovoljno sagledana fundamentalna činjenica — da nema izlaska iz krize i stagflacije bez ponovnog oživljavanja investicione aktivnosti i rasta zaposlenosti. Stoga je važno istaći da otklanjanje posledica krize podrazumeva i više sluha za dugoročne aspekte razvoja, kako u nacionalnim tako i u međunarodnim razmerama. To zatim podrazumeva, kada je reč o razvijenim kapitalističkim zemljama Severa, potrebu da se bolje sagleda uloga gigantskih korporacija u nastanku krize i visoka stopa inflacije i nezaposlenosti, jer tek trajnije ograničavanje monopolske moći ovih zemalja može obezbediti rešavanje i ostalih problema, pa i onih koji postoje u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Gordana Konstantinović

Ma Hong: New Strategy for China's Economy (Nova strategija kineske privrede)

(»New World Press«, Beijing, 1983, strana 166)

Studija *Nova strategija kineske privrede* kineskog ekonomiste Ma Honga (odnedavno predsednika Kineske akademije društvenih na-

Digitized by Google

uka) pojavljuje se kao najnoviji rad u seriji prevoda radova vodećih kineskih ekonomista na engleski jezik, čiji je cilj da svetskoj javnosti potanko obrazlože kurs tekućih promena u NR Kini.

Premda ovoj knjizi nije svojstven onaj polemički diskurs ispoljen u ranije objavljenim radovima kineskih ekonomista, osobito nedavno preminulog Sun Yefanga (»kineskog Libermana«) ili poznatog direktora Ekonomskog instituta pri državnoj planskoj komisiji Xue Muqiaoa, ona ipak predstavlja dosta dobar pregled aktuelnih problema i preokupacija kineskih ekonomista i privrednih stratega. Štaviše, pažljivijem čitaocu neće promaći ni određene nijanse u akcentiranju pojedinih ciljeva kineske privredne reforme istaknutih posle 1978. godine, koje govore o određenim promenama u razvojnoj strategiji, što danas među mnogim stranim analitičarima ponovo budi izvesne nedoumice u pogledu pravca razvoja postmaovske Kine. Naime, uprkos značajne liberalizacije naučnog i kulturnog života do koje je u ovoj zemlji došlo krajem sedamdesetih godina, oni nisu postali sasvim nezavisni od dominantnih idejno-političkih strujanja, a u novije vreme, naročito posle Šestog plenuma CK KPK (1981), ponovo se primećuje težnja da se teorijski rad neposrednije stavi u funkciju sprovođenja dnevne politike. O tome svedoči nedavna kritika i samokritika onih filozofa, književnika i drugih javnih radnika koji su svojom diskusijom o marksističkom humanizmu i problemu otuđenja u socijalizmu, prema oceni rukovodstva, »demobilisali mase u borbi za socijalističku modernizaciju Kine«. Kampanja protiv »ideološkog zagađenja«, kao i negativne ocene pojedinih eksperimenata u privredi, mogle bi predstavljati indikatore jačanja otpora onih snaga u kineskom društvu koje su se posle Trećeg plenuma CK KPK (1978) našle na udaru politike »socijalističke modernizacije«, ali i određenih realnosti kineskog društvenog i ekonomskog sistema koji, opterećeni mnogim problemima i strukturnim disproporcijama, kao i složenim idejnim nasleđem prethodne tri decenije, ostavljaju veoma uzak prostor za sprovođenje radikalnijih reformi, posebno onih koje bi za posledicu imale smanjenje uticaja KPK na tokove društvenog i privrednog života. Dok su između 1978. i 1981. godine u kineskoj teoriji, pa i u delu političkih dokumenata, uloge plana i tržišta bile izjednačene po značaju, tokom poslednjih nekoliko godina su državno planiranje i administrativno upravljanje privredom ponovo dobili prioritetan značaj, dok je tržištu data supsidijarna uloga.

Iako Ma Hongova knjiga u znatno većoj meri uvažava delovanje plana od pojedinih ranijih tekstova kineskih ekonomista (pojedini među njima su išli toliko daleko da su u potpunosti odbacivali plan), ona ipak ostaje na osnovnim pozicijama pobornikâ privredne reforme: na kritici krutosti administrativno-planske privrede i afirmaciji robne proizvodnje u socijalizmu. U svojoj kritici postojećeg sistema on polazi od ocene da, uprkos značajnim rezultatima u restrukturiranju privrednog sistema i povećanju proizvodnje posle 1978. godine, u kineskoj privredi još uvek nisu potpuno prevladane osnovne disproporcije niti su stvoreni drugi bitni preduslovi zaokreta koji bi otvorio put dinamičnog ekonomskog razvoja i društvenih promena, što bi omogućilo Kini da se do kraja stoleća svrsta u red industrijski srednje razvijenih zemalja sveta, kako to predviđaju programski i planski dokumenti. Jedan od osnovnih problema ekonomskog razvoja Kine Ma Hong vidi u opadanju ekonomske efikasnosti privrednih preduzeća, i pored izuzetno visokog učešća akumulacije u strukturi kineskog nacionalnog dohotka koje se u pojedinim godinama penjalo i do 40%. Takođe, tokom protekle tri decenije višestruko su porasli troškovi i vreme realizacije investicionih projekata. Dok su 1957. godine svakih 100 juana (oko 50 dolara) uloženih u industriju pro-

Digitized by Google

sečno donosili profit od 23,6 juana, 1978. godine je isti obim investicija rezultirao u profitu od 12,1 juana. Tokom Prvog petogodišnjeg plana odnos investicija prema povećanju nacionalnog dohotka (ICOR) iznosio je 1,68 : 1 (povećanje nacionalnog dohotka za jedan juan zahtevalo je ulaganja od 1,68 juana), da bi se tokom Četvrtog petogodišnjeg plana povećao na 3,76 : 1. Za vreme Prve petoljetke nacionalni dohodak je godišnje rastao u proseku za 8,6%, tokom Druge je imao negativan trend —31% (»Veliki skok«), između 1961. i 1965. godine je ponovo rastao po stopi od 14,5%, tokom Treće petoljetke 8,4% i Četvrte 5,6%. Porast nacionalnog dohotka, međutim, zbog hipertrofirane akumulacije, nije doveo i do odgovarajućeg porasta životnog standarda radno aktivnog stanovništva. Posle dinamičnog rasta tokom Prvog petogodišnjeg plana zarade radnikâ su počele da stagniraju — prosečna plata zaposlenih je između 1957. i 1978. porasla za svega 1,1%, dok su u istom razdoblju troškovi života povećani za 14,9%. Po Ma Hongovoj proceni, prosečna realna zarada zaposlenih je sa 581 juana (1957) pala na 514 juana (1978), odnosno za 11,5%. Položaj seoskog stanovništva je bio čak teži — prema podacima koje on navodi, 1978. godine je oko 33 miliona seoskih domaćinstava (19,5% od ukupnog njihovog broja) imalo rashode veće od prihoda.

Razloge ovako nepovoljnog razvoja u periodu posle Prvog petogodišnjeg plana Ma Hong vidi u dvema grupama činilaca. U prvu grupu spadaju rashodi vezani za materijalnu i vojnu pomoć Koreji i Vijetnamu (uključujući, u prvom slučaju, i neposredno vojno angažovanje), kao i razvoj oružanih snaga uslovljen zategnutim odnosima sa SAD i SSSR. U drugu grupu činilaca Ma Hong svrstava takozvane »leve greške«, to jest promašaje ekonomske politike vođene tokom protekle tri decenije. Dok su za njega vojni rashodi objektivni činilac uslovljen položajem NR Kine u trouglu supersila, koji se u malo čemu može promeniti (izuzev kroz veće povezivanje savremeno opremljene vojne industrije sa civilnom), oštrica njegove kritike uperena je protiv krutog administrativno-planskog privrednog sistema koji je pedesetih godina izgrađen po sovjetskom uzoru (i, dodao bih, uz neposrednu sovjetsku materijalnu i tehničku pomoć).

Zanemarivši robni karakter proizvodnje u socijalizmu i delovanje ekonomskih zakonitosti, kineska privreda se, po oceni ovog autora, razvila u određenu vrstu socijalne, a ne ekonomske delatnosti, pod neprekidnim pritiskom zahteva za brzim porastom kvantitativnih pokazatelja razvoja koji su vremenom postali sami sebi cilj. Ukoliko su ispunjavala planske zadatke, kineska preduzeća su se smatrala uspešnim proizvodeći »dobra«, a ne robu čiju je vrednost tek trebalo potvrditi na tržištu, što je, kao neposrednu posledicu, izazvalo, s jedne strane, gomilanje nepotrebnih proizvoda na skladištima, a, s druge strane, hronično slabo snabdevanje potrošačkim artiklima koje je, u mnogo slučajeva, bilo potrebno decenijama racionisati.

S tim u vezi je i naredni činilac — shvatanje po kome hipertrofirani razvoj teške industrije predstavlja »socijalistički put industrijalizacije«, za razliku od »kapitalističkog puta« koji daje prednost lakoj industriji i uslugama. O značaju koji Ma Hong pridaje ovom problemu govori i činjenica da mu je on posvetio veliki deo svoje knjige prilazeći mu iz različitih uglova. Ma Hong ne nalazi osnova pomenutom shvatanju u radovima klasikâ marksizma i zaključuje da je ono nastalo kao plod specifičnih istorijskih okolnosti pod kojima se Sovjetski Savez razvijao u prvim decenijama svog postojanja. Štaviše, on čini i korak dalje tvrdeći da je SSSR, svojom jednostranom politikom razvoja teške industrije, stvorio izuzetno iracionalnu ekonomsku strukturu u funkciji jačanja svoje vojne moći na štetu ostalih sektora: »Ovde se

Digitized by Google

mora nedvosmisleno reći da je prioritetni razvoj teške industrije, koji je u Staljinovo vreme bio u funkciji jačanja ekonomske nezavisnosti i odbrambene moći Sovjetskog Saveza, postao osnovni činilac današnje hegemonističke politike i vojnog ekspanzionizma SSSR« (str. 86). Razvoj kineske teške industrije na račun lake industrije i poljoprivrede predstavlja, po njemu, osnovni uzrok nedovoljne ponude potrošačkih dobara, a time i veoma niskog životnog standarda. Na trećem mestu je ekstenzivni razvoj privrede koji se oslanjao isključivo na izgradnju novih proizvodnih kapaciteta, uz istovremeno zanemarivanje postojećih, tako da veliki broj fabrika danas radi sa već davno amortizovanom opremom. Na četvrtom mestu su disproporcije u razvoju same teške industrije u kojoj je proizvodnja sirovina i polufabrikata favorizovana na štetu finalnih proizvoda, zbog čega je, na primer, količina neprodatih proizvoda industrije čelika tokom proteklih nekoliko godina dostigla čak dvadeset miliona tona, što je jednako kineskoj godišnjoj produkciji ove vrste proizvoda.

Naredni problem je u neravnoteži između akumulacije i potrošnje. Ovom problemu je do sada u kineskoj ekonomskoj literaturi već poklonjeno dosta pažnje, te su poslednjih godina učinjeni i praktični napori da se akumulacija svede u optimalne okvire koji se procenjuju na oko 25% nacionalnog dohotka. Konačno, problem je i u nekontrolisanom rastu populacije u prethodnom razdoblju uslovljen shvatanjem (Mao Zedongovim?) da mnogobrojno stanovništvo predstavlja jedno od najvećih kineskih prirodnih bogatstava i presudan strateški činilac u slučaju nuklearnog rata. Procene današnjeg kineskog rukovodstva su drugačije jer je očigledano da populacija od preko milijardu žitelja predstavlja preveliki teret i za privrede mnogo jače od kineske i veliko iskušenje svake razvojne strategije u ovoj zemlji. Autarkičnost kineske privrede i svesno zatvaranje prema svetskom tržištu predstavljaju, po Ma Hongu, rezultat jednog sasvim uskog shvatanja koncepcije oslanjanja na sopstvene snage, koje se Kina poslednjih godina dosta uspešno oslobađa, barem u pojedinim segmentima svoje privrede (otvaranje prema stranom kapitalu kako u obliku indirektnih tako i direktnih stranih investicija, »specijalne ekonomske zone«, izlazak na svetsko tržište itd.). Konačno, prenagljena kolektivizacija i nacionalizacija poljoprivrede i zanatstva krajem pedesetih godina predstavljaju činioce koji su za dugi niz godina gotovo zaustavili razvoj ovih sektora u Kini — dok je 1952. godine u gradovima i selima bilo registrovano 8,83 miliona samozaposlenih lica, 1975. godine je njihov broj spao na svega 240.000. Istovremeno, u državnom sektoru privrede preovladalo je preterano centralizovano i neelastično upravljanje, što je privredni sistem u celini učinilo inertnim i nesposobnim da se prilagođava razvitku materijalnih proizvodnih snaga: »Kao rezultat ovih grešaka stvoren je ekonomski ciklus karakterističan po »velikoj brzini, visokoj akumulaciji, niskoj efikasnosti i niskoj proizvodnji« — zaključuje Ma Hong.

Po njegovom mišljenju, rešenje ovih problema krije se u racionalizaciji ekonomske strukture, to jest u njenom uravnoteženju putem planskog usmeravanja, ali i uz pomoć tržišnih mehanizama, u razvoju racionalnog sistema upravljanja u privredi, pre svega putem većeg ekonomskog osamostaljivanja preduzeća i njihovog tržišnog usmeravanja, kao i u stvaranju racionalnog organizacionog okvira u kome će delovati privredna preduzeća. U pogledu mera koje predlaže radi ostvarenja ovih ciljeva Ma Hong se uglavnom ne razlikuje mnogo od većina savremenih kineskih ekonomista i privrednih planera, te njegov inventar mera ekonomske politike u tekućem razdoblju sadrži pretežno one mere koje su već našle svoje mesto u kineskim planskim dokumentima.

No, navedimo ih ukratko.

Digitized by Google

Osnovni problem strukture kineske privrede vidi se u zaostajanju poljoprivrede i lake industrije, u hipertrofiranosti i disproporcijama u teškoj industriji, nerazvijenosti transporta, komunikacija, usluga i trgovine (naročito spoljne), u prevelikim kapitalnim investicijama i u neravnoteži između proizvodnih i neproizvodnih investicija. Pored ovih problema, postoji i niz drugih, možda ne manje značajnih, koje bi trebalo rešiti u kontekstu tekuće politike restrukturiranja privrede, kao što su: ekonomski iracionalan sistem cena, nedostatak koordinacije između vojne i civilne industrije, ekološko zagađenje, spor razvoj kolektivnih preduzeća, neusaglašenost nauke i obrazovanja s potrebama »modernizacije«, nizak obrazovni nivo zaposlenih, loše upravljanje preduzećima i velika nezaposlenost.

Zanimljivo je Ma Hongovo razmatranje razloga koji nameću potrebu za reformom sistema upravljanja u privredi. Konstatujući da postojeći sistem predstavlja, u osnovi, kopiju sistema koji je izgrađen u Staljinovo vreme u SSSR, Ma Hong naglašava da je u kineskoj tridesetogodišnjoj praksi ovaj sistem otkrio mnoge slabosti koje bi se mogle podeliti u četiri kategorije. Prvo, preduzeća su postala privesci administrativnih organa na različitim nivoima, koji se prema njima odnose kao prema »kuglicama na računaljki«, zbog čega takvim preduzećima nedostaje inicijativa ne zato što je ona ne bi želela, nego zbog toga što im se svaka inicijativa administrativno ograničava i obeshrabruje. Drugo, administrativno upravljanje privredom kida prirodne ekonomske veze i odnose, što se ogleda naročito u odsustvu horizontalne integracije preduzeća koja su vertikalno povezana u sklopu različitih ministarskih resora. Treće, proizvodni ciljevi se utvrđuju planovima i u vidu direktiva upućuju preduzećima, tako da između proizvođača i potrošača ne postoje neposredne veze. Četvrto, i dohodak i gubici preduzeća su u nadležnosti države, tako da su preduzeća »oslobođena« svake ekonomske odgovornosti, zbog čega među zaposlenima, pa i među samim preduzećima, preovlađuje duh uravnilovke koju Kinezi obično označavaju kao »zakon gvozdene posude za pirinač« iz koje svi zajednički zahvataju. »S takvom ekonomskom strukturom i upravljačkim metodima socijalistička robna proizvodnja ne može se brzo razvijati« — zaključuje ovaj autor. Razloge tome on vidi u shvatanju socijalističke privrede kao polunaturalne privrede, a ne kao planske privrede u kojoj postoje robna proizvodnja i robni promet (što je preovlađujuće shvatanje u Kini posle Šestog plenuma CK KPK). Po njemu, i samo državno planiranje se mora pridržavati zakona vrednosti (o tome je u kineskoj literaturi razvijena poslednjih godina zanimljiva diskusija u koju se na ovom mestu, na žalost, ne možemo upuštati). Razlike između socijalističke i kapitalističke robne proizvodnje, po mišljenju Ma Honga, jesu sledeće: »Zasnovana na privatnoj svojini, kapitalistička robna privreda nije planska, radna snaga se smatra za robu i to vodi uspostavljanju eksploatatorskih proizvodnih odnosa. Socijalistička privreda, međutim, zasnovana je na javnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju; robna proizvodnja i razmena su planske. Radna snaga više ne predstavlja robu, a eksploatacija je ukinuta« (str. 96).

Zanimljivo je i tumačenje po kome »Marks nije predvideo da i umereno razvijene kapitalističke zemlje, pa čak i zemlje kao što je naša u kojoj je kapitalizam bio tek u inicijalnoj fazi, mogu uspešno izvesti socijalističku revoluciju i izgrađivati socijalizam. Socijalistička izgradnja u jednoj ekonomski nerazvijenoj zemlji kao što je naša zahteva punu upotrebu robe i novca« (str. 97). U nastavku svog razmatranja posvećenog ovom problemu Ma Hong je sasvim eksplicitan tvrdeći da je Staljin tvorac shvatanja socijalističke privrede kao polunaturalne privrede, te je, u cilju promene postojećeg administrativno-planskog modela, potrebno teorijski razmotriti njegove osnove. Da bi se takve promene ostvarile, ovaj autor predlaže sledećih pet me-

Digitized by Google

ra: veću samostalnost preduzećâ, uvođenje sistema ekonomske odgovornosti (koji, međutim, ne isključuje i idejno-političku odgovornost), korišćenje tržišnih mehanizama u okvirima državnog plana, veću samostalnost lokalnih vlasti u kreiranju ekonomske politike, i, najzad, razvoj industrijskih preduzeća u kolektivnoj svojini.

Treći segment promena odnosi se na organizacioni okvir privrede, pri čemu se u prvom redu razmatra konsolidacija i unapređivanje upravljanja u preduzećima, razvoj integracionih procesa u privredi, stvaranje ekonomskih centara i jačanje ekonomskih veza unutar i između regiona.

Moglo bi se, malo pojednostavnjeno, reći da se u periodu posle smrti Mao Zedonga Kina suočila s istom onom problematikom s kojom se tokom šezdesetih godina suočila većina socijalističkih zemalja, to jest s problemom reforme izrazito iracionalne privredne strukture i administrativno-planske privrede koje su sve manje odgovarale zahtevima savremenog industrijski razvijenog društva. Kao i u tim slučajevima, i Kina je uspela da uklanjanjem nekih očiglednih disproporcija i nelogičnosti u privrednom sistemu i postepenim otvaranjem prema svetskom tržištu postigne početne rezultate, ali su se mere privredne reforme vrlo brzo suočile i sa svojim objektivnim granicama u uslovima nerazvijene kineske privrede, kao i sa mnogo ozbiljnijom preprekom — otporom onih snaga čije je interese ona ugrozila. Drugim rečima, kineska privredna reforma suočila se s preprekama sličnim onima s kojima su se suočile i privredne reforme u SSSR-u i drugim socijalističkim zemljama koje su ih, uglavnom, i zaustavile na pola puta. Stoga nije neobično da se među kineskim ekonomistima brižljivo proučavaju iskustva onih socijalističkih zemalja koje su u ovim procesima najdalje odmakle — pre svega Mađarske i Jugoslavije. Dok je jugoslovensko iskustvo krajem sedamdesetih godina bilo dosta popularno, privredne teškoće Jugoslavije učinile su da prvobitno raspoloženje donekle splasne i da se pažnja usmeri ka iskustvu Mađarske čiji se model reformi smatra bližim kineskim uslovima. No, u svakom slučaju, problem privredne reforme u Kini ne može se svesti samo na ekonomsku problematiku, pošto su sva otvorena pitanja o kojima govori Ma Hongova knjiga dobila i izrazito politička obeležja, te ih je potrebno u toj svetlosti i posmatrati.

Predrag Simić

Digitized by Google

Digitized by Google

OBAVEŠTENJE PRETPLATNICIMA

Od 1. jula 1984. godine časopis ima novu cenu, i to: pojedinačni primerak 90, a dvobroj 180 dinara; godišnja pretplata za zemlju 900, a za inostranstvo 1.800 dinara. Do ovog povećanja došlo je, uz saglasnost Predsedništva CK SKJ, zbog povećanja cene papira, grafičkih usluga i ostalih troškova.

Digitized by Google

CENA 180.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
JAN 18 1985
Current Serials

9
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 9

Sadržaj

Hamdija Pozderac
Idejna kretanja i Savez komunista 1213

Dragoje Žarković
Ekonomska logika i socijalistička privreda 1230

Ivan Ribnikar
Finansiranje privrede i inflacija 1243

Miomir Jakšić
Kritika monetarizma 1262

Juraj Dadić
Temeljni preduvjeti za funkcioniranje deviznog sistema 1278

Čedomir Budisavljević
Socijalni efekti porezne politike 1299

Dušan Nikoliš
Direktna ulaganja kapitala — ekonomski institut i vid dominacije SAD nad zemljama u razvoju 1311

Osvrti

Ranko Đukić
Delegatski sistem i stvarni subjekti odlučivanja 1324

Dragomir Radenković
Nesvrstanost iz ugla evrokomunizma 1337

Pikazi 1356

Digitized by Google

Содержание

Хамдия Поздерац
Идейные движения и Союз Коммунистов 1213

Драгое Жаркович
Экономическая логика и социалистическое хозяйство 1230

Иван Рибникар
Финансирование хозяйства и инфляция 1243

Миомир Якшич
Критика монетаризма 1262

Юрай Дадич
Фундаментальные предпосылки функционирования валютной системы 1278

Чедомир Будисавлевич
Социальные эффекты налоговой политики 1299

Душан Николиш
Непосредственные вложения капитала — экономический инструмент и вид господства США над развивающимися странами 1311

Обзоры

Ранко Джукич
Делегатская система и действительные субъекты принятия решений 1324

Драгомир Раденкович
Неприсоединение к блокам с точки зрения еврокоммунизма 1337

Рецензии 1356

Contents

Hamdija Pozderac
Ideological Processes and the League of Communists 1213

Dragoje Žarković
Economic Logic and Socialist Economy 1230

Ivan Ribnikar
Financing the Economy and Inflation 1243

Miomir Jakšić
A Critique of Monetarism 1262

Juraj Dadić
The Fundamental Prerequisites for the Functioning of the Foreign-exchange System 1278

Čedomir Budisavljević
The Social Effects of the Policy of Taxation 1299

Dušan Nikoliš
Direct Investments of Capital — An Economic Instrument and Form of Domination of the USA over the Developing Countries 1311

Surveys

Ranko Đukić
The Delegate System and the Real Subjects of Decision-making 1324

Dragomir Radenković
Nonalignment from the Angle of Euro-communism 1337

Reviews 1356

Digitized by Google

Hamdija Pozderac

Idejna kretanja i Savez komunista

U savremenom jugoslovenskom društvu se danas vode brojne diskusije i rasprave o mnogim pitanjima društvene prakse i teorije. Mnogima od njih želi se dati doprinos rješavanju nekih ključnih pitanja sadašnje etape socijalističkog samoupravnog razvoja, ali ima i takvih čiji je stvarni motiv i cilj — nuđenje radikalnih i, navodno, boljih rješenja nego što ih pruža Savez komunista. Naime, Savez komunista je u ovim procesima bio dosta pasivan i nije se dovoljno organizovano i odlučno borio za to da u njegovoj politici i u razvoju društva uopšte u još većoj mjeri ojača uticaj dvaju činilaca na koje se uvijek do sada oslanjao. Ti činioci su, na jednoj strani, marksistički naučno-teorijski i istraživački rad i dostignuća savremene nauke, a na drugoj — društvena svijest radničke klase i radnih ljudi, njihova iskustva u neposrednoj socijalističkoj samoupravnoj praksi, njihova kritika i prijedlozi. Tako je Savez komunista, u izvjesnom smislu, gubio inicijativu u pokretanju rasprava o sadašnjem stanju i odnosima u društvu i u traženju najboljih rješenja za sadašnje teškoće.

Rad na izradi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, okupivši progresivne intelektualne snage našeg društva iz gotovo svih oblasti, važan je korak naprijed koji mijenja odnose u tom pravcu. Međutim, već u razradi načelnih stavova ovog programa uočava se određeno posustajanje i nedovoljna prodornost, a tim

Digitized by Google

povodom javljaju se i idejne i teorijske razlike čiju bi prirodu i smisao valjalo temeljitije rasvjetljavati, pa se onda prema njima i jasnije određivati — a sve to traži nove podsticaje idejnom, teorijskom i istraživačkom radu, stvaranje sve povoljnijih uslova za to, još bolju organizovanost itd. To, međutim, do sada umnogome izostaje, pa akcija Saveza komunista nema onu potrebnu širinu i zahvat koje bi morala imati s obzirom na probleme koje teži da rješava. Drugi od ovih činilaca socijalističke društvene kritike i stvaranja — radnička klasa i radni ljudi, njihove težnje, njihove inicijative i prijedlozi proizašli iz njihovih neposrednih iskustava i teškoća na koje nailaze u borbi za socijalističko samoupravljanje — još se ne izražava dovoljno snažno i jasno da bi bio u željenoj mjeri djelotvoran. Odluke Trinaeste sjednice CK SKJ, aktivnosti i rasprave što su u svim organizacijama i organima Saveza komunista pokrenute povodom prijedloga zaključaka te sjednice, trebalo bi, sem ostalog, da umnogome doprinesu i naporima usmjerenim upravo u tom pravcu.

Ovi momenti, to jest nedovoljna prodornost idejnog zahvata i nezadovoljavajuća širina akcije, ali ne samo oni, imaju za posljedicu da se na sceni, umjesto marksističke misli i radničke klase, oglašavaju različite snage i zastupaju različita, često i pseudokritička, stanovišta. Uporedo sa progresivnim kritičkim mišljenjem javljaju se pod vidom kritike i više ili manje prikriveni napadi na suštinske vrijednosti tekovina revolucije, a sadašnja situacija donekle pogoduje pojavi i takvih gledanja u kojima se opravdano nezadovoljstvo određenim negativnim tendencijama kombinuje sa dovođenjem u pitanje i nekih bitnih konstanti našeg socijalističkog samoupravnog razvoja.

Jedna je od velikih slabosti Saveza komunista što nije odlučno, organizovano i blagovremeno djelovao u pravcu što jasnijeg definisanja idejne i društvene suštine ovih različitih prilaza i stanovišta u odnosu na osnovni tok razvoja našeg društva i što još istrajnije nije radio na učvršćivanju uporišta socijalističke samoupravne društvene kritike i stvaralaštva. To je, naravno, u velikoj mjeri zavisilo i od stanja u samom Savezu komunista, a u prvom redu od njegovog idejnog jedinstva. Ako u svim ovim pitanjima i nije bilo jedinstva, bilo je ipak nečega od čega može veoma uspješno početi izgradnja tog jedinstva. Naime, u gledanju Saveza komunista Jugoslavije na ukupno idejno stanje danas, u najširem smislu riječi, a posebno u posljednje vrijeme, može se primijetiti da se u Savezu komunista iskristalisala jedinstvena ocjena o tome da je radikalna ljevica, koja najviše insistira na kritici idejnih opredjeljenja i prakse Saveza komunista u cjelini, naročito u periodu poslije Titove smrti, sačinila i objavila mnogo tekstova o problemima jugoslovenskog društva i o njegovom položaju u savremenom svijetu, u kojima se govori o idejno-teorijskoj insuficijenciji Saveza komunista i dovodi u pitanje njegova sposobnost da odgovori na potrebe sadašnjeg trenutka, kao i na one koje se tiču daljeg razvijanja njegovih istorijskih perspektiva.

Digitized by Google

Ne potcjenjujući dosadašnja vrednovanja i ukupnu kritiku ovih tekstova, htio bih, ipak, da ukažem na određene momente zbog kojih je prava kritičnost prema toj pojavi izostala i izgubila na snazi i integralnosti u svom pristupu. Čak, čini se da se ovdje pojavljuje i jedan do sada manje vidljiv momenat naše idejne situacije, koji se sastoji u tome da je kritika ovih pojava često zastajala i ostajala u okvirima društveno-političkih zajednica u kojima su te kritike nastajale ili čak i uže — najčešće u okvirima republičkih i pokrajinskih rukovodstava, dok su se masovni mediji, koji posreduju idejne stavove i organizuju idejno-političku akciju, u tom pogledu drugačije ponašali. Uz sve uložene napore, do sada se nije uspjelo da se na idejnom frontu jedinstveno postavi i organizuje tako da se u kontinuiranom procesu, koji podrazumijeva međudejstva i određene, ali ipak marginalne razlike, izgrade jedinstvene ocjene o tim tekstovima i karakteru kritike sadržane u njima, koje bi, sa svoje strane, omogućile i pospješile usvajanje jedinstvenog idejno-političkog pristupa i odnosa socijalističkih snaga na cijelom jugoslovenskom prostoru prema tim manifestacijama.

Ovim zapažanjem se aktuelizuju najmanje tri osnovne stvari: prvo, realni status društvene kritike u našem političkom sistemu, to jest njeno nastojanje da se plasira unutar sistema i poveže sa njim, na temelju razlika koje postoje među elementima sistema, a u prvom redu u Savezu komunista; drugo, njena ideološka, politička i društvena diferenciranost, izvorišta i njeni krajnji efekti u ukupnosti društvenih odnosa, a koja različito nastupa u raznim sredinama i zavisno od odnosa među njima; i treće, istorijski pravac takvoga stanja, koji se može formulisati kao modus jedinstva u različitostima ili različitosti u jedinstvu, što se odnosi na cjelokupni proces, to jest i na Savez komunista i njegovo idejno i političko jedinstvo, ali i na kritiku od strane opozicije. Ta kritika, istina, osim u ekstremnim slučajevima, svojom taktikom i ponašanjem priznaje naš sistem i elemente pluralizma, koji se izražavaju i u razlikama među nama, ali se podjednako uporno suprotstavlja Savezu komunista u cjelini, i to upravo kroz diferencirani stav prema Savezu komunista u različitim sredinama.

Ma koliko se ovako formulisan modus postavljanja i tumačenja odnosa Saveza komunista i kritike u pitanjima idejnog jedinstva mogao tumačiti kao obična stilska figura, uvjeren sam da on reflektuje stvarnu situaciju i položaj Saveza komunista kao subjekta društvene promjene u protivrječnim procesima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Utvrditi smjer takvog složenog kretanja i odnosa u procesu diferencijacije u društvu, Savezu komunista i kritici, znači, u stvari, objasniti i tačno ustanoviti odnos političkog intersubjektiviteta u koji ulazi i sama ideologija kao jedan od konstitutivnih elemenata; odnos koji se teško može opisati pošto i sami učestvujemo u njemu, a čiji se inherentni cilj potvrđuje njegovim djelovanjem. Riječ je, naime, ovdje o tome da su procesi i odnosi u našem društvu tako složeni i dife-

Digitized by Google

rencirani (što je u određenom smislu izraz njihove slobode i razvijenosti) da se ne mogu obuhvatiti i definisati jednostavnim sintagmama ideološkog, idejnog i političkog jedinstva kao prostog kauzalnog niza, bez veoma precizne i detaljne analize složenosti i diferenciranosti samoga njegovog procesa koji rađa sve odnose i njihove idejne i političke izraze.

Usljed ovih i drugih okolnosti, može se postaviti pitanje — koliko je Savez komunista u stanju da dâ prave ocjene o našoj idejnoj situaciji u cjelini, odnosno do koje mjere i koliko adekvatno njegove idejno-teorijske spoznaje i političko djelovanje zahvataju društveni fakticitet ovdje i sada, stvarne odnose društvenih snaga, realan uticaj različitih ideologija itd. Odgovor na ovo pitanje mogao bi jedino da proistekne iz jednog procesa — društvenog, političkog i idejnog — koji bi, zapravo, značio široko aktiviranje na daljnjoj afirmaciji suštinskih vrijednosti revolucije i svih onih činilaca koje sam na početku naznačio: nauke, marksističke teorije, istraživačkog rada, stvaralačke inicijative i kritike od strane radničke klase, drugih radnih ljudi, omladine itd. Taj proces bi ujedno označavao i potiskivanje onih tendencija i idejnih orijentacija koje osporavaju ove vrijednosti. Zbog toga ću se ovdje ograničiti na to da ukažem na neke teškoće u odnosima u Savezu komunista, čije bi prevazilaženje osnažilo pokretanje ovog procesa.

Iako su u opticaju različiti odgovori i imenovanja uzroka današnje idejne i političke situacije, a posebno stanja društvene kritike kao metode razvoja idejne i političke akcije, najviše argumenata govori u prilog tvrdnji da se Savez komunista, a posebno neka njegova rukovodstva, naročito u posljednje vrijeme, previše identifikuju sa našom stvarnošću, sa svim onim što se u njoj dešava, posebno sa državom i državnim mjerama, i da u tim strukturama mnogo intenzivnije — ili, da ne kažem intenzivnije, već intenzivno — djeluju etatistički nego samoupravni demokratski odnosi. Kada pominjem identifikaciju, time ne mislim na moralni i etički sadržaj tog odnosa Saveza komunista prema našoj stvarnosti. Prije svega, imam u vidu okolnost da se u Savezu komunista nedovoljno diferencirano razmišlja o različitim dimenzijama njegove društvene uloge. Neophodnost da Savez komunista djeluje kao unutrašnja pokretačka snaga velike većine naroda, drugih društveno-političkih organizacija, samoupravnih organa, delegatskih skupština, njihovih izvršno-političkih organa itd. nikako ne isključuje potrebu da Savez komunista ujedno vodi računa i o stalnom jačanju svoje funkcije avangarde radničke klase, a samim tim i cijelog radnog naroda, a u tom smislu on mora biti u stanju i da se kritički distancira u odnosu na sopstvena ostvarenja. Obje ove dimenzije se međusobno uslovljavaju i u mjeri u kojoj je stvaralački aktivan u razvijanju sistema samoupravljanja Savez komunista se potvrđuje i kao vodeća idejno-politička snaga našeg društva, i obrnuto.

Uz to, specifičan zadatak Saveza komunista, koji se sastoji u tome da on bude sposoban da se teorijski, idejno i praktično,

Digitized by Google

kritički postavi prema svim oblastima društvenog života, obavezuje ga da ne poistovjećuje ove dimenzije svoje uloge, već da i teorijski i metodološki i u svojoj političkoj praksi uočava i ono što ih razlikuje, jer je to osnov za sagledavanje protivrječnosti u postojećem, i ujedno osnov borbe za njihovo prevazilaženje; drugim riječima, jedini revolucionarni put djelovanja i rješavanja stvari. Odbrana postojećeg — da, ali samo kao osnove za novo i bolje buduće. Postojeće, naime, nikada nije homogeno i jedinstveno, već u sebi sadrži i pozitivno i negativno. Zadatak je i idejne kritike i akcije da se ovo dvoje razdvaja i jedno drugo uslovljava, tako što se drugo unapređuje i razvija. To je dijalektika progresivnog djelovanja.

To što ovu diferenciju Savez komunista često zanemaruje jedan je od razloga što je situacija na području ideologije danas veoma protivrječna, obilježena erozijom elemenata i veza stare strukture društvenih odnosa i s njom povezane dezintegracije društvene svijesti, kao i procesima veoma spore, ali ipak primjetne integracije nove društvene svijesti. To, ujedno, znači da su za takvu idejnu situaciju karakteristični ne samo idejna borba, nego i pojave rasipanja, disperzije, konfuzije i dezorijentacije, u kojima Savez komunista ne djeluje dovoljno snažno na jasnom artikulisanju zahtjeva osnovnih društvenih snaga, zahtjeva koji bi konkretnije izrazili njihove težnje i interese u sadašnjoj etapi razvoja. Stoga i koncentracija društvene energije na osnovna pitanja prelaznog perioda, ocjene nivoa do kojeg je proces stigao i idejnih konsekvenci tog nivoa dobija izgled dugotrajnog i sporog probijanja do središta stvari, rasipanja i trošenja društvene energije povodom sporednih pitanja. Izgleda kao da je došlo do izvjesne ravnoteže osnovnih klasnih snaga, a što se nameće iz činjenice i saznanja o tome da proces razvoja radničke vlasti predugo stagnira, dok građanske snage nemaju udarne moći, i u takvoj situaciji prelazni, hibridni, protivrječni elementi i iz njih nastajući kompromisni oblici društvenih rješenja nastoje da se nametnu i konstituišu kao snaga i da ponude trajna rješenja — što najprije znači stagnaciju, a zatim i nazadovanje. Stoga je karakteristično da pragmatizam odgovara i snagama konzerviranja stanja u Savezu komunista i ovim opozicionim snagama danas.

U tom širokom sklopu različitih socijalnih diferenciranja najizraženije kontraideologije su, zbog mnoštva socijalnih uporišta i inercije situacije ravnoteže, one koje djeluju sa desnih i lijevih pozicija. Desnica se danas pojavljuje u dva oblika: kao konzervativno-građanska i kao dogmatsko-birokratska. Konzervativno-građanska desnica je tradicionalna politička opozicija šarolikog sastava koja obuhvata grupe i pojedince koji u propustima politike Saveza komunista na planu ekonomskih i kulturnih odnosa žele restaurisati buržoaske oblike svijesti i modalitete građanskog političkog sistema (prije svega višepartijski poredak, dominaciju nacionalne komponente u svim vitalnim društvenim odnosima i slično). No ovu orijentaciju prihvataju još i pojedinci iz komu-

Digitized by Google

nističkog pokreta, na primjer, ideolozi »masovnog« pokreta, »liberali«, muslimanski nacionalisti, to jest svi oni koji, u osnovi, nisu prihvatili ni socijalne, ni političke, ni kulturne posljedice naše revolucije i promjene koje je ona sobom donijela. Ovu grupaciju čine različite idejno i politički obojene grupice, koje nisu u stanju da vode ni samostalne ni povezane akcije, pa ih dijele mnogobrojne protivrječnosti i opterećenja prošlosti, zbog čega su u svojim nastojanjima upućene na pomoć iz inostranstva i na izolovane prodore u pojedine nacionalne i vjerske organizacije.

Dogmatsko-birokratska desnica mimikrirana je najčešće u sloju onih koji traže preispitivanje smisla i tekovina revolucije sa etatističkih, staljinističkih, neoibeovskih i sličnih pozicija. To preispitivanje ima konstantu koja se sastoji u negiranju i u otporu svakoj demokratizaciji i širenju vlasti radničke klase kao anarhiji. Inspiracija te kritike je svagda državotvorna, antidemokratska i antiradnička, a idejno počiva na nepovjerenju u radničku klasu i široke mase i na vjerovanju u moć države i prisile kao jedino sredstvo ostvarenja ciljeva revolucije. Desno skretanje u njih je izraženo naročito u stavovima o nacionalnom pitanju, a ogleda se u zalaganju za integralističko jugoslovenstvo pod čijom oblandom se najčešće štite interesi najjače nacije ili nacija, zatim u otporu identifikovanju »novih nacija« itd., to jest uopšte svim normalnim procesima društvenog, političkog i kulturnog razvoja, koji bi se ostvarivao bez tutorisanja države i njene centralne i odlučujuće uloge.

Raspolažući velikom i tradicionalno snažnom bazom u našem društvu, to jest glomaznim birokratskim aparatom, koji je posljednjih godina još i ojačao na račun radničke klase, desna kritika se nudi kao spasilac od anarhije i nereda. Samo prividno nasuprot desnoj, lijeva orijentacija, posebno u novije vrijeme, i politički se artikulisala u formama »ultraradikalizma« i dobila je svoj racionalizovani, teorijski izraz u raznim ekstremnim verzijama paramarksizama. Nadovezujući se na socio-psihološku osnovu stihijnog malograđanskog bunta i pružajući mu teorijsku argumentaciju, moralno opravdanje i egzaltaciju, ona, koristeći opravdano nezadovoljstvo različitim negativnim tokovima, pokušava da nametne klimu demoralizacije, kritike radi same kritike, sveopšteg osporavanja, koje je forsirano poput kakve mode posljednjih nekoliko godina. U tom smislu, i po smjeru kritike i po rješenjima, to jest po optužbi demokratskog samoupravljanja kao farse i anarhije, i po traženju reda i vladavine »posvećene birokratije«, ova lijeva kritika se nudi i identifikuje kao desna. Demagoška toliko da gubi osnovne moralne obzire, oslobađajući se svakog oblika odgovornosti za sve što jeste i što nudi, unaprijed samu sebe amnestirajući, manipulišući stavovima Saveza komunista do apsurdnih konsekvenci, ali koristeći se obilato njegovim dostignućima, ona nastoji da diskredituje i omalovaži idejna opredjeljenja Saveza komunista, proglašavajući ih »konformističkima«, »režimskima«, »utilitarističkima«, i tako pokušava da blokira prostor njihovom širenju i razvijanju.

Digitized by Google

Pri tome ova lijeva kritika ne vodi uopšte računa o protivrječnom karakteru sopstvenih stavova. Tako, na primjer, u težnji da postane partner Savezu komunista, tvrdi da ima iste ideje i ciljeve, te da se od njega razlikuje samo po tome što je u njihovoj primjeni dosljednija. Ali to joj ništa ne smeta da ove ideje i politiku odmah potom definiše kao ideje ranog kapitalizma, prvobitne akumulacije itd., ili pak kao diktatorske i voluntarističke, to jest da im odrekne uopšte socijalistički karakter, te da Savez komunista proglasi za partiju buržoaskih interesa. Tako se ova kritika mora shvatiti kao čisto politička kritika, a njena idejna platforma kao čisto taktička tvorevina, bez stvarne teorijske i idejne utemeljenosti u marksizmu, i bez analize, dakle, kao teorijski irelevantna.

Istovremeno, ova kritika se veoma oštro, dugotrajno i uz opštu toleranciju obarala na avangardnu ulogu Saveza komunista, a sam Savez komunista nije uvijek i na vrijeme stvarao uslove za kritiku takve kritike, niti je organizovano i aktivno radio na davanju odgovora na otvorena pitanja, ne samo u ekonomskim odnosima, nego i u sferi ideologije, politike i kulture, između ostalog i zato što se previše identifikovao sa postojećim stanjem. Paradoksalno je što se u našoj praksi takođe, uporedo s veoma razvijenim oblicima demokratskih odnosa i komunikacije, razvijao, pa ponekad i prevladavao, i suprotan tok koji se upravo zbog takve identifikacije odupirao i onom kritičkom mišljenju koje je bilo opravdano i čak neophodno, i to odupirao u ime socijalizma, socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva, politike nesvrstavanja, federativnih odnosa itd., stavljajući sve te tekovine i vrijednosti uvijek na tas spram svake kritike određenih pojava, mjera ili stanja u društvu. Time je unaprijed isključivao i neutralisao svaku kritiku, shvatajući je i tumačeći kao napad na osnovne društvene vrijednosti. To pokazuje da se mora veoma jasno razlučivati društvena i idejna usmjerenost različitih pristupa našoj stvarnosti. Prevladavanje površnog politikantstva i totalnog negiranja onog što je ostvareno, u bučnoj kritici sa »radikalnih« pozicija, ne bi smjelo da nas učini manje osjetljivima i prijemčivima za kritiku koja nema takva polazišta niti takav smisao, pa da time sami sebe osudimo na monolog i odbranaštvo, to jest da kao nekog činioca u ovom društvu *de facto* priznamo samo tu »radikalnu« kritiku.

Stoga je nužno ispitati heurističku vrijednost teza koje lansira »ljevica«, a po kojima »radikalna inteligencija« ne čini ništa drugo osim što vrši prodor u daljnje razvojne mogućnosti marksizma, tamo gdje SKJ, zaokupljen pragmatskim problemima održavanja na vlasti i slično, konzervira postojeću situaciju i zabranjuje istraživanje novih mogućnosti i alternativa, a što bi bilo u suprotnosti sa Programom Saveza komunista. U nas nema temeljitije studije koja bi pokazala kako je ova teza »nove ljevice«, zapravo, ideološka oblanda za nastupanje »novog istorijskog bloka« iz 1968. kao alternativne snage naspram SKJ, kojoj ta ljevica nastoji da

Digitized by Google

pribavi teorijsku artikulaciju. Isto tako, izostaje organizovani teorijski napor da se obračuna sa teorijom o »bloku lijevih partija« kao načinu prevazilaženja jednopartijskog sistema, odnosno birokratske diktature SKJ i svođenja ostalih subjektivnih snaga na puke »transmisije«.

Sve ove teze imaju isti izvor i inspiraciju. Teorijski se napajaju osporavanjem socijalističkog samoupravnog društva kao represivnog sistema *sui generis*, kao sistema s izrazitim totalitarističkim karakteristikama koji vodi obezličenju i krajnjem otuđenju čovjeka, tezom o kraju ideologije, što je temeljena na postavci da društveni razvitak nije verifikovao projekcije istorijskog kretanja sadržane u bilo kojoj poznatoj ideologiji, uključujući i marksističku. Povodom ovih teza treba istaći sljedeće: prvo, one su nastale u liberalnoj svijesti koja je ubijeđena da je ideologija oblik apstraktne, neempirijske logike koja vodi nasilju i teroru; i drugo, uprkos prividu naučnosti, sve su odreda neodržive. Najviše što se o njima može reći jeste to da ne razumiju dijalektički pristup, više im leži logika ili-ili: ili višepartijski sistem kao vrhunac demokratije, ili Savez komunista kao oličenje nedemokratizma, ili spontanitet društvenog toka kao sinonim slobode, ili organizovanje kao poluga totalitarizma, ili forumi, ili sloboda. Poistovetivši odavno socijalizam sa birokratizmom, Savez komunista sa forumima, forume sa represijom, politiku sa neslobodom, njihovi zastupnici pokazuju da svijet građanskih hijeroglifa tumače sa zapanjujućom upornošću i zadivljujućim pomanjkanjem smisla za analizu naše situacije. Jer sumnjam da je, mjereno aršinom ovoga vijeka, ispravno tvrditi da je izlaz u onome što je revolucija istorijski odbacila i prevazišla kao anahronizam, neprimjeren našim konkretnim istorijskim uslovima.

Iz tih razloga je nužno da se Savez komunista još više i neprekidno zalaže za one osnovne vrijednosti koje predstavljaju socijalističke samoupravne temelje našeg društva, koje samoupravljanje konkretizuju kao kreativni prodor od etatističkih odnosa ka slobodnoj zajednici udruženog rada. U toj borbi ne treba imati razumijevanja za ambicije koje se napajaju građanskim polazištima, koje nam malo ili nimalo ne mogu pomoći u revolucionarnim sudarima na putu koji smo izabrali. Samo dosljedno razgraničavanje i borba sa svim onim što ometa ili narušava samoupravni razvoj, sa onima koji izlaz vide u svakom drugom obliku organizovanja samo ne u socijalističkom samoupravljanju, snažno će doprinositi jedinstvu Saveza komunista i ubojitosti njegove političke i idejne akcije.

I još nešto. Zapaženo je izvjesno nastojanje (a u tome je osobito aktivna bila ona opoziciona struja koja se naziva »lijevi« radikalizam) da se politički život u nekim republikama i pokrajinama okvalifikuje kao osobito »oštar« i vođen po nekim posebnim kriterijumima i metodima. Na to se može reći, u načelu, da se ni principi ni metodi političkog života i odnosa u njima ne razlikuju bitno, pa ni u pogledu demokratske osnove, od onih u

Digitized by Google

drugim našim socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama. U tom smislu se takva mišljenja mogu okvalifikovati kao lažne i neosnovane optužbe i kao pokušaji da se unese element nerazumijevanja i razlike u akciju i ideje Saveza komunista u cjelini.

Postoje, međutim, logične razlike u problemima sa kojima se sukobljavaju pojedine socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine. Te razlike nastaju iz postojećih istorijskih i socijalnih osobenosti razvoja u tim republikama i pokrajinama i iz potrebe da akcija Saveza komunista bude adekvatna i utemeljena na uvažavanju tih razlika. A te razlike se odnose, prije svega, na činjenicu da su to višenacionalne zajednice i da je i u njihovim ustavima inaugurisana ravnopravnost svih naroda i narodnosti koji u njima žive. Te specifičnosti nalažu da Savez komunista vodi računa osobito o dva momenta: prvo, da budno bdije nad slobodnim, ravnopravnim razvitkom i zajedništvom svih naroda i narodnosti koji konstituišu te republike i pokrajine, i drugo, da se najodlučnije suprotstavlja svim, pa i najsitnijim pokušajima da se ta sloboda, ravnopravnost i zajedništvo, bilo u kom smislu, pa i u najmanjoj mjeri, naruši.

S obzirom na te okolnosti, može ponekad izgledati da se u tim republikama i pokrajinama oštrije i nestrpljivije reaguje na neke pojave i akcije, da se jasnije i otvorenije ponekad kvalifikuju i osuđuju pojave i njihovi nosioci. Ali iz toga nikako ne može slijediti zaključak da su u cjelini stavovi oštriji ili da se u njima provodi neka posebna politika. Uostalom, to jasno dokazuju i sve relevantne statistike o političkim zabranama, osudama i sličnim ekscesnim pojavama.

Sve to, istovremeno, znači da Savez komunista mora komunicirati sa onima koji mu upućuju pravu kritiku. Međutim, postavlja se pitanje — da li je Savez komunista sposoban i spreman da sa njima komunicira? Još jednom naglašavam da pri tome ne uzimam u obzir kritiku koja se svodi na kritizerstvo, koja znači napad na osnovne vrijednosti naše socijalističke revolucije. Nema nikakve potrebe niti opravdanja da se prihvata rasprava sa onima koji napadaju bratstvo i jedinstvo, federativne odnose, našu politiku nesvrstavanja, vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista; sa onima koji su za restauraciju građanskog društva i višepartijski sistem itd. Ali postoji snažna potreba da se vodi rasprava sa svima onima koji nude solucije za daljnji razvoj i obogaćivanje društva na osnovnim vrijednostima naše revolucije, sa onima koji ukazuju na greške i predlažu rješenja kako bi se prevazišle te greške i neprihvatljivo ponašanje, a do kojih u našem društvu dolazi ne više samo u ideologiji i kulturi, nego prvenstveno u ekonomiji — što je mnogo važnije, mnogo bitnije, mnogo sudbonosnije, i to ne u maloj mjeri i ne sa malim posljedicama po osnovne tekovine revolucije.

Mobilisanje i usmjeravanje ove velike društvene snage — jedna je od bitnih i trajnih obaveza Saveza komunista. Danas,

Digitized by Google

međutim, Savez komunista se još ne odlučuje, kao da ne smije, da podvrgne kritici neke naše postupke i ponašanja u posljednjih desetak godina. Iako se, na primjer, blagovremeno ocijenilo da nastupajuća svjetska kriza, izazvana u početku naftnom krizom, nije ciklična i periodična, kakve su bile u ranijim razdobljima klasičnog razvitka kapitalizma, te da će duže potrajati i imati veće reperkusije i u kapitalističkom svijetu, i u svijetu u razvoju i u socijalističkim zemljama, nisu na vrijeme i na temelju mogućnosti našeg sistema preduzimani određeni zahvati i akcije.

Šta se, međutim, uradilo u tom pogledu? Umjesto temeljitog suočavanja sa svim problemima koji su proizlazili iz takve situacije i umjesto preduzimanja koraka usmjerenih na neka neophodna prestrojavanja u privredi, nastavljen je i dalje razvoj na nafti, na njenim derivatima. Danas je, na primjer, naša proizvodnja uglja kolika je bila i prije dvadeset godina. Zatvarani su rudnici, rušene su uskotračne pruge i uvođeni derivati i u masovnu potrošnju, u času kada je već bilo jasno kuda stvari vode i kada su drugi užurbano tražili nove solucije. U Bosni i Hercegovini je izgrađena cementara, u Kaknju, bukvalno na ležištima uglja, a pogonsku energiju toj fabrici daju derivati nafte. U velikim gradovima odustalo se od grijanja čvrstim gorivom i prešlo se na tečna goriva i gas. Da ne govorim o drugim promašajima. Međutim, zaista se moraju priznati svi ti promašaji, podvrgnuti kritici i metodi i ideje, a i ljudi koji su ih zagovarali, da bi se uopšte mogla uspostaviti komunikacija sa onima koji to opravdano osuđuju, te da bi se pronašli bolji i savremeniji metodi rada i rješenja. Samo se postavlja pitanje: da li su organizacije i organi Saveza komunista za to već spremni? Mislim da ne mogu biti spremni oni koji su te promašaje učinili, a nisu sami spremni da se samokritički na svoje postupke osvrnu. Takvi, naravno, traže druge i tuđe greške.

Mnoge od ovih protivrječnosti u našem praktičnom ponašanju jednim dijelom su i izraz postojećih protivrječja u idejnom životu Saveza komunista, a također i njegovog odnosa prema problemima svijesti, razvoja marksističke misli i kritike, nauke, filozofije itd. U SK se u priličnoj mjeri ukotvio pragmatizam, pa se ne reaguje na očito zapuštanje idejno-teorijskog rada u Savezu komunista i u društvu. Na Trinaestoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije istakao sam da se u Savezu komunista malo čita, a još manje uči; da je članstvo mahom previše zadovoljno postignutim. U Savezu komunista obrazuju se samo oni koji se tek primaju u njegove redove; u partijskoj školi u Kumrovcu obrazuje se ponekad i u najboljem slučaju poneki član opštinskog komiteta, a u njoj nema ni jednog jedinog člana centralnog i pokrajinskog komiteta ni iz jedne republike, ni iz jedne pokrajine, iako u te organe ulazi veliki broj novih članova koji često nemaju idejno-političko, marksističko obrazovanje. Kao da se smatra: što je neko na nekoj stepenici više u komitetu — u opštini, pokrajini, republici, Jugoslaviji — to je odmah bliže Marksu, Engelsu, Lenjinu, Titu, Kardelju.

Digitized by Google

Međutim, da bi se moglo uopšte komunicirati sa značajnim stvaralačkim potencijalom društva, koji se razvio u ovih 40-tak godina, mora se najprije pratiti, proučavati, uvažavati i znati šta se sve nudi u sferi nauke, svijesti, ideologije, koji su relevantni dometi u tim oblastima, i oslanjati se na to. Ali to je teško činiti, to zahtijeva rad, pa zato i jeste mnogo teže na razne izazove odgovarati znanjem, a lakše frazama ili političkom konstrukcijom, koja često nije nikakav odgovor na stvarno pitanje i problem, ili, čak, zastrašivanjem. Ono se, kao ogoljeno političko sredstvo, međutim, brzo iscrpi i, umjesto da iznenadi drugoga, okrene se protiv onoga koji ga izaziva i upotrebljava, kao svojevrstan bumerang.

Katkada, umjesto da se tvore prave slike stanja, procesa i odnosa na jugoslovenskom prostoru, dogovara se kako da se ponaša, što se ponekad svodi na nastojanje da se izbjegne određivanje prema problemima. Nađu se tako, na primjer, delegacije i dogovore se da se obustavi međusobna vatra, koju obično pokreću »nezavisni« elementi, štampa itd., tobože pored i mimo rukovodstva. I ona se stvarno obustavi, što jasno pokazuje da to i nisu bili neki »nezavisni« činioci. Ali to sve traje do novog slučaja, kojim opet počinje stara pripovjetka, već naučena napamet. Tako se stvari vrte, a u suštini ostaje se na istom mjestu, bez dubljeg, sveobuhvatnijeg uvida u uzroke, kretanje i stanje i bez pomicanja same stvari naprijed. Zapada se, na primjer, u situaciju da su mnogi zaokupljeni i čak se spore povodom toga ko je za slobodu izražavanja i stvaralaštva, a ko je protiv takve slobode; ko je za slobodu mišljenja, a ko protiv nje; ko je danas za demokratizaciju i liberalizaciju političkih odnosa i struktura, a ko protiv toga, kao da ta pitanja u Savezu komunista nisu odavno, da ne kažemo napokon, još na Šestom kongresu SKJ riješena i u pojedinostima i u načelu, odnosno u cjelini. Na to se nadovezuje i apsurdna diskusija o tome koja je sredina »kulturna«, a koja »manje kulturna«; šta je to »provincija u pozadini« ili »tamni vilajet«; gdje se može slobodno govoriti i slobodno pisati, a gdje ne može, i tako u beskonačnost, kao da postoje neke velike »epohalne« razlike u stepenu razvijenosti ili u političkim procesima i ponašanjima. Tu se olako upada u podmetnute zamke, ukoliko ih i sami sebi nismo postavljali, u kojima su birokratske snage u Savezu komunista pokušavale da vide sebe u ljepšem svjetlu u odnosu na neke druge takve snage u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije. Time se samo povećava parcijalizacija, koju, inače, osuđujemo.

Opozicija je u prvo vrijeme nastupila sa literaturom u sferi ideologije i kulture. U posljednje vrijeme, međutim, ona dalje ekspandira; širi se u ekonomsku i političku sferu. Otuda su sada izražene ne samo tendencije njene legalizacije, to jest pravo da postoji i djeluje, nego se postavlja čak i pitanje legitimiteta opozicije u današnjim uslovima. A vrlo se dobro zna šta znači legalizacija, a šta legitimizacija snaga koje djeluju sa pozicija suprot-

Digitized by Google

stavljenih socijalističkom samoupravljanju. To je, zapravo, rušenje utvrđenog ustavnog poretka, koji legitimaciju dalje jedino samoupravnim organima, delegacijama i delegatskim skupštinama, koje su izraz vlasti radničke klase i radnih ljudi, i njihovim organizovanim snagama — SK, SSRNJ, SSJ, SSOJ i SUBNOR-u. Sada, kada je opozicija zakoračila i u tu sferu, opet se ne vode rasprave o pravim problemima, o onome što je realno sadržano u njihovim tezama i parolama, nego se isključivo govori u povodu te literature. Naša osnovna preokupacija nije sada rješavanje pitanja: šta je učinila i htjela opozicija, već ko je za hapšenje, a ko protiv hapšenja; ko je za »popuštanje«, a ko za »stezanje«; koja je sredina ždanovska, čvrstorukaška, a koja demokratska, koja pušta na slobodu itd., dakle, posredi je borba među nama, a ne protiv opozicije. Stiče se utisak da jedni liječe svoju savjest izjavama, a da se drugi izjavama dodvoravaju, jer ne bi željeli da svoju poziciju iznesu otvoreno, javno, komunistički itd., mada su stvarno često prema opoziciji oštriji, a prema kritici manje otvoreni nego drugi. Tako je sada stvorena situacija u kojoj se u Savezu komunista dijele lekcije upravo na ovoj liniji koju sam prethodno naznačio. Neki dijele milost, drugi zatvor, ne videći da su obje pozicije iste, to jest pozicije vlasti, samo jedna pilatski pere ruke, a druga je otvorena i jasna.

Sada se, u tom kontekstu, proizvode mnogobrojne peticije, u kojima se već pojedina rukovodstva, strukture i sredine označavaju kao liberalne, a druge kao pristalice čvrste ruke, a pri tom nije ni povedena prava rasprava o problemima koji se serviraju u raznim pamfletskim tekstovima, niti je preduzimana jedinstvena idejna i politička akcija na jugoslovenskom prostoru, na osnovu zajedničkih stavova. Ali, s obzirom na pojavu parcijalizovanja svijesti i u drugim oblastima društvenog života, njenog svojevrsnog ograničavanja na okvire republika i pokrajina, ne može se jedinstveno nastupati na jugoslovenskim prostorima ni kada je riječ o ekonomiji, o drugim sferama rada ili o udruživanju rada i sredstava, a pogotovo kada su posrijedi idejna pitanja ili pitanja kulture. Tako se dopušta da se, umjesto klasne, vodi »kulturna« politika, i da se natječe u tome ko će dobiti više komplimenata kao »liberal«, ne vodeći računa upravo o cjelini naše pozicije i njenoj klasnoj, a ne nacionalnoj ili parcijalnoj uslovljenosti. Zbog toga se ova pitanja i ne posmatraju iz ugla daljnjeg klasnog povezivanja i udruživanja kroz rad i njegovu sudbinu. To se i zapustilo i zanemarilo, a bez toga, bez udruživanja rada i sredstava na jugoslovenskom prostoru i na njemu zasnovanog uključivanja u međunarodnu podjelu rada, kao i bez takvog širenja klasne osnove naše ideologije i politike, ne može se uopšte izići iz sadašnje situacije.

Pošto su problemi, koji se u vezi sa ovako formulisanom temom mogu pokretati, opšteg i principijelnog karaktera, želio bih da neke teze propratim određenim komentarima. Smatram, naime,

Digitized by Google

da sadašnje stanje marksističke teorije i metodologije u nizu društvenih nauka i drugih teorijskih disciplina neizostavno nameće upit o tome zašto je još toliko jak uticaj građanske nauke — da li zbog njenog bržeg napretka ili relativnog zaostajanja marksističke orijentacije? Ako je zaista tako, a pri tome isključujem mogućnost da je građanska nauka sama po sebi naprednija i bolja, tada je očito riječ o neadekvatnim uslovima razvoja ovih nauka kod nas. Ovdje bih privremeno, ukoliko je to uopšte moguće, apstrahovao momenat otpornosti ili neotpornosti naučnih radnika, kao određenih pojedinaca, prema ideologiji građanskog društva, jer mi se čini plodotvornijim da se zapita da li je građanska nauka više i sustavnije, a nadasve blagovremeno razvila posebne metode analize opšteteorijskih, filozofskih, estetskih i drugih problema, da li je u tom pravcu bila stimulisana od društva, a u kojoj mjeri je to bio slučaj sa naukom u našem društvu. Precizirao bih ujedno da metodi građanske nauke i sa njima povezani razvoj uveliko imaju određenu instrumentalno-istraživačku, ali i razvojnu vrijednost. Postizanje većeg stepena njihove validnosti moglo bi se ostvariti samo intenzivnim razvijanjem naučnoistraživačkog rada inspirisanog marksističkim teorijskim pristupom. Neosporno je, isto tako, da su u nizu naučnih i teorijskih disciplina postignuti vrijedni rezultati u razvoju metodologije, uprkos osnovnoj građanskoj ideološkoj orijentaciji njihovih autora (u teoriji masovnih komunikacija, antropologiji, kibernetici — da navedem slučajno izabrana područja i discipline).

S druge strane, teško je opovrgnuti tvrdnju da sami marksistički teoretičari i naučnici, zbog niza istorijsko-političkih razloga, nisu, generalno uzev, imali odlučujuću inicijativu u postavljanju i elaboriranju pojedinih teorijskih problema u određenim naučnim oblastima; da nisu, uz izuzetke koje je uvijek moguće identifikovati, blagovremeno razvili odgovarajuću konkretnu metodologiju i otvorili nova polja istraživanja vezana za opšti progres i kretanje čovjeka današnjice. Da uzmem primjer koji je svima nama poznat: teško je ne složiti se s tim da je u estetici marksizam dugo vremena bio više zainteresovan za sociološku i gnoseološko-saznajnu stranu umjetnosti nego za teorijsku analizu onoga što je u umjetnosti zapravo nesvodljivo umjetničko, ono što predstavlja bit i biće umjetnosti, dok je, na drugoj strani, građanska nauka razvila za to vrijeme niz teorija i posebnih metoda i postupaka podesnih upravo za analizu i otkrivanje biti same umjetnosti i čina umjetničkog stvaranja. Doduše, u novije doba stanje stvari se nešto mijenja, i pojedini marksistički mislioci duboko prodiru i svestrano zahvataju ono što nazivamo fenomenom umjetničkog. Zapravo, u ovoj činjenici relativnog zaostajanja i parcijalne insuficijencije vidim korijene nesumnjivog uticaja i rasprostranjenosti takvih metoda u našoj naučnoj i teorijskoj misli, a ne u ličnoj opredijeljenosti njihovih nosilaca. Jer stvaralački prilozi ne mogu se davati samo u sferi opštih i apstraktnih teorija i razmatranja, nego, isto tako, i još više, u specifičnim

Digitized by Google

analizama i dubljim uvidima u to kako se tendencije opštedruštvenog razvitka izražavaju u različitim oblastima ljudskog rada i stvaralaštva, kako se konkretizuju, a što i jeste sadržaj razvoja društva.

U cjelini gledano, naučnici i teoretičari marksističke orijentacije ipak nisu blagovremeno razrađivali i razvijali toj orijentaciji primjerenu i adekvatnu metodologiju, zapravo nisu svoja teorijska razmatranja dopunjavali, utemeljivali i obogaćivali posebnim metodima istraživanja, analize i sinteze, koji bi odgovarali specifičnostima i osobenostima istraživanih fenomena ili problema, i koji bi podizali naše saznanje na viši nivo. Ne vidim, razumljivo, u tome toliko neke njihove lične nedostatke ili slabosti, više se pitam koliko je to posljedica pretjeranog ideologizovanja realnih naučno-metodoloških pitanja, koja se mogu rješavati jedino uporednim razvijanjem naučnoistraživačke prakse i marksističkog teorijskog stvaralaštva. Upozorio bih samo na činjenicu da je izvorna Marksova misao pružala i pruža osnove za svestrani metodološki razvitak u svakom pogledu. Sam marksizam je, dakle, otvoren inovacijama, razvoju i dopunjavanju u tom pogledu. Naši naučnici nisu ništa slabiji, kao intelektualci, od drugih, a ipak se zaostaje u razvoju mnogih oblasti. Svestranije ulaženje u uzroke ovog stanja zaslužuje kompetentnu i detaljnu analizu.

Moglo bi se reći da mnogi teorijski i metodološki sporovi opšteg karaktera nemaju veliku vrijednost i opravdanost ukoliko se, u dijalektičkoj uzajamnoj povezanosti s njima, ne razvijaju istraživanja posebnih, konkretnih problema i ukoliko se plodan i istinski kritički dijalog ne vodi povodom takvih istraživanja, čime bi ona podsticala i teorijski razvoj. Zasnivajući se na takvim istraživanjima čiji bi rezultati pružali dublje uvide u stvari i na nov način osvjetljavali pojedine probleme, mogu različite varijante mišljenja dokazivati da li su autentične ili ne, a posebno da li su autentično marksističke. Svako prejudiciranje u tom pogledu neminovno je neplodno.

Potrebu respektovanja težine i značaja opšteteorijske klime u kojoj se vodi idejna akcija Saveza komunista smatram nezaobilaznim elementom koji može, a i treba, da djeluje kao korektiv u procjenjivanju dometa pojedinačnih operativnih koraka ili mjera. Zato se zalažem, kao za dugoročnu i relativno najvažniju konstantu, za što osmišljenije istraživačke projekte i radove, široko društveno i naučno zasnovane, koji će, na svestranom izučavanju konkretnih manifestacija određenih zakonitosti, jačati i produbljivati marksističku metodologiju teorijskog i naučnog rada, a samim tim i jačati uticaj marksizma danas i u budućnosti.

S tim u vezi potrebno je naglasiti da bi u procesu teorijskog prepoznavanja naprijed opisanih teza »ljevice« i »desnice«, kao glavnih današnjih opozicionih orijentacija u našem društvu, glavnu ulogu morala da odigra naša nauka. Problem je ponajmanje akademske prirode i ne može se riješiti davanjem »direktiva« filozofima, politikolozima, sociolozima, estetičarima i drugim

Digitized by Google

naučnicima. U tom slučaju bi stvar bila unaprijed upropaštena. Riječ je o nečem drugom. Snažniji napor naše društvene nauke na ovom području u velikoj bi mjeri olakšao posao Savezu komunista u njegovom praktično-političkom postavljanju prema opoziciji. Kada bi određeni »partijski intelektualni štabovi«, angažovani u marksističkim centrima, komisijama za idejni i teorijski rad i sličnim forumima, mnogo prilježnije nego dosad provodili potrebna istraživanja, razvijali diskusije, unapređivali komunikaciju sa partijskom bazom, češće se pojavljivali u sredstvima masovnog komuniciranja i praktično se borili za svijest partijskog članstva i radnih masa — tada bi i organi Saveza komunista bili u velikoj mjeri rasterećeni obaveza da povremeno reaguju na »slučajeve«, izriču svoje sudove i opredjeljuju se i za represivne mjere. Ovako je, to se mora uporno isticati, Savez komunista Jugoslavije vrlo često prepušten, odnosno primoran da se prikloni reakciji čisto političke prirode i podrški novinara zaduženih u redakcijama na televiziji, štampi ili radiju da podržavaju odluke foruma. U takvom kontekstu, i usamljeni intelektualci koji nastupaju sa pozicija Saveza komunista ispadaju kao nezavisni slobodni strijelci, izloženi otrovnoj agresiji opozicije, ali i podsmijehu, pa i zakulisnom otporu pojedinih partijskih krugova i pojedinaca u njima.

Problem je zato vrlo značajan, i nužno ga je uklopiti i u provođenje zaključaka Trinaeste sjednice CK SKJ. Ako, naime, naša marksistička nauka ne posveti veću pažnju fenomenu opozicije, ne samo njenom identifikovanju, nego i otkrivanju i egzaktnom objašnjavanju situacija koje pogoduju njenom nastupanju, tada će Savez komunista i ubuduće morati da se bavi poslom koji bi, strože gledano, ulazio u njegovu domenu samo u složenim trenucima stvarne političke krize (administrativni obračun sa grupama i pojedincima). Zbog značaja ovih pitanja, opravdano je pitati: kada je, naročito poslije Titove smrti, preduzimana sinhronizovana akcija na nivou SKJ, u svim njegovim segmentima, na razobličavanju pozicija »desnice« i »ljevice«, i kada je javnost šire upoznavana sa njenim koncepcijama? Kada je »okrugli sto« bio posvećivan nekoj od ovih tema, a na kojem bi se čuo meritoran glas jugoslovenskih naučnika i teoretičara? Može se s velikim stupnjem izvjesnosti kazati: vrlo rijetko! Eto razloga šro je akcija Saveza komunista na razobličavanju ovih platformi u inostranstvu mogla biti obilježena nizom negativnih kvalifikativa, i što su pojedinci iz nekih rukovodstava Saveza komunista koji su se založili za isključivanje bilo kakve represije prema opoziciji okvalifikovani kao »liberalna struja«, a oni, pak, koji su i za represivne mjere — kao pripadnici čvrstorukaške struje. Klackalica »liberalizma« i »represije« lažna je dilema za Savez komunista, i obje ove solucije moraju biti odbačene i ustupiti mjesto realnoj i jedinstvenoj klasnoj, idejnoj i političkoj analizi.

Ogromni intelektualni potencijal u Savezu komunista, koji je već davno mogao da se teorijski obračuna sa pozicijom i de-

Digitized by Google

sničara i ljevičara, ostao je u ovoj oscilirajućoj situaciji po strani, prepuštajući Savezu komunista da najčešće nastupa u ulozi presuditeljske strane i da bude izložen mnogobrojnim političkim intrigama u zemlji i inostranstvu, u prvom redu onoj da Savez komunista kao partija faktički više nema »svoje« inteligencije, što je očigledno netačno.

Ne bih ovom prilikom govorio o motivima onih koji su, opsjednuti svojim podozrenjima prema realnim društvenim tokovima i zlurado koristeći mnoge istorijski uslovljene raskorake između ciljeva i stvarnosti, odavno poistovjetili Savez komunista sa forumima, forume sa birokratizmom, socijalizam sa staljinizmom, institucije sa prinudom, politiku sa neslobodom. Govorio bih o motivima znatno većeg broja intelektualaca i o njihovim izvjesnim nedoumicama oko pozicija intelektualnog rada u našem društvu i u Savezu komunista. U značenju koje je meni blisko, intelektualni rad kod nas danas jeste senzibilan izraz svih drama i procesa transformacije jugoslovenskog društva od etatizma ka socijalističkom samoupravljanju, koje, kao što je poznato, ne teče ravnomjerno niti bez potresa, a na te potrese ovaj segment, to jest intelektualni, najbrže i najburnije reaguje. Stoga mi izgleda vrlo sračunata, mada neutemeljena, teza koja od inteligencije nastoji da načini apriornog mučenika bitke za progres. Samoupravljanje se kod nas ostvaruje kao kreativni sukob između društva kao etatizovanog supstrata i tendencije ka slobodnoj zajednici slobodno udruženog rada. I samo ona politička i intelektualna angažovanost koja činom podstiče proces ove transformacije jeste, u stvari, progresivna i podsticajna, ali ona, istovremeno, dijeli i stvarnu sudbinu toga procesa, pa tako i njegove nevolje. I nikada kao sada ovo društvo nije imalo toliko potrebe za ambicioznim pokretanjem svih svojih intelektualnih potencijala u dugoročnoj borbi za svoj svestrani razvoj, uza sve peripetije, i upravo zbog njih, kroz koje ta borba prolazi.

S druge strane, ova teza se u suštini temelji na implicitnoj postavci o politici i stvaralaštvu kao suprotnostima. Nije potrebno posebno dokazivati da granice između onoga što podrazumijeva politika i onoga što podrazumijeva stvaralaštvo nisu toliko udaljene, jer se u realnosti života svi ti vidovi čovjekovog kreiranja ljudske akcije suptilnije ukrštaju, jedna sfera potiče zbivanje i tokove u drugoj, što znači da je taj odnos i kategorijalno i praktično znatno složeniji. Zbog toga je neka vrsta gotovo modnog manira da se intelektualno »ratuje« sa politikom bez pravog oslonca, jer se pri tome gubi iz vida da u stvarnom činu revolucionarne politike postoji suprotstavljanje onom značenju politike (u istorijskom smislu) koje postupno već i sami prevladavamo, pogotovo ako se imaju na umu intencije i praksa njihovog revolucionisanja u našim društvenim uslovima.

Međutim, treba uz to naglasiti da je tu riječ i o subjektivnim mogućnostima na području stvaralaštva. Po svemu sudeći, i na ovom planu ima mnogo razloga zbog kojih se te stvarne mogućnosti

Digitized by Google

stvaralaštva ne realizuju, i čak bi se moglo pokazati da se često iza teze da »nema mogućnosti za slobodno kreiranje« i njima sličnih krije, zaista, odsustvo moralne i intelektualne hrabrosti, odsustvo talenta i siromaštvo stvaralačkih potencijala. Jer stvaralaštvo svake vrste podrazumijeva određene žrtve i sukobe, već po samoj svojoj prirodi.

Imam utisak da se može doći do zaključka, posmatrajući stanje, da ne postoji dobra organizovanost na nekim osnovnim linijama teorijskog i idejnog rada, mada u nas djeluju mnogobrojne institucije koje se bave teorijskim radom. Ne potcjenjujući doprinose koje su one dale, treba reći da društvena zbilja zahtijeva teorijske odgovore i na tekuća pitanja koja proizlaze iz ekonomike i iz drugih oblasti života, koja izviru iz svijesti, ili pak postaju element društvene svijesti nametnut sa pozicija građanskog ili dogmatskog poimanja društvenog razvoja. Ovo pitanje, istina, poteže i drugo. Naime, u marksizmu i socijalističkoj praksi uvijek je aktuelno pitanje odnosa teorije i prakse. Koliko god praksa očekivala od teorije, toliko i teorija očekuje od prakse. Ukoliko značajni teorijski rezultati i dometi ostanu bez odziva prakse i ukoliko ova, vođena pragmatizmom i prakticizmom, ne bude otvorena za domete teorije, biće to objektivna kočnica objema. Ali to je pitanje posebne analize i rasprave.

Digitized by Google

Dragoje Žarković

Ekonomska logika i socijalistička privreda

I

1. Privredni život savremenih društava je, po pravilu, vrlo složena pojava: ogroman je broj subjekata toga života koji se rukovode svojim interesima i koji su međusobno povezani i uslovljeni na različite načine. Podela rada i razni oblici međusobne saradnje sve više komplikuju ekonomski život. Različiti interesi često se međusobno suprotstavljaju.

Ta složena kretanja imaju određenu logiku, koju određuju nastojanja da se ekonomske potrebe zadovoljavaju na što racionalniji način, uz što manje troškova rada. Ta nastojanja su proizvod konkurencije, ograničenosti raspoloživih resursa, a verovatno i činjenice da je vreme glavna komponenta života svakog čoveka, a ono je vrlo ograničeno. Kao što je poznato, carstvo slobode je u slobodnom vremenu, koje se može povećavati smanjivanjem carstva nužnosti, to jest skraćivanjem radnog vremena .

Ljudski rad kao stvaralac ekonomskih dobara kojima se zadovoljava najveći deo potreba čini osnovu života i napretka društva. On se mora što racionalnije trošiti da bi se moglo širiti carstvo slobode u kome se ostvaruju životna zadovoljstva ljudi.

Iz te logike, koja se označava kao zakon ekonomije društvenog rada, proističu mnogobrojna ponašanja u privrednoj oblasti

Digitized by Google

iz kojih rezultiraju izvesne pravilnosti nazvane ekonomskim zakonitostima, koje izražavaju uzročno-posledične veze u privrednim pojavama i procesima. Otkrivanje i formulisanje tih pravilnosti podiže ekonomska znanja na stepen nauke.

Međusobna isprepletenost i često suprotna delovanja ekonomskih zakona dovode do toga da oni deluju kao tendencije, da se ispoljavaju kao prosek raznih kolebanja, različitih odstupanja.

Ekonomske zakonitosti ispoljavaju se, dakle, kao rezultante delovanja mnogih sila. One izražavaju glavne pravce razvitka privrednog života, ali ne i sve konkretne puteve. Ostvarivanje ekonomskih nužnosti nije strogo jednoznačno; ono zavisi od uzajamnog delovanja objektivnih i subjektivnih činilaca ekonomskog razvitka.

2. Robna proizvodnja je samonikli oblik spontanog organizovanja privrednog života, koji u najvećoj meri obezbeđuje porast ekonomije društvenog rada, vodeći sve većem podruštvljavanju proizvodnje, čime se stvaraju mogućnosti za njeno plansko regulisanje u sve širim razmerama. Naime, mogućnosti svesnog korišćenja ekonomskih zakonitosti bitno zavise od razmera i stepena podruštvljenosti proizvodnje.

Sve veće podruštvljavanje proizvodnje, koje dolazi do izražaja delovanjem tržišnog mehanizma, pruža mogućnosti da se spoznate ekonomske zakonitosti posredstvom planiranja svesno koriste. Privredno planiranje, dakle, znači svesno postupanje u skladu sa spoznatim nužnostima i kao takvo ono postaje instrument sužavanja carstva nužnosti i širenja carstva slobode. Dosadašnja iskustva su nesumnjivo pokazala da mogućnost i uspešnost korišćenja planskog mehanizma regulisanja privrednih procesa, kao mehanizma koji nije zasnovan na voluntarizmu, bitno zavisi od stepena podruštvljenosti proizvodnje u nacionalnim i međunarodnim razmerama.

Robno-novčane odnose uzrokuje karakter rada kao sredstva za život čoveka, a ne kao njegove prve potrebe. Tu odliku on će zadržati sve dok ne bude podruštvljen u svetskoj razmeri i dok ne dobije naučni karakter, to jest dok se nauka ne preobrazi u neposrednu proizvodnu snagu. U takvim uslovima samo robni karakter proizvodnje na osnovu materijalnih interesa može osigurati stimulaciju da se uspešnije radi, da se povećava efektivnost proizvodnje.

Shvatanja da se u zemljama u kojima je zbačena politička vlast kapitala privredni život može neposredno regulisati, da se robno-novčani odnosi mogu potisnuti, u praksi su se pokazala potpuno neuspešnim. To je uzrokovano niskim stepenom podruštvljenosti proizvodnje, slabim poznavanjem objektivnih procesa ekonomskog života i dominacijom političkog voluntarizma.

3. Osnovno pitanje svakog sistema organizacije privrednog života povezano je sa oblikom svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Digitized by Google

Istorijsko iskustvo nam pokazuje da je podruštvljavanje proizvodnje širilo okvire vlasništva — od pojedinačnog na grupno, od grupnog na krupno monopolističko i od njega na državno-monopolističko i državno vlasništvo.

U zemljama u kojima je zbačena vlast kapitala podruštvljenost proizvodnje zahtevala je, najčešće, nivo inokosne i grupne svojine, a pokušala se uspostaviti društvena svojina koja treba da odgovara najvišem stepenu podruštvljenosti proizvodnje. Nastao je raskorak između proizvodnih snaga i željenih proizvodnih odnosa, koji je doveo do birokratskih degeneracija mnogih socijalističkih revolucija, do ekonomske i socijalne krize u mnogim socijalističkim zemljama. *De facto*, u ponekim državama takozvanog realnog socijalizma bilo je u prošlosti, pa i danas toga ima, da veliki politički moćnici uspostave pojedinačnu ili grupnu svojinu ne samo nad sredstvima za proizvodnju, već i nad čitavom zemljom, nad narodom. Zar to nije danas slučaj u Albaniji, u kojoj Enver Hodža i njegova grupa sprovode teror nad narodom te zemlje? Zar to isto nije činio Staljin i drugi njemu slični moćnici?

Loše iskustvo Sovjetske Rusije u periodu takozvanog ratnog komunizma dovelo je do mnogih razočaranja u novo društvo, ali i do otrežnjenja, do oslobađanja od zabluda i socijalne utopije. U proleće 1921. godine Lenjin je otvoreno priznao pogrešnost dotadašnje orijentacije i proklamovao novu ekonomsku politiku. Njena suština je bila u slobodnijem delovanju ekonomskih zakonitosti, u prilagođavanju društveno-ekonomskog uređenja nivou proizvodnih snaga, kako bi one mogle uspešno da se razvijaju. No, Lenjin je uskoro umro i njegova politika je napuštena.

Mnoge pouke se moraju izvući iz dosadašnje teorije i prakse socijalizma, mnogo šta se mora revidirati da bi se izašlo iz krize, pre svega u oblasti ekonomije, a naročito na području odnosa politike i ekonomije.

Pokušaji konstituisanja društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u uslovima niske podruštvljenosti proizvodnje neminovno, dakle, završavaju u etatističko-birokratskim uzurpacijama i grupno-svojinskim deformacijama, pri kojima se sredstva za proizvodnju koriste kao svoja, a čuvaju kao tuđa. I u jednom i u drugom slučaju nema, dakle, odgovornosti za promašaje u privrednom životu, u korišćenju tih sredstava.

U želji da stvorimo najnaprednije društvene i proizvodne odnose u svetu, zaboravljajući na još uvek vrlo nizak stepen podruštvljenosti naše proizvodnje, razvijenosti naših proizvodnih snaga, pokušali smo, *de facto*, u toku poslednjih desetak godina da tržišni i planski mehanizam zamenimo sveopštim samoupravnim sporazumevanjem i dogovaranjem, dohodovnim udruživanjem i povezivanjem. (Navode se podaci da imamo oko tri miliona samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.)[1]

U uslovima niske podruštvljenosti proizvodnje primena te koncepcije dovela je do dominacije parcijalnih i kratkoročnih in-

[1] »Danas«, Zagreb, 9. 4. 1984, str. 5.

Digitized by Google

teresa, do dezintegracije jugoslovenske privrede i do mnogih neracionalnosti, do bujanja voluntarizma, iz čega je, u najvećoj meri, i proistekla ekonomska i socijalna kriza, kao i sve veća etatizacija (policentrični etatizam), što sve vrlo negativno deluje na razvitak samoupravljanja.

Pošto je takozvana ekonomija bez prinude, koja je proistekla iz pomenute koncepcije, pokazivala sve veće, nepodnošljive slabosti, na svim nivoima neminovno dolazi do širenja državne intervencije i do slabljenja samoupravljanja. Na primer, za poslednje tri godine doneto je, najčešće po hitnom postupku, 25 interventnih saveznih zakona, od kojih su 23 zakona zabranjivali raspolaganje dohotkom. Kako nedavno lepo reče Đoko Kesić[2], tim zakonima se štiti dohodak od onih koji ga stvaraju, čime je na drastičan način izražena sumnja u sposobnost i dobronamernost organizacija udruženog rada da gazduju rezultatima svoga rada, da samoupravljaju. Množenje državnih propisa obespravljuje radnike, sužava njihovo samoupravljanje. Problemi u suštini nisu proistekli iz samoupravljanja kao takvog, već iz pogrešne koncepcije organizacije privrednog života.

»Politički voluntarizam je — ističe Vjeran Katunarić — pretvorio ekonomiju i društvenu regulaciju u carstvo diletantizma, kao što je i društvene znanosti pokušao zamijeniti ideološkim carstvom; stručno-znanstvena kompetencija ima više »republičkog« nego »carskog« u ovladavanju istinom.«[3]

Politički voluntarizam doveo je, pored ostalog, i do toga da smo u periodu 1971—1983. godine neproizvodno potrošili vrednost osnovnih sredstava u iznosu od najmanje 15 milijardi dolara, što uz obaveze od preko 39 milijardi dolara prema inostranim kreditorima (u periodu 1984—1990) onemogućuje ne samo proširenu, već i prostu reprodukciju naše društvene privrede.

Ako se stvarnom gubitku naše društvene privrede u 1983. godini (395 milijardi dinara) dodaju gubici u vrednosti osnovnih i obrtnih sredstava (zbog nerealnog obračuna amortizacije i neizvršene revalorizacije obrtnih sredstava), onda je to znatno više nego što je ukupan iznos izdvajanja za akumulaciju i rezerve u toj godini.

I pored svih proklamacija o svođenju neproizvodne potrošnje u realno raspoložive okvire nacionalnog dohotka, naplaćeni prihodi za opšte, zajedničke i druge slične potrebe u prva tri meseca ove godine bili su za 52 odsto veći nego u istom periodu prošle godine, što je gotovo tri puta više nego što je planirano rezolucijom za 1984. godinu.[4] Udeo privrede u raspodeli dohotka smanjio se od 1974. do 1983. godine sa 68,2 na 58,1 odsto, a to smanjivanje se nastavlja!

Teorijska koncepcija »nacionalnih ekonomija« i njena praktična realizacija poslednjih godina dali su ogromnu snagu etatizmu

[2] »Nedeljna borba«, 10—11. mart 1984, str. 5.
[3] »Naše teme«, br. 12/1983, str. 2066.
[4] »Komunist«, 11 maj 1984, str. 1.

Digitized by Google

republika i pokrajina. Ogromne razlike u stepenu ekonomske i kulturne razvijenosti, u strukturi i položaju privrede u njima potenciraju suprotnosti njihovih interesa, pa je ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije blokirano, a ekonomska kriza postaje sve dublja.

Kada je navedena koncepcija, realizovana preko privredno-sistemskih zakona, počela da pokazuje svoje slabosti, pojavila se — kako nedavno napisa Novak Janković[5] — »hamletovska« dilema: da li su krivi ljudi koji ne prihvataju norme ili norme koje ne razumeju ljude? I ta čudna dilema, na žalost, još nije prevladana, što značajno uzrokuje postojeću pat-poziciju u vezi sa preduzimanjem mera za izlazak iz krize.

Potrebno je ukazati i na to da su oni koji sada okrivljuju praksu donedavno govorili da u nas teorija zaostaje, da praksa ide ispred nje.

Prema tome, sada plaćamo danak jednoj koncepciji organizacije privrednog života koja nije primerena stepenu podruštvljenosti proizvodnje, stepenu razvijenosti proizvodnih snaga, koja dovodi do rasipanja društvenog rada. Narušena je elementarna logika racionalnog privređivanja uspostavljena razvitkom civilizacije. To je, otprilike, isto kao kad bi se pravila velika građevina a da se ne vodi računa o zakonu Zemljine teže i o drugim prirodnim zakonima.

II

U čemu se ispoljava ignorisanje elementarne logike racionalnog privređivanja?

1. Najpre treba reći: u sve manjem uvažavanju rada kao jedine osnove društvenog života i svakog napretka.

Svi oblici neproizvodne potrošnje umnožavali su se nezavisno od kretanja rezultata proizvodnje — na račun akumulacije i sve većeg zaduživanja u inostranstvu.

U namenskoj raspodeli nacionalnog dohotka država, sizovi i slične institucije zahvatali su sve veći deo dohotka, pa je za akumulaciju ostajalo sve manje. I pored takve namenske raspodele, porast pojedinih vidova neproizvodne potrošnje zahtevao je i njihovo inflatorno finansiranje, kojim je stvaran novac bez ekonomske osnove, to jest »bolestan« novac. Kao što je odavno poznato, očuvanje vrednosti papirnog novca bitno zavisi od kretanja njegove količine u prometu.

Zaduživanje u inostranstvu radi investiranja i neproizvodne potrošnje odavno je prešlo svaku razumnu meru. I pored toga, finansiranje investicija masovno je sprovođeno na inflatoran način, pa je dinar sve više obezvređivan.

---

[5] »Naše teme«, br. 12/1983, str. 2040.

Digitized by Google

Euforija neproizvodne potrošnje i svakojakog investiranja nije, dakle, počivala na ekonomski zdravim osnovama, već na ponašanjima koja su neminovno morala dovesti do duboke ekonomske i socijalne krize.

Ignorisanje rada kao jedine osnove društvenog života i napretka ispoljava se, zatim, u gotovo potpunoj socijalizaciji svakojakih promašaja i gubitaka, koji su postajali sve veći. Time je ostvarivana dvostruka destimulacija: oni koji loše rade ne snose nikakve posledice, ništa ne utiče na njih da ne prave nove promašaje i gubitke, jer im sve to drugi pokrivaju; od onih koji dobro rade na ovaj ili onaj način stalno se oduzima dohodak da bi se pokrivali tuđi promašaji i gubici — što na njih deluje negativno — nemaju interesa da i dalje dobro rade, a kamoli još bolje. Tako cela privreda i društvo srljaju u ambis krize.

Odsustvo ekonomske ili bilo kakve druge prinude vodilo je sve većim neracionalnostima u privrednom životu, pa je produktivnost rada neminovno morala da opada. U nas se potpuno zaboravilo na jednu od bitnih postavki marksističke teorije prema kojoj se progresivnost društveno-ekonomskog sistema meri njegovim uticajem na porast produktivnosti rada. I pored opadanja produktivnosti rada, i dalje se čuju tvrdnje da imamo najprogresivniji društveno-ekonomski sistem u svetu.

2. Odsustvo cene upotrebe sredstava za proizvodnju u nas znači ignorisanje jednostavne činjenice da su ona ograničena i da ih treba što racionalnije koristiti. Nesvojinsko tretiranje društvene svojine, koje je u nas izraženo više godina, uzrokovalo je odnos prema društvenim sredstvima kao prema alajbegovoj slami. S pravom se ukazuje na to da je u nas društvena svojina napadnuta na širokom frontu, nasitno i nakrupno, pojedinačno i grupno, neposredno i posredno.

Elementarno je pravilo racionalnog privređivanja da se fond nadoknade utrošenih sredstava za proizvodnju realno formira. U nas je godinama amortizacija manja od stvarnih troškova sredstava za rad, jer amortizacione osnovice ne prate stopu inflacije, a i amortizacione stope nisu dobro odmerene. Pri stopi inflacije kakvu imamo poslednjih godina amortizacionu osnovicu bi trebalo povećavati svakog meseca, a ne da se ona povećava nakon proteka godine dana i da se primenjuje tek u narednoj godini. Tako se u knjigovodstvu dohodak prikazuje većim nego što jeste i deo vrednosti sredstava za rad odlazi u neproizvodnu potrošnju. Takođe, inflacija u velikoj meri »grize« i obrtna sredstva, jer se ona najvećim delom ne revalorizuju.

3. Elementarna ekonomska logika tržišne privrede pokazuje da faktor proizvodnje, koga ima u izobilju, dobija nižu cenu. Suprotno toj logici, radna snaga, kao vrlo obilan činilac proizvodnje, u nas je veštački učinjena vrlo skupom, jer su za nju vezani mnogobrojni doprinosi i porezi. To je učinjeno zbog toga da bi sizovi i država na najsigurniji način sebi obezbeđivali sredstva. Jer, i kad se posluje s gubitkom, isplaćuju se lični dohoci zaposlenima, pa sredstva svakako pristižu sizovima i budžetima.

Digitized by Google

Godinama se u nas u nepovoljnom ekonomskom položaju nalaze radno intenzivne delatnosti, što je ograničavalo njihovo širenje. Takođe, takva situacija sa oporezivanjem radne snage bitno je uticala na sve manje učešće živog rada u kombinaciji činilaca proizvodnje.

Sve je to, bar kad je reč o privredi i proizvodnim radnim mestima, uveliko uzrokovalo porast nezaposlenosti, koja je danas, nesumnjivo, najveći ekonomski, socijalni, politički, moralni i psihološki problem našeg društva.

4. Ignorisanje rada kao jedinog stvaraoca ekonomskih vrednosti ispoljava se i u tome što je država formirala takav sistem cena pri kome su nastale velike disproporcije u toj oblasti: cene jednih roba i usluga su naduvane i kroz njih se realizuje i znatno veći dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu, a cene drugih roba i usluga su depresirane — preko njih se ostvaruje i znatno manji dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu.

S obzirom na različitu strukturu privrede u našim republikama i pokrajinama, prelivanje dohotka preko sistema cena neminovno je dobilo regionalni i nacionalni vid, što je vodilo sve većoj nadležnosti republika i pokrajina u oblasti cena.

U takvim uslovima primarne raspodele neminovno je moralo doći do širenja parazitskog privređivanja, to jest do opšte orijentacije da se dohodak povećava podizanjem cena roba i usluga. Sada gotovo svih 100 odsto prirasta dohotka rezultira iz povećavanja cena, što je pogibeljna situacija, jer, kao što se odavno dobro zna (sa društvenog stanovišta posmatrano), podizanjem cena se ne stvara dohodak, već se samo vrši drukčija raspodela dohotka koji se jedino radom stvara. Došli smo, dakle, u situaciju da je rad kao činilac porasta dohotka gotovo potpuno potisnut, jer svi nastoje da svoj dohodak povećavaju na račun drugih — podizanjem cena, što vodi u galopirajuću inflaciju, u trku za preraspodelom realno sve manjeg dohotka.

5. Ignorisanje rada kao osnove ekonomskih odnosa ispoljava se, dalje, u velikim razlikama u prosečnim ličnim dohocima u pojedinim delatnostima, koje su u nas veće nego bilo u kojoj drugoj zemlji u svetu. Kao što je poznato, na Zapadu tarifnu politiku vode sindikati, a na Istoku država; u nas takve politike gotovo uopšte nema. Svaka delatnost se snalazi prema svojim uslovima, koji su vrlo različiti. U pojedinačnoj raspodeli za približno isti rad ostvaruju se bitno različiti lični dohoci. Ako se tome dodaju ogromne razlike u mogućnostima izdvajanja za stambenu izgradnju i zajedničku potrošnju u okviru radnih kolektiva, onda je jasno zašto je to jedan od najznačajnijih činilaca ekonomske diferencijacije koja nije vezana za rad i njegove rezultate.

Činjenica da se razne rente koje nisu rezultat rada posebno ne evidentiraju još više narušava ravnopravan položaj radnih ljudi pri formiranju ličnih dohodaka, zajedničke potrošnje i sredstava za stambenu izgradnju.

Poznato je da je Marks socijalističko društvo označavao kao društvo rada. Naš Ustav takođe veliča rad, ali je u praksi, na ža-

Digitized by Google

lost, drukčije: umesto autoriteta rada, sve je izraženiji autoritet birokratske, tehnokratske i slične moći.

6. Elementarno je pravilo tržišne privrede da je kamatna stopa bar nešto viša od stope inflacije, a u nas je već više godina sasvim obrnuta situacija. Tako se oni koji štede kažnjavaju, a dužnici — nagrađuju. To je izazvalo mnoge vrlo negativne posledice. Ogromna sredstva građana uložena su u kojekakve mrtve kapitale, razvila se trgovina devizama, proširila se luksuzna potrošnja itd., jer se nije isplatilo čuvati uštedevinu u dinarima. Kreditiranje građana društvenim sredstvima postalo je značajan oblik prelivanja društvene imovine u privatne džepove. Društvena akumulacija koja je korišćena u vidu kredita neracionalno je trošena, jer se nije morala voditi briga o racionalnosti, pošto je veliki njen deo praktično poklanjan dužnicima.

7. Svaka zemlja koja vodi razumnu ekonomsku politiku nastoji da što realnije odredi odnos domaće novčane jedinice prema stranom novcu. U nas je godinama održavan nerealan odnos dinara prema dolaru i drugim valutama, što je nanelo ogromne ekonomske štete. Naša privreda se orijentisala na masovan uvoz sirovina iz inostranstva, koji sada čini oko 80 odsto ukupnog uvoza, a domaći izvori sirovina i energije su zapostavljeni. Na osnovu nerealnog valutnog pariteta donete su mnoge pogrešne odluke u vezi sa strukturom naše privrede i sa izgradnjom mnogih kapaciteta.

8. U strukturi investicija normalno je da se jedan deo ulaže u osnovna, a drugi u obrtna sredstva — srazmere su određene nizom činilaca. U nas se o tome godinama nije vodila briga: gotovo da nije bilo ulaganja u obrtna sredstva, pa danas naši OOUR-i gotovo da nemaju svojih obrtnih sredstava, već za to koriste kredite. U uslovima kad je realna kamatna stopa bila negativna to je sa stanovišta OUR-a bilo racionalno, a kada se kamatna stopa osetno povećava da bi postala pozitivna — taj problem nedostatka sopstvenih obrtnih sredstava postao je užasno težak.

9. I pored toga što u našoj zemlji svake godine ostaje neobrađeno oko milion i po hektara dobre zemlje, za seljake i dalje uglavnom važi zemljišni maksimum iz 1953. godine, ne dopušta im se da koriste tuđu radnu snagu, a ima izvesnih ograničenja i kad je u pitanju korišćenje poljoprivredne tehnike. U isto vreme, mnogi poljoprivredni proizvodi se uvoze, umesto (da je drukčija agrarna politika) da se izvoze. Gde je tu ekonomska logika?

Sektaški odnos prema seljačkoj poljoprivredi vrlo skupo nas je koštao: mlade generacije masovno su odlazile sa sela i vršile pritisak na nepoljoprivredne delatnosti i gradove, selo je ostarilo, zemlja se ne obrađuje ili se slabo obrađuje, stambene i druge zgrade propadaju prazne, poljoprivredni proizvodi osetno poskupljuju.

U uslovima masovne nezaposlenosti radne snage ni sitnom privatnom sektoru van poljoprivrede ne dopušta se značajnije po-

Digitized by Google

većavanje novog zapošljavanja ni tamo gde za to postoje realne mogućnosti i potrebe.

Mnogi lekari i stomatolozi godinama traže posao, a ne mogu da ga dobiju. Međutim, ne odobrava im se da otvaraju privatne ordinacije i pored toga što i za to postoje realne društvene potrebe. Ni tu nema nikakve ekonomske logike. Ispoljava se tvrdoglavi dogmatizam, pogrešno shvatanje da je sitni privatni sektor neprijatelj socijalizma. Kina i Mađarska se oslobađaju te dogme, a mi nikako.

10. Savremena naučno-tehnička revolucija zahteva stvaranje velikih tehno-ekonomskih sistema, koji se objedinjuju u međunarodnim razmerama (energetika, železnički saobraćaj i drugo), a u nas su oni razdrobljeni i tamo gde su bili obrazovani, pri čemu trpimo ogromne ekonomske štete.

Zakon koncentracije proizvodnje, koja dovodi do ekonomije volumena produkcije, u nas se potpuno ignoriše: mnogi kapaciteti su usitnjeni i ekonomski neracionalni.

Savremena naučno-tehnička revolucija sve češće zahteva masovna premeštanja radne snage iz jednih u druge grane, iz jednih u druge regione, iz jednih u druge profesije, a kod nas se gomilaju tehnološki viškovi tamo gde nastaju, pa je potencijalna nezaposlenost u društvenom sektoru već dostigla brojku od jednog miliona.

Pod uticajem savremene naučno-tehničke revolucije u svetskim razmerama se vrši internacionalizacija proizvodnih snaga, zemlje se sve više ekonomski objedinjuju, a u nas se u teoriji i u praksi razvijaju koncepije »nacionalnih« (republičkih i pokrajinskih) ekonomija, naše unutrašnje tržište se sve više cepa, a naš ekonomski prostor je sve manje izložen inostranoj konkurenciji.

11. Svaka zemlja danas nastoji da se što brže i uspešnije razvijaju one grane koje imaju ključni značaj za čitavu privredu i društvo, a u nas su, na primer, energetika, poljoprivreda i druge grane sličnog značaja godinama zapostavljene.

Svaka zemlja nastoji da utvrdi sektore koji za nju imaju ključni značaj u izvozu (s obzirom na komparativne prednosti i druge mogućnosti) i da ih što više forsira, a u nas godinama toga nema. Danas se izvozi gotovo sve i svašta i zbog toga trpimo ogromne ekonomske štete. Jedne društveno-političke zajednice izvoze određene proizvode, a druge uvoze iste proizvode, pri čemu je, na primer, u prošloj godini izgubljeno oko milijardu dolara, jer su uvozne cene bile veće od izvoznih.

12. Postepeno prevladavanje teških posledica višegodišnjeg ignorisanja elementarne logike racionalnog privređivanja nameće ekonomskoj politici krupne zadatke: privredu i društvo treba vratiti u normalno stanje u uslovima kada će se inostranim kreditorima u toku nekoliko godina (1984 — 1990) morati da vrati preko 39 milijardi dolara, što će godišnje odnositi 8—10 odsto našeg društvenog proizvoda.

Ako bi se nastavila sadašnja stagnacija proizvodnje uz porast stanovništva koji imamo i pad produktivnosti rada, svi vidovi

Digitized by Google

potrošnje drastično bi morali da se smanjuju, pa bismo neminovno ušli u stanje jednakosti u opštem siromaštvu. Da do toga ne bi došlo, nužno je da proizvodnja i produktivnost rada počnu da se povećavaju. Za to je neophodno, pre svega kroz materijalnu zainteresovanost, motivisati radne kolektive i pojedince da više i bolje rade. To zahteva mnoge promene u svim vrstama raspodele, pri čemu se mora afirmisati rad kao osnova društvenih odnosa i potrošnje.

Aktivnu ekonomsku politiku u sadašnjim našim uslovima ne može zameniti spontano delovanje ekonomskih zakonitosti a da ne dođe do eruptivnih socijalnih vrenja. Svakako, neophodan je kompletan operativni program vraćanja privrede i društva u normalno stanje. Takođe je neophodna kadrovska obnova na mnogim sektorima.

Bitan značaj za izlazak iz krize ima utvrđivanje strategije privrednog razvoja Jugoslavije, te afirmisanje privrednog planiranja na onim sektorima na kojima ono može imati prednost u odnosu na tržišni mehanizam: planiranje obima i strukture investicija, orijentacije zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima, planiranje potreba za kadrovima i načina njihovog osiguravanja, globalno materijalno bilansiranje i drugo.

III

1. Poslednjih godina, dakle, naš privredni život sve manje regulišu tržišni i planski mehanizam, a sve više *ad hoc* državno administriranje — ne samo propisima koji se na brzinu donose i koji se označavaju kao privremeni, a to stvarno nisu, već i telefonskim i usmenim instrukcijama koje politički moćnici daju rukovodiocima organizacija udruženog rada.

Šta je osnovni uzrok ovoj pojavi, koja se, gledano na duži rok, vrlo negativno odslikava na privredni život?

Nema sumnje, osnovni uzrok je u tome što sistem sveopšteg dogovaranja i sporazumevanja ne može uspešno da funkcioniše. Na toj filozofiji zasnovani su svi naši privredno-sistemski zakoni od 1974. godine.

Do mnogih dogovora i sporazuma, zbog suprotnih interesa, ne može da dođe, ili dolazi sa ogromnim zakašnjenjem. Ne retko, zaključeni dogovori i sporazumi ne poštuju se. Neki od njih u suštini ništa i ne rešavaju, već su prazne forme da bi se udovoljilo zakonu. Pa i neki zakoni, na primer onaj o sistemu proširene reprodukcije i minulom radu, stvarno su prazne forme koje niti se mogu ostvariti niti se ko brine o njihovom ostvarivanju.

U našoj zemlji ogromne su i postaju sve veće razlike u razvijenosti pojedinih područja, grana, pa i preduzeća. To rađa sve izraženiju suprotnost interesâ, koju potencira organizaciona razdrobljenost u svim oblastima. U takvim uslovima sistem sveopšteg dogovaranja i sporazumevanja morao je biti neuspešan. I onda na-

Digitized by Google

stupa *ad hoc* administriranje i faktičko političko komandovanje privredom. Od 1979. godine privredna situacija postaje sve teža i dobija obeležja duboke krize, pa u takvim uslovima neminovno jača policentrični etatizam, a slabi samoupravljanje.

2. Naša privreda trebalo bi da bude tržišno-planska.

Nastankom kapitalizma (da ne idemo u dalju prošlost) tržišni i planski mehanizam deluju zajedno.

Sve veće podruštvljavanje proizvodnje na osnovu podele rada, specijalizacije i kooperacije, te naučno spoznavanje objektivnih zakonitosti, pružaju sve veće mogućnosti za uspešno plansko regulisanje mnogih pitanja privrednog života na osnovu svesnog uvažavanja objektivnih zakonitosti koje deluju u tom životu. U stvari, plan je anticipacija objektivnih ekonomskih i drugih zakonitosti.

Činjenica je da su Marks i Engels smatrali planiranje jednom od najbitnijih odrednica budućeg društva, koje treba da se pojavi nakon kapitalizma. No, pri tom su polazili od pretpostavke da će proleterske revolucije pobeđivati u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, u kojima je robni karakter privrede doveo do velikog podruštvljavanja proizvodnje. U stvari, značaj koji su oni pridavali planiranju odnosi se na komunizam, a ne na socijalizam koji počinje u uslovima vrlo slabe podruštvljenosti proizvodnje. Preterivanje sa planiranjem u takvim uslovima vodilo je njegovom kompromitovanju, a krajnji rezultat toga je vrlo niska efektivnost proizvodnje (na primer, u SSSR-u) ili duboka privredna kriza (na primer, u Poljskoj). Izlaz iz takvog stanja je u reafirmaciji tržišnog mehanizma. No, to je u suprotnosti s mnogim utopijskim predstavama o socijalizmu, a i sa interesima birokratizovanih i povlašćenih društvenih struktura u socijalističkim zemljama, čija bi moć i uticaj morali da se smanje jačanjem tržišnog mehanizma. Stanje je danas takvo da se u većini slučajeva gotovo ništa ne menja (najizrazitiji izuzeci su Kina i Mađarska).

Ali, da se vratimo na našu zemlju. Socijalizacija gubitaka i promašaja, do kojih neminovno dovode svakojaki voluntarizmi, a ponajviše politički voluntarizam, neminovno zahteva sve veću nacionalizaciju dobitaka, kojih je zbog toga sve manje, a u budućnosti i lične imovine građana, čime se sigurno ide u komunizam siromašnih. Da tamo ne bismo stigli, neophodan je preokret — na osnovnoj liniji koju je odredio Dugoročni program ekonomske stabilizacije neophodno je reafirmisati i tržišni i planski mehanizam.

3. Reafirmacija tržišnog mehanizma u nas zahteva ne samo uvažavanje ustavnih odredbi o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, već i uspostavljanje mnogih tržišta kojih sada u nas i nema. Ne mislimo samo na devizno tržište i tržište društvenog kapitala, već i na tržište radne snage. Problem ogromne otvorene i potencijalne nezaposlenosti ne može se, gledano na duži rok, uspešno rešavati bez toga tržišta.

Mobilisanje ljudi da bolje i više rade zahteva da opšti i posebni interesi budu stavljeni ispred pojedinačnih interesa. Kad to

Digitized by Google

kažemo, imamo u vidu borbu protiv neradnika kojih, na žalost, nije mali broj i koji su najdosledniji nosioci shvatanja o primitivnom komunizmu.

Imamo paradoksalnu situaciju koja se ispoljava u tome da oni koji su sposobni i žele da rade ne mogu da dobiju posao, a nesposobni i neradnici (koji su u radnom odnosu) zaštićeni su raznim propisima i rđavom praksom sudova udruženog rada. Funkcionisanje tržišta radne snage i demokratizacija kadrovske politike bitne su pretpostavke da se taj paradoks prevlada.

Slična je situacija u vezi s rešavanjem pitanja tehnoloških viškova i stvarnog radnog angažovanja invalida rada koji ne mogu da idu u penziju. Naime, sada oni ostaju u organizacijama udruženog rada u kojima su se zatekli i tamo predstavljaju nepotrebno opterećenje. Sa stanovišta interesâ društva i radnog kolektiva, taj problem sada uopšte nije rešen. Zakon je zaštitio samo interese pojedinaca. Nekakvo tržište i tu bi trebalo konstituisati, pa da se i ti problemi na zadovoljavajući način rešavaju.

Reafirmacija tržišta u nas neminovno zahteva i procvat sitnog privatnog sektora u poljoprivredi i nepoljoprivrednim delatnostima.

U razvoju individualne poljoprivrede nalaze se velike mogućnosti da se oslobodimo uvoza hrane i da postanemo njen značajan izvoznik. Sitni privatni sektor van poljoprivrede otvara široke prostore za rešavanje problema nezaposlenosti.

Reafirmacija tržišta zahteva da svaki subjekt privrednog života snosi posledice svoga rada, svoje poslovne politike — da oni koji zbog svojih slabosti gomilaju gubitke idu pod stečaj. Zloupotreba principa solidarnosti dovela je do novih oblika eksploatacije čoveka, što se mora prekinuti.

Samo konkurencija i tržišni mehanizam mogu reafirmisati princip rada u našem društvu, kao i to da svako snosi odgovornost za svoj rad, odnosno nerad.

Za ogromnu većinu ljudi rad je teret, sredstvo za život, a ne životna potreba. Da bi se bolje i više radilo, neophodna je materijalna stimulacija, a nju najviše afirmiše tržišni mehanizam. Kako je isticao Engels, ljudskom društvu su bile potrebne varvarske metode da bi se iščupalo iz varvarstva. Stvaranje suštinskih uslova za stvaran socijalistički preobražaj našeg društva ne može se ni zamisliti bez materijalne stimulacije radnih kolektiva i pojedinaca da bolje i više rade.

4. Reafirmacija planiranja trebalo bi da omogući što povoljniji odnos u raspodeli nacionalnog dohotka između privrede i neprivrede, da doprinese utvrđivanju najpovoljnije stope akumulacije, da omogući što povoljniju strukturu investicija, što uspešnije uključivanje naše zemlje u međunarodnu podelu rada i drugo.

Digitized by Google

Sve napred izloženo ukazuje na to da su u nas poslednjih godina zanemarivane objektivne ekonomske zakonitosti, da smo vodili ekonomsku politiku suprotnu tim zakonitostima. Došlo je do dominacije političkog i drugih voluntarizama, iz čega je usledila sadašnja ekonomska kriza. Preko su nam potrebna hitna otrežnjenja od svakojakih zabluda. To će biti vrlo teško, ali drugog puta za izlazak iz krize nema.

Alternativa demokratskog socijalizma, koju je u teoriji i praksi otvorila naša zemlja, sada je, zbog krize u kojoj smo se našli, stavljena pod znak pitanja. Kad to kažemo, imamo na umu opasnost od dalje eskalacije etatizma koja bi se mogla nametnuti ukoliko bi se kriza produbljivala. Da do toga ne bi došlo, neophodno je da se otvoreno priznaju greške i zablude, da se vratimo Programu Saveza komunista Jugoslavije i njegovoj praktičnoj realizaciji — doslednim ostvarivanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Kako nedavno dobro reče predsednik Predsedništva CK SKJ, mi smo 1968. godine pod pritiskom levih fraza, odustali od privredne reforme. To nas je, pored ostalog, dovelo u sadašnju situaciju. Ukoliko i sada, pod pritiskom levih fraza o tobožnjoj opasnosti od slobodnijeg delovanja ekonomskih zakonitosti (takozvanog liberalizma), odustanemo od Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — onda će socijalističko samoupravljanje u našoj zemlji zaista biti ugroženo. Uostalom, liberalizam građanskog društva (imamo u vidu pozitivno značenje toga pojma) nije samo dostignuće buržoazije, već i tekovina ukupnog razvitka civilizacije. Podsetimo se na Lenjinove reči: »Kada neki tu kažu da se socijalizam može ostvariti a da se pri tom ne uči od buržoazije, ja znam da je to mišljenje nekog urođenika iz srednjeafričke zemlje.«[6]

[6] »Politika«, 22. april 1984, str. 5.

Digitized by Google

Ivan Ribnikar

Finansiranje privrede i inflacija

»Upravo ta *činjenica nedešifriranosti defekta* u sistemu formiranja akumulacije — *ili spornosti toga u čemu se on sastoji* — bila je uzrok sve izrazitije privredne nestabilnosti i svih inflatornih manifestacija koje su pratile tu nestabilnost.«

I. Perišin[1]

Ovom raspravom želimo da doprinesemo dešifriranju defekata u sistemu formiranja akumulacije, i to ukazivanjem na defekte na području finansiranja privrede, a to znači privrednih organizacija, osnovnih organizacija udruženog rada ili preduzeća — ako upotrebimo (i upotrebljavaćemo) kraći, stari, standardni i svima razumljiv izraz. Po našem mišljenju, ti su defekti toliko ozbiljni da predstavljaju glavni uzročnik naše specifične inflacije i nestabilnosti. Naime, mnogo od onoga što važi za druge tržišne privrede u pogledu inflacije važi i za nas, ali u nas se tome dodaju, ili su čak osnovni, uzroci koji potiču iz defektnog sistema finansiranja privrede.[2]

[1] I. Perišin, *Naša nova inflaciona erupcija i stabilizaciona politika*, »Socijalizam«, br. 3/1983, str. 316.

[2] U raspravi *Denarno-kreditna politika kot del protiinflacijske politike* (»Bančni vestnik«, Ljubljana, br. 9/1983, str. 1222—1240) naveli

Digitized by Google

Tržište rada biće u obrazloženju našeg viđenja defektnosti na području finansiranja privrede. Zato nećemo polemizirati sa tradicionalnim, pa i netradicionalnim, ali, po našem mišljenju, pogrešnim shvatanjima naše inflacije i borbe sa njom. Ograničen prostor rasprave ne dopušta takve ekskurze, koji bi, ukoliko bi ih bilo, išli na štetu izlaganja našeg pogleda. Isto tako, nećemo polemizirati sa danas već zastarelim i u teoriji više ili manje odbačenim razlikovanjem, na primer, između inflacije čiji su uzroci na strani tražnje i inflacije čiji su uzroci na strani ponude[3] — a takva mišljenja se nude kao originalna sa zakašnjenjem od oko trideset godina[4] — niti uopšte sa onim uzrocima inflacije koje poznaje današnji svet i današnja svetska teorija inflacije.[5] Recimo samo da i ti uzroci inflacije postoje u nas. Reč je, naprosto, o inflaciji koja je posledica sukobâ različitih segmenata društva, i to segmenata shvaćenih u najrazličitijim značenjima, o raspodeli društvenog proizvoda. Što su ti sukobi oštriji — i njihova oštrina je, između ostalog, izraz defekta u funkcionisanju privrednog sistema — i što je manje manevarskog prostora za njihovo rešavanje u porastu društvenog proizvoda zbog porasta produktivnosti rada, to će inflacija biti viša. Svi današnji finansijski sistemi, a naročito naš, toliko su elastični da dopuštaju agresivnim segmentima društva, odnosno segmentima sa dovoljno društvene moći, da dolaze do dodatnih finansija za povećanje svog udela u potrošnji društvenog proizvoda i zato monetarne i kreditne restrikcije, po pravilu, ne mogu biti glavno oružje protiv alimentiranja dodatne tražnje. Smirenja inflacije neće biti sve dok ne preovlada shvatanje da je neka zatečena raspodela društvenog proizvoda, i to raspodela sa različitih mogućnih aspekata, pravilna, bar za one koji svoje neslaganje sa zatečenom raspodelom mogu izraziti povećanjem nominalne, a preko toga i realne tražnje.

Tako, do smirenja i, konačno, do zaustavljanja inflacije ne može doći dok ne dođemo do tog stanja, a to znači, između ostalog, dok pravi ljudi ne budu na pravim mestima. Doprinos pojedinca društvenom proizvodu određuje se deduktivno, znači iz njegovog položaja. Time se i opravdava njegov dohodak, pa bilo

---

smo da je sistem finansiranja osnovnih i obrtnih sredstava privrede jedan od uzročnika inflacije kod nas. U njoj se nismo bavili tim uzrokom inflacije, pa to činimo u ovoj raspravi.

[3] Sve više autora odbacuje podelu inflacije na pomenuta dva tipa. Tako, recimo, J. T. Addison i J. Burton u raspravi *The Demise of »Demand-Pull« and »Cost-Push« in Inflation Theory* (»Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review«, jun 1980).

[4] Takav je, na primer, napis u »Ekonomistu«, br. 2—3/1984.

[5] Mnogi autori danas misle da se inflacija ne može objasniti samo ekonomskim uzrocima, na primer, monetarnim, ili da se čak uopšte na taj način ne može objasniti, kao autori u knjizi *The Political Economy of Inflation* (uredili: F. Hirsch i I. H. Goldthorpe, Harvard University Press, Cambridge, 1978) ili već pomenuti autori, J. T. Addison i J. Burton, u raspravi *The Sociopolitical Analysis of Inflation* (»Weltwirtschaftliches Archiv«, br. 1/1984).

Digitized by Google

da to objašnjavamo marginalizmom ili radnom teorijom vrednosti. I zato, ukoliko ostanemo u sklopu tih paradigmi, nećemo zapaziti da je neka raspodela nepravilna, iako je očito da je tako.

1. Neki paradoksi u finansiranju preduzeća kao pobuda za naša razmišljanja i za metod naše analize

Ono što je specifično za naše preduzeće nije to da ono ima malo vlastitih sredstava — kao što mnogi misle — nego paradoks da, na jednoj strani, ima vlastitih sredstava ne samo u visini vrednosti osnovnih sredstava, nego i u visini realnog dela obrtnih sredstava[6], dok, na drugoj strani, investicije u osnovna sredstva finansira vlastitim sredstvima samo delimično, da ne govorimo o obrtnim sredstvima. Kako je bilans imovine preduzeća samo suma promena, dolazimo do paradoksa da, uprkos tome što preduzeće svake godine finansira povećanje svoje realne aktive vlastitim sredstvima samo sa nekoliko postotaka, u isto vreme ima gotovo svu svoju realnu aktivu pokrivenu vlastitim sredstvima — znači ne samo osnovna sredstva, nego i deo obrtnih sredstava.

Crtež br. 1

Pojednostavnjen bilans imovine našeg preduzeća

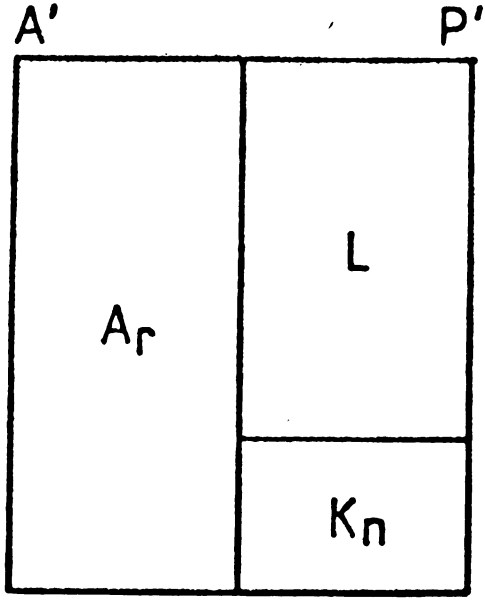

Rešenje tog paradoksa i može i ne mora biti jednostavno. Uobičajen odgovor je — to je posledica inflacije, obezvređivanja dugova preduzeća i revalorizacije osnovnih i obrtnih sredstava.

[6] Ti podaci se, na primer, mogu dobiti iz završnih računa za privredu SR Slovenije za 1980. i 1981. godinu koje objavljuje SDK.

Digitized by Google

U našoj raspravi ćemo pokušati da pokažemo da to nije samo posledica inflacije, kako to obično tvrde finansijski stručnjaci, nego i uzročnik inflacije — i to uzročnik naše specifične inflacije.

Za dokazivanje naše teze upotrebljavaćemo pojednostavnjen bilans imovine preduzeća i nekoliko koeficijenata kojima ćemo izražavati neka bitna zbivanja u privredi — i to bitna sa gledišta našeg cilja.

U aktivi bilansa imovine imaćemo samo realnu aktivu (A_r) i zato ćemo tu aktivu označavati sa A', a pasivu sa P', jer nije reč o celokupnoj bilansnoj sumi. Izostavljamo finansijsku aktivu koja je za naša preduzeća kvantitativno vrlo značajna, i to zbog ekonomski nefunkcionalnih depozita banaka i zbog drugih ekonomski nefunkcionalnih potraživanja.[7] U pasivi se nalaze vlastita sredstva (L) i neto krediti (K_n) — to znači višak dugova iznad finansijske aktive, koju ne unosimo u levu stranu bilansa imovine.

Karakteristično za prosečno preduzeće gotovo u svim privrednim sistemima jeste da su to privredne jedinice sa finansijskim manjkom — investiraju više nego što same akumuliraju. Višak investicija iznad vlastite akumulacije finansiraju zaduživanjem kod jedinica drugih sektora. To je karakteristično i za naše preduzeće, iako nailazimo na paradoks da je *stanje* vlastitih sredstava jednako, ili gotovo jednako, stanju realne aktive.[8] Pošto ćemo za tumačenje *stanja* u određenom trenutku i za tumačenje *promena* u određenom vremenskom periodu upotrebljavati bilans imovine na crtežu br. 1, uzeli smo da su vlastita sredstva (L) manja od realne aktive (A_r), a taj manjak pokriva se zaduženjem (K_n). Tako će bilans imovine ilustrovan crtežom br. 1 predstavljati i stanje i promenu. U poslednjem slučaju uzećemo da je reč o promeni postavki u bilansu ($\Delta A'$, $\Delta P'$, ΔA_r, ΔL, K_n). Pomenute simbole nećemo upotrebljavati, samo ćemo ih imati na umu pri razmatranju posledica promena.

Izostavljanje finansijske aktive i njoj jednakog obima kredita ili dugova ne znači da finansijska aktiva nema nikakvu ulogu i da je, možda, nepotrebna. Njena uloga je od velikog značaja; razume se, reč je o ekonomski funkcionalnim depozitima i potraživanjima uopšte, ali to nikako ne utiče na rešenje problema koji je pred nama.

Pogledajmo sada kružni tok društvenih sredstava ili društvenog kapitala (A_r) i pri tom, za sada, uzmimo da se amortizaciona sredstva, tekuće, onako kako nastaju, upotrebljavaju za nadoknа-

[7] Reč je o svim onim depozitima kod banaka i o neposrednim potraživanjima koje preduzeća ne bi imala ukoliko ne bi bila propisima prisiljena da te depozite drže.

[8] To se odnosi, kako ćemo kasnije videti, pre svega na preduzeća koja nazivamo zrelim preduzećima. To su preduzeća koja su otplatila gotovo sve dugove. Ali, ukoliko uzimamo u obzir sva preduzeća, zrela i, recimo, nezrela, javlja se pomenuti paradoks da je gotovo celokupna realna aktiva pokrivena vlastitim sredstvima ili trajnim izvorima. Na osnovu toga moramo zaključiti da je pokrivenost kod zrelih preduzeća još veća.

Digitized by Google

du istrošenih osnovnih sredstava, tako da vrednost osnovnih sredstava ostaje nepromenjena i da se kamate redovno plaćaju. U stvari, kamate nas za sada i ne zanimaju. Celokupan godišnji prihod ili realizaciju označimo sa »R«, a prosečan broj obrta celokupne realne aktive sa »O«. Tako dobijamo sledeće jednačine:

$$R = o \cdot A_r = o \cdot A' = o \cdot P'$$

Udeo vlastitih sredstava (L) u celokupnim sredstvima označavaćemo sa »l«. Tako ćemo dobiti jednačinu:

$$L = l \cdot P'$$

Godišnji obim novčane akumulacije (S) izražavaćemo u odnosu na realizaciju u toj godini i taj odnos označiti sa »s«:

$$s = S/R.^9$$

Takc dolazimo do tri koeficijenta i do njihove međusobne povezanosti:

$$(l_1 - 10) = s \cdot o^{10}$$

$$\Delta l = s \cdot o$$

$$s = \Delta l/o$$

Vidimo da je »s« proporcionalan »Δl«. Stepen te proporcionalnosti zavisi od broja obrta svih sredstava. Što je veći broj obrta, to će pri istom »Δl« biti manji »s«. Svaki broj obrta označen je posebnom linijom »s« u dijagramu crteža br. 2.

Tako, ako želimo da smanjimo udeo kredita, to jest da povećamo koeficijent »l«, pomoću dijagrama crteža br. 2 doći ćemo do potrebnog obima vlastite novčane akumulacije pojedinog preduzeća, izraženog koeficijentom »s«. Uzimajući u obzir obično početno stanje koeficijenta »l«, koji iznosi, na primer, 0,05 ili 0,10, i

---

[9] Novčanu akumulaciju izražavamo u odnosu na godišnju realizaciju, jer je godišnja realizacija suma cena svih prodatih roba i kao takva nam najneposrednije pokazuje uticaj porasta potrebnih akumulacionih sredstava da bi se otplatili dugovi na cene.

[10] Do tog izraza dolazimo na sledeći način: Koeficijent »l« može se povećati sa l_0 na l_1 samo vlastitom akumulacijom i potreban obim vlastite novčane akumulacije jednak je sledećem izrazu:

$$S = (l_1 - l_0) \cdot P'$$

Ako sada uzmemo u obzir da je $S = s \cdot R$ i da je $R = o \cdot P'$, dobijamo sledeće:

$$s \cdot R = (l_1 - l_0) \cdot P'$$

$$s \cdot o \cdot P' = (l_1 - l_0) \cdot P'$$

$$s \cdot o = (l_1 - l_0)$$

Digitized by Google

Crtež br. 2

Odnos između »s« i »Δl«

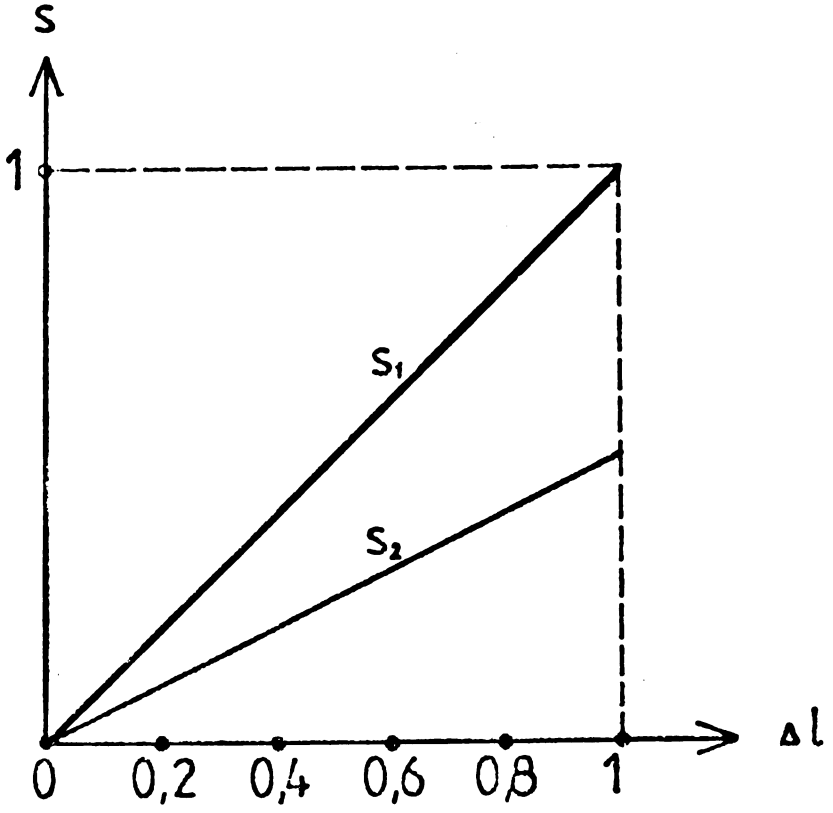

prosečan broj obrta svih sredstava preduzeća, na primer, 2, nije teško zaključiti da preduzeće ne može u kraćem vremenu — i dužina tog vremena određena je logikom rokova bankarskih kredita — normalno stvoriti dovoljno novčane akumulacije da bi povećalo svoja sredstva u odnosu na kredite ili dugove. A to, razume se, još nije sva potrebna novčana akumulacija. Investicije, naime, nisu nešto iznimno, nego nešto normalno, što se, više ili manje, stalno događa u privredi, i bez makar minimalnih vlastitih sredstava nema investicija. Ali, pre nego što pogledamo šta se dešava, to jest pre nego što dođemo do geneze naše specifične inflacije, razjasnimo još neke stvari.

2. Zašto preduzeća ne finansiraju investicije (gotovo) u celini vlastitom novčanom akumulacijom ili trajnim izvorima?

Pre nego što dođemo do geneze naše specifične inflacije, koja potiče otuda što preduzeća moraju poveća(va)ti koeficijent »l« od gotovo nula na približno jedan, pogledajmo zašto preduzeća obi-

Digitized by Google

čno počinju novom proizvodnjom, novim kapacitetima, koji su posledica novih investicija, gotovo bez vlastitih sredstava. Ako želimo da odgovorimo na pitanje postavljeno u naslovu ovog dela rasprave, a ne nudimo rešenje frazom o samofinansiranju investicija, moramo se pozabaviti problematikom investiranja i akumuliranja sa posebnog aspekta.

Pri razmatranju problematike akumuliranja i investiranja moramo, pre svega, razlikovati dve stvari. Najpre, reč je o rasporedu novčane akumulacije i investicija među pojedinim transaktorima u narodnoj privredi. Finansijska teorija pokazuje da se ta dva rasporeda ne mogu poklapati. I ne samo to, nego da sve ono što doprinosi većoj nepodudarnosti ta dva rasporeda doprinosi i većoj efikasnosti investiranja i privređivanja.

Ostanimo, najpre, pri prvoj stvari. Pošto mislimo na preduzeće, možemo govoriti o nepodudarnosti na dva nivoa. Najpre, reč je o sektorskom nivou. Sektor privrednih organizacija ima finansijski manjak — više investira nego što akumulira. Zatim, u pitanju su pojedina preduzeća u sklopu sektora privrednih organizacija. Po pravilu, ono što važi za sektor kao celinu ne važi u potpunosti ni za jedno pojedinačno preduzeće. Za svako preduzeće je odnos između investicija i novčane akumulacije drugačiji ili bi trebalo da bude drugačiji.

Zato, posmatrano sa aspekta sektora privrednih organizacija, finansijski manjak privrede može se smanjiti uz sve one promene koje će doprineti smanjivanju i, konačno, iščezavanju finansijskih viškova drugih sektora uzetih zajedno, prvenstveno inostranstva i stanovništva. Za prvi od pomenutih sektora to se postiže bez nekog posebnog zalaganja sa naše strane, a i u drugima se stvari menjaju nabolje (?) za privredu. Finansijskih viškova je sve manje, pa je zato manje i problema oko prenosa tih viškova u sektor privrednih organizacija.

Ako bismo uspeli da eliminiramo finansijski manjak privrede — a to se, kao što ćemo videti, ne može postići bez velikih štetnih posledica — time se ne bi u potpunosti eliminirali finansijski manjkovi i, na drugoj strani, finansijski viškovi pojedinih preduzeća. Ideja o programiranoj akumulaciji u onoj varijanti prema kojoj preduzeća dobijaju dozvolu (!) da povećavaju cene svojih roba za onoliko za koliko im treba novčane akumulacije radi finansiranja planiranog, verovatno prioritetnog obima investicija, izražava, u stvari, nepoznavanje ekonomije i ne dolazi u obzir kao rešenje problema — ta ideja pretpostavlja, naime, da je cena nešto što reguliše administracija; kao da cena nije nešto što određuje tržište — domaće ili inostrano.

Finansijski manjkovi i viškovi unutar sektora privrednih organizacija su neizbežni i time je neizbežno i to da se investicije pojedinih preduzeća finansiraju i eksternim sredstvima, kako bi se postiglo to da privreda kao celina izbegne finansijski manjak, premda je to neostvarljivo. Ostvarljivo je samo u sistemu uravnilovke ili u sistemu racionirane opskrbe stanovništva, odnosno za-

Digitized by Google

branom da se finansijski viškovi stanovništva upotrebljavaju proizvodno u društvenom sektoru (inače, u sektoru stanovništva se do sada, pored inostranstva, formiralo najviše finansijskih viškova).

Pored svega do sada rečenog, postoji još jedna stvar. Ta druga stvar naime, koja, rešava ili ne rešava problem vlastitih sredstava — a o tome se u nas ništa ne govori — jesu oblici ili načini kako se finansijski viškovi iz neproizvodnih sektora slivaju u privredu i iz jednih preduzeća u druga u samom sektoru privrednih organizacija. Ti finansijski viškovi mogu se, naime, slivati u privredu ili iz jednih preduzeća u druga za određeno vreme — to znači sa obavezom vraćanja u određenom periodu — što će reći, preko kredita i trajno. Kada kažemo trajno, ne mislimo nepovratno.[11] U svim privrednim sistemima, osim u našem, poznati su načini trajnog prenosa finansijskih viškova iz neprivrede u privredu i među preduzećima unutar privrede.[12] Zato u drugim privrednim sistemima preduzeće ne počinje sa koeficijentom »l« od gotovo nula, iako preduzeća u tim drugim sistemima obično formiraju manje novčane akumulacije nego naša preduzeća.

Stoga radikalno rešenje za novu proizvodnju, koja bi započinjala visokim koeficijentom »l«, nećemo naći u promenama sistema i politike raspodele dohotka u korist privrede i, na primer, na štetu stanovništva — gde su se do sada, ako ostavimo po strani inostranstvo, stvarali najveći finansijski viškovi — nego *ili* uvođenjem oblika za trajan prenos finansijskih viškova iz neprivrede u privredu i među preduzećima *ili* promenama naših shvatanja kredita i vlastitih sredstava privrede. O ovom poslednjem — jer ima više izgleda da se rešenje pronađe na taj način — reći ćemo nešto više posle razmatranja geneze naše specifične inflacije. To razmatranje treba da pokaže da je reč o ozbiljnim problemima naše inflacije i nestabilnosti.

3. Geneza naše specifične inflacije

Nova proizvodnja, dodatna proizvodnja ili novo preduzeće počinju u nas, po pravilu, sa veoma malim koeficijentom »l« — to znači sa veoma velikim dugovima, koji mogu iznositi 90 ili još više postotaka realne aktive. Dugove treba vraćati i, razume se, plaćati kamate. Plaćanje kamata nas, kao što smo već rekli, ne interesira, jer je to

---

[11] Pojedinac može uvek povući svoja sredstva, iako su ona za preduzeća trajna, i to tako što će finansiranje preduzeća preneti na nekog drugog. Pored toga, ukoliko dođe do likvidacije preduzeća, sredstva se vraćaju (ekonomskim) vlasnicima, razume se, ukoliko ima šta da se vraća.

[12] U nas je, na primer, eksplicite zabranjen, trajan udeo jednog preduzeća u drugom. Rok vraćanja sredstava mora biti i kod takozvanih zajedničkih ulaganja unapred određen. To, razume se, znači da je preduzeće obavezno da stvori novčanu akumulaciju da bi moglo da vrati dugove.

Digitized by Google

normalno u svim privrednim sistemima. U islamskom svetu kamata se *de iure* ne plaća, ali *de facto* ona i tamo postoji.

Dugovi se mogu vraćati ako se ulazi u nove dugove; time se »I« ne menja, nego se menja samo dug, amortizacionim sredstvima — otplatom duga se, dakle, smanjuje i realna aktiva. Stoga ćemo otplate dugova ostaviti postrani i uzimaćemo da se amortizaciona sredstva redovno upotrebljavaju za nadoknadu »istrošenih« osnovnih sredstava, tako da realna aktiva ostaje nepromenjena[13] — *ili* vlastitom novčanom akumulacijom. Samo u poslednjem slučaju dug se stvarno smanjuje i supstituira vlastitim sredstvima kao izvorom sredstava preduzeća.

Tako je jedini normalan način otplate dugova vlastitom novčanom akumulacijom; međutim, preduzeća koja su završila značajne investicione radove ili ona novoosnovana, a čiji je koeficijent »I« po pravilu vrlo nizak, gotovo redovno će za otplatu dugova koristiti amortizaciona sredstva i tako ulaziti u nove dugove da bi nekako regulisala svoj finansijski položaj. Poznato je da je u nas u finansijski najslabijem položaju novo preduzeće koje sa novom tehnologijom ulazi u privrednu granu. Amortizaciona sredstva i dodatni kratkoročni bankarski krediti, po pravilu, nisu dovoljni. Zbog toga ta preduzeća traže više cene i/ili zapadaju u nelikvidnost i gubitke. Pošto u nas odluke o cenama moraju biti naučno i stručno zasnovane, ekonomski instituti i SDK analiziraju položaj pojedinih preduzeća, privrednih grana i privrede u celini. Ali podaci kojima se oni koriste i način analize koju primenjuju ne omogućavaju im drugačiju naučnu i stručnu istinu od istine koja je otprilike na nivou da je, na primer, čelik skup jednostavno zbog toga što je skup. Tako, pre ili kasnije, dolazi do podizanja cena jer je u privrednu granu ušao novi proizvođač sa novom tehnologijom (!). To podizanje cena treba da omogući tom novom proizvođaču da osigura toliko vlastitih sredstava, amortizacionih sredstava i/ili novčane akumulacije, da bi mogao otplaćivati kredite.

Slično se zbiva i u drugim privrednim granama, kod mnoštva drugih proizvođača, pa podizanje cena proizvodâ našeg proizvođača ne rešava njegov finansijski položaj jer se gotovo u isto vreme podižu i cene robe koja ulazi kao *input* u njegovu proizvodnju.[14] Uprkos tome, trka za više cene nije uzaludna. Ne ostaje, naime, sve na istome — nije reč o mrtvoj trci. Više cene, to jest porast opšteg nivoa cena, smanjuju realnu vrednost dugova, pa time i otplatu dugova i kamate. Dolazi do sličnog efekta kao kad bi se pri nepromenjenom teretu dugova istinski povećala novčana akumulacija preduzeća.

---

[13] Ostavljamo postrani takozvani amortizacioni multiplikator. O tome B. Horvat kaže sledeće: »U rastućoj privredi amortizacija će uvijek biti veća od trošenja fondova, ostavljajući tako još i deo za akumuliranje sredstava« (*Ekonomska teorija planske privrede*, »Kultura«, Beograd, 1961, str. 180).

[14] Pri tom se stalno menja položaj pojedinih grana zbog nesinhronosti pomeranja cena. Sve te činioce, razume se, ne uzimamo u obzir.

Digitized by Google

Tako se izlaz nalazi u inflaciji. To je, naime, jedini mogući način da se dugovi »otplaćuju«, na čemu se insistira, što znači da se kredit kao izvor sredstava preduzeća supstituira vlastitim sredstvima. Pojednostavnjeni primer, koji kasnije možemo dopunjavati različitim elementima koji ga približavaju realnosti, predstavlja dijagram koji ilustruje vezu između stope inflacije (p), dužine vremena (t) i promene koeficijenta »l« ili njemu komplementarnog koeficijenta »k«.

Uzmimo da nova proizvodnja počne sa vrednošću sredstava A^o i da udeo vlastitih sredstava iznosi l_o i kredita k_o. Nadalje, uzmimo — zbog jednostavnosti izlaganja — da se otplatom duga, na primer anuitetima, stvarno plaćaju samo kamate, što se u nas posle nekoliko godina stvarno i događa. Stopa inflacije iznosi »p« i ona je konstantna. Ako bilans imovine našeg preduzeća izrazimo u obliku jednačine, ona izgleda ovako:

$$A_r^o = L_o + K_o$$

Pošto vrednost kredita (K_o), uprkos inflaciji, ostaje nepromenjena, ne dolazi do revalorizacije dugova, što znači da se dugovi realno smanjuju, a u istom iznosu se povećava vrednost vlastitih sredstava. Smanjenje vrednosti kredita, do čega dolazi protekom vremena (t), jednako je razlici između potrebnog nominalnog povećanja vrednosti duga zbog inflacije, i ono iznosi $K_o \cdot (1+p)^t$, i nepromenjene početne vrednosti duga K_o. Ta razlika iznosi $K_o \cdot [(1-p)^t - 1]$. U istom iznosu vremenom se povećava vrednost vlastitih sredstava (L_t) i ona iznosi:

$$L_t = L_o + K_o \cdot [(1-p)^t - 1]$$

Na osnovu toga možemo izračunati kako se vremenom menjaju koeficijenti »k« i »l«[15], što nam prikazuje dijagram na crtežu br. 3. Obe krive, »l_t« i »k_t«, nacrtane su za datu inflacionu stopu »p_o« i pri istim restriktivnim pretpostavkama — da se amortizaciona sredstva ne upotrebljavaju za otplatu dugova i da se anuitetima *de facto* plaćaju samo kamate.

---

[15] Do tih koeficijenata »l_t« i »k_t« dolazimo na sledeći način:

$$A^o{}_r = L_o + K_o$$

$$A^t{}_r = L_t + K_t$$

$$L_t = L_o + K_o \cdot [(1+p)^t - 1]$$

$$K_t = K_o$$

$$k_t = \frac{K_o}{L_o + K_o \cdot [(1+p)^t - 1] + K_o} = \frac{K_o}{L_o + K_o \cdot (1+p)^t}$$

$$l_t = \frac{L_o + K_o[(1+p)^t - 1]}{L_o + K_o \cdot (1+p)^t}$$

Digitized by Google

Crtež br. 3

Promena vrednosti koeficijenata »l_t« i »k_t« u vremenu zbog inflacije (»k_t« merimo od jedan nadole, a »l_t« od nula nagore)

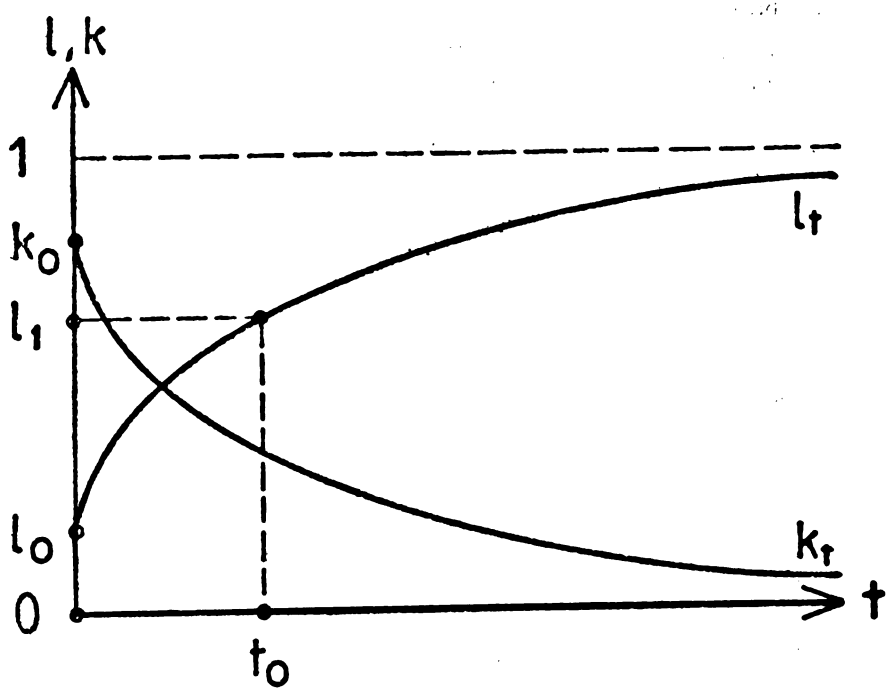

Uz pomoć dijagrama možemo videti promene do kojih dolazi ako zanemarimo početne restriktivne pretpostavke. Prvo, viša stopa inflacije menja krive »l_t« i »k_t«. One postaju strmije. Željena ili potrebna vrednost koeficijenta »l« postiže se u kraćem vremenskom periodu. Sličan je efekat na kretanje te krive ukoliko se anuitetima otplaćuje, *de facto*, i glavnica, a ne samo kamate, kao što smo uzeli na početku. Nadalje, sličan efekat ima otplata kredita amortizacionim sredstvima. Konačno, iz tog dijagrama možemo pročitati, na primer, kolika je inflaciona stopa potrebna ukoliko se u određenom vremenskom periodu, na primer do t_o, mora povisiti koeficijent »l« na »l_1« (koji iznosi 0,5), i to uzimajući ili ne uzimajući u obzir upotrebu amortizacionih sredstava za otplatu kredita, uzimajući ili ne uzimajući u obzir da se anuitetima, *de facto*, otplaćuje i glavnica.

Ako kombinujemo krivu »l_t« iz dijagrama crteža br. 3 i krivu »t« iz dijagrama crteža br. 2, možemo doći do dvojnog dijagrama (crtež br. 4), iz kojeg su vidljive teze koje smo postavili.

Uzmimo da novo preduzeće, u vremenu do t_o, mora otplatom kredita povećati udeo vlastitih sredstava na »l_1«. Iz levog dija-

Digitized by Google

grama se može videti da će to biti moguće normalnim putem, dakle, neinflaciono, samo ukoliko se u tom periodu (do t_0) ostvari novčana akumulacija izražena koeficijentom »s«, što znači, u od-

Crtež br. 4

Dva načina povećavanja koeficijenta »l«: vlastitom akumulacijom (levi dijagram) i inflacionim obezvređivanjem dugova (desni dijagram)

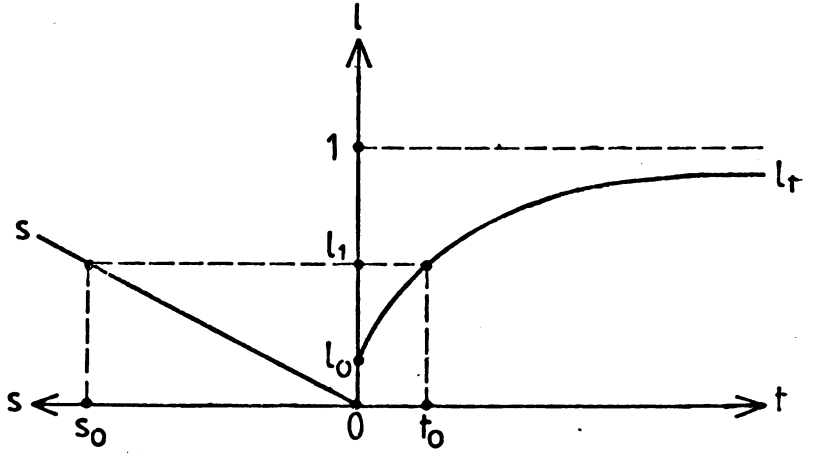

nosu na godišnju realizaciju, u visini »s_0«. Kako je to, po pravilu, toliko veliki iznos da se ne može postići bez osetnog porasta cena, stvari se rešavaju, *de facto*, onako kako nam pokazuje desni dijagram. Podizanje cena obezvređuje kredite — u bilansima imovine preduzeća krediti se supstituiraju vlastitim sredstvima iako se u tim preduzećima ne stvara nikakva ili gotovo nikakva novčana akumulacija.[16]

---

[16] Na taj problem smo upozorili 1973. godine: »Naše privredne organizacije ne terete kamate, već anuiteti (ili uopšte vraćanje zajmova), i to ne zbog visokih kamatnih stopa, već zato što one moraju otplaćivati i onaj deo fiksnih (i drugih) fondova koji se drugde (na Zapadu i na Istoku) finansiraju bez obaveze vraćanja. U normalnim prilikama preduzeće (koje postiže prosečne rezultate bez inflacije) u našem sistemu vraćalo bi glavnicu iz sredstava amortizacije, a kamate bi otplaćivalo iz akumulacije. Ako bi se rok kredita poklapao sa vremenom u kome se proizvodna sredstva nabavljena na kredit amortizuju, kada su proizvodna sredstva istrošena, preduzeće neće imati nikakvih sredstava za reprodukciju ovih proizvodnih sredstava. Amortizacija je upotrebljena za otplaćivanje glavnice, a akumulacija (pretežni deo) za otplaćivanje kamata. Već za prostu reprodukciju preduzeće bi moralo dobiti kredit.

Inflacija olakšava položaj naših privrednih organizacija. Omogućava, naime, delimično formiranje vlastitog poslovnog fonda« (*Emisija primarnog novca*, Narodna banka Slovenije i Institut za spoljnu trgovinu, Ljubljana — Beograd, 1973, str. 49).

Digitized by Google

U onome što smo prikazali i obrazložili u ovom delu naše rasprave nalazi se, po našem mišljenju, geneza naše specifične inflacije — prikazana na teorijsko-apstraktan način. Empirijsko testiranje teza će tek uslediti. Ali pre nego što izvedemo zaključke moramo se pozabaviti još nekim problemima i predrasudama. Tako ćemo najpre razmotriti taj nesretni kredit i vlastita sredstva, onda još nesretnije realno pozitivne kamatne stope i, na kraju — ne kažemo najnesretniji — Antiinflacioni program kao deo stabilizacionog programa.

4. Kredit i vlastita sredstva preduzeća

Videli smo kako je naša inflacija, i to onaj njen deo koji je specifičan za nas, uslovljena time što, prvo, preduzeća dolaze normalno do trajnih, znači, vlastitih sredstava, samo na osnovu vlastite novčane akumulacije i da, drugo, preduzeća moraju eksterna sredstva, koja ne pristižu kao trajna, vraćati obrazovanjem vlastite novčane akumulacije. Kako taj zahtev nije moguće ispuniti drugačije nego podizanjem cena koje obezvređenjem dugova omogućuju preduzećima da supstituiraju dugove vlastitim sredstvima, inflacija je sistemski ugrađena. Bez nje privreda ne može da funkcioniše. Iako uzroci naše inflacije nisu istovetni sa onima u drugim privredama, u nas je upravo to uzrok inflacije.

U pogledu kredita ima prilično nerazumevanja i predrasuda, kao da kredit, uz robu, nije najstarija ekonomska institucija, odnosno kategorija. Ovde nas interesira kredit kao alternativni izvor sredstava preduzeća, pored takozvanih vlastitih sredstava, i zato ćemo se malo pozabaviti tim problemom — kredit naspram vlastitih sredstava kao izvor sredstava preduzeća.

Pre svega, ne smemo praviti preveliku analogiju sa privatnim preduzećima u zapadnim zemljama, ali to ne znači da ne treba praviti nikakvu analogiju. Tamo se vlastitim sredstvima garantuje otplata sredstava koja daju zajmodavci. I zbog toga preduzeće ne može postojati bez značajnog udela vlastitih sredstava. Isto tako, ne može se investirati, odnosno stvarati novo preduzeće bez značajnog udela sopstvenih sredstava. Formiranje relativno velikih vlastitih sredstava nije naročit problem, jer i tehnički eksterna sredstva ulaze u sredstva preduzeća kao trajna i postaju vlastita.

U nas su, prvo, sva sredstva u aktivi bilansa imovine, što znači da su, u smislu »physical goods«, društvena, a i kapital je, u smislu »funds« — ako upotrebimo izraz kojim se koristi i J. Hicks[17] — društven, bez obzira na to da li je reč o vlastitim sredstvima ili o kreditu. Za pasivnu stranu bilansa imovine obično kažemo da nam ona pokazuje čija su sredstva koja se nalaze u

[17] J. Hicks, *Capital Controversies. Ancient and Modern*, objavljeno u knjizi *Economic Perspectives, Further Essays on money and Growth*, Clarendon Press, Oxford, 1977, str. 152.

Digitized by Google

aktivi bilansa imovine. Ako mi to »čija su sredstva« delimo na vlastita sredstva i na dugove ili »tuđa« sredstva, to su samo dva oblika društvenih sredstava.

Ako je tako — a drugačije verovatno ne može ni biti — postavlja se pitanje da li su, možda, vlastita sredstva »društvenija« od dugova, kredita ili »tuđih« sredstava? Insistiranje na supstituiranju kredita ili »tuđih« sredstava vlastitim sredstvima mora se nekako objasniti. Prvo, to se može objasniti time da su, na primer, vlastita sredstva društvenija od »tuđih« sredstava. Drugo, može se, možda, objasniti i nekim više tehničkim detaljima u vezi s bankama, njihovim sredstvima i kreditima. Treće, možda se uopšte ne može ni objasniti drugačije nego time da su u pitanju zablude, predrasude i nerazumevanja. U ovom poslednjem slučaju može biti reči o zabludama koje su karakteristične samo za to područje i mogli bismo ih nazvati autonomnim, ili one vuku svoj koren iz neadekvatnih rešenja na drugim područjima ekonomskog sistema.

Pogledajmo, najpre, pomenute tehničke činioce, koji mogu uslovljavati potrebu da se otplatom kredita supstituiraju krediti vlastitim sredstvima. Bankarski krediti, a takvih je kredita najviše, odobravaju se na osnovu bankarskih depozita koji nisu vezani na beskonačan rok. To znači da su ta bankarska sredstva varijabilna i da se toj karakteristici bankarskih sredstava moraju prilagoditi i bankarski krediti — moraju se odobravati na određen (konačan) rok. Formalno, ne mogu se odobriti bez roka — trajno. Bankarski krediti se, dakle, moraju vraćati. Ali, na osnovu toga ne smemo zaključiti da se takvi krediti — ako ostanemo pri kreditima preduzeća — ne mogu ponovo odobriti istom preduzeću.

Pođimo tim putem još koji korak. Zajmoprimac, neko preduzeće, mora da je sposoban da u vreme kada dospeva otplata kredita taj kredit i vrati i da, ako ponovo dobije kredit u istom iznosu, na isti rok i uz druge uslove, dokaže da se njegova sredstva obrću i prelaze u novčani oblik u ritmu dospeća kredita. Time se banci osigurava da može, ako slučajno ustreba, povući sredstva iz tog preduzeća. Ali, postavlja se pitanje: zašto da povuče sredstva iz preduzeća ako je ispunjen pomenuti uslov, koji dokazuje da sredstva funkcioniraju, da nisu zamrznuta ili — posmatrano sa stanovišta preduzeća — zašto ono mora supstituirati kredit vlastitim sredstvima? Videli smo da u ceni robe koju naše preduzeće iznosi na tržište nema mesta za onoliko novčane akumulacije koliko iznosi teret otplate duga. A i nema uzroka dezinvestiranju, na šta bi preduzeće bilo prisiljeno ukoliko ne bi moglo stvoriti dovoljno novčane akumulacije. Dezinvestiralo bi u slučaju da vraća kredite amortizacionim sredstvima ili, jednostavno, prodajom kapitalnih dobara.

Tako taj, u izvesnom smislu tehnički aspekt, ne govori u prilog tome da banke moraju povlačiti sredstva iz preduzeća ili da preduzeća moraju supstituirati kredit vlastitim sredstvima. To je naročito važno jer je reč o sredstvima kojima se finansiraju osnovna sredstva. Ona se u svakom sistemu finansiraju trajnim izvo-

Digitized by Google

rima. Taj trajni izvor mogao bi biti i bankarski kredit koji se obnavlja, redovno plaća kamata (ukoliko ona postoji), a nikako ne sme biti anuitetni kredit.

U stvari, i na tom području dolazimo do paradoksa. Kratkoročni bankarski krediti za obrtna sredstva se, po pravilu, obnavljaju, a krediti za osnovna sredstva se otplaćuju anuitetima. Obično postoji fleksibilnost što se tiče kredita banaka na margini. Obim kratkoročnih bankarskih kredita za obrtna sredstva se povećava i smanjuje i preko toga se utiče na privrednu aktivnost. U nas postoji, u određenom smislu, fleksibilnost kreditâ kojima se finansiraju osnovna sredstva — njihov obim se zbog dospelih i naplaćenih anuiteta menja, a krediti za obrtna sredstva se, po pravilu, obnavljaju. Sistem kredita sa anuitetnom otplatom za generalno finansiranje osnovnih sredstava preduzeća je neadekvatan. Prema tome, otplata kredita inflacijom je, kao što smo videli, nužna zbog neadekvatnog oblika generalnog finansiranja osnovnih sredstava privrede. Zato nam verovatno predstoji ozbiljna analiza kredita sa pomenutih stanovišta.

Pogledajmo sada drugi razlog zašto se insistira na supstituiranju kredita vlastitim sredstvima, koji bi mogao biti u tome da su vlastita sredstva »društvenija« od kredita ili »tuđih« sredstava. Sa društvenog stanovišta je važno da se društvena sredstva u svom fluidnom obliku, kao »funds«, nalaze u takvom konkretnom obliku, kao »physical goods«, koji doprinosi najvećim ekonomskim efektima. Ne sme postojati neki drugi konkretan oblik za ta fluidna sredstva kojima bi se osiguravali veći ekonomski efekti — ako ostavimo postrani pitanje kako se ti efekti mere. Bilo koja konkretnost društvenog kapitala u obliku konkretnih kapitalnih dobara nije jednom zauvek data kao najpovoljnija. Ona se mora neprekidno menjati — brže ili sporije. Društvena sredstva u smislu »funds« moraju biti sposobna da menjaju svoj konkretan oblik. Pojedina preduzeća dezinvestiraju — na primer, amortizacionim sredstvima vraćaju kredite i tako omogućuju da društveni kapital dobija neki drugi konkretan oblik. Može doći do neočekivanog, abruptnog obezvređivanja društvenog kapitala, tako da nema vremena za normalno izvlačenje sredstava preko neinvestiranja amortizacionih sredstava u isto preduzeće i za uvlačenje tih sredstava u neki drugi konkretan oblik. Za sve te procese, koji su značajni sa društvenog stanovišta, ne samo da kredit nije manje prikladan od vlastitih sredstava, nego je, štaviše, prikladniji. Da li je zato kredit »društveniji« od vlastitih sredstava ili obrnuto? Da li zato kredit treba supstituirati vlastitim sredstvima, pa da nam to prouzrokuje inflaciju i nestabilnost?

S gledišta pojedinog preduzeća, koje u nas počinje gotovo u celini sa izvorima sredstava koja nisu trajna — koeficijent »l«, ako se izrazimo pomoću njega, iznosi malo više od nule — stvari se pokazuju u deformiranom obliku. Krediti ga terete pre svega — tako se misli — zbog kamata, a ne zbog toga što se glavnica mora vratiti. Glavnica se vraća, ali kako u postojećim cenama pro-

Digitized by Google

izvoda preduzeća nema mesta za toliku novčanu akumulaciju, počinje utrkivanje u podizanju cena. Šta se sve dešava i kakav je konačan ishod svega, poznato nam je. Zrelo preduzeće, koje ima koeficijent »l« približno jedan, nije više opterećeno kreditima i kamatama, ali do toga nije došlo normalnim putem, nego obezvređivanjem dugova zbog inflacije. Potrebno je što pre takvim, normalnim putem smanjiti dugove i rešiti se finansijskih problema!

To što se stvari pokazuju u deformiranom obliku posledica je institucionalnog uređenja, u čijoj pozadini su pomenute predrasude, nerazumevanja i zablude, o kojima ćemo ovde reći samo ukratko. Umesto kamata na društvena sredstva, u nas funkciju troškova upotrebe društvenih sredstava imaju anuiteti. Zato će misao o tome da je, sa društvenog stanovišta, dovoljno da se banci plaća kamata na kredite, a da se glavnica ponovo odobrava pod uslovima koje smo pomenuli (znači da je očevidno da društvena sredstva daju normalne ekonomske efekte) — prouzrokovati uzbuđenje zbog tobožnje brige o novčanoj akumulaciji. Rezonovanje će biti, približno, ovakvo: ako preduzeća ne budu osigurala sredstva za anuitete, onda će se obrazovati još manje novčane akumulacije i jaz između *ex ante* investicija i novčane akumulacije biće još veći. Kao da bi ona u ovom trenutku sakupljala pare za to. Videli smo da se kredit smanjuje, a da se vlastita sredstva povećavaju obezvređivanjem dugova. Obično je bolje imati original umesto supstituta, pa to važi i za ovo područje. Kamate na društvena sredstva, iako u vezi s tim postoji mnoštvo neraščišćenih problema, tobože nisu spojive sa našim sestemom, a anuiteti i sve ono što uslovljava taj oblik kredita — jesu.

Tako smo došli do problema kamata, pa i realno pozitivnih kamata, na koje ćemo se osvrnuti u narednom delu naše rasprave. Na kraju ovog razmišljanja o kreditu i o vlastitim sredstvima pomenimo još samo ovo. Obično se ističe kao nešto pozitivno, napredno, samoupravno itd. kad preduzeće posluje pretežno vlastitim sredstvima. Sa ekonomskog stanovišta — a time, verovatno, i sa društvenog — to je isto toliko relevantno kao kada poljoprivredni stručnjaci ističu, na primer, visok prinos pšenice ili kukuruza po hektaru, a pri tom ne pominju cenu pšenice i kukuruza. Sa društvenog stanovišta, na kraju krajeva, samo je ona značajna, kao što je za preduzeća, u krajnjoj liniji, važno samo to kakve ekonomske efekte daju društvena sredstva — bilo ona »vlastita« bilo »tuđa«.

5. Kamate i pozitivna realna kamatna stopa

U kontekstu svega što smo do sada kazali dolaze pod znak pitanja mnoge, na prvi pogled logičke i pravilne tvrdnje, kao, na primer, tvrdnja da »kredite mora vratiti onaj ko se zadužio«, da »realna kamatna stopa mora biti pozitivna«, »da bi preduzeće smelo da investira, mora imati dovoljno vlastitih sredstava« i slične. Ne

Digitized by Google

samo da dolaze pod znak pitanja, nego bi, na primer, uvođenje pozitivne realne kamatne stope za preduzeća, bez rešavanja svih onih problema o kojima smo govorili, značilo potkopavanje materijalne osnove našeg društva.

U vezi s kamatama postavlja se pitanje čime se izražava društvena svrsishodnost upotrebe društvenih sredstava. Odgovor koji nam nudi naš sistem glasi da to zavisi od toga kakva su ta društvena sredstva. Ukoliko je reč o takozvanim »vlastitim« društvenim sredstvima, ne treba plaćati ni kamate ni stvarati novčanu akumulaciju. Ukoliko su, pak, u pitanju krediti ili »tuđa« društvena sredstva, upotrebom tih sredstava potrebno je stvoriti dohodak kojim bi se mogle podmiriti kamate i stvoriti novčana akumulacija radi vraćanja duga. Iako se u takvom položaju nalaze prvenstveno nova preduzeća, koja počinju s novom tehnologijom i time, verovatno, s nižim troškovima proizvodnje po jedinici proizvoda, sadašnja cena im ne omogućava da pokriju jedno i drugo — kamate i otplatu duga. Ovo poslednje postiže se obrazovanjem vlastite novčane akumulacije. Videli smo kako se nalazi rešenje i time dovodi do naše specifične inflacije.

Uvođenje realno pozitivne kamatne stope dovešće, pri nepromenjenoj obavezi da se, pored kamata, vraća i glavnica, do enormnog porasta stope inflacije, do ogromnih gubitaka privrede ili do odumiranja privredne aktivnosti. Ukoliko se nominalna kamatna stopa, na primer, postavlja uvek za naredni kvartal, ona se određuje na osnovu prethodne stope inflacije. Toj stopi dodaje se, recimo, određeni postotak, kako bi realna kamatna stopa u sledećem kvartalu (možda) bila pozitivna. Ako nema krutog administrativnog sprečavanja porasta cena, realna kamatna stopa neće biti pozitivna jer će inflaciona stopa u sledećem kvartalu biti viša, i to viša toliko da će preduzeća moći plaćati kamate i vraćati glavnicu na već poznati način. Ukoliko se, pak, krutim administrativnim zabranama ne dopusti podizanje cena, preduzeća i privreda u celini zapašće u nelikvidnost i gubitke. Da bi se rešio problem nelikvidnosti i gubitaka, potrebna su sredstva. Ako se ne nađu izvori iz kojih će se ti problemi rešiti, a za sva preduzeća se neće naći, stručnim i samoupravnim putem će se ustanoviti koja preduzeća treba da prestanu sa radom. Toga će biti sve više, dok zamrla investiciona delatnost, sa vremenskim zakašnjenjem od, recimo, dve ili tri godine, sva postojeća preduzeća ne pretvori u zrela preduzeća — ali, na žalost, zrela i za to da idu u staro gvožđe.

Razume se da su informacije o tome da je neko preduzeće potrebno likvidirati, po pravilu, deformirane — ako se pozovemo na moto ovog rada — »defektima u sistemu formiranja akumulacije«. Ti defekti su, po našem mišljenju, u tome da preduzeće koje počinje nanovo startuje sa vrlo malo vlastitih sredstava, ali ono mora u relativno kratkom vremenskom periodu, koji je diktiran rokovima za otplatu kredita, menjati svoju finansijsku strukturu — ako upotrebimo taj izraz za odnos između vlastitih i tuđih sredstava — formiranjem velikih akumulacionih sredstava. A ta sred-

Digitized by Google

stva mogu se formirati samo nenormalnim putem, jer je i zahtev nenormalan — inflacijom, obezvređenjem dugova — što u ovom kontekstu znači visokom negativnom realnom kamatnom stopom.

Rešenje koje obezbeđuje pozitivnu realnu kamatnu stopu jeste u tome da se suštinski menja pogled na kredit, u prvom redu onaj bankarski, i da se ne insistíra na brzom menjanju, odnosno da se uopšte ne insistira na menjanju finansijske strukture preduzeća[18], naime, ako se izrazimo koeficijentom »I«, da se ne insistira na menjanju toga koeficijenta. To znači — ako se društvena sredstva u nekom konkretnom preduzeću svrsishodno upotrebljavaju, neka se bankarski kredit ne izvlači iz tih preduzeća. Zašto, naposletku, izvlačiti društvena sredstva iz neke konkretne upotrebe ako ona daju adekvatne ekonomske efekte?[19] Neka se vrednost kredita valorizira u skladu sa inflacionom stopom. To neće biti nikakav udar za preduzeće. Brojke se povećavaju samo knjigovodstveno, a time i osnov za određivanje kamata, ako uzmemo da one postoje.

U takvim uslovima pozitivna realna kamatna stopa ne bi bila nikakav problem, naročito ako imamo na umu ono što se sada dešava u privredi. Naime, ako bi preduzeće plaćalo samo jedan dinar kamate godišnje, to bi već bila pozitivna realna kamatna stopa.[20] Time bismo možda već udovoljili zahtevu Međunarodnog monetarnog fonda, a u potpunosti bismo mu udovoljili ako bi preduzeća plaćala jedan dinar na svakih sto dinara kredita, ali pitanje je da li bismo time udovoljili samima sebi. Društvena sredstva moraju da donose, verovatno, mnogo više od jednog dinara, odnosno više od jednog dinara na sto dinara. Koliko treba da donose, u to ovom prilikom ne mislimo da ulazimo.[21] Naša razmišljanja o ka-

[18] U članku *America cannot afford its cost of capital* (»The Economist«, London, 30. 4. 1983) navodi se kako u Japanu preduzeća u proseku upotrebljavaju oko 75 odsto tuđih sredstava, a da ima slučajeva gde su tuđa sredstva i pet do deset puta veća od vlastitih (»equities«). Ali u Japanu to nije generator inflacije, jer njegova preduzeća ne treba podizanjem cena da stvaraju sredstva za otplatu kredita. I kod nas inflacija ne nastaje zbog malog koeficijenta »I« (preduzeća koja nanovo nastaju), nego zbog toga što taj koeficijent moraju povišavati otplatom kredita.

[19] A. Bajt, na primer, misli da bi teorijsko rešenje anomalije bilo u tome da je dohodak opterećen dva puta — amortizacijom i obavezom otplate duga, na šta smo upozorili još 1973. godine u citiranom radu, u nevraćanju glavnice i u trajnom plaćanju kamata za kapital, iako u tome ne vidi uzroke naše specifične inflacije (»*Realne obresti« in tečajne razlike, ali smo ali nismo za stabilizacijo*, »Gospodarska gibanja«, št. 135, december 1983, str. 30).

[20] U tom slučaju svaka pozitivna nominalna kamatna stopa u isto vreme je i pozitivna realna kamatna stopa. Razume se, ako je nominalni iznos kamata koje se plaćaju nepromenjen, a opšti nivo cena raste, te kamate znače realno uvek manje — dakle, realne kamate se smanjuju. Ali, ukoliko se u skladu sa inflacijom povisuje nominalni iznos glavnice, onda će se pri nepromenjenoj kamatnoj stopi plaćati nominalno viša kamata, tako da kamate ostaju realno nepromenjene.

[21] O tome je, verovatno, najviše pisao A. Bajt u već pomenutoj i u drugim raspravama. Ako su stvari dovoljno jasne na politekonom-

Digitized by Google

matama i kamatnim stopama, pa i o drugim stvarima pre kamata, imaju za cilj da se razdvoje dve stvari koje, ukoliko nisu razdvojene, onemogućavaju pravilan uvid u finansijsku problematiku naših preduzeća. Posredi su, u stvari, dva defekta. Jedan je — ako se izrazimo tehnički — u tome da preduzeća počinju s vrlo malim koeficijentom »l« i taj koeficijent moraju u relativno kratkom vremenu povećati. Drugi defekt je u kamatama uopšte. Ne videti da su u pitanju dve stvari, odnosno dva defekta, znači ne videti ni rešenje problema.

6. Antiinflacioni program

Bitne pretpostavke na kojima je koncipiran Antiinflacioni program jesu, između ostalog, sledeće: treba smanjiti različite oblike potrošnje, pre svega neproizvodne potrošnje, voditi relativno restriktivnu monetarnu i kreditnu politiku i politiku »realnog« kursa dinara, uvesti pozitivne realne kamatne stope i, što je moguće pre, učiniti neke prve, početne poteze, koje smo označili kao rezultat administrativno-birokratskog viđenja funkcioniranja privrede[22] — i stvari će se srediti.

Ako se, na kraju, još jedanput pozovemo na moto ove rasprave, a time i na njen cilj, treba reći da se stvari ne sređuju i da se ne mogu srediti ako se ne uzme u obzir geneza naše endemične, odnosno sistemske inflacije. Da je to samo po sebi razumljivo, potvrđuju i zbivanja u privredi od donošenja Antiinflacionog programa do danas. Pored opštih istina sadržanih u Antiinflacionom programu, koje ne važe konkretno ni za jednu privredu, pa ni za našu, potrebno nam je nešto drugo. A to drugo jeste saznanje o specifičnostima funkcioniranja naše privrede, o defektima u sistemu formiranja akumulacije, zatim, dešifriranje tih defekata i preduzimanje odgovarajućih mera kako bi se oni otklonili.

---

skoj razini, one nisu takve na operativnoj razini. Možda na toj razini uopšte i ne mogu biti jasne, ali o tim problemima drugi put.

[22] *Denarno-kreditna politika kot del protiinflacijske politike*, »Bančni vestnik«, Ljubljana, br. 9/1983, str. 1222—1240.«

Digitized by Google

Miomir Jakšić

Kritika monetarizma

Ekonomska nauka, prihvatajući model ponude i tražnje, još uvek polazi od biheviorističke postavke o idealnom svetu *homo economicusa* koji racionalno maksimizira korisnost. Na toj osnovi izrastaju danas dominantni pravci ekonomske teorije koji se umnogome razlikuju u tumačenjima uzroka, mehanizama i puteva izlaska iz krize: kejnzijanci napadaju čvrstu antiinflacionu politiku monetarista, monetaristi u prvi plan ističu prebrzi rast novčane mase, strukturalisti uzroke problema traže u državi blagostanja, »suplajsajdersi« se bore za obnavljanje iskrivljene slobodne konkurencije, škola racionalnih očekivanja nihilistički osporava ulogu države, ekonomski darvinisti se zalažu za borbu za opstanak u kojoj će se održati najsposobniji.[1] Svi se ti pravci u praksi suočavaju sa krupnim problemima: monetaristička politika je ograničena varijabilnošću brzine opticaja, kejnzijanska politika ima teškoća u dekomponovanju dejstva na cene i proizvodnju, suplajsajdersi ne mogu odrediti prelomnu tačku posle koje smanjeni porezi kasnije dovode do većih, racionalna očekivanja suviše naglašavaju značaj pogreški i neočekivanih događaja.

[1] L. Thurow, *Dangerous Currents: The State of Economics*, Oxford University Press, 1983, str. X i sledeće.

Digitized by Google

Desetogodišnja svetska ekonomska kriza pokazala je pre svega praktičnu neefikasnost kejnzijanskih i monetarističkih modela antirecesione politike, a problemi se, i pored bitno izmenjenih uslova, pokušavaju rešiti na stari način oživljavanjem Smitove i Sejove liberalističke teorije. Zato se i kejnzijanci i monetaristi zalažu za obnavljanje slobodne konkurencije, polaze od »inostrane tražnje«, a razlikuju se, prema predloženim merama, u tome što kejnzijanci tražnju nastoje da regulišu politikom kamate i fiskalnom politikom, a monetaristi politikom ponude novca. Sputane paradigmom Filipsove krivulje (veća inflacija — manja nezaposlenost i obrnuto) ove teorije su danas izložene marksističkoj kritici koja naglašava da se problemi nezaposlenosti svesno potiskuju za račun borbe protiv inflacije, jer rast cena obezvređuje valute zemalja Zapada, slabi njihovu moć u odnosu na SAD, obezvređuje velike kapitale. Antiinflaciona politika znači i rast nezaposlenosti koji pogađa radnike, a na izlasku iz krize, kada se proizvodnja i zaposlenost povećavaju, radnici su suočeni sa pogoršanim radnim uslovima.[2] Padu profitne stope kapitalizam se suprotstavlja inflacijom, pa objašnjenja za to ne bi trebalo tražiti ni na strani ponude ni na strani tražnje, već u samoj strukturi kapitalizma, jer se inflacijom preraspodeljuje dohodak unutar kapitalističkih zemalja, a teret krize prevaljuje na sopstvenu radničku klasu i druge zemlje, ponajviše na zemlje u razvoju. Tako A. G. Frank dokazuje da je inflacija najviša u onim zemljama u kojima je profit najviše pao i u monopolizovanim granama u kojima je mogućnost njenog povišenja najveća.[3]

»Konvencionalna ekonomska mudrost« — kejnzijansko i monetaristično krilo ne uspevaju ni teorijski ni praktično da ostvare punu zaposlenost bez inflacije. Monetaristička politika, zasnovana na kvantitativnoj teoriji novca, koristi inflaciju kao oružje u borbi kapitala protiv rada utoliko što inflacija preraspodeljuje dohodak u korist kapitala, a stalna nezaposlenost, kao »rezervna armija rada«, vrši pritisak na zaposlene radnike. Snižavanje stope inflacije na oko pet procenata na Zapadu ostvareno je po cenu nezaposlenosti koja dostiže gotovo 30 miliona ljudi, 10 procenata aktivnog evropskog, odnosno 9 procenata aktivnog američkog stanovništva.

Suplajsajderska teorija i politika (smanjeni porezi, veliki budžetski deficiti koji se pokrivaju zaduživanjem države u uslovima visokih kamatnih stopa) upotpunjavaju se monetarističkom politikom kontrole ponude novca. Sedamdesetih godina dolar je bio slab, a razlike u kamatnim stopama Zapadne Evrope i SAD nisu ove razlike poništavale. Sada je situacija potpuno drugačija: dolar je jak i plaća više kamatne stope od evropskih valuta.[4] Postoji neizvesnost u tome koji će scenario u budućnosti prevladati: da li

---

[2] A. G. Frank, *Reflections on the World Economic Crisis*, Hutchinson, London, 1981, str. 7.

[3] Isto, str. 46.

[4] K. King, *US Monetary Policy and European Responses in the 1980s*, Routledge and Kegan Paul, 1982, str. 6.

Digitized by Google

će jak dolar i niska inflacija voditi učvršćivanju stope rasta ili će jak dolar podstaći uvoz, slabiti izvoz, remetiti platni bilans i izazvati recesiju koja će kasnije oslabiti dolar.[5] Ključno je pitanje: da li su američka administracija i Federalna rezerva, ukoliko se produži recesija, spremne da plate ovako visoku cenu i neće li odbaciti prvi scenario. Povezanost američke i evropske monetarne politike, posredstvom visokog nivoa kamatnih stopa, kolebljivosti kamata i deviznih kurseva, značila je rast špekulacija na tržištu akcija i privlačnost kamatonosnih ulaganja. Da bi zaštitili svoje valute, i Evropljani su prisiljeni da podižu kamatne stope, što doprinosi usporavanju proizvodnje.[6] Idealna situacija podrazumeva fiksne, ali prilagodljive devizne kurseve, sporazum o kamatama, granice intervencija za ostvarivanje ovih ciljeva.

Za razliku od suplajsajdersa koji polaze od »inostrane ponude«, kejnzijanci i monetaristi su saglasni da treba regulisati tražnju, ali se razlikuju u pogledu mera koje predlažu: kejnzijanci se zalažu za politiku kamatne stope iz koje bi bila izvedena i ponuda novca, dok se monetaristi zalažu za neposredno regulisanje ponude novca. Osnovu monetarizma, pa i onog savremenog, čini kvantitativna teorija novca, po kojoj novčana masa utiče na društveni proizvod, odnosno mora se regulisati »novčana« strana kojoj se prilagođava »robna« strana. To se izražava posredstvom Fišerove jednačine, po kojoj je MV = PT (oznake su na engleskom: M je količina novca, V brzina opticaja, P nivo cena, T realni društveni bruto proizvod). Kejnzijanci ovu jednačinu osporavaju, jer se u njoj ne pojavljuje kamatna stopa kao izraz pozitivne vremenske preferencije (na strani ponude kapitala) i preferencije likvidnosti (na strani tražnje). Monetaristi polaze od neposredne veze novca (M), inflacije (P) i realne ekonomske aktivnosti (T), a strana jednačine MV utiče na drugu stranu jednačine — PT.

Pitanje je da li uopšte zavisnost ide od MV ka PT, a zatim da li se promene MV efektuiraju u promenama PT. Nekoliko činilaca ograničavaju efekte M na nivo privredne aktivnosti: prvo, količina novca je u domenu privatnih banaka, a ne države; drugo — a to je i najvažniji razlog — brzina opticaja V je varijabilna, pa se povećavanje M sa ciljem ekspanzije PT i izlaska iz krize poništava usporavanjem V, a usporavanje M, sa ciljem smanjivanja PT, u cilju borbe protiv inflacije, poništava se povećavanjem V; treće, pitanje je kako će promene M biti dekomponovane na strani PT, da li će, kao što je slučaj u ekspanziji, P rasti više, a u recesiji T padati više; četvrto, promene M ne moraju izazivati promene na strani PT, odnosno moguće je da se i bez promene M porast P poništi padom T.[7]

---

[5] Isto, str. 8.

[6] Isto, str. 42, 43.

[7] L. Thurow, op. cit., str. 65; J. Shapiro i J. Kane, *Stagflation and the New Right*, »Telos«, br. 56, str. 5—39; prevedeno za Treći program Radio Beograda.

Digitized by Google

Ključno je, ipak, pitanje stabilnosti brzine opticaja V, što je produkt promena kamatne stope i ne može se predvideti unapred: da bi centralna banka kontrolisala MV, ona mora predvideti V, a to je nemoguće jer je V osetljivo na promene kamatne stope. Da je brzina opticaja izuzetno nestabilna, pokazuje i naredna tabela o monetarnim varijablama SAD.[8]

	Brzina opticaja (promena DBP/ promena Ml)	Promena ponude novca (Ml)	Promena cena (implicitne cene) (deflator)
1972	5,1%	9,3%	4,2%
1973	10,0	5,5	5,7
1974	9,3	4,4	8,7
1975	8,3	5,0	9,3
1976	8,7	6,6	5,2
1977	7,9	8,1	5,8
1978	8,6	8,3	7,3
1979	9,8	7,2	8,5
1980	8,5	6,4	9,0
1981	11,2	6,3	9,1
1982	3,2	8,5	6,0

Iskustvo monetarizma pokazuje da se cene obuzdavaju uz usporavanje privredne aktivnosti, a opticaj varira, i to različito: deo koji je namenjen transakcijama je stabilan, dok je varijabilan onaj deo koji ide za špekulacijama. Nestabilna, nepredvidiva prirodna stopa nezaposlenosti onemogućava da MV utiče na PT, pa otuda i među monetaristima postoje razlike kad je reč o tome da li nezaposlenost povećavati postepeno ili naglo. Poznati američki ekonomista Lester Turov naziva ih monetaristima rovovskog, odnosno nuklearnog rata.[9]

U novije vreme poznati engleski ekonomista Kaldor izložio je monetarizam žestokoj kritici.[10] Monetaristička dogma po drugi put postaje zvanični *credo* britanske vlade: prvi put se to dogodilo 20-tih godina, kada je, pod pritiskom bankarskih krugova, uprkos protivljenju Čerčila, kao ministra budžeta, i Kejnza, ponovo uveden zlatni standard da bi deflacionistička politika, snižavanjem kamatnih stopa sa 6 na 2 procenta, uvođenjem zaštitnih carina, bila odbačena 18. septembra 1931. godine. Kasnije »kejnzijansko« ponašanje, sniženje kamatnih stopa i zamrzavanje dividendi, ponovo je ojačalo uverenje da bi se protiv inflacije trebalo boriti sa monetarističkih pozicija. Bio je to uvod u veliku parlamentarnu istragu, vođenu u okviru sada već čuvenog Redklifovog komiteta (1957—1959; članovi Franks, Harkurt, profesori Kernkros i Sejers) koji je istraživao ulogu novca i efikasnost monetarne politike. Zadatak tog komiteta bio je da »istraži funkcionisanje monetarnog i

[8] L. Thurow, op. cit., str. 66.

[9] Isto, str. 87.

[10] N. Kaldor, *The Scourge of Monetarism*, Oxford University Press, 1982; naša analiza zasnivaće se na Kaldorovim rezultatima.

Digitized by Google

kreditnog sistema i preporuči odgovarajuće mere«. U zaključku, Komitet je istakao: »Neki eksperti misle da je najvažniji zadatak monetarnih vlasti da čvrsto kontrolišu ponudu novca... Naš je stav drugačiji: pošto ne mislimo da je ponuda novca beznačajna veličina, ipak smatramo da je ona samo deo šire likvidnosti privrede... Celokupna pozicija likvidnosti je relevantna za donošenje odluka, a naš interes za ponudu novca vezan je za značaj ove veličine za čitavu sliku likvidnosti.«[11] Efekte monetarne politike Komitet je ocenio na sledeći način: »U normalnim uslovima monetarne mere mogu imati jedino dopunsku ulogu u upravljanju razvojem privrede... imajući u vidu sve što je rečeno o mogućnostima i efikasnosti monetarne akcije, naš je zaključak da se ne može oslanjati samo na monetarnu politiku u održavanju balansa privrede koja je izložena pritiscima i spolja i iznutra. Monetarne mere mogu pomoći, ali je to sve.«[12] Kaldor, koji je i sam podnosio memorandume Komitetu, podseća na tadašnje i sadašnje primedbe upućene monetarizmu: robni tokovi potčinjavaju se monetarnim, umesto da primat ima »realna privreda« (proizvodnja, zaposlenost, rast) u odnosu na monetarne ciljeve (uravnoteženje platnog bilansa, inflacija). Otuda i njegova napomena koja se odnosi na rezultate najčuvenijeg monetariste — Miltona Fridmana: »Kada sam prvi put čuo za Fridmanove empirijske rezultate, početkom 50-tih, primio sam ih sa nevericom, sve dok mi jednog trenutka nije postalo jasno da se njegovi rezultati moraju čitati obrnuto: uzročnost ne ide od M ka Y (M — ponuda novca, Y — društveni proizvod), već od Y ka M.«[13]

Ključni stav Redklifovog komiteta jeste: »Činjenica da trošenje nije ograničeno količinom novca u opticaju ponekad se objašnjava brzinom opticaja novca. Moguće je, na primer, statistički pokazati da je u proteklih nekoliko godina potrošnja povećana, iako se količina novca jedva promenila; povećana je brzina opticaja. Nismo se u većoj meri koristili ovom koncepcijom jer nismo mogli da otkrijemo ni jedan razlog za pretpostavku da postoji granica brzine opticaja; to je statistička koncepcija koja nam ništa neposredno ne govori o motivima koji utiču na visinu ukupne tražnje.«[14]

Suština kvantitativne jednačine novca, imajući u vidu već pomenutu Fišerovu jednačinu, jeste da je tražnja za novcem stabilna, a to zavisi od toga da li je brzina opticaja potpuno ili u velikoj meri stabilna: ako jeste, tada je moguće da ponuda novca M, preko MV, u istom smeru izazove promene na strani PT. Pošto je brzina opticaja statistička veličina, podložna značajnim promenama, ne postoji uzročna veza koja bi ukazivala na to da ponuda novca utiče na visinu cena: »»Ponuda novca« — bez obzira na to šta obuhvata — sama po sebi nije pouzdana mera ekonomske politike i

[11] Isto, str. 8.
[12] Isto, str. 6.
[13] Isto, str. 22.
[14] Isto, str. 9.

Digitized by Google

vlasti moraju uticati na opštu situaciju likvidnosti regulišući kamatnu stopu.«[15]

Kaldor ističe da je britanska vlada jedino uspela da uspori rast M1 (gotov novac i nekamatonosni depoziti): u periodu 1978—1980. M1 je porastao za 13,3, dok je M3 (M1 plus kamatonosni depozit) porastao za 32,8 odsto, gotovo istovetno sa rastom društvenog bruto proizvoda (33 odsto u tekućim cenama).[16]

Kaldor kritikuje postavke monetarizma: (1) rast ponude novca je osnovna, a verovatno i najvažnija determinanta rasta cena dolara i usluga; i (2) kretanje »realne privrede« — proizvodnja, zaposlenost, produktivnost — determinisano je tržišnim kretanjima. On ističe: 1. Ukoliko je ponašanje »realne privrede« na kratak rok neutralno, usled nesavršenosti tržišta u odnosu na ponudu novca, zašto je cilj eliminisanje inflacije? Odgovor može biti jedino da je inflacija i te kako pogubna za »realnu privredu«. 2. Ako cene rastu zbog povećane ponude novca, iako je njihov rast štetan, zašto onda dozvoljavati bilo kakvo povećanje ponude novca.[17]

Monetarizam se, po Kaldoru, može primeniti na zamišljenu privredu čuvenog Valrasovog modela opšte ravnoteže. Postoji konačan broj roba kojima se trguje na savršeno konkurentskom tržištu, a jedna roba služi kao novac. Svaka roba ima ravnotežnu cenu, ponuda i tražnja su uravnotežene, a do rasta cena dolazi jedino zbog povećane tražnje. Tražnju za novcem karakteriše marginalna korisnost koja je u obrnutoj proporciji prema količini.[18] Pad vrednosti novca-robe nastupa onog trenutka kada se ponuda novca-robe poveća brže u odnosu na ponudu svih drugih dobara: mora se stoga održati striktna proporcionalnost između količine »realnog novca« (zlato ili srebro) i novčanog supstituta. Tu se krije suština monetarizma: sve dok su novčani supstituti različitih vrsta u konstantnoj proporciji u odnosu na realni novac, ponuda novca je egzogena i određena nezavisno od tražnje, pa onda: prvo, do rasta cena dolazi jedino zbog opšteg povećanja tražnje za robama, i, drugo, do takvog »viška tražnje« dolazi jedino onda kada ponuda novca raste brže u odnosu na ponudu svih roba, pa vrednost novca-robe pada relativno u odnosu na druge robe.[19] To pretpostavlja sledeće:

— privreda je samoregulišuća;

— nema bitne razlike između robno-novčane i kreditno-novčane privrede;

— kontrola ponude novca, sama po sebi, dovodi do snižavanja cena.

Kritikujući ove pretpostavke, Kaldor ističe:

1. Prva pretpostavka zanemaruje inflaciju tražnje i troškovnu inflaciju, jer u Valrasovom modelu cene mogu rasti jedino zbog

[15] Isto, str. 9, 10.
[16] Isto, str. 15.
[17] Isto, str. 42.
[18] Isto, str. 43.
[19] Isto, str. 44.

Digitized by Google

povećane tražnje, troškovi su izvedeni iz cena, dok su u realnom svetu cene dobara i usluga posledica rasta troškova i pokretanja spirale troškovi-cene.

2. Monetarizam pretpostavlja da »egzogena« ponuda novca potrebnu količinu određuje nezavisno od tražnje, a relativna retkost određuje njenu vrednost; u »kreditno-novčanoj« privredi neželjeni »višak« novca ne može nastati jer »povećanje vrednosti transakcija — bilo zbog rasta troškova bilo zbog povećanja vrednosti transakcija — nameće povećanje »ponude novca««.[20]

3. Treća pretpostavka polazi od toga da su količina novca u opticaju M i brzina opticaja V (MV strana jednačine) uzajamno invarijantne, dok u stvarnosti monetarne vlasti mogu dovesti jedino do toga da privreda i stanovništvo ekonomišu gotovinom. Monetaristi, piše Kaldor, pretpostavljaju da suprastruktura kreditnog novca reaguje u striktnoj proporciji prema »baznom novcu«, što bi značilo da bi se štampanjem banknota monetarni ciljevi automatski ispunili kroz »racionisanje ili fiksiranje obima banknota koje se svaki dan izdaju«[21].

U osnovi monetarizma je pretpostavka da je ponuda novca egzogena varijabla, uzrok promena cena i dohotka, a postoji svojevrsno kašnjenje, odloženi efekti na cene i dohodak, s tim da promene količine novca invarijabilno prethode promenama novčanih dohodaka.[22] Po Kaldoru, količina novca u privredi je endogena, a ne egzogena varijabla, i nije nezavisna od tražnje. To je došlo do izražaja i u Memorandumu Engleske banke, u kome se ističe da kontrola ponude novca deluje indirektno uticajem na tražnju za novcem, a ne direktno kontrolišući ponudu. Tako instrumenti ne deluju na ponudu, već na tražnju za novcem, bilo neposredno, menjanjem želje ljudi za držanjem bankovnih depozita u odnosu na druge oblike finansijske aktive, ili posredno, uticajem na nivo izdataka za potrošnju ili investicije.[23] Monetaristička pretpostavka da progresivno snižavanje stope rasta ponude novca, bilo u širem ili užem vidu, utiče na silazni trend cena, po Kaldoru je »bajka«.[24]

Monetaristička teorija i praksa izlažu se kritici naročito zbog odvajanja monetarnih i robnih fenomena i pridavanja isključivog primata novcu. Tako se i pojava inflacije povezuje s raskidanjem tih veza robe i novca. Ističe se, naime, da je inflacija »kontinuirano obezvređivanje funkcionalne vrednosti nacionalnih valuta ..., i to od onog kritičnog trenutka kada je prvo suspendovan, a zatim i definitivno napušten međunarodni zlatni standard«[25]. Napuštanje Bretonvudskih sporazuma 1971, odbacivanje obaveze zamenljivosti

[20] Isto, str. 46.
[21] Isto.
[22] Isto, str. 47.
[23] Isto, str. 48.
[24] Isto, str. 54.
[25] Ž. Rakočević, »Monetarno-kreditna inflacija — glavni tokovi i fenomeni«, Marksistički centar SKS, Beograd, 1983 (rukopis).

Digitized by Google

dolara za zlato i prelazak na plivajuće kurseve samo je još više pojačalo utisak da »novac gubi materijalnu i društvenu sadržinu i da postaje apstraktno-računsko sredstvo«[26]. Takav razvoj na Zapadu omogućen je prebacivanjem tereta krize na radnike i na zemlje u razvoju, a u našoj zemlji to je značilo potpuno oslobađanje novca svake materijalne sadržine, što je, uz federalizaciju Narodne banke i suspenziju robnih zakonitosti, dovelo do gomilanja »apstraktno-računskog novca«[27].

Razmatrajući funkcije »apstraktno-računskog novca«, Ž. Rakočević piše: »U kvantima zlata sadržane su izvesne količine rada *in abstracto*. Ta su kvanta prostorne veličine — ako ih statički posmatramo, ali i promenljive ako ih posmatramo dinamički... moderni novac nema prostornu dimenziju... nije materijalizacija rada *in abstracto*, osim u smislu praktički zanemarive količine živog i minulog rada što ih zahteva štampanje novčanica centralne banke.«[28] Dodavanje te prostorne dimenzije pored vremenske — brzo obezvređivanje dinara — moguće je ukoliko se kretanja u sferi novca izvedu iz robne proizvodnje. Otuda i zaključak: »Sa pravom endemskom inflacijom možemo izaći na kraj tek doslednom »denaturalizacijom« i »monetizacijom« privrednog života, tek ako uspemo da razvijemo proizvodnju vrednosti.«[29] Novac za svoju vrednost mora jemčiti vrednošću i materijalnošću koja je izvedena iz robne proizvodnje. Jer, kao što je to davno napisao Kejnz: »promene u novčanoj jedinici, koje ravnomerno utiču na sva područja privrednog života i delovanja, ostaju bez posledica. Ako posle promene u merilu vrednosti neko prima i ima dva puta toliko novca u odnosu na ono što je ranije imao i primao, i ako izdaje dva puta toliko novca za nabavke i usluge, za njega se u stvari ništa nije ni promenilo«[30]. To je ravnoteža višeg nivoa, odvojena od proizvodnje vrednosti, ostvarena uz pomoć novca kao »apstraktno-računskog sredstva«.

Imajući u vidu tu »apstraktno-računsku« ulogu na koju se novac svodi, naročito u vreme hiperinflacije, zanimljivo je Kaldorovo mišljenje o mogućnostima da ona prestane. Primeri inflacije u Nemačkoj 1923, Austriji i Mađarskoj 1924, Mađarskoj, Grčkoj i Japanu posle drugog svetskog rata i u Latinskoj Americi danas pokazuju da je u svim slučajevima inflacija, kao i sve velike epidemije, sama od sebe sagorela i prestala. Ukoliko je inflacija viša, cene i dohoci su više indeksirani za inflaciju, što znači da se skraćuje kašnjenje u prilagođavanju cena troškovima i nadnicama i plata cenama; kako je to zaostajanje sve kraće, to i snage koje

[26] Isto.
[27] Isto.
[28] Isto.
[29] Isto.
[30] Isto.

Digitized by Google

podstiču spiralu nadnice-cene slabe i inflacija se postepeno smiruje, uz ravnotežu ostvarenu na višem nivou.[31]

Odgovarajući na raniju Kaldorovu kritiku[32], Milton Fridman osporava tvrdnju da su promene ponude novca posledica, a ne uzrok promena ekonomske aktivnosti. Fridman to nastoji da potkrepi podacima koji pokazuju u osnovi sličan odnos novca i dohotka (M i Y, uz uzročnost od M ka Y) za Britaniju posle drugog svetskog rata, kao i pre prvog, kao i za SAD, Jugoslaviju, Grčku, Izrael, Indiju, Japan, Koreju, Čile i Brazil. Fridman piše: »Ukoliko je odnos novca i dohotka odnos »odgovora ponude«, kako to da velike razlike među zemljama i pojedinim periodima u oblasti monetarnih institucija i drugih faktora koji utiču na ponudu novca ne izazivaju bitno različite odnose između novca i dohotka?«[33] Izdvojićemo samo podatke koji se odnose na Jugoslaviju[34]:

Odnos uže novčane mase (Ml) prema DBP (u procentima)

1958	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
—	24,1	23,1	22,7	20,8	24,6	27,3	26,4	27,6	36,2	34,3	34,3	—

Odnos šire novčane mase (M3) prema DBP (u procentima)

1958	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
—	63,2	64,2	65,9	63,5	65,4	69,2	65,9	69,1	78,1	78,3	84,3	—

Imajući u vidu monetarističko regulisanje ponude novca ili kejnzijansko regulisanje tražnje preko kamatne stope — ukoliko je elastičnost tražnje za novcem mala u odnosu na kamatnu stopu — ipak i tada količina novca samo odslikava promene volumena transakcija, suprotno monetaristima.[35] Naredne tabele o odnosu M1 i M3 prema DBP otkrivaju odsustvo veze M i Y, usled varijabiliteta brzine opticaja. V. Kaldor podseća pri tom na svoj zaključak prilikom svedočenja pred Redklifovim komitetom: U nekim zemljama brzina opticaja je niska, u drugima visoka, u nekima pada, u drugima se povećava bez ikakve sistematske veze tih razlika i kretanja i stepena inflacionog pritiska.«[36]

---

[31] N. Kaldor, op. cit., str. 61.

[32] N. Kaldor, *The New Monetarism*, »Lloyd's bank Review«, jul 1970, a odgovor M. Friedmana u istom časopisu oktobra 1970.

[33] N. Kaldor, op. cit., str. 34.

[34] Isto, str. 35, 36.

[35] Isto, str. 74.

[36] Isto, str. 78.

Digitized by Google

Odnos uže ponude novca (M1) prema nominalnom DBP u deset industrijskih zemalja (u procentima)

Zemlja	1958	1962	1966	1970	1974	1978	Promena stope 1958—78	Povećanje ponude novca 1958—78	Povećanje DBP 1958—78
Belgija	40,2	39,3	37,2	29,3	26,1	25,9	—35,6	279,6	491,6
Francuska	21,2	35,6	35,5	29,5	29,4	26,5	—15,1	648,0	780,5
Nemačka	17,1	16,4	15,1	15,1	15,1	17,6	2,9	470,0	454,0
Italija	30,0	38,3	41,0	53,0	58,3	55,6	85,3	2.058,0	1.065,8
Japan	22,6	27,0	31,8	29,1	33,3	33,4	47,8	2.546,0	1.690,5
Holandija	28,2	27,0	24,4	22,5	20,6	21,2	—24,8	490,7	686,1
Švedska	12,8	13,7	12,8	10,4	11,6	10,7	—16,4	423,8	525,8
Švajcarska	52,9	53,9	47,3	48,7	38,2	48,2	— 8,9	354,0	398,1
V. Britanija	—	—	20,5	18,7	17,6	17,1	—16,6	251,0	320,8
SAD	31,6	27,1	23,5	23,0	20,3	17,1	—45,9	153,4	367,6

Izvor: N. Kaldor, op. cit., str. 79.

Odnos šire ponude novca (M3) prema nominalnom DBP u deset industrijskih zemalja (u procentima)

Zemlja	1958	1962	1966	1970	1974	1978	Promena stope 1958—78	Povećanje šire ponude novca 1958—78	Povećanje DBP 1958—78
Belgija	46,1	47,9	47,6	45,1	45,0	47,1	2,2	503,6	491,6
Francuska	33,4	40,4	42,5	43,7	50,9	51,2	53,3	1.247,4	780,5
Nemačka	36,0	38,0	43,5	52,0	58,0	67,0	86,1	930,8	454,0
Italija	51,9	67,2	73,0	82,3	92,6	96,5	85,9	2.068,3	1.065,8
Japan	49,6	69,3	80,2	73,8	81,1	86,6	74,6	3.029,9	1.690,5
Holandija	44,7	48,5	46,7	49,3	52,1	58,8	31,5	933,9	686,1
Švedska	35,7	35,4	32,7	32,2	41,3	38,2	7,0	570,4	525,8
Švajcarska	98,5	106,3	103,4	118,6	99,8	125,9	27,8	536,6	398,1
V. Britanija	40,6	37,5	35,0	34,8	44,4	34,9	—14,0	499,7	596,8
SAD	45,5	43,9	43,6	45,9	49,1	45,3	— 0,4	365	367,6

Izvor: N. Kaldor, op. cit., str. 80.

Pored odsustva veze M i Y, usled promena V, Kaldor osporava i monetarističku tezu o dvogodišnjem kašnjenju promena društvenog proizvoda Y za promenama u ponudi novca M: promena ponude novca M, po monetaristima, regularno posle dve godine izaziva inflaciju. Tako je, po monetaristima, inflaciju 1974—1975.

Digitized by Google

Prosečne godišnje stope rasta M3 i DBP

	M3			DBP	M3			DBP	MZ			DBP
	1961—6	1962—7	1963—8	1963—8	1971—6	1972—7	1973—8	1973—8	1973—6	1974—7	1975—8	1975—8
Belgija	8,49	8,50	8,34	8,43	13,33	11,86	10,60	11,32	12,12	12,23	9,73	9,60
Francuska	12,57	11,49	10,99	8,87	15,84	14,93	14,52	13,75	15,27	14,07	13,03	13,63
Nemačka	11,92	12,55	13,54	7,23	11,71	10,66	10,46	6,87	10,80	9,76	7,45	6,87
Italija	14,17	13,39	13,08	9,33	20,47	21,33	21,25	21,68	20,35	22,55	22,08	20,90
Japan	19,19	18,34	15,97	16,54	16,11	13,46	12,73	12,78	13,15	13,01	12,56	11,51
Holandija	10,13	10,74	11,32	11,33	15,38	14,99	14,05	10,76	15,44	14,27	13,77	10,50
Švedska	8,16	8,44	9,30	8,95	14,07	13,09	13,56	12,25	14,15	7,31	9,27	10,82
Švajcarska	8,87	8,19	8,68	8,90	6,70	6,30	7,30	3,14	6,71	6,93	7,72	2,78
Velika Britanija	5,17	6,77	6,92	7,61	17,10	13,58	11,16	16,87	10,52	9,48	11,94	15,74
SAD	7,51	8,11	8,90	8,02	9,44	8,90	8,76	10,24	7,93	7,95	9,29	11,65

Prosečne razlike promena MZ i DBP (bez predznaka, u procentima)	1963—8			1973—8			1975—8		
	Dvogodišnje kašnjenje	Jednogodišnje kašnjenje	Bez kašnjenja	Dvogodišnje kašnjenje	Jednogodišnje kašnjenje	Bez kašnjenja	Dvogodišnje kašnjenje	Jednogodišnje kašnjenje	Bez kašnjenja
Velika Britanija	2,44	0,84	0,69	0,23	3,29	5,71	5,22	6,26	3,80
Sve zemlje, bez Velike Britanije	2,05	1,75	1,59	2,70	1,79	1,76	2,83	2,74	1,93

Izvor: N. Kaldor, str. 85.

Digitized by Google

nagoveštavao rast novčane mase u periodu 1972—1973.[37] Iz naredne tabele se vidi da je stvarno za dvogodišnje kašnjenje razlika serija M i DBP za Veliku Britaniju svega 0,23, ali to se, kako ističe Kaldor, nije desilo ni pre ni posle. Kao što to pokazuju podaci, najviši stepen usklađenosti serija podataka ponuda novca — DBP jeste kada nema kašnjenja, odnosno ukoliko se uporede isti periodi.[38] Jednogodišnje kašnjenje daje najbolje rezultate u četiri slučaja, a dvogodišnje u sedam slučajeva, ali ni jedan od tih izuzetaka nije značajan.[39]

Ima i drugih primera ove nepodudarnosti rasta M i Y : M1 je usporavan, a ipak je inflacija 1972—1974. rasla; M1 je porastao, a inflacija u periodu 1974—1976. je smanjena.[40]

Po Kaldoru, razlike između kejnzijanaca, koji regulišu kamatnu stopu, i monetarista, koji regulišu ponudu novca, mogu se ovako shematski prikazati[41] (drugu shemu vidi na str. 1274):

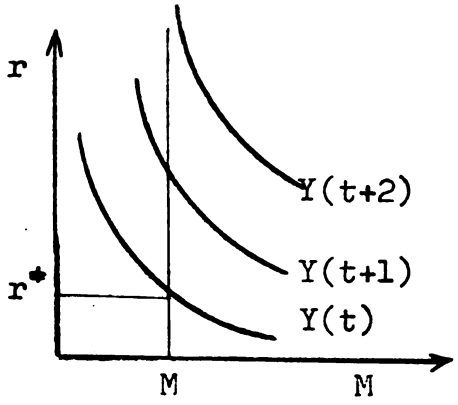

Monetaristi: reguliše se M, a r^+ se prilagođava.

Otuda i opšti Kaldorov zaključak: monetarna politika je neefikasna, zanemaruje realne agregate, a varijabilitet brzine opticaja čini je neefikasnom.

U ranijem periodu odnos novčane mase M i društvenog proizvoda Y u našoj zemlji karakterisale su visoke stope monetarnog rasta, s jedne, i nagle oscilacije u tim stopama, s druge strane. Tako je 21. decembra 1983. godine u opticaju bilo ukupno 248,8 milijardi dinara gotovog novca; u poređenju sa prethodnom godinom

[37] N. Kaldor, op. cit., str. 83.

[38] Isto, str. 86.

[39] Isto.

[40] A. Blinder, *Keynesians Regain Some Courage*, »The New York Times«, 12. II 1984.

[41] N. Kaldor, op. cit., str. 23, 24.

Digitized by Google

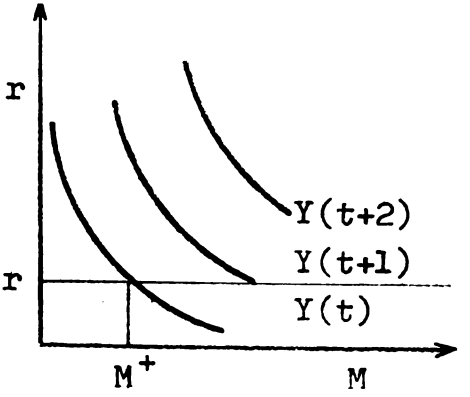

Kejnzijanci: reguliše se r, a M^+ se prilagođava.

to je porast od 53,5 milijardi dinara, odnosno 27,7 odsto. Evo i podataka o godišnjim stopama monetarnog rasta.[42]

Godina	Milijarde dinara	Procenat porasta
1974	34,8	20,0
1975	41,9	20,4
1976	49,1	17,2
1977	58,3	18,7
1978	75,0	28,6
1979	90,7	20,9
1980	116,0	27,9
1981	148,9	28,4
1982	195,6	31,4
1983	248,8	27,2

Godine 1973. u opticaju je bilo 29,0 milijardi dinara gotovog novca, pa je za deset godina opticaj porastao za 8,5 puta. Prosečna godišnja stopa povećanja opticaja gotovog novca iznosi 24,1 odsto[43]. Prema nekim drugim proračunima, za razdoblje 1970—1979. novčana masa je od 34,9 milijardi dinara porasla na čak 375 milijardi (razlike su, očito, u koncepciji novčane mase), što daje kumulativni indeks porasta od 1079 odsto ili prosečnu godišnju stopu rasta od 30,2 odsto. U svetskoj privredi prosečna ponderisana stopa monetarnog rasta bila je dva i po puta, a u OECD čak tri puta manja.[44] Drugo, u odnosu na društveni proizvod, u periodu 1964—1974. godine novčana masa u zemljama OECD rasla je 1,8

[42] »Ekonomska politika«, br. 1667, 12. mart 1984.

[43] Isto.

[44] S. Jović, *Koncepcija monetarne politike kao bitan segment jugoslovenske antiinflacione politike*, u: *Problemi i metodi sprovođenja antiinflacione politike*, urednik M. Ćirović, »Poslovna politika« i MC OSK Beograda, 1983, str. 54.

Digitized by Google

puta, u nas 2,8 puta brže.[45] Treće, značajna je godišnja osciliranost stopa monetarnog rasta oko trendne stope koja u periodu 1970—1979. godine iznosi 42 odsto, dvostruko više u odnosu na razvijene zemlje.[46] Četvrto, za jedinični prirast realnog društvenog proizvoda u nas je sistem kreirao pet novčanih jedinica, a u OECD svega dve.[47]

Tako visoke stope monetarnog rasta, njihova izražena nestabilnost, u duhu nemonetarističke teze koja uzročnost uspostavlja od PT ka MV, može se objasniti visokim rastom cena i cikličnošću njihovog kretanja, iza čega stoje mnogi uzroci. Ta cikličnost cena, po mišljenju A. Bajta, najvažnije je obeležje naše inflacije: uoči naglih porasta cena inflacija je bila potisnuta, zbog većih troškova izražen je pritisak na cene, ali do njihovog rasta ne dolazi jer su pod kontrolom. Remete se relativni odnosi cena, postoji višak tražnje, a periodi potisnute inflacije, kao što je to i sada slučaj, završavaju se devalvacijom. Bajt navodi i podatke o vezi novca i društvenog proizvoda: (1) korelacija cena i novca je posredna i vrlo slaba; (2) jedan deo korelacije su impulsi koje cene daju novcu: regresija cena u odnosu na novac (M1) kasni četiri meseca i objašnjava manje od 10 odsto promena, a regresija privređivanja (industrijska proizvodnja) u odnosu na novac kasni pet meseci i objašnjava 15 odsto varijacija zavisne varijable; (3) uticaj novca na cene: ta korelacija kasni sedamnaest meseci.[48] Evo i podataka o cikličnosti cena koje navodi Bajt[49]:

	Prvi talas	Drugi talas	Treći talas	Četvrti talas
Spori porast	1956—59	1962—64	1966—69	1975—77
	1,7%	6,3%	6,3%	11,5%
Brzi porast	1959—62		1969—72	1977—79
	7,9%		13,4%	24%
Vrlo brzi		1964—66	1972—75	1979—81
porast		26,9%	24%	34%

Polazeći od Fišerove jednačine i potrebe programiranja dugoročnih stopa monetarnog rasta, koje će biti stabilne i u granicama svetskih varijacija u odnosu na društveni proizvod, uz već kritikovanu pretpostavku stabilnosti opticaja novca — za našu privredu je izvedena sledeća prognoza ciljnih varijabli[50]:

[45] M. Ćirović, *Novac i stabilizacija*, »Savremena administracija«, 1982, str. 40.

[46] S. Jović, op. cit., str. 56.

[47] Isto.

[48] A. Bajt, *Mehanizam inflacije u Jugoslaviji, Savremeni problemi ekonomske stabilizacije*, redaktor B. Šoškić, Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ, 1983, str. 446.

[49] Isto.

[50] S. Jović, op. cit., str. 73. i sledeće.

Digitized by Google

	Stopa inflacije (P)	Stopa rasta (Y)	Stopa rasta nominalne tražnje privrede za novcem (M)
1983	20%	2%	22,4% (interval 20—24%)
1984	15%	2,5%	17,8% (interval 16—19%)
1985	10%	3%	13,3% (interval 12—14%)
1986—90	7%	4,5%	11,8% (interval 11—13%)

Približavanje gornjoj granici intervala označilo bi precenjen trend usporavanja inflacije, a i usporavanje opticaja novca, a u slučaju bržeg obaranja inflacije približavali bismo se donjoj granici intervala, uz ubrzani opticaj novca. Usporavanje stope inflacije za 5 odsto u 1984. u odnosu na 1983. godinu značilo bi obaranje stope monetarnog rasta za 4—5 odsto. Ta stopa inflacije trebalo bi za celu godinu da iznosi 15 odsto, što je već sada teško ostvarivo. Iz narednih pokazatelja vidljiva je: (1) neefikasnost monetarizma, gde je efikasno delovanje ponude novca M na društveni proizvod Y onemogućeno promenama opticaja V u suprotnom smeru; i (2) neefikasnost monetarizma i monetarno-kreditne restrikcije i u Jugoslaviji koja dovodi do međukreditiranja i smanjivanja proizvodnje.

Među najvažnije uzroke nelikvidnosti Milo Jovanović ubraja restriktivnu monetarno-kreditnu politiku koja je uzrokovala restriktivne promene novčane mase.[51] Nekoliko pokazatelja ukazuju na restriktivnu monetarnu politiku koja ne uspeva da obuzda cene, ali izaziva nelikvidnost: prvo, stopa rasta novčane mase (kao reprezentanta likvidnosti) bila je niža u odnosu na stope rasta društvenog proizvoda (reprezentant obima novčanih transakcija). To potvrđuju i naredni podaci:

Društveni proizvod (tekuće cene) i novčana masa, lančani indeksi

	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Društveni proizvod	122,8	129,2	133,3	142,2	132,0	140,0*
Novčana masa	125,6	118,9	123,1	126,6	126,6	120,0
Razlika	2,8	—10,3	—10,2	—15,6	—5,4	—20,0

* Podatak privremen.

[51] M. Jovanović, *Uzroci i dimenzije nelikvidnosti*, »Ekonomska politika«, br. 1670, 2. april 1984, str. 23—25. — Naredne tabele, kao i ocene o uzrocima nelikvidnosti, preuzete su iz ovog rada.

Digitized by Google

Drugo, koeficijent likvidnosti privrede, kao odnos novčane mase prema društvenom proizvodu, sve je niži.

Koeficijent likvidnosti privrede

	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Novčana masa prema društvenom proizvodu	35,0	32,2	29,7	26,4	25,3	21,8

Treće, restriktivno dejstvo monetarne politike na privredu ogleda se i u rasporedu novčane mase po sektorima: učešće OUR-a se smanjuje, a osetno raste učešće stanovništva:

Novčana masa po sektorima,
(struktura u procentima)

Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
OUR	30,5	29,6	47,3	35,3	41,8	33,1
Ostali društveni sektori	39,6	40,5	21,3	33,8	23,0	22,7
Stanovništvo	30,9	29,9	31,4	30,9	35,2	44,2

Četvrto, I u apsolutnim iznosima novčana masa privrede raste sporije: u 1983. godini novčana masa je povećana za 148,8 milijardi, manje nego prethodne godine (155,5 milijardi), a privrede 49,3 milijarde, manje nego prethodne (65,1 milijarda).

Pored nedostataka u oblasti teorije, koji se u prvom redu odnose na varijabilitet brzine opticaja i na odsustvo kašnjenja efekata promene novčane mase na društveni proizvod, monetarizam i u praksi pokazuje — što potvrđuju i navedeni podaci za našu privredu — da ne može da utiče na društveni proizvod, jer dolazi do nelikvidnosti i do pojave međukreditiranja. Zato politiku monetarne restrikcije moramo upotpuniti i drugim merama ekonomske politike, a takođe izbeći i drugu krajnost: od zanemarivanja značaja monetarne sfere i svođenja novca na »apstraktno-računsko« sredstvo do apsolutizovanja mogućnosti monetarne politike koja ni u uslovima razvijenih monetarno-kreditnih sistema zapadnih zemalja ne daje željeni učinak.

Digitized by Google

Juraj Dadić

Temeljni preduvjeti za funkcioniranje deviznog sistema

Gotovo sve rasprave u vezi s funkcioniranjem deviznog sistema pokazuju da za njegovo dosljedno provođenje nisu ispunjeni neki veoma važni preduvjeti. Ima ih mnogo. Među njima su najvažniji oni koji se tiču ostvarivanja deviza, raspolaganja njima, te funkcioniranja deviznog tržišta.

I

Tradicionalno opterećeni potrošnjom, bez obzira na to da li je u pitanju dinarska ili »devizna«, a znatno manje proizvodnjom i njenim uvećanjem, mi Jugosloveni, u prosjeku, nikako da se osvijestimo. Skoro da nam je uvijek bilo važnije da nešto dijelimo, pa makar ga i ne bilo dovoljno, nego da ga prvo zaradimo, odnosno stvorimo, a tek onda da utvrđujemo prava na diobu. Odnos prema stvaranju i raspolaganju devizama naprijed rečeno u cjelosti potvrđuje. Jer uvijek, bar do sada, prvo što smo činili — čak i kada smo »matične« zakone s tim u vezi mijenjali — bilo je raspodjeljivanje, a tek zatim eventualno stvaranje uvjetâ za osiguranje neophodnih deviza. Takvo, po pravilu, ispoljavano ponašanje, na žalost, veoma teško mijenjamo.

Digitized by Google

Sve je to vrlo krupan razlog za preokret u redoslijedu razmišljanja, a naročito u redoslijedu poduzimanja akcija. Naime, potrebno je više nego ikada da razgovaramo, te da utvrdimo norme kako da dođemo do potrebnih deviza, pa makar i uz »monopolske pozicije« ne krajnjih, već svih izvoznika, a tek nakon toga da se dogovorimo, naravno, samoupravnim putem, o njihovoj namjenskoj, iz reproduktivno-samoupravnih odnosa proistekloj raspodjeli.

Pri svemu tome ništa posebno neće vrijediti apeli, makar bili i najrodoljubivijeg karaktera, ako ne izgradimo takav izvozno-poticajni instrumentarij koji će izvoznoj privredi osigurati dovoljno konkurentno nastupanje na inozemnim tržištima. To pretpostavlja — s tim se manje ili više svi slažu — neizostavnu angažiranost same privrede u pogledu osiguranja vlastite produktivnosti, te potpunu ofenzivnost tekuće ekonomske politike na svim točkama njenog reguliranja i djelovanja. Bez sinteze obiju ovih aktivnosti teško je očekivati značajniji prodor naših roba i usluga u svijet koji nas okružuje.

Sama privreda, s rečenim u vezi, treba da otklanja mnoge negativnosti da bi dostigla zadovoljavajuću razinu produktivnosti. Tu se, prije svega, misli na njenu veću angažiranost u odnosu na smanjivanje postojećih troškova poslovanja, zatim na bolju organiziranost vlastitog rada, te na veće radno zalaganje koje je, bar do sada, u prosjeku bilo odviše slabo.

Da bi se navedeno ostvarilo, sistemskim i tekućim mjerama ekonomske politike treba u većoj mjeri rasteretiti cjelokupnu, a naročito izvoznu privredu od suviše velikih davanja preostaloj društvenoj zajednici, a zatim je snažno podržati u tekućem razvoju, te posebno u trenutku izlaska na inozemno tržište. Prva strana tog inače jedinstvenog procesa može se osigurati odgovarajućom preraspodjelom ostvarenog dohotka u njenu korist (nezahvatanjem dijela poreza, doprinosa, te drugih do sad propisanih izdvajanja), dok se naznačena izvozna podrška može osiguravati provođenjem odgovarajuće razvojne politike, kreditno-monetarne politike, politike cijena, politike realnog i stabilnog deviznog kursa, te politike izravnih poticaja. I to ne riječima, već djelom. Pri ostvarenosti takvih uvjeta moguće je govoriti o njenoj većoj konkurentnoj sposobnosti na inozemnim tržištima i, na toj osnovi, o većem priticanju deviza.

»Recepturu« za naprijed navedeno imamo. To je Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Međutim, njega treba realizirati, što podrazumijeva dosljednu primjenu, koju valja da osiguraju mnogobrojni subjekti, od privrednih do onih u društvenoj nadgradnji. Po svemu izgleda da svijest o tome postoji. Međutim, da li postoji i spremnost da se to najkonkretnije izvede — veliko je pitanje. Po našem mišljenju, ona za sada još uvijek nije izvjesna, te će biti neophodno da je još užurbanije stvaramo. Očito je da su pri tom neophodni i dodatni društveno-ekonomski poticaji.

Jer, sa pozicija dosadašnje komotnosti manje-više svih nas, promjene koje »zagovara« Dugoročni program ekonomske stabili-

Digitized by Google

zacije mnogima intimno nisu baš najdraže. Naprotiv, postoji težnja da se ta komotnost i nadalje održi, samo nitko ne zna na kakav način, jer njega zapravo i nema. Ali to ne sprečava vegetiranje želja. No, kako bi privreda, ovakva kakva je sada, u uvjetima privređivanja kakve sada ima, i mogla poželjeti promjenu svog ponašanja kad joj dosadašnje ponašanje, sa gledišta dosadašnjeg radnog angažiranja, ponajviše odgovara. To su, u prosjeku, slab rad, relativno slaba organiziranost, niska produktivnost i slično, a osobni dohoci jest da su mali, ali u odnosu na obavljeni rad i nisu, pogotovo stoga što su umnogome iznivelirani. Zahtijevati da se to promijeni može samo onaj koji je po produktivnosti i po svemu drugome iznad tog nimalo zadovoljavajućeg prosjeka. Ostatak privrede — a to je, na žalost, njen veći dio — objektivno nije za promjene, već za *status quo*. A promjene, ako već treba da se vrše, neka se vrše u nadgradnji, dakle, kod druge strane — kao da poručuju oni iz tog i takvog dijela naše današnje privrede, pa i privrede u cjelini. Zahtjev je sam po sebi dobar, ali nije i dovoljan — rekao bi neki dobronamjeran inozemni kritičar.

Međutim, ta druga strana, to jest društvena nadgradnja, kao da bi htjela da se kod svih drugih, naročito u privredi, sve mijenja nabolje, a da ona, uglavnom, ostane u stanju koje je sebi »izborila«. Jer i kod nje je gotovo ista situacija. U prosjeku, to je nevelik rad, prekobrojnost, nedovoljna efikasnost, a primanja u poređenju s tim — ne tako mala, dok o odlučujućem društvenom uticaju na manje-više sva kretanja u društvu da i ne govorimo. Doduše, zbog njene brojčane glomaznosti, osobna primanja i nisu tako velika, ali kad nešto proističe iz, u prosjeku malog rada i, ovde-onde, male korisnosti, onda su ona i velika. Oni u njoj, iako gunđaju, uglavnom su zadovoljni, jer može biti i gore. Dakle, i njima promjene nisu odviše mile. Ako već treba da se vrše, neka se vrše kod onih izvan njih, a to su prvenstveno oni u privredi, jer, »pobogu, oni nedovoljno rade, oni su neorganizirani, oni su uvozno orijentirani, a to treba mijenjati« — kao da poručuju oni iz društvene nadgradnje. Prijedlog jest dobar, ali je teško izvodiv bez radikalnog mijenjanja i njihovog do sad stečenog položaja u prisvajanju ne tako malog dijela s mukom ostvarenog dohotka.

Time dolazimo do logičnog zaključka kako jednom broju ljudi u našem društvu ne odgovara privredno-reformsko prestrojavanje. Iz naprijed navedenih, ali i dodatnih razloga. Dodatni razlozi sadržani su u tome da stanje ovakvo kakvo jeste, posebno u privrednom pogledu, ničemu ne vodi. Jer, bez mijenjanja sadašnjih, uglavnom negativnih privrednih tokova, dovodi se u veliko pitanje i ono što se sada posjeduje. Na toj spoznaji, kao i na ocjeni postojeće situacije, sačinjen je i usvojen Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

Na njegovim osnovama i opredjeljenjima nužno je izvršiti, što je moguće brže, radikalan zaokret u već naznačenim razmišljanjima i osobito u konkretnim ponašanjima. Sama po sebi, ona se neće promijeniti. Zato je potrebno što prije usvojiti takva rješenja koja

Digitized by Google

će osigurati da se odnosi ponašanja u tekućoj društvenoj reprodukciji iz osnova promijene. To je moguće — na što i stabilizacioni program upućuje — ukoliko »u igru« uključimo tržišno vrednovanje svega onoga što je proizvedeno, odnosno uslugama pruženo i, na toj osnovi, ustanovimo takvu raspodjelu ostvarenog dohotka koja će stimulirati na povećanu produktivnost one koji stvaraju ili na stvaralački način doprinose ostvarivanju programiranog dohotka. Tek u tim uvjetima moguće je očekivati uvećanu i kvalitetnu proizvodnju, odnosno kvalitetno, i u funkciji povećanja kvalitetne proizvodnje, pružanje usluga.

Međutim, da bismo se izborili za donošenje takvih rješenja, dakle, rješenja koja će biti u funkciji tržišnog vrednovanja praktičnih ponašanja u tom ostvarivanju društvene reprodukcije, prijeko je potrebno da izvršimo pomjeranja u provođenju akcija od deklarativnog ka praktičnom. S tim u vezi trebalo bi neizostavno revitalizirati obaveznost u provođenju godišnjih rezolucija o društveno-ekonomskom razvoju, makar i uz strogo privremenu upotrebu izvanekonomskih mjera (pa i po cijenu privremenog zastoja u do sad ostvarenom demokratiziranom načinu donošenja odluka), kako bismo u drugoj etapi provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije imali širu i stabilniju materijalnu osnovu za nastavljanje onog kursa sveopće društvene demokratizacije koji je Ustav SFRJ iz 1974. godine temeljno normirao.

Samo po sebi se razumije da bi bilo bolje da te izvanekonomske mjere uopće ne uvodimo, ali je očito da bez toga, u ovom trenutku, isplivati ne možemo. Jer suviše smo svojevremeno zagazili u komotnost potrošačkog drušva (lagodan život bez dovoljno uloženog vlastitog rada) da bismo se u potpunosti mogli osvijestiti u kakvoj se, pre svega, ekonomskoj opasnosti nalazimo. Zato doista treba da, u prvoj fazi provođenja stabilizacionog programa, proizvodno iznad prosjeka zapnemo, te da se tako organiziramo da ostvarimo znatno veće materijalne efekte nego inače, u normalnijim ekonomskim prilikama, bez obzira na to kako će se pojedinci u tim odnosima subjektivno osjećati. Raspodjela ostvarenog dohotka bila bi u potpunosti suglasna toj, da tako kažemo, strogo privremenoj proizvodnoj organizaciji, dakle, u korist onog dijela društva koji neposredno proizvodi, te onog dijela koji na stvaralački način najneposrednije doprinosi stvaranju novog dohotka u toj i takvoj proizvodnoj organizaciji. Sve bismo to morali učiniti upravo zbog toga da bi se u drugoj fazi provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije što više poklopili normirani i stvarni društveni odnosi.

Ako, drugim riječima, hoćemo podudarnost u razvoju kako proizvodnih snaga društva tako i proizvodnih odnosa među ljudima, treba da naizmjenično pojačavamo razvoj jedne strane, tog inače jedinstvenog društveno-ekonomskog procesa, koja će neizostavno izazivati potrebu sustizanja u razvoju druge strane, i obrnuto. Time kontinuitet ukupnog društvenog revolucioniranja ne može doći u pitanje.

Digitized by Google

Eventualno opredjeljenje za takav društveno-ekonomski raspleti nikako ne znači »politiku čvrste ruke«. Naprotiv, to bi jedino mogla biti »politika čvrste ruke« koju društvo samo sebi nameće. Odluke s tim u vezi ne bi mogao donositi izvršni aparat bilo koje društveno-političke zajednice, već isključivo skupštine tih zajednica, a na osnovu prethodno dobro raspravljenih stavova u Savezu komunista, od osnovne organizacije do CK SKJ. U stvari, te rasprave uglavnom su i provedene. Sada bi nam trebala mudro odmjerena i veoma hitna akcija, tako reći preko noći. Cilj bi joj bio da razriješi do sad nagomilane društveno-ekonomske probleme. Ostvarivanju tog cilja mnogi će pružiti otpore, naročito oni koji bi mogli izgubiti izvan rada stečene privilegije. Međutim, drugog izbora nemamo. Stvari jednostavno moramo okrenuti, tako da budu u funkciji ostvarivanja pravca koji je Ustav odredio, a to je — razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja u kojem središnje mjesto i ulogu imaju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugi radni ljudi koji stječu, odnosno stvaralački doprinose stjecanju neophodnog dohotka.

Modaliteti donošenja tih odluka bili bi uobičajeni, to jest u suglasnosti sa ustavnim odredbama, koje su u Ustavu predviđene za takve, u suštini izvanredne, društveno-ekonomske prilike. Naime, na nivou Jugoslavije utvrdila bi se osnovna opredjeljenja i ciljevi koji se u svrhu povećanog obima proizvodnje žele postići, uključujući i ciljeve u raspodjeli i potrošnji tako uvećane proizvodnje. Na tako oformljenom, odnosno na jugoslavenski dogovorenom osnovu, »proradio« bi mehanizam konkretnog odlučivanja na razini republika, odnosno autonomnih pokrajina, gdje bi se usvojila najkonkretnija rješenja. Glavnu riječ u svemu tome imala bi vijeća udruženog rada u skupštinama republika, odnosno autonomnih pokrajina, uz nužnu, ali ne i odlučujuću suradnju ostalih vijeća. I to upravo zbog predmeta i cilja donošenja odluka, odnosno rješenja.

Time bi se osigurali osnovni, a naročito materijalni preduvjeti za ulazak u drugu etapu provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Ta etapa bi bila faza u društveno-ekonomskom razvoju koja bi se, u osnovi, karakterizirala stabilnošću, te znatno izraženijim humanizmom društvenih odnosa čiji je razvoj u toku. A takvo društveno-ekonomsko stanje ne bi bilo izazovno i privlačno samo za nas. Time bi se sistem socijalističkog samoupravljanja pokazao ne samo kao sistem sadašnjice, već i kao sistem bliže i dalje budućnosti.

Da bismo rečeno izveli, neophodna je idejno-politička ofenziva SKJ. Bez nje nema ni govora da će se nešto postići. Pri tom treba svjesno revolucionirati našu današnju društveno-ekonomsku situaciju, što bi moralo biti pod punom kontrolom Saveza komunista, čime bi on, objektivno sagledavajući stanje, mogao steći najširu podršku, prije svega radnih slojeva društva. S obzirom na nužni proces što bi bio u toku, a koji bi time bio otvoren, i u samom Savezu komunista neumitno bi došlo do svojevrsne poli-

Digitized by Google

tičke obnove, jer je izvjesno da svi današnji članovi Saveza komunista takvo realiziranje procesa ne bi, iz raznoraznih razloga, mogli pratiti. Principijelno i akciono gledajući, to Savezu komunista ne bi trebalo teško pasti, kada već drugačije ne može biti. Za to ima velikih razloga.

Jer, ovakav kakav je danas Savez komunista nije dovoljno osposobljen za to, bez obzira na izborena i usvojena opredjeljenja kojima nitko »politički pismen« objektivno i ne može uputiti neku veću primjedbu, da u najpraktičnijem smislu te riječi, na optimalan način provodi ono za što se programski jasno i nedvosmisleno opredijelio. S tim u vezi, u novije vrijeme nedostaje mu akciona završnica. Tamo negdje do 1979. i 1980. godine on je to rješavao znatno uspješnije, zahvaljujući mnogo i činjenici da su mu se tada na čelu nalazili ne samo izvanserijski ljudi — političari, već i ljudi sa ogromnim revolucionarnim prestižom, čija se riječ maltene bespogovorno uvažavala i izvršavala. Uz to, žustrije je djelovala i organizacija Saveza komunista, promatrana u cjelini.

Spomenutih kvaliteta danas nemamo. I to iz poznatih razloga. Međutim, i nadalje imamo organizaciju koja bi intenzivnijom upotrebom sebe same mogla nadoknaditi manjak naprijed iznesenih kvaliteta. Naime, trebalo bi provesti pomjeranje od ličnosti ka organizaciji i njenoj većoj upotrebljivosti, čime bi efekat, na kraju krajeva, mogao biti isti kao u ranijim razdobljima. U novonastalim okolnostima, naročito privrednog karaktera, taj princip bi trebalo do kraja koristiti. Sumnjamo da bi rezultat izostao.

Provedbom naprijed istaknutih akcija, zasnovanih na ekonomskoj prinudi, bilo bi moguće govoriti o proizvodnji koja je ne samo obimna, već i dovoljno kvalitetna po stvorenim proizvodima, odnosno pruženim uslugama. K tome, nju bismo na tim osnovama i udružili. Pri tom joj nikakve administrativne granice ne bi smetale, jer bi na osnovu tako organizirane proizvodnje udružena privreda jednostavno jurila za većim dohotkom, radi svog, a time i općedruštvenog interesa. Ono što administriranje nikad ne može urediti, uredilo bi jedinstveno tržište, proisteklo iz društveno dogovorenog djelovanja ekonomskih zakonitosti. A one, kao što se i inače dobro zna, ne znaju za bilo kakve granice. Međutim, i rezultat im može biti, promatrajući ga društveno, veoma razoran. Naime, mnogi bi propali ili bi se proizvodno morali bezuvjetno preorijentirati. Ako smo spremni na to, sve ostalo je moguće relativno brzo »uigrati«. Ako pak nismo, još dugo ćemo voditi diskusije i iznositi prijedloge, čemu, u tom slučaju, doista neće biti kraja.

Polazeći od toga da je sve to mogućno realizirati, te da danas gotovo nigdje u svijetu nema apsolutno »slobodnog tržišta« i njegovog čistog djelovanja, čak ni u onim zemljama koje su tržišno krajnje liberalne, ne možemo a da ne predložimo i određene oblike njegove društvene kontrole. Jer nama je ipak središnji cilj — stvaranje društva koje će, po efikasnosti privređivanja i po svom sistemu duboko humaniziranih odnosa, nadmašivati sva dosada-

Digitized by Google

šnja i sadašnja rješenja u društveno-ekonomskom razvoju drugih zemalja. Polazeći od toga, u suštini fundamentalnog, cilja u razvoju našeg društva, nemoguće je izostaviti potrebu održavanja i razvoja sistema samoupravnog društvenog planiranja, izgrađenog metodom društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja. Samo, tu treba imati mjeru.

Naime, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje moralo bi se odnositi na znatno manji broj pitanja nego što je to slučaj danas. To bi prvenstveno bila pitanja budućeg privrednog razvoja zemlje, zatim izdvajanja sredstava za osobnu i zajedničku potrošnju neposrednih proizvođača, te izdvajanja sredstava za društveno dogovorene opće i zajedničke potrebe (ne koliko treba, već koliko udruženi rad može, i to mehanizmom slobodne razmjene rada koja potpuno funkcionira), razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja i gotovo ništa više, mada je i rečenim obuhvaćeno najvažnije. Sve ostalo regulirale bi tržišne zakonitosti. Time bi se, u osnovi, postigla toliko željena efikasnost u privređivanju, ali i dostigao odgovarajući stupanj društvenog usmjeravanja u ostvarivanju vitalnih ciljeva samoupravnog društva. Drugim riječima, dolazi u obzir neizostavno prihvaćanje ekonomskih zakonitosti, ali u uvjetima ostvarivanja Ustavom institucionaliziranih oblika organiziranja udruženog rada (sa neprikosnovenošću odlučivanja radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada) — sa svim posljedicama koje te zakonitosti sa sobom nose — te samoupravnog planiranja svega onoga što nam je, društveno promatrano, posebno značajno.

Koncepcijom realiziranja proizvodnje posredstvom preovlađujućeg djelovanja tržišnih zakonitosti, uz razuman i društveno neophodan spoj sa samoupravnim planiranjem na bitnim točkama ostvarivane društvene reprodukcije, odnosi u proizvodnji i rezultati njenog rada iz osnova se pomjeraju ka povećanom obimu, te visokom kvalitetu. Proizvodi i usluge izvozno postaju obimni i konkurentni. Prije njih nastupa konvertibilni dinar, kao jedinstveni izraz i mjerilo te i takve proizvodnje, zatim ostvarena deetatizacija u tokovima društvene reprodukcije, te samoupravljanja kao efikasnog i društveno najprihvatljivijeg produkcionog odnosa. Priticanje deviza bi bilo normalno posljedično stanje prethodno dobro obavljenih poslova.

Iz svega rečenoga proističe da konvertibilnost dinara i, na toj osnovi, neophodno i dovoljno priticanje deviza ne može donositi nitko drugi do efikasan, ravnomjeran i stabilan privredni rast koji postaje temelj i izvor izvozne aktivnosti. Drugim riječima, dinar će postati konvertibilan onog trenutka kada naša proizvodnja bude znatno produktivnija. A da bi takva postala, doista je nužno da prvenstveno smanjimo troškove poslovanja, povećamo sveukupni radni angažman (osiguranom motivacijom za rad, kao posljedicom ostvarene raspodjele prema rezultatima rada), te da izvršimo radikalnu preraspodjelu ostvarenog dohotka u korist proizvodnje, u najširem smislu te riječi. Dok makar to ne učinimo, nema

Digitized by Google

govora o većem i optimalnom izlasku na svjetsko tržište i, na toj osnovi, o priticanju deviza koje bi, u slučaju njihove dovoljnosti, izazvale normalan ekonomski interes organizacija udruženog rada da prvenstveno traže dinare, a tek onda devize. Treba, dakle, učiniti sve da dinar postane rijetka roba, to jest roba koja iza sebe ima rad i stvaralaštvo, ekonomski priznato u tržišnom okruženju zemlje. Sve izvan toga nema šansu da izrazi rezultat koji se, inače, sa razumljivim zanimanjem očekuje.

II

Kada se devize na naprijed naznačenim osnovama ostvare, preostaje njihova raspodjela, odnosno raspolaganje njima. Posao s tim u vezi uopće ne bi trebalo da bude težak. Svodio bi se na normalnu tehničku operaciju, budući da bi u tim uvjetima funkcionirao potpuno razvijen, odnosno samoupravno konstituiran devizni sistem, u kojem bi djelovalo normalno i ničim ograničavano, odnosno kontrolirano devizno tržište. Devize bi imao onaj tko ima pokriven dohodak, odnosno onaj tko ima dinare. Fetiš deviza bi bio daleko iza nas. Politizirani naboji u borbi za njih također.

Međutim, kako mi takvu »deviznu situaciju« nemamo, odnosno nemamo je za sada, ostaje potreba da na neki način dijelimo i ono malo deviza koje smo mukotrpnim radom ipak ostvarili. Posao u vezi s tim uopće nije lak. Naprotiv, veoma je kompliciran i opterećen mnogim ograničenjima, sve do onih političkog karaktera. No i u takvim uvjetima sistem raspolaganja devizama moguće je na optimalno koristan način postaviti. I to tako da zadovolji većinu njegovih korisnika. Ali uz ispunjenje jednog veoma značajnog preduvjeta — prethodno dobro uređenog monetarnog sistema, zajedno sa obračunsko-finansijskim sistemom. Jer sa monetarnim i obračunsko-finansijskim sistemom kakav danas imamo dalje doista ne možemo. Tim prije što se želi promjena ukupnog ekonomskog stanja zemlje. I u to u najpozitivnijem smislu te riječi.

Po svemu onome što danas imamo u tekućim privrednim odnosima izgleda da je naš prvorazredni problem dinarski, dakle novčani, odnosno monetarni i obračunsko-finansijski, a tek zatim devizni. Jer — kao što se inače dobro zna — osnovni ciljevi svake pa, shodno tome, i naše ekonomije jesu uravnoteženi robni-novčani odnosi, zasnovani na visokoproduktivnoj proizvodnji, sposobnoj da se uključuje u međunarodnu podjelu rada. S tim u vezi, godinama smo nastojali da ostvarimo te ciljeve. Međutim, i pored najbolje volje, izražene kroz mnogobrojne propise i političke dokumente, te angažiranjem pretežnog dijela svjesnog socijalističkog faktora, robno-novčani odnosi u našoj privredi su se, objektivno ih promatrajući, sve više pogoršavali. I to u vidu njihove krajnje nepodudarnosti.

Digitized by Google

Nepodudarnost robno-novčanih tokova karakterizira neravnoteža globalne ponude i tražnje, te platnobilančni deficit i vrlo visok stupanj zaduženosti zemlje u inozemstvu, uz relativno opadanje učešća u međunarodnoj razmjeni. Neposredna posljedica takvih tokova je umanjena vanjska likvidnost zemlje, vrlo visok porast cijena u zemlji, te galopirajući pad vrijednosti dinara. Veoma ekstenzivna investiciona aktivnost, naročito u proteklih deset godina, u nemogućnosti da se pokrije domaćom akumulacijom, zahtijevala je suviše velika sredstva iz inozemstva. Ukupno realizirana tražnja, izražena u finalnoj potrošnji, godinama je bila znatno veća od ponude, odnosno od ostvarenog društvenog proizvoda. Obično se ta razlika kretala oko 8 posto. Nepostojanje robnih fondova na domaćem tržištu nadoknađivalo se znatno većim uvozom nego izvozom, kao i zaduživanjem zemlje u inozemstvu. Time se spomenuta nepodudarnost u tekućim robno-novčanim odnosima veoma negativno odražavala na ostvarivanje vanjskotrgovinske razmjene, koja i nije mogla biti drugačija nego krajnje neuravnotežena, razumije se, na našu štetu. Platnobilančni deficit, sa svim tim u vezi, dostizao je povisok procent u odnosu na ostvarivani društveni proizvod zemlje. Tako je 1979. godine, kada je bio do sad najviši, dostigao 5,9 posto od ostvarenog društvenog proizvoda.

Održavana visoka domaća tražnja, prvenstveno zbog prevelike i pri tom vrlo ekstenzivne investicione aktivnosti, i ne samo zbog nje, prelazila je granicu ostvarivanog dohotka, što se 1983. godine moralo negativno odraziti na visok porast domaćih cijena (oko 60 posto), te na izuzetno visok pad vrijednosti dinara (oko 87 posto).

Daljnja nepovoljna karakteristika nepodudarnih robno-novčanih odnosa ogledala se u nedovoljnoj razmjernosti osnovne raspodjele ostvarivanog dohotka, i to u korist tekućih potreba, a na štetu akumulacije, kao jedine prave i zdrave podloge za spomenutu veoma visoku investicionu aktivnost, naročito u periodu do 1980. godine. Učešće tekućih potreba (osobnih, zajedničkih i općih) u osnovnoj raspodjeli dohotka počelo se znatnije povećavati još 1969, da bi kulminiralo 1976. godine, stagniralo do 1979, a zatim se počelo poboljšavati. Tako je odnos između izdvajanja za tekuće potrebe i izdvajanja za proširenje materijalne osnove rada bio u razdoblju 1976 — 1979. godine 79 : 21 posto, da bi se u razdoblju 1980 — 1983. »poboljšao« i dostigao 75 : 25 posto. Izgleda da su to poboljšanje odnosâ u osnovnoj raspodjeli dohotka »platili« osobni dohoci, koji su, u promatranom periodu, vidno zaostali. Doduše, zaostala je i proizvodnja, vjerojatno i zbog toga što je u međuvremenu izrazito smanjen motivacioni naboj onih koji proizvode, mada je jasno da su na njeno smanjivanje utjecali i mnogi drugi činioci.

Nagli pad realnih osobnih dohodaka zaposlenih, u razdoblju 1980 — 1983. godine, kod jednog, i to manjeg dijela zaposlenih, neutraliziran je drugim prihodima i ostvarenim uštedama iz ranijih godina. Međutim, kod onog drugog, većeg dijela zaposlenih,

Digitized by Google

prije svega kod radnikâ u proizvodnji, kao i kod onih koji rade u izvanprivrednim djelatnostima i žive isključivo od osobnih dohodaka iz radnog odnosa, taj pad realnih osobnih dohodaka nije mogao biti amortiziran ni sa kakvim dodatnim sredstvima, jer ih jednostavno nisu ni imali. Očito je da su »stezanje kaiša« uglavnom podnijeli najširi radni slojevi, što, uostalom, nije nepoznato ni u drugim zemljama. I baš zato što je tako, Savez komunista ima puno mogućnosti da se bori za promjene klasičnih odnosa u tom pogledu. Da se izjasnimo: račun su trebale da plate one društvene grupe koje su imale »uštede« iz ranijih godina. Pri tom svakako da ima izuzetaka.

Naprijed je rečeno da je odnos između iznosa za namirivanje tekućih potreba (osobnih, zajedničkih i općih) i iznosa za proširivanje materijalne osnove rada (amortizacija i akumulacija) dosta nepovoljan. Međutim, i u toj i takvoj nepovoljnosti izdvajanja za investicije bila su enormno visoka. Druga je stvar što ta izdvajanja nisu napajana iz realno ostvarivanog dohotka, već iz drugih izvora. Tako su iznosi za investicije u 1979. godini dostizali čak 45 posto od ukupno ostvarivanog društvenog proizvoda, mada je ostvareni društveni proizvod dopuštao njihovu visinu od svega 21,6 posto. Situacija se s tim u vezi u kasnijim godinama nešto poboljšala, ali »škare raspodjele« i nadalje postoje. Recimo, one u 1983. godini pokazuju manjak od oko 11 posto, što, iako je manje nego 1979, ipak ne zadovoljava, jer neposredno generira inflacione procese.

Takva situacija sa izdvajanjima za investicije objektivno je utjecala na ekonomsku nepogođenost u pogledu alociranja novčane akumulacije po sektorima u privredi. Naime, više je investirano u prerađivačke nego u bazne sektore, što je rezultiralo većom potrošnjom i manjom proizvodnjom. Samo po sebi, to je pothranjivalo spomenute nepodudarnosti u robno-novčanim odnosima. S druge pak strane, takva situacija prouzrokovala je prekomjernu zaduženost privrede kod izvanprivrednih subjekata i banaka. Time se povećavala zavisnost udruženog rada. Anuiteti su dostizali iznose ukupne akumulacije, pa je za nove investicije preostajala samo amortizacija, a to je izvan svake dovoljnosti. Zaduženost udruženog rada, s tim u vezi, dovela ga je na rub ili u potpunu nelikvidnost, pa se može zamisliti kolika mu je sposobnost preostala za ostvarivanje proklamirane potrebe udruživanja rada i sredstava.

S obzirom na to da banke svojim potencijalom nisu »rukovale« sredstvima ostvarene akumulacije, koje zapravo nije ni bilo, jer je trošena za izmirenje prispjelih dugovnih anuiteta (ako pak to nije rađeno, ostajali su problemi dugova, što je i bio najčešći slučaj, s obzirom na to da se dugovi u zemlji, na žalost, obično i ne izmiruju, a šta to znači za stabiliziranje privrednih tokova, poznato je) — one su morale preusmjeravati sredstva stanovništva na pokrivanje otvaranih investicija. Međutim, kako su sredstva stanovništva uglavnom kratkoročna, a potrebe investicija uglavnom dugoročne, nastajao je nesklad u ročnoj strukturi raspoloživih i

Digitized by Google

potrebnih novčanih sredstava banaka, čime su objektivno i one dolazile u stanje nelikvidnosti. Krug nelikvidnosti time se praktički zatvarao, bez obzira na intervencije sistema narodnih banaka. One su problem ublažavale, ali ga ni u kom slučaju nisu rješavale.

S gledišta nepodudarnosti ostvarenih robno-novčanih odnosa posebno je važna problematika gubitaka u poslovanju jugoslavenske privrede. Iz godine u godinu oni su bivali sve veći. Njima se »pridružuju« takozvane kursne razlike, visok obim zaliha u proizvodnji i, na toj osnovi, nepokrivene takozvane redovne obaveze, zatim neizmirene obaveze prema budžetima društveno-političkih zajednica, te nepokriveni rashodi samoupravnih interesnih zajednica. S tim u vezi treba reći da se na svim tim osnovama utemeljuju ukupni vidovi potrošnje i može se zamisliti do kakvog proboja dolazi u robno-novčanim odnosima.

Imamo, dakle, do kraja neuravnoteženu privrednu situaciju. Međutim, knjigovodstveno, odnosno obračunsko-financijski, sve je, manje-više, u redu. Uglavnom, sve je pokriveno. Ako pak nije, odgađa se. I tako unedogled. Sa očekivanjem da će to netko drugi ipak platiti. Samo veliko je pitanje — tko i odakle? Najvjerojatnije — inflacija. Zato i jeste tolika. A ona je mina za svako, pa i za naše društvo. Nema većeg zla i opasnije »jabuke razdora« od nje. Toga bismo svakako trebali da budemo svjesni. Naprosto bi trebalo da želje uskladimo sa realnim mogućnostima. U suprotnom, želje bi nas mogle odvesti u neželjeno stanje. A do toga nam ni najmanje nije stalo. Naprotiv.

Dakle, spomenute nepodudarnosti u ostvarivanim robno-novčanim odnosima ipak je pokrivao naš monetarno-kreditni i obračunsko-financijski sistem, što je rijedak slučaj u nekoj drugoj, iole kvalitetnijoj privrednoj strukturi. Njima su jednostavno i k tome konstantno priznavani i financirani svi rashodi voluntarizirane raspodjele, što se nikako nije moglo uklopiti u proporcije ostvarivanog dohotka.

Tako proizlazi da je u ime svega toga neophodno da, radi realiziranja povećanog priliva deviza, kao i radi optimalnog raspolaganja njima, prethodno razriješimo, na društveno dogovoren način, »dinarsko pitanje«. I to u smislu definitivnog dinarskog ojačavanja, te njegove odgovarajuće i stalne obrane. I to ne apelima, već intenzivnijim radom, većom proizvodnjom, izvozom i adekvatnom, odnosno stimulativnom raspodjelom ostvarenog dohotka. Ako uspijemo da, na tim osnovama, uspostavimo uravnoteženu vezu između robnih i novčanih tokova, onda se novcem više neće moći proizvoljno manipulirati. Time bi bila isključena mogućnost da se emisijom, bez obzira na to o kojem je njenom obliku riječ, dolazi do sredstava koja nemaju pokriće u realno ostvarenom dohotku. Na toj bi osnovi i monetarno-kreditni i obračunsko-financijski sistem bili u funkciji jakog zaštitnika dinara, a ne u funkciji glavnih njegovih obezvrijeđivača. S tim u vezi dinar bi, u najmanju ruku, bio interno konvertibilan. A time bi već bio postignut veliki cilj.

Digitized by Google

Privredno-sistemska opredjeljenja i rješenja za izlazak iz do sad ostvarenih nepodudarnih robno-novčanih odnosa imamo. To su ustavna i »zurovska« opredjeljenja i rješenja. S njima u neposrednoj vezi imamo i njihovu sada već usvojenu operacionalizaciju, izraženu kroz Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji bi trebalo da se provede u dvije etape.

Prva etapa trebalo bi da traje, prema zvanično usvojenom terminu, do 1986. godine, a druga u razdoblju nakon toga. Naše je mišljenje, međutim, da bi se prva etapa morala oivičiti sa 1990. godinom. I to zbog toga što su se u međuvremenu nagomilali toliki problemi u tekućoj društvenoj reprodukciji (u prosjeku, nedovoljan rad uopće i nedovoljno produktivan rad posebno, nedovoljan obujam ostvarene proizvodnje, nerazmjerna raspodjela ostvarenog dohotka, slaba motiviranost za ostvarivanje planirane proizvodnje uslijed neadekvatnog osobnog nagrađivanja, prevelika izdvajanja iz dohotka za zajedničku i, osobito, za opću potrošnju, preobimna, nedovoljno efikasna i strukturno loše odmjerena investiciona aktivnost, uz preveliko inozemno i domaće zaduživanje, izuzetno visoki troškovi poslovanja privrede, neodgovarajući sistem financiranja ukupne društvene reprodukcije, kao i neadekvatno »razrezana« politika poreza i drugo) da, htjeli mi to ili ne, traže poduže vrijeme za svoje dosta komplicirano saniranje.

Bilo kako bilo, prvu etapu stabilizacionog programa moramo na najbolji mogući način realizirati. Tek u tom slučaju devizni sistem, i ne samo on, shodno rješenjima proklamiranim u Ustavu SFRJ, imao bi realne izglede da se uredi tako da sa njime budu zadovoljni, prije svega, oni koji stvaraju materijalne vrijednosti i izvoze, a onda i oni koji tom stvaranju i izvozu na stvaralački način doprinose. Dok sve naprijed rečeno cjelovitije ne sprovedemo, nema većeg izgleda da sadašnji način raspolaganja devizama oslobodimo svojevrsnih politiziranja, koja nam uopće nisu potrebna. Naprotiv, veoma su štetna, pogotovo stoga što nas ne orijentiraju na onu stranu na kojoj se devize i ostvaruju — ka izvozu.

Jer izvozna orijentacija je naša privredna neminovnost, te strategijsko opredjeljenje u našem daljnjem privrednom razvoju. Pri tom moramo biti svjesni činjenice da u sadašnjim prilikama moramo izvoziti, ponekad čak i po svaku cijenu, da bismo otplatili do sad uzete inozemne zajmove i, kako-tako, osigurali ostvarivanje tekuće proizvodnje. S druge pak strane, buduća ekonomska strategija zemlje treba da se sastoji i u tome da naša privreda, ne smanjujući, već, naprotiv, povećavajući obim izvoza, počne da prelazi na nove proizvodne programe, nudeći svijetu ono što u nas ima manju cijenu u odnosu na inozemne. To praktički znači — okretanje proizvodnji kojom se u izvozu može zaraditi, a ne gubiti. Takva situacija je ne samo poželjna, već je uvjet bez kojega se, zapravo, i ne može intenzivnije privredno razvijati a da taj razvoj ne bude stabilan i optimalan. Svaka druga orijentacija je pogrešna.

Na pretpostavci usklađenih robno-novčanih odnosa mogle bi se sačiniti zakonske ili »kriterijske«, odnosno samoupravno-spora-

Digitized by Google

zumne odredbe o raspolaganju devizama, naročito stoga što bi deviza bilo znatno više nego sada. U tom slučaju, devize bi bile roba kao i svaka druga. Na tu činjenicu nadovezao bi se stabilan i realan devizni kurs dinara, koji bi time postao i jedinstven, a normalno i kontinuirano bi funkcioniralo i devizno tržište, uključujući i onaj njegov nivo koji se ispoljava kroz djelovanje međubankarskog sastanka, na kojem sudjeluje i Narodna banka Jugoslavije. Ovoga puta u ulozi povremenog, a ne jedinog i isključivog interventa.

Raspodjela deviza, odnosno raspolaganje njima, proisteklo iz naprijed naznačenih, odnosno ostvarenih preduvjeta, bila bi doista samo tehnička operacija, jer bi proizlazila iz odnosâ koji su uspostavljeni na tržištu, dakle, u uvjetima nespornog djelovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti, koje ne priznaju bilo kakav, već samo tržišno verificiran rad. A to bi bile ogromne promjene, upravo one koje »zagovara« Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

III

Treći krupan, gotovo nezaobilazan preduvjet u funkcioniranju sadašnjeg ili nekog budućeg deviznog sistema, bez sumnje je organizaciono dobro postavljeno devizno tržište, sa relativno dovoljnim količinama deviza, ali i dinara za kupovinu tih deviza. Rečeno je i dinara, jer i oni postaju ili treba da postanu rijetka, dakle, kvalitetna roba, do koje se uopće ne dolazi lako. Naprotiv, način dolaska do njih mora biti radom i samo radom (konkurentnom proizvodnjom) pokriven.

Devizno tržište je organizirano tokom 1973. godine. Na svim nivoima zvanično je funkcioniralo do marta 1980. Nakon toga, ono i nadalje funkcionira, ali nedovoljno. Izostalo je, naime, funkcioniranje na nivou federacije, to jest preko oblika međubankarskog sastanka, na kojem učestvuje i Narodna banka Jugoslavije. Doduše, i taj nivo se na neki način koristi, ali jednosmjernim interveniranjem Narodne banke Jugoslavije. To znači da samo Narodna banka Jugoslavije prodaje devize, ali ne i drugi subjekti, učesnici spomenutog sastanka. Retrospektivno promatrano, naše dosadašnje devizno tržište funkcioniralo je u punoj mjeri do nivoa ovlaštenih banaka. I to u neposrednim odnosima. Nasuprot tome, na međubankarskom sastanku devize je prodavala Narodna banka Jugoslavije. I to prvenstveno iz sredstava inozemnih kredita. Privreda je (uključujući i banke) međubankarski sastanak, manje-više, tretirala kao alimentacioni fond iz kojega se devizno može namirivati, što tekuća ekonomska politika (dakle, ne sistem, već tekuća ekonomska politika) nije pravovremeno sagledavala. Naprotiv, kao da je takvo rezoniranje i podržavala, jer je puštala da se taj mehanizam napaja gotovo isključivo inozemnim zaduženjima. Time je taj »tržišni institut« doveden u krajnje apsurdnu situaciju.

Digitized by Google

S rečenim u vezi, sasvim je vjerojatno da bi »federalni« nivo deviznog tržišta i danas funkcionirao da nije prekinuto sa praksom dodatnog zaduživanja, te da nisu znatnije reducirani uvozni apetiti. Doduše, to je moglo biti urađeno i ranije, čime se ne bi tako brzo uletjelo u kritiku i određene promjene tada postojećeg deviznog sistema. Jer proizlazilo je da je svemu kriv tada važeći devizni sistem, zatim inozemstvo sa svojim protekcionizmom, i drugi, dakle svi, osim nas samih, sa našim, suštinski ih promatrajući, antisistemskim, točnije, antiradnim, odnosno antiizvoznim ponašanjima. To je i najlakše. Međutim, nije i najpravilnije, odnosno nije i najpovoljnije. Jer »krivica« je ipak na nama, našem privređivanju, a tek onda izvan nas.

No vratimo se deviznom tržištu i preduvjetima njegovog normalnog funkcioniranja. I to na svim nivoima.

Naše najnovije devizno zakonodavstvo, pod kojim podrazumijevamo sve propise od 1977. godine do danas, različito definira devizno tržište. Tako, na primjer, Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom iz 1977. godine definira devizno tržište kao organiziran sistem svih kupovina i prodaja deviza koje se obavljaju na teritoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Subjekti kupoprodaje deviza su domaće i strane osobe, ovlaštene banke za poslovanje s inozemstvom i Narodna banka Jugoslavije. S druge pak strane, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom iz 1982. godine u spomenutu definiciju ubacuje pojam »jedinstveno« ispred izraza »devizno tržište«. Naoko, u pitanju je mala, ali u suštini riječ je o velikoj razlici.

Iz onoga što se posljednjih godina govorilo i pisalo o deviznom tržištu proizlazi da nije riječ samo o njegovom pojmovnom označavanju. Po svemu sudeći, posrijedi su mnogo važnija pitanja. Pri tom se ne bi moglo reći da je netko protiv njegovog normalnog i kontinuiranog funkcioniranja. Naprotiv, uglavnom su svi za njegovo stalno djelovanje.

Međutim, razlike, i to veoma velike, nastaju onog trenutka kada treba dati njegovu konkretnu definiciju. I to ne zbog same definicije, već zbog njene unutrašnje strukturne sadržine. S druge pak strane, razlike također nastaju u času kada treba odgovoriti na pitanje — kako će teći cirkulacija izvozom ostvarenih deviza. Posebno su složena ona pitanja koja se odnose na način napajanja devizama takozvanog međubankarskog sastanka. Nadalje, pitanja se otvaraju i u vezi s intervencijama Narodne banke Jugoslavije kao »centralne banke«. I to kako u pogledu kupovine tako i u pogledu prodaje deviza. Pitanja, dakako, ima još. Međutim, u sklopu razmatrane teme već i naznačena pitanja su dovoljno složena i osjetljiva. S navedenim razlikama u vezi u javnosti su se, u osnovi, iskristalizirala dva mišljenja.

Po prvom, devizno tržište je organiziran sistem kupovine i prodaje deviza između ovlaštenih banaka na međubankarskom sastanku, na kojem sudjeluje i Narodna banka Jugoslavije, odnosno

Digitized by Google

čak i takav sistem u kome djeluje Narodna banka Jugoslavije, ali u uvjetima prethodno izvršene sveukupne cesije deviza, dok je po drugom mišljenju devizno tržište organiziran sistem svih kupovina i prodaja deviza na teritoriji SFRJ, uključujući čak i one odnose koje, tim povodom, mogu da uspostavljaju i organizacije udruženog rada između sebe. I to neposredno.

Suštinska razlika između prvog i drugog mišljenja, bar prema našem stajalištu, jeste u tome što prvo mišljenje odlučno inzistira na društvenom karakteru ostvarenih deviza, stavljajući konkretan rad radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada — krajnjih izvoznika, ipak u drugi plan, dok drugo mišljenje u suštini poistovećuje konkretan rad radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada — krajnjih izvoznika, sa ukupno obavljenim društvenim radom na ostvarenoj proizvodnji za izvoz. Po prvom mišljenju, devize pripadaju društvu, dok po drugome — one pripadaju osnovnim organizacijama udruženog rada — krajnjim izvoznicima, ili, u najboljem slučaju, njima i drugim organizacijama udruženog rada koje su najneposrednije sudjelovale u njihovom ostvarivanju. Nadalje, po prvom gledištu, devize treba odmah, nakon njihovog unošenja u zemlju, konvertirati u dinare po zvanično utvrđenom deviznom kursu, dok po drugome — one mogu da »stoje« i na deviznim računima organizacija udruženog rada sa pravom njihovog konvertiranja. I to u času kada je to za osnovne organizacije udruženog rada najpovoljnije. A najpovoljnije je — što kasnije, naročito u uvjetima stalne i ne tako male deprecijacije dinara.

Time se odnosi krajnje kompliciraju.

U njihovom razrješavanju ima mnogo politiziranja. Potežu se raznorazni argumenti, uključujući i one političkog karaktera, mada to sa njima ne bi trebalo da ima neposredne veze. Jer neposredna veza sa određenim načinom raspodjele deviza je realni, a ne pretpostavljeni doprinos u njihovom stvaranju. Međutim, nekima to kao da nije jasno, pa ponekad proizlazi da je važnije »rječito« obrazložiti navodni doprinos ostvarivanju proizvodnje za izvoz nego izvršiti razložnu identifikaciju stvarnog učešća u istoj toj proizvodnji. Time se problem ne rješava. Naprotiv, on se »ukopava« i eventualno odlaže, a tu dogovora nema. Stoga bi suhi verbalizam trebalo zamijeniti argumentima, jer jedino oni vode rješenju problema. Sve drugo ih do krajnjih granica uprosječuje i odgađa, a od toga realan izvoz ima najmanje koristi. Priticanje deviza time se također ne povećava.

Iz navedenog je vidljivo da postoje različita zalaganja kad je riječ o definiranju i određivanju načina funkcioniranja deviznog tržišta. Uvjetno se može govoriti o zalaganju za »jednoslojno«, odnosno »višeslojno« devizno tržište. Pri tom je jasno da ta zalaganja proističu iz vidljivih i nevidljivih interesa onih koji iza toga stoje. Površno gledajući, pojavni oblici naznačenih zalaganja u prvom trenutku ne otkrivaju neki njihov poseban smisao. Međutim, ako se uđe dublje u njihovu unutrašnju opredmećenost, veoma

Digitized by Google

lako se dešifrira zainteresiranost za ovakvo ili onakvo devizno tržište. Suštinski promatrajući, razlikâ u definiranju deviznog tržišta i ne bi trebalo biti. Jer, ako je devizno tržište — tržište, onda je ono to, i ništa drugo. U tom slučaju lako ga je i definirati. Međutim, naše devizno tržište ipak nije pravo, odnosno kompletno devizno tržište, ma koliko mi želimo da ono to bude.

Jer svako tržište, pa, shodno tome, i devizno, mora imati približno izjednačenu ponudu i potražnju roba, koje su predmet njegove razmjene. Poznato je da naša situacija sa ponudom deviza, za sada, nije takva. To joj je osnovno ograničenje. Zato naše devizno tržište ta ista situacija čini surogatnim, kvazitržištem, bez obzira na sva naša dokazivanja i težnje. Otuda se ono teško definira, te teško funkcionira na svim onim nivoima koji su Zakonom predviđeni. Otuda i određena politiziranja s njim u vezi, kojih će, htjeli mi to ili ne, i nadalje biti, jer ona proizlaze iz objektivno postojećih i različitih pojedinačnih interesa. U osnovi, to su interesi, s jedne strane, izvoznika i s druge — uvoznika, odnosno potrošača deviza. To nikako ne znači da ta politiziranja ne treba prevladavati. Naprotiv, njih treba neutralizirati borbom za veći izvoz, ali ne po svaku cijenu, već za izvoz koji je isplativ, te koji je zasnovan na prethodno uređenom, ekonomski što čistijem dinarskom odnosu, koji do kraja treba da uvažava odnose postojećih cijena na domaćem tržištu. Time se dobija bitka kako u ostvarivanju tako i u raspodjeli ostvarenih deviza. Na toj osnovi, devizni sistem nema neku specifičnu i izdvojenu karakteristiku. On postaje nespecifičan i potpuno integriran u postojeći privredni sistem zemlje. Devizno tržište također. Sadašnje razlike s tim u vezi potpuno bi iščezle.

Iz navedenih razloga, a polazeći od konkretne situacije u zemlji u pogledu ostvarivanja i raspolaganja devizama, spomenute razlike treba ipak do kraja respektirati. Tako, na primjer, isključivo »jednoslojno« devizno tržište na nivou zemlje (bez obzira na to da li je u pitanju međubankarski sastanak, na kojem učestvuje i Narodna banka Jugoslavije, ili jednostrano djelovanje Narodne banke Jugoslavije uz prethodno izvršenu cesiju svih deviza) može efikasno i optimalno djelovati samo u uvjetima postojanja konvertibilnog dinara, u kojima bi izvoznicima bilo svejedno čime raspolažu — devizama ili dinarima. Međutim, ukoliko dinar nije konvertibilan, odnosno ukoliko devizni kurs nije realan, a inzistira se na jedinstvenom deviznom tržištu, nevolje same od sebe nastaju. Naime, u uvjetima neadekvatnog vrednovanja deviza, za što se naročito bore uvoznici, nastaje prirodna reakcija uzdržavanja, pa i izbjegavanja iznošenja deviza na devizno tržište od strane izvoznikâ.

Nasuprot tome, pobornici »višeslojnog« deviznog tržišta polaze od toga da ono mora biti kao i svako drugo tržište. Zbog toga, po njima, i nije bitan nivo na kojem će se obavljati kupoprodaja deviza. Važno je da deviza ima, odnosno da se one nude, a nudit će se, prema tom gledištu, ukoliko se na deviznom sektoru dopusti

Digitized by Google

»samoupravno sporazumijevanje«. Zato, prema tom istom mišljenju, i nije neophodno prioritetno djelovanje deviznog tržišta na razini zemlje, već upravo suprotno — prvo na razini organizacija udruženog rada, a zatim i na drugim razinama. Postavlja se pitanje: šta to praktično znači?

To, prije svega, znači da je deviza roba, kao i svaka druga, te da se njena cijena treba utvrđivati, kao i cijena bilo koje druge robe — na tržištu. Međutim, utvrđivanje cijena deviza na tržištu, u uvjetima kad je ponuda manja od potražnje, sasvim prirodno, podrazumijeva i povećanu tržišnu cijenu njihove vrijednosti. Tako proističe da je ipak u pitanju »šticung« ili, kako bi naš narod kazao, šverc, samo što se to tako ne kaže, mada je doista tako.

Stoga svi razgovori o tome da li nam je potrebno »jednoslojno« ili »višeslojno« devizno tržište vještački su i izražavaju samo pojedinačne interese. Pravo rješenje s tim u vezi jeste u tome da se jugoslavenska privreda osposobi za izvoz, jer jedino izvoz i na toj osnovi ostvarena dovoljna količina deviza mogu da neutraliziraju svako zagovaranje ovakvog ili onakvog deviznog tržišta. U uvjetima izvozne osposobljenosti, te većih izvoznih rezultata, deviza postaje roba, kao i svaka druga. To praktično znači da ona time gubi svojstvo rijetke robe, a u vezi s tim i potrebu da se njome na poseban način rukuje, te da joj se na specijalan, gotovo administrativan način utvrđuje cijena.

Naši današnji uvjeti daleko su od toga da osiguravaju izrazito povećanje ponude deviza. Zbog toga bi trebalo učiniti sve što je preporučeno u materijalu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, ali u cjelini, a ne samo u dijelovima. Drugim riječima, ne samo ono što je predviđeno u glavi V materijala »Elementi politike i sistema ekonomskih odnosa s inozemstvom«, već naročito ono što je preporučeno u glavama I do IV tog istog materijala. Jer to je okosnica i put izlaska iz naših sadašnjih platnobilančnih teškoća. Praktičnim realiziranjem tih preporuka biće mogućno govoriti o valjanom prevazilaženju problemâ koji nas danas prate. Sve ostalo su, uglavnom, iluzije, odnosno u najboljem slučaju — prelazna rješenja.

Dok se ne izborimo za trajna rješenja, na koja upućuje Dugoročni program ekonomske stabilizacije, ipak treba nešto više učiniti na planu određenog, makar i minimalnog, pomaka ka ostvarivanju djelovanja deviznog tržišta na nivou zemlje, pa i po cijenu djelomičnog nezadovoljstva jednog dijela privrednih subjekata, prvenstveno iz reda izvoznika. Naime, potrebno je osigurati kakve-takve materijalne pretpostavke makar i za određeno funkcioniranje deviznog tržišta na razini federacije. Pri tom je posve jasno da ono u sadašnjim uvjetima može raditi samo kao strogo kontrolirano i strogo namjensko tržište, jer za njegovu veću širinu, u ovom trenutku, zaista nema mogućnosti. K tome, devizno tržište ne treba ni pretpostavljati kao jedini način dolaska do deviza.

Digitized by Google

Naime, u Zakonu o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom devizno tržište nije tako ni zamišljeno. Naprotiv, pravi put do ostvarivanja deviza treba da bude vlastiti, a zatim posredni izvoz na osnovi udruživanja rada i sredstava. Ako ni to nije dovoljno, preostaje zaduživanje u inozemstvu, a tek na kraju ono samo. Devizno tržište bi, bar u našim sadašnjim uvjetima, ipak trebalo da bude skromnija »kasa« nego što to mnogi zamišljaju. Iz nje bi trebalo da se namiruju prvenstveno oni koji nikako ne mogu da se pojave u ulozi izvoznika, bilo stoga što bi to bilo ekonomski neracionalno ili što je to realno nemoguće, jer se neki među njima uopće ne bave materijalnom proizvodnjom.

Dakle, iz svega proističe da naše danas postojeće devizno tržište, ako se ono uopće može nazvati tržištem, nije savršeno. Naprotiv, izrazito je nerazvijeno. Osnovni razlog što naše devizno tržište, posebno onaj njegov dio na nivou zemlje, nedovoljno uspješno funkcionira jest izostajanje odgovarajuće ponude deviza. Uzrok tome je opet, bar prema našem mišljenju, nepovoljna platnobilančna situacija jugoslavenske privrede, zatim smanjena ponuda deviznih sredstava od strane međunarodnog tržišta kapitala, koja je pri tom i veoma skupa, te velika teritorijalizacija deviznih sredstava na domaćim prostorima.

U međuvremenu je učinjeno mnogo toga da se naprijed navedeni oblik deviznog tržišta oživi. S tim u vezi je u tri navrata mijenjan i Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom. Međutim, većeg rezultata nije bilo. Devize se i nadalje traže, a veoma se malo, gotovo nikako ne nude na međubankarskom sastanku. Istodobno, u okviru pojedinih banaka, odnosno među organizacijama udruženog rada proradila su mnoga devizna tržišta koja imaju karakteristike pravog deviznog tržišta. Kolike su cijene deviza na takvim deviznim tržištima, mogućno je samo pretpostavljati. Nadajmo se da ima i takvih koje su u skladu s oficijelnim deviznim kursom dinara.

U vezi s istaknutim postavlja se pitanje koji su načini i putovi da se iznova u većoj mjeri obnovi i oblik deviznog tržišta na nivou zemlje? Da li smo sa novim zakonskim odredbama na pravom putu da to osiguramo ili je riječ o još jednom promašaju? Pitanja ima još, ali i ona što su naznačena veoma su zanimljiva i pri tom i te kako važna.

Po našem mišljenju, razina deviznog tržišta o kojoj je riječ može da se revitalizira, ali samo ispunjenjem nekih prethodnih uvjeta. Najvažniji među njima je snižavanje domaće inflacije na približno iste postotke koji se sreću u zemljama sa kojima ostvarujemo pretežan dio vanjskotrgovinske razmjene. Bez ispunjavanja tog uvjeta nema ni govora o većem ekonomskom, dakle, dohodnom interesu privrede da izvozi, odnosno da ostvaruje odgovarajući devizni priliv. Drugim riječima, ako privreda nije kadra da osigura veći dohodak na vanjskom nego na unutrašnjem tržištu, nema većih izgleda da će se ostvarivati devizni priliv koji bi bio neophodno potreban za podmirivanje svih naših obaveza, odnosno potreba (otplatnih, reprodukcionih i općedruštvenih).

Digitized by Google

U uvjetima eventualno obuzdane inflacije bilo bi moguće da se uredi normalno, to jest tržišno vrednovanje deviza. I to dosljednim provođenjem u međuvremenu utvrđene politike kursa dinara. Devizni kurs dinara bi morao biti realan i pri tom, što je naročito važno, stabilan, kako bi privreda znala da se duže vrijeme ovaj uvjet privređivanja neće često mijenjati. Realnost i stabilnost kursa dinara je najvažniji, tako reći presudni činilac veće motiviranosti za nastupanje na inozemnim tržištima. Bez toga — sve bi bilo uzaludno.

Pod pretpostavkom osiguranja podnošljive, to jest domaće inflacije približne onoj iz privrednog okruženja, te provođenja politike realnog i stabilnog deviznog kursa, kao i odgovarajuće politike poticaja deviznog priliva od izvoza roba i usluga, deviza bi, bar po našem mišljenju, jednostavno bilo. Kako bi k tome privreda znala da prodane devize može u svakom času otkupiti za potrebe svoga uvoza po prihvatljivim cijenama — koje bi zbog vođenja politike stabilnog kursa dinara bile izravnane sa cijenama deviza u trenutku iznošenja na devizno tržište, zapravo sa istim ili približnim cijenama — ne bi bilo ekonomskog razloga da se devize zadržavaju, teritorijaliziraju i slično, već bi se, naprotiv, kad je to neophodno, pretvarale u dinare. Jer privreda u unutrašnjem platnom prometu ipak ne može koristiti devize, već dinare. Time bi bila osigurana i njihova nužna cirkulacija. A to su osnovni uvjeti da se devizno tržište stalno napaja potrebnim deviznim sredstvima, te da ih mehanizmima svoga ustrojstva pušta u daljnji opticaj.

Naprijed istaknuto je put do deviznog tržišta u njegovoj cjelovitosti. Riječ je, dakle, o punom, ničim ograničavanom tržištu, u čijem se sklopu nalazi i onaj njegov nivo koji se realizira međubankarskim sastankom, uz prisustvo Narodne banke Jugoslavije. U uvjetima njegovog razigranog postojanja nema mjesta za neku bojazan da bi se devize mogle prodavati mimo zvaničnog deviznog kursa, jer je on, u takvim okolnostima, samo po sebi realan i stabilan.

Međutim, za ostvarenje ovih preduvjeta mnogo toga je potrebno prethodno uraditi. Jer nije lako niti uopće jednostavno, primjera radi, spustiti stopu inflacije od, recimo, sadašnjih 60 posto na desetak posto njene željene vrijednosti. Velik je to, zapravo, suviše velik zaokret, koji nije ni moguće osigurati odjednom. Za njegovo ostvarivanje, osim vremena, treba i mnogo šta drugog. Naime, neophodno je ostvarivati takvu proizvodnju koja će biti dovoljna za zadovoljavanje domaćeg i inozemnog tržišta, te kvalitetna po svim osobinama, a naročito po konkurentnosti A da bi bila konkurentna, ta ista proizvodnja treba da bude dovoljno obimno, cjenovno odmjerena, kvalitetna i na vrijeme plasirana.

Da bi proizvodnja imala takve željene osobine, treba, opet, mnogo toga prethodno uraditi. Prvi zadatak je osiguranje više produktivnog rada i uopće više rada u tekućoj proizvodnji. Neophodno je, naime, izrazito smanjiti troškove poslovanja, te povećati motiviranost za ostvarivanje proizvodnje. Kad se to postigne, bit

Digitized by Google

će i produktivnijeg i obimnijeg rada. Pri svemu tome, veoma je važna komponenta stvaranja uvjeta za motiviranost u radu. Ona podrazumijeva preraspodjelu ostvarivanog nacionalnog dohotka. To je »Gordijev čvor« cijelog problema. Jer njegova sadašnja raspodjela zasnovana je na pravima i pozicijama proisteklim iz u međuvremenu formiranog odnosa društvenih snaga, tako da će je biti vrlo teško mijenjati u korist proizvodnog dijela društva, to jest radničke klase. Trebalo bi s tim u vezi bitno smanjiti apsolutne iznose koji se izdvajaju za opću, zatim zajedničku, pa i investicionu potrošnju. Ovako kako je sada, daleko je od toga da stimulira veće angažiranje na izvršavanju proizvodnih zadataka, te na podizanju neophodne produktivnosti rada. A bez toga nema veće i konkurentne proizvodnje.

Dakle, iz navedenog proističe da ništa posebno ne možemo uraditi bez osjetnijeg smanjivanja današnje inflacije. A da bismo nju smanjili, potrebni su takvi društveno-ekonomski rezovi koji traže temeljitu društveno-ekonomsku reformu, da ne kažemo revolucioniranje postojećeg stanja. To jedino može učiniti, bar prema našem mišljenju, Savez komunista Jugoslavije, ali pod pretpostavkom provedenog prethodnog političkog dogovora o svemu — kako o onome što bi trebalo tako i o onome što se može desiti nakon eventualnog pristupanja jednom takvom društveno veoma odgovornom zahvatu. Jer problem je više nego krupan, a odgovornost više nego sudbonosna. Međutim, po svemu izgleda da ćemo se ipak morati odlučiti za navedeni zaokret ukoliko želimo ostvariti intenzivno privređivanje, veći i kvalitetniji izvoz i, na toj osnovi, funkcioniranje, između ostalog, i deviznog tržišta. I to u njegovoj cjelovitosti.

S druge pak strane, dok ne osiguramo ostvarivanje svih tih ciljeva neophodno je da organiziramo, bez obzira na nepovoljnost postojećih uvjeta, kakvo-takvo devizno tržište na nivou međubankarskog sastanka. Pri tom je izvjesno — što je ranije već rečeno — da to može biti samo strogo namjenski i strogo kontrolirani oblik deviznog tržišta. Za neophodan rad deviznog tržišta u ovom času trebalo bi osigurati planirano ostvarivanje utvrđenih proporcija platne i devizne bilance Jugoslavije, zatim realiziranje predviđenog programa zaduživanja u inozemstvu, te održavanje do sad provedene politike deviznog kursa dinara, koja ipak potencira kakvu-takvu mobilnost deviznih sredstava. K tome, bilo bi dobro da se, uz održavanje politike realnog kursa dinara, razmisli o određenoj stabilizaciji tako vođene kursne politike uz pribjegavanje, po potrebi, jednokratnim devalvacijama. Premda je sigurno da se sadašnjim načinom vođenja kursne politike može uspešnije savlađivati razlika između stope inflacije u nas i one u zemljama sa kojima ostvarujemo glavninu vanjskotrgovinske razmjene, ipak bi bilo dobro koristiti se međuvremenskim prostorima u kojima bi se osiguravala politika stabilnog deviznog kursa. Naime, time bi se pospješivao proces iznošenja deviza na među-

Digitized by Google

bankarski sastanak, a to je od velikog značaja za njegovo revitaliziranje.

Pri svemu tome veoma je važno da se, prema odredbama postojećeg zakona, izvršavaju obaveze u pogledu takozvanih zakonskih izdvajanja. Ona nisu mala, te je tim značajnije da se uredno prenose na račune Narodne banke Jugoslavije. Na tom je planu do sad bilo velikih problema, naročito kod nekih ovlaštenih banaka. Dugovanja Narodnoj banci Jugoslavije po ovom osnovu uopće nisu mala i ako bi toga bilo i ubuduće veliko je pitanje da li bi bio ostvaren duh i smisao postojećih zakonskih odredbi. Za međubankarski sastanak, odnosno za njegovo oživljavanje, to je doista uvjet bez kojega se ne može.

Znači, postoje neke pretpostavke za ponovno oživljavanje međubankarskog sastanka. Na njihovoj realizaciji treba i nadalje raditi. Poneke od njih su ostvarene tokom 1983. godine, što nije slučaj sa ranijim godinama, čak ni sa onima koje su neposredno iza nas. Stoga valja očekivati da ćemo se ove, 1984. godine izboriti za približne vrijednosti u pogledu ostvarenosti platne i devizne bilance. Uz to, po svemu sudeći, i u 1984. godini osigurat ćemo odgovarajuću kreditnu podršku iz inozemstva. I, na kraju, kao posljedica tih zbivanja, te kao posljedica vođenja tekuće politike deviznog kursa dinara, i to znatno realnijeg, moguće je povećati pokretljivost deviznih sredstava među ovlaštenim bankama, kao i između Narodne banke Jugoslavije i ovlaštenih banaka.

U cjelini uzev, situacija može biti i povoljnija nego što to na prvi pogled izgleda. Zato mnogi i tvrde da je realnost oživljavanja deviznog tržišta na svim nivoima, uključujući i onaj na nivou međubankarskog sastanka, u ovom času izvjesnija nego prije godinu-dvije dana. A 1984. godina, bar u pogledu deviznog tržišta, kao da nagovještava bolje dane.

Digitized by Google

Čedomir Budisavljević

Socijalni efekti porezne politike

Promene u porezima uvek su uzbuđivale duhove. Intenzitet ovih uzbuna nije uvek bio srazmeran veličini i značaju tih promena. To je zato što se ove promene mogu uspešno politizirati, često i onda kada je to »nemoguće«. Tako je sa nagoveštenim poreskim promenama. Politizacija tog »nemogućeg« ishitrila je u prvi plan poreze na vikendice, automobile i porez iz ukupnog prihoda građana, mada ti porezi ni po čemu ne idu u taj plan.

U toj »nameri« podvešću porez iz ukupnog prihoda građana pod naslov »Socijalni efekti porezne politike«, jer sam zaveden »argumentima« Barbare Jelčić utisnutim pod isti naslov.[1] Da je »namera« opravdana, jasno je već po tome što *Socijalni efekti porezne politike* B. Jelčić brane takve vrednosti kao što su ravnopravnost žene i načelo svakome prema radu, ovakvim ili onakvim načinom oporezivanja 4.807 poreskih subjekata među dvadeset i dva miliona Jugoslovena.

B. Jelčić piše da u nagoveštenim poreskim promenama ima zalaganja za to da se porez iz ukupnog prihoda građana razrezuje prema ukupnom prihodu obitelji, a ne prema ukupnom prihodu pojedinca, kako je to sada uređeno propisima, iako je poznato da

[1] Barbara Jelčić, *Socijalni efekti porezne politike*, »Naše teme«, br. 10/1983, Zagreb.

Digitized by Google

je porez iz ukupnog prihoda građana »najosobniji od osobnih poreza«. Ona polemiše sa tim zalaganjima, protivi im se. Izmislila je više modela i submodela oporezivanja da bi njima razotkrila zle namere tih zalaganja da, navodno, ugroze ravnopravnost žene i nagrađivanje prema radu. Jer, kako je u zaključnom razmatranju pokazala, sadašnji način oporezivanja ukupnog prihoda građana, u kome su prihodi pojedinca, a ne obitelji, predmet oporezivanja, respektira sve »u naš samoupravni sistem ugrađene principe« oporezivanja.

Ako je, prema podacima B. Jelčić, u 1979. godini u Jugoslaviji ovim porezom bilo obuhvaćeno ukupno 4.807 poreskih obveznika, kojima je razrezan porez iz ukupnog prihoda građana u ukupnom iznosu od 209.067 dinara (prosečno godišnje po obvezniku 43 dinara), onda je »realno« pretpostaviti — ako bi se razrezao isti iznos tog poreza kao obiteljski porez — da bi takvim oporezivanjem bila povređena prava i ravnopravnost ne više od 2.403 žene. Ima li, onda, mesta uzbuđivanju duhova u ime nekakve zaštite ravnopravnosti udate žene prema ravnopravnosti onih gotovo 700.000 udatih i neudatih obespravljenih žena koje traže svoje pravo na rad u zavodima za zapošljavanje, u konkurenciji sa oko 300.000 obespravljenih, preferiranih muškaraca?

Eventualno razrezan obiteljski porez iz ukupnog prihoda obitelji od 209.067 dinara pogodio bi »ravnopravnost« ne više od 1.200 udatih žena — drugih 1.200 bi se izborilo za »ravnopravnost«, jer, zbog preraspodele tereta, njihove obitelji ne bi plaćale obiteljski porez iz ukupnog prihoda, pošto bi ga one prve obitelji »neravnopravnih« žena platile u iznosu višem nego do sada, po metodu prema kome je porez iz ukupnog prihoda građana »najosobniji od osobnih poreza«.

»Igra na kartu« da obiteljski porez iz ukupnog prihoda pogađa ravnopravnost žene i destimuliše nagrađivanje prema radu nije nova, niti je izum B. Jelčić. Od uvođenja poreza iz ukupnog prihoda građana kao »najosobnijeg od osobnih poreza« uvek se to njegovo svojstvo branilo upravo tim »argumentima«. Branilo se i odbranilo, jer su oni koji su imali »argumente« imali i takvu društvenu moć da te »argumente« učine argumentima.

B. Jelčić polazi od načela da je nagrađivanje prema radu »osnova našeg cjelokupnog socijalističkog napretka«. Tu osnovu potom iz principa, iz načela, prevodi u fakat. A ako je ona ostvarena, onda ne može biti oporezivanja ličnih dohodaka progresivnim stopama, jer bi takvo oporezivanje osporavalo samu osnovu. U tom smislu ona kaže: »Teško je zamisliti oporezivanje s ovakvim efektima u slučajevima gdje bi se na osobne dohotke primjenjivali porezi s progresivnim stopama. Ako je rezultat inputa rada dviju osoba izražen kao odnos 1:2, ako — kao rezultat *striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu (kurziv — Č. B.)* — u novcu izraženi input rada i opet (logično) iznosi 1 : 2, onda oporezivanje dohodaka ostvarenih osobnim radom mora biti takvo da odnos i nakon oporezivanja ostane 1 : 2.« Ova misaona kon-

Digitized by Google

strukcija je tačna, ali, na žalost, ona je samo to — misaona konstrukcija.

Marks i Engels su svojedobno, u Manifestu komunističke partije, preporučivali radničkoj klasi da se, posle izvođenja socijalističke revolucije i osvajanja političke vlasti, koristi tom vlašću i da različitim merama, koje će biti, »naravno, različite u različitim zemljama«, postepeno dokine kapitalističke društvene odnose. Druga među deset mera koje su oni preporučivali jeste »visoko progresivno oporezivanje«. A Barbari Jelčić je, u njenoj misaonoj konstrukciji, i obično progresivno oporezivanje teško i zamisliti, jer je zamislila stanje »striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu«, odnosno da smo u revoluciji toliko odmakli da se nalazimo na samom pragu ulaza u komunizam. Ili smo možda, »normalno«, i u tome prevazišli osnivače marksizma, koji nisu mogli dogledati naše vreme iz društvenih uslova i okolnosti u kojima su radili i stvarali, i koji su nam pogrešno preporučivali progresivne poreze radi ukidanja svake privatne svojine na sredstvima za proizvodnju.

Činjenice nemaju nikakve veze s pomenutom misaonom konstrukcijom, jer još dugo neće biti »striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu«, pošto tu raspodelu još uvek više određuje privatna svojina na sredstvima za proizvodnju i njena varijacija — privatna-grupnosvojinska, »društvena« svojina, nego osobni rad sredstvima u društvenoj svojini i rezultati toga rada. Zato sam sklon da više verujem, i za naše vreme, Marksovim i Engelsovim preporukama nego principima koji se mogu sprovesti u život samo nakon izvršenja tih preporuka.

Privatna svojina na 85 odsto raspoloživog poljoprivrednog zemljišta, tog osnovnog predmeta i sredstva rada, kao i privatna svojina drugih sredstava za proizvodnju i nedefinisan karakter društvene svojine, te raspodela ličnih dohodaka, kada nije određena za različite osobne radove 1 : 2 — kako to navodi B. Jelčić — već u odnosu 1 : 30, a pokatkad i mnogo više, a za iste osobne radove u odnosu 1 : 10, pa i više — obavezuju i one koji »argumente« mogu da učine argumentima da razmisle o preporukama osnivača marksizma, jer je očigledno da nismo stigli u vreme na koje se one ne odnose. Da je to potrebno, potvrđuje i onih 8.000 milijardera, za koje se više ne zna da li su milijarderi po tome što im se bogatstvo računa u starim ili novim dinarima. Na drugoj strani, to još više potvrđuju oni koji svojim dohotkom ne mogu da zadovolje ni minimum svojih potreba, pa se rešenje traži u »socijalnoj karti«, i još toliko njih, gotovo milion, koji čekaju posao u zavodima za zapošljavanje. U tolikoj meri izražene socijalne razlike, valjda, znače da nam je ekonomska snaga obitelji također u tolikoj ili sličnoj meri različita. Prema tome, i porezi moraju biti progresivni, a ne proporcionalni. Socijalne razlike, koje najvećim delom nisu rezultat različitih rezultata rada, treba otklanjati, postepeno smanjivati, jer takve kakve su i kamo se kreću prete, vrlo ozbiljno, da razore — kako to kaže B. Jelčić — i samu »osnovu na-

Digitized by Google

šeg cjelokupnog socijalističkog napretka«. Jedan od načina da se one smanje jeste progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, koje treba i može da bude tako dimenzionirano da podstiče privređivanje, racionalno i svrsishodno korišćenje društvenih i privatnih sredstava za proizvodnju i, dakako, da bude u suglasju sa principom nagrađivanja prema radu.

Poodavno smo ukinuli svako progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, tako da će trebati dosta napora da se slome otpori ponovnom uvođenju takvog oporezivanja, i pored sve podrške koju pruža Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Kažem »svako«, jer ni progresivno oporezivanje osobnih dohodaka i drugih prihoda porezom iz ukupnog prihoda građana nije bilo to — redovno se svodilo na izuzetno mali broj poreskih obveznika, sa neznatnim fiskalnim, ali i socijalnim efektima na korektiv u oporezivanju, koji to nikada nije bio. Osobni dohoci iz udruženog rada poodavno su retki izuzeci podložni porezu iz ukupnog prihoda građana, a za ostale osobne dohotke — od honorarnog rada, od samostalnih delatnosti, estrade i slično — nađeni su »instrumenti« i instrumenti da ni oni to ne budu.

Nisu se slučajno u poslednje vreme u Vojvodinu sjatili, »uselili« mnogi estradni »umetnici« i umetnici, a među njima, i najviša od svih, Lepa Brena. Vojvođanski zakon o porezima im više godi nego poreski zakoni u drugim republikama i pokrajini Kosovo, jer im se poreska osnovica iz ukupnog prihoda po ovom zakonu utvrđuje povoljnije nego drugde tako što im se ukupan prihod podložan oporezivanju porezom iz ukupnog prihoda umanjuje, kako je propisom određeno, za navodne troškove nužne za ostvarenje tog ukupnog prihoda za 45 odsto — za poklone učinjene određenim društvenim subjektima ili za određene svrhe, kao i za druge zakonom predviđene troškove. Zato ima istine u »glasini« da je Lepa Brena poklonom od preko dvesta starih miliona Kopaoniku platila sebi reklamu, jer da nije bila tako darežljiva, poreznici bi joj to uzeli i usmerili tamo gde je to saveznim zakonom određeno. Tako će od njene samo legalno ostvarene milijarde starih dinara u 1983. godini, izuzimanjem troškova 45 odsto i poklona, tek oko trećine biti oporezovano porezom iz ukupnog prihoda građana.

Takvim i sličnim »tehnikama« i samostalne zanatlije i druga lica koja samostalno obavljaju kakvu delatnost uspevaju da izbegnu progresivno oporezivanje svojih osobnih dohodaka. Zanatska radnja, odnosno prihodi od nje, deli se fiktivno na tri, pet ili deset radnji, odnosno prihoda, u zavisnosti od toga koliko to »treba«, tako da se, »rasturanjem« prihoda na formalno više njih, izbegava porez iz ukupnog prihoda ili se on samo simbolično plaća. Kao »dodatak« ovome, koriste se svakojake poreske olakšice da bi se u kasu namamilo prihod od poreza koji bi, da nije tih olakšica, »odlutao« u drugu opštinu, kojoj, inače, po zakonu pripada. Da, baš tako, republike i pokrajine i opštine u njima međusobno se nadmeću koja će više prihoda od poreza namamiti, i u toj se »gužvi«, izigravanjem, izbegavanjem plaćanja poreza, »goje« privatni džepovi.

Digitized by Google

Zato nije »nenormalno« da je, u 1982. godini, mašinbravaru Josipu Maroldu iz Beočina, posle plaćanja svih poreza, pa i poreza iz ukupnog prihoda, ostao osobni dohodak od pune dve stare milijarde dinara. Takvih i sličnih »zarada« ima još u Vojvodini. Ali je toga i u drugih, a posebno mnogo, koliko znam, u Hrvatskoj i Sloveniji.

»Liberalizacija« u doslednoj poreskoj politici u »maloj privredi« ide na ruku takvim kretanjima. To je, primera radi, »udružilo« u ljubljanski »Vektor« i druge slične firme stotine privatnih prevoznika iz cele zemlje, koji porez iz svog osobnog dohotka ostavljaju opštinama u kojima je sedište tih firmi, iako dohodak ostvaruju u drugim opštinama, jer je to obostrano korisnije, iako je šire društveno štetno. Takva poreska »politika« — a ima ih onoliko koliko ima opština u Jugoslaviji, ako ne i više — jedan je od ne tako beznačajnih vidova tihe kontrarevolucije, jedan od načina svojevrsnog podrivanja društveno-ekonomske osnove našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Od ekonomske snage poreskog obveznika treba da zavisi i oštrina oporezivanja njegovog osobnog dohotka i drugih prihoda. Ali ta snaga nije određena osobnim dohotkom i drugim prihodima pojedinca — kako to tvrdi B. Jelčić — već dohotkom i prihodima obitelji kojoj on pripada. Stoga porez iz ukupnog prihoda građana može biti srazmeran ekonomskoj snazi poreskog obveznika samo onda ako je on utvrđen u odnosu na ukupan prihod obitelji. Pri tom nije važno ko će od članova obitelji biti upisan kao poreski obveznik — da li udata žena ili oženjeni muškarac, ili neko drugi od punoletnih članova obitelji. U ukupan prihod obitelji treba da bude uključen svaki prihod svakog člana obitelji, nezavisno od toga iz kog izvora potiče, kao i od toga da li je taj prihod ranije bio oporezovan primarnim, neposrednim porezima, ili ne.

Koliko važeći način oporezivanja ukupnog prihoda građana, porezom »najosobnijim od osobnih poreza«, ne dgovara ekonomskoj snazi poreskog obveznika, pokazuju primeri iz tabele od I do IV, u kojima su dati — za pretpostavljene godišnje ukupne prihode pojedinaca od 544.000, 700.000, 1,000.000, 1,500.000 i 2,000.000 dinara — iznosi poreza iz ukupnog prihoda građana utvrđeni prema važećim propisima za opštine u Novom Sadu za 1983. godinu[2] i iznosi prihoda po članu obitelji koji im je ostao na raspolaganju posle tog i takvog oporezivanja.

U primerima koji slede od I do IV, u »igri« je 50 obitelji, i to onih »boljih«, koje su po važećim propisima pozvane da podnose poreske prijave radi utvrđivanja poreza iz ukupnog prihoda građana, jer imaju člana, pojedinca, koji je za to podoban. U tome broju 26 obitelji je privilegovano — 5 jednočlanih i po 7 dvočlanih, tročlanih i četvoročlanih — time što im, i posle plaćanja poreza iz ukupnog prihoda građana, ostaje neto prosečan prihod po članu

[2] Odluka o izmenama i dopunama odluke o opštinskim porezima iz ličnog dohotka i porezima na prihode i imovinu, »Službeni list grada Novog Sada«, br. 36/83.

Digitized by Google

obitelji u iznosu većem od 544.000 dinara godišnje, odnosno više po članu obitelji od najvišeg iznosa prihoda pojedinca koji po važećim propisima ne predstavlja predmet oporezivanja tom vrstom poreza. Ostale 24 obitelji — 3 dvočlane, 8 tročlanih i 13 četvoročlanih — imaju nakon oporezivanja pojedinca porezom iz ukupnog prihoda građana niži prosečan godišnji prihod po članu obitelji od onih prvih, »privilegovanih«.

U primeru I svi članovi obitelji — jednočlane, dvočlane, tročlane i četvoročlane — imaju prihode i u njima nema izdržavanih članova; u primeru II, u dvočlanoj, tročlanoj i četvoročlanoj obitelji, ima po jedan izdržavani član obitelji, a drugi ostvaruju prihode; u primeru III u tročlanoj i četvoročlanoj obitelji ima po dva izdržavana člana obitelji, a drugi ostvaruju prihode, i u primeru IV, u četvoročlanoj obitelji, ima po tri izdržavana člana obitelji, a prihode ostvaruje samo jedan član obitelji, obveznik poreza iz ukupnog prihoda građana. Svi iznosi u ovim primerima dati su u hiljadama (novih) dinara.

I u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l.	544	544	544	544	544
o.č.o.	—	—	—	—	—
p.o.u.	—	156	456	956	1.456
p.u.g.	—	26	158	458	758
l.d.n—1	544	674	842	1.042	1.242
p.n.č—2	544	609	693	793	893
p.n.č—3	544	587	643	710	776
p.n.č—4	544	576	618	668	718
II u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l.	544	544	544	544	544
o.č.o.	94	94	94	94	94
p.o.u.	—	62	362	862	1.362
p.u.g.	—	7	105	402	702
l.d.n.	544	693	895	1.098	1.298
p.n.č—2	272	346	448	549	649
p.n.č—3	362	412	480	547	614
p.n.č—4	408	445	496	546	596
III u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l	544	544	544	544	544
o.č.o.	188	188	188	188	188
p.o.u.	—	—	268	768	1.268
p.o.g.	—	—	64	345	645
l.d.n.	544	700	936	1.155	1.355
p.n.č—3	181	233	312	385	452
p.n.č—4	272	311	370	424	474
IV u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l.	544	544	544	544	544
o.č.o.	282	282	282	282	282
p.o.u.	—	—	174	674	1.174
p.u.g.	—	—	31	288	588
l.d.n.	544	700	969	1.212	1.412
p.n.č—4	136	175	242	303	353

LEGENDA:

u.p.p. — Ukupan prihod pojedinca koji je po važećim propisima predmet oporezivanja sa p.u.g.

Digitized by Google

n.d.l. — Neoporezivi deo ličnog dohotka pojedinca koji se po važećim propisima izuzima iz oporezivanja sa p.u.g.

o.č.o. — Olakšice za članove obitelji koji nemaju prihode, deo u.p.p. koji se na ime toga izuzima od oporezivanja sa p.u.g.

p.o.u. — Poreska osnovica p.u.g. po važećim propisima.

p.u.g. — Porez iz ukupnog prihoda građana.

l.d.n. — Lični dohodak neto, pojedinca, posle plaćanja p.u.g.

p.n.č. — Prihodi neto po članu obitelji posle plaćanja p.u.g. pojedinca, sa indeksima 1, 2, 3 i 4, za jednočlanu, dvočlanu, tročlanu i četvoročlanu obitelj, uz uslov da ih oni, sem poreskog obveznika, ostvaruju, ako nisu izdržavani članovi obitelji, godišnje po 544.000 dinara.

Iz primera I do IV se vidi da je ostatak ekonomske snage članova obitelji, pa i obveznika poreza iz ukupnog prihoda građana, određen ne samo prihodima i porezom iz ukupnog prihoda pojedinca, poreskog obveznika, već i prihodima drugih članova obitelji i njihovim brojem. Taj ostatak ekonomske snage ne samo da nije srazmeran ekonomskoj snazi poreskog obveznika pre oporezivanja, već joj je obrnuto srazmeran. To pokazuje da važeći način oporezivanja ukupnog prihoda građana ne raspoređuje poreski teret pravedno, srazmerno ekonomskoj snazi poreskih obveznika. Takav način oporezivanja očigledno je privilegovao obitelji koje imaju manji broj članova, od kojih većina ima prihode. Tim obiteljima, njihovim članovima, društvo je osiguralo dvostruku privilegiju — prva je u tome što im je dalo uslove da mogu da ostvaruju prihode, zaposlenje ili drugi izvor prihoda, a druga u tome što im je te prihode blaže oporezovalo nego onima koji ne uživaju te privilegije.U odnosu na prihode po članu obitelji, ili na ukupan prihod obitelji, oporezivanje ukupnog prihoda građana po važećim propisima je degresivno, odnosno viši prihodi su opterećeni nižim poreskim stopama i obrnuto — niži prihodi su opterećeni višim poreskim stopama. Evo kolike su te stope u odnosu na ukupan prihod obitelji u navedenim primerima:

I	p.n.č—1	—	3,71%	15,80%	30,53%	37,90%
	p.n.č—2	—	2,09%	10,23%	22,40%	29,79%
	p.n.č—3	—	1,45%	7,56%	17,70%	24,54%
	p.n.č—4	—	1,11%	6,00%	14,62%	20,87%
II	p.n.č—2	—	1,00%	10,50%	26,80%	35,10%
	p.n.č—3	—	0,56%	6,80%	19,66%	27,59%
	p.n.č—4	—	0,39%	5,03%	15,53%	22,73%
III	p.n.č—3	—	—	6,40%	23,00%	32,25%
	p.n.č—4	—	—	4,14%	16,88%	25,35%
IV	p.n.č—4	—	—	3,10%	19,20%	29,40%

Prihodi jednočlane obitelji iz primera I blago su oporezovani. Blago, iako su oporezovani oštrije nego prihodi iste visine drugih obitelji. To naročito potvrđuje okolnost da su ovim obiteljima posle oporezivanja ukupnog prihoda građana, po važećim propisima, ostali na raspolaganju prihodi po članu obitelji izrazito viši nego

Digitized by Google

prvoj narednoj »sličnoj« obitelji, obitelji »p.n. č—2« iz primera I. Ili, ako je jednočlana obitelj sa prihodom od 2.000.000 oporezovana stopom od 37,90 odsto, u iznosu od 758.000 dinara, pri čemu joj je ostao na raspolaganju prihod od 1.242.000 dinara — onda je četvoročlana obitelj, iz primera IV, sa istim prihodom, odnosno 2,000.000 dinara, oporezovana izrazito oštrije »blažom« stopom od 29,40 odsto, jer je njoj razrezan porez 588.000 dinara, tako da su posle oporezivanja ovoj obitelji ostali na raspolaganju prihodi po članu obitelji od »samo« 353.000 dinara godišnje.

U zavisnosti od visine prihoda, prihodi ovih jednočlanih obitelji oporezovani su stopama 3,71, 15,80, 30,53 i 37,90 odsto. To pokazuje da je oporezivanje izrazito visokih prihoda privilegovano, jer se progresija sa rastom prihoda usporava, i to znatno, tako da su poreski tereti onih »jačih« lakši. Takvo je regresivno — progresivno oporezivanje i prihoda svih drugih obitelji iz primera od I do IV. Takav stepen regresije, sam po sebi, dovoljno govori o tome da je porez iz ukupnog prihoda građana po važećim propisima nepravedan, pošto su »slabijima« dodeljeni relativno teži poreski tereti, a »jačima« lakši.

Prihodi dvočlanih obitelji u primerima I i II oštrije su oporezivani nižim poreskim stopama nego prihodi jednočlanih obitelji iz primera I. Oni su u primeru I oporezovani stopama 2,09, 10,23, 22,40 i 29,79 odsto, a u primeru II sa 1,00, 10,50, 26,80 i 35,10 odsto. To »oštrije« u oporezivanju prihoda dvočlanih obitelji iz primera II izrazito je oštrije, jer tim obiteljima posle oporezivanja, i to blažim stopama, ostaju na raspolaganju osetno niži prihodi po članu obitelji nego jednočlanim obiteljima. Tako je prihod jednočlane obitelji (iz primera I) od 2.000.000 dinara oporezovan stopom poreza iz ukupnog prihoda sa 37,90 odsto, pa je po članu posle oporezivanja ostao na raspolaganju prihod od 1,242.000 dinara, a isto toliki prihod dvočlane obitelji (iz primera II) oporezovan je blažom stopom — sa 35,10 odsto, ali je pri tom toj obitelji, posle oporezivanja, ostao na raspolaganju prihod po članu obitelji od »samo« 649.000 dinara.

Prihodi dvočlanih obitelji iz primera II izrazito su oštrije oporezovani nego prihodi dvočlanih obitelji iz primera I. To se vidi i iz stopa zahvatanja prihoda iz ova dva primera, ali još bolje po tome što višim stopama zahvatanja prihoda u primeru II nego u primeru I odgovaraju izrazito niži prihodi po članu obitelji koji im ostaju na raspolaganju nakon oporezivanja. To jasno pokazuje da važeći način oporezivanja ukupnog prihoda ne vodi dovoljno računa o valjanim socijalnim efektima, jer ne uvažava u dovoljnoj meri činjenicu da je ekonomska snaga poreskog obveznika određena i time u kolikoj meri svoje prihode mora da koristi za izdržavanje članova obitelji koji nemaju prihode. Prema tome, netačna je tvrdnja B. Jelčić da važeći propisi tu činjenicu uvažavaju. Zar oporezivanje prihoda obitelji iz primera II višim stopama nego u primeru I ne govori dovoljno o tome? Mada su prihodi dvočlanih obitelji iz primera II niži nego prihodi odgovarajućih obitelji iz pri-

Digitized by Google

mera I, oporezovani su višim poreskim stopama, pa stoga obitelji iz primera I ostaje posle oporezivanja prihod po članu 544.000, 609.000, 693.000, 793.000 i 893.000 dinara, a u primeru II »samo« po 272.000, 346.000, 448.000, 549.000 i 649.000 dinara.

Neuvažavanje ove činjenice, naime, da je ekonomska snaga obveznika poreza iz ukupnog prihoda određena i izdržavanjem članova obitelji koji nemaju prihode, još bolje se razaznaje ako se analizira oporezivanje ukupnog prihoda građana pojedinaca koji pripadaju tročlanim i četvoročlanim obiteljima iz primera od I do IV. Tako su ukupni prihodi četvoročlanih obitelji iz primera I 2.132.000, 2.332.000, 2.632.000, 3.132.000 i 3.632.000 dinara oporezovani samo po stopama od 1,11, 6,00, 14,62 i 20,87 odsto, pa su posle oporezivanja ovim obiteljima ostali godišnje prihodi po članu od 544.000, 576.000, 618.000, 668.000 i 718.000 dinara, dok su ukupni prihodi, takođe četvoročlanih obitelji, iz primera IV od 544.000, 700.000, 1.000.000, 1.500.000, i 2.000.000 dinara oporezovani oštrijim stopama, odnosno sa 3,10, 19,20 i 29,40 odsto, pa im je posle oporezivanja ostao godišnji prihod po članu obitelji od »samo« 136.000, 175.000, 242.000, 303.000 i 353.000 dinara.

U primerima I do IV, u svakom narednom primeru povećava se broj izdržavanih članova obitelji za jedan, a smanjuje broj članova obitelji koji imaju prihode za jedan. Posmatrajući tim redom dvočlane, tročlane i četvoročlane obitelji, dâ se zapaziti da su one sa više izdržavanih članova oštrije oporezovane, i to utoliko oštrije ukoliko imaju više izdržavanih članova. Druga opšta karakteristika zapaža se posmatranjem tabele stopa poreza, iz primera I do IV, sa leva na desno. Te stope rastu sa porastom prihoda, ali usporeno. Dakle, posmatrajući oporezivanje ukupnog prihoda građana, njegove socijalne efekte, u okviru ovih »boljih« obitelji dâ se zaključiti da su takvim oporezivanjem privilegovane obitelji sa manjim brojem izdržavanih članova i obitelji čiji su prihodi viši. I među »boljima« nema pravde.

Eventualno uvođenje obiteljskog poreza iz ukupnog prihoda ne može vređati načelo nagrađivanja prema rezultatima rada. Takvo oporezivanje ne bi bilo u suprotnosti sa ovim načelom, kako to neargumentovano tvrdi B. Jelčić. Sve dok od dela povećanog prihoda obitelji posle oporezivanja ostaje deo od tog dela prihoda na raspolaganju nagrađivanje prema rezultatima rada nije ugroženo. Ako je deo koji joj ostaje tako dimenzioniran da podstiče članove obitelji na privređivanje, onda je takvo oporezivanje ukupnog prihoda u saglasnosti sa pomenutim načelom nagrađivanja prema rezultatima rada.

Proporcionalno oporezivanje, za koje se zalaže B. Jelčić, nema nikakvog uticaja na nagrađivanje prema rezultatima rada. Ta se tvrdnja može uzeti za tačnu, jer se takvim oporezivanjem ne dira u odnose među subjektima uspostavljene u primarnoj raspodeli. Ali je i netačna, jer, ako se tim subjektima takvim oporezivanjem oduzima toliki deo dohotka da im ostatak nije dovoljan da podmiruju svoje minimalne, pa i uobičajene, za njih normalne potrebe,

Digitized by Google

onda jednaki odnosi dohodaka pre i posle oporezivanja mogu da budu razlog da se takva relacija menja ako se želi ići napred. Prema tome, proporcionalno oporezivanje nije samo indiferentno u odnosu na nagrađivanje prema rezultatima rada, već može, u zavisnosti od toga kako je dimenzionirano i kakva je — pravična ili nije — primarna raspodela dohodaka, da stimuliše ili destimuliše takvo nagrađivanje. Isti je slučaj i sa progresivnim oporezivanjem. Zato se ne može *a priori* tvrditi da je jedan od ovih oblika oporezivanja sa ovog stanovišta bolji nego drugi. Ako je primarna raspodela dohodaka saglasna nagrađivanju prema rezultatima rada, onda je valjano dimenzionirano proporcionalno oporezivanje dobar način da se takva raspodela održi.

Ali mi nemamo raspodelu dohodaka određenu samo rezultatima rada. Zato smo, između ostalog, nadogradili proporcionalno oporezivanje dohodaka, prihoda uopšte, progresivnim oporezivanjem najviših prihoda pojedinaca, porezom iz ukupnog prihoda građana. No, ni to nije korigovalo u tom smeru primarnu raspodelu. Jer da je samo kod oko 5.000 građana — koliko ih u poslednjim godinama ima — narušen pomenuti princip da su obveznici poreza iz ukupnog prihoda građana, onda ovaj korektiv ne bi ni bio potreban. Narušavanja su obimnija, pa je zbog toga potrebno širi krug građana oporezovati ovim porezom. U tom smislu se i predlaže da se snizi neoporezivi deo prihoda sa trostrukog na dvostruki iznos prosečnog ličnog dohotka.

Smatram da ni ta mera nije dobra. Neophodno je, umesto poreza iz ukupnog prihoda građana, pojedinca, uvesti oporezivanje ukupnog prihoda obitelji. To bi praktično značilo da bi samo najniži dohoci i prihodi uopšte bili jednostruko oporezivani proporcionalnim poreskim stopama, a svi drugi dvostruko, prvi put proporcionalnim stopama, a drugi put, u vidu obiteljskog poreza, progresivnim poreskim stopama. To bi vodilo radikalnoj izmeni sveukupnog poreskog sistema — između ostalog, vodilo bi rasterećenju društvene privrede i smanjenju posrednog, a povećanju neposrednog oporezivanja — što bi bitno uticalo da se promene odnosi u raspodeli, ali i odnosi prema radu.

Time bi oni koji svoje dohotke i prihode ostvaruju sa manje rada, koristeći se i drugim osnovima za sticanje dohotka, platili više i visoke poreze. Ali i samo to što bi ih oni platili više nego što su ih do sada plaćali moralo bi za one koji ostvaruju prihod isključivo radom značiti da će plaćati porez niži nego do sada. Svi oni koji bi plaćali poreze jednostruko, odnosno samo u primarnom oporezivanju, plaćali bi ih, dakako, niže nego do sada. Tako oni više ne bi bili upućeni na to da svoj minimum potreba rešavaju preko »socijalnih karti« i drugih vidova socijalne zaštite, a društvo bi uštedelo sredstva koja troši u administraciji te socijalne zaštite.

Proporcionalno oporezivanje je pravedno i ne vređa raspodelu prema rezultatima rada, samo pod uslovom da takva raspodela postoji. Pretpostavka da je takva raspodela u praksi striktno prime-

Digitized by Google

njena nije taj uslov, nego misaona konstrukcija. Baš zato što lični dohoci i drugi prihodi nisu određeni rezultatima rada, što su nepravedni sa stanovišta ovog tako važnog socijalističkog zahteva, ne može se smatrati pravednim oporezivanje koje u sekundarnoj raspodeli ne otklanja tu nepravdu. Prema tome, preporuku osnivačâ marksizma, Marksa i Engelsa, da visoko progresivno oporezivanje treba da bude jedna od mera radničke klase za učvršćenje njene vlasti treba uvažavati sve dotle dok lični dohoci i druga primanja ne budu striktno određeni punom primenom principa raspodele prema rezultatima rada, i to tako da visoko progresivno oporezivanje bude oštrije ako smo dalje od ostvarenja ovog principa, i obrnuto, blaže ukoliko smo bliže njemu.

Društvene grupe koje su danas moćnije nego juče uspele su poodavno svojom društvenom moći da pravno ustanove poreski sistem koji im najviše odgovara. U praksi on se ostvaruje još saglasnije njihovim interesima. To je sistem proporcionalnog oporezivanja dohodaka i ličnih dohodaka, sistem sa toliko »sistema« koliko je i opština. A ovi opštinski su to, jer su nekonzistentni. Tim društvenim grupama nije stalo do Marksovih i Engelsovih preporuka, jer su one, po njima, prevaziđene, kao što su i oni »prevaziđli« socijalističke društvene odnose na putu u komunizam.

Ti »sistemi« proporcionalnog oporezivanja dohodaka i ličnih dohodaka u praksi se ostvaruju kao »sistem« jugoslovenskog degresivnog oporezivanja. Zbirne stope društvenih obaveza iz dohodaka i ličnih dohodaka, društvene obaveze uopšte, obrnuto su srazmerne visini dohodaka i ličnih dohodaka. Više su tamo gde su dohoci i lični dohoci niži, i obrnuto — niže su tamo gde su dohoci i lični dohoci viši. Takvi su odnosi društvenih obaveza u istom »sistemu«, ali i pojedinih »sistema« međusobno. Ne treba dokazivati da su ukupne društvene obaveze zemljoradnikâ sa visokim katastarskim prihodom niže u istom »sistemu« (u istoj opštini) nego obaveze zemljoradnikâ sa manjim katastarskim prihodom, jer deo zdravstvenog doprinosa plaćaju i jedni i drugi u fiksnom iznosu, jednako po glavi (takozvana glavarina) nezavisno od toga koliki im je katastarski prihod. Takođe, ne treba dokazivati da su ukupne društvene obaveze zanatlija sa visokim dohocima niže, čak dvostruko niže, nego zanatlija u istom »sistemu«, opštini, sa nižim dohocima, jer oni sa visokim dohocima ne plaćaju penzioni i zdravstveni doprinos na deo svojih dohodaka, na deo dohotka iznad limita. Ne treba dokazivati da su prihodi i dohoci u razvijenim opštinama oporezivani blaže nego u nerazvijenim opštinama i u razvijenim republikama i pokrajini Vojvodini, nego u nerazvijenim republikama i pokrajini Kosovo, jer je to tako očigledno iz statističkih podataka.

Takvo stanje u oporezivanju ili, bolje reći, u ukupnim društvenim obavezama, vodi daljem raslojavanju građana na bogate i siromašne. Ali i razbijanju jedinstva jugoslovenskog tržišta i daljem zaostajanju nerazvijenih za razvijenima. To zaostajanje ne javlja se samo u odnosima republika i pokrajina, već i u odnosima

Digitized by Google

opština u svakoj republici i pokrajini. Sa prihodima od poreza i doprinosa koje ubiru nerazvijeni nisu kadri da podmire opšte i zajedničke potrebe, koje su u odnosu na mogućnosti predimenzionirali. To vodi daljem uvećavanju društvenih obaveza u tim sredinama. Kada je tako, njima za proširenje materijalne osnove rada ostaje manje sredstava nego razvijenima, a to onda vodi daljem zaostajanju u razvoju. Na taj način razvijeni nemaju ekonomski interes da ulažu sredstva u ta područja, jer im, zbog oštrijeg oporezivanja, takva ulaganja odbacuju niži čist dohodak nego da su sredstva uložili u razvijena područja.

To da društvene obaveze nisu u srazmeri sa ekonomskom snagom poreskih obveznika, već da su obrnuto srazmerne toj snazi, kao i da se to, pored ostalog, ostvaruje u svemu i na isti način u odnosima obaveza po pojedinim »sistemima« razvijenih i nerazvijenih — prvi je i osnovni nedostatak, pa, ako hoćemo, i nepravda sadašnjeg oporezivanja. Ono takvo kakvo je derogira društvene mere koje idu ka bržem razvoju nerazvijenih republika i pokrajina, i opština i regiona u njima, i stvara niz drugih negativnih ekonomskih i socijalnih posledica. Zato su to teme za naslov »Socijalni efekti porezne politike«, a ne porez iz ukupnog prihoda kakav sada imamo, koji to nikada nije ni bio, jer nije — kako je pokazano —nikad ni imao značajnijih socijalnih efekata, pošto je i po broju obveznika i po ukupnom iznosu uvek bio zanemarljiv i zato nije ni mogao imati neke ozbiljnije socijalne efekte, niti je mogao biti korektiv onome što je nemoguće korigovati bez stvaranja jedinstvenog, koherentnog, jugoslovenskog poreskog sistema. Treba istaći da on može da bude jugoslovenski samo kada je, i ako je, decentralizovan.

Digitized by Google

Dušan Nikoliš

Direktna ulaganja kapitala — ekonomski instrument i vid dominacije SAD nad zemljama u razvoju

Ulaganje kapitala u privrede zemalja u razvoju jedan je od najreprezentativnijih i najindikativnijih elemenata i jedan od najefikasnijih instrumenata američke politike eksploatativne dominacije nad svetom u razvoju i ujedno hegemonije nad postojećim međunarodnim ekonomskim poretkom. Odnosno, šire gledano, američka inostrana ulaganja kapitala u zemlje u razvoju i u razvijene industrijske zemlje predstavljaju snažno sredstvo ostvarivanja i očuvanja vodeće uloge SAD, kao najjače privredne sile, u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Tu misiju ulaganja, transfera i izvoza američkog kapitala u inostranstvo su, među ostalima, slikovito i eksplicitno objašnjavali zvaničnici mnogih američkih administracija. »Principijelan cilj programa ekonomske pomoći inostranstvu — izjavio je Nikson početkom 1972. godine — jeste da pomognemo zemljama u razvoju da privuku privatna ulaganja... Privatna ulaganja kao nosilac tehnologije, trgovinskih ponuda i kapitala po sebi, za uzvrat, postaju glavni faktor u unapređivanju njihovog industrijskog i poljoprivrednog razvoja. Nadalje, značajan priliv privatnog inostranog kapitala stimuliše mobilizaciju i formiranje domaćeg kapitala u

Digitized by Google

zemlji primaocu ... Uzajamna korist je tako uslov bez kojeg nema uspešnog inostranog privatnog investiranja.«[1]

Međutim, kada se ova izjava razmatra malo dublje, ispod površine, onda se dolazi do njenog drugačijeg značenja. Za američki biznis i za odnose sa zemljama u razvoju uspešno ulaganje kapitala znači, pre svega, interes i nastojanje da se kapital neprekidno oplođuje i da donosi maksimalne profite, a ne i interes da zemlje u razvoju razvijaju svoje nacionalne ekonomije i svoje ukupne društvene potencijale. P. Baran i P. Svizi smatraju da je primarni cilj korporativnog biznisa težnja ka najvećem mogućem uvećanju profita u datoj situaciji. Čak i kad profiti nisu krajnji cilj, oni su sredstvo kojim se taj cilj može postići. Za neke druge autore[2] sve privatne investicije (domaće ili inostrane) motivisane su pre profitom nego socijalnim beneficijama, tako da postoji raskorak između onoga što je privatno profitabilno i društveno poželjno. Prema istom pogledu, prvenstveni cilj multinacionalnih kompanija jeste maksimalizacija globalnog profita; njihove akcije su usmerene na ostvarenje tog cilja, a ne na razvoj zemalja u razvoju domaćina, pa se, prema tome, multinacionalne kompanije, razumljivo, ne mogu osuditi zato što ne unapređuju razvoj zemalja u razvoju ili im nije u interesu da to čine.

Slično tom shvatanju, E. Zupnik smatra da »bez obzira na to kakav je krajnji uticaj multinacionalnih kompanija na privredu i društvo zemalja domaćina, bilo kao dobročinitelja ili eksploatatora, težnja za profitom je prvenstvena, fundamentalna svrha koja stoji iza odluke kompanije da investira u inostranstvo. Jedna kompanija ulaže u inostranstvo da bi zadovoljila jedan ili više specifičnih ciljeva koji su uključeni u njen napor da maksimalizuje profit.«[3]

Taj interes SAD naročito jasno će se videti kada se budu uporedili pomoć SAD zemljama u razvoju i ostvareni profiti od investiranja u te zemlje. Tada se i element uzajamne koristi u investiranju na kome se insistira preobraća u jednostranu korist, najveću korist za SAD, odnosno za multinacionalne kompanije kao osnovne agense i subjekte direktnog ulaganja kapitala.

Tu povezanost ekonomske koristi, koju od inostranih ulaganja imaju američke multinacionalne kompanije, i spoljnopolitičke (vojne i ekonomske) koristi, koju od razgranatog poslovanja i uloge multinacionalnih kompanija u međunarodnim ekonomskim odnosima ima američka vlada i SAD u celini, jedan američki sekretar za finansije ovako je plastično obrazložio: »Za SAD multina-

---

[1] President Nixon's State of the Union Message, his Policy Statement on Economic Assistance and Investment Security in Developing Nations, January 19, 1972, Keesings Contemporary Archives, 25183 A (1972).

[2] D. Colman — F. Nixon, *Economics of Change in Less Developed Countries*, Philip Allan Publishers, Oxford, 1978, str. 238—239.

[3] E. Zupnick, *Foreign Investment in the US: »Costs and Benefits«*, Foreign Policy Association, Hedline Series, 249, April 1980, str. 13.

Digitized by Google

cionalne kompanije imaju ne samo trgovinski značaj, već i vrlo značajnu ulogu za spoljnu politiku... U cilju finansiranja svoje vojne pozicije u inostranstvu, vlada SAD je stalno nastojala, a tome će težiti i ubuduće, da proširi i uveća ulogu multinacionalnih kompanija kao suštinskog instrumenta zdravog i snažnog ekonomskog progresa širom slobodnog sveta.«[4]

A. Američka direktna ulaganja u inostranstvu — opšta slika

Što se tiče opšte slike američkih direktnih ulaganja u inostranstvu, ona su sedamdesetih godina bila veća od ulaganja zapadnih zemalja, Japana i zemalja OPEC-a u SAD. Krajem 1972. godine, na primer, ukupna inostrana ulaganja u SAD iznosila su oko 14 milijardi dolara, odnosno manje od 1/6 od ukupno 94 milijarde dolara američkih direktnih ulaganja u inostranstvu.[5] Mada se takva situacija brzo menja (porast inostranih ulaganja u SAD u 1978. godini — 40 milijardi dolara naspram 168 milijardi dolara američkih ulaganja u inostranstvu), ulaganja u SAD još uvek ostaju niska u odnosu na ulaganja SAD u druge zemlje. Vrednost direktnih ulaganja SAD u inostranstvu premašuje vrednost ulaganja bilo koje druge zemlje. Procenjeno je da je ukupna vrednost svih inostranih direktnih ulaganja u svetu (1978) iznosila oko 300 milijardi dolara, a da na vrednost inostranih direktnih ulaganja samih SAD odlazi oko 55 odsto! Tako je vrednost celokupnih direktnih ulaganja SAD u inostranstvu 1965. godine iznosila približno 49 milijardi dolara, 1970 — 75 milijardi, 1975 — 133, a 1978 — 168 milijardi dolara.[6]

Prema opštoj geografskoj i privrednoj (sektorskoj) strukturi direktnih ulaganja SAD u inostranstvu, američke kompanije i korporacije u inostranstvu najviše su koncentrisane u razvijenim industrijskim zemljama na koje (1978) odlazi 72 odsto ukupne vrednosti američkih direktnih ulaganja (120 od ukupno 168 milijardi dolara). Na zemlje u razvoju otpada oko 24 (40 milijardi), a od toga samo na Latinsku Ameriku 80 odsto.[7] U pogledu privrednog sastava, odnosno lociranosti američkih direktnih ulaganja u privredne grane — kako razvijenih zemalja tako i zemalja u razvoju (1978) — najveća su ulaganja u industriju — 44 odsto svih ulaganja (taj procenat ulaganja SAD u razvijene zemlje je 50, a u zemlje u razvoju 35, zatim u trgovinu, finansiranje i osiguranje — 25 i u naftu — 20 odsto).[8]

---

[4] H. Fowler, US Secretary of the Treasury, citirano prema: R. Gilpin, *US Power and the Multinational Corporation. The Political Economy of Foreign Direct Investment*, Basic Books Publishers, New York, 1975, str. 161.

[5] R. Gilpin, *Economics, Politics and the Multinational Corporation*, u: S. Finger (J. Harbert editors), *US Policy in International Institutions. Defending Reasonable Options in an Unreasonable World*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1978, str. 170.

[6] E. Zupnick, isto, str. 35.

[7] Isto, str. 36—37.

[8] Isto.

Digitized by Google

Za poslednje tri decenije američko direktno privatno ulaganje u inostranstvu pretrpelo je promene. Prvo, u kvantitativnom smislu došlo je do ubrzanog porasta ukupnih ulaganja. Između 1965. i 1975. godine američka privatna direktna ulaganja su se povećavala po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 17 odsto.[9]

Druga promena je *kvalitativne prirode* i odnosi se na novi pravac multinacionalnog ulaganja. Do 1945. godine američki investitori su se pretežno usredsređivali na posedovanje minerala i plantaža u zemljama u razvoju, ali odskora oni sve više izvoze kapital radije za ulaganja u industrijske proizvode nego u vađenje ili kultivaciju primarnih proizvoda. Takva ulaganja su usmerena više na razvijene privrede i locirana u njima, odnosno u onima koje su u usponu, nego na nerazvijene privrede, što jasno ukazuje na to da se Sjedinjenim Američkim Državama više ne isplati investiranje u sirovine (izuzev u naftu i nešto manje bakar) i minerale koji donose manje profite nego ulaganja u proizvodnju industrijskih roba koja se, preko niže cene rada i sirovina, brže isplaćuju i donose veće zarade na svetskom i sopstvenom tržištu.

U celini uzev, multinacionalno ulaganje u inostranstvu se ogromno povećalo, pre svega u industrijskim ograncima u zemljama u razvoju. Američko privatno ulaganje je potvrdilo ovaj međunarodni obrazac. Ili, tačnije rečeno, ono je pomoglo oblikovanju međunarodnog obrasca investiranja, pošto na američke kompanije otpada oko 50 odsto svih direktnih multinacionalnih ulaganja u svetu!

Kvalitativnu promenu u direktnim ulaganjima u inostranstvu u dužoj vremenskoj seriji pokazuje sledeća tabela:

Direktna ulaganja SAD u inostranstvu 1929—1975. (regionalno i sektorski)[10]

Opis	1929	1984	1959	1968	1975
1	2	3	4	5	6
Ukupno (u milijardama dolara)	8	11	30	65	133
Po regionima (u %)					
Evropa	19	14,5	16	30	40 (+ Japan)
Kanada	25	31	33	33	23
Latinska Amerika	33	39	35	17	17
Ostale zemlje u razvoju	23	15,5	16	20	20
Po sektorima (u %)					
Industrija	24	33	32	41	42
Nafta	15	29	33	29	26
Rudarstvo	16	10	10	8	5
Usluge	21	11	9	4	
Ostalo	24	17	16	18	27

[9] N. Richardson, *Foreign Policy and Economic Dependence*, University of Texas Press, Austin/London, 1978, str. 27.

[10] Isto, str. 28.

Digitized by Google

Iz podataka proizlazi kontinuirani porast američkih direktnih ulaganja u razvijene industrijske zemlje (Evropa, Kanada, Australija, Japan) od oko 44 odsto u 30-im ili 40-im godinama na više od 60 i 70 odsto u 60-im i 70-im godinama i obrnut trend opadanja ulaganja u Latinsku Ameriku i zemlje u razvoju. Po sektorima, kontinuirani porast je u ulaganjima u inostranstvu, a kontinuirano opadanje ulaganja u rude i minerale, kao i u usluge.

Od ukupnih direktnih ulaganja u inostranstvu od 7 milijardi dolara u 1946. godini vrednost američkih ulaganja je već s početka 70-ih godina dostigla iznos od 100 milijardi dolara, sa godišnjim profitom od preko 200 milijardi. Najveći udeo posleratnih američkih direktnih investicija (40 odsto) odlazi u propulzivne industrije — automobilsku, hemijsku, elektronsku i slične .

B) Američka direktna ulaganja u zemlje u razvoju i zavisnost zemalja u razvoju

U strukturi investicija SAD u zemlje u razvoju dominantno mesto ima privatno direktno ulaganje. U osnovi, u američkoj poslovnoj praksi postoje dva oblika privatnih dugoročnih transfera kapitala — portfolio ulaganja i direktna ulaganja. Portfolio ulaganja kapitala su ona ulaganja, to jest kupovanja, koja, za razliku od direktnih ulaganja — ogranci, afilijacije multinacionalnih kompanija — ne predstavljaju vlasništvo nad svojinom u stranoj zemlji i, sledstveno tome, kontrolu nad preduzećem i dobiti. Samo oko 20 odsto celokupnih američkih ulaganja u inostranstvu u 1975. godini bile su portfolio investicije.[11]

Privatna direktna ulaganja SAD u zemlje u razvoju i poslovanje multinacionalnih kompanija povlače za sobom mnoge i rafinirane oblike zavisnosti zemalja u razvoju od SAD. »Direktno privatno ulaganje i kupovina vlasničkih akcija u privrednim operacijama lociranim u inostranstvu mogu biti izvor zavisnosti kada preplavljuju nacionalnu ekonomiju... Privatna ulaganja jedne zemlje u biznis u drugoj zemlji, mogu dovesti ekonomiju druge zemlje u zavisnost u pogledu odluka koje donose u prvoj.«[12]

Regionalnu (geografsku) i sektorsku strukturu, to jest distribuciju direktnih ulaganja SAD u zemlje u razvoju u sedamdesetim godinama moguće je sagledati iz sledeće tabele (1970. godina u procentima)[13]:

---

[11] Isto, str. 26.

[12] Isto.

[13] D. Colman — P. Nixon, isto, str. 221.

Digitized by Google

	Nafta	Vađenje ruda	Industrija	Ostalo (poljoprivreda, brodarstvo, trgovina itd.)
Latinska Amerika	24,2%	10,6%	37,9%	27,3%
Evropa	16 %	4 %	60 %	20 %
Afrika	43,3%	18,4%	17,1%	21 %
Srednji istok	91,4%	—	5,7%	2,9%
Azija	32,2%	7,1%	32,1%	37,5%
Ukupno (prosek)	33,3%	10,3%	31,5%	24,9%

Geografska rasprostranjenost direktnih ulaganja i razmeštaj multinacionalnih kompanija, odnosno njihovih ogranaka, odslikavaju i slede sfere uticaja (političkog i ekonomskog) zemalja u kojima su kompanije nastale i ranije kolonijalne veze najvećih zapadnih sila. Pored toga, postoji i jedna vrsta dijalektičkog odnosa između multinacionalnih kompanija i međunarodnog ekonomskog poretka: multinacionalna kompanija je njegov proizvod i, u isto vreme, ona doprinosi obrazovanju i održavanju poretka. Što se tiče SAD, 70 odsto ogranaka svih američkih multinacionalnih kompanija locirano je samo u Latinskoj Americi. Direktna ulaganja multinacionalnih kompanija su usredsređena u nekoliko zemalja u razvoju. Tako, Argentina, Brazil, Meksiko, Venecuela, Karibi, Indija i Nigerija apsorbuju 43 odsto ukupne mase direktnih investicija u zemlje u razvoju.

Tabela direktnih ulaganja SAD u zemlje u razvoju potvrđuje tendenciju kvalitativne promene u sektorskoj (privrednoj) strukturi i usmerenosti zapažene prilikom direktnog ulaganja SAD u inostranstvo uopšte. Tako, i za zemlje u razvoju važi da su multinacionalne kompanije usredsređene na ulaganja u savremene industrijske grane koje se, uz novu tehnologiju, brzo razvijaju i koje su »kapitalno intenzivne«. Pored toga, one sve življe ulažu i u ostale grane kao što su turizam, bankarstvo, osiguranje, inženjering i slično. Multinacionalne kompanije su postale manje značajne kao snabdevači znanja, tehnologije i kapitala za vađenje i preradu sirovina, tako da su morale da razviju nove strategije u svetu promenjenih ekonomskih i političkih uslova.

U periodu 1966—1976. godine direktna ulaganja SAD u zemlje u razvoju su se više nego udvostručila — od 13,9 milijardi dolara u 1966. povećana su na 29 milijardi u 1976. godini. Učešće industrijskog sektora u celokupnim direktnim ulaganjima SAD u svet u razvoju povećalo se u istom periodu sa 25 na blizu 40 odsto — sa 1,4 na 3,5 milijarde dolara.[14]

Jedan od suštinskih vidova i pokazatelja prirode i ciljeva direktnog ulaganja kapitala SAD u zemlje u razvoju jeste *pitanje*

[14] M. McLaughlin, *The United States and World Development, Agenda 1979*, Overseas Development Council/Praeger Publishers, New York, 1979, str. 236, 263.

Digitized by Google

repatrijacije (povraćaja) profita od direktnih investicija, odnosno njihove unosnosti, profitabilnosti. Trend izvlačenja profita SAD iz direktnih ulaganja u inostranstvu (1967—1975. godine) kretao se po stopama (u procentima)[15]*:*

	Iz nerazvijenih zemalja		Iz zemalja u razvoju	
	Industrijske prerađevine	Nafta	Industrijske prerađevine	Nafta
1967	9,2	2,5	7,9	28,2
1969	12,3	2,0	11,6	27,8
1971	11,6	4,1	10,1	30,9
1973	18,0	12,0	14,5	52,4
1975	11,7	8,8	14,3	47,4

Vraćanje profita od direktnih investicija SAD u industrijske prerađevine, a posebno u eksploataciju nafte u zemljama u razvoju, skreće pažnju na nov, agresivan prodor stranog kapitala (visoke stope i visoka prosečna stopa za naftu, a i za mnoge druge industrijske sirovine), koji nekima može izgledati kao da »kompenzuje« pomoć za razvoj zemljama u razvoju. Moglo bi se reći da se »u zemljama u razvoju« ostvaruje viša stopa izvlačenja profita u prerađivačkoj industriji, a mnogo viša u nafti. Usled toga 30 odsto američkih ulaganja u inostranstvu je u zemljama u razvoju, ali je 60 procenata ukupnih repatriranih profita u SAD u šezdesetim godinama bilo iz zemalja u razvoju.[16]

U 1978. godini američke direktne investicije u inostranstvu »zaradile« su 26 milijardi dolara po prosečnoj stopi povraćaja od 16 odsto,[17] koja se smatra visokom. Ili, podatak da je američki biznis do 1976. godine investirao u inostranstvu ukupno oko 1/4 triliona dolara, a da je prosečan godišnji povraćaj ovih ulaganja iznosio više od 17 milijardi dolara![18] Unosnost zarade od direktnog ulaganja SAD u inostranstvu moguće je iskazati i kroz njihovo procentualno učešće u celokupnim domaćim ostvarenim profitima u samim SAD. Tako je, na primer, 1950. godine to učešće iznosilo samo 9 odsto, da bi se u 1969. godini povećalo na 28 procenata![19], s tim da se taj trend nastavlja.

[15] R. Štajner, *Nesvrstani i novi međunarodni ekonomski poredak*, u knjizi: *Nesvrstani u savremenom svetu*, Vjesnikova Press agencija, Zagreb, 1979, str. 288.

[16] R. Štajner, *Kriza II. Anatomija neokolonijalizma i teorija Novog međunarodnog ekonomskog poretka*, »Privredni pregled«, Beograd, 1980, str. 55.

[17] E. Zupnick, isto, str. 38.

[18] Department of State Bulletin, November 29, 1976, str. 655.

[19] R. Isaak, *American Democracy and World Power*, St. Martins Press, New York, 1977, str. 131.

Digitized by Google

Trend stope (u procentima) repatrijacije profita iz direktnih investicija SAD u neke regione sveta u razvoju pruža sledeću sliku[20]:

	1950	1955	1960	1965	1969
Latinska Amerika	11,5	10,8	7,8	9,2	9,3
Afrika	12,2	12,4	gubici	17,1	23,0

Zapaža se blagi pad povraćaja profita u odnosu na ulaganja pedesetih godina, konsolidacija šezdesetih godina, i jačanje mogućnosti izvlačenja profita.

Između 1960. i 1968. godine američke multinacionalne kompanije su, na primer, prosečno iz Latinske Amerike izvukle 79 procenata čistih profita od svojih ulaganja. Između 1965. i 1968. godine 52 odsto ukupnih profita američkih multinacionalnih kompanija uloženih u proizvodni sektor u Latinskoj Americi vraćeno je u SAD.[21]

Može se, na kraju, konstatovati da kapital iz razvijenih zapadnih zemalja i SAD ne samo da gubi spremnost da investira u razvoj zemalja u razvoju — u ekonomski manje isplative razvojne projekte — i da se zemlje u razvoju uveravaju da su direktne investicije (penetracija kapitala) najbolji oblik finansiranja razvoja zemalja u razvoju i njihovog bekstva od zaostajanja, već i da multinacionalne kompanije izvlače iz zemlje domaćina profite stvorene iz kapitala koji je pozajmljen iz zemlje domaćina, čime utiču na snižavanje stope akumulacije kapitala u zemljama u razvoju. Takav oblik (izvor i mehanizam) finansiranja investicionih aktivnosti multinacionalnih kompanija u zemljama u razvoju ukazuje na netačnost tvrdnje da multinacionalne kompanije preko direktnih ulaganja prenose velika finansijska sredstva zemljama u razvoju za potrebe njihovog ekonomskog razvoja. »Globalne investicione aktivnosti multinacionalnih kompanija (posebno u proizvodnom, industrijskom sektoru) pretežno su finansirane iz izvorâ koji vode poreklo iz privrede zemlje domaćina... u Latinskoj Americi su u razdoblju 1957—1965. godine američke multinacionalne kompanije finansirale 83 odsto svojih ukupnih direktnih ulaganja iz lokalnih izvora, a 78 odsto ulaganja u industrijski sektor.«[22] Prema izvorima američkog Senata, samo manje od 15 procenata ukupnih finansijskih potreba inostranih ogranaka američkih multinacionalnih kompanija u industrijskom sektoru potiče iz američkih izvora, tako da je, po nekima, termin »ulaganja u inostranstvu« u ovom smislu neprecizan, a da je tačniji termin — kompanije kontrolisane iz inostranstva, finansirane uglavnom iz lokalnih izvora.

[20] R. Štajner, *Nesvrstani i novi međunarodni ekonomski poredak*, str. 287.

[21] D. Colman — F. Nixon, isto, str. 225.

[22] Isto.

Digitized by Google

C) Uloga američkih multinacionalnih kompanija

Pojava i proces direktnog ulaganja kapitala SAD u zemlje u razvoju, koji se najvećma ostvaruje preko aktivnosti multinacionalnih kompanija (korporacijski ekspanzionizam, ekonomski imperijalizam), bez sumnje su najznačajniji i najdirektniji vid neoimperijalističke, eksploatativne penetracije u svet u razvoju i u isto vreme vid produbljivanja njegovog zavisnog razvoja. Preko transfera kapitala direktnim ulaganjima u zemlje u razvoju multinacionalne kompanije zadržavaju monopol kontrole odlučivanja kako nad svojim ograncima tako i nad tržištima, trgovinom, transferom tehnologije, proizvodnim ciklusima, znanjem itd. u ovim zemljama i šire. Multinacionalne kompanije, međutim, nisu neizbežan i poželjan pokretač ekonomskog i društvenog razvoja sveta u razvoju.

Među opštim i ključnim svojstvima i karakteristikama multinacionalnih kompanija ima nekoliko najvažnijih za razmatranje njihove uloge u direktnim ulaganjima SAD u zemlje u razvoju.

Prvo, multinacionalne kompanije se bave direktnim ulaganjima u stranoj zemlji. Za razliku od portfolio investicija, direktna ulaganja impliciraju uspostavljanje inostranog ogranka (afilijacije) u zemlji domaćinu ili, pak, preuzimanje već postojeće firme. Dok je osnovni motiv koji stoji iza portfolio ulaganja najvećma finansijske prirode i dok kontrola upravljanja počiva na domaćoj firmi, dotle je osnovni motiv u pozadini direktnih ulaganja — prisvajanje upravo kontrole upravljanja nad proizvodnom jedinicom u zemlji domaćinu. Direktna ulaganja su usmerena na uspostavljanje stalnog izvora prihoda ili na osiguravanje stalnog snadbevanja sirovinama i energijom u privredama drugih zemalja.

Drugo, multinacionalne kompanije karakteriše matična firma, obično američka, i skupina, grozd ogranaka i filijala (čiji su vlasnici ili zastupnici, u celosti ili delimično, američke korporacije) u većem broju zemalja. Postoji zajednički pul za upravljanje, finansije i tehničke aspekte, ali, što je najvažnije, matična kompanija stvara i sprovodi globalnu strategiju. Vertikalnom integracijom i centralizacijom procesa odlučivanja multinacionalna kompanija teži da neprekidno učvršćuje svoju nadmoćnu poziciju u odnosu na tehnologiju, pristup kapitalu, izvorima ili bilo čemu što bi joj dalo prednost u nadmetanju sa drugima i moć na tržištu.

Neki analitičari multinacionalnih kompanija tvrde da je kriterijum za odlučivanje o tome da li je jedna korporacija multinacionalna ili ne — mera do koje je politika kompanije centralizovana i ključne operacije integrisane u afilijacijama. Uprava kompanije se u pogledu analogije upoređuje sa mozgom i nervnim sistemom organizma, budući da ona stvara i razvija strategiju i politiku kompanije, odlučuje o lokaciji novih investicija, o cenama, tehnologiji, o programima istraživanja i razvoja itd., dok afilijacije deluju i podvrgavaju se disciplini u sklopu zajedničke globalne strategije i kontrole i stavljaju svoje sopstvene, uže poslovne interese iza širih interesa kompanije kao celine.

Digitized by Google

Treće, multinacionalnu kompaniju karakteriše predominantno prisustvo firmi enormnih, kolosalnih razmera i moći. Četiri najveće multinacionalne kompanije imaju godišnji promet veći od 10 milijardi dolara. Novododata zarada svake od deset vodećih multinacionalnih kompanija u 1971. godini bila je veća od tri milijarde dolara, što je iznosilo više od nacionalnog bruto proizvoda preko 80 zemalja u svetu, a novododata zarada svih multinacionalnih kompanija u istoj godini procenjivala se na 500 milijardi dolara, što je iznosilo približno 20 odsto svetskog nacionalnog bruto proizvoda (izuzev zemalja sa takozvanim centralno planiranim privredama). Blizu 200 multinacionalnih kompanija ima ogranke i afilijacije u dvadeset i više zemalja. Između 1950. i 1966. godine, na primer, broj američkih afilijacija u svim zemljama porastao je sa 7.000 na 23.000.[23] Za neke autore (M. Bedjaoui) »faustovska moć« multinacionalnih kompanija može se danas upoređivati sa ekonomskom moći nekih industrijskih zemalja.

»Od stotinu najvećih ekonomskih entiteta u svetu (ostavljajući postrani njihov pravni status) pedeset jedan otpada na biznis, a četrdeset devet na države (uzimajući kao kriterijum nacionalni bruto proizvod). Najveća kompanija, Dženeral Motors, zauzima trinaesto mesto, između Meksika i Švedske. Ova kompanija sa više od 750.000 zaposlenih ima radnu snagu brojčano veću od stanovništva Luksemburga. Obrt Forda je veći od nacionalnog bruto dohotka Danske; obrt IBM-a ili Krajslerov obrt ravan je nacionalnom bruto proizvodu Republike Koreje ili Filipina. Standard Oijl ima flotu tankera veću od Grčke... Prema nekim predviđanjima, od 1985. godine oko 300 multinacionalnih kompanija će kontrolisati cca 70 odsto industrijske proizvodnje u nesocijalističkim zemljama.«[24] Uticaj multinacionalnih kompanija se ne samo povećava, već one dolaze u položaj da planiraju i usmeravaju svetski ekonomski razvitak, da organizuju proizvodnju i distribuciju širom sveta, ostvarujući maksimalne profite.

Četvrto, multinacionalne kompanije su najvećma oligopolističke po karakteru, to jest one dominiraju tržištima koja efikasno kontrolišu. Njihovo ponašanje, uključujući investiranje u zemlje u razvoju, u velikoj meri se može razumeti u sklopu oligopolističkog nadmetanja. One po sebi učestvuju u tehnološkoj evoluciji, ali su i njen proizvod.

Peto, multinacionalne kompanije — što predstavlja njihovu jedinstvenu odliku — sposobne su da na svet gledaju kao na globalnu ekonomsku jedinicu, pa tako planiraju, organizuju i upravljaju u globalnom okviru; da koriste takozvanu meku tehnologiju (znanje, istraživanje i razvoj, obučavanje, marketing, organizaciju, finansiranje, reklamu, upravljanje) i takozvanu čvrstu tehnologiju (oličenu u mašineriji, opremi), i kapital da bi integrisale pro-

[23] D. Colman — F. Nixon, isto, str. 219, 239.

[24] M. Bedjaoui, *Towards a New International Economic Order*, UNESCO, Paris, 1979, str. 38.

Digitized by Google

izvodnju u širokim svetskim razmerama i tako ostvarile davnašnji kapitalistički san jednog, velikog tržišta.

Jedno od svojstava multinacionalnih kompanija, vrlo značajnih za potpunije sagledavanje njihove uloge u direktnim ulaganjima SAD u zemlje u razvoju — pored geografske pokretljivosti — jeste i njihova ukupna fleksibilnost koja se, među ostalim, ogleda u tome što multinacionalne kompanije vode različitu politiku na različitim mestima u različito vreme. (Dok je ITT bio angažovan u obaranju Aljendea u Čileu 1972—1973. godine, u isto je vreme pregovarao sa SSSR-om o zajedničkim ulaganjima.)

U sedamdesetim godinama SAD su fungirale više kao investitor u inostranstvu nego kao izvoznik. Međunarodna proizvodnja multinacionalnih kompanija prevazišla je trgovinu kao glavnu komponentu međunarodne ekonomske razmene. »Američkim kompanijama više odgovara inostrana proizvodnja nego izvoz. Zbog toga i termin multinacionalna kompanija u velikoj meri predstavlja eufemizam za inostrano širenje američkih gigantskih oligopolističkih korporacija... Multinacionalna kompanija je multinacionalna otprilike onoliko koliko je indijska armija bila indijska pod Britanijom. Dok su trupe bile indijske, zapovedništvo je bilo britansko.«[25]

Inostrana proizvodnja afilijacija američkih kompanija bila je pet i više puta veća od američkog izvoza. Štaviše, značajna proporcija američkog izvoza industrijskih proizvoda bili su realni transferi među ograncima jedne američke multinacionalne kompanije ili među više američkih multinacionalnih kompanija. U 1969. godini samo američke multinacionalne kompanije proizvele su robe u vrednosti od približno 140 milijardi dolara, više nego ijedna nacionalna ekonomija u svetu, izuzev SAD i SSSR-a. U 1971. godini je na multinacionalne kompanije odlazilo 15 odsto ukupnog svetskog proizvoda. Štaviše, početkom sedamdesetih godina finansijski izvori koje su držale multinacionalne kompanije iznosili su približno 300 milijardi dolara.[26]

Direktno ulaganje širokih razmera, pa i ulaganje u zemlje u razvoju, od strane multinacionalnih kompanija suštinski je fenomen posleratnih međunarodnih odnosa. Krajem XIX i početkom XX veka odliv kapitala u današnje zemlje u razvoju je većinom (ali ne i isključivo) bio u obliku portfolio zajmova od strane privatnih biznismena privatnim i javnim zajmoprimcima u cilju razvoja proizvodnje hrane i sirovina i infrastrukturnih potreba, premda su direktna ulaganja u vađenje minerala i ruda bila takođe značajna. Oživljavanje međunarodnog tržišta kapitala pedesetih godina vodilo je rapidnom rastu tokova privatnog kapitala pretežno između razvijenih ekonomija Severne Amerike i Zapadne Evrope, ali je takođe bio značajan priliv direktnih investicija u zemlje u

[25] S. Finger (J. Harbert editors), *Us Policy in International Institutions. Defining Reasonable Options in an Unreasonable World*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1978, str. 170.

[26] Isto, str. 172.

Digitized by Google

razvoju, usmeren sve više u rastuće proizvodne sektore ovih privreda.

U svom delovanju u zemljama u razvoju multinacionalne kompanije se danas prilikom direktnog ulaganja služe i nekim restriktivnim metodima. One osvajaju i štite svoje dominantne pozicije tako što nameću klauzule kojima se ograničava izvoz, kao što su uslovi za transfer direktnih inostranih ulaganja ili sporazumi o tehničkoj saradnji. Te klauzule se često nameću lokalnim firmama zemalja u razvoju. Transferom kapitala preko direktnih ulaganja multinacionalne kompanije održavaju neposrednu kontrolu odlučivanja nad svojim afilijacijama i, prema tome, direktniju kontrolu nad tržištima, proizvodnim ciklusima i obrascima trgovanja. U tom smislu nameću se klauzule restriktivnog izvoza da bi zaštitile multinacionalne kompanije od potencijalne pretnje novih konkurenata koji bi mogli da izmene obrasce i uslove trgovanja i proizvodne cikluse.

*

Razmatranje direktnih investicija kao elemenata i instrumenata imperijalističke dominacije SAD nad svetom u razvoju, i ujedno pokazateljâ njegovog zavisnog i eksploatativnog razvoja, upućuje na neke opservacije o mestu i ulozi Sjedinjenih Američkih Država u međunarodnim odnosima i o njihovom odnosu prema zemljama u razvoju.

Premda se u grupi današnjih razvijenih industrijskih zemalja SAD ne mogu smatrati kolonijalnom ili ekskolonijalnom zemljom, niti se za njih može tvrditi da su svoj munjeviti industrijski i privredni razvoj ostvarile na račun kolonijalističke dominacije i eksploatacije današnjih zemalja u razvoju (SAD su vršile svojevrsnu unutrašnju kolonizaciju) — to ne znači da se o Sjedinjenim Državama ne može govoriti kao o specifičnoj neokolonijalnoj sili u vremenu posle drugog svetskog rata. Kao o tvorcu i stubu oko kojega je izrastao međunarodni ekonomski i finansijski sistem koji je, u isto vreme, i sistem neokolonijalističke i imperijalističke dominacije našeg vremena nad zemljama u razvoju koji tim zemljama, i pored toga što su stekle političku nezavisnost, nije pružio, niti pruža, uslove za potpuni ekonomski i društveni razvitak, napredak i bekstvo od siromaštva i zaostalosti, a nekima od njih čak ni perspektivu za bilo kakav razvoj.

U tom smislu, čini nam se, može se govoriti o »odgovornosti« SAD za rastuće zaostajanje zemalja u razvoju u svetskoj privredi i u društvenom, kulturnom, pa i antropološkom pogledu, što samo ukazuje na ambivalentnost i protivurečnost koje postoje između uloge SAD u međunarodnim odnosima i odnosa prema svetu u razvoju. Istorijski je tačno da SAD (i sama bivša kolonija) — što nije slučaj sa klasičnim evropskim kolonijalnim silama — nisu vršile kolonijalna osvajanja radi proširenja svoje vladavine, svog suvereniteta na prekomorski svet, već su težile ekspanziji i prodo-

Digitized by Google

ru svoga uticaja i svoje ekonomske moći, pre svega, širom sveta i u kolonijalne posede, preko ulaganja kapitala, trgovine i politike otvorenih vrata.

Odgovornost SAD se pominje pod znacima navoda stoga što teško može biti reči o nečijoj krivici u jednom tako uspostavljenom međunarodnom ekonomskom sistemu u kome vlada konkurentska utakmica i borba »na život i smrt«, u kojoj je eksploatacija sa mnogim inovacijama (kao i u samoj kapitalističkoj privredi) »dozvoljen« i poželjan uslov za svakodnevno revolucionisanje proizvodnje roba, usluga, znanja i veština, nauke i organizacije rada, kojima se izvlače viškovi vrednosti i profiti i odande odakle se čini da za to više nema mogućnosti. Osećanje odgovornosti se, isto tako, teško može očekivati od jednog društva koje u svojim okvirima toleriše socijalne razlike i siromaštvo, srazmerno ne manje od razlika u razvijenosti koje vladaju u međunarodnim odnosima između bogatih i siromašnih.

O odgovornosti SAD bez znaka navoda se, međutim, može govoriti onda kada Sjedinjene Države, postavljajući se egoistički i konkurentski kao bogata i moćna zemlja, ne žele da se eliminiše siromaštvo u svetu ili, pak, ne žele da, zajedno sa ostalim razvijenim svetom, doprinesu onoliko koliko bi mogle — postavljajući se u dve moguće pozicije: ili kao najbolji model za budućnost sveta u razvoju, ili izvan sveta, kao da nisu njegov sastavni i neodvojivi deo.

Digitized by Google

Ranko Đukić

Delegatski sistem i stvarni subjekti odlučivanja

Koliko samoupravno organizovani radni ljudi i građani stvarno učestvuju u izgrađivanju društvene politike? Koliko u praksi ima još posredovanja i političkog predstavljanja? U kojoj meri skupštine društveno-političkih zajednica ostvaruju svoje ustavne funkcije i postaju radna tela cele društvene zajednice? Koliko nosioci izvršne funkcije u skupštinskom i političkom sistemu deluju u skladu sa svojom ustavnom ulogom? Kako društveno-političke organizacije obavljaju svoj deo posla u delegatskom sistemu?

To su samo neka od mnogih pitanja na koja se pokušalo odgovoriti u skupštini SFRJ, uz neposredno učešće Savezne konferencije SSRNJ. Napravljena je analiza »Ostvarivanje delegatskih odnosa u delegatskom skupštinskom sistemu«, koja čini deo šire postavljenog zadatka — kritičkog razmatranja funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. Polazna osnova ove analize je jugoslovenski naučnoistraživački projekt: »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema«, kao i mnogi izveštaji, analize i razmatranja na ovu temu u republikama i pokrajinama.

Ovaj dokument je, uz korisne izmene i dopune, dobio pozitivnu ocenu u radnim telima, kako Skupštine SFRJ tako i u sekciji Savezne konferencije SSRNJ, a čuli su se i predlozi da se o njemu vodi rasprava na jednom naučnom okruglom stolu. Posle

Digitized by Google

toga o njemu bi konačnu reč dali Savezna konferencija SSRNJ i Savezno veće Skupštine SFRJ, kada se očekuje da će biti utvrđeni i osnovni pravci dalje akcije u ovoj oblasti.

Pozitivna dinamika razvoja, otvorena ustavnim konstituisanjem delegatskog sistema, u kojem su radni ljudi i građani odlučno zakoračili samoupravnim putem, osvojivši znatan deo upravljačke moći u organizacijama udruženog rada i u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, poslednjih je godina znatno usporena, a u nekim delovima sistema i zaustavljena. Nagomilane teškoće su stvorile uska grla u delegatskom sistemu koja sprečavaju radne ljude i građane da svoj samoupravni uticaj iz osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica prošire na one oblasti društvenog odlučivanja u kojima se donose bitne odluke o stvaranju i raspodeli dohotka. U velikom broju slučajeva delegatska osnova skupštinskog odlučivanja ne pokreće samoupravne inicijative, delegacije ne rade na usklađivanju pluralizma samoupravnih interesa radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, a delegati su često pasivni posmatrači upravljačkih aktivnosti nedelegatskih aktera skupštinskog odlučivanja.

U delegatskom sistemu pojavljuju se slabosti, čiji uzroci nisu samo u njemu samom, u pojedinim organizacionim rešenjima i slično, nego i izvan njega, u proizvodnom odnosu na kojem se on zasniva. U skladu s marksističkom spoznajom da su politički odnosi u sferi vlasti samo politički oblik ekonomskih odnosa u proizvodnoj osnovi društva, već je odavno utvrđeno da razvoj delegatskih odnosa u skupštinskom sistemu odlučivanja zavisi, pre svega, od toga koliko su samoupravno organizovani radni ljudi stvarno ovladali uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. Realni ekonomski odnosi u našem društvu pokazuju da se dohodak udruženog rada i dalje otuđuje etatističkim odlučivanjem kojim dominira uticaj tehnobirokratije, a ne radnih ljudi i njihovih delegacija i delegata. U uslovima u kojima samoupravna prava radnih ljudi u udruženom radu nemaju materijalnog pokrića samoupravno odlučivanje u organizacijama udruženog rada ostaje bez realnog sadržaja, a formalizuje se i delegatsko odlučivanje u skupštinskom sistemu, što postepeno slabi motivaciju radnih ljudi za samoupravne aktivnosti i otvara mogućnosti za jačanje nesamoupravng uticaja tehnobirokratije.

Stvar postaje još složenija zato što se u oceni delegatskog sistema često ne vidi, pa i prikriva ovaj osnovni odnos, te se, na primer, pasivizacija delegatskih aktera skupštinskog odlučivanja prikazuje kao uzrok jačanja uticaja tehnobirokratije. Odnos je upravo obrnut: dominacijom tehnobirokratskog monopola u procesu skupštinskog odlučivanja jača tendencija pasivizacije delegatske osnove. Opšta osnova upravljačke nadmoći tehnobirokratije je u takvoj strukturi proizvodnih odnosa u kojima etatistička regulativa državnih organa vlasti dominira nad samoupravnom regulativom udruženog rada, a disfunkcionalne pojave u delegatskom sistemu samo su pojavni oblici ovog osnovnog odnosa.

Digitized by Google

»Selidba« upravljačke moći

Očigledno je da državni organi — na svim nivoima njihovog organizovanja — prekoračuju svoja ustavna ovlašćenja. Nizom administrativnih mera i postupaka do te mere monopolski uređuju uslove proizvodnje, raspolaganje sredstvima za proizvodnju i društvenim dohotkom da je udruženi rad ostao bez materijalne osnove svojih osnovnih samoupravnih prava. Time se proširuje direktna zavisnost organizacija udruženog rada od centra političkog odlučivanja i državnih organa.

Mnoga ispitivanja nedvosmisleno pokazuju da u celini društveno-ekonomskih odnosa jačaju etatističke tendencije. To, pre svega, ima negativne posledice po poziciju i uticaj udruženog rada u procesu odlučivanja u delegatskom sistemu. U uslovima snažne etatizacije društvenih odnosa u proizvodnoj osnovi društva jačaju grupnovlasničke tendencije kojima se narušava društveno vlasništvo i samoupravljanje, jača uticaj izvršnih, upravnih, poslovodnih organa, a time i otuđenih centara moći koji nameću i ostvaruju tehnokratski način rešavanja društvenih problema i regulisanja društvenih procesa i odnosa. Tako etatistička regulativa onemogućava razvoj samoupravnog zajedništva interesa u udruženom radu.

U ovom istraživanju u pojavne oblike etatističkih proizvodnih odnosa najpre se ubraja dominacija teritorijalnog nad radno-funkcionalnim principom samoupravnog organizovanja, zatim nadmoć izvršno-političkih i upravnih organa nad delegatskim i selidba upravljačke moći u vaninstitucionalni prostor političkog upravljanja društvom.

Mnogi primeri iz prakse ukazuju na činjenicu da je u celini delegatskog sistema sve dominantniji teritorijalni princip u odlučivanju o najvitalnijim pitanjima društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema i odnosa. Kao posledica jačanja teritorijalnog principa u delegatskom sistemu u odnosu na radno-funkcionalni, u skupštinama društveno-političkih zajednica se ne izražavaju u punoj meri zajednički interesi udruženog rada. Zbog toga sve više dolaze do izražaja parcijalni interesi pojedinih organizacija udruženog rada i drugih segmenata političkog sistema.

Ova tendencija teritorijalnog organizovanja, izražavanja i posredovanja, pa time i sve snažnija politizacija ovih interesa, ispoljena ie. manje ili više, na svim nivoima društveno-političkih zajednica.

Glavni problemi u radu delegacija proističu iz njihove nedovoljne uključenosti u samoupravni i politički život samoupravnih organizacija i zajednica. Delegacije najčešće nisu shvaćene kao instrument delovanja radnih ljudi i građana u izgradnji politike i donošenju odluka u skupštinama, preko kojega se odlučuje o politici i raspolaganju dohotkom. Zbog toga u većini samoupravnih organizacija i zajednica one ne uživaju pomoć i podršku samoupravnih i političkih faktora, a često nemaju ni elementarne organizaciono-tehničke i druge uslove za svoje delovanje. Istovremeno,

Digitized by Google

rad u delegaciji se u odnosu na druge društvene funkcije još društveno dovoljno ne vrednuje.

Iz analize velikog broja samoupravnih opštih akata (statuti, samoupravni sporazumi i slično) može se videti da u njih nisu ugrađeni neki osnovni elementi odnosa između delegacija i radnih ljudi, s jedne, i delegacija, organa upravljanja i organa društveno-političkih organizacija, s druge strane. Delegacije nisu dovoljno organizovane za izvršavanje svojih društvenih zadataka, a nedostaju im i neke neophodne pretpostavke za delovanje (programi rada i slično).

Prednost klasnom interesu

Sasvim je izvesno da bez oslonca u delegatskoj bazi i potpunijeg uvida u interese svojih samoupravnih organizacija i zajednica delegacije ne mogu uspešno da ostvaruju svoju društvenu funkciju. Zbog toga delegati u skupštinama, dobrim delom, deluju kao otuđeni predstavnici tih organizacija i zajednica, što dovodi do odvojenosti skupštine od samoupravne osnove i do pojava da se problemi bitni za radne ljude i građane rešavaju bez uticaja delegatskih struktura. To se naročito odniosi na skupštine širih društveno-političkih zajednica.

U procesu delegatskog odlučivanja sada su svi interesi i zahtevi, bez obzira na njihov stvarni značaj, najčešće na isti način tretirani. Međutim, treba obezbediti njihovu selektivnost, pre svega sa stanovišta dominacije radničko-klasnog interesa u donošenju odluka, u čemu je posebna uloga i odgovornost društveno-političkih organizacija.

S obzirom na to da delegacija, objektivno, nema uslova da, pored svojih interesa, sagleda i ostale interese, ona se nalazi pred problemom — na koji se način interes koji ona izražava može sagledati šire i spojiti sa interesima drugih samoupravnih organizacija i zajednica.

Gotovo u samom začetku su i oblici međusobne saradnje delegacija, a negde nisu ni predviđeni bilo kakvi oblici takve saradnje. Retko su konstituisane konferencije delegacija, a pojedine konferencije su veoma kruto postavljene, tako da ograničavaju svestraniju aktivnost delegacija. Ne ostvaruje se saradnja konferencije delegacija u udruženom radu (ni u pogledu programa, a ni zahteva iskrslih potreba i slično) s drugim delegacijama. Posebno su uočljive slabosti u formiranju zajedničkih stavova za rad delegata na konferencijama delegacija (u mnogim slučajevima zajednički stavovi se ne utvrđuju na ovim konferencijama). Na taj način se povećava samostalno zauzimanje stavova svake od delegacija, čak i kad više njih bira jednog delegata. Istraživanja pokazuju da su konferencije delegacija konstituisane u svega 3—17% slučajeva, što znači da nisu postale oblik povezivanja i saradnje delegacija, niti su našle svoje mesto u procesu usaglašavanja interesa u poje-

Digitized by Google

dinim socijalnim sredinama, odnosno u izgrađivanju zajedničkih interesa.

Uporedo sa institucionalnim oblicima delegatskog sistema, kako su utvrđeni Ustavom, u praksi su sve češći vidovi vaninstitucionalnog neformalnog odlučivanja, oblici koji se, u svojoj suštini, ne zasnivaju na Ustavu, već su u suprotnosti sa njim. Ti oblici su upravo izraz i produkt etatističkih, odnosno grupnosvojinskih i drugih tendencija.

Uticaj vaninstitucionalnih oblika se najčešće ogleda u tome što stavovi i opredeljenja koji se u njima zauzimaju i utvrđuju dobijaju svoju legalizaciju kroz institucionalni mehanizam delegatskog skupštinskog sistema. Ovi oblici neformalnog odlučivanja, koji nisu izloženi oceni javnosti i široj društvenoj kontroli i odgovornosti, sve se više nameću delegatskim organima i telima. To vodi zamagljivanju materijalne, političke i moralne odgovornosti. Stvarni subjekti odlučivanja često su nepoznati javnosti, a odgovornost za odlučivanje prenosi se na nominalne subjekte. Na taj način oni koji ostvaruju najsnažniji uticaj na odluke najmanje su odgovorni, i obrnuto.

Ustav SFRJ je predvideo institut pune saglasnosti — konsenzus samo u određenim slučajevima odlučivanja u društveno-političkim zajednicama, pre svega u federaciji. Praksa je potvrdila opravdanost primene ovog instituta i instrumentarija kojim se on ostvaruje. Šira primena principa konsenzusa, izvan ustavnih okvira, ima negativne efekte ne samo kada je reč o utvrđivanju politike, nego još više u njenom sprovođenju, to jest u nizu konkretnih mera i propisa kojima određenu politiku treba realizovati. Opšti princip o sporazumevanju i dogovaranju u našem delegatskom sistemu ne treba izjednačiti sa primenom Ustavom predviđenog principa konsenzusa.

Poseban problem u praksi predstavlja utvrđivanje smernica i osnovnih stavova za delovanje delegata u skupštinama širih društveno-političkih zajednica. Zbog širine delegatske osnove koju zastupa jedan delegat povezivanje i usaglašavanje stavova delegacija, radi izgradnje zajedničkih stavova, predstavlja neophodnost bez koje delegat u skupštini šire društveno-političke zajednice ne može delovati. Da bi ovi delegati mogli uspešno delovati, iza njih treba da stoje organizovani oblici i oformljeni samoupravni interesi koji se ostvaruju, pre svega, povezivanjem delegacija u okviru oblasti društvenog rada, reprodukcionih celina, opština i drugih interesnih celina.

Delegacije se ne povezuju u okviru određenih reprodukcionih celina zbog slabosti s kojima se suočavaju procesi dohodovnog povezivanja organizacija udruženog rada. Odsustvo dohodovnog povezivanja nužno vodi i odsustvu povezivanja subjekata koji učestvuju u procesu političkog odlučivanja. Njihovo moguće povezivanje ne izvodi se na osnovu realnih društveno-ekonomskih i drugih zajedničkih interesa koji su proizvod rada ili drugih oblika zajedništva.

Digitized by Google

Dve linije odlučivanja

Nema sumnje da neorganizovanost i nepovezanost samoupravne delegatske osnove, kada izostaje saradnja i zajedničko delovanje delegacija, omogućuje da se u procesu odlučivanja pojavljuju dve linije odlučivanja: jedna, koja teče od samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, preko delegacija, konferencija delegacija do delegatskih skupština; druga, čiji je uticaj znatno izražen, koja vodi od poslovodnih organa u organizacijama udruženog rada do izvršnih i upravnih organa u skupštinama društveno-političkih zajednica. Ovi drugi su utoliko jači jer deluju u saradnji s političko-izvršnim organima društveno-političkih organizacija.

Posredujući između različitih interesa i usklađujući ih sa širim društvenim interesima, izvršni organi i stručne službe znatno i neposredno utiču na proces političkog odlučivanja. Na toj osnovi oni grade svoj politički autoritet i moć i ne mali uticaj u delegatskoj strukturi. Podaci o usaglašavanju stavova u procesu odlučivanja pokazuju da je usaglašavanje sve više na nivou izvršnih veća, a sve manje na nivou delegacija i konferencije delegacija. Neostvarivanje funkcija delegacija, a time i skupština društveno-političkih zajednica, jača takav položaj izvršno-upravnih organa. Sa malobrojnim izuzecima, predlozi odluka pripremaju se i utvrđuju u uskim krugovima izvršno-upravnih struktura (najčešće u sprezi s predstavnicima društveno-političkih organizacija), uz izvesne oblike konsultovanja delegatskih struktura. Veliki deo tako utvrđenih predloga prihvataju skupštine društveno-političkih zajednica bez prethodnih rasprava u samoupravnoj delegatskoj osnovi. Inicijative za rešavanje pojedinih pitanja, donošenje propisa i preduzimanje mera ne potiču od same delegatske osnove, već od izvršno-upravnih organa koji tako dobijaju presudan uticaj na utvrđivanje politike.

Samoupravne organizacije i zajednice, delegacije i radna tela skupština retko su inicijatori i predlagači odluka.* Najveći broj ovih organizacija i zajednica još nije na takvom nivou samoupravne organizovanosti i angažovanosti da bi bio u stanju da šire i dugoročnije sagleda svoje i društvene interese i da se, na osnovu toga, aktivno opredeljuje i uključuje u rešavanje otvorenih pitanja. Još je malo osnovnih organizacija i zajednica u kojima je nivo

* Istraživanja pokazuju, takođe, da se aktivnost zborova radnih ljudi i građana i samoupravnih organizacija i zajednica u manjem stepenu uobličava u inicijative koje usmeravaju ka svojoj delegaciji. Broj delegacija koje nisu dobile ni jednu takvu inicijativu (u toku godine u kojoj je istraživanje sprovedeno) kreće se od 8—91%. U toku drugog delegatskog mandata povećava se broj takvih delegacija. Slično je s inicijativama društveno-političkih organizacija. Uočava se i opadanje interesa delegacija, u drugom mandatnom periodu, da se pojave kao inicijatori postavljanja određenih pitanja na dnevni red delegatskih tela. Međutim, i dalje se zapaža da je zadržana dominantna inicijativa izvršnih organa vlasti (od 46—64% u toku prvog delegatskog mandata i 20—46% u drugom).

Digitized by Google

stručnosti i prosečne informisanosti takav da omogućuje dugoročno i pouzdano planiranje sopstvenog razvoja, a bez toga nema stabilne osnove za artikulaciju i usklađivanje interesa.

Zato se ni delegatska skupština ne može dovoljno osloniti na uticaj koji dolazi direktno iz samoupravne baze, pa, zbog toga, u vršenju svojih funkcija zavisi od izvršnih i upravnih organa. Tako je zbog neostvarivanja delegatskog sistema u porastu politička snaga upravnog aparata. U skupštini društveno-političke zajednice, pošto su izvršni organi gotovo isključivi predlagači odluka koje ona donosi, društveni interesi se potvrđuju više kao interesi koje iniciraju ti organi, a manje kao zajednički interesi koji bi bili rezultat sporazumevanja delegacija i delegata o autentičnim interesima radnih ljudi i samoupravnih asocijacija.

Ima i mišljenja da bi funkciju delegacije mogao uspešnije obavljati radnički savet, s obzirom na njegovo mesto i ulogu u sistemu samoupravljanja.

Da bi se delegatima iz udruženog rada omogućilo da efikasno obavljaju svoju funkciju, u skladu sa uspostavljenim delegatskim odnosima i zadacima koje imaju u skupštini, mora se poći od toga da ovi delegati imaju smanjeno radno angažovanje u organizacijama udruženog rada. Prema tome, nužno je, kako u organizacijama udruženog rada tako i u skupštini društveno-političke zajednice, obezbediti sve uslove za vršenje funkcije od strane ovih delegata. Odlaganje rešavanja ovih pitanja odražava se na postojeći sastav delegata u skupštinama, posebno delegata iz udruženog rada, jer će zastupljenost delegata iz neposredne proizvodnje biti sve manja. A i onda kada je ta zastupljenost iz udruženog rada kvantitativno zadovoljavajuća, izgleda da je prema nekim saznanjima, pretežno reč o kadrovima iz radnih zajednica organizacija udruženog rada. I u pogledu broja profesionalnih delegata različito je stanje u pojedinim republikama i pokrajinama.

U ovom dokumentu se ističe da posebno treba šire razviti i razraditi Ustavom utvrđeni odnos delegata prema delegatskoj osnovi, kao i obaveze delegatske osnove prema delegatu. Nisu šire uređeni: postupak za utvrđivanje osnovnih stavova, kada više delegacija ima zajedničkog delegata; pravo i dužnost delegacije da ukazuje na pojave koje nastaju zbog nedonošenja ili neprimene određenog akta; pravo delegacije, odnosno delegata, da daje inicijativu za donošenje ili izmenu zakona ili drugog opšteg akta; pravo delegata na neposredno iznošenje stavova o pitanju čije rešavanje može da bude bitno za radne ljude i građane; pravo delegata da predloži odlaganje odlučivanja o pojedinom pitanju ako iz objektivnih razloga delegacije nisu mogle zauzeti stavove; mogućnosti pismenog dostavljanja stava o pitanjima koja su razmatrana u skupštini; pravo delegata da može, preko veća čiji je član, zahtevati da bude obavešten, odnosno da postavlja delegatsko pitanje o svim problemima koji interesuju njegovu delegatsku osnovu u okviru nadležnosti svoje skupštine i drugo. Najčešće nije razrađena obaveza delegata da delegaciji predlaže da ona pred radne

Digitized by Google

ljude i građane, odnosno njihove organe samoupravljanja, iznosi pitanja od posebnog interesa za njih. To znači da je potrebno da se šire preispita normativno uređivanje položaja i uloge, odnosno prava i dužnosti delegata prema svojoj delegatskoj osnovi, i obrnuto.

Nepotpuni su oblici delegatske odgovornosti

Da bi delegat mogao meritorno da učestvuje u skupštinskom odlučivanju, neophodno je, pre svega, da za svoj rad i zauzimanje stavova ima stavove i smernice delegatske osnove, što sada nije razvijena praksa, kao i da tu osnovu informiše o svom radu, o stavovima koji se zauzimaju u skupštini i o načinu ostvarivanja donetih odluka.

U okviru prava i dužnosti delegata zapostavljen je onaj deo njihove funkcije i obaveza koji se odnosi na neposredno zalaganje za sprovođenje politike i odluka koje su oni u skupštini doneli, odnosno za praćenje njihovog ostvarivanja i za pokretanje svih pitanja i razmatranje pojava značajnih za sprovođenje utvrđene politike.

U praksi nisu potpuno razvijeni oblici delegatske odgovornosti, niti su pojedini instituti te odgovornosti dobili svoje pravo mesto u procesu delegatskog odlučivanja (kritička upozorenja delegacije delegatu, opoziv, ostavka i slično).

Praksa pokazuje da delegatska osnova — a time i delegacija — gubi neposredan kontakt sa svojim delegatima u delegatskim skupštinama, i to sve izrazitije što je širi nivo delegatskog organizovanja. To je jedan od razloga što se delegat otuđuje od svoje delegatske osnove. U takvim odnosima delegat ne može autentično da izrazi interese određene sredine ukoliko svakodnevno i životno nije vezan za tu sredinu, čime se sve više gubi veza delegata sa njegovom delegatskom osnovom. Tako delegat u skupštini šire društveno-političke zajednice često postaje, u stvari, predstavnik neizdiferenciranih i neusaglašenih interesa, pa se pod vidom formalnih delegatskih odnosa na višim nivoima organizovanja delegatskih skupština često zadržava stari način rada predstavničkih skupština.

Zapaža se da delegati u prvim fazama odlučivanja, odnosno u fazi davanja inicijative, ne učestvuju u radu skupštine onoliko koliko to delegatski način rada i odlučivanja pretpostavlja, pa je, zbog toga, učešće profesionalne strukture, odnosno izvršno-upravnih organa, izuzetno veliko. Slično je i u fazi razrade inicijative, odnosno predloga i njihovog stručnog elaboriranja, gde takođe dominiraju nosioci izvršno-upravne funkcije. Takav način ostvarivanja inicijative koja potiče od izvršno-upravnih organa objektivno ih stavlja u poziciju da postaju odlučujući centar moći u procesu odlučivanja, a time i u ostvarivanju funkcija vlasti u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Tako se oni sve više pojav-

Digitized by Google

ljuju izvan samoupravnih oblika odlučivanja, posebno kada se pojedina pitanja društveno-ekonomskog razvoja i ekonomske stabilizacije razrešavaju administrativnim merama.

Dosadašnja iskustva u pogledu ostvarivanja ustavnog koncepta skupština kao organa društvenog samoupravljanja i najviših organa vlasti, funkcija pojedinih veća i njihova oragnizacija i način rada, prema ovoj analizi, ukazuju na sledeće:

Skupštine dolaze do izražaja više kao organi vlasti, dok je njihova samoupravna komponenta, kao organa društvenog samoupravljanja, manje razvijena. Naime, teško se ostvaruje ustavna pretpostavka o povezanosti skupština sa delegatskom bazom i o njihovom funkcionisanju na tim osnovama. Pošto nema većeg uticaja delegatske osnove na rad i odlučivanje skupština, u njihovom metodu i načinu rada zadržavaju se karakteristike predstavničkog sistema odlučivanja.

Sporo se izgrađuje i ostvaruje ideja da skupština deluje kao radno telo cele društvene zajednice, odnosno da svojom ukupnom organizacijom, oblicima rada i odlučivanja bude otvorena širem uticaju i delovanju samoupravno organizovanih radnih ljudi i njihovih delegata i da bude mesto dogovaranja i usaglašavanja interesa. Skupštine još nisu postale mesto celokupnog društvenog i samoupravnog ispoljavanja interesa i njihovog usaglašavanja, gde bi trebalo da svi faktori socijalističkog samoupravljanja preuzimaju i snose društvenu odgovornost za svoje delovanje, odluke koje donose i akcije koje preduzimaju.

Ko je obrnuo smer odlučivanja?

Praksa upućuje i na zaključak o nedovoljnoj uključenosti autentičnih samoupravnih interesa delegatske osnove u procesu delegatskog odlučivanja. Uočljiva je i tendencija da se tokovi odlučivanja od inicijativa do donošenja odluka, u delegatskom skupštinskom sistemu, kreću obrnutim smerom — od izvršno-upravnih organa ka samoupravno organizovanim radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. O kojim pitanjima će se odlučivati u skupštinama, dominantan je uticaj izvršno-upravnih organa. Pošto se odlučivanje u delegatskom skupštinskom sistemu zasniva, pre svega, na inicijativama izvršno-upravnih organa, skupštine se ne mogu u dovoljnoj meri ni potvrditi u svojim osnovnim ustavnim svojstvima delegatskog organa vlasti i samoupravljanja. To je i osnovni uzrok tendencije pomeranja mesta usaglašavanja pluralizma samoupravnih interesa od delegatskih struktura ka izvršnim i upravnim organima, a unutar delegatske strukture — od delegatske baze i delegacije ka skupštinskim radnim telima.

Što se tiče organizacionih oblika, nema većih problema u pogledu veća mesnih zajednica. Ali, kada je reč o veću opština, zapaža se da postoje razlike u zakonima o izboru i opozivu delegata

Digitized by Google

za to veće u republičkoj, odnosno pokrajinskoj skupštini, što može da se odražava i na karakter veća. Ovo veće negde bira veće mesnih zajednica, a negde sva tri veća skupštine opštine. Prema tome, način utvrđivanja zajedničkih stavova za rad delegata u veću opština uslovljen je načinom njegovog biranja, to jest time da li je reč o delegatima u većima mesnih zajednica skupština opština ili o delegatima u sva tri veća tih skupština.

Društveno-političko veće, prema Ustavu SFRJ, učestvuje u odlučivanju u skupštini »o pitanjima ostvarivanja, razvoja i zaštite Ustavom utvrđenog samoupravnog socijalističkog sistema« (član 145, stav 2), to jest osnovna funkcija ovog veća je da obezbeđuje jedinstvo sistema i ostvaruje njegov razvoj i zaštitu. Ustavima republika i pokrajina, a, saglasno tome, i statutima opština funkcija i delokrug društveno-političkih veća u skupštinama utvrđeni su na različit način. Te razlike su veoma značajne i idu od ograničenog delokruga ovog veća (samostalnog i ravnopravnog sa drugim većima) do tendencija njegovog konstituisanja kao opštenadležnog veća. Uporedo s tim u nekim ustavima i poslovnicima o radu ova veća se javljaju u posebnoj ulozi i funkciji, kao zainteresovana, i u pitanjima za koja su nadležna druga veća.

Ustavom određene funkcije i karakter društveno-političkog veća nisu odgovarajuće normativno razrađeni, posebno sa stanovišta usklađivanja zajedničkih i opštih društvenih interesa da zajedno s drugim većima, u demokratskoj raspravi, doprinosi utvrđivanju zajedničke politike. To pretpostavlja da delegati u ovom veću, u okviru Socijalističkog saveza, obezbede u prethodnom postupku neophodno jedinstvo u gledanju na određene društvene probleme. Poseban problem je kako delegatska osnova ovog veća, odnosno politički organizovan radni čovek i građanin, utiče na rad i odlučivanje u društveno-političkom veću preko delegacija čiju funkciju ostvaruju organi društveno-političkih organizacija na različitim nivoima. Praksa pokazuje da tako organizovan radni čovek i građanin, pa i organi društveno-političkih organizacija u funkciji delegacije, ne utiču u dovoljnoj meri na rad i odlučivanje ovog veća, tako da njegovi delegati u ostvarivanju svoje funkcije nemaju, kad je reč o smernicama i stavovima, adekvatan oslonac u svojoj delegatskoj osnovi.

U vezi sa izražavanjem interesa udruženog rada kroz skupštinski sistem poseban značaj ima veće udruženog rada i ostvarivanje uticaja radnika na sadržaj rada i na procese odlučivanja. Ipak, u ne malom broju sredina u većima udruženog rada još se ne oseća dovoljno uticaj radnih ljudi iz osnovnih organizacija udruženog rada u odlučivanju, u prvom redu o pitanjima društveno-ekonomskog razvoja. To dolazi do izražaja naročito u skupštinama širih društveno-političkih zajednica, gde usled nedovoljno razvijenih delegatskih odnosa konačne odluke, osim o najznačajnijim pitanjima (društveni plan i slično), često ne predstavljaju sintezu svih komponenti koje su potrebne da se formira zajednički interes udruženog rada. Usaglašavanje interesa na određenom pitanju

Digitized by Google

često dobija karakter odmeravanja odnosa snaga, što ima negativne posledice, pre svega, po položaj udruženog rada. Ove probleme još više zaoštrava praksa donošenja odluka u veću udruženog rada po skraćenom ili hitnom postupku. Broj takvih odluka znatno je manji od onih u prethodnim, predstavničkim skupštinama, ali se one, gotovo po pravilu, odnose na pitanja dohotka i njegove raspodele, često u vrlo značajnim iznosima. Sve to govori da još nije ostvareno neotuđivo pravo radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada da preko svojih delegacija i delegata u veću udruženog rada odlučuju i o tom delu dohotka. To znači da ni osnovne organizacije udruženog rada, uz svoje redovne funkcije, nedovoljno ostvaruju deo svojih ustavnih funkcija, prava i dužnosti, da preko svojih delegacija i delegata u skupštinama organizovano učestvuju u vršenju vlasti i obavljanju društvenih poslova.

Neprilagođenost organizacije skupština

Postojeća organizacija rada skupština još nije dovoljno prilagođena ostvarivanju delegatske funkcije skupštine i njenih veća. To ima nepovoljne posledice po način organizovanja radnih tela veća, po pripremanje programa rada i organizovanje za vršenje pojedinih funkcija. U tom pogledu se zapaža da su radna tela organizovana na resorskom principu i da još nisu obrazovana takva radna tela čija bi priroda i karakter bili primereniji delegatskim skupštinama: da na sadržaj i realizaciju programa rada prvenstveno utiču izvršno-upravni organi; da se skupštine nisu dovoljno organizovale za vršenje funkcija političke kontrole i društvenog nadzora; da se društveno-političke organizacije nisu dovoljno uklopile u skupstinski rad i odlučivanje, primereno njihovoj ustavnoj ulozi i slično. To znači da u praksi nisu dovoljno usavršavani i razvijani unutrašnja organizacija, metod rada i saradnja skupština u cilju poboljšanja uslova za ostvarivanje prava i dužnosti delegacija i delegata i za što objektivnije usklađivanje stavova i interesa, kako u delegacijama i između delegacija tako i u radu delegata u skupštinama. Zbog toga skupštine društveno-političkih zajednica još nisu postale mesto i aktivni nosioci demokratskog usaglašavanja stavova i interesa samoupravne osnove, u skladu sa svojim karakterom organa društvenog samoupravljanja i najviših organa vlasti.

Pošto delegatska struktura nije postala osnovni nosilac inicijativa i predloga, tu funkciju su gotovo u celosti preuzeli izvršni organi, zapostavljajući na taj način svoju osnovnu funkciju sprovođenja politike i odluka skupština. U tom bi smislu i sami izvršni organi svojim sadržajem i metodom rada u većoj meri morali doprinositi afirmaciji delegatskog načina odlučivanja na osnovama samoupravnih društveno-svojinskih odnosa.

Digitized by Google

Pokazuje da se u uslovima kada delegatska struktura slabije deluje u skupštinskom sistemu i u vršenju odgovarajućih funkcija koje, po Ustavu, pripadaju skupštini, otvara prostor za neposrednije delovanje i odlučujući uticaj izvršnih i upravnih organa.

Izvesno je, tvrdi se u ovom dokumentu, da u funkcionisanju skupštinskog sistema, za sada, odlučujuću ulogu imaju izvršni organi. Na to neposredno ukazuju analize njihovog učešća u inicijativama i predlaganju donošenja odluka u skupštini, kao i celokupan sistem drugih mera i aktivnosti koje ovi organi preduzimaju u koncipiranju i ostvarivanju ekonomske politike i u kreiranju društveno-ekonomskog razvoja, što, naravno, nije bez uticaja i na sferu društveno-političkih odnosa.

Budući da delegatska struktura za sada još nedovoljno ostvaruje svoju funkciju u delegatskom skupštinskom sistemu, to otvara dosta širok prostor za veći i neposredniji uticaj izvršnih i upravnih organa u sferi društveno-političkog sistema. Tome treba dodati i to da upravo izvršni i upravni organi produkuju i distribuiraju sve značajnije informacije i podatke, na osnovu kojih se daju ocene i analize, odnosno zasnivaju odgovarajuća opredeljenja u procesu političkog odlučivanja. Na ukupnu poziciju i ulogu izvršnih organa u društveno-političkom sistemu, nema sumnje, umnogome utiče i sama okolnost da udruženi rad i drugi oblici samoupravnog i interesnog organizovanja nisu još preuzeli funkcije koje po Ustavu imaju.

Pošto su, za sada, izvršni organi gotovo isključivi predlagači odluka koje donose društveno-političke zajednice, društveni interesi se iskazuju kako ih vide i iniciraju ti organi, a manje kao interesi koji bi bili rezultat sporazumevanja i dogovaranja delegacija i delegata. Zbog toga se često postavlja i pitanje: da li su i koliko ti interesi izraz autentičnih htenja i opredeljenja radnih ljudi i građana? I ne bez razloga.

Sastav izvršnih organa opredeljuje i dimenzionira, na odgovarajući način, njihovu ulogu u skupštinskom sistemu. Taj sastav podrazumeva i izražava personalno-radno povezivanje, pa, na odgovarajući način, i srastanje izvršne i upravne funkcije. To omogućuje da se u njihovim okvirima ostvaruje odgovarajuća koncentracija moći, funkcija i uticaja, odnosno da se sužava prostor za širu i svestraniju političku odgovornost u ovoj značajnoj sferi društvenih odnosa. Ovo takođe doprinosi tome da se u procesu političkog odlučivanja skupština izražava i potvrđuje uglavnom kao organ vlasti.

Jačati delegatsku osnovu

Šta bi dalje, po mišljenju tvoraca ove vrlo temeljne i sveobuhvatne analize, valjano činiti? Pre svega, ističu oni, mora se smišljenom i organizovanom akcijom jačati delegatska osnova, kako bi se omogućilo neposrednije izražavanje stvarnih interesa radnih ljudi i građana. Pri koncipiranju planova rada skupština bilo bi svrsi-

Digitized by Google

shodno da se utvrdi o kojim pitanjima i na koji način će se uključivati u raspravu i odlučivanje delegatska osnova, uz konsultaciju samoupravnih i političkih subjekata. Isto tako, u samoupravnim opštim aktima neophodno je naznačiti, i to što konkretnije, za koja pitanja bi delegacija bila dužna da traži smernice od radnih ljudi. Njima bi trebalo utvrditi i obavezu delegacija da u određenom periodu ili povodom pojedinih pitanja podnosi izveštaje radnim ljudima i građanima. U samoupravnim organizacijama i zajednicama, u cilju ostvarivanja interesa radnih ljudi i građana, morale bi se utvrđivati smernice, neka vrsta instrukcija, koje bi služile za delegatsko izjašnjavanje. Ove instrukcije moraju posedovati takva svojstva da delegacijama i delegatima omogućuju dogovaranje i usaglašavanje sa drugima, a u cilju ostvarivanja zajedničkih interesa. One bi trebalo isključivo da budu akt opredeljivanja radnih ljudi i njihovih delegacija, nikako bezuslovno insistiranje na svom, parcijalnom interesu.

U svakoj skupštini društveno-političke zajednice prilikom pripremanja planova rada bilo bi uputno da se utvrdi o kojim pitanjima će se organizovati javna rasprava, uz uslov da mišljenja, opredeljenja i stavovi iz nje dođu do skupštine. To je moguće postići jedino ako društveno-političke organizacije, delegacije i delegati aktivno učestvuju u organizovanju i vođenju ovakvih rasprava.

Jedna od kočnica daljeg razvoja delegatskog sistema je, nema sumnje, odlučivanje na dva odvojena koloseka: u samoupravnim organima, na jednom, i u delegacijama, na drugom. Odlučivanje u skupštinama mora da bude organski nastavak samoupravnog odlučivanja u samoupravnim organizacijama i zajednicama. To znači da delegacije ne treba da se povezuju samo sa radnim ljudima i građanima, nego i sa njihovim organima samoupravljanja. Treba nastojati da sve delegacije imaju programe svoga rada, koji bi bili povezani i sinhronizovani sa programima rada skupština. Statutima, samoupravnim sporazumima i drugim aktima potrebno je da se preciziraju obaveze stručnih službi prema delegacijama, ali i drugi uslovi za njihov nesmetani rad. Isto tako, u praksi treba obezbediti doslednu pojedinačnu i kolektivnu odgovornost članova delegacija i delegata prema radnim ljudima i građanima.

U ovom dokumentu se, dalje, ističe da je nužno da se informacije u što većoj meri prilagode delegatskom odlučivanju, osobito u procesu sprovođenja utvrđenih odluka. Materijali koji se sada upućuju delegacijama uglavnom imaju oblik koji bi trebalo da se usvoji u skupštini, što je često nepodoban, a i skup, način i nisu prava osnova za delegatsko opredeljivanje, pa bi ih valjalo radikalnije menjati. Posebno je važno da se »bazi«, kad je to izvodljivo, pružaju takozvana alternativna rešenja s posledicama njihovog usvajanja, u čemu značajnu obavezu treba da imaju organi plana, statistike, Službe društvenog knjigovodstva, banaka, informaciono-dokumentacionih centara i drugi.

Digitized by Google

Dragomir Radenković

Nesvrstanost iz ugla evrokomunizma

Evrokomunistička orijentacija komunističkih partija nekih industrijalizovanih kapitalističkih zemalja i politika i pokret nesvrstavanja — dve su značajne progresivne pojave na društveno-političkoj sceni savremenog sveta. Mada je reč o fenomenima različite sadržine — evrokomunizam nastaje i razvija se na ideološkoj osnovi, dok je za nesvrstanost karakterističan ideološki i politički pluralizam kao osnova pravednog uređenja odnosâ među pojedinim zemljama — može se govoriti o kompatibilnosti, pa čak i izvesnoj komplementarnosti njihovih osnovnih ciljeva i pravaca akcije. Svako potiskivanje kapitalizma i napredak socijalizma kao svetskog procesa trebalo bi da stvara povoljne okvire za ostvarivanje principâ politike nesvrstavanja. S druge strane, u evrokomunističkim koncepcijama mogućnost kretanja ka socijalizmu realistična je samo u uslovima povoljnog međunarodnog okruženja u kome bi mir, razoružanje i razvijanje međunarodne demokratije — ideali kojima teži pokret nesvrstanosti — ostvarivali jasnu prevagu na svetskoj političkoj pozornici. Reč je o ciljevima za koje se formalno izjašnjavaju i ostali subjekti savremenog sveta sa dvema supersilama na čelu. Polazne pozicije sa kojih pojedini akteri međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa prilaze tretiranju ovih problema i njihovom rešavanju veoma su, međutim, različite. Zajednički elementi evrokomunizma i pokreta nesvrstanih mogu se

Digitized by Google

naći baš u sferi konkretnih stavova o ovim suštinskim pitanjima današnjice i predlogâ za njihovo rešavanje.

Generalno posmatrano, evrokomunizam pozitivno vrednuje politiku i pokret nesvrstavanja. Takav njegov stav motivisan je, s jedne strane, razlozima moralne prirode, budući da mu je, kao progresivnom društvenom pokretu, imanentna težnja ka trijumfovanju pravde u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima i iskorenjivanju svih oblika ugnjetavanja i diskriminacije; s druge, pak, strane, on je određen činjenicom da svaki novi doprinos svetskom miru — a to je vrhovni cilj pokreta nesvrstanih — ide u prilog strategiji mirnog, demokratskog puta u socijalizam, dok jačanje politike sa pozicija sile, postojanje potencijalnih ratnih žarišta, a pogotovo otvoreno eskaliranje ratne opasnosti, objektivno udaljavaju evrokomunističke partije od njihovog osnovnog ideala — progresivnog menjanja društvenih odnosa.

Značajnu dodirnu tačku evrokomunizma i nesvrstanosti nalazimo u opredeljivanju za autonomnost sopstvenih pozicija i stavova. Nezavisnost, kao jedno od suštinskih načela nesvrstanosti, važna je komponenta koncepcije evrokomunizma, koja stoji na stanovištu različitosti puteva u socijalizam i koja insistira na tome da svaka partija, u skladu sa specifičnim društveno-ekonomskim, političkim, kulturnim, nacionalnim, istorijskim i drugim okolnostima, treba da formuliše i razvija sopstvene modalitete socijalističkog preobražaja društva.

Antiimperijalističkoj borbi radničke klase u industrijalizovanim kapitalističkim zemljama, koja u strategiji evrokomunista ima međunarodni karakter, kao protivteža sve izrazitijem nadnacionalnom organizovanju i delovanju krupnog kapitala, pogoduje sužavanje imperijalizma na svetskom planu. Upravo se pokret nesvrstanih afirmisao kao jedan od najznačajnijih međunarodnih činilaca u borbi protiv kolonijalizma i neokolonijalizma koji je u znatnoj meri doprineo nacionalnom oslobođenju bivših kolonija i aktivno se zalaže za njihovu potpunu samostalnost, koja, pored političke nezavisnosti, podrazumeva i potpunu ekonomsku emancipovanost.

Rukovodeći se zahtevima aktuelnosti, pri analizi odnosa evrokomunizma prema nesvrstanosti težište ćemo staviti na praćenje stavova tri najuticajnije evrokomunističke partije Evrope — italijanske Komunističke partije, francuske Komunističke partije i Komunističke partije Španije — u periodu 1980—1983. godine. Svakako, u jednom dijalektičkom pristupu, radi sagledavanja dinamike problemâ, osvrtaćemo se, bez pretenzija na minuciozniju analizu, i na osnovna obeležja odnosa evrokomunističkih partija prema nesvrstanosti u razdoblju do 80-tih godina.[1]

---

[1] Ovu problematiku iscrpno je razmatrala dr Zorica Priklmajer u radu *Evrokomunizam i nesvrstanost*, »Međunarodni problemi«, br. 3/1980, str. 385—404.

Digitized by Google

Promene u društveno-političkom okruženju evrokomunističkih partija

Ako se želi sagledati dinamika gledišta evrokomunističkih partija o pokretu i politici nesvrstavanja, mora se uzeti u obzir to da je poslednjih godina došlo do značajnih kvalitativnih promena u užem i širem ambijentu u kome te partije deluju i izvesne evolucije u okviru njihovih strateških opredeljenja. Pri tom imamo u vidu to da je francuska KP, od 1981. godine, punopravan član vlade levice; da španski komunisti deluju u izmenjenim okolnostima budući da od 28. oktobra 1982. Španijom upravljaju socijalisti, ali i s obzirom na to da je Španija, u vreme vlade Unije demokratskog centra, pristupila političkoj strukturi Atlantskog pakta; da je italijanska Komunistička partija definitivno napustila strategiju istorijskog kompromisa opredelivši se za »demokratsku alternativu«. Pored toga, evrokomunistički pokret, mereno izbornim rezultatima, pa i dinamikom političke i, naročito, teorijske aktivnosti, prešao je iz etape izrazite ofanzive u drugoj polovini 70-tih godina u fazu izvesne relativne stagnacije.

Nova situacija u kojoj su se našle komunističke partije Francuske, Španije i Italije uslovila je i izvesnu evoluciju njihovih ocena o pokretu nesvrstavanja. Ona se, u celini gledano, ispoljava u snažnijem pozitivnom vrednovanju nesvrstanosti. Jače naglašavanje značaja nesvrstanosti od strane evrokomunističkih partija povezano je s pogoršavanjem međunarodne situacije, pa u tom kontekstu nesvrstanost dobija veću funkcionalnost. Ono je, takođe, rezultat sve izraženijih shvatanja o međuzavisnosti politike nesvrstavanja i unutrašnjih ciljeva evrokomunizma.

Najotvoreniju podršku nesvrstanosti daje KPŠ, što je bilo njeno obeležje i u periodu do 1980. godine. Španski komunisti poslednjih godina posebno pojačavaju naglasak značaja nesvrstavanja, što se može dovesti u vezu sa dolaskom socijalista na vlast. Naime, kao što KPŠ na unutrašnjem planu, u jednoj konstruktivnoj kritici, želi da zaustavi klizanje Socijalističke radničke partije Španije (PSOE), a time i zemlje, udesno, tako u oblasti spoljne politike nastoji da spreči vezivanje Španije za NATO. Pitanje taktike odnosa sa socijalistima, koje je posredno povezano i sa stavovima o nesvrstavanju, bilo je neposredan povod diferenciranja dva gledišta u okviru evrokomunističke struje KPŠ — jednog koje zastupa generalni sekretar Partije Herardo Iglesijas i drugog čiji je pobornik Santjago Kariljo. Iglesijas se zalaže za kritičku saradnju sa socijalistima. Ona podrazumeva kritiku pojedinih vidova njihove politike koja, prema komunistima, na unutrašnjem planu čini ustupke desnici, moćnim poslodavcima i bankama, a na spoljnom planu dovodi zemlju u sve veću zavisnost od SAD, odstupajući od izbornih obećanja socijalista i izneveravajući nade demokratskih snaga u istinske promene španskog društva. Iglesijas insistira na ukidanju američkih vojnih baza na španskom tlu, zahteva da Španija prihvati neutralnu antiblokovsku spoljnu politiku, a osobito

Digitized by Google

osuđuje stav vlade PSOE prema NATO, smatrajući da ona ne želi da izvuče Španiju iz Atlantskog pakta.[2] On se, međutim, zalaže za davanje »kritičke podrške« vladi socijalista, kako bi se obezbedio kontinuitet vlade levice u sredini sa snažnim i ekspanzivnim konzervativnim snagama. Takav stav, koji podržava većina članova Centralnog komiteta, sadržan je i u osnovnom dokumentu[3] za XI kongres KPŠ koji je zakazan za sredinu decembra 1983. godine. Kariljova pozicija odlikuje se snažnijom opozicijom politici socijalista na vlasti, njenom oštrijom kritikom na unutrašnjem i spoljnom planu. Govoreći o spoljnoj politici, Kariljo napada odluku socijalista da zamrznu pitanje statusa Španije u NATO i odlože raspisivanje referenduma o tom problemu. On zamera Iglesijasu što nije dovoljno energičan u kritici politike socijalista, osobito kada je reč o odnosu Španije i NATO i smatra da bi KPŠ morala da zauzme što otvorenije antiblokovske pozicije. Stav »kritičke podrške« socijalističkoj vladi Kariljo oštro napada, izjašnjavajući se za frontalno sučeljavanje sa vladom Felipe Gonzalesa koja, po njemu, sprovodi »buržoasku i natoovsku« politiku.

Italijanska Komunistička partija je, na svom XVI kongresu održanom marta 1983. godine, napustila strategiju istorijskog kompromisa koja je podrazumevala uzdržanije stavove prema nesvrstanosti. Strategija formiranja vlade zajedno sa demohrišćanima podrazumevala je da italijanski komunisti prihvataju i osnovne postulate njihove spoljne politike, čvrsto integrisane u Atlantski savez. Iz ugla »demokratske alternative« oni jače naglašavaju značaj politike nesvrstavanja, svestranije razmatraju njene pojedine vidove, prihvataju, u većoj meri, neke principe nesvrstanosti.

U znatno složenijoj situaciji, kada je u pitanju odnos prema nesvrstavanju, nalaze se danas francuski komunisti. Osetljivost njihove pozicije povezana je sa činjenicom da se u njoj prelamaju tri različite intencije — jedna izražava bliskost sovjetskim gledištima u oblasti spoljne politike; druga načelno apostrofira značaj nesvrstanosti, što je, jednim delom, sračunato na stvaranje utiska o distanciranju od sovjetskih shvatanja u cilju jačanja izborne snage Partije; treća izražava njihov odnos prema socijalistima kao partnerima u vladi, odnos koji se, zbog potrebe održavanja kohezije koalicije, odlikuje izvesnom tolerantnošću prema osnovnim obeležjima spoljne politike socijalista. Složenost odnosâ FKP prema socijalistima došla je do izražaja na poslednjem kongresu Socijalističke partije Francuske, održanom krajem oktobra 1983. u Burg-an-Bresu. Na njemu su komunisti upozoreni na to da moraju voditi više brige o solidarnosti levice, osobito kada je reč o spoljnopolitičkim pitanjima u kojima su, po mišljenju socijalista, njihovi stavovi često veoma slični stavovima SSSR-a.

U celini uzev, položaj francuskih komunista danas razlikuje se od stava o potrebi oslobađanja Francuske od »atlantske discipline«, stava koji je FKP zastupala dok je bila u opoziciji. Slože-

[2] Videti: »Mundo Obrero«, br. 241, 12—18. VIII 1983, str. 30.

[3] *Documento politico*, op. cit., str. 19—69.

Digitized by Google

nost položaja FKP, posebno njenog odnosa prema nesvrstanosti, koja proizlazi iz učešća komunista u vladi, karakteristična je, na primer, za događaje u Čadu i Libanu. Očevidna je protivrečnost njihove situacije, budući da se komunisti nalaze u vladi koja interveniše u ovim zemljama, a u isto vreme, u skladu sa deklarisanjem za principe nesvrstavanja, morali bi osuditi svako strano mešanje u unutrašnje poslove Čada i Libana. Evolucija stavova FKP u pogledu francuske intervencije u ovim nesvrstanim zemljama vrlo je karakteristična i upravo odslikava složenost njenog odnosa prema socijalistima. Za razliku od prvobitnog zahteva za povlačenje francuskih vojnika iz Čada i Libana, komunisti su, na »sastanku razjašnjenja« sa socijalistima, održanom početkom decembra 1983, pod očevidnim pritiskom socijalista, a u cilju održavanja kohezije vlade levice, u zajedničkoj deklaraciji istakli da podržavaju politiku Francuske u ovim dvema zemljama.

Snažna načelna podrška nesvrstavanju

U pogledu načelnog deklarisanja, tri glavne evrokomunističke partije pružaju snažnu podršku pokretu nesvrstavanja. U Tezama usvojenim na X kongresu KPŠ 1981. godine kaže se da »evropski radnički pokret mora održati i približiti svoje veze sa pokretom nesvrstanih koji je jedan od osnovnih faktora u međunarodnom životu«[4]. Pozitivno određenje pokreta nesvrstanih nalazimo i kod Enrika Berlinguera, koji posebno naglašava njegovu ulogu u borbi za mir u svetu. Na XVI kongresu IKP Berlinguer kaže: »Mislimo da suštinska uloga u očuvanju mira pripada onim snagama koje, bilo izvan bilo unutar blokova, ne prihvataju logiku sistematskog konfrontiranja između suprotnih ideološko-političkih rasporeda. Među ovim snagama je, pre svega, pokret nesvrstanih zemalja.«[5] Sadašnje poglede francuskih komunista na nesvrstanost sublimirano izražava sledeći stav Žorža Maršea, sadržan u njegovom referatu na XXIV kongresu FKP 1982. godine: »Slika sveta koji se menja, pokret nesvrstanih koji obuhvata stotinu država, izražava težnje njihovih naroda da žive u suverenitetu, da izaberu svoj opšti način razvoja, da ovladaju sopstvenim nacionalnim bogatstvima, da uvedu pravednije međunarodne odnose.«[6]

Karakteristično je da se komunističke partije Španije, Italije i Francuske izjašnjavaju u prilog nesvrstanosti ne samo iz ugla svetskog značaja ovog pokreta. Evrokomunističke partije razmišljaju i o mogućnosti da njihove zemlje u spoljnoj politici zauzmu

---

[4] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, »Mundo Obrero« br. 147, 16—22. X 1981, str. 7.

[5] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace: l'iniziativa e le proposte del PCI*, Rapporto, conclusioni e documento politico del XVI Congreso, »Editori Riuniti«, Roma, 1983, str. 7—8.

[6] *24 Congrès du Parti communiste français*, »Cahiers du communisme«, februar—mart 1982, Paris, str. 73.

Digitized by Google

nesvrstane pozicije. Smatramo da između stavova IKP, FKP i KPŠ u tom pogledu postoji jasna gradacija. Italijanski komunisti ne traže da Italija napusti svoju blokovsku pripadnost. Ipak, u naglašavanju značaja odnosa Italije sa azijskim i afričkim zemljama Mediterana i potrebe dublje saradnje sa ovim delom sveta nalazimo i neke konkretne elemente politike nesvrstanosti. Francuska Komunistička partija se izjašnjava u prilog statusa nesvrstanosti svoje zemlje. Ističući da bi Francuska trebalo da podrži i podstakne inicijative u pravcu mira, razoružanja, miroljubive koegzistencije i jednovremenog raspuštanja blokova francuski komunisti kažu: »Poštujući svoje saveze, ona može tako praktikovati jednu aktivnu politiku nesvrstanosti.«[7]

Opredeljenje za principe nesvrstavanja došlo je do izražaja i na XXIII kongresu FKP. Govoreći o projekciji osnovnih ciljeva francuskih komunista u oblasti međunarodne politike, Marše kaže: »Mi potvrđujemo principe suvereniteta narodâ, nezavisnosti, nemešanja bilo koje sile u unutrašnje stvari zemalja.«[8] KP Španije je najkonzistentnija u svojim stavovima u prilog razvijanja nesvrstane pozicije Španije. Još na IX kongresu, 1978. godine, španski komunisti su zahtevali da se Španija opredeli za politiku nesvrstavanja: »Međunarodna politika koju branimo ima kao suštinski cilj garantovanje suvereniteta i nezavisnosti Španije, pravo naroda da odredi svoju sudbinu bez stranog mešanja. Za takav cilj predlažemo politiku nesvrstavanja koja će od Španije učiniti protagonistu međunarodne politike koja pomaže miroljubivu koegzistenciju među državama, popuštanje zategnutosti, razoružanje, prevazilaženje postojećih vojnih blokova; koja garantuje pravo svih naroda na slobodu, na samoopredeljenje.«[9] Takvo stanovište došlo je do izražaja i na X kongresu: »U trenutku tako teškom u međunarodnoj situaciji odlučujuće je da spoljna politika Španije bude orijentisana tako da doprinosi miru i prijateljstvu među narodima. Zbog toga se izjašnjavamo za politiku nesvrstavanja u vojne blokove.«[10]

Razlike u konkretnoj primeni principa nesvrstavanja

Opšta podrška evrokomunističkih partija pokretu nesvrstavanja nije uvek nalazila potvrdu u ocenama pojedinih konkretnih međunarodnih problema i događaja koji su neposredno tangirali pokret nesvrstanih, a posredno se ticali interesa cele svetske zajednice, osobito njenih progresivnih snaga. Najjasnija i najkonzisten-

---

[7] Isto, str. 359.

[8] *XXIIIe Congrès du Parti communiste français,* »Cahiers du communisme«, jun — jul 1979, str. 35.

[9] *Noveno Congreso del Partido Comunista de España,* Ediciones PCE,Madrid, 19 — 23. IV 1978, str. 409.

[10] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE,* op. cit., str. 8.

Digitized by Google

tnija antiblokovska opredeljenja zauzima KPŠ. Budući da insistira na simetričnoj kritici oba vojno-politička saveza, njeni stavovi su veoma bliski poziciji nesvrstanih zemalja. Teze usvojene na X kongresu KPŠ ističu da »postojanje dva vojna bloka — s jedne strane NATO-a, a s druge Varšavskog pakta... — predstavlja po sebi veliku opasnost za mir i faktor je koji ograničava, ukoliko ne anulira, realnu nezavisnost nacija«.[11]

Elementi simetrične kritike vojnih blokova sadržani su i u opredeljenjima italijanskih komunista. Politiku i logiku blokova, koji predstavljaju »teško nasleđe hladnog rata«, oni smatraju neprestanom smetnjom razvoju svetskog mira i saradnje među državama. »Ogorčeno suprotstavljanje između dva rasporeda država — jednog na čijem je čelu SAD i drugog na čijem je čelu SSSR — objektivno izaziva zategnutost, trku u naoružavanju, rizik rata.«[12] Preko stava da prevaga politike sa pozicija sile i kruti izbor jednog od vojno-političkih saveza imaju štetno dejstvo na popuštanje zategnutosti, kretanje ka socijalizmu, na razvijanje pokreta nesvrstanih — italijanski komunisti izražavaju svoju bliskost politici nesvrstavanja. Međutim, za razliku od KPŠ, oni ne insistiraju na izlasku Italije iz NATO pakta. Kao velika i snažna partija, sa značajnom merom uticaja na društvene tokove, IKP računa sa mogućnošću da u određenom trenutku i u određenoj konstelaciji uđe u vladu. Izgledi za to, smatraju italijanski komunisti, bili bi smanjeni ako bi se oni izjašnjavali protiv prisustva Italije u Atlantskom paktu. »Naš cilj nije — ističe Berlinguer — unilateralan izlazak iz bloka, nego postepeno prevazilaženje blokova do njihovog ukidanja.«[13] Članstvo Italije u Zapadnom bloku IKP ocenjuje kao neminovnu realnost, a svoj doprinos popuštanju i konačnom prestanku blokovske politike vidi u mogućnosti da se iznutra, unutar bloka, deluje u pravcu njegovog razgrađivanja.

Položaj francuskih komunista prema vojnim blokovima ima izvesna obeležja ambivalentnosti. S jedne strane, oni se opredeljuju antiblokovski, što dolazi do izražaja u sledećem stavu: »Politika blokova ne odgovara, po našem mišljenju, ni interesima naroda sveta ni interesima naše zemlje.«[14] Ali, umesto jednovremene kritike istočnog i zapadnog vojno-političkog rasporeda, francuski komunisti oštricu svojih napada usredsređuju prevashodno na NATO, naglašavajući da je potrebno »intenzivirati klasnu borbu protiv kapitalističkog spletkarenja, za odbranu i konsolidaciju mira, miroljubive koegzistencije, solidarnosti«[15]. S druge, pak, strane, oni imaju gotovo apsolutno pozitivan stav o ulozi socijalističkih zemalja u svetskim političkim zbivanjima, kao najvažnijih agenasa u borbi za mir u svetu. Ocenjujući da su inicijative soci-

[11] Isto, str. 4.
[12] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 7.
[13] Isto, str. 10.
[14] *24 Congrès du Parti communiste française*, op. cit. str. 55.
[15] Isto, str. 374.

Digitized by Google

jalističkih zemalja u međunarodnim forumima, njihovi predlozi i njihovo delovanje u pravcu detanta i razoružanja od velikog značaja za održavanje koegzistencije i mira, francuski komunisti kažu: »To je, pre svega, taj uticaj, zajedno sa njihovim vojnim naporima, zajedno sa uravnoteženjem lude trke u naoružavanju, koji nam je omogućio da upoznamo trideset šest godina bez svetskog rata.«[16]

U osnovi razlika među evrokomunističkim partijama u pogledu odnosa prema blokovskom pitanju nalazi se bitno drugačiji pristup međunarodnim aspektima klasne borbe. Smatrajući da klasna borba ima svetski karakter, francuski komunisti stoje na pozicijama bliskim SSSR-u i zemljama socijalističkog bloka. »U toj borbi — ističe Marše na XXIV kongresu FKP — socijalističke zemlje imaju suštinsku ulogu. Svojom težinom i svojim uticajem one sprečavaju izazivače rata da pribegnu nuklearnoj avanturi. One su nametnule da se u međunarodne odnose uvede miroljubiva koegzistencija. Te zemlje čine, dakle, garantiju mira.«[17] Nasuprot takvom gledištu, italijanski komunisti primećuju da se borba za mir ne može svesti na borbu protiv imperijalizma i da je ona šira od borbe klasa. Potrebno je odbaciti »poistovećivanje borbe za mir sa svrstavanjem za ili protiv jednog ili drugog ideološko-političkog tabora ili vojnog bloka«[18]. Na toj liniji rezonovanja je, mada još neposrednije i konkretnije, Komunistička partija Španije. »KPŠ ne deli koncepciju — kaže se u Tezama usvojenim na njenom X kongresu — da se klasna borba na međunarodnom nivou manifestuje u sukobu dva vojna bloka: NATO pakta i Varšavskog pakta. Ta koncepcija nužno vodi zaključku da će se borba klasa rešiti posredstvom trećeg svetskog rata ili da će se razvijanje klasne borbe u drugim zemljama neminovno podređivati sporazumima dvaju blokova.«[19]

Odnos evrokomunističkih partija prema politici blokova i prema antagonizmu koji iz nje proističe određuje i njihove ocene pojedinih kriznih situacija i događaja u svetu koji su se neposredno ticali pokreta nesvrstanih. FKP nalazi reči opravdanja za intervenciju Vijetnama u Kampučiji s obzirom na to da je, po njenoj oceni, akt Vijetnama predstavljao podršku demokratskim snagama Kampučije u borbi protiv diktature Pola Pota, dok italijanski i, naročito, španski komunisti osuđuju vijetnamsku akciju u Kampučiji kao mešanje u unutrašnje stvari jedne zemlje. Ocena francuskih komunista bliska je gledištu »radikalne grupe« u pokretu nesvrstanih zemalja. Kada je reč o sovjetskoj intervenciji u Avganistanu, simptomatično je da se francuski komunisti, na svom XXIV kongresu, na nju osvrću samo u jednoj rečenici. Stavom da je u Avganistanu postojala opasnost da imperijalizam likvidira

[16] Isto, str. 371.
[17] Isto, str. 69—70.
[18] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit. str. 7.
[19] *Tesis aprobadas en el Congreso del PCE*, op. cit., str. 4.

Digitized by Google

progresivni režim i tako destabilizuje čitavo područje oni pokazuju da nisu izmenili svoj stav sa XXIII kongresa. Smatramo, stoga, da je i danas relevantna teza dr Zorice Priklmajer, izložena u radu *Evrokomunizam i nesvrstanost*, da za francuske komuniste »nesvrstani status Avganistana ne igra primarnu ulogu«, da je misija sovjetskih trupa »odbrana avganistanskih granica«, te da »u podtekstu ove argumentacije stoje interesi SSSR-a, a ne Avganistana«[20].

Stavovi komunističkih partija Italije i Španije razlikuju se od gledišta francuskih komunista metodološki i suštinski. Metodološki, jer posvećuju više prostora avganistanskom slučaju; suštinski, jer su njihove ocene veoma bliske pogledima pokreta nesvrstanih zemalja. Osuđujući sovjetsku intervenciju, Berlinguer na XVI kongresu IKP kaže: »Vojna intervencija u Avganistanu... je pokazala da se i SSSR ponašao i mogao se ponašati onako kako to odgovara politici sile i tako je delovao suprotno popuštanju zategnutosti i u pogledu suvereniteta i nezavisnosti narodâ«[21]. Okupacijom Avganistana, po mišljenju italijanskih komunista, prekršeni su osnovni principi nezavisnosti, usporen je proces detanta, a borba protiv imperijalizma nije time dobila bitniju potporu.

Uvažavajući to da socijalističke zemlje igraju značajnu ulogu u borbi za oslobođenje od kolonijalne dominacije, španski komunisti, isto tako, ističu da objektivna realnost »primorava da se prizna da u spoljnoj politici SSSR-a postoje negativni aspekti i konkretna manifestacija politike sile, jasni u slučajevima Čehoslovačke, Avganistana i u intervencijama u unutrašnje poslove drugih zemalja«[22].

Razoružanje i uloga blokova

Pitanju razoružanja, kao jednoj od ključnih pretpostavki mira u svetu, pojedini subjekti različito pristupaju. Dok Zapadni i Istočni blok podlogu mira traže u održavanju stalne ratnoteže u naoružavanju, dotle pokret nesvrstanih smatra da se realni i dugoročni izgledi za mir otvaraju tek odlučnom orijentacijom na opšte i potpuno razoružanje, a naročito nuklearno. Takvo shvatanje zastupaju i evrokomunisti, što je kompatibilno sa strategijom društvenog preobražaja mirnim putem. No, oni se među sobom razlikuju u pogledu predlogâ konkretnih modaliteta za ostvarivanje tog zadatka. Francusku Komunističku partiju karakteriše izvesna jednostranost u pristupu ovom problemu. Ona pripisuje kapitalističkom bloku gotovo isključivu odgovornost za trku u naoružavanju i za održavanje političke zategnutosti u svetu. Time se FKP

[20] Dr Zorica Priklmajer, *Evrokomunizam i nesvrstanost*, »Međunarodni problemi«, br.. 3/1980, str. 391.

[21] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 7.

[22] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 4.

Digitized by Google

udaljava od pozicija nesvrstanih, nalazeći se bliže liniji rezonovanja socijalističkog bloka i onih zemalja članica pokreta nesvrstanih čija su stanovišta bliska sovjetskom stanovištu. U poslednje vreme kod francuskih komunista mogu se, međutim, zapaziti izvesni tonovi delimičnih razlika u odnosu na sovjetske pozicije. To je došlo do izražaja prilikom Maršeove posete SSSR-u, jula 1983. godine. Saopštenje TASS-a da je postignuta potpuna saglasnost gledišta između sovjetskih rukovodilaca i delegacije FKP u spoljnopolitičkim pitanjima Marše je demantovao, ukazujući na dve tačke u kojima se njihovi pogledi razlikuju. Prvo, predlog SSSR-a da se raketna ravnoteža u Evropi uspostavi na nivou arsenala kojim raspolažu Francuska i Engleska Marše u ovom času ne prihvata, smatrajući da, za sada, atomsko naoružanje Francuske predstavlja garant njene nezavisnosti i da stoga to ne treba da bude predmet pregovora o smanjenju nuklearnog naoružanja. Ipak, on ne isključuje mogućnost da se u kasnijoj fazi ono uzima u obzir prilikom pregovora o smanjivanju raketa srednjeg dometa u Evropi. Drugo, delegacija FKP je smatrala da u pregovore o razoružanju treba uključiti sve evropske vlade, dok sovjetska gledišta ističu prevashodnu ulogu supersila.

Isticanjem razlika u odnosu na sovjetsku verziju razgovora želi se naglasiti nacionalni stav FKP. Smatramo da je Maršeovim demantijem FKP takođe htela da pokaže nezavisnost svoje pozicije prema sovjetskoj politici, a motiv takvog postupka treba tražiti, jednim delom, i na planu odnosa sa socijalistima, u izvesnoj toleranciji prema njihovoj atlantskoj politici. Socijalisti, međutim, smatraju da komunisti nisu izuzeli francuske rakete iz ženevskih pregovora između SAD i SSSR-a.

Španski i italijanski komunisti nedvosmisleno insistiraju na uporednom razoružavanju supersila i njihovih vojno-političkih saveza. To je naročito karakteristično za španske komuniste. »KPŠ smatra — kaže se u Tezama usvojenim na X kongresu — da odbrana mira i nezavisnosti narodâ i mogućnost napretka ka socijalizmu idu preko jednovremenog razoružavanja vojnih blokova i uklanjanja vojnih baza u inostranstvu, kako na Zapadu tako i na Istoku.«[23] U sklopu progresivnih snaga koje deluju u pravcu razoružanja Berlinguer ističe, pre svega, nesvrstane zemlje. U tom pravcu, po njemu, treba da se aktivira i Italija. Kao član EEZ i kao subjekt bilateralnih odnosa sa zemljama trećeg sveta, ona može da odigra značajnu ulogu u pregovorima o razoružanju u dijalogu Sever — Jug. IKP navodi i drugu negativnu dimenziju trke u naoružavanju — ogromna finansijska sredstva koja se u tu svrhu ulažu, a mogla bi biti iskorišćena za brži ekonomski razvoj zemalja u razvoju, čime bi se stvorile pretpostavke harmoničnijeg razvitka svetske privrede. »Razvoj zemalja trećeg sveta — prvobitno zaustavljen i poremećen kolonijalnom dominacijom, izložen je — po Berlinguerovom mišljenju — riziku da bude ponovo blokiran

[23] Isto.

Digitized by Google

ogromnim sredstvima koja se bacaju na trku u naoružavanju«[24]. Oštricu svoje kritike italijanski komunisti usredsređuju i na međunarodnu trgovinu oružjem. Zemlje u razvoju postaju poprište međusobnog takmičenja izvoznika oružja, a svetska trgovina oružjem dobija obeležja beskrupuloznog biznisa. Zbog toga IKP traži da se zabrani snabdevanje oružjem onih zemalja koje vode ekspanzivnu politiku i da se pokrenu inicijative sa ciljem postepene rekonverzije industrije naoružanja koja je »industrijalizovane zemlje učinila snabdevačima zemalja trećeg sveta«.

Zaključak o opštem antiblokovskom opredeljenju KPŠ i IKP ne znači da u njihovim redovima nema i drukčijih mišljenja, pre svega, dogmatskog karaktera. U IKP takva shvatanja su povezana prevashodno sa istupanjem Armanda Kosute, dok se u KPŠ dogmatska struja, koja je potresala rad Partije između IX i X kongresa, otvoreno eksponirala na V kongresu Ujedinjene socijalističke partije Katalonije (PSUC), *de facto* komunističke partije Katalonije, na kome je, štaviše, ostvarila prevagu nad evrokomunističkim krilom. Indikativna su naročito njena razmatranja međunarodnih političkih odnosa. Smatrajući da blokovi predstavljaju »zatvorenu realnost« koja ne dopušta postojanje nezavisnih pozicija, zbog čega komunističke partije treba da prihvate logiku blokova, prosovjetska struja Ujedinjene socijalističke partije Katalonije insistirala je na »uvažavanju antiimperijalističkih inicijativa socijalističkog bloka«[25], na stavu da je »konfrontacija između socijalističkih zemalja i imperijalizma jedna od osnovnih manifestacija klasne borbe na međunarodnom planu«[26].

Različita gledišta evrokomunističkih partija o mestu i ulozi blokova jednim delom su izraz razlika u međunarodnim aspektima evrokomunističke strategije. Španski evrokomunisti smatraju da demokratski put u socijalizam nužno ima svoju međunarodnu dimenziju, da realizovanje progresivnih društvenih promena premašuje okvir određen nacionalnim granicama. Oni se zalažu za nadnacionalnu strategiju radničke klase koja bi trebalo da bude protivteža multinacionalnom koncentrisanju kapitala. Ovaj značajan vid njihove strategije daje istaknuto mesto snažnijoj orijentaciji na saradnju sa nesvrstanim zemljama i ukazuje na potrebu i značaj međunarodnih integracionih procesa u sklopu kreiranja jedne nove Evrope, oslobođene blokovskih podela i zategnutosti. U tom smislu, španski komunisti smatraju da postoje mogućnosti značajnih preobražaja unutar zajedničkog tržišta. Hulio Segura, profesor Ekonomskog fakulteta na Univerzitetu »Komplutense« u Madridu, ističe da »produbljivanje političkih prava članova Evropske ekonomske zajednice, uspostavljanje novih bilateralnih odnosa sa

[24] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 14.

[25] »Nuestra Bandera«, revista teorica y politica del Partido Comunista de España, br. 107, maj 1981, str. 39.

[26] »Mundo Obrero«, br. 116, 6 — 12. III 1981, str. 33.

Digitized by Google

zemljama trećeg sveta i nesvrstanima, potenciranje uloge EEZ kao elementa koji pomaže policentrizam«[27]... čine središni element svake progresivne strategije na terenu krize i na putu ka socijalizmu.

Naglašenu proevropsku orijentaciju zastupaju i italijanski komunisti. Oni se zalažu za oživljavanje i jačanje integracionih procesa u okviru evropskog ekonomskog i političkog prostora, kao i za rastuću nezavisnost Evrope u odnosu na SAD. U Rezolucijama XVI kongresa IKP kaže se: »Delimo uverenje da Italija mora delovati unutar EEZ sa stvarnom obavezom za čvršće ekonomsko i političko jedinstvo Evrope i njenih snaga demokratije i progresa. Italija mora biti aktivan faktor evropske izgradnje«[28]. Italijanski komunisti se zalažu za to da se u okviru jednog progresivnog sadržaja učvrsti jedinstvo Zapadne Evrope, ojača zajednički karakter evropske politike, osobito na sektoru energetike, poljoprivrede, industrije i saradnje sa trećim svetom i da se postigne njena veća nezavisnost.

U vizijama FKP su znatno manje izražene, a pogotovo razrađene, koncepcije o nezavisnom društvenom, političkom i ekonomskom statusu zapadnoevropskog prostora. Otuda se može zaključiti da francuski komunisti ne razvijaju u dovoljnoj meri internacionalne vidove evrokomunističke strategije, kako u savlađavanju krize tako i na planu kretanja ka socijalističkom društvu. Naše je mišljenje da FKP pokazuje izvesne nedoslednosti u razvijanju strategije evrokomunizma, budući da na unutrašnjem planu njene pozicije imaju znatno naglašenije evrokomunističke atribute (insistiranje na širokim socijalnim savezima, fleksibilnost u saradnji sa socijalistima u vladi) nego što je to slučaj sa njenim stavovima na području međunarodne politike.

Podrška nacionalnooslobodilačkim pokretima

Značajno pitanje u kome postoji koincidencija u stavovima evrokomunizma i pokreta nesvrstanih odnosi se na nacionalnooslobodilačke pokrete. Definitivno uklanjanje ostataka kolonijalizma, kao jedan od suštinskih ciljeva pokreta nesvrstanih zemalja, predstavlja, u isto vreme, važnu tačku u strategiji evrokomunizma. Izražavajući solidarnost sa oslobodilačkim pokretima, španski komunisti su na X kongresu istakli da je »za radničke i uopšte progresivne snage u Evropi danas veoma važno da se postignu razumevanje i zajednička akcija sa pokretima za oslobođenje trećeg sveta«[29]. Snažnu podršku oslobodilačkim pokretima dao je XXIV kongres FKP. U referatu podnetom Centralnom komitetu Marše

[27] Julio Segura, *Transformaciones en economias desarrolladas en un contexto de crisis*, u: *Vias democraticas al socialismo*, »Editorial Ayuso«, Madrid, 1981, str. 166.

[28] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 145.

[29] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 7.

Digitized by Google

kaže: »Izražavamo našu solidarnost sa svim narodima koji su još uvek pod kolonijalnom dominacijom i koji izražavaju želju za nacionalnim oslobođenjem, sa svim snagama koje se bore u Africi, Aziji ili Latinskoj Americi za ekonomsku i društvenu emancipaciju svojih zemalja«[30]. Italijanski komunisti smatraju da se Italija na političkom planu mora orijentisati na solidarnu aktivnost sa pokretima za oslobođenje. Karakteristično je da se podrška Francuske KP oslobodilačkim pokretima, jednim delom, motiviše uverenjem da novooslobođene zemlje predstavljaju značajnu rezervu socijalizma, što nije eksplicitno sadržano u opredeljenjima italijanskih i španskih komunista.

Kada je reč o odnosu prema konkretnim nacionalnooslobodilačkim pokretima danas u svetu, sve tri evrokomunističke partije izražavaju solidarnost sa oslobodilačkim snagama u Centralnoj Americi, pružaju podršku Palestinskoj oslobodilačkoj organizaciji, kao i mladim republikama na jugu Afrike koje su ugrožene agresivnom politikom rasističkog režima Južnoafričke Republike. Ipak, između njih se mogu povući izvesne razlike. FKP ne izlazi iz okvira opšteg i pretežno načelnog stava, dok su IKP i KPŠ znatno eksplicitnije u solidarisanju sa oslobodilačkim i demokratskim snagama u svetu. KPŠ posebnu pažnju poklanja događajima u Centralnoj Americi. Ona osuđuje mešanje SAD u unutrašnje stvari centralnoameričkih zemalja i daje punu podršku oslobodilačkim snagama. Interesovanje KPŠ za ovu oblast sveta proističe iz tradicionalne, organske povezanosti Španije sa zemljama Centralne Amerike, s obzirom na njeno dugotrajno prisustvo u njima.

U središtu pažnje italijanskih komunista je kriza na Bliskom istoku. Oni daju punu podršku PLO kao legitimnom predstavniku palestinskog naroda i ističu njegovo pravo na sopstvenu državu. IKP smatra da bi značajan doprinos pozitivnom razvoju situacije na Bliskom istoku mogla da dâ evropska levica podsticanjem dijalogâ između PLO, progresivnih snaga arapskog sveta i pristalica miroljubive politike u Izraelu. Zaokupljenost italijanske KP bliskoistočnom krizom izražava njenu orijentaciju na mediteranski prostor koja ima za cilj da se Mediteran pretvori u zonu mira i da Italija pojača svoju saradnju sa mediteranskim zemljama.

Evrokomunističke partije otvoreno ističu da je pokret nesvrstanih zemalja najznačajniji međunarodni činilac nacionalnog oslobođenja politički još uvek zavisnih zemalja. Međutim, za razliku od komunističkih partija Španije i Italije, francuski komunisti gotovo isključivo insistiraju na antiimperijalističkom karakteru pokreta nesvrstanih.[31]

---

[30] *24 Congrès du Parti communiste français*, op. cit., str. 73.

[31] Videti: Martin Verlet, *Non-Alignes: Le souffle de Delhi, Revolution*, Institut de Recherches Marxistes, br. 159, 18 — 24. III 1983, str. 22.

Digitized by Google

Izgradnja novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) — sastavna komponenta evrokomunističke strategije

Problemi ekonomske sadržine predstavljaju oblast u kojoj postoji visok stepen bliskosti u gledištima između evrokomunizma i pokreta nesvrstanih. Ekonomska strana strategije evrokomunizma jedna je od njegovih ključnih dimenzija, što je naročito potencirano činjenicom da evrokomunističke partije deluju u okviru definisanom svetskom ekonomskom krizom, da svoje socijalističke projekcije koncipiraju u zavisnosti od mogućnosti izlaska iz krize na progresivan način. Jedan od osnovnih uzroka ekonomske krize evrokomunisti vide u postojećoj međunarodnoj podeli rada razvijanoj u vreme kada je kapitalizam predstavljao svetski sistem. Polazeći od osnovnih postulata strategije socijalističkog menjanja društva mirnim, demokratskim putem, evrokomunističke partije se zalažu za preobražaj međunarodnih ekonomskih odnosa u kojima su zemlje u razvoju ekonomski potčinjene, a time faktički još uvek zavisne od razvijenih zemalja. Povezanost ova dva cilja sagledavaju italijanski komunisti, što se može videti iz sledećeg stava: »Rađa se naše uverenje da se u stvarnosti otvara nova faza borbe za socijalizam u svetu: faza u kojoj se preobražaj u smislu socijalizma na višoj tački kapitalističkog razvoja može i mora prisno povezivati sa pokretima i aspiracijama za oslobođenje, za pravdu, za ljudski i građanski napredak siromašnih i ugnjetenih masa ogromne oblasti nerazvijenosti«[32]. Španski komunisti ističu da je za postizanje novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka neophodna ne samo borba pokreta trećeg sveta, nego »pritisak i stalna borba od strane progresivnih snaga industrijalizovanih zemalja«[33]. Slično mišljenje imaju italijanski komunisti koji govore o susretu radničkih partija Evrope i progresivnih snaga trećeg sveta radi traženja najadekvatnijih inicijativa u smislu konkretizovanja i konstituisanja novog svetskog ekonomskog poretka. Ulogu nesvrstanih zemalja u iniciranju akcije za institucionalizovanje NMEP-a i u borbi za njegovo oživotvorenje evrokomunističke partije i eksplicitno ističu, na primer, u sledećoj oceni francuskih komunista: »Raste potreba za novim svetskim ekonomskim i političkim pokretom, izražena naročito od strane pokreta nesvrstanih čija se uloga i autoritet afirmišu«[34].

Evrokomunisti ističu da u uslovima snažne međuzavisnosti i uzajamne uslovljenosti svih sastavnih delova savremenog sveta relativno razvojno zaostajanje zemalja u razvoju ne produkuje negativne reperkusije isključivo za njih same, već kao bumerang pogađa i privrede razvijenih kapitalističkih zemalja podstičući snažno procese ekonomske destabilizacije. Na XXIV kongresu FKP Ž. Marše kaže: »Pomažući zemljama u razvoju, mi pomažemo

---

[32] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 150.
[33] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 8.
[34] *24 Congrès du Parti communiste français*, op. cit., str. 372.

Digitized by Google

sami sebi. Interesi našeg naroda i narodâ trećeg sveta konvergiraju«[35]. Smatrajući da bi Italija trebalo da odigra ulogu protagoniste dijaloga Sever — Jug i da podstakne ekonomsku i političku saradnju sa zemljama trećeg sveta, italijanski komunisti kažu: »To nije samo... politička i moralna obaveza nametnuta potrebom da se savladaju glad i nerazvijenost, da se nađe rešenje jedne od najeksplozivnijih kontradikcija savremenog sveta, nego i jedan vitalan zahtev za naš ekonomski i društveni razvoj«[36]. U osnovi takvog shvatanja nalazi se teza da je postojanjem jaza u stepenu ekonomske razvijenosti u svetu narušen proces reprodukcije u svetskim razmerama. Da bi se stvorili uslovi za njegovo normalno odvijanje, bilo bi neophodno izvršiti korenito prestrukturiranje svetske privrede, demokratizovati međunarodne ekonomske odnose. U ostvarivanju tog cilja značajnu pomoć mogle bi pružiti razvijene zemlje, o čemu govori Filip Ercog, član CK FKP, u knjizi *L' Economie à bras-le-corps:* »Ako razvijene zemlje pomognu trećem svetu da izgradi poljoprivredu i industriju koje odgovaraju potrebama njegovog razvoja, one će prouzrokovati tražnju koja bi mogla da se usmeri na unutrašnje tržište razvijenih zemalja. Ako bi zemlje trećeg sveta mogle povećati stvarnu produktivnost na svom unutrašnjem tržištu, ti produktivniji narodi imali bi viši životni standard i ponudili bi mnogostruke mogućnosti razmene.«[37]

Pored opšte podrške izgradnji NMEP, evrokomunističke partije razrađuju i neke konkretne vidove, pre svega tehnološki, finansijsko-monetarni i trgovinski, čije bi pravilno postavljanje i rešavanje predstavljalo realan korak u obrazovanju novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Karakteristično je da zvanični stavovi francuske KP, za razliku od IKP i KPŠ, ne ulaze u jasnije i određenije razmatranje uslovâ i mogućih modaliteta izgradnje NMEP. Kada je reč o francuskom evrokomunizmu, interesantni su, međutim, Ercogovi pogledi, koji glavnu odgovornost za reprodukovanje razlika na nivou ekonomske razvijenosti u svetu pripisuje transnacionalnim korporacijama. Razvijajući tezu da se transnacionalne korporacije u svom poslovanju rukovode jedino kriterijima finansijske rentabilnosti, Ercog zaključuje da njihova aktivnost ima negativne reperkusije kako za zemlje u razvoju tako i za narode razvijenih zemalja. Za zemlje u razvoju zato što ne vode brigu o njihovim stvarnim razvojnim potrebama; za stanovništvo razvijenih zemalja zato što povlačenjem kapitala i njegovim ulaganjem u trećem svetu pogađaju životni standard u njima.

U uslovima postojećeg ekonomskog poretka tehnologija postaje moćno sredstvo kojim se održava ekonomska zavisnost zemalja u razvoju. Njen transfer, čiji su glavni nosioci transnacionalne korporacije, uslovljava se restriktivnim klauzulama koje ograniča-

---

[35] Isto, str. 61.

[36] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 146.

[37] Phillipe Herzog, *L'Economie à bras-le-corps*, »Editions sociales, Economie et politique«, Paris, 1982, str. 29.

Digitized by Google

vaju slobodno korišćenje prenetog znanja ne dopuštajući da ono bude u funkciji istinskih potreba zemalja uvoznica. Negativnost ovih vidova, koji pokazuju da je kapitalistička primena nauke — kao što je isticao Marks — dijametralno suprotna prirodi njenog razvitka, sagledava KP Španije i ističe, kao jednu od ključnih pretpostavki novog međunarodnog ekonomskog poretka, pravo zemalja trećeg sveta na »slobodniji i otvoreniji pristup tehnologiji, takav koji će olakšati uslove za razvoj sopstvene kulture i sopstvenog istraživanja nerazvijenih zemalja koje ne pripadaju imperijalističkim centrima«[38]. Manuel Askarate govori o potrebi da se svetska proizvodna struktura decentralizuje, što ukazuje na značaj ne samo kvantitativne strane investiranja u razvoj manje razvijenih zemlja, nego i na pitanja kompozicije investicija. Prioritetno područje investiranja trebalo bi, po njemu, da budu one industrijske grane koje dopuštaju zemljama u razvoju da autonomno raspolažu intenzivnom tehnologijom, saobraženom prednostima kojima ove zemlja raspolažu u oblasti prirodnih resursa. O potrebi da se preneta tehnologija što više prilagodi zemljama uvoznicama govori i Ercog, ističući da je to »naročito značajno za zemlje trećeg sveta kojima predstoji izgradnja infrastrukturnih objekata, razvoj obrazovanja, zdravstva, istraživanja. One imaju potrebu da bolje iskoriste naučnu i tehničku revoluciju da bi znale da proizvode za svoje unutrašnje tržište, da stvore odgovarajuće ljudske i društvene uslove, ekonomišući sistematski svojim resursima«[39].

Monetarni vid borbe za uspostavljanje novog sistema ekonomskih odnosa u svetu evrokomunisti smatraju jednim od bitnih vidova. Evrokomunistička razmišljanja o toj tematici nalaze se u istoj ravni rezonovanja sa pogledima pokreta nesvrstanih zemalja. Njihova zajednička suštinska komponenta sadržana je u pledoajeu da se, uz aktivnu ulogu UN, ostvari korenita izmena međunarodnog monetarnog sistema u kome danas, gotovo apsolutno, dominiraju interesi dolara. Toj problematici najveću pažnju poklanja IKP koja se neposredno poziva na neke inicijative pokreta nesvrstanih zemalja. Italijanski komunisti su, na svom XVI kongresu, istakli da je VII konferencija nesvrstanih zemalja navela nekoliko osnovnih tačaka, među kojima potrebu reforme međunarodnog monetarnog sistema, ističući da nesvrstani govore o novom Breton Vudsu. Neadekvatnost međunarodnog monetarnog sistema naročito je naglasila, prema italijanskim komunistima, restriktivna monetaristička politika Reganove administracije. »Monetarni pritisak, nametnut od strane SAD celom svetu..., izazvao je opšte opadanje proizvodne aktivnosti. Zbog povećanja kamatne stope i opadanja cena primarnih proizvoda povećana je težina ogromnog zaduženja zemalja trećeg sveta.«[40] Smatrajući da SAD teže uspostavljanju komandne pozicije nad celom svetskom privredom, ita-

[38] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 7.

[39] Phillipe Herzog, *L' Economie à bras-le-corps*, op. cit. str. 290.

[40] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit. str. 98.

Digitized by Google

lijanski komunisti plediraju da na monetarnom planu evropske zemlje treba da zauzmu zajedničku poziciju, da je potrebno afirmisati upotrebu »evropske obračunske jedinice« kao sredstva plaćanja u međunarodnim transakcijama.

Za osnivanje decentralizovanih monetarnih institucija koje bi emitovale međunarodni novac zalaže se i Ercog, ističući da bi to bio put progresivnog emancipovanja od dominacije dolara i supranacionalnih kredita, pri čemu bi ulogu dolara mogla da preuzmu specijalna prava vučenja. Neophodne pretpostavke takvih promena Ercog vidi u demokratizaciji Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svetske banke, u većim pravima zemalja trećeg sveta u MMF i njegovom potčinjavanju kontroli UN. Isti smisao sadržan je u Tezama usvojenim na X kongresu KPŠ, u zalaganju za »novi međunarodni finansijski sistem koji ne bi zavisio prevashodno od jedne monete ... sa ciljem da se osnuje stvarna svetska banka sa sposobnošću sopstvene emisije međunarodnog novca«[41].

Zemlje u razvoju imaju nepovoljne odnose razmene u trgovini sa razvijenim zemljama s obzirom na to da su orijentisane gotovo isključivo na proizvodnju primarnih proizvoda. Kao što je Marks dokazivao, zakon vrednosti na međunarodnom planu deluje na modifikovan način. Budući da u takvoj međunarodnoj robnoj razmeni, u kojoj zemljama u razvoju prodaju finalne proizvode, razvijene zemlje uvek dobijaju, one zauzimaju rezistentan stav naspram inicijativa za obrazovanje novog sistema ekonomskih odnosa u svetu.

Evrokomunistička shvatanja ove problematike ukazuju na neophodnu potrebu izmena u odnosima i tokovima međunarodne trgovine. U usvojenim Tezama X kongresa KPŠ govori se o nužnosti regulisanja međunarodnih tržišta primarnih materija i energetskih proizvoda ugovorenog između zemalja proizvođača OPEC-a i trećeg sveta, s jedne, i potrošačâ ovih proizvoda, s druge strane. Ta pitanja Ercog detaljno analizira i zaključuje da u odnosima međunarodne trgovine dominiraju interesi multinacionalnih kompanija kojima su podređene i međunarodne trgovinske organizacije kao što je, na primer, GATT. Da bi se stvorili uslovi za iskorenjivanje odnosâ nejednakosti u međunarodnoj robnoj razmeni, proizvodi zemalja u razvoju trebalo bi, smatra Ercog, da imaju slobodniji pristup na tržišta razvijenih zemalja. Isti smisao nalazimo u opredeljenjima italijanskih komunista koji se zalažu za izgradnju novih trgovinskih odnosa u svim pravcima, a naročito sa zemljama u razvoju. »Da bi se suprotstavila snazi multinacionalnih kompanija ... javna preduzeća nekih zemalja morala bi se pridržavati međunarodnih sporazuma nadvladavajući protekcionistička iskušenja i nacionalne egoizme.«[42] Takva shvatanja u potpunosti odgovaraju zahtevima pokreta nesvrstanih koji, u ci-

[41] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 7 — 8.
[42] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace* ... op. cit. str. 99.

Digitized by Google

lju suštinskog povećanja izvoza iz zemalja u razvoju na tržišta razvijenih zemalja, traži ukidanje protekcionističkih mera i, uopšte, uzdržavanje od svih oblika diskriminatorskog ponašanja koje bi išlo na štetu zemalja u razvoju.

*

Delujući u uslovima međunarodnog okruženja bremenitim mnogim iskušenjima za svetski mir, tri najsnažnije evrokomunističke partije Evrope pružaju podršku pokretu nesvrstavanja kao značajnom faktoru mira i popuštanja. Njihovo pojačano interesovanje za pokret nesvrstanosti u periodu 1980—1983. godine koincidiralo je sa pogoršavanjem ionako komplikovane međunarodne političke situacije, daljim zaoštravanjem odnosâ između dve supersile, nastavljanjem i pojačavanjem trke u naoružavanju, održavanjem blokovskih zategnutosti i antagonizama.

Iako se komunističke partije Italije, Španije i Francuske deklarativno opredeljuju u prilog nesvrstavanja, među njima se mogu zapaziti razlike povodom ocena nekih konkretnih problema koji opterećuju međunarodnu zajednicu, a čije bi pravilno rešavanje povećalo izglede za mir u svetu. Rubikon načelne podrške pokretu nesvrstavanja najotvorenije je prešla Komunistička partija Španije koja je svojim pledoajeima i inicijativama povodom suštinskih pitanja kao što su, na primer, vojno-politički blokovi i razoružanje, dala do znanja da se nalazi na pozicijama politike nesvrstavanja. Italijanski komunisti danas, u uslovima opredeljenja za »demokratsku alternativu«, pokazuju veću bliskost stavovima i pogledima nesvrstanih zemalja nego što je to bio slučaj u vreme kada je istorijski kompromis bio aktuelan. Oni, međutim, prihvataju sadašnji blokovski status Italije kao neminovnu realnost. Ambivalentnost pozicije francuske Komunističke partije proističe, pre svega, iz težnje da se izbegne konfrontiranje između principâ politike nesvrstavanja, s jedne, i spoljnopolitičkih pogleda koji su bliski sovjetskim, s druge strane. Položaj FKP posebno je složen i kao posledica specifičnosti njenog odnosa sa socijalistima kao partnerima u vladi.

Punu podršku evrokomunisti daju izgrađivanju NMEP, koji se može označiti kao ekonomska teorija pokreta nesvrstanih zemalja. Takvo njihovo opredeljenje ima suštinski karakter budući da se izvlači iz evrokomunističke koncepcije kretanja ka socijalizmu, čiju značajnu sastavnu komponentu predstavlja kreiranje nove međunarodne podele rada, koja bi stvorila uslove za harmoničniji razvoj svetske privrede.

Presek zvaničnih stavova evrokomunističkih partija o NMEP pokazuje da se francuska Komunistička partija zadržava, uglavnom, u ravni njegovog načelnog podržavanja, dok španski i italijanski komunisti čine korak dalje, ulazeći konkretnije u analizu pojedinih vidova NMEP i uslovâ za njegovo sprovođenje u život.

Digitized by Google

Svakako, u okviru FKP ima i shvatanja koja izlaze iz načelnog okvira razmatranja ove problematike, kao što je slučaj sa pogledima F. Ercoga.

Pozitivna evolucija evrokomunizma prema nesvrstanosti uplivisana je istovremenim dejstvom mnoštva činilaca. Na nju su — uz očiglednu tendenciju pogoršavanja političkih odnosa u svetu — sa najvećim ponderom delovali težina i dugotrajnost efekata svetske ekonomske krize, kao posledica održavanja *statusa quo* u međunarodnoj podeli rada, složenost unutrašnjeg političkog života zemalja kojima pripadaju evrokomunističke partije i složenost njihovog odnosa sa drugim snagama levice.

Digitized by Google

Žarko Jovanović: KPJ prema seljaštvu 1919—1941.

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1984, strana 344)

Iako je neosporno potrebno i nužno da se obradi odnos KPJ prema seljaštvu u periodu između dva rata, a s obzirom na to da je seljaštvo činilo oko 80 odsto stanovništva Jugoslavije, da je sudbina revolucije umnogome zavisila od opredjeljenja seljaštva, kao i da je to prethodni uslov za sagledavanje njegove uloge u ratu i revoluciji — u jugoslovenskoj historiografiji malo je radova koji se bave tom problematikom. Prvi cjelovitiji rad iz te oblasti je knjiga Ž. Jovnovića *KPJ prema seljaštvu 1919—1941.*

Određujući kao predmet rada stav KPJ prema selu i seljaštvu, autor u Predgovoru ističe teškoće i nemogućnosti složenije obrade ove tematike koje proističu iz toga što nisu istražena mnogobrojna pitanja koja ovu temu uslovljavaju — metodološko neiskustvo, nepostojanje ekonomske istorije, neizučenost seljačko-zemljoradničkih stranaka, te oskudnost i stanje arhivske građe.

Odnos Partije prema selu sveden je na agrarno i seljačko pitanje, dok je nacionalno pitanje zapostavljeno.

Iako za osnovu periodizacije uzima izgradnju odnosa Partije prema seljaštvu i stepen njene angažovanosti u radu među seljaštvom, autor tu politiku Partije sagledava kroz četiri perioda: period legalnog djelovanja među seljačkim masama (1919—1920); period njenog ilegalnog djelovanja (1921—1929); period od 1929—1934. i od 1934—1941. godine, preuzimajući tako uobičajenu periodizaciju

Digitized by Google

u izučavanju prošlosti Partije koja u ovom slučaju ne odgovara.

Čini se da veoma obiman i raznorodan popis izvorâ i literature (mada nisu korišteni noviji radovi — posljednja navedena bibliografska jedinica je iz 1978) na koji upućuje autor nije u cjelosti iskorišten, te da je pisac propustio mogućnost da prikaže svu različitost i specifičnost partijske politike u svakoj oblasti, pa i uže.

Odabravši hronološki pristup, autor prati razvoj odnosa KPJ prema seljaštvu uglavnom kroz dokumenta kongresâ i konferencija, zaključno sa V konferencijom KPJ.

U prvoj glavi (koja ovdje preuzima ulogu uvoda) pod naslovom »Ekonomske, društvene i političke prilike na jugoslovenskom selu u periodu 1918—1929« (str. 15—52) Ž. Jovanović, pored odnosa građanskih, seljačkih i socijalističkih partija prema selu, prikazuje ekonomski i socijalni položaj seljačkih masa, ukazujući na ubrzanu ekonomsku, odnosno klasnu diferencijaciju na selu izazvanu ubrzanom kapitalizacijom jugoslovenskog sela. Takva ocjena se često sreće u jugoslovenskoj istoriografiji o ovom periodu, mada bi se na osnovu pokazateljâ koji se navode i u ovoj knjizi prije moglo govoriti o sporoj socijalnoj diferencijaciji uslijed sporog razvoja kapitalizma.

»KPJ prema seljaštvu u legalnom periodu 1919—1920. godine« naslov je druge glave (str. 55—120) u kojoj se ukazuje na polovičnost agrarnog programa usvojenog na Kongresu ujedinjenja, gdje se kao saveznik radništva na selu izdvaja samo seoski proletarijat koji po broju i uticaju nije značio mnogo u političkim previranjima na jugoslovenskom selu toga vremena. U socijalnoj strukturi jugoslovenskog sela prevladavao je sitni i srednji seljak, a manje bezemljaš. Održavanju takve socijalne strukture doprinijelo je i djelomično provođenje agrarne reforme kojoj se pristupilo u nastojanju da se spriječi savez seljačkih pokreta s radničkim pokretima, što je bilo mnogo djelotvornije od tendenciozne buržoaske propagande koju naglašava autor (str. 66).

Rad partijskih organizacija na selu razvijao se pod nadzorom varoških organizacija, naglasak je stavljen na prosvjetno i kulturno uzdizanje sela, preko čitaonica, knjižara, širenja partijske štampe i slično.

Relativno veću brojčanost partijskog članstva na selu u Srbiji (od novembra 1919. do jula 1920. godine osnovano je više od šezdeset partijskih organizacija — str. 70) autor objašnjava prvenstveno socijalističkom tradicijom. U Hrvatskoj i Sloveniji uticaj Partije na selu širio se otežano, jer je već krajem 1920. godine selo bilo pod uticajem HRSS. Nešto veći uticaj Partija je ostvarila u selima koja su se nalazila u blizini industrijskih centara. Svoj uticaj među seljaštvom Dalmacije ostvarila je preko Težačkog skupa. Komunisti su najviše seljaka pridobili u Vojvodini. Za partiju u Makedoniji autor kaže da je »isticala u prvi plan agrarno i nacionalno pitanje« (str. 60); to vezivanje agrarnog i nacionalnog pitanja svakako je preuranjeno, slabost koju je Partija ispoljila u pridobijanju seljaštva bila je upravo u neshvatanju mogućnosti i potreba povezivanja tih problema.

Ocjenjujući razdoblje između dva kongresa, autor kaže da je »partijska aktivnost uzela širokog maha među seljačkim masama u skoro svim jugoslovenskim oblastima. Siromašne seljačke mase postajale su sve zainteresovanije za program partije, jer je on odgovarao njihovim željama i zahtevima« (str. 89). Ta ocjena ne odgovara prethodno izrečenoj (program je označen kao polovičan i kompromisan), a ne proističe ni iz prikaza djelovanja Partije u pojedinim jugoslovenskim zemljama.

Autor nije objasnio relativnu brojčanost članstva Partije među seljaštvom u prvim godinama nakon osnivanja pogotovo što Partija svojim dokumentima nije nudila rješenja akutnih problema jugoslovenskog sela toga vremena.

Agrarnim i seljačkim pitanjem bavio se i Vukovarski kongres,

Digitized by Google

ali mnoga pitanja o kojima se raspravljalo pred Kongres (na primer, obuhvatanje sitnih i siromašnih seljaka) nisu uvrštena u Program i Rezoluciju o radu na selu za koje autor kaže da su »više zadovoljavali zahteve centrista nego potrebe širokih seljačkih masa...« (str. 99). Ne shvatajući potrebu povezivanja seljačkog i nacionalnog pitanja kod ugnjetenih nacija, Partija je seljaštvo prepuštala buržoaskim partijama koje su na neriješenom nacionalnom pitanju sticale autoritet među seljaštvom, a ono je u rješenju nacionalnog pitanja vidjelo i rješenje svog ekonomskog i socijalnog položaja.

Treća glava nosi naslov »Komunistička partija Jugoslavije prema seljaštvu u periodu 1921—1929. godine« (str. 123—186). Pod tim naslovom autor obrađuje odnos Partije prema seljaštvu u uslovima pojačanog terora i zabrane KPJ, kroz stavove izložene na Prvoj, Drugoj i Trećoj konferenciji, te na Trećem i Četvrtom kongresu KPJ.

Izvjestan zaokret u odnosu na dotadašnju politiku Partije prema selu predstavljali su zaključci Druge konferencije KPJ — kojima se prvi put ističe politički značaj nacionalnog pitanja za djelovanje Partije, osobito među seljaštvom ugnjetenih nacija, ali će tek Treća konferencija KPJ (januara 1924) označiti početak povezivanja seljačkog i nacionalnog pitanja i sagledavanje mjesta i uloge sitnog i srednjeg seljaka kao prirodnog saveznika proletarijata u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ostvarivanje ove politike bilo je otežano zbog otpora koji je pružala »opozicija« u Partiji »koja je prihvatala taktiku jedinstvenog fronta radnika i seljaka samo radi odbrane čisto ekonomskih interesa, dok je bila odlučno protiv njegove primene u rešavanju nacionalnog i agrarnog pitanja i za stvaranje radničko-seljačkih vlada« (str. 137).

Slijedeći direktive Kominterne, koja pojačava svoj interes za balkanske probleme, posebno od 1923, KPJ nastoji ostvariti savez s Radićem za koji ovaj — i zbog idejnih opredjeljenja, a i zbog objektivno slabog uticaja KPJ na politički život zemlje tog vremena — nije pokazivao interesovanje, svodeći ta nastojanja nakon ulaska HRSS 1925. u zajedničku vladu s radikalima na podršku naprednije opredijeljenoj manjini u samoj HSS.

Nesuglasja u Partiji oko agrarnog i seljačkog pitanja, stvaranja jedinstvenog fronta radnika i seljaka, obrazovanja seljačko-radničke vlade, nacionalnog i drugih pitanja sprečavala su prodor KPJ u seljačke mase. Autor ističe da se uoči Trećeg kongresa (maja 1926) pasivnost u radu na selu osjećala naročito u Srbiji, a nešto manje u drugim oblastima, ali ne pokušava da objasni te razlike. Na tom kongresu je istaknuto da Partija, ne odlučujući se još uvijek za samostalan istup u seljaštvu i nacionalno ugnjetenim masama, mora »u seljačkim partijama putem frakcija pojačavati i organizovati levicu koja bi u krilu odgovarajućih partija popularisala ideju borbenih saveza radnika i seljaka« (IA, II str. 109). Posebno se pominju samo stranke u Hrvatskoj i Makedoniji.

Jovanović ne zapaža da se od Trećeg kongresa mijenja i ocjena KPJ o povlaštenom položaju srpskog seljaka i o njegovoj kontrarevolucionarnoj ulozi, što je otežavalo prodor komunističkih ideja među srpske seljake i uslovljavalo nezainteresovanost Partije za njih. KPJ u Rezoluciji o agrarnom i seljačkom pitanju (IA, II, str.. 122) ocjenjuje da su »sada stvoreni objektivni uslovi za privlačenje i srbijanskog seljaka u jedinstveni seljački borbeni front protiv buržoazije«, ne gleda više u srpskom seljaku samo čvrst oslonac velikosrpske politike.

Pridobijanje većine radničke klase od strane KPJ, savez sa seljaštvom, preuzimanje vodeće uloge u nacionalnim pokretima i borba protiv ratnih priprema i uvlačenja zemlje u rat bili su, po ocjeni Kongresa, preduslov za uspješno sprovođenje predstojeće svjetske revolucije.

Predviđeno je da se te pripreme na selu odvijaju preko osnivanja ćelija, stvaranja sindikalnih

Digitized by Google

organizacija poljoprivrednih radnika, pridobijanja ne samo siromašnog, nego i srednjeg seljaštva, preko povezivanja radnika i seljaka posredstvom radničko-seljačkih konferencija i radničko-seljačkih akcionih odbora kao prvih oblika buduće radničko-seljačke vlasti u okvirima Balkanske federacije radničko-seljačkih republika, a sve kao protuteža propagandi o samostalnoj seljačkoj politici koju su zastupale vođe seljačkih stranaka.

Iako su na Četvrtom kongresu izraženi vidni pomaci u pogledu neophodnosti borbe Partije za mase, autor ga nekritički označava kao prekretnicu u cjelokupnom dotadašnjem razvoju Partije (»završetak jednog tamnog perioda u istoriji Partije« — str. 186) i početak novog perioda konsolidacije. Takva ocjena ponovljena je i o Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, ovog puta opravdano.

U četvrtoj glavi pod naslovom »Napori KPJ oko rješavanja agrarnog i seljačkog pitanja u periodu šestojanuarske diktature« (str. 189—222), premda nisu posve jasni razlozi za izdvajanje ove glave, autor prati previranja na selu izazvana velikom ekonomskom krizom, obnavljanja partijskih organizacija nakon diktature i početak provođenja konkretnije politike povezivanja sa seljaštvom kroz legalne i polulegalne forme — izbore, zborove, razna seljačka društva, zadruge, seljačke svečanosti, saradnju s grupama u seljačkim opozicionim strankama.

Početak zaokreta predstavljala je 1935. godina kada se Partija izjasnila za »narodnu revoluciju« polazeći od toga da su svi osnovni slojevi jugoslovenskog društva podjednako zainteresovani za revolucionarni preobražaj. Taj proces Jovanović prati u posljednjoj, petoj glavi pod naslovom »KPJ prema seljaštvu u periodu 1935—1941. godine« (str. 225—292) kroz pokušaje stvaranja narodnog fronta i rezultate te politike u pojedinim jugoslovenskim zemljama, gdje se, i pored jedinstvenog socijalno-ekonomskog položaja, izražavala posebnost prije svega usljed poremećenih međunacionalnih odnosa. Autor posebno naglašava zaokret u politici Partije prema seljaštvu od 1937. godine kada KPJ pokazuje veće interesovanje za selo, ali kada ni politički ni organizaciono nije bila sposobna da prati pomjeranje seljačkih masa ulijevo.

U raspoloživom, mada vjerojatno ograničenom obimu, autor se više bavio predistorijom odnosa Partije prema selu, pa je tako presudni period u borbi za selo od 1935—1941. godine — kada se i KPJ organizovanije uključuje u borbu za seljaštvo, bilo da osniva svoje organizacije ili da prodire u organizacije i društva građanskih stranaka — prikazan na 68 od oko 300 strana osnovnog teksta.

U »Zaključku« pisac je znatno kritičniji prema stavovima Partije u odnosu prema selu i ne preuzima ocjene Partije koje je ona na kongresima i konferencijama izricala o samoj sebi.

I pored nedovoljne kritičnosti, ponekad i protivrječnosti, u ovoj se knjizi može pratiti odnos KPJ prema seljaštvu od usputnog, kolebljivog pomagača proletarijata do njegovog prirodnog saveznika u predstojećoj revoluciji. Za potpunije sagledavanje toga odnosa bio bi nužan metod socijalne istorije, kao i komparativno praćenje djelovanja Partije i seljačkih stranaka u borbi za seljaštvo.

Branka Kolundžija

Radovan Samardžić: Religija i položaj verskih zajednica u SFRJ

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1984)

Odmah valja istaći da Samardžićeva knjiga ide u red onih publikacija koje, s obzirom na način izlaganja materije sadržane u njoj, svrstavamo u red udžbenika i priručnika. Doista, ova knjiga ima tu namjenu. Pisana je, dakle, s

Digitized by Google

ciljem da pruži prve, neophodne informacije za razumijevanje u naslovu definisane problematike. U isto vrijeme, neka poglavlja, to jest problemi, elaborirani su tako da prevazilaze udžbeničko-priručnički karakter i domet i s pravom bi se moglo reći da su autorsko ostvarenje u potpunom značenju te riječi. Doda li se tome da je Samardžić pojedine probleme rasvjetljavao dovodeći ih u vezu sa aktuelnim zbivanjima i značenjima, onda je, vjerujemo, jasnija i opravdanija naša odluka da pišemo o jednom priručniku koji to uveliko nije, jer premašuje standardne teorijsko-metodološke domete većine priručnika iz oblasti društvenih nauka. Kao rijetko koji priručnik, ovaj će — to je posve sigurno — služiti svojoj svrsi, odnosno upotrebljavaće se u svim onim situacijama za koje je predviđeno, pa i u njemu samom, da se koristi, odnosno pripomaže njime.

Knjiga ima osam poglavlja koja ćemo izložiti radi potpunijeg uvida čitaoca u kompoziciju i sadržaj knjige. To su: 1. Stvarna osnova religije; 2. Istorijski presjek položaja i djelovanja vjerskih zajednica; 3. Društveno-pravne osnove slobode vjeroispovijesti u socijalističkom samoupravnom društvu; 4. O slobodi vjeroispovijesti u JNA; 5. Zloupotreba vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe; 6. Međunarodna aktivnost vjerskih zajednica; 7. Pregled vjerskih zajednica u Jugoslaviji; i 8. Rječnik manje poznatih pojmova i riječi. Tu je i popis literature značajne za ovu problematiku.

U prvom poglavlju (55 strana) Samardžić se bavi definisanjem religije, navodeći pri tome najznačajnije misli o ovom fenomenu Kanta, Hegela, Šopenhauera, Frojda, Fojerbaha, Tejlora, Gijoa, Froma, Glena Vernona, Dirkema i drugih filozofa, sociologa, antropologa, psihologa itd. Nešto više pažnje autor je posvetio, što je sasvim razumljivo, marksističkoj interpretaciji i kritici religije. Na tragu Marksovih i Engelsovih objekcija i kritičkih refleksija o religiji, slijede i neke osnovne premise marksističkog razumijevanja ovog fenomena, a to su, simplificirano kazano — čovjek stvara religiju, religija ne stvara čovjeka, religija je samo fantastično ostvarenje čovjekovog bića, religija je jednim dijelom izraz ljudske bijede, a drugim dijelom protest protiv bijede, religija je stvar zemlje, a ne neba, s kritike religije treba preći na kritiku politike, religiju kao izvor ljudskog otuđenja moguće je prevladati, emancipirati se od nje, samo eliminacijom, ukidanjem uslovâ, to jest društvenih pretpostavki koje omogućuju religiju kao utjehu za čovjekovo poniženo i potlačeno biće.

Poslije ovih enciklopedijskih natuknica o učenjima pojedinih teoretičara o biti religije, Samardžić »predlaže« sljedeću moguću definiciju religije u kojoj, pored ostalog, ističe da »religiju možemo definisati kao oblik svijesti, kao sistem zajedničkih vjerovanja i kulturnih radnji, u kojoj se očituju vjerovanja u jedno ili više beskonačnih bića i ovisnost o »natprirodnim«, od čovjeka otuđenim pojavama, kao i ljudska nemoć pred nepoznatim prirodnim i društvenim silama što se zasniva nad stvarnim, materijalnim i duhovnim uslovima dehumaniziranog i ograničenog života čovjeka« (str. 15—16).

U ovom poglavlju Samardžić raspravlja još i o pojmu crkve ili vjerske zajednice, o istorijskoj uslovljenosti religije, njenim razvojnim fazama (prirodne religije, kultne religije — kult lubanje, kult sunca itd., animizam, totemizam, magija, tabu, fetišizam, mit, politeističke religije itd.). Poseban pasus posvećen je monoteističkim religijama, odnosno najznačajnijim religijama savremenog svijeta: judaizmu, hrišćanstvu (u svim njegovim varijantama), islamu, mazdaizmu, hinduizmu, džainizmu, taoizmu, konfucijanizmu, šintoizmu, budizmu (sa najrazličitijim modelima ili sektama), šamanizmu itd. Ovo veliko poglavlje Samardžić završava razmatranjem uloge i uticaja religije i crkve u istoriji klasnih borbi.

»Materiju« drugog poglavlja pominjemo samo zato što njena recepcija i razumijevanje pretpo-

Digitized by Google

stavljaju razumijevanje osnovne problematike ove publikacije, to jest ustavno-pravnog položaja vjerskih zajednica u SFRJ. Ukratko, Samardžić je tu prikazao, vrlo pregledno, tretman religije i položaj crkve, odnosno crkava u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj neke današnje vjerske zajednice nisu imale pravo građanstva, to jest nisu bile priznate, i u kojoj nije bilo dosljednog ravnopravnog statusa pojedinih vjerskih zajednica; zatim se objašnjava kako se pitanje religije i slobode vjeroispovijesti postavljalo i rješavalo u toku NOB i socijalističke revolucije 1941—1945. godine i, na kraju, daje presjek stanja (ne)religioznosti stanovništva SFRJ. Dakle, logičan uvod u razmatranje pravnog položaja vjerskih zajednica u uslovima socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji danas.

Prema Ustavu SFRJ, religija je privatna stvar svakog čovjeka. To znači da svaki građanin ima Ustavom zagarantovano pravo i mogućnost da vjeruje bilo u kog boga ili u više bogova, bez obzira na njihove razlike, ili da ne vjeruje ni u jednog boga, odnosno da (ne)pripada kojoj hoće vjerskoj zajednici ili konfesiji. S druge strane, Ustav stavlja u potpuno ravnopravan položaj sve građane bez obzira na njihova religiozna osjećanja i opredjeljenja i bez obzira na to kojoj crkvi, to jest vjeroispovijesti pripadaju. Ovom ustavnom načelu komplementaran je stav da se po osnovu vjeroispovijesti, odnosno religioznosti ne može obezbijediti nikakva društvena privilegija ili neki poseban društveni status. Također valja istaći da, shodno Ustavu, ni oni koji ne ispovijedaju ni jednu religiju i ne pripadaju ni jednoj crkvi, odnosno ateisti, nemaju nikakvih privilegija. Prema tome, religija je stvar slobodnog izbora, slobode savjesti, a nikako stvar države ili državna stvar.

Imajući na umu naprijed rečeno, razumljivije je, i lakše objasniti značenje principa odvojenosti crkve od države. Ali ne treba zanemariti činjenicu da su taj princip inaugurirale već kapitalističke države, da je on danas realnost svih socijalističkih kao i većine buržoaskih država, a ne samo jugoslovenskog socijalističkog društva. Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica u SFRJ regulisano je područje djelatnosti vjerske zajednice ili crkve. Te institucije, to jest vjerske zajednice, postoje upravo radi zadovoljavanja specifičnih potreba vjernikâ, one su im na usluzi u procesu ostvarenja slobode vjeroispovijesti. Zbog toga je Ustavom i određeno da se crkva može baviti samo pitanjima vezanim za vjerske poslove, vjerske obrede i vjersku po(d)uku. U vršenju tih poslova one su potpuno samostalne, to jest ne kontrolišu ih državni organi. Također, vjerske zajednice su nezavisne i u pogledu svoje unutrašnje organizacije i organizacije vlastitog obrazovnog sistema, odnosno osposobljavanja sveštenićkog i crkveno-službeničkog kadra.

Autor je, zatim, vrlo pregledno — što je odlika njegovog načina kazivanja — izložio još neka pitanja neophodna za razumijevanje pravnog položaja vjerskih zajednica, status i položaj vjerskih zajednica u odnosu na ustavne i zakonske obaveze, (»Pripadnost nekoj vjerskoj zajednici ili ispovijedanje neke vjere nikog ne oslobađa od opštih građanskih ili drugih dužnosti i obaveza koje građani moraju vršiti na temelju Ustava, zakona i drugih propisa« — (str. 73), pravo vlasništva vjerskih zajednica nad nekretninama, sredstva vjerskih zajednica i uslovi za obavljanje vjerskih obreda, prostori i prostorije u kojima se vrše vjerski obredi i vjerski poslovi i niz drugih posebnih tema.

Budući da su i vjerski službenici i sveštenici svih rangova građani kao i svi drugi, to po Ustavu imaju pravo i mogućnost da osnivaju svoja udruženja. Danas značajan broj sveštenika i drugih vjerskih službenika pripada nekom od više staleških udruženja, na primjer: Savezu udruženog pravoslavnog sveštenstva Jugoslavije, Udruženju katoličkih duhovnika SR Slovenije, Društvu katoličkih sveštenika SR Hrvatske, Udruženju katoličkih sveštenika u Bosni i Hercegovini, Udruženju ilmije (islamskog

Digitized by Google

sveštenstva) itd. Ova udruženja su, kao i ostala udruženja građana, kolektivni članovi SSRN i na taj način su uključena u politički sistem socijalističkog samoupravljanja, čime se konkretno manifestuje ustavna odredba o ravnopravnosti građana bez obzira na njihova religijska ili ateistička opredjeljenja. Mislim da je autor ovoj problematici morao pokloniti mnogo više pažnje i dati više prostora nego što je u knjizi učinio.

Zato je Samardžić korektno interpretirao problematiku koju pokriva naslov »Zloupotreba vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe« (V poglavlje). Ispoljavanje ovih zloupotreba, to jest politizacija slobode vjeroispovijesti i vjerske djelatnosti uopšte iliti klerikalizam, najprepoznatljivije je na području nacionalnih odnosa; vrlo često je klerikalizam neposredni inspirator nacionalizma (autor ovdje govori o negativnim tendencijama unutar sve tri velike konfesije kod nas) — i klerikalistička kritika takozvanih ograničenja sloboda i prava vjeroispovijesti u našem političkom sistemu. Autoru se mora odati priznanje da je marksističkom utemeljenošću svoje analize osvijetlio bitne momente klerikalističkih aktivnosti crkve, odnosno prelaženje granice zakonom određene.

Koliko je kod nas osjetljivo, u političkom smislu, pitanje ostvarivanja ustavno-pravnog položaja vjerskih zajednica, najbolje ilustruje podatak da u SFRJ ima 48 registrovanih vjerskih zajednica, odnosno crkava. To dovoljno govori koliko je naše društvo multikonfesionalno i sa koliko se mudrosti mora voditi politika na obezbjeđivanju ravnopravnog, u okviru Ustava i zakona, tretmana svih vjerskih zajednica bez obzira na broj pripadnika neke vjerske zajednice, tradiciju i druge »kvalitete«. Čitalaca radi, navest ćemo neke vjerske zajednice za koje pretpostavljamo da izvan kruga stručnjaka nisu poznate, na primjer: Vikarijat rumunske pravoslavne crkve u Banatu, Hristova crkva braće, Hristova duhovna crkva »nogopranih«, Isus Hrist »Božja crkva svetih«, Reformni pokret adventista sedmog dana, Crkva poznog dažda, Slobodna katolička crkva, Zajednica islamskih derviških redova Alije, Trinaest Jehovinih sinova (Hristova crkva živoga boga), Predvorje ruske pravoslavne crkve u Beogradu itd. (str. 130).

Na kraju, mislim da ova knjiga Radovana Samardžića opravdava napor u nju uložen i da je dobro početno štivo za upoznavanje sa fenomenom religijskog i sa djelovanjem vjerskih zajednica.

Slobodan Nagradić

Predrag Radenović: Uvod u marksizam

(ŠIRO »Srbija«, Beograd, 1983)

Naslov pod kojim je ova knjiga objavljena toliko je već rabljen po koricama stereotipnih publikacija za ideološko-političko obrazovanje i popularizaciju marksizma da sam po sebi, sasvim sigurno, neće privući čitalačku publiku koja je nešto upućenija u ovu problematiku. Biće to, međutim, nesretan nesporazum jer je riječ o djelu koje, istina, ima i elemente udžbeničke literature, ali samo utoliko što je pisano sistematično, pregledno, jasno i obuhvatno, a po svemu ostalom ono je mnogo više od toga. Riječ je, naime, o teorijsko-istorijskom poniranju u genezu marksizma, i to od predmarksističkih preteča do postmarksovskih savremenika. Ne malu garanciju o kvalitetu tog poduhvata predstavlja podatak da je dr Predrag Radenović, profesor Beogradskog univerziteta, autor već desetak knjiga iz oblasti marksizma. Valja izdvojiti monografiju *Samoupravljanje — moć i iskušenja*, zatim redaktorski i koautor-

Digitized by Google

ski rad na zborniku u dva toma *Marksizam i samoupravljanje*, te udžbenik marksizma koji je doživjeo pet izdanja i prevode na slovenački i makedonski jezik, jer predstavljaju svojevrsne obimne i temeljite predradnje za ovu sintezu koju je autor skromno nazvao *Uvodom*. Knjiga je podijeljena na šest poglavlja: »Ideje, struje i pokreti u vreme nastajanja Marksovog i Engelsovog misaonog puta«, »Marksizam — revolucionarna misao i shvatanje radničke klase«, »Društveno-istorijski uslovi i teorijske pretpostavke pojave i razvoja marksizma«, »Marksističko shvatanje čoveka i sveta«, »Marksovo otkriće istorije društvenog razvoja kroz društveno-ekonomske epohe i formacije« i »Postmarksovski, savremeni razvoj i podele u marksizmu«. Ako pomenemo da je tako bogata i razuđena tematika obrađena na manje od dvije stotine stranica, postaje jasno da je tekst pisan toliko pregnantno da se mjestimično doima kao rezime mnogo šire istraživačke građe, a to, opet, od čitaoca zahtijeva naročitu koncentraciju i ne manje predznanje. Ograničen prostor ipak nije sputao Radenovića da i u razmatranju takozvanih opštih mjesta i klasičnih sadržaja iz korpusa marksizma barem naznači i zanimljive inovacije. To su već u rukopisu ocijenili Zoran Pjanić i Radoslav Ratković u zajedničkoj izrazito afirmativnoj recenziji za izdavača, u kojoj su istakli stranice posvećene socijalistima-utopistima. »Lista značajnih pisaca koji pripadaju ovoj orijentaciji proširena je u odnosu na standardne priloge i primenjen je nov način vrednovanja, a na osnovu izvornih navoda autor ispravlja nepravde prema nekim Marksovim prethodnicima«. Ipak, svakako je najzanimljivije posljednje poglavlje u kome Radenović zalazi na teren kontroverzi u savremenom marksizmu i još kontroverznijih marksističkih ocjena o tim kontroverzama. Za razliku od prethodno razmatranih područja i faza unutar evolucije-involucije marksizma, o kojima već postoje manje-više usaglašena gledišta koja je autor izvorno i iscrpno konsultovao, tekuća problematika savremenih previranja u marksizmu predstavlja istinski izazov, ali i rizik za svakog autora, pogotovo ovog koji, s obzirom na koncepciju knjige, pokušava istovremeno da bude »nepristrasan posmatrač«, a ne može da ne bude i »aktivan igrač«. Radenović u sklopu različitih interpretacija marksizma izvodi oštru diferencijaciju na dvije osnovne struje. Jedna je, kako kaže, išla u pravcu zrele, originalne, ali i izvorne analize Marksove misli, dajući značajan doprinos njenom razvoju preko radova V. I. Lenjina, Roze Luksemburg, Karla Korša, Lukača, Gramšija, Bloha... A druga je, otjelovljena u vulgarnom marksizmu, revizionizmu Druge internacionale, staljinizmu i kritičkoj školi zapala ne samo u dogmatizaciju Marksovog učenja, nego i u njegovo neposredno iskrivljavanje, pa i negiranje.

Svaki pokušaj tipologije krije opasnost od shematizma i formalizma, a svaka kratka formulacija boluje od pojednostavnjivanja i nepreciznosti, pa bi se Radenoviću, kada je riječ o »frankfurtovcima«, morala prigovoriti izvjesna teorijska krutost. U isto vrijeme on pokazuje primjernu fleksibilnost kada u sklopu zaključnog razmatranja o krizi marksizma i marksizmu krize pokušava da situira neke od danas najinteresantnijih, ali i najspornijih marksističkih ili »marksističkih« pisaca kao što su Kolakovski, Koleti, Gorc i slični, na čije djelo, uostalom, još nije ni stavljena tačka. »Bez obzira na sve teškoće koje su naveli kao razlog svog deklarativnog napuštanja marksizma, čini se da i Kolakovski kao i Koleti i Gorc nisu napustili marksistički način mišljenja.« Dosljedno tome, Radenović smatra da su neprekidne krize bilo unutar marksizma, bilo samog marksizma (Karl Korš), bilo kao sukob (raznih) marksizama, bilo, najzad, kao borba za monopol na izvornog Marksa, uvijek u osnovi pokazivale da marksizam nije iscrpao svoje teorijske mogućnosti i da je relevantna misao savremenog svijeta. U uvjere-

Digitized by Google

nju da će tako biti i danas, autor zaključuje knjigu krilaticom: »s Marksom dalje od Marksa, ali ne i protiv Marksa«.

Ističući teorijski najzanimljivije aspekte Radenovićevog *Uvoda u marksizam*, ne bismo, međutim, smjeli zanemariti ni njegovu edukativno-aktivističku dimenziju. Bilo bi to nekorektno kako u odnosu na karakter teme i nakanu autora tako i u odnosu na fizionomiju ovog djela kao cjeline. Problematika uvođenja u marksizam je u deceniji između sedamdesetih i osamdesetih godina, a pod uticajem ideološko-političke kampanje pokrenute 21. sjednicom CK SKJ, doživjela izuzetnu društvenu i naučnu konjunkturu. U tom periodu gotovo da nije bilo angažovanijeg poslenika na polju filozofije, sociologije, politikologije, ekonomije itd. koji se nije ogledao u nekoj vrsti popularne sistematizacije marksizma pod indikativnim naslovima: pregled, uvod, elementi, osnovi..., pa makar to bilo i samo u obliku antologija, hrestomatija, predgovora, pogovora, recenzija... No kako je vrijeme proticalo iz ove poveiike skupine autora postepeno se izdvojila većina koja je neposredan prilog ideološko-političkom i marksističkom obrazovanju najširih slojeva stanovništva ipak shvatila kao privremenu stručnu i moralnu obavezu, te se vratila isključivo specijalističkim studijima, za razliku od izrazite manjine kojoj je ova vrsta naučnog, pedagoškog i spisateljskog rada bila i ostala trajnija osnovna ili paralelna preokupacija. Ostajući u nevelikoj grupi posljednjih, Radenović je i ovim tekstom pokazao da se dobro marksističko, odnosno marksološko djelo može istovremeno čitati kao zanimljiva literatura i učiti kao koristan udžbenik.

Nenad I. Kecmanović

Basil Davidson: SOE između četnika i partizana

(»Liber« i »Prosvjeta« — Zagreb i Matica srpska — Novi Sad, 1983)

Premda je poznato da je NOB zbog svog socijalno-revolucionarnog značaja izazvala žestoke reperkusije na planu međunarodne diplomacije u vrijeme i neposredno nakon prošlog svjetskog rata, nije na odmet čuti još jednom o tome, osobito kad glas dolazi od neposrednog sudionika. Autor djela o kome je ovdje riječ, Basil Davidson, naime, bio je viši obavještajni oficir, pripadnik Sekcije D, osnovane u Engleskoj 1938. godine za slučaj rata, koja se kasnije razvila u masovnu i djelotvornu obavještajnu organizaciju The Special Operations Executive (skraćeno S.O.E.) i koja je koordinirala rad čak deset tisuća muškaraca i tri tisuće žena angažiranih na organizaciji pružanja pomoći pokretima otpora u zemljama okupiranim od nacista. U tom smislu Basil Davidson je dio prošlog rata proveo među partizanima u Bosni i u Vojvodini i potkraj rata među partizanima u sjevernoj Italiji, obavještavajući o događajima u tim krajevima svoju centralu u Kairu i Londonu. Njegova knjiga *SOE* ima karakter romansiranih memoara iz kojih se, međutim, jasno nazire oštra borba iza kulisa britanske, i zapadnjačke diplomacije općenito, u vezi s problemom kakav stav treba zauzeti spram partizanske borbe u okupiranim zemljama. Sam, pak, autor spoznajom na licu mjesta dolazi do svog intimnog, vrlo progresivnog kreda koji bi ujedno trebao biti i poruka ne samo prošlog rata, nego i svih ratova: da se kroz otpor zlu iz katastrofe umiju izlučiti mogućnosti otklanjanja njezinih uzroka, što je moguće jedino ako se svijet usmjeri prema ciljevima borbe jedinstva bezbrojnih ljudi »s dna« za drukčiju budućnost.

Digitized by Google

Sublimna ideja vodilja i ujedno potka na kojoj se gradilo uvjerenje i orijentacija Davidsonova u teškim ratnim danima proistekle su iz njegove svijesti o dvoličnosti drugog svjetskog rata. »S jedne strane — kaže on — bila je to borba protiv tiranije i rasizma. Tako su je narodi sve više shvaćali, tako i vodili. S druge strane, bila je to borba da se sačuvaju interesi velesila i vlastodržaca. A tako su je shvaćali i vodili ključno važni vođe i vlade. Iz te dvoličnosti proisteći će mnogo patnje i poraza, a za Italiju i nemilosrdna katastrofa.« Ta se katastrofa sastojala u činjenici da je saveznička vojna komanda, pod utjecajem političkog stava svojih zemalja nakon oslobođenja Italije od Nijemaca u proljeće 1945. godine, likvidirala neposredne rezultate borbe blizu sto tisuća aktivnih partizana, koja je bila značajan doprinos borbi za oslobođenje Italije i koja se zasnivala na širokom demokratskom pokretu talijanskih masa, a ne na njihovoj boljševizaciji — u što su vjerovali i čega su se bojali reakcionarni oslonci politike Zapada. Uvjerljivim logičkim slijedom autor suvremenu evrokomunističku orijentaciju talijanskih komunista izvodi iz ratnog preoblikovanja talijanske komunističke koncepcije kao vodeće snage talijanskog pokreta otpora i partizanske borbe na sjeveru Italije i njenog usmjeravanja u pravcu utemeljenja buduće demokratske poratne Italije. Posrijedi je, dakle, bilo to da su vodeći talijanski komunisti (među njima i Luigi Longo — vodeća politička i vojna ličnost u Milanskom komitetu nacionalnog oslobođenja, mjerodavnom za otpor i partizansku borbu na cijelom talijanskom Sjeveru, kao i sam generalni sekretar KP Italije Palmiro Togliatti koji se 27. ožujka 1944. vratio u Italiju nakon višegodišnjeg boravka u Moskvi) formulirali politiku demokratskog jedinstva u kojoj je bila sadržana i nova komunistička partija koja se od partije-sekte pretvarala u masovnu demokratsku partiju sposobnu da vodi cijeli narod u borbi za oslobođenje Italije i za izgradnju njene demokratske budućnosti. Tako su talijanski komunisti u jedinstvu antifašista vidjeli ne samo sredstvo za dobivanje rata, nego i jedino moguće vrelo za rađanje budućeg demokratskog društva u Italiji. To je, međutim, ono što konzervativni krugovi Zapada nisu mogli ili nisu htjeli vidjeti i čemu su se potkraj bitke za oslobođenje Italije i neposredno nakon nje najenergičnije suprotstavili.

U Jugoslaviji je, međutim — ističe autor — situacija bila sasvim drugačija, premda ni nju nije mimoišla ta velika dvoličnost drugog svjetskog rata. Zbog te dvoličnosti, odnosno, konkretnije, zbog podrške snagama preživjelog starojugoslavenskog režima, zapadni saveznici se nisu mogli odlučiti da aktivnu podršku, materijalnu pomoć i javno priznanje dadu jugoslavenskim partizanima koji su se jedini stvarno borili protiv okupatora. Nisu to mogli prilično dugo, čak ni onda kad su ih služba SOE i sam Basil Davidson s lica mjesta informirali o pravoj situaciji u Jugoslaviji. Citateljima ove knjige pruža se prilika da upoznaju čitav mali rat koji su pojedinci iz službe SOE u Kairu, a među njima i sam autor, vodili dok nisu uspjeli da u proljeće 1943. godine krene prva saveznička misija Titovim partizanima i nakon nje mnoge druge misije i nužno potrebna materijalna pomoć. Bio je to uspjeh koji je obradovao nekolicinu upornih ljudi u SOE u Kairu i za koje autor reče: »Kairski »partizani« izvojevali su pobjedu!«

I sam sudionik jedne od tih misija, Basil Davidson je imao priliku da na samom terenu upozna jugoslavensku partizansku borbu. Uočavajući revoluciju kao bit autentičnog oslobođenja, autor je, u vrijeme svog boravka među našim partizanima, geniozno shvatio da se jugoslavensko nacionalno pitanje moglo riješiti jedino rješavanjem društvenog problema i da se samo tako mogla osmisliti sveopća narodna borba. U vezi s tim on ističe: »Narodi Jugoslavije su 1941, zabravljeni sukobibima, otišli dovraga, i to ih je skupo stajalo. Genij partizanskih vođa, a prije svega samog Tita,

Digitized by Google

znao je pronaći ključ za tu bravu i, služeći se njome, razvio je politički program koji je uspio pridobiti jedinstvenu podršku masa, bez obzira na to s kakvim su se terorom morale suočiti ili ga prihvatiti. Suština njihova programa bila je prividno jednostavna. Tragali su za zajedničkim interesima koji bi mogli ujediniti zaraćene »nacionalne manjine« ili »plemena« u zemlji. Vidjeli su da sve te nacije — srpska, hrvatska, slovenska, makedonska i druge — zapravo trpe od istih nedaća, i da ih se može pridobiti za zajedničku borbu protiv tih nedaća, protiv siromaštva, dubokog straha i iskustva nepravde, policijske diktature, loših škola, premalo liječnika, osornog činovništva. Samo su četnici i njima slični, kao predstavnici stare srpske dominacije nad trojedinom Jugoslavijom, koji su se nadali da će poslije rata ponovo dominirati, bili spremni vratiti se tim nedaćama. Većina svih ostalih znala je da se društvo mora veoma izmijeniti, ili im kraj rata neće donijeti ništa, osim još većeg zla. Znajući to, masovno su se odazvali partizanskom pokretu. Od njih se tražilo da se zajedno bore za zajedničke interese protiv svih onih interesa koji su ih prije dijelili i unesrećivali. Federalna će Jugoslavija, poslije rata, povezati sve te nacije u zajedničkom naporu da se izgradi sretnije društvo i zaliječe otvorene rane od kojih je zemlja trpjela. Taj će napor sa svoje strane otvoriti put većim promjenama u političkoj i ekonomskoj strukturi. Drugim riječima, »nacionalni problem« valjalo je riješiti rješavanjem »društvenog problema«, a rješenjem društvenog problema trebalo je osigurati jedinstvo koje trojedina kraljevina nije mogla postići. To je bila suština stvari kako smo je mi tada vidjeli: i to je bio program koji je, uz odgovarajuću dozu ljudskih slabosti, dobio partizanski rat.«

Upravo zbog toga ni zapadni saveznici, ni SSSR — usprkos nastojanjima — nisu mogli kontrolirati jugoslavenski partizanski rat, ni podrediti ga svojim interesima. I dok je njegov grčki i talijanski pandan propao, »jugoslavenski su partizani uspjeli, ističe autor, u svom oslobodilačkom pokretu i novom društvu koje su željeli ostvariti zato što su bili neusporedivo najjači i suviše mudro vođeni da bi ih uništili. Ne bi ih bilo uništilo ni neko veliko savezničko iskrcavanje u Jugoslaviji«. I tako se, navodi autor dalje, u Jugoslaviji dogodilo da se zemlja koja se 1941. raspala »u strahu, mržnji i građanskom ratu, štoviše, u pet-šest građanskih ratova, ponovo ujedinila. *Ne s vrha, ne naređenjem odozgo: već putem jedinstva života protiv smrti, jedinstva bezbrojnih ljudi »s dna«, jedinstva borbe za drukčiju budućnost*«.

Odgovarajući na vlastito pitanje: da li je zbog tih i takvih razloga rat imao opravdanje, usprkos svim onim tragedijama? — autor kaže: »Ne ni na tren, jer je on u svim svojim aspektima bio katastrofa sastavljena od starih izdaja i dvoličnosti i nikad neće biti iscijeljene patnje koje je on nanio; pa čak se ne mogu ni procijeniti njihov obujam i užas, možda najmanje sada kad već sjećanja tamne. A ako su Evropa i druga postradala područja izašla iz tog rata s bilo kakvim osjećajima koji bi se mogli nazvati ljudskima, onda se jedino može zaključiti da je ljudska priroda nekako bolja nego što se obično čini vjerojatnim!« I još nešto, u čemu autor vidi do danas snažan i zauvijek aktualan i klasičan eho prošlog rata i najveću svjetsko-povijesnu vrijednost jugoslavenskog partizanskog rata i drugih pokreta otpora — to je izlučivanje nade u ljudske vrijednosti koja će morati biti afirmirana kao temelj oporbe jednoj budućoj sličnoj katastrofi.

Nikola Bićanić

Digitized by Google

OBAVEŠTENJE PRETPLATNICIMA

Od 1. jula 1984. godine časopis ima novu cenu, i to: pojedinačni primerak 90, a dvobroj 180 dinara; godišnja pretplata za zemlju 900, a za inostranstvo 1.800 dinara. Do ovog povećanja došlo je, uz saglasnost Predsedništva CK SKJ, zbog povećanja cene papira, grafičkih usluga i ostalih troškova.

Digitized by Google

27

CENA 90.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7477

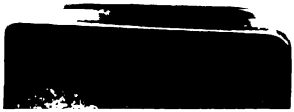

Digitized by Google